प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P O Box 8, Varanasi-1
(INDIA)
1962
Phone : 3145

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. I

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145
1962

PUBLISHER'S NOTE

This encyclopaedic Sanskrit Lexicon is a pioneer work in its field, and ever since its publication has been held in the highest esteem not only in India but even in England and Europe. Its author Pandit Taranatha Tarkavachaspati, with his great erudition and indefatigable industry devoted several years in collecting the material for it, which is by far wider and deeper in scope than any other contemporary Sanskrit Dictionary It contains terms along with their derivation and explanations, drawn from almost all the branches of Sanskrit Literature, such as Vedas, Vedangas, Puranas, Upapuranas, Philosophy Tantra, Politics, Rhetoric, Prosody Musical Science, Military Science, Cookery Shiksha, Kalpa, Science of Horses, Hatha-Yoga, and Vastushastra, etc. Besides, the technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained Charvaka, Madhyamika Yogachar Vaibhashik, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhawa, Pashupata, Shaiva, Pratyavijna, Raseshwar Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Samkhya, Patanjali-Yoga and Vedanta.

The author of the work himself claims that, in addition to all the derivations and different meanings with illustrations of all the words which are found in Wilson's Sanskrit Dictionary and Raja Radhakanta's Shabdakalpadrum, it contains numerous words not to be found in these or any other previous Dictionary It also contains numerous Vedic words which are not to be found even in the Bohtlingk's St. Petersburg Sanskrit-German Dictionary

It was tragic indeed that such an important and useful work remained out-of print for such a long time. We are, therefore, just as we have done in case of Shabdakalpadrum, reprinting it with selfless motive so as to make it once more available to the readers. However it is evident that such a huge venture cannot be successful without the patronage of Institutions and Scholars. We therefore earnestly hope to get it from everyone.

तर्कवाचस्पतिः श्रीतारानाथभट्टाचार्य.

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS SREE MAHARAJAH MEERZA
ANANDA GAZAPATTI RAJ
MUNEEA SULTAN BAHADOOR

OF

VIZIANAGARAM

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHOWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTERS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

the Author

PREFACE.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars

His edition of Panini s grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr E B Cowell M A at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha Kanta Deva It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years"

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed"

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No 3480 dated the 12th December 1870

H. Woodrow M. A
Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge.

CONTENTS

वात्स्यायनम्

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
सवृत्त्युदाहरणं पाणिनीयशिक्षानुशासनम् ।
पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
अयौगिकशब्दानामेवनियमविशेषाः ।
शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वे ।
अमर उदयसेन—प्रणीताभिधान—शब्दकल्पद्रुमाभिधान—प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च ।
यथासम्भवं तेषामर्थेष्वेवोदाहरणानि ।
तत्रानुक्तानां शरणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां वैदिकानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च ।
तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानां निरुक्तनिर्दिष्टवाक्यादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
कणादपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थाः ।
मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
सर्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
वाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।
महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
पुराणादिषु प्रसिद्धपदार्थानां संक्षेपेणेतिवृत्तानि ।
देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।
हठयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
वपुराकारादिसंस्थानम् ।
वपुर्लक्षणगृहादिलक्षणानि ।
ज्योतिषस्य बहुपरिभाषाणि ।
तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
भूमेः स्थिरत्वे तस्य चलत्वे चार्यभट्टस्य मतम् ।
सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
बृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दार्थाश्च ।
जातकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
नरपतिजयचर्यापरिभाषितशब्दानामर्थास्तत्स्वरूपाण्यपि च ।
शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः ।
ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
सर्वदेवमूर्त्तिलक्षणानि ।
तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तन्त्रोक्तयन्त्रस्वरूपाणि ।
धनुर्वेदादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
कामशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
पशुवैद्यपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
छन्दःपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
अलङ्कारशास्त्रोक्तशब्दानामर्थास्तल्लक्षणभेदाश्च ।
सङ्गीतरत्नाकरपरिभाषितानामर्थाः ।
शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि ।
रूपकादिपरिभाषितानामर्थास्तल्लक्षणोदाहरणानि च ।
छन्दःसूत्रादिलक्षणानि ।
छन्दःपरिभाषाभेदाः ।
पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थास्तत्प्रकारभेदाश्च ।

ओं तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भव सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तप्रमुखं सिन्दूरशोभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्व्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतु हृदब्जे सदा ॥ १ ॥
सुत्यार्थाधिगमं सर्व्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेमुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नम ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषसुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्श्यते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्व्याख्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं कोषञ्चाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायो यौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां केषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्य्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य स्फुट स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागमप्रदर्श्य अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात् खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्व्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात् शब्दानां सर्व्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-नाथप्रतिपादनात् व्युत्पित्सूनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्रोक्तानामपि शब्दानाम-वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उइलिसन्' साहेवेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-श्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोथलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्व्वकं सुपरिपाट्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रह । अतः संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

सकलमभिधानं श्रुतिपथमागमवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां समुत्साहो ऽवर्त्तत। किन्त्वसौ सकलशास्त्रप्रचारोपयोगिग्रन्थाभावविरहेण चिरंकालतया मुकुलित इव समभवत्।

अथ तथाविधाभिधानप्रचाराय सुप्रथापारोपयोगिविषयवाक्यमया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एफ् क्रो) इति नामकं सादरं प्रत्यावेदितम्। महाशयेन तेन च विविधविद्यानुरागवता विद्याविवृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहित बहुमूल्यमेव प्रभूतं सहायः एतत्पुस्तकमुद्राङ्कणसाहाय्याय दातुमङ्गीचकार।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिग्रन्थमुद्राङ्कणे चिरसङ्कुचितोऽपि च सङ्कल्पः पुनः फलोन्मुखो बभूव। अथ तथाविधसकलाभिधाननिर्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याकरणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य बहुधा ग्रन्था सङ्कलिता उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य उद्धृत्य दर्शितानि। आदौ च पाणिनीयविस्तृतव्याकरणमनुसृत्य व्याख्यापोदाहरणवाक्य प्रादर्शि। ततः पाणिन्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि। यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परिदर्शितयोग्यतावोधनाय नियमविशेषप्रणाली शिक्षिता।

अत्र च शब्दानां व्युत्पत्तिद्वारेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थप्रदर्शनम्, ततः आकरग्रन्थनिर्देशः ततोऽर्थविशेषकथनम्, प्रत्यर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेषाम् प्रत्येकं दर्शिता यथार्थविशेषे केचित् ग्रन्था ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुद्धृतमपि। नाम च धातुजमात्र नियमेन इत्युक्ते सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणपाठपठितधातूनपि व्युत्पत्तिद्वारेण शब्दक्रमस्थ एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदे पदनियमाः, इड्भावाभावादि, सकर्मकाकर्मकत्वादि लटि लुङि प्रभृतिलकारेषु च रूपाणि दर्शितम्। यद्यपि यथाविशेषोत्कीर्त्तनं संस्कृतभाषयैव कर्त्तव्यं, तथापि अत्र बहुभाषयापि सर्वेषां सुगमाय स्फुटं प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् यथावशिष्टतत्तद्भाषया देशाचारव्यवहारेण शिक्षया बहुभाषयार्थप्रकाशनं कृतम्।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः। अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया गमानुसार्येव प्रक्रियादिर्प्रदर्शितमादृतम्।

एतस्य ग्रन्थस्य सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचार तत्प्रचारार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति चास्य चिन्तायां कष्टं भवेत तथा भविष्यता खिन्ना खण्डश एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथमभिन्नखण्डं प्राचारि।

प्रत्याशयापि एतत् पुस्तकं मया इदानीं यावत् सम्पूर्णं स्यादिति। प्रयतिष्ये च तथा, यथा षड्भिः षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारयितास्मि।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि मम यत्किञ्चिदपि स्खलनं स्यादिति समुत्सुकेन तत्र तैः निजगुणेन परिशोधनीयम्। शिवमस्तु लोकानाम्।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च सामान्यतो लिङ्गविशेषज्ञाने सौकर्य्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री ।१।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः । तत्तदपवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यते तथा च विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ।२।

ऋकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् "ऋन्नेभ्यः" इति ङीब्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीब्निषेधेन ऋदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वाभावेन ऋदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वसा याता ननान्दा ।

अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ।३।

अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः रजनिरित्यादि । तत्र च "कृदिकारादक्तिनः" इति पक्षे ङीष् अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम्? दीव्यतेः क्विप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ।४।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे प्राप्ते पाक्षिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । अयमियं वा अशनिः भरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः ।५।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः ग्लानिः ह्लानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप् भूमी ग्लानी ह्लानी धुनी इत्यादि ।

वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ।६।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं वह्निः वृष्णिः अग्निः ।

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ।७।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन प्राप्तौ विकल्पः । अयमियं वा श्रोणिः योनिः ऊर्मिः । स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् श्रोणी योनी ऊर्मी ।

क्तिन्नन्तः ।८।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कृतिः भुक्तिः दृष्टिः । "अक्तिनः" इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च ।९।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारो धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थः । एतत्सूत्रपर्य्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नाग्रिमसूत्रे । अवीः, तन्त्रीः, तरी, लक्ष्मी ।

ऊङाबन्तश्च ।१०।

ङीप्ङीष्ङीनां ग्रहणाय ङीपश्च टाप्चापोर्ग्रहणायाबो ग्रहणम् । ऊङन्त ङ्यन्त आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्व्वेषां ग्रहणे लिङ्गज्ञानस्य सुगमतार्थमिह ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुरूः कर्कन्धूः । ङी । कर्त्री गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा इत्यादि ।

य्वन्तमेकाक्षरम् ।११।

एकाक्षरं ईकारान्तं ऊकारान्तञ्च अर्थात् विशेषे स्त्रीलिङ्गं स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यते क्विपि तु विशेष्यलिङ्गता । एकाक्षरं किम्? बहुव्रीहौ पृथुश्रीः ग्रामणीः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरानवतेः ।१२।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्य्यन्ताः सङ्ख्यासङ्ख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः । इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् । एकविंशत्यादेस्तु "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वमेव एकान्नवत्यादेः नवतिलिङ्गातिदेशेनोक्तविधिरव्याघातः । आनवतेः किम्? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम्? एकद्व्यादेर्विशेष्यलिङ्गत्वम् ।

दुन्दुभिरक्षेषु ।१३।

अक्षार्थको दुन्दुभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्दुभिः पक्षे ङीप् दुन्दुभी । अक्षादन्यत्र न स्त्रीत्वं किन्तु पुंस्त्वम् ।

भामिन्यामिती । १४ ।

[illegible] कीर्तिकृत [illegible] । [illegible] (अ[illegible]) वा लोप्[illegible] ।

[illegible] पुंसि । १५ ।

[illegible] (पादयो[illegible]) [illegible] (व[illegible]) "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] च ।

[illegible] । १६ ।

[illegible] कीर्तिक [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

भ्रमिविपुतपरि[illegible]मितावियामाभि । १७ ।

[illegible] कीर्तिकृता [illegible] । [illegible] ।

पादौ मधु नवम् । १८ ।

[illegible] कीर्तिक [illegible] । [illegible] । [illegible] (नदी) ।

मातृ[illegible]पुरि[illegible]पानक । १९ ।

[illegible] ।

[illegible] मधु [illegible] । २ ।

[illegible] (अ[illegible]) । [illegible] (वे[illegible]) ।

[illegible] । २१ ।

[illegible] कीर्तिक [illegible] । [illegible] ।

मा[illegible] । २२ ।

[illegible] । [illegible] ।

इर्षि[illegible] । २३ ।

[illegible] कीर्तिकाः [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible] । २४ ।

[illegible] कीर्तिकाः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] । २५ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

मतिपदापीपत्[illegible]परि[illegible]

[illegible] । २६ ।

[illegible] । [illegible] इत्यादि । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible] । २७ ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible] । २८ ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । २ ।

[illegible] । [illegible] ।

धूलिवेणिखार्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं धूलिः वेणिः खारि' शब्दे ङीप् ।

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्ना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्वाधिकारे पुन' स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्यग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचार तत्तत् पूर्व्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठाद्यनुसारेण किञ्चिदवशिष्ट' उच्यते । स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४) इत्यधिकारे ये विहिता क्यबादय. प्रत्ययास्तदन्ता अपि स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३,३,९८ सू०) व्रज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः (३,३,९९) । समज्या सभा, निषद्या आपण, निपत्या पिच्छिला भूमि, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या अभिषव, शय्या, भृत्या, इत्या शिविका । कृञः श च (३,३,१००) क्रिया कृत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्य्यापरिसर्य्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानमिति तत्रत्यवार्त्तिकम् । परिचर्य्या पूजा, परिसर्य्या, मृगया, अटाट्या । जागर्त्तेरकारो वा (वा०) जागरा जागर्य्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा विविदिषा पुत्रकाम्या । गुरोश्च हल (३,३,१०३, सू०) ईहा ऊहा, मूर्च्छा । षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०) जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च (३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा । आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । श्रदन्तरोरुपसंख्यानम् (वा०) श्रद्धा अन्तर्द्धा । ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना श्रन्थना । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्य्येषणा । रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका । धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् वक्तव्य (वा०) आसिका शायिका । संज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालकपुष्पभञ्जिका । विभाषा ख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारि कारिका क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्षीरिति प्रश्ने सर्व्वां कारि कारिकां वाऽकार्षमित्युत्तरम् एव गणि गणिका गणनाम् । पाचि पाचिका पचां पक्तिम् । पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् (३,३,१११) भवत आसिका पर्य्यायेणासना, अर्हे भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका उदपादि । आक्रोशे नञ्यनिः (३,३,११२) अजीवनिस्ते भूयादिति । अनि-प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्त्र्यधिकारपतितयोऽत्रोक्तम् । कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति णचि "णच स्त्रियामञ्" इति (५,४,१४) स्वार्थिकेऽञि व्यावक्रोशी व्यात्युक्षी ।

तलन्त इति (१७) सूत्रे तल्ग्रहण समूहार्थयादीनामुपलक्षणम् अत एव "तल्वृन्दे येनिकट्यता वैरमैथुनकादिवु" इत्यमर आह स्म । तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो य (४,२,४९) इति ये पाश्या वन्या वात्या धम्या तृण्या । खल गोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनित्रक-ट्यचश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी । गोत्रा, रथकट्या । द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयो (४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अत्रिभारद्वाजिका, आदिना "पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्चेति" दण्डव्यवसर्गयोश्चेति (५,१,२७,२८) वुनो ग्रहणम् द्विपादिकां ददाति दण्डितो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । त्रिशतिकां व्यवसृजति । वुञ्-ग्रहणात् वुञोऽपि ग्रहणम् तेन "गोत्रचरणात् श्लाघात्याकारेत्यादि (५,१,१३४) वुञो ग्रहणम् गार्गिकया काठिकया वा श्लाघते । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५,१,१३३) वुञश्च ग्रहणम् । शैष्योपाध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४,२,५७) इति णान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्ड प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् दाण्डा मौष्टा । श्येन तिलस्य पाते ञे (६,३,७१ वा०) घञः सास्यां क्रियेति ञ (४,२,५८) इति विहितञान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथि । श्यैन-म्पाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा ।

एतद्भिन्ना अन्येऽपि केचन, शब्दा स्त्रीलिङ्गतयाऽमरेऽभिहिता यथा सिन्दुकी कणिका, भङ्गि सुरङ्गा सूचिः शाति शाकिनी (बी) चूर्णि, शाणी इषु दरत् । कन्या आसन्दी (अतिनातिपर्य्यङ्कासनम्) झल्लरी चर्चरी, पारी होरा लट्वा सिध्मला लाक्षा लिक्षा गण्डूषा, दंष्ट्री घस्मरी मसी । इत्यादय

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुंलिङ्गा स्यु' ।

घञबन्त. । २ ।

घञन्त अबन्तश्च धातु पुंलिङ्ग स्यात् । घञ्—पाक, त्याग ।

[illegible]

वाजमान । ९ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इत्यादि ।

अयसिंहजयपदानि अमु वर्के । ३ ।

[illegible]

गहन्ताः । ५ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इत्यादि ।

भाजा स्त्रियाम् । ६

[illegible]

अस्तो ह । ७ ।

[illegible]

रुपुधिः सो च । ८ ।

[illegible]

देवासुर[illegible]

[illegible] । ८ ।

[illegible]

लिपिदिर्घ [illegible] अमु वर्के । १० ।

[illegible]

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

[illegible]

इपुनाम स्त्रियाम् । १२ ।

[illegible]

पावकाच्छी अमु पर्ने च । १३ ।

[illegible]

गन्ता । १४ ।

[illegible]

[illegible] । १५ ।

[illegible]

भर्म अमु चकम् । १६ ।

[illegible]

[illegible] । १७ ।

[illegible]

[illegible] स्त्रियाम् । १८ ।

[illegible]

जम्बु। कुहू सरयू तनू रेणू प्रियङ्गू । धेनोः प्राणित्वात् स्त्रीत्वे प्राप्ते उदाहरणम् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १९ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ।२०।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीबे स्युः । श्मश्रु जानु स्वादु अश्रु जतु त्रपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचीत्युक्तेः वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ।२२।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु । व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव क्षौद्रवाचि तु नपुंसकमेव ।

रुत्वन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः केतुः ।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । दारु कसेरु जतु वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

तन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि । सक्तु सक्तुः ।

प्राग्रश्मेरकारान्तः । २६ ।

इत ऊर्द्धं रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्य्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन लिङ्गभिन्नाः । अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २८ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । चिबुकं शालूकं प्रातिपदिकमित्यादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतटाकनिष्कशुल्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके । ३१ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । किरीटं मुकुटं ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कुटः कूटं कूटः कपटं कपटः इत्यादि ।

णोपधः । ३३ ।

णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः गणः पाषाणः ।

ऋणलवणपर्णतोरणरणौष्ण्यानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । ऋणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।

अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तन्मूलं मृग्यम् । उष्णशब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव क्लीबता वहति तु गुणवचनत्वेन लिङ्गत्वम् । उष्णं वर्त्म उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । कार्षापणः कार्षापणं इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । काष्ठम् उक्थम् (सामावयवभेदः) ।

काका दिगवा शिपाम् । ३८ ।

दिग्वाचकशब्दाः [illegible] । काका दिक् । दिशि [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

सीधुगोधूमादि नपुंसके च । ३९ ।

[illegible] । [illegible] शीर्षं शीर्षः [illegible]

सौपद्म । ४० ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसके । ४१ ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसके च । ४२ ।

[illegible] । [illegible] ।

पीयूष । ४३ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसके । ४४ ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] नपुंसके च । ४५ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

औपध । ४६ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसकम् । ४७ ।

[illegible] । [illegible] ।

शुक्ल नपुंसके च । ४८ ।

[illegible] । [illegible] ।

सौपद्म । ४९ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसके । ५ ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसके च । ५१ ।

[illegible] । [illegible] ।

पीयूषः । ५२ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] नपुंसके । ५३ ।

[illegible] ।

[illegible] नपुंसके च । ५४ ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

रौप्य । ५५ ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

वक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रतनुत्राखत्रश्रत्रमात्रपत्रपत्त्रपात्र-नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दा नपुंसके स्युः । इद हारम् । अत्र क्षारशब्दो रोगभेदवाची मकारान्तवाची तु विशेष्यलिङ्ग एव। वक्रशब्दः मद्याः ग्रहभेदवाची कुटिलवाची तु विशेष्यलिङ्ग । क्षिम शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्ग । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे तद्वति विशेष्यलिङ्ग । दूरशब्दो दूरत्वे, सम्भूशब्दः सम्भूत्वे तद्वति तु विशेष्यलिङ्ग । गभीरशब्दो गाम्भीर्य्ये तद्वति विशेष्यलिङ्ग । क्रूर क्रौर्य्ये क्रौर्य्यवति लि० । चित्रं वर्णे तद्वति लि० । अनवरं सातत्ये तद्वति लि० । शिशिर शीतल-स्पर्शे तद्वति लि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्द क्लीवे स्यात् । शुक्र रेत । शुभ्रवर्ण-वाची तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्ग । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गार-भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ।५८।

एते शब्दा क्लीवे स्यात् पुंसि च स्युः । चक्र चक्र । शिशिर-शब्दस्तु हिमे स्पर्शे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्रिलिङ्गः ।

षोपध । ५९ ।

अदन्त षोपध पुंसि स्यात् । वृषः वृषं यक्षः ।

शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्विषकल्माष-षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्व्वसूत्रापवाद । शिरीष जीषम् । अम्बरीष भर्ज्जने पात्रभेदे मुनिभेदे तु पुमान् । कल्माष शस्यभेदे वर्णभेदे च तद्वति तु त्रिलिङ्ग ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीवे स्यात् पुंसि च स्युः । यूष यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टि) वत्सरे भूभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्त सोपध पुंसि स्यात् । वत्स वायसः महानस ।

मानसबिसबुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्व्वसूत्रापवाद । एते क्लीवे स्यु । मानस बिसमित्यादि ।

चमसरसनिर्य्यासोपवासकार्पासवासमासकास-कासकांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयो स्यु । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीवे पुंसि च स्यात् । कंस कंसं पान भोजनम् मथुरान्तृपे तु कंस । चकारोऽदन्ताधिकारसमाप्त्यर्थ ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्य्यायशब्दाः पुंसि स्यु । रश्मिर्मयूखः किरण । दिवसो घस्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । इय दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मान तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडव प्रस्थ ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवतायै सूत्रम् । द्रोण द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजासूना बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते शब्दा पुंसि नित्य-बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अक्षता लाजा ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्व्वपदः व्रणान्तशब्द अपपूर्व्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्व्व पद-शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवल्लिङ्गत्वेन क्लीवादिलिङ्गत्वे प्राप्ते नियमसूत्रार्थमारम्भः । नाडीव्रण । अपाङ्ग नेत्रान्ते, अङ्गापगते तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु क्लीवलिङ्ग ।

मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दा पुंसि स्यु । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत् उत्पूर्व्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्ग । तरन् तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिवलिकौलिमौलि-रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्यु । अयमृषिः राशिः । दृतिः पूर्वोप-

[illegible] (२६) [illegible] इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । [illegible] "[illegible]" इत्यमरोक्तिः [illegible] । [illegible] ।

हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । [illegible] । "[illegible]" इत्यमरोक्तिर्विरुद्धा ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंश [illegible] (कीर्तिदेह) ।

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । [illegible] । [illegible]

पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । ८२ ।

[illegible] । "[illegible]" इत्यमरोक्तिर्विरुद्धा ।

सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] (१ १ ६ सू०) [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] (६,१ ८१ सू०) [illegible] इति [illegible] । [illegible] (१ ६,५८ सू०) [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] (१ ० २० सू०) [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

[illegible] नपुंसकाधिकारः ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] ।

निष्ठा च । ३ ।

[illegible] । [illegible] ।

त्वष्यौ तद्धितौ । ४ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

यद्यड्ढग्यगण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि । ६ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" (२ १ १६६) [illegible] । [illegible] "[illegible]" (२ १ ११६) [illegible] । [illegible] "[illegible]" (२ १ १२७) [illegible]

पातेयम् । सेनापतेर्भावादि "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति" (५,१,१२८) यकि सैनापत्यम् आधिपत्यं पौरोहित्यम् । उष्ट्रस्य भावादि "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञिति" (५,१,१२९) अञि औष्ट्रम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशव कौमार वयोवचनात्वात्, औद्गात्र चातुर्होत्रम् । द्विहायनस्य भावादि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इति (५,१,१३०) अणि द्वैहायन यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्स्वरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (५,१,१३१) अण् शौचम् मार्दव पाटवम् । "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् (५,१,१३२) रमणीयस्य भावादि रामणीयकं कामनीयकम् । "होत्रादिभ्यश्छ इति (५,१,१३५) छे अच्छावाकीयम् अच्छावाको होतृविशेष अनुक्तसमुच्चय चकार समुन्नेयाश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्ग स्यात् । अधिस्त्रि स्त्रियामिति विगृह्य विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्व । उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकत्वम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्न शब्द क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवखदिरम् ।

अभाषाया हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु "परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्ते परवल्लिङ्गता द्विवचनान्तता च । तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्न क्लीब एव "रात्राह्नाहा पुंसीति" पुंलिङ्गापवाद । अभाषायामित्युक्ते भाषाया हेमन्तशिशिरम् अहोरात्रम्दे ।

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इत पर नञ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे छाया । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी वा छाया तदन्तस्तत्पुरुष क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन चापो ह्रस्व । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । "इषुच्छायामिषादिन्य, इति तु आनिपादिन्य इत्यादावप्यनेनैव समर्थनीयम् । शराणां छाया शरच्छायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्य्यायपूर्व्व मनुष्यभिन्नमनुष्यवाचकशब्दपूर्व्वश्च छायान्तस्तत्पुरुष क्लीबे स्यात् । इनानां सभा इनसभम् । इनसभम् राजपर्य्यायपूर्व्वस्यैवेष्यते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्व्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकृता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्व तत प्राक्कालत्व वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्य्युदासात् तत्सदृशरक्ष पिशाचादिपूर्व्वकस्यैव, तेन रक्ष सभ पिशाचसभम् । तत्पूर्व्वकस्य किम् ? अश्वसभा मृगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुष स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुर यवसुरा ब्राह्मणसेन ब्राह्मणसेना । अबहुसम्बन्धार्थं छायाशब्दग्रहणम् । कुड्यच्छाया कुड्यच्छायम् । गोशाल गोशाला । श्वनिश श्वनिशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौ त्रिलिङ्ग । दृढसेन दृढसेना दृढसेनमित्यादि । अनञ्कर्मधारय इत्युक्ते असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । "अशाला च (२,४,२४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसभान्तस्तत्पुरुष क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसघात इत्यर्थ । शालायां धर्म्मसभा धर्म्मशालेत्यर्थ । सज्ञाया कन्थोशीनरेषु (२,४,२०) पा० सू०) कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्था उशीनरदेशोत्पन्नाया कन्थाया सज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषा कन्था । सज्ञाया कि वीरणकन्था । उपज्ञोपक्रमान्त तदाद्याचिख्यासायाम् (२,४,२१सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुष नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादि प्राथम्य चेदाख्यातुमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्म्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रम नन्दस्य उपक्रम नन्दोपक्रम द्रोण, । भाष्यकारस्य तयोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्व भाष्यकृत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्ताभिन्नस्तत्पुरुष परवल्लिङ्ग स्यात् । राजपुरुष राजभार्य्या राजधनम् ।

रात्राह्नाहाः पुंसि । १५ ।

कृतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुष पुंस्येव स्यात् परवल्लिङ्गतापवाद । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे "परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादसूत्रे द्वन्द्वपदस्यानुवर्त्तनात् । पूर्व्वरात्र अपररात्र पूर्व्वाह्ण अपराह्ण द्व्यह । द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र ।

सङ्ख्यापूर्व्वा रात्रि । १६ ।

सङ्ख्यावाचकपूर्व्वपद रात्रान्तस्तत्पुरुष क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वापवाद । त्रिरात्र पञ्चरात्र गणरात्रम् ।

मघवपुष्पात् मधु सर्वे । १७ ।

[illegible] । मघवम् । [illegible] ... "[illegible] क्लीबता" [illegible] । [illegible]

हिंगु स्त्रियाम् । १८ ।

हिंग्वादयो [illegible] स्त्रियां स्यात् [illegible] ... [illegible] (वा) । [illegible] ... (वा) [illegible] क्लीबे न स्यात् । [illegible] ... (वा) [illegible] ... (वा) [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

रसुसमा । १९ ।

[illegible] क्लीबे स्यात् । [illegible] ।

वर्चिः स्त्रियाम् । २० ।

[illegible] क्लीबत्व [illegible] । [illegible] ।

ह्रदिः स्त्रियामेव । २१ ।

[illegible] स्त्रियां स्यात् न तु क्लीबे । [illegible] ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

[illegible] क्लीबे स्युः । [illegible] ।

सीराधोदिता पुंसि । २३ ।

[illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पुंसि च । २४ ।

[illegible] स्यात् क्लीबे च [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्रियाम् । २५ ।

[illegible] स्त्रियां स्यात् । [illegible] ।

लोपध । २६ ।

[illegible] । [illegible] क्लीबे स्यात् । [illegible] । [illegible] पुंसि ।

[illegible] पुंसि । २७ ।

[illegible] ।

[illegible] पुंसि च । २८ ।

[illegible] स्यात् क्लीबे च । [illegible] ।

[illegible] । २९ ।

[illegible] क्लीबे च । [illegible] ? [illegible] ? [illegible] ([illegible]) ।

[illegible] पुंसि च । ३० ।

[illegible] स्यात् क्लीबे । [illegible] ।

[illegible] स्त्रियाम् । ३१ ।

[illegible] । [illegible] ।

परिभाषया तथात्वम् अत एव "वा लक्षा नियुतञ्च तत्" इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । २२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि । २३ ।

कर्तृभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्तः द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात् । कर्म्म वर्म्म शर्म्म, नर्म्म, । द्व्यच्क किम् ? अणोर्भाव अणिमा एवं लघिमा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । २४ ।

ब्रह्मन्शब्दः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । २५ ।

एते क्लीबे स्तः । मन्द्व्यच्क इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्यच्कः । २६ ।

अकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अकर्त्रर्थकासप्रत्ययान्तः द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात् । यशः तपः मनः । अकर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नेह । वेधाः । द्व्यच्क किम् ? पुरोधाः चन्द्रमा ।

अप्सराः स्त्रियाम् । २७ ।

प्रायेणायं बहुवचनान्तः । इमा अप्सरसः । प्रायेणेत्युक्तेः अप्सरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोग सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे निर्द्दिष्टम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्यच्कत्वाभावेन प्राप्त्यभावात् तदपवादत्वासम्भवात् ।

त्रान्तः । २८ ।

शेषत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । त्रप्रत्ययान्तः क्लीबे स्यात् । पत्त्रम् छत्त्रम् दात्रं कलत्रम् गोत्रम् । गोत्राशब्दस्य भूमिपर्य्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्रशब्दस्य तु गिरि-पर्य्यायतया पुंस्त्वमेव। नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुंनपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । त्रान्तत्वेन क्लीबताप्राप्तौ तदपवादार्थं सूत्रम् । दश्यतेऽनया दन्शेः ष्ट्रन् तस्य षित्त्वेऽपि न ङीष् स्यात् टाबिति निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्त्रा दंष्ट्रा वरत्रा ।

भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि । ४० ।

त्रान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं भृत्रः । न मित्रम् अमित्रः मित्रशब्दस्य त्रान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवल्लिङ्गतया तल्लिङ्गत्वापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति "स्यातामभित्रौ मित्रे च" इति च माघः । मित्रशब्दस्य सूर्य्यार्थे शेषत्वेन पूर्व्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्रात् स्वार्थेऽण् मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्त्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४१ ।

त्रान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः । पात्रं पात्रः । पवित्रं पवित्रः । अनुक्तसमुच्चयचकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । "पवित्रासि वैष्णवी" इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्य्यायशब्दाः क्लीबे स्युः । बलं सहः वीर्य्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं पुष्पम् । सुमनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समितोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । पद्मः पद्मं । "भाति पद्मः सरोवरे" इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरण-तयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धर्चा-दिसूत्रे पद्म नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थोऽप्रयुक्ततादोषपदर्शनपरत्वेनैवेत्यु-न्नेय । कमलः कमलं इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्य्यायतया क्लीबत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थं सूत्रम् । आहवः सङ्ग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तक्लीबताबाधनार्थं सूत्रम् । इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात् । आमलक्याः फलम् मयट् "फले लुक्" इति लुकि "लुक् तद्धितलुकि" इति "ङ्यो लुकि क्लीबत्वम् । आमलकम् आम्रम् । तथा च विकारावयव-प्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन "जम्ब्वा वा" इति जम्बूशब्दात् अणि "लुप् चेति" तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीबता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव "जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम्" इत्यमरः । "फले लुक्" इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमात्र-

बद्वा । बत इत "हिदोपं मती वर्म क्रीतमाहत । क्रिवाम् रमवद ।

इपत्राति स्त्रियामेव । ४७ ।

अदिविखनाद्यर्थम् । दरित्राद्विवत्वावमवत् क्रिया येन । हरीतक्या बवम् हरीतक्यादिभ्यश्च" इति फलाभवभावख अदि बोतम् "हरीतक्यादिषु व्यक्ति" इति वार्तिके हरीतक्यादीनां सम्निविहितलोक । य च यथा "हरितकी कोशातकी नखरजनी अश्वत्थी दासी दोधी बेब-दासी कण्टकारी द्राक्षा काष्ठा जम्बू बदरी कर्कटिका शिरम्बी बिल्वा बेतालिका इति । इत्यगमिदितुमे बत मत्वावाभमिति इत्यत्रावगातिवाधिका इत्यत्रेऽपि बीतम् । बालवी वल्लिका । बत बेति (४ ३ १६६) कर्म "कलपात्रपुणात्वेश्वानम्" इति वार्तिकोक्ते बीजीयो बवाबि-मीलय बहा बालः । इपत्रतैव बहुवम्" इति वार्ति बोक्तेः बहुवचनत्वात् बचित् बत् कचिदेति बीहिवम् तैन वाल्लिका वर्णं वल्लिका एवं बालको । विदार्यो मूलं विदारी । बहुवचनत्वात् कचित् पाटलानि इत्यादि मारुतानि मूलानि । बाहुबचनात् इम्ने मूले व बाले बचित् पुम । बबीवम् बतीदम् ।

विपक्ष्मतृणलतृणपृथवधान्यधवल्युदम्बिन । ४८ ।

इमे बहवा क्लीबे स्युः । विषम् बमम् । बवम् ।

नवनीतावतामृताबमनिमित्तवित्तपित्तमतरवत पस्तितानि । ४९ [पित्ते ति ।

इमे बह्वा क्लीबे स्युः । नवनीतम् बातम् बभावं (तचा) बल

न्यासवृत्तिवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यस्थ्यास्पदाकाशकण्ठबीजानि । ५० [अपेत ना बल्कोत्तो बर्त (बाबम्)

इमे बह्वा क्लीबे स्युः । बाबं इतिवम् । बाबार बदिबाव

दधि मधु चि च । ५१ ।

इत्यादि इ चि बात क्लीबे बात । इतः वैयम् ।

धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यविषमकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि । ५२ ।

बीकायन इमे माद्रेयादाव सूत्रम् । इमे बहवा क्लीबे स्युः । बाल्यम् बाल्यं बमम् ।

द्वन्द्वद्व्यर्थदिवसपिच्छविम्बकुङ्कुमकमलबकवर बन्दारकाणि । ५३ ।

इमे बहवा क्लीबे स्युः । इव (विम्बम्) बदम् इत्यादि ।

पद्मनिम्बेषु । ५४ ।

इमिहार्थे बहवा क्लीबे स्यात् । बबम् । इमिहे विम् ? इत्याह इमनेदादी वा बून् ।

बब मह इमनविमहपाते इस बाने वतत्र इत्यादि बमारोपाम्, तैव बाधर्व्यमाकाशाः बह वते स्युः । बवि-उवम् बवनीतम् बस बाब बर्ण बहमूलम् । बाने एकुर । बर्षेति बर इि व विहिता इव । बर्षेति—वैदव बदनीता बव इत्यादि । बर्षेति—वेद बब इत्यादि । बजातव "बहितिदी बाने पुनर् (१ १,११ पु) इतिवत् बस्तम बहितवः इति (१,१ ११) बाने बाल बौदादि बाहुविषम् । बाने बब—हर्षे हासवम् । बाबो इर (१ १ २८) उपायम् उन्नायम् ।

बब बपूत (४ २ १७) इत्यादिबार्थे बे बात्याः विबाताः बहितवबिशाना बह वते स्युः । बत—वायं बायम् । बिबा-दिभ्योऽव (४ २ १८) बवम् बाबिबम् । बौतादिभ्यो बज (४ २ १९) बौबह्बवम् बौबकम् बौडूवम् बौरवकम् राजवम् राजन्यकं राजन्यकम् बाहुवकम् बाजवम् । बैराण्ड बह च (४ २ ०) बैराण्डम् बदारकम् । बविबाधा बमिति (वा) बाविबवम्, इव बताविबब (४ २ ४१) बार्तबिबव बैदारिबव । आकुबबाबतलसायात् (४ २ ४२) आकुबबम् बानवम् बदबव बबोबव (वा) बार्तवम् । बाहराबादित्तम् (४ २ ४३) बागीबम् बाहूरम् । बखिवर्णादिभ्यश्च (४ २ ४४) बाखिकम् वैवत बौपुर्णबबादि । बरवेभ्यो बवैव (४ २ ४६) बाम्बोवं बारब्बाप, बबिवकशिबेभोत्व (४ २ ४७) बाबुबम् बावि बत् बैदवम् । बैबावाबां बबबादिदि (४ २ ४८) बैब बैविबम् बार्वाबं बाबम् । "बावाबे बहबवम् (वा) बिबाबबबानी बेदवाबि बह बवाबिहानि स्युः । बड बबि बबबीवम् बाव । इत्ताहिवा बहिबिबबहा बह बवबायबाबरे बरिवबिका बबा बबर्व (बाबाबवाबेद) बोबवं (बम्बो बेदा) । बौबम् (बाबबबम्, बदीबबबबबबाबार बहाबें बा) । बिबं (बबबं बूबबबा) । बिरीबम् (बेबम्) । रामबूब राबवें बबाबिबेबब हरिबबेब बाबाब इहबुम् । बवं बब (बबिबबो) । बाबिबं बाबं बिबूई बीरं बीबरं, बोबा बबं बरिबाबबम् बिबवं (बेबबाबबेदा बबाबी बा) ।

इति नपुंसकलिङ्गाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत अबंं इत्यतत्या। बोधवर्णिका बः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गबाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः, इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कन्धुः धमापिसातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्कन्धूः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः । तेन त्रिलिङ्गाः । पटु पट्वी पटुः । मृदु मृद्वी मृदुः । उदन्तत्वविशेषणात् तद्भिन्नानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम् गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्लः शुचिः वर्णः, तद्वति शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटः शुक्ला शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्यसूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी । अमरेण तु

"स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुष्षट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे सहशब्दकः ॥"

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरगवाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे एव ते च स्त्रीलिङ्गास्तेन पुंपरत्वे पुंस्त्वं, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता । तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, बकः बकी, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—मृगः मृगी, सिंहः सिंही, वृषभः वृषभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधुकरः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पी, अवाचिता इत्येव तेन [illegible] नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—मत्स्यः मत्सी, शकुलः शकुली । पुमाख्याः—कुम्भकारः स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मक्षिकः मक्षिका, कृमिः कृमी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वर्त्तिकः वर्त्तिका, झाटलिः झाटली, मनुः मनावी-मनायी, मूषः मूषा, सृपाटिः सृपाटी, शठिः शठी, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसकयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृतः इत्यादि । भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु क्लीवता, युक्ते यथार्थे नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु" इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गताविषयभिन्न एवास्य सूत्रस्य विषयः । लोहितः लोहितम् (रुधिरम्)

शृङ्गार्द्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । "अर्द्धं नपुंसकम्" (२,२,२,) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता असमांशवाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता विस्रब्धवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्द्धर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि चेति (२,४,३१) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरत्रैषां ग्रहणं तद्गणपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह एतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थं ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्म्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव (पात्रीर) षष्टिक वारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क सीधु कवच रेणु कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्ण चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ हस्त पुस्त बुस्त क्ष्वेलित शृङ्ग निगड खल मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुसुम

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । ५ ।

[illegible]

[illegible] । ६ ।

[illegible] (६ । ४२) [illegible] (२ । ४ । १८) [illegible] ।

[illegible] । ७ ।

[illegible] ।

इति [illegible]

[illegible] ।

"[illegible]" । [illegible]

[illegible] "[illegible]" (५ । ४ । १२) [illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible]" इति च । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । १ ।

[illegible] ।

[illegible] । २ ।

[illegible] ।

[illegible] । ३ ।

[illegible] ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्यादयेव अत एव "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्सामान्योपलक्षणं तथा च भावके कर्त्राद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितक्तिन्नादेः स्त्रीत्वस्य, घञादेश्च पुंस्त्वस्य विधिर्वक्ष्यमाणेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-भव्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्यः इत्यादयः । अत एव "कृत कर्तर्य-सञ्ज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्तरि" इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यस्य उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकृष्यते । तथा च कर्तरि कर्मणि च कृत् तद्वदर्थे कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त-स्यैकक्लीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतार्थं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-वसनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे मधुसंभवनो यत्र इष्टौ स्त्री ङीप् । सत्रे मधुसकम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविश्वेत्यादीनि सर्वनामसञ्ज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।
"परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थो द्विगुः सङ्ख्यासर्वनामतदन्तकाः ।
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवल्लिङ्गं "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२,४,२६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि "स नपु-सकम्" (२,४,१७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः समासस्यैव प्राधा-न्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवल्लिङ्गता । "अर्धं न-पुंसकम्" (२,२,२) इति समासे नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" (२,१,२६ वा०) इति द्विजाय अयमिदं चेति विग्रहे द्विजार्थं विशेष्यलिङ्गं ।

कुगतिप्रादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-शब्दा विशेष्यलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः प्रकृष्टा पितामही प्रपितामही प्रकृष्टं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवल्लिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्रापि "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । "पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्मणे, अलं-कर्मा त्रिलिङ्गः । "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वकजीविकान्तस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्त-जीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्धितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । सङ्ख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रतैव पूर्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वल्लिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्ते बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । "अनेकमन्यपदार्थे" (२,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तल्लिङ्गत्वौचित्यात् "दिङ्नामान्य-न्तराले" (२,२,२६ सू०) इति दिङ्नामबाधित्वात् स्त्रीत्व-मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधि-र्व्युत्पत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तत्र गुण-वचनानां, "गुणवचनञ्चेति" क्रियावचनानां च "कृत्याश्च" इत्यनेन सूत्रतैवोक्तम् द्रव्यसम्बन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यास्तीति इनि दण्डी दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः "तेन रक्तं रागात्" (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यर्थे काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे "लाक्षारोचनाट्ठक्" (४,२,२) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्ताद्यर्थेत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि वा ये अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (४,२,३) इत्यण् पुष्येण युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । "दृष्टं साम" (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दृष्ट

अथ गड कुक्कुट किरीट कुकुर अर्बुद कटाम तिमिर आमय भरत हमाय बुबुद गगन गहाम किरप किरह किरप सिकताय वाम बोध(ब) अवम दिग हाम विमाय अगर ज्ञाप ष्णीव जताम वाम ष्णीव विमाय मयाय कमठ हर किरप रथ मव मम अयाय गम चाड पूर्ण भूम शाकुन माकोप मयाप मरप गीथ गीथ गाम गरोट मम मम हट पाड़ किम बाभर कृति पुकुर गुलक मपुर चषक तोमर मोरथ मयूप मदप प्रयु भर गाथ गाथ गहीव नर मक मठ देव अयाम गधीव फेन फेन मम वार मम किम देव पूर मम वनिम गौरव मरट नाकर पूर्ति गकुन गम्भ पुरु निकर बोधिक विनाथ गाम गन्भ इपिम हर भाषण वेतस पूर मीर्ष गोपम म्याम गौड़ हरम मगम अतिसर हार महुन गाम गर्भक पुर्व मकन मर धरण वेदन स्याम मगर ककरात गोर मम्ब हरड़ म । महर्षादि

अत्र एव "गहर्षादौ ययाशयं ह स्वार्थे वैदिक प्रभृ स्योगादि केचिदपि सर्वेवमसु येतम् अमरवैयाकरणो स्योगादिमनमवती मम स्वार्थेगादिशोनेकेषा गौरिक-मोगादिमनमवीति मरोक्ष विमभूतादि येर ।

बहुभौचबायपतासा । ५ ।

गरम् अरमम् गीत गीतम् आयुषः आयुधम् धम धमम्

इत्युत्तराङ्कारायसेअपपार्थकाताङ्गुरायाम्ब्रहुम कुलिशा । ६ ।

एते इ गड क्वो च । इत्य इयाम् "कपो रायटी हर्षे मोक्षे तीर्थयुक्ता रकुमार्ये इयाम् गतागातो ह किमा आमरर्षिमाम् (१ । ११) अमोविकारे गोपुरियागम् कुमी । अमोविकारेविवे इ राम कुमा । अम एव "चर अवलोमादि (१ १ ३५)मले कुमपमेति भादेरकमे च हालीमवयवमग्रेपमाम् इयात्मम् " इति वोलिमतोमः ।

इत्वमेवदेवपड़पटवाचावयवार्थदकहुराव । ७ ।

एते ध्वनित्व च । गर्द मर । वैम वैमम् इत्यादि ।

इति सु गड धमविधानुशासनम्

कतमदा बोनदेवर्मितु विकिम बोधमु अपरवितैव ग कमवाचाद मरणिवस्वातुविकिर्व वदिदाविवीमते ।

"गीत रथ्योर्वादिमवती: भमु वाविष गुम् । इति आमनयवोर्वावित्विकलमनाव गीतहर्षविदुस्व मम पूर्व कमादि आमरतानुगता प्रामवीचर्याविधि इमरवती । पुनरगमात्रुपादिश धर्मधि वैरि ध्यातम् मती विदिषः भाम मम् च वावित् गीतवत्तो जाम् । अविदम भामः मम का गीविधि गीविको मम वाग्रमें वमरटो मायमें मामटी । वाविमिनुम्भः भाविको भम। भाडुगीविम मम मवदो इमु वैदि इमु । मम् भावोदर्शवसा गौरिका वैभा पामादिक गामिकामा भामटी इति । वाचिमुम्भः रायमोगर्व भावमोरमविमाद्दो "योगमाद्युपक्रोपमाम्"(५,१ १२२) इति पुनमम मोगमवेय । मरकमदीतिमोदे भावें मम् गोमे एव माहूरवे म बोध्यम् ।

मद्वैकमालमग्रा: वैयाकरणावागाहविमिका इति"

मणिमवार्थमिमता वैवमद्या गीतहवर्षिता च । महमचेमा महमवैमम् इमवाचा इमवाचमु, मरइए मरइर्, मेमाथा मेमावमु, गविमा गविमम् ।

"भावमुनोचरपदो विदुवाडविर्भम पुट्" इति च । भावर्थ मममम अहरहर्द मम मावमो विदु गीतगवमो इम च भममग्न मम पुट् च । लिमाई लिमाही । लिमर्ग लिमगो । इदम् पूर्वं मायेयोऽम् मवधामविरोधमनम् ।

गीतमु धवविधानुशासनम् ।

मविविमदर्शिनम् । १ ।

मादि विमिव विद्र मद्दमन च मक । इत वर्गे मम भावाः मह्ता विविवविद्वमाम मूमाः विविवविद्वमुमाम भैव लिमिता वु ।

मवधनविगुमदबहर । २ ।

मरहेऽमवयवहार: वविमवाचा दुदेवकार्यादी च विविव विद्वमाम पूरमा वु । अर्ड मर: मरा मन्दिर वा । मनि इरमा विमा मवानि वा । मर्द इमाम मम मो म कुमम् । मर्द इमाम मौ, इर्द वा ।

व्यामाश संज्ञा । ३ ।

माममामवैश्वासमामया मह्ता: मविविर्वविद्वमाया: वु । मम मद् इरमः किमः कृमानि वा । व्यामेति विवेमाम् विमा मचमा लिमिता विविवविद्वमाम मभा । इम इमाम इम मो इवं कुमरीवेवे । ममा विदुः गीवि मा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचका शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव अत एव "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्सामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्त्राद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितक्तिन्नादेः स्त्रीत्वस्य, घञादेश्च पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तत्वेनास्य बाधः । तत्र कर्त्तरि-भव्य गेय पाठक गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्म्मणि-श्रोतव्य स्मरणीय स्तुत्य इत्यादयः । अत एव "कृत कर्त्तव्य-समाप्ता कृत्याः कर्म्मणि कर्त्तरि" इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्म्मणीति पदमाक्षिप्यते । तथा च कर्त्तरि कर्म्मणि च क्त तत्तदर्थे कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त-स्येनक्लीबत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतार्थं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रसाधनी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे शयनः शयनी शय्या इतरौ स्त्री ङीप् । शते नपुंसकम् ।

सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि ।

सर्व्वविश्वेत्यादीनि सर्व्वनामसञ्ज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्व्वः सर्व्वा सर्व्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्य्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्र इदमधिकमुच्यते ।
"परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्व्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थो द्विगुः सङ्ख्यासर्व्वनामतदन्तकाः ।
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥"

तत्र परवल्लिङ्गं "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२,४,२६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि "स नपुं-सकम्" (२,४,२७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः समाहारस्यैव प्राधा-न्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवल्लिङ्गता । "अर्धं न-पुंसकम्" ... "सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" (२,१,२६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थ विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-शब्दा विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) प्रगत आचार्य्यः प्राचार्य्यः प्रकृष्टा पितामही प्रपितामही प्रकृष्टं वचनम् प्रवचनम् सुवचनमित्यादि । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवल्लिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्रापि "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । "पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्व्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्म्मणे, अलं-कर्म्मा त्रिलिङ्गः । "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" (२,२,४) इति विहित प्राप्तापन्नपूर्व्वकजीविकान्ततत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्त-जीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्धितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । सङ्ख्यासर्व्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रत एव पूर्व्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वल्लिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । "अनेकमन्यपदार्थे" २,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तल्लिङ्गत्वौचित्यात् "दिङ्नामान्य-न्तराले" (२,२, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् स्त्रीत्व-मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधिः शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तत्र गुण-वचनानां, "गुणवचनञ्चेति" क्रियावचनानां च "कृत्याश्च" इत्यनेन सूत्रत एवोक्तम् द्रव्यसम्बन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गा इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यास्तीति इति दण्डी दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः "तेन रक्तं रागात्" (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यणि काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे "लाक्षारोचनाट्ठक्" (४,२,२), इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्ताद्यीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्म्मणि तत्कर्त्तरि वा ये अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्व्वेऽपि गृह्यन्ते । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (४,२,३) इत्यण् पुष्येण युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । "दृष्टं साम" (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दृष्टं

आव मार्जि आव मार्जिरो बच मार्जिरो बचा: "बधेहं ए" (१ २ ८) वर्णिना सूत्रे मार्गेवम् । "मावैहाय् वाचयो" (१ ३,९) तावदेवम् । "परिस्मो रक्ता" (१ २ १) मकेन परिस्मोभावा: । "बहुरोते सोत" (१ २ १९) आभरववयीवेद वा ववाचरण, एतेरवमवमनेकमहमकियाविर्मर्धीर सिद्धिवालिविष्वा एव "वाच देवा" (१ २ २३) एवादिना सिद्धिवावरण भाषणम् वाव बनु देवम् । "वरव वचनम् (१ ३ ९१) वपूर्ण वचनच वापूर्णिम एवारयो व्याहा: ।

इति वाचिसिद्धिविद्युसिद्धिव्याहमावनम् ।

इति वाचिमीर्ष विद्याहमवर्ष वनाहम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिनीयधातुपाठस्थधातूनां प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि तदर्थप्रयोजन-सहितानि कोशरूपेणाभिमन्यते ।

अ

अ अ भावार्थे अनुप्रयोग: । विर्मविता विवीर्षो ।
अकङ्क अक भ्वाप अग्रादेश । वीनार्कि वैनार्थि ।
अकम् अक भ्वाप अवेदात्मा । अर्थैः अर्थे ।
अकार अ अवमवर्गुणे वर्तिव । अनुभावा: । भावे अम् भाम्य ।
अक अ भावे अनुभव: सुभावार्थादि । मिता मिता ।
अग् अगर्थे वर्तिव अमोदात्म । अर्थैः अर्थै अम मर्धवियमणवद्धवामोदात्व । अव देव: ।
अघ अ अवमावर्थे वर्तिव भावादिषु भावपुरात्मा । अद: विवा बीर् दी । भौतुप ।
अद् अ भावम भावमवा: । अवदा् अपूप् अवरिवाद ।
अडम् अड अवादर्थे वर्तिव अमोदात्व । अवाड: ।
अण् अ अवतरवर्थे वर्तिव: भावादिषु: । अदा विवा बीर् अवी । अर्थरि अम् इत्यादि । पुरुषपा विवा अद् ।
अत् अ निरन्तरे वर्तिव भावेन अवता: अ । [अवत: ।
अनघुम् अनद् अवमावर्ते वर्तिव अमोदात्व: । इरिवाद ।
अति अद् इत्यावार्थे इते वर्तिव । वद्द इत्यम् वद: ।
अभम् अभ् भावरि अम् भावपुरात्मा इमम् । अरव विवा बी
अभुव अभु भावे अम् अवदमावेदात्मा । वैषु: अवर ।
अभुम् अभ् भावव: अमावमवा । इत्यर्थविविम: इत्यव-विविध: ।
अभ्व अभ् भावम: दिवोच: । अवरद् अवमद ।
अभ्रे(म) अभ्र इवर्ष अम् । इत्यम । विद्ये भावपुरात्मा । [मोभा एवा मीचम् ।
अम् अ भावाद्यर्थे वर्तिव, भावपुरात्मा । द्वितीये अम: ।
अमक अम् अवतावम:, अभ्यादेय: । इत्यवाम ।
अमि अमि भावे अम् विभाग । अमीमिमि: ।
अमिष् अम अवतावर:, अमोदात्म: । इवर्तो निवर्तो ।
अमीवद् अमीव भावकर्मयो: अम् वीरोभयोदात्त । अमीभवम् ।
अय् अ अवतावम: अहहात्म: । अवाववपुवा:, अवर्तैव: । भावे अम् । अद: अद: अव: अवद: ।
अय् अयु वेर् इत्यामत: । विवर्ते बेवि तु विवदाम् ।
अयम् अय भावय:, अभ्यादेय: । अमौ अमा ।
अयव् अय अवमे वर्तिव अमोदात्व । अमवम् इवम् ।
अर्थि अर्थ अवमावर्थे वर्तिव अवम । इद: अव अव: ।
अर्हिम् अर् अवमावम: अमोदात्म: । भावमा: इवमा: ।
अर्धम् अर् भावम: अमावमव: । इवमति ।
अलुम् अल भावम: अमादेय: । इवमो इवमा ।
अव्(श) अवे इवर्ष अम् विद्ये भावपुरात्मा । अदो भौवो ।
अस्ताति अवात् अवमावर्थे वर्तिव अवमम: । अवमाम ।

आ

आकिमिष् आकिम् अवतारार्थे वर्तिव: अमोदात्म: इवमो । [अवत: ।
आप् आ अवमावर्थे वर्तिव: अमोदात्त अम । इविता ।
आर् आ भावम: भावमवम: । भावीम् ।
आटम् आट अवर्ष वर्तिव अमोदात्त । आवाद: ।
आति आत् अवमावर्थे वर्तिव: अव । इविवाद अवदाम ।
आमट आम् भावम अभ्यादेय । विवा अवा अवमा: ।
आमुक आम् भावम अमावम: । इवमापी वदवामी ।
आमुम् आम् भावमा अमावमव । अमावमवि अमोवमवि ।
आम् आम् भावमा । इवामवार इवावाव ।
आमिमिष् आमिम् अवर्षे वर्तिव अमोदात्त । आमो ।
आसु आस् भावम। अम । विवदाम् पावदाम् भवदिमाम् ।
आस आस आर्थे आर्थवमाव । मोवमवि अवामवि ।
आस्य आस्य मौवार्थे अम् अवादि इत्येवे । अवमाम: ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिवृद्धि अन्तोदात्तता ।
गौधार । जाडार ।
आरि आरि धर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । शरारुः वन्दारु ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वाचाल ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तता ।
स्पृहयालु । मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । हृदयालु ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे कृत् गुणवृद्ध्यभाव । पचिः भिदिः ।
इकट् इक चौरे तद्धित । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्त अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्डि ।
इञ् इ प्रश्नाख्यानार्थे कृत् इत्यादि आद्युदात्तः । कांकारि-
मकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिवृद्धिः । कार्ष्णि ।
इट् इ आगम आद्यावयव । भविता रोदिति । [तारकित
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । तारकित ।
इत्नु इत्नु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । स्तनयित्नु गदयित्नु ।
इथुक् इथ् डटि आगम अन्तावयव । यावतिथ तावतिथ ।
इन इन नासिकानत्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः । सम्वकारिः मायहारिः ।
इनङ् इन् ढकि आगमः अन्तादेशः । काल्याणिनेय ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फलिन ।
इनि इन् शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धित ।
धनी ग्रामी । [आदिवृद्धि । सांराविणम् ।
इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे कृत् वृद्ध्यादि । तत स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिम त्यागिमः । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्मणि च तद्धित अन्तोदात्त । म्रदिमा ।
इयङ् इय् अन्तादेशः । श्रिय धियः शिश्रियतुः ।
इल इल चतुरर्थ्यां तद्धित । काशिल तुडिल पङ्किल ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । फेनिल पिच्छिल ।
स्वार्थे तद्धित पूर्वपदलोपश्च । दत्तिल ।
इष्ठन् इष्ठ स्वार्थे प्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठ करिष्ठ ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः । निरा-
करिष्णु अलङ्करिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिवृद्धि
अन्तोदात्तः । शाक्तीक । लौहितीक, स्फाटिकीक ।
ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धित आदिवृद्धिः । आद्युदात्तः ।
द्वैतीयीक तार्तीयीक ।
ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।
ईट् ई आगम आद्यावयव । अचेतीत् ब्रवीति स्तवीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । मलीमस ।
ईयङ् ईय धात्ववप्रत्ययः गुणवृद्ध्यभाव । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धित आद्युदात्त । प्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।
ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । काण्डीर ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्त्तरि कृत् । चिकीर्षु, आशंसुः भिक्षु विन्दुः इच्छुः ।
उकञ् उक कर्त्तरि कृत् वृद्ध्यादिः । घातुक, स्थायुक ।
उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्रादौ कृत् वृद्ध्यादि । कारु ।
उति उत् धर्षे इत्यर्थे तद्धित अव्यय । परुत् ।
उम् उ आगमः अन्त्यादच पर । अमोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । दन्तुरः ।
उवङ् उव अन्तादेश । भुव । लुलुवतु ।
उसि उस् करणादौ कृत् । चक्षु यजु ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । जागरूक दंदशूकः ।
ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्यय ङित् चिह्नार्थ । कुरू शार्कंध्रू ।
ऊठ् ऊ आदेश । अव-ऊ ज्वर-जूः दिव-द्यूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वातूल मकूल ।

ए

एण्य एण्य भवाद्यर्थे तद्धित । प्रावृषेण्य ।
एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धित । दूरेत्य ।
एद्यवि एद्यवि अह्नीत्यर्थे तद्धितः अव्यय । परेद्यवि ।
एद्युसुच् एद्युस् अह्नीत्यर्थे तद्धित अन्तोदात्त अव्ययः ।
परेद्यु अन्येद्यु उभयेद्युः । [द्वेधा त्रेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धित अन्तोदात्तः अव्यय ।
एनप् एन प्रथमाद्यप्रभृत्यर्थे तद्धित अव्यय अनुदात्तः ।
दक्षिणेन उत्तरेण ।
एलु एलु असह्नार्थे तद्धितः । हिमेलु ।

ऐ

ऐ ऐ ङीपि स्त्रियाम् आदेश । पूतक्रतायी अग्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धित आदिवृद्धि, अन्तोदात्त । चाटकैरः

क्षौ

[illegible]

ख

[illegible]

ग

[illegible]

खच् अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त मुम् । प्रियवद । समन्वय ।
खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धित न खित् आदिवृद्धि आद्युदात्त । माशाकुलीन' गौष्ठीन स्त्रियां टाप् ।
खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धित न खित् । छघखण्ड ।
खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ कृत् खित् मुम् आद्युदात्त वृद्धि । चौरङ्कारमाक्रोशयति । [करम् ।
खल् अ, भावादौ कृत् पूर्व्वमुदात्त' । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-
खश् अ कर्त्तरि कृत् खित् मुम् । जनमेजय' नाडिन्धम ।
खिष्णुच् इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् समुदायान्तोदात्त' । आढ्यम्भविष्णु' । [प्रियम्भावुक ।
खुकञ् उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् वृद्धि आद्युदात्त ।
ख्युन् यु-अन करणभावयोः कृत् खित् मुम आद्युदात्त । भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्त' । गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।
गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्त ।
ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धित' न गित् । वाग्मी ।
ग्स्नु स्नु-शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभाव । जिष्णु स्थास्नु ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च कृत् । गोचर उरश्छद' । देवताद्यर्थे तद्धित न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्
घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धित न घित् अन्तोदात्त । क्षेत्रि-
घञ् अ-भावादौ कृत् चजो कु अन्तोदात्त वृद्ध्यादि । पाक त्याग ।
घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धित न घित् आद्युदात्त । शुक्रियम् । [भल्लम् । क्षत्रियम् ।
घस् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धित वेदे, न घित् सित्त्वात्
घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि चजो कुत्वम् । त्यागी रागी योगी भोगी । [दात्त । भङ्गुरम् ।
घुरच् उर शीलाद्यर्थे कृत् चजो कुत्वम् । समुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शार्ङ्गरवादिभ्य स्त्रीप्रत्यय । समुदायान्तोदात्तः । शार्ङ्गरवी नारी । [मृगी ।
ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्त । कर्त्री मेधुषी गतवती ।
ङीष् ई स्त्रीप्रत्यय षित् विशेषार्थं । कल्याणी शार्ङ्गी ।[यज्वा ।
ङ्वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित् अनुदात्त' । विद्याचण ।
चरट् चर भूतपूर्व्वार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न चित् स्त्रियां ङीप् । आढ्यचर' । [निघ्नाम ।
चानश् आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त' । भुञ्जान ।
चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्त' कारीषगन्ध्या । आवट्या । [अभावि ।
चिण् इ-आगम' वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तता । अदायि
चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धित पकारप्रश्लेषात् न चित् । अनुदात्तः । विद्याचुञ्चु' ।
च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धित' वृद्धि' चित्त्वात् अन्तोदात्त । कौञ्जायनः ।
च्वि वि, तस्य लोप अभूततद्भावे तद्धित' अव्यय चित् अन्तोदात्त । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धित' न छित् । त्वदीय' ।
छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धित न छित् वृद्धि । पैतृष्वस्रीय ।
छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्व्वस्य पदत्वम् । भवदीय' ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धित' पूप्रश्लेषात् न जित् उपोत्तमोदात्त । पटुजातीय ।
जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः चप्रश्लेषात् न जित् अन्तोदात्त । कर्णजाहम् ।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । पौर्वशालः ।
ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कायिक ।
ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कौविदार्य्य गाम्भीर्य्य पाञ्चजन्य' प्रागाद्य ।
ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । सौवीर्य्य, कौसल्य । ङित्करण यङश्चेति चाप्विधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् । कुरुचर' सेनाचर पुरचर' ।
टक् अ-कर्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामग सुराप ।
टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अन्तोदात्त । पञ्चराज ।
टाप् आ स्त्रीप्रत्यय अनुदात्त । अजा जिगमिषा । [निक ।
ठिन् ठ-इक, दानसमदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ओद-

क्ष्णौ

क्ष्णौ क्ष्णौ क्रियां तीक्ष्णीकरणे । क्ष्णौति ।

क्ष्म

क्ष्मा क्ष्मा पर्षति अद् उभयपदादि । क्षितः पः मयत । समर्थं वाती अद् । क्षमः क्षितः । अहत्वादी दर्शितः न क्षिप् । शाद्वला मरता । बहुलार्थे—क्षमता । क्षयिते— जयता । कार्ये—क्षमितः । मौके—क्षमीता ।

क्ष्मल् क्ष पत्वर्णो वर्णितः वादितैरिः क्षमोदितः । यात- क्षमः । [क्रियां कीट् ।

क्षम् क्ष सर्वधर्मेरि अद् उभयपदादि कायुदाला । क्षमायते ।

क्षरट् क्ष स्तूयतार्थे दर्शितः न क्षिप् क्षमोदितः । क्षरे अविध्यम् । कार्ये क्षरत्य क्षिप्रम् । [एवकता ।

क्षयुष् क्ष स्तूयार्थे वर्णितः न क्षिप् क्षमोदितः क्षियाम् ।

क्षे(म) क्ष्मे सर्वे अद् उभयपदादि क्षिन्ने कायदा क्षमता । क्षाङ्कर्म्य ।

क्षम् क्ष पहतालार्थे वर्णितः न क्षिप् । वक्ष्य दिवदक्ष ।

क्षप् क्ष क्षपायामलाय दर्शितमेव न क्षिप् कहरादा । भूमीरक्षा कर्मणा । क्षशिताद ।

क्षहत् क्षम् क्षर्थे अद् अक्षराव पूर्णक्षराणा । मधुर्य क्षमस्य क्षयोचितिक्षिये ।

क्षसप् क्ष देवतागार्थे वर्णित न क्षिप् कहरादा । परधन । क्षिदय क्षमुर्णे । क्षरक्षिताप् ।

क्षसुन् क्ष क्षार्थे अद् कायुदाला । देवटो तिथियें तिथि क्षितक्षिण । । [क्षिन्ते ।

क्षेसु क्षे क्षर्थे अद् कायुदाल कामता । क्षमिर्द

क्षाक्ष क्षास स्तूयार्थे वर्णितः न क्षिप् । पूर्णक्षयम् ।

क्षामन् क्षाम क्षिदय न क्षम अद् क्षक्षरायामोदाता । क्षमता ।

क्षास् क्ष क्षामला क्षमारद्या परं कार्ये वर्णितः कामता । क्षयोताम् । [दाता । राज्यक्ष्मादि ।

क्षामर् क्षम रक्षार्थे कामवराह्यता न क्षिप् क्षक्षरकाक्षी-

क्षार क्षार क्षारार्थे वर्णिता न क्षिप् । क्षमारः क्षमारः ।

कि(र्) क वर्षति अद् विवक्षत् उभयपदादि । क्षिन्ने कायु दाता । चरितः क्षत्रिता चरिताः । क्षरति अद् । दृशि दृशि । कवक्षरत्सोऽभिरतार्थे अद् । क्षवति ।

कुष् क कापता क्षमायदता । क्षरीयं परक्षीकम् । शाक्षी क्षरिताली । [क्षरद्वारद् ।

कुदारम् कुदार क्षतीमार्थे वर्णितः न क्षिप् क्षमोदितः ।

कुषम् कुष क्षामर्थे वर्णित न क्षिप् क्षमोदितः । मीक्षयता ।

कुरम् कर क्षत्रवर्णादि अद् उभयपदादि वक्षरायामोदितः । क्षिरट क्षिरट । [वक्षकता क्षति

क्षालपुष् क्षलक क्षिदायाँकाशु ये वर्णित न क्षिप् क्षमोदितः ।

क्षेन् ष क्षमार्थे अद् उभयपदादि कायुदाता क्षमता । क्षमाते

क्षेड् क्षम क्षमार्थे अद् उभयपदादि क्षम । क्षिदक्षेता ।

क्षेसितर् वर्णित क्षमक्षरति अद् उभयपदा । क्षरीक्षी- दाता । क्षितिक्षिता ।

क्ष क वर्णरयादौ अद् उभयपदादि । कृत काष्ठः क्षिरिः । क्षमिति वर्णनाताय । देवदत्तं क्षिपुरताः ।

क्षमत् क्षम् वर्षति अद् उभयपदादि क्रियां कीट् । क्षमताम् ।

क्षिप् क्षि क्षाक्षेपादे वेदाक्षो अद् उभयपदा । वक्षरायामो- दाताः । दक्षिः कृषिः ।

क्षिम क्षि क्षये अद् उभयपदादि कायुदाता । क्षतिः क्षति ।

क्षि क्षि रक्षातिर्ये अद् उभयपदादि दक्षः कार्ये अद् कहरादाः । क्षद्धिताः वर्णिताः ।

क्षा क्षा गमनर्थे अद् उभयपदादि । क्षमा कृता ।

क्षु क्षु मीमार्थे क्षर्ति अद् उभयपदा । क्षमुः क्षितः क्षत ।

क्षारपु कर मीमार्थे क्षर्ति अद् उभयपदा वक्षरायामो- दाता । क्षमता । क्षमता ।

क्षप् क्ष रक्षार्थे कालीक्षामकाः वक्षरायामोदिताः । क्षमीणि

क्षा(क्ष)नु क क्षामारक्षार्थे काल क्षमकाः क्षिन्ने कालने पदतु । क्षमावती । क्षिप्त क्षमतरपु । कोऽयिक्षावते-ति

क्षप क कामकबोद्रौ अद् उभयपदाः कहरादाः । क्षार्ये दाताः । कार्ये क्षिकपप् । क्षमा ।

क्षु क मीमाप्तार्थे अद् उभयपदाः । क्षीत ।

क्षुक्ष क्षम मीमाप्तार्थे अद् उभयपदाः कायुदाता । मीक्षता

क्षुमप् कुम मीमाप्तर्थे अद् उभयपदादि कायुदाता । मीकुषः

क्षमिप् कम मीमार्थे अद् उभयपदादि कहरादाः । दरामा क्षमीता ।

क्षरप् कर मीमाप्तर्थे अद् उभयपदा कहरादाः । क्षमरः कमरः क्षमरः । क्रियां कीट् । [दैविताम् ।

क्षप्र कप् क्षिदक्ष अद् उभयपदादि क्रियां कीट् । क्षनिताम्

क्षिप(प) क क्षम कोक्ष वर्षति अद् उभयपदादि । क्षिन्ने कायदा दाताः क्षमम् । क्षप् कार । क्षिन्ने कहरादा । क्षक्षरा कायाविकरणादी क्षिपाम् । कंबू कम्बू ।

क्षिव वै क्षर्ये अद् उभयपदाः । न रक्ष रक्षे ।

ख

ख ख-देव खाद्यार्थे वर्णितः न क्षिप् । खदीता ।

खच् अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त' खम् । प्रियवद । समन्वय ।

खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धित' न खित् वृद्धिश्च आद्यु-दात्त । माहाकुलीन' गौष्ठीन स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धित न खित् । छात्रखण्ड ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ कृत् खित् खम् आद्युदात्त वृद्धि । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ कृत् पूर्व्वमुदात्त । दुर्भव सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि कृत् खित् खम् । जनमेजय' नाडिन्धम ।

खिष्णुच् इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् खम् समुदायान्तो-दात्त । आढ्यम्भविष्णु । [प्रियम्भावुक ।

खुकञ् उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् खम् वृद्धि' आद्युदात्त ।

ख्युन् यु-अन करणभावयोः कृत् खित् खम आद्युदात्त । भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्तः । गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धित न गित् अन्तोदात्त ।

ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धित न गित् । वाग्मी ।

ग्स्नु स्नु-शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभाव । जिष्णु स्थास्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च कृत् । गोचर उरश्छदः । देवताद्यर्थे तद्धित न घित् घ-इय । मघेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्स्यार्थे तद्धित न घित् अन्तोदात्त । क्षेत्रि-

घञ् अ-भावादौ कृत् घञो कु अन्तोदात्तः वृद्ध्यादि । पाक त्यागः ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धित न घित् आद्युदात्त । शुक्रि-यम् । [मस्तम् । क्षत्त्रियम् ।

घस् घ-इय अस्य मासेऽर्थे तद्धित वेदे, न घित् सित्त्वाच्च

घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि घञो कुत्वम् । त्यागी रागी योगी भोगी । [दात्त । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे कृत् घञो कुत्वम् । समुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शार्ङ्गरवादिभ्य स्त्रीप्रत्यय । समुदायान्तोदात्त' । शार्ङ्गरवी मारी । [सूगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्यय अनुदात्त' । कर्त्री मेधुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्यय षित् विकल्पार्थे । कल्माषी शार्ङ्गी ।[यज्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न पित् अनुदात्त' । विद्याचण ।

चरट् चर भूतपूर्व्वार्थे तद्धितः पकारप्रश्लेषात् न पित् स्त्रियां ङीप् । आढ्यचर' । [मित्राम ।

चानश् आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त । भुञ्जान ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्यय. चित् अन्तोदात्त' कारीष-गन्ध्या । आवट्या । [अमावि ।

चिण् इ-आगम' वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तता । अदायि

चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धित पकारप्रश्लेषात् न पित् । अनुदात्तः । विद्याचुञ्चु' ।

च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धित' वृद्धि' चित्त्वात् अन्तो-दात्त । कौञ्जायनः ।

च्वि वि, तस्य लोप अभूततद्भावे तद्धितः अव्यय चित् अन्तो-दात्त । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धित' न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धित न छित् वृद्धि । पैतृष्वस्रीय ।

छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्व्वस्य पदत्वम् । भवदीय ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धित' वृप्रश्लेषात् न जित् उपो-त्तमोदात्त । पटुजातीय ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः वृप्रश्लेषात् न जित् अन्तो-दात्त । कर्णजाहम् ।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । पौर्वशाल' ।

ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कायिक ।

ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्तः । कौविदार्य्य गाम्भीर्य्य पाञ्चजन्यः प्रागाद्य ।

ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धित वृद्धि आद्युदात्त । सौवीर्य्यः कौसल्य । ङित्करण यङन्येति चाप्विधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् । कुरुचर सेनाचर पुरःसर ।

टक् अ-कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामग सुराप ।

टच् अ समासान्त स्त्रियां ङीप् । अन्तोदात्त । मद्रराज ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्यय अनुदात्त । अजा जिगमिषा । [मिक ।

ठिन् ठ-इक, दानप्रयोजनार्थे तद्धित. आद्युदात्तः । औद-

क्षौ

क्षौ क्षौ क्षिप्तं क्षीरं कादेय । क्षमारी ।

ख

ख ख कर्तरि अस् उभयपदादि । खिटः ख । खखा । खखें खसे अस् । खड्ग खिटः । [illegible] खड्गः न खिल् । खाखना नखः । खखाखाखें—खखख । खड्गिते— खखख । खाखें—खटितः । खीखे—खुडीखः ।

खच् च खटत्खां खड्गा खादिखलिः खखोदाखा । खाट- खः । [क्षिप्तं क्षीर् ।

खज्_ ख खखखखीं अस् उभयपदादि खायुदात्तः । खखादखः ।

खट् खट खपूरणार्थे खड्गा न खिल् खखोदात्तः । खपूर्णे खटितम् । खाखें खड्गम् खिखम् । [एखखखा ।

खण्ड् खड खपूर्णार्थे खड्गा न खिल् खखोदात्तः खिखास् ।

खचे(ल) खर्च खचें अस् उभयपदादि खिल्ने खाखदा खखखः । खाखखर्खे ।

खद् ख खखखखखें खड्गा न खिल् । खड्ग दैरखख ।

खन् ख खखखखखखम् खडिखखेन न खिल् खड्दाखः । खूधीरखा खर्जखाः । खदेखाखख ।

खर्ज् खर्ज खखें अस् खखखम् पूर्णखाखाः । खखुखे खाखख् खखोखिखिखम ।

खर्द् खर खैरखखखखखें खडिखं न खिल् खड्दाखाः । खड्ग्खा । खिखड खपूर्णे । खखिखखम् ।

खर्ब् खर् खखें अस् खायुदात्तः । दैखरी खिखिखं खिखि खिखखिखम ॥ [खिखखे ।

खल् खल खखें अस् खायुदात्तः खखखः । खखाखिखं

खव् खव खपूर्णार्थे खड्गा न खिल् । खूर्खाखखम् ।

खष् खष खिखख न उभ अस् खड्दाखाखोदात्तः । खखाखः ।

खाद् ख खाखखा खखाखखा खरं खाखें खड्गाद् खखखः । खूखीखम् । [एखखं । खखखखखि ।

खाद्य् खाद खखार्थे खाखखखखखा न खिल् खड्दाखाखो-

खार् खार खखखार्थे खड्गा न खिल् । खखखारः खखारः ।

खि(द्) द् कर्तरि अस् खिदख् उभयपदादि । खिल्ने खाखं खखा । खखि खखिखा खखिखा । कर्तरि अस् । खखि खखि । खखखखखखखोखिखखखार्थे अस् । खखखिः ।

खुड् ख खाखखा खखखारखाः । खखीर्खे खरखीखम् । खाखखी खखीखखखी । [खखखखखखम् ।

खुडार्य खुडार खखोखीखार्थे खड्गा न खिल् खखोदात्तः ।

खुण्ड् खुण खाखार्थे खड्ग न खिल् खखोदात्तः । खीखखखाः ।

खुरद् खर खखखखखि अस् उभयपदादि खड्दाखाखोदात्तः । खिखरः खिखरः । [खखखखखः खखि

खखखुख खखख खिखारीखखखे खखिखं न खिल् खखोदात्तः ।

खेल् ख खखार्थे अस् उभयपदादि खायुदात्तः खखखः । खाखखे

खेव् खव खखार्थे अस् उभयपदादि खख । खिखेखा ।

खोखिखट् खखिख खखंखखखि अस् उभयपदः । खखोखखो- दाखा । खिखेखिखा ।

ख ख खखखखारी अस् उभयपदादि । खूख खाद खिखिद । खखिखि खंखाखाख । खिखखं खिखुदखा ।

खखद् खख कर्तरि अस् उभयपदादि क्षिप्तं क्षीर् । खखखाम् ।

खिद् खि खाखोखारे खंखखी अस् उभयपदः खड्दाखाखो- दाखः । दखिखा खूखिः ।

खिन खि खाखे अस् उभयपदादि खायुदात्तः । खखिः खखिः ।

खि खि खख्खखीखेंखस् उभयपदादि खः खाखें खस् खखदाख । खखीखुखा खड्गाखा ।

ख्या ख्या प्रकथने अस् उभयपदादि । खखा खूखा ।

खु ख खीखार्थे कर्तरि अस् उभयपदः । खखू । खिख । खखू ।

खखद् खर खीखार्थे कर्तरि अस् उभयपदः खड्दाखाखो- दाखः । खखरः । खखरः ।

खखप् ख दखार्थे खाखंखखखा खड्दाखाखोदात्तः । खखोखखि

खा(ख)द् ख खाखाखखखें खाख खखखा खिल्ने खाखखे खखम् । खखखखे । खिल्ने खखखखखम् । खोखिखखाखखेखि

खखप ख खाखखखोदी अस् उभयपदः खड्दाखः । खखप खखा । खाखे खिखखाम् । खखा ।

खु ख खीखाखखें अस् उभयपदः । खीखः ।

खुखम् खख खीखाखखें अस् उभयपदः खायुदात्तः । खीखखः

खुखम् खुख खीखाखखें अस् उभयपदादि खायुदात्तः । खीखुख

खखिम् खखु खीखाखखें अस् उभयपदादि खड्दाखः । खड्दाखा खखीखा ।

खरम् खर खीखखखें अस् उभयपदः खड्दाखः । खखरः खखरः खखरः । क्षिप्तं क्षीर् । [खिखिखाम् ।

खखु खखु खिखद् अस् उभयपदादि क्षिप्तं क्षीर । खखिखाम्

खिखम्(प) द् खख खोखा कर्तरि अस् उभयपदादि । खिल्ने खाखखखाः खखखम् । खम् खाख । खिल्ने खड्दाखः । खखः खाखाखिखखखाखी खिखखाम् । खंखखु खखु ।

खिख खे खखें अस् उभयपदः । ख दख ख खे ।

ग

ग ग—दैव खखाखें खड्गाः न खिल् । खखीखा ।

तप् त मत्वर्थे तद्धित अनुदात्त । पर्वत मरुत्त ।

तमट् तम-डटि आगम आद्यवयव । एकविंशतितम । षष्टितम । [विद्वत्तम । पटुतम ।

तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्त ।

तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित अनुदात्त । पटुतर मृदुतर । विद्वत्तर । [जनता ।

तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धित पूर्व्वस्योदात्तता । शुक्लता देवता

तवेङ् तवे तुमर्थे कृत् अव्यय. गुणाभावादि । सूतवे ।

तवेन् तवे तुमर्थे कृत् अव्यय. आद्युदात्त । कर्त्तवे । [तवै ।

तवै(न्) तवै तुमर्थे कृत् अव्यय नित्त्वे आद्युदात्त । म्लेच्छि-

तव्यत् तव्य-भावकर्म्मणोः कृत् स्वरितः । भवितव्य चेतव्यः ।

तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धित. अव्यय । कुशात. प्रति । एवं-दिगर्थे च । पीलुमूलत. । [सर्व्वतः ततोभवान् ।

तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धित अव्ययः पूर्व्वस्योदात्तता । कुतः

तातिल् ताति स्वार्थे प्रशसार्थे च तद्धितः पूर्व्वोदात्तता । सर्व्वताति । वृकताति. । [स्त्रीप्रत्ययस्य । युवतिः ।

ति ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धित । पक्तिः । कान्तिः यन्ति

तिकन् तिक प्रशसार्थे तद्धित आद्युदात्तः । स्वस्तिका ।

तिथुक् तिथ् डटि आगम अन्त्यावयव । बहुतिथः ।

तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।

तु तु मत्वर्थे तद्धितः । यन्तु कन्तुः ।

तुक् त् कसि पिति आगमः अन्त्यावयव । चयत् कृत्यम् ।

तुट् त् आगम (ट्युट्युलो) आद्यवयवः । सायन्तनः ।

तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ कृत् आद्युदात्तः । भोक्तुं याति साहमिच्छति । [भोक्त्री स्त्रियां ङीप् ।

तृच् तृ-कर्त्तरि कृत् प्रत्ययान्तोदात्तः । कटस्य कर्त्ता अग्नस्य

तृन् तृ शीलाद्यर्थे कृत् आद्युदात्तः । कटम् कर्त्ता ।

तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तिलतैलम् ।

तोसुन् तोस् तुमर्थे कृत् अव्यय आद्युदात्त । ईश्वरो विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।

त्न त्न भवार्थे तद्धितः । चिरत्नः परुत्नः ।

त्नप् त्न स्वार्थे तद्धितः अनुदात्त. । नूत्न प्रत्नम् ।

त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्त । दाक्षिणात्य पाश्चात्यः । [अधित्यका

त्यकन् त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्त । उपत्यका

त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः । अमात्य इहत्यः ।

त्र त्र समूहार्थे तद्धित. स्त्रियाम् । गोत्रा । [तत्रभवान्

त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धित, अव्ययः पूर्व्वोदात्तता । यत्र कुत्र ।

त्रा त्रा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति देवत्राकरोति ।

त्व त्व-भावकर्म्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्व शुभ्रत्वम् ।

त्वन् त्व कृत्यार्थे कृत् आद्युदात्तः । कर्त्त्वम् ।

थ

थकन् थक-कर्त्तरि कृत् आद्युदात्त । गाथकः ।

थट् थ पूरणार्थे तद्धित स्त्रियां ङीप् । पञ्चथ दशथ ।

थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धित अव्ययः । कथम् इत्थम् ।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।

थाल् था इवार्थे वेदे तद्धित अव्यय. पूर्व्वमुदात्त । प्रत्नथा पूर्व्वथा ।

थुक् थ् आगम डट अन्त्यावयवः । षष्ठ चतुर्थ कतिथ ।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धित आद्युदात्तः । अजथ्या यूथिः अविथ्या

द

दघ्नच् दघ्न उन्माने तद्धित. अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । ऊरु-दघ्न गजदघ्नः ।

दा दा कालेऽर्थे तद्धित अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धित. अव्ययः । तदानीम् इदानीम् ।

दुक् द् आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशी अन्यदीयः ।

दूस दूस दुग्धार्थे तद्धित । अपिदूसम् (अपिदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धित. उपोत्तमोदात्तता । पटुदेशीय ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धित अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धित अव्यय । समानेऽह्नि सद्यः ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धित अव्यय । उभये दिने उभयद्युः ।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्तोदात्त स्त्रियां ङीप् । ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः । द्वैधम् त्रैधम् । स्वार्थेऽडे द्वैधः ।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । पञ्चधा पञ्चधा [पचति ।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धित अव्यय । अस्मिन् काले अधुना ।

धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धितः । नामधेय भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धि. आद्युदात्तता अव्ययः । ऐकध्यम् ।

टीटण् टीट गतिविकासार्थे वर्तिका पुराण गात् न क्लि् भ्मो
दाता । अटोटम् । [टार्टेटा ।
टेपम् टपम् भार्थे वर्तिका वृद्धि भाग दाता क्लिर्वा काप् ।
टवप् म देशार्थे वर्तिक भादिवदि क्लिर्वा कीट् । टीवम् ।
टु(ड) टु चल भार्थे वर्तिका दुखयका क्लिर्वा कीट्
क्लिष्ये पूर्वोदात । समयका विटवका ।

ठ

ठ ठ एव भाव वर्तिका न क्लि् । शैवदय दर दैविका इविका ।
ठम् ठ एव भवमार्थे वर्तिक आदिवदि भमोदात
क्लिर्वा कीट् । दैविक टीवविका ।
ठम् ठ एव चहवर्थे वर्तिक भमोदाता । कुवदिवा ।
ठमु ठ एव एव भम् ल भ चकचान् दर न भवार्थेवर्तिका
क्लिर्वा कीट् भावदाता । ठविक भविक पैठवम् भठवम् ।
ठम् ठ एव भमवोदी वर्तिक भावुदाता । भविक वविक ।

ड

ड ड कर्तरि अम् भम्मादि विशेष । भवका डूदता ।
डमु ड भवाचात वर्तिका भमोदाता । विडाप भडका ।
डट ड दूरवार्थे वर्तिक क्लिर्वा कीट । दमदता डादप ।
डप् ड वरिवावार्थे वर्तिका वृद्धि । डेवे भावादिवम् ।
डतमप् भवत चका भभ्मे दमोदार्थे वर्तिका भावुदाता ।
डवका [डवटा ।
डवर भवर दर्शोवर्थे दमोदार्थे वर्तिका भमोदाता ।
डति भवि दूरवार्थे वर्तिका भठवभवाता । भवि भवि भवि ।
डर भर वीवार्थे कर्तरि अम् । भावटा ।
डमदप् भरम् भार्थे मे अम् भादवाता क्लिर्वा कीट् । भवाम् ।
डाप भा भमूदवाभावदी वर्तिका भमोदाता भवाका । भट
महावटोपि मीमाक्टोपि ।
डाप भा भोमिभमा भाददाता । मीमा मीमि मीमा ।
डामप् भावप मिवमर्थे वर्तिका भमोदाता । मिवामदा
भावावटा ।
डिमि भम् मीतिमर्थे वर्तिका । भड्डती (क्ता) मि मी (भवा)
डिमप् एव भवार्थे वर्तिका भमोदाता । भादिव ।
डु भ कर्तरि अम् । मिवा भटु ।
डमप् भव कुमार्थे वर्तिका भमोदाता । कुडप ।
डुमसप् भमुष कर्तरि अम् भाव दाता भवमेवि विशेष ।
डुमातीपि डुमाम ड व ।
डमप् भव भवार्थे वर्तिका भमोदाता । भामडा ।
डमदप भम् भदरवी वर्तिक विपर्यं कीट् भादवाता । भडप्रम् ।

ड(त्) ड दवदमार्थे वर्तिका क्लिष्ये वरिता । भवरेभम् ।
डमप् ड भावमार्थे मेरे वर्तिका भादिवदि । भावा भाप ।
डवप् भव भवर्थे वर्तिक भमोदात । भडवा ।
डम् ड—भव भादीविवदित भावुदात । विभव वि भवा ।

ढ

ढ ढ एव भावार्थे वर्तिका न क्लि् । भवेवा । विवेवा ।
ढम् ढ एव भवमार्थे वर्तिका वृद्धि भमोदात्ता क्लिर्वा
कीट् । भावेवा भाढेव भाढीमः । भाढेवः ।
ढवमु ढ एव भवमार्थे वर्तिका वृद्धि भावुदाता
क्लिर्वा कीट् । भावुढ्वीवम । [कीट् । भाढेवा ।
ढम ढ एव भवमार्थे वर्तिक वृद्धि भावुदात क्लिर्वा
ढिमुस् ढिम्-धविम् मोडाभवेदि भठवे वर्तिका वृद्धि
भमोदाता । भावढविमः । [भाढेटः ।
ढुम् ढ-एट-भवमार्थे वर्तिका वृद्धि भमोदात । भीभेटः

ण

ण ण कर्तरि अम् दवादि । ण्याम णाप दाम ।
णम् ण भावे अम् णवादि णीमम् दवणाम् भार्थे भम्
भावुदात कीट् । भावमोमी भातिवरणी ।
णमुम् णम् भावे अम् णवादि भणव । भावेभरम् ।
भवभवावाभावुदाता । विवीर्वविवीर्वेम् । ((विमुवम)
णम् ण वपुहार्थे वर्तिका वृद्धि क्लिवाप् ण भवम् । णार्थे दु
णिदृ र दवादिका भावेवभवः भावभेषदम् । भव-
दुभवी भवीवदवी । [भावदवि भावर्षि ।
णिमु र मैदवे भावेवभाव दुवादि भवदाभावीदात ।
णिमि दम् कर्तरि अम् दवादि । णामी भामी णामी ।
णा ण भावमार्थे वर्तिका वृद्धि । भवा भावाम ।
णात् ण भवमावमो अम् णवादि भारिवा । भावम्
भावम् भाव्यम् । भविम् दुमम् । भाम्य भोमम् ।
णुट् ड—भव कर्तरि अम् दुवादि क्लिर्वा कीट् । भावमः ।
णि णि भव भोवर कर्तरि अम् दुवादि । भवभाडु ।
णिम् णि भव भोव कर्तरि अम् भावुदात णवादि ।
देवभावी भवभावी भवभावी ।
णुप् ण भव भवोभावार्थे भावे अम् दुवादि भवदाभावोदात
क्लिवाप् । भवड भादिवा ।
णुम ण भव दोभावभावी भावे अम् णवादि भावभावभाव-
भा दाता क्लिवाप् । भवादिवा विवदिवा ।

त

त त भवर्थे वर्तिका । भवा भवा ।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । हिंस्र कम्र' नम्र ।

रण् र चरणेऽर्थे तद्धित वृद्धि । अग्नीध्-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्-जीव-जीरदानु ।

रिक् रि आगम अन्तावयव । कृ-चरिकरीति ।

रिङ् रि अन्तादेश । कृ- क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्यय पूर्व्वोदात्त' । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित पूर्व्वोदात्त । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगम अन्तावयव । कृ-चरीकरीति ।

रीङ् री अन्तादेश । मात्रीकरोति धात्रीकरोति । [धातृ ।

रु र् आदेश । हरि. अहः । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । दारु.

रुक् र् आगम अन्तावयव । कृ-चर्करीति ।

रुट् र् आगम आद्यवयव । शी-शेरते, सम्+विद्-संविद्रते ।

रूपप् रूप-प्राशस्त्ये तद्धित अनुदात्त, । पटुरूप पचतिरूपम् ।

रूप्य रूप्य भूतपूर्व्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूप्या गौ ।
मवार्थे-समरूप्य ।

र्हिल् र्हि सप्तम्यर्थे तद्धित; अव्यय पूर्व्वोदात्त । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल पशु छेदार्थे तद्धित न लित् । चिक्ल चुल्ल पिल्ल' ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । चूडाल मांसल' अंसल ।

ल्यप् य आनन्तर्य्यार्थे कृत् अव्यय पूर्व्वोदात्त । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि कृत् पूर्व्वोदात्त । नन्दन विचक्षण ।

ल्युट् यु-अन भावादौ कृत् पूर्व्वोदात्त । भवनम् । स्त्रिया
ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धित । केशव गाण्डि(वडी)व अजगव । शव
शब्दं कौमुदीमते वलादिरयम् न वशादि ।

वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्यय । देवदत्तवत्
वर्षति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृहवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्त उगित्कार्य्यम् ।
यावान् तावान् । किम इदमश्च परस्य वस्य घस्तस्य इय ।
कियान् इयान् । [वस्य रव । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्त । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय मानार्थे तद्धित । द्रुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायाद्योदात्त । स्थावर ईश्वर ।

वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धित अन्तोदात्त । शिखावल ।
रजस्वला । [उपयट् उत्सा विश्वपा ।

विच् वि तस्य लोप कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त ।

विट् वि तस्य लोप कर्तरि कृत् । अग्रेगाः उदधिक्रा ।

विडच् विड सङ्कतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धित पूर्व्वोदात्त । भौरिकिविध ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रिया ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस सङ्कतार्थे तद्धित अन्तोदात्त' । निविरीस ।

वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धित । कन्थिकम् । व् आगम.
अन्तावयव । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । उपक (उपेन्द्रदत्तक)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि । निन्दक ।
हिंसक' । समूहार्थे तद्धित । औष्ट्रकम् औरभ्रकम्
राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्य्यर्थे कृत् आद्युदात्त' । प्रवक सरक
लवकः । वेदनादिकर्त्रर्थे तद्धित । पटक क्रमक ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धित स्वरित । भ्रातृव्य (भ्रातृपुत्र) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धित आद्युदात्त । भ्रातृव्य (रिपु)
भ्रात्रर्थे तद्धित । पितृव्य (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे कृत् स्त्रियाम् । कृ-क्रिया । कर्तरि कृत् च ।
विद्-विन्द । मत्वर्थे तद्धित न शित् । रोमश लोमश' ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । विशङ्कट ।

शतृ अत् म गुणादि उगित्कार्य्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।

शध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् नित्स्वे आद्युदात्त । मदयध्यै पिबध्यै

शस् शस् वीप्सावोधके कारके तद्धित अव्यय । बहुशो ददाति ।

शाकट शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्म्मादौ कृत् समुदायान्तोदात्त । पचमान
शीयमान भूयमानम् । [यजमान ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्त । पवमान

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धित अन्तोदात्त । विशाल ।

श्तिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्तः । भवति विभर्त्ति ।

ष

ष अ समासान्त स्त्रिया ङीष् । द्विमूर्द्ध त्रिमूर्द्ध । [दीर्घसक्थ ।

षच् अ समासान्त स्त्रिया ङीष् अन्तोदात्त । पद्माक्ष

षड्गवच् षड्गव षट्पटकार्थे तद्धित अन्तोदात्त ।
गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [वराक जल्पाक ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रिया ङीष् आद्युदात्त ।

ष्ठिकन् इक अध्येतर्य्यर्थे तद्धित आद्युदात्त स्त्रिया ङीष् ।
शतपथिक षष्टिपथिक । [मनु-मानुषम् ।

षुक् ष् आगम अन्तावयव । जतु-जातुषम् त्रपु-त्रापुषम्

म

मू म बन्धने अदित' । मावम' मामना मोरका । इत-
वेऽपि च । मयत् ।
मड म मर्दे अद् उचलापादि । मड मम मडा ।
मभिड मड शीलस्थाने अस् इचलापादि । मनम् इत्यत् ।
मम् म मर्दे अस् मालुदात्त । मम ।
मा मा मवहारार्थे उपमाने अर्थे अदित' माम । मिमा ।
माम् मा मवहारार्थे उपमाने अदित' मीडा मामम' मालु-
दात्त । माना ।
माडम् माड मालिकमाथे अदित' मनोदात्त । ममाडम् ।
मि मि मारे अड् किमाम् । मामिन मानि ।
मिड मि मचालाम' मनादित । इत्यानि ।
मीम् मी मामम' ममामवन' । मसीमीति ।
मुडु मु मामम' ममुदात्तम' । मूमति मीमति ।

य

यदम् यद विकारे अदित' मनोदात्त । यदिम ।
याद्यम् याम इत्यविकारेष माइदात्त । मिमयाम ।[मिर्यदिम]
पिस्य पिस पिस्त्वमेऽर्थे अदित' । मिमपिस । पैसे ह पिस् ।
पिटम् पिट मानिमामताथे अदित' मनोदात्त । पिपिटम् ।
मुम् मु मामम' ममामवन' । मामयति मामयति ।
यम् पैस पिस्त्वमेऽर्थे अदित' । मिपैस ।

प्र

प्रम् प-मामम मयमार्थे अदित' मुदि' मनोदात्त ।
मामवन' । [किमा मीम । मामुमामम' मामवामन' ।
प्रम्‌ प-मामम मोमार्थे मुदि अदित मुदि' मामुदात्त
प्रिम् पि मामनि मयमार्थे अदित' मुदि' मामुदात्त ।
मयमनि' । [मामनि' ।
प्रिम् पि मामनि मयमार्थे अदित' मामुदात्त । मुम-

म

म(म) म(म) मानमें अदित' । मम मम । इमम प्रति मीमली-
ममाम । [म(म)मुमदा ।
म(म) म्म म(म)मु देवदमाडोऽर्थे अदित' मनोदात्त ।

मे

मे म मानमें अदित' । मम मम ।
मेम्‌ मम मारमाम् अदित' पूमदाम' । मेमामिमाम् ।
मद्य् मद मालिमयताये अदित' मनोदात्त । ममदम् ।

म

म म-मरामें मानमें च अदित । मादित ममाद । ममद ।

मठ म मठ् मामम' मामामवना । मठम ठमम' ।
मथ् म मथार्थे अदित' मति किमा मीम् । मामम ।
मनुप् मम् मयमार्थे अदित किमा मीम माइदात्त । मामि-
मान् मीमान् । ममारादिमम मम म' । ममाम ममो-
माम ममयान् मिदाम ।
मभिम् मम्-मीतमरथे मयति अस् मामुदात्त । ममनी ।
मम म मायामें मुमिमममानामिमे मम् अदित' माइदात्त ।
मम्रिमम् ।
मपठ मम मङ्गमिमारे माममार्थे च अदित' किमा मीम ।
मामनम ममनी ममाम' । ममममी मम । [(ममिमम)
मपीडम् मपीड इच्छार्थे अदित' मनोदात्त । ममिपीडम्
मामम् मम ममामममामे अदित किमा मीम मनोदात्त ।
ममनाम ममनामम् । मामदे ये च मामनामम् ।
मिमि मिम् मानमें अदित । मीमी ।
मीम मीम मनार्थे अदित' । ममीम' ।
मुम् मु मामम ममामयन' । ममाम' । [ममा ।
मुम् मु मामम' मिमि ममामवना । मामिमम । मम

य

म म मामायमें अद् मेदे । मिमम ममूम' । योमे ह मम् ।
ममूमानें अदित' किमाम् । मामा मामा मूमा ।
मामार्थे च मिम् । ममा ।
मम् म माम मममम । ममूमते । मिमरमा । मिमते
मूमते । मामममाये अदित मदि मनोदात्त । मीम-
मिमम् ममामम् ।
मम म मीमामुमाममें माम ममममा । मिम् मामममेदे
इचलापादि । मेमूमे मेमीमते । [मामूमा ।
मम् म-ममामामे अदित' मुदि' मामुदात्त । मामें
मम् म मामादर्थे अद् मादिम । ममें ममद्, मेमें मेमा । मेमें मेमा ।
मम म-मानमें अदित' मूमोदात्त । मेमोमाम' ममेमाम' ।
मम् म मानमें अदित' मिमाम् मूमाम ममम माइदात्तादि
मम मम मेमा ममें ।
मम मु मामम ममीमम । मामामि मामी दाम' । [मुमीमम्
मम् मु-मम ममाादर्थे अद् ममामामेदामा । मामाम
मुम मु मानमें अदित किमामु मूमाम ममेम माइदात्तादि
मड़ा ममें मेड़ा ममूं । ममोमुा ।

र

र र ममयोरी अदित' । रुमुटः रमुटः । मार्थे इमोरा
ममीमिमुमा ।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । हिंस्र कम्र नम्र ।

रण् र गरणेऽर्थे तद्धित' वृद्धि । अग्नीध्-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्-जीव-जीरदानु ।

रिङ् रि आगम अन्तावयव । कृ-चरिकरीति ।

रिङ् रि अन्तादेश । कृ- क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्यय पूर्वोदात्त । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित पूर्वोदात्त । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगम अन्तावयव । कृ-चरीकरीति ।

रीङ् री अन्तादेश । मालीकरोति धात्रीकरोति । [धारु ।

रु र् आदेश । हरिः, धनुः । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्यय । दारुः

रुक् र् आगम अन्तावयव । कृ-चर्करीति ।

रुट् र् आगम आद्यवयव । शी-शेरते, सम्+विद्-संविद्रते ।

रूपप् रूप-प्रशंसार्थे तद्धित, अनुदात्त । पटुरूप पचतिरूपम् ।

रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूप्या गौ ।
मयार्थे-समरूप्य ।

र्हिल् र्हि सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्यय पूर्वोदात्त । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल पशु छेदार्थे तद्धित न लित् । चिह्न चुम्ब पिल ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्त । चूडाल मांसल' अंसल ।

ल्यप् य आनन्तर्यार्थे कृत् अव्यय पूर्वोदात्त । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि कृत् पूर्वोदात्त । नन्दन विभीषण ।

ल्युट् यु-अन भावादौ कृत् पूर्वोदात्त । भवनम् । स्त्रियां
ङीप् । प्रमापणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धित । केशव गाण्डि(वम्)व अजगव । मव'
मर्व कौमुदीमते वलादिरयम् न वयादि ।

वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्यय । देवदत्तवत्
पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् मथुरावत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्त उगित्कार्यम् ।
यावान् तावान् । किम' इदमश्च परस्य वस्य घत्वस्य इय ।
कियान् इयान् । [वस्य टय । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्त । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय भावार्थे तद्धित । द्रुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्त । स्थावर ईश्वर ।

वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धित अन्तोदात्त । शिखावल ।
रजस्वला । [उपपद् उत्सदा विश्वमा ।

विच् वि तस्य लोप कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्त ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् । अग्रेगाः उदधिका ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धित पूर्वोदात्त । भौरिकिविध ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धित' स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त । निविरीस ।

वुक् वु अक गवाद्यर्थे तद्धित । कन्थिकम् । व् आगम
अन्तावयव । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । उपक (उपेन्द्रदत्तक)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् इत्यादि । निन्दक ।
हिंसक' । समूहार्थे तद्धित । औष्ट्रकम् औरभ्रकम्
राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यर्थे कृत् आद्युदात्त । प्रवक सरक
लवक । भेदनादिकर्त्रर्थे तद्धित' । मटक क्रमक ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धित स्वरित । भ्रातृव्य (भ्रातृपुत्र) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धित आद्युदात्त । भ्रातृव्य (रिपु)
भ्रात्रर्थे तद्धित । पितृव्य (पितृभ्राता ।

श

श श भावे कृत् स्त्रियाम् । कृ-क्रिया । कर्तरि कृत् अ ।
विद्-विन्द । मत्वर्थे तद्धित न शित् । रोमश लोमश' ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धित अन्तोदात्त । विशङ्कट ।

शतृ अत् श गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।

शध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् निन्त्वे आद्युदात्त । मदयध्यै पिबध्यै

शस् शस् वीप्साबोधके कारके तद्धित अव्यय । बहुशो ददाति ।

शाकट शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्मणोः कृत् समुदायान्तोदात्त । पचमान
पीयमान भूयमानम् । [यजमान ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्त । पवमान

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धित अन्तोदात्त । विशाल ।

श्तिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्त । भवति बिभर्ति ।

ष

ष अ समासान्त स्त्रियां ङीप् । द्विमूर्ध त्रिमूर्ध । [दीर्घसक्थ ।

षच् अ समासान्त स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्त । पद्माक्ष

षड्गवच् षड्गव षट्पदार्थे तद्धित अन्तोदात्त ।
गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [वराक जल्पाक ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् आद्युदात्त ।

षिकन् इक अध्येतर्यर्थे तद्धित आद्युदात्त स्त्रियां ङीप् ।
शतपथिक षष्टिपथिक । [मनु-मानुषम् ।

षुक् ष् आगम' अन्तावयव । जतु-जातुषम् त्रपु-त्रापुषम

वेष्टम् हन बाधनार्थे वक्ति हरिः बाधुदात्तः। वाविवेष्ट।
किन्तर वीप् वाधिवेषी बन्। [वकिव।
मचम् ब मच्छीमार्थे वक्ति। चाप्नुदात्तः किन्तर वीप्।
प्ररच बट बजार्थे वक्ति बम्नोदात्त। बचबरः। किन्तर
वीप्, मचबरी।
हन् त वरणार्थे बन् बाद्युदात्त। बीमम्। किन्तर वाविदु
वाव। वधी। वाविव। रोरा। [वीव। हलीदिच।
हन् ह-रच मर्श प्रवक्षोमार्थे वक्ति बम्नोदात्त किन्तर
हन् ह रच मर्श प्रवक्षोमार्थे वक्ति बाद्युदात्त किन्तर
वीव। हलीदिच। वरलोमार्थे च। वर्षिका। [बाधर्षिब।
हव ह-रच वरलोमार्थे वक्ति बम्बदात्तम् किन्तर वीप्।
व्ह ब-बावन बमबाद् वक्ति किन्तर वीप्। बाबामवी
वीरबामवी। [ढाव। वाविदात्त।
व्हह ब-बावन बवार्थे वक्ति हरिः किन्तर वीव बम्नो-
बाह ब भोमार्थे वक्ति विमेवाति वजवान्। भोवा बावराह्व।
पाम ब बावबाटो वक्ति हरिः बाद्युदात्त। वाह्मम्।
किन्तर वीप्। भामरी।
मुम् ब विवारमर्थे वक्ति हरिः किन्तर वीप्। बामीवम्।
बान् ब-बव बवरि बन् बावदात्त किन्तर वीव।
र्शम रचत।

ब

ब बढ़ाती वक्ति। प्रबव बदव। प्रावच वक्ति।
बबा।
सज ब बबुदार्थे वक्ति हरि विषाद् न बावम्। राबम्
(बरमुवंद)। बव रचत बवारच इत्यादयो
नाविकाक्षा प्रदूषितेनैव वह हरि वक्तिवम्।
वम् ब इत्यर्थे वाबंबाबत। ब-विवोवति वम्-विव-
विपवि।
सममशी वव् नवार्थे वक्ति हरिः बवबः। रेवतः।
शाति शतृ बावर्दे व बबबार्थे वक्ति, बबद। वालिबात्-
वरोति।
सुख ब् बाबब बबाबव। हविवाति। [विलवाति।
सुध ब विवारार्थकवे वक्ति बबवः बम्नोदात्त। विरति
मे(स) वे इमर्थे बन् मिले बाद्युदात्त। बवे बबुविवर्ये।
मोव बीव इमार्थे वक्ति। वाविमोवम् (वाविमवम्)।
बरम्प् बवब बवार्थे वक्ति बम्नोदात्त। मवबाबा।
ब ब बावबो वक्ति। बाराबा।
पान ब बरबाद् वक्ति हरि बाद्यदात्त। मीबा।

ह

ह ब बमर्थे वक्ति। बचब। वक्तिनु रव वक्तिनु हव।

विभक्तिप्रत्ययादिर्वं त प्रतिवृत्तात्र प्रदर्शितम्।
इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिमिलित-
रूपादिविवरणम्।

भाषाप्रादिक्रमेण धात्वादिप्रत्ययपरिमिलित-
रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिव-रेवा (हलदिव)।
अक्षद् अक्ष बहुदात्तबोदात्त। बन-बनवम्। (विबा बाबी च)
अड्डु अड् बहुदात्तबोदात्त। बव बव्डु डु बरबं।
रिवादिबा बबा विवव तैव व हुबा। विबदा बरव।
बु-बबे हुदवा। बदुबुबा विवव। बरवा बरव।
अच् ब बहुदात्तबोदात्त। बदु+ब-अवरव।
अच अव। ह बबवु। [वेबबर्म व। हवब।
अचि अब्। बारि+अचि बारब (उरबव)। हव। विव
अडड् बड बहुदात्तबोदात्त। ब बरवा।
अडड् बट बाद्युदात्त। बव बबवा बवि-अबुरा।
अटि बद्। ब-अरद्।
अड बड। बब-बबवा ब-बरवा। रच-बहिरा। रावब।
अण्ड् बाड बहुदात्तबोदात्त। ब-बरबा ब-बरबद्।
अतु बत बहुदात्तबोदात्त। ब-बरव ब-बरव इत्यादि।
अति बत् बवरव बनिवृबाबन्। हट्-हवनि। बव-
बबाव बबी पुर-पुरम् हबी।
अनि बनि। बब-बबनि रब-रवनि।
अमृत् बम बाद्युदात्त। बब-बबवम् बब बबबा।
अमिम् बमि विद् बाद्युदात्त। बब बबनि।
अम बव। बो-बबव बब-बबव रब-रबव इत्यादि।
अदि बद्। ब बरद् ब-बरद् बब-बबद्। बवारो। बव
विवाम्। बब-बद् बब-बद् बब-बद् बबबाब।
अल ब विद् बाबादात्त। विव-बबोव वेबा। [बावबि
अनि बनि विबाम्। ब-बरवि ब-बरवि ब-बर्वाब बव
अनुद् बद् हुबाबादि। बर-बहु विव विव। [बबबु।
अम्म बब। राब-राबबब (वृषि)। ब बरवबम् रव-रव

अन्युच् अन्यु समुदायान्तोदात्त । सृ-सरण्यु (मेघ वातश्च) ।
अप अप । सृ-पुक् च सर्पप ।
अभच् अभ समुदायान्तोदात्त । कॄ-करभ शॄ-शरभ इत्यादि ।
अम अम । कल-कलम कर्द्द-कर्द्दम अव-अवम अध-अधम ।
अमच् अम समुदायान्तोदात्त । प्रथ-प्रथम चर-चरम ।
अम्बच् अम्ब समुदायान्तोदात्त । कृ-करम्ब कद-कदम्ब ।
अयु(यू) अयु(यू) । सृ-सरयु सरयूर्वा ।
अर(च्) अर । कृ-करर कर्कृ-कर्करा जर्ज-जर्जर । चित्वे सर्वान्तोदात्त । अव-अवर । [तद्वच अन्त ।
अरन् अर आद्युदात्त । प्र+आ+अत-प्रात । अम
अरु अरु । कृ-अररु ।
अल् अ पूर्वोदात्त । उद्+ऋ-उदरम् ।
अलच् अल समुदायान्तोदात्त । मगि-मङ्गलम् ।
अलिच् अलि समुदायान्तोदात्त । अञ्ज-अञ्जलि ।
अवक अवक । स्था-तादेश कित्त्व च स्तवक ।
अस अस । अपि-अर्पस (अपमानम्) ।
असच् अस समुदायान्तोदात्त । अत-अतस चम-चमस ।
असानच् असान समुदायान्तोदात्त । ॠ-ऋरसान जॄ-जरसान
असि अस् । सु+तप-सुतपा, जात+विद्-जातवेदा ।
असि असि । सन-सानसि नि० वृद्धि । वृ-तुक् वर्णसि ।
असुन् अस् आद्युदात्त । चित-चेत सृ-सर तप-तप ।

आ

आ आ अव्यय । वि+शो-विशा (बुद्धि) । वि+हा-विहा (स्वर्ग) । [पताका ।
आक आक । खल-खलाका वल-वलाका शल-शलाका पत-
आगूच् आगू समुदायान्तोदात्त । यु-यवागू ।
आयाक आयाक । लू-लवायाक भू-भवायाकः ।
आतु आतु । जीव-जीवातु ।
आतृकन् आतृक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धि जैवातृक ।
आनक आनक । भी-भयानक भी-भयानक ।
आनच् आन समुदायान्तोदात्त । सम्+स्तु+संस्तवान । बुध-कित् बुधान, एव युध-युधान मुध-मुधान ।
आनुक् आनु गुणाभाव । क्रम-क्रमानु ।
आन्य आन्य । वद-वदान्य ।
आय्य आय्य । स्पृहि-स्पृहयाय्य ।
आरन् आर आद्युदात्त । अगि-अङ्गारम्, मद-मदार ।
आल आल । मन्थ-यलोप वस्य सादेश मराल ।
आलच् आल समुदायान्तोदात्त । स्था-स्थाल स्थाली ।
आलञ् आल वृद्धि आद्युदात्त । पत-पातल पातालम् चण्डि-चण्डाल ।
आलीयच् आलीय समुदायान्तोदात्त । मृज-मार्जालीय ।
आस आस । यु-यवास (दुरालभा) ।
आसि आस् । इण-अया अव्यय । (यज्ञि) ।

इ

इ इ । रु-रवि कु-कवि पु-पवि ऋ-अरिः कॄ-किरि । किरि, एव गॄ-गिरि ।
इकन् इक आद्युदात्त । क्री क्रयिक । आ+पण-आपणिक । आ+पत-आपतिक ।
इजि इज् । पण-पस्यादेश वणिक् । भुज-कित् उशिक् ।
इञ् इ वृद्धि आद्युदात्त स्त्रियां वा ङीप्, वप वापि वापी । यज-याजि याजी । वस-वासि वासी ।
इण् इ वृद्धि । जन-जनि अज-आजि अत-आति ।
इत इत । कुष-कुषित (जनपद) । [पलितम् ।
इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्त । फल फलपादेश
इतन् इत आद्युदात्त । हृ-हरित श्यै-श्येत ।
इति इत् । सृ-सरित् हृ-हरित् रुह-रोहित् युष-योषित् ।
इत्नुच् इत्नु-समुदायान्तोदात्त । स्तनि-स्तनयित्नु ।
इत्र इत्र । अश-अशित्रम् वह-वहित्रम् धृ-धरित्री ।
इत्वन् इत्व आद्युदात्त । जन-जनित्व ।
इथिन् इथि आद्युदात्त । अत-अतिथि ।
इन् इ आद्युदात्त । पच-पचिः बल-बलि यज-यजि ।
इनच् इन समुदायान्तोदात्त । श्यै-श्येन, हृ-हरिण, स्त्यै-स्त्येन, अव-अविनः ।
इनण् इन वृद्धि । मह-माहिनम् ।
इनन् इन आद्युदात्त । द्रु-द्रविणम् दक्ष-दक्षिण-दक्षिणा ।
इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।
इमनिच् इमन् समुदायान्तोदात्त । हृ-हरिमा सृ-सरिमा
इमनिन् इमन् आद्युदात्त । जन-जनिमा भृ-भरिमा ।
इलच् इल-समुदायान्तोदात्त । सल-सलिलम् कल-कलिलम्
इ(ष)ठच् इ(ष)ठ समुदायान्तोदात्त । अञ्ज-अञ्जि(ष)ठ ।
इष्णुच् इष्णु-समुदायान्तोदात्त । गै-गेष्णु दा-देष्णु ।
इसन् इस आद्युदात्त । अर्पि-अर्पिस (अपमांसम्) ।
इसि इस् । अर्च-अर्चि शुच-शोचि हु-हवि सृप-सर्पि ।
इसिन् इस आद्युदात्त । द्युत आदेश ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवी तॄ-तरी सॄ-सरी, तन्त्रि-तन्त्री ।

ईखम् ईख आत्मनेपद । अव-ईक्षा ईक्षते ईक्षिता ।
ईङ्खि ईङ्खि । अ ईङ्खते अव ईङ्खिता ।
ईड ईड । इव-ईडितम् । [ई ईडीता ।
ईमिषि ईमष परस्मैपदाद्यात्मनेपदीय । ई ईरीता ई ईरीता
ईर्ष्य(ग्) ईर विमने परस्मैपदात्मनेपदीय विमर्श आत्मनेपद ।
विमर । [(ईरक्म्) ।
ईरम् ईर आत्मनेपद । ई-ईरीट ई-ईरीतम् ई ईरीतम्
ईशम् ईश आत्मनेपद । ई-ईशीतम् ई-ईशीत ।

उ

उ उ । उ उवः वी-उद उ उव ई-उव उव-उवः ।
उखम् उख आत्मनेपद । उप्+उख उद्धख ।
उङ्ख् उख परस्मैपदात्मनेपदीय । ई-उखर । [उख्य ।
उच् उ पुष्पादि । उ-उच उ उच उ-उच उच
उति उत् । उ उतत् ई उतत् ।
उत्त उत । उ-उत्तम् उ-उत्तम् ।
उन्द उन्द । उत उन्द । [हादि-दुन्दन ।
उभम् उभ आत्मनेपद । ई उभत उभता । ई उभत ।
उभयि उभय् । इव उभया ।
उमि उमि । उव उमि ।
उम्भ उम्भ । उव उम्भ ।
उर्वि उर्वि । उव उर्वि ।
उष उष । उष उषम् ।
उह उह । उह उहम् । [उह-उहर ।
उरषु उर परस्मैपदात्मनेपदीय । उद् उरत उव उरुता
उरम् उर आत्मनेपद । उव उरट उव-उरुता ।
उरिम् उरि आत्मनेपद । उव उरुरि उव-उरुरि ।
उक्ष उक्ष । उक्षि उक्षत ।
उखष उख परस्मैपदात्मनेपदीय । उख-उखुंत उख उखुख ।
उष्म् उष आत्मनेपद । उ-उषत उषि उषादिषु उषता ।
उर्वि उर्वि । उर्वि उर्वुषि ।
उञ्छ् उञ्छ परस्मैपदात्मनेपदीय । उञ्छि उञ्छु । [उञ्छ ।
उवष उव परस्मैपदात्मनेपदीय । ई उवत उव-उवत उव
ऊ(उ)षम ऊ(उ)ष आत्मनेपद । उ उष(उ)ष ।
ऊमि उम । उम उम । उम वि उम्मादि ।
ऊहिम् ऊह आत्मनेपद । उ उह उ उह उह उह ।

ऋ

ऋ ऋ । ऋ ऋ ऋ ऋ ऋ ऋ ।
ऋक्ष ऋक्ष । ऋ ऋक्ष ऋक्ष ऋक्ष ऋक्ष ऋक्षत ।
ऋजम् ऋज इत्यादि । ऋज-ऋजू ऋज-ऋजुम्
ऋच ऋच । ऋ ऋजीत ऋजू ।
ऋजम् ऋज आत्मनेपद । ऋ-ऋजुम् ऋ-ऋजु ।
ऋम ऋम । ऋम-ऋमू ।
ऋर ऋर । ऋर-ऋरूः ऋर ऋरूः ऋर-ऋरूम् ।
ऋरम् ऋर आत्मनेपद । ऋ-ऋरू । ऋर-ऋरारतम्
ऋरूतम् । ऋर ऋरुत ।
ऋरषु ऋर परस्मैपदात्मनेपदीय । ऋरि ऋरुतम् ऋर
ऋरुत ।

ए

ए ए । एत-एता एती ।
एतिम् एत आत्मनेपद । एत-एतम् । [एतत्ता एतत्ती ।
एन ए आत्मनेपद । उ+एन-एता एतती । ए+एन

ऐ

ऐ ऐ । ऐ-ऐतु ऐ ऐतुः ।
ऐम ऐम । ऐ-ऐतम् । [ऐटेट ।
ऐरक ऐर इत्यादि । ऐ ऐरत ऐ ऐरेट, ऐर-
ऐतिभम् ऐतिभ परस्मैपदात्मनेपदीय । ऐत-ऐतिमद ।
ऐपुम् ऐपु इत्यादि । ऐ-ऐपु

ओ

ओतम् ओत परस्मैपदात्मनेपदीय । ओतः ओतेय ओतीद ।
ओखम ओख परस्मैपदात्मनेपदीय । ओख ओखीता । ओखि
ओखीता ओखीतम् ।
ओरम् ओर आत्मनेपद । ओर ओरोट, ओर-ओरोता ।

क

क क इत्यादि । क-क क । कि+का+का काकुः ।
क क परस्मैपदेषु न किन् । क-कं त त कत कत-कता ।
कम् क कमविशेष कारैः कितम् । क-कुता कूकूत ।
ककष कष परस्मैपदेषु न किन् । कत-कतकता (किन्)
कच कच परस्मैपदेषु न किन् । किर-कमारीय कचारण
कि किकता ।
कटु कट इत्यादि । क-कट । [(कटकटिकट) ।
कटिम् कटि इत्यादि परस्मैपदात्मनेपदीय । क-कटिः
कणम् कण इत्यादि आत्मनेपद । उ+कि उकितम् ।
कत् क इत्यादि आत्मनेपद । कित कि कीतकः ।
कथ क परस्मैपदेषु न किन् आत्मनेपद । कथ कथ की कथ
कमधि कमद् इत्यादि । कम-कमता ।
कमिम् कम् इत्यादि आत्मनेपद । क कुता कम-कमा ।

क्न्यल् कन्य कित् आद्युदात्त । हर्य-हिरादेश, हिरण्यम् ।
क्न्युप् कन्यु गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । क्षिप-क्षिपण्युः
क्प कप गुणाभावादि । कष-संप्रसारण कुणप (शव) ।
क्पन् कप गुणाभावादि आद्युदात्त । उष-उषप, कुट-कुटप ।
क्मिन् अम् कित आद्युदात्त । इदि-नलोप, इदम् सर्वनाम
क्मस् कय गुणाभावादि आद्युदात्त । तन-तनय ।
क्रन् कर न कित् आद्युदात्त । शॄ-शर्करा ।
क्ल कल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
क्लन् कल न कित् आद्युदात्त । पुष-पुष्कल ।
क्लाकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकु कुष-कुषाकु (सूर्य्यः)।
क्लालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्त । बिड-बिडाल ।
किकन् इक कित् आद्युदात्तः । व्रश-वृश्चिक क्षप-क्षपिक ।
कितच् इत कित् समुदायान्तोदात्त । रुष-रुषित मष-मुषितस् ।
[पुलिन्द ।
किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्त । कुल-कुलिन्द पुल-
किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्त । इष-इषिर' ।
किष्यन् इष्य कित् आद्युदात्तः । रुष-रुषिष्य भुज-भुजिष्या ।
कीकन् ईक कित् आद्युदात्त । वल-वल्मीक मृड-मृडीकः ।
कीटन् ईट कित् आद्युदात्त । कॄ-किरीट तॄ-तिरीटम् ।
क्रु रु गुणाभावादि । पॄ-पुरु भिद-भिदु व्यध-विधु ।
कुक् कु अन्त्यलिश्रादादिकित्त्वम् । क्षौ-क्षौकु ।
कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्त । मथ-सम्प्रसारणम् मथुक
कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्त । पॄ-पुरुषः ।
कू ऊ गुणाभावादि । कृत-कृतू कृष-कृषू ।
केय्य एय्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्यः (वेद एवायम्) ।
क्त त गुणाभावादि । अञ्ज-अक्त घृ-घृतम् सृ-सृतम् ।
क्लु, क्नु, गुणाभावादि । कृ-कृत्नु हन-हत्नुः ।
क्स स गुणाभावादि । अम-अम्न चि-चिन्न मिद-मिन्नम् ।
क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्त । कॄ-कुथः कुष-कुष्ठ ।
क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अस-अस्थि सक-सक्थि
क्न न गुणाभावादि । तृष-षलोप तृणम् । [सू-सूनि ।
क्निन् नि कित् स्त्रिया आद्युदात्त न ङीप् । सृ-सृणि ।
क्मलन् मल कित् आद्युदात्त । कुट-कुड्मलम् कम-कश्मलम् ।
क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरण' पॄ-पुरण ।
क्युप् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्त । घृ-उत् उरण' ।
क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । भू-भुवनम् ।
क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुर सू-सूरः धा-धीरः ।
क्ररच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्त । कु-कुरर ।

क्रि रि गुणाभावादि । सू-सूरि ।
क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्त । अद-अद्रि' भू-भूरि शुभ-शुभ्रि ।
क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्त । भी-भीरुक । [शत्रु' ।
क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्त । रु-रुरुः शाति-ह्रस्व ।
क्ल ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्ल अम-अम्ल ।
क्वन व गुणाभावादि आद्युदात्त । अश-अश्व मुष-मुष्व ।
क्वनिप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । ग्री-ग्रीवा कुष-कुश्वा ।
क्विन् वि, इकारास्यानुनासिकत्वाभावान्न लोप । कृ-कीर्वि गॄ-गीर्वि जागृ-जागृवि ।
क्विप् वि तस्य लोप अनुदात्त कित् । वच-दीर्घ वाक् ।
कुन् वु-अक कित् आद्युदात्त । चर-चरक ।
क्सरन् सर कित् आद्युदात्त । तन-तसर, कृष-कृत्सर ।
क्सि सि गुणाभावादि । प्लुष-प्लुक्षि, कुष-कुक्षि, शुष-शुक्षि
क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षु ।
क्स्न स्न गुणाभावादि । कृत्-कृत्स्नम्, अश-अक्ष्णम् ।

ख

ख ख खकारप्रश्लेषात् न खित् । शम-शङ्ख मुह-मुरादेशे मूर्ख ।

ग

ग ग गकारप्रश्लेषात् न गित् । गॄ-गर्ग' ।
गक् ग गकारप्रश्लेषात् न गित् गुणाभावादि । मुद-मुद्ग ।
गण् ग गकारप्रश्लेषात् न गित् वृद्ध्यादि । शॄ-शुट् शार्ङ्ग ।
गन् ग गकारप्रश्लेषात् न गित् आद्युदात्त । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्त । नि+षञ्ज+निषङ्गथि ।

च

चट् च चप्रश्लेषात् चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घ कूची ।
चतु अतु समुदायान्तोदात्त । एध-एधतु, वह-वहतु ।
चिक् च चकारप्रश्लेषात् न चित् गुणाभावादि । स्नु-स्नुक् स्नुचै,

झ

झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्त । जॄ-जरन्त विश-वेशन्त ।
झिच् झि अचि तेन न झित् समुदायान्तोदात्त । भू-भवन्तिः ।

ञ

ञुन् उ वृद्ध्यादि आद्युदात्त । दॄ-दारु, सन-सानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां ङीप् । नित्त्वे आद्युदात्त । दनुष-मस्य आ दाय, दनुस-दास' ।
[सह-सहिष
टिषच् इष समुदायान्तोदात्त, स्त्रियां ङीप् । अव-अविष,

ठ

ठ ठ शब्दे धातु न सिद्। यथ मठः।

ड

ड ड वाच्येऽपि द्विवोच। यथु यथौ।

ड ड वचन धातु न सिद्। इम-इमकम्, इ-इकः।

डुच यच बाच्येऽपि द्विवोपः। इम-यमद् विरय यच
    समवर्णनिर्देशाद वर्जि।

डट यट वाच्येऽपि द्विवोपः। यथ यठः।

डर्ति यति वाच्येऽपि द्विवोच। पा यति। [व्यसी।

डवतुप् याप द्विवोपः वर्णिवृषमम् बहदाथः। भा-अपाए

डिमि दम् द्विवोपः। वे विम्। यथा ददयय बाग्यवन
    व्यावस्थायायस्थायवोऽपि विरस्वयथिमि निवमद्धवारी
    विमयसायमे शलामयर्न नामया।

डुतप् यथ द्विवोप यहदामामीदाल। अह्+मू अधुमम्।

डुम् व द्विवोप बाग्यदातः। यान्+मी-मम्, म+यो
    यम। [पाविवैरावर्ण प्रसन्नः।

डुमडुम् अमृष् द्विवोप बाग्युदाया। या इयाम् इय।

डू भ द्विवोच। यम डू। [विविवाये।

डे डे द्विवोच। दा ए-दा दाये। यथा बायचमं बयोम

डेडि डेड् द्विवोपः। अह्+वि अर्द मि दोषः पीम।

डो डो द्विवोच। यथ यो मी यथा। बाग्यवायलम्।

डोवि चोड् द्विवोच। इमु दो दीमी दोम।

डौ चौ द्विवोपः। च-च्यौ दद मी बाग्यवालयम्।

ड्रुड् ए द्विवोच शिरसा चोड्। च-ची।

ड्रि रि द्विवोपः। डू मि भय।

ढ

ढ ढ शब्दोशाद न सिद्। यथ मढः।

ण

णिमम् दम वहिः बाग्युदाया। यू वार्णिम यद-णरिमम्।

णु णु स्वरेकेवम विद्। वा अणुः बाम येणु णु-अणुं

णुमम् बम दहदादि बाग्युदाव। बम-बाणैवे याहना।

णा का वचनधातु न सिद्। इम बचारक दमं विवद्।

त

त त। यो दद् इम विमम् (विमम्)।

तक्षम् यम बाग्युदाया। दम दयथा यथ यायथ।

तम् ए बाग्यदाया। यम-यथा य-यय मम मय।

तमम् दम बाग्युदाया। मी वेमम्।

तमम् यम बाग्युदाया। दम दयथ। (भाव्यथ)।

तमस्तुम् यमय बाग्युदाया। दम-दयथा। (विमा)।

ति ति। दि+यम विवक्षि द+याय यति बयाति।
    व्यवगाढे वर्णनीतिनिर्देशाद् न सूवायः। [इविथा।

तिमम् विम बाग्यदाया। वुम-वविया। यम विमम्

तु तु। वम-वमः बम वमु मै माता वि वैठ।

तुम् ठ बाग्युदाया। वि वैठ-। यम यमः मम-यमः।

तुम् म वहदामामोदाया। यद-यथा यमु यमा।

तुम् म बाग्यदाया। यंद यंयम।

तुम म महादि। यू-मीम। (ममयम। मीमदमय।

तुम् मु इयायमादि। य यमा।

तम तम। इ मोम मोमा। यम-यम यम यमम्।

तम् म बाग्युदाया। ब-योमम् मा माता य योमम्।

तिम् मि बाग्युदाया। यद-वर्णि।

त्रिम् तिम् बाग्युदाया। विवेकुले न मिद्। यद-यमी
    वर्णिमी।

त्रिप् मि-यहदाया। दा-दामि यद-मवि (इमी)।

तम् म बाग्यदाया। दाया। (दाया)।

थ

थम् म इयायमादि। इम पूर्व इ मूर्व इ पूयम।

थम् म बाग्युदाया। यम-योम इम-योयम् मा-याया।

द

द द। या याद। (बयाव ययव)।

दम् द बाग्युदाया। यम-यमः यद-यदुः।

ध

धुम् मु इयायमादि। मी-मीम।

न

न न। वा-वाया (वयया) भु वयम् यम-यम।

नम् म इयायमादि। दम दम। वि विमा।

नि नि। मी नि यम वेमि। या-याति।

नु नु। दा दाया मा माया।

प

प द। मा-दायम्। मी-मेय मि मीय। विम विमम्।

पाय याय। क-याय।

फ

फम् म इयायमादि। यम-यमोम इयमा यम-इयुमा।

भ

भ भ। इ-दर्भ दय-दयमा (वविवमा)।

भम् म बाग्यदाया। य भवः। य भर्वः।

म

मक् म गुणाभावादि। दृष-दृस्म युध-युध्मः भी-भीमः।
मदिक् मद् गुणाभाव'। यु-युष्मद्-त्वम्। अस-अस्मद्-अहम् सर्व्वनाम।
मन् म आद्युदात्त। धृ-धर्म्म स्तु-स्तोम' सु-सोम।
मनि मन्। सु+शॄ-सुशर्म्मा।
मनिण् मन् वृद्धि। अत-आत्मा।
मनिन् मन् आद्युदात्त। सो-साम कृ-कर्म्म वृ-वर्म्म।
मि मि। नी-नेमि भू-कित् भूमि।
मिनि मिन्। ऊ-ऊमी।
मुक मुक। उष-लान्तादेश गुणाभाव उल्मुक। (ज्वलदङ्गारम्)।

य

य य। शल-शल्यम्।
यक् य गुणाभाव। जन-जन्य (युद्धम्) जन्या वधू।
यत् य स्वरित। पु-पुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम्।
यतुच यत् समुदायान्तोदात्त। तन-तन्यतु।
युक् यु गुणाभाव। भुज-भुज्यु (भोजनम्)। [जन्यु।
युच् यु न अनादेश समुदायान्तोदात्त। मन-मन्यु' जम-
युन् यु-अन आद्युदात्त। हन-आद्यन्तयोर्घतौ घतन।

र

र र। रोद्-सुख सुट् च रिप्रम् (कुत्सितम्)।
रक् र गुणाभाव। स्फाय-स्फारम्। क्षिप-क्षिप्रम् स्वप-स्वप्न।
रन् र आद्युदात्त'। इदि-इन्द्र' वज-वज्र। भी-भेर।
रु रु। मी-मेरु पी-पेरु मा-मारु। जत-जतु।

ल

लक् ल कित्। शी-शीलम्।

व

व व। कृ-कर्व्व स्तृ-गर्व्व स्तृ-पर्व्व बकादिरित्येके।
वन् व आद्युदात्त। इण-एव, स्वरादि। शी-शेव।
वन् वन् न निस्त्व ज्ञापकात्। ऋ-अर्व्वा (कुत्सित)।
वनिप् वन् अनुदात्त। ध्मा-ध्मावा ऋ-अर्व्वा (तुरङ्गगर्हयोः)।
वरट् वर स्त्रियां ङीप्। अश-उपधाया ईत्वम् ईश्वर'।
वलच् वल समुदायान्तोदात्त। दृल-दृस्वल मल-मल्वल।
वलञ् वल वृद्धि। शी-शैवलः। [दरादित्वात् शैवालश्च।
वालुञ् वाल वृद्धि आद्युदात्त। शी-शैवाल। पृषो-
वालन् वाल आद्युदात्त। शी-शेवाल नि० वस्य प, शेपालश्च।
वि वि ज्ञापकदस्य न लोपः। दृ-दर्वि, बकादिरित्येके।
विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्व', तेन न विलोप। घृ-घर्वि'। बकादिरित्येके।
वुन् वु अक-आद्युदात्त'। कृ-कारक करका।

श

शक् श वकारप्रश्लेषात् न षित् गुणाभाव। वृ-वृश।
शुन् शु आद्युदात्त। स्पृश-पृभाव' पर्शु (आयुधम्)।
श्वण् श्व वृद्धि। स्पृश-पृभावः पार्श्वः।

ष

षवन् अव आद्युदात्त स्त्रियां ङीष्। प्रथ-संप्रसारणे पृथवी।
षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी।
ष्ट्रन् त्र-आद्युदात्त। वस-वस्त्रं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम् स्त्रियां ङीष्। नद्री। [शॄ-शर्व्वरी।
ष्वरच् वर समुदायान्तोदात्त' स्त्रियां ङीष्। छ-ववर:

स

स स। वृ-वर्षम्। तृ-तर्ष। वस-वत्स'। हन-हसः।
सन् स आद्युदात्त। अम-अस'।
सरन् सर आद्युदात्त। अम-अत्सरम्। वस-वत्सर।
सिकन् सिक आद्युदात्त। हन-हसिका (हयोषित्)।
स्मन् मा आद्युदात्त। सूच-सूक्ष्मम्।
स्य स्य। मद-मत्स्यः।
स्यन् स्य आद्युदात्त। मद-मत्स्यः।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम्।

शब्दविभागनियमादि।

शब्दास्तावत् चतुर्विधा रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिकभेदात्। यत्र अवयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्त्या कस्यचिद्विशिष्टार्थस्य बोध ते रूढा। यथा आखण्डलमण्डपघटादय तत्र अवयवार्थाबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात्। द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका यौगिका। यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचक गन्तेत्यादय। तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादिक्रियायाश्च सम्बन्धस्य यथाक्रमं बोधकता। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोधकत्वात् तेषां यौगिकत्वम्। यौगिका अपि कृदन्ततद्धितान्तसमासजभेदात् त्रिविधा'। तत्र पाचकादय कृदन्ता, काषायादय' तद्धितान्ता, राजपुरुषादय, समासजा। तत्राय विशेषः कृदन्ताः

क्रियावाचकत्वव्याप्तिनिवारकः यथा हि पाचक इत्यादौ पाकरूप-
धात्वर्थ स्वतादिना कर्त्रादिर्बोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रिया-
वाचकत्वबोधकत्वम् ।

अविद्यमानत्व इत्यादुकृत्वनिवारकव्याप्तिनिवारकः । तत्र
गच्छत् इत्यादौ इत्यादिव्यवस्था ध्यायन् रचयन्
पाचयन् इत्यादौ कर्मादिद्रव्यक्यत्व गमयन् क्रिया-
वाच सम्भवतिव्याप्तौ च कर्मादिविवाकव्यत्व पद-
वादिविशेषणात् तथात्वम् । तत्र च धात्व धात्वादिना क-
वाचित्वादिकृताः कृत्प्रत्ययीभावात्मक्रियावाचकादिव्यवादि
इत्याच तत्र सम्पादितत्वादौ वचादिव्यपादि । अथाय वाचिक
इत्यादौ एतत्वम वाचिक इत्यादौ भेदत्वम्, पचतीत्यादौ
व्याप्तर्थं, पचति इत्यादौ वक्तव्यं धर्मोत्पादयोऽर्थः क्यादि
प्रकारेण बोध्यते ।

प्रत्ययस्य चादि कृत्प्रकृतिवाचकबोधकत्वेन तद्वर्थ
निर्मिता । तथापि कृत्यो कृत्प्रत्ययोः कृत्प्रकृत्यो-
ईयोः पुंस्त्वविशेषः क्रियोपि वाच्यवाचकत्वेन तं तमः प्र-
थिता । तत्र राजवत्त राजदाक्षिणादौ कृत्यो तद्धर्थ
क्रियात्वविवादौ कृत्प्रत्ययः स्वतादिः षष्ठ्यादिभावादौ कृ-
त्प्रवृत्तो बोधबोधितः अन्यत्र इत्यादौ कृत्यो वक्रियाव
बोधकत्वविवादौ कृत्प्रत्ययो व्याकरणे तद्युक्त
इत्यादौ क्रियोपि सम्बन्ध धात्वाद्, परस्परा वा बोधनाद्
तथात्वम् ।

तत्र तत्र वदिता यथावस्थानादिना शैली प्राकृतभेदाः
कर्मविशेषार्थ व्याकरणं तथात्वकल्पना ।

तत्र आकारकाला प्रयोजनप्रत्ययोऽपेक्षाकालेन अधोग-
तिविशेष व्यवहारकाला यत्रा इत्या यथादित्र इत्यस्य बोधनं
तं बोधयता । यथा पदार्थबोधकाय तं च वाचकाला
कर्मवाचितेन यदुर्थनिवृत्त तदर्थवर्ज्य दविसद्ध यत्रा इत्या
यद्यमादिभिर्विशेष बोधनात् बोधयता । तेन पदार्थस्फु-
टितः न कृदादीनां बोध ।

कर्मे तु पदार्थविवर्धनाद्वचनादि कृदादिव पद्यत्वात
पदार्थत्वाद्योधे पदार्थत्वार्थविशेषितयोर्विषयेण पदार्थादिपद
तत्र पदार्थमप्रतिज्ञ च कृतपदादिक तद्बोधकत्वाय पदार्थादि-
पदादीनां बोधिबोधेनार्थम् स्फुटीत्कृत ।

शैवाकरणाद् कर्मार्थवाक्कृतार्थादि अन्यत्वात्
"सम्बन्धे तु विवरे वक्ति पदार्थान्तरम् ।"
इति पदार्थान्तरम् बोधकत्वसैव बोधव ।

धातूनां सम्प्रदायकत्वेनैव विवेच विभक्तिविशिष्टाय
विशेषवाचीर्विशेषणवाचकम् । यथा पीताम्बरः इत्य
यथा इत्यादय पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । द्विवचनादि
इत्यादिपूर्वा पूर्वपदादिवाचौ द्विविधा इत्यादौ विशेषण-
वाचित्वं च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं क्रिया कर्मधारयस्य वाचकत्वम-
बोधकत्वम् बहुव्रीहिरित्ति भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽपि विशेष वाचित्व
कर्मधारयादिवाचकत्वम् वाचित्व धात्वादिभावादिसम्बन्ध बोधको
तत्र बाह्यत्वभादौ यथार्थादिसम्बन्ध पीताम्बरादौ तु बाह्यवि-
शालसम्बन्ध भेदः । यथा बाह्ये गम्यतेऽत्यन्तम् बाह्यस्य
वाचित्व विषये बाह्यप्रमाणपदोद्देशकयो पाचकत्वं वारोप-
करणं सम्बन्धं कर्मादिकरणस्य बोधको । एवम् अद्ये तत्र
तत्र इति विषये अन्यत्वमपदेः एतत्प्रत्ययस्य अतो तत्र
वैशेषि विषये इत्यादैव तद्वर्थादिकस्य बोध्यत्वम् ।
तत्रापि बहुवचो इति विषये समुत्पन्नप्रत्ययोः सम्बन्धस्य-
वचनात्मकत्व, कर्मिण तत्र कर्मादिति विषये अविद्यादौ तत्-
कारणादात्मक निर्दिष्टो अतो तत्र वि विषये निर्दिष्टयादि-
वस्तु पदविभागादिकरणस्य च बोधकत्वम् । स्वप्रत्ययोस्य-
व्यपेक्षादि भेदसम्बन्धबोधकत्वम् । इत्यत्र दर्शितान्वित-
पदार्थसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्व व्यवतीयात्र तु तथात्वं प्रविवेचित

पदादेरपि पूर्वपदान्त उत्तरपदार्थे वाचित्व उत्तर-
पदार्थ पूर्वपदार्थ सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ
राजादिपूर्वपदाद उत्तरपदार्थे पुरुषादौ कर्त्रीत्व इत्यादौ च
पाचादिपदार्थपदस्य कर्त्रादिपूर्वपदार्थे सम्बन्धे बोध्यते । च
च सम्बन्धस्य वाचित्वमापन्नः बाधकत्वम् । तत्र राजपुरुषादौ
वाचित्वस्य पाचकिवादौ भावसम्बन्धैवा राजपदिवादौ
कर्त्रु अन्तर्गतविवादौ अविद्यमानस्य तत्त्वेन इत्यादौ अश्वा-
रूढस्य पाचकत्व इत्यादौ विशेषणविशेषस्य तथात्वं पूर्व-
पदार्थ उत्तरपदार्थेऽन्वय । द्विती पदादावपि वाचकिति-
करणसम्बन्धीरेवाचकपदानामीयार्थैर्भावनाद् अपादानता
द्वितीय वाचादिविवरणकर्मत्वेन बाधकत्वादार्थभेदबोधकत्वमपि
लिखिता । अत्रपदार्थस्य तु पदार्थ पदाभावो अन्वय
तत्र वचनपूर्वमितिम् ।

वाक्यकारपदेशेविभेदेन पदपदार्थबोध्यता यथाः वाक्यितावाः
यथा "कर्मणीस्मिन्नन्तं कर्त्रु" "वाक्यार्थं करणम् बोधविक-
र्तीयमित्येव इत्यादयः । एतच्चाक्रमणात् कर्माख्यत्वः कर्मणीस्मिन्न
कर्त्रादपादाकार्थ बोधक विकल्पविविधेन बोधकविशेषता
विशेषणपदमिति वाक्यकल्पेन पदार्थानां बोधनाद् तथात्वम् ।

भविष्यदर्थात्र आकुविकल्पेनैव वाचित्याद् अवादि
पदार्थानां व्याकुर्याद ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणस्य तत्तच्छास्त्रेषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव "तसिभासति-योर्मध्ये छविमे कार्य्यसमाश्रय" इति परिभाषया छविग छेतवत एव ग्रहणमुक्तम् तेन "कर्त्तर्य्यण्" "कर्म्मणि द्वितीया" इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्त्रादीनां ग्रहणं न तु 'कर्म्म क्रिया" इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतस्य स्वशास्त्रात् पारिभाषिकस्य रूढ़ेष्वेवान्तर्भाव-मिच्छन्ति ।

शक्तिश्च पाणिशब्दादयमर्थो बोध्य इत्याकारकेच्छा । सा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानीयत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य अपरस्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य रूढ़ानेक-ग्रहमतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्व्वपूर्व्वसम्प्र-दायानुसारेण आप्तप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाहुल्येन रूढ़ानां, केषाञ्चित् यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च सूत्रपाठादिषु बाहुल्येन यौगिकानां, केषाञ्चित् रूढ़ानामर्थ-विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्व्वशब्दानामनुक्तेः यावत् कोषग्रन्थस्य रूढ़ागोन्तर्भारपक्ततया तेषामसुलभतया च, यौगिक-शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तदादु-ग्रन्थानां च एकैकग्रन्थरूपेण बहुव्याख्यासाध्यपाठतया, पठितानामपि सदा स्फुरणाभावेन, तदादुग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन यथ-धार सर्व्वशब्दार्थज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्र-शास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना-कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्रचनाया-मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम् उदाहरणतया च तत्तच्छास्त्रस्य तत्तच्छब्दार्थद्योतनावसरे प्रदर्श-यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टीकृत्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रमत्रा-ऽस्मदर्शेन कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-प्रसरेऽनन्तशब्दा उपात्तकथने च वृथा ग्रन्थबाहुल्यमात्रप्रसा-दनप्रसक्तिरेवोक्तञ्च । अत एवोक्तम्

बृहस्पतिर्दिव्यं वर्षसहस्रमिन्द्राय शब्दपारायणं
जगौ नैवान्तं जगामेति ।

यथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दसाधुत्वसम्बोधनाय लघूपायतया व्याकरणशास्त्रं तत्प्रकारे । तच्च तत एवावगन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असु-लभतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं तत्र सारसङ्ग्रह-अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽस्माभिर्धास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति नञ्योगेन शब्दबाहुल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्युक्त-शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकर्त्तृभिरिव नादृताः किन्तु यत्र यत्र अर्थविशेषः यथा अक्षर अब्राह्मण इत्यादिषु तएव संगृह्योच्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च ग्रन्थानन्तभेदकल्पनेन ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनं कर्म्मोचितानामिव वृथा स्यात् न च तत्र प्रयोजनमाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते यद्बलात् पूर्व्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रह सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्व्वपदात्, पाल, धर, भुज् धारिन् भृत्, पति, नेतृशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः प्रत्ययाद्यश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा तत्स्वामी बोध्यते । यथा भूपाल भूधर भूभुक् भूधारी भूभृत् भूपति भूनेता इत्यादय, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्व्वपदपरिवर्त्तने उत्तरपदपरिवर्त्तने च स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपाल भूमिरक्षक इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्व्वपदात् कृत्-कर्त्तृ सृज-सृट्-सृष्ट-विधातृ कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्य्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः । यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृजः विश्वसृट् विश्वस्रष्टा विश्वविधाता विश्वकारक इत्यादय सर्व्वकृत् सर्व्वकर्त्तेत्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्व्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, भव इत्यादयस्तत्पर्य्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनि भूमिज भूमिरुह भूमिजन्मा भूमिभू भूमिभव इत्यादयः पद्मयोनि पद्मज इत्यादयश्च । तथा अपत्यप्रत्ययार्थे अणादयश्च जन्य-वाचकाः । यथा भौम माहेय इत्यादय ।

धार्य्यवस्त्वादिवाचकपूर्व्वपदात्, पाण्यङ्कमौलि, भूषण, अङ्का-ङ्किन् शेखर, भर्त्, धारकप्रभृतयः तत्पर्य्यायशब्दाः मत्वर्थीय-प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणि शूलाङ्कः चन्द्र-मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलधारी चन्द्रशेखर शूली शूलवान् इत्यादय । इयांस्तु विशेषः । यत्र यस्यावयवे धार्य्यस्य प्रतीतिः तत्तद्वाचकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः । यथा शूलहस्त चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोक्तृवाचकपूर्व्वपदात् अश, भुज्, व्रत, लिट्, पायिन्, प,

वच चावचाद्वा जनटपदस्वा मूलवलापचा। यथा चन्नाः चनानु चतुष्का चनचिर चतुष्मी चनरः चनन चनचन इत्यादयः पूर्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन अनुपर्यायमनुरूप चनट-दापचा ।

चक्षिमाचचानु चाचा जिवा चन् प्रचविमी इत्यादयः जनटपदस्वा मूलार्थापाचा।। यथा इटचाचा इटसिमा इट चन् इटचचिमी इत्यादयः पूर्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन चनचन् चर्वोचमनुरूप इर्वापचा ।

चार्वोमापचानु चट् एनच चचविनु, सिच मनु चाचाइयः जनटपदस्वा चर्मविसापचा । यथा एचाटरः एचाटचः एचामची एचामिचा एचानु एचाचाच इत्यादय चचचाचटादयच सिन्धु-चापचा ।

चचिमापचपूर्वपदान् चचिमापचा चचा चचचचटापचा यथा सिवच्चा सिवच्च सिवमिचम् इत्यादय इचेलापचा ।

चाडचटचपूर्वपदम् चामिन्—चापचचापचचः चचा चचापूर्वीचमा । यथा इचचाचो इचचाम इचाचन इत्यादयः ।

चर्वामिचिचचचचमर्निमिचपूर्वपदान् चचाइय इचिमा-इच चामचचादयः चपचाद्यः चारचाइचच चचापचचच-चापचा । यथा चचचचा चचचचमिमी चचचचोरटैमाइयः इचचचीतचचाचमेन चचमामोचचा । इचचचिचा चच-चन्द्रिमी चचचचचा चचचचोचादयः चचचचचचचचमेन चचचामोचचा । चिचचचः चिचाम चिचामच इत्यादयः सिचौ चचचटचपि चैचादिचापचा। चचमापच चचमा-चाचा चचमापचोदर इत्यादय चचमापचामचचचचचचमेन चचमोचचा । राचाइचः राचाचटच इत्यादयः राचचचा चचचचाचुराचइमापचाः ।

चाचचापचपूर्वपदात् मच चामिन्, चचन्, सिच चट्, सिचादिचचमः चटामिचचापचाः । यथा चचिचचः चूचिचारी चूचिचचा चूचिमिचः चूमिचर् चचिमिचाः इत्यादयः ।

चचचापचपूर्वपदान् सिट् चेमिन् सिट् चच सिट् चामिच चच रिच चर्चिमे चाचमाइच चचचदचचदंचचचुचचचाइचच चट्चामचमापचा । यथा चार्चामिन् चाचर्चेची चार्चमिन् चाचचच चार्चमिन् चाचचाचो चाचचच चार्चरिचा चाचचंची चाचचाचन इत्यादय । एवं चाचाचचः चाचटचच चाचटचचा चाचचचन इत्यादय सिचापचा ।

चर्वे च चाचचोर्निचेचेन इचचचचाचां चचदचादिच चचाचटं इचमिचचे दिचचामचिचोराटचचचचम् ।

इटचचचाचैच पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन चचरः चचा-

चचटचाचचा चर्चन । चचाचच सिचेचः । इचाचैचिचच-सिचचाचां इचचाइचाइयः चचेचचा चर्चामिचचाचां इचचमि इचचाची चचचाचु इत्यादयः सिचचमिचचाचां इचाइ चच-चाचचचइत्यादयः । चचाइचोचचर्तमिचचाचाम् चचचाची चचचच् चंचुचर इत्यादयः चचमिचचाचाम् चंचुचमिः चंचुचामि इत्यादय । चचमिचचचमिचचाचां चचरिटा चचौटि चचचा इत्यादयः । चचचचमिचचाचां चचुचु् चचचेचचः चचमिच इत्यादयः चचाचर्चं चचोचचाः ।

इचचाचिचापचचचचचा चचि सिचचमिचचाचां चचचिचिच-चचुचे चाचचा चर्चम । यथा चर्चामिचिच्च इचिचचचा चचर सिच्च चाच इत्यादय ।

चचुचाचुचुरिचचादिचचचः पूर्वपदस्वा सिचचचचादि-चापचा । यथा चचुचचैचा चचुचेम सिचचचेम इत्यादयः सिचेमापचचा । चचुचचाच चचुचाचः सिचचाच इत्या-दयः चचचाचचापचचा । चचुचचाटः चचुचचाटः सिचचचाट इत्यादयः चचचचदापचचाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तितचचमासचचमिचम ।

चम पूर्वपदादिचचेचु चचचचदयोः परिचचिचचमम् । यथा चचचु चूचिचचु चचाचचु चूचटः चूचिचटः चचाचटः चचाचच इत्यादयः ।

चारिचिचचचिचचेच पूर्वपदचेच परिचचिचचचं चोचच चचच । यथा चारिचिः चचाचिः चोचचिः चाचि चचोचिः । सिचपूर्वपदच चचचचचा चचचचचाम चच चचचचचचाम् । यथा चारिचिः चारिचिचिः चचीचिः चचीचिचिः चचाचि चच सिचिः इत्यादय चचोचु सिचेचः चाचचोचचर्वचचपूर्वचच चचोचोऽचि चाचचपूर्वचचर च तु चचोचचचपूर्वचचचाच् ।

चाचुचाचचादिषु चचरचदचच परिचुचिचचचमम् । यथा चाचु-चार्चचः चाचुचाचचा चाचुचाइचच इत्यादयः । एचंपूचा चर्चे अपि चचा चौचिच्च इट ।

चीचोचचादिषु चचचो चचचेम परिचुचिचचचमिचि तैचो चोचचदचमेच ।

चचुपूर्वचदा एचटोचरचदाच इचमाचचचचचाः चिचोचचं-चापचा । यथा चचिच चचमाइ इत्यादय इच सिचौचटः एचेचटः इत्यादयः एचचामचिटोचिच्चचमापचाः एवं चचच चचेचटः इत्यादयः चचर्चिटोचिचीचचचचाचचा इचेचटच चचर्चिचादयः चचर्चिटोचिचुचचापचाः चचम् चाचचचु इचेचटाइचाइच इचर्चिटोचिचापचापचा ।

चटचाचचाचैच पूर्वोत्तरपदयोः परिचचेचैच चचरः चचा-

इत्येव नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-दनुसन्धानेन अन्यत्रोक्ता अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तमायाश्च शब्दा यथायथम् ऊहनीया ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्य यथाप्राप्त विहितमत्वर्थीयस्य तद्धितस्य लुकि व्यक्ते (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च शुक्लादय रूपवाचका शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गा तदुत्तरात् मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गा । यथा गुणे शुक्ल नील पीत रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्ल पट शुक्ला शाटी शुक्ल वस्त्रम् एव नील नीला नील पीत पीता पीत-मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादय क्लीबलिङ्गा तद्वति त्रिलिङ्गा । यथा खर तिग्म तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खर किरण खरा दीधिति खर तेज इत्यादि । एव स्पर्शे शीत शीतल शिशिरमित्यादि तद्वति शीतश्चन्द्र शीता हिमानी शीत जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्र त्वरितमित्यादि वेग-वति शीघ्रोऽश्व शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे मधुर कटु अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुड मधुरा द्राक्षा मधुर क्षौद्रमित्यादि एव कटु कट्वी कटु इत्यादय बोध्या ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गा स्यु । यथा घटी पटीत्यादय स्वल्पघटादिवाचका ।

बहुभि कोषकारै शब्दाना लिङ्गानुशासनम् कृत तदनु-सारेण प्रायेणास्माभिरत्रस्थशब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमत पाणि-नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोच्य तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवे-चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-सयुत
सूत्रपाठमखिल सवार्त्तिकम् ।
भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो
ये विदन्ति खलु केऽपि ते विद: ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषण ।
शब्दसिन्धु सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽकृतबुद्धिभि ॥ २ ॥

येषा सद्गुरुकर्णधारभजन प्रज्ञावहित्रागमो-
ऽभ्यासश्चानुगुणो मरुत् प्रतिदिन शब्दागमाम्भोनिधौ ।
पार यत्नवशादवाप्य नितरा रत्नानि लभ्यानि तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया सीदद्भिराप्यानि किम् ? ३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभि
प्रज्ञावासुकिरज्जुकर्षणयुजा यत्नौघमन्थाद्रिणा ।
उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्
व्युत्पत्ति सुमनोभिरेत्य सुतरा चित्ते परं निर्वृतम् ॥४॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी यै-
र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यै: ।
येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो
तेषा तम प्रचय एव न चास्य शान्ति: ॥ ५ ॥

यैर्वीचिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-
र्नो काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।
नालोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-
स्तेषां तम शान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाश्यते
न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥७॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभ वा
लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बक वा ।
शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-
स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रता: किन्नाम ? चित्र तत. ।

भाषां तव समारभावमवत मौग्ध्या प्रकृतिर्गताद्
दौर्भाग्य बत सम्भमिवसतेषमादरो यत्नताद् ।८।
कथञ्चित् सुगमबोधत पाठमात्रमदोषतः ।
काव्यनावसमालोकात् व्युत्पत्तेरर्जनं कथम् ? ।९ ।
तत्रावासेऽकमरत्वाः सरिसौरमलोमत ।
कुमारावेतु प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्तां यथाम्बिता ।
तथाप्यनादरस्तत्र प्रोक्तनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् बत बहूनां बालकानां समादरः ।११।

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

अवश्य भाष्यकारस्य कुमारीयपथिकाद्युमी
नैव प्रस्तावुने पारं किमन्ये जडबुद्धय ।इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये तावद्गुरवोऽपि च ।
प्रमत्तात्तेऽपि यान्ताय मायाकमात्ममदतम् ।१२।
अबोधविषमबोधविषमबोधविषमबोधिन ।
पाणिन्यादिमभिन्नैर्वेत् व्युत्पत्तीनां महार्जनम् ।१३।
पुण्यमालासुमालानां महाविविधनं यथा । ।
अध्यातमासलनामां ग्रन्थसुनृपादनं तथा ।१४।
बोधाबोधादम्बाल काव्यालोकाद्युदावतो ।
दर्शनेषु कुमारावेत् न च तत्र वतिगमनात् ।१५।
प्राप्ते ममापादिता यस्य सम्पदा दर्शिता यदि ।
पिपासया बत तदाम्भोऽभ्यम्बा नवती भति ।१६।
तनीयकारिणी ये तु अभ्यासीतिसमम्बिता ।
यथाधाम प्रवर्तन्ते भाषमतविषये क्वचित् ।१७।
बालकुमारादिवर्तारः कलमामायवनुवारत ।
अभ्यर्थनमने रता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ।१८।
येषां चित्ते कर्म यत्र वासमीतिस वसते ।
न ते तथा प्रयतन्ते महता बालका यथा ।१९।
पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्परा ।
भवेयुस्तु तथा भीषे शोभने भाषया क्वचित् ।२० ।
यदि बालानामेव चित्त न समागुणायते पृथा ।
तदात्मकत्वमार्गेण भावनं परिशीभते ।२१।
अपमघाततमानाममवयपक्षयमितान् ।
येऽमतोऽतिशम क्वचो वाचाय पतनाय च ।२२।
परोत्पत्तीयपदमाम्भा भाषानां दूरभावनात् ।
मूलवर्तीतदभ्यासपरात्तिमात् सिद्धति कुत ? ।२३।
अभ्यागानामिव मार्गपानविषये येषां परोक्ष परं
मूलं ते बत मार्गदर्शनविधावन्धाय मन्दः किमु ? ।
येषां तत्वने समादरमरले तेऽपि बोधावमा
भाषा अभ्यतमाप्ततोऽद्य बहुधा प्रायोऽभ्यतामेष्यतिः
यस्मिन् दर्शिमैवेत् यत्र स तत्र प्रवर्ततान् ।
सिद्धुमरचितैर्बालो न मामभक्तो हि कस्यचित् ।२५।

परिशेषे इदमपि साध्यते—

"प्राचः शास्त्रमधीते कथन तनुते सिद्धभ्रमध्यान ।
यस्य तु किमपि रसवं केवल विद्यानुभोमते सुधिय"
अनेके चेत् बोधकारा यावद्बुद्धिमभावत ।
यद् बोधानपि तथा मतावेन न मम मम ।२६।

तमेव प्राचीनपद्यं स्मार्यते—

परित्कुम्भयोन् पवनपुरीणा कतिपये
तथापि शेषो मे कथमपि गतावो न भविता ।
तिमोक्षा संयोगं विरचति यतो बुधरम्भी
किमेतेनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरे ।
अप्यासाद्य शब्दोपनैकतरपि भाष्यप्रदीपं शुद्ध
इं तीद्योतसमन्वितं सुचिद्भुतं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकाष्टाध्यायकृते रत्नाम्बिते याति च
यथोबोध समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ।२७
कडानामपि स्वपाठनकृते बोधादिटीका मया
यत्नोऽद्य स्वता समादृतमना शास्त्रस्य सारं परम् ।
बोधानां हितकामसैव रचितो ग्रन्थः यथात् सुगमो
विद्यार्थिभिर्बालकैर्यदि रता यान्ये यथा धायक ।२८
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाग्रन्थान् समालोक्य ग्रन्थमद्य मया कृतम् ।१।
सुगमं सुगमं चेद्—बोधग्रन्थार्थबोधकृत् ।
ग्रन्थमल्पमहो धीरा ग्रन्थमद्यसमाप्यताम् ।२९।

वाचस्पत्यम्।

अ

अ पु॰ अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव–अत–वा ड। विष्णौ "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः। मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मकः" इति। अस्य (विष्णोः) अपत्यम् अत इञ् इ (काम) अस्य (विष्णोः) पत्नी ङीप् ई (लक्ष्मी)।

अ अव्य॰ अव–प्रीणनादौ ड स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। अभावे, प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायाम्, सम्बोधने, अ अनन्त!। अधिक्षेपे, अ पचसि त्वं जाल्म!। "उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्चेति" स्वरादिगणसूत्रे अ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहृत मनोरमायाञ्च अ सम्बोधने अधिक्षेपे निषेधे चेति व्याख्यातम्। "अभावे नह्यनो न" इत्यमरटीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम्। स च आदेशः प्रख्यनञ्च्यादिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति। स तु नञर्थ एव स्थानितुल्यार्थकत्वादादेशस्य। नञर्थाश्च

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥

इत्युक्तेः षड्विधाः। तत्र अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणसादृश्यवत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटाभावस्य, अपट इत्यादौ पटभिन्नस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ अल्पोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्य इत्यादौ गवाश्वभिन्नपशूनामप्राशस्त्यस्य, असुरः असित इत्यादौ च सुरसित विरोधस्य बोधकता। तत्रायं विशेषः नञः सर्व्वत्र अभावे भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरूढलक्षणा। तत्र अघटमित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाववदन्तोत्तरपदके "अभेद अज्ञानमित्यादौ" नञ्तत्पुरुषे च अभावबोधकता। भाववदन्तभिन्नोत्तरपदनञ्तत्पुरुषे तु अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति। अत्रेदं बोध्यम्। समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन समास एवास्य नञर्थकस्य अकारस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बोधनाद्यर्थकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नञो नलोपस्तिङि क्षेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधानात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः। अधिकं नञ्शब्दार्थावसरे वक्ष्यते। अजीवनिरित्यादौ अधिक्षेपार्थकता अजन्मिरित्यादौ उप॰ स॰। तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता।

अऋणिन् त्रि॰ न ऋणी नञ् त॰ ऋकारस्यात्र हलत्वाभ्युपगमात् न नुट् नलोपमात्रम्। ऋणिभिन्ने, ऋणशून्ये,।

दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।
अऋणी चाप्रवासी च स वारिचर! मोदते इति भारतम्

हलत्वानाश्रयणे नुटि अनृणीत्यपि तत्रार्थे।

अंश विभाजने अद॰ चु॰ उभ॰। अंशयति ते आंशिशत् त। अर्थापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके। अच् अंश उ–अंशु णिनि अंशी क्त अंशित।

अंश पु॰ अंश–भावेऽच्। विभागे "सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृदिति स्मृतिः। कर्मणि अच्। विभाज्ये "द्व्यंशी प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति" "द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" च स्मृतिः। संख्यासूचकाङ्कविभाज्ये तथाङ्के, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति" "अथाङ्कतिच्छेदवधेन भक्तेति" भजेच्छिदोंऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति च लीला॰। करणे अच। अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव! सोमाप्यायतामिति" यजु॰। अंशुरंशुः सर्व्वोऽप्यवयव इति वेददीप। "अंशिन स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति स्वरूपात्मतेति" वेदान्तपरि॰। "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरकसूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्यकृता अंश इवेति व्याख्यातम्। तत्समानार्थक "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति गीतावाक्यम्। "चतुर्द्दशस्याष्टभागे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे च तत किल भवेदणुरिति, स्मृतिः। विशेषावयवे, राशिचक्रस्य षष्ट्युत्तरशततमया विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशत्तमा

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] इति च [illegible] (तर्वेति मवाम) [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" इति च [illegible] । ६ । २ । १३ [illegible] इत्यादिष [illegible] ।

चंडक त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] +[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] च [illegible] ।

चंडत त्रि [illegible] +[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] +[illegible] । [illegible] त्रि ।

चंडमर्दन न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चंडहर त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [illegible] ।

चंडातनय न [illegible] । [illegible] [illegible] ।

चंडिन् त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चंडु पु [illegible] । [illegible] ? [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" च [illegible] । [illegible] । [illegible] इति ।

चंडमुख न [illegible] +[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] च । [illegible] +[illegible] । [illegible] ।

चंडभर पु [illegible] । [illegible] च त्रि ।

चंडपद न [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चंडपति पु [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" इति [illegible] च । "[illegible]" "[illegible]" च [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

चंडमत् पु [illegible] +[illegible] । [illegible]

त्व । सूर्य्यवंशे असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे तत्कथा रा०आ०४२अ०। अंशुमति पदार्थमात्रे त्रि० ।

अंशुमती स्त्री० अंशु सूक्ष्मं पत्रमस्याः अंशु+मतुप्+ङीप्। शालपर्ण्याम् (शालपान्) ।

अंशुमत्फला स्त्री० अंशुमानिव रक्तं फलं मोचकं यस्याः जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न ङीप् अजा० टाप्, अंशुमानिव समन्तात् प्रसृतं फलतीति फल-अच् वा । कदलीवृक्षे ।

अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते सन्धारति मल-णिनि ३त०, अंशव मालेव तत अस्त्यर्थे इनि वा । सूर्य्ये, द्वादश संख्यायाञ्च । किरणादिमालावति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अंशुल पु० अंशु प्रभा बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये मुनौ, मुनिमात्रे च । अंशुयुक्ते त्रि० ।

अंशुहस्त पु० अंशु किरणो हस्त इव जलाद्याकर्षणसाधनं यस्य । सूर्य्ये । "शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिवेति" रघौ सूर्य्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टान्तविधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वादस्तत्वम् । तस्य च सहस्रांशुना रसाकर्षकत्वमग्रे सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते ।

अंश्वादि पु०। ब० । स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्दसमूहे, "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" (६,२,१९३ पा०) स च गणः अंशु जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा श्रवण, कृत्तिका अर्द्धपुर ।

अंस विभाजने अद०चु०उभ०अंसयति ते आंससत् त । आपुकि अंसापयतीत्येके । वि+विश्लेषकरणे प्रच्यावने च "व्यंसयामास तत् सैन्यमिति" भारतम् । अच् अंसः ।

अंस पुं अंस-कर्म्मणादौ अच्। अंशशब्दार्थे, स्कन्धे च । "अंसनिषक्तकार्मुक" "अंसारोपितचापेनेति" शान्तोऽपि स्कन्धे ।

अंसत्र न० अंस स्कन्धं त्रायते त्रै-क। स्कन्धावरके कवचभेदे ।

अंसकूट पु न० अंस कूट इव उच्चत्वात् । उच्चस्कन्धे "राजन्योऽंसकूटक्रथनपटुरटद्घोरधारः कुठार इति प्रबोध०

अंस(से)भार पु० अंसे धृत भार शा० त० वा अलुक् । स्कन्धधृतभारे । [ठन् । स्कन्धभारहारके, स्त्रियां ङीप् ।

अंस(से)भारिक त्रि० अंस(से) भारेण हरति भस्त्रा०

अंसल त्रि० अंस+बलोपाधिके अस्त्यर्थे लच् । बलवति ।

अंस्य त्रि० अंसे भव अंस+यत् । स्कन्धभवे, "ये अंस्या ये अङ्ग्या सूचिका" इति वेद । अंस-कर्म्मणि यत् । विभाज्ये त्रि० ।

अंह भासने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आञ्जिहत् त ।

अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनया हन-अति, अंहादेश । दाने।

अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च । पापे "मुञ्चन्त्वंहस" इति वेद स्वधर्म्मत्यागे "लोभोऽनृतं चौर्य्यमनार्य्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भ" इति भागवते कलिं प्रति परीक्षिद्वाक्यम् अत्र स्वधर्म्मत्याग इति श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादय ।

अंहिति स्त्री० अहि-क्तिन् पृषोदरादित्वात् इट् । दाने ।

अंहु त्रि० अहि-उण० कु । पापकारिणि । "या वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या" इति (य० ८, ७) "अंहो." पापकारिण हननशीलस्येति वेददीप ।

अंहुर त्रि० अहि-मद्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते "सप्त मर्य्यादा कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्" इति वेद ।

अंह्रि पु० अंहति गच्छत्यनेन अहि-वङ्क्र्यादि० क्रिन् । पादे वृक्षादीनां मूले, तेन अंह्रिपो वृक्ष । चतु संख्यायाञ्च ।

अंह्रिप पु० अंह्रिणा मूलेन पिबति सिक्ततोयम् पा-क । वृक्षमात्रे । [उपरिभागे च ।

अंह्रिस्कन्ध पु० अङ्घ्रे स्कन्धइव । गुल्फेऽङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य

अक वक्रगतौ भ्वा० प० घटादि । अकति आकीत् । अकयति ।

अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नञ्योगे विरोध्यर्थाभिधायिता न० त० । दु खे । नास्ति क सुखं यस्मात् । पापे । नाकशब्दे अक दु ख पाप वा ।

अकच पु० अकाय दु खाय चायते चाय-ड । केतुग्रहे तस्य चोदयेन लोकोपप्लवस्य शास्त्रप्रसिद्धि केतुशब्दे विस्तर । "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा०। नास्ति कचोयस्य । केशशून्ये (टाकरोगयुक्त) त्रि० ।

अकडम न० अ,क,ड,म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोष्ठादौ वर्णसत्त्वदायोऽस्त्यस्य अच् । मान्त्रगोपालमन्त्रस्य शुभाशुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूप यथा रुद्रयामले— "रेखाद्वयं पूर्व्वापरे मध्ये रेखाद्वय लिखेत् । चतुष्कोणे चतूरेखाऽकडमं चक्रमुत्तमम् । भ्रामयित्वा सदाष्टत निर्म्माय वर्णमालिखेत् । अकारादिहकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्तत । एकैकक्रमतो लेख्यान्मेषादिकदपान्तकान् । नामाद्यवर्णेन गणयेत् क्रमशो वीरवल्लभ । दक्षमार्गेण गणयेन्नामादिवर्णकादिकान् । मेषादितोऽपि नामान्त क्रमश सम्यगपि तत । सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुन सिद्धादिकान् पुन । नवैकपञ्चमे सिद्ध साध्य षड्दशयुग्मके। सुसिद्धस्त्रिसप्तमौ रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपु" इति । (क्लीववर्णाः ऋ ॠ ऌ ॡ वर्णाः)

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

अकथह न० अ क थ ह [illegible] [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ।

अकनिष्ठ पु० [illegible] ।

अकनिष्ठग पु० [illegible] ।

अकम्पित पु० [illegible] ।

अकरण न० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अकरणि स्त्री० नञ्+कृ-भावार्थे अनि । [illegible] ।

अकरा स्त्री० [illegible] ।

अकरुण त्रि० [illegible] ।

अकर्कश त्रि० [illegible] ।

अकर्ण त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अकर्तन त्रि० [illegible] ।

अकर्त्तृ त्रि० [illegible] ।

अकर्म त्रि० नञ्+न० [illegible]

"अकर्त्तरि च कारके" पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च "पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता चेति साङ्ख्यमतम् ।

अकर्म्मक त्रि० नास्ति कर्म्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते कर्म्मशून्ये धातौ, "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति" पा० । "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मक इति" हरि । स्त्रियां टापि कापि अत इत्त्वम् अकर्म्मिका । "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति" हरि ।

अकर्म्मण्य त्रि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्+यत् न०त० । कर्म्मानर्हे "अकर्म्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति" ति०त० ।

अकर्म्मन् अनुपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्माभावे "कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मण । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिरिति" गीता अकर्म्मण अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म्म अप्राशस्त्ये न० त० । दुष्टकार्य्ये "अकर्म्माटायभिरत इति स्मृति । न०ब० । कार्य्यशून्ये त्रि० "अकर्म्मा दस्युरभित" इति वेद ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्ये"त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कन दम्भ न०ब० । दम्भरहिते "अकल्कनो निरारम्भ" इति गीता । वैद्यकोक्तौषधपाकविशेष कल्कन, तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब०कप् । अकल्ककोऽप्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठ ।

अकल्का स्त्री० न कल्क मलोयस्य न० ब० । निर्मलत्वेन शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये त्रि० ।

अकल्य त्रि० कलासु साधु कला+यत् कल्य निरामय न० त० । अस्वास्थ्ययुक्ते । कल्यते इति कल-यत् कल्य कलनीय मिथ्याभूत न० त० । सत्ये "अपि स्तनौ नयदपनीताशेषशल्यमकल्यसन्ध इति दशकु० । अकल्यसन्ध सत्यसन्ध इत्यर्थ ।

अकवा त्रि० न कथ्यते वर्ण्यते कव-वा न०त० । अवर्णनीये "प्र मलायन्ते अकवा महोभिरिति" वेद ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्व यत्र अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । "कथमयमकस्माद्गगनचारिणामाकाशे करुणध्वनि श्रूयते" इति नाटकम् "सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते" इति पक्षधर । "अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति" क्वासा० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चम्या लुक् तेन आपतितभयाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड त्रि० न०त० । अनवसरे अनुचितकाले "तातस्मकाण्डे एव प्राणहरमतीकारसुपप्रलयमिति" काद० । अस्य नि० एतदन्तत्वमिति केचित् । ब० । स्कन्धशून्ये वृक्षे पु० ।

अकाम त्रि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये "नाकामो दातुमर्हतीति" स्मृति । काननाविषयफलाननुसन्धायिनि । "अकामो विष्णुकामो वेति" स्मृति स्मरविकारशून्ये च । "भयादकामोऽपि हि दृष्टविभ्रममिति" शकु० ।

अकामतस् अ० अकाम+पञ्चम्यान्तसिल् । अनिच्छात इत्यर्थे "अकामत कामचारे चौरवद्दण्डमर्हतीति" स्मृति ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चामृताहरणकाले विष्णुना छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमरणमित्य-स्येयम् । "अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलाशरव्येटम् । प्राणैरपरित्यक्त चहुता यात यटन्त्ये के इति" वृहत्स० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० । निष्कलस्याशरीरिण इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+स्वरूपार्थे कार । अवर्णे एवमिकारादयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कार करण न० ब० । क्रियारहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारण हेतुरुद्देश्य वा यस्य । हेतुरहिते उद्देश्यरहिते च "किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते" इति कुमा० "ततोऽकारणवैरी न कारणाद्परे परे इति" नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न० त० । कारणभिन्ने "अकारणगुणोत्पन्ना" इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० कृ-णिनि न०त० । कर्त्तृभिन्ने, करणानिच्छत्ते च ।

अकार्पण्य त्रि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणताशून्ये च ।

अकार्य्य न० अप्रशस्तं कार्य्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । कुत्सितकार्य्ये निषिद्धकार्य्ये च । "अकार्य्यमिव पश्यामि स्वमांसमिव भोजने" । "किमकार्य्यं कदर्य्याणामिति" हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्म्मसु पर्य्युदस्ततयाऽभिहिते गुरुशुक्राद्यस्तकालादौ, स च मलमास, गुरुशुक्रबाल्यवृद्धत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति, पूर्व्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्व्वराशिसङ्क्रमिष्यमाणातिचारिगुरुकमलमय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकम्पाद्यद्भुतसप्ताह, सिंहादित्य, गुर्व्वादित्य, पौषमासचतुष्टयान्य -

[illegible]

अकिञ्चन त्रि॰ [illegible]

अकिञ्चनता स्त्री॰ [illegible]

अकिञ्चित्कर त्रि॰ [illegible]

अकिञ्चित्कार त्रि॰ [illegible]

अकुण्ठ त्रि॰ [illegible]

अकुतोभय त्रि॰ [illegible]

अकुप्य न॰ [illegible]

अकुमार त्रि॰ न कुमार । [illegible]

अकुल त्रि॰ [illegible]

अकुशल त्रि॰ [illegible]

अकूपार पु॰ [illegible]

अकृत त्रि॰ [illegible]

अकृतात्मन् त्रि॰ [illegible]

अकृतिन् त्रि॰ [illegible]

अकृत्त न॰ [illegible]

अकृत्रिम त्रि॰ [illegible]

अकृतज्ञ त्रि॰ [illegible]

अकृतागस् त्रि॰ [illegible]

अकृतपण्य त्रि॰ [illegible]

अकृष्ण पु० नास्ति कृष्णं मलं यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे "चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णः" इति श्रुतिः । न०त० । कृष्णत्व-विरोधिशुभ्रत्वे पु० । तद्वति, शुक्ले च त्रि० । [पुण्यशीले ।

अकृष्णकर्म्मन् त्रि० न कृष्णं शुद्धं कर्म्म यस्य । शुद्धकर्म्मकारिणि

अकेतु पु० नास्ति केतुश्चिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने, "केतुं कृण्वन्नकेतवे" इति वेद य० (२९,३७) अकेतवे अज्ञानायेति वेददीप । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते त्रि० ।

अकौशल त्रि० न-कुशल अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ आकौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भावः ष्यञ्+न०त० । असौष्ठवे न० । [कायति कै क टाप् । मातरि जनन्याम् ।

अक्का स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अन्च-क्विप् गति तस्यै

अक्त त्रि० अज्यते अन्ज-कर्म्मणि क्त । कृताञ्जने, "अक्तं रिहाणा व्यन्तु वय इति" "अक्ताः शर्करा उपदधातीति" च श्रुति परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुचे च ।

अक्तु पु० अन्ज-तु नि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च "रुद्र दिवा वर्द्धया रुद्रमक्तौ" इतिवेद ।

अक्त्र न० अन्ज-बा० त्र । वर्म्मणि । [इतिवेद ।

अक्र त्रि० अक्र गतौ रक् । स्थिरे । "उद् स्वरुर्नवजा नाक्रः"

अक्रम त्रि० नास्ति क्रम परिपाटी पाद क्रमश्च यस्य । परिपाटीशून्ये युगपत्क्रमे एककाले । "तस्मार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवतीति" सर्व्व द० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-भावे घञ् अभावार्थे न०त० । क्रमस्याभावे पु० । अ-व्ययीभाव । क्रमाभावे अव्य० ।

अक्रान्ता स्त्री न क्रम्यते या कण्टकावृतत्वात् क्रम-क्त न० त० । वृहत्याम् । क्रान्तभिन्ने विष्णुना क्रान्ते च त्रि० ।

अक्रतु त्रि० नास्ति क्रतुर्यज्ञः संकल्पो वा यस्य । यज्ञरहिते सङ्कल्परहिते च परमात्मनि पु० "न्यक्रतून्ग्रथिनो मृध्रवाचः" इति वेद ।

अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न०त० । क्रियाभावे "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" "अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति" च स्मृति । न०ब० । कर्म्मशून्ये शुष्कादौ च त्रि० । सर्वकर्म्मशून्ये परमात्मनि पु० । [वंश्ये क्षत्रियभेदे पु० ।

अक्रूर त्रि० न क्रूर । क्रूरभिन्ने सरले, स्वनामप्रसिद्धे वृष्णि-

अक्रोध पु० न क्रोध अभावार्थे न०त० । क्रोधाभावे यमभेदे "अहिंसा क्षान्तिरक्रोध सत्यास्तेयापरिग्रहाः" इति पुराणम् । "अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति माघ० न० ब० । क्रोधशून्ये त्रि० ।

अक्लम पु० न क्लम अभावार्थे न०त० । श्रमाभावे । न० ब० । श्रमशून्ये त्रि० ।

अक्लिष्ट क्लिश-भावे क्त न०७ब० । क्लेशरहिते कर्म्मादौ । क्लिश-कर्त्तरि क्त न०त० । श्रान्तभिन्ने त्रि० । [शून्ये त्रि० ।

अक्लेश पु० अभावार्थे न०त० । क्लेशाभावे । न०ब० । क्लेश-

अक्ष व्याप्तौ सङ्हतौ च भ्वा० प० वेट् । अक्षति अक्ष्णोति आक्षीत् आष्टाम् आक्षिष्टाम् आनक्ष । क्त अष्ट क्तिन् अष्टि शतृ अक्षन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।

अक्ष न० अश्नुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा अश-स । इन्द्रिये, "अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रियाणि" उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तुत्थे (तुँते) सौवर्चले च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । "शङ्कुर्नरोमा कथितः स एव कार्ज्यादयोर्या विषुवत्प्रभार्के । नतिः पलोऽक्षश्च स एव तज्ज्ञैस्तत्कोटिरत्राप्यवलम्ब इति" सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनार्द्धे छायाङ्कमिच्छया नतिरूपे पलाख्यभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्य्येण प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा "निरक्षदेशे (लङ्काविभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं तत्र क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च क्षितिजस्थौ, अथ निरक्षदेशात् द्रष्टा यथा यथा उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्‌ध्रुवमुन्नतं पश्यति तथा वैभागे ध्रुवोन्नतत्वेनैव भागैः अक्षसंज्ञैः खस्वस्तिकात् दक्षिणतो विषुवन्मण्डलं गतं पश्यतीति" । "चन्द्राश्वि १२ निघ्ना पलभाहृता च लब्धावधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्ष" इति भास्वती । "उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः इति सिद्धान्त शि० गोलाध्याय यदि भूपरिधि (४९६७) योजनैश्चक्रांशा (३६०) लभ्यन्ते तदापसारयोजनैः किमिति, यद्वा चक्रपरिधिना (३६०) भूपरिधि (४९६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, त्रैराशिकेन फलं निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् । "योजनसंख्या भांशैः (३६०) गुणिता स्वपरिधि (४९६७) हृता भवन्त्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ कक्षायां (भचक्र ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि च व्यस्तमिति" । व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भांशहृता

[illegible]

अक्षद्यूत न० अक्षैर्द्यूतम् ३त०। पाशकादिक्रीडायाम्।

अक्षद्यूतादि पु० व०। "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्य" इति पाणिन्युक्ते ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे। अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्द्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत इति। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरमित्यादि।

अक्षधर पु० अक्षं चक्रं रथावयवं तत्कीलकमिव कण्टकं वा धरति धृ-अच् ६त०। विष्णौ चक्रे शाखोटकवृक्षे च चक्रधारकमात्रे त्रि०। [समा०। चक्राग्रे चक्रभारे च।

अक्षधुर् स्त्री० अक्षस्य चक्रस्य धूरग्रं भारो वा ६त० स च

अक्षधूर्त्त त्रि० अक्षे तद्देवने धूर्त्तः। द्यूतकुशले द्यूतकारिणि च (जुयारि)। [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे।

अक्षधूर्त्तिल पु० अक्षस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क।

अक्षन् न० अक्ष-बाहु० कनिन्। नेत्रे "दक्षिणेऽक्षन् इति वृह० उप० "भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः" इति वेदः।

अक्ष(क्षि)पटल न० अक्ष्णः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात्। नेत्रस्यावरके कोषभेदे नेत्ररोगभेदे (छानि) च। पटलस्य-रोगभेदादि सुश्रुते उक्तं यथा

"मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम्। खद्योतविस्फुलिङ्गाभा सिद्धां तेजोभिरव्ययैः॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्वाह्येन विवराकृतिम्। शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे। पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम्॥ शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम्। प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्व्वाण्येव प्रपश्यति। दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते। मक्षिका मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति। मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा। दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात्। यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति॥ ऊर्द्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते। महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते॥ यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि॥ अधः स्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते। पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानीव पश्यति॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति। दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते। तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश स उच्यते। तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः। निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति॥ स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" इति।

अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमस्त्यस्य अच् ६त०। अक्षदर्शके धर्म्माध्यक्षे पु०।

अक्षपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं वृत्तम्। अक्षशलाकेत्यादिना परिणा अव्य०। पाशकक्रीड़ायां यथा गुटिकापाते जयो भवति तद्विपरीतपातने।

अक्षपाटक पु० अक्षे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-ण्वुल्। व्यवहारनिर्णेतरि धर्म्माध्यक्षे।

अक्षपाद पु० अक्ष नेत्रं दर्शनसाधनतया जातं पादेऽस्य। न्यायसूत्रकारके गौतमे मुनौ, स हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति पौराणिकी कथा। "अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः। त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति" पद्मपुराणम्।

अक्षपीड़ा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसनारूपं पीड़यति आस्वादनात् पीड-अच्। यवतिक्तालतायाम्। पीड-भावे अङ् ६त०। इन्द्रियपीडायाम्।

अक्षम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त०। असमर्थे। क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त०। क्षमाभावे ईर्ष्यायाम् स्त्री। "अक्षमा भवतः केयमिति" भारतम्। न०व०। क्षमारहिते त्रि०।

अक्षमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला। रुद्राक्षबीजग्रथितमालायाम्। अकारादिक्षकारान्त अक्ष तत्कृता तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त०। एकपञ्चाशद्वर्णमालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिग्रथितायाम् सामग्रमालायाञ्च "शोध्यमाणपुष्करबीज प्रथ्यमनाक्षमालमिति" काद०। "विभ्रान्तमच्छस्फटिकाक्षमालयेति" माघ। तद्विवरणम्। "क्रमोत्क्रमगतैर्माला मातृकार्णैः सुमेरुके। लावसानैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्म्मणीति" सनत्कुमारीये। "पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्योगे स्मृता तु सा। रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः। स्फाटिकैर्म्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा। राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिकेति" तन्त्रसारे एतत्विस्तारस्तत एवागन्तव्यः। अक्षस्य

[illegible] मूलत्वात् । [illegible] [illegible] वाचस्पत्यम् ।

अपच त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपचयतीया स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपचाय त्रि [illegible] । [illegible] ।

अपचायित न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपर न [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपरपक्ष त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपर(पु)त्रगु त्रि [illegible] अपर+ [illegible]

अपरवक्त्रम् न [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपरजननी स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अपरजीवक त्रि [illegible] ।

अपरतूलिका स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अपरत्याग पु [illegible] अप+नि+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपरजीविक त्रि [illegible]

अपरजीविन् त्रि [illegible] । [illegible] ।

अपरसुत त्रि [illegible] । [illegible] ।

अपरस्पर अव्य [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपरसंस्थान न [illegible] । [illegible] । "[illegible]" ।

अपरांशु न [illegible] । [illegible] ।

अपराग पु [illegible] । [illegible] ।

अपरासी स्त्री [illegible] । [illegible]

अपरासी स्त्री [illegible] अप+[illegible] । [illegible] ।

अपरापाट पु [illegible] ।

द्यूतस्थाने, पाशकाधारे फलके च। अक्षस्य रथचक्रचुम्बस्थानस्येव पाट। मल्लभूमौ तत्र हि रथचक्रचुम्ब-पांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम्।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-क्विप्। अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्त्रादयोऽप्यत्र। स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री।

अक्षविद्या स्त्री ६त०। पाशकादिद्यूतविद्यायाम्।

अक्षवृत्त न० अक्षः राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोष्ठशून्यं क्षेत्रम्। राशिचक्ररूपे वृत्तक्षेत्रे। अक्षे पाशकक्रीडायां वृत्तं व्यापृतं ७त०। पाशकक्रीडासक्ते "यदक्षवृत्तमनु दत्तं न एतदिति" श्रुतिः। [द्यूतक्रीडाकुशले।

अक्षशौण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त०।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम्। जपमालाश्रयसाधने सूत्रे "साक्षसूत्रकमण्डलुरिति" पुराणम्।

अक्षाग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिच्छिद्रस्याग्रनद्धं कीलकम्। ६त०। चक्रनाभिच्छिद्राग्रप्रोते कीलके।

अक्षानह् न० अक्षे चक्रे आनह्यते बध्यते आ+नह-क्विप्। चक्रसम्बद्धे काष्ठभेदे। "अक्षानहो नह्यतमोत सोम्या" इति वेदः। [क्रोधे च। न०ब०। क्षमाशून्ये त्रि०।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोधार्थे न०त०। ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उषरमृत्तिकया निर्वृत्तं लवणं क्षारं कृत्रिमं लवणं न०त०। अकृत्रिमलवणे "हव्यानि पय सोमोमासं यच्चानुपाकृतम्। अक्षारलवणञ्चैवेति" मनुः। "चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं तथेति" मनुः अक्षारलवणमकल्मिषलवणमितिप्राय० रघु०। क्षारलवणभिन्ने सैन्धवलवणे न०। "नैतस्या रावणस्य पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः सुहृदम्भराः महागुरुष्विति, आश्वलायनस्मृतम्। अक्षारलवणं क्षारमृत्तिकादि-कृतलवणभिन्नं सैन्धवं सम्भारि चेति शु० रघु०। "गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यमुद्गास्तिलायवाः। शाकञ्च सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते गोघृतादि-द्रव्यगणे च।

अक्षावपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन् आ+वप-आधारे ल्युट् ६त०। पाशकपातनाधारे फलके।

अक्षावली स्त्री ६०त०। जपसाधन-रुद्राक्षमालायां जप-मालायाम् "रुद्राक्षावलिरिवाक्षावली कण्ठेनोद्वहन्ती"ति काद०।

अक्षावाप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+वप-अण् उप०स०। द्यूतकारके, तदध्यक्षे च।

अक्षि न० अश्नुते विषयान् अश-क्सि। नेत्रे, इन्द्रियमध्ये तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्व्ववादिसम्मतमन्येषान्तु सर्व्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता। एतदन्तबहुव्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पद्माक्ष पद्माक्षी, अस्वाङ्गपरत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषेऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्षः। इदञ्च शब्दादिषु षाड्इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित् वस्तु। तैजसत्वाच्चास्य सूर्य्यादिकिरणवदाशुदूरपर्य्यन्तानुधावनमागमनञ्च। तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायिकाः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः। उभयमतेऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता। तदाधारगोलके द्वे बाह्ये आन्तराणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चाधाः, पक्ष्मादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति। तद्विवरणं यथा "विद्याद्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम्॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्। पलं भुवोऽग्नितो रक्तं, वातात् कृष्णं, सितं जलात्॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे। दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः॥ नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः॥ मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने। यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च॥ पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु। अनुपूर्व्वन्तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्ये यथोत्तरम्॥ पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः। शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः॥ ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः। द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि। जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः॥ तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम्। मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्त्वस्थि चापरम्॥ पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते इति सुश्रुते॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन्। रञ्जनद्रुमे (आतइच)। [वारायाञ्च।

अक्षिकूटक न० अक्ष्णः कूट इव कन्। नेत्रगोलके नेत्र-

अक्षिगत त्रि० अक्षिणि गतं सर्व्वदाभावनावशादक्षिगोचरत्वेऽपि उपस्थित इव। द्वेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च। "त्वयि चिराक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै०। [तुल्यत्वम्।

अक्षितर न० अक्षीव तरति तॄ-अच्। जले निर्म्मलत्वान्नेत्र

अक्षिभू स्त्री अक्ष्णः भूर्विषयः। चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

मनरहस्यम् एव समुदायार्थादिवत् सह समानम् । समुदायादिवशी यथा इति युक्तिः । [पुष्टे ।

अक्षिभेषज न० ६त० नैत्ररोगविशेषविनाशके वृक्षविशेषे

अक्षिभ्रुव न० अक्षी च भ्रुवौ च द्वन्द्व ष० । राजदन्तादि अचिभ्रुव समासान्ते ऽपि पूर्वनि पातः । भ्रूवेम संयते "सौविदल्लैरचिभ्रुवसंस्थितैः" इति भट्टिः ।

अक्षिव ३० अक्षि वाति गीयति अक्षवेन वा व । (समथा) शोभाञ्जनवृक्षे शाकपत्रके च ।

अक्षिविकूणित न० अक्षः विकूणितं वक्रादिना वक्रम् अवलोकनम् कटाक्षेण न । अपाङ्गदर्शने कटाक्षाद्ये

अक्षीव न० न क्षीवते माद्यति क्षीव क० न न त० । शोभाञ्जने (सजना) शाकपत्रके च । समुद्रेजे त्रि । सामुद्रलवणे । [इति वैद्यः ।

अक्षु न० अक्ष क । दोषे । "अक्षो प्रसुतांश्चैव"

अक्षुण्ण त्रि० अक्षुणे त्रिप् अक्षुद्+क्त । पुनरावलम्बने च । "अक्षुण्णा अनुवृत्ते अक्षुण्णानाद्विमीमांसेति" वैद्य ।

अक्षेत्र न० अप्रशस्तं क्षेत्रं न त० । प्रजाद्युत्पादने क्षेत्रे अक्षेत्रवर्ज्ये विने अधमे च । अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टं अन्तरैव विनश्यतीति" स्मृ० ।

अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहं क्षेत्रज्ञमात्मानं वेत्ति विद् क्विप् न त० । आत्मज्ञानविरहिते आत्मानात्मविवेकशून्ये । "अक्षेत्रविद् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदा ऽनुशिष्ट" इति वेदः ।

अक्षेत्रिन् त्रि० क्षेत्रं मद्योत्पादनस्थानं स्वामित्वं वा नास्ति इति न त० । अक्षेत्रवति । क्षेत्रिणो बीजदाः शीलवत् पश्यन्ति इति" श्रुतिः ।

अक्षोट पु० अक्ष व्याप्त अक्षवयोः रिथीरमिति अपि वचः वा । इम इति वैदीशिष्टे (आखरोट) इति ख्याते वृक्षे ।

अक्षोड पु० अक्ष व्याप्त अक्ष निपीतमेव इव आयति सना क० भारते वह अच् वा । इम प्रदीपवीपुष्टे (आखरोट) ख्याते वृक्ष ।

अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते चिरामिति क्षुभ-णिच् कर्मणि यत् न त० । अचञ्चलम् "रत्नाकरमिवाक्षोभ्यमिति" स्मृ० । अक्षोभ्ये विनाविक्षोभ्ये क्षोभयितुं अशक्ये आकाशादौ सिद्धे ह । अक्षोभ्योऽथाक्षरो वीर इति स्मृतम् ।

अक्षोभ्यतेज न० अक्षोभ्य विपत्सोम तेज । अक्षोभ्य विष्णवे सह ख्याते पुरुषम् ।

अक्षौहिणी स्त्री अक्षः रथाः ऊहः संघीभूय सेनाया वहति इति अक्षौहिणीनाम् ऊहिनी सा संख्यातिशया इति अक्षीविनी यत अक्षिप । रथगजतुरगपदातिसंख्याविशेषा-न्विते सेनाविशेषे । अक्षौहिण्यामित्यधिकसप्तानि पश्चात्तामिन्दरे । वर्गानि वत्सानि अश्वानाश्वसेनानिरिति । तस्मेवं त्रयाणाम् संख्यार्थं गौरीर्ष्टं ज्ञेयः । अक्षानि सहस्राणि एव अष्टानि देवैः इ । संख्याशास्त्रविदारक सिवा रथासहस्रैः । अशी मनवत ह सहस्राणि च सप्त ह । अष्टानि सौविवाधानि सहस्राणि सदाश्रय इति । रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथतुरगाः सिवा अश्वाः ६५६१० । पदातयः १ ०९३५० ।

अक्ष्ण त्रि० अक्षो व्याप्तौ ड्य-क्स । व्याप्ते पवयवे व्याप्ते च अक्षुण्णे वेदस्ते वेदवक्ष्ये इति वेद ।

अख ड अल-अच् न त । निरावधाने (निवेशने)

अखट्टि स्त्री वद-ड न त वा डीप् । अविनिश्चये ।

अखण्ड त्रि० खण्ड-अच् न त० । संपूर्णे सकले "अख-ण्डपरिपूर्णसच्चिदानन्दरूपमिति" शास्त्रम् अखण्डित इ न ।

अखण्डन पु० न खण्डयति खण्ड-ल्यु न त अखण्डार्थे वर्तमानत्वे पूर्ण ति । ∕ [न ।

अखण्डित त्रि० खण्ड-क्त न त० । संपूर्णे "अखण्डित"

अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डितः ऋतुः यस्य सर्वदा ऋतुः लत्वम् भवति अस्य इत्यादि-लक्षणयुक्ते कालविशेषे ।

अखण्डीकार पु० न खण्डः अखण्डः अखण्ड+च्वि क-घञ् । अखण्डीकरणे विभागाभावसम्पादने ।

अखेटिक पु० न खेटनात् खिट-अच् निष्क । वृक्षमात्र ।

अख्यात ड न ख्या-क्त न त । ऐकाकी सङ्गादर्शने च । अप्रसिद्धे त्रि । "आख्यातमखण्डवत्मिति" वेद ।

अगच्छ त्रि गम-वर्तमाने अच् न त । वेगमानार्थे गेमनापाही अगमनशीले च ।

अगच्छ त्रि० गिर-रट् न त । वेदरहिते "अगदस्मादेवमिति पुमानिति" वेद ।

अगति स्त्री० गिर-त्ती क्त न । गमनरहिते अगत्या अगतौ अगति वेदरहिते अगदि च । अगति स न त । अभावे ।

अगति त्रि० न गिरति न प्रमाणादेः गिर-क्त न त । अपरे । निरावधि अत्यन्तादौ स्त्री । अति निवर्त्तनिक अत्र वेदपूर्वे "वेदाविवेकात् पूर्वं न विद्यते न अविद्यायामिति" श्रुतः । तैन विचार

पैत्रमखिलं चारिमण्डलमिति" रघु । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद यहिते मानिनीति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि०पर०घटादि । अगति आगीत् । अग-

अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृक्षे, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि स्थावरादौ त्रि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । सूर्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य्यभट्ट
मते तु पृथिव्या एव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्य्यस्य
न गतिमत्त्वम् । सप्तसङ्ख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-बा० श न०त० । वृक्षे ।

अगज न० अगात् पर्वतशिलातो जायते जन-ड । शिला-
जतुद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे त्रि० ।

अगण्य त्रि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असङ्ख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" । अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे त्रि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । मङ्ग० ।
गतिशून्ये, उपायशून्ये च त्रि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तत्रैवार्थे त्रि० "मामगतिकमिति" शङ्कराचार्य्यः ।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ब० । औषधे
६ब० । "औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगशून्ये त्रि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अकथके त्रि० । [दीत् ।

अगद नीरोगत्वे कण्ड्वा० पर० । अगद्यति आगदीत्—आग-

अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद+कृ-अण् मुम् च ।
वैद्ये । [त्तरि त्रि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृक्षे । अग-

अगम्य त्रि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे
"अगम्या सा भवसत्व यत्नाभूत् स महारण्य इति" चण्डी ।
अन्त्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गत्वेति"
"अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च स्मृति
दुर्बोध्ये "योगिनामप्यगम्योऽसाविति" पुराणम् ।"

अगरी स्त्री नास्ति गरो विषं यस्याः ५ब० गौ०ङीष् । मूषिक-
विषहारिणि देवताडवृक्षे । विषहारिणि द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अगरु न० न गिरति गॄ-उ न०त० । स्वनामप्रसिद्धे अगुरु-
चन्दने । "कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागरुचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रे "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित त्रि० न०त० । निन्दितभिन्ने शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" स्मृतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् अस्यति अस्-क्तिच् शक-
न्ध्वादि० । अगस्त्यनामके मुनौ । अगस्त्यस्यापत्यानि बहुषु
यञो लुक् । तद्गोत्रापत्येषु ब०व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिणस्यां
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्रे
दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तावृषी सम्बभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूतः ऋषिसत्तमः । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः शम्यमात्रो महातपा इति" पुराणम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । वृहत्-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां ताराक्रमेण स्थिति-
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिरिव द्रुः वृक्षः शाक० त० । वकवृक्षे ।
अगस्तिद्रुमादयोऽप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्त्यायति स्तभ्नाति स्त्यै-क ।
अगस्त्यनामके मुनौ । "अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगीषयेति" रघु । यस्का० यञ् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्रक्रमेण दक्षिणस्यस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यस्तम्भयद्यस्य तस्योदय
श्रूयताम्" इत्युपक्रमस्य । "उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कु-समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामा-
पुष्णती सत्त्वमहंसपङ्क्तिम् । ताम्बूलरक्तोत्कचिताग्रदन्ती
विभाति योषेव सरित्सुहासा ॥ इन्दीवरासन्नसितोत्पला-
न्विता सरिद्भ्रमत्षट्पदपङ्क्तिभूषिता । सभ्रूलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्वरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितां विभूतिम् दृष्ट्वा तरङ्गवलया कुमुदं निशासु ।
उन्मीलयत्यलिविलीनदलं सुपक्ष्म वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवा-
पूर्णतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छती

गाम्भवस्त्रभावे । अस्तिकस्वरतारतोऽग्निमं महम दृश्येविस्मृति निपुणम् । अस्मिन्विरुद्धिर्मापितत्त्वज्ञ मर्वदि विर्य महमकदमतेन । अस्थापि भावपा-कृपते किम ? सुतिविनरचारपत्रा । वृणिषि अस्मिनोऽस्य समार्यैर्निषि: समवापि हवैव मरैभूर्तिकम् । समा-रियमात् मविधेयस्य विधान समर्पणवादिषेयतः । अप्लोत्पादिमावनकस्य वर्णा कार्ये: करान्त सदुर भाव्यरच । देवमषिये त्वचरोऽज्ञार्थैर्षेऽयमारे हिवि रक्षितव्यात् । सांसूयत्तैर्दितीदिममाये पूर्योऽस्यर्थो मवत मवर्षेत् । एतुद्वाग्मे समवहतं यथा "पृथ्वे च विष पूजकोऽयं देहिकीवमयोऽत्यमीमीति" ।

अगस्त्यपठिता स्त्री अगस्त्यमिर्विता संहिता । रामपद्ध-तिपुराकर्मादिपूर्वोक्तिम अगस्त्योक्ते भाषायौ ।

अगस्त्योदय पु अगस्त्यस्य तारकस्येव दर्शनकाल उदय । अगस्त्यमवदोदये यस्य च अकरणम् इत्यभिनियमेन जलादिषु मालिन्यं यत्र दृश्यमोऽस्मात्तालि वस्तोस्तस्य धाशुस्ते भवति "यदा भाद्रपदे मासि कीर्ते अगस्त्योद्धि रवि" इत्यत्र । अविरत्तम् अगस्त्योदयस्य दर्शनम् । अगस्त्योदये अगस्त्यादीनां शस्याः "पूर्वाश्विन्यादसः हन्यो-मैवहीनम रवि" इत्याद्युक्तम् ।

अगाध त्रि नास्ति गाधः प्रतिष्ठास्थानम् अस्—न ब । अतिगम्भीरे । चर्चे च । गाध निपुणेन च नास्ति यत्रेति । मेघ्वीयव्याकृतौ "गाध्यप्राणे भवे गम्भीरि" इत्या दुर्गेभि च । "अगाधजलसञ्चारी" इत्युक्ता । [हेमे ।

अगाधजल पु अगाध जलस्य । अतिगभीरजले

अगार न अगम् न गच्छत्यादि गच्छति अग+ऋ-अण् । वासे । अगारार्ं भवनविश्वादिनिति चैव ।

अगिर पु न गोप्य यावेन गृ—अच् न त पु । स्वर्गे ।

अगिरौकस् पु अगिर स्वर्ग ओको निवासस्थानं यस्य । देवे ।

अगु पु न गौः किरणोऽस्य । राहुग्रहे मत्स्याकारचारि भवति । गौणपने त्रि ।

अगुण पु न गुणः । इत्याहैरौर्षिम दोषे । यथा वर्णे अयमादि भवे च इत्यावर्णादि" श्रुति न व । इत्युक्तिहे त्रि "अविश्रीतिमानस्तित्वं नानरम्यापोमी वैयोऽहार्यं इत्यत्र इर्वे मोहस्य देवेविम" रघुवंश ।

अगुरु न न गुरुरत्र । अप्रधानादि अगुरुतरे "धूपगन्धसमिधिरिति" शिंशपा वृक्षे (चैत) न । इव शिवे सर्वेष्यपूर्ये त्रि । तत्पर्याणिदे अगुरौ ह

"अगुरुस्तुल्य भवति गुरु हि सगुणसुम्ये मविरस्थ-गर्भिति" गुप्तबोध । मीरसर्दिवे मीरमिरमिसर्गान-र्पित त्रि ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुसादृशे वृक्षः शाखी शिंशपा अयमद्यौरित । (शिंश) इति प्रसिद्धे शिंशपाभेदे ।

अगूढगन्ध न न गूढो गन्धो यस्य ब । हिङ्गुनि । अति गौरवेऽपूर्वस्वगन्धाताथा । अगुरुप्रयोगये प्रयतमे त्रि ।

अगृभीत त्रि न गृहितम् वाक्यत्वात् रुपम् ध । अग-ृहीते "अनयत अगृभायपथ्योऽस्मि इत्यादिति तात्र च ।

अगोकस पु अगा वृक्ष ओकः स्थानं यस्य । मर्कटे गवी गर्दभादिपि त्रि ।

अग्नामरुत् पु द्वि° द्व आपद । मरुदविष्णु अग्नी मरुतादीदैवतौ । द्वौ देवौ यज्ञ अत् । आग्निमा-रुतं हविः । [देवतो ।

अग्नाविष्णु पु द्वि द्व आपद । एकहविर्भागिनोर्देवतयो

अग्नायी स्त्री अग्नि+ऐङ्—ङीप् । अग्नेर्भार्येति अग्ना स्वाहाम् । "अग्नायी भवान्यावी इत्या शिवानी इमिति" अहुः । या च इत्यन्ता अग्नायाधिविधानान्या यज्ञात्मा "इत्युक्तं जिता अग्रा अग्रा नाम अग्ना-युक्त । गाथाम् भवति विना अगस्त्या पुत्रासे स न वैधायकानि इत्य । अग्नय् भागादि वाक्य । इत्यापि सायर्यं गार्यं यज्ञ इत्य । अग्नाग्निना । अग्न् अणाय । यथा अग्ना अमु विविधुतिमा भागाय संयुक्तम् । पीतकाम्बी यदा देवि । अग्नेभु भ्रा अनुभूतम् । अथ प्रत्यपि दावानि अपूपम् अस्त्रये विमान । दश्वानिवृत्ता सर्वं यदा यद्यापि वेदवे" । अत अग्नं च ।

अग्नि पु अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति अगि—नि नलोपश्च । अथी कलापनिर्दे देवमेदे, देवादि आत्मामात्रानुमेयो दक्षिणमैरोपेक्षर इत्यमि इति" श्रुति । यत्र देवमरावसाहितैम: वक्षकः अदृश्य । कथम अग्रुर्यपूर्वः अग्ननाधुपूर्वः अग्नक महीमस्य कन्न "तानो जितं जितयेजैसा करोमीति पुनी जितूयत्नम महीयस्यकानुसन्नम् । महीम्न्यायात्र महीम्न्यानामे नहीनं । यथा च पुत्रामायामानीमिलेव अमानुमायेन अनुयत्र: महीमस । यत्र च महाकस्मीषि देवेनामार इति" अग्नेरवोजो सुवतात् देवरसमानारार । योर्ये दहलो भाग्निः प्रभरायरैव जिरिषः मीमः

दिव्य जाठरभेदात्। तत्र पार्थिवरसादि सभा भौमं मयागमदादिना, जलपानादिभिः दिव्यं विद्युदुल्काग्न्यादि। जठरेऽपि रूपं न स्पर्शमात्रभाव। उदरे भस्मकीय। तत्रोऽसमी सर्वेषु म्पासकमग्रकाम गमयो। सर्वेऽप्यसौ लोके शास्त्रे च मन्त्रादिमन्त्रेण व्याप्यमानेतेषां विशेषगुणा गन्धस्पर्शसत्त्वादि "ज्योति-ष्मतिदर्शते च न गन्धगुणं स्मृतः" इति मनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजस त्रिगुणत्वाक्तं महाभारते मत्स्य रूपस्य तेजोऽपि गुणास्त्रय इति "अत एव "अग्नौ भूतभृत्याधिर्निर्दिति" मनुष्टयायपरम् नस्य तेजोसम्भूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपम् अत एव छान्दोग्ये त्रिवृत्करणप्रकरणम् अग्नेस्त्रिरूपत्वम् यथा "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति" त्रिवृत्करणप्रसङ्गता "यत इमानां त्रिवृत्करणोक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते। उदा-हरणं नाम एकदेशप्रसिद्ध्याऽशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाहृतम इति। तदेतदाह यदग्ने त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि। तथा यच्छुक्लं रूपमग्ने तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवाग्ने रूप तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धीति"। अत एव तत्त्वशास्त्रकाव्यादिषु अग्ने रक्तवर्णतया वर्णनं दृश्यते। अग्निमूर्त्तिध्याने च रक्तवर्णत्वमनुपद दर्शयि-ष्यते। लोके चारक्तत्वेन प्रत्यक्षेणाप्युपलभ्यते एतच्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वररूपत्व मानवबोधनिरस्ता-दुपेक्षणीयम्। तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकप्रसिद्धत्वेन दिव्य-स्यापि दिव्यघटे व्यवसायपक्षान्नात् जाठरे वह्नौ विशेषो-ऽभिधीयते। "नाभेरूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते तत्रत्यं सौरं तेजः पित्तमित्याचक्षते" इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरि वैद्यकशास्त्रमतेनोवाच। अत एव तस्य कौक्षेय इति संज्ञा। छान्दोग्ये च "या हृदयस्य नाड्यस्ता पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्ये-त्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति"। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता। "अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव मयूखास्ता एताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः। तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्रानुषङ्गार्थम्। सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन सम्पर्कात् पिङ्गलं भवति, सौरं तेज पित्ताख्यम्। तदेव वातभूयस्त्वान्नीलं भवति। तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं, कफेन समतायां पीतम्, शोणितबाहुल्येन लोहितम्। वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः। कथं भवन्तीति? श्रुति-स्त्वाहादित्यात्मकत्वादेव, असौ वा आदित्यः पिङ्गल इत्यादि वर्णविशेषा इति। कथमसौ वा आदित्य पिङ्गलो"? यतैष एव आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चाक्षुषस्य धातुभागसम्बन्धात् वर्णविशेष" इत्यानन्दगिरिः। अस्यैव जाठरस्य पिपासाहेतुत्वं छान्दोग्ये उक्तं यथा "अथ यत्रैतत् पुरुष पिपासति नाम तेज एव तत् पीतं नयते इति"। व्याख्यातञ्च भाष्यकृता "पुरुषस्याशितपीतस्य तेजसः आपोऽशितुं देहं क्लेदयन्त्यः शिथि-लीकुर्वन्त्यः अपां कुर्युः, यदि तेजसा न शोष्येत। नित-राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानास्व-पामभिलाषा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा "पुरुषः पिपा-सति नाम, तदेतदाह "तेज एव तत्तदा पीतमपादि शोष-यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति"। तत्र रसपाकप्रकारमाह योगार्णवे। "आयुष्य भुक्तमाहार-ञ्च वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्याथ मध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् रसम् (किट्टम् मलमभेदम्)। अग्नेरूर्द्ध्वं च जलस्थानं तदधश्च तथोपरि। जलस्याधः स्वयं प्राण-स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम्। अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः। द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम्। रसेन तेन ता नाड्यः प्राणः पूरयते पुनः। सन्तर्पयन्ति सम्पूर्णा रसेन ता समन्तत इति"। एष रस-पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्शे। यथा "रस-रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः। सप्त सुश्रुत-प्रोक्ता रसाद्रक्तजोदरप्रक्रिया। पक्वान्नवेदरसादेव रक्ता-दिभिरुक्ता। स्वस्वकोष्ठाग्निना पाकात् प्रजायन्ते रसा-दय इति"। एतन्मूलमेव 'तत्र योषा शरीराणि षट् रसो धारयन्ति चेति' याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता स्पष्टोक्तम् यथा तत्रात्मनीयानि जरायुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरि-पाकहेतुभूतषडग्निसम्बन्धयोगित्वेन। तथाहि अन्नरसो जाठरवह्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तं स्वकोष्ठ-

[illegible] प्रत्ययार्थ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] इति"
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यथा "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] इति" ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible]

"[illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] यथा । [illegible]
[illegible] इति ।" [illegible] "[illegible]
[illegible] ।
[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]
[illegible]" इति श्रुतिः । [illegible] यथा "[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

स्वेति" ज्योतिषम्। (अनन्तः सन्तिका) एवं यथायथमुदाहार्य्यम्।

अग्न्यभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः ? कस्मिन् कस्मिन् कर्म्मणि? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते।

अङ्गिराश्चाब कुरु पुण्यं प्रजासर्गं मयाग्निस्तिमिरापहः। मास्म देव! कृष्णाग्ने! प्रथमं पुत्त्रमञ्जसा। तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तदाऽकरोत्। राजन्!। बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः। ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम्। उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत। स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत्। प्रत्यग्रहंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा। तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान्। कर्म्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणेष्विह। म०भा० व० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्त्रः कुरुकुलोद्वह!। तस्याभवत् शुभा भार्य्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु। बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः। बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्! बृहस्पतिः। प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत्। देवी भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता। भूतानामिव सर्व्वेषां तस्या रागस्तदाऽभवत्। रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता। या कपर्द्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः। तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता। पश्यत्यर्च्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती। महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामते!। महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता। यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते। एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम्। २१७ अ०

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्य्याऽभूद्या यशस्विनी। अग्नीन् साऽजनयत् पुण्यान् षडेकाञ्चापि पुत्त्रिकाम्। आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते। सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्त्रः शंयुर्नाम महाव्रतः। चातुर्म्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः। दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान्। शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्याऽसत्याऽथ धर्म्मजा!॥ अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः। प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे। अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्त्र उच्यते। पौर्णमासेषु सर्व्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम्। भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः। तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः। भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्त्रिका। भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः। महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम!। भरद्वाजस्य भार्य्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा। प्राहुराज्येन तस्येज्या सोमस्येव द्विजा शनैः। हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते। रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेता स उच्यते। सरय्वां जनयत् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत्। आग्नेयमानयन्नित्यमावाहने ह्येष स्तूयते। यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्च्चसा श्रिया। अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम्। विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्च्चिषा ज्वलन्। विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्म्मकृत्। आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम्। अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः। अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः। तस्य पुत्त्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः। यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति। तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम्। अन्तरग्निः श्रुतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम्। स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्व्वलोकेषु भारत!। ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः। ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम्। प्रथिता गोमती नाम नदी यस्याऽभवत् प्रिया। तस्मिन् कर्म्माणि सर्व्वाणि क्रियन्ते धर्म्मकर्तृभिः। वडवाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः। ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः। उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते। ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः। यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः। क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मनस्वती चाथ पुत्त्रिका। स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्व्वभूतेषु तिष्ठति। त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन। अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः। संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः। समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः। उक्थो नाम महाभाग! त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः। महावाचन्त्वजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः। २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्त्रकः। अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चकः। अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्त्रार्थी बहुवार्षिकम्। पुत्त्रं लभेय धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम्। महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ। जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः। समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा। त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत!। पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः। पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंश-

[illegible]

[illegible]

सूतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संसृजेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-रष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या० आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-र्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम् । भूतानाञ्चापि सर्व्वेषां य प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु । महतांश्चैव भूतानां सर्व्वेषामिह यः पतिः । भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सत्त्व-भुग्यो महाद्युतः । भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते । दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु । स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् । दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं, त्वमहं वीर ! सुदुर्ब्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्ष प्रियमेतत् कुरुष्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् । मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि भृशं देव-वाक्याद्धि तेन सः । नैच्छद्वोढुं हविः सर्व्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरां तदा । भूमिं स्पृष्टाऽसृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात् स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यकृत् कृष्णायसं तस्य निर्मि-रैश्च प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् । शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ! । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभि-र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा । भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसा-प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महा-र्णवम् तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्व्वाणमथाश्रितम् ॥ अर्च्चया मासुरेवैनमथर्व्वाणं सुरादयः । अथर्व्वा त्वसृजल्लोका-नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्व्वभूतानामुन्ममाथ महा-र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्व्वमथर्व्वणा । आहूतः सर्व्वभूतानां हव्यं वहति सर्व्वदा । एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान् वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नद पञ्चनदं देविकाऽथ सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डसाह्वया चर्म्मण्वती सती चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्त्रिस्रोऽथ कौशिकी । तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा । वेण्णोपवेण्णा भीमा च वडवा चैव भारत ॥ भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा तथा । तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्त्रो विभूरसि । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः पुत्त्रान् स्रष्टुकामास्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् । तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्य्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया । योऽर्च्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।

साऽस्य देवतेति—ढक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० । अग्निना दृष्टं साम ढक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक् स्त्रि० । अग्नये हितं ढक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।

लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेर्नलोपश्चेति” औणादिकसूत्रेण अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्यो व्युत्पत्तयो-दर्शिता । यथा “अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-णीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला-ष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति” शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् स खल्वेतेरकार-मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैष भवतीति” अग्निमीळे इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व्व-देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यत् प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यंतमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्-प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामध्ये स्वयं नयतीत्य-ग्रणी । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” । एत-देवाभिमेत्य मन्त्रा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । “अग्नि-

भरद्वाजः च । इव गवयस्यापि गवयमा गवायमा । अभवत् यास्यं घोरं शिवूर्या च भवाः अभवत् । इद्रुमयार्ं धूर्त्ती गङ्गाया भरता धरी । मिर्य नाम्नो महाद्रिश नामको ग्रस्योऽभवत् । पाञ्चमानवएयो च विजाह्नानि चैव च । एतान् दृष्ट्वा यतः सह विभूत्याभवत् तथा । इत्यमत्र धर्षिति अभावच भव-चार । भाद्रर्लह्रस्थी घोर इमौ नर्मच धीमतः । मावस पावदत्तान् आभाया: मर्यादिबद्धिः । ईशान् भतवतयाम्यान च्यवन् मतरमोऽरण । धुमीवर्ताविमीवच वीर्य धीमवतामहम् । यतान् यतास्य यच ईशानं पावृतनवः । वर्चि विमरलत पिमत विमर्शनम् विमयर्ध्यचित्रेवाय ईशानमतकथः । भरमनोरं वीरच पुर्वे पुरवमम् । पुरापानि कुमारे महेशान भवतम । मितिनं वंसिता चारौ मच मच इमम् इतम् । यमनग्नाम पिता च ऐ भमबो वसमाविम । तैनापिव चरम्यौ विभवि च अयदाचि । यमना कमनाद्यानां विगमावै वर्त्तिच च । यां पक्विर्यं यदाहार्य कृतवे वंशर्तिमम् । यमे मोक्षनवि भव पात्रितः विनो वीमु । विराजेवयरवार्च भवानां प्रतिवमु । यमः पविता यौ च वा इत्वचि वच्चिमम् । इन्द्रुमनलस्य इमौ धूमिनापिका । पात्रितोमे पूरमावे धविता वृद्धिरिवतो । एवमस्य भव इवोत्पिः परिवक्ती । पितरिचात्र वै यच पुरिवरासमो गिरः । भवे भरमधीः यच इम भता-मया: । २१८ च

वृद्धिविनयमबौ भरतो नाम वीरयः । भर्गिः पृथि-वांशियाम इदा इति भवधाति । भरतेन मता वरी-यसो भरव अपारै । वाजिवम विनो नाम वाजिपूता-भरव वा । द्राचार्यावाख वर्गा विनाइ वर्ग पिता । भवयत् वर्ग हरत वजस इमो भवत् । वज्र वामी वविवात् इमौ वशो हरमुत । वज्रा भरीवयी वये मोऽपिमु देव वज्राते । वाजिवार्धि वहमोव माजावल-मवारयत् । वसुजिवत्म प्रादुर्भूतया चैवस्यतः । पायवर्त दिवाय प्रादुर्भूतमिति वशायवत् । वसुं वराय् पुत्रवाय् वार्यवपुवयान् । वरवरीं पृतमनयत् वच वजवधानिव । मवामेऽग्निरमृताय । वरियामो रुपाविता । अवदात् अमव मोराव्य रिय इम-विमास । अवव वह इम वाइयाविहिता अभवत् ।

गुणग्रामम् वै प्रादुर्भूतया चैवस्यतः । आमीयाबी इमका ह ददाधा द वायथा । यवमेवान्त मद् इमान् मधु तैर्वा प्रजाविविम् । इर्षोयानात् मूतानावद् वा यमवशादि । यदपि यदं मावा प्रयवं मावः इवम् । वा प्रयायेषु भूतेषु क्वमपि हायवा । वसिः च वमवाबाव हितोयो नाशव बवा । इवं च सौयवाणी च मवेव दर्शिवती । विभुर्गविद्र योऽग्निद्र प्रविचामु नाम योऽग्निरः । इममु च वरिष वच वर्ति-रायवर्ण यदन्त । वामिरायवयो नाम वासीरैवाम्यव वा । पातुर्वाडेव विभावो दर्शि यो विरत्यम् । भर्षः वरिष इव वामीरैवाम्यद् च । मिश्रा वच भवत् वभावमीयोवारवी वर्षा । वामोरैवाम्यद्भावी दुर्गे वह वलवान । भूतवी दर्शियावच पातृवांमेषु वावच । वर्वेमर्वविदः पीतामर्विवाचरद् वा । यज्ञ बोमच वर्मच वः यथा दर्शियती । सौऽग्नि-विमवर्शिवोच हितोयो वै वयो इव । यम विदं अवेदाच विराजद वरवह वा । वभा वा रोहिणी नाम हिरण्यवर्णिमो: इदा । वर्षेवाडी यवी वार्षा च गड़ि च इमारवि । मायामावित्र यो देवं सर्वं प्रति देविकाम् । यस वाविदिहो वाम अद्भुताः वावय: । इद्रुयवरविद्दुवैमे यो विवर्षि पुत्रावतम् । अवयाय वसावावा वर्षा मोयाविवद वा । वरिष वरवर्षिष्वनावधवा वदा । वरिता च वरिदो नाम धाडहोमवतर च । वय अवर्षि भूतावो देव भूतावि विभरा । वर्षविह दिषिरेषु बोरुपगीरंहिववती । इवावयान् यवचद् नाम्याम वरिवाम् भुवि । वामि-रोमव इवव प्रावविसायमलताय । वंतुवेइवर-व्मोरन मवविमानुनाव्य । दविरशयवावेन भावां च पुरनेऽन्मने । दविवाविम्नदा हावा यवमेव वरा विव । दविरतायवावेन भावां च सौरमेऽन्मने । भवानमी हि यामे इविवेयवा इत्यविवा । दविरतावावेन वावां इ पुरनेऽन्मने । वाविं एवमवा वै वो वंशवेदविवोविवम् । दविरतावावेन भावां इत्युवतोऽन्मवे । वर भूवेद वो वीरः वरेता वजो वदा । दविरतायवावेन भावां हरवोऽन्मवे । वार्यां च वज्रवाइन्मि विराम यद् माञ्चपः । दविरतायवावेन भावां भावदतामवे । इवम वीवनावद्ध वच विवेद प्रतिविम् । दविरतायवावेन भावां दविशोऽन्मवे ।

स्तिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संसृजेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम् । भूतानाञ्चापि सर्वेषां
य प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु
द्विजातिषु । महतां ब्रह्मव भूतानां सर्व्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सत्य-
पुत्रो महाद्युतिः । भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु । स वह्निः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं
भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
त्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्ष प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीदिदम् । अनुनीयमानो हि भृशं देव-
वाक्याद्धि तेन सः । नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरान्तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात्
स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
र्वै प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ! । एवं
त्यक्त्वा शरीरन्तु परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभि-
र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा । भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसा-
प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महा-
र्णवम् तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्व्वाणमथाश्रितम् ॥ अर्च्चया
मासुरेवैनमथर्व्वाणं सुरादयः । अथर्व्वा त्वसृजल्लोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्व्वभूतानामुन्ममाथ महा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्व्वमथर्व्वणा । आहूतः
सर्व्वभूतानां हव्यं वहति सर्व्वदा । एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्
वेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डसाह्वया
चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी । तमसा नर्म्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेण्णोपवेण्णा भीमा च वडवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा तथा । तुङ्गवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्रो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्य्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्तितो मया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।
तस्य देवतेति—ढक् आग्नेयमग्निर्देवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दृष्टं साम ढक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
त्रि० । अग्नये हितं ढक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण "अङ्गेर्नलोपश्चेति" औणादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्यो व्युत्पत्तयो-
दर्शिता । यथा "अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-
णीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला-
ष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति" शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् स खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैष भवतीति"
"अग्निमीळे इति" । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यत् प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्य-
ग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । "अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति" । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । "अग्नि-

वर्चं प्रथमो देवतानामिति" श्रुतेः । "अग्निर्वै देवानामवम इति" ब्राह्मणम् । तथा वैदिकप्रयोगदर्शनमपि । "अग्नि-र्वै प्रथमो देवतानामिति" श्रुतेः । "अग्निरवमो देवाना-मिति" च । तस्माद्वैदिकप्रयोगदर्शनमपि । "अग्ना यत्रो-ऽग्ने देवतानामवम इत्यादिश्रुतेरिति" । तत्र वस्मिन्हो-मे हिरण्यरेतस्त्वमस्य पूर्व हिरण्यरेतस्त्वमिति प्रति मार्गपरायणत्वं च इति द्विविधं शब्दविनिर्णयम् । तथा-प्यत्र प्रकृत प्रयोग प्रवृत्तिलक्षणं जठरं शरीरं भवति जाठरे वनितादौ च यत्तदामीति प्रयोग प्रसि-द्धिविषयम् । तत्र वाणीविषयकस्य भवतेः इत्यो नियत-त्वात् अग्निस्त्रीत्वं पाक्षिकम् निवर्त्तते । तत्र च प्रतियत्नवृत्ते च वै भवति किन्तु वारादिवं सम्यगीमुख भवति । मातृपूर्वकायको निवृत्तपारो भवनपारलि-ङ्गमनिमपि भवतो । तथा च कारी इति भाष्यः । कण्ठोष्ठ्य अग्निपूर्वकानि इति भाष्य । एतो एव वर्तीकरणे इति भाष्य । गौरी गौरी मातरे इति भाष्य । अग्निपक्षो व्याकरणस्त्रीलिङ्गप्रत्ययाभावात् अनिमार्गोपलक्षणाद्यनयव्यापारोपादाने । अग्निविषय-त्वात् व्यवहार व्याकरणे तथा व्यापारे । तदा इयति वाग्व्यवहारव्यापारोपादाने । गौरिति प्रयोगिकार्यः न च गौरो मूला मरो भवति । इत्यो पक्षव्यं विशि-ष्टाग्निपक्षो भवति । कनपूर्वि तथा स्त्रीपदस्य भवति जाठरे वनितादौ च यत्तदामीति प्रसङ्गात् । तथा निरुक्तावपि देवतानिर्वचनप्रसङ्गेन तृतीयस्थानानामपि गौरी इत्युदाहृतैति" वर्णेदृशाने पाणिनिनाम । तत्र वैदिकप्रयोगानुदर्शनादिवर्णस्त्रीविवक्षायामयमपि व्याकरणे दर्शितप्रकार इत्यवगन्तव्यमिति स्वरविमर्शे ।

अग्निक त्रि अग्निना गच्छति अग्नाची कच्-च । इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निकण पुं अग्ने कणः ६-त । अग्नेः स्फुलिङ्गे ।

अग्निकर्म्मन् न अग्नौ कर्म्म च । गौणे अग्निहोत्रादौ "अग्निकर्म च कर्म्मेति बृद्धिः अग्निकार्य्यादयोऽपि-च च ।

अग्निकला स्त्री ६-त अग्नेराकल्ये । सा च दशविधा शारदा-तिलकादिषु उक्ता यथा "धूम्रा-र्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि । वह्नेर्दश कला एताः यथा वर्णं सह । इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति कार्य्ये अस्ये वा

लोकपालात् श्रीरिति इत्य । कर्म्मणामपरावमेवसमो-ऽग्नयोऽपि । सा च अग्नि पूर्वं हलोकें एकपदा गम दैवे एतवम्मीदेवानुपमेवा ।

अग्निकाष्ठ न अग्नेः ज्वलनं काष्ठम् वा ३ । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट पुं अग्नेः कुक्कुट इव जननात् विस्फुलिङ्गात् । ज्वलदग्निविशिष्टतृणपुञ्जे (लुका) इति ख्याते ।

अग्निकुण्ड न अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्न्याधानार्थे स्थापिते अनुष्ठाननिरूपे कुण्डमध्ये यज्ञस्थलम् ।

अग्निकुमार पुं देव । कार्त्तिकेये महाभारते शौनकवाक्ये वनपर्वणि २२२ अध्याये कार्त्तिकेयोत्पत्तिकथनात् अग्नेः कार्त्तिकेयजन्मोत्पत्ति प्रसङ्गेन अग्निर्यत्र येन स्वाहाविषये सर्वाभिरैरूपवर्ण एवमवगतव्य "स्वाहा वै दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा । सा तस्य छिद्र मन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनगतं प्रभुम् । इत्यत्र सप्तर्षीणां भार्य्याणां रूपाणि धारयन्ती । अग्निं प्रति गमनं कृत्वा यज्ञे योनिमिति । गन्धर्वी गौरि एवं कल्पादिव वै अग्नि । २२२ अध्याय कार्त्तिकेय जनन । शिवा नाम्नी अङ्गिरसः शीलरूप-गुणान्विता । प्रथमं सा जगाम इदं रूपं कृत्वा देवी पवित्रा । प्रतिपद्य शक्तिमार्गं सर्वत्र गतासुता । काकामे जनन स्वप्ने सर्वगतिप्रवर्तेति । अस्मिन्ननि च वैरं वर्णो कामात्सुराज । अप्यङ्गिरसो भार्य्या शिवा नाम शुभानना । निरतिशयगुणा साध्वी सर्वविधा विनिर्गता । अग्नि-रपाप । अर्द्धं कां च विग्रहोऽपि प्रसाद विलसः क्षणम् । मानसा वीर्य्यवान् वह्निः कार्य्यमिदं शिवा शिवा । चिरेणाप । अर्थवदं च शिवो निश विग्रहम् सर्वं च । अङ्गिरसः पित्रीविप्रमा देवीवादिव्यार्पितम् । अनुरागेण चेतसा कामं प्राप्तु पूर्वं वर । मानसे वै प्रतिज्ञले गगनगामिनि पुराणम् । कार्त्तिकेय जनन । ततोऽग्नि-रुवाच तां शिवां प्रीतिसंयुतः । मैवं देवी कथायाम इदं मम पाविता । अग्निवासनाभीरु वै सर्वं दुर्वासि वामे । ते माहरूपेणाभ्यर्थं दोषं तथापि एतदेव । अग्न्याधिपाधिष्ठाता महती वेदाध्ययनम् । स्वाहाविशेष-तेन सर्वं तम संभवति । कार्त्तिकेय जनन । ततः सा यदा शुभा निष्कान्त महायाज । आकाशम् गर्भं तदैव गरुत्मान् । छन्दोमय । पुण्यशीला पार्वतीमिदं

भोगिभिरद्भुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् । पत्नीसरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ दिव्यं रूपमरुन्धत्या कर्त्तुं न शकितं तया । तस्यास्तपःप्रभावेन भर्त्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ तत् स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः । षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० स० २२३ अध्याय अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव "ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्दनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्व्वलोकानां जातस्त्वमपराजित ॥ उमायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना आस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्य्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निसुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन तच्चिह्नीभूतत्वस् गगने उद्धूयमानत्वात् तत्पताकात्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्तरालदिक् ६त० । अग्निदैवत्ये पूर्व्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे । "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणो मरुत् । कुबेर ईश पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः तस्य पूर्व्वदक्षिणदिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्नेर्वाचका अपि अत्रैव । "प्रतिपत् नवमी पूर्व्वे रामरुद्रौ च पावके" इति ज्योतिषे "शक्रे हुताशे भयमिति" च अग्निकोणपरतया पावकादिशब्द प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारवृक्षे । अग्निर्गर्भेऽस्य । सूर्य्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पादकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थनकाष्ठरूपारण्यौ च । अग्निः स्थितो गर्भेऽस्याः । शमीलतायाम् स्त्री । "अग्निगर्भां शमीमिवेति" रघु । शमग्रां गर्भेऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये "रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यतीति" ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमन्विष्यमाणस्य कुतश्चित् कारणेन गुप्तस्याग्नेः "नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनमित्यनेन" देवैस्तस्यानासादने उक्ते नानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा "अश्वत्थाग्निर्गतोवह्निः शमीगर्भमुपाविशदिति" । शमीगर्भे चास्य स्थितिं कथयतः शुकस्य जिह्वापरिवर्त्तरूपशापदानमुक्त्वा देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे वह्निरलक्ष्यत इत्युक्त्वा च "इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवता तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्व्वक्रियास्वपि । ततः प्रभृति चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधिजग्मुश्च मानवाः" इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वह्निना गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ गङ्गया निक्षेपणमुक्तं तत्रैव । "सा वह्निना धार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेति, उक्त्वा "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः इति भा० आनु० ८५ अ० । अतएव श्रुतौ "यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोमध्यभागोऽस्याः । अग्निदीप्तायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्य्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थे गृहे ६त० । श्रौतस्मार्त्ताग्निरक्षाधारे गृहे न । अग्न्यगारादयोऽप्यत्र । "वसचतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे" इति रघु ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्निहोमादि-प्रतिपादके शास्त्रे "अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते" सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः इति तत्त्वबो० । एवमेव मनूक्तसरलायामुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृतभेदे यथा चक्रदत्तः ।

"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गु चव्याऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मिताम् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं स्वरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति । एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति" ॥

"महापातकयुक्तानां प्रायश्चित्ते विधानतः । [illegible] सम्यगाचरेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन [illegible] धारयेत् । [illegible] निर्गतोऽपूर्वं [illegible] अग्निचित् । [illegible] च मन्त्र [illegible] च । [illegible] स्वाध्यायवर्जितम् । [illegible] च । [illegible] यथा । [illegible] यजेत् । [illegible]" इति च ।

अग्निचयन न० अग्निश्चीयते आधीयतेऽनेन चि-करणे ल्युट् ६त० । अग्न्याधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् ६त० । अग्न्याधाने च ।

अग्निचित् त्रि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्विप् । यज्ञ-[illegible] अग्निचीतिवित् । भावे क्विप् । अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री० अग्नेः चयनम् चि-भावे क्यप् तुक् स्त्रीत्वम् । अग्निचयने अग्न्याधाने "[illegible] अग्निचित्या [illegible]" पुराणम् । "[illegible]" वेदि वा ।

अग्निचित्वत् त्रि० अग्निचित् अग्निचयनकर्त्ता [illegible] अस्य [illegible] न मतुप् । [illegible] "[illegible]" श्रुतिः सिद्धा कौमु ।

अग्निज पु० अग्नेर्जायते जन्-ड [illegible] जायते [illegible] जन-ड ६त० । कार्त्तिकेये । [illegible] विष्णुभेदे स्त्रियाम् । अग्निजातमात्रे त्रि० "अग्निजा-[illegible] श्रुतिः" "[illegible] च [illegible]" [illegible] ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्म यस्य ६ब० । कार्त्तिकेये [illegible] अग्निजन्मादयोऽप्यत्र । स्वर्णे च ।

अग्निजार पु० [illegible] अ-जिच-कर्त्तरि अण् अग्निरिव जारः । [illegible] च । [illegible] अग्निजारोऽप्यत्र ।

अग्निजिह्व त्रि० अग्निर्जिह्वास्थानीयः यस्य । अग्निरूपे [illegible] "ये अग्निजिह्वा [illegible]" श्रुतिः अग्निरेव जिह्वाऽस्य । [illegible] "अग्निजिह्वा [illegible]" इत्युक्तः । ६त० । अग्निजिह्वाश्च स्त्री [illegible] यथा "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" इति मुण्ड-

अग्निरूपे विशिष्टाय [illegible] उपचारात् हविर्भुजस्त्व जिह्वेव शिखास्याः न । [illegible] स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री० अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । धातकी-पुष्पवृक्षे । (धाइफुल) ६त० । अग्निशिखायाम् ।

अग्नितप् त्रि० अग्निना तपति तप क्विप् । अग्निना तप्ता-[illegible] "[illegible]" । अग्नितपो [illegible] श्रुतिः ।

अग्नितपस् त्रि० अग्निरिव [illegible] तप-असुन् ६त० । "[illegible] तपः अग्निरिव [illegible]" श्रुतिः ।

अग्नितेजस् त्रि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्नितुल्यतेजस्के "अग्नितेजोऽग्निदैवत इति [illegible] । "[illegible] अग्नितेजा इति" श्रुतिः । ६त० । अग्नेस्तेजसि च ।

अग्नित्रय न० त्रयाणां समाहारः त्रि+अयच् ६त० । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु । [illegible] "[illegible] दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ [illegible]" [illegible] [illegible] च । [illegible] अग्नित्रितयम् ।

अग्निद त्रि० अग्निं [illegible] ददाति दा-क । [illegible] "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः इति" स्मृतिः ।

अग्निदग्ध त्रि० अग्निना [illegible] दग्ध-[illegible] । [illegible] अग्निना दग्धे "अग्नि-दग्धाश्च ये जीवा [illegible]" [illegible] । अग्निना दग्धे [illegible] त्रि० । "अग्निदग्धानग्निदग्धान्" [illegible] ।

अग्निदमनी स्त्री० अग्निर्दम्यतेऽनया दम-णिच् करणे ल्युट् ६त० ङीप् । [illegible] (अग्निमारी) इति ख्याते गुल्मे ।

अग्निदात्री स्त्री० अग्निं विधानेन ददाति दा-तृच् । [illegible] विधानेन दाहकर्त्री "[illegible]" इति स्मृतिः । [illegible] ।

अग्निदीपन त्रि० अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-णिच्-ल्यु ६त० । जठरानलोद्दीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निर्जठरानलो दीप्तः सेवनात् यस्याः । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निदूत पु० अग्निर्दूत इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात् । अग्न्याधानानन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, "यम ह "यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अर कृत" इति वेद तत्राहूते देवे च अतएव यज्ञे अग्नेर्दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे "अग्निं दूतं पुरोदधे इति, 'अग्निं दूतं वृणीमहे इति' च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निर्देवोऽस्याः । कृत्तिकातारायाम् "अश्वि-यमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितर इति" ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽश्व्यादिदेवतात्वकथनात् तत्क्रमात् कृत्तिकाया अग्निदैवत्यम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप् नि० आलोप ६त० । अग्न्याधानकर्त्तरि । "अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसमिति" वेद ।

अग्निधान न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट् ६त० । अग्निहोत्रगृहे "पद कृणुते अग्निधाने" इति वेद । [ताराबह्निताराकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्र न० ६त० । अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे अग्नि-

अग्निनयन न० अग्नेर्नयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे ल्युट् ६त० । अग्निसंस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने ६त० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निनारब्धे ।

अग्निनिर्यास अग्ने जठरानलस्येव दीपको निर्यासोऽस्य ।

अग्निनेत्र पु० अग्निर्नेता हुतहवि प्रापयिता यस्य अच् समा० । देवतामात्रे । "हव्यं वहति देवानामिति" श्रुतौ हि तस्य देवेभ्यो हव्यवाहकत्वमुक्तम् । ६त० । वह्निनयने न० ।

अग्निपद न० ६त० । अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च । तत्र दीयते इत्यर्थे व्युष्टादित्वात् अणि आग्निपदम् ।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिचर्य्या परि+कृ-भावे श ६त० । अग्निचर्य्यायां होमादिकरणे । [पर्व्वतभेदे ।

अग्निपर्व्वत पु० अग्निसाधनः पर्व्वतः । स्वतः अग्निसम्पादके

अग्निपुच्छ पु० न० अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य पुच्छ इव । आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । "दक्षिणत आवहनीयस्योप-विशेदग्निपुच्छस्य वाग्निचित्यायामिति" स्त्रहत्रम् ।

अग्निपुराण न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वह्निनोक्ते पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

"आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति" भागवते । "परमग्निपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्त्तितम् । चतुर्द्दश सहस्राणि परं पञ्चशताधिकम्" इति ब्रह्मवैवर्त्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भगवतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा, मुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम् कुशमार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनादिनिर्म्माणप्रकारः, शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रतिष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूप, गङ्गादितीर्थमाहात्म्य, द्वीपवर्णनम् ऊर्द्धाधोलोकवर्णना, ज्योतिश्चक्रस्वरूपम् । युद्धजयोपाय-षटकर्म्मविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुब्जिकार्च्चनाविधिः, कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्य्यधर्म्मः, श्राद्धकल्पः ग्रहयज्ञः, वैदिकस्मार्त्त कर्म्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहारम्भादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्याविधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्र, राज्याभिषेकः, राजधर्म्मः, राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रणदीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यवहारविधिः, देवासुरयोर्युद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा, पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्य, शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूप, नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥ एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिताः विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयन न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्व्वकः संस्कारः प्र+नी-भावे ल्युट् ६त० । शास्त्रोक्तविधानेन वह्निसंस्कारभेदे "दक्षिणत आहवनीयेऽपस्थितस्याग्नेः सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयनमिति" स्त्रह्मम् ।

अग्निप्रस्कन्दन न० ६त० । यथाविधानमग्निकार्य्यरूपहोमाकरणे "प्रजाश्च यौवनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यमी । तव । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसीति, स्वपुत्रमत्तं प्रति ययातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तर पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः । (चकमकीति) ख्याते वह्न्युत्थापके प्रस्तरखण्डे ।

अग्निबाहु पु० अग्नेर्बाहुरिव दीर्घशिखत्वात् । धूमे ।

अग्निभ न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्नितुल्यवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् । वह्नितुल्यवर्णपदार्थे त्रि० । भ० नक्षत्र ६त० । अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप् । कार्त्तिकेये अग्निकुमार

[illegible] । अग्निस्वाते त्रि । [illegible] । अग्निष्वात्तस्तोऽग्नम् ।

अग्निभूति पु अग्निरिव भूतिः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अग्निभ्राजस् त्रि अग्निरिव भ्राजते [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अग्निमणि पु [illegible] । [illegible] ([illegible]) ([illegible]) [illegible] च ।

अग्निमत् पु [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अग्निमथ् पु अग्नि [illegible] । [illegible] । [illegible] । अग्नि[illegible] त्रि ।

अग्निमन्थ पु अग्नि[illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] । अग्नि[illegible] त्रि [illegible] ।

अग्निमारुत न [illegible] । [illegible] "[illegible] अग्नि[illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अग्निमारुति अग्नि [illegible] "[illegible] च" [illegible] । [illegible] ।

अग्निमुख पु अग्नि[illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "अग्नि[illegible] वै [illegible]" इति "अग्नि[illegible] च" [illegible] । अग्नि[illegible] । [illegible] "अग्नि[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । अग्नि[illegible] । [illegible] । अग्नि[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । अग्निरिव [illegible] । [illegible] (तेजः) [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति [illegible] ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव [illegible] । (तेजः) [illegible] (तिक्त[illegible]) अग्निरिव [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । अग्नि[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अग्निरिव [illegible] । [illegible] अग्नि[illegible] त्रि ।

अग्निरक्षण न० अग्नि रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष–ल्युट् । राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्निहोत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज् असुन् नलोपः । रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे । ६त० । अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र । अग्न्युपासनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह–क । मांसादन्या तदङ्कुरस्य वह्नितुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यतेऽसौ रूप–कर्म्मणि अच् वा । वह्नितुल्यवर्णे अग्निसदृशमान्ये च ६त० । अग्नेर्वर्णे अग्निवत्द्योते वह्नेर्ध्येयरूपे च न० ।

अग्निरेतस् न० ६त० । अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च तत्कथा च प्रस्कन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवताप्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तया च वोढुमसमर्थया “समुत्सृष्टं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते तस्य तेजसैव मेरुस्य सर्व्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमानुशासनिके प० भा० । ‘तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति । अन्ते च “तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतमिति” ८६ अध्याये ।

अग्निलोक पु० ६त० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवनभेदे । स च । ‘सङ्क्रमकाञ्चनमयशिखरत्रय च मेरोस्तुरारिकपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ” इति सि० शि० गोलाध्याये दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्तरीक्ष एव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमानयानेन गच्छता शिवशर्म्मणा पृष्टाभ्यां विष्णुदूताभ्यां सूर्य्यलोकादूर्द्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्निलोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूः दृश्यते शुभा । इमामर्च्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ताः ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्य्युर्ये दृढसत्त्वा जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्व्वेऽत्राग्नितेजसः । अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापनुत्त्यै यस्त्विध्मभारान् प्रयच्छति । कुर्य्यादग्नीष्टिकां वापि स वसेदग्निसन्निधौ । अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते । जठराग्निविवृद्ध्यै यो दद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्करवस्तूनि यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यर्च्चिष्मत्यां वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः । गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्व्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यस्त्यक्त्वा वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः । मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् । तैजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्री हर्त्री पालयित्री विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभानुरयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः । अन्धन्तमोमये लोके विनैनङ्कः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतेक्षवम् । एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्व्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्त्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः । साग्निके विप्रे, “यद्युर्वयस्तु चरुरग्निवा इव” इति वेदः । तुल्यार्थे वति । अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ६त० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नायीशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्च्चस् त्रि० अग्नेर्वर्च्च इव वर्च्चो दीप्तिरस्य । अग्नितुल्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्च्चसा” इति भार० । ६त० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्–ण्वुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य । अग्नितुल्यवर्णे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति” स्मृतिः । सूर्य्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १९स० । ६त० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । शालवृक्षे ।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम् । अग्नितुल्यशुद्धे वस्त्रे । ६ब० । तादृशवस्त्रवति त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुमापयति वा वाहि अण् । छागे, धूमे च । वह्निवाहकमात्रे त्रि० ।

मध्ये गङ्गासागरा । अग्निसखी त्रि । कर्मे च कृशान । अग्निमान्द्योऽस्त्र ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजोऽस्य [illegible] । गौतमेर्दे १४ । गणधरभूतो महावीर च जी । १४ । वह्निस्वरूपे त्रि ।

अग्निमाक्षम् त्रि अग्निरिव भासते भास भक्षम् । वह्निवर्णोऽभिरूप । अग्निभासयोऽभिमुखो वर्ण इति वैद्य ।

अग्निमणि पु० कर्मे धा[illegible]रणोषधिः स्था पु० । सूर्यकान्ते [illegible] अग्निमाता सूर्यकान्तमणि वश्ची (भाषा) (अग्निमणीति) ख्याते प्रसरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निरानीमात्प्रत्यक्ष मतुप् । बताविधानेनाहि-ताग्निके वाग्निके द्विजे "दारानग्नि विनिर्दहेत् प्राक्" इत्यभिधाय् द्विज इति च ति ।

अग्निमन्थ पु० अग्नि मथ्नाति अरणिसंघर्षणेन निर्मथ्नाति मन्थ-किप् मन्थ । [illegible] गणिकारिकावृक्षे मार्गीषे । मन्थे विप् । अग्निमन्थकाष्ठे मन्थे करणितादे च त्रि ।

अग्निमन्थ पु० अग्निमन्थनोऽग्नेन मन्थ-करण मनु । गणि-कारीवृक्षे (गणिकारि) अनुकम्पोऽर्णवे हि काष्ठ मङ्कुरत्यामथे । तत्क्षयकारवे कर्मे च । करद्रे काल १४ । अग्निमन्थोऽभूत्कर्मे त्रि क्रियां कीय् ।

अग्निमारुति न० कर्म कक्रागमकर्म नाम्नु नामनक्षमा । नक्षत्रेषु मस्तकेन मापमामिकाशिये "कश्चो गरुड मङ्गली च विद्यादर्शिज कथम् आग्निमारुतम् मैत्रम्" पारीक्षकः । अग्निमारुतेरगस्त्य एव करे महासमुद्रम् । वद्युश्च भुरागोपीति देवस्य नक्ष । वनापरूढम् । च स्त्रीवच कालक नितिकम् प्रजापत । नित्यसत्र प्राणायामनमो अभूत् वैशित् । गोऽपदानपरिविषमुख सवर्णादि । अग्नीवद्भूनिव ज्ञानिव्यापारिदोऽविनिवैश । वनाश कनिभाग रसपुत्र निपद्ये । गाम दर्शनिवक च ककु-भिर दशमः । वृक्षोमायाधेन वदाकारोविविकाश इति सन्दी ।

अग्निमारुति अग्नि वरच्य वशीदश शक्ति पराद्यौ अभ्रनादि मधे इति देवगढे च नामक अग्निमा स्तुयत्रिति नव "देवाढ्ये च" इति हिरण्यदी इ मूलवरन भूव । अग्नये इती वाद च अज्ञानवै आश्चार्यवदपदेषा ।

अग्निमुख पु० अग्निर्मुखमिव यस्य । देवे । पुराणं हि दे-वभिरदत्तत्वात्पिवामहतो । "इयं नह्नि देवानाविति श्रुतेश्च वाहयन्नाह । "अग्निमुखा वै देवा" इति "अग्निर्वै मुखम् देवानामिति च" श्रुतिः । अग्नि-र्मुखे । देवे "अग्निमुखे मम देवानामिति श्रुती मध्ये देवानायमोऽस्य मन्त्रानम् । वषट्काम देवस्य प्रा-निकास्यामभिहारे मितानानानो वात दृष्टा० मत इतिक्रम् अग्निविषयभिनोऽस्यम् उच्यते । अग्नि वै मन्त्रानकरणो यश । अग्निर्होत्रि द्विजे । अग्नि प्राकृ-तात् भागामिति वे वश । विप्रे "ब्राह्मणा व विप्रा" इति भूमी देवा नामस्वरूपत्वात् अग्निमुखम् । अग्निरिव भवति पुराश्रमादि वचनपथ्य । महाभारते (भैषा) चित्रककृते च । अग्निमोचकत्वेन हि हरो वशीकृत्य कर्मो समानम् । कर्मे वचनपद तत् हरण् । भव-योग भूरभेदे च यथा निपुणादौ मीदेषौ गता च हितवा मीत् । निपुणो मितुषा वा महार्थे-प्तात् वस्तु । तथानिवा मकुन्दा महस्रुभा च प्रतिकरी । विनयं भवदृशिवं हरतात्पच भवेत् । कलाकार-पूर्वं दीपकान मधयद् । निपेद्धा वद्धना वा कृत्वा शोकावरिशा । शोऽत्र कर्मोऽस्त्र शीशतप्तरसना वासप्ति यद मीरा मे तिन वा तेन वह्निम् । कर्मो-र्दरं दोषवत् कश्चन कृतमनामम् । सर्वं वार्यं नित्य-स्मात् मचर भक्षणामत्र । कुपथविदध नाम न अनित शक्तिकृष्टे" इति चरकः ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव दाहकर्म मुखा भीराविरूप वान । (भैषा) महाभावले वातविनावे (भिलवाडचा) अग्निरेव वर्ण दहनम् तद्वर्णं यथा गीता । मायनी-करणे । "मर्यादिवदशि गौ त्रिशम् नामनीकशी भवेत् । नाभप्रतिक्षो अग्नासतानाम तां कोरितिद मोतित । प्रकार "योऽष्टाकर्म भद्रं कर्मोर्वा न कथा तत्र मिश्रयभद्रकं व नामनी अभ्योऽन्यद्गुलभाविविदेशा प्राणुनोवद्भवोत्तरमशकुनायाम् निशम् लोकानां सर्व, मायनी आनन्दमायविनिर्देशानिति" श्रुती । अग्निसा वर्ण्यशा-र्विनयश्चमात्वात् प्रमाणम् । अग्निह नश्चे । वाच दिन यर्व अनमानित्य अयमूदविभाषणा इति विषयः गीताद । मायनीयज्ञ मायनीयज्ञे उच्यते । विप्रे ह द । अग्निरिव वस्तु पुण्यवशात् भी भीरू । शाक-भावात् गो अग्निम यथावीशत अग्निभावो देवे त्रि ।

अग्निरक्षण न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष—ल्युट्। राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्निहोत्रगृहे च। भावे ल्युट्। अग्न्याधाने।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज् असुन् नलोपः। रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे। ६त०। अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च न०।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र। अनलोपासनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह—क। मांसादन्यां तदङ्कुरस्य वह्नितुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यतेऽसौ रूप—कर्म्मणि अच् वा। वह्नितुल्यवर्णे अग्निसदृशमान्ये च ६त०। अग्नेर्वर्णे अग्निपर्व्वोक्ते वह्नेर्ध्येयरूपे च न०।

अग्निरेतस् न० ६त०। अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च तत्कथा च प्रस्कन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवताप्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तया च वोढुमसमर्थया “समुत्सृष्टं तु गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्व्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमानुशासनिके प० भा०। ‘तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च। तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति। अन्ते च “तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम्। सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतमिति” ८६ अध्याये।

अग्निलोक पु० ६त०। अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवनभेदे। स च। ‘शक्रपद्मकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरोस्तु रारिकपुरारिपुराणि तेषु। तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ” इति सि० शि० गोलाध्याये दर्शितः। अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः। पुराणे तु अन्तरीक्ष एव तस्य स्थितिरुक्ता। काशीखण्डे, विमानयानेन गच्छता शिवशर्म्मणा पृष्टाभ्यां विष्णुदूताभ्यां सूर्य्यलोकादूर्द्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्निलोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूर्दृश्यते शुभा। इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम्। जातवेदसि ये भक्तास्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः। अग्निप्रवेशं कुर्व्वुर्ये दृढसत्त्वा जितेन्द्रियाः। स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्व्वेऽत्राग्नितेजसः। अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः। पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः। शीते शीतापनुत्त्यै यस्त्विध्मभारान् प्रयच्छति। कुर्य्यादग्नीष्टिकां वापि स वसेदग्निसन्निधौ। अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः। अशक्तं प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते। जठराग्निविवृद्ध्यै यो दद्यादाग्नेयमौषधम्। मन्दाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरम्। यज्ञोपस्करवस्तूनि यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा। यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यर्च्चिष्मत्यां वसेत् स वै। अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः। गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्व्वमग्नेर्विनिश्चितम्। अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित्। पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः। अपि वेद विदित्वा यस्त्यक्त्वा वै जातवेदसम्। अन्यत्र प्रधाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित्। अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः। मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम्। तैजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका। कर्त्री हर्त्त्री पालयित्री विनैनां किं विलोक्यते। चित्रभानुरयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः। अन्धन्तमोमये लोके विनैनङ्कः प्रकाशकः। धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैक्षवम्। एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्व्वे दिवि दिवौकसः” इति।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्त्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः। साग्निके विप्रे, “यथुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव” इति वेदः। तुल्यार्थे वति। अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य०।

अग्निवधू स्त्री ६त०। स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम्। अग्नायीशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम्।

अग्निवर्च्चस् त्रि० अग्नेर्वर्च्च इव वर्च्चो दीप्तिरस्य। अग्नितुल्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्च्चसा” इति भार०। ६त०। अग्नितेजसि न०।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्—ण्वुल्। जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य। अग्नितुल्यवर्णे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति” स्मृतिः। सूर्य्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १९स०। ६त०। अग्नेः रूपे पु०। [अग्निप्रिये त्रि०।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात्। शालवृक्षे।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम्। अग्नितुल्यशुद्धे वस्त्रे। ६व०। तादृग्वस्त्रवति त्रि०।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुमापयति वा वाहि अण्। छागे, धूमे च। वह्नियाहकमात्रे त्रि०।

अग्निवाहन पु॰ ६त॰। छागे "एवं [illegible] अप्सरोद्भूत- मानवम्। [illegible] निमेष [illegible] रितम्। [illegible] देवैर्मानुषार्णवम्। [illegible] रथे स्थितम्" इति [illegible] [illegible]।

अग्निविद् पु॰ अग्निं वित्ते विद् क्विप्। अग्निहोत्रिणि साग्निके। अग्निरहस्यं वेत्ति विद् क्विप्। अग्नि- रहस्यज्ञानवति त्रि॰।

अग्निविन्दु पु॰ अग्नेर्विन्दुरिव। विस्फुलिङ्गे अग्निकणे।

अग्निवीज न॰ ६त॰। अग्नेर्बीजं [illegible] स्वर्णे। "[illegible] हेम बीजं विभावसोः" इति [illegible]। रक्तवर्णत्वात् [illegible] शब्दे [illegible]। तन्त्रोक्ते [illegible] "अग्निबीजं [illegible]" [illegible]।

अग्निवीर्य्य न॰ अग्नेर्वीर्यम्। [illegible] सुवर्णे च। [illegible] अग्निजन्यत्वात् [illegible]।

अग्निशरण न॰ ६त॰। अग्न्यागारे अग्निहोत्रगृहे।

अग्निशर्म्मन् त्रि॰ अग्निरिव [illegible] पु॰-अग्निः। [illegible] इति [illegible] अग्नि- [illegible]। [illegible] अग्निशर्म्मण [illegible]।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला [illegible]। अग्न्यागारे [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] इति [illegible]।

अग्निशिख पु॰ अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य। कुसुम्भे कुङ्कुमे अग्निशिखिके [illegible] च। अग्निसदृशशिखायुक्ते त्रि॰। अग्निशिखेव [illegible] स्त्री (लाङ्गलिका) अग्निशिखायमाने त्रि॰ "[illegible]" [illegible]। [illegible] च न॰। ६त॰। अग्निज्वालायां स्त्री "[illegible] इति [illegible]। [शेषे।

अग्निशुश्रूषा स्त्री ६त॰। [illegible] [illegible]

अग्निशेखर पु॰ अग्निरिव शेखरमस्य [illegible]। कुङ्कुमे, [illegible] च। अग्निशिखायमाने त्रि॰।

अग्निष्टुत् पु॰ अग्निः स्तूयतेऽत्र स्तु-आधारे क्विप् षत्वम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यज्ञभेदे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] कि। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]। [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]"-[illegible] [illegible] [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]" इति। "[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]-[illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] इति [illegible]-[illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] च [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible]। इति च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]-[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] इति"। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] वा [illegible] वा" इति [illegible]।

अग्निष्टुभ् पु॰ अग्निष्टुतेव [illegible]। [illegible]।

अग्निष्टोम पु॰ अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं स्तवसमूहो यत्र। [illegible]। [illegible] च [illegible]: [illegible]-[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]- [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]

स्तोत्राण्यग्निष्टोम" इत्यादिना सम्यक् दर्शितं । अग्निष्टोमशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्य्येण दर्शिता यथा "यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामाग्नेय्यामृच्युत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना समाप्तेरग्निष्टोम इति नाम सम्पन्नमिति"। तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या। ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणी"त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्य्यन्तं यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुन्नामके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः ठक् । आग्निष्टोमिक अग्निष्टोमबोधककल्पे ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं साम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीयसवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्यामाग्नेय्यामृचि गीयमाने सामभेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा० भा० । 'ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था—क षत्वम् । वह्नौ स्थिति योग्ये लौहमये कटाहादिपात्रे ।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्व्वकदाहः । विधानेन अग्निकृतदाहे । "अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः" इति काशी० ।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश—दीप्तौ अच् । अग्नितुल्यवर्णे तत्तुल्यतेजस्के च ।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू—अच् । अरण्यकुसुम्भे । ५त० स्वर्णे न० । अग्निसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय—अच् ३त० । वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवद्वर्णवत्त्वात् शीघ्रगतित्वाच्च वनकपोते च ।

अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निःसाक्षी यत्र कप् । वह्नि साक्षीकृत्य कृते कर्म्मणि । "सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकमिति" रामा० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्तापनेऽपि सारांशादहनात् । रसाञ्जने ६त० । वह्निसारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्निदाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, औषधे च । ६त० । अग्नेर्दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(ष्वा)त्त पु० ब०व० अग्निना (श्माशानीयविप्रकरणानलात्) सुष्ठु आत्त स्वदनं येषां आ—दा—क्त षत्वमिति बहुव । मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे । "अग्निष्वा(ष्वा)त्ता वर्हिषद ऊष्मपा आज्यपास्तथेति" मनुः । तैत्तिरीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे । नराशंसे सोमपीथं य आशुः । ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शन्नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्तनामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, "ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता" इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादियागमकृत्वा स्मार्त्तकर्म्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः । तानग्निष्वात्तान्" इति तद्भाष्ये माधवाचार्य्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु—क्विप् ६त० । कृताग्निहवने अग्निहोत्रिणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु—त्र ४त० । मन्त्रकरणकाग्निस्थापनपूर्व्वकतदुद्देश्यकहोमे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, वह्नौ पु० । काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्निहोत्रशब्दनिरुक्तिविधानमाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्निरबिभेत् आहुतिभिर्वै मामाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्वेति सोऽब्रवीत् किं भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं हूयाता इत्यब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम्" इति पुरा प्रजापतेस्ताप दृष्ट्वा पलायमानादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्तपःप्रभावागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्नग्नौ पूर्व्वोक्तं घृतं स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थ्येन पुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अश्वादीनसृजत । ततः प्रजानां पुनरुत्पत्त्या स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम् । तदानीमग्निर्भीतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति । तास्त्वाहुतीर्देवा एव गृह्णन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न शक्नोमीति विचार्य्य पूर्व्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजापतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्वेति पुनः पुनरग्निमब्रवीत् सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्याह-

अनुगता दश ग्रहाः । अग्निना ग्रहाः प्रजापतिरिदमग्नि-
होत्रमेव हविर्भ्योऽपि पूर्वस्मा इति मार्गं दर्शयत् ।
यतोऽग्निहोत्रमपि सर्वं नामधेयमग्निहोत्रमित्युच्यते ।
तथाऽप्यग्नये होम होमोऽस्मिन् अस्तीति मतुबर्थीयेन
गुणवृत्त्या अग्निहोत्रमिति नामधेयम् । अग्नये होत्रमिति
बहुव्रीहिसमासः कर्तव्य" इति ब्राह्मणम् । तथाच तत्र
होत्र- "अहूयमानमग्निहोत्रमपीत् । तत्पीतं । अग्नये
नामधेयमिति होऽग्निहोत्रमपीत् । यद्वै तो होत्रमपीति ।
तस्मै तस्मै नम्यम् नामधेयमग्निहोत्रमपीत् । तथा-
ग्नये नामं पूर्वे अग्नेरेवाग्नेः इति । तद्विदग्नये
प्रजापतिना हुतमाग्नये वा होतीतिप्रत्याहितो निगद
आपाय । वैदिकप्रयोगम् । होऽग्निहोत्रमग्नये मनो-
दयमीतामग्नेदैवतानि च होत्रमाग्नेर इति । तदग्नी-
हुतयोर्निमानमतस्य आप । अग्निना हुता वा नामधेयम्
अलस्ता नामधाय । तथाऽग्नये नाम नैवयान्, तथैव
मानव सूक्तम्" इति ब्राह्मणम् ।

तत्र नित्यं यावज्जीवं नामकोऽग्निहोत्रं जुहोतीति यथा
नियम "यावज्जीवमग्निहोत्रं नामधेयमग्निहोत्रं जुहोतीति"
यथा च यावज्जीव नियमनमस्य । तत्र तत्र सर्वाग्नेर्होत्रमग्नेऽपि
तत्तीरिति यत्र तत्र "तदग्नार्थं तदात्मनां नाद
मन्त्रदिदोषि च विविक्षितस्तु सर्वाग्निहोत्रादि यज-
मानिति" मन्त्रेण च ताता । अग्निहोत्र मनोऽपेता
विनश्यते तथानाम्नम् । पुनीतोऽस्य होत्रानां मीति-
मैमि हव्यमितिरिति" पर्यालमम् ।

अग्निहोत्रहवणी स्त्री अग्निहोत्रमग्निः हविर्हि पूर्ववत्यास्य जु-
हवने जुहू ल्युट् ङीप् । अग्निहोत्रहविःप्रक्षेपणपात्रे ।

अग्निहोत्रहुत् पु० अग्निहोत्रमपि जुहोति हु-क्विप्
तुक् । प्रत्यग्निहोत्रं यत्र पूर्वत सायमग्निहोत्र
हुतं यत्र लोके इति श्रुतिः ।

अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोत्र+अस्त्यर्थे इनि । अग्निमाधाय
पूर्वं नामादिकर्मणि अग्निहोत्रहोमकर्तरि आहिताग्नौ ।

अग्नीत् पु० अग्निम् इन्ध-क्विप् नि० दीर्घः । अग्न्याधाने
"अग्नीत् अग्नये एधुं उक्तेति अग्ना वा ।
मन्त्रार्थं इति आश्वा० । तत्र ऋ० निरु० । अग्न्या
धातव ऋ० ।

अग्नीध पु० अग्निम् धारयति धृ-क तोप । गृह्याधान-
कारी अग्नावरत्यथैव अग्निपूर्वे । अग्नि धारणार्थे
रत्नपाले तदर्थे च दीप । अग्नित्य होमादौ ऋ० ।

अग्नीध्र पु० ऋ० इन्ध अम्बुदपालाद् । अग्न्याधानसी
ऋत्विग्विशेषोऽर्हत्वो । ।

अग्नीन्धन त्रि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् दीर्घ ।
अग्न्याधेये । प्रिया हिल्यान् गीः । नाये क्लृप्ति । अग्नि
ज्ञा च । [अग्निप्रज्वालके ।

अग्नीय त्रि० अग्न इदम् आकृति-अग्न्यदादि छ । अग्नि

अग्नीवरुण पु० द्वि० इन्द्व दैव । तयोरेकहविर्ग्रा-
हदेवतोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० इन्द्व दैव ग्रहण । एकहविर्ग्राहदेव
हविर्ग्राहदेवतोः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतिः ।

अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते अनिनेति
ऋचा अत्र वा प्र+नी करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः प्रणयनार्थमाधारात् । यज्ञे ऋचि । तत्रो
संस्कारे च ।

अग्नीषोमीय त्रि० अग्नीषोमौ देवते अस्य छ । अग्नेयादि
पशौ अग्नावाग्नाविश्रादिदेवत्ये हविर्भेदे च "अग्नी-
षोमीयमेकादशकपालं निर्वपेदिति" "अग्नीषोमीयमजा
मालभेतेति च श्रुतिः ।

अग्न्यगार न० अग्नेः अग्निहोत्रसम्बन्धिनः अगारं दैव ।
अग्निहोत्रगृहे "गृहधर्मोऽग्निहोत्राग्न्यगारे" इति रघुः ।
अग्निशरणे ।

अग्न्याधान न० अग्नेः आधानम् आ धा-ल्युट् दैव ।
वैदकविधिना अग्निस्थापने । अग्न्य० । अग्निहोत्रग्रहणे ।

अग्न्याधेय पु० अग्निराधीयते येन । अग्निहोत्रमिति शान्तिके
हिमे ब्राह्मणस्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत क्षत्रा-
ग्नयोऽग्निमादधीत हविः शरदि च वैश्ये दृष्टा ।

अग्न्याधेयदेवता पु० अग्नेरावपन आ+धी-आधारे भव दैव ।
वैदकविधिना अग्निस्थापनस्य कर्ता यजमाने क्रमेण
अग्निहोत्रे च ।

अग्न्याहित पु० अग्निराहितो येन आ+धा-क्त-अस्त्यर्थे ग
वा निपातः । अग्निहोत्रिणि आहिताग्नौ द्विजे ।

अग्न्युत्पात पु० अग्निना दिगाद्यवैध्ये तदुत्पातः (अग्नि-
प्रकोपिकः) उद्+पत घञ् ३त । आकाशपतन
दिगादिदर्शितापत्ये अग्न्यादिलक्षणत्वे तूल्कापात-
निर्घाते च । स च नाना प्रकार अग्न्यादिदाहः तद्
हित निर्घातोल्कादिनिमित्तपुरुषादोषैस्तम् । तैषां तत्-
फलदिवं तन्तदिवस् इत्युक्तविशेषता ११ अ० यथा
"दिवि भदपयतानां रूपं दृष्यन्ति यानि शानुष्या ।

धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्ना ॥ उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः । विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या । तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिश्चेति ॥ अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्सत्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा । तिर्य्यगधश्चोर्द्ध्वं वा याति वियत्युह्यमानेव । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहवो भवन्त्यस्याः । प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभा । गोधाहिधूमरूपा पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसाभा । श्रीवृक्षवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपा शिवसुभिक्षा ॥ अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बम्भ्रमती गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य ॥ संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च । परचक्रागमनृपभय-दुर्भिक्षावृष्टिभयजननी पौरेतरघ्नमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वो । उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णघ्नी । क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा । ऋज्वी स्निग्धाखण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै ॥ श्यामा वारुणनीलाऽसृग्दहनासितभस्मसन्निभा रूक्षा । सन्ध्यादिनजा वक्राद्दलिता च परागमभयाय ॥ नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्द्दिष्टा । उदये प्रती रवीन्द्वोः पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदैवेषु ॥ ध्रुवसौम्येषु नृपाणामुग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम् । क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येता पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ आशाग्रहोपघाते तद्देशानां खले कृषिरतानाम् । चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतिपीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे ॥ क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा । उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य ॥ यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्य्यगा नृपाङ्गनाः । हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्ध्वगा ॥ बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसङ्क्षयावहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति मण्डला पुरं छत्रवत् पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी । खण्डशोऽथ या गता सस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः" ॥ तत्कारणमुक्तं गर्गसंहितायाम् "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते । ततोऽपराधान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च" इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च बृहत्संहितावाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम् "इन्द्रधक्रिरया च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषेयं प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृतेति" ।

अग्न्युद्धार पु० अग्नेः आधानार्थमुद्धारः अरणिमन्थनेन उत्पादनम् । अरणिद्वयघर्षणेनाग्न्युत्पादने । तत्प्रकारस्तु "अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा योदीची योर्द्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवद्दारवं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलं प्रमन्थः स्यात् चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥ गोबालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तममलात्मकम् । व्याममात्रं नेत्रं स्यात् प्रमन्थस्तेन पावकः ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

अप रुपातान्मोवापि द्वार्यं यत्र वध्यते ॥ वा स्यान् इत्य मार्ग स्वर्गं च यत् । एकाङ्गा शक्तिरेव हि व्यक्तिरो च इयत्मम् ॥ यथ नाडी च नारी च पयस्य वै वैयाम्यम् । वरस्यापययावेदेति नासिकः वर्तिनीति वा ॥ अथाद्वर्त्यादि मौक्ष ईश्वरोनिष्ठ योधते । तथा यो जायते यदि च यत्ताथमनुपते ॥ यतच न वै तु वर्तानि ते रोमवनाद्गु । यथाने यस्मि न च नित्यो मोक्षेव च ॥ यत्तादिविनिश्चय। यस्मा यस्य हा यवेत् । योनि वहररोपेन युक्ते यज्ञवनाम् । वाह्नी वर्षाधिरा वा दूर्वाङ्गी यादिया यथा । न त्रिया यमयामापयर वियोवरारर्थ ॥ परित्यागाद्दर्शं यानः मानय च यथा तिथि । नियमात् माद्रपदी यमनादया यद्यमाप्यया ॥ यज्ञमूनवमाप नाह यथा नियय । प्रयोवरापा यर्थि यदूनवारि यवेत् ॥ यज्ञाय मीक्षयापवाबोमि-योषदयनूयात् । नित्यामाहारेद्गु वर्णं नियाम मया युपि। इति याया च ॥

अपद्रव्यादान न० अविनयवस्तोलोपेन अप+आ+दा-ल्युट् ईष०। अपद्रव्यावयवे। त्रियां ङीप्। तत्रै अपद्र ईष०। अपद्रव्यावे च ।

अपथ न० अप+पथ्+अच्। अपरिमाने येनमार्गे याथमे पुंसमाने अपूर्वे अपुष्पे च। प्रमाणे यति प्रवृत्ते च त्रि । तत्र पुंसमाने अपथाय। यथा यहस्तं यद्वीयमापूर्वादिति पुमा । यहूं "यद्वापि यथापयरोवयापि इति तु । यावसमे "यद्वैया यमापीनमिति यहा प्रमाणे "यथापथविनी राज" इति प्रमाणे अपयायनेतिरिति। स्त्रीत्वे, अपथा। वेदमाने "प्रयोपमदेषु प्रमाद्दैतिति" रघुः । "यत्थापेथ न दायन्ते दिया युद्धे वैवेति" "मावापययायय ययया नासिकायं चेति" "भारापयमापीययरोति दर। इति च यदि । यदिवि "यथापययमापितेति" । यद्दे वै-यापायरयामीनधिति" प्रमाणं उत्कर्षे यमाद्य रोजयोति या या अमुख्ययमिति यावयापाथं यावेत यार्थं यवययामिति" यया यपयरपययरिवाये (त्रियोविनीमा यययरयय पश्चितायाँ यवेत्) च। यथनेतयायायोया त्रिवानविपोययानाम् अयवेतयर्वेन हृविताथा यवोतया पृथायां आत्मि-यायां यदी। याविस्ययी क्वचे नित्य योदया यनेमायनिवापस यात् इति वि वि ।

"यानिवया यथयु विवर्णे इदिवा हि। यथा यथन यचोद्रा यया यदी यया यसीति" यविता । "देवा मायवरा याया वियगुपाया यया । दयवामा-निपुवरोमयपानिवीयते" इति यश्रियायपादिनादिते दर्वे च यदी। नियययन् एवापेन यथा "यदायायामाय-याद । यविंसदयो पूर्वादरैवाय यवरायो नियद्वा-यरायरावरदेवदायपापुत्रापादितीर्थः । मायवरा देवा पूर्वावरदैवाहवारा देवा यथा यविकहत्यापरेव यवेर-यायायदैवाययापरेव याओ । यययदवियायापादि-यपोरिययायावदेयाययापरैयवीरित्यय । यय यय-रय यचयायवयराई दयरहयम् । यथा यवयायो-यते । यमोयर्थाः । युयव यवरापया यवया-यंयारैवाया यदा यदूविवीनें यवपर्वादियोवयवयहारेव यवदीयो यद्योऽयेति माथयरयमायरयातोऽयवापरैया यहयहो यसीति इयो देवयोदयरयया यवदीयय यया । एवयदयोय यवरयुयय यवायायमनू योय-यययावेति यवयरैया मायायरयमायरयावया यय देवायोऽयथाववैपीयाद्दीति इयो देवयोदयर्व यसी यययायदर्व ययरपाया । एवं इषियययाद् यवदीय-पायाद् यवयायुयोऽपेति माथयरयमाद् यापायययापा-देवयोः प्रविष याव्योपरसाद् यवोरयाराव यवरायलोया-दयवया यवयाया। यदुयायाहुयसादू यदोदयर्व याया-यययायापुदृनू" इति । "यापययपूरायययवदीय-यरले यदाप यममरले यपयदा" इति यवोयन् यायवेन "प्रयापायपयसयोद यदविवोर्वेदादिमि" । अप+आ-ढाञ्-अवृ । अपदा। । न अपिवन् । प्रयापाति च । प्रयपदोषः । एयावें आयाति न यपदा ॥ यपः यविवेद्यदीयायवं यवादि यद् । यायापय । यवदेवी। [बहु वर्ण । देवयूजायां ।

अपपठ पु० अपपः याया यायावयविर्योऽदेवा यपयया-यापम त्रि अपने प्रवर्तते अप-प अच् । इदोनारिति ।

अपपठ त्रि अपने प्रवर्तते अप-पद् अच् । अपययीन प्रमाने च ।

अपपाठिन् त्रि अपने पठति अप-पठिन अच् । इदो-नादिति । "प्रशोऽपपाठिवीरि" मा । अपाठम-निर्देवम् अपपाठिनेवारो न यवमू । स्त्रियां ङीप् ।

अपपात इ० अपने प्रपतात् पतति अप-पत् । अपपाति अपेवावादि "यवादाये यदापयम् इति यातः ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री। वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात् विप्रे। [स०। जङ्घाग्रभागे।

अग्रजङ्घा स्त्री अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०

अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु०। ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च। अग्रजातमात्रे त्रि०। अग्रात् प्रधानाङ्गात् मुखात् जन्मास्य व्य०ब०। ब्रह्मणोमुखोत्पन्ने विप्रे, तस्य तन्मुखोत्पत्तिश्च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे उक्ता यथा "सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणोमनुष्यो वसन्त ऋतुस्तस्मात्त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां, वसन्त ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यं करोति मुखतो हि सृष्ट" इति। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये "स प्रजापतिरकामयत् किमिति"? सर्व्वसाधकं यज्ञं सृजेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवं विवरणं स प्रजापति मुखतः आत्मनो मुखादेव त्रिवृतमाष्टत्ति-त्रयसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं त्रिवृतमनु पश्चाद्गायत्री-छन्दं गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽसृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वसन्ताख्य ऋतुरसृज्यत यस्मादेते मुखतएव सृष्टाः तस्मादेते त्रिवृदादय स्वस्वजातीयानां मध्ये मुख्या अभवन् त्रिवृदादीनां मुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य मुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्य्यं लोकसिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन मुख्यत्वात् ब्राह्मणो मुखेनेदानीमपि वीर्य्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं करोति तस्मादित्युक्तं विवृणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो मुखतः सृष्टस्तस्मादित्यर्थः। एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि मुखेन वीर्य्यं करोति मुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति इत्यर्थ" इति। "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इत्युपक्रम्य अत एव विप्रस्य मुखजातत्वेन मुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव वीर्य्यं भवतीत्यभ्युक्तम् अतएव मनुना 'वेदमेव सदाभ्यसे'दित्युक्तम् हारीतसंहितायां तु "षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्मणस्य महात्मनः। तैरेव सततं यस्तु वर्त्तयेत् सुखमेधते अध्यापनं चाध्ययनं याजनं यजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चेति षट् कर्माणीति चोच्यते' इति "वेदञ्चैव सदाभ्यसेत् शुचौ देशे समाहितः धर्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्धमानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानिशि श्रुतिहीनाय विप्राय स्मृतिहीने तथैव च दानं भोजनमन्यच्च दत्तं कुलविनाशनम्। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेदशास्त्रं पठेत्,, द्विज इति" च। "सत्त्वप्रधाना विप्राः स्युरिति भारतोक्तेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया "ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप!। कर्म्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः। शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजमिति" गीतायां सात्त्विकधर्म्मा एवास्य स्वाभाविका इत्युक्तम्। विवृतञ्चैतत् श्रीधर स्वामिना "तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्म्माण्याह शम इति, शमश्चित्तोपरमः (बाह्यविषयाच्चित्तस्य निवर्त्तनम्) दमो-बाह्येन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयान्निवर्त्तनम्) तपः पूर्व्वोक्तं (सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च। क्षान्तिः (शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (बाह्याभ्यन्तरयोः कापट्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः। एतत् शमादि ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्म्मेति"। "मुखजातादयोऽप्यत्र अग्रे प्रथमं जन्म यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि, "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदमिति" "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति च श्रुतौ परब्रह्मप्रकाशात् तस्य प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्व्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः" इत्यनेनोक्तः।

अग्रजात पु० अग्रे जातः जन-क्त ७त०। ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च। ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री। पूर्व्वजातमात्रे त्रि०।

अग्रजाति पु० अग्रा श्रेष्ठा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म०। विप्रे।

अग्रजिह्वा स्त्री अग्रा जिह्वा अग्रहस्तवत् क०। जिह्वाग्रभागे।

अग्रणी त्रि० अग्रे नीयतेऽसौ णी-क्विप् ७त० णत्वम्। प्रभौ श्रेष्ठे च। अग्रं नयति देवेभ्य इति। वह्नौ पु० यथाचास्याग्रणीत्वं तथाग्निशब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम्।

अग्रतस् अव्य० अग्रे अग्राद्वा अग्र+तसिल्। पूर्व्वस्मिन्, पूर्व्वभागावधिके च। [अग्रगामिनि। स्त्रियां ङीप्।

अग्रतःसर त्रि० अग्रतः सरति गच्छति सृ-ट ७त०।

अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं उद्देश्यमेकाहस्य अग्रदान+इनि प्रेतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिग्राहिणि, "अग्रदानीति" ख्याते विप्रे। "लोभी विप्रश्च शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान्। ग्रहणात्तिलदानानामग्रदानी बभूव सः" इति पुरा०।

अग्रदानीय पु० अग्रे दानमर्हति छ। अग्रदानिविप्रे।

अग्रनख पु० अग्रो नखः अग्रहस्तवत् क०। नखाग्रे।

अपमासिका स्त्री अपगा मात्रया अपकृष्टम् व । मात्रिकायमाने ।

अपमित्यक न० मानि परिवर्त्तकमपनि । यथाऽन्यमपमित्य च । निय मित्रे तद्वत्क अपनेद् मातदे च "मित्रो कृत्वमपि" रित्यनेन तत्र संदातकमित्यकमित्यकस्य त्वम् । परिमन्तूपं त्रि ।

अपपर्णी स्त्री अपगं पर्णं यस्याः कालिमाद् ङीप् । (कालन्दीति) ख्याते वृक्षे ।

अपपूजा स्त्री अपगे पूजा । मानविधूजायाम् । "अपे पूजादिन्द्र क्रिया अपादेयार्यमिति हरः ।

अपमार्ग पु० मलने इति मार्ग इत्येव तत्र तत्र कप पूज मार्ग कम । मार्गदो मयनुकम वैते पूषे मारवित्र: वैयमाने च । यथा मरापमार्ग ।

अपभुज् त्रि अपे दैविकादिभ्योऽन्यत्र भुङ्क्ते भज- क्विप् कम । चौदरिके ।

अपमृ पु अपे मर्दि मलयते य् क्षिप कम । पूषतो मलेमाहादि लिप्ते च मलेयमित्यर्थो यत्रो । पूषते त्रि ।

अपमर्दिनी स्त्री मर्दे । प्रसार्दिकायाम् । "अपमर्दिनी राज" इति ।

अपमांस न अप प्रमार्थ मलमनेन मलते मनु च दोष कम । कृतमले मल्लामारे (कपया) इति मायने योचे। केचित् मुखायमार्दिवर्दे मविमाशु । (अपमार) इति मथिते रोगभेदे च ।

अपमुख न० अप मुखम् अपकृष्टम् कम । कुमारे ।

अपमद न० अपमदनात् कवरामनात् मतनु मद अमुदिना मदायोऽस्य यत् । मार्गे मावि मानिनमर्दे मैमनमतेति- इमे वमरोदे । निर्दन्नितम मे मनात्मनावे च । "अहमा- पमदवीय मामकार्थं दिमोतमीति" एवदारित सर्ति । "बहतापमदमपमदसमपमेदोन्मार्द मनामौत्म मानि- नमिदमिमरविनि" माहमने एवमभूत ।

अपयान न अपे मार्ग यस्य या यत्र संग्रामे ऽपयानम् । इरोमाविमि मेदे । अपयानिवाने त्रि ।

अपयायिन् त्रि अर्य मानमि वा मिनि कम । इतो- मार्गिन "इमम मे इर्तमिरममनपमाविन्नि" चड़ेन ।

अपयोधिम् पु अपे मिमा इमादि युग-मिनि कम । मानायचे मिमा मोहादि । [मिमोति मनिते मायभेदे ।

अपमानिका स्त्री अपयुक्तिकाम मोदिनं यथा व ।

अपयोत पु० अप मावापं मीमक्रमार्थं मद । मिद्राप तदनदाकाले (तपन) इतिमयिते मानमावे इत्य- मादिदमे ।

अपसन्धानी स्त्री अपे मनोनुक्त मान मन्यानी मान मेनमा मार्थे सम्+धा-मरवे ल्युट् ङीप् । मनपदि- मायाम् । मम हि मार्दिमर्दम मानवीमवमोहनादेव पुमानुमवयर्व मर्मं क्रियते वा मनपद्रिका । केचित् मपदिभूमिति वा कथते । अपचमानमानिनि त्रि ।

अपसभ्या स्त्री अप सन्ध्यावा "सर्वोऽमेमदेव मावसाविका वन्दते रात्री एव व । मन्त्रापूमनवे । यथा पूर्वो सन्ध्या इति मम । माताममायाम् "अपभूषा यदि इति एतमनपमयोषिष" मनुमवा ।

अपसर त्रि अपे मरति मच्छति सृ ट मम । अप- मार्गिणि । "मुद्रापमरोऽयमिति" क्रियां ङीप् ।

अपसारा स्त्री अर्प मामकार्थ सारोऽस्य । मामूम- विवारी मनमीम् । कमार् मनमारम्म मारोऽस्य । कमारो इ० ।

अपह पु अप हरिप्त: च ह । हरिप्तमात्री । मधु । हरिप्रभूमे मयापिमयी पापभूते त्रि ।

अपहर त्रि अपे हिमते हीमकेनी अप-ह अच् । अप रीते महति मानये इ अप-ह-मन रि मम । अपहर इति त्रि "मापहर इमार" इति ।

अपहस पु अपहसी हमतेवि इमाहमिमोऽमेदाद् मम्र । इमनापमाने "मयापहसे इयनोऽमानुमार्गिनि" इ ।

अपहायम पु अप मेमा हायमोऽसीमिरम ममनु । मानमीर्ये मादि । यत्र च "मारामां मार्वमीमोऽमोमि" मीमायां मयदीमूतिमदमीऽमेमयाममायाय यमानमु ।

अपहायधेति स्त्री अपा मायविमी हायमनिमिता इति । मानकेती मायभेदे ।

अपहार पु अप हरण हिमते मनुमवमपादम मानदे हु-मम पि मम् । मेमोऽन्यदमवाममम मानपो हुमेन मामे मामारी इमपानानमतुमारिये मैते येमारी मामवेदे च "इ मार्यमिदपकारं कार्यो मावम- येति इमदू । मर्थ इरति मन । अपहारी त्रि ।

अपांपति म० अपाम् नदति मैमं येति इमनादिमो एमेदाय मम मानवरमाद् मानूकमा । येमान्ये मनाहे "अपाम्ता मीमपाचद्द मिम पुमातरमको इति रामा ।

अपांपोत न अपाम् हमोर्ध येति इमाविमोरमेदम

कर्म्म० ण्त्वम् । अग्रयायिसैन्ये । "अग्रानीक रघुव्याघ्रो राक्षसानां बभञ्जतु इति" रामा० ।

अग्रायणीय न० अग्रं श्रेष्ठमयनं ज्ञानं तत्र साधु छ । जैनागमसिद्धे ग्रन्थभेदे "उत्पादपूर्व्वमग्रायणीयमथ वीर्य्यता प्रवाद स्यात् इति" हेमचन्द्रः ।

अग्रावलेहित न० अग्रं प्रथमभागः उद्धृत्यावलेहितमास्वादितं यस्य । श्राद्धाद्यर्थप्रस्तुतान्नादेरग्रभागमुद्धृत्यास्वादनेन श्राद्ध दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अन्नादौ "हि स्विन्न परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितमिति" श्राद्धवर्ज्ये ब्रह्मपुराणम् "अग्रावलेहित श्राद्धार्थोपकल्पित सकृदुपभुक्ताग्र-भागमिति" रघु० ।

अग्रासन न० अग्रमर्घादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् । श्राद्धान्नभोजनार्थं अर्घदानादितोऽग्रे कल्पिते विप्रस्योपवेशनार्थे आसने "मामग्रासनतोऽवकृष्टमवशमिति" मुद्रा० ।

अग्राह्य त्रि० ग्रह-ण्यत्-न० त० । ग्रहणायोग्ये शिवनिर्म्माल्यादौ प्रतिग्रहायोग्ये तिलाश्वादौ च । "अग्राह्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति" पुरा० । "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अश्वमपि मातङ्ग-तिललौहाय वर्ज्जयेत् । कृष्णाजिनद्वयग्राही न भूयः पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य सुतस्य च । नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा" । तथा "ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुरादुयद्दृष्टं गृहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति" । "एतदादिद्रव्यादानं गर्ह्यादोषजनकम्" इति रघु० । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विषतथेति" मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् । शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयमृत्तिकायाम् स्त्री । "अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च अग्राह्याः पञ्च मृत्तिका" इति स्मृतिः । अविचारणीये त्रि० "अग्राह्यस्त्वनिवेदितः" इति स्मृतिः । आवेदनकालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचारणीयः इति तदर्थः ।

अग्रिम पु० अग्रे भवः अग्र+डिमच् । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "वीराणामग्रिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवै सहेति" पुरा० ।

अग्रिय पु० अग्रे भवः अग्र+घ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे, अग्रजातमात्रे च त्रि० । "सन्ध्या अग्रिया भवन्तीति" ता० ब्रा० ।

अग्रीय पु० अग्रे भवः अग्र+छ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "अग्रीयभाग ददतेऽस्य देव्या" इति वेदः ।

अग्रु(ग्रू) स्त्री अगि-क्रु नलोपः वा ऊङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च । निरुक्ते तन्नाम्नोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । "अग्नीयन्तोन्यग्रुवः" इति वेदः ।

अग्रेग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेगा त्रि० अग्रे गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगामिनि सेवके ।

अग्रेदिधिषु (षू) पु० दिधिं धैर्य्यं स्यति निरस्यति, सो-कू पत्वम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूर्योषित् अग्रे गणनीया दिधिषूर्य्यस्य अलुक् स० कर्म्मभावे ष० वा ह्रस्वः । पुनर्भूविवाहकारिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्या प्रागूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री । 'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा तु दिधिषूः स्मृतेति', मनु एतत्पक्षे च अग्रे ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकालासहनरूपधैर्य्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।

अग्रेदिधिषूपति पु० ६त० । अनूढज्येष्ठायां भगिन्याम् सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि "यश्चाग्रेदिधिषूपतिरिति" स्मृतिः ।

अग्रेपा त्रि० अग्रे स्थित्वा पाति पा-क्विप् अलुक् स० । पुरतो भूत्वा पालके "अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना" इति वेदः ।

अग्रेपू त्रि० अग्रे कृत्वा पूयते पू-क्विप् अलुक् स० । पुरःपवित्रकारके "सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवः" इति वेदः ।

अग्रेवण वनस्याग्र-राज०पूर्व्व० अलुक् स० णत्वम्, नि० एदन्तत्वम् । वनाग्रभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रेसर त्रि० अग्रे सरति सृ-ट-अलुक् स० । पुरो-

अग्रेसरिक त्रि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अग्रे सरे अग्रगतौ प्रसृत ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्रोपहरणीय त्रि० अग्रमुपह्रियते यस्मै उप+हृ-सम्प्रदाने अनीयर् । श्राद्धार्थमुपकल्पितग्रासादेरग्रे दानोद्देश्ये वासुदेवादौ । अग्रे उपह्रियते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथमदानार्हे द्रव्ये । ["हसते त्वग्रया मुक्तेति" गीता ।

अग्र्य पु० अग्रे जातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । श्रेष्ठे त्रि०

अघ इदित् गतौ भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अङ्घते । आङ्घिष्ट । क्रि-अङ्घि अघुन् अङ्घु ।

अघ पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अघयति-ते । आजिघत् त । अघ-अघम् अघ ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भवतीति"। अत्र पापगौरवमाकलय्य संयतेन मासैकं यावत् जलमवगाह्याघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्त्य स्नातव्यम्। तथा च लघुयम "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः। अग्निं प्रविश्य शुध्यन्ति स्नात्वा वाथ इति श्रुतौ। रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम्। अघमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्येद्वान्तर्जलेस्थित" इति। वृहद्यम "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्त्य जुहुयात् तस्मात् पापात् पूतो भवतीति"। हारीतश्च "अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य मुच्यते ब्रह्महत्ययेति"। वृद्धापस्तम्ब "अकार्य्यकरणे चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणे। अघमर्षणसूक्तेन पीत्वाप शुध्यते नरः"। वशिष्ठ "मनसा पापं कृत्वा त्वघमर्षणं जपेत्" इति। वृद्धापस्तम्ब "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम्। त्रिरावर्त्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागास्यघमर्षणम्" इति। तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः शङ्खलिखितौ "ब्रह्महा "त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्" इति। याज्ञवल्क्य त्रिरात्रोपोषितोजप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम्। अन्तर्जले विशुद्धेत् दत्त्वा गाञ्च पयस्विनीम्" इति। प्रकाशविषये बौधायनः "तीर्थं गत्वा सतः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उद्धृत्य सकृत्क्लिन्नवाससा सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिमुख अघमर्षणमध्यायमधीयीत इति"।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य ह य र ल व इति त्रिरभिमन्त्र्य मूलमुच्चरन् गलितोदकविन्दुभिस्तत्त्वमुद्रया सप्तधा मूर्द्धानमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तेजोरूपं ध्यात्वा इडयाकृष्य देहान्तःपापं प्रक्षाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडिति मन्त्रेण पापपुरुषस्वरूपं तज्जलं निक्षिपेदित्यघमर्षणम् इति तन्त्रसारे तान्त्रिकाघमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणन्तु तत्रैवावगमनम्।

अघमार त्रि॰ अघं मारयति मृ-णिच्-अण् उप॰। पापनाशके देवादौ, "यमोऽस्मभ्यमघमारो निर्ऋत" इति वेद।

अघरुद् त्रि॰ अघं रोदिति स्वकर्म्मक्षमतया यस्मात् रुद-अपादाने क्विप् ६त॰। पापापमोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे। "मा त्वाघरुद्रोरुदन्" इति वेद। अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय यतते रुद+कर्त्तरि क्विप्। रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते त्रि॰।

अघर्म्म पु॰ न॰त॰। उष्णविरोधिशीते तद्वति त्रि॰। "अघर्म्म काम" इति कात्॰।

अघल त्रि॰ अघं लाति गृह्णाति नाशयतीति ला-क। पापनोदके। "अघयोर्वै अपमादूता" इति वेद।

अघवत् त्रि॰ अघमस्त्यस्य मतुप् मस्य व। भागवते सम्बोधने अघो —अघवन्। "अघोयमेति" मुग्धबोधम्।

अघविष पु॰ अघं व्यसनकारि-विषं यस्य। सर्पे।

अघशंस पु॰ अघमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस॰। अनिष्टप्रापके चौरे "अघायद्यमघशंसन्ताम्" मिति वेद। भावे अघ् ६त॰। व्यसनसूचने पु॰।

अघशंसिन् त्रि॰ अघं शंसति सूचयति शंस-णिनि ६त॰। व्यसनसूचके "व्यसनागमकर्त्तरि "अघ॰ क्रूर मघोऽघशंसिनेति। स्त्रियां ङीप्।

अघायु त्रि॰ अघं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अघ+क्यच्-उ। पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च। "त्वा वृका अघायवोविदन्" इति यजु॰। परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः। अघमायाति आ+या उ ६त॰। हिंसानिरते। "सघोऽघायूनामिति" ता॰ब्रा॰।

अघायुस् त्रि॰ अघं पापसाधनमायुरस्य। सर्व्वावस्थासु पापकारके "अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थेति" गीता।

अघारिन् त्रि॰ अघं व्यसनमृच्छति ऋ-णिनि। व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "अघारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेद।

अघासुर पु॰ कर्म्म॰। असुरभेदे अघनामकमस्त्रे तत्कथा।

अघाह पु॰ अघस्य व्यसनस्याहः अघसमा॰। व्यसनदिने अशौचदिने "अघाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अघाहेषु निरस्तेषु स्नाता कृतमङ्गला। आशौचाद्विमसुचन्त इति च स्मृति।

अघोर त्रि॰ न घोरः भयानकः। भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र! शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी" इति वेद। "अघोरा सौम्या अतएव पापकाशिनी शिवा च इति वेददीप। नास्ति घोरो यस्मात्। अतिभयानके त्रि॰। रुद्रमूर्त्तिभेदे पु॰। "ईशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम्। सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमशोऽर्च्चनकर्म्मणीति पुरा॰। अघोरः शिवः उपास्यत्वेनास्त्यस्याम् अघोर+अच्। भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्री। भाद्रे मास्यसिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्दशी। तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवमिति" पुरा॰।

अघोष पु॰ नास्ति घोषोऽस्मात् वा। वर्णोत्पादनार्थे बाह्य

पमतमेदे मममयथुद्धेतु तदेंदु च । ते च यथोः "तथा यथा यत+वर्त्तते विवच यद एव च । यतो यावाद् मद्दमा यर्थयायेवमा वैदिकमा । विवदेच पदुम- यमावदो वृथीयते प्रत्यमु । मममूधे त्रि ।

पपीपवत त्रि यथोरः यथोदारदयावनमम पदपदस्य यम्र च । "यथा यथा-यत+य यो विदर्भ वरस्थेयुग्रेच यथेंच ।

पद्मर ह च यमि वविदच तात् च+चम यद् विवादवनात् वातु । मदादयो । न दृश्यते कीडवायाः "वममार विमं मातुवियम्मोविनमतयानि विविदत्वात् यमापि त्रि । द्रममपथमानूत्यायां विवायां यदि यतो । यद्मा "यतो यविदश्र" इति वेद । यदि यो यद्मा- नाविवि" वेद "नाम प्रायममरा इति च वेद ।

पद्देष त्रि च मात् वमा चाय या मा यमपादर्षे मतु च च । मायाचर्वे पुनमे पद्युवाने यदो च । "वदित्त मायवमेव माहुमारेव शोयते" इति यतो यथत्र माप- मिनेवात् यम यचानम् ।

पद्द (पुच) वंददादये विष्णुप्रचरये यद्दनमराटि यम यम वेद । यद्दव वि ते यादिम पु च । यद्दा यमपि ते इति वैचित् । "वेपाकदाहदयो न विवी यमद" इत्यद्दत । इच यमद्दापदमयोति" याच यद । यप् यद्दः । प्र यद्दिया पुर यद्दनम् यदन् यद्दः ।

पद्द इ च यद्द यत्ये यर्दरदिशा यम । विद्ध "रविनम मयराये यासयावम यद्द इति पुचा । यद्दद्दे "यदो वि दोषो पुदयविदमाते निवमयामाद्दो विवयनि याद इति पुचा । यमयापद्दये यद्दयर्थ यमा "ममयदेदपूरियो दयातवदयाय । मोदमूपममाय यदवचयंदुम । विविधापानमराया विविधपुचमाम- विपुष । पुद्दो च यद्दाबि आयेदोवयंपुविवाद च च । मार्योविधायंमुयो मानियदरमयात् । यायमयायाँ यायोयायविरोधादिविदेवः । मावेदर्विनिय च यमया यमयादिन । यायदुमायद यामेदु प्रवियदरमयया । पूयाद्दार्य यतो पूर्व यायुवेदादिवार । विवादये प्रोचयं यायोदर्य यम यमयया । यमयेर्षा यमयायामयदु प्रोता यवद यद् । यमयावयायानि यमायाद्दयायमम । यायापूर्वेवे यविवीयमो मादिविदया: । वेदादि यमादीयायययदविदयादि । यदयविदयरविदपु यो

यायदयोद्दराः । यमविदयायविविधिदयायोयात् इति यामि च " इति वा । यमपाप्रयदयामेदे च इ । यथा "मादयम यमदय मायमादोवमयदयदादिया । देवा पुमादृमीच मद्दयविवि पदपदपि द्व" इति विदय "यद्दयविदाद्द एवाद्दोवेयाद् यादया यदा । दयोम यदय याद्दो यद्दवावदिरेविद्दम् । मायावविविदयद वदिपुद्दा प्रदयेद् । यायदम् वदिदयदायाविद् यमवरायमो । पुदद याया यद यं विदेदयर्थ यद्द । इति यविदम् इत्यद वेचित् यादयायमायायदुयविच दायम् यद विवाद्दयायाम्" याद्द । यमे तु यमाया विवोयद्दया यद्दिमावेडि यद्दयविवाद " इति वा । यम ते यद्दो पुदमूचे देदे यायराये याये विवादे मादयादयमदे विद्दे च इ । मोद्दे इ च "यमय- यादिवमोवयद्दविवि" पुचा । यद्द विवाय इ यावि प्रन यंवादयदयोवि पुदि । "इमद्दायदयो यदवि ते" इति पुचा । "प्रभूयोयदया यदयुयायो दया यथोदच् विरायदमादि" याद । "याद्दा यदोवच् यद्दाद्द इति यदिदयया । दयायादिदयायोयदवेयादिदिवे "याद्दुवि विम यद्दविदायेवि" योवा । यद- यद्दायाद्द इ ।

पद्दतयद च यद्दायावेयादिदयादोयवयायोयविदादिवेवायां प्रविपादयम् प्रयं यादयम् । यद्दयाये प्रयायमदयो यादोर्यविवदोरविविमायदी ।

पद्दतिर इ यदुय यदो यदि पुर्वेदम् । यतो । यमायाद् यद्दवि यदि । प्रद्दवि यदो यविद्दोविवि च । यद्दविदि त्रि विवाद् वा योप् यद्दुरी च ।

पद्दधारद च १४ । विद्दायये यद्दयादिदेयदयविद्दाये च । इ विद्य यादि पुर् । यद्दयादोयाद यो ।

पद्दम च यद्द-यत्ये यद । यद्दयमयायद्द यद्द(यदोवि) प्रविदे । याये याद । विद्दपदयाद्द च । "यद्दमादयद यद्दायो यादिविर्योयदे" इति यदि । यद्दय विदुर्वादि "यद्दयदयविदि प्र इच । याये पुच । यद्दयायद यो ।

पद्दपारदयत च प्रदये ।

पद्दपादि यो वा यदि १४ या योप् । प्रोद्दयाये । यद्दय यादयदोवि याति-प १४ । यवयादि (यादय) इति यविदायाम् । यद्दव यादिविदे । यादिद्दये ।

पद्दमायो या यद्दयादि+योप् । यद्दयादियदर्वे विद यादयमयद्दये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्क' पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्र । लीला-वत्युक्ते एकाद्यङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके, तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघात सङ्ख्याविभेदा नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्कमित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोमितिसंयुतिः स्यादिति"। यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थिति तया स्थानविनिमये कति भेदाः, भेदमितानाञ्च सङ्ख्यैक्यमिति केति १ च दृष्टे अनेनैव प्रकारेण १२, २१, एतौ द्वौ भेदौ ऐक्याङ्कमिति" ३३ इत्युत्तरं तथानेनैव भवति । "न गुणो न हरो न कृतिर्न घनः पृष्टस्तथापि दुष्टानाम् । गर्वितगणकबहूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्मिन्निति" लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्सङ्ख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयोर्गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोड़बन्धे । यथा पर्य्यङ्कबन्धः ।

अङ्कलोड्य पु० अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड-ण्यत् ३त० । चिञ्चोड़वृक्षे ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याश्चित् सङ्ख्याया वियोजने यथा नवाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुःसंख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अन्च-असुन् कुत्वम् । चिह्ने, शरीरे च । "पथामङ्कांस्यन्वापनीफणदिति" वेदः ।

अङ्कस न० अङ्को चिह्नमस्ति अच् । चिह्नयुक्ते । "श्येनस्येव व्रजतोऽङ्कसं परीति" यजुः । अङ्कसं लक्षणमाप्रपदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काः शतपत्रादिचिह्नानि यस्य । जले "आपो वै अङ्काङ्का छन्दः" इति, अङ्काङ्कं छन्द इति च श्रुतिः । [कारैरङ्कित मेघवाहनमिति" वह्निध्यानम् ।

अङ्कित त्रि० अङ्क-क्त । चिह्नयुक्तीकृते, "स्वाहास्वधावषट्-

अङ्किन् त्रि० अङ्क आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्त्यस्य अङ्क+इनि । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोड़-विशिष्टे च । "चाचावामङ्किनो ये चरन्तीति" वेदः ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिह्नानां समूहः खलादि० इनि ङीप् । चिह्नसंघाते । अस्त्यर्थे इनि ङीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, अचिरकालप्रादुर्भावित्वाज्जाते तृणवृक्षादौ "कुमारीप्यरुद्धैः तृणाङ्कुरैर्म्मिति" रघुः । जले, रोमोत्पत्तिसाधर्म्यात् रुधिरे, लोम्नि च मुकुले च "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ" इति कुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्कुर्य्यते तृणादिना सञ्चीयतेऽसौ अङ्क-उरच् ततः कः । पक्ष्यादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित त्रि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुश अस्त्री० अङ्क-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहास्त्रभेदे (डाङ्गश) इति ख्याते । "तिरोगतं साङ्कुशमुद्वहन् शिर" इति माघः । "सन्निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति" रघु० । प्रतिबन्धे च "निरङ्कुशाः कवय इति" मल्लिनाथः पचा० फक् । आङ्कुशायनः अङ्कुशसन्निकृष्टस्थाने त्रि० ।

अङ्कुशग्रह पु० गृह्णातीति ग्रह-अच् ६त० । अङ्कुशधारिणि निषादिनि । "अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रह" इति माघः ।

अङ्कुशदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्य्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल् दुःखं अङ्कुशेन-दुर्द्धरः ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुशं धारयति धारि-णिनि । हस्तिपालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशाकारा मुद्रा । "ऋज्वीञ्च मध्यमां कृत्वा तन्मध्यपर्व्वमूलतः । तर्ज्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा मुद्राऽङ्कुशसञ्ज्ञितेति" तन्त्रोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते अङ्गुलिसन्निवेशरूपे मुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुशः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्त्यस्याः अच् गौ० । जैनीयदेवीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कूर पु० अङ्क-खर्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने

अङ्कूष अस्त्री० अङ्क-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्गश) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्क्यते लक्ष्यते कीलाकारकण्टैः । अङ्कोट (कोठ) (कोल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड़) इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+स्वार्थे-क । आकोड़ इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि०संप्रसारणे-उल अङ्काय तद्-लाय उल स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ६त० । अङ्कोटवृक्षजाते

अङ्कोलिका स्त्री । पृ० साधु । अङ्कोठवृक्षे ।

अङ्क्य पु० अङ्के क्रोड़े स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधु अङ्क+य वा । "शार्ङ्गं तालमयायामः वल्लङ्घ्याङ्कलामनः । हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते" क्रोड़े स्थापनपूर्व्वक वादनीये मृदङ्गादौ । अङ्कनीये त्रि० ।

अङ्ग चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्म्मक सेट् । अङ्गय-ति ते आञ्जिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात् त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः" इति ।

नरपतिजयचर्य्यायान्तु पञ्चधाप्याङ्गानि समासेनोक्ता तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

"स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च । अशीतिः शकुनस्यैव पञ्चाङ्गान्यत्र वच्म्यहम् ॥ यामलेषु च सर्व्वेषु याम्युक्तानि स्वरोदये । विंशति स्वरचक्राणि तन्नामानि वदाम्यहम् । मात्रावर्णौ ग्रहो जीवो राशिर्भं पिण्डयोगकौ । द्वादशाब्दोद्भवश्चाब्द पर्य्यायमर्त्तु मासकम् ॥ पक्षाह नाडिक चक्रन्निर्विचारसंयोगकम् । तत्कालेन्दु फलछायास्वरान्देहोऽष्ववन्तया ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्व्वशास्त्रेषु शास्त्रेषु मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिचक्राणि तेषां नामानि वच्म्यहम् ॥ एकाशीतिपदं चक्रं शतपदं नवांशकम् । अत्र सिंहासनं चक्रं कूर्म्मं पञ्चविधात्मकम् ॥ भूदेशं नगरं क्षेत्रं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणीशस्य राहुकालानलस्त्रिधा ॥ सूर्य्यकालानलं चक्रं चन्द्रकालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं तथा ॥ राशिसूर्य्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् । सघट्टकं सप्त चैवं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारश्च नक्षत्र त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशिनक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारश्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चतुर्विधा । भूचरं खेचरं, चान्य नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं कथितश्च सूर्य्याख्यं चन्द्रमन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं स्थानस्वाम्य पूर्व्वकम् ॥ चक्रकाख्य द्विधा चैव तत्त्विकास्थानमादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तं चतुरस्रादिभेदतः ॥ गजमश्व रथं व्यूहं कुन्तं खड्ग छुरीन्तथा । छौरि सेवां नरचिह्नं स्वस्तिमार्गायवचिकम् ॥ सप्तरेखोद्भवञ्चक्रं पञ्चरेखेन्दुभास्करम् । त्रिविध मालिकाचक्र विजयञ्चेनतोरणम् ॥ चाण्डालाङ्गुलजोभिन्नचक्रं सप्तनाडिकम् । चक्रं सांवत्सरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समाचरेत् । अर्थोदह न सन्देहो गमलस्सोऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयैव चक्रेषु यत्नुर्य्यत्र समोऽधिकः । तत्र युद्धे मया प्रोक्तं भूपस्यैव जयार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वच्मे उक्तानां प्रश्नयामले चतुरशीतिचक्राणां यद्बलेन जयी रणे ॥ चण्डी जालन्धरी पूर्णा कामकोनैककौरिका । शिखिन्नो च महामारी क्षेत्रपाली च मङ्गला ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥ काली योगेश्वरी चण्डी ज्ञानुबन्धकरा सरी । शार्द्दूली सिंहली तस्णी महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा यक्षी धूम्रवाचा वराटिका । त्रिशपत्रा मल्लरी चर्म्माऽम्बताऽष्टाऽक्षया जया ॥ दुर्म्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी मला । खेचरी भूचरी गुप्ता द्वादशी विटकेश्वला ॥ त्रैलोक्यविजया गौरी कराली चण्डवापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी चप्रभेदा टहमी मता ॥ मङ्गला वर्गभूमी कपाली चानिला मला । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च ग्रहभूराशिलग्नगा ॥ राहुकाला नलीभूमी स्वरभूमि द्विंधा मता । वर्द्दास्त्रमासिकश्चैव राहुचाटविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्य्यचतुर्थी योगिनी त्रिधा । कालश्चाग्निभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥ इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्रणे । अरयस्तस्य नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूबलानि) । बलोपमाधिके नाम्नि स्वरैश्चैव भूबले । स्थानसेनाधिके बली-बलविज्ञानसंयुते ॥ चक्रके चान्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये रिपौ । जयोपायमहं वच्मि मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥ रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्था रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणेपट्टं जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यास छत्रादश्च च कङ्कणम् । औषधन्तिलकं चैव गुटिकां च कपर्द्दिकाम् ॥ योगेश्वटितयन्त्राणि यन्त्ररक्षाय मोहनम् । यन्त्रलेपांश्च विविधान् वाणानाम्निप्यभन्त्रनम् ॥ शब्दलक्षाहत्य दण्ड्काशुष्कजलप्रधारणम् । मारणं मोहनं स्तम्भविद्वेषोच्चाटनं वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्मरविद्याविनाशनम् । शान्तिकं निजसैन्यस्य सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि यो ज्ञात्वा संग्राम कुरुते नृप । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रु को विमर्द्दीयते ॥ (बलाबलनामानि) । गणित व्यवहारञ्च होराज्ञान परिस्फुटम् । त्रिस्कन्धं ज्योतिषं वच्मे जयचर्य्या स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् । उदयास्तमनञ्चक्रक्रान्ति वच्मे यथामति ॥ नतोन्नतप्रमाणञ्च मासवृन्दिप्रसाधनम् । ग्रहाणां चक्रमं वच्मे राशिभावबलान्वितम् ॥ राशिश्च ग्रामभेदश्च खेचराणां तथैव च । नृणां जन्मफलं वच्मे ग्रहराश्यंशलग्नजम् ॥ फलञ्च द्वादशयोगानां ग्रहाणां स्त्रोक्तमीश्चकम् । आयुर्द्दाय दशायैव तासामन्तर्दशागमम् ॥ तथाष्टवर्ग्ग ग्रहानुष्टानादशान्तर्दशयो-

[illegible]म् । [illegible] घटं [illegible] भवेत् ॥ [illegible]-[illegible] परिसुतम् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]त्रिभेदकम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् ॥ [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]त् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" इति ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] च

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] (इति [illegible] १५) "[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" (इति [illegible] १६) "[illegible] [illegible] । [illegible] च । [illegible] (इति [illegible] १६) । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] (इति [illegible] १६) । "[illegible] [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible]" ([illegible]-

ङ्गारस्य १।१) ॥ चतुःषष्टिविध ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनी-षिभि । कुर्य्यादनियते तस्य सम्भ्यामपि निवेशनम् । रसानुगुणता वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इ०परिच्छेदे

अङ्गकर्म्मन् न० अङ्गस्य कर्म्म मर्द्दनानुलेपनादि परिकर्म । मर्द्दनादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ६त०। देहवेदनायाम् ।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन–ड । पुत्रे दुहितरि स्त्री । "अङ्गादङ्ग सम्भवसि पुत्रवद्दुहिता न्टणामिति" स्मृति । देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरे न० । रोगे पु० । लोम्नि न०। "तवोत्तरीयं करिचर्म्म साङ्गजमिति" भार०। अङ्ग-जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्ग मन तस्मात् जाते कामे पु० ।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिकृत्य ज्वर । राजयक्ष्मरोगे । "निरवोचमह यक्ष्म अङ्गज्वरमिति" वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न०अगि–गतौ अङ्ग्यते गच्छाचि स्थल गम्यते यत्र ल्युट् ष० वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति ख्याते स्थाने "अजनि पङ्कुरपाङ्गनिसाङ्गणमिकणेऽपीति" नैषधम् । दन्त्यमान्तत्वमपि । "प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यख-ण्डितचरित्रेति" काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री चेति तद्ध । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति यात्यनेन अगि–करणे अति । वाहने स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गम्यते सेवादिना कर्म्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ च । कर्त्तरि अति । अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै–क । (ताड़, बाजु) इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । वालिपुत्रे–वानरे पु० । स च किष्किन्ध्याधिपस्य वानरराजस्य वालिनस्तारागर्भज पुत्रस्तच्चरित रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०। दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतोऽके । अङ्गं ददाति समर्पयति दा–क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग+न । अङ्गसौष्ठवयुक्ता योषिति, योषिन्मात्रे च, "अङ्गना वामनस्य स्यात्" इति हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री–क ६त० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि स्त्रियः स्वाङ्ग भूषयन्तीति लोकसिद्धम्। योषित्प्रियमात्रे त्रि० । दक्षिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्व्यूह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्व्यूह इव । केयूरशीर्षस्थे चूडाकारेऽवयवे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यास । मन्त्र-विशेषस्य उच्चारणपूर्व्वक करस्पर्शेन कर्त्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यास-भेदे "अङ्गन्यासं करन्यासं पीठन्यासन्तथैव चेति" तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग–पाल–इ । आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि–ण्वुल् ६त०। (धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-कारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् । अशौचेषु प्रसूमृतानन्यदुरितक्षयार्थं कार्य्ये "दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवत् । "दानञ्च विधिवद्देय मशुभात्तारकं हि तदिति" स्मृत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू–क्विप् । पुत्रे, मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । "हिरण्यगर्भा-ङ्गभुवं मुनि हरि "इति माघ ।नारदस्य तन्मनोजातत्वात् ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भू । कृताङ्गन्यासे त्रि० । "ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मेति" कुमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्र । तन्त्रोक्ते षडङ्गोमिमाणि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्द्द पु०अङ्ग मर्द्दयति संवाहयति मृद–णिच् अण् ६त० । देहसंवाहके–सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० । भावे घञ् । देहमर्द्दने पु० ।

अङ्गमर्द्दक पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–ण्वुल् ६त० । देहसंवाहके–सेवके । देहमर्द्दनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्द्दिन् पु० अङ्ग मर्द्दयति मृद–णिच्–णिनि ६त० । अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूत प्रधानयज्ञोपकरणीभूत यज्ञ । "नव-यज्ञमथ कृत्वा तत कर्म्म समाचरेदि"त्युक्ते कर्म-मालाङ्गे यज्ञयागादौ, दर्शाद्यङ्गे समिद्यागादौ च ते च "समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हि-र्यजति, स्वाहाकार यजति, इत्येवं पञ्चविधा । एतेषाञ्च सकृदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यायेन प्रधानयागानामाग्नेयादीना-मुपकारितेति मीमांसा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । "अङ्गा-न्ययाजीदमित प्रधानमिति" भट्टि ।

अङ्गरक्त न० पु० अङ्गेऽवयवे रक्त रञ्ज–क्त ७त०। कम्पिल्ल-देशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (गुड़ारोचना) इति वाणिजेषु वैद्येषु च प्रसिद्धे द्रव्यभेदे । ईष०रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्ग रक्ष्यतेऽनया रक्ष–करणे ल्युट्, ६त० ङीप् ।

चोङ्गाक्वने अङ्गस्वमवायवे स्वतो अङ्गस्वमवायम मते त्रि । भावे ल्यट् । देहमात्रे न ।

अङ्गराग पु० अङ्ग रज्यतेऽनेन रन्ज–करणे घञ् । चन्दनादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।

अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे च अमरः अङ्गाधिपमङ्गं पुरुषा । अङ्गराज्योऽप्यत्र ।

अङ्गराज्य पु० अङ्गेषु जनपदेषु राज्ञो राज भाव ष्यञ् । अङ्गदेशाधिपे कर्णे अङ्गराजशब्दे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह क्विप् कृ । देहजे लोमनि– मादौ । "पिङ्गलाङ्गरुहलोमकृदिति" भाषा ।

अङ्गलेप पु० अङ्ग लिप्यतेऽनेन लिप–करणे घञ् ६त० । अङ्गरागशब्दे । भावे घञ् ६त० । देहे चन्दनादिलेपने ।

अङ्गलोड्य न० अङ्गे काण्डे नास्ति अवयवति वस्तिनोऽवयवत् अङ्ग् वित्वादपि भवति ना–न अस् । मुस्तके ।

अङ्गविकल त्रि० अङ्गेन विकल । देहमात्रहीनाङ्गे ।

अङ्गविकृति स्त्री० वि–कृ–क्तिन् अङ्गस्य विकारविशेषगादि यत्र (अपस्मारः) इति ख्याते व्याधिरोगे । ६त० । अङ्गस्य विकारे च ।

अङ्गविक्षेप पु० वि–क्षिप–घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं घञ् न । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनभेदे नृत्ये । नृत्येऽपि यथा । "देहस्था अङ्गो नृत्याङ्गान्यथासना । वर्णितान्यपि विवेकेनाभिनयानि । नाट्यस्य यथा कार्ये द्विविधं नृत्यमार्गे । देशि- मार्गस्य भाव्यते द्विविधं मतम् । अङ्गविक्षेप नाट्यस्य वर्णाभिनयभूमिका । सम च मैथिलता देशीति भाव चोभय । अदनं मैदनं यत्र मधुरस्य ग्रन्था- रूढौ । नाट्यस्य नृत्यस्यास्य तालात् सहपूर्वकम् । तुरीयं नौकायोगेन वाद्यं द्विविधमतः । अभ्यासेन भवतादे देशीत नचनाते । नाभिवामनयो रूपे जन- जन्य दिन विधि यत् । भवतं नाटकीयाविच्छेदीक्षितम् नाभी नर्तकसम्बन्धि सज्जायां योग्यं यत्नम् । देशाङ्गिको नार्यां नर्तृप्रभृति यथा । सदस्यायतनं प्रोक्तमंत्र- च दे इति नवनृत्योऽपरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।

अङ्गविद्या स्त्री० अङ्गस्य आस्वत्वादिशानकस्य विद्या ज्ञानसाधनम् । सामुद्रिके आन्तरवादिगात्रे । अपराङ्गे अङ्गानां देहलक्षणानां ज्ञानादिना शुभाशुभज्ञापिका ज्योतिषे शास्त्रे च । सा च दिव्य स्वप्नदर्शनादिकानां रहिता

यथा "अथाङ्गाङ्गविकारसंयुतं च सुखानां मध्ये पन्नो मध्ये ममकनपाटवति यत् । अथ यथा- भावपुरुषोऽपि इत्ये विधा भूषणासिविभवित देहाङ्गुविमवम् । शिखा चोरा विधित्रे नाभिं पुन अङ्गे नाभिः कथयतो ललाटे । अङ्गं तं अनुमानविशारदैः कृतालयो भिन्नोऽप्यर्थ च । अङ्गस्यास्य च विदो यथाऽस्य नाभाय्याङ्गप- वर्णितैव । विविध्याङ्गाद अङ्गनीयैर्ये रचनै- सम्मानम पूर्वैः । पञ्चे वा नाविके नावि नाड़ी- ङु चेऽर्थिवम् भवेत् । अङ्ग वा इत्थितः पोषं विरो- मध्ये मध्याङ्गमम् । निमित्तोत्पत्ति अङ्गस्य यथा सुविरलपदा भवेत् । कालिकाविदिविवक्ष अर्थे इत्यसवत्पाद्रौवित्रः । नाड़ाङ्ग न विविधेऽङ्गुपि वेणोऽर्थविन्या । इत्थ नारी अङ्गदेवत्य दर्शितम न वा । नावहूमरदर्शिः पूर्वं विमर्शनप्रज्ञानिकम- लम् । नाविरोचनवि रक्त नादर्थ अस्थं न दर्शन यत्नम् । विमर्शीनिर्दिष्टार्थकथाविदैर्वैनादण्डनाम पीरत्वै । इत्यर्थविवरणम् नेत्र इत्यायतनेन विजन्म् । चीरत्वलोपदोषर्ममस्थानवर्णाबालकमा- नाम् । दिव्याङ्गरहस्यमितो विनाशः पीति नर न । अपोषणदूषविन् चलाङ्गुभावमदरविक्रमिषो । मनक- मरत्वदोषोपचयोद्भवात्हरिति मतैः । नानारि पूर्वेणाम इच्छः पूर्व भ्रमणाद्वितौ । अक्षीपनो दलौ इत्युर्णितइन्द्रिपाप्यस्वतम् । अस्त्रविश्वदिगपद- रसमयानपलेन ममशे । वसीपर्मतिरवनवतम नीलेवायत्क्तपाद्म् । इच्छा इत्यायनत्वार्थविदि रमते पूर्वितिविधा । विमय नायता वर्णितापुण्यसि- पर्वतमा । याम्योगानावार्थैकविद्वेषितिर्मितविचले- मैः । नीरत्वपूर्णसिद्धा इत्यसोनाम्यक्षनाम्यम् ॥ नारी मौविष्टी रते नौविष्टः पञ्चानाम् । पूर्णं इत्यस्व ताकुण्डाली निरवशा ॥ इत्यादि मर मन पद्मनाभ चन्द्रादिवेकुले । पीतोपकुलोमा वार्ष- पनीड़ वित्ता ॥ निर्दिष्टेति मति पाद्मना मणिका मन विविधं यत् । नाड़ा सर्वसम्पदान नवा पूजनार्थानि च यशवीरना ॥ अथाङ्गोऽङ्गे नवम वारिको नाड़ाये नाड़ा एवं नाड़ाङ्ग नाड़ीविवरणा दाशरथीमयः जात । अङ्गे रक्ते नाड़ि नाभी नाभिरो कृत्स्वमतो नावाङ्गनाड़ विवरणवाहिकै

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, मूर्द्ध्नि गुरुं, दक्षिणवामकौ । बाहू भ्रातास्य तत्पत्नीं स्पृष्ट्वैव चोरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्गमवमुच्य बाह्यगस्पर्शनं यदि करोति पृच्छकः । श्लेष्ममूत्रशकृतश्च अजस्रं पातयेत्करतलस्थवस्तु चेत् ॥ अंशसवनामिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभाण्डमवलोक्य च चौरजनम् । हृतपतितक्षतास्मृतविनष्टविभग्नगतोन्मुषितस्तवादिनिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यत्तत् सर्वं तुषास्थिविषादिकैः सह क्षतिकरं पीडार्तानां सम रुदितक्षुते । अवयवमपि स्पृष्टान्तःस्थं दृढं मरुदाहरेद्यतिबहु तदा भुक्तान्नं संस्थितं क्षुधितो वदेत् ॥ ललाटस्पर्शनाच्छूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्पर्शात् षष्टिकान्नं ग्रीवास्पर्शे च यावकम् ॥ कुक्षिकुचजठरजानुस्पर्शे माषाः पयस्तिलयवागू । आस्वादयतश्चौष्ठौ लिहतो मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विस्फुक्के स्फोटयेज्जिह्वामम्ले वक्त्रं विकूणयेत् । कटुतिक्तकषायोष्णं हिक्केत्, ष्ठीवेच्च सैन्धवे ॥ श्लेष्मत्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, स्नुत्वा क्रव्याद् भक्ष्यं वा मांसमिश्रम् । भ्रूगण्डौष्ठस्पर्शने शाकुनं तद्भुक्तं तेनेत्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेशहनुशङ्खकर्णजङ्घं बस्तिं च स्पृष्ट्वा । गजमहिषमेषसूकरगोशशमृगमांसयुग्भुक्तम् ॥ दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिण्या गर्भस्य च निपतनमेव प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे । तज्जन्म भवति पानान्नपुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूद्वयं वाङ्गुष्ठिं वा स्पृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हेमरत्नप्रवालैरप्यस्यैर्वा भाण्डधान्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करगे स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्सुदास । कर्षति तज्जठरं यदि पीठोत्पीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणाया दक्षिणे द्वारे स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णे एव वा द्विचतुर्मं श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं वामपूर्व्वी पादाङ्गुष्ठे पार्ष्णियुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्यासव्योरुस्पर्शे सुते कन्यासुतद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते चतुस्त्रितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहनुरदाशसम् । सव्यापसव्यस्कन्धश्च हस्तौ चिबुकगालकम् ॥ उरः कुचं दक्षिणमप्यसव्यं हृत्पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च । स्फिक्पायुसन्ध्यूरुयुगं च जानू जङ्घे च पदाविति कृत्तिकादौ ॥ इति निगदितमेतद्गात्रसंस्पर्शलक्ष्म प्रकटमभिमतार्थैः सूचितं शास्त्राणि सम्यक् । विपुलमतिरुदारो वेत्ति यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥ इति बृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । "वास्तुविद्याङ्गविद्या चेति" गर्गः । अङ्गविद्यायां व्याख्यातो ग्रन्थः ऋगयना॰ अण् । आङ्गविद्यस्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधि पु॰ अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् । गुणविध्यपरपर्य्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनताकार्य्यत्वादिबोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरैरप्राप्तस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ" इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्म्मणि इष्टसाधनताकार्य्यत्वादिबोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत्र तु प्राप्तस्यैव कर्म्मणोऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्म्मणोऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्तस्याग्निहोत्रस्य गुणविधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दध्नि इष्टसाधनताबोधनेन तत्र प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहार्य्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित् देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं "कार्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेदिति" भट्टैः । विवृतञ्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी शब्दादेव तस्य कर्मणः उपस्थितिरिति उपादेये विधेये कर्म्मणि तिथ्यादिर्गुणः इति" ।

अङ्गवैकृत न॰ विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्गचेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञाप्यते यत्र बहु॰ । आकार इति ख्यातायाम्–हृदयगतभावावेदकचेष्टायाम् । हेम॰ । अङ्गस्य विकारे न॰ ।

अङ्गवैगुण्य न॰ अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् । प्रधानकर्म्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं "यदसाङ्गं कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" स्मृतिः । अतएव श्राद्धादिपद्धतौ कर्म्मान्ते यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणमहं करिष्ये इत्यभिलापवाक्यम् ।

अनुप्रवृत्ति स्त्री [illegible] इति [illegible] क्तिन् ६त ।
[illegible] । भावे क्तिन् । [illegible] ।

अनुस् [illegible] ।

अनुसंस्कार पु॰ [illegible] अनु-सम्+कृ [illegible] घञ् । [illegible] । भावे घञ् ६त । [illegible] अनु+सं+कृ [illegible] ६त । [illegible] ।

अनुसंक्रिया स्त्री ६त । [illegible] ।

अनुसाम पु॰ [illegible] ।
[illegible]

अनुहार पु॰ [illegible] ।
[illegible]

अनुहारि [illegible]
[illegible]

अनुहोम [illegible]
[illegible]

अनूप [illegible]
[illegible]

अनूपदिश [illegible]
[illegible]

अङ्गाधीश पु० ६त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च "अङ्गाधीशे स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुते" इति जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग—आरन् । अर्द्धदग्धे—अग्निसंक्रान्ते अग्निशून्ये वा (आङार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । "घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमानिति" "ज्वलदङ्गारसन्निभमिति" "अङ्गारः शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव गच्छतीति" । "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करमिति" च पुरा० । "असौ वावादित्योऽग्निर्रश्मयोऽङ्गाराः" इति छा०भा० । "व्यङ्गारे भुक्तवज्जने" इति स्मृतिः । "अङ्गिरा अङ्गारः" इति यजु० । "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति" ऐत० ब्रा० । भौमग्रहे पु० रक्तवर्णे न० तद्वति त्रि० । पाणा० यत् अङ्गार्या स्त्री तत्समूहे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+स्वार्थे कन् । अङ्गारे "अङ्गारकस्तवन्यास्येति" पुरा० । "अष्टावङ्गारके तथेति" ज्योतिषम् । "अङ्गारके कुमारस्य बुधे नारायणं तथेति" पुरा० । अस्य चारो यथा

"यद्युदयर्क्षाद्वक्रं करोति नवमाष्टसप्तमर्क्षेषु । तद्वक्रमुष्णमुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्षत्राद्वक्रितः कुजोऽश्रुमुखम् । दूषयति रसानुदये करोति रोगानवृष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्क्षाच्चतुर्दशाद्वा विपच्यतेऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालमृगेभ्यः करोति पीडां सुभिक्षं च ॥ रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते तत्कालं मुखरोगं सभयं च सुभिक्षमावहति ॥ असिमुषलं सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनुवक्रे । दस्युगणेभ्यः पीडां करोत्यवृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्यमोदितो यदि निवर्त्तते वैश्वदेवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि लोकान्निपीडयति ॥ श्रवणोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्द्धाभिषिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्व्यूहान् जनान् हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति तत । पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगादवृष्टिभयम् ॥ भित्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् । मरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥ दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽर्घवृष्टिनिग्रहकृत् । धूमायन् सशिखो वा विनिहन्यात् पारियात्रस्थान् ॥ प्राजापत्ये श्रवणे मूले तिसृषूत्तरासु शाक्रे च । विचरन् घननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः प्रशस्ताः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदाश्विविशाखाप्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोकवर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्तताम्रप्रभाभः । विचरति यदि मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकृदवनिपानां हार्दिदश्च प्रजानाम् ॥" इति बृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि षड्भाध्याये तत्रैवोक्तं यथा

"शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्द्धस्थाः । निर्विन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा ॥ मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः ॥ द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रिषिकाः । कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्कराः ॥ नासिक्यभोगवर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरकृषिकरपारतहुताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकनृशंसावलिप्तानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभिघातपशुपालानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्यतीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षुचौराणाम् । शठदीर्घवैरबह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः" इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्टकवृक्षे, (भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजवृक्षे च पु० । अल्पार्थे कन् । विस्फुलिङ्ग इति विख्याते—अङ्गारक्षुद्रांशे न० । "दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति" चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् त्रि० अङ्गारं करोति कृ-णिनि । काष्ठं दग्ध्वा

अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवाले तस्य च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं "माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या"दित्यादिना तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।

अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हिताबलीनामकौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे ल्युट् ङीप् । (आङठा) इति ख्याते अङ्गाराधानपात्रे स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन) परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्—क्त ३त० । (कबाब) इति प्रसिद्धे पक्वमांसादौ ।

अङ्गारपर्ण पु० [illegible] । [illegible] ॥

अङ्गारपात्री स्त्री० [illegible] (भाण्डा) इति

अङ्गारपुष्प पु० [illegible] । (हिंगोट) इति ख्याते [illegible] ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री० [illegible] । (करञ्जा) इति ख्याते [illegible] ।

अङ्गारवल्ली स्त्री० [illegible] । [illegible] ।

अङ्गारसेतु पु० [illegible] । [illegible] ।

अङ्गारशकटी स्त्री० [illegible] । (आङ्टा) (धुनाचोरि) च [illegible] ।

अङ्गारावक्षयण न० [illegible] । [illegible] ।

अङ्गारि स्त्री० अङ्गार+अस्त्यर्थे [illegible] । [illegible] (आङ्टा) इति [illegible] ।

अङ्गारिका स्त्री० [illegible] अङ्गार+अस्त्यर्थे [illegible] । (आङ्टा) इति ख्याते [illegible] ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+अस्त्यर्थे इनि । [illegible] (आङ्टा इति) ख्याते [illegible] ।

अङ्गारित पु० [illegible] अङ्गार+[illegible] । [illegible] । [illegible] अङ्गार+[illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

अङ्गारीय त्रि० [illegible] अङ्गार+छ ।

अङ्गिका स्त्री० [illegible] अङ्ग+ठन्–[illegible] । (आङ्राखा) इति [illegible] ।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+इनि । [illegible] च ।

"[illegible] इति" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ॥

अङ्गिरस् पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" [illegible] । "[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति" ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible]

हे अङ्गिर ! अग्निरूपेति” वेददीप० । अङ्गिरस गोत्रापत्यम् शिवा० अण् । आङ्गिरस बहुषु लुक् । अङ्गिरसस्तद्गोत्रापत्ये ब० व० । “शर्म्म शान्ता अदन्ता सु” इत्युक्ते ए० वचने अङ्गिरश्चन्द्रोऽप्यत्र, “येनानवग्वे आङ्गिरे” इति वेद । मन्वत्रिविष्णुहारीत याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ० “एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थित । भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसाप्यायितस्तदेति” भार० ।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्नि सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य व सान्तत्वात् न पदत्वम् । मायौ “यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमाते स्वाहेति” यजु । “अङ्गिरोयुक्ताय माताशेति” वेददीप ।

अङ्गीकार पु० अनङ्गम् अस्वोपकरणमस्वकीयम् अङ्ग क्रियते अङ्ग+च्वि+कृ–घञ् । स्वीकारे अभ्युपगमे । “अङ्गीकुरु दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवतु मन्मथ” इति “भवाङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोत्विति” जगन्नाथ । “अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं भूय जज्वाल पावक” इति पुरा० ।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्गीति च्व्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृञ क्त । स्वीकृते “अङ्गीकृत सुकृतिनः परिपालयन्ती”तिचौरपञ्चाशिका । “नाङ्गीकृतमुत्सृजन्तीति” नीतिशा० ।

अङ्गु पु० अगि–उन् । पाणौ हस्ते “अङ्गुः” ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग–उलि–रलयोरेकत्व स्मरणात् रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम् वा ङीप् । अत्रैवार्थे “अङ्गुरीयोरगच्छतेति” रघु ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+छ बालमूलादित्वात् वा लत्वाभाव । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) ख्याते भूषणभेदे ।

अङ्गुल पु० अङ्ग–उल । हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति ख्यातायाम् । वात्स्यायनसूत्रे च । “यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति” भास्कराचार्य्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणे तु न० । अङ्गौ पाणौ लीयते वा ड । अङ्गुले न० । “समन्तादङ्गुलोत्सेध हस्तमात्र तु स्थण्डिलमिति” पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग–उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति ख्यातायाम् । अङ्गुलिं ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे”इति स्मृतिः (हात शुंडा) इति ख्याते गजकर्णिकाग्रे, गजशुण्डाग्रे च । पुंस्त्वमपि “सन्दष्टाधरोष्ठमङ्गुलिनेति”, शकु० ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम् । चन्दनादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्र न० अङ्गुलिं त्रायते त्रै–क ६त० । (चामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणक्षतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्म्मणि “बद्धगोधाङ्गुलित्रे” इति भट्टि ।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्रै–क ६त० । (चामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणक्षतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुले मुद राति रा–क ६त० । धारयितुर्नामाक्षरमुद्रासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलीभूषणे । “उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रयेति” शकु० ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्र ब० । अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते (तुड़ि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुलौ सङ्गो यस्या षत्वम् ७ब० । (याउ) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंलेपकारके यवागूद्रव्ये ।

अङ्गुलिसञ्ज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा सङ्केतज्ञापनम् । अङ्गुलिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्म्मणि देये सङ्केतविशेषे “सुखार्पितैकाङ्गुलिसञ्ज्ञयैवेति” कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते सम्+दिश–भावे घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत्र ७ब० । (तुडि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ६त० । अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप् । अङ्गुलिशब्दार्थे “च्युतमपि लक्ष्यपद यदङ्गुलीभ्यमिति” शकु० “तर्जयन्नङ्गुलीभिरिति” ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्तस्यानामङ्गुलीनां समुदाये तास्व अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभाव । (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । “तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति” शकु० । स्वार्थे कन् । तत्स्वपरिमाणत्वस्यात्तत्व च न० ।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्यां सम्भूत ७त० । नखे । अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अङ्गुल्यादि पु० ६ब० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणसमूहे । स च गण “अङ्गुलि भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनिरुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीव+कन् अङ्गुलीयकमित्यादि” ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्था–क ७त०

मानम् । इत्युक्ते । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" । "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्" इति भार० ।

अङ्गुष्ठमात्र त्रि अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थे मात्रच् । अङ्गुष्ठपर्वपरिमिते । "अङ्गुष्ठमात्रोऽन्तरात्मा" इति श्रुतिः । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" इति भारतम् । अङ्गुष्ठमात्रमात्रं तत्र मनोर्यन्निहितं । तत्र तत्र इत्यङ्गुष्ठपर्वपरिमितत्वात् भवति" भाष्ये ।

अङ्गुष्ठ्य पु अङ्गुष्ठ+ यत् । अङ्गुष्ठे भवे च ।

अङ्घस् न अङ्घ्-असुन् । पापे "अङ्घसा" इति वेदे ।

अङ्घारि पु अङ्घ-ऋ । दौर्गन्धे । "अङ्घारिरसि" यजु० । "अङ्घारि" इति वेददीप ।

अङ्घि पु अघि गत्याम् । गत्ये, इत्युक्ते च ।

अङ्घ्रि पु अघि गतौ क्रिन् । चरणे पादे मूले "अङ्घ्रिप (पादपः)" इत्युक्ते च । अङ्घ्रिपर्णीत्यादि ।

अङ्घ्रिप पु अङ्घ्रिणा मूलेन पिबति पा-क । वृक्षे ।

अङ्घ्रिपर्णिका स्त्री अङ्घ्रौ मूले पर्णं यस्याः कप् । पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) इति ख्याते वृक्षे । अस्याः अङ्घ्रिपर्णीत्यपि ।

अङ्घ्रिवल्लिका स्त्री अङ्घ्रौ मूले वल्लीव यस्याः कप् । सिंहपुच्छ्याम् (चाकुलिया) इति प्रसिद्धे वृक्षे । अस्याः अङ्घ्रिवल्ल्यपि ।

अच भ्वादि० उभ० सक० सेट् । याचने । अचति ते । आचीत् आचिष्ट । अचनम् । अचिता "अचतेर्बहुलम्" इति भाष्ये "अचले" इति वेदे ।

अच(ञ्चु) गतौ पूजायाञ्च भ्वा० पर० सक० सेट् । इदित् । अञ्चति आचीत् अञ्चित्वा अक्त्वा अञ्चनम् । गतौ ज्ञाने च । अञ्चितः । अञ्चिता-अक्ता अञ्चित्वा-अक्त्वा । "अञ्चति पूजायाम्" इति भा० । प्र+अञ्चु पूर्वदिक्-देशकाले प्राङ् (पूर्वदेश) प्राची (पूर्वा दिक्) प्रति+अञ्चु पश्चिमदेशकाले प्रत्यङ् प्रतीची च ।

प्रत्यङ् (पश्चाद्भवति) प्रत्यक् (पश्चात्) । अव+अञ्चु अधःस्थे अवाङ् । सम्+अञ्चु सम्यक् सङ्गते च सम्यङ् सम्यक् । उद्+अञ्चु उदीचि उदङ् । अनु+अञ्चु अनुगमने अन्वङ् (अन्वञ्चति) "अन्वङ्ङीचानाङ्मिति" उदङ् ऐन्द्र उदीची (उत्तरा दिक्) । तिर्+अञ्चु तिर्यङ् । सह+अञ्चु सध्र्यङ् सङ्गते । विष्वक्+अञ्चु विष्वद्र्यङ् (सर्वतो गच्छति) । देवद्र्यङ् । अदीची (अधरा दिक्) । पञ्चधातुप्रक्रियाया बोधात् अव्ययानि सर्वत्र आलक्षणात् अभ्यसनम् । नि+अञ्चु न्यङ् अत्र अधोभागे न्यञ्चति । अप+अञ्चु दक्षिणदिग्गमने च । अपाङ् अपाक् (पश्चात्) अपाची (दक्षिणा दिक्) तथा च अपदेशेऽपि आदीचीनाख्यान्या अपाचीनाद्ये रूपाणि ।

अच स्त्री पूजायाम् इदित् इत्यत्र । अच वेद ज्ञा वेद । अचति ते अचीत् आचिष्ट । ज्ञा आज्ञा-आज्ञिता । "अचति प्रत्यर्थे गौर्यौ अचतात्प्रयुनक्ति" इति अग्नि ।

अचक्षुस् त्रि न नञ् । चक्षुर्हीने अन्धे । "अच क्षुरचक्षुरिव शृणोत्यकर्णः" श्रुतिः । न अ । चक्षुर्भिन्ने च ।

अचतुर त्रि न चतुर आदि यस्य त्रि अचतुरः । चतुर्भिन्ने । अचतुरेषु न अ । । सामर्थ्ये अचतुरो त्रि ।

अचपल त्रि न चपलः । चापल्यादिदोषरहित मनुष्ये ।

अचर त्रि न चरति चरति-चर अच न अ । चरत्व विरोधित्व गति अचलत्व स्थावरत्वे इत्यर्थः "चराचरमिति" चरः । चराचरम् त्रि । ज्योतिषोक्ते मिथुनकन्याधनुर्मीनाख्यराशिषु द्विस्वभावराशिषु च ।

अचरम त्रि न अ । अन्तिमभिन्ने आद्यादिषु मध्यमादि "अचरमावस्थे" इति च । अचरमं वयः यौवनादि ।

अचल पु न चल । (भ) इति ख्याते पर्वते । पर्वते "अचलाः पर्वताः शैलाः शिलोच्चयधराः भूधराः पर्वताश्च गिरयो" इत्यमरः । अचलत्वात् अचलम् इति अप । इत्यादि स्त्री । अचलाकृत्या-दिनकर्मणि त्रि ति स्त्री "अचला स्थिरा" अचलादय स्थिरविशेषणाशिवशक्तिरूपे इति तत् यतः

निरूपलिसव्योमतेजोमयोऽयम् । मान्याधार स्वगमेव चियति नियत तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद्-नुजमनुजादित्यदैत्य समन्तात् । सर्वत्र पर्व्वतारामग्राम-चैत्यचयैश्चित । कदम्बकुसुमग्रन्थि केसरप्रकरैरिव । यथोष्णताकानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुति के, कठिनत्वमश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तय । आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे' इति । आर्य्यभट्टमते तु अस्याश्चलत्वेऽपि अचला पर्वता शन्यत्र अन्यथैऽपि । अचलस्थत्वात् सकृज्जातौ बहिर्गमनाभावाद्वा अचल-त्वम् । तेन च तस्याचलत्वं दृष्टान्तविषयोऽत्र तच्च विस्तरतो भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्रि० "तथाच्युतमचलोभ-वेति"कलसस्थापनमन्त्र । "तथान्मम त्वष्टे नित्यं लक्ष्मि! त्वमचला भवेति" पुरा० । "समाधावचला बुद्धिरिति, गीता, अचला भक्तिरोश्वरे" इति पुरा० । न चलति स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् । ब्रह्मणि न० । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति" श्रुत्या अस्य सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० "नित्यः सर्वगत स्थाणुरचलोऽयं सनातन' इति गीता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा हि हिमाचलेन मेनायामुत्पादिता । तत्कथा च "प्रकृति-रभवत्तस्य मेनाया कन्यका सुतेति' शिवपुराणे प्रपञ्चेन दर्शिता । तन्मूलं कुमारे चोक्तम् 'अथावमानेन पितु प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधू प्रपेदे । सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्येति" इति अचलसुता-दयोऽप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचला कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् । अचलस्य सुमेरो कील इव, अचल कीलइवाव-ष्टम्भकत्वाद्वा । विष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च सुमेरूपवर्णने, "विष्कम्भशैला खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुल सुपार्श्व इति" सि०शि०गो० दर्शितास्तेषां स्वरू-पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-ड ५त० । पार्व्वत्यां, तत्कथा पूर्व्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे त्रि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्विष् पुं० अचला मङ्गप्रक्षालनेनापि मालिन्यापगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति त्रि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् ६त० । इन्द्रे तस्य पक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोत्रभिच्छब्दे वक्ष्यते । अचलरिप्वादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्रि० ।

अचलपति पु० ६त० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट पु० यातृभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा टच् समा० । हिमाचले "शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्व्वाणा-मधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिरिति" मत्स्यपुराणे तस्या-चलराजत्वमुक्तम् अचलाधिपादयोऽप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न०त० । चाञ्चल्यविरोधि-स्थिरतायाम् । ब० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्रि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भाव ष्यञ् न० त० । चाञ्चल्य विरोधिस्थिरतायाम् च० । ब० । चाञ्चल्यशून्ये त्रि० ।

अचिक्कण त्रि० न चिक्कण । चिक्कणताविरोधिरूक्षत्वयति ।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्त यस्य । चित्तशून्ये चेतना रहिते "अचित्तत्वात्तिथेनोऽधिगति" अचित्ताददेशकाला दृठगिति" च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्व किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितु अनुमापकहेत्वभावेन तर्क-यितुमशक्य चिति—शक्यार्थे कर्म्मणि अनीयर् न०त० । अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । "अचिन्तनीय स्तु तव प्रभाव इति' रघु० । तदर्थे यत् । अचिन्त्योऽ-प्युक्तार्थे त्रि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नम " इति स्कन्द० ।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तित । पूर्व्वरूपादिकारणानु-सन्धानादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेर्नियोगादेतन्मे अचिन्तितमुपस्थितमिति" पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । "अचिरेणैव कालेन वशनाशो भवेद्-ध्रुवमिति पुरा० । अचिरांशु अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्रि० ।

अचिरद्युति स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्याः । विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्रि० । कर्म्म० । अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः । विद्युत् । "[illegible]" [illegible] । अस्थायिप्रकाशविशिष्टे त्रि । [illegible] । अचिरस्थायी दीप्ती स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा [illegible] भाः यस्याः । विद्युत् । अस्थायिप्रकाशविशिष्टे त्रि ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्यस्याः । विद्युत् । अचिर[illegible] त्रि । [illegible] । अचिरद्युती च ।

अचिरस्य अव्य [illegible] च ह । [illegible] ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा [illegible] । विद्युत् । "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि । [illegible] । [illegible] ह । [illegible] च ।

अचिरात् अव्य [illegible] । शीघ्रे अचि

अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युत् ।

अचिराय अव्य न चिराय । [illegible] शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य [illegible] च ह । [illegible] शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्णु) त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

अचेतन त्रि चेतना नास्ति यस्य न ह । चैतन्यशून्ये । [illegible]

[illegible]

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावत्त्वं नास्ति सुखदुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः तेनैव स्वस्वकर्म्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्म्मफलभाक्त्वम् इति सुस्थितम्। चेतनाशून्ये पदार्थमात्रे त्रि०। “अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति” सा०का०। तत्तद्विषयज्ञानशून्ये च। “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनमिति” पुरा०। अत्र दुःखानुतप्तत्वेन तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्रापि। “अहङ्कारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनः” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशावच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यमुपचर्य्य सुषुप्तौ अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा। अन्यथा “शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्ते देहे सदा चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्वकथनमनर्थकं स्यात्। सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन लयत्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमस्त्येव। “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दानुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् परं देहस्य तदनुभवज्ञानावच्छेदकत्वमस्त्येवेति विशेषः। विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते।

अचेतस् त्रि० न चेतति चित-असुन् न० त०। चेतनाशून्ये अचेतने घटादौ, तत्तद्विषयज्ञानरहिते च। “गतसम्भ्रमचेतसमिति” पुरा०। नास्ति चेतोऽस्य। चित्तरहिते त्रि०।

अचेतान त्रि० चित–शानच् वेदे न मुक् न० त०। चैतन्यरहिते “अचेतानस्य मा पथो वि दुक्ष इति” वेद।

अचेष्ट त्रि० नास्ति चेष्टा यस्य। चेष्टारहिते। चेष्टा च “आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया” इत्युक्तेः यत्नसाध्या क्रियाजनकव्यापाररूपा। चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्म्मविशेषः न तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यमरूपैव। मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतः क्रिया सम्भवति किन्तु गुरुद्रव्याद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति नान्यथा। तथा च हस्तादिचालनदर्शनात् तत्कारणीभूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकर्तृकमेव अन्यस्यानुपलब्धेः। अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः। चेष्टाराहित्ये।

अचैतन्य त्रि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य। चेतन्यशून्ये। “अचैतन्यमिदं विश्वं दैवं चैतन्यमेव यदिति”। न०त०। चैतन्यभिन्ने न०।

अच्छ अव्य० न छ्यति दृष्टिं सम्मुखत्वात् छो–क न०त०। आभिमुख्ये। “अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्रे इति” वेद। “अच्छ गत्यर्थवदेष्विति” सूत्रे “अच्छगत्य अच्छोद्य इत्युदाहृत्य अभिमुखं गत्वा अभिमुखमुक्त्वेति” व्याकृतम् सि०कौ०।

अच्छ त्रि० न छ्यति दृष्टिम्, छो–क न०त०। स्वच्छे निर्म्मले। निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तरपर्य्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्। “स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति” काव्यप्र०। स्फटिके पु०। न छ्यति भक्षयति नाशितसत्त्वं छो–भक्षणे क न०त०। भल्लूके पु०। अच्छभल्लुक इत्येकं नामेत्यन्ये।

अच्छन्दस् त्रि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दो वेदोऽस्य तुक्। वेदाध्ययनशून्ये अनुपनीते बालके, सर्वथा तच्छून्ये शूद्रादौ च। नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्रावर्णादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७न० तुक्। छन्दःशून्ये गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे। नास्ति छन्दोऽभिप्रायो यस्य व० तुक्। अभिप्रायशून्ये। वा कपि। अच्छन्दस्कोऽप्युक्तार्थेषु।

अच्छावाक पु० अच्छं निर्म्मलम् अच्छ आभिमुख्येन वा वक्ति शंसति वच–कर्त्तरि सञ्ज्ञायां घञ् (निपातस्य चेति) दीर्घः। शंसनकर्त्तरि होतृसहकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्भेदे। स च आश्वलायनेन दर्शितः। “प्रागपि सोमेनैके, इत्युपक्रम्य, “तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे त्रयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति एतेऽहीनैकाहैर्य्याजयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षित्वा समाप्याग्नींस्तन्वा सत्राण्यासते” इति। “अस्यायमर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा पश्चाद्वा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्य्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वार ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरुपेताः अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्रयः पुरुषा भवन्ति त एते होत्रादिनामकाः षोडशर्त्विजो द्विरात्रादिभिरहीनैरग्निष्टोमादिभिरेकाहैश्च क्रतुभिर्याजयन्ति। एतएव होत्रादयः षोडशर्त्विजः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निष्टोमे

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible]

इति भार० । जीवे च "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इति गीता । "अजानन्देना भुक्तभोगामजोऽन्य इति" श्रुतिः । स हि स्वोपाधिभूत बुद्धिनिष्ठकर्म्मनिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्त्तृत्वादिक मात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते "न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः" इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वोक्तं तच्च "जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" यास्कोक्तषड्भावविकाराणामुत्पत्तिलक्षणमाद्यन्तयोः जन्मनाशरूपविकारयोरभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि अन्येषां सुतरां त्यागेन षड्भावविकाराभावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्व्वव्यवहारसाङ्कर्य्यम् । यच्च इति साङ्ख्यादयः "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति" पुरुषस्वोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपाहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गीकृतम् । कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि सोपाधिचैतन्ये एव प्रतिबिम्बति तेन तत्प्रतिबिम्बचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, "चिदवसानो भोग इति" सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत्यो बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वस्वोपाधिकृत कर्म्मादिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्प्रयुक्त सुखदुःखादिकमात्मीयत्वेन अभिमन्यमाना भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अतएवोक्तम् "बुद्धेर्भोग इवात्मनीति" । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतेः ज्ञानादिवृत्तीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्म्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वोपाधिबुद्ध्यधिष्ठानदेह एव विशेषणयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु तेषां स्वभोगार्थं स्वोपाधिबुद्धिगतकर्म्मारब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यवेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्म्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्म्मः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेषः सएव जन्म, तद्वियोगश्च मरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मनाशाविति स्वीकृतं । तेन तन्मतेऽपि न अज-त्वव्याघातः । एवं शर्म्मदर्शनान्नीलकण्ठव्याख्यानम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्पत्तिञ्च "एतस्यैव विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति" श्रुतेरन्वयतात्पर्य्यात् "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः" इत्युक्तेश्च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारैव, यथा गृहैकदेशस्थित कस्तूरीप्रभृतिगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्व्वं गृहमामोदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्व्वदेहगतं प्रकाशं कुर्व्वत् शब्दादीन् विषयानवभासयत् सर्व्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः "अणोरणीयान् महतो महीयानिति" श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्य्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृत गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युररीचक्रुः । चार्व्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व्वसंविदनुस्यूततया जन्मान्तरभाविनः अपवर्गसुखफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा" मित्युक्तेश्च ईश्वरस्यैव स्वोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिर्जन्मस्थितिनाशनरूपकार्य्यकरणार्थमायाविर्भावात् ब्रह्मस्वरूपानतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्य्याये साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णां सरूपां बह्वीं प्रजां सृजमानामिति" श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तषड्कार्य्यसृष्ट्यादेश्च तस्याः नानावर्णत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽबन्नरूपपरतया व्याचख्युः । तथा हि "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" तेजोऽबन्नाभिमानिनीस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्ते महान्ततेजोऽबन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणेऽपि उक्तानि "यदग्नेर्लोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति" । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽबन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति" तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

[illegible]

इति भार० । जीवे च "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इति गीता । "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति" श्रुतिः । स हि स्वोपाधिभूतबुद्धिनिष्ठकर्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते "न जायते म्रियते वा कदाचिन् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः" इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तच्च "जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" यास्कोक्तषड्भावविकाराणामुपलक्षणमाद्यन्तयोर्जन्मनाशरूपविकारयोरभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दंशपतितन्यायेन षण्णामप्यभावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्कर्यम् । वस्तुत इति साङ्ख्यादयः "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति" पुरुषस्वोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गीचक्रुः कर्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि स्वोपहितचैतन्ये एव प्रतिबिम्बति तेन तदवच्छिन्नचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, "चिदवसानो भोग इति" सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत्यो बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वस्वोपाधिकृतकर्मादिकं स्वकर्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिकमात्मीयत्वेन अभिमन्यमाना भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अत एवोक्तम् "बुद्धेर्भोग इवात्मनीति" । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः ज्ञानादिवृत्तीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्मत्वम् साङ्ख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वोपाधियुक्ताधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु तेषां स्वभोगाय स्वोपाधिबुद्धिस्थकर्मारब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकृतकर्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति साङ्ख्यवेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्मः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च मरणमित्येव विशेषः न तु स्वगो जन्मनाशावितिस्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अजत्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतजरणाद्यजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्थितत्वञ्च "एतस्मादेव विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति" श्रुतेस्तथैव तात्पर्यात् "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय" इत्युक्तेश्च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारैव, यथा गृहैकदेशस्थितकस्तूरीप्रभृतिसुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमामोदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयानवभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः "अणोरणीयान् महतो महीयानिति" श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतः गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युररीचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया संविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविन अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा"मित्युक्तेः ईश्वरस्यैव स्वोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशरूपकार्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपानतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । साङ्ख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णां सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति" श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तबहुकार्यस्रष्टृत्वाच्च तस्याः नानावर्णत्वमिति साङ्ख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽबन्नरूपपरतया व्याचख्युः । तथा हि "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" तेजोऽबन्नाभिमानिन्यस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्ते प्रक्रान्ततेजोऽबन्नानामेव भौतिकद्रव्योपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि "यल्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं तदपां, तत् कृष्णं तदन्नस्येति" । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽबन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति" तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

यत् न हारकाराविरेव योज्यते । तथा च हारलता सैवी महाभिनाभिरेखाकी स्त्री । अजापंक्तेर्या नामानुत्पा यजमान च । ताभ्ये तत्र नामार्थमात्रत्वात् । ताभ्यां स्त्री नाभिरेखापि अजादित्वात् टाप् । "अजापञ्चक- न्यायेति व्योरिवम् । हारपात्रा निम्न एतिवज्ज मैत्रदृशी प्रथमे रात्री "सौराविभाइजन्म्या देशापि कुलमारदर्वति" व्योरिवम् तत्र निरवरोधेऽपि येन अज्ञानलक्षणाविवादस्पात्वाभ्यां स्तनम् । मेरे च वचेन महत्त्वा द्वयसमाप्तपने मैत्रद्रव्यात्मेन स्वाववाभावात् अजा विविकदस्त्वात् मैत्रज्ञ अवतारात् अजलम् । वाचिव भार्ये इ । अवरूपसे समभादी नि । यात् निवो- अभि दति । यन्ने भार्ये च इ । "अमृता अमयो यात दति मती निवोनमोऽत्यजाताञ्जक अजलम् । यावत्र महदेवात् दर्शिनो ज्ञानाय भावती अविज्ञम् इदमविभिर्ति स्वराजन्मे राजनन्दक विनायते अज- वंशे भजेरे च । प्रजाजनक अजनदनाह्नो सूर्ये- वाचनात् अजीय रथी "मातृत्र पुरुषे विव तत्र देवी तथारवत्तो तपसे तपात्वम् । अत्र निरा अजवन यत् यात्रा स्वराजनन्दनवर्णनचारेति" स्वादिवाव अनेन महावाजवदनांश्चे इत्यलम् । यात्रदवामारत्वात् सौम्यविनिये स्त्री । तद्यथा "अजाताभावन्या इ वधीरा पुरुषविनी । अजा अजीवनी वेना महत्त्वं स्वभावरेति" मैत्रम् । भाविये इ । यतो अज । याज्य महस्तमे । पयडु पुष्ट । अजाः । मद्रा यत् । आकाव तदुत्तेजाल्ये । अवताजवदा सूर्यानिर्देशि तत्रपादत्र आजवतेः । अजानाः तिकायां इत्यत्र जीव अजनविता महाचैवत । अजवहोति मेद । तद- स्वदानामे अनेन यत्रे इ । वर्षारत्वम् अजनारतजो तत्रामृ ।

अजकवत इ अजस्य वर्ण इव वर्णो यस्य । आयुष्क- मन्यजनावलङ्घे (वाव) दति ख्याते दशे वनितरार्थे च । वेद आरुणं । (वि-च । (वाव) दति ख्याते दशे ।

अजकवस्त इ अजकर्णे इव कायति पत्राकारा प्रकाशते

अजकव अजी अजो निष्ठा यो तत्रा यौ यादि विरहाजवस्यावातेन या+अवेन च वेद । निर महादि । विरो हि अनेन महता विरहाजवस्य अनेन निष्ठुं महार्थं च शौचिवनात् इति तत्र महतोऽजवनलम् अजयी अजमीति । अजवालजनाम । महत्त्वकर्ण

पुष्पजकयारजवीतविनि" मनूक्तः । अजस्य वर्णे वर्णः यादि मोपादि गा-च । (तनुद दति) ख्याते वर्ज्रीवते इ । महत्त्वे तत्र मोक्षाविभ्यादयानम् ।

अजका स्त्री अजस्य निकार आकारः मकजना इवार्थे च अन् । अवामरुत अजादि योगवचने महत्त्वेर च ।

अजकाजात इ १८ । अजवीर काराः । "अजाजुतीवनविदो रजायात् उमोऽदिको वोश्चिरिर्विरवाय । निरूप्य तत्र प्रवदेऽभ्युदति च पावकावादिति आजवोदिति वैद्यकोक्त रोगभेदे ।

अजकार न अजस्य अजावनकम्पन यादि प्रायपे गा-च । अजानवस्थानारकोगयनकृते वैरादये अधोवतामरे "अजकार्य इह मौर्व विरोहर्ये" दति वेदः । अनेन अजस्य अनूदर्ये या अहर् यादि प्रयापे या-च । अजकावाजाय्ये रोगमहे इ । निरवहति न ।

अजक्षीर न अजस्य क्षीरं दैव इ घृतः । वार्योत्व- इयमे "अजक्षीरेव वातरेदिति" वदनम् ।

अजगन्ध न अर्थ निष्ठु अवति अनेन अज-च । निरवहति । अनेन अजस्य अजगन्ध योवते वा अस नि अज-च मैं-च ना । निषी इ । अनेन अवति वर्णं कार्यमजगन्ध च ना अवति अज-च । नदी इ । मद्रा कार्ये अनूकार- वर्णि निरवहति "कार्योर्हमजानमविजनवात्य ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य मध्य इव गन्धोऽस्याः । (अजगीला) दति ख्यातायां स्वसायाजाद् अजगन्धोपत्यात् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य मध्य इव गन्धो यस्याः च अन् यादि मध्य स्वस्त्य, अजस्य गन्ध इव गन्धो अजस्य मय न । (तनुद दति) ख्याते वर्ज्रीवाये ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मैत्र गन्धो वैरा अजीव माजेविनि मानव वोजाला अजावरैवावेति अजगन्ध+ इति जीव । (मारतविहा) दति ख्याते अजगन्धिनी ।

अजगर इ अर्थ कार्यं गिरति गिरति वृ-अच् । इहवर्णे । अजगरं आरामवारात् इहपूर्वनिवासनं अनूपविवास्य स्त्री पात्र अच् । भावनावत अजगरकवताद् च । इह सनत वि भावदतेवाजावकायम् ।

अजगव इ अजस्य निष्ठुः तदनेन विरहाजवस्यानि- रूवाणि अजव+अवर्णं च । विरहवहति "विरोऽजगवं वार्ये निष्ठुम् तदा रखे" दति इरा । (विरहवति ।

अजगाव इ अजस्य निष्ठुस्यादि गा-अच् । च ।

अजघन्य नि च अजस्य अजया न च । अजवित

श्रेष्ठे च। "तथा च द्वादशोविष्णुरजपन्योजपन्यज" इति भार०।

अजजीविक त्रि० अजएव क्रयविक्रयादिभ्या पालनादिना वा जीविका जीवनोपायोऽस्य। छागक्रयविक्रयादिना जीविकावति।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्या। (भुंइ्यामला) इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे। ब०। अजडायत

अजडा स्त्री अजडयति सर्पमालादद्वन्द्वं नाघं पालयति अजड+णिच्-तत अच्। (आलकुशीति) प्रसिद्धे वृक्षे-जडभिन्ने जाड्यविरोधिचाञ्चल्यवति त्रि०।

अजथ्या स्त्री अजाना समूह अज+थ्यन् स्त्रीयात् टाप्। अजसमूहे। तद्द्यानावर्णत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्या ५ब० गौरा० ङीप्। ब्रह्मदण्डीवृक्षे ब्रह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन करणात्तथात्वम्।

अजदेवता पु० ६त०। छागाधिदेवे वह्नौ "रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते" इति गु० विष्णुध०।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि। आक्रुश्यमाने जन्माभावे। "तस्साजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणीति" माघ। वा ङीप् अजननीत्यप्यत्र। अथाभावे अव्ययी०। जनन्याद्यभावे अव्य०।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र। जन्मनिवृत्तौ मोक्षे "तस्मात् प्रयोगादधिगस्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरु" रिति रघ। ६त०। जन्मरहिते त्रि०।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न०त०। शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पादावुत्पाते। जन्यभिन्ने त्रि०।

अजप पु० असट्टं जपति निन्दार्थे नञ्, जप-अच्। कुपाठके अजं पाति रक्षति पा-क ६त०। छागपालके त्रि०।

अजपति पु० ६त०। छागश्रेष्ठे, मेषराशिपतौ मङ्गले च।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्था अजेन ब्रह्मणा निर्मितः पन्था वा अप्समा०। छागचरणयोग्यपथे गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) छायापथे।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथाः इवार्थे यत्। सङ्कीर्णपथे गगनसेतुतुल्ये च। [रुद्रभेदे।

अजपद पु० अजस्येव पदं चरणोऽस्य। अजैकपाद्नामके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-कर्मणि अच्। श्वासप्रश्वासयो वहिर्गमनागमनाभ्याम् अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंस, सोऽहमित्याकारसैव, तदाकारमन्त्रे च। "उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम् तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थित। नाभे-रुच्छ्वास निश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थित। षष्टिश्वासै र्भवेत् प्राण षट् प्राणा नाडिका मता। षष्टिनाड्यास्त्वहोरात्रम् जपसंख्याक्रमोमत। एकविंशतिसाहस्र षट्शताधिकमीश्वरि। जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्। विना जपेन देवेशि। जपो भवति मन्त्रिण। अजपेयं तत प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनीति" तन्त्रम्।

अजपाद पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य ७पमा० न अन्त्या कारलोप। रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च। पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु०।

अजपाल त्रि० अजान् छागान् पालयति पा+णिच-अण् ६त०। छागपालके।

अजबन्धु पु०अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात्। अजतुल्यमन्दबुद्धौ। 'पिशाची माम कानीना अजबन्धु पिता तवेति'।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्मणि घञ् ६त०। (बावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीवृक्षे तत्पत्र हि अजै-रतिप्रीतितो भक्ष्यते।

अजमार पु०अज मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप०। (कसाइ) इति अजमांसविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च। भयादौ कुर्व्या० गण। आजमार्यस्तद्भयादौ त्रि०।

अजमोढ पु० अजोमीढ यस्मै सिक्त यत्र ब०। (आजमीर) प्रसिद्धे देशे। राजनि अण्। आजमीढ तद्देशाधिपे प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे।

अजमुख पु० अजस्य मेषस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य। दक्षे प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे सुखेन शिवनिन्दाकरणात् दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तस्रोत्पाटने कृते पश्चात् शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखे-नैव तन्मुख कल्पित तच्च काशीखण्डे विवृतं यथा। "वीर-भद्रोऽपि तत् सर्वं पर्य्यालोक्य प्रतिपद्य च। विना दक्षस्य वदन यथापूर्व्वमकल्पयत्। ईश्वर येहि भिन्द्रानि ते भूका पययौ भुवम् ततो मेषमुख दक्ष वीरभद्रोऽप्यकल्पयदिति"।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्या अज मोदयति आमन्दयति मोदि-अण् वा। अजगन्धवस्या, वनयमान्याम् यमानीमात्रे च।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य ब०। भेके सूर्य्ये च। दन्तशून्ये त्रि०। अजातदन्ते अवस्थाभेदे च।

अजय पु॰ निर्नृत्यवाद्यविशेषे (अजय) इति भाषाप्रसिद्धे विशेषे इति शब्दकल्प॰। तस्य अजवत् शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। अजेन जयति जि–अच्। अजयानाम्नी स्त्री। न जयः। विजयाभावे। "अजयाजयौ समौ कृत्वा" गीता। न जयः। अजय्ये त्रि॰। अजयी। अजयस्य भावः। जाति स्त्री। (सिद्धि भाङ्) इति च प्रसिद्धायां विजयायाम् स्त्री।

अजय्य त्रि॰ जि यत्। अजेये। "दैवैरजय्याम् दितिजान् विजित्य" इति भाग॰। "अजय्यं विजयाय" इति च।

अजर त्रि॰ नास्ति जरा यस्य। (अजरामर) इति प्रसिद्धे देवे स्त्रियाम् जरारहितत्वम्। अजरी स्त्री। यथा अजरम् अमरम्। नास्ति जरा यस्य, देवे। तेषां जरामरणविकारशून्यत्वात् इति विष्णुपुराणम्। "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत्" नीति। अजरः स्त्री। "न जरा अजरः" इति च। जीर्यति जॄ–अच् न त। जरारहिते। अजर्य्यम्। घृतकुमार्याम् स्त्री।

अजर्य्य न॰ न जीर्यति जॄ–यत्। सङ्गतौ "तैत्तिरीय अजर्यम् सङ्गतम्" इति।

अजलम्बन न॰ अजलम् अम्बुरहितम् लम्बनम्। अञ्जने। शब्दचन्द्रिका।

अजलोमन् पु॰ अजस्य लोम इव लोम (केशाः) यस्य। (शूकशिम्बी) इति ख्याते अजलोमस्पृग्दोषेऽपि। अजलोमा–अजलोमी स्त्री। "अजलोमीं निहन्यात्" इति वैद्य॰।

अजवस् पु॰ जु–असुन् न त। वेगशून्ये। "अजवसो अजवथि स्त्री अजस्य वीथि पन्थाः। आकाशे। आकाशस्थे अजवीथ्याख्ये मार्गे। अजविदो अमलाः। अन्तरिक्षमार्गे शुभाशुभसूचकः। अजवीथ्यां अजवीथ्यां

अजवीथ्यां इति आकाशे अजवीथ्यां अजाख्ये वीथ्याम् इति प्रसिद्धाः। अजवीथ्याम् "विष्णुपद" इति च।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य शृङ्गम् इव फलं यस्याः। (मेषशृङ्गी) इति प्रसिद्धे मेषशृङ्गाख्यवृक्षे।

अजस्रम् न॰ न जस् हिंसायाम् अजस्रम् अविरतम् निरन्तरम्। "अजस्रम् अविरतं जयति" इति च। अजस्रदीप्तिम् "अजस्रदीप्ता अजस्रदीप्तिः" इति।

अजहत्स्वार्था स्त्री न जहत् स्वार्थम् हा–शतृ न त। स्वार्थपरित्यागेन लक्षणाविशेषे यथा। यथा छत्रिणो यान्ति इत्यादौ लक्षणाविशेषः। "अजहत्स्वार्थलक्षणायां हि शक्यो ह्यन्यो" इति काव्य॰।

अजहल्लिङ्ग पु॰ न जहत् लिङ्गम् हा–शतृ न त। लिङ्गपरित्यागशून्ये लिङ्गविशेषे। अर्थात् विशेष्यस्य विशेष्यलिङ्गभाक् अपि स्वलिङ्गम् न जहाति। यथा वेदाः प्रमाणम्। [इत्यादि] इति शब्दक॰।

अजा स्त्री न जायते जन–ड। (छाग) इति प्रसिद्धे।

अजाजि पु॰ अजम् अजति अजेन चलति अज–इण्। जीरके। अजाजी स्त्री "अजाजी अजाजी" इति।

अजाजीव पु॰ अजेन अजाभिः वा आजीवति आ+जीव–अच्। अजपालके। अजाजीविकाम्।

अजाण्डक पु॰ न अण्डं यस्य। अजाण्डकः। मयूरकादि जायते।

अजात पु॰ न जातः अजातः। (मेषशृङ्गी) इति प्रसिद्धे मेषशृङ्गाख्ये वृक्षे अजमारक्षकम्। अजामी स्त्री।

अजाति स्त्री न जातिः। अजातीये जातिरहिते। जातिशून्यत्वात्। आजातिनस्य जातित्वाभावात्। (मीरा) इति वह्नौ। अजातिरस्तु। (शैवाल)।

अजातक पु॰ अजेन सदृशमेतत् अजातकम्। अजातकं अजातकम् अजातकम् आत्मनः।

अजातशत्रु पु॰ न जातः शत्रुः यस्य न–त। अजातशत्रुः। युधिष्ठिरे।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा। दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च। "अजातदन्ता ये केचिद् ये च गर्भे प्रपीड़िता" इति वायुपुरा०। "अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते" इति शु० कूर्मपुरा०। तत्कालश्च त्वष्टा वण्मासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे समस्य निरूपितम्। पश्वादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहार (आदाँता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः। स च प्रायेण द्विवर्षात्सरकालपर्य्यन्तः।

अजातपक्ष त्रि० न जातौ उड्डयनसामर्थ्ययुक्तौ पक्षावस्य। अनुद्भिन्नपक्षके पक्षिणि। "अजातपक्षा' यक्ष्मा इवावभुरिदि भार०।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रु अस्मानुमोजीत्यादिवत् नञो व्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थसमास, न जातः शत्रुरस्य वा। युधिष्ठिरे राजनि। "न द्वेष्टि यत्तमभतस्त्वमजातशत्रु, इति" वेणी०। एवमजातारिरपि तत्रैव। "हन्त जातमजातारे प्रथमेन त्वयारिणेति" माघ। [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि०।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त०। अनुत्पत्तौ। ब०। जाति-

अजादनी स्त्री अजैरप्याद्यतेऽसौ अन्येन दु अस्पर्शत्वेऽपि अजै-राद्यते इति अद-कर्म्मणि ल्युट् ६त०। दुरालभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दु खदायके वृक्षभेदे।

अजादि पु० ६त०। ङीप्बाधकटाप्निमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गण। एडका, कोकिला, चटका, अश्वा मूषिका, बाला, होड़ा, वत्सा, पाका, मन्दा विलाता, पूर्व्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्य फलात्)। (सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्य पुष्पात्)। (मूलान्नञ) (शूद्रा चामहत्-पूर्व्वा जाति) क्रोञ्चा कनिष्ठा मध्यमा (पुयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा दंष्ट्रा। [जायारहिते।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य ब० जायाया निङादेश।

अजानिक त्रि० अजेन तद्विक्रयणादिना आनो जीवनम् अस्त्यस्य ठन्। अजाजीविनि। तस्य कर्म्म भावो वा पुरोहिता० यक्। आजानिक्यम् तत्कर्म्मणि तद्भावे च न०।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्रापणीय आरोही येन अज-विक्षेपे अच् शीभावाभाव आ+नी-कर्म्मणि यत् तत २ब०। बहुशस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अश्वे, उत्तमाश्वे च निर्भये त्रि०।

अजान्त्री स्त्री अजस्यान्त्रमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी अस्या गौ० ङीप्। नीलवृक्षायाम् (नीलवोना)।

अजापञ्च न० "छागगव्यदृसमूत्रक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पि। सक्षार यक्ष्महर कायस्थापोपशान्तये परममिति" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे न०। [उप०। अजपालके, तेनाजीवके च।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ+पा-णिच् ण्वुल्

अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभावः। गतिशीले। पदाजि। भावे इन्। गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीप्।

अजित त्रि० न०त०। जितभिन्ने पराजितभिन्ने। जिधातोर्द्विकर्म्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य प्रवृत्ति एकस्य कर्म्मणोऽविवक्षायामन्यस्य विवक्षायां तत्रैव कर्म्मणि क्त। भूरिप्रयोगस्तु अनिर्ज्जितशत्रावेव तथा च "गौणे कर्म्मणि दुह्यादेरित्युक्ते गौणकर्म्मण एवाभिधाननियमात् तस्येव जयकर्म्मतायां क्तेनाभिधानं योग्यत्वम्। "न च तेऽस्त्यजित किञ्चिदिति पुरा०, नास्त्येषामजितो देश" इत्यादौ गौणकर्म्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्तदेशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोनञ्समास इति भेद। रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु०।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इनच् न व्यादेश। चर्म्मणि, चर्म्मावृतत्वादेव रजआदीनां न देहप्रवेश इत्यतश्चर्म्मणोरजोविक्षेपसाधनत्वोऽस्यात्वम्। "चैलाजिनकुशोत्तरमिति" स्मृति। "एणेयमाजिनेन प्राह्मणमिति" श्रुत्यम्। "गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि चेति" "यथाजिनमावाद्धर इति" च कुमा०। अदूरभवादार्थे क्षया० क्ण्। आजिनीय तद्दूरभवादौ त्रि०।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्म्मैव सुश्लिष्टं पत्रं पक्षौ यस्याः ब०। (चामचिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे गौ० ङीष् (त्री) तत्रार्थे। तत स्वार्थे के ह्रस्वे टापि— पत्रिकापि तत्रार्थे।

अजिनफला स्त्री अजिन चर्म्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं यस्या "अजिनपूर्व्वकत्वेन जातित्वात् ङीप बाधित्वा अजा० टाप्। (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले वृक्षभेदे।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभाव। (उठान) इति ख्याते चत्वरे। शीघ्रगन्तरि त्रि०। "श्येना अजिरा इति" ता० ब्रा० "अजिरा क्षिप्रगमनशीला इति" भाष्यम् अत एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

न्यायात् नदी स्त्री । जिह्मा न अजिरोति न० प्राप्नोत्यभिनु अजिरो ३ इदम् यथा ह्य । आजिरैव अद ध्व इ स्त्री । कनुपरा ग । अजिरीय अनुपम- निभि लि ।

अजिरादि प पाणिनिना संज्ञायां मतुपि दीर्घविधौ गणे दत्ते शब्दगूहे गण यथा अजिर, खदिर, हरिण गण आरत्नम चतराष इति । अजिरवती । अङ्गिरे द अमरावतीति ।

अजिह्म त्रि न जिह्मा कुटिलो वक्रः न त । ऋजौ "अजिह्मानचरां दृष्टां योधिनामात्मकीतिताविति" इत्यु ।

अजिह्मग पु अजिह्मं सरलं गच्छति गम-ड । बाणे । "स्वर्गद्विरजिह्मगैरिति" । सरलगामिनि त्रि । "अजैद् गणजिह्मग" इति ।

अजिह्व पु जि-वन् प्राप्य न जिह्वा रसना वा यस्य तस्य न । भेके । तैर्ना जिह्वामूलमस्यां भारते आह । "अनाप देवान् यज्ञत्रो रसनावत जिह्वा । रसानवाने दैवा । स्वस्मिन्निति प्रभौ ।। भगवानाह यस्याप भारत प्रमादतम् । न संज्ञो भवे दैवा । यस्मात् यस्मादया । अतः त्वं सत्य देवेतोविशेषेण सस्याविता भवम् । यस्य दर्शनविद सो यदि दैवा । पितामहो । अमरपतिगन्धानां भयेन सो यदि गच्छिया । अन्याङ्गं यावदिमादो मर्त्यं सृष्टि- स्मात् इता ।। इत्यादृष्टा अनुष्ठानादितो भगवानिदम् । ज्ञानाद्यद् गच्छे यज्ञ यज्ञ न यद्गतम् । अतस्य न अभयासद्य न रसाद् भेकानीति वै । तं तं संज्ञ यादेव अन्यं तथितो यतो । अस्मान नायाम निवन अस्मात् नपदर्शनात् । रैरावतपरयानुकम्पनार्थं यद्वल ।। अतस्त्वनु भवान्यो । नरणो बन यस्य । जिह्वावार जिह्वापि रसनान्तर्हितम् हा । अस्यादौ सङ्कल्पिनां कृत- वोऽश्रयतिमाय । पितामहवर्तीय निराहारानयैतव । न्यायानपि वंशस्थानु सृष्टि कल्पादिमानि । अनीतय- मायदि वै निमायां निवसितव इति" । जिह्वाशून्ये त्रि ।

अजीकव नन्ना महादेवेन वै प्रज्ञाप नामि शीर्षाणि मा-न । पिनाकधनुषि । [आजीगर्तशब्दे इष्टो ।

अजीगर्त काम नन्दाय अजपत्य । गर्ते । माता इत्य ।

अजीर्ण न अ-जॄ-क्त न त । अहरणवशात् न भुक्त आहारस्य न जर । रोगभेदे । "अजीर्णे भवि भय यदा विज्ञय अजोर्णविषोऽधमानै । पूर्वं सदा जीर्णपतनम् संज्ञायां अजीर्ण दिवं दि इत्यादि" ।

अन्य । "अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति वैद्यकम् । अजरति अ जीर्णोऽय । अङ्गिर त्रि ।

अजीव त्रि नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते मृतादौ स्त्री अनुपाले च ।

अजीवनि स्त्री न+जीव-अनि । आक्रोशार्थे जीवनाभावे निमित्तनोभवे च "अजीवनिस्ते भवात्" इति कम्य । "इह भूयादजीवनिरिति" ।

अजुर त्रि जन-जुरच् न भाव । मेघादौ अजति "अजर- विन वर्णं नवाजरमिति" वेद ।

अजेय त्रि जेतुमशक्यो जि-यत् नञ् । अपराजेये । अजे यातुन यो न । "त्रिषु भुवनेष्वजेयाविति" वैद्यम् ।

अजैकपाद (द्) पु अजस्य शाखस्य इव पाद इव पादो यस्य अथवा न न पादश्चित्रापदयोः । एकादशे रुद्रेभावे पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । भारतेन अस्मै अश्वपार्श्वे स्मार्ते । "वीरभद्र १ शम्भु २ गिरीश ३ अजैकपात् (४) अहिर्बुध्न्य ५ पिनाकी ६ भुवनाधीश्वरश्च ७ कपाली च ८ दिक्पति ९ । स्थाणु १० भर्ग ११ भगवान् रुद्रस्तेन- एव यत्र "इत्युक्तेः एकादश रुद्रेषु मध्ये चतुर्थो रुद्रः । अपरत्र अजैकपादहिर्बुध्न्यः १ विरूपाक्ष ३ रैवत ४ । हर ५ बहुरूप ७ । त्र्यम्बक ८ वृषाकपि ९ । शम्भु १० कपर्दी । एते रुद्राः ११ एकादशरुद्रेषु । संज्ञायां अज्ञात्वा तत्र नामानि । अन्य जन इति नामान्तरं इत्यादिति च भाष्यान्तर्गतमिति इत्थम् । "तेन कामपाद भवतु यम्" इत्यादि कामय भानय । "एकादशाविरो लिखितानि" इत्यादेश नामानि नदी

अज्झटा स्त्री अजति गा वा अज्झि यस्य य इ रसान्वं नाम्नम् । भेषजादि । नाम रसान्न प्रयोज्य नाम्नि ।

अज्झाटा स्त्री अजति दीर्घं बिभर्ति अज्-विन् अटति संज्ञायां अज-अम् तत वर्ण इ भूम्यामलक्याम् । (भ ए आमला) इति प्रसिद्धे स्त्री

अज्झल न अजति क्षिप् अम् जलति विकिरति पत-अच् कर्म० इ न जलम् । अग्निदीप्तवे अग्निदेवानुगमि- । रोचते (काल) इति ख्याते मृते ।

अज्ञ त्रि न जानाति ज्ञा क न त । ज्ञानशून्ये जैसा- मूर्खे निजज्ञानशून्ये मूर्खे वेदाविचारविदायान- नधिकारिणि च । यदि ज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य अज्ञानविष- वम जीविके अज्ञानन्द न ज्ञानाभावः किन्तु ज्ञानविरुद्ध

तज्ज्ञाज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञ' प्रकर्षेणाज्ञ' सुषुप्त्यवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् । अचेतने, जड़े, "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्येति" सांख्यका० । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।

अज्ञात त्रि० न ज्ञात । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । "अज्ञातकुलशीलस्य वासोदेयो न कस्यचित्" इति हितोप० ।

अज्ञान न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तद्भावे "तत्त्वाज्ञान धिया नश्येदिति" वेदान्तिमतसिद्धे पदार्थान्तरे च "अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तव" इति गीता । "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति, गुरुनति० । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः । पदार्थान्तरमिति वेदान्तिन । तथाहि अहं न जानामि अहमज्ञ इत्यादिर्विशिष्टानुभव सार्व्वलौकिक स च ज्ञानाभवविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तन्न युक्त विशिष्टबुद्धौ विशेषण्य ज्ञानस्य हेतुतया सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मि कज्ञानाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटकज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञान पूर्व्वमपेक्षितम् आत्मनि तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट बुद्धि स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभावज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धे प्रतियोगिज्ञानरोधितायाः सर्वसम्मतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामान्याभाव उत तत्प्रागभाव अथ तद्ध्वंसो वा तत्र विषयो भवति, नाद्य पूर्व्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीय प्रागभावस्य सामान्यधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव विषयता वाच्या सा च न सम्भवति सामान्याकारेण ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्यपि पुरुषे तादृशप्रतीति स्यात् अग्रे जनिष्यमाणानन्तज्ञानप्रागभावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधित्वाभावात् । नान्त्य प्रागभावरीत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् । तच्चानुमानेनैव । अनुमानञ्चेत्यमुक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे । विवादाध्यासित ज्ञान स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरकस्वविषयकवस्तुपूर्व्वक भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । यथा अन्धकारे प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमोरूपपदार्थपूर्व्विका एव ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाम्यात् स्वविषयस्य घटादेरावरकं किञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम् पूर्व्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तम इव तन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञान ज्ञानविरोधि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञान शुक्तौ रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चमुत्पादयति । अतएव तज्ज्ञावरूप भावस्यैव भावपदार्थोपादानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्याघात । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम् सत्त्व तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवदसत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अत सदसद्भ्यामनिर्वचनीय व्यावहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदार्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य द्वे शक्ती आवरण विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्वविषयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्त्यनर्हं करोति) सा आवरणशक्ति या तु स्वकार्य्यबुद्धिद्वारा इन्द्रियादिद्वारा विषयदेश प्राप्य विषयगत स्वकारणमिथ्यावरणशक्ति नाशयति सा विक्षेपशक्ति यथोक्त "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञान धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेदिति" । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्तिमावृत्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादित रजत विषयीकृत्य तद्गतमावरणशक्ति नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञान स्वशक्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादित प्रपञ्च विषयीकृत्य तत्तदाकारबुद्धिरूपचिद्रूपा विक्षेपशक्ति तद्गतावरणशक्ति निवारयतीति दृष्टानुसारिण्येव कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्रि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्ग दानेनानया अज-करणे मनिन् न वीभाव । गवि, इति निरुक्तकार ।

अञ्चति पु० न० अन्च–गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्रि० ।

अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अन्च–अलच् । वस्त्रप्रान्ते "चोयाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनाया" इति "भूमौ दृष्ट्वा पदमिह समाघेहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्निति" च उद्भट । प्रान्तभागे "दृगञ्चलै पश्यति केवल मनागिति" उद्भट ।

अञ्चित त्रि० अन्च–क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । "अपि-स्वञ्जनमञ्चमाञ्चितमिति" नैष० । "अञ्चितसव्यपाद इति" भट्टि । "अञ्चित शूलपाणिरिति" पुरा० । गमिते च "अर्द्धाञ्चिता सत्वरमुत्थिताया" इति रघु ।

[illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible] पु० [illegible]

[illegible] पु० [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible] +[illegible] [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible] पु० [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अनृजु-गतौ मिश्रणे च असुन्। वेगे, बले, औचित्ये च। "अञ्जस उपसङ्ख्यानमिति" वार्त्तिकात् तृतीयाया अलुक्। अञ्जसाकृतम्। "अञ्जः समुद्रमपजग्मुराप" इति वेद।

अञ्जस त्रि० अनृज-असच्। सरले अवक्रे।

अञ्जसा अव्य० अनृज-भावे असु अञ्जः गतिं विलम्बं वा स्यति सो-बा०का। विलम्बाभावे, शीघ्रे, याथार्थ्ये च। "रशोऽञ्जसा यासता रज" इति वेद।

अञ्जि पु० अज्यतेऽनेन अनृज-करणे इन्। तिलकादौ चिह्ने "अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानिति" य० रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीप। "तस्मै दन्ताञ्जये इति" भवदेवे वेदमन्त्र। [(ष्णु)च। सूर्ये।

अञ्जिष्ठ(ष्णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वम्। अनृज-इष्ठ-

अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप्। मेषणयन्त्रे, मङ्गले च।

अञ्जीर पु० अनृज-बा० ईरन् (मेयारा) इति ख्याते वृक्षे।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट्। अटति आटीत्। "भो बटो भिक्षामटेति" सि०कौ। परि+परितो भ्रमणे पर्य्यटन्।

अट गतौ इदित् भ्वा०आत्म०सक०सेट्। आण्टते आण्टिष्ट।

अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्व्वीम् अट-अनि वा ङीप्। धनुष्यें गुणारोपणस्थाने।

अटरु(रू)ष पु० अटति भ्रमति अट-अच् तं रोषति हिनस्ति रुष-क, अटैः अटद्भिर्वा रुष्यते न युध्यते रुष-क वा। (वासक) इति ख्याते वृक्षे।

अटवि (वी) स्त्री अटन्ति चरन्ते वयसि यत्र अट-अवि वा ङीप्। वने। विन्ध्याटवीति का० विन्ध्यगिरिसन्निकृष्ट मसिद्धवनम्। "कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति" रामा०।

अटा स्त्री अट-बा० अङ्। पर्य्यटने।

अटाट्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप्। परिभ्रमणे, कुत्सितगमने च। यङ्लुकि। अटाटाप्यत।

अट्ट अतिक्रमे बधे च भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। अट्टते। आट्टिष्ट। दोपधोऽय तेन अट्टिटिषते आट्टिटत्। क्विपि अत्। टोपधस्य तु आटिट्टिषते अटिट्टत् क्विप् अट्।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट्। अट्टयति ते। आटिट्टत्।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यद्यत्र अट्ट-आधारे घञ्। प्रासादस्योपरिस्थगृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्र स्थिता हि भटा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतव अन्योत्कर्षेऽनादरः। तद्वत्से भवे च त्रि०अश्मे "अट्टमूला जनपदा शिवमूलाश्चतुष्पथा" इति भार० "अट्टमन्नं शूल विक्रेय येषामिति" नीलकण्ठ शुष्के च न०। क्षौमवस्त्रे प्रासादे च पु० "सुधाधवलाट्टहासेति" काद०। "ददृशे नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणेति" रामा०। गृहशब्दे प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम्। अलुके, "अट्टट्ट हासमशिव शिवदूती चकार हेति" चण्डी

अट्टन न० अट्टतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट्। चक्राकारफलकास्त्रे। भावे ल्युट्। अनादरे न०।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा०त०। प्रासादप्रधाने देशभेदे धूमा० वुञ्। आट्टस्थलक तद्देशभवे त्रि०।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हास हस-घञ् ३त०। उच्चहासे।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क। कुन्दवृक्षे तस्य शुभ्रपुष्पत्वात् उच्चहासतुल्यत्वम्। [उच्चहासिनि त्रि०।

अट्टहासिन् पु० अट्टसमं हसति हस-णिनि। शिवे।

अट्टाट्ट पु० अट्टट्टवत् न पररूपम्। अलुके सर्व्वोत्कर्षे अनादराधिक्ये।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्य्याप्तो भवति अल-अच्। प्रासादोपरिस्थे गृहे। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे "गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनामिति" रा०।

अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन्। इष्टकादिनिर्मिते राजगृहे।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति कृ-अण् उप०। (राज) प्रासादकारके "कुलटायां च शूद्राया चित्रकारस्य वीर्य्यतः। भवेदट्टालिकाकारः पतितो जारदोषत"इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे।

अठ गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट्। अठति। आठीत्।

अठ गतौ इदित् आ० भ्वादि० सक० सेट्। अण्ठते। आण्ठिष्ट।

अड उद्यमे भ्वादि० पर० सक० सेट्। अडति आडीत्।

अड व्याप्तौ स्वादि० पर० अक०सेट्। वेद एवास्य प्रयोगः। अड्णोति। आडीत्।

अड्ड अभियोगे, समाधाने च भ्वादि०पर०सक०सेट्। अड्डति। आड्डीत्। दोपधोऽयम् अड्डिड्डिषति आड्डिड्डत्। क्विप् अत्। डोपधस्य तु आडिड्डिषति आडिड्डत् अट्

पच मद्दे भादि पर सक सेट । पचति । पाचीत् ।

पच वीसरे दिवा आत्म सक सेट । पच्यते पाचित ।

पच (म) क त्रि पचति पचेचम् महति पच–पच मतः कुलाषाम् च । पचमि निष्ठिते च । "पाचपचे कम्‌-विवेदिति पा" । पचम कुलापा कि पो । दम्पचम पापविपाचे ।

पचत त्रि पचो: कलपचकभीमादिकस्य स्वर्ण चेतम् पचु+पच् । भीमादिककलविपाोक्ते (उणादि) चेते ।

पचि ह पो पचति पच्यते पच–रम् । (पाटा) इति ख्याते लपकापथिते पीठते कष्मपपपाचे च । पीने वा चीप् । मान पाविर्द्वितमोमते । तेन पाचिता पाची ।

पचिमन् ह पचीपता पचु+इमनिच् । कम्बाले कम्ब पविलाचे देवपर्णेरे च मदमान् कम्बीभूत वमन मग्न प्नोति । देवपीपि च । "पचिमा पचिमा माति मानमेद्र पविमा ददा । देविन चपचिमद पदा पापा-पचाविदा" रघुवाणि । पीनो कद्दपाच देवपर्णपदाच-मिछन्ते मत्सने । "ददा तेन पदपदा विद्यावयाचि-कुेति" पेद ।

पचित त्रि पचितेन पचु–तन् । पचुते पाचितम्बे । "पचपचिर्त मेषा मिपीपते मध व पाचिते मापवद-इतिं पचमचमार्त वीप्तिपचपच" इति मा च ।

पचीमाचह ह पची भूषाप पचिनित्र भाषमा । पचापचे हर्षिदे । पच पद्मीतमयचा चार चा च । "पदू माझ्व पविचाळम इति निभु गा । हविवाम् पर्वपदाना पमे पविं च विन । च आमपपदार पदपचे पपाचपा: । मदू माधपपापमीयी वसी पीम-प्रतापिच । पच चाचेन पद्दा इवि पापवि पर्वत । पचापपदर्य माना दपसो पीप्रवापिचा । पहवायी पापा मद्दमी दर्वविर्वदर्जन । । ते पचापपचे पोप दवप । कुरपदव । । निमाप च पमाझीपाप्मदं पापापते पपे । तेन पीमेपमो पीप्रं पवपदविपो पपन् । पाचमाप पपोपिष्ठ चर्वारें पचापदपा । पपदच पसो रापंचपाप्तरं पपोपनम् । पपीन पपा पापा दपपो द्विचपम् । । तेन पचापपचे मद्धन् । पमा दीप्पर्व चपम् । पपा द दविषो तेपो जुपवो च पपेपच । । च विविदपर्य राजपदपीत् पाचपापु मा । पपसो राज-पदपा निविम्माचावपापपम् । ददपदम पीमाचापीरो ष्ठद् पपेन च । पचा पदा पपपद्यविपो व इविं प्रवि ।

पपपीपूर्व पदो राजो दपू पपें पपीदपम् । व राजा पद पैपीरेदम्पचाहमलाविवि । व दपिवित रदाव भूचे मीपो पचापपा । पपसो पूप पाटोप व इविं दविपप पदा । पविपम पदीपार्व पपाचाद्वाप शापप । मूपकः च तु पर्वीचा पापेन पद्दा पदा । निपापारो इवि निर्विदिवर्य पपपदाप । पापपापाप च प्रापा-पदीप पदपानदद् । मूपाप पपपादेन पपसेन पदा-मपा । पचार्थ पदर्थ पपपमुपवलपापिपा । । ते राजो पपमा मूपा पचिपल ड मारव । । दपपो पपापदि पपपपदम् द्विपोपपम् । पोदविचायदे मद्दम् । वि पार्य सवमापवि । पेपेच पपदुपाद भूचे शापपर्व पदन् । देवपापम पपाप । पदा च इवि-मार्दु पपाचापाप पपीपपाम् । दोपन वं पविमापि च वि पैपपोऽस्ताचवि । वं दद्दा दविपपपम पदा पदविपेदविं । पपेदवंपपा राजो पपापर्व मरापिव । । च मा च पपर्व वेपा विपिल पद पम वा । पदाद भाषाप पदा भूपपपापविपपपम् । राजीपाप । पदमाप-सर्व पोपापपामाद्विनपप । । पपादे सा पपाद च वे व मोपुपेवि । दपपपपसो राजा पपादपपोपविा । पपपाद राजा वं पदा पपपापपम् । पपापार्य च मूपापापमूर्य निपपप च । पापपप निपुड़ पूर्व मूचे च विषिले । च पपापवेदेन सुदेव पपदपाविा । निपापिपपा पोपाद् विपिले द्वपमाद् पदे । पची-मापम इति च पसो चीवेद भोपते इति ।

पचीपस् त्रि पविपेन पचु पच+ईपसुन् । पचुते पविपपचे "पचीयसीयाम् पदपो पदीयाम् इति" पुपिः । क्लिप्ते पोप

पचु त्रि पच पचु । पुडे पचपरीवापवि पुमे पेचे च । (लिया भाषमी म्राचा) मदति कुचपाचे ह । "पपपप दववापोऽपपपपादपाप" इति पीवा । पचुपमोऽपि दविपापविपेपपापी । पम दविपापम पम-पोपिमा पद पपपदीपपुपपपदपा "पपादेपेषेपेपेपि पमपपप "पपू पपपपपुपपपोपविपापि पूपा पदर्विपपरिपापपप मद्ददवि निवेपप, दविपापपाद-दिपपाप दपपपपीप पारीरपपापे पपविपपमे पापपपदपाद पद्मदेपाद पार्वदापपपापविपपपम् । पपापपपदपपपूपपपापूपपपपार्य पूपपपपे पुपपीपर्म द पपपपदे पद्म वे । दपपु पपपादपार्य पापपपाप-

त्वात् अणुत्वं यत्र चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते। एवञ्च अणुशब्दस्य शुक्लादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वम्। अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च। तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्षपधोमकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्याल्पत्वात् तत्र प्रवृत्तिः। तदभिप्रायेणैव “अन्वणु दृषमांशोऽणुश्यैकादशांश” इति लीला०। श्रुतौ च “अणोरणीयानिति” निर्देशः। अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या स्यादणुलक्षणेति” भाषा०। तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवाभावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनीति” भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तदभावेनैव नित्यत्वं मद्ग्रोक्तमिति नैयायिकाः। वेदान्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिमुररीचक्रुः। यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे वक्ष्यते। सूक्ष्मार्थपराकृत्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणुजीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम्। एवञ्च अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्वत्यैवास्य प्रवृत्तिः तेन तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप्। अण्वी। “अण्व्योमात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानाञ्च याः स्मृता इति” मनुः। “अस्थूलमनणु इत्यादि” श्रुतिः अत्र नञ्तत्पुरुषसमासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति” पाणिन्युक्तेः परवल्लिङ्गत्वेन अणुशब्दस्यापि नपुंसकत्वमित्यवसीयते। अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते।

उक त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्थूला० कन्। अणुप्रकारे स्वार्थे कन्। अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु०।

णुत्व न० अणोर्भावः। अणुपरिमाणे।

णुधर्म्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्म्मः। “दुर्बोधे धर्म्मे” “नहि सुबोधोऽप्यणुरेष धर्म्म इति” पुरा०।

णुभा स्त्री अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः ब०। विद्युति।

णुमात्र त्रि० अणु परिमाणमस्य अणु+मात्रच्। अल्पपरिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति शारीरकभा०।

णुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव। दन्तिवृक्षे।

णुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट्। सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट्। सूक्ष्मपदार्थालोचने न०।

णुव्रीहि पु० कर्म०। सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च।

ण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ड टवर्गादित्वेऽपि डस्य नेत्त्वम्। पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे, “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति” मनुः। “ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्रामग्रदिति” वीर०। वीर्य्ये च। स्वार्थे कन्। तत्रैव। अस्मिन् कुक्कुट्यादीनां पुंवत्। कुक्कुटाण्डम्।

अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजातकृतकर्म्मपाकसाधनत्वात्। शुभाशुभकर्म्मपाकसाधने ब्रह्माण्डगोलके। “तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे” इति सि०शि०गो०।

अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप्। नीलवृक्षादृक्षे।

अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य मुष्कस्य कोष(श) इवावरकत्वात्। अण्डाकारे चर्म्मावृते पुंचिह्नभेदे।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड। अण्डजाते पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (काकलास) इति ख्याते कृकलासे च। अण्डजातमात्रे त्रि०। मृगनाभिकस्तूर्य्यान्तु स्त्री० “अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपाः” इत्यादयः सर्व्वे एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः”। तेषामुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो मस्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् पक्षमिष्यतीति”। अण्डजातादयोऽप्यत्र।

अण्डालु पु० अण्डम् अस्त्यस्य अण्ड+आलुच्। डिम्बविशिष्टे मत्स्ये।

अण्डीर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्यास्तीति अण्ड-ईरन्। विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च।

अत बन्धने इदित् भ्वा० पर०सक०सेट्। अन्तति। आन्तीत् “समन्तसि कपोत इव गर्भधिमिति” वेदः।

अत बन्धने भ्वादि० पर०सक० सेट्। अतति। आतीत्।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक०सेट्। अतति। आतीत्। क्त अतितः। इन् (पदाति) “अतिथिरभ्यतति गच्छान् प्रति” इति वेदः।

अत् अव्य० अत-क्विप्। आश्चर्य्ये। चर्य्यादि०। अद्भुतम्।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन्। पथिके।

अतट पु० तट्यते आहन्यतेऽम्भसा इति तटं अवपातस्थानं तन्नास्ति यत्र ब०। (आकुरीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थानशून्ये, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति। पर्व्वताद्युच्चस्थाने, भूमेरधोभागे च।

अतथोचित त्रि० न तथारूपमुचितं यत्र। यत्र यद्रूपमुचितं तद्विरोधिरूपापन्ने।

अतद्गुण पु० “तद्रूपानहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुण इति”

[illegible] दर्शितम् ।

अतद्गुणसंविज्ञान पु० न तस्य गुणस्य संविज्ञानं यत्र । बहुव्रीहिभेदे । [illegible] ।

अतन्त्र त्रि० न तन्त्रं यस्य । [illegible] ।

अतन्द्र त्रि० नास्ति तन्द्रा निद्रा यस्य । आलस्यशून्ये ।

अतन्द्रित त्रि० तन्द्रा आलस्यं यस्य न । [illegible] "अतन्द्रिता [illegible]" इति स्मृतिः ।

अतथोचित त्रि० न तथा उचितः । [illegible] ।

अतर्क्य त्रि० न तर्क्यते [illegible] ।

अतर्कित त्रि० न तर्कितम् । [illegible] ।

अतल न० न तलं यस्य । [illegible] पातालभेदे ।

अतस पु० [illegible] । वायौ । [illegible] । अतसी । [illegible] ।

अति अव्य० अत-इ । पूजायाम्, अतिक्रमे, अतिशये च । [illegible] ।

अतिकथ त्रि० अतिक्रान्तः कथाम् । [illegible] ।

अतिकथा स्त्री० [illegible] ।

अतिकन्दक पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य । हस्तिकन्दे ।

अतिकर्षण न० [illegible] ।

अतिकश त्रि० अतिक्रान्तः कशाम् । [illegible] ।

अतिकाय त्रि० अतिशयितः कायो यस्य । [illegible] रावणसुते [illegible] ।

अतिकुत्सित त्रि० अति+कुत्स-क्त । अतिनिन्दिते ।

अतिकृच्छ्र न० अतिशयं कृच्छ्रम् । [illegible] ।

साध्यत्वात् "अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" स० । द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे "एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् । त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्य मतिकृच्छ्रं चरन् द्विज इति" मनु । "त्र्यहाणि त्रीणि मध्याह्नानि पूर्व्ववत् प्रात सायमयाचितं प्राजापत्यवदिति" रघुनन्दन । प्राजापत्ये हि "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं साय, त्र्यहमद्यादयाचितमिति" मनुनैव प्रात कालादौ भक्षणमुक्तं पूर्व्ववदित्यनेन तद्धर्मातिदेश । अस्य पुंलिङ्गत्वमपि "अतिकृच्छ्र पर्णकृच्छ्र सौम्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रक" इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । "अभगुर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्र निपातने इति" मनु । अतिशयित कृच्छ्र प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति त्रि० ।

अतिक्षत त्रि० मर्य्यादातिक्रमेण क्षतम् । मर्य्यादातिक्रमेण क्षते पदार्थे "सर्व्वत्रातिक्षत लोके व्यसनायोपकल्पते" इति पुरा० ।

अतिक्षति स्त्री अति+क्ष-क्तिन् । मर्य्यातिक्रमेण करणे । अत्या०स० । वृत्तरत्नाकरोक्ते "तथातिक्षतिरुत्क्षतिरिति" पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य ब० । कुब्जकवृक्षे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-घञ् ह्रस्व । उल्लङ्घने । अतिक्रान्त क्रममिति अत्या०स० । लङ्घितक्रमे त्रि० । दुर्+अति+क्रम-कर्म्मणि खल् । दु खेनातिक्रमणीये त्रि० । "कालो हि दुरतिक्रम" इति "स्वभावो दुरतिक्रम" इति च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० । भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्रार्थे स्त्री ।

अतिकृच्छ्र पु० प्रा०स० । "अष्टाविंशत्यक्षरोय एकविंशदथापि वा । अतिकृच्छ्र स विज्ञेयो निन्दित सर्व्वकर्म्मसु इति" तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपान्विते त्रि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा०स० । "क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा" इति ज्योतिषपरिभाषिते" वक्रगत्यापन्ने भौमशनिरूपक्रूरग्रहे । अत्यन्तक्रूरे त्रि० । "त्रि यदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा । अतिक्रूर स विज्ञेयो निन्दित सर्व्वकर्म्मसु" इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या०स० "अतिगण्ड सुकर्म्मा चेति" ज्योतिषपरिभाषिते विष्कुम्भावधि षष्ठे योगे । "गण्डातिगण्डयोर्नाडीपञ्चकं परिवर्ज्जयेदिति" ज्यो० अतिदृढोगण्डोगल । दृढगण्डे पु० । प्रा० ब० । अतिदृढगण्डवति त्रि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य ब० । चम्पकवृक्षे । अतिशयितगन्धवति त्रि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच । पुत्रदात्रीलता

अतिगर्व्वित त्रि० अत्यन्त गर्व्वित । अत्यन्तगर्व्वयुक्ते अत्यभिमानिनि गर्व्वश्च आत्मनि असतो गुणादेस्तत्कर्म्माभिमान तस्यात्यन्तत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।

अतिगव त्रि० अतिक्रान्तो गा वृथा अच्‌समा० । अत्यन्तमूर्खे अतिक्रान्त गा वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च त्रि० ।

अतिगह्वर त्रि० अतिक्रान्तो गह्वर दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोग्यत्वात् अत्या० स० । दुर्बोधे अतिगहने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुण । अतिशयविनयदाक्षिण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने त्रि० । अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा०ब० । उत्कृष्टगुणवति त्रि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरु पूज्यतमत्वात् प्रा० स० । "त्रय पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति" विष्णूक्ते पित्रादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये त्रि० । स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्व्वी । [पर्य्याम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहा मध्यावकाशेन । पृश्नि-

अतिग्रह त्रि० अतिशयित ग्रहो ज्ञान, स्वस्वकार्य्यस्य ग्रहण वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु, आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मेन्द्रियेषु च । अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्बोधे त्रि० । अतिशयितो ग्रहो ज्ञानम् । सम्यक् वा सम्यग्ज्ञाने पु० । अतिग्रहणादयोऽप्युक्तार्थेषु । [सन्निपाते दुःखावस्थाभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दु ख हन-टक् । दु खा-

अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थान चरोऽन्तर चरति गच्छति चर-अच् । पद्मिन्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपद्मिन्याम्, पद्मचारिण्या लताभ्याम् । अतिक्रमणकारिणि त्रि० ।

अतिचार पु० अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालमुल्लङ्घ्य चार राश्यन्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तराशिषु भोगकालमुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमने । अतिचारश्च ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यमाणेन "रविर्मास निशानाथ सपादंदिवसद्वय"मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोल्लङ्घनेन ग्रहाणां अतिशीघ्रगतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिमुपभुज्य राश्यन्तरगमनम् । तच्च विस्तरेण ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यते । "यदातिचार सुरराजमन्त्रीति" "अतिचार गते जीवे' इति "गोऽजाग्निकुम्भे तरगोऽतिचारम" इति च ज्योतिषम् । गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अतिक्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् त्रि० अति+चर–णिनि । पूर्व्वोक्तातिचारयुक्ते ग्रहे । "अतिचारी यदा जीवः" इति ज्योतिषम् । अति-क्रम्य चारिवेन वा गमनशीले त्रि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तश्छत्रम् छत्राकारत्वात् अत्या० स० । (छातिया) इति प्रसिद्धे छत्राकारवृक्षभेदे (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलतृणभेदे च । स्वार्थे कन् । अति-च्छत्रकोऽप्यत्रार्थे । छत्राकारच्छत्रमस्ति (सूलफा) इति प्रसिद्धे शतपुष्पे ठ स्त्री । स इवाकृतिरस्य कप्, टापि अत इत्वम् । अतिच्छत्रिकाऽप्यत्र । अतिच्छत्रिका(?) स्त्री । छत्राकारे चाम ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तं छन्दः इत्याद्युक्तिरूपत्वादविच्छन्दो-भेदम् अत्या० स० । अष्टादिनम्नोऽतिच्छन्द्वेन विख्यातेषु विख्यातभेदे "आयत्तमं च छन्दः" इति "अतिछन्दस् संज्ञीति" च वेद । छन्दो वेदोऽतिक्रान्तो वा । अपि मानादि वेदोक्तकर्म्मत्वे अतिक्रान्तभिप्राये च त्रि० ।

अतिजगती स्त्री० अतिक्रान्ता जगतीं द्वादशाक्षरपादाम् छन्दो-पादविन्यासात् अत्या० स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगतीं समतिक्रान्ताऽस्ति त्रि० । इति क्षौमे च तृणविशेषे ।

अतिजव त्रि० अतिशयितो जवोऽस्य च । अतिवेगवति तुरङ्गादौ च । प्रा० स० । अतिशयिते वेगे पु० । "अयत्नचालितमरुद्वेगवता सर्व्वतयातिजवेन" रघुः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य च । नीलवर्णे बकविशेषे यस्य सर्व्वदा जागरणशीलत्वम् । निद्राराहित्ययुक्ते त्रि० । [अतिदोषनाशने ।

अतिडीन न० अतिक्रम्य डीनं नभसि उड्डयनं प्रा० स० । पक्षिणाम्

अतित(ता)राम् अव्य० अति+तरप्(तमप्) आमु । अत्यर्थे "वैशम्पायनस्यातिरामात् वैयात्य" रघुः ।

अतितार त्रि० अतिक्रम्य तारकम् । अत्यन्ततेजस्वितारको "अति-तारकाक्षरं" ... । अन्त्यखण्डे पु० अतिशि त्रि० ।

अतितीक्ष्ण त्रि० अतिशयेन तीक्ष्णः अत्यन्तो यस्य च । करीवादी (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-तिक्ते पु० । अतिशि त्रि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति यत्र स्थितम् । अन्न-योगेन भोजनकाले आगतो "एकरात्रं हि निवसन् अतिथि-र्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथि-रुच्यते" । वैश्वदेवान्तर्गतेऽतिथि निज वासुदेवे अतिथि-पितुः च । तत्र च अन्यत्सहितः प्रायेण तस्य ग्रहसत्र-भाग्यादानविधानं पद्मोक्तं मनुना "वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते

अध्वगोऽतिथिरागतम् तत्र वाद मध्याह्न प्रदद्यादिति" विष्णु पुराणोक्तविधिमेव स्तौति "प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्ग-सङ्क्रमः" इति यथा । अतिथिपूजोत्तमसे अमुष्यं तत्त्वादादय यत् । "आगत्य च गृहः पूर्व्वाह्न प्रातो गृहस्थोऽयम् मनुष्यारामं नाकपृष्ठोऽतिथिरिति विदितः" इति मात्व । विष्णौ च तत्र इत्युक्तेन ज्ञानस्वरूपत्वे त्र वैदानि विविधैस्तत्रप्रवर्त्तितिः अतिथिपूजामते । "सर्व्वे यदि कौन्तयातिथिर्विधिरिति" मन ।

अतिथिपूजा स्त्री० ६त० । अन्नपानप्रदानादिरूपायाम् अतिथ्यर्थे अतिथिपूजने अतिथिसत्कारादरूपोऽनर्थ ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा० स० । बहुतर-दाने "अतिदाने बलिर्बद्धः" इति नीतिः ।

अतिदिष्ट त्रि० अति+दिश–क्त । अतिदेशविषये यथा "प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति" शास्त्रेण प्रकृतावुक्तं सामान्यतत्रत्वेऽपि स्वसामान्यतोऽपि विकृतो कर्त्तव्यता-वेनातिदिष्टत्वे । अतिदेशेनाव स्वरव्यञ्जनं रूपादिकम् प्रयोगेन कार्येषु इति चौक्ताचरां स्मिन्नम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप–कर्म्मणि यत् । रक्तचित्रके (लालचिता) इति ख्याते द्रुमे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तोदेवान् अत्या० स० । सर्व्वदेवश्रेष्ठे देवे "ब्रह्मण्यातिदेव इति" वेद ।

अतिदेशः पु० अतिदेश अतिदिश्यते अन्यत्र लिङ्गे देश कथनम् अतिदिश्यते वा अन्ये धर्म्मेण वा नः । "अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्म्मसंहतेः । अन्यत्र कार्य्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् वैकृते तस्मात् तदङ्गानुकर्षणम् । सर्व्वेषामेव चाद्यतिदेशः स उच्यते" इत्यतिदेशलक्षणमुक्तम् । अन्य-प्रोक्तस्यान्यत्र धर्म्मस्य प्रापणं अतिदेशः । यथा "प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्या" इत्यतिदेशः इत्यादिकः शास्त्रमति-देश । शास्त्रातिदेशः निमित्तातिदेशः व्यपदेशातिदेशः रूपातिदेशश्च । तत्र व्याकरणादिप्रसिद्धौ ज्ञेयम् । अतिदेश प्रायेण इत्यादिना उक्तलक्षणमतिदेशः यथा प्रकृतिवत् विकृतिरिति अतएव मीमांसकदर्शने अन्य-स्यादिस्याप्रो नौषि मत्वादी च विधिरेवं यथा "एक-स्मिन् स्थाने पाठस्य स्थानीवत्" "अर्थ्यवत् सर्व्वनाम मिव समानो देवदत्तादी च स्थानिवदेशः निमित्-वादी निमित्तातिदेशः अतदेशिस्तु आदावत् वंशानि-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशा सन्ति । लोके च गोसदृशो-गवयइत्यादौ रूपातिदेशइत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे अस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्व सहकारिभावोवेत्यादि तत्तच्छास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्वृत्तम् ठक् । आतिदेशिक त्रि० । "आतिदेशिकविधिरनित्य" इति परिभाषा ।

अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्ट धनुर्यस्य प्रा०ब० धनुषोऽनङ् । उत्कृष्टधनुर्युक्ते योधे । धन्वा मरु अत्या०स० । मरुस्थलातिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिका धृतिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । धृतिर्धैर्य्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि त्रि० ।

अतिनु(नौ) त्रि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या०स० क्लीबे ह्रस्व । नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौ ।

अतिनिद्र अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययी० । निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या०स० । अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते त्रि० । अतिशयिता निद्राऽस्य । दीर्घनिद्रे त्रि० । प्रा०ब० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अतिक्रमे । "कालातिपत्तौ द्विगुणामिति" स्मृति । पद-क्तिन् पत्तिर्निष्पत्ति अत्या०स० । अनिष्पत्तौ स्त्री । "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति" पा० । क्रियातिपत्ति क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्ति । पत्ति सेनामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिपत्र पु० अतिरिक्त वृहत्पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे ।

अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयित सुन्दर पन्था प्रा०स०स्वे पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।

अतिपद त्रि० अतिक्रान्त पद चरणम् । वर्णवृत्तानुसारिपादातिक्रान्ते "अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति" ।

अतिपन्न त्रि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । "तथातिपन्न-गिरुस्कारार्चेति" रघुनन्दनः ।

अतिपरोक्ष त्रि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यक्षे, सन्निपये च ।

अतिपात पु० अतिक्रमः पात गति अति+पत-घञ् । "अतिक्रमे "न चेत् कार्य्यातिपात" इति शकु० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातक अत्या० स० । पुंसां मातृस्नुषादुहितृगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्रपितृश्वशुरगमनजन्ये पातकविशेषे । "मातृगमन, दुहितृगमन, स्नुषागमनञ्चेत्यतिपातकानीति" "अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनमिति" "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिन पर्य्यायेण कल्प पच्यन्ते" इति च विष्णु स० । "सद्योऽग्निप्रवेशमतिपातकिम" इति हारीत । "अथ नरकानुभूतदुःखाना तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णाना मानुष्ये लक्षणानि कुष्ठ्यतिपातकीति" विष्णु स० । पातकमतिक्रान्तवति पुण्यशीले त्रि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-के । अत्यन्तप्रात काले । "नातिप्रगे नातिसाय न निशीथे न चोषसीति" स्मृति ।

अतिप्रमाण त्रि० अतिक्रान्त प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमाणातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचित ततोऽधिकप्रमाणवति । प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे वृहत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रवृद्ध त्रि० अत्यन्त प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम् । प्रमाणातिरेकेण वृद्धिमति । अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यतिक्रमेण, क्षत्रियादे स्वकर्त्तव्यतामूढतया मर्य्यादाद्यतिक्रमेण वीर्य्याधिक्येन वा वृद्धि "तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति अनादर" इति । "अतिप्रवृद्ध प्रहितास्त्रवृष्टिभिरिति" रघु ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रमः मर्य्यादां प्रश्न । मर्य्यादातिक्रमेण प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा वृहदारण्यके याज्ञवल्क्य प्रति वाचाकव्यतिप्रश्न तत्र ब्रह्ममीमांसायाम् तेन कृतायामपि तथातिप्रश्नकरणात् तस्य मुण्डपतन सूर्य्यान्तरात् जातमिति वृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ, प्रसङ्गमतिक्रम्यान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्षणसम्बन्ध प्रसङ्ग, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्ग । "अतिप्रसक्त्यनापादकेति" जगदीश ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे । प्रसङ्गमतिक्रान्तवति त्रि० । [सुभूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध त्रि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते

अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण ऊढ्यतेऽत्र प्रौढ विवाहकाल प्रा०ब० अतिशयिता वा प्रौढा वृद्धियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम् अतिशयवृद्धियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षातीतकाल एव अतिप्रौढकाल । "अतिप्रौढा च या नारीति" स्मृति अतिप्रवृद्धे त्रि० ।

अतिबल त्रि० अतिशयित बल यस्य प्र०ब० । अत्यन्तबलाधायिकाया पीतवर्णायां (बेडियाला) इति ख्यातायां लतायां, विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा "गृहाण हे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा । न ते श्रमो जरा वाभ्या भविता नाङ्गवैकृतम् । न च सुप्त प्रमत्त

ना वर्त्तिष्यन्ति सर्वदा । न च ते वदतो राम ! मौर्ये भाव्यो भविष्यति । वैद्यनत्वानेव बोधितिष्य इत्यो क्तिर । न चौवाम्बे न दाक्षिक्ये न चहिम् निरीक्ष्ये । मोक्षरे प्रतिरूपस्य लघुत्वो वा भविष्यति । यत्रतिष्ठावर्ध प्राप्त वननाम्नवनायर्षि । यथार्थविषयो चैव प्राप्त विषामभारो । युक्तितावे च ते राम । भावार्थे मोक्षवि मन । वनय इनवामानारदेषेष्नरौव च । कारयो मिषु बोधेन भविष्यति च राघव । । विनायकहवे केत्रे निर्धो वायुर्ध्वायवे । वार्त सर्वति वायुश्च । नियतोर्पे कमोऽवयोः । वनायतोर्दर्शितो वचनतरत्ननैरम । मूवाय युन्तौनर्भिने निषो भरिस्यतः । यद्यो रावो सर्व स च । माहानि सपत्र स्थित । प्रतिवयाव मे निषो विचार्यिमात् मनोचमारिवि" । भतिमवित वचम् मा च । बामवे मये वायवों देवेच न । अतिविर्य मव मव । भवमनवहटे नि "अवमतिनवो रामो वचन दव वयावन" इति रामा । अतिदवे च भारतो अति- एवविनवत दव इतिनवोवन" इति मौतेन भूरिया। मद्गुणात् ववचार्थतावत वच वयानम् ।

अतिमाना स्त्री अतिमानो भावे मावययानाम् । हितमय व्याकाम् "सर्वपमता अवाया मादविनाया हितार्थितीति" च कुमारणाम् सति "अतिद्वारवियवामविनायो च रोधि मान् दत्त वरेद्दिति" च वि । अवमवापे मि ।

अतिमनुष्य इ० अतिमानो मनुष्यम् यस्य च । व्याव्यनरिवि मनुष्यमानिनि ।

अतिमार इ अवमोमार इतम् वसार्धवापे वदत विवेचो वा । अवमनौरते वनमवारे, "न चानिमार वक्वोगार्थिति" । अतिभरे "मा इवावक अवमाविवा राम् भवम् विवा दुरतेव वष" इति इव । वैये च ।

अतिमारत इ अतिमारेव वैवेन मर्दति मन-न इव । मरे ववहरे नदेवावद्वायमाथी मवमवे ।

अतिमी स्त्री अतिविषेचना वयनात् अति+मी-क्विप् । वव- व्यावायाम् । इदमवे वि मोत्यवार्थमिभीविर्यावदिता ।

अतिममि स्त्री अतिवविवा भूमिमर्यादा यस्य । अति मर्यादायाम्, चातिवच्च च । यत्र मयवमदावतिमर्यादि इवनमतयत सुरवर्मा " भव । अतिमितिरवायो । मर्यादातिवमेवव । भि मर्यादा वातिवनावे मि ।

अतिभोजन भवम् मर्यादाव अवदा भोजनम् । यव वावत् भोजवर्ष वर्व वतिवनदेव भोजने ।

अतिमङ्गल्य इ अतिवङ्गलाव हितम् अतिमङ्गल+यत् । तिलवृक्ष । मा च । अतिमङ्गलहिते मि ।

अतिमर्याद मव । अतिवमे मवादो । मर्यादातिवर्मे । अतिवान्तो मर्यादाम् यया च । मर्यादातिव- मानार्थि । यव मनुव वावतो चौवा मदतिवाने निर्मर्यादे मि ।

अतिमात्र मि अतिवान्तो मात्राम् यया च । अति- वविते मात्रातिवनवति च । अतिवविता मात्रा यवानवव । मर्यादे मि । "अतिमावमातिविवामदर्शि मार्गिनि" कुमा । अतिवानोधामो यथावद् यया च । इषनुववावे मि । [इनितोपार्थे ।

अतिमात्रशस् अव्य अतिमात्र+शस् । अतिवनायवारम-

अतिमान इ अवमवा मात्रा अतिमानः । अहंकारातिवावे "अतिमाने च कौरव" इति भारतम् । अतिवान्तोमाने मत्वान् यया च । प्रवाचाविषे मि ।

अतिमानुष मि अतिवान्तो मानुषमर्यादाम् यया च । मनुष्यातोष्ये हिम मर्यादी । "वव मनातिवानुष विमि" इरत । तथान्ये कवादी च ।

अतिमित्र च अवमन वतेवितम् । अवमवरावे "अवमवान् मित्र चेव प्रवदि । वादवौव निर्ध वरवतिमवेवि" मादिनेखो चयो अवमारादति मवादावनवदिमा भवे दरवनिमारहे च ।

अतिमुक्त मि अतिवेन इत्या निवेचनर्स यत्र अति+ इव-मस्य । मिर्योमवतिनि । अतिमानो सर्वा मौवाम् यया च । मायवितायो विमिन् दमे च इ ।

अतिमुक्तक मि अतिमुक्त+स्वार्थे कन् । निर्मोचनतिविनि अतिवितिवये च । वपा मावे इ अतिवेन इर्व वन- पौवमा वय मन । तिन्दुवावे माववावे च इ ।

अतिमुक्ति स्त्री अवमवा मुक्तिः । निर्वेचवित्ये प्रवदाना- वमरद् "अव मानेच निर्व मानद् निवोम इति" भुनि- वति मरोरवाने अतिमोवादवोचमार्थ इ० ।

अतिमृत्यु इ अतिवान्तो मृत्युम् यया च । बोचे इति । दितार्थनिवयवेति मन्नवत्ता निर्मा" इति भति । भावपार्थिवि मरोरवेववर्षि यय नहिनोवय मरव मर्थिवातियोगिवम । अति च मावे वनवामाये निवव भवेयवरोयववादिवं मन्दावे ववावयन् वर्ग विनवौ वय दव भावरो देवादिवंश्च भूर्वा राव "वदरौ

भाव सन्त प्रियाप्रिये न स्पृशत इति"। तथा च देहसम्बन्धाभावे कथं मरणसम्भव । "न जायते म्रियते वा कदाचिदिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानिन प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्युरिति वेदान्तिसिद्धान्त । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तर पुनर्मरणमिति तद्राहित्यमेव मोक्ष इति भेद । अतएवोक्त श्रुत्या "मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" इति तेन पुनर्मृत्युकारणीभूतादृष्टक्षय एव ज्ञानेन जन्यते "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणीति" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्मक्षयस्यैव ज्ञानेन साध्यतया सर्वसम्मतत्वात् किन्तु च एतद्देहारम्भकादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्धफलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्त स्वशक्तिमतिक्रम्य मैथुनं स्त्रीसङ्गम । स्वशक्त्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । "अतिमैथुनादमैथुनाद्वेति"

अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः ब० । नवमल्लिकायाम् । अत्यन्तामोदवति त्रि० ।

अतिरक्त त्रि० अत्यन्त रक्त रक्तवर्णे अनुरागयुक्तो वा । अतिलोहितवर्णे, अत्यन्तानुरक्ते च । अत्यन्तरक्तवर्णे पु० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथ रथिनम् अत्या०स०। "अमितान् योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु स" इत्युक्तलक्षणे योधविशेषे । "ये रथा पृथिवीपाल ! तथैवातिरथाश्च ये" इत्युपक्रम्य 'कृतवर्मा ह्यतिरथ" इति "मद्रराजो महेष्वास शल्यो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहवोऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथसंख्याने दर्शिता । रथातिक्रमकारके त्रि० । [स्यातायां मूर्व्वालतायाम् ।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्या ब० । (रास्ना) इति

अतिराज त्रि०अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा०। अतिक्रान्तनृपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच्। पूज्यन्तपतौ ।

अतिराजन् पु० अतिशयित पूजितो राजा "न पूजनादिति

अतिरात्र पु० अतिशयिता रात्रि तत अस्त्यर्थे अच् । एकरात्रसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमस्य यथोक्त ताण्ड्यब्राह्मणे । "प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सएतमतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनप्रकरणमुपक्रम्य, 'अथास्य सत्रस्य पूर्व्वोक्तान्यङ्गानि क्रमेण विधास्यन् अतिरात्रसंस्थम् प्रथम विधातुमाहेति" भाष्ये अवतरणिका दत्त्वा व्याख्यात यथा "स एव कामयमान प्रजापति स्रष्टुमायत्वेन एत गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति" । तच्च स्तुतिपूर्व्वक विधित्सयाह । "यदेषोऽतिरात्रो न एवाहोरात्रे एव प्रजनयन्तीति" "एष प्रजापतिना दृष्टोऽतिरात्र गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्रानुतिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पादयन्ति स्वाधीने कुर्व्वन्तीति" भाष्यम् । इत्युपक्रम्य चतुर्थाध्यायप्रथमखण्डपर्य्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रशस्त्रादीन्युक्तानि । "अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिन गृह्णातीति" श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेद ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं राय क्लीवत्वात् ह्रस्वः । धनातिक्रान्ते कुलादौ । तृतीयादावपि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकैकमेव रूप, न पुंवद्भाव तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् । पुंसि, स्त्रियाञ्च अतिरा अतिरायावित्यादि ।

अतिरिक्त त्रि० अति+रिच्–क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने, शून्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र भेदे "अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति" माघा० "न इच्छत्यतिरिक्तेति" कुमा०। यस्य यावत्प्रमाण युक्त ततोऽधिकत्वे "हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति" स्मृति ।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीणामूरुदेश अतिक्रान्तो रुचम् अत्या०स०। जानुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके त्रि०। प्रा०स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरूक्ष त्रि० अतिशयित, रूक्ष प्रा०स० । अत्यन्तरूक्षे स्नेहशून्ये च। तथाभूते कङ्गुकोद्रवादिधान्ये पु० । अतिक्रान्तोरूक्षम् । अतिशयस्निग्धे त्रि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्ज्जिते परमेश्वरे । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनताप्रतिपादनात्तथात्वम् । शुक्लादिरूपहीने वाय्वादौ त्रि०। अतिशयित रूपम् प्रा०स० । सुन्दररूपे न० । "अतिरूपवती कन्या" ।

अतिरेक पु० अति+रिच्–घञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये, आधिक्ये च । "सपूर्णमेतयोर्ग्रहणमतिरेके परेऽहनीति" तिथित० । [प्रा०ब० । अत्यन्तरोगयुक्ते त्रि० ।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोग प्रा०स० । क्षयरोगे

अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।

अतिरोमश पु० अतिशयित रोम अतिरोमन्+अस्त्यर्थे श । वनजाते छागे, ऋक्षवानरे च । अत्यन्तरोमाढ्ये त्रि० ।

अतिरोहित त्रि० न तिरोहित । प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे "अतिरोहितार्थमन्यदिति" प्रमिता० । अव्यवहिते च ।

अतिलोमश पु० अतिलोमवत्। वनजाते छागे इन्द्रायण्यां च। अतिलोमयुक्ते त्रि०। नीलझिण्ट्यां स्त्री।

अतिवक्र त्रि० अति+वच-रन् अत्यन्तवक्रे ग्रहाणां गतिविशेषे च।

अतिवक्रा स्त्री० ग्र० च "अतिवक्रा चराद्ये" इति ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां वक्रगतिविशेषात् पूर्वगतिविपरीतगमनादि गतिविशेषे ग्रहादिगमनभेदे। अत्यन्तकुटिले त्रि०।

अतिवयस त्रि० अतिक्रान्तो वयः यावज्जीवनं वयः वर्द्धितं वा। प्राप्तवार्द्धके अतिक्रान्तवयस्ति च।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णाश्रमाचारं यः। ब्राह्मणादिवर्णविधेः ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमविधेश्च "यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेन शिवात्मकम् आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत्" इत्यादिपुराणोक्ते ब्रह्मज्ञानिनि।

अतिवर्त्तन न० अति+वृत-ल्युट्। अतिरेके। अतिक्रम्य वर्त्तने अपराधे च। मानवधर्मशास्त्रे दण्डापराधयोः विषयविशेषे यथाह "यानस्य चैव यातुश्च यान-स्वामिन एव च दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते" इत्यादि। दण्डाभावे दण्डापराधे च। देहस्य च अन्यस्य वधाद्यपराधे च। मार्गे बालकवधे न दण्डो महत्त्वेऽपीति" दण्डाभाव-कारणानि इव दर्शितानि तेनापि। क्षमा च। अतिक्रान्ते त्रि०।

अतिवर्त्तिन् त्रि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत-णिनि। अति-क्रमिणि अपने च।

अतिवर्त्तुल पु० अतिवर्त्तुलः वर्त्तुलः। (मटरकलाय) इति ख्याते धान्यभेदे। अत्यन्तवर्त्तुले त्रि०।

अतिवाद पु० अति+वद-घञ्। परुषोक्तौ "अतिवादांस्तितिक्षेत" इति स्मृतिः। "अतिवादं सम्यक् विजानीयात्" इति वेदः। कठोरवाक्ये अतिवाक्ये च।

अतिवादिन् त्रि० दर्शनीयं वदतीति अति+वद-णिनि। वक्तृत्वशक्त्या अतिशयेन सर्वेषां वादिनां पराजेतरि च। "एषतु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति श्रुतिः।

अतिवास पु० अतीत्य दैवपूर्वदिने वासः उपवासः। पूर्व-दिवसोपवासपूर्वकतया प्रातः श्राद्धादिकरणार्थे उपवासे श्राद्धदेशकालादिनिर्णयनिबन्धे अतिवासे च। अतिवाद निवृत्तः इतः। अतिवासित अन्न पाके त्रि०।

अतिवाहन पु० अतीत्य देवं वाहयति देवमार्गं वाहयति अति+वह-ण्यत्। देवयानमार्गेण अर्चिरादिमार्गेण

देहान्ते। यथाहि "अतिवाहिकः सत्र चास्मृतेनागतम् आसूर्यमण्डलात् तत्र ब्रह्मलोकम् पश्यन्तीति तम् आत्मानम् आवेशः संसारं, संस्कारतादाप्म्यादिनाम रूपम् अनूह्य विदुर्वे ब्रह्मलोकगामिनः एतं नाम बध्यतीति" श्रुतौ ब्राह्मणे देवयानमार्गस्य ब्रह्मलोकगमनानुवृत्तौ। अस्यूर्च्चामपि अर्चिरादीनां चेतनत्वमिति "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति" सूत्रे सिद्धं तत्। "अतिवाहिकस्तत्र यतः मन्युपाकः अचरानन्द-मिति" श्रोतायाताभ्याम् अर्चिरादयस्तदातिवाहिको देवाः इति शीरभाष्ये सविस्तरम् उक्तम् मरणोत्तरचरमसूक्ष्म-दिव्यशरीरस्य आतिवाहिकदेहसंज्ञत्वं तेनाथ गन्तव्यान्तरभूम्यां तत्र आतिवाहिकत्वसमितेः अतिवाह-नादिना प्रेरयतीति। अन्यत्र "महाप्रलये तत्तच्छिवे-षु भूतवर्गेषु आतिवाहिकसूक्ष्मदेहेन कश्चित् मोक्षकाम-शिवदेव भोक्तव्यश्च विशेषेण सूक्ष्मशरीरस्य दर्शनेन जीवस्य च आतिवाहिकदेहमरणानन्तरं विना न सम्भवतीति महाभारते पुराणेषु च अनुग्रहे वयोक्तम् यथा "अ-शरीरत्वात्मनिमित्तो इत्यादीनामुक्तेर्वा न सम्भवः। आति-वाहिकम्" इत्युक्तम् शारीरकमाते च "अवसरविगते देह-सम्बन्धे इति" सूक्ष्मदेहाभिव्यक्तेन शरीरस्य आत्मगतेः च "चिरं समासमन्ते अवान्तराभ्यां विना मया आप्ता। इयत्कल्पे विशेषैः विकृति निराकर्तुं शिल्पिनोति संवदति शिरवादेर्न आंतरिकादिनिर्मितस्य बोधम्। अतिवाहिकत्वम् अनुग्रहव्यञ्जने विशेष-णमिति। अति+वह णिच् ण्वुल् अतिवाहकयोरपि अतिवाहके च त्रि०।

अतिवाहित त्रि० अतिवाहः सञ्जातः इतच्। अतिवाह-योग्ये अतिवाहसम्बन्धि सूक्ष्मशरीरे। [अतिते च।

अतिवाहित त्रि० अति+वह-णिच्-क्त। यापिते अति-

अतिवाह्य त्रि० अति+वह णिच् कर्मणि यत्। अतिवाह-योग्ये यापनीये। [अतिक्रान्ते त्रि०।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः। दुष्टहस्तिनि।

अतिविषा स्त्री० अतिक्रान्ता विषम् यया च। (आतइच) इति ख्यातायाम् लतायाम्।

"विविधार्थविधिना यथा दृष्टा तथा समाचरेत्। एतासु विषेषु विविध दृष्टार्थेति" भावप्र०। विषातिक्रम-कारके त्रि०। [स्याद् "दग्धपर्णाख्यपर्णिनि" भाव०।

अतिवृत्त त्रि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत-क्त। अतिक्रान्ते अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-जीविका तामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिवृद्ध त्रि० अत्यन्त वृद्धः । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति च । तृणादिचर्वणासमर्थायां गवि स्त्री । "अतिवृद्धामति-कृशामिति" स्मृति "अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थामिति" रघु० । "षट् शत समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-वृद्ध स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्ज्जित इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-कोपद्रवरूपे "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिका खगाः प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृता इत्युक्ते" ईतिभेदे "निरीतिभाव गमितेऽतिवृष्टय" इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेध सम्पर्क । "अरुणोदयवेध स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम् । अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्रवे" इतिप्रत्युक्ते एकादश्या दशमीसम्पर्कभेदे, "यातुधान अत योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेध" इति ब्रह्मवै० जम्भासुरस्य फलदायक न तु कर्त्तु फलदम् तेन मिन्द्राश्रयणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित त्रि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-धिकवेगे "भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिता" इति सूर्य्य० ।

अतिवेल त्रि० अतिक्रान्तो वेला मर्य्यादाम् कूलं वा अत्या०स० । अतिशयिते, निर्मर्य्यादे, समुद्रादिकूलातिक्रमकारके च । अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढृ त्रि० अति+वह-तृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके "अम्निर्वै पथोऽतिवोढा स एतामतिवहतीति" श्रुति । स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-णिच्-ल्युट् घटा० ह्रस्व । अत्यन्तपीड़ने, "सपत्ननिष्पत्नादतिव्यथने" इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीड़ायाम् ।

अतिव्यय त्रि० अतिशयितोव्यय । अपरिमितव्यये यस्य यावान् व्यय उचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययनियमश्च, "पादेन तस्य पारक्य कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् । अर्द्धेन चात्मभरण नित्यनैमित्तिकं तथा पादार्द्धार्द्धेन सर्वस्य मूलभूत विवर्द्धयेत् एवमाचरत पुत्र! सामर्थ्यं साफल्यमृच्छतीति" मार्क०पुरा० । "अतिव्ययात् स्वस्वकाशात् क्षिप्येदर्थपरिक्षयादिति" नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाभिव्याप्य व्याप्ति व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यस्येवालक्ष्यस्यापि व्यापने)। तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्या गन्धो लक्षण तत्रैव तस्य स्थितिरुचिता तस्य पाथ्यादौ सम्बन्धप्रसङ्गे अतिव्याप्ति । यथा वा धूमे वह्नेर्व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ अतिव्याप्ति । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-दावतिव्याप्तम् । "परिगणन कर्त्तव्यमव्याप्त्यतिव्याप्ति-दोषवारणायेति" सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-दशाक्षरपादके वृत्तभेदे "शक्करी चातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्ति कर्म्मसाधन सामर्थ्यम् देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-वीर्य्ये च "स वीर्य्यमतिशक्तिभागि"त्यमर । अतिक्रान्त शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्रि० । अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० । अतिशयबलवति त्रि० । शक्त्यतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च । अतिक्रान्त शय हस्तम् अत्या०स० । हस्तातिक्रमकारके त्रि० । अतिशय+अस्त्यर्थे अच् । अतिशयवति । "अति-शयरयशालिनीति" काद० । द्वारे व्यापारे च "चिरभक्त फलायास न कर्मातिशय विदे"त्युदयन ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-शयार्थे । अतिक्रान्त शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित त्रि० अति+शीङ्-क्त । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् त्रि० अति+शी-इनि । अतिशयान्विते स्त्रियां ङीप् । "इदमुत्तममतिशयिनि व्यक्ते वाचग्रादिति" काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देश यत्र । अलङ्कार-शास्त्रप्रसिद्धे (सा० १०परि०) "सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेद सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ । पौर्वापर्य्यात्यय कार्य्यहेत्वो सा पञ्चधा मते"त्युक्तलक्षणे अर्थालङ्कारभेदे यथा "विस्मेयरु खादिव मदमीन"मित्यत्र चेतनगत मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-ऽपि अभेद । "अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्या सौरभसम्पद" इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेद इति" "अस्या सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु? कान्तिप्रद" इत्यादौ श्लोके "वेदाभ्यासजड कथ नु? विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवे"दित्यादिना विधातु स्पष्टसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्ध । "यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् तदोपमीयते तस्या वदन चारुलोचनमिति" यदि शब्दबला-

[illegible]

अतिशायन [illegible]

अतिशीत [illegible]

अतिशेष [illegible]

अतिशोभन [illegible]

[illegible]

अतिसर्जन [illegible]

अतिसर्ग [illegible]

अतिसान्तपन [illegible]

[illegible]

अतिसायम् [illegible]

अति(ती)सार [illegible]

जन्तोः। कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकमन्तोमकायम् ॥ वर्च्चोमिश्रं नि पुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्य्यते तेन कोष्ठात्। शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्ट ॥ (आमज) आमाजीर्णैः प्रद्रुता क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः सभक्तम्। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अति(ती)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अतिसार+इनि कुक्-च। अतिसाररोगवति। [अतिसाररोगे।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि।

अतिसृज्य त्रि० अति+सृज-क्यप्। त्याज्ये, सर्जनीये च।

अतिसृष्ट त्रि० अति+सृज-क्त। दत्ते, प्रेरिते च।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य ब०। अत्यन्तामोदवति आम्रे। सौरभान्विते वस्तुमात्रे त्रि०। प्रा०स०। अत्यन्तसुरभिगन्धे न०। [शाचरेदिति" स्मृति।

अतिसौहित्य न० प्रा०स०। अत्यन्ततृप्तौ "नातिसौहित्य-

अतिस्तुति स्त्री अति+स्तु-क्तिन् अते पूजार्थत्वादुपसर्गत्वाभावात् षत्वम्। अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने।

अतिस्पर्श त्रि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदं दाम वा। जिह्वाग्रादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण उच्चार्य्ये यवरलात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "स्वरोऽस्पृष्टा य व लास्तथेषन्मस्पृष्टा शलस्तथेति" शिक्षायां तेषामुच्चारणेऽस्पर्शेषत्स्पर्शयोरुक्तेस्तथात्वम्। दामहीने हरणे अधमे च। "अतिस्पर्शो वर्वरता च रेफे" इति। प्रा०स०। अत्यन्तस्पर्शे।

अतिस्फिर त्रि० प्रा०स०। अत्यन्तस्फूर्त्तिशालिनि, अतिदृढे च।

अतिहसित न० अति+हस-क्त। उच्चहासे। घञ्। अतिहासोऽप्यत्र पु०। [अति+हस्त+णि-अतिहस्तयति।

अतिहस्ति नामधातु हस्तो निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा

अतीक्ष्ण त्रि० न०त०। तीक्ष्णत्वविरोधिस्तद्गुणवति, विषमुकलोष्टरूपतीक्ष्णशब्दार्थभिन्ने न०।

अतीत त्रि० अति+इण-क्त। अतिक्रान्ते, भूतकाले च। तद्वृत्तौ आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे त्रि०। अतीतश्च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगी। भवति च अपचदित्यादौ पाकादेर्वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। स च कालो द्विविधः अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन, आगामिन्याः पूर्व्वार्द्धेन च सहितः कालः। तत्र दिनध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीतः तद्भिन्नः अनद्यतनः। तत्रानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति" सूत्रात् तस्यैव वक्तुरपारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच) "परोक्षानद्यतने लिडिति" सूत्रात्। भूतसामान्ये लुङ्। अपाक्षीत्। स्मयव्यादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः। कालस्तु क्रियान्वयी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" हर्य्युक्तेः। अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवह्रियते इत्यादिकमाकरे दृश्यम्। अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसनमशनमिति" "कालातीता वृथा सन्ध्येति" "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमतीतवार्त्तयेत्यादि"।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या०। इन्द्रगुणातिगे विष्णौ इन्द्रातिगमात्रे त्रि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवतश्चरितं परमिति" पुरा०।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या० स०। इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसनात्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्ग्राह्यमशक्ये विषये। "ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममतीन्द्रियमिति" गीता। ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्येन्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्रष्टव्य" इति श्रुतौ ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्येत। "यन्मनसा न मनुते" इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम्। अत एव "विशुद्धचेतसा गम्यमिति" वाक्यान्तरम्। किञ्च वेदान्तिमते ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव ग्राहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि मनोवृत्तिविषयत्वमस्त्येव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषयत्वमित्येव भेदः। किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति"। अन्यथा विषयगताज्ञाननिवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्तेः कारणतया तदभावे कथङ्कार? तद्गताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम्।

अतीव अव्य० अत्येव-इव अवधारणे प्रा०स०। अवधृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च। अतीव विव्यथे" इति भार०। "अतीव सुकुमाराङ्गीति"। "उच्चैर्गिरःसामतीवेति" कु०।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभ्रपुष्पतायामस्य। तिलकवृक्षे तुल्यारहिते त्रि०। "रामस्त्वतुलविक्रम" इति रामा०।

अतुल्य त्रि न तुल्यः। असदृशे अनुपमे "[illegible]-वाँ राघेव जन निपात" इति भट्टिः।

अतुष त्रि नास्ति तुषोऽस्य। तुषशून्ये [illegible] निस्तुषीकृते धान्यादौ "अतुषाणि धान्यानि कुर्वीत"।

अतुहिनरश्मि पु न तुहिनः शीतः रश्मिः किरणो यस्य। उष्णरश्मौ सूर्ये। न त। उष्णरश्मौ पु।

अतूतुजि पु न+तुज वि हिंसादौ। बहुव्रीहि। "[illegible] इति मित् [illegible]" च [illegible] वा।

अतृप्त त्रि न तृप्तः तृप्ती हिंसायाम् वा। [illegible] न। अतृप्तिविशिष्टे। "अतृप्तैः [illegible] इति च। [illegible] अतृप्तिविशिष्टे इति वा।

अत्कार त्रि न तत्करोति अद्-अच्-कन् न त। [illegible] "अत्र [illegible] [illegible]" वेद। [अत्कां पश्ये।

अत्क्रिय पु न क्रिया यस्य अद् विकृत् न त। [illegible]

अत्ति स्त्री अत्ति अदनेन भक्षणार्थे न त। भक्षणे च। अत्तिरित्ति अदनमिति बोधुमे च त्रि।

अतेजस् न न तेजः विरोधे न त। तेजोविरोधिनि तमसि अन्धकारे। नास्ति तेजोऽस्य अन्न बहु। तेजोरहिते त्रि भवि। अतिरिक्तस्तेजोऽपगत त्रि।

अत्क पु अतति सततं गिरिपु अत्-कन् किन्त्। शरीरादौ "अत्कोऽस्ति मुखं शरीरेति" च त। अतति सततं गच्छति। गन्तरि त्रि।

अत्तवे अव्य अद्-तुमर्थे तवेन्। अत्तुमित्यर्थे "अत्तवे इति" मनु। "अत्तवे इति [illegible]" वेदोक्त।

अत्ता स्त्री अतति सततं गच्छति अत्-तन् [illegible]। मातरि, ज्येष्ठा-भगिन्याम्। मातुः भगिनी [illegible]। [illegible]।

अत्ति त्रि अत्तुं योग्यम् अत्तव्ये भोक्तव्ये त्रि। मातरि, ज्येष्ठभगिन्या भगिन्याम्। मातुः भगि। भगिन्याम्।

अत्तृ पु अद् तृच्। भक्षके, "अत्ता चराचरग्रहणादिति" शारीरकसूत्रम् तत्र अनुग्रह "तत्र अस्य न भासयोर्वे तत्र बोधतो कर्त्तव्योऽवेचनमिति सूत्रे सर्वं-भक्षणेनैव। भक्षितत्वाविशिष्टत्वात् सर्वमेवान्नमुद्भवभागे त्रि भक्षकेऽपि। "शरीरादनस्याद्दयं भक्ष्य मिथ्या मयीभवेदिति" भाष्य।

अत्न न अतति सततगामित्वात् अत्-न। सूर्य। मिथ

अत्नु पु अत-नु। पवने। वायुमारुत। वणिजि त्रि। पथा

अत्र त्रि अवति भीतं भवति कर्तरि अन्। भीतत्वेन

"अत्रोऽधमोऽपि सर्वोपीति" भा० शा०। "अत्युच्च शाखिवर्तिति" वेदः।

अत्यग्निष्टोम पु अतिक्रान्तोऽग्निष्टोमं ज्योतिष्टोमविकारसंस्थं यज्ञभेदः। "अत्यग्निष्टोमोऽग्निष्टोम उक्थः षोडशी रात्रि-र्वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः।

अत्यङ्कुश पु अतिक्रान्तोऽङ्कुशं अङ्कुशेनानिवार्यो गजः, बलात् कारेण प्रवर्तमाने गजे। [illegible] अत्यङ्कुशे दुर्दान्ते च। [अङ्कुशातिक्रान्तमात्रे।

अत्यच्छ त्रि अतिक्रान्तोऽच्छम् अच्छम् अच्छत्वम् बहु तत्पु।

अत्यन्त त्रि अतिक्रान्तोऽन्तम् अत्यन्त च बहु। अत्यन्तसन्ततौ अतिशये च। अतः भूतमात्रम् शतम् भावकम्। तदर्थे पु।

अत्यन्ता स्त्री अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या च। अतिशये। अत्यन्ते अन्तरितेऽविच्छिन्ने त्रि। अतिक्रमणे। अतिक्रान्ते आधिक्ये च अत्य। [illegible] अत्यन्तिकोऽप्यन्ते इति च "अत्यन्तप्रियोऽपरागिता इति श्रुत्वा। "तदप्यत्यन्तम्" इति गीता। "यदैव च्युतावह सुरक्षमनत्यन्तमिति" च स्मृ। "अत्यन्त-तन्वः अत्यन्तिका। अत्यन्तमित्यव्ययं क्रि०। नाशाति-शयार्थे त्रि "अत्यन्त गिरिस्थीयति" रघुवंशी।

अत्यन्तकोपन त्रि अत्यन्तं भृशं कुप्यति अति+कुप-युच्। अत्यन्तकोपनशीले अतिकोपशाले।

अत्यन्तगामिन् त्रि अत्यन्तम् अत्यन्तं अति+गम णिनि। अत्यन्तगतः अतिशयगामिनि च। विष्णुसहस्रनामके।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्ति। दुःखानिवृ-त्तिरात्यन्तिकनिवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिरुच्यते। यथा सर्वा अत्यन्तनिवृत्तिजातीयवत्पुरुषार्थः अर्थात् सांख्ये निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-रत्यन्तपुरुषार्थ इति" सांख्यसूत्रम्। सा च मोक्षावस्था-यां भोगे हि नित्यानुगामिनी दुःखनिवृत्तिरूपत्वात् दुःखानां न्यूनत्वेऽपि इति तत्र न पुनर्भोगः मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमिति।

अत्यन्तसंयोग पु अत्यन्तेन व्याप्त्या संयोगः देशका-ल। इति शब्दस्य व्याप्तिविशेषे संयोगे च। इत्यन्तसंयोग मात्रे च। "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति पा०। [इति सूत्रम्।

अत्यन्तसुकुमार पु अत्यन्तं सुकुमार इति। (कङ्गुनी) धान्ये

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्त अन्तमतिक्रान्त नित्य अभाव कर्म्म०। नास्तीति वाक्याभिलप्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे। यथा न्यायमते भूतले घटाभाव प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलप्यते सोऽयमभाव, न नाश, नापि प्रागभाव तयो समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेश्च तदभावात्। प्रागभाव-भावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात्। नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाश्यत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात्। भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभाव-त्वाभावात् न तथात्वम्। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानु-पलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात्। नापि एकस्मिन् भावाभावयो सत्त्व विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृक्षे कपिसंयोगतदभावयोरवच्छेद-भेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेद-भेदेन तयो सत्त्व न विरुध्यते। द्रव्यादौ गुणतदभावयो कालरूपावच्छेदकभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा। तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धि प्रतिबन्धक-सद्भावेन पर नोदेति इत्येव विरोधमात्रम्। अधिकमभाव-शब्दे वक्ष्यते। "प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव चेति" भाषा०।

अत्यन्तिक त्रि० अत्यन्त गच्छति अत्यन्त+ठन्। अति-शयितगमनकारिणि। अतिशयितमन्तिक निकट प्रा० स०। अतिनिकटे न०। तद्वृत्तौ त्रि०। "नात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति"। अत्या० स०। अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न०। तद्वृत्तौ त्रि०।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तस्यात्यय अत्यन्तम् अत्यये अव्ययी० अत्यन्त गामी अत्यन्त+ख। अतिशयितगतिशीले। "लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुच्चयेति" भट्टि।

अत्यम्ल पु० अतिशयितोऽम्लोरस फलपत्रादौ यस्य ब०। (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिन्तिडीवृक्षे। अत्यन्ताम्लरसवति वस्तु-मात्रे त्रि०। वनबीजपूरे (टावालेबु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री। अम्लरसस्य तद्गुणाद्युक्ता सुश्रुते यथा "यो दन्त-हर्षमुत्पादयति मुखस्राव जनयति श्रद्धाञ्चोत्पादयति सोऽम्ल इति" अम्लो जरण पाचन पवमनिग्रहणो-ऽनुलोमन कोष्ठविदाही बहि शीत क्लेदन प्रायशो हृद्यश्चेति स एव गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्त-हर्षनयनसम्मीलनरोमहर्षबेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्या-पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूनरुग्णप्रच्युताऽ-वमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेय-स्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति"। अम्ल-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा। दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राची-नामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेत-सदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लवर्ग इति।

अत्यम्लपर्णी स्त्री अत्यम्ल पर्ण यस्या जातित्वात् ङीप्। अत्यम्लपत्रयुक्ते वनबीजपूरे (टावालेबु) इति ख्याते वृक्षे।

अत्यय पु० अति+इण-अच्। अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्य्यस्यावश्यम्भावाभावे च। "प्राणात्यये च सम्प्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः। न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसेति" स्मृति। "क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति" श्रुति०। अत्यय कालातिक्रम न सहते ठक् आत्ययिक। विलम्बाक्षमे कार्य्ये त्रि०। "आत्ययिकेषु कार्य्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति" पुराणम्।

अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुरूपस्वरूप अत्या० स०। अतिशये। तद्वति त्रि०। अत्यये अव्ययी०। अर्थाभावे अव्य०।

अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽल्प प्रा० स०। अत्यन्ताल्पे अणुतरे च। [कुर्य्यादिति"।

अत्यशन न० अतिशयितमशनम्। अतिभोजने "नचैवात्यशन

अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोडशाक्षरपादिकां वृत्तिमेका(क्षराधिक्यात् अत्या० स०। सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

अत्याकार पु० अतिशयेन आकार तिरस्कार अति+आ+कृ-घञ्। तिरस्कारे। "आचार्य्याकारतद्वेतेष्विति" पा०। अतिशयित आकारो मूर्त्ति प्रा० स०। दृढदेहे पु०। अतिशयित आकारो यस्य ब०। तद्विशिष्टे त्रि०।

अत्याग पु० न त्याग अभावार्थे न० त०। त्यागाभावे "उभे-त्वातिक्रमे दोषमृच्छतेरत्यागदर्शनादिति" स्मृति।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिणुन् भन्तार्थे नञ् त०। कर्मफला-ननुसन्धानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च।

अत्याचार पु० अत्युत्कट आचार प्रा० स०। अनुचिताचरणे। अतिक्रमे अव्ययी०। आचारातिक्रमे अव्य०।

अत्याज्य न० न त्यक्तु शक्यम् शक्यार्थे यत् न कुत्सम्। त्यागायक्ये त्यागानर्हे च।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम्। आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा० स०। अत्यादाने।

अत्याधान न अति+आ+धा–ल्युट्। अतिक्रमणे उल्लङ्-
घने उपरिस्थापने च। आधाने अवमते। अत्याधा-
नात्मिके आत्म। अतिक्रम्य स्थापनम्। अत्येन
स्थितेन आघ्राणे च।

अत्याय पु अति+अय–अच्। अतिक्रमे "अत्याय त्रितो
"अत्यायमीयुरिति" श्रुतिः। अतिक्रमकर्त्तरि त्रि।
प्रा स। अतिक्रमिते वाचि पु।

अत्यायु न अति+आ+या उ। यज्ञपात्रभेदे।
"द्रोणकलशं पात्रमत्यायोरिति" वा "अत्यायुपात्रमिति
कात्याय [अतिक्रमणकर्त्तरि अतिक्रमशीले च।

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रुह–क्तिन्। आरोहणातिशये।

अत्याल पु अतिशयेन अलम् अर्हति पर्याप्नोतीति अति+
आ+अल अच्। (लालचिता) इति ख्याते रक्तचित्रक
वृक्षे, तस्य अलङ्करणेन अत्यन्तम् अलमात् अत्यलम्।

अत्याशा स्त्री प्रा स। अनुचितवस्तुविषयाशायाम्। अत्या
च। आशातिक्रमे त्रि।

अत्याश्रम त्रि अतिक्रान्त आश्रमान् ब्रह्मचर्यादीन् आश्रमा
स। सर्वाश्रमातिरिक्ते संन्यासविधि सर्वाश्रमविधि।
आश्रमातीतेषु उत्तमः। अतिक्रम्य आश्रमः प्रा स।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु।

अत्याशिन् त्रि अत्यन्तम् अश्नाति अतिशयेन भक्षति
अतिशयेन आ+अश भावे णिनि। अत्यन्तभोजी मात्राधिक
भक्षके अतिमात्रे च। "विषमात्याशिनोऽपि मायाम्।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिः प्रा स अति+वच
क्तिन्। अतिशयोक्ती, अत्युक्तोक्ती निर्विवक्ष अङ्गस्य वा
वाग्विस्तरेण कथने। "अत्युक्तौ न गति प्रत्युपात्ति
अन्ययाप्रतिद्व मे स्मृतौ" इत्युक्ता।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री अत्युक्(त्यु)क्थ इत्याकारादिका स्त्रीति
शब्द अतिक्रान्ता उक्था च। एकाक्षरपदे छन्दोभेदे।
अत्युक्थम् अत्युक्तवाक्यमेकाक्षरपादच्छन्दसि त्रि।

अत्युच्छ्रित त्रि अत्यन्तमुच्छ्रितः। अत्युन्नते उच्चैः
स्तनमीलनाय।

अत्युत्कट त्रि अत्यन्त उत्कटः। अत्युग्र। अत्युग्रैः
कात्यायनादिभिः कथ्यते" इति हरः।

अत्यूर्ध्व त्रि अत्यन्तमूर्ध्वः। सर्वतोऽन्वयोर्ध्वमुखे।

अत्यूष्मा स्त्री अत्यन्तमूष्मा ऊष्मभेदे शिखाग्न्या-
दीनामुष्माश्चेद अनूष्मत्व। अस्मन्नेव षष्ठ्यर्थे न त्वत्र
अत्यन्ते च तथा इति शिक्षा।

अत्यूह पु अतिशयेन ऊहते वह्नावास्ते अति+ऊह अच्।
नाथ्यूहे (डाहुक) इति ख्याते दात्यूहे पक्षिणि। अति-
शयेन ऊहनम्। प्रा स। अतिशयितवितर्के। (नील)
इति ख्यातायां नीलिकायां स्त्री। काकोडुम्बरे।
वितर्कातीते अत्र।

अत्र अव्य अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+त्रल्–वा अत्रादेशः
अत्र सप्तमीस्थानाय। अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे। "अत्र
पूर्वेषां वचनात् प्रमेति" भाष। न त्रायते वैमति
त्रै–क अर्थेपि च। अत्रभवानीति पूज्ये "अत्रः
पूज्यैः प्रकृतिमापन्नोऽभीति अत्र न त्रायते वैमत्यम्
अत्र प्राणी।

अत्रप त्रि नास्ति त्रपा यस्य। निर्लज्जे।

अत्रभवत् त्रि पूजार्थेषु अत्र "अत्रभवानीति" प्रकृत्यर्थे
तत् अत्र भव। पूज्ये "अत्रभवान् प्रकृतिमापन्न-
मानुष" इति नाट।

अत्रस्त त्रि न त्रस्तः। भयरहिते त्रासरहिते च
"कुरङ्गैरत्रस्तैः" इति रघु। भीरुताद्यभावेऽर्थः
अतिभयान्। [त्रासशून्ये त्रि।

अत्रास पु न त्रास अभावार्थे न ब। त्रासाभावे न ब।

अत्रि(त्री) पु अद–त्रिन् "अदेस्त्रिनिश्च" उणा०
इत्यस्य। ब्रह्मणो मानसपुत्रः प्रजापतिः सप्तर्षिषु
एकः सप्तर्षिमध्ये हानीयः। "अत्रिणा सह वशिष्ठ
इति श्रुति"। अत्र अत्रेः पत्नी अनसूया अत्रिपत्नी।
त्रिविध त्रि सङ्ख्यानाम। अत्र चतुर्दशि
नारायणस्यापि त्रिवि रजःसत्त्वतमसां यथा
एकत्वेन दत्तादि अत्रिसोमदुर्वासांसो जाताः।
भागवतेन च तथा कौशेयी अत्रिरिति। अत्र-
मालीवरेणावतीर्णोऽत्रेसुत अत्रिवंश। वैवस्वते
तेषां सप्तर्षीणां मध्येऽवस्थान्। भागवतात् तस्य भार्यां
इत्थी पुण्यवती नामनी। महर्षिमरीचिसुख अत्रयाय
त्रय पात्र। इतीदमित्य मे सर्वं सर्वं मे सर्वमि सर्वा
सम्। भाद्रपदस्थे अरोहणे स्वायम्भुवा। पूर्वे
काले समात् मरीचिरत्रिः क्रियो वसिष्ठोऽत्रम्। प्रजा-
हिताय सो तिमितस्थानाथ। इयत्र यः इयत्र मनुरिति
समन्तात्त्वामाश्वमेव पूज्योक्ता। तत्र अत्रिर अन्वित
सर्वाधिकारत्वात् माथो। सत्यादिषु पूर्वापरता
त्रिवर्षी त्रिवर्षी कृता। तत्र च वर्षं त्रिवर्षं
त्रिवासे सृष्टि" इति। अत्रैकैकेन प्रयोग यथा

अथर्ववित् पु॰ अथर्ववेद [illegible] वेत्ति विद–क्विप्। [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

अथर्ववेद पु॰ [illegible]। वेदभेदे [illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] यथा

"[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible] २२ [illegible] २३ [illegible] २४ [illegible] २५ [illegible] २६ [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] २९ [illegible] ३० [illegible] ३१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अथर्वशिखा स्त्री॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

अथर्वशिरस् न॰ [illegible] [illegible] [illegible]

अथर्वाङ्गिरस [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] १८। १८९। [illegible]" [illegible]।

अथर्वाधिप पु॰ [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अथर्वन् पु॰ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

अथवा अव्य॰ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] इति" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]।

अथो अव्य॰ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

अद् भक्षणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

अद् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]" इति [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]" इति।

अदक्ष त्रि॰ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] त्रि॰।

अदण्ड त्रि॰ [illegible] [illegible]। [illegible]।

अदण्ड्य त्रि॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]"।

अदत्त त्रि॰ [illegible] [illegible]। [illegible]

ऽक्षतामिसत्कारे । "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले ममेति" श्राद्धमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्रि० ।

अदण्ड्य त्रि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्निति" याज्ञ० । "अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति" मनु । मृगयादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेय तत्र केचिददण्ड्याः सम्पद्यन्ते । "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत्" । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकमुक्तम् प्रवर्त्तनशब्दे, क्षेत्रे देयप्रावरणविशेषमुक्त्वा तदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति" "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" इति "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्याः काणकुण्ठाश्च वृषभः कृतलक्षण इति" स्मृति ।

अदत्ता स्त्री दा–क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । "अदत्तायां मृतायान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः" इति स्मृति अदत्तमात्रे त्रि० । अप्रायस्ये न०त० । अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्त्वापि प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्रि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा "अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति" । अस्यार्थः भयेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन मत्पुत्रादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवयस्केन मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्मत्तेन, वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथाऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः" इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थपदं सर्वविवादसाधारणम् । "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" इति । योग उपाधि । योगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहा कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडशप्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यश्चादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः ।" गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः" इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्रि० अदत्तमादत्ते आ+दा–णिनि इत० । अदत्तस्य ग्राहके "अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" इति स्मृति ।

अदन त्रि० अद–बा० अतच् । अदनीये "अदनया दयते वार्याणीति" ऋ० ५, ४९, ३, अदनया, अदनीयानीति भा० ।

अदद्र्यञ्च् त्रि० अदस्मस्यति अदस्+अन्च–क्विप् अद्र्यागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्थानाद्यचि तु अदद्रीचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोत्वे अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्रैव । "यद्याप्यदन्तकः पूषा पिष्टमत्ति सदा चरुमिति" छन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । "पूष्णो ह्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन् दतः" इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टचरुभुक्त्वं तदपि तत्रैवोक्तम् मत्प्रसादितेन शिवेन पश्चात् दक्षादिवरदानसमये "पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुगिति" श्रुतावपि "प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि त देवा अध्यगामिति" अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वमुक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्रि० । "येऽप्यदन्ता कुले ममेति" वायु० । तथा दन्तजननकालस्तु षण्मास एव शुद्धितत्त्वे निर्णीतः, मन्थनान्तु "षण्मासा तु बाला स्याद्-

मिताक्षरा हिताक्षिणी । यथा भवन्तु वा गोः कल्याणवो हव्यकव्यानीति" वाह्निरोचयने हिताक्षिरवाचे भद्रं हव- समभवन सुखानीयवचनम् भावर वाचे (भारोग्य) इति बोधे भविष्टि। सा च भवति सुविमानाद्वीनामपि भवन । भद्र भद्रे भद्र न । भद्राद्यावनदे ह ।

भद्रम् सुख त न न । वर्तिविधौ "भद्रमीभि पानुभि पादवानिषि" क १।८९८ भद्रमाहितिर्मैवि वा । "भद्रमाहुर्भद्रमाणोभ्रेष" इति वेद ।

भद्रमातृ ह भद्रा न वर्तिवनेन भावोभि का-मा-क- १व । वर्तिवानयो "भद्रे ऽद्भावो भद्रोयवोभि पनु भद्रमाये । वाहिति । समभाव इति वेदवीव ।

भद्रम त्रि न भद्रते भवति या न। वाहिद्धे ताभयवाद भुक्वधीन रेखावद्धा इति न १,८३१ १ भद्रमी वाहिवाद्री इति मा ।

भद्रम त्रि सुख-त्व भवाद्यं न ह । भवते "भद्र- दर्शविषम च भावीतिति" भारवि ।

भद्रम ह भवाभावे न ह । हवाभावे । भाषि भद्रो भव । भद्रादिते त्रि । "भद्रं भवतां वीवे भवं कुर्वविदोवन इविहारा ।

भद्रम त्रि न भद्रहेत्री । भद्रवीवे । भद्राचेतभवर्धीय भावेऽद्भवा "भादवावाचे वेद इति च हि भयाभवा भयाद्यदयानिक इति दव तेन "दवर्ते भवि भवे भक्ष्यादो विविधते दक्षेभाववत्ता दवर्भवावदभवाय भव भतुवावावद्याव प्रतीयते ।

भद्रयव न न दृश्यम् भवाभावे न ह । दर्भभावे बोधे विभाडे च बोधिद्धदयनविधि" मा । भाषि दर्शनं भद्रा न । दृश्यादिते हविष्मते च त्रि ।

भद्रत ह दक्षते विद्यते इति दर्भ भर्ग दव-भवति भव न ह । दवभूतं (विवव) इति भावी दधे। भवभूते दवभावे त्रि । प्रबुद्धावां भवी । दवः भवक । भक्ष्य त्रि ।

भद्रस् त्रि न दक्षते भद्रविधिवदिद्धविधान दवया विवोट- भाव भवोर्वच्छ भद्रविविर्दैव भवति भावदोनर्विनि । न+दव-विद्। भावदोनविनि भवोचे भावे भवति । भवेभावा । "भद्रच विद्या दवभावनभोधि" वेद भधु भवतीवे भवाभव भवाभव इति इरा । दवभव भविवत भवीवदर्थाद भेददोधम् । भव- भद्र विभव भविवि भवोचे विभावीवाभिद्र विभ

भवे दवाद्य भवीय । भक्ष्यव्याकृविष्वभव्यद्राभवीवेऽप्र भद्रदेवोवदवा । यथा "भावभवृति है वेदे वेदभुभवी दवाभव प्रभाती"। भवदीव भावभाने दवेभवदव- भद्रभवभद्यार्थविधव दवभूतम्" भवभद्र ह विवव वितवे भवभद्याति भविभवावर्वितिवि भवतो च तेन भवभद्रवेन दवभद्राभद्रवीवदिव भविहार्थवत्ता भवभोद्रा । यथा "भवावभवावदोभवाभवो वृषि बोधवी विभवा- भव भवनद। भवि भूवविदा च दव भर्वे" प्रभावी प्रविहार्थवत्ता। भवया च दवभेव इभवभ्याभावे: भवदव दर्भभवा भावभवृति है वेदे बोधवी भवृ। भवाभव दवि भवो भवभद्रव भविभवभवा भक्ष्यार्थोभवभवभवाभद्र भावभवृति है वेदे बोधुभावी भवाभव भवेवं भावऽवरि भविवा । भवभद्रे भावाभवीधुभवे ह न भवभद्राभविभा- विभ विभु भविहाभ्रविभावभवा यथा "भवी भवभूविभ- भावविभर प्रभावी भाव भवभद्रार्थभीभिरिति भाव प्रभावे भवम् । यथा च भवभद्रेभावाद्भाभवे दव भवभद्रवाभिवदवोभावभवाद्भवभद्र भवभद्राभवा भावभवेवि इविवम् । "भवोऽवदवेवे इति "भवभिर्देवाव भावदेवे भवव भविवंभा तेन भव। भभाद्र। भवभिवादी भविभव दवावे भवम् । भर्वं भवि भवदेवे ह भव। भवा भव हव दवादो न भविभवम् । भव भविवंभाव भावभवनवि । देवाभवभूर्भवभवा भवम् भवेद्र भवाभवदीव ।

भद्राख त्रि न ह । हाभविद्रे भद्रावा भंभदोभेवेदि" इरा । "भद्रावा इभवभवावो भवं वंभव भवा- वीति" वीभिव । विभवा वीव् ।

भद्राम न न हाभवभावर्दे न ह । हाभवावे । भावि- हावं भावीभवदवं मा भवा । हाभभूवे त्रि । भद्रभवभवो भवे ह । "भवा हाभभावदोव भवभव भवीभवा। भद्रावा रोभभवभद्र विभभ्रद्भवर भद्रव" इति ।

भद्राभा त्रि न ह । इविद्रदवभावादे भाविवोवे च भवाभीविभावाद्र इति इरा० ।

भद्राभ त्रि दव भवम् भवोभोभवाही न ह । वाहिद्धे । "भवे वोभावाद्यं भाव भावभीवि न ७,१,वे वोभ। वे भवीवितृविर्व भावादि भावभवीभवविवि वेदवीय: ।

भद्राव त्रि भावि हाभो वेवद्र । हाभावदेवविवभ्रभावी । "भद्रावाय विभ्नोवदा" इति भवि ।

अदायाद त्रि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते अद-अण् ६त० न०त० । सम्बन्धिधनाग्राहके पतितादि सपिण्डभेदे "अदायादाश्च परिगणितमातादिभिन्ना स्त्रियः, "अदायाद्यः स्त्रियोमता" इति स्मृतेः । द्वादशविधान् पुत्रानुक्त्वा "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा इति मनूक्ताः कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानर्हा अपि क्लीवादयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक त्रि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-न०त० । दायादशून्ये "अदायिकं राजगामीति" स्मृतिः दायग्राहकपुत्रादिशून्य तदर्थे ।

अदाह्य त्रि० न दग्धुमर्हति दह-अर्हार्थे यत् न०त० । शास्त्रोक्तविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ दर्शिता यथा । "शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः । नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीताः स्वयं राज्ञा चौर्य्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्कारकारिणः । मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः । नचाश्रुपातः पिण्डं वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् । एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः । तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा" इति । दग्धुमशक्ये निरवयवत्वात् परमात्मनि । "नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः" इत्युपक्रमे "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति" गीतायां तस्यादाह्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते दृढत्वात् दो-क्तिच् न०त० । दाइं क्षेत्र न योग्यायां पृथिव्याम् "पशुरदितावसमिति" ता०ब्रा० "अदितौ पृथिव्यामिति" भाष्यम् । वाचि निरुक्त० । दितिर्दनुजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरोधिन्या देवमातरि 'प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारतेति" भारतम् आदिप० । एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ब्रह्मणः पृथिवीपाल । शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः । ददौ स दश धर्म्माय सप्तविंशतिमिन्दवे । दिव्येन विधिना देव ! कश्यपाय त्रयोदशेति" अदितिरदीनादेवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे । अत्ति सर्व्वजातम् अद-इतिच् । सर्व्वनाशके मृत्यौ, परमेश्वरे च पु० । "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्व्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्व्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्व्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे"ति बृ०उ० दिति खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे । "क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरसीति" यजु० "अदितिरखण्डितेति" वेददीप ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड । देवे । "द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ! । तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिता इति" भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः शक्रमुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० ६त० । देवे अदितिसुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन त्रि० दी-क्त न०त० । अकातरे कातर्य्यरहिते ।

अदुष्ट त्रि०न०त०। स्पृश्यकदुरदृष्टसाधनताकप्रदोषरहिते ।"अदुष्टा सन्तता धारा" इति स्मृतिः "दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न०त०। दूरत्वविरोधिसामीप्ये "अदूरे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सवः" इति पुरा० । तद्वति त्रि० । "परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु" रघुः ।

अदूषित त्रि० न०त०। दूषितभिन्ने अत्युक्तदोषानर्हे द्रव्यभेदे च । दूषितञ्च अस्पृश्यस्पर्शवत्त्वेन, पर्युषितत्वेन, विरसत्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्मृत्यादौ दुष्टत्वेन कीर्त्तितम् तत्रैव कश्चिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतायुक्तत्वादृशपदार्थएवादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते ।

अदृश् त्रि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । न पश्यति दृश-कर्त्तरि क्विप् न०त० । अदर्शके त्रि० ।

अदृश्य त्रि० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शनानर्हे, परमेश्वरे च । "यत्तददृश्यमविज्ञेयमग्राह्यमिति" श्रुतिः ।

अदृष्ट न० दृश-क्त न०त० । शुभाशुभकर्म्मे भाग्ये

[illegible]

अदृष्टपूर्व्व त्रि० न पूर्व्वं दृष्टः सुप्सुपेति स० पदनि०। पूर्व्वमदृष्टे। "अदृष्टपूर्व्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वेति" गीता।

अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न०त०। क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च। ब०। दृष्टिशून्ये त्रि०।

अदेय त्रि०न०त०। देयभिन्ने दानायोग्ये च। दानायोग्यञ्च पुत्त्रादि—"स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" याज्ञ०। "अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत्। निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्व्वस्वञ्चान्वये सति। आपत्स्वपि च कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्" इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि "योऽदत्तं प्रतिगृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छतीति तदादानमपि स्मृतौ निषिद्धम्।"सद्यःसमदेयमपेयमपात्रमिति" स्मृतिः।

अदेवत्र त्रि० न देवान् त्रायते प्रीणाति अनेन त्रै—करणे क। देवप्रीणनाभावके अस्त्रादौ "अदेवत्रादराधस" इति श्रुतिः।

अदेवमातृक पु० न०त०। देवमातृकदेशभिन्ने नद्यादिपयस्सम्पन्नव्रीहिपालितदेशे। "पितन्यति स्वेमदेवमातृका" इति भार०। ["अयज्वानमदेवयुमिति" ऋ० ५,८,११।

अदेवयु त्रि० न देवं याति प्राप्नोति या—कु। देवाप्रापके।

अदेश पु० न०त०। गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च। "नादेशे तर्पणं कुर्य्यात् न सन्ध्या नापि पूजनमिति" स्मृतिः। "म्लेच्छ स्पृशेददेशेऽ" इति स्मृतिः। गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिता केचित् सङ्गृह्यन्ते। "चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे न वर्त्तते। तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तं ततः परम्" इति विष्णु०। "आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः। तथा च सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति"। "वङ्गेषु च कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते। ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविरिति" बौधा०। "अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च तीर्थयात्रां विना व्रजन्। प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीतेति" स्मृतिः। इष्टदेशेऽपि केचित् श्राद्धतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्याः यथा "कृष्णं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम्। देशं त्वनिष्टशब्दञ्च वर्ज्जयेत् श्राद्धकर्म्मणीति"। "न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्य्यान्न गच्छेत् तथा नेष्टकाचरिते पितॄन् तर्पयेदिति" शङ्खलिखितौ। "परकीयगृहे यस्तु पितॄन् सन्तर्पयेद्यदि। तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति" एवमन्येऽपि गर्हितत्वयोजकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः। "अदेशकाले यद्दानं—तद्दानं तामसं विदु"रिति गीता।

अदेव न० दैवं दैवदैविकश्राद्धं तन्नास्ति यत्र। दैवदैविकश्राद्धशून्ये नित्यश्राद्धे। तस्य पार्व्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेवश्राद्धप्राप्तौ "अदैविकन्तु तत् कार्य्यमिति" स्मृतौ पर्य्युदासात् वैश्वदैविकमधिकं नित्यश्राद्धशब्दे वक्ष्यते। अदैविकमप्यत्र। दैवं भाग्यम्। तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च त्रि०।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न०त०। स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे। न०ब०। दोषशून्ये त्रि०। अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापीति" काव्यप्र०। "अदोषं गुणवत् काव्यमिति" सरस्वतीक०।

अद्म न० अद्यते देवैः अद-कर्म्मणि मन्। पुरोडाशे उज्ज्वलद०।

अद्धा अव्य० अयते अत् तः सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति क्विप्। याथार्थ्ये साक्षात्कारे, स्फुटे अवधारणे, अतिशये च। "अद्धा श्रियं पालितसङ्गरायेति" रघुः। "यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति" श्रुतिः। अयं स्वरादिचादिश्च तेनोभयस्वरता। साक्षादादिषु पाठात् अद्धा कृत्येत्यादौ समासे ल्यप्।

अद्भुत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा—डुतच्। आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नवरसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् "अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवत॥ पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः। तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः॥ वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिण इति"। यथा "दोर्द्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्द्दण्डावभङ्गोद्यतष्टङ्कारध्वनिरार्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः। द्राक्पर्य्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो? नाद्यापि विश्राम्यति" इति॥ तद्वति त्रि०। "कस्माद्यद्भुतसम्भाष्ये इति" ज्योति०। अद्भुतस्वरूपविभागादि "प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमथ च प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदं प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति" ज्योतिषतत्त्वे आथर्व्वणवाक्ये। "आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्व्वं स्वभावमत्यासं देवकृतोऽद्भुत इति" रघु०। तेषां तु विध्यादि अग्न्युत्पात शब्दे उक्तम्। "उदयति स्म तदद्भुतमालिभिरिति" नैष०। "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति" भाग०।

अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य ब०। महादेवे। कर्म्म०। आश्चर्य्यशब्दे। व०। तथाभूतशब्दवति त्रि०।

अद्यापि अव्य॰ अपि चार्थे अद्य-अपि । अधुना ।

अद्यार त्रि॰ अद्-ऋति कर्म्म । [illegible] ।

अद्य अव्य॰ अस्मिन्नहनि इदम्‌शब्दात् निपातः वर्त्तमाने । अस्मिन् दिवसे । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अद्यतन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तैलाधारोऽस्मीति [illegible] [illegible] [illegible] "अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि [illegible]" इत्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "अद्यापि [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अद्यतन त्रि॰ अद्य भव अद्य+ट्यु तुडागमश्च । अद्यतनी [illegible] । [illegible] । अद्यतन [illegible] [illegible] [illegible] । अद्य अद्यतनभूते लुङ् [illegible] । अद्यतन [illegible] लुङ् । [illegible] । अनद्यतनभूते तु लङ्–[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अद्यश्व न॰ अद्य श्वश्च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

अद्यश्वीना स्त्री अद्य वा श्वो वा प्रसोष्यते अद्य–श्वस्+ख [illegible] । [illegible] [illegible] । "अद्य-श्वीनावष्टब्धे" [illegible] ।

अद्रव पु॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अद्रय न॰ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

अद्रि पु॰ अद्–क्रिन् । पर्व्वते अद्यते अस्मिन् पर्व्वते । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" इत्यादि ।

अद्रिकर्णी स्त्री अद्रेः [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्रिकीला स्त्री अद्रय इव कीला यस्याः [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्रिज न॰ अद्रौ जायते जन–ड । (शिलाजतु) इति [illegible] । (गैरिक) इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्रितनया स्त्री ६त । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "अद्रितनयाम [illegible]" इति [illegible] ।

अद्रिद्विष पु॰ अद्रिभ्यः द्विष् द्विष–क्विप् । इन्द्रे । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्रिदुग्ध पु॰ अद्रिभिर्ग्रावभिर्दुग्धः [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] अद्रिदुग्ध" इति [illegible] । ८, ४७ ११ "[illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

अद्रिद्रोणि स्त्री [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

अद्रिपति पु॰ ६त । हिमालये [illegible] [illegible] ।

अद्रिबद्ध त्रि॰ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] । ६१२ ।

अद्रिबुध्न पु॰ [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] अद्रिबुध्न इति" [illegible] १ १०८ ७ ।

अद्रिभिद् पु॰ अद्रि भिनत्ति भिद्–क्विप् ६त । इन्द्रे । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्रिभू स्त्री [illegible] [illegible] भू–क्विप् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अद्रिमात्र पु॰ [illegible] [illegible] मा–[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ८,८४ १ ।

अद्रिराज पु॰ अद्रीणां राजा टच्‌समा॰ । हिमालये । अद्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अद्रिवत् पु॰ अद्रिभि पर्व्वतैः [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ८ ७२ ४ [illegible] [illegible] [illegible] ।

अद्रिसंहत पु॰ अद्रिभिः संहतम् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] ८८८ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अद्रिसार पु॰ अद्रेः सार इव । लौहे । [illegible] [illegible] ।

अद्रिसारमय त्रि॰ अद्रिसारात्मक । लौहमयादौ ।

द्रीश पु० अद्रीणाम् अद्रेर्वा ईश ६त०। हिमाचले, शिवे च।

द्रूक्षन् त्रि० द्रुह–क्वनिप् न०त०। द्रोहाकर्त्तरि—"ता वां सम्राजावद्रुह्वाणेयमिति" ऋ० ५,७०,२, "हे अद्रुह्वाणा अद्रोग्धारावित्ति" भाष्यम्।

अद्रोघ त्रि० द्रुह–घञ् वेदे घत्वम् न०ब०। द्रोहरहिते "त्व देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेणेति" ऋ०२,२२,६, "अद्रोघेण द्रोहरहितेनेति" भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्रोघावित त्रि० अद्रोघ अवितो येन। अद्रोहरक्षके। "कृणुत धूमं वृषण सखायोऽद्रोघाविता" इति वेद०।

अद्रोह पु० अभावार्थे न०त०। द्रोहाभावे "अद्रोहेणाभिमानितेति" "अद्रोहः सर्वभूतानामिति" च पुरा०।

अद्वय न० न द्वयम्। द्वित्वाभावे। नास्ति द्वय द्वित्वं तज्ज्ञान वा यत्र। सर्वात्मतया आत्मनो ब्रह्मात्मैकत्वे, अभेदे च। "अर्थतोऽप्यद्वयामन्दमतीतद्वैतभानत" इति वे०सा०। ब्रह्म द्वय पश्यत इति अद्वय विज्ञानाभेद पदार्थानामस्यस्य वादकत्वेन अस्त्यर्थे अच्। बौद्धभेदे ते हि "सद्दोपाल-म्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्यनेन" पदार्थानां सविद्-भिन्नत्वं वदन्ति विवरण बौद्धशब्दे द्रष्टव्यम्।

अद्वयवादिन् पु० अद्वय वदति सर्वमेव वस्तु चित्स्वरूपं नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद–णिनि। अद्वैत-वादिनि वेदान्तिके, बाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मक सर्वं वस्तु स्वीकुर्वति बौद्धे च।

अद्वयस् त्रि० नास्ति द्वयं द्वित्वमस्य ब० योगविभागात् असिच् समा०। द्वित्वरहिते। "सखा सुषेवो अद्वया इति" ऋ० १,१८७,३, "अद्वया द्वयरहित" इति भाष्यम्।

अद्वयानन्द पु० नास्ति द्वय द्वित्व भेद तज्ज्ञान वा यत्र यस्य वा तादृश आनन्द। ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैता-नन्दे। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानत इति" वे०सा०।

अद्वयाविन् त्रि०अद्वयमस्त्यर्थे विनि छन्दसि दीर्घः द्वैध-मित्वयानरूपमार्गद्वयरहिते। "युवत्स पाथ पदम-द्वयाविन" इति ऋ० १,४ १५६, २, अद्वयाविन मार्ग-द्वयरहितस्येति भाष्यम्।

अद्वयु त्रि० द्वय द्विप्रकारोऽस्त्यस्य वा० उ न०त०। द्वि-प्रकाररूपकापट्यशून्ये अनर्वाचैकरूपे "उप द्वयुष्वाद्वयुश्च वसव इति" ऋ०८, १८, १५।

अद्वार न० निन्दित द्वारम्। प्रवेशानर्हे क्षुद्रद्वारे "अद्वारेण प्रवेशनमिति" "अद्वारेण न चातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा पुरमिति" च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य ब०। प्रवेशायोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च त्रि०।

अद्वितीय त्रि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भाव द्वैत तन्नास्ति यस्य ब०। सजातीयादिभेदशून्ये केवले परमा-त्मनि। वस्त्वद्वितीयमिति भा० "एकमेवाद्वितीय ब्रह्मेति" श्रुति। "अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति" पदत्रयेण ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यमुक्तम्। तथाहि भेदस्तावत् त्रिधा स्वगतभेद सजातीयभेद विजातीयभेदश्चेति। वृक्षादीनां स्वावयवशाखादिभ्यो भेद स्वगतभेद, घटात् घटान्तरस्य भेद सजातीयभेद, घटस्य पटादितो भेद विजातीयभेद। ब्रह्मणश्च "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रेण स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेद। घटादेर्व्याव-हारिकसत्त्वस्वत्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मण विजातीय-त्वेऽपि ततोऽभेदएव तद्भिन्नस्याभावात् "सर्वं खल्विद ब्रह्मेति" श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेद सिद्धएवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयशून्ये, असहचरे त्रि०।

अद्विषेण्य त्रि० द्वेष्टु शीलमस्य, द्विष–एण्यन्–किच्च न०त०। प्रियरूपे, "मयोभुरद्विषेण्य सखेति" ऋ० १,१८७,३, अद्वेषिण्य अद्वेष्यस्य प्रियस्य इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेष अभावार्थे न०त०। द्वेषाभावे। ब०। द्वेषरहिते त्रि०। "अद्वेषो हस्तयोर्दधे" इति ऋ० १ २४,४, "अद्वेष द्वेषरहित नास्ति द्वेषोऽस्येति" भाष्यम्। एतेन अद्वेष शब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यास केषाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् त्रि० द्विष–असुन् न०त०। द्वेषानाश्रये द्वेषाकर्त्तरि "अद्वेषो मरुतो गातुमेतनेति" ऋ० ५,८७,८, "अद्वेष अद्वेषस" इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीत तस्य भाव द्वैतं भेद अभावार्थे न०त०। अभेदे, "अद्वैत सुखदुःखयोरनुगुण सर्वास्वव-स्थासु यदिति" उत्तरचरितम्। नास्ति द्वैत भेदो यत्र। भेदरहिते त्रि० ब्रह्मणि न०। "अद्वैततत्त्व इव सत्य-तरेऽपि लोक" इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र। स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे ६त०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे "सुपां सुलुगित्यादिना" वर्णव्यत्यय। अथ-शब्दार्थे "अधा नियक्ष उत्तर" इति ऋ०४,१८,६ अधा "अथानन्तरमिति" भा०। अधायोपस्य पोपेणेति य० १२,८, अधेति अव्ययम् अथार्थे "निपातस्य चेति पा० दीप इति वेददीप।

अधःक्षाय पु० अधर अधर्म [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अधःकार पु० [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible] च ।

अध चित्र त्रि० [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च ।

अध पश्ची स्त्री० [illegible] (गवल्लूच) [illegible] (काटर) इति [illegible] ।

अधः(अधस्)शय्या स्त्री० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अधम त्रि० [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अधम त्रि० [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" इति । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अधमधातक पु० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अधमर्ण त्रि० [illegible] (खातक) इति [illegible] ।

अधमर्णिक त्रि० [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति । [illegible] ।

अधमाङ्ग न० [illegible] । [illegible] ।

अधमार्ध न० [illegible] । [illegible] च त्रि० ।

अधर पु० न [illegible] च । (ठोट) इति [illegible] । "[illegible]"

[illegible] । "[illegible]" इति वा [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] (वा च) । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे वक्ष्यते । सर्वनाम्ना वृत्तौ पुंवद्भावात् अधरस्या भव० अधरतन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरस्मिन् अधरा अधरस्या अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।

अधरतस् अव्य० अधर—तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ

अधरस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति पृ० । अधरत इत्यर्थे । "पुरस्तात् सवितोत्तरस्तादधरस्तादिति" ऋ० १०,३६,१४,

अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्वादातिशयात् । अधररसे । [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अव्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्ताति । अध-

अधराच् त्रि० अधरां दक्षिणां दिशमञ्चति क्विप् । दक्षिण दिग्गन्तरि । "प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रध्यायीताभिमङ्गल इति छा० उ० । स्त्रियामधराचीति । सा च दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन त्रि० अधराचि भव अधराच्+ख । अधःप्रदेशभवे । "अधराचीनमकृणोदपामप" इति ऋ० २,१७,५,

अधराच्य त्रि० अधरस्यां भव यत् । दक्षिणदिग्भवे अधोदिग्भवे च । "अरसं प्राच्यं विषमरसं यदुदीच्यम् अथेदमधराच्यमिति" वेद ।

अधरात् अव्य० अधर+अस्त्यर्थे आति । अधरतइत्यस्यार्थे । "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति" ऋ० ६,८,८, अधरात् दक्षिणत इत्यर्थे ।

अधरीण त्रि० अधरे भव अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अव्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+एनप् । प्रथमासप्तमीवृत्ती आसन्ने नीचे देशादौ, सन्निकृष्टदक्षिणदिशि च । [त्समुपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अव्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालवृत्ति-

अधरोत्तर न० अधरश्च उत्तरश्च समा० द्व० । न्यूनाधिकभावेन निम्नोन्नते । "अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वा लिह्याद्धविस्तथा स्वाम्यं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरमिति" मनु ।

अधर्म्म पु० ध्रियतेऽनेन धृ—मनिन् विरोधे न० त० । धर्म्मविरोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्म्मजन्ये पापे, तद्धेतुभूतप्राणिहिंसादौ च । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति सूत्रकारेण निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र वेदप्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्मः, तन्निषेधप्रतिपाद्योऽनर्थ अधर्म्मः । स च निषिद्धकर्म्माधीन पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च अनिष्टसाधनम् । तदुपपत्तियुक्तिस्तु "विहितस्याननुष्ठाना-न्निन्दितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम् नरः पतनमृच्छतीति" । "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इत्यादिना शास्त्रेण कर्म्मणामाशुविनाशिनां कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत् कल्प्यते अत 'चिरध्वस्त फलायालमित्यादिना" अदृष्टशब्दे दर्शितयुक्तेश्च पापमनर्थसाधनम् । "अधर्म्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यतीति" मनु । "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति" गीता । अधर्म्मभेदात् गतिविशेषोक्तावधर्म्मसत्त्वम् यथा

"कर्म्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते । येन येन तु भावेन कर्म्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषां घोरां तत्ते वक्ष्यामि भारत परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वितः । पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते । खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो बलीवर्द्दः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्द्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मरक्षश्च मासांस्त्रींस्ततो जायेत ब्राह्मणः । पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । कृमिभावाद्विमुक्तस्तु ततो जायेत गर्द्दभः । गर्द्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि शूकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः । श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्य्यादबुद्धिमान् । स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः क्रव्यात्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत ब्राह्मणः । मनसाऽपि गुरोर्भार्य्यां यः शिष्यो याति पापकृत् । स उग्रान् प्रैति संसारानधर्म्मेणेह चेतसा । श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति । तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते । कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते । यदि पुत्त्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे । आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं मातरञ्चैव यस्तु पुत्त्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुः पूर्व्वं जायेत गर्द्दभः । गर्द्दभत्वन्तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति । संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्त्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि । गुर्व्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायेत गर्द्दभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

[illegible]

नर्थान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायेत बर्हिण । हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवक । वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानव । छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन ! लोभपरायण । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च । अधर्मस्य क्षय कृत्वा ततो जायेत मानव । चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोरयते तैल नरो मोहसमन्वित । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्र पुरुष हत्वा सशस्त्र पुरुषाधम । अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे तत शस्त्रेण वध्यते । स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते । मृगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु स । हतो मृगस्ततो मीन सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे सम्प्राप्ते श्वापद सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधन प्राप्य कालपर्य्यायचोदितः । अधर्मस्य क्षय कृत्वा ततो जायेत मानुष । स्त्रिय हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषय गत । बहून् क्लेशान् समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । तत पश्चान्महाराज ! कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत मानुष । भोजन चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नर । मक्षिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत । तत पापक्षय कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्य हृत्वा तु पुरुषो लोमश सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसम्मिश्रमशन चोरयन्नरः । स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषिको महान् । दशन् वै मानुष नित्य पापात्मा स प्रजायते । घृत हृत्वा तु दुर्बुद्धि काकमद्गु प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा काको जायेत दुर्मति । लवण चोरयित्वा तु चौरिकाक प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्त यो वै निह्नौति मानव । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्ययोनौ प्रजायते । मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायेत मानवः । मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नर कृत्वा तिर्य्यग् जायेत भारत ! । न चात्मन प्रमाणन्ते धर्म्म जानन्ति किञ्चन । ये पापानि नरा कृत्वा निरस्यन्ति व्रतै सदा । सुखदु खसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासा प्रजायन्ते म्लेच्छा श्चापि न सशय । नरा पापसमाचारा लोभमोहसमन्विता । वर्ज्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नरा । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयु । एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ता । परस्वहरणे दोषा सर्व्व एव प्रकीर्त्तिता । एतद्वै लेशमात्रेण कथित ते मयाऽनघ ! । अपरान् मस्कथायोगे भूय श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया महाराज ! ब्रह्मणो वदत पुरा । सुरर्षीणा श्रुत मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्र्येन यथावदनुवर्णितम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मे कुरु मन सदा" ॥ इ० व० ।

"महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्म्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह । मृगश्वसूकरोष्ट्राणा ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुक्कसवेणानां सुरापो नात्र सशय । कृमिकीटपतङ्गत्व स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पग" इति । "श्वसूकरखरोष्ट्राणा गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति । कृमिकीटपतङ्गाना विड्भुजाञ्चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणाञ्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् । लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रश । तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पग" इति । "ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुराप श्यावदन्तक । हेमहारी च कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पग । यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्ताऽऽमयावी स्यान्मूको वागपहारक । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्ग पिशुन पूतिनासिक । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचक । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नर । अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुत हविरिति" । "परस्य योषित हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्ज्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारक । पत्रशाक शिखी हृत्वा, गन्धान् छुच्छुन्दरि शुभान् । मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानव । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृष्विति" । "मूषिको धान्यहारी, स्याद्यानमुष्ट्र , कपि फलम् । जल प्लव , पय काको, गृहकारी ह्युपस्करम् । मधु दश , पल गृध्रो, गां गोधा, ऽग्नि बकस्तथा । श्वित्री वस्त्र, श्वा रसन्तु, चीरी लवणहारक । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्त स्तेयकर्म्मणि । द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातय" इति । "द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातय स्तेयकर्म्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनन्द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पत्नतामश्वहारक इति" मिता० । "ब्रह्महा

[illegible]

अधर्मचारिन् त्रि [illegible]

अधर्ममय त्रि [illegible]

अधर्मात्मन् त्रि [illegible]

अधर्मास्तिकाय पु [illegible]

अधर्मिन् त्रि [illegible]

अधर्मिष्ठ त्रि [illegible]

अधर्म्य त्रि [illegible]

अधवा अव्य [illegible]

अधश्चर पु [illegible]

अधश्चौर पु [illegible]

अधश्शिरस् न [illegible]

अधस् अव्य [illegible]

अधस्तन त्रि [illegible]

अधस्तात्(मा)त् अव्य [illegible]

अधस्मात् अव्य [illegible]

अधस्पदम् न [illegible]

अधामार्गव पु [illegible]

अधारिद्र त्रि [illegible]

अधर्म्म—स्वार्थिकप्रवृत्तिमिति "अधर्म्माच्चेति वक्तव्यमिति" ठकि तु आधर्म्मिक इत्यपत्र त्रि० ।

अधि अव्य० न+धा–कि । अधिकारे, ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे, अधिक्रमणार्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे च कर्म्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्तमी, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । "अधि अध्ययनं श्वर्य्यमपित्वस्मरणाधिक्षेप" इति गणरत्ने उक्तम् तत्रो-पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इङोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिद्योतक । ऐश्वर्य्ये अधिपति , वशित्वे अधीनः, अधि-गतमिमम् अत्या०इ० । स्मरणे मातुरध्येति इक स्मरणार्थत्व-मधिर्द्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । "अधि-परी अनर्थकाविति" पा० उक्ते आनर्थक्ये गतित्वाभावात् नोपसर्गत्व तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिश्चाभावात् "गतिर्गताविति" पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्व-र्थमात्रद्योतकत्वेऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-र्थकत्वव्यवहार विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् तेन "तस्मिन्नालवतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषीति" षत्वं न णत्वम् इति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितष्ठावित्यादाविव उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेद । मुग्धबोधे तु "नालाञ्चायां स्तौ नाविक्रमेऽति पर्य्यधी गताविति" गत्यर्थद्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्थुषीत्यस्य गतवती-त्यर्थकस्योपसर्गत्वाभावान्न षत्वमिति विवेक । तथा अधिके, "इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-वादधि" इति ऋ० १,६,१० "अधीमहे आधिक्येन याचामहे" इति भाष्यम् । उपरि "ये नाकस्याधि रोचने दिवीति" ऋ० १,१९,६, "नाकस्य दुःखरहितस्य सूर्य्यस्य उपरीति" भाष्यम्, अधिकारे "यदत्र मामधि-करिष्यतीति" सि० कौ० । विभाषा कृञीति पा० । वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरस्य गम्यते अधिकारो विनियोग । आधिक्ये "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति" नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-सर्गत्वम् "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्टन्य उपसर्गगतिस्त्रिधे"त्युक्ते विशिष्टज्ञानार्थता, तेन गतिसमासे ल्यप् । "अधिगत विधिवद्यद-पालयदित्यादौ" दायस्तेन लब्धमित्यर्थं । एवमन्य-त्रापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-नेति आ+धा–कि वा पु०स्त्रस्व । मन पीडायाम् पु० ।

अधिक त्रि० अध्यारूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च । प्रधाने अतिरिक्ते, "क्षम न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" इति रघु । आधिक्य च योग्यपरिमाणातिक्रम अतिशयश्चद्विध । तत्रानुरूपातिक्रमे "अकालप्रसवा नार्य्य इत्युपक्रमम् "हीना-ङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा स्त्रय" इत्यरिष्टसूचकतदा हार्य्यम् । "हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च ब्राह्मभोज्ये विवर्ज्जयेदिति" स्मृति । "इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति" शकु० । "अधिकं फलमश्नुते" इति पुरा० । असा-धारणे च । "ब्राह्मणस्याधिक लब्ध, क्षत्रियस्य विजित, निर्विष्ट वैश्यशूद्रयोरिति" गौतम "ब्राह्मणस्याधिक लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धं तदधिक-मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । "निर्विष्ट वैश्यशूद्रयोरिति" । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषि-गोरक्षादिलब्धं निर्विष्टन्तदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-दिना भृतिरूपेण यल्लब्धन्तदसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-मतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वस्ववृत्तेषु यद्यदसाधारण-मूल्य स्वतामामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्दे-नोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयो-रिति" त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारण वेदितव्यम्" इति मिताक्षरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे "आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते" । "किमधिकमस्य ब्रूमो महिमान वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि" इत्यत्राश्रयस्य । "युगान्तकालप्रतिस-हृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुद" इति माघे तु आश्रितराधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्–आधिक्यम् । उचित प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकतर त्रि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्,

अधिकतम त्रि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकमास पु० कर्म० । मलमासे तद्विरणमधिमासशब्दे ।

अधिकरण न० अधि+कृ–ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति" हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहे स्थाल्यामन्न पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादे । "आधारोऽधिकरणमिति" "सप्तम्यधिकरणे इति" पा० ।

कर्त्तृत्वं च तस्य कुठारादिना सर्व्वत्र इत्र। तथा कुठस्य काष्ठे कुत्यम्, कुठस्य च संयोगादिकमश्व कुठान्तर-प्रसाधिकरणात्वात तथा कुठारादेर्द्दारादौ काष्ठाधिकरणत्वम् कुठारादेर्द्दारादौ न तु चेतरीय । कुठारादि कुठारादैर व्यापारेण दारुसाधन वा वनेनैव चाधिकरणत्व तत्र कुठारादीनां कर्माधिकरणत्वमित्येव कथनम् । क्रियते निबन्धे विवादोऽस्तित्वम्। पूर्वोक्तवीर्व्वाचाकप्रविदे एकार्थमविवादे निवन्धनपूर्व्वकविहाय निवन्धनारप्रयोगबलात्मतदर्थे न्याये । तथा हि "विप्रतिपित्स्य पूर्वपक्षमेवाह निबन्धति" विवादया माक्येऽधिकरणं पूर्वमिति" मीमांसा । तत्र विषा दाद्धे वाक्यं विषया प्रकारोऽस्ति विषयः इत्थमिति न वेति विकल्प । तत्र वस्तित्वपक्षयोः वयमेव युक्तिप्रदर्शनार्थं पूर्वपक्षतया पूर्वपक्षोक्तौ युक्तिं वक्ष्यति वस्तुतः युक्तिप्रदर्शनमात्रम् विहाय । अत्रैकाधिकारेण विहायविहायौविवर्णनार्थं वाक्य सिद्धान्तवाक्यमिति यथा "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यादिवाक्यं विचारणमेव विषय । समानमथवातमप्यत्र वाक्यमात्रम्? अथ पक्षपर्वत्रेणा अर्थं ? इति संशय । तत्र अर्थप्रत्यक्षतामतमाश्रयणमिति पूर्वपक्ष: । अथवाप्यधिकारपक्षपूर्वमिति सिद्धान्त । तेन निर्विचारिकता वाक्येनैवाध्ययनमिति अधिकोऽर्थे इति निरुक्त कृत अतः प्रतिपादयत्यतस्त्वार्थावबोधो न स्वाध्यायोऽस्तमात्रैवैति। तत् अस्मदादायाम् । अथवा स्वार्थाभावाद्वि इत्यादि तथा अर्थं बोधार्थं निश्चित्यार्थं वेदान्ते चतुर्लक्षणा अध्ययन मीमांसा वाचस्पत्यमेव । "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यत्र विषय अन्य च भवति सूत्रस्य विहायवेति चतुर्लक्षणा इति भवति "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" वाक्ये स्वाध्यायम् क्रिया । अथार्थविचारे वाक्ये प्रवृत्तविचारार्था निरूपेण वाक्यमिति तिष्ठ तैव इति अविकल्प पदनिवृत्तौ रचनी । तत्र वेदान्तविकल्पं तथा "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति प्रधानविकल्पम् अविचार्य विचार्यं वा उच्चार्य आचार्यविकल्पात् । अथवेदान्तवाक्यानां न विचारं तत् इति । अथवोऽर्थस्वरूपविवेचनम् तथा अधीतिन् वस्तु स्वाध्यायाध्ययन विचार्यं तथा वेद" इति वाक्य । आचार्यात् तत् ब्रह्म तथा "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्य" इत्यत्र आत्मदर्शनं अवगत्य श्रुताध्ययनेन चरणं विचारयति । अथ च भाव वेदान्तवाक्यानां न्याय वाक्यं विनिर्णयतत्त्वबोधाधिकार इत्येतदधिकारविचार्यं

वाक्य विषया । न भाव विषया: शोधनीयं संबन्धिता, वाक्येऽर्थमपक्षवार्तात् तत् संभवमतीते अधिविचाराक-त्वार्थनिर्णयवाक्यशास्त्रमानादपरिशोधनात् वीर्यं भेदि च त्व च । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिविचार अथ तत्र पक्षेऽनवबोधम् । प्रमाणान्तरमिति सावकाशं विवक्षयोऽनवबोधात् । संदिग्ध हि विचारविषयोऽनवदितत्त्व तत्त्वनिर्णयं तथा हि तत् हि ब्रह्मादैव संदिग्धं च? आत्मादैव? वा भाव "तत्र भावनया अस्ति वाक्येन ब्रह्मात्मत्व निवचन् । न हिताय: अर्थप्रत्यवेतवाचादत्त विषयात् । तत्रापाय निवृत्तेन भावोऽर्थं तत्र इति चेत् न भवताविवर प्राप् तत्प्रसादसविशुद्धभावसौरभाचरणसौरेंद्रिमवतो पूर्वविरक्तसत्त्वोभ्यासादायामात्मैव निश्चयविषय भवति । तथाप्यात्मना अध्ययनात्मा निदिध्यासादिकल्पनात् विचारत्व विषयीऽस्ति । नापि प्रयोजनं तत्र । आत्मप्रभावैव अज्ञानविवर्त्तेऽपि तत्त्वदर्शनात् तथापूर्वा न विचारयति यत: वाक्यमात्रपक्षयोरपि पूर्वत्र । अतोऽत्र है । वाक्यमात्रपक्षौपन विवक्षयोरध्ययनम्त्रम् आत्मसंज्ञानकी: संदिग्धं ब्रह्मज्ञानत्र ।"अथवाया अद्वैत चतुरहर्द्दं ब्रह्मात्मोऽस्तीति । अर्थबहुलतायात्मत्र युक्तिरैश्वर्यादियुक्तप्रकाशैवात्मार्थं ब्रह्माति तथापि संनिरपेक्षतायात्र तथात् संदिग्ध तत्र विषय: वदि यतेन विविक्तत्वं प्रयोजनं सुखा निःश्रेयसं च विषय । तथापरत्वमात्मविचारत्वेन ब्रह्मणो विचारयितव्याय-व्याचक्षीर्णमिति विषय इति । अथेदानीं विषयात्मीय-ब्रह्मविवर्तिभ्रमयते च । "तथाविषयवाक्यावृत्तय: कर्म-वाक्य" इति वा । वेदान्तविषयाः अथेदानीं विवादात् सोऽपयवधाविविक्षाविवक्षितयुक्तयः कर्मोपायत इति "इदमथाविद्यमानाव्यवहारे स्वार्थाभिधरतत्त्वमीति: बीजमवगत भवति वाक्ये बीजमवतात् इत्यादि । अथेदानीं-विहायौ विशिष्टवीर्यविषयदर्शितत्वे अविवक्षयात्मीविवेचिति तथा वर्ण वाक्ये अवैति वाक्ये वक्ष्याम । तथ्यो हि सार्थिक-तावत्युक्तिषु समयुक्तिवेदे च समयुक्तिमत्वे अधिकरणम्। अधिकरणविचारा इ अधिकरणस्य विचार अपवादार्थं नि-चय यत वेद । पुनश्च अवस्थानरवात्वेन संबा-न्तरत्वे विचारो भाव अवेक्षवेद निर्णयते अतीतं संबं निर्णयते इति । इत्थं एवे । अथवा विचारो यथा अधवा वा इत्थं विचारे च अधिकरणस्य संज्ञाया विचार: । अधिकरणविचारे वेदि" वा ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्म्माधिकरणम् आश्रयतया-ऽस्त्यस्य ठन् । विचारकरणाय धर्म्माधिकरणमण्डपे नियुक्ते प्राड्विवाकादौ । तत्र नियुक्त ठञ् । आधिकरणिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म्म(न्) अव्य० कर्म्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० । कर्म्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिक कर्म्म प्रा०स० । अधिककम्माय । न०व० । अधिककर्म्मयुक्ते त्रि० ।

अधिकर्म्मकर त्रि० अधिक कर्म्म तत्करोति कृ—आनुलोम्यादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । क्विप् अधिकर्मकृदप्यत्र त्रि० ।

अधिकर्म्मकृत त्रि० अधिक कर्म अधिकर्म तत् कृत येन निष्ठान्तस्य परनि० । "सर्वेष्वधिकृतो य स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय" इति स्मृत्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्म्मिक पु० अधिकृत्य हट्ट कर्मणोऽस्त्यम् अधिकर्म—ठन् । हट्टाध्यक्षे, हट्टस्थवणिग्भ्य शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्योधैर्हृदयमध्ये वर्मदार्ढ्याय बद्धपट्टिकादौ । व० । अधिकाङ्गवति त्रि० । "अजाविघातने चैव अधिकाङ्ग प्रजायते" इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+कृ—घञ् । आरम्भे, यथेह क्रयविक्रयादिकर्त्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, "अधिकार फले स्वाम्यमधिकारी प्रभुर्भवेदिति" मीमांसोक्ते विहितकर्म्मफलस्वामित्वे, विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्मणादे, राज्ञ प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य द्विजसेवायाम्, "नैमित्तिकोऽय प्रायश्चित्ताधिकार" इति मिताक्षरा । स्वामित्वे—"सर्व्वे स्युरधिकारिण" इति स्मृति । तत्र च वैदिकादिकर्म्मसु कर्त्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधिकार । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्ययनादिष्वधिकार यथोक्त "निषेकादिश्मशानान्तो यस्य वेदोदितो विधि । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नान्यस्यैव कदाचनेति" मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकार यागादावप्यनधिकार यथोक्त जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ । "चातुर्वर्ण्यमविशेषात्" इत्याशङ्क्य "निर्द्देशाद्वा त्रयाणा स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्ध क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेय" इति । 'वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, "त्रयाणाम्" अधिकार स्यात् कुत ? अग्न्याधेये निर्द्देशात् अग्न्याधेये त्रयाणां निर्द्देशो भवति, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्य , शरदि वैश्य" इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति इत्यनग्नि शूद्र असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् "अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्येवमादि शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीयादीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्र इत्यात्रेय मन्यते स्म" इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादक सर्वशास्त्र विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकार न तिरश्चा न वा देवादीना यथोक्त तत्रैव "फलार्थत्वात् कर्मण शास्त्र सर्वाधिकार स्यात्" इत्याशङ्क्य "कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधि कार्त्स्न्येन गम्यते" इति सू० "वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकार इति । कस्य तर्हि ? । य समर्थ कृत्स्न कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादय कृत्स्न कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्, तस्मात् यथा न सुखस्याभ्युपाय कर्म, कथ यो न शक्यते कर्त्तुम्, सोऽभ्युपाय स्यात् ? इति । न देवाना, देवतान्तराभावात् न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्याग सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात् न भृग्वादयो भृग्वादिभि सगोत्रा भवन्ति, न चैषा सामर्थ्य प्रत्यक्षम् । "अपि च तिर्य्यञ्चो न कालान्तरफलेन अर्थिन , आसन्न हि कामयन्ते । "ननु च उक्त, कालान्तरफलार्थिन तिरश्च पश्याम , शुन श्येनायतदुद्दिश्याम् अष्टमश्यां च उपवसत " इति उच्यते न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । 'कथ अवगम्यते ? वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदु , "इद कर्म कृत्वा, इद फलमत्र प्राप्नोति इति" न चैते वेदमधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्य अवगच्छन्ति, तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वास कथम् अनुतिष्ठेयु , तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थस्य तर्ह्येषाम् उपवास ? । उच्यते, रोगात् अरुचिरेषाम् । कथ पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा तृतीयकचातुर्थकादीति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकार इति । न च तिरश्चां द्रव्यपरिग्रह , न हि एते द्रव्य स्वेच्छया उपयुञ्जाना दृश्यन्ते, तस्मात् अनीशाना धनस्य । यत्तु, देवग्रामो क्षेत्रग्राम इति, उपचारमात्र तत् । तस्मात् अपि न तिरश्चाम् अधिकार इति । यानि पुनर्लिङ्गानि, "देवा वै सत्रमासत" इत्येवमादीनि, अर्थवादा ते विधिप्ररोचनार्था । विद्यते हि विधिरन्य तेषु सर्वेषु,

न च विधिर्विधेयस्याप्रमाणो भवेदि स्वरूपाविशेषात् । सुविद् वा दर्शं माव समापि नाधिकाराणि यद् प्रयत्नशा यदि नायते तैरा: नाममूच्यता यदि विधेय यथेष्टम यदि स्यात्य । किन्तु पुनरुक्तिदोषो यद्भवा इति वा । प्रकृतिप्रयागात् यतो दैनाहोमाधिकार इति "प्रकृतवदिति शाद्दरायणः प्रयाणात्" इति वा क्रमेण आरम्भाधिर्न व्याख्यानवत् वाद्दरायणेन यथा "वाद प्रकृत्यानधिकारेऽपि याक्तम तु प्रकृत्यायेऽपि प्रकृतिप्रयावे विकरोऽपि तैर्न प्रकृत्याप्रतरिहात् वै देवानवताय अधिकरोति याक्तविदि वाद्दरायण आचार्यौ मन्यते प्रभवात् ? प्रभवात् । स्वयमपि हि तैत्तरीयविज्ञानार्थाय-कारणात्वम् । प्रमाणैरिच वायन् बोधविधेयं देवादीना यदि स्वयमपि विद्यार्थिविज्ञानयोधिकारार्थिविधि-यत् । तथा वाचस्पतिरपि तैर्न प्रयाणि प्रमाणं नारोऽपि प्राग्दृष्टवाक्येभ्यो विपक्षमप्राप्तत्वात् । यत् देवां वचित् प्रतिषेधोऽस्ति । यतोऽपवादविद्याऽर्थेनाधिकारो निर्दिष्टः प्रमाणम् वेदाध्ययनात् स्यात् देवानां यथ प्रतिपादनेयनात् । यदि वयं विद्याव्यवहारं प्रकृ यमोऽपि दर्शनादि"स्वरूपं च वै दर्शनविषयात् प्रमाणो प्रकृत्यवशात्" "पद्मे" नारविन्दे" विरहशयनाद् पयोऽपि यथो । प्रश्नोऽपि" । यदि कर्मकाण्डविधिकारणत्व-स्वत् न देवानां तैत्तरीयसम्पात् । न कर्मोपासनैर्यागत्यागदानादिकं । न सतिप्रयासमि न चीनकर्मणां विद्याधिविधिरतायायविकृष्टप्रदेशेन विशिष्य प्रामाणिक न च कर्माद्देशो कर्मादिष्वप्रयत्नः । अथाप्युपदेशानां यदि विद्याधिकारः किंन नार्हेत ? इति" । तत्र विश्वकर्मकर्मादिष्व-तत्तत्कर्मकरणप्रयत्नार्थमङ्कादि अधिकारनियोगशालीति विवद् प्रजापि विद्याधैन सर्व कर्मेणामधो ज्ञायते विद्वानधिकार इति सर्वस्मादि-प्रयत्न विद्यानामधिकार इति वैयाकरणम् । अधिकारी मुख्य । अधिकारविवक्षायां व्याकरः । यथा प्रयोगविज्ञान प्रमाणादिसमविकार "प्रमा-णाधिकारो बहुधिकारी आसीदि व्याकरण । "वाक् नाधिकारी स्व इति" विद्यो । "पूर्वाधिकारी अधिकारिणि" स्मृति । अयमि यत् । "अथमे "नाधिकारे प्रथम" इति वैव । प्रकरणे आचरक-माणे प्रकरणीयावसरदेवताम कर्मेषु अहकर्मेणे । उपकारीयत् वा प्रकृत्याव्यवसायोऽर्थिरि" ति श्री ।

प्रमाणेयस्य प्रमाणादिष्वर्थप्राप्तचतुष्टयापरकरण पूर्व कर्मोपायस्वरूपानुवर्तनम् । यथा "प्रमाण रस इति कर्मोपायमवरणस्रुतो वा प्रकृत्यानावस्थाः सम्यक् कर्मेव बहुलकम् । न चाधिकार: निर्विष "विद्यामोहित यत प्रत्युत्पन्नहेतु च । महाप्रमाण-मपि अधिकारविधा यह" एकार्थविषयात् । मनुराजस्वम् आत्मन्वेषणम् । विशेषकारा निर्णी-यते "कर्माधिकारं माक्रमिति" च च । यद्विषायेव "वाद प्रकृत्यानधिकारेऽपि याक्त"मिति प्रकृत्याधिकार त्यागप्रकरणेऽपि" च च मा । स्वयमधिकरोति सर्वकर्म-णो यत् तथैव प्रकृत्याधिकारत्वाविशेषापि

अधिकारविधि पु अधिकारे बहवास विधिविधायक । बोधायनोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृत्वप्रबोधके विधौ यथा कार्यकालो यजेत स्वर्गकाम इत्याचयनप्रयोज्या स्वर्गा-दोषि ज्ञायते । यत् विधि व्याप्तार्थनाविधिः अधिकारः यथा "राजा राजसूयेन यजेति" अत्र राजसूये राज पद विशेषकत्वम् प्रयत्नकालक प्रभावम् अधिकारवि विविमि च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तल् । विधान-कालविधिकर्तृवत्स्वत्विज्ञानमन्त्रैकत्वाय योग्यत्वे अधिकारे "साध्यार्थविद्योपादाय—नास्ति अधिकारितेति" सर्वि । भावार्थे स । अधिकारित्वम् अत्रार्थे न ।

अधिकारिन् त्रि अधिकरोति अधि+कृ—णिनि । कर्मणि विधिविहितकर्मफलभोक्तरि, साक्षेप स्वकर्मोदेशेन विधी-यते, स्वस्वविहितकर्म-प्रयोजनोद्देशेन कर्मणि न क्रियते । देवास्वयमि बहुवत्सरसाध्यानि बहुयज्ञानि देवा-नाहि देवानामसामर्थ्यानि मन्यते तत्तदधिकारनिषेधात "अधिकारी च विधिविहितवैदिकप्रमाणनिर्णायकोऽधिका-रित्वेदाना इव यज्ञादि प्राप्तं ना आधाधिविधि कर्माधिकरणे विश्वदेवविहिताधिकारविशेषात्प्रमाणेन विषयविनियोगशास्त्रार्थ विरोधाविर्भावाय । वाक्य-प्रयोजनाय प्रमाति"प्रकृत । न अधिकारी स्वकर्म-कार्यतैव विविधा: "अधिकारिविहिताय विधान" इति "अधिकारिविधेय विधान" इति च योजनामात्र यतोऽपि । अत्र प्रयत्नाधिकारिता विधानेन विधिविहितकर्मानुष्ठानपूर्वकं निरायासप्रयासैरधिकार बहुधाधिकारिण विविध-कर्मोत्पादितसर्वकारपूर्वकं बोधाविकृतीनाम्रे यज-मान तु सर्वार्थविधिविहितम विधानपूर्वकं वाक्यजन्योप-

सने "ये मन्त्रास्ते तु सज्जन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने" इत्युक्तेः। अतएवोक्तम् "प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे–प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे इति। अत्र यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहित कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा॰ सूत्रकृताऽपि "विहितत्वाच्चाश्रम कर्मापि" इत्युक्तम् गीतायामपि "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकार उक्तः "कषाये कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रजायते" इत्यनेन कषायशब्दवाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मापेक्षकतेत्युक्तम्। "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" श्रुतावप्यधिकारिभेदात् निराकारसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता। गीतायामपि "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नघ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां, कर्मयोगेन योगिनामिति" अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्मणोरधिकार इत्युक्तम्। "समग्रं ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा पार्थ! काम्यं कामान्वितेन चेति" भवि॰पु॰। "अधिकारिणाऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति" रघु॰ तेन विदुषः तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम् अपर्युदस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम्। तत्र फलार्थित्वञ्च सति कामे एव, मुमुक्षुत्वे तु न फलार्थित्वापेक्षकतेति भेदः। मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन "पितृभ्यस्ते दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति" अनेन फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदातृत्व, तदनर्थिनं मुमुक्षुं प्रति मुक्तिदातृत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामप्यधिकारिभेदेन फलदातृत्वम्। अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः। अधिकारोऽस्त्यस्य इनि। स्वामित्ववति "सर्वे सुरधिकारिणः" इति स्मृतिः स्त्रियां ङीप्। "तताम देवी वचनाधिकारिणीति" नैष॰।

अधिकार्थवचन न॰ अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपितस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम्। स्तुत्यर्थवादे, निन्दार्थवादे च। यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते "तत्थैरधिकार्थवचने" इति पा॰।

अधिकाम पु॰ अधिकः कामः। अत्यन्ताभिलाषे। ब॰। तद्वति त्रि॰। कामे विभक्त्यर्थे अव्य॰। काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य॰।

अधिकृच्छ्र पु॰ अधिकं कृच्छ्रं कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अच्। "विस्तैरासनकर्यापि कथितैरथवा शुभे। मासेन लोकेऽधिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (गरुड़पु॰) उक्ते माससाध्ये व्रतभेदे। प्रा॰स॰। अधिककष्टे न॰। तद्वति त्रि॰।

अधिकृत पु॰ अधि+कृ–क्त। आयव्ययाद्यवेक्षणे अध्यक्षे कर्म्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि॰। "महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति" रघु।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ–क्तिन्। अधिकारे। [आरोहणे।

अधिक्रम पु॰ अधि+क्रम–भावे घञ् अमन्तत्वान्न वृद्धिः।

अधिचित् त्रि॰ अधि+भावे कर्त्तरि वा क्विप्–तुक् च। परिचये, तत्कारिणि च। "विगामासामभयामामधिचितम" ऋ॰ १०.६१,२४।

अधिक्षिप्त त्रि॰ अधि+क्षिप–क्त। स्थापिते, निन्दिते कृताधिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च।

अधिक्षेप पु॰ अधि+क्षिप–भावे घञ्। तिरस्कारे, स्थापने प्रेरणे च।

अधिगत त्रि॰ अधि+गम कर्मणि-क्त। प्राप्ते, ज्ञाते च। "अधिगतं विधिवत् यदपालयदिति" रघु "अधिगतसकलकलाकलापकमिति" का॰। "अधिगताखिलवेदार्थ", इति वे॰भा॰।

अधिगम पु॰ अधि+गम–घञ्। ज्ञाने, प्राप्तौ, स्वीकारे च। "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता। निश्चये प्राप्तौ च। "स्वार्थे भक्तृयक्रयसविभागपरिच्छेदाधिगमेष्विति" गौत॰। "अधिगमो निश्चये प्राप्तिरिति" मिता॰।

अधिगव अव्य॰ गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी॰ वेदे अच् समा॰। गवीत्यर्थे "स्वादीयो यदधिगव क्षीरमिति" वेद॰।

अधिगुण पु॰ अधिको गुणः प्रा॰स॰। अतिशयितोत्कृष्टयोरगुणे। ब॰। तद्वति त्रि॰। "याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा" इति नीति॰। गुणे–विभक्त्यर्थे अव्ययी॰। गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य॰। अधिगतो गुणो येन। ज्याधिरूढे धनुषि न॰।

अधिजिह्व पु॰ अधिका जिह्वा यस्य। द्विजिह्वे सर्पे तस्य द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात्। यथोक्तं भा॰आ॰प॰। "यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे। तद्विज्ञाय स्म ते सर्पाः प्रतिमायास्तदा तत्। सोमस्थानमिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा। ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा। अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः। एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना" इति।

अधिविन्निका स्त्री अधिवेदनं कृतमस्याः अधिविन्ना अधिविन्ना। (आवृत्तिश) अधिविन्नायाम्।

अधिश्रय पुं आश्रयणं आश्रय। आश्रयो वा। आरोहिणादौ यद्वत् "तस्मिन्नाधिश्रयणे" इति भट्टिः।

अधिज्योतिष अव्य ज्योतिषि इत्यर्थे अव्ययी अव्य। सूर्यादिज्योतींष्यधिकृत्य अर्थे।

अधित्यका स्त्री पर्वतस्योपरिभूमिः। पर्वतोपरिभूमी। "आसन्नं सत्यधित्यकेति" इति कोषः। "भान्तुं सान्द्रमधित्यका मधिवसेति" इत्यादि। "अधित्यकास्वधिवसन् आह्वयामिति" रघुः।

अधिदन्त पुं दन्तस्योपरि दन्तम् यत्र सः। दन्तोपरि जातदन्ते (गजदन्त)। शब्द। अस्ति लिं०। दन्ते इत्यर्थे अव्ययी। दन्तानधिकृत्य अर्थे अव्य।

अधिदेव पुं अधिष्ठातृदेव इष्टदेवतायाम् मा०१४। सर्वेषामधिष्ठाने परमेश्वरे। देवे इत्यर्थे अव्ययी। देवमधि अधिकृत्य अर्थे अव्य। अधिदैवं मनः तस्य। अध्यात्मिका दिव्यदृष्टि। आधिदैविक दैविको व्याधि इत्यादि लिं।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता या सा। अधिष्ठात्री देवतायाम्। देवतायाम् अधिष्ठातृत्वे अधिष्ठान आलेख इत्यादीनां यथायथं नियन्तृत्वम्। तत्र साक्षात् परमेश्वरस्य सर्वेषाम् इ च अधिष्ठातृत्व माध्यन्दिने। "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं, य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम्। अथाधिभूतम्। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतम्। अथाध्यात्मम्। यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद, यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद, यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्" इति। अत्रैतेषां विवेकार्थमिदमुक्तम् दिवाकर्विधानादिदेवतानामधिभूताधिदैवं यथा यथादिव्यवहारात् न वैतानिक सूत्र। दिव्यानामधिदेवतानां अधिभूतधिदैवतम्" इति चार। अधिदेवताधिदैवतस्यैतदेतत्स्वरूपं प्रमाणमात्मनः। अत्र

तृप्तद्देवानाञ्च वैकारिकत्वमिति' राघवभट्टेन व्याख्यातम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेर्येकादश स्मृता । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्धृताभियुक्तोक्तेः । तथा च श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वात, नेत्रस्य अर्क, रसनाया वरुण, घ्राणस्य अश्विनौ, वागिन्द्रियस्य वह्नि, हस्तस्य इन्द्र, पादस्य उपेन्द्र, पायो मित्र, उपस्थस्य (क) प्रजापति, मनस चन्द्र, इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "ईश्वरं भास्करे विद्यादुमां विद्यान्निशाकरे । स्कन्दमङ्गारके विद्याद्बुधे नारायणं विदुः । गुरौ वेदनिधिं विद्यात् शुक्रे शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्राहो काल तथैव च । चित्रगुप्तोऽधिप केतोरित्येते ग्रहदेवता" इति (मत्स्यपुरा०) उक्ता ग्रहाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवह्रियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवताप्यत्रैव । "आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः" इति मत्स्यपु० । "शयाङ्गमूर्त्तेरधिदेवताकृतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदैवत न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे "शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वह्निमत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो माधिदैवत"मिति च विष्णुध०पु० । दैवते विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव । दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अथाधिदैवतम् आदित्यो वा" इति छान्दो० उ० "इत्यधिदैवतमिति बृ०उ०" । अधिदैवमप्यत्र अव्य० । "अधिदैवं किमुच्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथ प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथाभादिति" मेघ० ।

अधिनाय पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा तत्तत्स्थानं प्राप्यतेऽसौ अधि+नी—घञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा—क । प्रभौ ईश्वरे । "अथ प्रजानामधिप प्रभाते" इति रघु । "श्रियः कुरूणामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिक पति, अधि+पा—डति वा । ईश्वरे स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति" श्रुति । "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनु । "ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात् भावादौ यक् आधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शैलाधिपस्य स्वयमन्वतिष्ठदिति" कुमा० । सपूर्व्वपदकत्वात् स्त्रियां ङीप् नकारान्तादेश । "विष्टम्भिनीं दिशामधिपत्नीमिति यजु० १४,५, "अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीप ।

अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्विप् अधिपतौ, अधिपालके च "त्वयेदग्नसत्वधिपा उ अस्मोऽस्मि" ऋ०७,८८,२ ।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिक उत्तम पु(पू)रुष प्रा०स० । परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य । बहुप्रजायुक्ते । प्रा०स० । [बहुप्रजायां स्त्री ।

अधिभू पु० अधिभवति स्वामीभवति सामर्थ्येनाधि· अधि+भू—क्विप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्येत्यर्थे "अधिभूतं किमुच्यते" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधर । अधिभूत भव अनुशतिका० द्विपदवृद्धि आधिभौतिकम् । भूतान्यधिकृत्य जाते तु स्वादौ त्रि० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्त भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्तभोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं मूल्यं यत्र । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि त्रि० । "दश वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२३ अधिभोजना अधिकधनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्थ पु० अधिक मथ्यतेऽनेन अधि+मन्थ—करणे घञ् । "उत्पाटयत इवात्यर्थं नेत्रे निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽर्द्धं तु य विद्यादधिमन्थ स्वलक्षणैः" इत्युक्ते अरणिकाष्ठमन्थनाख्यरोगभेदे ।

अधिमांस न० अधिक मांसमत्र । "विस्तीर्णं मृदु बहुलं यकृत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसमाहुः विद्यादिति वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप् । "हन्मूले पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुज । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य अधिक प्रमाणमस्य मात्रच् वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्त शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रो मास प्रा०स० । मलमासे 'असङ्क्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्त' इति स्मृत्युक्तो रविसङ्क्रान्तिवर्जितो मासोऽधिमास । तथा हि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमे क्षणे । ते चैत्राद्या" इत्युक्तदिशा मीनस्थे रवौ यस्य चान्द्रमासस्यारम्भ स चैत्र एव मेषस्थरवारब्धो वैशाख

शशाङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्य्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा तेऽधिमासा इति"। इष्टवर्षेऽधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा "कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः। खदहनैः(३०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् (१५९३३००००००)। रविदिनाः (१५५५२००००००००)प्तगताधिकमासकैः हतदिनैः सहितो द्युगणो विधौ" इति। अत्र वासना कल्पगताब्दाः द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युता एवन्ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः। ते दिनीकृताः पृथक् स्थित सौराहर्गणसहितश्चान्द्रो भवति यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव" इति। सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम्। "भवन्ति शशिनो मासाः सूर्य्येन्दुभगणान्तरम्। रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः" इति। सूर्य्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासाः भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव भवन्ति मान्ये। अनेन चान्द्रस्याधिमासानां स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्य्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्य्येन्द्वोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं चैकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति।

अधियज्ञ पु० अधिकृतो यज्ञो यस्मात् प्रा०स०। परमेश्वरे। "अधियज्ञः कथं? कोऽत्र" इत्यर्जुनप्रश्ने। "अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर!" इति भगवदुत्तरम् गीतायाम्। "अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति" श्रीधरः। यथा च तस्य सर्व्वान्तर्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामिब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम्। यज्ञे विभ० अव्ययी०। यज्ञमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः, यागे विभ०अव्ययी०। अधियागमित्युक्तार्थे अव्य०। अधिकः अधिकाङ्गयागः प्रा०स०। अधिकाङ्गे यागे पु०।

अधियोग पु० अधिकोयोगः प्रा०स०। ज्योतिषप्रसिद्धे यात्रिकशुभयोगे। स च गमनसमयलग्ने—तस्माद्वा षष्ठे, पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा आयतमस्थाने शुभजीवभार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति। "योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं रिपूणां वध इति" मुहू०।

अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध—अच्। अतियोद्धरि। विभ०अव्ययी०। योधे इत्यर्थे अव्य०।

अधिरथ अध्यारूढः रथं रथिनम् अत्या०स०। अतिरथे। कर्णपितरि पु०। "विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निवेति" भा० आदि०। तस्यापत्यम् इञ्। आधिरथि कर्णे पु०। कर्णपर्व्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य।

अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज—क्विप्। साम्राज्यवति, नृपे, सम्राज्नृपे च "प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट् श्रियमिति" भाग०। अधिकशोभान्विते त्रि०।

अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा०। अधीश्वरे साम्राज्यवति, नृपे च। "शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थाविति" "हिमालयो नाम नगाधिराज" इति च कुमा०।

अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स०। साम्राज्ये। "अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागिति"।

अधिराष्ट्र न० अधिकृतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब०। राज्ये। विभ० अव्ययी०। राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिरुक्म त्रि० अधिगतं रुक्मम् आभरणं येन प्रा०ब०। अधिगतसुवर्णाभरणे मानवे। "अधिरुक्मा विभीयते" इति ऋ० ८,४६,३३, "अधिरुक्मा अधिकरुक्माभरणेति" भाष्यम्।

अधिरूढ त्रि० अधि+रुह—कर्त्तरि—क्त। उपरिभागे आरोहणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च। [यत्नेनारोपिते।

अधिरोपित त्रि० अधि+रुह—णिच्—पुक् कर्मणि क्त। अति-

अधिरोहण न० अधि+रुह भावे—ल्युट्। उपर्य्यारोहणे। घञ्। अधिरोहोऽप्यत्र पु०।

अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह—करणे ल्युट्। (मइ) इति, (सिंड़ि) इति च प्रसिद्धे काष्ठवंशादिनिर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानभेदे। अधिरोहसाधनत्वेनास्यास्तथात्वम् इति। अधिरोहिणीत्यप्यत्र इति शब्दकल्पद्रुम सम्मूल मृग्यम्। रायमुकुटादिभिः ल्युटैव तत्पदसाधनात्तस्य ह्रस्वान्तता।

अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी०। लोके इत्यर्थे।

अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच—तृच्। पक्षपातेन वक्तरि। "विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता" इति ऋ० १,१००,१०, "अधिवक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा०। स्त्रियां ङीप्।

अधिवचन न० अधि+वच—ल्युट्। पक्षपातेन कथने। "अधिकवचनं पक्षपातेन वचन"मिति माधवाचार्य्यः।

अधिविक्त त्रि० अध्यारूढं व्यक्तं येन प्रा० व० । अवरोधितवित्त स्त्रीके । "बहुविवाहतोऽधिवित्ता बधूरिति" म० ८२ १,१६, अधिविक्ता [illegible] मा० ।

अधिवाह पु० अधि+वह—घञ् । [illegible] । "अधिवाहेषु [illegible]" इति म० ८।१६,६, "अधिवाहस्य [illegible]" भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे—घञ् । निवासे "धी० [illegible]" गीता । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । गौरवे "[illegible]" भाग "अधिवासस्पृहयेव मारुतः" इति रघु । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस—णिच् करणे घञ् । मङ्गलद्रव्यादिभिर्देवताद्यावाहनार्थं संस्कारे । "अधिवास सरोजमीति" श्रुति [illegible] "[illegible]" [illegible] पूर्वेद्युर्मङ्गलार्थं [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] च ।

अधिवासन न० अधिवासयति [illegible] देवता अनेन अधि+वस—णिच् ल्युट् । [illegible] पूर्वक-पूजनादिकर्मभेदे । अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणे भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणसंस्कारभेदे मद्युक्तादि च "[illegible]" इति । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible] अधिवासनमिति" हरि ।

अधिवासित त्रि० अधि+वास—सुरभीकरणे कर्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः संस्कृते । अधि+वस—णिच् कर्मणि क्त । [illegible] ।

अधिवाहन न० अधि+वह—णिच्—ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने च । [illegible] । [illegible] ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत—छेदने ल्युट् । [illegible] "[illegible] अधिविकर्त्तनमिति" म० ८।२१ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्यर्थे अव्ययी० । [illegible] । "अधिविद्य [illegible] इति" शब्दकल्पद्रुमः ।

अधिविन्ना स्त्री० अधि+विद—लाभे कर्मणि क्त । [illegible] [illegible] यस्याः उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम् "[illegible] नारी [illegible] अधिवेत्तव्या [illegible]" भाग । "अधिविन्नस्त्रियै [illegible]" याज्ञ ।

अधिवेत्तृ पु० अधि+विद—लाभे कर्त्तरि तृच् । विवाहोपरि विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिविद् अव्य० वेद—विद्या अव्ययी० । वेदविषयमित्यर्थे । अधि+विद—भावे घञ् । विवाहोपरि विवाहान्तरकरणे ।

अधिवेदन न० अधि+विद—लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि विवाहान्तरकरणे । तत्र निमित्तादि [illegible] । आधिवेदनिकम् [illegible] "अधिविन्नस्त्रियै [illegible] [illegible]" याज्ञ । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अधिवेदनीय स्त्री० अधि+विद—लाभे कर्मणि—अनीयर् । [illegible] विवाहान्तरकरणयोग्ये [illegible] । कर्मणि यत् । [illegible] । "[illegible]" इति मनु । [ल्युट् । [illegible] ।

अधिश्रपण न० अधि+श्रा—पाके णिच्—पुक् [illegible] भावे

अधिश्रय पु० अधि+श्रि—भावे अच् । [illegible] पात्रे [illegible] ।

अधिश्रयण न० अधि उपरि [illegible] पात्रं [illegible] भावे ल्युट् । [illegible] । [illegible] ल्युट् ङीप् । [illegible] (चुला) इति (चुला) इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिश्रयणीय त्रि० अधिश्रयणाय पाकाय हितम् छ । पाक-साधनपात्रे । [illegible] अधि+श्री—पाके कर्मणि अनीयर् । [illegible] त्रि ।

अधिश्रयितवै अव्य० अधि+श्री—पाके [illegible] ।

[illegible] [illegible] वेद ।

अधिश्री त्रि० अधिका श्रीरस्य । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" रघु ।

अधिषवण न० अधिषूयते सोम अत्र अधि+षु अधिकरणे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनफलकादिपात्रे । "[illegible] पाषाणविवरे" इति वेद । भावे ल्युट् । अभिषवे ।

अधिष्ठाता त्रि० अधिष्ठाय तिष्ठति यत् । [illegible] । "[illegible] [illegible]" इति म० १।८९, [illegible] इति भा० ।

अधिष्ठातृ त्रि० अधि+स्था—तृच् षत्वम् । अध्यक्षे, नियमित-कार्य्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षके, नियन्तरि च । "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति" भाषा० । अधिदैवे च । "इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः" इति पुरा० । ते च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव तदपि तस्यैवान्तर्यामिब्राह्मणेन दर्शितम् । "तत्सान्निध्या-दधिष्ठातृत्वं मणिवदिति" सांख्यसू० । यथायस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च सोपाधिसष्टृत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् । "निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-मात्रेण देवस्य तथा चैव जगज्जनिः । अत आत्मनि कर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वं च संस्थितम् । "निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः" इति सां० भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अधिष्ठान न० अधि+स्था—ल्युट् । नियमितकार्य्यविशेषाकरणेन सान्निध्यमात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याद्यमधिष्ठानं यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युट् । पुरे आधारमात्रे, आश्रये च । "तदधिष्ठानाश्रयदेहे तद्वादः इति" सां० सू० । "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणमृतपञ्चक तस्याश्रये षाट्कौषिके देहे इति भाष्यम्" । करणे ल्युट् । चक्रे, प्रभावे च अक्रोष, प्रभावेण च हि महत्युद्धस्य्यादिसम्भव । अधिष्ठानञ्च नियन्तृस्य यथोक्तं शास्त्रे । "संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य्य-यादधिष्ठानादिति" "इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत् सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति" सां० कौ० । भावे ल्युट् । सन्निधिमात्रे । "अत्राधिष्ठानं कुर्व्वीति" आचाराहम-मत्र । "भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूति-भावप्रसङ्गात्" इति सांख्यसू० "भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्म्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० । ननु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति तत्राह । "भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्त्यात्" इति सां० सू० । "देहनिर्म्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा यथा राज्ञः पुरनिर्म्माणे इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्व साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठातृत्व प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्म्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वेव तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्व्वकसृष्टत्वा-दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्म्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह-निर्म्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" इति भा० । अधिष्ठीयते कर्म्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते इन्द्रियमात्रेण नियन्त्रिते । "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-मुच्यते" इति गीता ।

अधिष्ठित त्रि० अधि—स्था—कर्म्मणि क्त । अध्युषिते "त्रिलोक्य-इव्वीक्षमधिष्ठित त्वयेति" कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियो-जिते "ईश्वराधिष्ठिता सर्वे स्वं स्वं कार्य्यं हि कुर्व्वते इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे

अधीकार पु० अधि+कृ—घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-कारशब्दार्थे "सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्" इत्युपपातकगणमाया मनुः । "स्वागत स्वानधीकारा-निति" कुमा० ।

अधीत न० अधि+इङ—भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त । कृताध्ययने अभ्यस्ते च त्रि० "ईषदीपदनधीतविद्ययेति" कुमा० । "अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति" वे० भा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने "अधी-तिबोधाचरणप्रचारणैरिति" नैष० । अधि+इक—स्मरणे क्तिन् । स्मरणे "न ते पूर्व्वस्य वसो अधीतौ स्तवाम" इति ऋ० २,४,८, "अधीतौ स्मरणे" इति भाष्यम् ।

अधीतिन् त्रि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने । "स गुरुतराङ्गवतीमधीतिमीमिति" कुमा० । एतदन्य-न्तयोगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्म्मा-विवक्षया प्रथमं भावे एव क्त पश्चात् कर्म्मणा योग कृतपूर्व्वी कटमित्यत्रेव । यथोक्तं हरिणा । "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणेति" । विस्तरः मत्कृतसरलायां द्रष्टव्य ।

अधीन त्रि० अधिगतमिनं प्रभुम् अत्या० स० । आयत्ते । चित्ता-धीन इत्यादौ तु चित्ते अधि—इति वाक्ये समासे अध्युत्तर-पदात् ख । "क तु मां त्वदधीनजीवितामिति" कुमा० ।

"दारादीनभिगत्वा चैव विधुरामाश्रम च" इति मनुः ।
"इन्द्रानुमा इतीवैतौ सहधीमा हि विद्य" इति रघ ।

अधीर त्रि न धीरः चैर्यशून्यः न० त० । कातरे "कामकाममर्यादिनम् अधीरमधुपुष्पेति" इत्यादि । चापले, रोमादिप्रवर्त्तिते च । स्त्रियां टाप् मानिकायां च स्त्री । सहसयं मानिकामहे चलायाः

अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे घञ् । दीर्घे च आप् दत्ते बहुव्रीहौ दृश्यते । "अधीवासं परिधानोत्तरीयं बीभत्स विविधे" इति भाषा १९,८,११ अधरीय वर्षः कम्बलादिस्वैरेवाधीवासः बहुव्रीहौ इति भट्टभास्करः । "अधीवासेन सम्वारयतेति भाषा २ ६।१९ अत्र दिव्यासनं नाधोऽधोवास" इति भैरवीय ।

अधीश त्रि अधिक ईशः प्रा० त० । सार्वभौमे अधिपती च । "महाधीशा कर्मेषु गुणगुणवत्तिनः केतुः" इति माघ० ।

अधीश्वर त्रि अधिक ईश्वरः प्रा० त० । स्त्रियां ङीप् । राजनि "अधिपस्य वत्समधीश्वरादिति" भग । प्रभौ च ।

अधीष्ट न अधि+इष्ट इष्ट—भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे "निमित्तमामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति पा "अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार इति सि कौ । कर्म णि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते त्रि ।

अधुना अव्य अस्मिन् काले इदम्+धुना च । संप्रति अर्थे प्रवृत्तमात्मना निवृत्तमिति कुवा । अधुना अर्थे टयु । आधुनिक इदानीन्तने त्रि । [विशेष ढोष् ।

अधुनातन त्रि अधुना+भवार्थे ट्यु तुट् च । इदानीन्तने

अधुर त्रि न धू: चिन्ता भारो वा यस्य वहुव्रीहौ । भारशून्ये चिन्ताशून्ये च न त । अधुरा—भावे अधिके च । भावे ष भार्यता । अधुरत्वं इति ।

अधूमक त्रि नास्ति धूमो यस्य कप् । धूमशून्ये ज्वालाद्ग्नौ ।

अधृत त्रि न धृतः । धर्त्तुं भारयितुम् शक्याद्धि न धृतो यत् धरति भूतो इत्यत्र । । अवित् धृतिर्धार्यं ? इति स्म "न वहिर्ना धारयत् विधाताद्भुमतात् धर्मविज्ञानात् स्थापत्यम् । "अधृत अपृत आक इति विष्णु स० ।

अधृति स्त्री धृतिरादौर्धैर्यं चैर्यं वा अभावार्थे न त । धारणाभावे, चैर्याभावे, च ।

अधृष्ट त्रि धृष निर्लज्जत्व क्त न त । लज्जायोगे । धृष्-बाधने क्त न त । धर्षितभूते "अथ यो विमानवक्रमवर्धितिति क ६।७१ बाहुधृष्टविज्ञानमिति भा । कर्षितेति च । "पूर्णधीरस्यसोऽधृष्टा" इति

कू० ६.१ । "अधृष्टा कार्यविदा इति भा ।

अधृष्य त्रि न धृष्य: न त० । धर्षयितुमशक्ये "अधृष्यश्चाक्षोभ्यश्च इति रघ० । इत निर्लज्ज भावे ष्यञ् । प्रगल्भे अधर्षणीये च त्रि ।

अधेनु स्त्री न त । दोग्ध्रीभिन्नायां गवि । "अधेनु धुनु दुग्धमिति" भ । १।१७२ अधेनुम् धाराप्यमिति" भा । [धेनु त्रि ।

अधैर्य न धैर्याभावे न त । चापले । न । भय-

अधोक्षज त्रि अधः अक्षम् अक्षजात् ज्ञानात् भवति जायते वा अक्ष—जन् जन—ड वा वेदे अधोक्षजाः । अधरस्तात् भवति । "अधोक्षजा विष्णुः प्रोक्तार्थिति भ । ९१,८, "महात्मा महद्भिरगोचरस्त्वात्मा त्वादीनि वेद मन्त्रे" इति भा । [अधोदेश । परिधानक ।

अधोऽंशुक न अधरवस्त्रम् अधर+अंशुकार्थे आदि अधरवस्त्र

अधोऽक्ष न अधरत्वं वस्त्राणां अधर+अक्षार्थे आदि न । वस्त्रीमात्राधोभार्यं । "हंसपक्षाश्च मार्गो निधानमिति" भा १२ । १० इविषपत्रिकोणाधीन मेव मार्गदशा निवर्त्तेति" वैदाभ ।

अधोऽधस् अ अधस्तात् इन्द्रियात् जायते जन—ड ड । अधम मनसस्तात् अधरे पादतलादारभ्य अधर—प्रभार्थे आदि अधरादेव । इन्द्रियाणीत्यर्थे "अधो न वीर्यते जात अधोऽधोऽस्मादोऽधम" गणुपदवे ना स्त्री । "अधो माधुरधोऽधम" इति विष्णुस । "धीर्य प्रविशी नाभरन्धोर्मध्यादाय । अधो मराय दशैव मयोऽधोधनस्तने इति माघे तथा च अधर- मरालिनमन्त्र पितामहेन मानसात्म तथास्तु । अधोभूमि अधिविस्तानो निरयेन वाणमार्गेषिति अधश्चे भावेन प्रचार्ये इति कल्प इति प । कर्मार्थे ।

अधोगति स्त्री अधरस्थित् अधमात् अधरादि गति अधोभागादिके "गत्याधो गतो भवतीति" इति । अधश्च न भावसारेण भूपादग्रतया अधस्तम् "वीर्यं न वर्षे नरका नरमा इति (सि मि) वीर्यस्थाने सत् अधोविविधनाम पीवीति च । "भातृ- द्वारार्थसमागतोऽधो गामभयोपात हविषीष्वारी" अधोन नाभावर्त्तिवने धर्मोदा । अधो भागमावानम्, मूलमेवम्हे निर्दिष्टं स्वयम् । "अधमबुद्धयाचा अधोन गति माया इन्द्र शास्त्रापापधोगतिम् । अधो- गतिना पातके । अधगदिव्याते मद्ये च "पूर्णा-

नामधोगतिरिति" कादं०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य ब० । नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनु ८,३८, ४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्ट ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम–णिनि । नरकगामिनि, अधोभागे–गन्तरि च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफल-वत्त्वात् । अपामार्गे रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे असि । जानुनोऽधरे ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां वाधोजानु इति का० २१,४,१८, "वा विकल्पार्थे सर्वेषां जानुनोरध-स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन् अधोऽधरा जिह्विका कर्म्म० । (आलजिभ) इति ख्याता-याम् तालुस्थजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे असि । काष्ठ-मयद्वारस्याधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधोदिश् स्त्री अधरा दिश् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म्म० । दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्वञ्चोदक्शब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-स्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्षीकृतघ्राणमधोमयूखैरिति' कुमारे "वक्षाम्यवर्त्तिरूपञ्च स्थाणुवन्निश्चलात्मकं । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः" इति योगसारे "गीतायामपि "सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमित्यादिना" दर्शितं । अधो-दर्शनयुक्तमात्रे त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिक" इति मनु ४,१९६ । कर्म्म० । अधस्थदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेशे "नयानधोधोदृष्टवत पयोधरानिति" माघः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य, वरमन्दिरस्य उपहास पश्मिन्कात्यः । स्त्रीणामधोभागस्योपहसने । "यएव विद्वानधोपहासं चरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते" इति वृ०उप० । वृङ्क्ते आवर्ज्जयतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि ५त० । भक्तभोजनान्ते पीयमानजले ।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म्म० । अधर-भागे "पूर्वभागो गुरुः ३ सामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधोभुवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः । सप्तसु पाताः-लेषु । तत्स्थानञ्च 'भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-सिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्मात्प्रसूता । महि-तचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥ दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालसोकाः पृथिवीपुटानीति सि०शि० ॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य ब० । ज्योतिष-शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्व्वात्रयं चैव अधोमुख-गणः स्मृत" इति । गोजिह्वाख्यवृक्षे (अनन्तमूल) अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप् । "लब्धदृष्टिरधोमुख" इति "अधोमुखस्योर्द्ध्वमुखस्य पत्रिभि" इति रघु । रुद्रा-भेदे च तत्स्वरूपं रुद्राक्षशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्लः दृष्टितर्प-कत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्लवर्णे "आश्विनाव-धोरामाविति' य०२४,१, "अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णा-वजाविति' वेददीपः । [अधोभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म्म० । भूमेरधःस्थपाताले ।

अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य । अवाचीन-ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण ! प्रब्रवीम्यधोवर्चस" इति वेदः ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा०त० । अपानवायौ पर्द्दशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे" इत्युपक्रम्य "कर्म्म कुर्वन्नुपस्पृशे"दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यक्ष त्रि० अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् अत्या०स० । तस्य कृत-धारणादिव्यवहारेष्वधिकृते । अध्यक्ष्णोति व्याप्नोति अधि+ अक्ष–अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम् अत्या०स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्श आदित्वात् अच् । तद्वि-षये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे स्पर्शयोगो मनसा ज्ञानकारण-मिति" भाषा० । "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनु । अधि-ष्ठातरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगतां वयमा-रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकावृक्षे पु० शब्दार्णव ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे–विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्येत्यर्थे ।

अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये,

र्ये वा समये। यथा वाग्निसमीपे वैवाह्ये। तत्र स्वार्थे पित्रादौ कौन्यो दत्ते धनादौ न। कृतिवाक्ये नाग्नि कर्मे वाक्यिनाथ तथा यथा पित्रादत्ते धनं कौन्यो होमेन ज्यामिनविधौ। तदभ्यमि दत्तं वह्निः कौतुक परिवीतिवर्णविति कात्या। "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् न प्रीतिकर्मणि मातृपितृभ्यामपि भर्त्रे कौतुके कर्त्तव्यमिति यद्वा। पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च कौतुक परिवीतिवर्णविति यत्र। "विवाहकालेऽग्निसन्निधौ मातुलादिदत्तमिति" विज्ञानेश्वरः। मध्यमिताधर्मविशेषे वर्द्धे इत्यादत्तप्रत्यावर्तिकेयाम्नात् तत्र इत्यविभर्द्ध इत्यर्थे।

अध्यम् त्रि॰ अधि+अम्-क्विप्। अधिकगते।

अध्यण्डा स्त्री॰ अधिकमण्डमिव बीजं यस्याः ङीप्। अधिबीजवत्याम् (आलकुशी) इति ख्यातायाम् शूकशिम्ब्याम्।

अध्यधिक्षेप पु॰ अधिकोऽधिक्षेपः प्रा॰ स॰। अत्यन्तनिन्दा वाचिकदण्डविशेषे च "तृणाधिक्षेप" इति।

अध्यधीन त्रि॰ अधिगतमधीनम्। क्रीतदासे गर्भदासे वा अन्यस्य दासत्वे प्रत्यासन्नत्वात् तथात्वम्।

अध्यय पु॰ अधि+इङ्-इच् वा भावे अच्। अध्ययने स्मरणे च।

अध्ययन न॰ अधि+इङ्-ल्युट्। गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणे वाचिके अध्यापने च। अध्ययनशब्दार्थमधिकृत्य इति वैदिकाः कार्यावधारणमिति मीमांसकाः। "स्वाध्याय महाभागेषु तत्र कार्यं यथा दृष्ट। यतो न इति वर्णोऽर्थ तथाध्ययनविधि यत" इति "अध्ययनपारम्पर्यमनायत्तं विधीयते इति "गुणाध्ययनस्य" इति च श्रुतिः। अध्ययन च वेदार्थं तत्र च लौकिकज्ञानाधिकारः यथोक्तं मनुना। "अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः। प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः। पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च" इति मनुः। वेदाध्ययन मङ्गलकर्मादिषु तत्र मङ्गलकार्ये पठति तत्र कार्यालयमेव यतः स्मृतेः माङ्गल्यार्थं पूर्वं दत्ते। न वेदपाठमात्रेण सर्वार्थं कालेषु गुणः। पारम्पर्यानायत्तम् यत्र नीतिश्च नीतिरिति। योऽधीत्य विधि-विधिवेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रवत् पात्रं

न गच्छति"। मनुः "वेदमात्रज्ञान मार्गं सर्वतः-गादि यत्। यज्ञाध्ययनार्थं यत् यत्र दृष्टार्थं मन्त्रं यथा यथा "यथा यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्" इत्यादि। "पठकान्तरं पितृ निषादीनामध्ययनम्। यद्यपि न धातु प्राहि पठनार्थं यदि पार्षदैः। यस्य यथार्थ सर्वत्र ग्राह्य गृहीत। यस्य वेदस्यापि तदध्ययनं कर्तुं"। अतः एवं आरम्भाय विचारयुक्तेन वेदं न विचारादि योग्यैर्न। ययोरिदं सर्वं यदनुयुक्तं वाक्येति भाष्यसिद्धं वाक्या। मनुः। "योऽधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः"। मनुः। "नार्थं धर्मं च यत्र समर्थं न यत्र यत्र। धर्मार्थं शुश्रूषा वापि तद्विधा। न तत्र विद्या वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे" मनुः। "अतीव अनुष्ठितमपि वेदार्थं विद्ये सद्यः। ब्राह्मणस्त्वशेषभिदृश्य" इति "वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन्। इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते"। मनुः। "यत्र विद्वान् नोपनीत सवर्णीयं निविशते। यदर्थापि वेदानां वेदाध्ययनात् द्विजम्"। इत्यादि "अनूचानोऽपि मेधा यस्मिन्नो धारयेत्सदा। धारितमर्थं ज्ञात्वा वेदोऽध्यायाधिकारः" इति। तत्र वाक्येऽध्येतव्य इति यतो धीमतां विदुषो भारतादिषु।

अध्यर्द्ध त्रि॰ अधिकमर्द्धं यत्र च। अर्द्धेन अधिके पदार्थे। "एकादशं स्वर्द्धेन प्रयोऽस्यां अधिष्टन" इति यद्वा। एकादिकमर्द्धं द्वादशादिषि दाप्यम् अन्तरतो नहिताम् अधिकार्द्धे यत्रापि वाचकं इति सूत्र्। अध्ययन अध्यर्द्धे इत्यादि नैव वाच्यमे च। अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् इति" वा अध्यर्द्धपूर्व द्विगोरपि इति च। अध्यर्द्धशतम्। अर्द्धमिति वाच्य इति वा। अधिकाय पुर्। अध्यर्द्ध निमित्तिकमत्रं अध्यर्द्धकम् वा। अध्यर्द्धकार्-षम् "अध्यर्द्धकार्षापणम्" वा। अध्यर्द्धशब्दे अध्यर्द्धं शाणम् अध्यर्द्धशाणम् अध्यर्द्धकम् "शाणाद्वि" वा° यत् अम् तत् पुनः वैदि अध्यर्द्धशाणम् अध्यर्द्धं शाणम्। इत्यादय अध्यर्द्धकं दर्शितार्थे त्रि। अध्यर्द्धाधि तत्र अधि+अर्द्ध-आवापे यत्। यावी। अध्वेव देवा आदश्व इति "आदश्वत्यां" अधि यावदश्वे तत्र आदश्वेयुत्त अध्यर्द्ध एकत्वं (र च) इत्वम् अर्द्ध निपातनात्

"कतमोऽध्यर्द्ध" ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, "योऽयं पवत" इत्युक्ता तत्र पवते इत्यनेन वायुरुक्तः । "तदाहुर्यदयमेकएव पवते अथ कथमध्यर्द्ध" ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यर्द्ध-शब्दार्थस्य सार्द्धत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते "यदस्मिन् इदं सर्वमध्यार्ध्नोत् तेनाध्यर्द्ध" इत्युत्तरम् तेन अधिकर्द्धियुक्तत्वात् वायोरध्यर्द्धत्वात् तथात्वम् अधि+ऋध—घञ् अध्यार्ध्नोत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव—सो—घञ् । इदमेवमेवेति विषयपरिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । "उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धे रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यवसाय इति वृत्तिरिति चाख्यायते" इति सांख्यतत्त्वकौमुदीपरिभाषितलक्षणः, "कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्सान्निध्यात् मापन्नचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्यवसाय" इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । "प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उत्साहे च । उत्साहश्च कर्म्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित त्रि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् त्रि० अधि+अव—सो—णिनि । उत्साहान्विते

अध्यवहनन न० अधि—उपरि अवहननम् । पूर्व्वावघातेन वितुषीकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च "व्रीहीनवहन्तीति" नियमपालनम् ।

अध्यशन न० अधिकमशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकाशने । "यथोक्तं प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि" सुश्रुतम् ।

अध्यस्त त्रि० अधि+अस—कर्म्मणि क्त । कृताध्यासे आरोपिते, अध्यासस्याप्ये वस्तुनि तद्भिन्ने मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं चेतनं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थे । तत्र देहाधिकारे "अध्यात्ममिति" इ०उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र मायाद्यधिकारेण अन्तर्यामित्वकथनम् । चेतनाधिकारे "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" । "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः" इति मनुः । "आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति" कुल्लू० । "जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलमिति" गीता । "ते जना परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः । ये तत् मामाश्रित्य देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति" श्रीध० । "अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते" इति गीता । "स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते" इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया अवस्थितो यस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् "अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति' गीता सा च विद्या न्याय वैशेषिकमते देहभिन्नत्वेन, साङ्ख्यादिमते प्रकृतिभिन्नत्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभिन्नत्वेनेति भेदः । सर्व्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्वज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशेषिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्य्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रकरणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपगमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षड़ध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वरकृष्णेन च सांख्यकारिका सम्प्रति निरमायिषत, वाचस्पतिना च ता व्याख्याता ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । "मयि कर्म्माणि सर्व्वाणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति" गीता । "अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्धा" । अध्यात्मं जातं ठञ् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दुःखादौ त्रि० ।

अध्यात्मदृश् त्रि० अध्यात्मं पश्यति दृश—क्विन् । आत्मतत्त्वविषयंध्यानेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं क्षेत्रज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतसश्चात्मनि समवधाने । "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रसङ्गतो रामचरितज्ञापके स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्मस्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्—ण्वुल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । "भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति" मनुः । अस्य अकान्तत्वेऽपि याजकादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

भ्रान्त इति । अध्यासश्च द्विविधः आहार्य्यो यथा ज्ञायत बर्होर्द्ध विद्रुमा "अवस्तमित ममारैव मला भेदकमात्मकैकवावावेर्मिं विद्यात् । अस्त भं मूक्तो नाथा मनेदकोर्थ वा नहपालामवनिति" ।

अध्यापन न अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम्। "अध्यापनमध्ययनं यजनं" मनु । "अध्यापनन्तु लिखितं मर्यादयलक्षणम् तपस्तपत्योति लिखितं परिकीर्त्तितमिति" शातातपः द्वितीयः लिखितमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा "नाप्रोक्षित शास्त्रेषु नाध्या पयेत् नोपनयन । नोऽध्येताव वयामर्थेन प्रश्नादि तथो त्सवदा प्रति विदेर्थ वाचिमभादि । अध्यापौ यज च बुद्धा प्रभुणा नापि वदिष्या । यज विद्या न मद्यमा एवं दोषविरोधवे । विद्यार्थ वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्याम् । यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधा विनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्च नाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् इति" । श्रुति इ अतीतान् यावि अध्यापन दर्शितेयम्" मनुः ।

अध्यापित त्रि अधि-इङ्-णिच् कर्म्मणि क्त । पाठिते "अध्यापितस्योशनसापि नीतिविधिति" कुमा ।

अध्याप्य त्रि अधि इङ्-णिच्-कर्म्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितव्ये यज्ञे "ब्राह्मणविवादोऽध्याप्यो वधुपत्रा विनीतोऽद्भुत" इति बहुनामावलीपत्नीवा दर्शिता ।

अध्याय पु अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने कर्म्मणि घञ् । वेदादिवाक्यस्य ग्रन्थस्य परिच्छेदभागविशेषे विद्यालक्षणे वेदविशेषे वर्णेयस परिच्छेदोऽध्यायमासाद्यंतरा । तत्कालं परिकर्षेत गजक वाक्येन च । काल प्रकरणम् वर्णोदाहारादिकमपि च । ग्रन्थादौ परिच्छेद वर्णेव परिकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणकादौ च । "अधीते वोऽपदते यंडसं तथा पठेत् सूत्री अध्याय नाम विरोध त अध्ये बहुत्र । अतो विरामे वर्णे त अध्यायादि इत्य कोर्हित" च तु "अध्यायोऽध्ययन इति चरितः ।

अध्यारूढ त्रि अधि+आ+रुह कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त । अध्यास अध्यारोपप्रकारादि अधरिकात् अधोऽवधीर्य्य, अध्यारूढ अधिके च ।

अध्यारोप पु अधि+आ-रुह-णिच्-भावे घञ् अन्य-स्मिन् अन्यधर्म्मारोप विद्याप्रापण विशिष्टधर्म्मसमर्पण तादृशादात् अध्यारोपः यथा अर्थभूतौ रज्जु सर्पभ्रम वर्णेरीत ब्रह्म अध्यस्य प्रपञ्च अध्यारोप ।। वस्तु विज्ञापवे । "न इव वेदान्तदर्शनविचारम् संसार वाक्यवि विद्याकारकलक्ष्याध्यारोपलक्षणोऽध्यारोपणम्" इति च बाल० भाषम् ।

अध्यारोपण न अधि+रुह-णिच् भावे ल्युट् । अधि पयेनारोपेण भावाधीयते ।

अध्यावाप पु अधि+आ+वप-घञ् । अधिवप्यते यत्रा-धावाधाने । आधारे-घञ् । क्षेत्रादौ ।

अध्यावाहनिक न अध्यावाहनं पितृगृहात् पतिगृहगमनं लब्धं धनम् अधि+आ+वह-ल्युट् वा अर्थे ठञ् । "यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति" कात्यायने पितृगृहात् भर्तृगृहगमनकाले तैः प्राप्तं स्त्रीधनं । अध्यावाहनिकपरिणीत स्त्रीधनं पतिगृहं च इति इति ।

अध्यास पु अधि+अस-क्षेपे घञ् । विज्ञानाथे "कथं पुनः प्रत्यगात्मनि ? नाविषये इति प्रश्ने "अधिष्ठान तत्र सम्प्रयोगाभाव इति मा प्राप्नम् । नहि दर्शनं तत्र यत्र संस्कारदर्शनात् । यत्र कस्यचित् वस्तु पूर्वदृष्टस्य वर्त्तमानत्व पूर्वदृष्टस्य मध्ये पूर्वदृष्टस्य पुनः पूर्वदृष्टसंस्कारम् वा यथा शुक्तौ रजतविभ्रमः पूर्वदृष्ट रजतस्य वचनादिदर्शनात् पूर्वदृष्टस्य रीतिरजतस्य वा भावम् । तथाहि विज्ञानभूत्यामे । यत्र पावाध्ये अधि-ष्ठानधमौ इन्द्रियसंप्रयोगे नाभाति तत्र विशेषदर्शनात् भासमानस्येव इदमाकारत्वेन भाग, तद् वाधनात् आरोपनाधन संप्रयुक्त हि शरणार्थ नहि च दर्शितम् भावमस्य हि दोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष भागं प्रविश्य रजतादिकारे वीप्तो योग्यतायोर्विचरेण रजतादिर्व पुनरापमनेपोद्भावकी इत्यपराधित बली इस नाविधिवारकलक्ष्यदृष्टबौ इद रजतं वद्भवोऽध्यास भाव्यमवि तत्र कारण बहोमवति कारण विना प्रमाण कमात् इत्यर्थ प्रकृते च वस्तुपयगत वर्णे । नापि अधोविभजनदृष्टता बावाध्यरोपीशाप्राप्त वाचापुष्टासिद्धान् अध्यावाहमानादीनापि कार्यो-पत्ततत्कार्वे प्रपूर्णे "विवर्त तत्र अध्यासमध्यासवर्णेन विवेकरोविवरणार्थे विनाशात् तत्र स्वरूप वाच अस्मिन्नत्र स्वरूपस्य प्रमाणवस्त्वन्तर धर्मि-रेमनीय रजतादिवत् अधिष्ठानाधीन ज्ञानविषये अन्य-पत्ती इति वचनं यत्ते हि विभवादिदर्शं कारणेन ज्ञा

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्प्यते। अतएव श्रुतौ “यत्र द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे द्वैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम्। स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं सृष्टिरुक्ता। तथाच ब्रह्मणि जगदादेरनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः। इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यवहारिकत्वम्। “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्ते व्यवहारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि”श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात्। अधिकमाकरे दृश्यम्।

अध्यासन न० अधि+आस–उपवेशे ल्युट्। निवासे। विभ०अव्ययी०। आसने इत्यर्थे अव्य०।

अध्यासित त्रि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञाया कर्मणि क्त। अधिष्ठिते। “धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्येति” रघु।

अध्याहार पु० अध्याह्रियते शाब्दायानुसन्धीयते अधि+आ+हृ–घञ्। आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्व्वोत्प्रेक्षणे च। ऊहस्वरूपमूहशब्दे तर्कस्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते। [क्त। अधिष्ठिते स्थानादौ।

अध्युषित त्रि० अधि+वस–आधारस्य कर्मसंज्ञया कर्मणि

अध्युष्ट्र त्रि० अधिगतमुष्ट्रं वाहनत्वेन अत्या०स०। उष्ट्रवाहनयुक्ते शकटादौ। (उठगाड़ि)।

अध्यूढ त्रि० अधि उपरि ऊढः। अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते। “तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते” इति छा० उप०। ऋचमवलम्ब्यैव साम्नो गीयमानतया ऋच्यध्यूढत्वम्। अधिकऋद्धियुक्ते, समृद्धे च। कृतसापत्निकायाः प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री।

अध्यूध्नी स्त्री अधिकमूधोयस्याः अनङ् ङीप् च। समृद्धापीनायां धेन्वाम् “अध्यूध्नीं होत्रे प्रयच्छतीति श्रुतिः जवधाध्यूध्नीवनिष्णुमु समद्मय इति का० १,८,८१।

अध्येतव्य त्रि० अधि–इङ कर्म्मणि क्त। पाठ्ये “स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति” श्रुतिः। अर्हार्थे तव्य। अध्येतुमर्हे ‘श्रोत्रियमिव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति’ स्मृतिः।

अध्येषण न० अधि–इष–प्रेरणे ल्युट्। सत्कारपूर्व्वकमाचार्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च। युच् टाप् तत्रिम्नेवार्थे स्त्री। अधिका एषणा प्रार्थना। अधिकप्रार्थने स्त्री।

अध्रि त्रि० न–ध–क्रि। अधृते। न+धृष–ड्रि, अधृष्ये।

अध्रिगु त्रि० अध्रि+गम–कु–डिच्च ऊडादेशो वा। अधृतगमने। “यदध्रिगावोऽध्रिगू इदाचिदह्नो अश्विना’ इति ऋ० ८,२२,११, “अध्रिगावोऽधृतगमना अध्रिगू–अधृतगमनाविति” भा०।

अध्रिज त्रि० अध्रिमधृतमधृष्यं वा जनयति जन–अन्तर्भूतण्यर्थे, ड। अधृतजनके अधृष्यजनके च। “इति चिन्मन्युमध्रिज इति ऋ०५,७,१० “अध्रिज अधृतमन्यैरग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्य वा जनयिता” इति भा०।

अध्रुव त्रि० न०त०। अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च। “योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि” इति हितो०।

अध्रुष पु० “शोथः स्थूलस्तोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्य इति” सुश्रुतोक्ते विकृतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे।

अध्वग पु० अध्वन्+गम–ड। पथिके अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायामुक्तः। यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धं, न वृषलैः, न द्विषद्भिः, नातिप्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातितूर्णम्, न रात्रौ, न सततं व्याधितार्त्तैर्वाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, नादान्तैः, यवसोदकैर्वाहनानामदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात्। न चतुष्पथमधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न वनम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि। चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्य्यात् देवतांश्च। प्रख्यातांश्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्री वृक्षवर्द्धमाननन्द्यावर्त्तांश्च, तालवृन्तचामरशिखगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च, वीणाचन्दनायुधार्द्र गोमयपुष्पशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च भृङ्गारोद्धृतोर्वरारक्तमज्ञपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रायादिति। मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्तविविक्तमुण्डमलिनवसनजटिलवामनांश्च, कषायिप्रव्रजितमलिनांश्च तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणकुशपलाशभस्माङ्गारांश्च लवणक्लीवासवमुसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च वीणाचन्दनार्द्र कार्योष्णीषालङ्कारणकुमारी प्रस्थानकालेऽभिवन्द्येदिति। देवब्राह्मणगुरुदीक्षितानां छाया नाक्रामेत्

निषूदनान्यधिदेवनस्वागमोऽस्त्यामि वा । न [illegible] नङ्गेत् । प्रर्यावि न मामन्, न इमा नदी तरेत् । न देवतादा: [illegible] सर्वं प्रदाय न [illegible], न [illegible] । न [illegible] । न [illegible] भवेत्, न नङ्गेत् । [illegible] । [illegible] इवा । सर्वे जड़ च । पथिमाध्यक्षाने त्रि । मध्यमो स्त्री अध्वरे इ ।

अध्वमत् त्रि अध्वान मत्यति क्विप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु अध्वगेन पथिकैर्भोग्यात् [illegible] भोग्य दृ० । (आमड़ा) इति प्रसिद्धे आम्रातकवृक्षे । अध्वगानेन तत्फलस्य भोग्यत्वात् तथात्वम् ।

अध्वगा स्त्री अध्वनि गच्छति गम–ड टाप् । (गेङ्गा) इति ख्याते गङ्गायाम् ।

अध्वन् पु अत्ति भक्षयति अद–क्वनिप् धातोः । पथि "पथि [illegible]" इति रघु । अध्वा [illegible] इति कु । [illegible] । अवकाशे इ । [illegible] । पथिप्रदर्शके च । [illegible] । [illegible] । ना च । [illegible] । [illegible] (ऊर्ध्व) प्रा च । [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अध्वनीन त्रि अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके । पथिकमात्रे ।

अध्वन्य त्रि अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके । पथि [illegible] । "[illegible]" भट्टिः ।

अध्वपति त्रि ०त । पार्थसारथौ । सूर्ये इ [illegible] पथि [illegible] "न [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] । पार्थसारथौ इति मेदिनी ।

अध्वर पु अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । "अध्वरे [illegible]" भट्टि । [illegible] [illegible] रघु । [illegible] । [illegible] कमी च । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । २०,१८ [illegible] "[illegible]" इति श्रुत । २० १० [illegible] "[illegible]" मेदिनी । [illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

अध्वरकर्मन् न अध्वरस्य कर्म । [illegible] ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य [illegible] मीमांसा विचारः । जैमिनिप्रणीते "अथातो धर्मजिज्ञासे" त्यादि पूर्वमीमांसाख्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु अध्वैव रथो यस्य व । पथिकरूपे दूते । अध्वनि स्थित मार्गरूपो रथो यस्य च । [illegible] रथे । [illegible] प्रीत्यर्थं [illegible] [illegible] पथिकस्याध्वगमनीयत्वे भेदात् प्रवर्तन । इति हैमचन्द्रः ।

अध्वर्यु पु अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्–युच् [illegible] । [illegible] होतृकादिषु [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति च १,८०,६ । [illegible] । [illegible] च ।

अध्वशल्य पु अध्वनि [illegible] क्विप्–अच् । [illegible] (आमाड़) इति ख्याते आम्रातकवृक्षे ।

अध्वश्रम त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] इति च ११०१, [illegible] च १२ ३ ।

अध्वाति पु [illegible] । पथिके । [illegible] ।

अध्वान्तशात्रव पु [illegible] । [illegible] । पार्थसारथौ इ ।

अध्वायन न [illegible] । [illegible] [illegible] इति रघु ।

अन जीवने अदा॰पर॰ अक॰सेट् । अनिति आनीत् । घञ् आन, अच् अन, ल्युट् अननम् । आनयति अनिनिषति । क्विप् अन् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विम्वे च-नेदमा ऋ॰ ४ १०,२, अना प्राणेनेति भा॰ छा॰उप॰ 'यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोह्येवान्यात् ? क प्राण्यात् ? इति श्रुति "प्राणिवस्तत्र मानार्थमिति" भट्टि । प्राद्युपसर्गतोविशेषगत्यर्थता । प्र+प्राग्गतौ, प्राण अप+अधोगतौ अपान, उद्+उर्द्धगतौ उदान, वि+ आ+विश्वगतौ व्यान, सम्+समन्ताद्गतौ समान । "यद्धि प्राणिति स प्राण यदपानिति सोऽपान" इति श्रुति । जीवन च प्राणधारण तेन धात्वर्थेऽन्तर्भीतकर्मकत्वादकर्मक यत्र चयोगात् देहनिर्म्माणमित्युक्तमर्थानभेदे । उप-सर्गनिमित्तात् इत्वलत्वे ऽप्यत्र णत्व प्राण् ।

अन जीवने दिवा॰ आत्म॰अक॰ सेट् । अन्यते आनिष्ट ।

अन पु॰ आ+नी–बा॰ड पृ॰ आडो ह्रस्व अन–बा॰ अच् वा । आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदान समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति" वृ॰उप॰। "अथ प्राण उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्यो हृदयवृत्ति । प्रण-यनात् प्राण । अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्ति आ-नाभिस्थान । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यान प्राणापानयो सन्धिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उत्क्रान्त्यूर्द्धगमनादिहेतुरा-पादतलमस्तकस्थान उर्द्धवृत्ति । समान सम नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेव यथोक्त प्राणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा॰। प्राणे च "स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षमिति छा॰उ॰ "स होवाच मुख्य प्राण, किं मेऽन्नं भविष्यतीति" मुख्यप्राण प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रतिवक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजात सर्वप्राणिनां श्वभ्य आ श्वभि सह, आ शकुनिभ्य सह शकु-निभि सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवं प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्वाक्याच्छ्रुतिरुपेत्याह । तद्वै एत-द्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा॰

अनंश त्रि॰ नास्ति अंशोदायग्रहणाधिकारोऽस्य । अंशानधि-कारिणि मन्वुक्ते क्लीवपतितादौ । ते च "सर्वे हि धर्म्मयुक्ता भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्तथधर्म्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति क्लेशोऽपि तमभाग कुर्वीतेति" आप॰। "सवर्णासोऽग्रगुणवा-नाह सप्रात् पैठके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषा तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णेभ्य पितर त्रायते सुत । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् । तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी । कोऽर्थ पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिक । शास्त्र-शौर्य्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्ज्जित । आचारहीन पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु स इति वृह॰ 'आद्यादे पुत्रकर्त्तृकतया महाफलत्वमुक्तेस्तत्कर्म्मवेतनं धनसम्बन्धित्व अतस्तदकुर्व्वत कुतो वेतन ? मिति दा॰भा॰ । अतएवाह मनु । 'सर्व-एव विकर्म्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्' । तथा "अनशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ।'पतितस्तत्सुत क्लीव पङ्गुरुन्म-त्तको जड । अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्तो भर्त्तव्यास्ते निर-शका" इति कात्या॰। देवल 'मृते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्म-त्तजडान्धका । पतित पतितापत्य लिङ्गी दायांशभागिन । तेषा पतितवर्ज्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते । तत्सुता पितृ-दायांश लभेरन् दोषवर्ज्जिता" इति । बौधायन । "अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयु, अन्धजडक्लीव-व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्म्मिण पतिततज्जातवर्जम् इति" । "पितृद्विट् पतित षण्डो यश्च स्यादौपपातिक । औरसा अपि नैतेऽश लभेरन् क्षेत्रजा कुत ? । इति" नार॰ "अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते । प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थ तेषु चार्हति । अक्रमोढा-सुतस्तृक्थी सवर्णश्च यदा पितु । असवर्णप्रसूतश्च क्रमोढायाश्च यो भवेत् । प्रतिलोमप्रसूतोयस्तस्या पुत्रो न रिक्थभाक् । ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्बन्धुभिर्मतम् अन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्य तदाप्नुयात् । स्वपितृ तद्धनं प्राप्नं दापनीया न मान्यथा इति कात्या॰ । एव दर्शिता । अश अवयव । तच्छून्ये निरवये आका-शादौ, परमेश्वरे च । [यस्य । कदल्याम् जटाधर ।

अनशुमत्फला स्त्री न अशुमत् मोचकाभ्यन्तरस्थत्वात् फल

अनक पु॰ अयकवत् । अधमे, कुत्सिते च ।

अनक्ष् त्रि॰ न अक्ष्णोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष–क्विप् न॰त॰। अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । "प्रतिश्रोण स्था व्यन-गचष्टेति" ऋ॰२, १५, ७, "पूर्व्वमन्ध अधुना चक्षुर्ला-भात् व्यचष्टेति भा॰ ।

अनक्ष त्रि॰ नास्ति अक्ष चक्षु नेत्रादिकमिन्द्रिय वा यस्य न॰।

[illegible]

[illegible]

ति० । कज्जलशून्ये त्रि० । "नेत्रे दूरगनञ्जने पुलकि-
तेति" सा०द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (भा-
लमूल) । तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एँडे) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीपि अनडुही, अनड्वाहीति च ।
वत्सादि० क । अनडुत्क अनडुदाश्रयदेशादौ त्रि० ।
ऋषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । आनडुह्य तद-
पत्ये पु०स्त्री ।

अनणु पु० न अणु । स्थूलधान्ये "अनणुन् दशमांशोऽणुश्चर्य-
कादयाः" लीला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनतिक्रम म० न०त० । अतिक्रमाभावे । [क्रमणीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुल्लं-

अनतिभृत त्रि० सर्व्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति—भू—क्तच्
न०त०ष० । सर्व्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । "यज्ञा स
इन्द्र ! गिर्वण क्रियन्ते अनतिभृता" इति ऋ० ८,९१,२,
अनतिभृता सर्व्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति" भा० ।

अनतिप्रश्न्य त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-
प्रश्नानर्हे वस्तुनि । "स होवाच गार्गि ! मातिप्राक्षी मा
ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति" वृ०उ०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । "न्यायोक्ते स्वानधिकरण-
वृत्तिभिन्ने च "अनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति"गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे
न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च
हेमचन्द्रे दर्शिता यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्य्यमुपचार
परीतता । मेघगम्भीरनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-
णत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहतत्वं
शिष्टत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय
ङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व
निष्ठता । अप्रकीर्णप्रसृतत्वमश्लाघान्यनिन्दिता ।
आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्म्मवेधि
तौदार्य्यं धर्म्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्र-
मादिवियुक्तता चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्त्वप्रधानता वर्ण-
पदवाक्यविविक्तता । अव्युच्छित्तिरखेदित्वमष्टत्रिंशच्च
वाग्गुणा" इति ।

अनद्धा अव्य० न अद्धा । अनिश्चये "अनद्धा वैतद्यदि-
माल्लोकात्प्रैतीति" वेद । नञ्—क्त न०त० । अपरिस्फुटे त्रि० ।

अनद्धापुरुष न अद्धा सत्कार्य्ये निश्चयो यस्य तादृश पुरुष ।
देवपितृकार्य्यविमुखे । "अनद्धापुरुषमीप्सते" इति का०
१६,२,१२, 'अनद्धापुरुष देवपितृकार्य्ये विमुखमध्वर्यु
मिति" वेददीप ।

अनद्य पु० न अद्य भक्ष्यम् अमात्यत्वे न०त० । गौर-
सर्षपे राजनिघ० । भक्ष्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतन । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति
च काले "अनद्यतने लङि"ति "अनद्यतने लुडिति" च
पा० । अनद्यतने भूते लङ् अपचत्, अनद्यतने भविष्यति
लुट् पक्तेति "परोक्षानद्यतने लिडिति" पा० पपाच ।
तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च "अतीतायारात्रे पश्चा-
र्द्धेन, आगामिन्या रात्रे पूर्व्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन"
इति सि०कौ० तद्भिन्न कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकार अभावार्थे न०त० । अधि-
काराभावे । ष० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र
यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च
अनधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठित । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीन परस्य । स्वाधीने । सञ्ज्ञायाम्
कन् । कौटतक्षे । स हि कच्चा वसन् न कस्यचित् अधीन

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे "मनो-
ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्" इति भाषा०
"प्रत्यक्षं प्रति आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वेन मनसश्च "अयौ-
गपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन
ज्ञानादिप्रकारक अहंज्ञानामोत्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न
स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति
तदाशयः । ब० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्यय
नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् ।
अध्ययनाय निषिद्धे "चातुर्मास्यद्वितीयादौ स्मृतिपूक्तान-
ध्यायकाले "अष्टकासु च सङ्क्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।
अनध्याय प्रकुर्व्वीत" तेत्याद्युक्ते काले, "निर्घाते भूमिचलने"
इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च स्मृतौ

र्तव्यता यथा "प्रथोपवासा द्वितीयाख्या न भवेत् यदि वा । यासु चोपवासे वाते चैत्राख्या भवेदिव वा । चाद्वर्षामवशाचे च द्वितीया वा मवेशिति । चरावासा ननभावा प्रकाश वर्तितथिः" इति रामायणे । "चमत्कार्तिहिंसाया विमुक्तावात् च कार्ये च वाक्ये च वासाहे वर्ति वै यथा । यदुद्वोधितकालेऽत द्वितीया परिपक्व वैदिति" अजवदः । अन्यादौ च दुवादौ च विवादाद्यावावेतुव" । विवरणके "रात्रौ बाब इत्यादर्थेव वाषी च सवीदशी । यदीष च तु विशेषो वेदाध्ययनवर्जिव । रात्री भवतु भाड़ च चतुर्थी यदि दक्षन । यदू च च तु विव न वेदाध्ययनमादर" इति । निवर्तिक्षो प्रजापति । यदी च द्वादशी चव चहरात्रो-नमाहिता । यदीव ववयोदीव प्रतीवा नमाहिता । इत्यव ।"च विवादवनवावाम् च प्रमीव प्रवीद्दीत् । ववदीवीचचाच द्वितीया परिवक्वैत्" इति । चवजा-ताम् विषिता निशा नैमित्तिकावहि बन्धनिशा । वा चर्वाकाल्ये च वे वा द्विपात्य विवक्षे । चाद्वर्षाव द्वितीयाख्या मरहीम चर्वव । नमीति । "प्रवचने हिंसायां कालनावृत्तर्णिव ॥ पुत्रनावृत्तिहिंसायां ताआवनवावदेत् इति ।" इवाहुवादया मोक्षा चाचार्य वनवेत्तुच इति च । मोक्ष । "वाद्वर्षादिहिंसाया चम्यांदिव पूर्वादिव । चमाद्य च चतामी चवने मोक्षे चरे । चमचाये प्रदीप यथा मोक्षदाय वेति" । मोक्ष यदाम् ।"विना वरे द्वितीया च वार्य वने हवनी यथा । चहर्यां द्वादशी चावे वा मोक्षदा यदा इति मतोवा । इत्यव "चदाचे चतुर्थीतरवादिमोरे यथा । यथा द्वार्तर यवाम मनु मावाये यः । चरवी इवच वा भाव विर्ष दवि चतुर्भी । ववयवाचवे वपि वर्तिवम् वादवाचव" इति । यदा मर्तिव्यावधावावाच च । सम्मार्थप्रतियोगिकवयोवर्तिचदाचव । प्रवरर्ज च कर्मेव इति ॥ प्रवादवाच ॥ "चम्यावावाचम् वाचे च न चेवी विहायावावर्जितर्णिव" ॥ च चचचे ॥ । प्रदर्शवचवेत्तवा वर्तियावोवदा च तु । चचचाये वदच"वादि" । "प्रदेति पूर्वचयावा वर्तिदो यदि च च । भर्तूचे चाचचचाईववाच विचचेत् । "वार्य चम्यावार्थ वे वाच चम्यावार्थ न चवोरायो विचुचचर ग च विवाद च चवावचवाचवर्तिवि मोक्ष । चविवावचचाव चम्यावादी च अवावचवादे च

विरामकम् । अविवाचावचा हविर्मोचोदोच हिंसकम् । चाहराचर्वचाचवा मोक्षप्रवीच भाचार । वावहर्तिचचापवाई इवनो विषुः । यथा च पराव । यावी चावाम् भवति इवनोमावचवावादिवर्तिवम् वावम् प्रचर्वविधौ चवितवाम भवति । नाडीमाहः उरउरवादिः प्राच इवत्वादी चावावेवादयुवचवद्धौ मोक्षवाद्यौ च यथा" । प्रमाणावचदी चयुचचवत्वादिहिंसावादच दोषो नाम्बवा चजाव इवाच विवावचरी 'यदि चाचु चहर मोक्षवादिव चोरचावचदि । यदचर्चवत्वादिवावा चावहवचा वदि चावहदोव इति । चय हिंसाचामचा चचव । चवचवचा मोचं द्वितीयेव विरामकम् । प्रमीचेन तु चचावं इवरावचवा वदति वीवे हिंसायं वर्णं वावे चव हिंसकम् । चावावे हिंसायेववचवत् वविदा इव" विमारवचवावर्तिवकम् । "चम्यावव चर्वेदू वववचावरीहर्जि । प्रवर्षं विवचच विवाददव च वार वैद्, इति चविवितावचचाव । चदुर्ति विवादचचाव चाद च । "इवर्तिवावचवावाचचौचाको विवर्जेत् । चचरावचचु प्रमाचे विवादो विविवृत्तिवम् । चचचौ अविवे रात्रौ दिवा चोदवचुवे । इवो वर्तिवचवावाच्य चवा चचचे । विपुरुवार्तिवचौ चयोवचावाव चंचे । चावाविवचवचावचेव चदुरवेदु । यवोवचर्तिवाम् विवाद चदा चादुवचवादिपु । यदा विवादचवचवचदी चाचवचे । विवादे पूर्विवचचे चर्तिवाद्दोवर्जित । चचावावादिवाम् विवाहचवावावचचादि । मनुचचे-जवित तु विपुरुवार्तिवचवे । चचोति चावचवाच चेचे रात्रौ यथा दिवा । विवादचवावच चावुवार्व चचेव च । चर्चवदवचवावाचे चविचच च वर्तिता । चचवव चाचे इववव च वदिचौ । चचवावी दवावे चवावे चचच च । चदुवे चवराचे च विवचदुच विवचे । वर्तिच चावुचच च चववादि च विवचेत् । चविचचा दिवो विरवे नहिचचू वैच चम् । चाड च वीचवेदुचचु रात्री रात्रोव चचवे । चावैवादिदुचर चवो वैचच विवदि । विचच विचौ वैवे चावचचू च चावेत् । चवाच मोचचावच चचा चरावचवर्तिवाम् । चावावावादिवं चाचचू चचवचावचवि च । वीवावे चावचावे च चचवादोवे चोचवी । चचावचवाचवचू चौ चौचचावाचचचचव च । चचा चावचू पूर्वं पूर्व विवे इति चदुर्थी । चतुरचचा

पौर्णमास्यौ तस्मात्ता परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशा दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विज । नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वास श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदालभ्याप्यनध्याय पाण्यास्यो हि द्विज स्मृत । चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्याय विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं, न च हस्तिनम् । न नावं, न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानगः । न विवादे, न कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न वमित्वा, न सूतके । अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य, मारुते वाति वा भृशम् । रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते । सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च" इति । याज्ञवल्क्यस्तु । "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्याय शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि, चोत्सर्गे, स्वशाखश्रोत्रिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूषिकैः । कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्त्तनिस्वने । अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे । भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावत पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदु" इति । वशिष्ठ । "तस्यानध्याया सन्ध्यास्तमिते सूतके शवे दिवाकीर्त्ति नगरेषु कामं गोमयपर्य्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते शयानस्य श्राद्धिकस्य । मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । फलान्यपस्तिलान् भक्ष्यमन्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्याय पाण्यास्या, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥ धावत पूतिगन्धप्रसृतेरिणश्मशानारूढस्य, नावि, सेनायाञ्च, भुक्त्वा चार्द्रपाणे, वाणशब्दे, चतुर्दश्याममावास्यायामष्टम्यामष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथुनव्यपेताया वाससा मिथुनव्यपेतेनानिर्णिक्ते न ग्रामान्ते-छर्दितस्य, मूत्रितस्योच्चरितस्य, ऋग्यजुषश्च सामशब्दे, वाणोर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्य्योपरागेषु, दिङ्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् । उल्काविद्युत्सज्योतिषमपर्त्त्वाकालिकं वा । आचार्य्ये च प्रेते त्रिरात्रमाचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यास्वहोरात्रम् । ऋत्विग्योनिसम्बन्धेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध्ययनं वर्जयेच्च प्रयत्नत । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहुसूतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौच ग्रामविप्लवम् । इन्द्रप्रयाणं सुरतं घनसङ्घातनिस्वनम् । वाद्यकोलाहलं युद्धमनध्याय विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च च वेगत" इति । "यद्दिनमह क्रियते तद्दिनमनध्याय" इत्युक्तं देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्याय । "महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुध । माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति" हारीत । एवं नानाकृत्युक्तेषु च येन सर्वसम्प्रदायाचरणीयम् ।

अनन न० अन–भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च "प्राणननवान् प्राण" इत्यादि वे०सा० ।

अननुगत त्रि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च तुल्याकारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेद यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम् एव घटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् । अननुगतञ्च तत्सद्भावादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् । अपर्य्याप्ते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगम अभावार्थे न०त० । अनुगमाभावे अनुगमश्च तुल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतच्च न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोग ।

अनन्त पु० नास्ति अन्त गुणानां यस्य ब० । "गन्धर्वाप्सरस सिद्धा किन्नरोरगचारणा । नान्तं गुणानां जानन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते' इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त । 'संसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।" इति भविष्यपुरा० । "विष्णुर्वीरोऽनन्त" इति विष्णुस० । मेघे । वसुशीर्षकालादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अन्त परिच्छेद देशतः कालत वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन् परब्रह्मणि न० "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुति । "न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालत । न वस्तुतोऽपि सर्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति

[illegible] ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री [illegible] ।

अनन्तजित् [illegible] ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० [illegible] ।

अनन्ततृतीया स्त्री [illegible] ।

अनन्तदृष्टि पु० [illegible] ।

अनन्तदेव पु० [illegible] ।

अनन्तमूल पु० [illegible] ।

अनन्तर त्रि० [illegible] ।

अनन्तरज पु० स्त्री [illegible] ।

अनन्तरम् [illegible] ।

अनन्तराय त्रि० [illegible] ।

अनन्तराशि पु० [illegible] ।

अनन्तरूप पु० [illegible] ।

अनन्तगर्भिन् [illegible] ।

अनन्तविजय पु० [illegible] ।

अनन्तवीर्य पु० [illegible] ।

अनन्तव्रत न० [illegible] ।

अनन्तशक्ति पु० [illegible] ।

अनन्तशीर्षा स्त्री [illegible] ।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० "षड्गुणयोर्मा पुरुष" इति श्रुत्या तस्य षड्गुणैश्वर्य्योक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्री परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति" श्रुत्या तस्य षड्गुणशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्याः ब० । विशल्यायामोषधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पार्वत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिप्पल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवौषधौ च ।

अनन्त्य न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द त्रि० न नन्दयति नन्द–णिच्–अच् न०त० । आनन्दयितृभिन्ने" अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०श्रु० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । "न किञ्चिदनन्नं भवति श्वा भक्ष्य आ शकुनिभ्य" इति छा०उ० ।

अनन्य त्रि० न अन्य सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् 'अनन्यरतिरासीन्" इति मनु अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनुरागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके "अनन्याश्चिन्तयन्तो मामिति" अनन्यविषये च । "पुरुष स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति" च गीता । अस्य नञ् उत्तरत्र पदान्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वय । यथा "अनन्यवृत्ति सवितारमैक्षतेत्यादौ" अन्यत्र दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्र चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्र कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्र ।

अनन्यगतिक त्रि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्राश्रये च । "अनन्यगतिके जने विगतपातके पातके" इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्व्ववस्तुभेदाना तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णु तस्मात् जायते जन–ड ५त० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १०स्क० "तस्याश्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्यानन्यजेनेति" दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्व्वात्मकत्वात् तादृशोदेव । परमेश्वरे विष्णौ "सर्व्वदेवमयोहरिरित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्री न अन्य पूर्व्वो यस्याः सा अन्यपूर्व्वा न भवति । अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभि । तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरेति" रघु ।

अनन्यभाज् त्रि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज–ण्वि अस० पुंवद्भाव । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । "भजते मामनन्यभागिति" गीता "अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति" कुमा० ।

अनन्यवृत्ति त्रि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्मनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य । एकमात्रजीवने त्रि० ।

अनन्यसाधारण त्रि० न अन्यस्यान्यधर्म्मस्य साधारण सदृश । अन्यधर्म्मासदृशे "अनन्यसाधारणमेव कर्म्मेति" कुमा० ।

अनन्वय त्रि नास्ति अन्वयो यत्र ब० । अन्वयशून्ये । शाब्दबोधे परस्पर संसर्गशून्ये अन्वयस्यान्वयशब्दे वक्ष्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षण यथा "उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्वय" इति सा०द० । "राजीवमिव राजीव जल जलमिवाजनी"त्यादौ च अनन्वयात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावश्यकत्वेन तस्य बोधने नियते तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्वय एव तात्पर्य्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीव राजीवेतरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एव "रामरावणयोर्युद्ध रामरावणयोरिवे"त्यत्रापि ।

अनप त्रि० न सन्ति आधिक्येनापो यत्र नञ्पूर्व्वकत्वेऽपि बहुव्रीहौ अच्समा० । स्वल्पजले पल्वलादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० । त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने "दत्तस्यानपकर्म्म चेति" मनुः अपकर्म्म अपात्रे पात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म, पुनर्ग्रहणम् । "ऋणस्यापकर्म चेति" स्मृति । अनपकर्म अपाकरणाभाव अशोधनमित्यर्थ । अनपक्रियाप्यत्र स्त्री । अपाकरणाभावे । "ऋणानामनपक्रियेति" स्मृति ।

अनपच्युत त्रि० अप+च्यु–भावे क्त न०ब० । विनाशरहिते "स्वयं ध्रुवञ्जनमनपच्युतमिति" ऋ० ४,१७,४, अनपच्युत विनाशरहितमिति" भा० ।

अनपत्य त्रि० नास्ति अपत्य यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हित पत+यत् वा न०त० तत न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च "युयोत नो अनपत्यानीति ऋ० ३, ५४ १८, अनपत्यानि अपत्याना पुत्त्राणामहितानि, पतनकारण न भवत्यपत्य तदन्यानि पतनकारणानीति" भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि० नास्ति अपत्रपा अप्रत्येकुना लज्जा यस्य । अपत्रेपाशून्ये ।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंश न० त० । अपभ्रंशभिन्ने साधुशब्दे शब्दत्वादिभ्यापदत्वेन सत्यवादे "अनप भ्रंश नादिर्ववदेवोप्यत । नाभिप्रायमनुमीयते न अतिवाचीय वाचनीयमिति" श्रुतिः ।

अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न० त० । अपाकरणाभावे अपाकरणाभावे ।

अनपायिन् त्रि० न अपैति अप-इण-णिनि न० त० । नित्ये स्थिरे "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी" कुमा० ।

अनपावृत् त्रि० अनपावृत्तम् अप+आ+वृत भावे क्विप् न० त० । अपरावर्तिनि । "एको बहुनामनपावृत् नैमिति ऋ० ६ १ १ ८, "अनपावृत् अपावृत् अपावर्तनम् पुनरावर्तनं न भवतीति भा० ।

अनपिहित त्रि० न अपिहितमावरणं यस्य तु० व्याप्ति यस्य । आवरणशून्ये । "इन नानपिहितवर्त्मेव प्रतिभाति वचिन्तीति भा० "अनपिहित आवरणशून्य" इति च ।

अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अप+ईक्ष अच् न० त० । अपेक्षाशून्ये अपक्षपातिनि । "अनपेक्ष शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथ" इति गीता ।

अनपेत त्रि० न अपेत अप+इण कर्त्तरि क्त न० त० । अवियुक्ते अपेतभिन्ने अनपगते । "धर्मादनपेतं धर्म्यं" इति पा० वार्त्तिकोक्तेनम् धर्म्यं विग्रहादि" सि० कौ० ।

अनप्त त्रि० न आप्त पैर्य्ये क्त तृच । आप्तभिन्ने । "अनप्त-मन्त्रन्त्रिति ऋ० ८ १६,१ "अनप्तं अनुष्ठितान्-तिति भा० ।

अनभ्रम् त्रि० नास्ति अभ्रं मेघो यत्र । मेघशून्ये "अनभ्र-वृष्टिः इति ऋ० २ १ ८ अनभ्रः अनभ्रोत्था इति माघीय वचनीये च ।

अनभ्रा स्त्री० (अनभ्रम्) पर्जन्यें हास्यमस्तकोऽपि" दीपिकोक्ते बोधकेषु "अनभ्रे हृत्ययिते यत्र व्याप्तिज्ञान-भावादिति दीपिका ।

अनभिज्ञ त्रि० न अभिज्ञाभ्यन्ति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेय । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभव अभावार्थे न० त० । अभिभवा-भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीय । अपराजेये ।

अनभिभूत त्रि० न अभिभूत । अपराभूते ।

अनभिमत त्रि० न अभिमत । अपाभते विरुद्धे च ।

अनभिम्लातवर्ण त्रि० अभि+म्ला-क्त न अभिम्लान दीप्तोपवर्णी यस्य । दीप्तवर्णे । "यो वर्णं नवान्नमभि-म्लातवर्णं इति ऋ० १ ५५,११ अनभिम्लातवर्णः दीप्तवर्ण इति भा० । क्रिया अम् । आभिम्लात्यं दस्युत्वे इ वी०

अनभिलाप पु० न अभिलाप अभावे न० त० । अभिलापा-भावे । न० ब० । अभिलापशून्ये त्रि० ।

अनभिलाष त्रि० न अभिलाष न० त० । आकाङ्क्षे ।

अनभिव्यक्त त्रि० अभि+वि+अञ्ज-क्त न० त० । अभिव्यक्ते । "नराणामनभिव्यक्ता क्रिया इति म० ८ ८८० "अन-भिव्यक्ता अभिव्यक्ता इति भा० । अपरिज्ञाततत्त्वे च ।

अनभिशस्त त्रि० अभिशंसति मिथ्याभियोगेन अभिशस्तः न० त० । अभिशापे मयाणे मिथ्यापवादः ।

अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहित न० त० । अभि-सन्धिना फलोद्देशेन कृते "निष्फल शेऽनभिसंहितमिति" स्मृ० ।

अनभिहित त्रि० न अभिहितः । अनुक्ते प्रत्यासत्त्या सम्बन्धिनः "अनभिहिते इति पा० अत्र अनभिहिते कारकाद् तृतीयादयः । (सामर्थ्यमपमानादिति" पा० ए० ।

अनभीष्ट त्रि० न अभीष्ट । अनभीप्सिते "अनभीष्टमिन-

अनभ्यावृत्ति स्त्री० न अभ्यावृत्तिः अभ्यास अभावार्थे न० त० । अभ्यासाभावे । "अनभ्यासाभ्यासेन मा नार्थे वाच्यता वा अर्थीति भाष ।

अनभ्याशमित्य त्रि० न अभ्याशे निकटे एत्य इण्-क्यप् अम् । दूरतः परित्याज्ये सि० कौ० ।

अनमित्र त्रि० नास्ति अमित्रोऽस्य । शत्रुशून्ये "रघुमेवा भवे जातके अनमित्रो भवीमहीति" भाग १२ । मनोऽमी इ ।

अनमीव त्रि० अमीवा रोग न० ब० । रोगशून्ये "अनमीवा इषस्कर्त्तेति" ऋ० १ ११२,१० अनमीवाः रोग-वर्जितानि इषोऽन्नानीति भा० "प्रदात्वमीवा इति च इति ऋ० भा० । "अरोगोऽनमीवाश्चिकित्सेति भा ।

अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं वस्त्रं यस्य । नग्नकेऽस्य क्ष-पणका नामाक्षु दिगम्बरनामक्षेपणके नियमत् । नग्ने त्रि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधिर्भाग्यः न० त० । अशु-भे । अयोग्यं इष्टसाधनत्वेन मतस्यानिष्टसाध-नत्व निरोधे न० त० । (दुर्नीति) आदौ दूषणे मारात्म भावनानिष्टापत्यये इ । अनीतौ

नी–अच् न॰त॰। नयाभावे अनीतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्म्मणि च। “पिजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतेति” भार॰। न॰ ७ब॰। आपदि “जीवेदेतेन राजन्य सर्वेषामनय गत इति” मनु। “सर्वत प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मण-स्त्वनय गत” इति मनु “अनयमापदमिति” कुल्लू॰। ईब॰। नयहीने त्रि॰। [स हि रावणेन परिभूतो हत।

अनरण्य पु॰ सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे तत्कथा रामा॰ उत्तराकाण्डे

अनर्काभ्युदित पु॰ न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन्। ईष-दर्कोदयकाले। “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति” यम “माघे मासि रटन्त्याप किञ्चिदभ्युदिते रवौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ ईषदर्थता।

अनर्गल त्रि॰ नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्य। अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये “तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनरिति” रघु।

अनर्घ त्रि॰ अर्घो मूल्यं न॰ब॰। अमूल्ये। [नाटकभेदे।

अनर्घराघव न॰ राघवचरितख्यापके मुरारिमिश्ररचिते

अनर्घ्य त्रि॰ न अर्घ्यः पूज्यो यस्य, यस्मात्वा। अन्यपूज्यशून्ये अत्यन्तपूजनीये च “अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथ” इति कुमा॰।

अनर्थ पु॰ अर्थः प्रयोजनं विरोधे न॰त॰। अनिष्टे। “एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति” हितो॰। “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः” इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति भङ्ग्या सूचिते नरकादिसाधनत्वादनिष्टहेतावधर्म्मे च। “दारमैत्यनर्थाय परस्मादात्मरस्य चेति” मनु। न॰। अभीष्टरहिते विष्णौ पु॰ आप्तकामत्वात्तस्य तथात्वम्। अर्थोऽभिधेयं प्रयोजनं वा नास्ति यस्य ब॰ कप्। अर्थ-रहितमात्रे त्रि॰।

अनर्थक न॰ अर्थोऽभिधेयोऽप्रायस्य न॰त॰ कप्समा॰। समुदायार्थशून्ये प्रलापे, असम्बद्धे वाक्ये च। व्यर्थे त्रि॰। “धिगिदं जीवितं लोके किमु? सार्थमनर्थकमिति”।

अनर्थलुप्त त्रि॰ दृष्टेनार्थेन अलुप्त असम॰स॰। दृष्टार्थे-नालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या॰ ६,१०,२०,।

अनर्थान्तर न॰ अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर॰स॰ तत न॰ त॰। अभेदे, एकार्थे।

अनर्व त्रि॰ ऋ–व अर्वं गति शैथिल्यं स नास्ति यस्य। अशिथिले “त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वमिति” ऋ॰ १,१६४,२, “अनर्वमशिथिलमिति” भा॰।

अनर्वन् त्रि॰ अर्व–हिंसायां कनिन् “अर्वा भ्रातृव्य” इति श्रुते अर्वा सपत्न न॰ त॰। शत्रुभिन्ने। “जनोऽनर्वाण ते परित” इति ऋ॰ १,१२६,५, “अनर्वाणमहे-द्यमिति” भा॰। अर्वा अश्व। तच्छून्ये त्रि॰। न तादृश।

अनर्विश् त्रि॰ अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश–क्विप् ३त॰ अप्रा॰ रु, ऋ–कर्मणि विच् अर गन्तव्य प्रति विशति विश–क्विप् वा न॰त॰। शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्य स्थल गन्तुमशक्ते च। “अनू दूनमनर्विशे पश्चिमे तुरायेति” ऋ॰ १,१२१७,

अनर्शराति त्रि॰ अनर्शाय अपापिष्ठाय रातिर्दानं यस्य। अपापिष्ठे दातरि ‘अनर्शराति वसुदामुपस्तुहीति ऋ॰ ८ ९९,४, अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लील पापमिति निरुक्त॰

अनर्ह न अर्ह। अयोग्ये। “तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीदिति” मनु।

अनल पु॰ नास्ति अलं पर्य्याप्तिर्यस्य बहुदाह्यदहनेऽपि तृप्ते-रभावात् न॰ब॰। वह्नौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैषधम् अनलः नलाभावोऽवश्यं च अनुपलम्भप्र-दभावार्थे न॰त॰। अव्ययीभावसिद्धत्वे क्लीबता स्यात्। “जने नलोऽयमिति त प्रति चित्तमेक ब्रूतेऽस्य चान्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आत्तज्ञान तमन्तु ते ननु साधु नामप्याहं भयानलमुदीरितमेतदल” इति “सैषामल सहजरागमरादिति” च नैषधम् “पयोभि खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वेति” स्मृति। जठरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्थे पित्तधातौ च। अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनि तत्र “धरोध्रुव सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोऽनल” इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यत्रानलइत्यकारप्रश्लेषभ्रान्त्यै-षोक्ता किन्तु वसूनां स्वरूपख्यापके विष्णुधर्म्मोत्तरवचने “ध्रुवाद्यमालिके दक्षे भामे शक्तिकपालभृत् सद्योद्रादि-क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसु स्मृत” इति नलनामत्वस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम्। अनलदैवतत्वात् कृत्तिका-नक्षत्रे “अनलविधिश्रतारस्येति ज्योति॰। (चिता) इति ख्याते चित्रके वृक्षे, पु॰। तस्य सर्वत पर्य्याप्तत्वेऽपि पर्य्याप्तेः सीमाभावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भल्लातके वृक्षे च। अन–कलच्। षष्टिवर्षमध्ये पञ्चाशत्तमख्याते वर्षे षष्टिवर्षगणनामभेदादि वर्षशब्दे वक्ष्यते। पितृ-देवभेदे ‘कव्यवालोऽनल’ सोम यमश्चैवार्य्यमा तथा अग्निष्वात्ता बर्हिषद सोमपा पितृदेवता” इति वायु पुरा॰। अनान् प्राणान् लाति व्याप्तत्वेन अनल जीव। तद्रूपेण सर्वान्तर्य्यामितया स्थिते विष्णौ णल–गन्धे बन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच्। गन्धशून्ये परमेश्वरे विष्णौ “अगन्धमस्य शर्म्म रस” इति “तथा रस नित्यमगन्धवच्चेति

[illegible]

अनवदीपन त्रि [illegible] दीप-णिच्-ल्यु । [illegible] इति [illegible]

अनवप्रभा स्त्री [illegible]

अनवभिया [illegible]

अनवसि पु [illegible]

अनवद्य त्रि न [illegible] ।

अनवकाश पु न त [illegible]

अनवगीत त्रि अव+गै-क्त न त । [illegible]

अनवग्रह त्रि नास्ति [illegible] न त । [illegible]

अनवद्य त्रि न [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनवधान न न [illegible] अव+धा-ल्युट् [illegible] न त । [illegible] न त । [illegible] त्रि ।

अनवधानता स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनवद्राण त्रि अव+द्रा [illegible] न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनवभाव पु अव+भू-घञ् न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनवम त्रि न [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अनवम त्रि न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनवर त्रि न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनवरत त्रि अव+रम+क्त [illegible] न त । नित्ये [illegible] ।

अनवरार्द्ध्य त्रि [illegible] न त । [illegible] ।

अनवलम्ब त्रि नास्ति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनवलोभन न [illegible] अव+लुभ-ल्युट् [illegible] न त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनवस त्रि अव-[illegible] न त । [illegible] इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अनवसर त्रि [illegible] नास्ति [illegible] न त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । न त । [illegible] ।

अनवसित त्रि [illegible] न त । [illegible] न । "[illegible]" इति ([illegible]) [illegible] ।

अनवस्कर त्रि [illegible] अव-कृ-अप् [illegible] न त । [illegible] ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् [illegible] न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । नास्ति [illegible] । [illegible] त्रि । "[illegible]"

अनवस्थान न० अव+स्था—ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे । ब० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे त्रि० ।

अनवस्थित त्रि० न अवस्थित । चञ्चले, अस्थिरे "दयितास्वनवस्थितं नृणामिति" कुमा०। व्यभिचारवति च । "चतुर्णामपि वर्णानां नारीः स्वानवस्थिताः" इति मनुः अनवस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुल्लू० । व्यभिचारिण्याश्च पत्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थातुमक्षमे च "प्रस्थित तमनवस्थित प्रिया" इति रघु अनवस्थितम् अवस्थातुमक्षममिति" मल्लि० । [नाभावे ।

अनवस्थिति स्त्री० न अवस्थिति । अभावार्थे न०त०। अवस्था-

अनवह्वर त्रि० अव+ह्वृ—कौटिल्ये अच् न०त० । अकुटिले सरले "सचेते अनवह्वरमिति" ऋ० २,४१,६ । "अनवह्वरमकुटिलमिति" भा० ।

अनवाप्त त्रि० न अवाप्त । अप्राप्ते "नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चनेति" गीता ।

अनवाय त्रि० अव+इण् अच् अवाय अवयवः न०ब० । निरवयवे "अनवाय किमीदिने" इति ऋ० ७,१०४,२ ।

अनवेक्षक त्रि० न अवेक्षक न०त० । पर्यालोचनाहीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०त० ।

अनशन अश—ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च भोजनविषयनिवृत्तिरूप व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अनशनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्रिरात्रादिपदसमभिव्याहारे तु भोजनाभावमात्रपरत्वेति भेदः । न०ब० । भोजनशून्ये त्रि० ।

अनश्वर त्रि० न नश्वर । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, नित्ये च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन—असुन् । शकटे "दूरादनसा रथेन" ऋ० २,११,१०। अनिति जीवत्यनेन करणे असुन्। ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री । उत्तरपदस्थ अञ्ञो० शरदा० टच्समा० । अध्यनसम् तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं महानसम् अनोऽत्र महत्स्थानम् । "अपोषा अनसः" इति ऋ० ४,३०,१० ।

अनसूय त्रि० नास्ति असूया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये "श्रद्धावाननसूयश्चेति" गीता "श्रद्दधानोऽनसूयश्चेति" मनु ।

अनसूयक न असूयकः । असूयाशून्ये "कथा तथा हि सहृत्समातिवत्यनसूयक" इति मनु ।

अनसूया स्त्री असु—कण्ड्वादित्वात् यक्—भावे अङ् असूया गुणेषु दोषारोप अभावार्थे न०त० । "न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च साऽनसूया प्रकीर्तिता" इत्युक्तलक्षणे असूयाभावे । "एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति" "यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूययेति" च मनुः । अत्रिमुनिपत्न्यां च शकुन्तलासहचरीभेदे शकु० ।

अनसूयु त्रि० असु—उपतापे कण्ड्वा० यक् उ न०त० । असूयाशून्ये "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे" इति गीता ।

अनस्तमित त्रि० न अस्तमित गत असम०स०। अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थि यस्य ब० अच्समा० । अस्थिवर्जिते अवयवे "पुरस्तादनस्थ आतृदश्वरमात्" इति ऋ० ८,१,३४, अस्थि अवयव । तच्छून्ये निरवयवे सांख्यप्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च "यदनस्था बिभर्त्ति" ऋ० १,१६४,४, "अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमायेति" भा०। समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये त्रि०।

अनस्वत् त्रि० अनः शकटमस्त्यस्य मतुप् मस्य व सान्तत्वात् पदत्वम् । शकटयुक्ते "अनस्वन्त अत्र ऐयन्त पश्वा" ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कार अभावार्थे न०त० । अहङ्काराभावे । ब०। तच्छून्ये त्रि० अहङ्कारस्याहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् त्रि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+कृ णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्कृत त्रि० अहमिति कृतमहङ्कार , भावे क्त न०ब० । अहङ्कारशून्ये "सदा यास्यनहङ्कृत" इति मनु ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त०। अहङ्काराभावे न०ब० । अहङ्कारशून्ये त्रि० ।

अनहंवादिन् त्रि० अहमिति गर्वेण न वदति वद—णिनि, गर्वरहिते "मुक्तसङ्गोऽनहंवादीति" गीता ।

अनाकार त्रि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आकाशादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ सम्यक् अन्नादिसस्यस्य काल आकाल न०त० । शस्यादिसस्यकालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल त्रि० न आकुल न०त० । अव्यग्रे, एकाग्रे, स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाहत न० नेत्रनेन हत. नाहत निराहत न०त० ।

चलितादिषे "न यता मत्या अनाक्रम इति च १।१।१ च "अनाक्रमा अनिवारित" इति वा ।

घनाक्रान्ता स्त्री मात्राविद्यस्थीन्या वस्तसत्वप्रात्वनात् आ+क्रम-क्त न च । अच्युतादिषे । अनायासेन नि ।

घनाचारित न न आचारितः अवज्ञाः । अनन यते । "अनाचारितपूर्वीव इति वम्बाई । "अनाचारितोऽत्यवस इति प्र निवेषा ।

घनाप त्रि न आ पञ्चलवारि सर्वत्वेन नाम अनर्थे न च । वासवदिधे "त्रिलोकी अनातिरविरत्नानाम्" च । ११८ "अनाप्ताद् अनावाप्तु इति वा ।

घनागत त्रि न आगतः । अविमृश्यकारी "येन इत्य अनागतमिति वा एव आगतविधे च "अनागतावे" अवतः आयुत्तस्य येषां वस्तुवस्तनागतमिति" स्मिो अनागतादिविद्वेष च आगतविधिस्वेति" माया ।

घनागतविधाव त्रि अनागतस्य प्रतिकः अनिवत्य विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य निवारणाय अतीव प्रतिनतपौराणाडुगतादि "अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा । द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति" हितो ।

घनागतावाध अनागतः आगाम इ वम् । आतिवति-नारिकुरुषे । ऋतुरसत्वेन नास्ति आहमारभ्यतया अनागता इत्ये इतिता यथा "अनागतोऽपराधकामावर्जितेषमीर्व आत्मायाम"मुक्तम । अनागतोऽस्य वर्ष अन्ते नाटेन्द्रविवाधा । योवन मदहत्वे मदु वर्षे अथ गच्छति । अनादौ इत्यवत्ते हादश्यानुपायतम् । अविनिवातरिवाद्वसतपविवस्तम् । आवस्यथिन च यानि प्रमाप मन्तपूजितम् । आवेर्त्त च रोगद एवं रोगद योजयेत् । अनाव मधुरं स्निग्धं मधुरं मात्रं इविता । त्रिवत त्रिवते वैम्म, अनाते चदिर अतः । यद्वतो अनारे वेत बस्य अपि तथा । सोतृष्णोपतितयोः सर्वे नजोन च । पूर्वेन हितो मनाय इत्यादिभ त्रियोवनेत् । एवं पयोदुर्भं बहुना पूर्वेन च । इत्यादेवचूर्णेन इत्यादीनामपायतम् । तर्हि-षोयरी इ चोहर्ष्य आरचति । नैवदवानि-जयं योनवर्ष करोति च । च अतिरक्तातीतविद्वा-रोगनुत्ते । अनागवाते आते च अतिविज्ञायोप च । इत्यते आययत्र बच्चाने नदीविधः । त्रिरोष

मूर्धौ च इत्यतोवौ च मात्रा । त्रिद्रातिवर्षेन रीत पौर्वे गावयेत च । अच्छावनहर्ट तस्य मधु तथा इत्यादुतम् । इत्येतत्सर्वीर्यमानोष्मागपदर रक्त । इत्यसम्यर्व तत्र योपयत्कूपसतम् । योत्तवस्य-वैनां वीरैव च विविधिता । त्रिदोषरक्तमतेन तत गावयव वा । प्रमातव्येन वैमे सम्यः शीतोदकेन वा । निवीतां अनायेव त्रिफलां आहयेत च । च-त्रिवताम् रोगान् तदा इव विनाशयेत् । इत्थं च त्रिदोषेव इव यश्रावि भवता । वर्षे योगोऽर्थ च विदव त्रिगुणस्यापम् । दारुयत्नपूजन दविम्भरस्या-मस्तु । अन्योऽस्यापवडीर यती पारयावरी । न येन रोगा यमम्यो यथादृष्टमनावरेत् । नहाशान् त्रिरसा आतः नायन्त्रईनवाहनैः । एवी अवनिरवानि माद्रापश्यतिर देव च । यपूर्वाधविद्योतयपायरस्य-पूर्वैः । इपूर्वपूर्वं अविर्वं भवं मान्यूर्ध्वं इत्यम् । उपवैत्यतीनिवासिमिनिश्रित्यावरेवम् । इदरमकलव-त्रिद्र त्रिपुराविरोयनम् । अविवक्षे इष अनाव रिपादनद् । भर्वं इतोविति पुरे आदे गाव च चावे । एतत्रिवधर्षीयवात्पूर्वीयरीतित्वाम् । इत्युपवच मांसं च स्निग्धं सात्म्यमोत्रिवाम् । त्रिदोषवातचा रोगान् त्रिरोग्यादृश्रियवति । वैमाना माउँन ऐवँ मतम त्रिपवन्ततान् । मतोति तिरसवी यमदु-मदि मानसम् । अर्थीयं वेमिनुवायां त्रिदत्त मधि पूरयेत् । यपूर्व वीतव्या च वर्ष ईदाव च । वारे मद्दनावान अववानामि संहरेत् । तैर्ना अवनम-मात्रा वार्षीर्ध त्रिवानवेत् । वरेव मीतर्ष अनीपूर्षि मैथ प्रदापयेत् । मैवतावपी मैत्रा एतोऽनुयन्ता । मत्र । रहस्मादिरत्वर्षमूत्र वर्दपूरयन् । अनागे वाईदवत अनागतविरोधेन । माहर्ना हविवमी अनागतवजद्र । सैव अनागोऽभिपतदयनतविता-मका । अनागिरत्याविधविवसाना इत्यापव । मवविभय मर्मे यथा मूत्रकृतरतो । यथा यथा विरहिते चे वयिव आवृत्ते । विरताकरोगपूर्वेण मीयिव अर्वेत । वटेव्यवानावे पुष्प चे शेष्यन्तमे । मय प्रतिमन्याभूर्विदरोगविधानरित् । वैव अर्ध वा अविवान् दुग्धानुसारहृदयो । वैतर्थ नातवोवेतु च अन-पुष्प योजयेत् । इत्यपचसनीयां च मात्रवमी अन-

पूर्व्वयोः तक्रेण व्याध्योरसाध्यत्वमथापि वा । येषाञ्च तदिह प्रोक्ता वह्निमान्द्यादयो गदाः ॥ तत्रापथ्यतमत्वान्ना रोगार्त्ता नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा । श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यञ्चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्त्यमर्द्दयन्त्यरयो भयात् । न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्य्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्व्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्व्वतो जन्तोस्तद्बलार्द्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्य्यात् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयतृष्णारुचिच्छर्द्दिरक्तपित्तभ्रमक्लमाः । कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमार्त्तश्च विवर्ज्जयेत्" ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् । उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वपुः । प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् । कर्षो सञ्जनदत्वाशु फेनकः स्थैर्य्यलाघवे कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरामुखविरेचनम् ॥ उद्घर्षणन्त्विष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् । निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृषापहम् । हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्व्वेन्द्रियविशोधनम् । तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनञ्चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्द्दिशेत् । श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥ कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् । स्नानातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनम् । रजोघ्नमथ पौंस्नञ्च सौभाग्यकरमुत्तमम् । सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखावेषाहृद वस्तु पौलगरघ्नं तथाननम् । व्यञ्जनमिदक्ष कान्तं भद्रत्वमुत्तमिमम् ॥ दर्पणं विपदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डनम् । नेत्रमञ्जनसंयोगान्नवेन्द्रानलतारकम् । यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां पूजनं शीलवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकृद्देहधारकः । आयुस्तेजः समुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥ पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमशमितुत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥ पादरोगहरं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचारमौजस्यं सदा पादत्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्ज्जनम् । हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाग्वार सुलावण्यतेजोबलविवर्द्धनम् । पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ॥ वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शिवञ्च छत्रधारणम् ॥ शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ व्यास्या वर्द्धकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सुखा । अध्वा वर्ष्मकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । अत्यध्वा विपरीतोऽस्यासादादौर्बल्यकृच्च ॥ यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । सुखशय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ व्यालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीनपोहति । शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् ।

चैवकालय । व्याधुमतो मन्दरक्ता वपुर्वर्णवनान्विता ॥ स्विदोषचितगात्राय भवन्ति स्त्रीषु गच्छता । तिसृभिस्त्रिभि-रात्रिभिर्हि समीयात् प्रमदां नर ॥ सर्वेष्टतुषु धर्मेषु पक्षात्पक्षाद् व्रजेत् बुध । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियां तथा ॥ वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च नोपेयात् प्रमदां नर ॥ गोगणे चाग्निशाले च तथामध्यन्दिनेषु च । सत्त्वावगाढे देशे विहितेऽशुद्ध एव च ॥ क्षुधितो व्याधितश्चैव कुपितश्च मानव । वातविण्मूत्रवेगी च पिपासुरतिदुर्बल ॥ तिर्य्यग्योन्यामयोनौ च मासधर्म्मविचारणम् । दुष्टयोनौ विसर्गन्तु वत्सानामपि वर्जयेत् ॥ रेतसो धारणं तद्वत् मूत्रोत्सर्गमेव च । स्त्रियावृत्तानगमने विशेषेण गर्हितम् ॥ स्त्रीक्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नुवतो नरस्यानियतात्मन ॥ दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्म्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षय । गर्भिण्या गर्भपीड़ा स्याद्व्याधितायां बलक्षय ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां वामां वन्ध्यामसत्पते । देशेऽशुचौ च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितस्य मध्याह्ने तृषितोऽयस्य । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायो कोपश्च निर्द्दिशेत् ॥ अतिप्रसङ्गात् प्राप्नोति शोषयक्ष्मक्षयान्वह । व्याधितस्य रुजा पीड़ा स्त्वदुर्बल्या च जायते । मस्तूपसर्प्पराले च वातपित्ते प्रकुप्यत ॥ तिर्य्यग्योन्यामयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायो कोप शुक्रस्य च क्षय ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । स्नाने च भवेच्छीघ्र शुक्राश्मर्य्याश्च सम्भव ॥ सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्र चोपचित मोहाच्च संसार्य्य कथञ्चन ॥ यथोक्तगुणसम्पन्नां तुल्यशीलां गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥ सेवेत प्रमदां युक्तो वाजीकरणवृंहित । भक्ष्या शर्करा क्षीरं मधितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु इति" । एतेषामन्यथाचरणे यथायथं दुःखान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशनम् आर्त्तवम् न आगतमार्त्तवं यस्या । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।

अनागन्धित त्रि० न आगन्धित आघ्रात । अनाघ्राते, "सर्वदोषानागन्धित प्रतिवचनमाहेति" छ०उ०भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगम स्वत्वहेतु क्रयादिर्यत्र। स्वत्वहेतुक्रयादिशून्ये "अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपीति" स्मृति अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् त्रि० नास्ति आगोऽपराध पाप वा यस्य । अपराधशून्ये पापशून्ये च "आर्त्तत्राणाय व शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसीति" शकु० । "अनागसे शपति मामयापत्नमिति" नैष० । "अनागास्तमदिति स्योना" ऋ० ४,२८,२, "अनागसं पापरहितमिति" भा० । "तयानागसो अदितये स्याम" ऋ० १,२४,१५, "अनागस अपराधरहिता स्यामेति" भा० ।

अनाचार पु० आचारस्याभावे वा न०त० । कदाचारे, आचाराभावे च । "सर्वदेशेष्वनाचार यदि नाम्नून वर्ज्जयेदिति" स्मृति । "अनाचारो द्विविध विहितस्यानुष्ठानाभाव निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे प्रशस्ताचाराभावरूपा शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहितास्तेषामननुष्ठानम् अनाचार । निषिद्धशब्दे अप्रशस्तानि वर्ज्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषामनुष्ठानमप्यनाचार । तत्राय विशेष यत्र देशे परम्पराप्रसिद्ध योऽनाचार स, तत्प्रदोषाधायक यथोक्तं माधवीये बौधायनेन "पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत उदीचिकयो, अनुपनीतेन भार्य्यया च सह भोजनम्, पर्य्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनम्, तथोत्तरत सीधुपानमुभयतोदन्तिव्यवहार" इत्यादिकमभिधाय "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्यादिति" । "इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे कुत देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्येति" माधव । देवल "यस्मिन् देशे य आचार न्यायदृष्ट सुकल्पित । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृत इति । यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेदिति" । "देशानुशिष्ट कुलधर्म्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि सन्त्यजेच्चेति" स्मृत्यन्तरं बृहस्पतिरपि "परम्परानिरूढानामाचारान् देशविशेषेष्वाह स्म । "उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजै । मत्स्यादाश्च नरा पूर्वे व्यभिचाररता स्त्रिय ॥ उत्तरे मद्यपायैव स्पृश्या नृणां रजस्वला इति" एवमन्येऽप्यनाचारा

देवैर्हे परस्त्रमता: अनाघ्रातपूर्वा वेदा: । न ।
आघ्रातोऽभि त्रि ।

अनाघ्रात त्रि न आघ्रात । कलुषगन्धादिरहितेऽर्थे
"आघ्रातं अनाघ्रातं च चक्षुः जिघ्रति चित्र" इति मनु ।

अनातप पु आ+तप–अच् न त । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे आतपाभावे च । अनातपविशालविस्तीर्णे" वैद्यकम्
आतापशून्यमिति शब्द: । न । आतपशून्ये त्रि ।

अनातुर त्रि न आतुर । आतुरभिन्ने व्याधौ शरीरे च
"अद्येत्य सर्वमनवद्यमस्तु अस्माकमनातुरमिति" ऋ ८.१७.१०
"येन अनातुर" इति ऋग् ।

अनात्मन् त्रि नास्ति आत्मा शिरः यस्य बहु । अविद्य
शिरोमस्तके शिरोरहिते अर्थे च । वेदान्तमते हि
देहादिषु शिर आत्मा न कीलितरते किन्तु अविद्ययारोपे
तेन देहादयोऽनात्मान: । तत्त्वविवेकसूत्रम् अथ ।
विचार अविद्यानिदानम् इत्यः ।

अनात्मक त्रि॰ आत्मार्थे अनात्मकं न आत्मादि शा–च
उप च । अनात्मप्रत्ययशिके आत्मानेऽभिन्नमाने
आत्मविवेकशून्ये च

अनात्मज पु न आत्मा अनात्मजे देहादौ च न त ।
"आत्मा: प्रागेव मोऽहमर्थ अध्येयेवा । आत्मेना
आत्मज्ञानार्थं मनुष्य महदादिमयम्" इत्येव अविद्यादिभे
आत्मविद अनात्मज्ञानि देहादौ "अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या मति: सा अविद्येति" वे प्र । "देहाद
अनुराग अनात्मनामात्म इति श्रुति "अनात्मान्माः
वाक्ये वास्थिता अविद्योर्विदेति" इत्य ।

अनात्मवत् त्रि आत्मा आत्मवत्ये अनात्मनस्तस्य न अत् अथ
८. न त । अविशेषात्मने ।"अनात्मवान्नमतुल्यशबदे वै
हिताहितम इति श्रुतम् ।

अनात्म्य न आत्मन् इदं आत्मन्+यत् आत्मन् शरीरं
न त । अशरीरे "शरीरमात्मनोऽनात्म्येऽनिरुक्ते इति
वै श्रा "अनात्म्ये अशरीरे" इति भा ।

अनाथ त्रि नास्ति नाथः प्रभुर्यस्य । प्रभुहीने "निः नाथा
अनाथमपतिमिति" ऋ १ १ ११ । निरवलम्बन
इत्येव भाग ।

अनादर पु आदर भीतस्त्राया अभावमा विरोधे च
त । वर्तिते विरक्तादे, अपमानम् च शैथल्यादर्शदेसो-
शिष्यत्वमनुमेय "सुखेन शयो अवमेत्मादरा" गीति ।
न । आदरशून्ये त्रि ।

अनादि पु आदि: कारणम् पूर्वभावो वा न नास्ति यस्य
परमेश्वरे । नास्ति आदि: कालविशेषावधात् यस्य ।
नित्यपदार्थे च यथा च "नित्यमते अवर्तन्ते
इति श्रुतौ चर । मध्यमपुरुष अनादानम् । आदिशून्ये
त्रि । "अनादिरव्यादिरत्नसिति" भुवा । "अनादि
नित्य प्रत्ययस्य प्रमपते इति कृति । "अना-
दिनिधना देवी वाग्भूतवना अविनाशिनीति श्रुत ।
"अनादिमत्तु इति" गिता च । "अनादिमत्
निर्गुणत्वादिति" गीता ।

अनादिमत् आदिमत् अर्थे सहित । आदिरहिते ।

अनादिष्ट त्रि न आदिष्ट: निषिद्धपूर्वक आदिष्टा । निषेध
अन्येऽर्थविहिते "अथ प्रायः, एवं प्रायश्चित्तं विनादि-
ष्टस्य विशेषतोऽभिहितं प्रायश्चित्ते "अनादिष्टप्रायश्चित्तं
भावितमिति" इत्यादि । प्रदाने च एकादशे च इति मिताक्षरा ।

अनादृत न आदृत आदर: भावे क्त अनादरार्थे न त ।
आदरभावे अपमानम् । अनादिष्ट न त । आदर-
विशे अपमाने तिरस्कृते च त्रि ।

अनादेय न न आदेय: । ग्रहणादिषु विधिशास्त्रा आदाना-
र्हे वस्तुनि "अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति"
मनु: । अप्रतिग्राह्ये च असम्प्रदानप्रसङ्गादि च अप्रति-
ग्राह्यहारे अनाहे । [अनादानाहे आक्षेपः आदि ।

अनादेश पु न आदेश: अभावे न त । अनादेशार्थे ।

अनाद्य त्रि न आद्य अभक्ष्यम् । अनर्हे भूमिविनिवृत्ता
अभक्ष्यार्थे । "अनाद्येनाद्यमयतीत्रो अनाद्यं निर्दिष्टे
तिमिरेति" "अनाद्यानामन्नं अन्नं अन्नमनवनाद्यार्थे"
इति च श्रुत । अनाद्याणि च अनाद्यार्थे इतिभाष्ये ।
आदिशून्ये अनादि त्रि ।

अनाधार त्रि नास्ति आधारो यस्य । आधारशून्ये "अनाधार
निराधारेण वाचिकम्नविशेषो (वाच)यस्य आवरणं
निराधारतः आवरणमनात् भुवनाधारत्वम् "अनाधा
रमादिरिति आ अनीय अव्यक्तसंकल्पानां वर्णा-
नामानधीनभावोऽपि आधारी अनाधारं किन्तु मनुष्य
इतीति वेदान्तिन: ।

अनाधृष्य त्रि आ+धृष्–य न त । अधर्षणीये प्रबल
वर्धिष्णु "देवीरनाधृष्य, विराजन्" इति यजु–१,२,१ ।

अनाहत त्रि न आहत अताडितम् । अप्रतिहतो "अनाहत
अनाहतनाद" इति च ७.१७ १६ । अनाहता
इव इर्दानिमा च ८११,१८ ।

अनाधृष्य त्रि० आ+धृष—कर्मणि क्यप् न आधृष्यः न०त० । अनभिभवनीये "अनाधृष्य वृषभं तुग्रमिन्द्रमिति" ऋ० ४, १८,१०,"तव देवैरनाधृष्यमिति" रामा० ।

अनानुद त्रि० अनुददाति अनु+दा—क न०त० पृ० दीर्घ । समानदातृशून्ये अतुल्यदातरि । "अनानुदो वृषभोदोधत" इति ऋ० २,२१,४, "प्रभूतधनदानेन अन्य समानो दाता नाप्नोति" भा० ।

अनापि त्रि० आप्यते आप—कर्म्मणि इन् आपिराप्तो बन्धुः न०ब० । आप्तशून्ये । "अनापिरज्ञा असजात्यामतिरिति" ऋ० १०,३९,६, "अनापिरबन्धुरिति" भा० "अथाहृष्यो अना त्वमनापिरिन्द्र" इति ऋ० ८,२१,१३।

अनाप्त त्रि० आप्तो बन्धुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च, न०त० । बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, "यस्यानाप्तः सूर्य्यस्येव ऋ० १,१००,२, "अनाप्तः पर्वैरनाप्त" इति भा० । यथार्थज्ञानवद्भिन्ने "युग्यस्था प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति" मनुः ।

अनाभयिन् त्रि० आबिभेति आ+भी—उणा० इनि न०त० । सम्यग्भीतभिन्ने । "अनाभयिन्नरिमा ते" ऋ०८,२,१, ।

अनाभू त्रि० आभिमुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० । स्तोतृभिन्ने आभिमुख्याभावे च । "इन्द्र रन्धयमनाभुवः" इति ऋ० १,५१,९, ।

अनामन् न० अननमन अमं जीवनम् अमयति रुजति अम—कनिन् । अर्शोरोगे । नास्ति नामास्य नामशून्ये मलमासे पु० तस्य वैदिककर्म्मानर्हतयाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नामशून्ये त्रि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

अनामय पु० अम—घञ् आमं तापं यात्यनेन या—क आमयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयमिति" मनुः । न०ब० । बाह्याभ्यन्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० "पुण्यकीर्त्तिरनामयः" इति विष्णु स० । रोगशून्ये त्रि० । "जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति" गीता ।

अनामयित्नु, अम—णिच्—बा० इत्नुच् न०त० । व्यथकभिन्ने "इमाभ्यामनामयित्नुभ्यामिति" ऋ० १०,१३७,७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणायोग्यत्वात् नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठतर्जन्यादिवत् विशेषनामास्य वा नमन्तत्वात् डाप् । स्वनामप्रसिद्धायां मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अनामिकाप्यत्र । तया हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्रजातीयता अतएव तस्याः पवित्रीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्रनामककुशधारणं तत्र क्रियते । "अनामिकाधृता दर्भा छेदकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्य्ये दर्भपवित्रके" इति छन्दो०प० ।

अनाम्नत त्रि० आम्नणाति हिनस्ति आ+म्नण—क न०त० । हिंसकरहिते । "अनाम्नणः कुविदादस्य ऋ० १,२२१, ।

अनायत्त त्रि० न आयत्तः । अवशे अनधीने । "एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तितेति" हितो० ।

अनायन न० न आयनं आगमनम् यत्र । एकान्ते हेम० एकान्तानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ—यस घञ् अल्पार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्लेशे च । "शरीरं पीड्यते येन शुभेनाप्यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते" अत्रि० । न० । प्रयत्नशून्ये त्रि० । "भवाद्यशेऽकस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति" शकु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृत न०त० । अल्पायासेन साध्ये फाण्टे क्वाथे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुरहितकरे अतिभोजनादौ । "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम्" इति "नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनमिति" च मनु । "तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति" सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रम-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न०त० । सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । "अनारतं तेन पदेषु लम्भिता" इति भार० । न० । तद्वति त्रि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ—ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधिकृत्येत्यर्थे । "अनारभ्याधीतत्वादिति" मीमांसा । न आरभ्य न०त० । आरभ्यभिन्ने त्रि० । अनारभ्यत्वादिति का० १,८,४, "नैवायमनारभ्यणीऽर्थ" इति व्याख्या ।"अनारभ्यत्वाच्चेति" इति कात्या० २०,८,२९, ।"तस्मादनारभ्योऽयमर्थ" इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत त्रि० न आरभ्य किञ्चित् अधीत । किञ्चिदनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनारभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनियोग इति मीमांसायां स्थिरीकृतम् । "सामान्येन तु विनियोगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेषे" इति ऋ०भा० माधव ।

अनारम्भ पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त०। आरम्भा-भावे अप्रवृत्तौ। "न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते" इति गीता।

अनारोग्य न० न आरोग्यम्। आरोग्याभावे। नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५ब०। आरोग्यनाशके "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति" मनुः।

अनार्जव पु० अननोर्जवं यस्य आर्जवं सरलता तदभाव नास्ति ५ब०। रोगे। अभावार्थे न० त०। आर्जवाभावे न०। दैन्ये। कुटिले त्रि०।

अनार्तव त्रि० अप्राप्त ऋतुः ऋतु+अण् न० त०। अकाले ऋतौ-आर्तवे-पुष्पादौ। अर्तौ सत्यपि पुष्पादिकेषु विफलत्वम् आर्तवं यस्यापि भवति। आर्तवाभावात् स्त्रियां ङीप्।

अनार्य पु० न आर्यः न० त०। आर्यभिन्ने अनार्यदेशे। "अनार्य इति चाण्डालो इति" दाय०। न० त०। आर्यभावाद्भिन्ने।

अनार्यक न०। न आर्यो देशे उत्पन्नम् आर्योचितोऽयमिति हीनाभिजाती यतः अनार्य+कन्। अगरुकाष्ठे।

अनार्यज न०। अनार्ये देशे जायते जन-ड। अगर्वदेश-जाते अगरुकाष्ठे। म्लेच्छाद्युत्पन्ने त्रि०।

अनार्यतिक्त पु० अनार्यो निन्दितः तिक्तः कर्म० स०। (चिरता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे।

अनार्ष त्रि० ऋषिप्रणीतमार्षं तस्मादन्यत् आर्षं न० त०। ऋषिभिन्नप्रणीते। "अनार्षो मन्त्रपाठस्तु तत्त्वार्थे" इति वा०। अनार्षे ऋषीतिरिति इति शिक्षा। ऋषिता तत्र आर्षम् न० त०। ऋषिवाक्ये। "ऋषि-बीजानार्षेर्मन्त्रैर्बहुशोतिस्मेति" वा०। "अनार्षेयो लिङ्गो यतिर्नैति" लि० शी०।

अनालोचि(लि)त त्रि० न आलोचि (लि) तः। अवि-वेचिते। "अनालोचितकार्यस्य सम्भवन्ति शतिर्नो इति" भाग० आलोचितिविधि न शक्ते।

अनाविल त्रि० न आविलः। स्वच्छे अकलुषे अनुलुप्तचित्ते।

अनाविद्ध त्रि० न आविद्धः। अविद्धे। "अनाविद्धा मणय भावयन्" ऋ० १ अ०,१।

अनावृत त्रि० न आवृतः आच्छादितः। अनावृते अनाच्छादिते च। "अनावृतैरसम्भाव्यं नीचसन्ना विलोकयेदिति" श्रुतिः।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्जन्म। अनावर्तनाभावे आवर्त्तनाभावे च "अनावृत्तिः शब्दादिति" शा० सू०। "सम शास्त्रविहितानुसन्धानौति" वा० सू०। न। अर्थादि त्रि०।

अनाशिन् पुं० आ+हन-णिनि "अभावार्थे" न० त०। "अविनाशिनोऽस्याप्रमेयस्य तस्मा। प्रतायनात् रात्रया: महती देवा: कर्मा" इत्युक्ते दीनिते "तत्र-नाशिनःप्रायश्चित्तार्थिनि" विशो।

अनाशक पु० ना अशन खदेवम् आशः अशनम् आ+अश भावे न० त० नास्ति अशः-ण्वुल् न० त० वा। व्रतेनानि-शूपे अनशने च "एतमेव ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदा-नुवचनेन यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति" श्रुतिः। अनशनाया-मृत्युमेन मोक्षाय प्रयाणकरणात् आत्मनाशके मोक्षार्थ धनाशनाद् प्रयाणम्।

अनाशकायन न० न आशकः अनाशक आशा प्रयाणं यत्र। कामाग्निर्बहुतरसनैषौ, "अथ यदनाश-कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते" इति छान्दो०।

अनाशस्त त्रि० आ+शन्स स्तुतौ-क्त न० त०। अस्तुते। "अनाशस्ता इवासतीति" ऋ० १११,१।

अनाशिन् त्रि० न नश्यति नश-णिनि अवश्यमर्थे नश-णिनि न० त०। नश्वरे नाशरहिते देहादौ च "अनाशिनोऽप्रमेयस्येति" गीता "अनाशिनश्चानशिष्य-स्येति" कुलेरीचरचकाकोद्भावाश्चर्यजालम्। नाशरहिते त्रि०। नश्वरे विविक्तविविधेशशिवेशी अनाशिनी यहा।

अनाश्रु त्रि० नश-स्व-धन-व्याप्तौ बहुवि क्षुप् न० त०। निरावरणे व्याप्ते च। "अनाश्रु धियो अनाशं" इति ऋ० १,११९,८, "अनाश्रवः सिषासवोऽपि अनाश्रा वा इति वा। न आशुः शीघ्रः न० त०। विल-म्बिते। "अविशे विहतोऽस्तमनेति ऋ० ६,०९,२, "अनाशुम अविष्टवर्भिविति" ऋ०।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त०। आश्रमानवलम्बिनि "अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः" इति स्मृतिः।

अनाश्रय त्रि० नास्ति आश्रयो यस्य। आश्रयरहिते।

अनाश्रव त्रि० श्रव-औणादिक अच् त्रि०। नीत्युक्ते "अनौरि-मनाश्रवमूर्ख्यैति" वा० "अवश्यकारिणोऽनाश्रव" इति भारवि।

अनासाद पु० अभावार्थे न० त०। आसादाभावे विषाद-भावे "अनासादितपूर्वमासाद्य उपकारणालाभा-दिति" इ० उ० भा०।

अनास् त्रि० आस्यते निरस्यते क्षेपणमनेन आ+अस—क्षेपे करणे क्विप् आः मुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-व्यापारशब्दरहिते । "अनासोदस्यूँरमृणः" इति ऋ० ५,२९, १०, "अनासः आस्यरहितानि तद्व्यापारशून्यानीति" भा०।

अनासिक त्रि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था—अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सतामिति" कुमा० "अनास्थया सूनकरप्रसा-रिणीमिति" नैष० । न०ब० । आदररहिते त्रि० ।

अनास्थान त्रि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था—आधारे ल्युट् आस्थानोभूप्रदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । "अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने" इति ऋ०१,११६,५ । आस्थान सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्राव आ+स्रु—वेदे घञ् न०ब० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनास्रव इति । "तेषामपि त्वमुत्तममनास्रावमरोगण-मिति अथ० २,३,२ ।

अनाह पु० नह—घञ् न०त० । मलादिबन्धाभावोपलक्षिते-पक्वाशयरोगे ।

अनाहत न० आ—हन—भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न० ब० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे "शब्दो ब्रह्ममय, शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थ मणिपूर-चक्रं वर्णयित्वा "तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये बाण लिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधि-ष्ठितं परमिति" तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आह-ननाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघात तन्नास्ति साधनत्वेनास्य साहयः शब्दः अस्यास्ति अर्श आदित्वात् अच् । अना-हतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-द्धानां वाग्वृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वादनाहतत्वम् अधिक मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । ब० । आघातरहिते वस्तुमात्रे त्रि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे "अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति" हितो० । "अनाहारेण देहिन" इति पुरा० ।

अनाहार्य्य त्रि० आहार्य्यं कृत्रिमं आहरणीयञ्च न०त० । अकृत्रिमे स्वाभाविके, आहरणीयभिन्ने च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-ग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । "योऽनाहिताग्निः शत-गुरयज्वा तु सहस्रगु"रिति मनुः । 'अनाहिताग्निश्चतेचेति कात्या० ४,१,२९, "अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञः श्रूयते" इति तद्व्याख्या सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता "अ-प्यनाहिताग्निना कार्य्य इति" "यदि स दर्शाद्यः स्यात् अनाहिताग्ने दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति" तद्व्याख्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य ब० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । "अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनि र्मूलफलाशनः" इति "अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थ माश्रयेदिति "च मनु "अनिकेतः स्थिरमतिरिति" गीता अनिकेतनोऽप्युक्तार्थे ।

अनिक्षु न० न इक्षुः सादृश्ये, अप्राशस्त्ये वा न०त० । इक्षुसदृशे गुडत्रेवी (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण त्रि० न निगीर्णः । अनपह्नुतभेदे, "विषयस्यानि-गीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति" सा०द० । (अनिगीर्णस्य) अनपह्नुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यनभेद-स्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधक वृत्तिः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-पह्नुतभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे "स्फुटामनिच्छा विदरीतुमुत्सुकामिति नैष० । 'चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति" मनुः ।

अनित्य त्रि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । "नित्याऽनित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति" भाषा० । "यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-हिना । यशः कायेन लभ्येतेति" हितो० "रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति" मनुः । अस्थिरे "अनित्यौ विजयौ यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेदिति" मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्य विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, "समासान्तविधेरनित्यत्वमिति" पा०भा० । यावद्द्रव्यमवस्थानायोग्ये, "वर्णे चानित्ये" इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावद्द्रव्यमव्यवस्थिते) "इह खलु द्रव्ये व्यवस्थिता न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

यद्वे न यदि निद्रायां निद्रा इत्यम् अनिद्रा इया यथा सत्यादिप्रतिपादः तत्र समस्तरचवी भाव सरणमयोः वा स्वयोरपि एव वत् वनदर "सन निनि- मतैत्वैवि इत्यवमतिव दयते । स्वाभेदाभिलाष सोऽवश्यप्रवर्त्तितं च" इति इत्यवन्ते इत्यामात्प्रस्तार- त्विमारोपि ।वदावर्णवद्वे वाते च । "अनित्र दि त्विति यथावचादनिपरतवे इति बहुः । अनिर्वतिमान माया ममतानितरवे वा द्विविया न वाचावलम्बनरनाभे यचायायनाद् । वदाचाववनिषपयोऽपि पपदसमायापा क्रियानिवेपरूमेन नयादारोपिवनिह्रतायमीदादिवतू किमी- नैति योऽयम् । निजम् वाचनमयम् न त । वैपिद् ।

अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न त । निद्राभावे "इदयज- नीयानमिद्रा यार्म" इति सत्पुरुषम् । निद्रारहितो च रोम- विशेष एव वारयम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते जायत्रदिते त्रि "अनिद्रो मनुयोऽरण्ये यवोमयाय नायिदि "भवा निद्रानिद्रैव यथावचनिर्दिवा" इति च रामा । "अनिद्रैव यनवदैवेति" यद्यौ ।

अनिन्दित त्रि न निन्दितः । निन्दारहिते यशसे "अनिन्दिते श्रोत्रियाद्रैरनिन्दा यशसि यशेदि यद्दः ।

अनिन्द्र त्रि न इन्द्रोपास्योऽसद । इन्द्रोपास्यनानू्वे "मान निन्द्रा यत्यवदानाः क ६,२ । अनिन्द्रा इन्द्र- ममनम इति भाष्यम् ।

अनिबद्ध त्रि न निबद्धः । असम्बद्धे "असम्बद्धो अनिबद्ध" इति क ३११६ । अनिबन्धिने च ।

अनिबाध त्रि नास्ति निबाधा बंधना यस्य । अनवरते "यदी मर्त्तो अनिबाधे यज्ञे" इति क ११६१ अनि- बाधे अबाधने इति भा ।

अनिभृत त्रि न निभृत न त० । भवे "अनभिदश- देवेति भा । "दैवायवया" इति यद्दि ।

अनिभुष्ट त्रि नि+भ्रस्व सा त्रि न त । बनादिते । सोमस्वनदिनिरुभ्योरभा क ३,६९ । अनिभृष्ट- तविषिः बनाभिभवद" इति भा ।

अनिमत्र ह यन—दीप्तौ बाहे च मार्थे वा इत्यम् "अनिम दीर्घं दैव मानदि प्रभावात् वै—च । देवे । यद्य यस्योऽपि इत्यदीलनावचात् । दीप्तिमे अनरे न यशो यथदन्तेन प्रभावावामावचात् । अनिमत्र दीप्तिमत्व च दर्ग यत्र । स्नानदौ । अनिमत्र वं इतं यदात् । यहूरे (दीप) इत्ये वैदिनि ।

अनिमान त्रि नि+मा—भावे ल्युट् नञ् । परिच्छेद रहिते "न यो यस्य अनिमानो भूतेदः" क ६,७०११ "अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा ।

अनिमित्त न न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे "अनाहतः सापि याति न च वैदेशिनिमित्त" इति यत्रः न न । कारणशून्ये त्रि ।

अनिमिष् त्रि नि+मिष—भावे क्विप् न नास्ति यस्य । अस्यशून्ये हर्षे "देवे दिनो अनिमिषा" इति क ५ १ ७ "विनाः अनमीलितविषा" इति क १९८१ अनिमिषा निमेषरहितेवेति भा ।

अनिमि(मे)ष ह नास्ति निमि(मे)षः चतु कर्म्म यस्य निम मन् इत्यादि न इत्या निम—भावे भञ्—च । मनु- ष्यस्तूपे देवे "इदेन मामतदर्शनस्योऽसी निमेषं निमन्तश्चे वैनि" भवते देवानां निमेषस्याभावस् "अवाहमो अनिमिषा इति १ १७२ संयन्तो अनि- मिष इत्यादि इति च क १ ३ १९ । मत्स्ये च । निमिषो इति विमतस्तूने तिर्यो च । मैनिमानि- मिदेने इति भान "अनिमिष निमुः यथावृत्तिनाद् यत्र वैने इति बोध्य । न निमिषति अस्तीति नि+मिष —क न त । मत्स्याये । निमायूने मनुष्यके त्रि । अस्- मनूर्चे त्रि । "गांसमकाशोदिवनैसुरमिरिति इत्य ।

अनिमेत त्रि न निमतः । निमेनमुन्नद्धूने अभिवे कलाविनि "एवाद्योऽभिमतो इती कुर्वीन्मादिव इति वा इ । निमानदरमानतेने न "इह प्रिमेयं मनीषिमवदिवर्द बोधमनोऽपि अतोऽपि । अनि- मतिते च । [चन्द्रवेन ।

अनियन्त्रित त्रि नि+यम णु त न त । अनिर्यन्त्रिते

अनियम ह न नियम अभावार्थे न त । नियमा मावे । "यमदर्थ यस्य स्यम यार्थं दिवहवैनी । ।ने यदि इत्य पर्दं वैनेवनियतोप इति यन्यो ।

अनिरा स्त्री नास्ति इरा अत्र यस्या ६ब० । अनिरकारी देवी । यतनु निरा अनिरा" इति यन ११६० अनिरा अनिदानयापा इति वैदीनः । न इरा- मिव भक्ती ईर—च इ यया न त । द्वैदिय नायवे । "अनाणा अनुरवित इति क ८१८११ "अनिरा दर्शनिसुमनवा" इति भा । इच । अवादिये हादिवे च "सुवृत्तमदमिरावमीलावित्रि क ७४१,२ अनिराचनदारिद्र्यमिति" भा ।

अनिराकरण न निराकरणमभावार्थे न०त०। निरा-करणाभावे "अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गकर्मणोऽस्थित-मिति" हरि।

अनिरुक्त त्रि० निष्क्रान्त उक्तमवयवार्थं निर्वचनमवयवार्थो येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त०। विशेषरूपेण निर्व-चनशून्ये "एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते" इति वेत०। निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दर्शितं यथा "अथ निर्वचनम् तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थे-ऽप्रादेशिके विकारेऽर्थमित्य परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामा-न्येनाविद्यमाने सामान्ये ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति। यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते। अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति, अथाप्युपधा-विकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोप तृच इति, अथ आदिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति अथा-प्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति" इति॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानपे-क्षयैव समुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् छ० भा० माधवेन यथा "प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य विशिष्टकार्थबोधकं पदं निरुक्तमिति"। अनिर्दिष्टे "अनि-रुक्तमात समम प्रथम" इति कात्या० २२,५,७, "अनि-रुक्त मात सयम ग्रसासौ प्रथम" इति तद्व्याख्या।

अनिरुद्ध पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः नि+रुध–क्त न०त०। कामदेवसुते, उषापतौ, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिषेध्यस्य अत्यन्तवलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च "अनिरुद्ध सुरा-नन्द" इति विष्णु० स०। "न केनापि प्रादुर्भावेषु निरु-ध्यते" इति भा० "अनिरुद्धोऽप्रतिरथ" इति विष्णु सह०। "चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध" इति भा० "संकर्षणोवासुदेव प्रद्युम्नश्चानिरुद्धक। व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेय. सूक्ष्म सम्पूर्ण षड्गुणमिति" रामा० दर्श०। विवरण रामानुजशब्दे वक्ष्यते। अप्रतिरुद्धे त्रि०।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्ध पन्था यत्र व०। आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधकाभाव। रुद्धवर्त्मभिन्ने त्रि०।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ६त०। उषायां बाणकन्यायां तस्या-स्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या।

अनिर्ज्ञात त्रि० न निर्ज्ञात निश्चितो प्राप्तो वा। अप्राप्ते अनिश्चिते च "क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियाया परिच्छेदकत्वात् लक्षण भवतीति" प्रौ० मनो०। अनि-र्ज्ञातप्राप्त्यर्थ प्रतीक्षण प्रतीक्षेति कठ०उ०भा०। प्राप्त हि यथा स्वरूप प्राप्त शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानि-र्ज्ञातत्वम्। [धारणाभावे।

अनिर्णय न निर्णय अभावे न०त०। निश्चयाभावे अव-

अनिर्दश त्रि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य कचुसमा०। अनपगतदशाहे। "उष्ट्राक्षं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनि-र्दशमिति" अनिर्दशस्य प्रेतान्नमिति, "तावत् स्यादशुचि-र्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशमिति" "विगतं तु विदेशस्थ शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशमिति" "अनिर्दशाया गो क्षीरमौष्ट्र-मैकशफ तथेति च" मनु। अनिर्दशाहमध्यस्थ त्रि०। "अनिर्दशाहा गा सूतामिति" मनु।

अनिर्देश्य त्रि० न निर्देश्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देष्टुम-शक्यम् निर्+दिश्–शक्यार्थे ण्यत् न०त०। निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन "इद तदिति" निर्देशायोग्यत्वात्तथात्वम्। "यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्य-मिति" श्रुति। "अक्षमनु! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-वृत्तय" इति भाग० १०म स्क०। अनिर्देश्यवपु श्रीमानिति विष्णु स०। "इदं तदिति निर्देष्टु यन्न शक्यते परस्मै, स्वय वेद्यत्वादिति" भाष्यम्। [चिते।

अनिर्धारित त्रि० न निर्धारित। अवधारितभिन्ने अनि-

अनिर्मोक्ष्या स्त्री निर्–मत–ण्यत् न०त०। एकफलायामसक्ती मधौ शब्दरत्ना०।

अनिर्वचनीय पु० निर्वचन निरुक्ति लक्षणादिना ज्ञापनम्। एवरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि। सत्त्वासत्त्वाभ्या-मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न०। "अज्ञानञ्च सदसद्भ्यामनिर्वचनीय त्रिगुणात्मक ज्ञानविरोधि भावरूप यत्किञ्चिदिति" वे०सा०।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीय सर्वस्व यस्य। श्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्याये ग्रन्थभेदे तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदन्तया निर्वक्तुमशक्यता व्यवस्थिता।

अनिर्वृति स्त्री न निर्वृति स्वाच्छन्द्यमभावार्थे न०त०। स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च "अनिर्वृति-

[illegible]

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः । "श्रूयतां पूर्व्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भुवस्य पुत्त्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो नाम पुत्त्रस्त्रैलोक्यपूजितः ॥ स तु पपाताथ स कामचारी सप्त सहितया वसुमानपुत्त्रया । ररास तन्व्या सह कामचारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः सममनुज्ञाता पपुः पुष्करसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदामृतम् ॥ पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाता पत्न्यस्तपस्विनाम् ॥ सुषुवुः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् । तेषां रुदितशब्देन सर्व्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः । ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं विचक्षणाः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तानादाय वियच्चारी मारुतानादिदेश ह । ते चासन् मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे" ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद । । स्वारोचिषस्य पुत्त्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥ तस्य पुत्त्राभवन् सप्त सप्तार्च्चिःप्रतिमा मुने । । तपोऽर्थं ते गता शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥ आराधयन्तो ब्रह्माणं पदमैन्द्रमभीप्सवः । ततो विपश्चिन्नामा स सहस्राक्षो भयातुरः ॥ घृतनामप्सरोमुख्यां प्राह नारद । वाक्यवित् । यथा हि तमसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि । ॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा । इत्येवमुक्ता शक्रेण घृतना रूपशालिनी ॥ तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोदवाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाता सर्व्व एव महोदराः । सा तु स्नातुं सुचार्व्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चुक्षुभिरे मुने । । तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्खिनी ग्राहवर्य्यस्य महायक्षस्य वल्लभा । ते वै विनिष्टतपसो सम्भ्राम्यन्तु पैतृकम् ॥ अथो बहुतिथे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी । सञ्चूता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्खीं स्वस्वस्था मत्स्यजीवनः । निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥ तथाप्येष महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वमन्दिरं सर्व्वे पुरस्याप्या समुत्सृजन् ॥ ततः क्रमाच्छङ्खिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून् । जातमात्रेषु पुत्त्रेषु मोक्षमावगाच्च सा ॥ अमातापितृका बाला जलमध्ये विचारिणः । स्तन्यार्थिनो वै रुरुदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥ मा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्त्रकाः । । यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वाथादाय सर्व्वांस्तान् दैवतान् प्रति । नियोज्य च मरुन्मार्गे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासंश्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन । ॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीन्निषधाधिपः । वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥ तस्य पुत्त्रो गुणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्म्मिकोऽभवत् । स पुत्त्रार्थी तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्य्या च सुश्रोणी देवाचार्य्यसुता शुभा । तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजोयुक्ता सुचार्व्वङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभिर्व्वने । तां तथा चारुसर्व्वाङ्गीं दृष्ट्वाथ तपसा कृशाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतुं तस्यास्तद्भर्त्तुरेव च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपः क्रिया ॥ ते चास्यै वरदा ब्रह्मन् । जाताः सप्त महर्षयः । व्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्व्व एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्य्यो नगरं निजम् । ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिसत्तमात् । गुर्व्विण्यामथ भार्य्यायां ममाराशौ नराधिपः ॥ सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती भर्त्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदामात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत ॥ तं समालिङ्ग्य भर्त्तारं चितायामारुरोह सा । ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेश्यपतन्मुने । ॥ सामासा सुखशीतेन सिक्ता सप्तधाऽभवत् । तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि शीवन्तत्यक्तलिप्रिय । ॥ तामसस्य मनोः पुत्त्रः क्रतुध्वज इति श्रुतः । स पुत्त्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥ अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायुमज्जायकृद्वसाम् । शुक्रं च विलसो राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम् ॥ सप्तार्च्चिर्मध्याश्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् । मा मा च्छिन्देत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो मृतः ॥ ततस्तस्माद्धुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः । शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मुने । ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः । समागम्य निवार्य्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥ ते त्वासन्मरुतो ब्रह्मन् तामसे देवतागणाः । येऽभवन्रैवते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन । ॥ रैवतस्यान्ववाये तु राजासीद्रिपु

विहृतो । दिग्विजय च क्वातो न महाबोधु पुनः [illegible] । न यथात्व यथा भावार्द तैलर्या निर्मिम् । यथार यथा इति तां यथाह वर्ष यतो । यथा विकल्पे महान् । यथास्य दिशा यत्र । यापि [illegible] यतोयाती यां यह मानु यथा । यथा [illegible] [illegible] यह यावता । [illegible] यथे यत्र यतोयथा । यथारथमी यदां प्रमाणार्थ विषेय च । ते यायवान् [illegible] यावितासा । तां यथा [illegible] इसा यह यह वि याद्वि । प्रमाणुस यथाशापि [illegible] दारचा । ते च यथा विषा युवा [illegible] यायु दिवापरा । दिवादिवा [illegible] योवमावो यह [illegible] । [illegible] यावा यतमोऽपी यतोयत । । यथुन योव विभावि यायुमावादे यमो । यावोलादीपि विवावो यथवो यवाय पुनि । [illegible] वीर्य वो [illegible] । [illegible] यतो देवः यय यवम् [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

पातज्वरश्वासतृड्दोषार्त्तिविषक्रमीन् ॥ कोपयेदामवातञ्च प्रमेघातकारणम्, ॥ दाक्षिणो मारुतोबल्यश्चक्षुष्य अस्रघातक । मधुरश्चाम्लदाही च कषायानुरसो लघु ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपन । गण्डूपदादिकीटानां जनक प्राणकारक, ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविधर्द्धन । कषाय· शोषण स्वर्यो रोचनो विग्रदो लघुः ॥ सर्पां लघुत्वं शद्यर्यत्वंमस्तकारक । सर्वेद्रव्येष्वभिव्यक्तप्रभावरसवीर्य्यकृत् ॥ व्रणरोपणस्तच्यो दाहशोथत्वपाप्रह, ॥ औत्तरो मारुत स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीत सर्वदोषप्रकोप(ण)न ॥ क्षीणक्षत विषार्त्तानां हितोदाहत्वपापह । शीताधिक· समीरहार च विद्युत्समयिद्रुमान्, ॥ विश्वम्बायुरनायुष्यः प्राणिना नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तुनिन्दको हन्ता क्षत्योत्पातदुर घर" इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणा । मूर्च्छादाहत्वपाखेद-श्रमघ्नो व्यजनानिल । तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो लघु । वंशव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः । चामरव्यजनमौजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ मायूरा हस्तजा वैता वाता दोषत्रयापहा" इति ।

स्वरूपस्तु वायु· शरीरस्य प्राणादिभेदेन दशविध· दशविधकार्य्य करणात् । यथोक्तम् वैद्यके

"प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव· । नाग कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जय· ॥ प्राणस्तु प्रथमो वायुर्मरुतामधिप प्रभु । निव्यमापयेत् यस्मात् प्राणिनामुरसि स्थित ॥ नि श्वासोच्छ्वासकर्षैश्च प्राणो जीव समाश्रित । प्रयाणकृच्चनो वायु प्रकाशो धारणतया ॥ प्राणस्त्वेवविध कुर्य्यात् प्राणिनां प्राणधारक । प्राणन कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राण प्रकीर्त्तितः । प्राणो हि भगवान् ईश प्राणो विष्णु पितामह । प्राणेन धार्य्यते लोक सर्वं प्राणमय जगत् ॥ इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुन । गुणबद्धस्तथा जीव प्राणापानेन कृष्यते, ॥ अपानयस्तथाहार मनुजानां यतोऽधम । शुक्रमूत्रमले वायुरपानस्तेन कीर्त्तित, ॥ पीत भक्षितमाघ्रात रक्तं पित्तकफानिलान् । सम्म मयति गात्रेषु समानो नाम मारुत ॥ समानोऽग्निसमीपस्थ कोष्ठे च भाति सर्वत । अन्न गृह्णाति पचति विरेचयति मुञ्चति ॥ स्पन्दयत्यधर वक्त्र नेत्रगात्रप्रकोप(न·)ण, । उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुत· ॥ व्यानोविनामयत्यङ्ग व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)ण । प्रीतेर्विनाशकश्चाय मात्रकोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीना स्थानानि । "शिरसी नासिकाप्रान्तमुदानस्थानमुच्यते । नाभे पादतल यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥ शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायक । उद्गारे नाग इत्युक्त कूर्म्मश्चोन्मीलने स्थित ॥ कृकर क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न मुञ्चति ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्माजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्क्षाहोच्छासनि श्वासचेष्टा धातुगति समा । समो मोक्षे गतिमता वायोः कर्म्माविकारजम्" इति सुश्रुत ॥ प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतरजोगुणेभ्य समस्तेभ्य उत्पद्यन्ते इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणा व्यापार एव प्राणो न पदार्थान्तरमिति सांख्यमत विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्म्मविशेषा उक्ता यथा "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तम । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु स· ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् सिद्धाति विशेषत ॥ यो वायु प्राणनामासौ मुख गच्छति देहधृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्त प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायश· कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥ आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसंगत । सोऽन्न पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपान काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरण शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥ शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रसवाहनो यत· ॥ स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिका ॥ प्राय सर्वा क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धा शरीरिणाम् । प्रस्यन्दन चोद्वहन पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति पञ्चैताश्चेष्टा प्रोक्ता नभस्वत । क्रुद्ध स कुरुते रोगान् प्रायश सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कुपिता एते देह भिन्द्युरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकमुक्तं वैद्यके "व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुच शैत्यादतित्रासत । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभि प्रकोप व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च" ॥ विकृतवायुलक्षणम् ।

[illegible]

सानिष्टचिन्तनमिति” च मनु । नागबलायां स्त्री ।
यज—क्त न०त० । अकृतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इष्टमनेन यज—भावे क्त तत इनि न०त० । कृतयागभिन्ने । “अनिष्टिनोवाजमेयेन” इति कात्या० १५,१,२ ।

अनिष्पत्र न० निःसृत पत्र पत्त्रोऽत्र तादृश न भवति । अनिःसृतपत्रकशरेण वेधमादौ । “विशाखा वा श्रोणिं सुच्छित वा विध्यन्त्यनिष्पत्रमिति” कात्या० १२,२,१२, “अनिष्पत्रमित्यनि सृतपत्त्रक विध्यन्ति अलिया” इति तद्व्याख्या ।

अनीक पु०न० अनिलमेन अन—ईकन् अर्द्धर्चादि । सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्षकत्वम् । न नीयते अपसार्य्यतेऽस्मात् । नी-क्विप् ब० कप् सुखाभाव । युद्धे, ततोहि प्रायोमरणा-नुषमराहत्ति । “रथेषु वोऽनीकेष्वधिश्रिय” इति ऋ० ८,२०,१२ अनीकेषु सेनामुखेष्विति भा० । “दृष्ट्वा तु पाण्डवानीक व्यूढ दुर्योधनस्तदेति” गीता मुखे, तस्य प्राणवायुनि सा-रणहारत्वात् तथात्वम् “अग्नेरनीकमपत्रा विवेशापामिति” यजु० ८,२४, “अनीक मुखमिति” वेददीप ।

अनीकस्थ त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्था—क । युद्धगते सैन्ये ।

अनीकिनी स्त्री अनीकानां सघ अनीक युद्ध प्रयोजनतया अस्त्यस्या वा अनीक+इनि । सेनासघे हस्त्यादिसख्या विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते “एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय । त्रयश्च तुर-गास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिन्तु त्रिगुणामेता-माहु सेनामुख बुधा । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रय । स्मृतास्त्रिस्रस्तु वाहिन्य पृतनेति विच-क्षणै ॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनीति” । तत्र हस्तिन २१८७ । रथा २१८७ । अश्वा ६५६१ । पदातय १०९३५ सहिता २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य ब० । सर्वनियन्तरि विष्णौ, स्वामिशून्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरभिन्ने “भजेरन् पैतृक रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति” मनु । असमर्थे, “एकोह्यनीश सर्वत्रेति” व्यास स्मृति । ईश-भावे अङ् न०त० । दीनभावे स्त्री “निमग्नोऽनी-शया शोचतीति” मु०उ० । दीनभावोऽनीशेति भा० ।

अनीश्वर न०म ईश्वर नियन्ता यत्र । नियन्तृशून्ये सांख्या-दिमते जगति “जगदाहुरनीश्वरमिति” गीता ईश्वरस्य न भवति असम०स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने “ध्यानेनानी-श्वरान् गुणानिति” मनु । नियन्तृशून्ये, स्वामिशून्ये च ।

अनीह त्रि० ईह—भावे अङ् न०ब० । स्पृहाशून्ये, निश्चेष्टे च ।

अनु अव्य० अन—उ । “अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चा-द्भावानुबन्धसाम्याभिमुख्यविसर्गलक्षणेष्विति” गणरत्नोक्तेषु अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते, अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुवेश वर्त्तते, पश्चाद्भावे तदनु, अनुबध्नाति, अनुशेते अनुशय, साम्ये, अनुकरोति, आभिमुख्ये अनुमातर वत्सोधावति, हीने अनु हरि सुरा विसर्गे (प्रष्टव्यप्रतिवन्धे) अनुजानाति, लक्षणे अनु वन-मशनिर्गत” । “अनुर्लक्षणे” इति “तृतीयार्थे” इति (सहार्थे) “हीने” इति, लक्षणेत्थम्भूताख्यानभाग वीप्सासु प्रतिपर्य्यनव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । “हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्” सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, “नद्या सह सवद्धा सेना” सि०कौ० हीने, हरिमनु सुरा हरेर्हीना इत्यर्थः, लक्षणे वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रका-शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षणमिति मनो०मनो० । (इत्थम्भूत) कश्चित् प्रकार प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्थ-म्भूताख्यान प्रकारविशेषनिरूपक तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तोहरि-मनु, हरेरित्थम्भूत, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थ । भागे भागो-ऽस्यास्ति अर्शआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मी, हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थ । वीप्सायां, विषयभूतायां, वृक्ष वृक्षमनु सिञ्चति, यावद्वृक्षव्यापक सेक । इयास्तु भेद अन्यत्वानुवदः तत्तदर्थस्य द्योतक अत्र तु द्विवचनेनैव व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्रम् । पाणिन्युक्त विशे-षार्थेषु कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञया ऽस्योपसर्गसंज्ञयोर्बाधनात् न षत्वादि न वा अनुव्यचलदित्यादौ गतिर्गतावित्यादिना निघात । “अनुर्यत् समया इति” “यस्य चायाम इति च” (पा०) उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशनिर्गत इति वनसमीप गत इत्यर्थ आयामे, अनुगङ्ग वाराणसी, गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता वाराणसीत्यर्थ नित्यसमास योग्यत्वे च । अनुरूपम् । “रूपादियोग्यमिति” सि०कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे अत्रापि नित्यसमास एतेषामुदाहरणानि शास्त्रान्तरेषु दृश्यानि दिग्मात्रमुदाह्रियते । तत्र पश्चादर्थे “तदनु मनु कथासौ ब्रूहि यातोऽस्मदृशोरिति” लीला० । “तदनु ज्वलन मदर्पितमिति” कुमा० असौ “कुमारसमजोऽनु-

[illegible] इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अनुक त्रि० [illegible] अनु+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनुकम् [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अनुकम्पक त्रि० [illegible] अनु-कम्प-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अनुकम्पन त्रि० अनु+कम्प-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

अनुकम्पा स्त्री० अनु+कम्प-[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनुकम्प्र त्रि० [illegible] अनु+[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनुकरण न० [illegible] अनु+कृ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

अनुकर्ष(ण) [illegible] अनु+कृष-[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अनुकल्प [illegible] इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति । "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अनुकाम [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अनुकामीन त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अनुकार [illegible] अनु-कृ-[illegible] । [illegible] ।

अनुकारिन् त्रि० [illegible] अनु+कृ-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अनुकार्य [illegible] अनु+कृ-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनुकाल [illegible] । [illegible]

योऽवते ।"भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः" इति ।

अनुकीर्त्तन न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् कीर्त्तादेश । कथने "सार्द्धं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" स्मृति ।

अनुकूल त्रि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनुगतम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि, "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानामीति" का० प्र० । "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्रुमविभूषणैरिति" कुमा० अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातु । दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एकरति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायक" इति तदर्थः यथा "अस्माकं सखि! वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति ॥ "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" इति (सा० द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा "कुपितासि यदा तन्वि! निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे पु०"अनुकूल शतावर्त्तेति"विष्णुस०। सर्वेषामात्मत्वादनुकूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति" भा० ।

अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा" इति श्रुतिः ।

अनुक्लृप्त अनु+क्लृप-कर्म्मणि क्त । सलाकरणे, अनुवर्त्तिते च ।

अनुक्त त्रि० न उक्त । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः "तत्र तिङा हरिः सेव्यते, कृता चैत्रेण गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः शत्यः । अत्र, समासेन, आरूढो वानरो यमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र कर्म्मण उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तैरनभिधाने तु ग्रामं गच्छति, ग्रामं गतः, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभिहिते" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम् "अनुक्तसमञ्जयचकार" इति रघु० अनियोजिते च "असावनुक्तोऽपि सहाय एव इति" कुमा० ।

अनुकथ त्रि० नास्ति उक्थं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रशून्ये "किं यामनिन्द्रः कृणवदनुक्था" इति ऋ०५,२,९, 'अनुक्था अस्तुवः" इति भा० ।

अनुक्रम त्रि०, अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे क्रमानुसन्धिते, अनुक्रमस्य यथोत्तरं यस्य पाठ करणं वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परिपाटी । "सचक्रमे यज्ञमनुक्रमज्ञा" इति रघुः । क्रमश्च स्थानं तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थे अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाठ्या आरभ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वार्थे कनि ह्रस्व । अनुक्रमज्ञापके, ग्रन्थाद्यग्रभेदे उक्तस्य वक्तव्यस्य वार्थजातस्य ग्रन्थशेषे, क्वचिदादौ वा संग्राहके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे कामानेऽनुक्रमणीत्यपि, तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः पर्व्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्व्वसंग्रहः" भार० आदि० । अन्ते यथा 'अनुक्रमणिकाध्याय तथा माहात्म्यस्तत्त्वमर्मिति" काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु-कृ-उणा० सा०ई किच्च । सामस्तुक्क्रतुभेदे, "षट् सामस्तुत इत्युपक्रम्य "हीनस्यानुक्री " इति कात्या०२२,२,१८, उक्तम् "अनुक्रीर्नाम सामस्तुक्रतुः स हीनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च घञ् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि परक्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् । अनुगत क्रोशं गतिस० । माषक्रोशाध्वके त्रि० ।

अनुक्षण न० वीप्सायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते अनुगत क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ त्रि० ।

अनुग त्रि०अनुगच्छति अनु+गम-ड । पश्चाद्गामिनि, "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति" "छिद्रं निवारयेत् सर्वं श्वसूकरगणानुगमिति" "प्रमदाह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगमिति" च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यगते, सेवके च । "तद्भूतनाथानुग! नार्हसि त्वमिति" रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामित्यर्थे । परिसंख्या० अत्र । अनुगङ्गम् अनुगङ्गभवे त्रि० ।

अनुगत त्रि० अनु+गम-क्त । पश्चाद्गते, सहगते, आनुलोम्यगते, सामान्यधर्म्मप्रकारेण सर्वहीतेऽसिद्धे विशेषे, अधीने च । "आगच्छद्यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितं विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पश्चाद्गतौ, "बलस्य बलरञ्जस्य नायकानुगतिर्मय"इति "गतानुगतिकन्याय " ।

अनुगम पु० अनु+गम-घञ् वृद्ध्यभाव । पश्चाद्गमने, "इङ्क्तेधातोरर्थानुगमादिति" शा०भा० । सहायीभवने, सामा-

आनर्थेन सर्वेषां विशेषणानां समन्वयः च। "अनुगता अनुगमो न दोषायेति" इति मीमांसा। आनुलोम्य-पर्य्याये "वली लङ्घयत्यनुगतिः इति च कि।

अनुगमन न० अनु+गम–भावे ल्युट्। पश्चाद्गमने। "अनाथ-स्यानाथीयं शरणमेव गुणद्रोषि" च कि। सर्वसहिते-हतनयं परिणामीति प० ब० पु०।

अनुगव न० गोरनु पश्चात् आयामः "अनु गवायाम" इति समासे चि० अच्। समासान्तस्यानुगवे समासान्ते।

अनुगवीन त्रि० गो पश्चात् गच्छति गां वा अनुगच्छति अनुगु–ख। गो पश्चाद्गामिनि गोपाले। "अनुगवीनगोपालीति" (पा०) सूत्रे गवांनुयायिनि च।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद–णिनि। अनुवादके क्रियां करोति। अनुवादेन कार्य्ये "अनुगादिनम् च वा इत्यनुगादिनः सदृशे।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम–णिनि। पश्चाद्गामिनि सहचरे च। क्रियां करोति। "तत्र छिन्नविलापाम्भो मानुषीमनुगामिनीमिति" रघुः।

अनुगुण त्रि० अनुरूपो गुणो यस्य। अनुरूपे अनुगते अनु-रूपे च। "अनुरूपगुणःअन्योऽन्यस्य सर्वाकारगाव वर्द्धितः सम्यक्। अनुगुणः इव तस्य रूपम्। मीमांसा-शास्त्रे "एतदनुगुणमिति" वा द०। समानगुणे त्रि०। "आचारसाम्ययोगिनि संयतादृशो सत्यमिति" वचनम्। अनुगता इव सम्पृक्तं वा गुणाद्यर्थो त्रि० सम्बन्ध-योग्यायां स्त्री० 'अनुरक्तिनार्थ गुरुजनानुगुणा' वर्णयेति अनुगुण्यं गीयते यदर्थं। तस्य स्त्रियाम् अनुगुणार्थिका वा अनुगा। तदेव ग्रन्थे गुणवत्तायां च। तद्गुण-सम्पन्नानीति इत्यादि द्र०। अनुगुणिस्वरूपे-तरि, तद्वति च त्रि०।

अनुगुप्त त्रि० अनु+गुप्–क्त। आच्छादिते। "अनुगुप्त वा-चाङ्गमिति" मेदिनी "अनुगुप्ता वाक्स्थिता" इति रघु०।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह–क्त। कृतानुग्रहे।

अनुग्र त्रि० न उग्रः। शान्तस्वभावे अनुद्धते च। "अनुग्रतो यथा वाचि इत्यादि अ० ७।१८९, "अनुग्र-भावसौ" इति भा० 'अनुग्रतामपि हृष्यन्तु अ० ८।१२ अनुग्रा अनुदूता इति (पा०) सूत्रे अनुद्रूयूते च।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह–अप्। अभीष्टसम्पादनेच्छायाम् उपकारे अनुग्रहणे अभिलषितार्थसम्पादनाभिलाषादौ स्वार्थं प्रत्युपकारापेक्षाशून्ये-च्छायां "निग्रहानुग्रहसमर्थः सत्यमार्ज्जवमात्मवत् हि यत्।"

पूर्वं सरस्वत्यामाश्रमपदम् अपश्यत्" रघुवंशकर्त्तृ इति ग्रामादिपोषणे च। "निग्रहानुग्रहे मम प्रभविष्यसि-कते" इति मनुः। "अनुग्रहं संस्करणमपीति कृत्वा।" "शास्त्रीयानुग्रहपरिपूरणमिति" रघु०। यत्नो यत्नस्य कर्म्मादिग्रहो वा अनुग्रहम् अहि च। प्रसादमी सम्यक्त्रिपक्षाह्वे च त्रि०।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह–ण्यत्। अनुग्रहार्हे "यदि मेऽस्य अनुग्राह्यो यदि जानाति मे कृपामिति" "सर्वेषामनुग्राह्यो विशेषेण यदेव" इति च रामा०।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर–ट स्त्रियां ङीप् अनुगा स्त्रियां टाप्। अनुचरे सहायाभिमि दासादौ भृत्ये। तेनानुचरेण धेनोरिति" "अनुपुराद्यनुचरा मामिति" च रघु०। अनुचरं पूर्वं नदिव। पृष्ठादौ त्रि०। सेवके च "मदर्थं मुह्यमानस्य विचारानुचराय ते इति मनुः "बलादि च ममानुचरत्यमिति" भो मा 'अनुचरो गोभूनामपरः इत्युक्ति "दौर्भिक्षेभिन्नानुचर सेवि" भट्टि। 'दासानुगी सानुचरः सचिव सचिव इति कामा० १। ११२ दशरथस्याग्या अनुवः अनुचरीभिर्व्वलोक्यमान इत्यादि शासनादौ सामस्यो।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर–ण्वुल्। अनुचरे, सेवके च। स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। अनुचारिका सेवकार्य्ये कार्य्ये स्त्री०।

अनुचित त्रि० न–उचितः। अयोग्ये, अन्याय्ये च।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति–ल्युट्। अनवरते सतताचिन्तायाम् "सारस्वत्यामाने च पैतृके चानुचिन्तनमिति" स्मृतिः।

अनुचिन्ता स्त्री० अनु+चिन्ति–अ। सततचिन्तायाम्।

अनुच्च त्रि० न उच्चः विरोधे न त०। नीचवर्त्तिनि निम्नस्थिते। अर्वाचीनेऽतिरतो नीचकार्य्ये च। नीचे नामादि नवनामके उदात्ते।

अनुच्छिष्ट त्रि० अनु+शिष–क्त न त०। उच्छिष्टभिन्ने आहार्य्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टभिन्न पवित्र।

अनुज त्रि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन–ड। पश्चाज्जाते कनीयसि भ्रातरि। स्त्रियां भगिन्यां स्त्री। तत्र मिथं पतित्वमस्य अभिगुणं इति भाग। "तमाल जातस्य भाव इति तथा जरितेऽग्र्य-प्रयोजनम्" इति भट्टिः।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्म यस्य। कनीयसि भ्रातरि। "अनुगात ममानुजन्मानीति भारवि।

अनुजात त्रि० अनु+जन–क्त । पश्चाज्जातमात्रे, "दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते" इति मनु । "अनुजाते दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति" कुल्लू० "भ्रातस्तवानुजाताऽहं मुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्" इति स्मृतिः । "असौ कुमारस्तमजोऽनुजात" इति रघु । अनन्तरजाततात् पुत्त्रस्य तथात्वम् ।

अनुजावर त्रि० अनुजादप्यवर । अत्यन्तनिकृष्टे । "एतामेवानुजावराय कुर्यादिति" ता०ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते इत्यनुज कनीयान् सोऽपि निकृष्ट तस्मादप्यवरो निकृष्ट इति भा० वेदे न स्वभाव लोके तु अनुजावरार्थे ।

अनुजीविन् त्रि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-णिनि । सेवके, आश्रिते च । [धीये सेव्ये ।

अनुजीव्य त्रि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव–ण्यत् । आश्र-

अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्य विघातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ । "गुरोरनुज्ञामधिगम्य मातुः" । इति रघु । "तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धिकिञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहेति" श्रुति ।

अनुज्ञात त्रि० अनु+ज्ञा–क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ त्रि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा०स० । ज्येष्ठानुगते । ज्येष्ठमनतिक्रम्य याथार्थ्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानतिक्रमे च अव्य० । [राधे देये गुर्वादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्य्यतेऽनेन अनु–तॄ–करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष पु० अनुतृष्यतेऽनेनेद वा करणे कर्मणि वा घञ् । सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे, पानेच्छायाञ्च । "सोपचारमुपशान्तविकारं सानुतर्षमनुतर्षपदेनेति" माघ ।

अनुताप पु० अनु+तप–घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृतवस्तुनो दुःखजनकतया ध्यानेन पश्चात्तापे । "ख्यापनेनानुतापेन' इति" मनु । "तस्या करिष्यामि दृढानुतापमिति" कुमा० ।

अनुतिल त्रि० अनुगतस्तिलम् अत्या०स० । तिलानुगते स्नेहादौ, तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत्र भवः परिमुखादि० ञ्य । आनुतिल्य तिलभवे त्रि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकम्पाति तृणादयं तूलेनानुघट्टयति अनु+तूल+अनुकोपस्य णिच्–भावे ल्युट् । तूलेन तृणामादेरनुघट्टने ।

अनुत्क त्रि० न०त० । उत्कण्ठितभिन्ने स्वस्थे ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न०त० । उत्कर्षाभावे ब० । उत्कर्षशून्ये त्रि० ।

अनुत्त त्रि० न+उन्द–क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि० । अच्छिन्ने "इन्द्र ! तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तमिति" ऋ० १,८०,७, नुद–क्त न०त० । अप्रेरिते । "अनुत्तमाते मघवन्निति" ऋ० १,१६५,६, "अनुत्तममप्रेरितमिति" भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । "काङ्क्षन् गतिमनुत्तमामिति," "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तम सुखमिति" "यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति" च मनु ।

अनुत्तर त्रि० उत्तरउत्तम न० ५ब० । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६ब० । उत्तरदानरहिते "भवत्यवरा च भवत्यनुत्तरादिति" नैष० । न०त० । उत्तरदिग्भिन्नाया तद्विरोधिन्या दक्षिणस्या दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे त्रि० । न उत्तरति चलति उद्+तॄ–अच् न०त० । स्थिरे त्रि० ।

अनुत्तान त्रि० न उत्तान विरोधे न०त० । उत्तानभिन्ने अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग त्रि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिर्यस्मात् वा यस्मात् प्रा० ब०न०त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च "अपामिवाधारमनुत्तरङ्गमिति" कुमा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थ ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्ति अभावे न०त० । उत्पत्त्यभावे "अथ कोचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्ति तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते" स्मृति ।

अनुत्पत्तिक त्रि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न त्रि० न उत्पन्न न०त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्ति अभावार्थे न०त० । उत्पत्त्यभावे । ब० । उत्पत्तिशून्ये त्रि० ।

अनुत्साद पु० न उत्साद अवसादनम् भावे न०त० । अवसादाभावे उच्छेदाभावे । न०ब० । उच्छेदशून्ये त्रि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साह अभावे न०त० । उत्साहाभावे ब० । उत्साहशून्ये त्रि० ।

अनुत्सिक्त त्रि० न उत्सिक्त गर्वित । अगर्विते गर्वशून्ये ।

अनुत्सुक त्रि० न०त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्त सूत्रम् अत्या०स० न०त० । सूत्रानुगते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघ । सूत्र पाणिनीयसूत्र नीतिशास्त्रञ्चेति विवेक ।

अनुद त्रि० न नुदति नुद–क न०त० । प्रेरकभिन्ने अनुददाति तुल्य ददाति अनु+दा क । तुल्यरूपदानादि

याम उदरत्वम् प्राहुश्च अनानुदरमेव स्वाम् ।

अनुदर त्रि॰ नास्ति उदरं यस्य । “अनुदरा कन्या” अल्पार्थे न॰ त॰ । ततश्च स्त्रियाम् “अनुदरीयम्-दवान्या” इति च ५, १, १३, अनुदरायामिवेत्यूर्वे आहवैः पुरोडाशथमा अनुदरा” इति भाष्य ९, १, ११, । “अनुदरा प्रजननेनलविशेषणादि वर्णिता” इति व्याख्या ।

अनुदय न॰ अभावार्थक । उदयो अभावो अनुदयपर्यन्ते च नास्ति उदयोऽस्मात् ५ब॰ । अनुदये त्रि॰ ।

अनुदर त्रि॰ न उदरं बलाभावार्थे न॰ त॰ । अलोमदरवादिति प्रयोगे, “अनुदरा कन्येति ति यो विवर्णा ज्ञाप् ।

अनुदर्शन अनु+दृश-ल्युट् । अनुचिन्तने “अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्त न॰ न उदात्त विरोधे न॰ त॰ । उदात्तभिन्ने नीचैरुच्चारिते स्वरे । स्वरास्त्रिविधाः उदात्तः अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचैरनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा॰ । तालवादिषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नोऽच् उदात्तः अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति” पा॰ । यस्मिन्नुदात्तः स्वरितो वा तद्वर्जं शेषम् अनुदात्तं स्यात् इति । “अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या”मित्यत्र अनुदात्त इति वर्जयित्वा तथा नीचादि भेदा उदात्तादयस्तवकादिषु उदात्तत्वेन न ह अनुदात्तो भवेत्तु विपर्ययात् “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” “हस्वोऽदीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि” । “प्रक्रमेऽपि तथा पूर्वं तेषामनुदात्तता न्याय्या प्रतिषेधोऽन्यत्र” । “अनुदात्ता नित्यमनुदात्तत्व इति” महे॰ । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः शेष इत्यम्” इति पाण॰ अष्टाध्यायी ।

अनुदार न॰ न उदारः । अतिदाक्षिण्ये अनुदार च । नास्ति उदारो यस्मात् ५ब॰ । अतिदानशीलादौ, अति कृपणे च । अनुकूला दारा यस्य ब॰ । दाराधीने । “कश्चित् प्रीतोऽस्ति इव स अनुदारोऽनुदारः” इति च प्र॰ । अनुदारत्व अनुदारमगोदारयो विरोध । उदारता अलग्नदाराणामनुदारिता ।

अनुदित त्रि॰ अनु+वद्+क्त उच्चार्ये न तत्र । शिष्यवाक्येन वैयाकरणैः प्रतिस्वयतस्ते याचे । “अनुदितोऽपि” इतीरित ऋ॰ न इ॰ । उदितभिन्ने त्रि॰ । वद-क्त न॰ त॰ । अनुदिते त्रि॰ ।

अनुदिन अव्य॰ दिने दिने वीप्सार्थे अव्ययी॰ । प्रतिदिने “तदासौ वयु विशालखतालपोभी यदी प्रोन्दुदिनं स्व सीता मेघ”रिति प्र॰ । अनुदिवसादयोऽप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुरूपा अनुरूपा वा दृष्टिः प्रा॰ स॰ । अनुरूपदृष्टौ अनुकूलदृष्टौ च । न॰ । स्वभावदृष्टि स्त्री । तथाच दर्शनसिद्धावस्थाया स्व एतत् च । व्याप्तिविशेष वस्त्र्यो इ ब्री । अपादे इ दीर्घाकाद् पञ्च इन । आनवपेक्षा वस्त्र्यो इ ब्री ।

अनुदेश पु॰ अनु+दिश-घञ् । पश्चादुपदेशे उपदेशे च “यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा॰ । अनुदिश्यते अनेन घञ् । करणे “अनुदेशस्तु प्रयोगेणादि” भाष्य ८, ६, १५ ।

अनुद्देश पु॰ न उद्देशः अभावार्थे न॰ त॰ । उद्देशाभावे ।

अनुद्धत त्रि॰ न उद्धतः विरोधे न॰ त॰ । विनयान्विते ।

अनुद्धरण न॰ न उद्धरणम् अभावार्थे न॰ त॰ । उद्धाराभावे ।

अनुद्धार पु॰ न उद्धारः अभावार्थे न॰ त॰ । उद्धाराभावे । न उद्धारः विभागविशेषप्रतिग्रहो यत्र । विभागात् पूर्वं विभागे त्रि॰ । “अनुद्धारो विभागः स्वात्” इति च स्मृ॰ ।

अनुद्धत त्रि॰ न उद्धतः अविनयविशिष्टः । अनुद्धतादिति गर्वित-व्युत्थायेति” हरिवंशस्थे च वृत्तिः ।

अनुद्धृत त्रि॰ न उद्धृत विरोधे न॰ त॰ । अनुद्धृते यावि ।

अनुद्यम पु॰ न उद्यमः अभावे न॰ त॰ । उद्यमाभावे । न॰ ब॰ । उद्यमशून्ये त्रि॰ ।

अनुधूप पु॰ अनु+धूप-अच् । धूपन पश्चात् क्लेद्य पु॰ । पश्चिमा धूपपश्चात्तदूर्ध्वं धूपनिर्य स्वाद् ।

अनुद्योग पु॰ न उद्योगः अभावे न॰ त॰ । उद्योगाभावे च । उद्योगशून्ये त्रि॰ ।

अनुद्भुत त्रि॰ अन्+उद्+भू-क्त । अनुभवे “अनुद्भूतं रसवर्णं तथानुद्भूतमिति” तथा “अनुद्भूतः स्पर्शो शीत उष्णो वा अनुभूयते प्रमाणेन प्रतीयमानोऽप्यनुद्भूत” वात० । “अनुद्भूत रूपं चक्षुषा न गृह्यते” इत्यनुद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तम् । [न॰ त॰ । उद्भूते त्रि॰ ।

अनुद्वाह पु॰ न उद्वाहः अभावार्थे न॰ त॰ । विवाहाभावे ।

अनुद्विग्न त्रि॰ न उद्विग्नः विरोधे न॰ त॰ । उद्विग्नभिन्ने शान्तचित्ते ।

अनुद्वेग पु॰ न उद्वेगः अभावार्थे न॰ त॰ । उद्वेगाभावे न॰ ब॰ । उद्वेगशून्ये त्रि॰ “अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्” इति गीता ।

अनुधावन न० अनु+धाव–ल्युट् । पश्चाद्गमने, तत्त्वनिर्णया-
यानुसरणे, अनुसन्धाने च । [भावक्तौ च ।
अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै–अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुपदे,
अनुध्यान न० अनु+ध्यै–ल्युट् । अनुक्षणचिन्तने "या न
प्रीतिर्विरूपाक्ष । त्वदनुध्यानसम्भवेति" कुमा० ।
अनुध्याय पु० अनु+ध्यै–कर्त्तरि घञ् । अनुचिन्तके शुभानु-
चिन्तके । "बालस्याप्रकाश्य वा तदनुध्यायमनसेति"
भा०त० स्मृति ।
अनुध्येय त्रि० अनु+ध्यै–कर्मणि यत् । अनुध्याप्ये यदीय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । "अनुदध्युरनुध्येयं शाखि-
ध्यं प्रतिमागतैरिति" रघु ।
अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
सान्त्वने च । "कथ नु ? गङ्गयोऽनुनयोमङ्गपैर्वियाणना-
दन्यपयस्विनीमामिति" रघु । [अनुरूपशब्दे ।
अनुनाद पु० अनुरूपो नादः प्रा०स०। प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् त्रि० अनु+नदति अनु+नद–णिनि । प्रतिरूप
शब्दकारके "गम्भीरेणानुनादिनेति" रामा० ।
अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
"सखी प्रव्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अन्याश्च
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका" इत्युक्तदास्यादौ ।
अनुनाश पु० अनु+नश–घञ् । अनुमरणे । अदूरदेशादावर्थे
सन्नाशादि० तस्य आनुनाश्य तददूरदेशादौ त्रि० ।
अनुनासिक त्रि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स०। नासिक
या सह स्वस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च
"अमोऽनुनासिका न ह्रौ" इति शिक्षायां दर्शिता ङकार-
ञकारमिश्रा अम्प्रत्याहारान्तर्गता वर्णाः । "मुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक" इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तथात्वम् "उपदेशेऽजनुनासिक"
इति पा० । अम्प्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवला निर-
नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वलानेव सानुनासिकत्वम् "यलोद्विधाऽरो निरनुनासिक
सानुनासिकः । अमोऽननासिकत्वेन तत्स्थाने सानुनासिक"
इत्यभियुक्तोक्तेः यथा यँयन्यते विद्वाँल्लिखति, सर्व्वस्तर
अन्ये निरनुनासिका । वेत्यनुवृत्तौ "अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिक"इति पाणिन्युक्तेरप्रगृह्या एवाणोऽनुनासिका ।
अनुनीत त्रि० अनु+नी–क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । "स चानुनीतोऽपि भृशं
चुकोपेति" भारतम् ।

अनुनेय त्रि० अनु+नी–कर्मणि यत् । अनुनयकरणार्हे, अनु-
नेतुं योग्ये च ।
अनुपकार पु० न उपकार अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।
अनुपकारिन् त्रि० न उपकारी विरोधे न०त०। अपकारिणि
अनुपचित त्रि० उप+चि–क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपचीणे । "सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपचितम् ऋ०
२,१२,७ अनुपचितम् "अनुपक्षीणमिति" भा० । लोके
तु अनुपक्षीण त्रि० ।
अनुपठित न० अनु+पठ–भावे क्त । गुरुमुखपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इष्टादि० इनि । अनुपठिती कृता-
नुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।
अनुपतन न० अनु+पत–ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-
अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
"अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर" इति कात्या० १२,२,१६,
टीकाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।
अनुपथ पु० अनुकूलः पन्था अच् समा० । अनुकूलमार्गे
"अन्तसथा अनुपथा" इति ऋ० ५,५२,१०, अनुपथा
अनुकूलमार्गा" इति भा० । पथः समीपे पथि वा अव्ययी०।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिमुखा० ञ्य ।
आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि० ।
अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा०। अनुकूलपदे अनुरूप-
स्थाने "आगिषामनुपदमिति" "अर्घानुपदमाश्रिष ' इति च
रघु । पदस्य पश्चात् अव्ययी० ।पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
द्गमने च ।भवादौ परिमुखा० ञ्य आनुपद्य तत्र भवादौ
त्रि० । सुप्तिङन्त पद तत्सदृश पदमधीते वेत्ति वा
उक्था० ठक् । आनुपदिक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि०।
अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिन लभ्यते अनु+पद–क्विप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽन्ने । "अनुपदस्यानुपदे स्याः" य० १५,८,
"प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमन्नमिति" वेददीप ।
अनुपदिक त्रि० अनुपदमस्त्यस्य गन्तृत्वेन ठन् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेषणकर्त्तरि) "अनुपद्यन्वेष्टेति" पा० "मृगस्यानुपदी
रामो जगाम गजविक्रम" इति भट्टि ।
अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश–क्त न०त० । उपदेशाकर्मणि ।
अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयाममनुत्यर्थाम आयामे-
ऽव्ययी० अनुपद बध्नेत्यर्थे ख । पादतुल्यायामवत्यां पाद-
बद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि त्रि० नास्ति उपधिश्छलं यत्र । निष्कपटे सरल व्यवहारे । [पापकर्मणामीषद्रागाभिलाषीभूते त्रि० ।

अनुपनीत पु० न उपनीतः न० त० । अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपन्यास त्रि० न उपन्यासः अभावे न० त० । उपन्यासा भावे अकथने । न० ब० । अकथनपूर्व्वकव्यवहारयुक्ते त्रि० ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पद–क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न० त० । युक्त्यभावे असङ्गतौ च । "अनुपपद्यमानत्वेन अनुपपत्ति" [illegible] सा [illegible] आदायिनी [illegible] [illegible] भोजनमिति" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते [illegible] दिवाऽभोजिन पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमिति" अर्थेषु [illegible] रात्रिभोजनं [illegible] यथा हि पीनत्वस्य भोजनकार्यतया पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनं [illegible] पीनत्वं च रात्रिभोजनमनुमीयते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति नैया-यिकाः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] मते । [illegible] गम्यते ।

अनुपपन्न त्रि० उप+पद–क्त न० त० । अयुक्तियुक्ते ।

अनुपपाद त्रि० नास्ति उपपादः प्रतिपादनं यस्य । प्रति-पादनशून्ये ।

अनुपम त्रि० नास्ति उपमा यस्य । सादृश्येन अन्यापेक्षारहिते असदृशे "एवं प्रकारं सहितं सरोरुहमधीत्य च" । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भेदिनि । [illegible]

अनुपलक्षित त्रि० [illegible] न उपलक्षितः उप+लक्ष–क्त न० त० । [illegible], अलक्ष्योपलक्षिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं अर्हं वा न० त० । अनुचित-मिव अयुक्ते अयोग्ये च ।

अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं योजनं वा न० त० । आनुकूल्याभावे योजनाभावे च । न० ब० । आनुकूल्य-शून्ये योजनशून्ये च त्रि० । [दायविभागशून्ये ।

अनुपरत त्रि० उपरतः निवृत्तः न० त० । अनिवृत्ते स्थिरे

अनुपरति स्त्री न उपरतिः निवृत्तिः अभावे न० त० । निवृत्त्यभावे । [निवृत्तौ अस्थिरे ।

अनुपलक्षित त्रि० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विशे-

अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धिः अभावे न० त० । ज्ञाना-भावे प्रत्यक्षाभावे च । सा च अनुपलब्धिः न विशेष

इन्द्रियादिविषयप्रत्यक्षाभावेन विना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "भीमांसा-[illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] "नास्ति [illegible] [illegible] । भीमांसा-[illegible] [illegible] "नास्ति घटो [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं यज्ञसूत्रं विधिना धारितम् । अथ यज्ञोपवीतं नाम्नवि । उपवीतधारणशून्ये च ।

अनुपशय पु० न उपशयः नास्ति विहितोऽसौ यत्र ह तः । [illegible] निषेधाथे च ।

अनुपसंहारिन् पु० व्याप्तौ पक्षाशितौ दृष्टान्ताभावे । न उपसंहरति न हेतुर्धर्मो यत्र [illegible] । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यापि पक्षतया दृष्टान्ताभावात् [illegible] [illegible] [illegible] । "सर्वमपक्षसाधारणो [illegible]" इति । "साध्याभाववदवृत्तिः [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" यथा "[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अनुपसेचन त्रि० नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं येन । दध्यादि व्यञ्जनशून्ये भक्ते "न उपदधीत उपसेचन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति श्रुतिः [illegible] ११ । ३ ।

अनुपस्थित त्रि० उप+स्था–क्त न० त० । [illegible] [illegible] [illegible] उपस्थिते [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

इति मनु "दृष्टप्रयोजनमानमेव" इति कुल्लू०। अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तः" इति मनु अनुपस्कृत अविर्हित इति कुल्लू०। [भावे न०व०। तच्छून्ये त्रि०।

अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त०। उपस्थाना-

अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य। अस्मरणीये। प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग०।[भावे, स्मृत्यभावे च।

अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थिति अभावे न०त०। उपस्थित्य-

अनुपहत न० न उपहत भोगच्छेदादिना। सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" काद०। उपघात शून्ये त्रि०। [र्चनादिसंस्कार उपाकरण तद्रहिते।

अनुपाकृत त्रि० उप—आ—कृ—क्त न०त०। मन्त्रैर्यज्ञे पशो-

अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पात। पाटीगणितोक्ते त्रैराशिकेन युक्तसंख्यापाते। "पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम्?। चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्" सि०शि०॥ "निरक्षदेशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा खस्वस्तिकाद्विषुववृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशा। ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते। अत कस्मिंश्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेया। ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपात। यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि०। तदानयनश्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्ध परिधिमानसंख्या। पश्चात्पतने च। अनुगत पात राहुरूपग्रहभेदम्। पातग्रहानुगते। अनु+पत—णिच् णमुल्। पश्चादुपातयित्वेत्यर्थे अव्य०। किन्तु कर्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमासः "लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत—णिच्—ण्वुल् पातक ब्रह्महत्यादि तत्पश्चगम् प्रा०स०। ब्रह्महत्यादिमहापातकसदृशे मेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चति यतुप्रकारैर्ढमलत्वेन तावत्संख्यातानि अनन्त साहस्रे तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वादस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि०। तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यसमानीति, कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधश्च एतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्याः अन्त्यजायाः रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति"॥ नरकाद्यभिधाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्प पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उपपातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स०। तथा च महापातकसदृशान्येतानि पातकानि। अन्यान्यपि मनुना सक्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च। सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति"॥

अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ०।

अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम—णिनि अनुगामिनि।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ। पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी०। जलसामीप्ये अव्य०।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्त। अपरावृत्त।

अनुपुष्प पु० अनुगत पुष्पं तद्विकाशम् अत्या०स०। शरस्तम्बे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम्।

अनुपूर्व्व त्रि० अनुगत पूर्व्वं परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते "यथाह्यान्यनुपूर्व्वं भवन्ति" ऋ० १०,१८,५ "यथावदनुपूर्व्वशः" इति "वर्णानामनुपूर्व्वशः" इति च मनु। अनुपूर्व्व+शस्। अनुपूर्व्वश। "वृत्तानुपूर्व्वे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्व्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मल्लि० अनुगत पूर्व्वम्। पश्चाद्गामिनि त्रि०। आग्नेय प्रथमो गच्छत्यन्या अन्वो-

अनुपधि त्रि० नास्ति उपधिश्छलं यत्र। निश्छले सरले व्यवहारे। [illegible]

अनुपनीत पु० न उपनीतः न० त०। अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपन्यास त्रि० न उपन्यासः कथनं न० त०। उपन्यास- [illegible] न० त०। [illegible]

अनुपपत्ति स्त्री अन+उप+पद–क्तिन् अभावार्थे न० त०। युक्त्यभावे असङ्गतौ च। 'अग्न्याधेयोपपत्तिवत्' इति [illegible] [illegible] यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते [illegible] रात्रिभोजन [illegible] पीनत्व [illegible] रात्रिभोजनं [illegible] इति [illegible]। [illegible] अनुपपत्तिशब्दे द्रष्टव्यम्।

अनुपपन्न त्रि० अन+उप+पद–क्त न० त०। असङ्गतियुक्ते।

अनुपपाद त्रि० नास्ति उपपादः [illegible]। इति [illegible]।

अनुपम त्रि० नास्ति उपमा यस्य। [illegible] [illegible]। [illegible]

अनुपमेय त्रि० [illegible] अन+उप+मि–यत् न० त०। [illegible]।

अनुपयुक्त त्रि० न उपयुक्तः [illegible] न० त०। [illegible] च।

अनुपयोग पु० न उपयोगः [illegible] न० त०। [illegible] च। न० त०। [illegible]। [illegible]

अनुपरत त्रि० न उपरतः निवृत्तः न० त०। [illegible]

अनुपरति स्त्री० न उपरतिः निवृत्तिः अभावे न० त०। [illegible]। [illegible]

अनुपलक्षित त्रि० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः। [illegible]

अनुपलब्धि स्त्री० न उपलब्धिः अभावे न० त०। ज्ञाना- भावे [illegible] च। [illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible]। "[illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible]।

अनुपवीत पु० न उपवीतं [illegible] [illegible]। [illegible] च।

अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे न० त०। [illegible] च।

अनुपसंहारिन् पु० [illegible]। [illegible]। [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" इति। "[illegible]"। [illegible]" इति [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]। यथा "[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] त्रि०।

अनुपसेचन त्रि० नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं येन। [illegible] "[illegible]" इति [illegible]. ११। ३। ६।

अनुपहत त्रि० अन+उप+हन–क्त न० त०। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]

इति मनु "दृष्टप्रयोजनानामेव" इति कुल्लू०। अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृत प्रोक्त" इति मनु अनुपस्कृत अविर्हित इति कुल्लू०। [भावे न०त०। तच्छून्ये त्रि०।

अनपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त०। उपस्थाना-

अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य। अस्मरणीये। प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग०।[भावे, स्मृत्यभावे च।

अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थिति अभावे न०त०। उपस्थित्य-

अनुपहत न० न उपहत भोगच्छेदादिना। सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" स्मादि०। उपघात शून्ये त्रि०। [रचनादिसंस्कार उपाकरण तद्रहिते।

अनुपाकृत त्रि० उप—आ—कृ—क्त न०त०। मन्त्रैयज्ञे पशो-

अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पात। पाटीगणितोक्ते न त्रैराशिकेन युक्तसङ्ख्यापाते। "पुरान्तर चेदिदमुत्तर स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम्?। चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या युक्त निरुक्त परिधे प्रमाणम्" सि०शि०॥"निरक्षदेश स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्वस्तिकाक्षिपथवृत्त नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशा। ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते। अत कस्मिंश्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ग्रेया। ततस्तेषामन्तरांशै पुरान्तरयोजनैश्चानुपात। यद्यन्तरांशै पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशै ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि०। तदानयनञ्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयो स्त, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसङ्ख्याङ्केन राशिचक्रसङ्ख्या-३६० अङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्ध परिधिमानसङ्ख्या। पश्चात्पतने च। अनुगत पातं राहुरूपग्रहभेदम्। पातग्रहानुगते। अनु+पत—णिच् णमुल्। पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य०। किन्तु कर्म्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमास "लतानुपात कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि।

अनुपातक न० अनुपातयति नरक गमयति पत—णिच्—ण्वुल् पातक ब्रह्महत्यादि तदनुगतम् प्रा०स०। ब्रह्महत्यादिमहापातकसाम्ये वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पश्चात् यत्प्रकारहेतुकत्वेन तावत्सङ्ख्यातानि समरूप साम्ये तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वादस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि०। तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "याजकस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातन ब्रह्महत्यसमानीति, कौटसाक्ष्य सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूम्यपहरण निक्षेपापहरण सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरन्पपत्न्यभिगमन गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च स्वस्र सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णाया कुमार्य्या अन्त्यजाया रजस्वलाया शरणागताया प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति"। नरकाद्यभिधाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिन पर्य्यायेण कल्प पच्यन्ते, मन्वन्तर तु महापातकिन, अनुपातकिनश्च, उपपातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स०। तथा च महापातक सङ्गान्येतानि पातकानि। अन्यान्यपि मनुना सङ्क्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्ध समानि ब्रह्महत्यया॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्य सुहृद्वध। गर्हितानाद्ययोर्जग्धि सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरण नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसम स्मृतम्॥ रेत सेक स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च। सख्यु पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसम विदुरिति"॥

अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ०।

अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+पत—णिनि अनुगामिनि।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ। पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी०। जलसामीप्ये अव्य०।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्त। अपरावृत्त।

अनुपुष्प पु० अनुगत पुष्प तद्विकाशम् अत्या०स०। शरवृक्षे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम्।

अनुपूर्व्व त्रि० अनुगत पूर्व्व परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्व्व भवन्ति ऋ० १०,१८,५ "यथावदनुपूर्व्वश" इति वर्णानामनुपूर्व्वश" इति च मनु। अनुपूर्व्व+शस्। अनुपूर्व्वश। "वृत्तानुपूर्व्वे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्व्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मल्लि० अनुगत पूर्व्वम्। पश्चाद्गामिनि त्रि०। आग्नेय प्रथमो गच्छत्यन्याश्चो-

[illegible] भाष्य ८.८.१८ "[illegible]" [illegible] "अनुपूर्वात्[illegible]" भाष्य ८८१ "अनुपूर्वा [illegible]" [illegible] भाष्यम् । [illegible] "[illegible]" इति भाष्यम् ।

अनुपृष्ठ्य त्रि० [illegible] अनु+[illegible] । [illegible] "[illegible]" भाष्य १।८।१ ।

अनुपेत त्रि० न उपेतः । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]

अनुप्रदान न० [illegible] अनु+प्र+दा—भावे ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं [illegible] प्रवचनम् । [illegible] त्रि० ।

अनुप्रवचनादि पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनुप्रवेश पु० अनु+प्र+विश+भावे घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] ।

अनुभाव पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] (सा० द०) [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

योऽन्त्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत्" ॥ "यथावस्थमिति' यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा "केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्" ॥ पदान्तगो यथा । "मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः इत्यादि । "शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः" इति । यथा "स्मेरराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वाल्लाटानुप्रासत्वमेव । 'नयने तस्यैव नयने' अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टस्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । "यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य" ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः" इति ।

अनुप्लव पु० अनु-प्लु-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च । 'सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति' रघुः ।

अनुवन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, "अनुवन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रममिति" स्मृतिः । "अनुवन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेशः" इति रघु० । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारिविषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, "अनुवन्धो नाम विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धः" इति "अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात् तदीयैरेवानुवन्धैस्तद्वत्तासिद्धेरिति च" वेदा०सा० "ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः" इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादीनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्वेतुत्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुवध्यते अनेनेति करणे घञ् । मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, मालकादौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने, सम्बन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्य्यविशेषार्थमनुवन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरे इत्संज्ञकतया ख्याते लोपे वर्णादौ, "पदानि हलिकृद्विकरणाद्यनुवन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्मरत्वानुवन्धत इति" कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनः पुनरनुष्ठानाभ्यासे, "अनुवन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेदिति" मनुः । दोषेऽपि मेदिनिः । आरम्भे शब्दरत्ना० । अनुसरणे "शान्तज्वरोऽपि शोष्यः स्यादनुवन्धभयान्नर इति सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) "सानुवन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः" इति रघुः । अनुवध्यते अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ् । पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे । "अनुवन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्" इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च । "यदग्रे चानुवन्धे च सुखं मोहनमात्मनः' इति गीता ।

अनुवन्धिन् त्रि० अनुवन्धोऽस्त्यस्य अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् "गुणा गुणानुवन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव" इति रघुः "अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुवन्धीनि मनुष्यलोके" इति गीता । "सूक्ष्मानुवन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचको मृदुरिति" "मेदःकषायैः खलु रोग एष सुदुस्तरो श्लेष्मगणानुवन्धी" इति च सुश्रुतम् ।

अनुवन्धी स्त्री अनुवध्यतेऽतिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया अनु-बन्ध-घञ् गौरा० ङीष् । हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च ।

अनुवन्ध्य त्रि० वधार्थं वध्योऽनुवध्य अनु+बन्ध कर्म्मणि ण्यत् । वधार्थं वध्ये पश्वादौ । "नानुवन्ध्यावधोऽपि वा । तथाद्वारविभागश्च नैव सम्प्रति वर्त्तते" इति स्मृतिः ।

अनुवोध पु० अनु+बुध-णिच्-घञ् । पूर्व्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धोद्दीपनार्थं पुनर्मर्द्दनादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुव्राह्मण न० व्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । व्राह्मणसदृशे ग्रन्थे । तदधीते वेद वा इनि । अनुव्राह्मणी व्राह्मणसदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानुरूपभवनाद्बुद्धिवृत्तेरनुभवत्वम् । "वृत्तिसारूप्यमितरत्र पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तवृत्तेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या क्षेत्रादिकं प्राप्य चतुरस्राद्याकारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं वहिर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणामरूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषयसन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति साङ्ख्यवेदान्तिमतम् । अनुभवस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदेन चतस्रो विधा इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो मीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुपलब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयमुररीचक्रुः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रकाशनबाह्यचेष्टेव अत्र मनस्तु वीरस्य [illegible] धर्मो वा धर्मैरा-
वर्जितमसौ नाम् । [illegible] [illegible] भावाः
एतेन चेष्टावीचिरीत्यनु । । [illegible] [illegible]
धः । "[illegible] [illegible] रति तुल्यीति" च न ।

अनुभाव पु अनुभावयति [illegible] अनु+भू–णिच–
कर्त्तरि–अच । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] च । [illegible] अच् । [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] वा द ।
[illegible] [illegible] [illegible] । "अनु
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] यदि" । [illegible] अनु-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति । [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
इति यथा । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] इति" । "[illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] च । [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] इति" [illegible] ।

अनुभावक त्रि अनुभावयति बोधयति अनु–भू–णिच्–
ण्वुल् । बोधके "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अनुभाविन् त्रि अनु [illegible] अनु+भू–णिनि । [illegible]-
[illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] अनु । । [illegible] [illegible] । [illegible]
न [illegible] । अनु [illegible] [illegible] [illegible] ।
अनु [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

अनुभाषण न अनु पश्चात् भाषणम् । [illegible] ।

अनुभू स्त्री अनु+भू–क्विप् । अनु [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।

अनुभूत त्रि अनु+भू–क्त [illegible] । अनु [illegible]
[illegible] अनु+भू–[illegible] । [illegible] त्रि ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू–क्तिन् । [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible]" इति [illegible] ।

अनुभूतिप्रकाश पु [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

अनुमत त्रि अनु+मन–क्त । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" इति [illegible] । "[illegible]
[illegible]" च [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।

अनुमति स्त्री अनु+मन क्तिन् । [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
अन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] इति [illegible] १८ ६,२ । [illegible] "[illegible]
न [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अनुमन्तृ त्रि अनु+मन–तृच् । [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" इति गीता । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति [illegible] ।

अनुमरण न अनु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

संस्कारादिकरणम्। मन्त्रोच्चारपूर्व्वके यागादिषु संस्कारभेदे "प्रयाजानुमन्त्रणमिति" कात्या० ३,३,२।

अनुमरण न० अनु+मृ—ल्युट्। भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चितारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे। "भर्त्रनुमरणे काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः। कामात् क्रोधात् भयाद्वापि सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः" इति स्मृतिः अनुपूर्व्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्म्मकत्वम् अतएव "भवता नानुमृतापि लभ्यते" इति रघौ कर्म्मणि क्तप्रयोगः। अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्यलाभे एव "देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति" स्मृतिः। तत्र क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम्। "पृथक्चितां समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति" शु०त०स्मृतौ।

अनुमा स्त्री अनु+मा—अङ्। परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्यधूमादिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा "पर्व्वतो वह्निमानित्यादि" तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयःसहचारदर्शनात् धूमत्ववह्नित्वसामान्यधर्म्मेण सकलवह्निधूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वह्न्यर्थिनः पर्व्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वह्निव्याप्तिस्मृतिर्जायते एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतायाः नियमेन, धूमदर्शनात् धूमगताया वह्नेर्व्याप्तेः स्मरणसम्भवात्। ततश्च तादृशधूमवान् अयं पर्व्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र वह्निमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपानुभवभेद इति। तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं न तु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः "अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति" भाषा०। "सोऽयमियन्तिमतार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमेति" प०प्र०प०।

अनुमातृ त्रि०अनु+मा—तृच्। अनुमानकर्त्तरि "नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति वाचस्पतिः।

अनुमान न० अनु—मि—मा—वा भावादौ ल्युट्। व्याप्यस्य ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वह्निर्धूमस्य व्यापक इति धूमस्तस्य व्याप्य इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ दृष्ट्वा पश्चात् पर्व्वतादौ उद्धूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने तत्र वह्निरस्तीति निश्चीयते। करणे ल्युट्। तद्धेतुभूते धूमादौ। "तच्चानुमानं त्रिविधमिति" चिन्तामणिः। श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकस्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः। "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति" जै०सू०। इयं स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकार इति। "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति" सां०का०। "अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति" सांख्य०सू० "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते" इति वाच० "प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागममिति" मनुः। "एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति" चिन्ता० "नानुमानं रसादीनामिति" सा०द० "सपरिकरमनुमानं निरूप्येति" चिन्तामणिदीधितिः।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्रस्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे। तत्र च आदौ अनुमितिस्वरूपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्याप्तिनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहानुकूलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं तासामनुगमस्तन्निरूपणम्" ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतौ परिशुद्धिज्ञानार्थमुपाधिनिरूपणम्। ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परार्थानुमानस्य पञ्चावयवन्यायसाध्यतया तन्निरूपणम्। अनुमितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्यहेतुविशिष्टज्ञानात्मकस्य) स्वरूपादिनिरूपणम्॥ ततो हेतुत्रैविध्यस्य (केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो वर्ज्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरूपणम् तत्रादौ सामान्यतो हेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्यभिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुपसंहारिणः, असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्य्यन्तं सपरिकरमनुमानं हेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसहकृतेन षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदार्था तत्रत्या अवधेयाः।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दीधितिरिव। रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम्।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे याथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी०। मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च। 'अनुमार्गागतायाश्चेति' काद०।

अनुमाघ अव्य० माघे विभक्त्यर्थे अव्ययी०। माघे इत्यर्थे। परिसङ्ख्या० अञ्। आनुमाघ्य तद्भवादौ त्रि०।

अनुमास अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी०। प्रतिमासे, अनुमासे

नात् इत्त । आनुमानिकः प्रतिमानत्वे "विज्ञानमात्रार्थं चाह कृत्स्नामानुमानिकम्" इति मनुः ।

अनुमित त्रि० अनु+मि–कर्मणि क्त । अनुमानेन अनु मानविषयीभूते । "अनुमितोऽपि हि कामविरोधवान् अभिमतान्न तावकोऽभव" इति नैष० ।

अनुमिति स्त्री० अनु–मा–क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मताज्ञानजन्ये ज्ञानभेदे "न व्यापक इति पक्षधर्मताज्ञानविशिष्टेति भाषा । अनुमितिश्च द्विविधा स्वार्था परार्था च तत्र देवी व्याप्तिनिश्चये सति स्वयं च यत्र प्रतिसन्धानात् स्वार्थेनसहार्थकस्वार्थ स्वार्थिका अनु मितिः सा स्वार्था । विप्रत्यार्थं प्रति वह्निमत्त्वार्थं न्याय विध पञ्चावयववाक्येन प्रतिवादिपराक्प्रयोगजन्य विमतसन्देहनिवर्त्तकव्याप्तिधीः परार्था ।

अनुमित्सा स्त्री० अनु+मि–सन्–भावे अ । अनुमातु मिच्छायाम् सिसाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धि सत्त्वेऽनुमितिर्भवतीति तदभावे पक्षताघटितत्वादनुमिति सत्त्वे नानुमितिः । अभावे सिषाधयिषा विरहसहकृतसिद्धि सत्त्वेऽपि वाक्येऽनुमित्सायामनुमितिर्भवतीत्येव न कथानुमित् सावेदा तथा च वाक्येऽनुमित्सेन सिद्धिरिव नानुमानादेव नानाभाविपरत्वेन चानुमितिं प्रतिबध्नाति इत्यत एव पक्षतेति । अतएव नास्तिकविषया "समवायविशेषविशिष्ट मननलक्षणेन पुरुषेण प्रमेयविषया" इत्युक्तम् ।

अनुमृत त्रि० अनु पश्चात् मोहादिना मृतः । मोहादिना भ्रातुः पश्चात् मृते । अनु+मृ–कर्त्तरि क्त । मृतं पश्चात् स्थितो ऽस्तिन् "सतां भाग्यमनाऽपि लभते" इति रघुः ।

अनुमेय त्रि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि–कर्मणि यत् । अनु मितेर्विषये अनुमानेन बोध्ये "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद–णिच्–अच् । प्रमाणस्यापि सति स्वाभिमतत्वसम्पादनार्थमनुमोदनव्यापारे । तथा चानु मनन पूर्वकमिव प्रतिपादनक्रमे । हर्षे च । अनुमोदे च ।

अनुमोदित त्रि० अनु+मुद णिच्–कर्मणि क्त । अनुमोदिते आनुकूल्यनायनेन प्रोत्साहिते "अतो अनुमोदित मम वाक्यपूर्वमिदम् । तत्रानुमोदिताऽस्मि मम चतुर्भ्रीः मम निर्वर्त्तित । तस्यानुमोदिता ध्रुवो विप्र सौवर्णमित्र येषितम् इति (भा० वि०) तत्रैवोक्तेः च ।

अनुयव अव्य० यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यव इत्यर्थे । यवि

हस्ता नाडो च्च । आनुयवम् यमनेन सहार्थे त्रि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज–घञ् पश्चाद्यागात् कुत्वाभावः । दर्शपौर्णमासयोः प्रयाजादिवत् यागभेदे तन्मते । मर्षति मे प्रयाजाः नानुयाजेषु इति श्रुतिः । "प्रयाजान् वा ज्ञातेन वैश्वानरमिति श० १, ८, १, ८, अनुयाजान् यजन्यम् श० ११, १४ ।

अनुयात त्रि० अनु या–कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गते, अनुगते च । अथवा ज्ञातव्य पश्चाद्गतत्वे तात्त्वे क्ते ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे यथार्थे वा अव्ययी० । यात्राविषयेऽर्थे यात्रायाः पश्चादर्थे च । अनुगता यात्रानुयात्रा सैव अर् च । अनुयात्रिकार्थे । "अनुयाजीयन्ते मे राजन् । मये नवेन सैनिकः । किं पश्च मनुयात्रेति" रामा० अनुगता यात्रा प्रा० स० । यात्रा यात्रायां स्त्री । अनुप्रयोजनार्थेऽर्थे इञ । यात्रायामिति नान्तः । स्त्रियां ङीप् त्रि० ।

अनुयात्रिक त्रि० अनुयात्रा यथा यात्रा अनुयात्रा तस्यां साधुः ठञ् । पश्चाद्गमनादि अनुचरे अनुयायिनि अनुगामिनि तथा करोति मनुः ।

अनुयायिन् त्रि० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या–णिनि स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गामिनि सेवके अनुचरे सहचरे "देवोऽभ्यनुयायिनं" इति रघुः स्वार्थे स्वरूपानुगमनादि स्त्री च ।

अनुयुक्त त्रि० अनु+युज–क्त । जिज्ञासिते प्रष्टे । स्वप्रश्नं प्रति वक्तव्ये स्वार्थेन जिज्ञासार्थं प्रश्नं क्रियते इत्यर्थः । "न चानुयुक्तो ब्रूयादिति वचनात्मक्तम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । मा० सर्वस्मिन् हस्तिनाः अन् । आनुयुगं नानुयुगमे त्रि० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । "यव इत्यर्थे । अत्र यवे यत्किञ्चित् अत् । आनुयूपः यूपमे त्रि० ।

अनुयोक्तृ त्रि० अनु+युज–तृच् जिज्ञासौ प्रष्टरि । प्रश्नकर्त्तरि । अध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते अनेन जिज्ञास्यते अनु+युज– घञ् । प्रश्ने । इति हि तथा पृच्छा अनेन प्रश्ने । जिज्ञासानुयोगे चेति" मा० । अनुयुज्यते तु ये प्रष्टा सत्या । तेन "सदा जिज्ञासि अनुयोग्य इति रघौ प्रश्नार्थतया निर्देशः ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविचारणं करोति कृ–क्विप् । आचार्ये । कृ–क्विप् । प्रष्टरि त्रि० ।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुङ्क्ते अनु+युज–घिनुण् । प्रश्नकारके ।

अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते नियुज्यते "अनु+युज–गत्यर्थे आवश्यकार्थे वा ण्यत् । प्रश्नार्हे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथमिदं कृतमित्याक्षेपेण कृतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दासादौ च "शासनानुयोज्यो दुष्मन्त प्रणमति" शकु० ।

अनुरक्त त्रि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगत रक्तं रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज–क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जक त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज–णिच्–ण्वुल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज–णिच्–भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त करणे "विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिति" रामा० । कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके त्रि० ।

अनुरञ्जित त्रि०अनु+रन्ज–णिच्–कर्म्मणि क्त । यस्य अनुराग कृत तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरणन अनु+रण–ल्युट् । घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके शब्दस्थाने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत त्रि० अनु+रम–कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम–भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । माधुर्य्यादिरसानुगते "भूमिजं गुरु नातिवातल भूमितयास्यानुरसं" इति "मधुरानुरसं रूक्ष लवणानुरस लघु । नार्य्यास्तु मधुर कान्त कषायानुरस हिममिति" च सुश्रुतम् ।

अनुरहस त्रि० अनुगत रहः अत्या०स० अच्समा० । निर्ज्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च । अनुरूपो राग प्रा०स० । अनुरूपरागे । "अनुरागवन्तमपि लोचनयोरिति" माघ "प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागज" इत्यमरः । "प्रियानुरागस्य मन सन्नतेरिति" रघु । अनुगतो रागं गतिस० । प्राप्तलौहित्यवर्णे त्रि० ।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रन्ज–घिनुण् कुत्वम् । अनुरागयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "वेश्याश्चाममुरागिणीमिति" सा०द० ।

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्राविल्यर्थे, प्रतिरात्रे च । "तस्मात् स्वप्नमनुरात्र पश्याविच्छते" इति श्रुति । अनुगतो रात्रिम् । रात्र्यनुगते त्रि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधा विशाखाम् अत्या०स० । सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्षत्रभेदे "रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरोमूलानुराधामघेति" ज्योति० । "राधे विशाखे पुष्यमनुराधाज्येष्ठा मघालेमिति" श्रुति । "गिरिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चवसुपक्षा । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहना । भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशच्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्देनातारकामिते सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्य "इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च । शक्रो निर्ऋतिस्तोय विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुण । अजपादोऽहिर्बुध्न्य पूषा चेतीश्वरा भानाम्" इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मित्रदेवताकत्वम् । तस्य च योगतारा "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा" इति सूर्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा । तत्र भव अणो लुक् "लुक्तद्धितलुकीति" पा० स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अनुराधस्तज्जाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्त काल इत्यणस्तु लुप् "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनमिति" पा० अनुराधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले तत्र सप्तम्यर्थे तृतीयेति भेद । पृ० दीर्घः । अनूराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध–त्रि अनु+रुध–कर्म्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् त्रि०अनु+रुध–क्विप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि क्विपि भेदे उपसर्गदीर्घ । अनुरुद्धे । "अचित्पूर्व्वास्वपरा अनूरुद् ऋ० २,५५,५, "अनूरुद् अनुरुद्धमिति" भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० । रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । अर्श आद्यच् । तद्वति त्रि० । "अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति" कुमा० । "सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत" गीता । द्वादशाहसाध्ये यागे वर्द्धिष्यमाणगताना त्रयाणां तृचानां मध्ये मध्यमे तृचे । "स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवत इत्यवमत्तूपा भवन्ति तत्र उत्तम पर्य्यास" इति ता०ब्रा० । प्राकृतानां वर्द्धिष्यमाणगताना त्रयाणा तृचाना स्तोत्रिय, अनुरूप, पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध–घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाञ्च । "मित्रस्यानुरोधेन द्विविध स्मृतमासनमिति" "नानुरोधोऽस्त्यनध्याये" इति च मनु ।

अनुरोधिन् त्रि०अनु+रुध–णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङीप् । "पतिव्रताना समयानुरोधिनीति" रामा० । [भाषणे ।

अनुलाप पु० अनुवीप्सायां वारंवार लप्यते लप–घञ् । पुन–

अनुलिप्त त्रि० अनु+लिप–क्त । गन्धादिना कृतानुलेपे

"चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमोद्वर्त्तनादिभिः अनुलिप्तो महात्मा हरिरिह प्रभवतीति" इत्य ।

अनुलेप पु॰ अनु+लिप–भावे घञ् । चन्दनादिलेपने । करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक त्रि॰ अनुलिम्पति अनु+लिप–ण्वुल् । चन्दनादिभिः परदेहलेपनकारके । स्त्रियां टाप् । सा च वर्णसङ्करभेदा । अनुलेपिकायाम् स्त्रियां त्रि ।

अनुलेपन न॰ अनु+लिप–भावे ल्युट् । चन्दनादिलेपने "चन्दनेन तथा दद्यादनुलेपनमादितः" इत्य । करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित त्रि॰ अनु+लिप–णिच्–कर्म्मणि क्त । अनुलिप्तीकृते

अनुलेपिन् त्रि॰ अनुलिम्पति अनु+लिप–णिनि । अनुलेपके

अनुलोम पु॰ क्रमागते वर्णादौ अनुक्रमे । क्रमागते । "अनुलोमविलोमाभ्यां साङ्ख्ययोगौ प्रवेशय इति तत्र "अत्र प्रतिलोमाभिर्वेदाद्धमोर्ध्वमिति" इत्यादि अत्र अनुलोम सामान्यम् एव न भा च । अनु क्रमागते यथाक्रमागते च त्रि "वर्णानि क्रमात् वर्णानि अनुलोमतया पाठयन्ती" इति रिपुघ्न अनुलोम वर्ण येन प्रतिलोमं कर्त्तुं त्रि च । अनुक्रमेण च । "अनुलोमेन लोमेषु स्पृशेत् दीपशास्त्र" इति ।

अनुलोमज पु॰ स्त्री अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन–ड । परिणीतासवर्णादिस्त्रीषु विप्रादिना उत्पादितो ब्राह्मणे जाते मूर्द्धावसिक्तादौ सन्तानवर्णे । अनुलोमजाश्च "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा" "वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यात् माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः" इति च याज्ञ॰ ।

अनुलोमयत् स्त्री अनुलोमं विलोमयतीव यत् अत्र । अनुलोमगामी पूर्वापरक्रमकारी । स्त्रियां ङीप् । "अपेक्ष्यलोमजानाम् प्रतिलोमजा सतीति" गणौ ।

अनुवंश पु॰ वंशे स्थिताश्च वंशाः । यथाक्रमं वंश अनु परिवत्त अत् । तत्तद्वंशजाता वी त्रि ।

अनुवक्र त्रि॰ अनुगतः वक्रतया वक्रं ग्रहवक्रं गच्छति वक्र +गम डः । इत्यवक्रीभावविरोधकत्वादौ । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवत्स त्रि॰ अनुगतैव वत्सा । वत्सिनी वत्स समर्थ स्तन्यपा" इति उदाहृत् धनिकार्थम् पादहृतम् "धनिका यथादत्त इति कर्म्मकालपराजयेन धाम-सम्पत्तिरिक्ती भवति ।

अनुवचन न॰ अनुरूपं वचनम् प्रा॰ स॰ । अध्ययनकर्त्तरि "नवैव प्राकृतादीनिदिशति वेदानुवचनेन" इति मिता॰ "वेदानुवचनमिति" च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु॰ अनुरूपो वत्सरो वर्षविशेषः । "सम्वत्सरः परिवत्सर इदावत्सर एव च । अनु-वत्सरश्च पञ्चमस्तु वत्सरः" इत्युक्ते वत्सरे । "संवत्सरं यथा दत्त विज्ञाय च यथाक्रमम् । परिवर्षे तथा दत्त ममापत् त्रिगोचरम् ॥ इदावर्षे च यज्ञार्थं वाक्यमाचार्यपूर्वमेव अनुवर्त्सरके दत्तं एवमन्य यथा-क्रमविधि" विष्णु॰ च इत्य । अनुवत्सरोदक्षीतम् ।

अनुवर्त्तन न॰ अनु+वृत–ल्युट् । अनुगमने अनुसरणे सादृश्ये पूर्वसूत्रस्थपदस्योत्तरत्रोपस्थितौ अनुसरणे च ।

अनुवर्त्तिन् त्रि॰ अनु+वृत–णिनि । अनुगामिनि अनुयायिनि च स्त्रियां ङीप् । "अमोघा यथा कर्त्तुं यथार्थमनुवर्त्तिनी" इति रामा ।

अनुवाक पु॰ अनूच्यते अनु+वच–घञ् कुत्वम् । वाक्यस्य अभिधेये ऋग्यजुःसमूहे वेदस्य भागे भेदे । "अभिनिधायोऽनुवाकस्य शाखायाम् वर्णेति" भाग॰ ११ ९.२६ "अनुवाकानुवाकस्य प्रवचनं शान्तिरिति" बेदादीप । "अनुवाकोऽष्टमस्योर्द्धे" वा सिद्धान्त-शेखर पाद वचन वा वच । वेदो विभागो वा अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच–ण्यत् टाप् । ऋत्विग्भेदः प्रयाजाया अनुवाक्याया देवताह्वानार्थे ऋचि । "पुरोऽनुवाक्या याज्या इति मनु" "ये ऋचो यज्ञकाले याज्यायाम् अनुवाक्या इत्यादि वाक्योऽपि बेदादीप । "पुरोऽनुवाक्या याज्या च यजति इत्यत्र । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकाले या ऋचः सा च पुरोऽनुवाक्योच्यते इति वा ।

अनुवाच् पु॰ अनुवाचयति अनु+वच णिच्–क्विप् । अनु-वाचके अध्यापके ।

अनुवासन न॰ अनु+वस–णिच्–ल्युट् । सुवासने । धूपनो-जनक वस्तुन च । अनुवासनीय सुवासनी त्रि ।

अनुवात पु॰ अनुगतो वात । शिष्यादिदेशात् गुर्वादिदेश-गामिनि वायौ "दक्षिणोऽनुवातः च नासीत गुरवः कीर्त्ति" मनु ।

अनुवाद पु॰ अनु+वद घञ् । विदितस्य शास्त्रार्थस्य कथने यथा अभिधेयोक्तं कर्त्तव्यमिति वाक्येन ज्ञातस्य तदेव

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-मात्र तत्र विधेयम्। तत्र होमस्यानुवाद एवमन्यत्राप्यूह्यम् अनुवाद पूर्व्वस्येति का०४,१,१८, "य इष्ट्यो त्यनेन वाक्येन पौर्णमास्याममावस्याया वा विहितीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च प्रशंसित प्र प्रमेव च्यत कारणात् य इष्ट्येत्यनुवाद इति तद्भा०। अनुवादस्र त्रिविध भूतार्थानुवाद स्तुत्यर्थानुवाद गुणानुवादश्चेति। तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ भूता-र्थानुवाद । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवाद । वायव्य श्वेत छागमालभेतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवताया स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम्। अग्निहोत्र जुहोतीति माप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थ मवृत्त दध्ना जुहो-तीत्यादि गुणानुवाद । एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि। अनु-गुणकथने । "क उत्तम श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-ज्येत विना पशुघ्नादिति" भाग०"सिद्धोपदेशे च "अनुवादे चरणानामिति" पा० । "सिद्धोपदेशे" इति सि०कौ०।

अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद—ण्वुल्। अनुवादकारके अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद—णिनि । अनुवादका-रके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद—ण्यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये। "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदी-रयेदिति वृद्धा तथा च। पर्वतो वह्निमानित्येव प्रयोक्तव्य । वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकै वाक्यगतविधेया विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा "न्यक्कारो ह्यय मेव मे यदरय " इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम् । अतएव "वृद्धिरादैच्" इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञ स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-त्वेन पूर्व्वनिर्देशावश्यम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थित यथा "पूर्व्वोच्चारित" संज्ञी परोच्चारित संज्ञेत्याश्रित्य "एतदेकमाचार्य्यस्य मङ्गलार्थ मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्य्यो महत शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थ वृद्धिशब्दमादित प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यनेन" । "माङ्गलिको मङ्गल-प्रयोजन । महतोऽर्थत एकैक सूत्र शास्त्रमिति शास्त्रौ-घस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना सप्रयोजन श्रोत्र-प्रयोजनमप्युक्तम्। प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-रधिकृतेति भा०उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास—सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभि सुर-भीकरणे, वैद्योक्ते स्नेहाद्यै वस्तिकर्म्मणि च । "द्विधा वस्ति परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरूह स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्" इति वैद्यकम् । अनुवसति, अनुवासर दीयते वा इ०। सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु०। तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-सन पादावकृष्ट । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवस वा दीयत इत्यनुवासन । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्राव-कृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति" । "निरूह शोधनो लेखो स्नेहनो बृंहणो मत । निरूहशोधितान् मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव वह्न्यज्जलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवन । तस्माद्धि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयत" इति । "तत्रो-न्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णापमाढ्य रोगश्रममदमूर्च्छा च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपसृष्ट-क्षतक्षीणचतुर्स्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्यतृष्णा बालवृद्धौ च वातरोगाहते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानव । असाध्यता विकाराणा स्यादेषामनुवासनात्" इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्ति-चर्म्मघमवस्त्रादिनिर्मितेन (पिच्कारीति) प्रसिद्धयन्त्रेण धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीय-मान स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धि । अधिक वस्तिकर्म्मशब्दे वक्ष्यते । अनुवासन प्रयोजनमस्य अनुप्रवच० छ । अनुवासनीय अनुवासनहेतौ त्रि० ।

अनुवासित त्रि० अनु—वास—क्त । सुरभीकृते, वस्तिकर्म्मणा चिकित्सिते च ।

अनुवास्य त्रि० अनु+वस—कर्म्मणि यत् । सुरभीकार्य्ये वस्ति-कर्म्मणा चिकित्स्ये च । "अतऊर्ध्व स्थापनीयाश्च मानु-वास्या कथयिष्यामीति" सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा—णिनि । यथाविधायिनि, अनुगते च । "गुणानां तदन्वयव्यति-रेकानुविधायित्वमिति" सा०द० ।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध—क्त । सम्पृक्ते । "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते । अनुविद्ध इवार्थो हि सर्व शब्देन भासते' इति वाक्यप० । "कोटानुविद्धरत्ना-दिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगम स्फुट' इति सा०द० । [वावन्त्यावितिं ' भा०भी०प० ।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपभेदे "विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् त्रि० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+वृत–क्विप्। यथा दर्शितं यथाक्रममिति अनुवर्त्ती च "अनुवृदनुवर्त्तनी" इति भा० भा०।

अनुवृत्त त्रि० अनु+वृत–क्त। अनुगते पूर्वप्रकाशितशब्दसमाने [illegible] अनुवृत्तेव [illegible] [illegible] सर्वकाकारे। अनुवृत्तो [illegible] च। [illegible] त्रि०।

अनुवृत्ति स्त्री० अनु+वृत–क्तिन्। अनुसरणे [illegible] पूर्वप्रकाशितशब्दसमाने [illegible] च। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भाष्य०। "अनुवृत्ति [illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अनुवेध पु० अनु+विध–घञ्। वेधे। "[illegible] [illegible] [illegible]" इति भा० द०।

अनुवेल न० वेलायां वेलायाम्। प्रतिवेलं अनुक्षणे "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] त्रि०।

अनुवेल्लित न० अनु+वेल्ल–क्त। [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]।

अनुवेश पु० अनु+विश–घञ्। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible]।

अनुवेश्म त्रि० अनुगतं वेश्म [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अनुव्य त्रि० [illegible] अनु+व्ये–क। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अनुव्याख्यान न० अन्वर्थं व्याख्यानम् प्रा० स०। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] च।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ–घञ्। [illegible] [illegible]।

अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]।

अनुव्रज्या स्त्री० अनु+व्रज–क्यप्। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

अनुव्रत त्रि० अनुगतं व्रतं यस्य बहु०। [illegible] [illegible] [illegible] ३।९,६, [illegible] [illegible] इति भा०। [illegible] [illegible] [illegible]।

अनुशतिकादि पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अनुशय पु० अनु+शीङ्–अच्। [illegible] [illegible] [illegible] च। अनुशय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रि०। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]

पञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्”। बीजं ब्रीह्यादिबीजम्। अयो लौहम्। वाह्यो बलीवर्दादि। रत्नं मुक्ताप्रवालादि। स्त्री दासी। दोह्यं महिष्यादि। पुमान् दासः। एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः। परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यग्बुद्ध्याऽनुशयो भवति तदा दशाहाद्यभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिः। न पुनरूर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम्। यत्तु मनुवचनम्। “क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति”। तदुक्तलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्त्रचेलयानशयनासनादिविषयम्। सर्वञ्चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम्। यत् पुनः परीक्षितं पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् तदुक्तम्। “क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति” मिता०। तच्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय इति बोध्यम्। “भुक्तकर्मणोऽवशेषे च “कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्चेति” शा० सू० स्वर्गार्थकर्मणो भुक्तफलस्यावशेषं कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति” भा०। “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति”। चरणशब्देनानुशय (शेष) सूच्यते। इष्टादि जन्मनैव प्राग्भुक्तस्योपभोग शक्तिमत्त्वाभावे आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भाव सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुकत्वसामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा०भा०।

अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्—शानच्। परकीयनायिकाभेदे। तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम्। अनुतापकर्त्तरि त्रि०।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्—इनि। यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके स्थित्वा सावशेषे एव कर्म्मणि पश्चात्तापान्वितया भूमिलोके जन्मग्रहणायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे।“यो यो ह्यत्र समन्ति नैर्यायिभिः तदयेन भावितत्वात् सम्पततत्वाच्च संश्लिष्ट-रेत सिगिति” छा०भा०। तस्य रेत सिगाकृत्या पूर्व्व-सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेत सिगाकृतिर्भवतीति आनन्द०। पश्चात्तापयुते त्रि०। गुणरूप अनुशयत एव भुक्तभोगाया प्रकृतेस्त्याग स्मृतावप्युक्तः। “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति “य सपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तकुलाय यथेति” भाग०।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तप्यतेऽस्याम्। अनु+शीङ्—अधिकरणे अच् गौरा० ङीष्। पादरोगभेदे, “हरेदनुशयी वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेरिति” भावप्रकाश।

अनुशर पु० अनुशृणाति अनु+शॄ—कर्त्तरि—अच्। राक्षसे।

अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास—भावे ल्युट्। याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च। “द्वये देवे प्रतिघाते पञ्चक शतमर्हति। अपकृते तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति इदा। करणे ल्युट्। तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा ‘अथ शब्दानुशासनम्”। ‘अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योत। “अथशब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्”। “अथ योगानुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः अनयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थत्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गानुशासनमित्यमर” अनुशासन सभामनुपद प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम्। महाभारतान्तर्गतानुशासनपर्व्वणि।

अनुशासित त्रि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति अनु+शास—तृच्। कर्त्तव्योपदेशके। स्त्रियां ङीप्। औणा०तृन्। अनुशास्तापि तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अनुशासिन् त्रि० अनु+शास—णिनि। कर्त्तव्योपदेशके दण्डयितरि च ‘यस्ते मानुशासी राजेति” त्रिक०।

अनुशिष्ट त्रि० अनु+शास—कर्म्मणि क्त। कृतानुशासने, यस्य हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी०। शीते इत्यर्थे, पार-सुखा० भवादौ अत्र। आनुशीत्यः तद्भवादौ त्रि०।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा०स०। सतताभ्यासे अनवरताचरणे “आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमेति” भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्त्तनस्यानुशीलनं तदर्थः

अनुयोग पु० अनु+युज घञ् । [illegible]

अनुयोजन न० अनु+युज-ल्युट् । [illegible]

अनुयोजनीय त्रि० [illegible]

अनुयो(यु)जित न० अनु+युज-भावे क्त [illegible]

अनुयोक्तृ [illegible]

अनुरक्त त्रि० अनु+रञ्ज-क्त । [illegible]

अनुराग पु० अनु+रञ्ज-घञ् । [illegible]

अनुरोधिन् त्रि० [illegible]

[illegible]

अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । [illegible]

अनुविद्ध त्रि० अनु+विध-क्त । [illegible]

अनुवेधन न० अनु+विध-ल्युट् । [illegible]

अनुभूति स्त्री० अनु+भू-क्तिन् । [illegible]

अनुसूयागर्भा [illegible]

अनुपद्ध [illegible]

अनुशुष [illegible]

तृतीयमनुष्टुभमिति" च कात्या० सर्वानुक्र० "शुचिमनु-ष्णिहा माध्यमनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्ठ त्रि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था—क षत्वम् । अनु-क्रमेण स्थातरि "स्थिता विश्वा अनुष्ठा प्रवणेषु जिघ्नते इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति भाष्यम् । भावे अङ टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठातृ त्रि० अनु+स्था—तृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि "नाकृतेप्सितं फलमनुष्ठातरीति" न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था—भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्मा-दिकरणे । धर्मलक्षणादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-न्द्रित" इति मनुराह च "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित त्रि० अनु+स्था—कर्मणि क्त । विधानेन कृते धर्मशास्त्रादौ "धर्मशास्त्रैर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था—कु । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानामुरून् प्रासार्यद्दधावनुष्ठु इति ऋ० १,९५,२ अनुष्ठु इत्येतद-व्ययं सम्यक्समानार्थं ष्ठु, यथेति भा० ।

अनुष्ठेय त्रि० अनु+स्था—कर्मणि यत् । विधेये । "धर्माभि-र्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति भा०व०प० ।

अनुष्ण त्रि० न उष्णः न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे "अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्" इति" मनु । न उष्णः विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यधर्म्मेषु जड इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-करणाय अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानु-ष्णता । अत्र कारिणार्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज" इति भाषा० । अनुष्ण स्पर्शश्च पृथिवीसमीरणयोः, तयोरौष्ण्योपलब्धिस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणा अस्य । चन्द्रे अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवल्लिका स्त्री अनुष्णा शीतला वल्लीव इवार्थे कनि टापि अत इत्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त्य० वीप्साया वा अव्ययी०। वत्सरे इत्यर्थे प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ् अनुशतिका० उभयपदवृद्धिः । आनुसांवत्सरिक प्रतिवर्षभवे त्रि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+वृ—ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने । अनुसंवरणाय हितम् ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । आनुसांवरणिक तद्धितादौ त्रि० ।

अनुसंहित त्रि० अनु+सम्+धा—कर्मणि क्त । कृतानुसन्धाने यस्य शास्त्रार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायाः विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । "अर्चके प्राक्तनु-संहितमिति" ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम "अनुसन्ततिपातिनः पटल्वमिति" माघ ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्—ल्युट् । अन्वेषणे चिन्तने च ।

अनुसन्धेय त्रि० अनु+सम्+धा कर्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् । अनुसन्धातुं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ—ट स्त्रियां ङीप् । अनुचरे सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ—ल्युट् । अनुगमने, सदृशीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य) पश्चात् सवने, "अनुसवनमनेनमातभेरन्विति का० २५,१२, २६, एन ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्व्वे ऋत्विजः स्वमान्तेषु स्नुयेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाह्न इत्यर्थे तत्रभव पारिमुखा० ञ्य । आनुसाय्य तत्रभवे त्रि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ—घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानु-सारेण क्रोधलोभविवर्जित" इति दा० स्मृतिः । "शास्त्रानु-सारादधिका व्यापारक्रिया न सिध्यतीति" मनु ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्-युच् सारणा अनगत्य सारणा चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणाद्धेतुत्वम् "तस्मात् पलायमानानां कुर्य्यान्नात्यनुसारणम्" आ० शा०प० ।

अनुसारिन् त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ—णिनि । अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनमिति शकु० । "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सू—क्यप् । शकुन्तलासहचरी-भेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ—क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुला-न्तरं सर्व्वान् पश्चाद्या क्विप् । कलटायां स्त्रियां, स्त्री । तस्या अपत्य मतान्तरे कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । आनुसृतिनेय तदपत्ये पुं०स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज—क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि सप्तम्या

[illegible] । [illegible] स्त्री । [illegible] । [illegible]

अनुवेधिन् त्रि अनु+विध–णिनि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनुसरण त्रि अनु+सृ–ल्युट् [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अनुसृति स्त्री अनु+सृ–क्तिन् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनुस्यूत त्रि अनु+सिव–क्त [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनुस्वार पु अनु+स्वृ–घञ् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनुहरण न अनु+हृ–ल्युट् । [illegible] ।

अनुहार पु अनु+हृ–घञ् । [illegible] ।

अनुहार्य त्रि अनु+हृ–ण्यत् । [illegible] ।

अनुहृत त्रि अनु+हृ क्त । [illegible] ।

अनुहोड त्रि [illegible] । [illegible] ।

अनूक पु अनु+उच–[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १८।११७ [illegible] । "[illegible]" [illegible] १६।७२२ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनूचान पु अनु+वच–कानच् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनूढा स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अनूप त्रि अनुगता आपो यत्र [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] १८।१ २३ ।

अनूरु त्रि अन+ऊरु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनूति स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ६,२८,१ । "[illegible]" [illegible] ।

अनूदित त्रि अनु+वद–क्त । [illegible] ।

अनूद्य अव्य अनु+वद–ल्यप् । [illegible] ।

अनृत त्रि न ऋत [illegible] । [illegible] ।

अनूप त्रि० अनुगता आपो यत्र ७ब० अच्समा० अतउत्वम् । जलप्राये स्थाने । "शकट शाकिनी गावो जालमसन्दन धनम् । अनूप पयसो राजा दुर्भिक्षे न च एत्तय" इति आह्नि० त० छागलेय । तत्स्थे सर्व्वदावासिनि महिषे पु० । "नद्यम्बुवंशच्छन्नस्य यातलं प्रमयान्वित । देशो-ऽनूप इति ख्यात" इत्युक्ते "अनूपसर" इति प्रसिद्धे देशभेदे पु० । "अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति" रघु ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन–ड ७त० । (आदा) इति ख्याते आर्द्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे त्रि० ।

अनूप्य त्रि० अनूपदेशे भव यत् । अनुगतजलदेशभवे "यस्य आपो धन्वन्या यस्य सन्त्वनूप्या" इति स्नानमन्त्र ।

अनूबन्ध्य त्रि० अनु+बन्ध–ण्यत् उप० दीर्घ । बधाय बन्ध-नीये यज्ञिये पशौ, "पयामनूबन्ध्यामालभेत" इति शत० २,४,४,१४, "अनुबन्ध्यवेदीति" आश्व० । [याजार्थे ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घ । अनु-

अनूरु पु० न स्त ऊरू अस्य ब० । सूर्य्यसारथौ विनताजे सुते अरुणे । तस्य अपूर्ण एव गर्भे मात्रा अण्डस्य स्फोट-नादूरुप्रभृत्यङ्गशून्यकत्वम् तत्कथा भा०आ०दि० । यथा "तत पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत । पूर्व्वार्द्धकायसम्पन्न-मितरेणाप्रकाशता । स पुत्र क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुति । योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया । शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्माद्दासी भविष्यसि । पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्द्धसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्द्दासीत्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् । न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् । प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं बलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शप्त्वा तत पुत्रो विनतामन्तरीक्षग । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति" । "गत तिरश्चीनमनूरुसारथेरिति" माघ । [तत्कथाऽनुपदउक्ता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरु सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्य्ये

अनूराध त्रि० अनु+राध–घञ् उपस०दी० । अनुराधनीये "इन्द्र वयमनूराध हवामहे" इति अथ० १९,१५,२ ।

अनृच पु० नास्ति ऋगध्ययनतया ऋक् यस्य अच् समासान्त । ऋक्शून्ये अनुपनीते बालके । "नाऽन्यत्र कृत्वापावध्येतर्थ्ये वेति" सि०कौ० । "यथा षण्ढोऽफल स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दान तथा विप्रोऽनृचो-ऽफल" मनु । "अनृचश्च अनधीयान इति" कुल्लू० । "अनृचो माणवक इति" मुग्धबोधम् । समासान्तविधेर-नित्यत्वात् क्वचित् न अच् । "तेन यज्ञं हि सहस्राणा-मनृचां यत्र भुञ्जते इति" "तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलमिति" च मनु । समासान्तपक्षे अनृचे इति विषयसप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेद । अध्येतरी-त्युक्ते "अनृक् सामेति" सि०कौ० । अजभावपक्षे विभा-षया कप् । अनृक्क ऋक्शून्ये त्रि० ।

अनृजु त्रि० न ऋजु । शठे वक्रे कुटिले च । "न पाणिपाद-चपलो न नेत्रचपलोऽनृजु" इति मनु । "या आतुरस्ये-अनृजोर्मृत्यमिति" ऋ० ४,३,१२ । "तस्मात् पापाख्य-त्वनृजू व्ययार्थस्थौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया कलहदारिद्र्यशोकदेति" मुहूर्त्तचि० । ऋजुमार्गगामी पूर्व्व-गति, अनृजु वक्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थ ।

अनृण त्रि० न ऋण यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ्च व्यवहारदेय-तया उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृत धनम् । तच्चावश्य शोध्य तदशोधने "ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातक भवति । अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण-शब्देन व्यवह्रियते "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणै-र्ऋणवा भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्य , यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य" इति श्रुति एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋण्यात्रेणा-ऋणशोधने अनृणो भवतीति ऋत्वादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति" ऋण-शून्यस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना "दशलक्षणक धर्म्म-मनुतिष्ठन् समाहित । वेदान्त विधिवच्छ्रुत्वा सन्यसेद-नृणो द्विज" इति अनृणस्यैव सन्यासोऽभिहित । "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हतीति" मनु । "एष वा अनृण य पुत्रीति" श्रुति । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रि-यते । तदभिप्रायेणैव "प्रापौष्टिगरथनेमीतेरनृण कराटवर्त्तिभि रिति" रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् त्रि० न ऋणी स्त्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने "दिवस्या-ष्टमे भागे शाकं पचति यो नर । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते, इति भा०व०प० । "एकमप्यक्षर यस्तु गुरु शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्य यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति" पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । "यद्वाहमभिदु-द्रोह यद्वा शेप उतानृतमिति" ऋ० १,२३,२२ । "प्रियस्य

[illegible]

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितय प्रसाध्या । अन्योन्मितौ कुट्टविधेर्गुणाप्तौ ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्येऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्ट परिकल्प्य साध्यम् । विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्न यदि मानमेवम् ॥ भूय कार्य्य कुट्टको ऽत्रान्त्यवर्ण तेनोत्थाप्योत्थापयेद्व्यस्तमाभात्" । "इदमनेकवर्णसमीकरण वीज यत्नोदाहरणे द्वित्र्यादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषा यावत्तावदादयो वर्णा मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्व्वाचार्य्यैं कल्पिता यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक, चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शवलक, श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादोन्यक्षराणि अव्यक्ताना सञ्ज्ञा असङ्करार्थं कल्प्या । अत प्राग्वदुद्देशकालापवर्द्धिष कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्य्यौ पक्षा वा समा कार्य्या । तत स्वल्पावतारोऽय तयो समयोरनेकत्वात् पक्षादितरपक्षस्याद्य वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च इतरपक्षाच्छोधयेत्तत आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजकवर्णोन्मिते । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेव कृते सति अन्या उन्मितय स्यु । ततस्तासूत्रन्मितिषु एकवर्णोन्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो समी कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितय स्यु । एव यावत्सम्भवस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्णे योऽङ्क स भाज्यराशि, यो भाजके स भाजक, रूपाणि क्षेप, अत कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमान, या लब्धिस्तद्भाजकवर्णमान, तयोर्मानयोरिष्टभाजकभाज्याविष्टेन वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्यौ । तत स्वस्वमानेन स्वक्षेपेण पूर्व्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यल्लभ्यते तत् पूर्व्ववर्णस्य मानम् । एव विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानैस्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टक कार्य्य ।अथ यदि विलोमकोत्थापने क्रियमाणे पूर्व्ववर्णोन्मितौ तन्मितिर्भिन्ना लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेप स भाज्यवर्णनाम तेनान्यवर्णमानेषु त वर्णमुत्थाप्य पूर्व्वोन्मितिषु विलोमकोत्थापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि । इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागत व्यक्तमव्यक्त, व्यक्ताव्यक्त वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निरसनमुत्थापनमुच्यते' तद्व्याख्या । उदाहरण तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि॰ अनेका विधा प्रकारा यस्य । बहुप्रकारे

"यत्रानेकविधमानन्त्यं तत्र स्यान्मत आनन्त्यं बलीय" इति परि॰ ।

अनेकशस् अव्य॰ अनेक+वीप्सार्थे कारके शस् । अनेकवारार्थे "अनेकशो निर्ज्जितराजकस्त्वमिति" भट्टि ।

अनेकाग्र त्रि॰ न एकाग्र । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये

अनेकान्त त्रि॰ न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र । अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ पु॰ । "अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्ध प्रतिपक्षित । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति" भाषा॰ । स च त्रिविध "आद्य साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मत । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत" इति भाषा॰। एकान्तोऽव्ययस्य प्रमाण॰ण । ऐकान्त न॰त॰ अनैकान्तोऽप्यत्र क्वचित् "भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्ध श्चेत्येव" पाठ । तथा च साधारणादित्रितयान्यान्यत्वमनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु॰ अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति वद–णिनि इत॰ । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकायवादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि॰ अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे शब्दे । यथा गवादय अक्षादयश्च । 'अनेकार्थस्य शब्दस्य सयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा श्रयेति' सा॰द॰। अयमाशय "सयोगश्च विभागश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधि । सामर्थ्यमौचिती देश कालाद्युक्ति स्वराचक । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव" इति हर्युक्तैरनेकार्थशब्दाना सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्या, सयोगाद्यैरितरार्थबोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थ एव स्मार्य्यते । तद्भिन्नार्थस्य तु व्यञ्जनया बोध इत्यलङ्कारिकाणा मतम् । तथाच सयोगादय शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धका । व्यञ्जना वृत्त्या तदुपस्थापने तु न । 'अनेकार्थशब्देभ्य सर्वेषामर्थानामविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादय अन्यशब्दविषयशाब्दबोधमात्र प्रतिबध्नन्ति न तु व्यञ्जनाविषयमिति' रसगङ्गाधर । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दाना 'क्वचिदाच्छेदकत्वाभावलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र सयोगादय अन्यार्थबोधनमेव प्रतिबध्नन्ति । तथा च सयोगादय सति तात्पर्ये, तद्विषयीभूतार्थविषयस्मृति तज्जन्यान्वयबुद्धिं च न प्रतिबध्नन्ति किन्तु तात्पर्यकालोपायका इत्यन्ये व्यञ्जाख्यैर्नाशि लोपमुरिति भेद । अन्ये तु अनेकाना प्रयोजनानि

नत्र वस्तु वा । अनेकप्रयोजनमपि त्रि॰ "अनेकार्थाभि-
धाने च साधुष्वनेकार्थी" इति स्मृतिः । बहु ।
स्त्र्यनेकाने द्रु॰ न॰ त॰ ।

अनेकाश्रित पु॰ अनेकमाश्रित तत् । वैशेषिकमते संयोगादिषु, गुणभेदेषु च । "संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि-त्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः" इति भाषा "मिलने सति अनेकवृत्तित्वमाश्रितत्वमिति" मुक्ता । एकत्व एव अनेकानाश्रितत्वेऽप्यनेको-पाधिना । अपि च संयोगादय आश्रया न तथा । एकदेशेनानाश्रितत्वेऽपि तथात्वेऽपि न तत्र तथा-त्वमिति भेदः ।

अनेकशस् अ॰ न एकम् । बहुसंख्याके प्रकारे । "अनेकशो धनवो कार्यश्च" इति स्मृतौ । "बहुभिः प्रकारैः प्रयुक्तिवन्निर्मिते अर्थादा इतरदर्शनमिति" मा । अनेक-शब्दे त्रि॰ क्रियां वीप् ।

अनेडमूक त्रि॰ एडो बधिरो मूको वाक्शक्तिरहितश्च नास्ति यस्मात् । न॰ त॰ । (काला बोवा) इति ख्याते जनपदभेदे, जडस्वभावे च । [शठे स्वार्थे निरवधारे ।

अनेय त्रि॰ नेतुमशक्यः नञ्‌ त्रि॰ अनेयबुद्धौ न॰ त॰ ।

अनेनस् त्रि॰ नास्ति एनः यस्य । पापशून्ये निष्पापादि
इति "राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः" इति
मनु॰ ८ अध्यायादिषु । "अनेनो धीमतो नाम" इति भा॰ १।१६।७। "अनेनाः पापरहितः यथा भवति" धातव "सनेना भवता दर" इति भा॰ ७,९९,१ । "अनेना भवति" इति भाष्यम् ।

अनेमा पु॰ नी–मनिन् न॰ त॰ । अप्रधाने निरुद्धकार्ये ।

अनेहस् पु॰ न हन्यते हन–असि प्रत्ययेन । काले । स्त्री अनेहा । "अनेहा काले दिष्टोऽप्यनेहापि" अमरः । न हन्यते सर्वं हि यतः । अहिंसनीये त्रि॰ । "अनर्वं मर्त्यानां अनेहर्वमिति" ऋ॰ १।९।६ । "अनेहसं वैना-न्याभिर्वादिति" भा॰ । "अनिमिषत्वम् अनागसं स्तनुहि अनेहसम्" ऋ॰ १।१।९ । "अना मोऽस्ते बहाय विश्व अनेह" ऋ॰ ६।१।१ ।

अनेकाश्रय न॰ एकाश्रयस्य भावः नञ्‌ अभावे न॰ त॰ । एका-श्रयाभावे । न॰ ब॰ । एकाश्रयशून्ये त्रि॰ । "आसन्नाश्र-यैकाश्रयेषु सर्वेष्वप्यनेकाश्रयादिषु" भाष ।

अनेकान्त पु॰ अनेकान्तवादार्थे । तत्र सप्तभङ्गिनया अने-कान्तो स्याद्वादेति" जैना वाचस्पत्यम् ।

अनेकान्तिक पु॰ एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठञ् एकान्तो नियतो व्याप्तिमान् तत्‌ कार्ये नञ्‌ न॰ त॰ । अनेकान्तवादार्थे अनेकान्तवादेऽपि दृष्टम् "नियतैक-नियो नय भावा । नैयायिको नियमविरुद्धत्व त्रि॰

अनेकान्त न॰ न ऐकान्तम् अभावे न॰ त॰ । एकान्ताभावे ।

अनेतिस त्रि॰ न एतिस्य यस्य । परम्परावचनरहिते अवधारणे । "अनागतमवेक्ष्य च अर्थसंपत्तिवदिति ?" मा॰ भा॰ व॰ ।

अ(आ)नैपुण न॰ अनिपुणस्य भावः ष्यञ्‌ वा अत्राध्ये वा इति । अनिपुणत्वे । अत्र अ(आ)नैपुण्यमपि न॰ ।

अ(आ)नैश्वर्य न॰ अनीश्वरस्य भावः अत्राध्ये वा इति । अनीश्वरत्वे अनीशत्वे । नास्ति ऐश्वर्यं यस्य । अनैश्वर्ये वैधव्ये त्रि॰ ।

अनो अव्य॰ अन+णी–ओ । अभावार्थे । "अनो भवति महाने नानो भवति अनो धनम् नागोजि मोक्षवाद" । अनो ह च इति भो इति च निरुक्त व्याकरणशिक्षा ।

अनोकह पु॰ अनसः शकटस्य अकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति हन–ड ६त॰ । वृक्षे । "इत्थं पूर्वं स्तुवति सुमनो वदान्यदिति अनोकहजनितसुमन्दमीति च" रघु । "क्वचित्प्रकृष्टतमोऽनोकहमाकलयन् इति" माघ ।

अनोदन त्रि॰ नास्ति ओदनः अन्नं यत्र । "मासार्धमनुदन्यां स्त्री । "पञ्च हविषामभवनोदनं वा" इति श्रुतिः ।

अनोहन त्रि॰ न ओहारस्वभाव एव ओहृ+अ–न न॰ त॰ । ओहारोऽहारत्वाभावेन हरौ । "मा प्रभुः प्रभव पुना-रादयन्ते च दर्श्यते । अनन्तभूर्ध्व एव परस्पर विनी-चनि" भट्ट । औचिति औचारे तथा तस्य । अनोक्ते त्रि॰ ।

अन्त्‌ बन्धे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्‌ । अन्तति ऐ आन्तित्‌ इ अन्ताथि अन्तते । निबन्धने अन्तो इति वेद "ऋचोहि पूर्वस्याऽन्तो इति श्रुतिः ।

अन्तु सौत्रो बन्धिन् पर॰ इ॰ अन्तम् ।

अन्त्र अ॰ सौत्रो धातुः अन्तये अन्ते न धता अन्तकाले ब्र आदिनु वेद पर । अन्तति । निषि अन्तम् ते निबन्धिन । आन्तीत्‌-आन्तन्‌ । अन्तिता-अन्तता । अन्तितिति–अन्तुति । अ अन्त । निषु अन्ति । अ–अन्ता अन्तिता । नि+अन्ता-न्ते । अन्ति अन्यते "अन्ति कार्यनिवन्धेऽपि चोक्ता-र्थि" भाष । अनु अन्तः । अन्तु अन्तु । अन्तति-इत्यं वाक्यमिति" । नि । अन्तर्यति अन्तु । अन्त-

नम्। "अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरञ्जनम्" का०प्र०। कर्त्तरि ल्यु। व्यञ्जना एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा-श्रयेति" सा०द०।

अन्त न० अम–तन्। स्वरूपे, समाप्ते च। शेषे पु०न०। नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु०। निकटे, मनोहरे च त्रि०। तत्र स्वरूपे "मृदुलतान्तलतान्तमलोकयदिति" माघ। नाशे "पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति शिखिनो मुदा। "अद्य कान्त कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यतीति" उद्भट। "वैरस्यान्तं करिष्यति" रामा०। सीमायां "वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहमिति" नैष०। "ओदकान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य" इति श्रुति। सीमाऽवधिः स च दैशिकः कालिकश्च। तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे कालिकस्तु। "पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवमिति" ज्योति०। "दशाहान्ते पुनः क्रियेति" स्मृति शेषसीमायाम् "अस्तु वनान्ताहनितवक्षारिणमिति" माघ। "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन" इति भामिनी०। "गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पमिति" रघु। शेषावयवे "नेत्रान्तसङ्कोचते" इति वेदान्त इत्यादि। निश्चये। "उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति" गीता। उभयो सदसतोरित्यर्थ। निकटे अन्तपाल। समाप्ते शुद्धान्त। शेषे निशान्त।

अन्तःकरण न० कृ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्य करणं, कर्म०, तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत० वा। ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादिपदाभिलप्यमाने इन्द्रिये। तच्चान्तःकरणम् वेदान्तिमते चतुर्विधम्। "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" इत्युक्तकार्य्यभेदात्। अन्यत्र व्यक्तमुक्तम् "यदा तु सकलविकल्पकाद्य तदा भवेत्तन्मनः इत्यभिख्यम्। स्याद्बुद्धिसंज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम्। अनुसन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम्। अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या तु तदहङ्कारतां गतमिति"। एतदनुसारेणैव शारदायामुक्तम् "अन्तःकरणमात्मन। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकीर्त्तितमिति"। तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादन्तःकरणत्वम्। तत्साधकमनुमानञ्चेत्थम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं सप्राहकेन्द्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत्। नच चक्षुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादिमात्राभावादित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादय। साङ्ख्यादयस्तु महत्तत्त्वापरपर्य्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः। पञ्चतन्मात्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्योत्पत्तिमुक्त्वा 'तेनान्तःकरणस्येति" सा०सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च भाष्ये एव प्रयोगादिकं दर्शितम्। "अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति। अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव। तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षाया वृत्त्योः कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति। यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वक्ष्यमाणवृत्तिभेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः, कार्यकारणभावश्चोक्तः योगोपयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाशिष्ठे। "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मक। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य वीजं विद्धि महामते। एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृति। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते। अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता। सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा" इति। अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम्। अत्र वाक्ये वीजाङ्कुरन्यायेनैकस्यैवान्तःकरणद्रव्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यवस्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति। साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनवृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भाव। अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भाव "इति। कारिकायामपि "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विषयाख्यमिति" त्रैविध्यमुक्त्वा "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषाणीति" तत्त्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम्। एवञ्च पुरुषस्य सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम्" सा०सू०। "अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्येतव्यम्। नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह। लौहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति। अन्तःकरणं हि तप्तलौहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति। अतस्तस्य चेतनायमानतयाधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थ। नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चिते सङ्गित्वमग्निवदेव स्यादिति चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष,

[illegible] । न तु [illegible] । [illegible] इति हि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति ।

धम्मा कुटिल त्रि [illegible] । [illegible] त्रि ।

धम्मा हानि स्त्री [illegible] । (वृद्धि) इति [illegible] त्रि ।

धम्मा कोटर [illegible] । [illegible] ।

धम्मा [illegible] इति ।

धम्मा पङ्गु त्रि [illegible] । [illegible] ११.१३ । [illegible] ।

धम्मा पात त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

धम्मा पातिन् त्रि [illegible] । [illegible] ।

धम्मा पाल त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ११.६.११ "[illegible]" [illegible] ।

धम्मा पुर न [illegible] । (धम्म) इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

धम्मा पुरघर त्रि [illegible] । [illegible] ।

धम्मा पुरसम्राम त्रि [illegible] । [illegible] ।

धम्मा पुराणम त्रि [illegible] । "[illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] (१) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (१)। [illegible] (१) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

दद्याकार खरकृष्णमूर्द्धज गतु,नाशने कुशल । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तधी स्त्रीजितो मतिमान् ॥ सामोति (५) य
कोऽतिविरूपदेह शयानुगामी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रम्भसमाप्तकार्यो गुणे शशस्यैव भवेत् समान " इहत्-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक त्रि० अन्तःपुरे नियुक्त ठक् सद्यापूर्व्वकविधे-
रनित्यत्वान्नवृद्धि । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ "अस्मत्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति' शकुन्त० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । द्वादशवर्षादूर्द्ध्वमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । "वर्षैद्वादशकादूर्द्ध्वं यदि पुष्पं
बहिर्नहि । अन्तःपुष्पं भवत्येव पनसोडुम्बरादिवत्" ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निकृष्टप्रकृतौ अमात्यादौ । "अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महद्व्यसनमिति" नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ त्रि० अन्तः स्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट त्रि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । "अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बे-
नेति" काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तः स्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च "पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्"मित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे न० । [दुःखदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीड़कत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ त्रि० अन्तः अभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । वृक्षादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानाः वल्ल्य
एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना । अन्तः-
संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा ६ब० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे त्रि० ।

अन्तःसुख त्रि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव सुखं यस्य ।
आत्मानुसन्धानमात्रसुखे बाह्यसुखशून्ये । "योऽन्तः-
सुखोऽन्तरारामः इति" गीता । [मदस्राविणि हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तः स्वेदो मदस्यन्दः मदजलं यस्य ६ब० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्—ण्वुल् ।
मृत्यौ "व्याजेनापि कृता राजन् गो दर्शयति सान्तक-
मिति" भार०पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे "कामप्रभावान्मयि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्राः" इति रघु । विनाश-
कमात्रे त्रि० "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति" वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये संहर्त्तृत्वात्तथात्वम्, "महोदधिशयोऽन्तक" इति
विष्णुसह० ।

अन्तकर त्रि० अन्तं नाशं करोति कृ—ट उप०स० । नाश-
कारके । "अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः" इति
भट्टि । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण त्रि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।
"दूरतं समाश्रयञ्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-
करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति" मनु । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पाद-
नम् । नाशने । "षो अन्तकर्म्मणि इति 'पा०धातु० । अन्ते-
र्नाशनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन "राघव ! स शरैर्घोरैर्घोर
रावणमाहवे" इत्यादौ शास्यस्य कर्म्मता स्येति रूपेर्लोटो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे 'अवासासीत्
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् त्रि० अन्तं करोति कृ—णिनि ६त० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । ण्वुल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे त्रि० । [ब्रह्म निर्वाणमृच्छतीति" गीता ।

अन्तकाल पु० ६त० । मृत्युकाले, "स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकृत् त्रि० अन्तं करोति कृ—क्विप् ६त० । विनाशके ।

अन्तग त्रि० अन्तं गच्छति गम—ड उप०स० । कार्य्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्य्यकारके, पारगामिनि, च "यत्नेन
भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं
छन्दोगं च समाप्तिकमिति" मनु । [गामिनि ।

अन्तचर त्रि० अन्ते शेषावधौ चरति चर—ट । कार्य्यादिशेष-

अन्ततस् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिकस्तसि । अन्तेन अन्ते
अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । "वैश्योऽपि मासिता-

[illegible] इति [illegible]। "[illegible] इति वा । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अनताम त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] १।१०।८, "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अनतपात्र त्रि ह [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अनताद् [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] १।११।८ [illegible]" इति [illegible] १।११।८, [illegible]" [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अनतर न [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] १।१ ८, [illegible] "[illegible]" [illegible] १।११।१२ [illegible] "[illegible]" इति" [illegible] १।१९।८ "[illegible]" [illegible] इति ८।१८।१८, [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (१४) [illegible] । "[illegible] ६।८।० [illegible]

[illegible] वा । "[illegible] [illegible] १।११।१२ "[illegible]" इति वा । [illegible], "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

अनतरथिन् ह [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible]" "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

अनतरेज्ञ ह [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]

कुरङ्ग" इति । बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनित्यबहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्य्यभेदे, तद्बोधकशास्त्रे च । यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ "इकोऽचीति" पा०)नित्यमाप्तं नुमं बाधित्वा "ह्रस्वो नपुंसके" इति पा० ह्रस्व । पूर्व्वं कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च नुमुरूपकार्य्यं प्रत्ययस्थानरूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्बहिरङ्ग, ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य बहिरङ्गनिमित्तककार्य्यबाधकत्व बोध्यम् । "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति" "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैव "बहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बलीति" कारिका । अन्त आसन्नमङ्गं कर्म० । आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमनननिदिध्यासनानि, सम्प्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च बहिरङ्गाणि । तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयइत्यष्टौ सम्प्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादय बहिरङ्गाणि, प्रतिबन्धकस्य चित्तकायप्राणेन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु सम्प्रज्ञातसमाधे समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्रयमभिधाय "त्रयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्य" इति पात० सूत्रे धारणादित्रयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादिस्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असम्प्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्वाण्येव बहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तर मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देहस्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु । विवरण षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । ६त० । आत्मीयसमूहे न० ।

अन्तरज्ञ त्रि० अन्तर भेद विशेष जानाति ज्ञा—क ६त० । विशेषज्ञे "नान्तरज्ञा श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते" इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तर व्यवहित करोति अन्तर+णिच्—भावे ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधापने, "हविरन्तरणे प्राक् प्रधानेज्याया" इति कात्या० २५,५,१५, "यदि नाम हविरन्तरित न स्फीतमेव, प्राक् प्रधानेज्याया ज्ञात्वा समाहरेत् हविषोऽन्तरण बहूनां मध्ये एकस्यापहरणमिति" तद्भा० ।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तर सदृश, अत्यन्तसदृशे "स्थानेऽन्तरतम" इति पा० । सादृश्यञ्च "तुल्यास्यप्रयत्नमिति" पा० सूत्रोपात्त स्थानादिसाम्यम्, यथा ककारादीना ङकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एव सकारस्य षकारे । आत्मीयतमे च ।

अन्तरतस् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्याद्यर्थे । "इदमन्तरत कृत्वा रावण वाक्यमब्रवीत्" इति रामा० ।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरस्थे परमात्मानुसन्धायिनि । अन्तर भेद पश्यति दृश क्विप् ६त० । विभेदद्रष्टरि त्रि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरण मध्यदेशशब्दे दृश्यम्

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तर मध्यवर्त्ती पुरुष वा दीर्घ । अन्तर्यामिनि परमेश्वरे । "मन्यन्ते वै पापकृतो "न कश्चित् पश्यतीति न" । तांस्तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष" इति मनु ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मन कल्पितोपचारेण पूजायाम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमातापितृभ्य प्रभवति प्र+भू—अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्णे मूर्द्धाभिषिक्तादौ । अन्तरप्रभवाश्च द्विविधा अनुलोमजा, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्टवर्णात् अपकृष्टवर्णाया स्त्रिया जाता मूर्द्धाभिषिक्तादय अनुलोमजा, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णाया स्त्रिया जाता प्रतिलोमजा सूतादय । "भगवन्! सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वश । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्मान्नो वक्तुमर्हसीति" मनु । एतेषां भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा "तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते" इत्युक्तम् । अधिक वर्णसङ्करशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अय गमनम् इण्—अच् । मध्यगतौ व्यवधाने । ल्युडन्तमप्यत्र न० । अन्तरं याति या—क । देहमध्यस्थचित्तगते त्रि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि । चित्तस्थे जीवे । तस्य तत्र प्रतिबिम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था—क ७त० । देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्—डा । निकटे, मध्ये, विनार्थे च । तत्र मध्ये "अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति" या० । "अन्तरा मृतसूतके" इति स्मृति । "पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभि अन्तरा गमने विद्यादनध्यायमहर्निशमिति" मनु । "सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृता" इति रघु । "अथेमे वीज-

[illegible]

मिश्वहि श्रुतौ । "योऽन्तरे माकाय मार्गोदन्तरीक्षमभव दोत हि तथाम तत पुरान्तरा वा इदागीषीक्षमभूदिति' तस्मादन्तरीक्षमिति' ।

अन्तरिक्षप्रा त्रि॰ अन्तरिक्षं प्राति पूरयति प्रा-पूरणे विच् । अन्तरिक्षपूरके "अन्तरिक्षप्रां रथेभिरादतमिति" ऋ॰ १,११९,२ । "अन्तरिक्षं द्युलोक मतेजसा प्राति पूरयतीति" विच्, भा॰ ।

अन्तरिक्षप्रुत् त्रि॰ अन्तरिक्षे प्रवते प्रुङ् गतौ क्विप् । अन्तरिक्षचरे "अन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिरिति" ऋ॰ १,११६,३ ।

अन्तरिक्षसद् त्रि॰ अन्तरिक्षे सीदति गच्छति सद्-गतौ क्विप् । आकाशचारिणि । "हंस शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदिति" ऋ॰ ४,४०,५ । "अन्तरिक्षसद् अन्तरिक्षगन्तारीति' भा॰ ।

अन्तरिक्षसद्य त्रि॰ अन्तरिक्षे सदनम् सद्म सद-भावे यत् । अरिक्षसदने । "उपरि सद्य या उप नयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति" कौ॰ ब्राह्म॰ ।

अन्तरिक्ष्य त्रि॰ अन्तरिक्षे भव यत् । अन्तरिक्षभवे । "पवतामन्तरिक्ष्या इति ऋ॰ ८,२६,५ ।

अन्तरित त्रि॰ अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त इत॰ । अन्तर्गते अन्तर व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त । व्यवधानीकृते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "हिरेफवृन्दान्तरितं सरोरुहेतिति" किरा॰ । अपसारिते, "कुर्व्याद् यथास्थानकमन्तरं वेति" सीताबलावन्तरशब्दस्य वियोजने प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न॰ कर्म्म॰ । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न॰ अन्तरिक्षवत्सर्वम् । [दृक्के आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजल न॰ अन्तरीक्षात् पतित जलम् शा॰ त॰ । दिव्यो-

अन्तरीप पु॰ अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब॰ अप् समा॰ आत ईत्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गतजलत्वात्तथात्वम् द्वयोस्तु भेद चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयोर्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपमित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्वय इति तेनायं पु स्त्री॰ इति केचित् ।

अन्तरीय न॰ अन्तरे भव गहादित्वात् छ । "नाभौ धृतस्य वस्त्रस्याच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रभाषन्ते तद्-विचक्षणयाम्यतो" रित्येवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवाद्यर्थे धूमा॰ वुञ् । आन्तरीयक तद्भवे त्रि॰ ।

अन्तरे अव्य॰ अन्तरेति इण्-डे । मध्ये । 'आनन्द्योऽन्तरान्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरित्यमरः" ।

अन्तरेण अव्य॰ अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्वेऽपि णत्व नेष्यम् । विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे "अन्तरेणाञ्जनि यज्ञा मत्प्राणस्य प्रसादमिति' रामायणम् । मध्ये "अन्तरेण वै योनिं गर्भं सम्भवति" कौ॰ब्रा॰ । "अन्तरेणापां गुणम् इति" स्मृति । तत्र विनार्थे, द्वितीयान्तीये पर्यायेण, "श्रीमेघेन विना गम्भुमान्तरेणाच्युत इत्यामिति छ॰ मो॰ । उभयोर्मध्ये ऽपि द्वितीया "अन्तरेणाहवनीय गार्हपत्यञ्चेति कौ॰ ब्रा॰ ।

अन्तर्गडु त्रि॰ अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थक । ग्रीवाप्रदेशे जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्वत् निरर्थके । "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्व्वदर्शन स॰ । "अन्तर्गडु निरर्थकमिति मेदिनि ।

अन्तर्गत त्रि॰ अन्तः अन्तःकरणे गत । अन्तःकरणस्थे देहस्थे च "अन्तर्गत प्राणभृतां हि वेद' इति रघु । 'येषामन्तर्गत पाप जनानां पुण्यकर्मणामिति' पुरा॰ "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्चितेनेति' उद्भट । अभ्यन्तरस्थे च "अन्तर्गतगये ग्रामे एकमन च गतिधापिति' । "नेयमङ्गलिकारेण स्पृश्यतेऽन्तर्गत मम" इति च मनु । अन्तर्गतफलारम्भा मम्यानामिव सम्पद्" इति रघु ।

अन्तर्गर्भ त्रि॰ अन्तरभ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य । अभ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते । "कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावन्तर्गर्भाविति" कात्या॰ २ १, २१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी॰ । गर्भमध्ये अव्य॰ ।

अन्तर्गर्भिन् त्रि॰ अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्यस्य इनि । मध्यस्थगर्भयुक्ते । "अनन्तर्गर्भिण साग्र कौश द्विदलमेव चेति" पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृति ।

अन्तर्गृह न॰ अन्तःस्थ गृहम् । वाराणसीस्थे सप्तावरणवति स्थानविशेषे "अन्यस्थाने कृत पाप वाराणस्यां विनश्यति । वाराणस्यां कृत पाप पञ्चक्रोश्यां विनश्यति । पञ्चक्रोश्यां कृत पापमन्तर्गृहे विनश्यति" ॥ काशीमा॰ अन्तर्गृहमध्यस्य "अन्यत्र यत्कृत पाप तत्काश्यां परिणश्यति वाराणस्यां कृत पाप मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृत पाप पैशाच्यनरकावहमिति" 'देवो विरजस पीठादन्तर्गृह विशेय चेति" च काशी॰ । गृहस्याभ्यन्तरे च । गृहस्य मध्यम् अव्ययी॰ गृहस्य मध्ये अव्य॰ ।

अन्तर्घण पु॰ अन्तर्हन्यते क्रीडीभवत्यस्मिन् अन्तर्+हन-अप्

[illegible]

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भाव प्रवेश । मध्यप्रवेशे समुदाय-मध्यपाते । "आत्मानमात्मना विभ्रत्सृजतीति व्यपदिश्यते अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक" इति हरिका० । स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वह्निमज्ज्ञानविषयत्वा-द्वह्नेर्वह्निमदन्तर्भाव । अन्त स्थोभाव । चित्तवृत्तिभेदे ।

अन्तर्भावना स्त्री अन्त स्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता भावना । व्यञ्जकचेष्टादिशून्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावित त्रि० अन्तर्+भू–णिच्–क्त । मध्यप्रवेशिते समुदायान्तर्भूतीकृते । "अन्तर्भावितसत्त्व चेत् कारण तदस-त्त्वत । नान्तर्भावितसत्त्व चेत् कारण तदसत्त्वत" इति खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कार-णस्य यत् सत्त्वमङ्गीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापातः तत्र उत्तरत्र एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुत तथा नाङ्गीक्रियते । एव च विनापि सत्त्व, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि दोषोऽस्ति इति तदाशय ।

अन्तर्भूत त्रि० अन्तर्मध्ये भूत भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-र्गते च । "कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरै । सर्वै-रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते" इति हरिका० "एष वै भगवान् विष्णुरन्तर्भूत सनातन" इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् त्रि० अन्तर्गत बाह्यव्यापारशून्यतया अन्तरेव स्थित मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च । दु खितस्य हि बाह्येतरदितरव्यापारशून्यतया तत्प्रती-कारचिन्तयान्तरेव मनस स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-स्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-स्कतया तथात्वमिति भेद ।

अन्तर्मुख त्रि० अन्त परमात्मा मुख प्रवेशद्वार यस्य । बाह्य-वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ । अन्तरभ्यन्तरे मुख यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्रावणसाधने शस्त्र भेदे न० । "सूचीकुशपत्राचीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकू-र्चकानि विस्रावणे" इति सुश्रुतम् । अन्त करण अविद्या-वृत्तिरूप द्वार सुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना अविद्यावृत्तिरूपान्त करणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके प्राज्ञाख्ये जीवभेदे "आनन्दभुक चेतोमुख प्राज्ञ" इति श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम् । मुखस्य मध्यम् अव्ययी० । मुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्त स्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादि-वर्णा । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्दे ऽनुपद वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्त स्थाया मातृकाया न्यास उच्चा-रणपूर्वक तत्तत्स्थानेषु न्यास । अन्तस्थमातृकावर्णाना स्मरणपूर्वक तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा "न्यासोऽय-मान्तर" इत्युपक्रम्य "द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् । दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्न्यसेद्दश । षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादीन्न्यसेच्च षट् । आधारे चतुरोवर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले । हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये । तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एव समाहितमना ध्यायेत्प्राणीयमान्तर" इति तन्त्रसार ।

अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृत । गर्भाशये मृते बालकादौ "भवत्युच्छासपूतिश्च शूल चान्तर्मृते शिशौ" इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्य्य त्रि० अन्तरे भव दिगा० य । मध्यभवे ।

अन्तर्याग पु० अन्तरन्त करणेन मनसा कल्पितोपचारैर्याग पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारै पूजने, होमभेदे च । "अर्च्चयन् विषयै पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासै-स्तन्मयताबुद्धि सोऽहम्भावेन पूजयेत्" । तन्मयेति तदेकत्व-ज्ञान सोऽहमिति, "मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-येत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दबृंहिते । दर्शयत्यात्मसद्भाव पूजा होमादिभिर्विनेति" । विषयपुष्पाणि यथा । "अमा-यामनहङ्कारमरागमगद तथा । अमोहकमदम्भञ्च अ-निन्द्राक्षोभकौ तथा । अमात्सर्य्यमलोभञ्च दशपुष्प विदुर्बुधा । अहिंसा परम पुष्प पुष्पमिन्द्रियनिग्रह । दया पुष्प क्षमा पुष्प ज्ञान पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभि १५ पुष्पै पूजयेत् परदेवताम्" । अथ होम । "आत्मा-नमपरिच्छिन्न विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-रूप सविभाव्य च । चतुरस्र तु चित्कुण्डमानन्दमेखला-युतम् । अर्द्धमात्राकृतियोनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ ध्यात्वा तन्मयस्य ज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-चैतन्यरूपाग्नौ हविषा स्रुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षवृत्ती-र्जुहोम्यहम्" । (स्वाहा इति प्रथमाहुति, मूलान्ते) धर्म्मा-धर्म्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा । सुषुम्णावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्" । (स्वाहेति द्वितीयाहुति मूलान्ते) "प्रकाशाकाशहस्ताभ्या अवलम्ब्योन्मन स्रुचा । धर्म्माधर्म्मकलास्नेहपूर्णमग्नौ जुहोम्यहम्" । (स्वाहेति तृतीया

[illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ११,११ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ५ । १ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ४,१ ९ ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । '[illegible]' [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] १।४ "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । "अपपस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा" कात्या० २,५,११, "अन्तर्वेदि वेद्या करिष्यमाणाया प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति" तद्भा० "अन्यदन्तर्वेदि" कात्या० १२,२,२ । अन्तर्वेदि विहित कर्म्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इष्ट्यादौ कर्म्मणि "नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति" मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति" कुल्लू० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्य्यन्ते गङ्गास्थलीति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे

अन्तर्वेशिक त्रि० अन्तर्वेशे अन्तःपुरे नियुक्त ठक् वचा पूर्व्वपदविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुक्यादौ । अन्तर्वेश्मिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हत्य अव्य० अन्तर्+हन–ल्यप् । मध्ये हत्वेत्यर्थे "अन्त-रपरिग्रहे" पा० अपरिग्रह एवास्य गतित्वेन समासः परिग्रहे तु न, "अन्तर्हत्वा गत हत परिस्यत्रेति" सि०कौ० । [त्वदति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हास० । गूढहासे, हेम० ।

अन्तर्हित त्रि० अन्तर्+धा–क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । "अन्तर्हितशब्दार्थे" इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि० अन्तो नाश परिच्छेदो वाऽस्य मतुप् मस्य वः । नश्वरपदार्थे 'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण" इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । "स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवत स लोकान् जयतीति" छा० उ० । "अन्तवत परिच्छिन्नार्मिति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस–णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्या वेलाऽवधिः कालो वा हेम० । शेष-

अन्तशय्या स्त्री शयन शय्या शीङ्–भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे हेम० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तत्स्थत्वात् श्मशाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-साहस्यात् कर्म्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद्–क्विप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । "समुपासते गुरुमिवान्तसद" इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तस्सलिल न० अन्तरप्रकाश सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले "गङ्गाया अन्तःसलिलवाहित्वान्न दोष" इति रघु० । सत्ताभावपक्षे अन्त सलिलमस्याः । अन्तर्गत सलिलं यस्या । अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । "अन्तःसलिलमव-गाह्येतेति" श्रुतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थित तापः । चित्ततापे, देहमध्य-

अन्त(न्ते)स्था पु० अन्त स्पर्शोष्मणोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था–क्विप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावसानस्पर्शाना शषसहरूपोष्मणश्च मध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । "हकार पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्य त वि-जानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतमिति" पा०शि० । स्था–क । अन्त स्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गहा० छ । अन्त स्थीय मध्यस्थभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च द्व० राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयो । "अन्तादिवच्चेति" पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्यानलोवह्निः । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ च ।

अन्तार पु० अन्त वनपर्य्यन्तदेशमृच्छति ऋ–अण् उप० । "अभिज्ञातारमन्तार पशूनां पुरुष विदुरिति" भारतोक्ते पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्तस्थत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशायिन् पु० अन्ते पर्य्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी–णिनि ।

अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसातुं छेत्तुं शीलमस्य अव+सो–णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । "अन्ताय सर्वो-पायं जन्तुमाशाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते सम्बध्यते अन्त–इ । नटाभिनयन-काले तद्भक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० "मुग्धप्रमीतवदुमेयवरन्ति मातो-रिति" भाग० "यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट स" इति ऋ० १,७९,११, "अन्ति अन्तिके" भा० । "नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे" ऋ० १,१६७,९ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तसदर्थसामीप्ये "तद-वावन्तिदेवगिति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते सम्बध्यते सामीप्येन, अन्त–घञ् सो-ऽस्यास्तीति मत्वर्थीय ठन् । सामीप्यवति । "विमान्तिके पितॄन् ध्यायन्निति" "शनैः पितुरन्तिके पुनरिति" "चले-षुच स्थानान्तिके" इति च मनु । "तामन्तिकन्यस्तबलि-प्रदीपामिति" रघु । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । चुल्लग्राम न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां आप्नोति अन्त+कन् । पर्य्यन्तव्यापके त्रि० । "केशान्तिको ब्राह्म-

तत्र इन्द्रः वाचा प्रचोदयः । बलादर्शितो राजः वायु मायाविनो भिन्द" इति "यद्विभेदार्थिर्थ गर्भं हृदौ सैनेर्दिश प्रभुः । कर्हिचि वादिर्थ वा यत्था निषेधेन नैति" च ब्रह्म । "अमाये वाक्यमामिव चिति" वा द ।

अमितशस्त्रम त्रि अभिसैनामित्रः अभिसामये रूपम् । बलायचने वेदे तु "दाहिति" दिशतोऽपि नमतोऽनुमार्गे ।

अमितशाखिप पु अमितं सर्वेषु वायवत्सु आ+नी–अप् । निषदके आयसयतारे च ।

अमितौजस् अव्य अमित+ओजस् समोपः अमितमहाद्वीपित् । अमितौ प्रार्थे "अमित प्रभवमिवौजपुराणादिति" भ० ११०।१५, "अमितम अमितादिति" भा ।

अमित्र त्रि अमते रुजा अम+इत्र । शत्रौ वरे च । "अम्बतयस्यपूर्वान् शस्यन्ति तथामितः । बहिर्मा-कराणामनिषव गते गर्भे" शिशौ ।

अमित्रघात त्रि अमित्र अमितं गतं समीतं यस्य । निषदकमये 'अमिताया मृते" इति भ० ७,७४ ३ । 'अमित्र अथर्वाभिसे गतं वर्णं वदाः वामित्रघातैरिति" भा ।

अमीवचातन पु अमं पिष्टे निवासयति यक्षि रम–भव च वयसया । विशेषार्थे तत्र ब्रतपित्राणि प्रदत्तपित्राणारसोमिच प्रदसा । "अमीवान्ने शिव शेष शिशुः शिरः ।

अमीवहन् पु अम पिष्टे निवासयति यक्षि रम–त्रिषि च वयसया । शिव "अमायान्ने गतिपीतीति च सत्य इति शिशिरिति वदा "अमाविरैतमाय-माय गतिशर्मेति "अमावीतवर्तमानवनामे गमीति" च भा । "गमरैतामनोयातो मरुभयवतीति इयत् । यावादित्यैर्वायिति वाग्भावादौ त्रि ।

अमोदास्य न अम्ब प्रदात यत्रे बद्ध । अमोदाचचार सूत्रे गते "गजितो वमनामन्यावे" वा सूत्रे 'वर्षे भावनाने किम् ? कोशित्र यतो इयोति उदाक-निरर्विगतोऽमोदार्थं वर्त्तयति" शि की । अम्बो अम्बा यवे चदात । द्वारपत्रस्तावह अम्ब उदाका गाने वचाने 'वर्णितो अमीरुच उदात इत्यादिकारे विशिष्टे अमोदावचारे वर्णं वाच इत्यादि । 'भावो वा अमोदाय । 'मौरावच" इति शि की । "शिरो-ऽम उदात" इत्यादिकारे वाग्भावार्थप्रविशदने वर्तिवर्तितत्वात् उदाच । वाति च अमाति शि की

अम्बराणि ११। इवादौ अम्बराणि । वातवयोतामन्-गतिवाटिवमामम्बोदरादा वोधा ।

अम्बर त्रि अम्बं शब्दं वतीति अम्ब+अर् । आकाशे । "अम्बरादपि गर्भं च गौरव इन्द्र वाप्योति बदा "अम्बरवलास इति इत । श्वेते गद्यौतम-किवी यथा मुक्ता च प्रविभूषा च सम्बन्धतो शिरी भासात् वार्यं त वदति" गर्वैषम्यदिवाचो माध्यवर्ष-मातिरमिति" 'माधवो च शिवेशूल" इति च बद्धः । "अम्बरवरायातिरिति "भवगदवपरीत च वर्षेवमानिकामिति" च इत । श्वेतानां वर्णा-वर्णामववयानारपातम् । वायवायते "वामाम सूत्र गाठिचं इन्द्रापीनम्बुपर्यापीति बहु वायावीशेषम्ब एव तावश्वीत् वामा २ । । अवरवोऽर्थं वमतम् । कपवम्बुपर्वैहि पि इति "विषवतावदम्बुवकुवर्षिति च एवा "भिवतो अयवम्बवकुवर्णिति इवा । बत वासव इवि वामितह बलोहतच्चे अवस्वं मोवम् अमाय वरिच्छेदाय शिवः बद्ध । वरिच्छेदमार्थे इंविधिनीत्रो विशेषहार्थे "अम्बी भिन्नवाविर्यिवेण वरिवीषिवि" इति वाचा यथे वरवमूलां मम्बादी-माह अम्बह विशेषमानवभावात् विशेषहैव वरिच्छेद करतमिति वक्ष्यमानम् । तथामात् वी । अम्बी मत्युमि त्रि । यथा वक्ष्यामो यथो देवी रुचीनां यथो भीमा यथीमां यथो वचार इत्यादि । वंशायेरे च वर्णविवायं वर्णं गराहरिति इववृषोत्तर वंशे"ति भावनायावौगौते स्वाववयमाने । अभिवयायीतो वर्ण वायविवाहे 'भावोऽम्बवर्णौ हिरुवाम्बुनिन इति बोधा । अम्बवविवादवदायी त यतेऽम्बीमो शि-वैतिवेश इति मोच वा । "शिवोवातववूवाम्बुपवा-वदव् वर्णं वचा इति वचोति । अनोव दिवा बद्ध । विशालविदोवाव्बावा वरकौरवा इवोमावां शिवावाद् वी । यथा 'विविश्ववे सुरुवम वा वृतिवेरम-वैव मिशुवोपि वाम्बुव । पूर्वेव विविश्वो-वरणोवै मृता वाव रविता वुर्विवाद । एव विवा वरवीववा इवोमाव्रा वाद । अमोववाद । बत बोवैऽमोतामवावविविवववावीव वत् वृदवाव वमम् । दरवमवुवर्णवाववोर्वे वदवीतवववाव-वमम् । मृदवावववमवीरवार वचम इवा । वत वामीवदरववेवमवोपर्ह वत् वविर्ण वब मावववम् ।

तयोर्व्यासखण्डयोर्य समासस्तस्मादुपरितन खण्डं दृज्या। सोऽत्तरगोलेऽथ स्वया कुज्यया युता यावत् क्रियते नाव- हिनार्धेऽर्कोदयास्तसूत्रयोरन्तरं स्यात्। दक्षिणे तु कुज्यया हीना। यतस्तत्रोदयास्तसूत्रादधः कुज्या। यदर्को- दयास्तसूत्रयोरन्तरं सा च धृतिरुच्यते। एवमन्त्यापि। अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत् त्रिज्यातुल्य भवति। तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते तावच्चरज्यातुल्या भवति। अथ चरज्यया त्रिज्या युतो- नाऽन्त्यासञ्ज्ञा भवति। नक्तन्त्याख्यो चेलसस्थानभेद। किन्त्वङ्काना गुरुलघुत्वात् केवल सङ्ख्याकृतो भेद इत्युप- पन्नम्' प्रमिता०।

अन्त्यकर्म्मन् न० अन्ते नाशे भव कर्म्म। अन्त्येष्टिक्रियायाम्। 'जायायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि" "प्राप्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभि कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति "जातकर्मान्त्यकर्माणि नवम्यान्त तथैव चेति" च मनु। "तमेन मृतमितोऽस्मादुत्प्रामात् अग्नये" इति छा०उप० अग्नयेऽन्त्यर्थस्त्विजोहरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्मणि" इति छा०उप० भा०।

अन्त्यज पु०स्त्री० अन्त्य सन् जायते जन–ड। शूद्रे तस्य वर्णमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम्। "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चे- च्छ्रेष्ठमन्त्यज"इति मनु। "अन्त्यज शूद्र "इति कुल्लू०। शेषजातमात्रे त्रि०। अन्त्यश्चाण्डाल इव जायते जन– ड। रजकादिषु सप्तसु जातिषु पु०स्त्री० "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजा स्मृता" अत्रिसंहिता। "न शूद्रराज्ये निवसेदित्यधिकृत्य नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिरिति" "सहस्र त्वन्त्यजस्त्रियामिति" च मनु।

अन्त्यजन्मन् पु०स्त्री० अन्त्य जन्म यस्य। शूद्रे, "प्रतिपदस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मन"इति मनु। शेषजातमात्रे त्रि०।

अन्त्यजाति पु०स्त्री० अन्त्या जातिर्यस्य। शूद्रे। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर। वाचिकैः पक्षिमृगता मानसैरन्त्यजातितामिति" मनु। चण्डालादौ च। "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनीति" आप०।

अन्त्यभ न० कर्म०। मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयो राशि चक्रस्यान्ते स्थितत्वात्तथात्वम्।

अन्त्ययोनि पु०स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य। शूद्रे, चण्डालादौ च 'शूद्राश्च सन्त शूद्राणामन्त्यानामन्त्य- योनय"इति मनु।

अन्त्यवर्ण पु०स्त्री० कर्म०। शूद्रे। पदवाक्यादेरवसानस्थिता- क्षरे पु०। [पृष्ठे ऽस्य विवरणम्।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म०। शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र मन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचर सूते" इति मनूक्ते निषादस्त्रिया चण्डालजाते (मुरदाफराश) इति ख्याते सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप्। "चण्डाल श्वपच क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिन" इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डालादिषु च। "अन्त्यावसायिनामन्न- मश्नीयाद्यस्तु कामत" इति अङ्गिर स्मृति।

अन्त्याश्रम पु न० कर्म०। चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्त्यस्य इनि। चतुर्थाश्रमयुक्ते।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म०। अन्त्येष्टौ साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारके यज्ञभेदे "अन्त्याहुतिं हावयितु समिप्रा" इति भट्टि।

अन्त्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा ऊति रक्षणम् अव–क्तिप् कलोप। आसन्नरक्षणे "अहमन्त्यूतिमयोभुवमिति' ऋ० १,१३८,१।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्ते भवा इष्टि। साग्निकस्य मृतस्य देह- संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्प्रभवत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे च। "पतितानां न दाह स्यात् नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय" इति शु०त० स्मृति।

अन्त्र न० अन्त्यते देहो बध्यतेऽनेन अति–बन्धने करणे ष्ट्रन्। देहबन्धने–"दश शाखास्त्रयो व्यामा पुंसामन्त्राणि सूरिभि अर्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत्"। इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे। "सार्द्धत्रिव्यामान्य- न्त्राणि पुंस स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि" सुश्रुतम्। "निर्व्य- दस्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्" "यस्यान्त्रमन्त्र रूपते- पिभिरिति" सुश्रुतम्।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूज शब्दभेद। अन्त्रविकूजने "पक्वा- शयस्थोऽन्त्रकूज शूल नाभौ करोति वेति" सुश्रुतम्।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य दोष पाचयति। अग्निसारे निर्यास- विषे औषधिभेदे 'स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविध विषमुच्यते" इत्युपक्रम्य। "दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीय षोडशाश्रयमि- त्यभिधाय "मूल पत्र फल पुष्प त्वक् क्षीर सार एव च निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशम स्मृत" इति विशेषेण स्थावरस्य स्थानसङ्ख्या "अन्त्रपाचककर्कोटसौरीयकर- घाटक रम्भानन्दनवराटकादि सप्त सकुमारनिर्यासविषाणा-

अन्यत्र नष्टस्य न ग्राम इत्येतत्परतया तत्रान्धत्वम् भाक्तम्। अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध—चु॰ प्रेरणे णिच्—अच्, अन्ध—करणे अच् वा। तमसि अन्धकारे "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना इति" श्रुतिः। यथार्थज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च "आसीदिदं तमोभूतमिति" मनौ "तमसावृततमस्येनेति" "तमसावृत तस्य नानुपश्यति मूढधीरिति" च पुराणे तम-शब्देनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम्। जले न॰ मेदि॰। तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम्।

अन्धक पु॰ अन्ध—ण्वुल्। दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यतानामभेदे यथोक्तं हरिवंशे १४५ अ॰ "दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन्! देवैर्धर्मभृतांवर!। अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमितविक्रमम्। कश्यप उवाच। अवध्यस्ते सुतो देवि! दाक्षायणि! भवेदिति। देवानां समयो नास्ति कश्चित् कमललोचने!। देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम्। आत्मा तवस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्व्वथा। अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्वमागत्य। अकुक्ष्योदरदेशे तु या सुतं सुषुवे ततः। सहस्रबाहु कौरव्य! सहस्रशिरसं तथा। द्विसहस्रेक्षणञ्चैव तावच्चरणमेव च। स प्रजायत्यन्धवद्यसादन-न्धोऽपि हि भारत!। तमन्धकोऽयं नामेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः। अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्व्वान् बाधति भारत!। हरत्यपि च रत्नानि सर्व्वाण्यात्मवशाश्रयात्। मायाबलात्मवीर्येण निगृह्याप्सरसां गणान्। स्वेच्छया भू-रिशोऽत्यर्थं सर्व्वलोकभयङ्कर। परदारापहरणं पर-रत्नविलोपनम्। चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चय" इति "निशितत्रिशूलदारितान्धकमहासुर इति" काद॰। अन्ध एव अन्धक स्वार्थे कन्। मुनिभेदे स च बृह-स्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतथ्यात् ममतायामुत्पन्नः बृहस्पति-शापादन्धत्वमापेदे। तस्य जात्यन्धत्वात् दीर्घतमा इति नामान्तरं तत्कथा भा॰ आ॰प॰ १०४अ॰ "उत-थ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम्। बृहस्पतिर्बृ-हत्तेजा ममतामन्वपद्यत॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदतांवरम्॥ अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यता-मिति। अयञ्च मे महाभाग! कुक्षावेव बृहस्पते!। औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत॥ अमोघरेतास्त्व-ञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः। तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपार-मितुमर्हसि॥ एवमुक्तस्तया सम्यक् बृहस्पतिरुदारधीः। कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितुम्॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया। उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत॥ भोस्तात! मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः। अल्पावकाशो भगवन्! पूर्व्वञ्चाहमिहागतः। अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्त्तुमर्हसि॥ अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः। जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम्॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः। पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः॥ स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा। पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः। उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति। एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि॥ स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा॥ जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया। तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम्॥ स पुत्रान् जनयामास गौतमादीन् महायशाः" इति। यादवभेदे च "सात्वतान् सत्त्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान्। भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम्। अन्धकञ्च महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम्। तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह तान् शृणु। अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरो-ऽलभतात्मजान्। कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम्"। इति हरिवंशे ३८ अ॰। "दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धक-निवेशनम्, ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णमिति" हरिवंशः।

अन्धकरिपु पु॰ ६त॰। महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम् यथा हरिवंशे १४६ अ॰ "शूलेन भगवान्रुद्रः प्रदीप्ताग्नि-समप्रभम्। तत् पपात हरोद्दृष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम्। भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्टकमिति"। अन्धकहन्त्रा-दयोऽप्यत्र। अन्धकस्यान्धकारस्य रिपुरपवारकत्वात्। सूर्य्ये, चन्द्रे, वह्नौ, च पु॰।

अन्धकवर्त्त पु॰ अन्धक इव वर्त्तते वृत—अच्। पर्वतभेदे गणा॰ छ। अन्धकवर्त्तीयस्तद्भवे त्रि॰।

अन्धकार पु न॰ अन्धं करोति कृ—अण् उप॰स॰। तमसि तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः। नीलं तमश्चलतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् चलनादिक्रिया-वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-कारित्वेऽपि तमस्त्वे मेचकप्रत्यक्षस्य न सहकारिता

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [ऐरावते ।

भस्मकारमय त्रि [illegible] । [illegible]

भस्मकारि पु [illegible] । [illegible]

भस्मकाष्ठम् पु [illegible] । [illegible]

भस्मकूप पु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

भस्मकूट न [illegible] ।

भस्मतमस न [illegible] ।

भस्मताम्र न [illegible] ।

भस्मताविधि न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्माङ्ग न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्मपूतना स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भस्ममुष्टिका स्त्री [illegible] ।

भस्मविधु त्रि [illegible] ।

भस्मपाण्डुर त्रि [illegible] ।

भस्मस न [illegible] ।

भस्माग्नि पु [illegible] ।

भस्माख्य न पु [illegible] ।

सोमानुपीतिषा' देवीविषोऽन्धवर्त्मा च सान्ध' सप्तम घा
मुपादिति" पुरा० ।

अन्धतमस न० कर्म्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घ' । निविडान्ध-
कारे । इतन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध–प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूत-
क्रीडायाम् तया हि जन अन्धइव विवेकशून्य क्रियते ।
सर्षपाञ्च तस्यायात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्ध ।

अन्धु पु० अन्ध–कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिह्ने च ।
"वाक्‌पाणिपादपायून्धुं सं नाम्याङ्गमनीषिण" इति या०
ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध–उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध–रन् । देशभेदे स च देश' । "जगन्नाथादूर्द्ध-
भागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्त " ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यप ।

अन्न न० अनित्यनेन अन–नन्, अद्यते इति अद–क्त वा
"अन्नाण इति" पा० निर्द्देशात् अन्नार्थतया न जग्धि ।
ओदने, सिद्धान्ने, "यस्य क्षेत्रगत भोक्त' सतुषं धान्य-
मुच्यते । आम तु वितुष प्रोक्त सिद्धमन्नमुदाहृतम्" इति वशि०
स्मृ० । अन्नमूल हि जीवनमित्युक्ते तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तत्रामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोग "आमान्न' हरये
दत्त्वा पक्क' कृत्वाथ खादयेत् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां
जायते कृमिरिति" पुराणे "चाण्डालान्न भुक्त्वा त्रिरात्र
मुपवसेत् सिद्ध भुक्त्वा पराक" इति विष्णुसूत्रे, "आदित्या-
ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् "सिद्धमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्थो
न तु तन्मात्रस्यैवान्नतावोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्न-
भक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टाद-
विधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नवर्ज्जमते देवि । एतान्येव
विवर्ज्जये"दित्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनव्रते तेषां वर्ज्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
"अन्नमशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीष
यन्मध्यमस्तन्मास योऽणिष्ठस्तन्मन" इति श्रुत्या "अन्नमय
हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्व यत्
समर्थित तत् सर्व्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । तत्र "राजान्न

तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु
दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण: । भोज्यान्ना नापितश्चैव
यश्चात्मान निवेदये"दित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
पादनः अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा
परापरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
"गोरस तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यच्चान्यत् पयसाकृतमिति" समर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्रान्ननिवृत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्व तैलपक्व
पायस दधि सक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुर-
ब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगते एवमेव प्रा० वि० । "अन्न हि भूतानां ज्येष्ठ'
तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूप-
त्वोक्ते सर्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्व व्यक्तमुक्त "पृथिव्या
ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजन्यत्वस्य
अन्नत्वमुक्तम् "अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते'
इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नंवोऽन्नमिति श्रुते" "यत्
कृष्ण रूप तदन्नस्येति" छा० उप० श्रुतेश्च । अत एव
भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नात्मिकाया देवताया परामर्श इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्न तत प्रजा इति" मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमय प्राण" इत्युक्त्वा
तत्समर्थनाय "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां
य स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्र योमध्यम तल्लोहित योऽणिष्ठ
स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा
"षोडशकलो वा अयं पुरुष " इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि
माशी: काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्-
स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्त ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा
अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अन्न कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आन-
न्दिन प्राणा: भवन्त्यन्न' बहु भविष्यतीति छा० उप० ।
सूर्य्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आ-
दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मनुना तद्धेतु-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, म० "स्त्रियोऽन्न
पशवोऽन्नञ्च विषोऽन्नञ्च सहोषितामिति" मनु । भक्ष्य-
द्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिद सर्व प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावर

[illegible]

अन्धकारमय त्रि अन्धकार+प्राचुर्ये मयट् । [illegible]

अन्धकारि पु [illegible]

अन्धकासुहृद् पु [illegible]

अन्धकूप पु [illegible]

अन्धङ्करण न [illegible]

अन्धतमस न [illegible]

अन्धतामस न [illegible]

अन्धतामिस्र न [illegible]

[illegible]

अन्धपूतना स्त्री [illegible]

अन्धमूषिका स्त्री [illegible]

अन्धबिन्दु त्रि [illegible]

अन्धवाधक त्रि [illegible]

अन्धस् न [illegible]

अन्धाहि पु [illegible]

अन्धवर्त्मन् पु [illegible]

शोमानुमोतिमा' देवीवियोऽन्ववर्क्षा च स्नान' सप्तम क्षा मुयादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घ । निविडान्धकारे । राजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध–प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूतक्रीड़ायाम् तया हि जन अन्धइव विवेकशून्य क्रियते । सर्षपाञ्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्ध ।

अन्धु पु० अन्ध–कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पु विङ्गे च । "वाक्पाणिपादपायूपस्थं चान्ध्वाङ्कर्मेनीषिणा" इति भा० ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध–उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात् वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध–रन् । देशभेदे स च देश । "जगन्नाथादूर्द्धभागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्त" ॥ वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च । व्याधभेदे इति काश्यप ।

अन्न न० अनिलनेन अन–नन्, अद्यते इति अद्–क्त वा "अन्नाण इति" पा० निर्द्देशात् अन्नार्थतया न जग्धि । ओदने, सिद्धान्ने, 'यस्य क्षेत्रगत मोक्त' सद्धर्म धान्यमुच्यते । आम तु विज्ञेय श्रेय सिद्धमन्नमुदाहृतम्"इति वसि० स्म० । अन्नमूल हि जीवनमित्युक्ते तेषां प्राणहेतुत्वात्तथात्वम् । तत्नामान्तेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः 'आमान्न' हृदये दत्त्वा पक्व कृत्वाथ खादयेत् । पदिर्वैवसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिरिति" पुराणे 'वारुणालान्न भुक्त्वा त्रिरात्र सुपवसेत् सिद्ध भुक्त्वा पराक' इति विष्णुसूत्रे, आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा"इति मानवे च तत्र प्रयोगात् 'सिद्धमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था न तु तन्मात्रस्यैवान्नतावोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्नभक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादश विधानि धान्यान्यभिधाय 'अन्नवर्ज्जमते देवि । एतान्येव विवर्ज्जयेदि'त्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनव्रते तेषां वर्ज्जनीयत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते "अन्नमशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमस्तन्मास योऽणिष्ठस्तन्मन" इति श्रुत्या 'अन्नमय हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्व यत् अशित तत् सर्व्वप्रकारान्नविकारत्वमेव । तथा "राजान्न तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमितार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मान निवेदये"दित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रतिप्रसव अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा परापरोक्ता वेदितव्यास्ते ,च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते । "गोरसं तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेत् शूद्राध्दयच्चान्यत् पयसाकृतमिति" सवर्त्तवचनन्तु आपदि शूद्रान्नमिष्टत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कान्दुपक्व तैलपक्व पायसं दधि सक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणात्तथावगते एवमेव प्रा०वि० । 'अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूपत्वोक्ते· सर्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्व व्यक्तमुक्त "पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजन्यत्वस्य अन्नत्वमुक्तम् 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते" इति तथिरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्या, तस्याश्च अन्नहेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । 'अन्नंगैऽन्नमिति श्रुतेः" "यत् कृष्णं रूप तदन्नस्येति" छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव भाष्यकृता 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा तेजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्नं तत प्रजा इति" मनुना अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमय प्राण" इत्युक्ता तत्समर्थनाय "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां य स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्र योमध्यम· तल्लोहित योऽणिष्ठ स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा "षोड़शकलो वा अयं पुरुषः" इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि माशी काममप पिवापोमय प्राणो न पिबितो विच्छेत्स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्त । प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्न कनीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्न बहु भविष्यतीति छा०उप० । सूर्ये पु०सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मनुना तद्धेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० "स्त्रियोऽन्न पशवोऽन्नञ्च वियोऽन्नञ्च अङ्गीकृतामिति" मनु । भक्ष्यद्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावरं

[illegible]

हि सोम्य । मन" इति श्रुति विवरण कोशशब्दे । अन्न-प्रकृतवचनेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयो यज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्टं । निःसारितरसभागभेदे (सिटि) इति ख्याते ऽन्नकिट्टे "वर्चस्कं मल" इति सि० कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति" प्रा०वि० स्मृति ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांश स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "स वा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्यैः सह संभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरानलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकार । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् चरमधातावेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधान्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादो भवति य एवं विद्वानिति छा०उप० । "अन्नादः दीप्ताग्निरिति" शा०भा० । "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद" इति कात्या० २,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्य्यात् तद्धिताणन्तादेव ङीप् अन्यतोन, तेनात स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि० अन्नमत्ति अद-णिनि ६त० । अन्नभक्षके । "भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे" य० २,५, । अन्नमाद्यं यस्य । अन्नभक्षके त्रि० "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजा यमागमदिति" दन्तधावनमन्त्र । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनु ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽस्य पशोर्यदायुरन्नायुर्वा एष यदायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरर्न्नमिवमन्नायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्विप् ६त० पूर्वपददीर्घ । अन्नवर्द्धके । "अत उत्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रतिचरन्त्यन्नैरिति" ऋ० १०,१,४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य त्रि० अन-अन्नराद्ि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित दृष्टोऽन्यच्च कतमेभ्यो न किञ्चनेति" रघु । "शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ धन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्यास्तदन्यैव मेति" सा०द० रन्यो अन्योक्तिः सर्वनामता । "नान्यस्मै सति सर्वस्व यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्तिसाध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "हन्तच्छन्नन्येषां यः शत-क्रतोरिति ऋ० ८,२१,१४, अयस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० ३,५५,१७ । इत्येऽन्त्यस्य न तत्कार्य्यम्, "साध्वन्यानां सखित्वे" इति मु०बो० जसि तु वा साध्वन्ये-साध्वन्या । तस्येदमित्यर्थे छ दुक् । अन्यदीय ।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ-उण् स्वार्थे कन् कारुक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापराक्षम चित्तं कर्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-बा० यति । अन्यार्थे । "देवदत्तो गच्छति अन्यच्च यज्ञदत्त" इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमच् इति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति तत्र तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेदत्रयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्रयभेदसत्त्वात् । अनेकत्वस्य अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्त पदार्था अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षितास्तावन्त एव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थ । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट । तेनान्यतमस्य न सर्वनामकार्य्यम् "कियत्तदोर्निर्द्धारणे इति" पा० कियत्तद्भ्योऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति मा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रे डतरडत-मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथग्ग्रहणम् । "कर्म्मादिषट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति" शारमञ्जरी "अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

... प्राप्य ... बोधनमिति" ... [illegible]
... ।

मघविद् न ... । ... ।

मघकोष ... ... ।
(...) इति ... ।

मघर त्रि ... इत्यादि ... । ...
... इति ... । ...
... ... ।

मघराज ... ... । ...
... (...) ... ... न
"... ... ..." इति ... ...
... ।

मघदीप ... ... । ...
... ... । ...
... ...
... ..."
... । ... ...
... ... । ...
... ...
... ...
... ।

मघपाद ... ... । ... ...
... ...
... ...
... । ... ...
... ... । "... ...
... ... । ...
... । ... ...
... ... । ...
... ...
... ... । ... ...
... । ... ... ।
... ... । ... ...
... ... । ... ...
... । ... ..."
इति ... १८ ... ।

मघपान न ... ... ।
... "... ...

...ध्याय" इति प्रतिपाद्य "...
... ...
... ।

मघपूर्वा ... पूर्वं यथा । ... । ... । ...
... । ... ...
... । ... ...
... ।

मघपूर्वेश्वरी ... ... । ...
... "... ... ...
पूर्वेश्वरीति" ... ।

मघप्राशन ... ... । ...
... ... ।
"... ... ... इति ... ।
"... ... ... । "...
... ... इति ... । ...
इति ... इति ... । ... ...
... । "... ... ...
... ..." ... ।
... ...
"... ... ...
... । ...
... ...
... ... । ...
... १,५,७८२७ ।,११,४१ ११ १० १८
१६,१७,१८ १२ ११,१६,१३ ८ । ...
... ... । ... । ... ।
... ... । ...
... । ... । "... ...
..."... ।

मघभक्त त्रि ... ... । ...
... ... ।

मघमय ... ... । ...
... । ...
... ...
... ... इति" ... । ...
... इति ... ...
... । "... ..." इति ... ...
... ... । ... । "...

हि सौम्य ! मन" इति श्रुति विवरण कोशशब्दे । अन्न-प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्टं । निस्सारितरसभागभेदे (सिटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्कं मल" इति सि० कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति" प्रा०वि० स्मृति ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांश स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "सवा अय पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्यै सह सभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरा-नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकार । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधातो-रेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमश शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-न्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य एव विद्वानिति छा०उप० । "अन्नाद दीप्ताग्निरिति" शा०भा० । "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-न्नाद" इति कात्या० २,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्-ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्यात् तद्धितापन्नादेव ङीप् अन्यतोन, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि०अन्नमत्ति अद-णिनि ६त० । अन्नभक्षके । "भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-मन्नादमन्नाद्यायादधे" य०३,५, । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-प्रभृतौ त्रि०"अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजा यमागमदिति" दन्तधावनमन्त्र । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनु ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽन्नस्य चक्षोयन्नायुरन्नायुर्भ्यां एष यन्नायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरन्नमिवन्नायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्विप् ६त० पूर्व-पददीर्घः । अन्नवर्द्धके । "अत उत्वा पितृभृतोजनित्री-रन्नावृध प्रतिचरन्त्यन्नैरिति ऋ० १०,१,४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य त्रि० अन-अघ्न्यादि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति" रघु । "शरीरेण समं नाश सर्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खल सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ धन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवो धन्यामृदन्यैव सेति" सा०द० रन्यो अन्योक्तिः सुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्यस्मै दत्तं सर्वस्व यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्ति साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "इतश्चिन्नन्येषा यः शत-क्रतोरिति ऋ० ८,२१,१४, अर्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० २,५५,१७ । द्वन्द्वेऽन्यस्य न तत्कार्यम्, "साध्वन्यानां सन्निहिये" इति मु०बो० जसि तु वा साध्यन्ये-साध्वन्या । तस्येदमित्यर्थे छ दुक् । अन्यदीय ।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ-उण् स्वार्थे कन् कारुक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापराक्षम चित्त कर्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-वा० यति । अन्यार्थे । "देव-दत्तोगच्छति अन्यत् यज्ञदत्त" इति गण० मही० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमइति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदवति तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम् । यथा घटपटान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-त्रयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्रयभेदस-त्त्वात् । अनेकत्वस्य अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्त पदार्था अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-स्तावन्तएव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थ । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-र्य्यम् "कियत्तदोनिर्द्धारणे इति" पा० कियत्तद्भ्योऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति मा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रे डतरडत-मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथग्ग्रहणम् । "कर्मादिष्वट्कान्यतमत्व कारकत्वमिति" सारमञ्जरी "अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

[illegible] ॥

[illegible] ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० [illegible] ।

अन्यतस् अव्य० अन्य+[illegible] ।

[illegible]

अन्यतस्त्य त्रि० [illegible] ।

अन्यत्कारक त्रि० [illegible] ।

अन्यथा अव्य० [illegible] ।

[illegible]

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+कृ+णमुल् । [illegible] ।

अन्यथाख्याति स्त्री० [illegible] ।

[illegible]

अन्यथानुपपत्ति स्त्री० [illegible] ।

[illegible]

अन्यथाभाव पु० [illegible] ।

[illegible]

अन्यथाभूत त्रि० [illegible] ।

अन्यथावृत्ति स्त्री० [illegible] ।

अन्यथासिद्ध त्रि० [illegible]

भाव कारणभावाद् वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्व्वभावे ज्ञाते तत्पूर्व्वभावविज्ञानम् । जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व्वभाविनः । एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् । तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ" इति ।

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्यप्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणतामतिबन्धकरूपे पञ्चविधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०२त० वा अन्यार्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्य पर्य्यायस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । "अन्यार्थं उपन्यास इति"

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे "अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति" माघ०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्यस्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०३त० वा । अन्याशीरित्येव । अन्यस्य अन्येन वाऽऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थित दुक् । अन्यरूपास्थिते २त० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा०छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्यविषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुक ३त० । अन्योत्सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अनुरागार्थे अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्टः सर्व्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भाव । कोकिले "अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दाः श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति" कुमा० । "भलिपुष्टकुशादिवान्यपुष्टैरिति" माघ ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्यः पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पदात् हस्तक्लिन्नपतिकाया पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन 'परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता" । (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता" । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति" । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" इति । अन्यपूर्व्वाविवाहश्च युगान्तरविषयमिति माधवाचार्य्यादयः 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र बलाबले तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः । तत्र पार्श्वादित्वादच्, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवने अन्यरूपधिसभावे च । ब्रा० ष्यञ् । आन्यभाव्य तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पुंस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कोकिले । "कलमन्यभृतासु भाषितमिति" रघु । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनो यस्य । स्वयाह्यविषयपरिहारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पुंवद्भ ।

तत्र उद्दिष्टत्वे इति [illegible] अनुमानेऽपि तत्र [illegible] सर्वथानर्थकम्। [illegible] [illegible] अनुमानमिति भाव इत्यपि। एतादि [illegible]। [illegible] इत्यपि। [हेतौ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि इत्यर्थ। अन्यस्मिन्

अन्यतस् अव्य० अन्य+पञ्चम्यर्थे तसिल्। अन्यस्मादित्यर्थे। अत्र सप्तम्यर्थे "नैव च [illegible] अन्यतो न [illegible] वा। [illegible] [illegible] इति च "[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] अन्यतो [illegible] वा [illegible]" इति [illegible]। [illegible] तु "वा [illegible] [illegible]" [illegible]।

अन्यतम त्रि० अन्ययोरन्यतम [illegible] अन्यतम+ डतमच्। [illegible] "[illegible] [illegible]" इति। [भारते।

अन्यद्‌कारण त्रि० अन्यस्य कारण [illegible] [illegible]। अन्यत्र अव्य० अन्यद्+सप्तमी+त्रल्। सप्तम्यर्थे।

"अन्यत्र [illegible] [illegible] इति" [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] इति अन्यत्र [illegible] इति च [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "अन्यत्र [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] इति। "[illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। अन्यत्र [illegible] "अन्यत्र [illegible] [illegible] अन्यत्र [illegible] [illegible] [illegible]।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाल्। अन्यप्रकारे "[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] अन्यथार्थे च "[illegible]"।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+कृ+णमुल्। अन्यथाप्रकारेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अन्यथाख्याति स्त्री० अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम्। [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री० अनुपपत्ति अन्यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (अर्थापत्ति) इति [illegible]।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भाव। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] च। "[illegible] [illegible] न [illegible] इति" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अन्यथाभूत त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अन्यथावृत्ति स्त्री० अन्यथा अन्यप्रकारेण वृत्तिः। [illegible] [illegible] (मनोविकारे) [illegible] च।

अन्यथासिद्ध त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible]

भाव कारणमादाय वा यस्य । अन्य प्रति पूर्व्वभावे ज्ञाते यत्पूर्व्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्व्वभाविन ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणतामतिवन्धकरूपे मन्त्र-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०२त० वा अन्यार्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्य अर्थोयस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति”

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघ०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-स्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशी दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०२त० वा । अन्या-शीरित्येव । अन्यस्य अन्येन वाऽऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते २त० । अन्यास्थित इत्येव अन्यमास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा०छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुक ३त० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा राग ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अन्यत्करणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुं स्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्ट सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भाव । कोकिले “अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति” कुमा० । “नवकलपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति” माघ ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्य पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् कृतपत्यन्तरपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन “परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुन संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता”।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । “असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यम्प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्व्वावेदनञ्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्य्यादय “नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र मला-मते तत्तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यमवगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्य-पूर्व्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरेति रघु । तत्र अर्शआदित्वादच्, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवने अन्यरूप-विसभावे च । ष्या० ष्यञ् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पु स्त्री०अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पु स्त्री० अन्यया भृत पुष्ट । कोकिले । “कलमन्य-भृतासु भाषितमिति” रघु । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वप्राप्यविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पुमद्द ।

तमपि शोभते । रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि च यामिनी" सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यस्याध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चैतन्याध्यासः, चेतने वा अन्तःकरणतादात्म्याध्यासः "जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः । तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते" इति पञ्चदशी ।

अन्योऽन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योऽन्यस्य अभावः । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैव, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वसम्भवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योऽन्याभावभेदतः" इति भाषा० तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति मुक्ता० । तत्र अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्रि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथा तस्य ज्ञानादिजननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्टप्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च चाद्या । तत्र ज्ञप्तौ "घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतो घटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः । उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य, उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याद्भेदनियततया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टप्रसङ्गः । स्थितौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र सम्मूलकमेव स्वपक्षापेक्षपक्षसापेक्षपक्षत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवह्रियते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति वार्त्तिकृतम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रय अन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारण्य विग्रहः ।

अन्वक्ष त्रि० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० टच्समा० । चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्वग्भाव पु० अनूचोभावः । पश्चाद्भूते, आनुगत्ये ।

अन्वच् त्रि० अनु+अञ्च-क्विन् । अनुगामिनि, स्त्रियां ङीप् । "समानमन्वू अयते अनूची" ऋ० १,११३,२, अनूची अन्यस्त्वन्याविति भा० । "तस्मादिमे अन्वञ्च सौर्यं स्वच" श०ब्रा० । पश्चात् अन्वक् कात्या० ६,५,६ । अनु पश्चादञ्चतीति तद्व्या० । अनुपदे न० अव्य० अमरः । "अन्वग्ययौ मध्यमलोकपाल इति" रघु अनुपद पश्चादित्यर्थः स्वरादेराकृतिगणत्वेन तद्गणीय अनुमाने अव्य० प्रो०मनो० ।

अन्वन् त्रि० अन+क्विप् । अनुगन्तरि । "अन्वासि राजन्वतीति" ता०ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व्वात् हन्तेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+भा-क स० रूपसिद्धिः । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु० अनु+इण्-भावे अच् । सन्ततौ, अनुगतौ, "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति" भाग० । वृत्तौ, आनुकूल्ये, कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्य्यसत्तापादकसत्ताकस्य कारणस्य कार्य्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्य्यसम्बन्धे, च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्व्वपुरुषदेहावयवानुगमनात्तथात्वम् । "तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः" इति "रघूणामन्वयं वक्ष्ये" इति "तस्यान्वये भूपतिरेष जातः" इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति" च रघु पदानां, लोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसम्बन्धे । "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने" इति सा०द० "परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः" इति सि० कौ० । "शब्दार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये" इति सा०द० । तत्त्वे तत्स्वरूपे, "गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति" सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, "स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति" मनुः । अनुगतमात्रे त्रि० । "क्व त्वमेकाकिनी भीरु । निरन्वयजने वने" इति भट्टिः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयबोध पु० एकपदार्थे धर्म्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप० स० । शब्दज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः न प्रत्यक्षं नानुमितिरिति नैयायिकाः । किन्तु तदीयविलक्षण-

[illegible] प्रति [illegible] प्रमाणितत्वात् । "अन्वयो यदि कार्यकारणभावे [illegible] [illegible] एव न च [illegible] [illegible] [illegible] दर्शयति । "[illegible] [illegible] नावर । [illegible] न [illegible]" । [illegible] प्रति [illegible] [illegible] प्रति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ।

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु+इण–णिनि । [illegible] संबन्धिनि [illegible] न [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अन्वर्थ त्रि० अनुगतोऽर्थम् [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज–घञ् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति वा अनु+अव+ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] प्रतिरोधः [illegible] इति [illegible] [illegible] ।

अन्ववाय पु० अन्वयाकृते [illegible] अनु+अव+ [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] अनु+अव+इण्–[illegible] वा । [illegible] ।

अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ [illegible] इति । [illegible] [illegible] यथा [illegible] धूमः । न हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रसिद्धम् । [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] च [illegible] । यथा [illegible] धूम [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री० अन्वयेन [illegible] [illegible] १४ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा धूमवान् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अन्ववसित त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अन्ववेक्षा स्त्री० अनु+अव+ईक्ष–अङ् । [illegible]

अन्वष्टका स्त्री० [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]

पक्षे "स्त्रिया पुंवत्" इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपितामहीगृहीतपित्रादिपरम्। एवञ्च आश्वलायनगृह्ये मनुवचने च पित्रादेरपि देवतात्वश्रवणात् मात्रादिमात्रदैवत्यं रघुनन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शाखिभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं मात्रादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था। "पित्रादिभिः पत्नीषु भोज्या मातॄः प्रति द्विजाः। स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" शङ्खवचनन्तु तासां पृथक्श्राद्धविधानार्थम्। एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण कर्त्तव्यम्। तथा च विष्णुः। "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इति। अत्र होमस्यैवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम्। न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानात्तत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविष्णूक्ताधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात्। न वा लौकिकाग्नौ होमः "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निषेधात्। श्राद्धचिन्तामणावप्येवम्। श्रा०त० रघुनन्दन।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुलक्ष्यीकृत्य अव्ययी० अचसमा०। पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्भागे। स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वामावर्त्तदक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनादिति" आ०त० माध्या०सू०। अन्वष्टमदिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु०। [प्रत्यहमित्यर्थे।

अन्वह अव्य० अह्नि अह्नि वीप्सार्थेऽव्ययी० अच् समा०।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या—ल्युट्। तात्पर्य्यविचारणाय व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "यस्त्वन्वाख्यान क्रियान्वाख्यान चेति" "आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरमिति च वृ०उ०भा०

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादन्य आचीयते बोध्यते यत्र अनु+आ+चि+अच्। उद्देश्यसिद्ध्यानुद्देश्यसिद्ध्यर्थोपदेशे। यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्तामप्यानय, अत्र भिक्षाया एव उद्देश्यत्वं न गवानयने, तत्सिद्ध्युत्तरं गवानयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्द्दिष्टम्। "चान्वाचये समाहारे" इत्यमरः। "चार्थे द्वन्द्व इति" पा० सूत्रे "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः" इति सि०कौ०।

अन्वाजे अव्य० अनु—आजयत्यनेन अनु+आ+जि—डे। दुर्बलस्य बलाधाने। बलस्य हि जयहेतुत्व प्रसिद्धम्। सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽयम्। "उपाजे अन्वाजे इति" पा० वा उपपदसमासे अन्वाजेकृत्येत्यादौ ल्यप्। पक्षे अन्वाजेकृत्वा।

अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश—घञ्। पूर्व्वोपात्तस्य किञ्चित्कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे। यथा अनेन व्याकरणमधीतं न्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः। कथितकथने, अनुवादार्थे च। "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त" इति पा०।

अन्वाधान न० वह्निस्थापनस्य पश्चात् आधानम्। आहितवह्नौ—इध्मयोः तिसृणां वा समिधामाधाने। स्थण्डिलादिकरणानन्तरम् 'तदभ्युद्धृत्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमूह्येति' आ०गृ० इति हि अग्न्याधानोत्तरं तदाधानक्रमः। "अग्नयन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो" वेति कात्या० २,१,२'।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा—कि। स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्राधाने तद्विषये धने च "अर्थमार्गणकार्य्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम। दद्यास्त्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति" कात्या० स्मृ०। सन्तत आधिः। सन्ततमानसव्यथायाम्।

अन्वाधेय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम्। अनु+आ+धा—यत्। विवाहात् परम् पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो दत्तधने स्त्रीधनभेदे "विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति मा०स्मृ०। "बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च। अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति" या०।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य०। गृहमध्ये इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या०स०। गृहानुगते त्रि०।

अन्वायत्त त्रि० अनु+यत—क्त। अनुगते "प्रस्तोत! या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्" "सर्वेऽन्वायत्ता" इति च छा०उप०।

अन्वारब्ध त्रि० अनु+आ+लभ—कर्त्तरि क्त लस्य रः। कृतस्पर्शे "विष्णो कर्म्मणोति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति" का० ६,२,१२, "अन्वारब्धः स्पृष्टवन्तमिति" वेददीप। कर्म्मणि क्त। पश्चाद्भागे—स्पृष्टे, पश्चाल्लग्ने च। "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति" आ०त० वा०। "अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेनेति" रघु०। "द्वाभ्यां पत्नीभ्यामन्वारब्धः" इति श्रौ० सू०।

अन्वारभ्य त्रि० सह आलभ्य लस्य रः। सहस्पृष्टे।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भ लस्य रः। स्पर्शे अनु पूर्व्वकलभेर्हि स्पर्शार्थत्वम्। "अनड्वाहमन्वारभामहे"

इति मनु ११,१२ वाक्ये प्रयोगात् । "अभ्यागारिका दशात्रे चाशयाते कुमार" इति मेदिनी । [वदे च]

अभ्यारूढ त्रि अभि+आ+रुह–क्त । अभिरूढे । अभ्यारू-

अभ्यारोहण न अभ्यात् आरोहणम् । अभ्यारुहति यतो यस्मात् तत्र वा क्रियाविशेषोऽप्यनेन "अभ्यारोहणीयम्" इत्यस्मिन् विहितम् विरहवाहदर्शनात् ।

अभ्यासन न अभि+आस–ल्युट् । अनुपोषणेन सेवने ।

अभ्याश्रित त्रि अभि+आस–कर्मणि क्त । अभ्यासेनाश्रिता देविते "अभ्याश्रितजनानामि" इत्य ।

अभ्याहार्य न यानि यानि आरुह्यन्ते अभि+आ+हृ–मध्यवि ण्यत् । "अभ्याहार्य पर्वपारायणी वा यावो दविषा भवेत् । आपाचार्य द्वितीयं पादस्यावार्य विहुर्य वा इति" आश्वलायनगृह्यसूत्रोक्ते नाम्नीडकतार्षे, अभ्याहार्याः यानि यानि वस्तूनि याज्ञे हविषामाह "विद्वानां यानि आहवनीयार्थं विहुर्य वा इति बह्वा । अर्थाल्लेख-भ्याहार्यमस्ति" बोधि । अभ्याहार्ये नाम्नीडकयावत् हविषा च बहुवचनम् । यावें बहु भवेत् । "निरूप्या-भ्याहार्यं यावं दुर्भोजनमनुपादितमिति बहु । यानि यानिवर्णनमात्रमावहनाववाहिनयावचनात् नाम्नीडवत् एकादशो वाहिनयावचनात्, हविषाम् अथवा यथाव वाहिनयावचनाद्ब्रह्मणम् ।

अभ्याहार्योपयन न अभ्याहार्ये मध्यमे यन्त्रीतोयेन अभ्य+ल्युट् । हविश्यामो अन्यदुविविधा आदितोऽग्नौ । "अथ वैतस्याहार्यं यजमाने हुनमावाहितो द्विषो भक्षादि भवन् इति आ च । अभ्याहार्ये यत्रो हविर्वान्य यो द्वितीये गवमादि अनुना प्रतिमोचन वहन-सन्तन्तात् अध्वर्युरहाहवन विनाय आहार्य नित्य इति भा० । "प्रविष्टे त्रि दर्शपौर्णमासयोरभ्याहार्य यत्ने पुरः यजमानीति आम त्रि । "वविद्धमाहरणा वा यावा वा अथवा वा वर्षि नाम्नादभ्याहार्याणि वा अङ्कुरादने हविषां वा परीपूरणं वा सम्यक्कृर्दिषा नाहेन यत्नावाहार्यमनुयोजनकर्तृ बहु न अन-यनि इ एव आ यज्ञ नित्यविहितमिता ।

अभ्याहित त्रि अभि+आ+धा–क्त । अभ्याहाने अग्नी आहितवति इव अभ्याहितेषि" चाचे वाचिकोस मामस्तक उक्त विहिते च । "अभ्याहितं वाचिकम विहारि वा ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या–अ त्रि । अभिख्ये ।

अभ्युत त्रि अभि+इण्+क्त । अधस्ते युक्ते, इत्यमे, आदृतोये निवेदनमात्रे च "इतर्थाभित्रभ्यासोयम् अभ्यासावादि आह ।

अभ्युष्ट त्रि अभि+इष–क्त । अभ्यिषिते अन्नाहवे । "अभ्य-र्धितमन्ना विद्वते द्विति बुधा । अन्नाहवादे च अभ्युषः स्यात् यथास्य बाबदोषादिर्विम इति सा सा ।

अभ्युष्टि त्रि इष–क्तिन् यज्ञाद्येन अनुयुक्त इति यह । यथा अनुभूवमात्रे "अभ्युष्टये दिने तति सा० मा । "अभ्युषिः अनुभूवविहिताऽऽयोषि या ।

अभ्युषा स्त्री अभ्याद् ईषा अवसीमना प्रा व । वेदाश-मायत्र अभ्याद् अन्नमिषार्यं अद्भ्यांतोयमे अभ्युषार्थं विता इत्य । अभ्युषित्वो अर्थसिद्ध । "अभ्युषिती पौर-वार्थिति" मिता । ल्युट् । अभ्युष्टव्यन न ।

अभ्येत त्रि अनु+इ–कर्त्तरि क्त । अनुमते अभिमतहार्ये ।

अभ्येष त्रि अनुपता आपो यत्र आपादी अश्वप अपि आप ईप् । अनुपतमे आपे तैये पार्थे "अभ्योद्दिषि" इति या अनुः अनयोर्वेष ।

अभ्यूह न अभ अपि विश्व अभयी अन् वा अभ्यूहने । विजयात्पद्य आवातुको अभ्यूह तै अनुपसिति" यानमा ।

अभ्येय इ अनु+इण गतौ अच् । अभ्येये अनुस्या नोकथ पार्श्वं इत्यायत्तकत्वन । इयाप्त अथ यदि वा ।

अभ्येयण न अनु+इष–भावे ल्युट् । अनुपस्थाने मोव अनुस्मृत्य इयमाप आमाप वा आत्मनोऽहे । "एव येव इयाया हितानामिमतां यशो यशु ।

अभ्येषणा स्त्री अनुगमा इच्छा "अभ्येषित्वाद्यमिति वा पुच इाय । अभ्याहवादे अर्थोदिता आवहनाय पदार्थं कुर्वादिना अभ्यर्थं प्रार्थने च ।

अभ्येषित त्रि अनु+इष–कर्मी–इष भावे विष् कर्मणि वा क्त । अर्थिते अभ्याहवादे च ।

अभ्येषिन् अनु+इष णिनि । मोक्षपद ८ "यो वेदान्ते विषी आर्य अनन्यमभ्यमानाविति" इत्यु । स्त्रियां ङीप् ।

अभ्येष्य त्रि अनु+इष–कर्मणि ण्यत् । अनुगन्तव्यो योग्ये च विविक्तविशम इति यति "अभ्यर्थ्यमानीयत्-वात् आत्मदान्तमानम्" इति वा वा ।

अभ्येहु त्रि अनु+इष–भावे कृच वा इच्छायाम् । मोक्ष

शीले तत्कर्त्तरि च “अनुपदमन्वेष्टा” पा०। इष्टपक्षे अन्वेषिताप्यत्र। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

अप् स्त्री ब०व०। आप–क्विप् ह्रस्वश्च। जले। “मत्त जल द्वाक्षलमन्तिकेऽपाम्” भट्टि। “अद्भिरेव पारयित्वा नैमिकाले भुजिक्रियेति” स्मृति अग्नेराप, अद्भ्योऽन्नमिति श्रुति “अपएव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजदिति” मनु। समासान्ते अच् समासान्त। “सहामानि तडूर्ज्जनि चारसा सम्प्रपाद्यते” इत्युद्भट। कृतसमासान्तस्य उपसर्गद्वन्त परस्य आतईत्त्वम्। समीप मेपम् द्वीप अन्तरीपम्। अनुपूर्व्वात्तु देशे वाच्ये अत्। अनूपोदेश अन्यत्र अन्वीपोग्राम इत्यादि। पूजार्थकसुपूर्व्वात् न अच्। स्वाम्पि नगराणि। अपा विकार मयट्। अम्मय वा यञ्। आप्यम्। स्वार्थे चातु० ष्यञ्। आप्य जले न०।

अप अव्य० न पाति पा–ड। वियोगे विकृतौ, विपरीते, निर्द्देशे, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्य्ये च। “अप–वियोग विकृति-विपरीत-निर्द्देशानन्द-वर्ज्जन-चौर्य्य-धारणेषु” इति ग०र०। वियोगे “अपयाति सत्त्वे मिविशतेऽमैतीति” पा० भा०। “सीता रामादपासरत्?। विकृतौ, अपकृत अपचय’ विपरीते, अपशब्द “तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभि। अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हर्य्युक्ते साधुशब्दाना वैपरीत्येनोच्चारणस्यापशब्दत्वस्य परिभाषितत्वात्तस्य विपरीतशब्दत्वम्। निर्द्देशे निर्देशे अपदिशति। आनन्दे अपहसति वर्ज्जने “अपपरी वर्ज्जने” इति पा० उक्ते कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तद्योगे पञ्चमी। अप त्रिगर्त्तात् वृष्टोदेव। चौर्य्ये अपहरति। धारणे अपवर्त्तयति “समेन केनापवर्त्त्येति” लीला०। अपकर्षे अपकर्म्म। अध प्रदेशे, च अपाङ अपान। अधोगतिमानित्यर्थ।

अपकर्म्मन् न० अपकृष्ट कर्म्म प्रा०स०। दुष्टाचरणे। अपाकरणे च ‘ऋणस्यानपकर्म्म चेति’ दत्तस्यानपकर्म्म चेति स्मृति प्रा०स०। दुष्टाचरणवति त्रि०। स्त्रियां वा टाप्।

अपकर्त्तृ त्रि० अप+कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। अपकारकारके।

अपकर्ष पु० अप+कृष–भावे घञ्। उचितधर्म्मापेक्षातो हीनतायां, “तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृत सलिलभवरसोऽस्त्युत्कर्षापकर्षेण चेति” यथा हि पञ्चमे पञ्चामासतृकर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति” च सुश्रुत “उत्कर्षश्चापकर्षश्च मनुष्येष्विह जायत इति” मनु। “उत्कर्षापकर्षविहीनोमध्य सि०कौ०। सकर्त्तव्यकालात् पूर्व्वकालकरणे, परस्थलपदानामन्वयार्थ पूर्व्वस्थले आकर्षणे आकर्षणमात्रे च। अपकृष्यते कर्म्मणि घञ्। स्वकालत पूर्व्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसपिण्डनम्। तथा च “सद्य श्राद्ध मासिमासि अपर्य्याप्तावृतु प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशापवेति” स्मृतौ मरणोत्तर मृताहे मासि मासि कर्त्तव्याना मृताहनिमित्तकमासिकादीना द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्ते सर्व्वापकर्ष। तथाऽपकर्षे च हेतव एकपुत्रत्वादय। ‘आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुत्रस्य चायुष क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते इति” स्मृत्युक्ता। तत्र पाश्चात्याना कुलधर्म्मात् द्वादशाह एव कर्त्तव्यताया कुलपरम्पराचार। मद्गीयानान्तु एकपुत्रस्यैव आयुष क्षयसम्भावनायामिति भेद। अयमेव सर्व्वापकर्ष, आवश्यकदृष्टारम्भकाले तु न सर्व्वापकर्ष। किन्तु यथाह्वाविनामेवापकर्ष इति भेद। एव नवममासादिष्वप्यपकर्षणे न सर्व्वापकर्ष इति बोध्यम्।

अपकर्षक त्रि० अपकर्षति अप+कृष–कर्त्तरि ण्वुल्। अपकर्षकारके “रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते” इति ‘दोषास्तस्यापकर्षका’ इति च सा०द०।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु। अपहारके “मचास्ति सदृशं तेन किञ्चित्सुस्थौल्यापकर्षणमिति” “सर्व्वाया बह्वविन्मूत्राढ्या श्लेष्मापकर्षणा” इति सुश्रु० भावे ल्युट्। आकर्षणे न०। “सशल्य क्लिश्यते प्राणैर्विशल्योविनशिष्यति। इति मामाविशङ्किन्ना तस्य शल्यापकर्षणे’ रामा०।

अपकाम त्रि० अपगत कामो यस्य यत्र यस्माद्वा प्रा०ब०। अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे “अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वोहितामिति” अथ० १२,२,२। कामस्यात्यय अत्यये अव्ययी०। कामात्यये अव्य० “गवेरकाम कृणोति भन्ननेति” ऋ० ६,७५,२, ‘अपकाम कामस्यापायमिति’ भा०।

अपकार पु० अप+कृ–भावे घञ्। अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ द्रोहे च “द्रोहोऽपकार इति” सि०कौ०। “उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यलक्षणमेतयोरिति’ माघ। ‘अपकारोऽनिष्टचिन्ते’ त्युक्तेरनिष्ट भूयादि चिन्तने च “ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषा अपकाराय सर्त्ताने इति सुश्रुत।

अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्य्यते गृ–क्विप्। भर्त्स नवाक्ये। ‘भर्त्स न त्वपकारगी” इत्यमर।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ–कर्त्तरि णिनि। अपकारकारके,

[illegible] च । "[illegible]" [illegible] । [illegible] गामचारित्व" इति श्रुतः ।

अपकृत त्रि० अप+कृ—कर्मणि क्त । [illegible] कृत [illegible] "[illegible]" । भावे क्त । अपकारे न० । [illegible]" इति [illegible] । [illegible] च ।

अपकृति स्त्री० अप+कृ—भावे क्तिन् । अपकारे, [illegible]

अपकृष्ट न० [illegible] प्रा० स० । [illegible] । अप+कृ—भावे [illegible] । अपकारे न० । [illegible] । [illegible] अपकारे स्त्री० ।

अपकृष्ट त्रि० अप+कृष—क्त । [illegible] पूर्व [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

अपक्ति स्त्री० न पक्तिः [illegible] न० त० । [illegible] ।

अपक्रम पु० अप+क्रम—भावे घञ् । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १ । १ । ११ । [illegible] घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] प्रा० स० । [illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण न० अप+क्रम—भावे ल्युट् । [illegible] च । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ब्रा० ।

अपक्रमिन् त्रि० अप+क्रम—कर्तरि णिनि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ब्रा० [illegible] स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री० अप+कृ—भावे [illegible] । [illegible] अपकारे च । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश—अ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

अपक्व त्रि० न पक्वः । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" [illegible] श्रुतिः ।

अपक्ष त्रि० नास्ति पक्षो यस्य [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] । [illegible] ।

अपक्षपात पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति नीतिः ।

अपक्षपातिन् त्रि० [illegible] । [illegible] ।

अपक्षेपण न० अप+क्षिप—ल्युट् । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपगण्ड पु० [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [भावे घञ् । [illegible] पु० ।

अपगत त्रि० अप+गम—कर्तरि क्त । [illegible] च ।

अपगम पु० अप+गम—भावे [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" रघु० ।

अपगर पु० अप+[illegible]—भावे [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १,११ [illegible] ।

अपगा स्त्री० [illegible] अप+गम—ड । [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अपगा(मो)रम् अव्य० अप+गुरी—[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपगोह पु० अप+गुह—घञ् । [illegible] च । "[illegible]" [illegible] ११,७ [illegible] ।

अपघन पु० [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible]

कारित्व च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (खेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव साङ्ख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां खेतरस्य भोगादिफलकत्वात् सङ्घातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि स्वेषामेव देहादीनां स्वतः सङ्घातः सम्भवति अतः सङ्घातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति सूत्रार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ताः" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्य वश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोगः इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "सौह्रोद्भवमसह्यमज्ञा ललितापघना स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके। "जिज्ञासा तदपघातके हेतौ" सां०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपच पक्तुमशक्त" इति सि०कौ०।

अपचय पु०अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु०अप+चर–भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघः। "अपचार अपकार अपथ्यश्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति स्त्रीणां पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैमरीत्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया" इति माघः। "अपचारः लोपविपर्ययविपर्य्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोष' इति किरा०। "अपचारः कर्मलोपदोषः" इति मल्लि०। "सन्नापचारे मासप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूह्यमानाऽपचारं सा वन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर–तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्नी भार्यापचारिणीति" मनुः। "भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारमन्तःसममार्थे भर्त्तरि पापं संश्लेषयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्–भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छायामपि।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ता सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव" अथ०६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपचायश्चानन्दपूर्व्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, क्षीणे, व्ययिते च। "तत्रापचितयत्ना प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि–क्तिन्। अपचये क्षीणतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०स० गौ० ङीष्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे 'अथातोऽपच्यग्रन्थ्यर्बुदगलगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम' इत्युपक्रम्य 'अमन्यवर्ष्मोरुपचीयमानं यत्स्रकर्णादपची वदन्ति कण्डूयुतानोऽल्परुजा प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। 'ते ग्रन्थयो केचिदनाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै०। 'गाढ़ीं कफानिलक्षतामपची अपाक्षेति" अपची गलगण्डमाला च गच्छ्यो' सोद्भवमेव येति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्मकर्त्तरि शानच्। अपक्षी-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपस्य। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूप कियदस्य देवाश्छाया नवस्ताश्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तथा निरैचि सा (दमयन्ती) नैषधे मत्यमरेषु तेषु" इति नैषधे देवानां छायाराहित्यमुपपातयेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० ...

कतिकचिच्छ होमादि च । "अपक्रामेत् ततस्तस्मात् विवेकमपरिमेति तत्र सर्वमेव हानु विभागात् नामपयादि" इति मनुः ।

अपहत त्रि अप+हन-कर्मणि क्त । नाशिते हते । [illegible] इति । नाशे क्त । नाशरहिते च । [illegible] इति मनुः । [ग्रीवे च ।

अपहति स्त्री अप+हन-भावे क्तिन् । नाशरहिते, नाशनिवारणे ।

अपहरण न अपहर्तु शक्यम् प्रा च । अपहरणीयम् । अप+हृ-भावे ल्युट् । अपहारे च । भावे क्तिन् । अपहृति । अपहरणम् अपहारे स्त्री ।

अपहार त्रि अप+हृ-घञ् । [illegible] इति धर्मविवेकः ।

अपहृत स्त्री न त्रि । अपहारे न त्र । [illegible]

अपहास पु अप+हस-भावे घञ् । अपहासे । [illegible] ४ २, १ १ १ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति दे प्रा ।

अपहासक त्रि अप+हस-भावे ण्वुल् । [illegible] इत्यमरः । "[illegible]" [illegible] ।

अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु-भावे क्तिन् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपह्निया स्त्री अप+ह्नु-भावे क्रिया च । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपह्नोष पु अप+ह्नु । [illegible] ।

अपाद त्रि न पद । [illegible] ।

अपद त्रि नास्ति पदो यस्य । [illegible] । अपूर्णे ।

अपदपात पु [illegible] ।

अपदपातिन् त्रि [illegible] ।

अपक्षेपण न अप-क्षिप-ल्युट् । [illegible] ।

अपमक्ष पु [illegible] । [illegible] । [भावे घञ् । [illegible] ।

अपगत त्रि अप+गम-कर्तरि क्त । [illegible] ।

अपगम पु अप+गम-भावे अप् । [illegible] ।

अपगर पु अप+गॄ-भावे अप् । [illegible] ।

अपगा स्त्री [illegible] अप+गम-ड । [illegible] ।

अपगा(मो)रगु [illegible] ।

अपगोर पु अप+गुर-घञ् । [illegible] २ ११, ७ "[illegible]" [illegible] ।

अपघन पु [illegible] । [illegible] ।

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव सांख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः। 'संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोगः इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "सौहृदमपघनस्तान्वा सचितापघनां स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप-हन-भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन-ण्वुल्। विनाशके। "जिघांसा तदपघातके हेतौ" सा०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच-"अच्कावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपचः पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर-भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "स्तोकापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघ। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिगदाश्च भवन्ति विंशतिः पञ्चोपदशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैगुण्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघ। "अपचारः लोपविपर्य्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोषः' इति किरा०। "अपचारः कर्मलोपदोषः" इति मल्लि०। "सह्यापचारे मानप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गृहमागाऽपचारं सा मन्युपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनुः। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारदति ममभावे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ-सन्-भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ-सन्-उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि-क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ता सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव" अथ० ६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्त्येन पूज्यते चाय-पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपशब्दस्यानन्त्यपूर्व्वकत्वम्। आनन्त्येन पूजिते। पूजितो हि आनन्त्यपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि-क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, क्षीणे, व्ययिते च। "तत्रापचितबला प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि-क्तिन्। अपचये क्षीणतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच-कर्मकर्त्तरि अच् अप्रागल्भ्ये न०त० गौ० ङीष्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे 'अथातोऽपच्यर्बुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम' इत्युपक्रम्य "अभ्यन्तरैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। 'ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै०। 'नाडीं कफानिलकृतामपची व्रणायेति" अपची गण्डमाला च यद्यपि शोथमेव येति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि-कर्मकर्त्तरि शानच्। अपक्षी-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तया निरैयि सा (छाया) नैषधे न त्वमरेषु तेषु' इति नैषधे देवानां छायाराहित्यलक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्-गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

[illegible] च । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपकृत त्रि अप+कृ-कर्मणि क्त । [illegible] । भावे क्त । [illegible] च । [illegible] इति [illegible] । [illegible] च ।

अपकृति स्त्री अप+कृ-भावे क्तिन् । अपकारे, [illegible]

अपक्रम पु [illegible] । [illegible] अप+क्रम-भावे घञ् । अपकारे च । भावे [illegible] । [illegible] अपकारे स्त्री ।

अपक्व त्रि अप+[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः । [illegible] ।

अपक्रम पु अप+क्रम-भावे घञ् । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" इति दे [illegible] ।

अपक्रमण न अप+क्रम-भावे ल्युट् । [illegible] च । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपक्रमिन् त्रि अप+क्रम-कर्तरि [illegible] । [illegible] ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे [illegible] । [illegible] च । [illegible] ।

अपक्रोश पु अप+क्रुश-[illegible] । [illegible] ।

अपक्ष त्रि न पक्षः । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपक्ष्य त्रि [illegible] । [illegible] च । [illegible] ।

अपक्षपात पु [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपक्षपातिन् त्रि [illegible] । [illegible] ।

अपक्षेपण न अप+क्षिप-ल्युट् । [illegible] च । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपक्षय पु [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

अपक्षत त्रि अप+क्षण-कर्तरि क्त । [illegible] ।

अपक्षाम पु अप+क्षम-[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपगर पु अप+[illegible]-भावे अप । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपगा स्त्री [illegible] अप+गम-ड । [illegible] ।

अपगा(गो)रण न अप+गुरी-[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपगोध पु अप+गुध-[illegible] । [illegible] च । [illegible] ।

अपघन पु [illegible] अप+हन-[illegible] । [illegible] च । [illegible] इति [illegible] ।

कारित्व च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव सांख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् सङ्घातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः सङ्घातः सम्भवति अतः सङ्घातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "लौहोद्गमघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० मा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके। "जिज्ञासा तदपघातके हेतौ" सां०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपचः पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। ह्रासे, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर–भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघः। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैगुण्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघः। "अपचारः लोपविपर्ययविपर्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विभागे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोष' इति किरा०। "अपचारः कर्मलोपदोष" इति मल्लि०। "शुद्धापचारे मानप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनुः। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारदर्शनमनाये भर्त्तरि पापं सञ्चेपयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्-भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ता सर्वानश्यन्तु वाधका अपचितामिव" अथ० ६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपशब्दस्यानन्दपूर्व्वकार्थत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययिते च। "तस्यापचितयस्य प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि–क्तिन्। अपचये हीनतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०त० गौ० ङीष्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे "अथातोऽपच्यग्रपच्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "अनन्यवर्णैरुपचीयमानाः चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। "ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति" वै०। "नाडीं कफानिलकृतामपची व्रणाश्चेति" अपची गण्डमाला च मेहणी शीघ्रमेव येति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्मकर्त्तरि शानच्। अपची-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्यस्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तया निरैयि सा (छाया) नैषधे नत्वमरेषु तेषु' इति नैषधे देवानां छायाराहित्यलक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्–गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

[illegible] इति ज १।८१ [illegible]

[illegible] अप—मु—अरते [illegible]

[illegible] [illegible]

अपप्लुत त्रि [illegible]

अपप्रमुराव त्रि [illegible] "[illegible] अपप्रमुराव" इति ज १।२८,१ ।

अपमीलित त्रि [illegible]

अपयान पु [illegible]

अपटाकार त्रि [illegible]

अपटी स्त्री [illegible] इति [illegible]

अपटीक त्रि [illegible]

अपटीक्षेप पु [illegible]

अपटु त्रि [illegible]

अपण्य त्रि [illegible]

[illegible]

मत्वः । न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्य्यात् सर्वेषु विक्रयम्" ॥ कालिकापुराणे । "विक्रय सर्ववस्तूना कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधुचर्मसुरा लाक्षा त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" । एतदप्यापदि, दोषापवादमाह गौतम । "विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्वस्य सद्यस्त्वर्थे" । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वान्नस्य चामेन तण्डुलादिना यावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दादन्यद्रव्यपरिवर्त्ते न नियम । मनु "रसारसैर्निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः । कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिलधान्येन तत्समा" ॥ वशिष्ठ "रसारसैः समतो हीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिता परिवर्त्तकेन" । नारद । "अपक्वं भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा" ॥ एतेन 'काम मुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवल । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितानिति" मनुवचनम् तिलविनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगत तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कप् । वातरोगभेदे "वायुरूर्द्ध्वं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः । शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च स । निमीलिताक्षो निश्चेष्टस्तब्धाक्षो वापि कूजति । निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वसेन्नष्टचेतन । स्वस्थ स्याद्धृदये मुक्ते आवृते च प्रमुह्यति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ पृ० तन्निदानमुक्तम् । "अपतन्त्रकातुर नापतर्पयेदिति' सुश्रुत ।

अपतर्पण न० अप+तृप-भावे ल्युट् । रोगादौ—उपवासे, तदभावे च । 'अपगत तर्पणं यस्य वा गतलोप तर्पणशून्ये त्रि० "क्रियामिच्छिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणयुक्ताभिरिति' सुश्रुत ।

अपतानक पु० अपकृष्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तरि—ण्वुल् । वातरोगभेदे "यदा तु धमनीः सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुत । तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत । सोऽपतानकसञ्ज्ञोय पातयत्यन्तरान्तरेति सुश्रुत आक्षेपकाख्यरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसञ्ज्ञा' सु०२५४पृ०तत्रा "अभिघातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च य । गर्भपातनिमित्तश्च न शिध्यत्यपतानक' इति तत्रैव तस्यासाध्यतोक्ता अभुक्तवता पीतमन्लदधिमरिचवचायुक्तमपतानक इति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि चेति" सुश्रु०।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्या "विभाषा सपूर्व्वस्येति" पा०वा न ङीप् च । पतिरहिताया स्त्रियाम् । पक्षे अपतिरित्यपि क्वापि तु अपतिकेत्येव तदर्थे ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्म्मयोग्या, मृता वा पत्नी यस्य कप् । असन्निकृष्टपत्नीके, कर्म्मायोग्यपत्नीके, मृतपत्नीके च । "अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रपणं" कात्या० २,५,१८ । "अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य तच्छ्रपणं आहवनीयश्रपणं आहवनीये हविश्रपणं कुर्व्वतो यजमानस्य "आहवनीये आज्यमधिश्रयति" त्युक्ते । आहवनीयश्रपणेऽपि सन्निहितायां पत्न्यां गार्हपत्य एवाज्यमधिश्रयति, शाखान्तरे चैव श्रूयते 'यस्य व्रतेऽहनि पत्न्यनालम्भुका (रजस्वला) स्यात्तामपरुध्य यजेतेति" । केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः तस्याप्येकाकिन एवाधान श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, "पत्न्यां मृतायामग्निभिर्दग्धाया पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्ब दर्शपौर्णमासाद्ययनार्थं, येनाग्नि कर्म्माणि न भवन्तीति" तथा त्रिकाण्डे मण्डन 'तस्मान्मन्त्रैकदेशेन दग्धव्या पूर्व्वचारिणी पत्नी स्वेनेतरा यापि यज्ञपार्श्वे निरूपितम्" ॥ कात्यायन (कर्मप्रदीपे) 'मृतायामपि भार्याया वैदिकाग्नीन्नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीव समापयेदिति' । तद्व्या०(उपाधिना स्वर्णादिकृतप्रतिमूर्त्या) । नास्ति पत्नी सहिता यस्य कप् । पत्नीसहितेतरस्मिन् । "पित्र्यमन्त्रपकस्य" । "अपत्नीक" कात्या०५,७५ । "पित्र्ययज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यजमानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽत्र पत्न्या प्रतिषेधात् "पत्नीं सन्नह्येति मंत्रस्याभाव । आज्यावेक्षणं तस्याज्यसंस्कारत्वादध्वर्यु करोतीति' तद्व्या० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत–या करणे यत् न०त० । पुत्रदुहितृरूपे सन्ताने । "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुते पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्ते "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपमिति" या० स्मृतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकानाभोगे "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुत । तस्मात् पुत्र" इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात् अपत्यत्वम् । अतएव 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति' पा० सूत्रे पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दवाच्यतोक्ता । पौत्रादीनां तु गोत्रसञ्ज्ञामात्रमिति विशेष । अपत्यं पितुरेव स्यात् तत

"[illegible] जिघ्रते इति च । २८१ [illegible] वा । अप–च्यु–क्त [illegible] [illegible]

अपच्युत त्रि॰ अप+च्यु–कर्त्तरि क्त । [illegible]

अपजगराध त्रि॰ अप+भृ–[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति च १,२८,१ ।

अपञ्चीकृत त्रि॰ [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

अपञ्चम पु॰ अप+चि–[illegible] । [illegible] ।

अपटान्तर त्रि॰ पटेन तिरस्कारिणा अन्तरम् न॰ त॰ । [illegible] । [illegible] ।

अपटी स्त्री॰ [illegible] पट पटो न॰ त॰ । (कानात्) इति ख्याते [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपटीन त्रि॰ [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपटीक्षेप पु॰ अपट्याः [illegible] क्षेप । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अपटु त्रि॰ [illegible] न॰ त॰ । रोगिणि, [illegible], [illegible] । [illegible] अपटुत्वम् । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न॰ त॰ ।

अपण्य त्रि॰ न पण्यं [illegible] न॰ त॰ । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

माक्षिकाद्गोगादीनां च्यवस्थितम् । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषजः स्वच्छन्दं समरसम् । द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः । दुग्धमेवैकान्तहितं विषमेकान्तेनाऽहितम् ॥ एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि बत्स ! सुश्रुत । नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्याम ॥ न च पिष्टधान्यैर्गमामधुपयोगुड़माषैर्वा ग्राम्यानूपोदकपिशितादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातशाकं वाश्नीयात् । बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम् । काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाड़ीभङ्गशाकं कुक्कुटदधीनि च नैकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि । सुरासरपायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीम् । मत्स्यैः सहेक्षुविकारान् । गुडेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् । क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवश्वाविच्छूकरगोधाश्च सर्वांश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं तालफलेन, पयसा, दध्ना तक्रेण वा । लकुचफलं पयसा, दध्ना, माषसूपेन वा मधुना, एतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अत ऊर्ध्वं कर्मविरुद्धान् वक्ष्याम ॥ कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्वग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति ॥

अथो मानविरुद्धान् वक्ष्याम ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ ।

अत ऊर्द्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्याम । तत्र मधुराम्लौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याममृतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । सततमयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ताहितान्येव येन विद्यादितान्यहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् । रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ व्यायामशोलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च । प्राप्नोति रोगांश्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्पतया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्याम ॥

पूर्व्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः । गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥ मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः । दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥ विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः । पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः । सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः । क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः" इति सु॰ १,२० ।

अपद् त्रि॰ न पद्यते ज्ञायते पद–कर्म्मणि क्विप् न॰त॰ । अज्ञेये । "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न पद्यसे" इति शत॰ब्रा॰ १४,८,१५,१० । नास्ति पादोऽस्या पादोऽन्त्यलोपः कुम्भ॰ ङीप् पादः पत् । पादशून्यायां स्त्रियाम् । पुंसि तु अन्त्यलोपो न ङीप् । अपात् । "आपादशीर्षा गूहमान" इति ऋ॰ ४ १,११ । "अपादहस्तोऽपृतनयदिन्द्रमिति" ऋ॰ १ ३२ ७ । "अथ यदपात् समभवत्तस्मादपदिति" शत॰ब्रा॰ । 'अपादपाणिर्जवनो ग्रहीतेति' श्रुतिः ।

अपद न॰ न पदम् अभावार्थे न॰त॰ । अपदस्थाने स्थानान्तभिन्ने च नापदे शब्दं प्रयुञ्जीतेति स्मृतिः ।

अपदान न॰ अपदायति परिशुध्यति येन कर्म्मणा अप+दैप–शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्म्मणा कर्त्ता परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्म्मणि । [सम्मिलिते, समक्षे च ।

अपदान्तर त्रि॰ न पदान्तरं व्यवधानं यत्र । अव्यवहिते

माधवोति चेति च वो वा । "अथर्वोरिव मैमार समवेतोऽपि मत्ति" एव ।"चौरवर्ग भावरङ्गतोति" "अवजयाभाद् मर इ कोति "भवर्च सर्वपूर्वेति" च वह्नः ।

अपभ्रष्टा स्त्री० अपभ्रंश शब्द वर्ण इत्यादि । शिवेन मन-एमते कोपविशेषे सर्वदाविस्मारो च । अपभ्रष्टादि पार्श्व पशादो लि ।

अपभ्रमण इ० अपभ्रंश भर्ता् अविशारदस्य शङ्कर च गमा चत् यथा । अमभिसारवाहारे कोपो मुरग-त्मामत्ते "च यदा विद्युभिबर्वरीप्रयाणपर्वेवस-प्रतिपदानि इति कोपान्त विवक्षितिस्य इव याची समवोरैकमथिम् यत्र यत्र मीतये मावी मरिदाहि । अपभ्रमणे पश्च इति" । विर्भूतावस्य मरिषधेन हिर मौल्य भावोदूर्वपूरमपिय समपरापरम प्रमाणेववाची मात्रपदेद् मावोपर्वापिसवाभमौल्य भवहत्यिय विरो-हरवहरवामोनाहवर्देति" च प्रयुक्तः ।

अपभ्रष्ट्र स्त्री० अपवर्ग तम भर्वदेहेन मायर्व यथा । अप-भान् वा हि सर्वरसमवने इति पारस्वर्ग बचनोट मातिकमी इति कोपविशे "मामास कोठे मर्व पद रजस्व यशाम् । तेन । अपभ्रष्टाती कति वर्ष च ।

अपभ्रासाद् इ० स्त्री० अपभ्रः पतति संपतति पत-पेरे-ति । अपभ्रपवेते । अपभ्रासार्थ यत्र ररावम् ज ।
११०२२ ।

अपम इ० माविय यम एवं वदोपाय । वमतौरे (नोष) भ्रुरे च शदमावा हवो मर्मतत्मावोऽपवसेवायम् । मविवाने इवे मविवाने विदवे च ।

अपमर्द लि० अपमदा प्राप्त अवास्त अपावृ प्रा च वा मर्वोव । अवमार्दोरे कोपावति अवमदमतोनमानर्थे ।

अपमर्षा स्त्री० अपरत्न् मवेश तथा अप+मर-भावे विवाम् च वा । अपमेयपमावाम् अवमार्ष्ये च । "अपमर्षा चेति च भाविरेति" मैवत्सु । [अपमार्गीने ।

अपमर्षित्व लि० अप+मर-गोचार्थे इत्याद् । अपमार्गो

अपमा न० च तथा अपावरणे मत्त । "अपमं" इ न वा । विपानेति ता ना चत् यथा । अपमानने निर्व्युपरम तदवे । "पमानवे ताजवने हि निर्धिते वरिन्द्रपरवाम भवति" इति मैं । "सौ वा न यद अपोवाप्त यथा इति प्रयोग । "अपवाहमानिति

महीवाहिमविति यह मा । नाभि तथा सम्प्रदायो यम न अव यथा । सम्प्रदायम्पूर्व मामाद्य मि । मवोश्य अपयो चत् यथा । मार्गमाने अव ।

अपमित्र इ० न तथा । अपमाने न म वा अवमान । अपमानने ।

अपमा न० यमो वैदवोक्तबोमनादिविस्तार मीत भावात्र मा विवम् चत् न व । वैदवोदिवाहरू चांदे कोपवादो चविशाकरे च "मनावी कार्यहरतायर्वा समवचेतम् तथा । "यत्तायवदि विवयमाव न दोषा" इति मै । अपमाने च सूत्रे इति यथा "अपवादो विवादिपवादक्यार्य भाषाभाष । यथो यर्व यद्विपालवाभिमैव वैयुना च विविदुपाग-विभावेन विवादिर मावोति वैविदावायों मुखे यह न यथाय । दय अप यथा इत्यादि यवारः संयोमवर्ध अपविवाहो भावादिवाहि विवादिवादि च भवति । सर्वस्मादिवाहि वाग्नियमान्न वर्ध-महद्ममीदयमयदोमि । वयावादिवाहि इयमयव वारवादिम मरावाभिवादिविवादोमि । संदेशादय रावि विवाहवादि भवति । विवादिवादि च वयादो यम वद्विवाहवादमिदः वर्णप्राभिवायवाद्यादो मर्ध वयविद्मते । तदया रजयाविवविवहरूपय-स्यरामपूर्णमेवयपोदवाभयावावमाममवदैवमूजा-पूजदमवेवसमयमीयावेदोरोपावयवाद्वायमौमूहैयता हवा । दवदरिवद्दवदमावयमारदाभ्यावमवर करोवचामनिविदिवविद्यावर्वीदितदर्शीवादीवो तवादि । कुरुमदावयवमानवशदमपदवाववयरेवावमीवोद्यो विद्योनापूर्वविद्यादोरवीयमद्वोदयवाव वर्धः । वदं हवं वैभवदादिवायवविद्य च वर्ष वदाविचो वावाचार ववेवम । यथा मद्भवदी विधाववमी-कोद्मविवावयमावावर्तवावदा वदवदा । तथाय-विवरूप मार्गादिवादि माझ्वदिवादि । विवादिवादि इ वहमवो वर्ष वद्विवाहवादमिति । संयोगवदा-रावि विवाहवादि भवति । यदया । महीवदवाभ-वदोदवावववववृहवभिवावदविवदिरोदिवदूव भावावादिवादोवमवादवादिविविवचवदोवादरादीय मद्भवयोवाद् यथा ।

दीर्घ वाक्यह दैवर चार्द दैवय मविवाय । परोवा-व्यादिवाय भावाद् दीर्घयवे प्रयोगवेद् । अवमानर-

अपपाठ पु॰ अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि॰कौ॰ ।

अपपात्र त्रि॰ अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डाली तेषां हि भोजने पात्राणामशक्यत्वं तत्पात्रैर्भोजना-नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनुः ।

अपबर्हिस् त्रि॰ अपगतं बर्हिर्यत्र प्रा॰ब॰ वा गतलोपः । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुतिः । "अपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति" । शत॰ब्रा॰ । अपबर्हिषः इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि॰ अपगतं भयं यस्य प्रा॰ब॰ वा गतलोपः । गतभये भीतिशून्ये । भीत्यभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि॰ ।

अपभर्त्तृ पु॰अपकृष्टोभर्त्ता प्रा॰स॰ । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि॰ अपगता भीरस्य प्रा॰ब॰ वा गतलोपः । भीति-शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूतिः प्रा॰स॰ । "अपकृष्टविभूतौ "यमसी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये" इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु॰ अप+भ्रन्श–घञ् । अपसरणे अधःपतने "अत्या-रूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" शकु॰ । "अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधु-शब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" इति हरिणा साधुशब्दाना-मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम् । "अनपभ्रंशतामादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरिः । "आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति" दण्डी ।

अपम त्रि॰ अपकृष्टं मीयते अप+मा–बा॰ क । अपकृष्ट-तया माते "भगोऽमायोश्चिर्द्दिवताऽपमस्य चित्" । ऋ॰१०, ३९,३ । "अपमस्य जात्यरतिनिकृष्टस्य" भा॰ । अप-क्रम्य भूगोलादुपरि मीयते । भूमेखानाम्ब्यादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यधेतिर्य्यगवस्थायाम् क्रान्तौ यथा । "नाडिकामण्डलात् तिर्य्यगवापमः, क्रान्तिवृत्ता-श्रितः क्रान्तिवृत्ताच्चरः । विक्षेपवृत्ताश्रितस्तिर्य्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" इति सि॰शि॰ । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरम् अपमः क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्ति-वृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् न नाडीवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरम् स अपमः स्फुटा क्रान्तिः ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्-भागम् । प्रमि॰ "परिसरता गगनसदा चलन किञ्चि-ज्ज्ञेवेदपमः" इति । सि॰शि॰ ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न॰ अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा॰त॰ । सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथितोऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्येति" प्रमिता॰ । एवं भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्राप-मण्डले वा खलाधारैव यस्य तस्यैवेति" सि॰शि॰ ।

अपमर्द्द पु॰ अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने "हयहस्तिकरीषाभ्या-मपमर्द्दः कृतोमहानिति" रामा॰ ।

अपमान पु॰ अपकृष्टं मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे "अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्य्यं साधयेन्नरः" इति नीतिः । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो-रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः पुरा॰ अपकृष्टो मानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु॰ । नापमानं प्रयोक्तव्यं कामक्रोधकृतं कचि-दिति" रामा॰ । "अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति" कुमा॰ ।

अपमानित त्रि॰ अपमानं जातमस्य तार॰ इतच् । यस्याप-मानं कृतं तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [सितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु॰ अपकृष्टो मार्गः प्रा॰स॰ वा कुटलोपः । कुत्-

अपमार्जन न॰ अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धिः । संशोधने । "कास्यापमार्जनमसौसधुरं सैन्धवं नतमिति" सुश्रुतः अध-स्तान्मार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपस्तृट इति कात्या॰ ६ १०,४ । "अपमार्जनं ग्रहपात्रसंस्कारादारभ्याध-स्तादपमार्जनमिति" तद्भा॰ ।

अपमित त्रि॰ अप–मा–क्त । अवज्ञाते अनादृते ।

अपमित्यक न॰अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । ऋणे

अपमुख न॰ अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा॰त॰ । पराङ्मुखे वदने प्रा॰ब॰ गतलोपः । पराङ्मुखवदनवति मटार्थे त्रि॰ ।

अपमूर्द्ध त्रि॰ अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु॰ अपकृष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युहेतवस्तु भुज्जिषष्ये कौर्से दर्शिता यथा

अपदिश् अव्य दिशयोर्मध्ये अप+दिश्+अव्ययी । दिशो मध्ये विदिक् इति कोष इति च ख्याते । दिशामध्ये न्याप्त्, तु मध्ये इत्य इति भेदः ।

अपदिष्ट त्रि अप+दिश–कर्मणि क्त । कथिते भणिते । "व्याजमपदिष्य कैलासवास रघुवंशि" माघः ।

अपदेश पु० अप+दिश–घञ् । व्याजे छद्मनि स्थाने च । "एतावदेव हेतुर्भवेति" रघुः । "स व्याजमपदेशेन मार्ग इति स्पष्ट रघुः" । "अपदेशेनेति" । "वाक्यार्थे इतिविधिर्विशेषितम् । अपदेशेन दर्शनं लिखितं इति च" मनु । अपदेशेन च । "दीर्घवृत्त्या अपदेशात् माघः २२ १२२ । अपदेशः कथ्यते रघुः । अपदेशेन प्रा ४८ प ब्रह्मवैवर्तः । अपदेशे लक्षितस्थाने च ।

अपदेश्य त्रि अप+दिश–कर्मणि यत् । कथनीय । अपदेश्य व्याजविषयत्वे स्थाने दिशा यत् । व्याजविषय ब्ये त्रि । "अपदिश्यमानेनापि दुर्लभत्वमापत्तीति" मनु । अत्र यथा रामवर्णितं तदेवमिति समुदायात् विनायात् समासम् ।

अपद्रव्य न अपकृष्टं द्रव्यम् प्रा स वा सम्बन्धकोषः । अपकृष्टद्रव्ये कुत्सिताशां द्रव्यम् दूषणे भेदमेवेति" मानव व्याख्यायाम् "अपद्रव्यकारणेन दूषणे इति हवः ।

अपद्वार न अपकृष्टं द्वारं प्रा स वा ब्रह्मकोषः । अपकृष्ट-द्वारे निर्गमनादन्यद्वारमिति ख्यातः ।

अपध्मा स्त्री अप+ध्मा–भावे ब्रा–भावे क्विपाद् अङ । वाद्यार्थे निरोधे, वा उच्चारणनाशार्थे इति भ २ १२ १ । वाद्याभावात् निरोधादिति वा ।

अपध्यान न अपकृष्टं ध्यानम् प्रा स । अनिष्टचिन्तने । परदोषचिन्तने च ।

अपध्वंस पु अप+ध्वंस–भावे घञ् । भावे अध अधःपतने । अधःपतने च । रसातलवर्तीभवनम्" इति भग १२८ ।

अपध्वज पु अप अपकृष्टध्वजेन अपकृष्ट ध्वजो यस्य ध्वजस्य दण्डस्य वहिरस्तकाभावात् अप–ध ३८ । निवारकवस्त्राभावात् अपवादे गमिष्यन्ति । "नष्टार्थो व यथान्ये कर्मपथ्यभावा यथा" इति भाष्य ये हिना मयन्ता हे अपध्वजा यथा" इति च भट्ट । निर्वि हिम) अपध्वजतायाम् अप्रकाशत्वेन अनुचितात् ज्ञायते ।

अपध्वंसिन् त्रि अपध्वंसयति अप+ध्वंस–णिच–णिनि । नाशके । "दर्शनमात्रेण हि सर्व पापध्वंसिनीति भगः ।

अपध्वस्त त्रि अप+ध्वंस–क्त । निन्दिते धर्षिते च चूर्णिते च ।

अपध्यास न अपकृष्ट कार्य अपितम् भव–ल भेदे वि धर्मार्थतः स्मरणः । विन्यासाहत्वमेव वशवर्ति-त्वाभाववति वा वा । वार्तिकः व्यवहार विनयविरुद्धवाचिति वा ।

अपनय पु अप+नी अच् । दूरीकरणे अन्यायाचरणे च । "अपनयो माहात्म्यादिति माघः २८,८२ । तत्र अपनयो नाशादिति" माघः २८,१११ । "अप नयैः ऐश्वर्याभावाद्भवतीत्याह "अधिकारेण निवृत्तौ । इति महदाख्यायेण दूरीकरणाभ्यास शुभम् । अपनयो नयो भेदाभेदे प्रा स वा । विरुद्धनीतौ दुर्नीतौ च । अपकृष्टे "नयः अपनयस्य अस्त्वेन मा इति माघः ।

अपनयन न अप+नी–ल्युट् । दूरीकरणे खण्डने च । अपनीयते ऽनेन अप+नी–करणे ल्युट् । अपवाद-साधने भवन्ति यत् । तेजोपमेये त्रि ।

अपनस त्रि अपगता नासिका यस्य वा नस आदेशः । वर्णाहीन । "वर्णिर नौकेशाकृतवर्णाय पूर्वापरव दृष्टिः । [इतरेति च]

अपनीत त्रि अप+नी–क्त । अपहृते दूरीकृते च ।

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद–क्तिन् । दूरीकरणे । "अपि अस्माकमपनुत्तये इति श्रु वन । "पापापनुत्तये इति "दुःखशान्त्यपनुत्तये इति च मनु ।

अपनुद त्रि अप+नुद–क । दूरीकारके नाशके च ।

अपनोद पु अप+नुद–भावे घञ् । अपनोदने दूरीकरणे च । "दुःखापनोदाय कल्याणार्थाय इति च । "अशुभापनोदाय निवृत्तिर्विधीयते इतिमनुः ।

अपनोदन न अप+नुद–ल्युट् । अपसारणे अपनये च दूरीकरणे अपसारणात् निरस्तशब्दतिमिति मनुः । अपनि नु । दूरीकारके त्रि । "शताब्दीपः प्रदातु वन्यानां अपनोदन । शताश्वमेध फल सर्वपापापनोदनम्" इति । "शतादीनाम पापोऽसौ सर्वपापापनोदनः" इति च मनुः ।

अपन्न त्रि अप–भप्ति न न । अपपतति । "अपपतीयत मृतेन ६२० । न अव पति कर्म मनुवि भेद्यते । अपन रस्तवान् हि धर्मस्तान्व विद्याधर्मनं हव्यम् ।

अपपाठ पु० अपकृष्ट पाठ । यथा यस्य पाठ समुचित ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य। चण्डाली तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्व तत्रान्यैर्भोजना-नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनु ।

अपबर्हिस् त्रि० अपगत बर्हिर्यस्य प्रा०व० वा गतलोप । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुति ।"अपबर्हिषःप्रयाजान् यजति" । शत०ब्रा०। अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्यन्ये ।

अपभय त्रि० अपगतभय यस्य प्रा०ब० वा गतलोप । गतभये भीतिशून्ये । क्षोभाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्तृ पु० अपकृष्टोभर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोप । भीति-शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूति प्रा०स० । "अपकृष्टविभूतौ "यमसी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये" इति श्रुति ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श–घञ्। अपसरणे अध पतने "अस्या-स्त्वभिर्भवति महतामप्यपभ्रंश यनिष्ठा" शकु० । "अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधु-शब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "स एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभि । अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिणा साधुशब्दामा-मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्ते तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम्। "अनपभ्रंश शतादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरि । "आभीरादिगिर काव्येष्वपभ्रंश शगिर स्मृता । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंश शतयोदितमिति" दण्डी।

अपम त्रि० अपकृष्ट मीयते अप+ मा–बा० क । अपकृष्ट-तया ज्ञाते "भगोऽमाशोविदर्विताऽपमस्य चित्"। ऋ०१० ३६,२ । "अपमस्य जात्यर्तातिनिकृष्टस्य भा० । अप-क्रम्य भूगोलादुपरि मीयते। भूमेलानाच्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिमापिताया सूर्यादिगत्यर्थतिर्य्यक्षेत्रायाम् क्रान्तौ तथा। "माण्डिकामण्डलात् तिर्य्यगपमम , क्रान्तिवृत्ता यथि क्रान्तिवृत्ताच्छर । विक्षेपवृत्तार्धभिस्तिर्य्यगेव स्फुटो माण्डिकावृत्तखेटान्तराखेऽपम" इति सि०शि०। "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थान तस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरम् अपम क्रान्ति । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थान तस्य क्रान्ति-वृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तर स विक्षेप अथ विमण्डलस्य प्राक च नाडीवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरम् स अपम स्फुटा क्रान्ति ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्-भागम् । प्रमि० "परिसरता गगनसदा चलन किञ्चि-त्स्यादपम" इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव। क्रान्तिवृत्ता-ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्त मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त०। सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते। यथा "भग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डल प्रकल्पय कक्षावलय यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्त कक्षामण्डल प्रकल्प्येति" प्रमिता० । "एत भगोल कथित खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेय । अत्राप-मण्डले वा स्वकाधारैव यस्य तस्यैवेति" सि०शि० ।

अपमर्द पु० अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने "हयहस्तिकरीषाभ्या-मपमर्द्द कृतोमहानिति" रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्ट मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे "अपमान पुरस्कृत्य स्वकार्य्य साधयेन्नर" इति नीति । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगति पुरा० अपकृष्टो मानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमान प्रयोक्तव्य कामक्रोधकृत क्वचि-दिति" रामा०। "अथापमानेन पितु प्रयुक्तेति" कुमा०।

अपमानित त्रि० अपमान जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-मानं कृत तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [चितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्ग प्रा०स० वा कुत्-

अपमार्जन न० अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धि । संशोधने । "कासापमार्जनमशोमधुर सैन्धव नतमिति" सुश्रुत अध-जानुमार्जने च । अपमार्जनशोधिताभ्यामपमृष्ट इति कात्या० ६ १०,४ । "अपमार्जन पदपांशुसूद्धारण्याध -न्दपमार्जनमिति" तद्भा० ।

अपमित त्रि० अप–मा–क्त । अवज्ञाते अनादृते ।

अपमित्यक न०अपमित्य अपमानमस्त्यत्र ग्रहाते मनु । ऋणे

अपमुख न० अपगत पराभूत मुखम् प्रा०त० । पराङ्मुखे वदने प्रा०व० गतलोप । पराङ्मुखवदनयति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिर शून्ये कबन्धे।

अपमृत्यु पु० अपकृष्ट दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपत्ते कौर्मे दर्शिता यथा"

[illegible]

दिगिति भेदः । "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् । दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं मूर्त्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः" इति भाषा० ।

अपरदक्षिणा अव्य० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामान्यन्तराले इति" पा० सूत्र बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात् अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्ऋते कोणे । तद्गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य प्रतिमासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद एव वर्षारम्भात् शुक्लस्य पूर्ब्बत्वम् इतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्ब्बपक्षो देवानामपरपक्षः पितृणामिति" श्रुतिः । "यथा चैवाऽपरपक्षः पूर्ब्बपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति" स्मृतिः "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपरपक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्याम्बुतोयस्यापरपक्षस्ततस्तथा । तस्य पार्श्वमुद्दिष्टं शुभिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः क्वचित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । "तुलादिषडशीत्यह्नां षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम्" इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्ते षडशीतिमुखावशिष्टानां षोडशानां दिनानां श्राद्धप्रशस्तकालत्वादपरपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः । तावान्नाक्षयपुण्यदत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पक्षादयाहस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात् पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति भेदः । विकल्पभानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्र पु० अपरं रात्रेः एकदे०स० अच् समा० । रात्रिशेषे "अपररात्रे वायदोहमिति" कात्या० ७,४,१०, "अपररात्रकृतम्" सि०कौ० ।

अपररु पु० अपरष्टोरप प्रा०स० । अकोर्णौ अभयधारा ।

अपरवक्त्रा न० "अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदं ततोजरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे वार्त्तालीयभेदे "वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति" छ०र० । अपरवक्त्रा स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म्म० । पातञ्जलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यमिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसञ्ज्ञाश्चतस्रः तत्र रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं तत्र पक्वानां केषाञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं वैराग्यं, तत्र पक्वानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मनसि औत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोऽन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरूच्चारणमनु श्रूयते इत्यनुश्रवः यस्य सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्रविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु मर्त्त्येषु च विनाशपरितापसातिशयत्वाक्षयादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्कारादवितृष्णस्योपेक्षाबुद्धिः वशीकारसंज्ञं वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि असंप्रज्ञातसमाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० सू० ।

अपरस्पर न० अपरस्य परस्य क्रियासातत्ये द्वित्वं सुट् च । क्रियासातत्ये । क्रियावता सातत्ये तु त्रि० । अपरस्परा पुमांसः, योषितो वा गच्छन्ति अपरस्पराणि कुलानि यान्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहैमन त्रि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण् तलोपः उत्तरपदवृद्धिः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्ब्बहैमनः हेमन्तपूर्ब्बभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपसृत्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा—अपादाने बा०ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाविस्तरणाज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज—घञ् नलोपकुत्वे । अनुरागे विरागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः, "अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४,१२,१२, "अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्व्या० । अन्तिमाग्नौ अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यभेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य०प्र० । अपरस्य रसादेः वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

[illegible]

अपमृदित त्रि० [illegible] अप+मृद–क्त [illegible]

[illegible]

अपयशस् न० [illegible]

[illegible]

अपयान न० अप+या–भावे ल्युट् [illegible]

[illegible]

अपर त्रि० [illegible]

[illegible]

अपरक्त त्रि० [illegible]

[illegible]

अपरति स्त्री० अप+रम–भावे क्तिन् [illegible]

अपरत्व न० [illegible]

[illegible]

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णवर्च्चनम् १४ रक्तं वास परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ वायसोत्सृष्टवास परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमानाय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्भ्यामारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात् "अहन्यहनि योमर्त्त्यो गीताध्यायन्तु सम्पठेत् । द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या—क । अपराधप्राप्ते । माह्म० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराध्य तस्य भावे तत्कर्म्मणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध–णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० 'अपरस्याः पश्चिमाया अन्तः सीमाभूतो देशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति" रघु । तेनास्य सह्यपर्व्वतसन्निकृष्टत्वम् । "अपकाश किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति' रघु तेनार्णवसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघौ "त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार स"इति त्रिकूटपर्व्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकांस्ततोजेतुमित्यनन्तरोक्तेश्च पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्त्यः "संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैरिति" तेषां पाश्चात्त्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । वृहत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोङ्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । "मुरलामारुतोद्धूतमिति" रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तदवान्तरदेशः केरलः । "भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्णनात् । समपदवाचित्वात् तद्धितार्थोलुकि तद्देशभवे तद्राजनि च ब०व० । 'उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैरिति" माघ ।

अपरार्क पु० स्मृतिग्रन्थभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत–णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्यं समाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक०त०टच् अह्नादेशः । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभाग । 'पूर्व्वं दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् 'पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशं च अपराह्णः । "यथास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवेति" स्मृतिः । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्यतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमभागस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मयोग्यशेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु इति" त्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्हापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेदः । तत्र भवार्थे वा वुञ् आपराह्णकः तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक । तद्भवे त्रि० । "श्राद्धे चैवापराह्णिक" इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । "पार्व्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकीति" स्मृतिः ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भवः ट्युल् तुट् च । अपराह्ण-

[illegible] । [illegible] ।

अपराद्धपुच्छ त्रि० न पराद्धः [illegible] । [illegible] ।

अपराध् त्रि० न पराध्यति [illegible] परा+राध-क्विप् न० त० । [illegible] ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न० त० । [illegible] । [illegible] "अपराजिता" [illegible] ।

[illegible]

अपराद्ध त्रि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । [illegible] ।

अपराद्धपृषत्क पु० अपराद्धो लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को बाणो यस्य । [illegible] ।

अपराधु त्रि० अप+राध-उण् । [illegible] ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । [illegible] ।

[illegible]

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्ण्वर्च्चनम् १४ रक्तवास परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णो स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्र परिधाय विष्णो कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवास परिधाय विष्णो कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरारिमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीप स्पृष्ट्वा हस्त मप्रक्षाल्य विष्णो स्पर्शन कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमानाय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण परिच्छिन्नेन विष्णु कर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानत्पादारूढ्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णु प्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णु स्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति' मन्त्रलिङ्गात् "अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् । द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या—ड । अपराधप्राप्ते । ब्राह्म० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराधय्य तस्य भावे तत्कर्म्मणि च न० ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध–णिनि । कृतागसि अपराध[कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपरान्त पु० 'अपरस्याः पश्चिमाया अन्तः सीमाभूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशि सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति" रघु । तेनास्य सह्यपर्व्वतसन्निकृष्टत्वम् । 'अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति' रघु तेनार्णवसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघौ "त्रिकूटमेव तत्रोच्चैः जयस्तम्भं चकार सः' इति त्रिकूटपर्व्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकांस्ततो जेतुमित्यनन्तरोक्तेश्च पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्यः "स्थामसखुदत्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैरिति" तेषां पाश्चात्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । वृहत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशाः" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोक्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । "मुरलामारुतोद्धूतमिति" रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तदवान्तरदेशे केरले । "भयोत्सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्णनात् । जनपदवाचित्वात् तद्धिताणोलुकि तद्देशभवे तद्राजनि च ब०व० । 'उष्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैरिति" माघ ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत–णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्यसमाप्तिमलब्ध्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक०त०टच् अह्नादेशः । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभाग । 'पूर्व्वाह्णे दैवं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् 'पूर्व्वाह्णोवै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोरेव वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशः च अपराह्णः । "यथास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णे हि स्वयं दत्तं स्वयम्भुवेति" श्रुतिः । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते' मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्येतरांशेषया अपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमभागस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मयोग्यशेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततःपरम् । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु इति" त्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्थापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परं, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेदः । तत्र भवार्थे वा ठञ् अपराह्णिक तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक । तद्भवे त्रि० । श्राद्धे चैवापराह्णिक" इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । "पार्व्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्य्या ह्यापराह्णिकीति" स्मृतिः ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भवः ट्युल् तुट् च । अपराह्ण-

[illegible] त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] त्रि० । [illegible] च ।

अपरिकलित त्रि० न परिकलितः न० त० । [illegible]

अपरिक्षत त्रि० नास्ति परिक्षतं [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] न० त० । [illegible] त्रि० ।

अपरिक्लिष्ट त्रि० [illegible] न० त० । [illegible] त्रि० ।

अपरिगत त्रि० न० त० । [illegible] च ।

अपरिगृहीत त्रि० न० त० । [illegible] च ।

अपरिग्रह पु० अभावे न० त० । परिग्रहाभावे [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [पूर्वपक्षात् च ।

अपरिचित त्रि० परि+चि—क्त न० त० । [illegible]

अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदो यस्य [illegible] न० ब० । [illegible] ।

अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्न परिच्छन्नः न० त० । [illegible] ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्न । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपरिच्छेद पु० अभावे न० त० । परिच्छेदाभावे [illegible] । न० त० । [illegible] त्रि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न० त० । [illegible] । न० त० ।

अपरिणत त्रि० परि+नम—क्त न० त० । [illegible] च ।

अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न० त० । विवाहाभावे । [illegible] ।

अपरिणीत त्रि० परि+नी—क्त न० त० । [illegible]

अपरिणीय त्रि० अभावे न० त० । [illegible] ।

अपरिपक्व त्रि० न० त० । [illegible] । [illegible] च ।

अपरिमाण न० अभावे न० त० । परिमाणाभावे [illegible] न० त० । [illegible] त्रि० ।

अपरिमित त्रि० न० त० । [illegible] ।

अपरिमेय त्रि० परिमातुं योग्यः न० त० । [illegible] ।

अपरिम्लान पु० न परिम्लायति [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अपरिविष्ट त्रि० परि+विष—क्त न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] न० त० । [illegible] त्रि० ।

अपरिहृत त्रि० न परिहृतः । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] न० त० । [illegible] त्रि० ।

अपरिशेष पु० अभावे न० त० । परिशेषाभावे [illegible]

अपरिष्कार पु० अभावे न०त० । मार्ज्जनादिशोधनसंस्काराभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त० । इयत्ताभावे समाप्त्यभावे च । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० । [न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिसर पु० अभावे न०त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च

अपरिहरणीय त्रि० न परिहर्त्तुं शक्यते हृ-शक्यार्थे कर्म्मणि अनीयर् । परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च ।

अपरिहार्य्य त्रि० न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ-ण्यत् । परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च ।

अपरीक्षित त्रि० न०त० । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये "एतन्नापरीक्षितक्रयविषयमिति" मिताक्षरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्धृता स्मृतिः ।

अपरीत त्रि० न०त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च "अशसाऽपरीता" इति ऋ० १,१००,२, "अपरीता अपरैरनभिगता" इति भा० । अपरिगते, अपर्य्याप्ते च "अपरीत स्तो यव" इति ऋ० ८,२४,६, "अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा' भा० ।

अपरुष् त्रि० अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे "अपरुषा परुषाक्षरमीरितेति' रघु ।

अपरूप न० अप आनन्दे आश्चर्य्ये वा प्रा०स० । आश्चर्यरूपे आनन्दहेतुभयशंसितरूपे च । "ततोऽपरूपं जायते तस्माद्वेष्यद्देमस इति" अथ० १२,४,६, अपकृष्टरूपे च । प्रा०ब० । तद्वति त्रि० ।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस् । अपरदिने इत्यर्थे "पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः ।

अपरोक्ष अव्य० न परोक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने "सम्भावकर्मादिनिरासे तु विचारविपाकाच्चैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते" इति दृश्या । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चितिबुद्धे प्रतिबिम्बमिति साङ्ख्या बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेष चेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः सम्बध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्थानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्धनाशात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः । साङ्ख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तद्विषयकाकारेण परिणामे जाते तत्रचेतनाशक्तौ बुद्धे प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोमुख्यः बुद्धिवृत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते । "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहवदपरोक्षादृते" सा०सू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति" श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्श०अस्त्यर्थे अच् । तद्विषये त्रि० ।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ् । "साधने अभिप्रायमभिपुरुषन्ति देशानपरोधेन" कात्या० २४,३,२१ ।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः । शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे "स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः । तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः' इति "षष्ठे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामवाप सेति" शि०पु० ।

अपर्त्तु त्रि० अपगत ऋतुर्यस्य । यसन्ताद्यृतुविगमयुक्ते । "यत विजायते यामन्यपर्तुरिति" अथ० ३,२८,१, अपगतमृतु स्त्रीपुष्पं यस्याः । निवृत्तरजस्कायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्य्यन्त त्रि० नास्ति पर्यन्तोमर्यादा यस्य । निःसीमनि इयत्तारहिते "तदक्षयमपर्यन्तं दुर्ज्जयं वानरं बलम् ' रा० ।

अपर्य्याप्त त्रि० परि+आप-क्त न०त० । असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्य्याक्षमे च 'परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् य प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठतीति "अपर्याप्तं स्वकार्याक्षममिति शु०त० रघु० । अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्' गीता 'अपर्याप्तं अपरिच्छिन्नं" इति मल्लि० ।

अपर्य्याप्ति स्त्री न पर्याप्तिः अभावार्थे न०त० । अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च । "सख्यं चाद्य मासिमासि अपर्याप्त्यार्हस्तृप्रतीति" स्मृतिः । न०ब० । परिच्छेदशून्ये त्रि० ।

अपर्य्याय पु० न पर्यायः परिपाटी अभावे न०त० । पर्यायाभावे । न०ब० । क्रमशून्ये त्रि० ।

अपवर्जित त्रि० [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" इति [illegible] ।
अपवद् [illegible] [illegible] ।
[illegible] ।
अपवन त्रि० [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अपवह न० [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अपवाप पु० अप+वप्–घञ् । [illegible]
[illegible] "न च [illegible]
इति" अप+[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अपवारित त्रि० अप+वारि–क्त [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
अपवारित [illegible] त्रि० अप+[illegible] ।
[illegible] ।
अपवादन न० [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अपवाह त्रि० [illegible] ।
[illegible] ।
अपवाह न० [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
अपवाहक न० अप+[illegible] ।
अपवाहक न० अप+[illegible] ।
[illegible] ।
अपवाह पु० [illegible] ।

"[illegible]" इति [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" इति "[illegible]"
इति च [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । "[illegible]"
[illegible] ।
[illegible]" [illegible] "[illegible] ।
अपवर्त्तन न० अप+वृत्–ल्युट् । [illegible] । "[illegible]"
[illegible]" [illegible] ।
अपवर्जित त्रि० अप+वर्ज–क्त । [illegible] ।
अपवर्त्तन न० अप+[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अपवाद पु० अप+वद्–घञ् । [illegible]
"[illegible]" [illegible]
[illegible]" इति च [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।
इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible] इति "[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] "[illegible]"
[illegible]" इति च [illegible]
[illegible] । "[illegible]" इति
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

भूतरूपतोपदेश। "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प०। भावे घञ्। विश्वासे, प्रणये च। करणे घञ्। बाधनसाधने वस्तुमात्रे। कर्म्मणि घञ्। कुत्सितवाद्ये "मधुकरैरपवादकरैरिव" माघ "अपवादन्नगरस्सुनाय पराटादि कुत्सितवाद्यमिति" मल्लि०। भावे घञ्। आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा०। "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि०। निरासने च।

अपवादक त्रि० अपवार्य्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् अप+वद-ण्वुल्। स्वविषय परिहृत्य सामान्यशास्त्रस्येतरत्र व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे। अप+वद-ण्वुल्। अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप्।

अपवादिन् त्रि० अप+वद-णिनि। अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ-णिच् नन्द्या० ल्यु। व्यवधायके। भावे ल्युट्। व्यवधाने न० आधारे ल्युट्। अन्तर्द्धौ इति तु व्यवधाने अन्तर्धानमवत्येवेति तस्य तथात्वम्।

अपवारित त्रि० अप+वृ-णिच्-कर्म्मणि क्त। आच्छादिते व्यवधापिते च। भावे क्त। अपवारणे, अप्रकाशे न०। "तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द०। उक्ते परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न० परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः।

अपवारितक न० अपवारित अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन्। अप्रकाशे "अपवारितकेन प्रावृणोतीति" नाटकम्। अप्रकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः।

अपवारुक पु० अप+वृ-भ०। उकञ्। मत्सरे।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ-णिच्-ल्यप्। आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द०।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः। अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उपवासृत" अथ० ३,७,७।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाहः स्थानान्तरनयनम्। इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे। "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य "भोगा षट् गिति नवरसपरयतियुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र०उक्ते वर्णवृत्तभेदे।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट्। परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो०। [वह-णिच्-ल्यप्। अपसार्य्येत्यर्थे अव्य०।

अपवाह्य त्रि० अप+वह-कर्म्मणि ण्यत्। दूरीकार्य्ये। अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात्। विघ्नशून्ये "स तत्क्रतूनामपविघ्नमाप स" इति रघु।

अपवित्र पु० न पवित्र क्षमशौचादि। अकृतशौचादौ, "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृति।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध-क्त। त्यक्ते "अपविद्धगदो बाहुभङ्गग्राह इव द्रुम" इति कु०। "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति" दशकु०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च "रघोरपि प्रकृतायास्त्वामपविद्धशुचापि" रघु "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। य पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु०।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त०। विद्याविरोधिन्या वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संविर्त्तिरिवापविद्यामिति" किरा०। अपकृष्टा विद्या। मौद्धाद्यागमविद्यायाम्। [राज०नि०। अपगतविषमात्रे त्रि०।

अपविषा स्त्री अपगत विष यस्याः। निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत-कर्त्तरि क्त। समाप्ते, "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति" गोभिल०। "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दन।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेध प्रा०त०। मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनुः।

अपव्यय पु० अपकृष्ट शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्यास्थाने कृतत्वात् व्यय प्रा०त०। द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये। अपगतः व्ययः क्षयोऽस्य। अविनश्वरे त्रि०।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय-शानच्। अपलाप कर्त्तरि। "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति" मनु। अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु०। अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगत व्रतं श्रौतादि कर्म्म यस्य। अपगत विहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतामिति" ऋ०१,५१,९, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मण" इति भा०। "गूढ सूर्य्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य। नष्टव्रते स्वीकृतव्रतत्यागिनि त्रि०। प्रा०त०। अपकृष्टे व्रते न०।

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्कास्य प्रा०ब०। निःशङ्के शङ्कारहिते।

अपशद त्रि० अप+शद-कर्त्तरि अच्। नीचे इति केचित्। तन्न षदधातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति वक्ष्य।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त०। शक्तिवैकल्यप्रमा

अपवर्जित त्रि० [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" इति [illegible] ।

अपवरक पु० [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

अपवश त्रि० [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "
[illegible] । [illegible]" [illegible] ।

अपवह न० [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

अपवाप पु० अप+वप-घञ् । [illegible]
[illegible] "न च [illegible]"
इति अप+[illegible] अप-अस्य घञ् । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

अपवाहिका स्त्री० [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

अपवाहित त्रि० अप+[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

अपवारक त्रि० अप+[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

अपवासन न० [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

अपवत् त्रि० [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] १८ । ५ ।

अपवन न० [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

अपवरक न० अप+[illegible] अप+वृ-[illegible] [illegible] ।

अपवरण न० अप+वृ-भावे ल्युट् । [illegible]
[illegible] ।

अपवर्ग पु० [illegible] अप+वृज-[illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" इति "[illegible]"
इति च [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] '[illegible]
[illegible] । '[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपवर्जन न० अप+वृज-ल्युट् । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

अपवर्जित त्रि० अप+वर्ज-क्त । [illegible] ।

अपवर्तन न० अप+वृत-णिच्-ल्युट् । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "न [illegible] न च [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

अपवाद पु० अप+वद-भावे घञ् । [illegible]
[illegible] ।" [illegible]
[illegible]" इति च [illegible] । [illegible]
'[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]"
इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible]
"[illegible]" इति "[illegible]
[illegible]" इति च [illegible]
[illegible] । "[illegible]" इति
[illegible] । [illegible] अप+
वद-भावे घञ् । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

भूतरूपतोपदेशः । "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प०। भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च । करणे घञ् । बाधकसाधने वस्तुमात्रे । कर्मणि घञ् । कुत्सितवाक्ये "मधुकरैरपवादकरैरिव" माघ "अपवाद मृगशकुनाय यद्वादि कुत्सितवाक्यमिति" मल्लि० । भावे घञ् । आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा०। "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक त्रि० अपसार्य्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् व्य०। अप+वद—ण्वुल् । स्वविषय परिहृत्य सामान्यशास्त्रस्येतरत्र व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद—ण्वुल् । अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप् ।

अपवादिन् त्रि० अप+वद—णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ—णिच् नन्द्या० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न० आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धौ सति तु व्यवधाने अन्तर्धान भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित त्रि० अप+वृ—णिच्—कर्मणि क्त । आच्छादिते व्यवधापिते च। भावे क्त । अपवारणे, अप्रकाशे न० । "तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य पराहृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द० उक्ते पराहृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न० पराहृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारित अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन् । अप्रकाशे "अपवारितकेन प्राहयोतीति" नाटकम् । अप्रकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारुक पु० अप+वृ—ण० । उकञ् । मत्सरे ।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ—णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द० ।

अपवास पु० अपकृष्य वास स्थिति । अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उपसाहत" अथ० १,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाह स्थानान्तरनयनम् । इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे । "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपद परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य "सोमा बट् गिति नवरसयरयतियुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र० उक्ते वर्णवृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह—णिच्—ल्युट् । परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्र वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो० । [वह—णिच्—ल्यप् । अपसार्य्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य त्रि० अप+वह—कर्मणि ण्यत् । दूरीकार्य्ये । अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये "यत क्रतूनामपविघ्नमाप स" इति रघु ।

अपवित्र पु० न पवित्र कर्मणौचादि । अकृतशौचादौ. "अपवित्र पवित्रो वा सर्वावस्था गतोऽपि वा य स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृति ।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध—क्त । त्यक्ते "अपविद्धगदोबाहुर्भग्नशाख इव द्रुम" इति कु० । "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति"दश०कु०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च "रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव" रघु "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । य पुत्र प्रतिगृह्णीयादपविद्ध स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त० । विद्याविरोधिन्यां वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संविर्त्तिरिवापविद्यामिति" किरा० । अपकृष्टा विद्या । शौद्धाद्यागमविद्यायाम् । [राज०नि० । अपगतविष मात्रे त्रि० ।

अपविषा स्त्री अपगत विष यस्याः । निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत—कर्त्तरि क्त । समाप्ते, "अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगान शान्त्यर्थमिति" गोभिल । "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दन ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा०त० । मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनु ।

अपव्यय पु० अपकृष्ट शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्य स्थाने कृतत्वात् व्यय प्रा०त० । द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगत व्यय यस्योऽस्य । अविनश्वरे त्रि० ।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय—शानच् । अपलाप कर्त्तरि । "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति" मनु । अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु० । अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगत व्रत श्रौतादि कर्म्म यस्य । अपगत विहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति" ऋ०१,५१, ८, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मण" इति भा० । "गूढ सूर्य्य तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५०,४,६,१, अपगतव्रतस्य । नष्टव्रते त्यक्तव्रतत्यागिनि त्रि० । प्रा०त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्कास्य प्रा०ब० । नि शङ्के शङ्कारहिते ।

अपशद त्रि० अप+शद—कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् । तन्न पदषात्वघटिततया दन्त्यमध्यमिति सङ्क्षेप ।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त० । शक्तिवैकल्यप्रमा

अपवर्जित त्रि० न वर्जितः। वर्जिते वर्तोऽपि इत्यादौ।
वरण्यैर्विनिर्मितम् वोधितम्बुद्धिमत इति भट इ।
अपवहग्र पु० अपगतो रङ्क्ष यर। रामवाजनपदेरे मते
शरवरवार पत्तिर्दुक्षनामनाचन्तवासम्।
अपर्वन् त्रि० नास्ति पर्व यस्मिन्। यत्नचरणपरिच्छेदो न
यथ। पत्तिगूदल इत्यादौ पिच्छेदयूर्ये यमादौ च। न
प्र। अपमर्षोऽपर्व त्रि०। "वरपर्व वास्तु प्रवर्तनीय
न मा। विच्छेदपूर्वकमिति" भा०।
अपस न० आयमपरिहर्षे वाति अपवाद्य घ–गा चा
वारे च। वोषिते यत्र भा०। बहुमते हि वायवन्ति-
इत्यादयानम्। वाति यदं यार्थं यत्र। यानपूर्वे त्रि०।
अपमाप पु० अप+अप–मा। वर्षोऽभवन्त वचनाद्
अपहाय "न च समवर्तिरकारवाच यदं भवते
इति अप+मान्यदे वमनतेन वत–वस्ये यम्। तद्वै
मेदिनि। वर्जैतरावस्मापनवाचनाम्।
अपशाविका स्त्री० अप रच्यते रमते लट् वाविका
वर्गविशेष रच्या अप वेदरीये प्रा च। अपवर्गविचार
वादो अन्तावानभिमनवाचनानाम् चैव। यमार्थे अप
वाविषेति यावदर्थं प्रवाहित्य वर्णैरित्यावचनायाद्।
अपहादिम त्रि० अप+अपवर्गे अप–वाच्यतादौ विद्य।
बहुविवसनादित्यवान चै। क्रियां चैव।
अपमापक त्रि० अप+बहुविवनात् अपवर्गे अप–यायो-
ब्दारो वा कर्म। बहुविवसनादित्यवादीति।
अपम्भूमन न० न सम्पूर्णं भोजनम् अपाते न च।
प्राणदाननवादर्थभीमादिना भीषणावादे। वहिर्दे
ब्रावस्म निहितरवक्षयन्तर्वं अवयोधि यत्र भा०।
अप्रसन्नवर्ग वादवर्धवीयादित्यावीर्यविधि" भा०।
अप्रावर्वदेवतानान् मत्वे मनमोन्नव इति भेदः। अपा
च दवावोषयिति बर्धे। अववाते दवयोषवत
परिवाजक चरो निम्भात् लयोगम्।
अपवत् त्रि० अप यत्र उद्गम्य अपर गैरे यत्र च च। अप
पुत्र। अववादयानवदरैव गीरद अप १८।४५।
अपवन न० अपवर्ग ब्रतिमनात् अहल्याद नमम् प्रा०। च।
अपवने अमिल्लवने चैव। [विकर्षे वे नावपी।
अपवरक न० अप+वियते अप+र–अप् संज्ञायां कन्।
अपवरण न० अप+र–भावे ल्युट्। अवमानवे भाव
र्ष्यावारक च।
अपवरम पु० अपवर्गे वंशादौऽस अप+दम–वमपुरुषम्। चीर।

अपवीयर्मैत्रीवीयवायमनि मनीषिष इति श्रुत्या।
इत्यमवनवर्धिरोधिविमानगनामाहरदोषरावमावदव-
रावावादवर्म" इति "अपमवावावरव्यवावावार्य"
इति च भाषाह। अपवमनवादन्तु बोधयते वहते।
भावे यम्। दाने मावे च "तोरेवदन्त दावयवे" शिरा।
अवत्मते निरहते वचात् अपादाने यत्र। अवमानी वे
मतौ वमनमावपे च अववर्गे मनीषेति भा०। "अपवर्गे
मनोयेति अथवा वार्षिकेऽपीति अथम् "अपवर्गे
तथैव अवलम्बादिति भा० भा०। "अपा यो दम
दायवर्यमिति" शिश "अपवर्गं वयाहिमिति वाति।
अपवर्तिव न० अप+दब–अट्। दानादावधमार्थे। "मत
भवमनिति" शिशुपाट।
अपवर्जित त्रि० अप+वर्ज–क्त। परित्यक्ते भावे दत्ते च।
अपवर्तन न० अप+वृत–णिच्–ल्युट्। परिवर्तने गणितेऽच
बहुभाके प्रविते भाज्यभाजकयोरपमोरेषि लाघवीय
केनचिदङ्केन विभाजने। यथेन केनाप्यपवर्त्य वीजा।
भाज्यसमे च "न आनोऽपि दिवावाद न च दमाव
मर्त्यमिति नष्ट। भावे अप वाववीऽयन च।
अपवाद पु० अप+वद–भावे घञ्। निन्दायाम् "परवीवी
गर्हे परिहार्यन दाक्षेय तावदेव दाय।" प्राप्त च यत्रो
इतिवद्यामादो अपेक्षम्" इति च दाय। विवादो
"अपवादमनवदमावसिति" बा० इ० "अपवाद। विवा-
वादः" भा०। इतुविवादी अमोर "अपवादा इतुविवाद
इति भावाम्बरत्। अपोदते वावामवाधं अवि-
वाद् अहोव्यतिरेकेण अर्थे यत्र। विवादावे। वसि
वारिवर्थे परिहृत्य वावावाधं विशालवे आवाव
मनोमि यत्र वहोवर्दं यानि यथा "मा हिंस्यात् सर्वभूता-
नीति" यदी विशेषविधिना वर्धितस्यवस्त इति "अग्नी
षोमीयमिति" मार्ये दयामवार्यविधाविशेषम न विरो-
धात् अपवाद अहोबन् शङ्कादर्शितवत्वा अपवाद
दवाति "अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः" इत्यादौ
अर्थविवादमदात्तदादामावप्रयोगं वर्णीय इति "अपवा-
दोत्सर्गस्य परिवर्तितवर्णमपदेव बावह" इति च भा०
भवि। "अपवादहर्षेत्युत्सर्गानिवर्तनम्" इति
भा० भा०। अपोदते अपवादत्वे विवादपूर्वकेण अप+
वद–अच्य यज्। वैवाहमवीव विवादपूर्वकार्यविवार
बावदावेव वे। च च दमूनिर्णय विवादपूर्वकम
इत्यवमानात् वस्तुप्रमाणको निश्चय यवाते। यह

व्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त० । १ देहदक्षिण-
भागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यमि अपसव्य मेति"
२ स्मृत्युपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं भग्नतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत्र । भूमौ पातनेन भग्नप्रायत्वमाह
अप वैपरीत्ये सृ-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्रि० ।
"अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामाप्रदक्षिणमिति" याज्ञ० ।
"देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाया-
प्रदक्षिणव्यापार" इति आ०त० रघु०। आभ्युदयिके हि
"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोर्विद्यते क्वचिदिति" आ०
त० वचनोक्ते भूमौ पातितवामजानुकरणाभावः । अतएव
"मातापसव्यकरणं न पैत्रं तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अप
सव्यकरणनिषेध उपपन्नः । पितृतीर्थस्य "यत्नाङ्गुष्ठो-
पिण्डेषु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति" स्मृते । दक्षिणहस्त
एव । "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्य-
माभिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः ।

[अप]सार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे २ बहिष्करणे,
१ अपनयने २ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

[अ]पसारित त्रि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

[अ]पसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-
मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ०सू०। सिद्धान्त
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात्
तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाह नदिव्यामीत्यभ्यु-
पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-
स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्य्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति
स एवापसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्य्यः । वितण्डावादिन
बौद्धभेदाश्च नापसिद्धान्त दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
यस्या०ब० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि०सुट् । १ चक्रभिन्ने
रथावयवके अवयवभेदे । "अपस्करो रथाङ्गमिति" पा० ।
"शुरस्य रथस्यासीद्दासकिर्मजगोत्तम । अपस्करमधिष्ठाने
हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा०क०प० उक्तेः क्लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातं ।१ मृतमुद्दिश्य
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पु स्त्री० क्षीर०

अपस्नान त्रि० अपक्रान्तं स्नानात् निरा०स० ।
१ स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः इति मनु ।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशो गूढचरो यस्य ।१ गूढचरशून्ये ।
"शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघ । शब्द-
विद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य नवाह्निकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+ स्मृ-
णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा 'स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥
मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-
हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-
भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥
तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते
पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु
मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्
हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः । दन्तान् खादन् वमन्
फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरश्चापि पुन
संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥
वातपित्तकफैर्नॄणामश्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता
स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति
भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥
यो भूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छा-
र्त्तोऽघूर्णनमङ्गानि विक्षिपन् । यो भूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात् स पित्तभव
उच्यते । शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥
यो भूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृड्‌उत्क्लेद-
स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थिता । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु
सवेदितः ॥ सर्व्वलिङ्गसमावाय सर्व्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाञ्चाप्यप-
स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षपण-
त्वात्तथैव च ॥ आगमाद्देवरूपाञ्च स तु निवर्त्तते बुधैः ।
सर्पत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः केचिदत्येन

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपपात्र त्रि [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपपाठ पु [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपप्रज त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपपित्र त्रि [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपभ्र त्रि [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] १।१०८६, [illegible] ।

अपभय पु [illegible] "[illegible]" [illegible] १६,१८ ।

अपभी त्रि [illegible] ।

अपभिद्र त्रि [illegible] ।

अपह न [illegible] ।

अपहर(स) त्रि [illegible] ।

अपष्ठ न [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपष्ठु त्रि [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपस्नम [illegible] ।

अपसर पु अप+सृ—भावे अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपसरण न अप+सृ—भावे ल्युट् । [illegible] "[illegible]" इति "[illegible]" इति [illegible] १।८।१११ ।

अपसर्जन न अप+सृज—भावे ल्युट् । [illegible] ।

अपसर्प पु अप+सृप—कर्तरि अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपसर्पण न अप+सृप—भावे ल्युट् । [illegible] ।

अपसल त्रि अप+सल—कर्तरि अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपसलवि अव्य अप+सल—वा [illegible] । [illegible] ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त०। १ देहदक्षिण-भागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यं अपसव्येति" २स्कन्धपरिधापिते पितृतीर्थे च। अपगत सव्यतया भूमौ-पातितत्वात् सव्यं यत्र। भूमौ पातनेन भग्नप्रायत्वात्तस्य अप वैपरीत्ये सृ-भावे यत् सव्यं गतिः। विपरीते त्रि०। "अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति" याज्ञ०। "देवकर्म्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय अप्रदक्षिणव्यापार" इति आ०त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचिदिति" आ०त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानुकरणाभावः। अतएव "मात्रापसव्यकरणं न पैत्रं तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अप-सव्यकरणनिषेधः उपपन्नः। पितृतीर्थञ्च "यत्नानुक्तो-विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र गृह्यते इति" स्मृतेः। दक्षिणहस्त एव। "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्य-मानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच्। १ दूरीकरणे २ बहिष्कारणे, ३ अपनयने ३ च। ल्युट्। अपसारणमप्यत्र न०।

अपसारित त्रि० अप+सृ-णिच्-क्त। १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त०। १ स्वीकृत-सिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ०सू०। सिद्धान्तं किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवो-ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः। यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्यु-पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि सदुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-कार्य्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति स एषापसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्य्यः। वितण्डावादिनः बौद्धभेदाय नापसिद्धान्तदोषप्रसङ्गः तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात्।

अपसोपान पु० अपक्रान्तम् अतिक्रान्तं सोपानमाकारेण यस्मात् ब०। १ हस्तिमल्ले।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि०सुट्। १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे। "अपस्करो रथाङ्गमिति" पा०। "शूरस्य रथस्यासीद्धास्वदर्भिर्जगोस्तम। अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्व्वत" इति भा०क०प०। उक्तेः क्लीवमपि।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः। १ मृतोद्देश्य स्नाते जने। २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पु स्त्री० हेम०।

अपस्नान न० अपक्रान्तं स्नानात् निरा०स०। १ स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" इति मनुः।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशो गूढचरो यस्य। १ गूढचरशून्ये। "मन्त्रविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशेति" माघः। मल्लि-नाथव्याख्या...पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य प्रथमाह्निकं २ तच्छून्ये इत्यर्थः।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+स्मृ-णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यस्मात् वा। १ रोग-भेदे। स च सुश्रुते दर्शितो यथा "स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तु परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत्॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणामतिसेवनात्। विरुद्धमलिना-हारविहारकुपितैर्मलैः। वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-भोजिनाम्। रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छतां च रजस्वलाम्॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम्। चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते॥ सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः। रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः। दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः सञ्ज्ञां लभेत सः। सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः॥ वातपित्तकफैर्न्नॄणामेकैकैः सन्निपाततः। हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ। वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि॥ यो ब्रूयाद्विकृतः सत्त्वः कृष्णा मामनुधावति। ततो मे चित्त-नाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छा-र्त्तो घ्नन्नङ्गानि विह्वलः। यो ब्रूयाद्विकृतः सत्त्वः पीतो मामनुधावति॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात् पित्तभव उच्यते। शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम्॥ यो ब्रूयाद्विकृतः सत्त्वः शुक्लो मामनुधावति। ततो मे चित्त-नाशः स्यात् सोऽपस्मारः कफात्मकः॥ हृदि तोदस्तृट्उत्क्लेद-स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया। प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह॥ सर्व्वलिङ्गसमावाय सर्व्वदोषप्रकोपजे। अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च। आगमाञ्चाप्यप-स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम्। क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणि-कत्वात्तथैव च। आगमाद्दैवरूपाश्च स तु निवर्त्तते बुधैः। वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित्॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः। स्थायिनः केचिदल्पेन

[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अपस्कारिन् त्रि अपस्कार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपस्कारयुक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्पश त्रि [illegible] । १ [illegible] इति मनु [illegible] ।

अपस्मृति [illegible] अप+स्मृ—क्तिन् । १ [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपह त्रि अप+हन्—"अपे क्लेशतमसोः" पा ड । १ [illegible] । [illegible] ।

अपहत त्रि अप+हन्—क्त । १ विनाशिते "[illegible]" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन्—क्तिन् । १ नाशने । "[illegible]" पा [illegible] ।

अपहर त्रि अप+हृ—कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि "[illegible]" इति [illegible] ।

अपहरण न अप+हृ—ल्युट् । १ [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपहरणीय त्रि अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ—अनीयर् । १ अपहरणयोग्ये [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] च ।

अपहस्त त्रि अप+हृ—अच् [illegible] । १ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपहस्तक पु अपसारणार्थं हस्तः । १ [illegible] । २ [illegible] त्रि ।

अपहस्तित त्रि हस्तेन अपसारितः अप+हस्त+णिच्—कर्मणि क्त । १ [illegible] ।

अपहार पु अप+हृ—घञ् । १ चौर्ये । अपहरणे [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] च ।

अपहारक त्रि अप+हृ—ण्वुल् । १ चौर्यकर्त्तरि [illegible] च । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति ।

अपहारिन् त्रि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तरि २ अपनायके च "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" इति मनुः 'लोकद्वारापहारी च मन्यते तद्गतामिति' इति भा० ।

अपहास पु० अप+हस-घञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।

अपह्नव पु० अप+ह्नु-अप । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-रूपेऽपलापे, अपह्नवश्च द्विविधः मन्त्रेन गर्हितोदा "नियं तदिति मन्त्रतः, साभिमानाभ्याम् तत तदा न मम स्थिति-रित्येवमन्तोऽपह्नव इति । २ प्रेमणि च ।

अपह्नुत त्रि० अप+ह्नु-क्त । १ सतापह्नवे वस्तुनि यत्र गोप्यं तत तस्मिन्, २ स्थानान्तर नीते, ३ अपहारिते च ।

अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु-क्तिन् । १ अपह्नवे 'प्रकृतं प्रतिषिध्यान्य-स्थापनं स्यादपह्नुतिरिति' सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे च । सा च द्विधा अपह्नवपूर्वक अन्यारोप, अन्यारोप-पूर्वक अपह्नव यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः" । 'एतद्विभाति चरमा-चलचूडचुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम् । उ-ज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-वेन' । "विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः" । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः । "गोपनीय मप्यन्य द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणा-न्यथा वान्यथयेत् साप्यपह्नुतिः' सा०द० तत्र श्लेष यथा । "काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः' । अत्रापतितयेत्यत्र पति विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-त्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पित-विग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं न हि घनागमरीतिरुदाहृता" इति ।

अपह्नुवान त्रि० अप+ह्नु-शानच् । १ चोरयति २ अपनयति ३ संगोपयति च 'अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामिति' नैष० ।

अपह्नूयमान त्रि० अप+ह्नु-कर्मणि शानच् । १ अपनीय-माने २ स्थानान्तरमपसार्य्यमाणे ३ चोर्य्यमाणे च ।

अपह्रियमाण त्रि० अप+हृ-कर्मणि शानच् । १ चोर्य्य-माणे । २ अपसार्य्यमाणे च ।

अपाचय पु० ६त० अलुक स० । १ नेत्रे । अप्शब्दधराला-शयात्मकम् "अपांचये चक्षुषि, त्वा सादयामि 'चक्षु र्वा अपाचय इति" श्रुति यजुर्वेददीप । पदद्वयमित्येके ।

अपाज्योतिस् न० ६त० अलुक स० । १ विद्युत्सुता हि अम्बु-निरन्ति "अपाञ्ज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि" 'विद्युद्वा अपांज्योतिरिति" श्रुति वे०दी० पदद्वयमित्येके ।

अपानपात् पु० न पातयति पत-णिच्-क्विप् न०त० "न भ्राण्नपान्नवेदा०' पा० प्रकृतिभाव अलुक्स० । १ यज्ञ-देवताभेदे । "अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति" सि०कौ० । 'अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति' श्रुतिः ।

अपानप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, छ वा । १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ६त० अलुक्स० । १ समुद्रे २ विष्णौ च "अपांनिधिरधिष्ठान-मप्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुस० । "सरसामस्मि सागर' इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [३ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा-डति ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे,

अपांपाथस् न० पाथ अन्नं ६त० अलुक्स० । १ अन्ने तस्य वृष्टिजलजातत्वात्तथात्वम् "अद्भ्यः अन्नं प्रजायते' गीतायां तथोक्ते । "अपांपाथसि अन्ने त्वां सादयामि' "अन्नं वा अपांपाथ' इति श्रुति वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ६त० वा अलुक् स० । १ अग्नौ तस्य जलहेतु-त्वात् तत्पित्तत्वम् 'आकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेराप' इति' श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । सा श्रुति अपांपित्तमतः ।

अपांपुरीष न० पुरीष मलः ६त० अलुक्स० । १ सिकतासु, तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सिकतासु त्वा सादयामि "सिकता वा अपां पुरीषमिति श्रुति' वेददी० ।

अपांयोनि स्त्री ६त० अलुक्स० । १ समुद्रे "अपांयोनौ समुद्रे" इति वेददी० "समुद्रोवै अपांयोनिरिति" शत० ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांशु(सु) दोष्यभिचारदोषः सोऽस्त्यस्याः सिध्मा० लच् पांशु(सु)ला स्वैरिणी न०त० । १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपांशु(सु)लानां धुरि कीर्त्तनी-येति" रघुः ।

अपांसदन न० अलुक्स० । १ दिवि "दिवि वा अपां सदनमिति" शत०ब्रा० । भिन्न पदमित्येके ।

अपांसधस्थ पु० ६त० अलुक्स० । १ अन्तरिक्षे "अपांसधस्थे अन्तरिक्षे" वेददी० "अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थमिति" शत०ब्रा० । भिन्न पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ६त० अलुक्स० । १ श्रोत्रे "अपांसधिषि श्रोत्रे" वेददी० । "श्रोत्रं वा अपांसधिरिति" शत०ब्रा० ।

[illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] ।

अपस्कारिन् त्रि अपस्कार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपस्कारयुक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्नात त्रि [illegible] अप+स्ना+क्त । [illegible] ।

अपस्नु त्रि अप [illegible] अप+स्नु–क । [illegible] इति ऋ० ८ । १६ । २

अपह त्रि अप+हन्–"अपे क्लेशतमसोः" पा० ड । [illegible] ।

अपहत त्रि अप+हन्–क्त । १ [illegible] ।

अपहति स्त्री अप+हन्–क्तिन् । १ नाशने । [illegible] ।

अपहर त्रि अप+हृ–कर्त्तरि अच् । [illegible] ।

अपहरण न अप+हृ–ल्युट् । [illegible] ।

अपहरणीय त्रि अप+हृ–अनीयर् । [illegible] ।

अपहर्त्तृ त्रि अप+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप् । [illegible] ।

अपहस्त पु अपसारणार्थः हस्तः । [illegible] ।

अपहस्तित त्रि हस्तेन अपसारितः अप+हस्त+इतच् । [illegible] ।

अपहार पु अप+हृ–घञ् । [illegible] ।

अपहारक त्रि अप+हृ–ण्वुल् । [illegible] इति ।

अपाक्तात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा वा० तातिल् । १अवाच्या २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता दभि ऋ०७,१०४।१९ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा०।

अपाक्ष न० अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या० स० । १ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये त्रि० त्रिका० ।

अपाङ्क्तेय त्रि० सद्भिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक् न०त० । १ सद्भिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपतितादौ । अत्र अजि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिता यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्रानमर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ अपाङ्क्त्यदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" इति ॥

अपाङ्क्त्र त्रि० न पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे त्र न०त० । १ अपाङ्क्तेये । "अपाङ्क्त्यदाने योदातुरिति" मनुः ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्य्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ् । १नेत्रप्रान्ते, "अजनि चतुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणसङ्गन" इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्गं यस्य प्रा० ब० । ३ अङ्गहीने त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकृष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्गे त्रि० ।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं ३त० । १ कटाक्षे

अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।

अपाच् त्रि० अपाञ्चति अप+अन्च—क्विप् । १ अपगमनकर्त्तरि २ अप्रकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधवः । "प्राक्तादपाक्तादधरादिति ऋ०७,१०४,१९ "अपाक्तात् प्रतीच्या" इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेरपाक्शब्दस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन त्रि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिणदिग्भवे २ अप्रकाशमाने च । "योऽस्मपाचीने तमसि मदन्तीरिति" ऋ० ७,६,४, "अपाचीने अप्रकाशमाने" भा० ।

अपाच्य त्रि० अपाच्यां भवः "द्युप्रागपा०" पा०यत् । १ दक्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये अपाच्यानामिति" ऐत०ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र । १ रोगे । न०त०।२ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि विप्र मजायते" इति स्मृतिः । ६त० । ३ पटुताशून्ये त्रि० ।

अपात्त त्रि० अप+आ+दा—क्त । १ प्राप्ते । "यद्धोवाच विज्ञायते नास्मि हिरण्यस्यापात्तमिति" छ०उ० । "अपात्तं प्राप्तमिति" भा० ।

अपात्र न०पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्यं न०त० । १ विद्यादिहीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च । दानादिपात्रत्वं पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवेदिति" स्मृतिः "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्म्मसंहिते" इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपांसमुद्र पु० वहवः समुद्रम् (ष० अलुक् । । क्वचित् "अपां वा मध्ये समुद्र" इति वप ता ।

अपाक पु० अप-अञ्च न ञ । । पाकाभावे अजीर्णादेरमि सा व्याधिभा २ पाकाभावे च । अप । अजीर्णे(अजीर्णता-दोषे । वैद्य । पाकरहिते वाचि त्रि । ३ पूर्वे पाक- रहिते प्राचे "पैठमाकपाक पाकोम वैविद्ययम" इति क १।१ २ अपाकाः । पक्वमपक्वमपरिपक्वमामा इति मा । अदिपुरुत अपाको विपाकाले च ६।११। तत्र पक्वपक्वोपूर्वलक्षिततत्व इति भा "मा दधिपु मे पापा अमता" च ६।११ अपाकी पाके" इति मा "पाक पक्वम इति भिन्न । पाकेन दिविनः सौविष्य अग्नीविषय तत्र सौविषः प्रवर्तितया । अग्नी- विषद् दिविष पाकान्तरपरिवर्तितम् अहरम्बिताचर तत्र अपाकादेः पाका सौविष पाकपाके पाकजा मनापाते अहरत्विनिश्च वैषम्यपित । च न सूत्रे दर्शितं "विपाक प्रमाणविधि" पताद् ? अम्लविपाका विपाकमादिष्य कर्मेणुपाकक्षणपूर्वाणि अवयविता विपाकाचि पूर्व दीर्घ वा भवति । अजाकरणे अहिरर्ष पाक इति । वैभिन्नविषविपकाणि मधुरपाक कटवं कैषि इत्त न अमलपूरत्वादादमपाकाभो विपाको नास्ति चिर्य हि विरचितम्भावमम्लेवेद्यमात् । अवीर्ये अपाको- कृष्य पाको वर्षयति वेता हि विरचो अपाकादपीति अमुदो मधुरपाको कमां तर्कोणिनिति वैविद्यान्न तार्थ गतिदिर्षानि कथा पापम् वीर्यं पाकीनियमविषयपाकार्ष अनु- कृतेन पाकपा पाविपादायाल अपीर्षां अमावचार मर्मोदि च परिपक्वानि संवर्दिते । वैभिन्नद्रव्यपरतो- द्रवतां द्रवपाकाम अेप्सपर्षाविविक्ताद्विता वा । दधानि हि दिनिय एव पाकोपपुरः अधुपम अयोगपु रावलोपुर कपाकपो कर्पति अम ददितावोमपाका- पाकात्ते वैरिषो कांवं पुनरावपोत्पुरत्ता वत्ता च प्रविनाम पूर्व वेषार्थ कपूर्ष अवगाहविर वर पाक इति । तथा पाक ।

कवेर भवति तेन अपक्व हविरविद्या । विर्जन मे- दविताकाम पाको भवत चयते । निर्माविषितकामायुषा पक्वमानेव वेच म । निर्ग तोऽविषिताकान पाक पाक इयते । प्रथमपरिणामेव कारिता पाकांगपा । मधुर्णांविप गावपरिवृक्षलान विविधि । मधुराम- पाकमा मिट्टमुन मिट्टपाकांच वैदितम् । विधिष्ठपदिता

पाको दोषं कृमि करोति वा । पाको नास्ति विना मीर्णाहीर्षं नास्ति विना रवात् । रसो नास्ति विना द्रव्यसूत्र्यं मोकाः स्मृतम् । अत तु द्रव्यरसयोरत्यो उभावैवर्ग सूतम् । अम्लोऽम्लावैवर्ग अत तथा कारैव- रैविपो । मील वर्गता पुण्य मैत्रो तैति मूत्रावत्ता पुनाः । रवेव न वदन्ते विपाकस्य पुनरा पुनः । पूर्वे पूर्वापि वपादि विपाक्ले न मधुरः । वेत इव पक्वो च न वेवा पाकान्तरावता । कषीवांकापविपाकापि प्रविवादि सम्मान । पाकवेतेरपोत्साहि वेदापि विपक्वा इति । मधुरमावाद सम्मान । वैदोषोऽम्लाप- कवचदं निपाते अनुवर्द्दो रविता पाकवं मीरवं स्वाद । अपाकः पूर्वपाकगुणाभावपरका अवगमिति । मामविदेषे कवितेन दोषाः संपूर्विका कांववात अतम कर्म विधं मधुरं मपाककवाकपूर्वं विपदगुणानिति पाकात । पाक कवाः वै सूक्षे वि । "वैकम्योरपाक- चलन" इति च दा०११०। "अपाकचलनः अपाक चचन" इति वा । अवितं पाककले रमते ।

अपाकशाक त्रि० न शाकाक्षपाते अप-शक ञ । । शाकशाक "अपाकशाकपाशीरा बाईवेषु भवेत् च" इति भाषा ।

अपाकरण न० अप+आ+कृ-ल्युट् । । निराकरणे । "सदसा रपाकरणे प्रथ च मा । "अपाकरणपाकरणपाकरण इति" मी कः अपाकरणे दूरीकरणे च । विवाद प्रप्ता पाकरणे कर्मरहिति" मा० ३।२।११ ।

अपाकरिष्णु त्रि० अप+आ+कृ-ना इष्णुच् । । दूरीकरण शीले २ अपाकरणशीले ।

अपाकर्तृ त्रि० अप+आ+कृ-तृच् सेवक । १ अपाकर्तरि च ज च तारकवकव्यामिधिषद् ।

अपाकर्मन् न० अप+आ+कृ कर्मन् निराकृते ।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यत्र । । आर्द्रके । अत सूक्ष्मेन शोषणार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् त्रि० न शाकोऽस्य इति । । पाकशून्ये अपाके ।

अपाकृत त्रि० अप+आ+कृ-क्त । । निराकृते २ दूरीकृते "अपाकृतदेहपायमशुद्धिरिति रघु । [२ अपाकरणे च ।

अपाकृति स्त्री० अप+आ+कृ-क्तिन् । । दूरीकरणे ।

अपाक्रम पु० अप+आ+क्रम-घञ् । । विरामेकार्ये "अपक्रमकपाकत्रम कपोतोऽपि निवर्वेदिति रघु ।

अपाक्रिया स्त्री० अप+आ+कृ-श च । । अपाकरणे २ ऋण पाके "ऋणानाम सपाक्रियेति" कपाकरणपर्यापी वाचिः

कृमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते। कृमिघ्नतैलभेदे।

अपाय पु० अप+इण्-अच्। १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा०। "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि०कौ०। "अपाये यदुदासीनमिति" हरि०। २ नाशे ३ अपगमने च।

अपायिन् त्रि० अप+इण्-णिनि। १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि २ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय! शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता। "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरीति" कु०।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य। १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्ये ३ दीर्घमर्यादे। "महीमपारा सदने न ऋच्छति" ऋ०३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपारे अर्वे अन्तः दहनो ऋ० ३,१,१४।" "अपारे अगाध इतिभा०। ५ दूरपारे "रजसो अपारे ऋ०१,४२,४६। "इमे चिदिन्द्र! रोदसी अपारे इति ऋ०३,३०५।" "अपारे दूरपारे" इतिभा०। ६ सीमारहिते "मह्नी अपारे रजसो" ऋ० ६,६८,३। "अपारे सीमारहिते" इति भा०। ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ०५,८७,६। "अपार अधिक" इतिभा०। "अपारे पारमिच्छन्त समारार्थवरोधमेति" महाभा०। "तदपारं महत् क्षेय वानराणां महद्बलम्" रामा०। ८ अनुत्तार्ये "रावणश्च महायत्तुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा०। तस्मा पारमपारश्च व्रजन्ति विजयैषिण इति भा०क०प०१९अ०। ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न०। १० पृथिव्यां स्त्री निघ०।

अपार्श्व न० अप+अर्द्-क्त नि०न। १ आसन्ने समीपे निघ०। २ समीपवर्त्तिनि त्रि०।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य। १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्वमेतदपार्थं ते चिन्त तौ सम्प्रमादयेति" वनप० २१४ अ०। ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थ बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम्। वा कप्। अपार्थकोऽप्यत्र। अतो यदन्यद्धिमूर्ध्वधर्म्याय तदपार्थकमिति" मनु। तत्र योग्यतासत्त्राकाङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्यकारणभावस्तस्यायोगादसम्भवात् याब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात् अप्रतिबद्ध असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत। तथाचाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं तत्त्वमिति तदर्थः।

अपाल त्रि० नास्ति पाल पालको यस्य। १ पालकशून्ये च

आटौ। २ मध्वादिभ्याममिलषितायां स्त्री। "अपालामिन्द्र! त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,६,१७। अपालामितन्नामिकामभिलषिता मध्वादिनीमिति" भा०।

अपालम्ब पु० अपकम्यालम्बते अप+आ-लम्ब घञ्। १ शकटपश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति" शत० ब्रा० ३,२,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा०। [पतितस्य लुण्ठने, २ अपाकरणे च।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत-ल्युट्। १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ-क्त। १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता। "अहो अपावृतं द्वारमापदामयमेष मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनि।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन्। १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च। "स त्वं स्वे देशवद्यपावृतिमिति" ऋ०।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत-क्त। १ अनादरिते २ पराङ्मुखे, ३ निवृत्ते च "मतिपक्षादपावृत्त सन्तुष्टो येन केनचिदिति" महा०भा० "कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्ता परैरिव हृतां धर्मिमिति" रामा०। [वृत्तौ च।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन्। १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु०अप+आ+श्रि-अच्। १ मध्ये "पर्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद०। २ खट्वाशयने पत्न्यातपाटौ हेम० अपगतः आश्रयो यस्य। ३ आश्रयविहीने त्रि०।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क अम्बा० षत्वम्। १ अपास्थिते "यत्याद्दिय निरवच प्राङ्मनादुत पर्श्वधे। अपाष्ठाञ्छृङ्गादिति" अथ० ४,६,५।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सञ्ज-घञ् कुत्वम्। १ तूणे इषुधौ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट्। १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च।

अपासित त्रि०। अप+अस+णिच्-क्त। १ अपसारिते।

अपास्त त्रि० अप+आ+स्तृ-क्त। १ दूरीभूते २ पलायिते।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त। १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "सद्यपक्ष्मलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिरिति" माल० "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकमिति" माघ। [पास्तामरणानि यौवने" इति कुमा०।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप्। १ निरस्येत्यर्थे। "किमित्य-

अपि अव्य० न पियति गच्छति। पि-गतौ क्विप् न तुक्।

अपाचीकरण न० अपार्थं पाञ्चभौतिकत्वोक्ति विभजीकरण । १ निर्विकल्पविषयादित्रिमते निर्विशेषो [illegible] वा विश्व न्यूनविलम् । अपाचीकरण [illegible] च भावय विति वचन मानस्तु २ [illegible] निर्विकल्पनादानादौ च ।

अपाद् त्रि० नास्ति पादोऽस्य अबहुव्रीहिः वक्ता । १ पादशून्ये "अपादपाणिर्जवनोग्रहीतेति" श्रुतिः ।

अपादान न० अपादाय आदीयतेऽस्मिन् अप+आ+दा—ल्युट् । "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषिते कारकभेदे । तथोक्तं हरिणा "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते" तत्र योऽवं एतन्तो अश्वाद्धावत् पतत्यसौ । अश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते । [illegible] इत्यम् । मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक्पृथक्" इति व्याकरणे लिखितम् । "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते" इति च तत्र । निर्दिष्ट यत्र यो विषयो धातु [illegible] पूर्वकाल-क्रियाविषयं यथा ग्रामात् पर्णं पत्नीत्यादौ पतनादावधिनी भूतं वस्तु हि तत पूर्वकालम् । द्वितीयम् यथा बलाहकात् [illegible] इति तत्र विश्वो [illegible] अपेक्षितक्रियासु [illegible] यथा मेषात् विश्लेषणे विभुदित्यादौ विश्लेषणपूर्वकविश्लेषमात्रविषय निर्देशे [illegible] । अपि तत्र [illegible] तदपादानत्वेन च प्रकृत इति च [illegible] । "अपादाने पञ्चमी" [illegible] ।

अपान पु० अपानयति अपनयति मूत्रादि अप+आ+नी—ड अपकर्षति [illegible] वा अप+अन—अच् वा १ मूत्रादेरधो नयनहेतौ वायुभेदे "अपानस्य [illegible] यथा इव [illegible] मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कर्म [illegible] इति वा । "अन्नं प्राणे अपाने च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति वा ५ । "अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः [illegible] [illegible] इति वा च । "अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः" इति वा [illegible] [illegible] इति वा ७ । "अथ हृदयं प्राणिति

[illegible] [illegible] अपानवायुनाविरुद्धाः [illegible] [illegible] अपाने यत्र तिष्ठति [illegible] [illegible] इति वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अन्त [illegible] [illegible] इत्यादि । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । "अपानापाने प्राणे [illegible] इति वा [illegible] । [illegible] [illegible] इति गीता । अप+अन—अच् वायु । २ [illegible] प्रवेशे तु "प्राणापानसमायुक्तः" इति वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "प्राणो न [illegible]" [illegible] [illegible] । अपान पु० १ गुदस्थाने च ।

अपानन न० अप+अन—भावे ल्युट् । १ अपानवायोः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अपानद्वारम् न० अपानस्य द्वारम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ५६२४

अपाप त्रि० नास्ति पापं यस्य न० ब० । १ पापशून्ये २ निष्पापे च "इदं हानचे । तथा हि तथा मन वि [illegible] ।

अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन अप+मृज्—घञ् । (आपाङ्) इति ख्याते वृक्षे । [illegible] [illegible] [illegible] । "अपामार्ग [illegible] [illegible] इति [illegible] ।

अपामार्गतैल न० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] १ [illegible] ।

अपामार्गतण्डुल पु० "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

क्रमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ कृमिघ्नतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्–अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुव-मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रिया-यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण्–णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियो-गिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भार-तेति' गीता । 'अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पत-नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्य्यादे । "महीमपारां सदने स दृश्यति" ऋ० ३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपारे अर्वे अन्तः दहनो ऋ० ३,१, १४ । "अपारे अगाध इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-पारे ऋ० १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति ऋ० ३,२०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "महो अपारे रजसी" ऋ० ९,६८,३ । "अपारे सीमा-रहिते 'इति भा० । ७ अधिके 'अपारो वो महिमा वृद्धशवसः" इति ऋ० ५,८७,६ । 'अपार अधिक ' इति भा० । 'अपारे पारमिच्छन्त संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपारं, महत्क्षेयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणस्य महायतुरपारं प्रतिभाति मे इति' रामा० । तस्या पारमपारस्य व्रजन्ति विजयैषिण इति' भा०क०प०१९ अ० । ९ नद्यादेरवीक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ण न० अप+अर्द्द–क्त नि०न । १ अभ्यर्णे समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-ष्प्रयोजने "सर्व्वमितदपार्थं ते विप्र तौ सम्प्रसादयेति" वनप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-द्विमूढुर्धर्म्माय तदपार्थकमिति" मनु । तच्च योग्यतासत्त्या-काङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रति-सम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्य्यकारणभावस्तस्याऽ-योगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षासत्त्वाद्यसम्भवात् अप्रतिबद्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र । तथाचाभिमतवाक्यार्थबोधादकृताकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्व-तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये च

आदौ । २ अङ्गुवादिभ्यामविद्युतायां स्त्री । "अपाला-मिन्द्र ! त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,९,१७ । "अ-पालामेतन्नामिकामविद्युतां अङ्गुवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकृष्यालम्ब्यते अप+आ–लम्ब घञ् । १ शकट-पश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्यात्येति" शत० ब्रा० ३,३,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भाग-मिति"भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत–ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ–क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-वृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृत द्वारमापदामयमेव मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनि ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ–क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्-घाटने २ आवरणापसारणे च । "स ऊ स्वे रेजयत्य-पावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत–क्त । १ अपसारिते २ पराङ्मुखे ३ निवृत्ते च "प्रतिपक्षादपावृत्त सन्तुष्टो येन सोमपि-दिति" महा०भा० 'कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्ता परैरिव हृतां चमूमिति" रामा० । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत–क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि–अच् । १ मध्ये "पर्य्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद० । २ अङ्कुणावरणे चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था–क अम्बा० षत्वम् । १ अपास्थिते "यस्माद्विष निरधच प्राङ्नादुत पर्शुधेः । अपाष्ठाच्छृङ्गा-दिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सञ्ज–घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस–ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्–क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ–क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुच्छ्वसितविभ्रमा गतिरपास्तसस्या मतिरिति" माल० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति' माघ । [पाश्चाभरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस–ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि–गतौ क्विप् न तुक् ।

[illegible] । [illegible] २ सम्भ्रे ३ निन्दायां ४ प्रश्ने ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ इत्यर्थे च । क्रियायोगेऽस्य [illegible] "अपि । [illegible]" इति [illegible] । [illegible] "पदार्थे सम्भावनेऽपि" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "अपि [illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] अपि [illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "अपि [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

अपिकक्ष पु॰ [illegible] । १ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपिकर्ण त्रि॰ अपिकर्णं [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ११।०२१ । "[illegible]" [illegible] ।

अपिकृत न॰ [illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] त्रि॰ । "[illegible]" [illegible] ।

अपिगीर्ण त्रि॰ अपि+गृ–क्त । १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] च । [१ [illegible] ।

अपिगृ(प्रा)ह्य त्रि॰ अपि+ग्रह–[illegible] [illegible] ।

अपिच अव्य॰ [illegible] । १ [illegible] [illegible] ।

अपिच्छिल त्रि॰ न ब॰ । १ [illegible] २ [illegible] च । "[illegible]" [illegible] ।

अपिज त्रि॰ अपि+जन्–ड [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] १८।२८ । "[illegible]" [illegible] ।

अपित् त्री॰ [illegible] । [illegible] "अपित [illegible]" [illegible] ५,८२ २ "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

अपितु अव्य॰ अपि+तु+द्व॰ । १ [illegible] । २ [illegible] च ।

अपित्व न॰ [illegible] अपि+त्व–त्व [illegible] । १ [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपित्रिम् त्रि॰ [illegible] इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अपिधान न॰ अपि+धा–ल्युट् । १ आच्छादने । [illegible] ल्युट् । २ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११२१ । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपिधि पु॰ [illegible] अपि+धा–कि । १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] १२०७ "[illegible]" [illegible] ।

अपिनद्ध त्रि॰ अपि+नह–क्त । १ [illegible] [illegible] ।

अपिप्राण त्रि॰ अपि+प्र+अन–अच् [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । १।१८९,११ । "[illegible]" [illegible] ।

अपिवत त्रि॰ अपि [illegible] ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ सहदहने ३ गोत्रजे ४ संसृष्टभोजने च । "अपिव्रतायामारभन्ते यजमानमिति" का० ८,६, २६ । "अपिव्रतास्त उच्यन्ते येषा यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति" पितृभूति "अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कभा०" "अपि संसर्गे संसृष्ट व्रत कर्म येषा मते अपिव्रता अविभक्ता दायादाः तेष्वेकेनापि कृत्यादि कर्म कृत सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामी, "व्रत भोजन यजमानेन सह व्रतभोजना बन्धुवर्गा" इति माधव ।

अपिशर्व्वर त्रि० अपि प्रादुर्भावे अव्ययी०स० अच् समा०। १ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, "समिद्धमपिशर्वरे" इति ऋ० ३,९,७, । "अपिशर्वरे शर्वरीमुखे" इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल–अच् ।१ मुनिभेदे तस्या-पत्यम् इञ् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । "इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायन । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजय-न्त्यष्टादिशाब्दिका" क०क० "तुल्यापिशले" इति पा० ।

अपिहित त्रि० अपि+धा–क्त । १ आवृते "तुल्येनाभुरपि-हित" इति श्रुतिः । अतोऽल्लोपे पिहितोऽप्यत्र "भुजङ्गपि-हितद्वारमिति" रघु ।

अपीच्य त्रि० अपिच्यवते सौन्दर्यात्प्रीयते अपि+च्यु–ड अतो-लोप उपसर्गदीर्घ न०त० । १ अतिसुन्दरे "अपीच्य-दर्शन सौम्य सर्वलोकमनस्करमिति" हरि० "अपीच्यवेश द्विभुज सौम्याकारं सुदर्शनमिति" यमसूर्त्तिलक्षणम्, अपि+ अञ्च–क्विप् अप्यच् तत्र साधु यत् अस्ततेरलोपे पूर्व दीर्घ । २ अन्तर्हिते । 'यदाविर्यदपीच्य देवासो अस्ति दुष्कृतमिति' ऋ० ८,४७,१३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुह्ये "मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्" ऋ० ८,२९,६, "अपीच्य गुह्यमिति" भा० ।

अपिजू त्रि० अपि+जव–क्विप्–ऊठ् । १ प्रेरके । "उपसा-नक्ता जगतामपीजुवा" ऋ० २,३१,५ । "अपिजुवा प्रेरयित्र्यौ" इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत त्रि० अपि+इण–क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, "सोम्य ! तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितीत्याचक्षते स्व ह्यपीतोभवतीति" छा०भा०धृता श्रुति । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्णभिन्ने पु० तद्वति त्रि० । पीतं पानकर्म्म १ तद्भिन्ने त्रि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण–क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३प्रलये च । "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" शा०सू०। आधारे क्तिन् । ४ समासे । "पुरा यत् सूरस्तमसो अ-पीतेस्तमद्रिव" इति ऋ० १,१२१,१० । "अपीते समासादिति" भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरण पीनसशब्दे ।

अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके क्लीबे । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्यय इति" मनु ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्या उर प्रभृतित्वात् कप् । १पतिशून्य स्त्रियाम् । 'नापुंस्कास्मीति मे मतिरिति' भट्टि ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमस्यं यस्याः । १ शिंशपावृक्षे शि-शपाख्ये । २पुच्छहीने त्रि० । [२ पुच्छशून्ये त्रि० ।

अपुण्य न० न पुण्य विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यकृत् त्रि० पुण्य न करोति अपुण्य पाप वा करोति । ताच्छील्ये क्विप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । "क्षत्त्रियस्यैव वैश्यस्य शूद्रस्यैव च । य पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोन्योस्त्यपुण्यकृत्' आप० स्मृति ।

अपुत्र पुस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १अजातपुत्रे २मृतपुत्रे च । "अपुत्रेणैव कर्त्तव्य पुत्रप्रतिनिधि सदेति" स्मृति "नापु-त्रस्य लोकोऽस्ति" श्रुति । "अपुत्रा शयन भर्त्तु पाल-यन्ती व्रते स्थितेति" वृहन्मनु । "अपुत्रस्यैव या कन्या सैव पिण्डप्रदा भवेदिति" स्मृति पुत्रपदस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुन न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे "अमानुक्षयमपुनश्चकार" ऋ० १०,६८,१० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुन आवृत्तिः संसारगतिर्यत ५ब०। निर्वाणमुक्तौ "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेस्तथात्वम् । ६त० । पुनर्गमनशून्ये त्रि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसार भजतेऽस्मिन् भू–आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, "रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञान चतुर्विध यस्येति" वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भव पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति कृते ।

अपुराण त्रि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट त्रि० पुष–कर्मणि क्त न०त० । १ असंजातपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भाव तल् । अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहता-

[illegible] इत्यादिना वा द [illegible] मात्रे [illegible] [illegible] । यथा [illegible] [illegible] प्रिये । "[illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" वा द ।

अपुण्य त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपुष्पफलद त्रि० [illegible] हा–च । [illegible] च । [illegible] त्रि० ।

अपूजा स्त्री० [illegible] न० त० । १ पूजाभावे २ [illegible] ३ [illegible] च ।

अपूजित त्रि० न० त० ।१ पूजितभिन्ने २ [illegible] च

अपूत त्रि० न० त० । १ पवित्रभिन्ने २ [illegible] "अपूतो वा [illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ११ । ८ । १ [illegible] च [illegible] वक्ष्य० ।

अपूप पु० न पूयते विशीर्यते पू–कप न० त० । १ पिष्टकभेदे [illegible] "अपूपं देव [illegible]" ऋ० १ । ६२ । ८ । "अपूपं [illegible]" वा० । "[illegible]" उक्तः । [illegible] अपूपं [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपूपादि पु० ६त० । [illegible] । [illegible] अपूप [illegible] [illegible] ।

अपूपाष्टका स्त्री० अपूपसाध्याष्टका । पौषमासे १ [illegible] २ [illegible] च ।

अपूपीयी स्त्री० न पूर्यते [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

अपूर्ण त्रि० न पूर्णम् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । पूर्णाभावे [illegible] [illegible] अपूर्वं [illegible] । यथा [illegible] वर्तते [illegible] अपूर्वं

[illegible] । "पूर्वं [illegible]" इति वा । [illegible] ।

अपूर्णकाल त्रि० न पूर्णः कालोऽस्य । [illegible]

अपूर्व त्रि० न पूर्वं यस्य । १ अनादिके २ आश्चर्ये "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] "अपूर्वो [illegible]" [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । पूर्वः पूर्वतनो न च । ३ [illegible] त्रि० । न० त० । ४ पूर्वकालादिभिन्ने त्रि० । [illegible] अपूर्वम् [illegible] "[illegible]" इति वा १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अथ शब्दाद् यागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्ते न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यथा तु मानाभावान्न तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्पनात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्त्तृगतव्यापारकल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतश्राद्धादिना पितरि, पितृगतजातेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेश्च अथ तत्रापि कर्त्तर्य्येवादृष्टं, विहितक्रियाया यागस्येव कर्त्तृगतादृष्टजनकत्वात् । न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि स्वर्गं स्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभावेनादृष्टनाशात् स्वर्गोक्तियागजन्यादृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पित्रदृष्टजनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्यैव हेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फलप्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रिया पितृपुण्यजनिकेति न स विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यस्य न पितृवृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतिजन्यपुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र एव तत्पुण्यमिति, नैव स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्व्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते मध्योपस्थितित्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयासत्याभिधानादि पुत्रक्रियाजन्यपापेन "स विद्यया कर्मभूत्वा पितृभिः सह गच्छेत्" इत्यादिबोधितं नरकभागितादि मुक्तस्य पितुः स्यात् तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च मुक्तस्य सुखदुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनकम् । मुक्ते च पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति । उच्यते विहितक्रियया कर्त्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्सर्गः स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्रदेशितफलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गः श्रुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृकृतजातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् नन्वयं नियम एव पितृयज्ञजातेष्ट्यादौ परम्परासम्बन्धेन कर्त्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतस्य स्वर्गभागिपितृकत्वं परम्परासम्बन्धं फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं पितृगतमेव । न च फलस्य कर्त्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं ग्रामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्त्तृगतत्वमिति व्यभिचारात् न हि ग्रामादयः कर्त्तरि साक्षात्सम्बद्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्त्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्त्तृगामितावोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनायाः अधिकारिविशेषणत्वाभावात् 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः सत्त्वे तथा कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति तन्न न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण मम पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परासम्बन्धेन यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा स्वजनसमवायेन तत्पुण्यधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्ध शास्त्रेण बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेण बोधितत्वाभावात् ग्रामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि कार्य्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्त्तृगतमिति कर्त्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्कालेन फले कामनात् । तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितफलम्

[illegible]

राधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति”। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषा कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते” इति। एतेन “नमस्तत् कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीत्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलोत्पत्तिरिति सुस्थम्। कर्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्याद्युक्ति सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्व्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्यलक्षणेति भेदः। अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव क्षयः, स्थूलावस्थापन्नानान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरूहनीया। “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः। “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति” जै० सू०। “आत्मान्तरे यौ सुखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्म्माधर्म्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम्। अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणापोद्यते तेन पितृश्राद्धे पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति” वै० सू० उपस्कारः। तच्चापूर्व्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व्वमङ्गापूर्व्वं कलिकापूर्व्वञ्चेति मीमांसकाः। तत्र दर्शपौर्णमासाद्यपूर्व्वं प्रधानापूर्व्वं तदेव परमापूर्व्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्व्वमङ्गापूर्व्वं, तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्व्वं कलिकापूर्व्वं तच्च व्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसकाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्व्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाञ्जलौ १ स्तवके दृश्यः। कलिकापूर्व्वञ्च परमापूर्व्वं जनयित्वा नश्यति। अङ्गापूर्व्वैस्तु परमापूर्व्वे विशेष आधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्व्वसहितं परमापूर्व्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम्। अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु स्वल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः। केवलाङ्गापूर्व्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात्। अतएव “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम्। इदञ्च परमापूर्व्वं फलनाश्यं तत्त्वज्ञाननाश्यं कर्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यञ्च। ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति” “कर्म्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयो भवेदिति’ च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुनेति” गीतावाक्याच्च। सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्म्मातिरिक्तकर्म्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते। परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि पापक्षयापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात्। अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजनकात् न तत्रापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पापक्षयत्वमिति नैयायिकाः। अत एव चिन्तामणौ यत्रार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम्। “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पापक्षयापूर्वजनकत्वमिति मीमांसकाः। तत्रापि प्रत्यवायाभावरूपफलाङ्गीकारान्न पापक्षयत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः। अपूर्व्वस्यापूर्व्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः। “प्रत्यक्षस्यानिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्व्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दवाच्यतेति। वेदान्तिनस्तु कर्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्व्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम्। तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते। “तदधिगमे उत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयते इति संशयः किन्तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च “नहि कर्म क्षीयत” इति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात्। नेत्युच्यते। देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्व्वयोरघयोरश्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः। कस्मात्? तद्व्यपदेशात्। तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियाया

कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविद् कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय' इति भा० ।

अपूर्व्वता स्त्री अपूर्व्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तल् । १ प्रमाणान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्य्यावधारणहेतुभेदे च यथा छान्दोग्ये "तन्त्वौपनिषदं वेदेति ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्व्वपति स्त्री न पूर्व्वः पतिर्य्यस्याः । कुमार्य्याम् । "अपूर्व्वपतिं कुमारीमिति" सि० कौ० ।

अपूर्व्ववाद पु० अपूर्व्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुत्सोः कथा । गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामणग्रन्थान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्वविधि पु० अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा—कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनीये शब्दविशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा । अपूर्व्वविधिरपि चतुर्विधः कर्म्मविधिः गुणविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति इत्यादौ यागरूपे कर्म्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्यताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्म्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूपद्रव्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोगविधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्य्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि "उपनिषत्परित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विशिष्टविधिरिति भेदः ।

अपूर्व्व्य त्रि० न पूर्व्वमर्हति यत् न०त० । पूर्व्वानर्हे "त्वं नो वायवेषामपूर्व्व्यः सोमानामिति" ऋ० १,१३४,६ ।

अपृक्त त्रि० पृच—क्त न०त० । १ असम्बद्धे "अपृक्त एकाल् इति पाणि युक्ते वर्णान्तरासंयुक्ते २ एकवर्णे "वेरपृक्तस्य पा०

अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्व्वापरयोरेकादेशरूपे सम्भूयभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति साहित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय त्रि० अप+ईक्ष—कर्म्मणि अनीयर् । १ अनुरोद्धव्ये अपेक्षाकर्म्मणि २ प्रतिपाल्ये च "आत्मा यत्नेन रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष—भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्दबोधजनिका "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेदित्युक्ता तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोदृष्टिर्नेष्यते "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्धितानीयादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः" इति भाष्योक्ते देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समास इति भेदः । ३ प्रयोजकत्वे तच्च ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञानादिकार्य्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधः तस्य तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन "स्वापेक्षापादकप्रसङ्गः आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च बोध्येत्यभिधाय एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तदास्मिन्नोपलभ्येतेति स्थितौ च" स्वापेक्षापेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्परम्परासाधारणी बोध्येत्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया वा स्वज्ञानादिप्रयोजकत्वमपेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे "सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" रघुः । ४ स्पृहायाञ्च "सङ्गोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति" "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षोनिरामिषः इति" च मनुः । "निरपेक्षः विगतस्पृहः इति" कुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेकः इत्याकारिकायाम् अनेकैकत्वविषयिण्यां "अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन—ड ५त० । न्यायोक्ते द्वित्वादिपरार्द्धान्ते सङ्ख्याभेदे । "द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाश्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तितः" इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि समवाय प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्वाविति ज्ञानाभावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिस्वरूपः कश्चित् सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्य्याप्तिसम्बन्धेन च

[illegible] इति [illegible] यथा [illegible] न [illegible] इति । यथा [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] न [illegible] इति [illegible] । यदि [illegible] न [illegible] इति । "न [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति । [illegible] न [illegible] इति । [illegible] न [illegible] । न न [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] न [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] ।

प्रा०वि०। एतद्विषये एव। द्रोण्यामायसयुक्तायां छन्ने प्रावर्त्तके तथा। ग्रामप्रपाजलस्यैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति लघुहारीत। तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्व्ववचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके छन्ने च स्रुताते" प्रा०वि०। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तम। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिरा। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणमिति" विष्णु। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयपङ्कवर्ज्जनमिति" प्रा०वि०। यथोक्तं देवलेन। "तस्मात्तीर्थ्यतडागानि नदीर्वापीः सरांसि च। कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्ज्जयेदिति"। "कृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णु "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति" प्रा०वि०। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासत्रयं कुर्य्यादित्यादि" लघुहा०। "क्लिन्नो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवल। "पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति" भवि०पु०। "श्लेष्मोपानहविण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः सन्दूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रि। अस्यापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृतयन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगतं गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम्। महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यवस्थिततया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयस्य म्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्ते न च शिरस्योदकसंसर्गस्य अवश्येन सामान्यशास्त्रविहितापेयजलस्य शुद्धार्थतापरं स्वभावतः पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरत्वेन सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचित्रा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सद्यस्तं खलु विज्ञेय पुरोमन्तत् स्वभावत" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शरिच्छूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि अपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्यखाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः शुद्धतेति तु न शङ्क्यम् "सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायाम्लेच्छादिस्पर्शस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धारायां प्रतिप्रसवमाह बौधायन "अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" आ०त० स्मृति। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्व्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेध। "अब्दार्द्धं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं कर्म्म वर्ज्जयित्वा हरापगाम्" इति छन्दो०प०। "यं हन्ति सर्व्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति" मनु ये विप्रे "अन्यथा हि हुतं श्रेष्ठ देवयोनिरपार्थिति। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृश्यो महोदधिरिति" भा०च०प० स्पर्शनिषेधात् पाननिषेध। "अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनु। "गोक्षीरमनिर्द्दशाया सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च यासाञ्च वत्सव्यपेता" अङ्गि०। "वर्ज्जयेद्गोरवत्साया पयश्चान्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यम। "सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति गरुड" गोजामहिषीवर्ज्जं

[illegible]

अपेक्षित त्रि० अप+ईक्ष–कर्मणि क्त । १ [illegible] २ [illegible] च । [illegible] इति [illegible] ।

अपेक्षिन् त्रि० अप+ईक्ष–णिनि [illegible] । [illegible] च ।

अपेक्ष्य त्रि० अप+ईक्ष–कर्मणि [illegible] । १ [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अपेत त्रि० अप+इण्–कर्त्तरि क्त । १ [illegible] । [illegible]

अपेतराक्षसी स्त्री [illegible]

अपेय त्रि० [illegible] । १ [illegible]

[illegible]

प्रा०वि०। एतद्विषये एव। द्रोण्यामायसयुक्तायां छत्रे मायर्त्तके तथा। याम प्रमाजलञ्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति लघुहारीत। तदपि भूमिगत कृत्वैव पेय पूर्ब्बवचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके छन्ने च स्नाते" प्रा०वि०। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तम। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिरा। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धि महत्सु च न दूषणमिति" विष्णु। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्जनमिति" प्रा० वि०। यथोक्त देवलेन। "तथा क्षोभ्यतडागानि नदी वापी सरांसि च कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थत परिवर्जयेदिति"। "मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदक पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णु। "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति" प्रा०वि०। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मण शवदूषितात् उपवासत्रय कुर्य्यादित्यादि" लघुहा०। "क्लिन्नो भिन्न शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पय पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवल। "पीतशेष पिबेत् विप्रो विप्र स्यादन्यथा पशुरिति" भवि०पु०। "श्लेष्मोपानहविण्मूत्र स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभि सन्दूषिते कूपे तोय पीत्वा कथ विधि। एक द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रि। अत्रापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीया। शुचि गोतृप्तिकृत्तोय प्रकृतिस्थ महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृत जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैं चर्म्मभाण्डस्थित यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृत यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगत गोतृप्तिकर प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेय प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगत कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतञ्च स्वभावत पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयम्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्ते न च हिरण्योदकस्पर्शस्य अस्यैव सामान्यशास्त्रमिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापर स्वभावत पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतयैव सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचित्रा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सदृशं खलु विज्ञेय पुरीषन्तत् स्वभावत" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यसंसर्गवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिसंसर्गवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि अपेयता। "अपि चाण्डालभाण्डस्थ तज्जल पावन महत्" इत्युक्तेस्तत्र तत्यागे गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावत शुद्धतेति तु न शङ्क्य "सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कं गङ्गायाम्लेच्छादिसंसर्गस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धाराया प्रतिप्रसवमाह बौधायन "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणव। आकरा शुचय सर्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" "काले नवोदक शुद्ध न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाह स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" श्रा०त०स्मृति। "स्नानमाचमन दान देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतै"। आचमननिषेधात् पानादे सुतरा निषेध। "अब्दद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वला। तासु स्नानादिक वर्ज्य वर्ज्जयित्वा सुरापगाम् इति" छन्दो०प०। "यैः कृत सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिरिति" मनु ये विप्रै "अन्यथा हि कृतस्तेष देवयोनिरपांपति। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृश्यो महोदधिरिति" भा०व०प०। स्पर्शनिषेधात् पाननिषेध। "अनिर्द्दशाया गो क्षीरमौष्ट्रमैकशफ तथा। आविक सन्धिनीक्षीर विवत्सायाश्च गो पय। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिष विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनु। "गो क्षीरमनिर्द्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेता" आपस्त०। "वर्ज्जयेद्गोरवत्साया पयश्चैवाप्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषा वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यम। "सर्व्वासा द्विस्तनीना क्षीर भक्ष्यमजावर्ज्जमिति" शङ्ख 'गोजामहिषीवर्ज्जं

दनवर्माणि मात्मनिर्दमाणं मात्मनि वर्णिमीखानिनीति मानवच्छयोरं मानेमअमव" निच्या। योगोवर्मीतिमा इति। वर्णिनो इमवाद्मान्य वाणिनी निर्व प्रकाशपुरा— बाणा। वर्णेमनुज मधारिदिमवध धमाः। मनकगम तुष्यं प्रकाशा "वृषमना निमिन्नं राजवध यवो वर्णये- दिति पारीभ।। तमाजाच दं दमानाहुयोत् निषिशु वर्णं तद् पैवं वर्णमनमवास्तवात् "मौमाभ वरभोभिवं वेदामवत्ता भावः। वर्णिमनिर्दमानमरीवत मतिमर्दं मैव् माव। "भीताथि मात्मभव्याधि वनिमारामणे इव चरात्म दर्श पुर्वादित्रादि मा। "जम वीरप्ताहयो मारवाये इमदमवर्भ मदममदमाधिं" माता। "वदन्न दर्शिवमनिमाकमनिवप्रच्यीणि मात्सीनीथि मावीमात्" गीत। वक्ष्य वं वीरादि विवर्ग दमार्भ निमाव वाथि। माविर्भ दमादि मातम्णैमोनि अचोम- वारादि। मा वरोमनदवामसोयाक दर्शं वधिव दर्श न वरममावमभरव। "मामवरिंन दशको मैका। महोरत ता इम। म निमेन्ज वनिवार्योर्दं न वयो इणोजक्रमान् मात। "मार्गिवं भा विवेकवो मरमेन निरमाते" इति। उपाते तु मारदीमनिवेमअमव अमामानिविदैवाब्माणि नामि मामर। मामावनी मैवबके ११ई २७ पठे बझाणि। मम निरम वमिव् वरमाते वर्मीवरे मानेमवमजलवरं मावणा "वर्मामने दियपुमोरे च वादममिनि निवामोवादेम विमवस्म् योदमुत्ताणीमाद्रमवीमानुविमय। दमणी मादमुपं मर्मवे रिवंदमाम्म् वीतमन वैव वमीव विवेमादिनर्वं वमम्। द मालाममभरात्म् रोमाम् प्रमुमान् विमर्तन ह मम मन् वैमामवा दमरदमरमानिरिमदमदं वनिवर्दमिरम वीनिममं मनामिवोरोवमक बद्धामार्विरं न नियान्। मम वार्तवमामवमनोम विमामा रोमा मह वमवनि। मामवं वर्भस्मिदमाले मोवं मदमनमामरम्। रोमदणनमं मेमा मारदोमानिमनत्र भा। "मामवं वनिवं वदा मिव वीरमणवर्णिमम्। मवव मामूरोमनु लमनोमवनिमाव वात्। मामवमानिमिमाववाणनुवदमोद्दरामि च। मम्बाद् वा निवमात् रोमाम् प्रानुवाम् विमानित वनि मरादिनमवमम रोमदर्भीमेमानेमा च मनोवा "पूर्वरानि तथान् न मवमम पुदरमवादिनि। मदानमवा इव मनर्मम, निमामभा मर रातवरोमवु मवम प्रमवा अमोत् मनेमानवा वोदरोदरानि। निमाम

मना। सुरामवथमं दरोदरोमवोमवमवलमम्, मामा- मनार मनराममाभामाविमवमवलि, दनि मातरम्यं निव वमर्थं वनरोपवदिनि। मवेवरोमनापूर्वं मार्ग- विमानिद्वनिवरनिनि च, रोमवेर् मीमवमवमानेवाला "मार्गनूते मनिमावे मावरोवे मवपवे मावाते निनिरे योगे वचर पठे मत्तात्र। निमावां च वर्णीते न मौनात्र मनिमर्दंनैरिनि"। मवमानेमवा रोमवेर् मनोवा "वर्त मैव मते दमावोम्भवावे न ड्राये। न वर्णानमदावेन न रोवे दत्रावेनिवे। भीमवावेऽननिमान्वे न मनोदमाव- मैव मनि"। इमानरमवोमारवेमना मवमामव् ११६ २७ पठे द मंना। निमेमलेवः। "मनोदमादमानमव च वत- मानम मवति मनी मद्वामन वाद् च वाचोनवाववेनि रोमवेरदमामनिवेवेम मम मवादोमानेवेमा मदा मम न दनिवा। मदवानदववमनिवाद च निमनानवा- मानों रोवे मानूर्वमतुवे। मनोरवा। प्रवीवी न मम योग मन मरा। मीमानिमनमामामवमेवेमवाद मैवमेनु। मदमावामवं वदि मव मवमोरदि निम। मनानिमाद- मद्रोरोमावमवान् वमवेन् मन नदि" इमते। [ममरे

घपेंद्रम नि० निरोपे न ब। वैदमानिरोनिमाननाहो घपेंनिकटा मने मनोनि वरवमा मर। इमुमती मवी निमामान् मह न। मतमलोमवमायर्वानिवेदनिमा- निवेवे। दर्श वनु मवावे। मर्भोगनिरोवा मर्भोग प्रमवा मर्भोगमानिवा मर्भोगमामवा दर्शाणि मवा। वमवमोवमव मवमनिमानिवेवे।

घपेंद्रन न० ममावे न ब। १ वैदमामावे न न।

वैदमानृत्ये नि० मर्भोदमवनवाव्रें न मानि नि

घपेंमध्य नि० मानि मर्भाणि मवा मात्म। निमाव "निमवाव नि मवम मवमावें मवावेदिनि" मते न नि वैमवर्मेव मात्मा। १ वनिमीरी-मीरनिनि वनमावे मात्म। मानि मवमाः मवीर दनि वा मम मर्भाणि वरीरमावमाव्। मवोमवमिन वनिश्चमात् मवाद दमवेवोमम। २ निमविनुते मवमावे मवेगावेर मम मरमुमारमात् वमानम्। मर्भाणि मर्भाणि मात्म मवप मवरमात् मोमवा। नियु न ब। गीमवमा मवमावमाररोवे च दमवामदमवले वमावे मावे। रोमवर्मानिमानिवरोवेव ममानाद्। माव मानोद्माव मर्वान् योगमपवनि मवमुन" दनि मारदोमनीमवा निव १ मोदमनवमानमवमम न "मममदमरोनमो

विषये चास्य भुज्यते भक्तं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्दूष्य- मर्हति" कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्मिथ्यात्वकम्" व०द०।

अपोढ त्रि० अप—वह—क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २ "कलामपोढम-

अपोदक त्रि० अपगतमुदकं शुष्कत्वात् यस्य। १ अप- विटोदके "समूहथुर्मीभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोद- काभिः" ऋ०१,११६,३। अपगतं फलेषूदकं यस्याः उक्त- पुंस्कत्वात् स्त्रियामत इत्त्वं वा। इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि (स्त्र) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकाभावात्तथात्वम्। अप- गतमुदकं यस्मात् ५ब०। जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत अपोदकं विषं तत् एतास्वग्रभम्" अथ० ५,१३,१।

अपोनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपोनपात् देवताऽस्य घ—छ वा नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।

अपोमय त्रि० अप जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपस्+

अपोह पु० अप+ऊह गत्यादौ वा० भावे क। १ त्यागे २ अतद्व्यावृत्तौ तद्भिन्नस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा- त्तथात्वम्। "सदानपोहो वा मन्त्रार्थ" इति काव्यप्र० "अपोह अतद्व्यावृत्तिरिति" महेश्वर। ऊहस्तर्क अप विपरीतो प्रा०स०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के च "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहो- ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः बुद्धिगुणभेदः। "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा०भा०। भावे ल्युट्। अपोहनमप्यत्र न०। "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान- मपोहनञ्चेति" गीता।

अपोहनीय त्रि० अप—ऊह—अनीयर्। अपरस्वतर्कनिर- सनेन तर्कणीये, "श्रुतिमपोहनीयास्त्रयः" कात्या० २२,६ २१।

अपोह्य त्रि० अप—ऊह गत्यादौ कर्मणि ण्यत्। अपनयनीये "त्वाञ्चैतैर्गुणैरपोह्य स्वादेनोऽहिंसायसद्भ्रमम्" मनु अप+वह—ल्यप्। दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अपौरुष त्रि० नास्ति पौरुषमस्य। विक्रमशून्ये। अगावे न०त०। पौरुषाभावे न०।

अप्चर त्रि० अप्सु चरति चर—ट। १ जलचरे जन्तौ स्त्रियां ङीप् "तीरस्थाद्यान्याश्रिताक्षेपां स्वगगर्ताश्रयाप्- चराः" इति मनु तीर्णि दुर्गाणि।

अप्तु न० आप्यते भोगाय जीवेन आप—तुन् ह्रस्वश्च। १ शरीरे २ सूक्ष्मरूपसोमे च। "अथाप्नवे द्वितीये यामाहुति जु- होति" शत०ब्रा०३,६,२८, अप्तु सूक्ष्मरूपः सोमः सा०।

अप्तुर् पु० अप्तु" भवदानाय प्रतोर्सि तुर—प्रेरणे क्विप्। जल- दायके इन्द्रे तस्य मेघनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा- तृत्वात्तथात्वम् "यज्ञेन गातुमप्तुरो विविद्रिरे" ऋ०२,२१,५, "अप्तुर अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा०। २ तद्दायकेऽनलादौ च तत्राम्नाये "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम्।

अप्तुर्य्य न० अप्तुरो भाव ष्या० वेदे यत्। "जलप्रेर- कत्वे लोके तु ष्यञ् आप्तुर्य्यमित्येव। "इन्द्राग्नी! तवि- षाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च युवोरप्तुर्य्यं हितम्" १२,८, अप्तुर्य्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा०युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः

अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम—अच् अलु०स०। अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम्। "सो- ऽप्तोर्यामेण यजेत" कात्या० ८,११,१०, "यद्वत्तरे अग्निष्टो- ष्टोम उक्थ्य षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः" कात्या० १०,६,२६,।

अप्त्य त्रि० अप्सु भिन्न देशे भव यत् वेदे टिलोप। १ जलस्थे निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्ये आर्द्रे रजसो अप्त्यस्य" ऋ०१,१२४,५ "अप्तस्य कर्मणि व्याप्तस्येति" भा०

अप्नःस्थ त्रि० अप्नसि कर्मणि तिष्ठति अधिकारित्वात् स्था क उप०। १ कर्मण्यधिकृते "प्रयाथा अप्नःस्थो अपसेव" ऋ० ६, ६७,२। "अप्न स्थ कर्मण्यधिकृत" भा०।

अप्नराज पु० अप्नसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् स्मा० भेदे स० सलोपः। कर्मप्रेरके। "युव अप्नराजावसी- दतम्" ऋ० १०।१२७।

अप्नवान पु० अप्नसा कर्मणा यान गतिः यत्र अस्य। भृगुवंश्ये, ऋषिभेदे, "यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः" ऋ० ४,७,१, "अप्न- वानः भृगुवंश्यो कश्चिदृषिः, भा०। "और्ववद्भृगुवदप्न- वानवदाहुवे अग्निं समुद्रवासम्" ऋ०८,१०२,४, अस्यैव वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्व- जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्वजामदग्न्याः" इति वा "भार्गवच्यावनाप्नवाना" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य- वनाप्नवानौर्ववैदा" इति गोत्रप्रवरा०। यद्वानानामुक्त प्रवराणामुक्तम् प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्धेयम्। अप्नवी अप- दानकर्मणि वानमस्य ष० सलोपः। वाडवौ निरु०।

अप्नस् त्रि० आप—असुन् नुट् ह्रस्वश्च। १ कर्मणि निरु०। "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्वदेशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्वेषु वजसे भद्रमप्नः" ऋ० १,११२,८। "अप्न कर्म" भा०।

पाठवर्ति वाक्यनिर्देशार्थं मात्मानि प्रतिमोक्तव्रिमोचित मानवकार्येर् नातिअवनत निष्ठुः। गोमोपवीरितत इति। प्रतिमी इवमामात्मा हरिमी मिलं प्रकारमुपगाना। परैमनज पर्यादिमवचन चारतः। पवनमन्तं प्रथमा "पूताया मिमित्तं रावण पो पर्णंवे इति" चारीयः। प्रमाणाच र प्रमाणादयोर्च मितिहन् चन इत् मैर्ग पर्णकमवायत्वात् "मोक्षाय मरमोचित्व पराकमह चावव। प्रतिमर्दमितमावकमोचन परिकर्म-मैव मात्र। पीतापि बाध्यमकापि मतिपापदवे इव पाठात् इर्ष प्रवीहितादि मा। "पर बीरमाहयो मापादये इवरामवनं मत्तमहबोर्धादि" चारा। "नरम पतिवनमितिमावविकल्पयोमि चापर्दीवति चार्गोदात्" गौत। पवर्गमर्थे चोराहि मिवर्त मवर्ग मिमाव पति प्रतिमं इमादि चापरत्योचिपत्तोत वारापि। चाराणेमरइमाममोमहवपर्ण पविद पर्व च मरमात्मकरहु। चोनावर्वं इसको वैक्य भरोति मा इन। न विवेतु मविनमोरे न वतो मन्योऽवरपुण्यहन्" चार। "चापिर्ग म मिवेचाहो परेण निरमती" चारि। इतरे तु पापडोमविवेचनव बवापानिवहवेदाप्रकाम्ति मानि मानव चापात्मतो वैवमवे र वं व इर पवापि। चन निवर पनिह मदमते "पर्वाप्ते नाहरनव सुनमरते चनवना "वर्गामाने निवरते न पापापिनि निमानमोबादेव निमग्नम् चोउममरदोचामहनपोवाइवनिम्। इवनो मापद्वं चरचं निवर्त इवम् चोउयम मैव पनोच मिनेहानि मन मन्। च चाद्यामकरावृ दोधात् प्रापुवात् मिवपेर तु मन वन् चानवान् इनचहपचनिमित्तवार्थं पनिवनमिवर्ष योमित्रं महापर्व तीमवमह महापदर्म मिपातु। पव चर्ष इवरवमवापमिमाचा दोषा मरमाराति। चारार्थ मतोचिव प्रोपं मइमवानमन। दोवदुर्मवं पैन वाददोचार्हिमनं पन्। "चार्पपं चर्चितं पमूनि गीतापपरविनम्। पवच चापपदोवह चमदोतवर्तिनाव पातु। चाववनर्तवहनान् मपुषोराति च। चमवाम् वा निरचाद् निहाद् प्रापवान् निवचत पवि परनिवरवपनदीपायानेवादेश प महीका "पर्णांति पचात् न चवचय पूरदमर्गाति। पहनता इव चववाम् । चाव ता इव मानतोचद चवर इमा न न् पर्णमाना बोउदोहरावि। निवाप

पवा पुरावमवमं दरीदोपबीमिष्टवमहात्, चाका-पमात पाराहमापावांमिनुचनपर्णि इति "चाहापदं निम पार्य पमदोवहिति। पनेवदोषनावं नार्य विपमविवशिवविरि च। दोवमेर्द गीतपववकोवपाचा "पार्थनुमे बलिमाने पावदोवे भवपने चापानो सिविते बोर्ण चदा वाद नामहै। दिवाना च पतीते न पीवाम इतिपवंदेदिप"। पवमानेषा दोवमेर पतोचा "पर्ण पर पति इपापोषवाते न हवि। न चवोषमयोय व दोवे एवाविनि। गीववावेतिमाव्ये न पदीपमाय-मैव पवि"। इमावापवदोनादेयवा पवपवर्ण १२१ १७-पु ९ पवा। निवेदयेव। पपोहनादुवानम् च शा-पाचन पवाति पवी पहावचन पातृ च हायहोतवापपाव दोवमेरोदुपावनिवेम तम प्रचादिवानवेदा मप्ता पन च इनिमा। पनुरावपुवनविवाप न विदबावरा पार्थो एवो पापुहमनुवे। पवीवाः प्रीती पवच पोप-पुप यदा। मीमाववावावावपवरेवपान मोवोरे। पदुपापावर्ग पनि पद पवोरति निम। पपर्ग पदए पदुहोदीपावचात् पवमेत् पद पनि" इवती। निरचे

पपेक्षम मि। निरोध न व। चैवनमतिरोदिवापपाये पपेहिकाहा वतो पवेहि चरपप पर इन पतो पवो निरापाय पद च। चरमनोचनाववर्तनिरवचिन-निवेदे। दर्श पद्। पवाते। पवे हतिहोवा वर्चित प्रवमा पर्चितवानिका पर्चिहमावा दोवति पहा पवमानेवरवचवर्णविवानिहवे।

पपेहुम म पनावे न व। १ चहुमावावे न व। २ पनुपनपुर निम पर्वदुमपमताचेन प्रापि नि पपेहाना मि पपरि पचवि पदा माप। निवाय "निवाप नि पाप पवपार्व इमाप्रहिरं" इवो च नि वैववरह माप। पतिपीहो-पोवर्तिन पवाने माप। पर्वि पवकर् पपीर दवि मा इव पर्वि पनाचनपवापवन। पपोवर्षित पनिचनपन् पवद हपदेवोपन। २ निपविक्षेत पवान्ति पव नीर पवा पवदावानताम् पवापन। पपवि व चि माप पन् पपरमात् पपचर निवृ न व। गीवाम पहमाहमारपनोप न इवमानमनवाव पवाने पचे। वोववनिहर्गविपोत पवापान। "पच पार्विपुण पर्वोत पावदावनि पवपुप" इति पावदोवकीमाया निम २ गीकुमारवापाववश्च च "पवपवदोषाय

शतद्वारुयु' ' इति स्मृति "संवत्सरद्वयं तस्य गान्धारीगर्भमाहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दु समाविशत्" भा०आ०प० ।

अप्रजस् पुस्त्री न प्रजा सन्तति यस्य असिच् समा० । प्रजाशून्ये । "अतीतायामप्रजसि तदन मर्त्तृगामि च" स्मृति । "अस त्वामजस करोमि" अथ० ७,३५,२ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अदृतगर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् "दासीनामप्रजातानां शुभानां सर्व्वयोषिताम् । शतमस्मै प्रदास्यामि" भा०उ०प० १५अ० ।

अप्रणीत त्रि० न प्रणीत वेदविधिना संस्कृत । १ वैधसंस्कारशून्ये जलादौ २ असते च ।

अप्रतर्क्य त्रि० न प्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्य । लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः" मनु' ।

अप्रता त्रि० प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रता यस्मात् ५त० । १ अतिविस्तीर्णे "न सोमो अप्रता पपे" ऋ० ८,३२,१६, "अप्रता विस्तीर्णधनेनेति" भा० धातोरातोलोपात् रूपम्

अप्रति त्रि० नास्ति प्रति प्रतिरूप प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य । १ अत्युत्कृष्टे "यो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्र" ऋ० २,१८ ४, "अप्रतीनि उत्कृष्टानि" भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते "य एक इदप्रतिर्मन्यमान" ऋ० ५,३२,२ । "अप्रति प्रतिद्वन्द्विरहित" भा० । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि० प्रति वैपरीत्ये कृ–कर्त्तरि अच् न प्रतिकर । १ विपरीतकारित्वरहिते विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ–भावे अप् प्रतिकर प्रतिक्षेप अभावे न०त० । २ प्रतिक्षेपाभावे पु० न०ब० ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि० ।

अप्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः अभावे न०त० १ प्रतीकाराभावे । न०ब० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि० । अभावे अव्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्म्मन् त्रि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य । १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूप तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्म्मके त्रि० स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न०त० । १ प्रतीकाराभावे । न०ब० । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि० ।

अप्रतिग्राह्य त्रि० न प्रतिग्रहीतु योग्य स्मृतौ निषेधात् । प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रह्यादृष्टार्थत्यक्तद्रव्याङ्गीकार' । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित् वस्तुकृता क्वचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता "प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्" मनु तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियम "यथा "राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः" मनु । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रियभूपतिपर 'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतित" इति "यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति" ,मनुनान्यराजतस्तन्निषेधात् दैवतेन विशिष्टादेव राज्ञ प्रतिग्रहविधानाच्च "धर्म्मार्थस्य कृतघ्नस्य रक्षार्थं शासतोऽस्य चीन् मेध्यमेव धन प्राह्यस्तीर्णस्यापि महीपते" इति "द्विजातिभ्यो धन लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तम । अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति" व्यास निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् "निन्दितेभ्योधनादान वाणिज्य शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति" मनूक्ते चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतु "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" मनूक्ते तेन, प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा 'भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वाप प्रतिगृह्य च । कृच्छ्राब्दं चरेत् ज्ञानादिति" मनूक्ते "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा" हा०। "सौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्म्मकारा न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नपानप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्" सम० "रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृता एतेषाञ्च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" यमः अस्यापवादः "शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धानामत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति" मनु न निर्णुदेत् न त्यजेत् "अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकलवणकाष्ठधान्यानि क्षेत्रस्थान्यम्बु तडागस्थं, गोष्ठस्थं च पय आदाय न दोष" इति सुमन्तु तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा०वि० । "अयाचिताहृत ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विष-

मा। [illegible] इव [illegible]। २ [illegible]
"[illegible]" म १।११२ । "अग्र-
[illegible]" मा ।

अग्रसत् त्रि [illegible]।
[illegible]" म १।१२७६।
"[illegible]" मा ।

अग्रगति [illegible]। १ [illegible] २ [illegible] च। [illegible]
[illegible] इति "[illegible]
[illegible]" इति च [illegible]।

अग्र[illegible] न [illegible]। १ [illegible] "[illegible]
इति [illegible]।

अग्र[illegible] त्रि [illegible]। [illegible]
"[illegible]" म ८।८६।११। "अग्र
[illegible]" मा [illegible] "[illegible]
[illegible]" म २।२८७। "[illegible]" मा ।
[illegible]" म १
१।२२१। "[illegible]" मा [illegible]
[illegible]। [illegible]" म
२।१८८। "[illegible]" मा० ।

अग्र[illegible] पु [illegible]। १ "[illegible] १ [illegible] २
[illegible] "[illegible]
[illegible]" टीका। [illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible] १०६,७"[illegible]।

अग्र[illegible] त्रि न प्रसव [illegible] न त । [illegible]
[illegible]। "[illegible]" न त

अग्र[illegible] पु न [illegible] न त । १ [illegible] न
न। २ [illegible] त्रि "[illegible]" इति [illegible]।

अग्र[illegible] पु न प्रसव [illegible] न त । [illegible] न न।
२ [illegible] त्रि ।

अग्र[illegible] पु न [illegible]। १ [illegible]
[illegible]। न त । २ [illegible] त्रि

अग्र[illegible] पु न [illegible] न त । [illegible]
[illegible] "[illegible]"
मा न मा। न च । [illegible] त्रि "[illegible]-
[illegible]। [illegible]
[illegible] १६७ [illegible]। [illegible]-
[illegible] इति [illegible]।

अग्र[illegible] त्रि [illegible] [illegible]।
। [illegible] "[illegible]" न
[illegible]। २ [illegible]
[illegible] न [illegible]। "[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]" मा च ।

अग्र[illegible] त्रि न [illegible] प्रसाव। [illegible] मा। ।[illegible]
२ [illegible] च। [illegible] मा० [illegible]
न त । [illegible] १ [illegible]।"[illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]।।

अग्रप्रति [illegible] न [illegible]। [illegible]
[illegible] इति
[illegible]
[illegible]
२ [illegible] च। [illegible] न
न । [illegible] त्रि मा वद्। [illegible]।

अग्र[illegible] त्रि [illegible] न [illegible]
[illegible] न त । [illegible]-
[illegible]।

अग्र[illegible] त्रि न प्रसव। [illegible]। [illegible]

अग्र[illegible] त्रि प्र+[illegible] न त । [illegible]
[illegible] "[illegible]" माता १०१

अग्र[illegible] त्रि प्र+[illegible] त "[illegible]" मा [illegible]
[illegible]
न [illegible]। [illegible] न [illegible]
[illegible]। [illegible] "[illegible]" म
१।११८ । [illegible]।

अग्र[illegible] त्रि न [illegible]। [illegible] न त । १ [illegible]

अग्र[illegible] त्रि न [illegible] मा [illegible]।
। [illegible] न त । २ [illegible] च।

अग्र[illegible] न न [illegible] प्र+[illegible] न त । [illegible]
"[illegible]" म १।१२ ।

अग्र[illegible] पु न [illegible] प्र+[illegible] न त ।
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]। "[illegible]
[illegible] "[illegible]" मा।
२[illegible] "[illegible]

जद्वासुद्’ इति स्मृतिः “संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्” भा०आ०प०।

अप्रजस् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा०। प्रजाशून्ये। “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्त्तृगामि च” स्मृतिः। “अस्तु त्वामप्रजसं कृणोमि” अथ० ७,३५,३।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता। १ अदृष्टगर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां स्वर्णवर्चसाम्। शतमस्मै प्रदास्यामि” भा०उ०प० १५अ०।

अप्रणीत त्रि० न प्रणीत वेदविधिना संस्कृत। १ वैधसंस्कारशून्ये अग्न्यादौ २ अकृते च।

अप्रतर्क्य त्रि० न प्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं। लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये। “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” मनुः।

अप्रता त्रि० प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रता यस्मात् ५त०। १ अतिविस्तीर्णे “न सोमो अप्रता पपे” ऋ० ८,३२,१६, “अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरालोपात् रूपम्

अप्रति त्रि० नास्ति प्रति प्रतिरूपं प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य। १ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्र” ऋ० २,१९,४, “अप्रतीनि अतुल्यानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते “स एक इदप्रतिर्मन्यमानः” ऋ० ५,३२,३। “अप्रति प्रतिद्वन्द्विरहित” भा०। ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि० प्रति वैपरीत्ये कृ–कर्त्तरि अच् न प्रतिकर। १ विपरीतकारित्वे विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ–भावे अप् प्रतिकरः प्रतिक्षेप अभावे न०त०। २ प्रतिक्षेपाभावे पु० न०ब० ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि०।

अप्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः अभावे न०त० १ प्रतीकाराभावे। न०ब०। २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि०। अभावे अव्ययी०। ४ प्रतीकाराभावे अव्य०।

अप्रतिकर्म्मन् त्रि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य। १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये। नास्ति प्रति प्रतिरूपं तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य। २ अतुल्यकर्मके त्रि० स्त्रियां ङाप् वा।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न०त०। १ प्रतीकाराभावे। न०ब०। २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि०।

अप्रतिग्राह्य त्रि० न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात्। प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहस्यादृष्टार्थ-त्यक्तद्रव्यास्वीकारे। तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् कश्चित् वस्तुकृता कश्चित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता “प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्” मनु तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियम “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा। याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः” मनुः। राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रियनृपतिपरः ‘न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः” इति “यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति” मनुनान्यराजतस्तन्निषेधात् देवलेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रतिग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽनुचीन् मेध्यमेव धनं प्राज्ञस्तीक्ष्णस्यापि महीपते” इति “द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तम। अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यास निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् “निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति” मनूक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः “चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” मनूक्तेः, प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा ‘भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्रमब्दं चरेत् ज्ञानादि’ति” मनूक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा” ऋष्य० ‘सौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्मकारा न भोक्तव्या अप्रतिग्राह्यास्तदन्नमप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्” सुम० “रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” यमः अस्यापवादः ‘शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि। धानामत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति” मनु न निर्णुदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकतृणकाष्ठधान्यानि चोलस्थान्यम्बु तडागस्थ, गोष्ठस्थ च पय आदाय न दोष”इति सुमन्तु तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा०वि०। “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः। अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विष-

कर्मेति" वा [illegible]त्वात्। [illegible] "[illegible]-
[illegible] यथा भाव भाव यथोदित। [illegible] अप
नाम प्रायश्चित्तमस्तिसम् । अमूत्र [illegible] पूर्वभोग
[illegible] [illegible] प्रायश्चित्त" वा च ।
[illegible] प्रायश्चित्त [illegible]। तत्र
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] नित्यं [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]"
इति "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible]
[illegible]। [illegible] न प्रतिपाद्यम्
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] प्रायश्चित्त इति [illegible] "न
[illegible] [illegible]" [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" इति [illegible]। [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" इति ।
[illegible]" [illegible] इति [illegible]
[illegible] । "[illegible] प्रतिपत्ते [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible] [illegible] न [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] न इ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] न प्रतिपात्र
[illegible] [illegible] "न [illegible] [illegible]-
[illegible] च। [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] इति इ ।
[illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] न
[illegible]" इति वा च ।
"[illegible] [illegible]

पूर्वेण" [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "न [illegible] प्रति-
[illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] । न प्रतिपाद्य [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न इ । "न [illegible] [illegible]
इति [illegible]। "[illegible]
इति [illegible] ।

अप्रतिघ त्रि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातोऽस्य । १ प्रतिघात-
शून्ये [illegible] "[illegible]।
[illegible] [illegible]" रघुः ।

अप्रतिद्वन्द्व त्रि० प्रतिगतं द्वन्द्वं विरोधं कलहो वा यस्य न
न० त० । [illegible] "[illegible]
[illegible]" रघुः । प्रतिद्वन्द्वः [illegible] । [illegible] २
"[illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] इति रघुः ।

अप्रतिपक्ष त्रि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः शत्रुर्वा यस्य ।
१ [illegible] २ [illegible] च ।

अप्रतिपत्ति स्त्री० प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यनिश्चयः अभावे न०
त० । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] । २ [illegible] ३ [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] । न० ब० । [illegible] त्रि० ।

अप्रतिपद् त्रि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद-क्विप् न० त० ।
[illegible] "[illegible] [illegible]" भ० १ ८ । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

अप्रतिपन्न त्रि० न० त० । [illegible] [illegible] च ।

अप्रतिबद्ध त्रि० न प्रतिबद्धः [illegible] न० त० । [illegible]
[illegible] । [illegible] २ [illegible] च ।

अप्रतिबल त्रि० नास्ति प्रतिबलं प्रतिद्वन्द्वि बलं यस्य । १ [illegible]-

अप्रतिम त्रि० नास्ति प्रतिमा यस्य । १ [illegible]
१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]
[illegible] [illegible] च ।

अप्रतिभा स्त्री० अभावे न० त० । [illegible]
[illegible] [illegible] प्रति-
[illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । २ [illegible] च ।

अप्रतिम त्रि॰ नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये “अनुपमे- “त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् त्रि॰ नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूप यस्य । स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसम्बन्धी न॰त॰ । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । “अथ वा हेतुमन्निष्ठ- विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्ति रुच्यते” भाषा॰ । यस्याभाव स एव प्रतियोगीति द्रष्टव्यम् ।

अप्रतिरथ पु॰ नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य । १ प्रति- योधशून्ये । नास्ति प्रतिरथ तस्य मङ्गल्यार्थसेनास्य ।२ यात्रा मङ्गलार्थे सामभेदे ।“एष सोऽप्रतिरथोऽय य स एकस्सति- रिति”“ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथ जपति”इति च शत॰ब्रा॰

अप्रतिरव त्रि॰ न प्रतिकूलो रव प्रतिरव स नास्ति यत्र । अभेट द्रव्य त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये भोगे । “अप्रतिरव विप्रतिपत्तिप्रयोगमिमित्ता हानि- र्भवति” मिता॰ ।

अप्रतिरूप त्रि॰ नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।

अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा यस्या । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य्य त्रि॰ न प्रतिरुद्ध वीर्य्य यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध त्रि॰ न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु- मत भवतीति” न्यायः “सौवर्णराजतौ औदुम्बरखड्गमणिमय- पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” श्रा॰त॰ गोभिल “अप्रतिषिद्धानि फदर्थोपत्यगादीनि” रघु॰ ।

अप्रतिष्कुत त्रि॰ प्रति+स्कु—क्त न॰त॰ भेदे षत्वम् । १ अप्रतिपन्दिते “स वीरो अप्रतिष्कुत ” ऋ॰ ७,३२,६, “अप्रतिगतोऽप्रतिपन्दितो वा” भा॰ २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न॰ नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारशून्ये स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगव । कस्मिन् प्रति- ष्ठित स्वे महिम्नीति”श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् । २ अनाश्रये ३ निष्फले । ‘सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूय- शोणितम् । नष्ट देवलके दत्तमप्रतिष्ठ’ च वार्द्धुषौ” मनु ४ प्रयत्नशून्ये च त्रि॰। अभावे न॰त॰ । ५ प्रतिष्ठाभावे स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विष्णौ पु॰ । “अपा- निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सह॰ ।

अप्रतिसङ्ख्य त्रि॰ न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः । अयमेक अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्ध्यभावेन १ प्रत्येक- वक्तव्यापक्ष्याभावादतुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसङ्ख्या बुद्धिविशेष । अभावे न॰त॰ । २ विशेषबुद्ध्यभावे स्त्री ।

अप्रतिसङ्ख्यानिरोध पु॰ न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोध' । १ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्व्वके भावविनाशे । तद्विशेष बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोध “प्रति- सङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्” शा॰सू॰ भाष्या- ख्यात । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृत क्षणिकञ्चेति” तदपि त्रय प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि- चैतदवस्तु अभावमात्र निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्व्वक किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोध आवरणाभावमात्रमा- काशमिति प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भ इत्यर्थ । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति- सङ्ख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवत , सर्व्वेष्वपि सन्तानेषु (सामप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नकार्य्यहेतुभावेन सन्तान विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो निरुपाख्योविनाश सम्भवति सर्व्वास्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन- अन्वयाविच्छेददर्शनात् अस्पष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु क्वचिद्दृष्टे नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् पर- कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति” शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत त्रि॰ न॰त॰ । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत त्रि॰ न प्रतिहतोऽभिभूत प्रतिरुद्धो वा न॰त॰। अन्यैरनभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न॰।

अप्रतीक त्रि॰ नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे न॰त॰ । १ प्रतीक्षाभावे कार्य्यजननाय इतरापेक्षया कालयापनाभावे २ इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न॰ब॰ । ३ प्रतीक्षाशून्ये “अप्रतीक्ष पुनरायन्ति” शत॰ब्रा॰ ।

अप्रतीत त्रि॰ प्रति+इण—क्त प्रतीत' परिज्ञात प्रतिगतश्च न॰ त॰ । १ प्रतिगतभिन्ने “तक्ष्नुवा वाजिनमप्रतीतम् ऋ॰ १,११७,८,। “अप्रतीत शत्रुभिरप्रतिगतम्” भा॰ “मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ॰। ५,४२,६, “अप्रतीतस्य’ प्रतिगतस्य भा॰ २ अपरिज्ञाते ‘देवेभिर्विश्वतो अप्रतीत ” ऋ॰ ७,४६,२, “अप्रतीत एवायदस्य सामर्थ्यमित्य परिच्छिद्यमान ” भा॰ ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति स्त्री॰ अभावे न॰त॰ । ज्ञानाभावे “न स्फोट. प्रतीत्य- प्रतीतिभ्याम्” शा॰ सू॰ ।

अप्रतीत्त त्रि॰ प्रति+दा—क्त प्रतीत्त प्रतिदत्त न॰त॰ ।

दर्शितश्च "अप्रतिकल्पमतीसं यदस्ति यसक् येन पतिना जराति" इति अथर्ववेदः ६,११७ ।

अप्रतीप त्रि० विरोधे न० त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न० प्रत्ययः विश्वासोऽभावे वा अभावे न० त० । १विश्वासाभावे "दोषाणां प्रविभाग वास्तवमय येन अप्रत्ययानामिति" विष्णुः न० ब० ।२ विश्वासशून्ये । "अप्रत्ययादि विविधवासनाभ्यासात् येतः" मनुः । ३ज्ञाना भावे ह । न० ब० । ४ज्ञानशून्ये त्रि० । प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञा-विषयः उर्वशीयाः प्रत्यादिभ्यश्चेदः न० ब० । ५प्रत्यादिप्रत्ययभिन्ने शब्दे प्रकृतिरूपे शब्दे "अर्थवद धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति" पा० ।

अप्रत्याख्येय त्रि० न० त० । प्रत्याख्यातुमनुचिते ।

अप्रधान न० न० प्रधानम् । प्रधानभिन्ने उपसर्जने गौणे । "प्रधानकर्माण्याधाने कारीषाग्निविस्तरनाम् अप्रधाने द्वाराणां कर्मणे कर्तव कर्मणि इति कर्मदीपकाप्रधान तत्र कारणनियामकायतनवत्त्वम् ।" "प्रधानं हि विशेषम प्रतिषेधेऽप्रधानमिति" भाष्य १प्रकृतके वाच तिथि तुल्यबीजाद्य । "अप्रधानः प्रधान स्यात् सेवते यदि सार्विकम् । प्रधानोऽप्रधानता याति सेवित्वैविध्या नीतिः ।२ प्रधानस्यापि न "अप्रधानस्य वासरपि वाताम्" भाषा १७।१८ भाष्ये । "प्रधाने प्रकृतोऽस्मीनाद्यौतिभिराराम्भाविव्यायासवर्णिकोभाद्ये-नावसितिसि क्रमा विच्छती विवक्ष बद् भागार्थ प्रतिषेध प्रतिषेधे च भेदेन वचनम् तत्र सर्वं प्रयोगार्थं याथा एवं वक्ष्यति । तत्र कर्त्तृभूत्ये प्रयत्नान्तरस्य प्रतिषेधे भेदेन वचनम् न च यदि वाक्ये नाप्रकृत्यार्थविशेषस्य अनुवचनमात्रं विवक्षते प्रयत्नविशेषणमर्थेन विशेषपदार्थ । प्रधान प्रतिकर्मण्येवायमप्रधानविशेष्यपाती अप्रधानस्य प्रधानापेक्षमकम् प्रधानमेव कर्मेवम् न तेन कर्मेव बाधो । तत्र ? कर्मविभागस्य च वचनम् क्वचित् तदन्या प्रकृते कर्मणो वा प्रविभजितु येन विशेषपदार्थं स्यात् किन्तु कर्मेण विशिष्टत्वेनार्थं विशिष्टत्वात्-वाचकवाचका वाचार्थ प्राप्तम् तदर्थैकवाक्यत्वमित्यपि न ह अधिरेव कर्मविशेषप्रतिवन्धवाचकात्मम् वचनानि-वृत्तिवाक्यविशेषेण कर्त्तेन्द्रियभावाते इति अप्रति वाक्य-स्वरूप विशिष्ट कर्म प्रयत्नवाचकपति प्रयत्नि न वाक्यमेव भवति प्रयत्नस्तावाचीन कर्मेवाचारभाव प्रचार अप्रधानमादौत्वात् प्रकृत वार्थमिति" भाष्य अा ।

अप्रपञ्च त्रि० न ब्रह्मविष्ट्र यथा । ।प्रतिभायुक्तपञ्चो रजोहि-प्रपञ्चे च । "अहमीन मोक्षमप्रपञ्चं एव तावेन एकेनाप्रपञ्चम्" वा० भा० च ।

अप्रपद त्रि० न ब० । ।प्रपदभिन्ने १पदाभावे १पदाते च

अप्रबल त्रि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने दुर्बले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न त० । । प्रभावाभावे न० ब० । २ प्रभावशून्ये त्रि० ।

अप्रभूत त्रि० न प्रभूतं न त० । स्वल्पे अल्पे ।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद-क्त प्रमादरहित विरोधे न त० । सा-वधाने "निषिद्धेन चतुर्वैश्वानराकोनवेश्वर" इति स्मृतिः । "प्रमादोऽप्रमत्तस्य ह्यकाफलमीक्षणम् ।"कृत्वा ताम्यत परित्यजेदिया प्रज्ञाः इति न ब० २ शिवे । "अप्रमत्तश्चिवं विजयीनामवलोचितशिवा शिवः च "अप्रमत्तो-ऽविशारिण्या भवतीदुर्गं तत्र वसवदसना इति वा । ३ प्रमादिना प्रमत्तभिन्न त्रि ।

अप्रमय पु० न प्रमिती प्र+मि-अच् वेदे बाधकम् । बाधे "वैश्वदेवादृश्यमानौदर्शनं प्रभुः" यव प्रा "अप्रमय-प्रयेवम्" भा ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न । प्रमाणाभिन्नप्रमाणादि-विषये वाक्यादौ । स्मृति च "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति" अप्रमाणवेदादिविषयाणि विप्लावि चार्वाकादिवचनानि "अष्टौ विद्याः दर्शनोमादिनी प्रमाणमनपेक्षार्थवानि तत्वानि" च । एवं विवादि कृतानि दुर्नीतानि आगमनविवादि विद्यानि च । "अप्रमाणमप्रमाणं यत्सादि चीयते ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न त० ।। प्रमादाभावे "अप्रमादेन शक्यं वाचादिषु प्रदीय च" इति अप-वादप्र कर्तव्य कर्तव्यवेन विश्रम " इति च रामा । न० ब० २प्रमादशून्ये त्रि० "पालय च तत्र धीयन्ता । कुर्वन् भाविवादनम् । अप्रमादं च जनयति तथा "प्रमादय कर्मसु प्रयत्नमानोऽपि सबीरितिदिः । अप्रमत्तेषु च कर्मानवेद्य ह्य सर्वतीति वदन्तयन्तः । [प्रमादाद्वीनै स्त्रियां ङीप् ।

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमादि प्र+मद-णिनि न ।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि+उकञ् वाच्ये कृत् कार्ये वद् न ब० । अपरिच्छेदी । प्रमीयमानाद्यं दशहित्यादाम्"अथ १८,१११ ।

अप्रमित त्रि० न प्रमित न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा–बा० कर्मणि य० न०त०। अप्रमेये। "गवाशिरस्त्या वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छ–क्विप् प्रमूः मूर्च्छा मत्वर्थे कुञ्जादि० र न त०। १मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते। "ते हि वसो वस वानासे अप्रमूरा महोभिः" ऋ० १,९०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष–क्त न०त०। १असोढे अक्षान्ते। प्र+मृज–क्त न०त०। २अपूते ३अमोञ्छिते प्र+मृष–क्त न०त०। ४अघाते च।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष–ण्यत् न०त०। १बाधितु-मशक्ये। "सुदाम तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७। "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा०।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं शक्यं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त०। १अपरिच्छेद्ये २बहुत्वसंख्यायां ३इदमित्थमिति निश्चेतुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभो" मनुः "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू०। 'अप्रकृष्टाप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थितिः" मनु। ४ ब्रह्मणि न०। केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्द्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिकेवलानुमानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धेरभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निर्धर्मके तस्मिन्नप्रवृत्तेः। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे' इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वकथनं सङ्गच्छताम्? शास्त्रजनितवृत्तौ च तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गते। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुतिसामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अपरोक्षाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः। असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनोविषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशायमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तथार्थत्वात्। जगत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यतोक्तिः। तदुत्तर मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुष्टागणावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+क्षेपे यत् न०त०। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्ज्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा०आ०प०।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त०। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न०ब०। २प्रयासशून्ये त्रि०। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनु।

गतिरुक्तिश्च “अप्रतिबन्धमस्येव महति कथा, तेन वर्णिता वदामि इति कर्मदीप १११७ ।

अप्रतीप त्रि० विरोधे न० त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रमद पु० न प्रमदः विवादोऽत्र वा अभावे न० त० । १विवादाभावे “दोषाणां दर्शनाय सम्प्रधानाय येन सम्यक्प्रमाणमिति” विष्णुः न० त० । २विवादशून्ये । अप्रदति विविधवाक्यप्रमादेन येदः मनु । ३वाक्या भावे प० । न० त० । ४वाक्यशून्ये त्रि । प्रधाना मतिविभिन्नत्वः कर्मयोगस्य दुर्गादिरूपभेदः न० त० । ५दुर्गादिगुणभिन्ने वाच्यत्वे मतिविरूपे मन्दे “कर्मपद माहात्म्यः मातिपदित्रितिति” भा० ।

अप्रधानीय त्रि० न० त० । अपरिहार्ये अनुपयुक्ते ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १प्रधानभिन्ने गुणभिन्ने गौणे । “प्रधानकर्माण्यान्वयाने कारीभाङ्गहितच्चाद् भावाने दृष्टादौनां यथार्थे कर्मैव कर्तव्य” इति कर्मगीतप्रधान-भाव आभ्यासविधानाशयम् । “प्रधान हि विशेषण सर्विशेषाप्रधानमिति बाह्य।२अङ्गमुख्ये यथा मिति गुणवत्तीयते । “अप्रधानः प्रधान स्यात् यैसौ यदि धार्मिकम् । प्रधानोऽप्रधानम् स्वादि वैराग्यवैर्यदि” नीति ।३ प्रधानवस्तोहोन “अप्रधानस्य वाक्यान्ति वाच्यम्” भाषा १७।१८ व्याख्यने । “यथा माङ्गल्योऽन्योन्यरमीतिमनारम्भावोत्थमावानयन्निष्ठोभाषो-वाचकमिति तथा विवक्षी विषय यद् वाचार्थं प्रतिवर्ष प्रतिपदीर्थं न वेदेन वचनम् तत्र तत्र प्रयोगाणां भाषा एवं चालिति । तत्र कर्मोदृष्टे प्रधानानन्तरम् प्रतिवर्ष वेदेन वचनम् न न यदि प्रधानेनावकाशवाक्यमेवेतदा वदुपकारान्तरं क्रियते तत्तदर्थविधानमन्यैव विशेषण-त्वात् । तथाच प्रतिकर्मवैनायायमग्रागतिरूपकी यत्र भावनाव अप्रधानाकारम् तत्राप्येव कर्मणम् न भेदेन कर्मैव भावे । इत ? कर्मविशाखा न यदन् कर्मवित् वचना प्रकृते कर्मकाले वा संनिधानिकम् तेन विशेषणत्वं स्थान किन्तु यदि विधिदर्शिताकार्यं विधिवचनात्-वाचनाया प्रधानार्थं प्रधान् तदैवावाकोऽन्यैतिति च न यदिदमेव कर्तिनिवेदयति भावाचानाम् प्रधानादि-विशिष्टमर्थविशेषैव कर्मादि भेदाभावे इति यद्यपि वाक्य-भाव विविधं कर्म प्रधानावाचि प्रमाणि न तात्पर्येण जनि प्रधानकावाचीन कर्मोपकारकत्वात् प्रधान प्रधानाभ्यासोभयात् यत्नेन कार्यमिति” भाषा भा० ।

अप्रबुद्ध त्रि० न प्रबुद्ध यथा । १अविकासे अप्रसन्ने २अप्रबोधिते च । “प्रतापीव पीतप्रकम्पनुरं तत्र कार्येषु पुष्पप्रबन्धम्” भा० वा० व० ।

अप्रभ त्रि० न० ब० । १प्रभारहिते २अन्धकारे ३मलिने च ।

अप्रभव त्रि० न प्रभवः । प्रभवभिन्ने दीनभवे ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न० त० । १प्रभावाभावे न० ब० । २प्रभावशून्ये त्रि० ।

अप्रभूत त्रि० न प्रभूतः न० त० । प्रचुरभिन्ने अल्पे ।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद–क्त प्रमादात् विरोधे न० त० । सावधाने “विविक्तेन च सर्वेन ब्रह्मणोऽविमृशन्” इति स्मृति । “प्रमादेऽप्रमत्तस्य हरदत्तकर्त्तव्यम्” “गुरुरप्रमत्तः परिरक्षोदिव्याः प्रजा” इति च रघुः २ शिवे पु० “शुभा विविधप्रियमपयोऽप्रमत्ताः शिवुस्य “अप्रमत्तो-ऽधिकारिणा कर्मोद्धर्त्ता तत्र प्रभावता” इति भा० । ३ प्रमादिना प्रमत्तभिन्ने त्रि० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि–अच् भैर् भावम् । अमेये “ब्रह्मैवाहमप्रमेयोऽहमवर्ण्यं प्रभु” भा० शा० “अप्रमेय-प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाणभिन्नमभावादि-वस्तु शास्त्रादौ । उक्तिः च “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” अप्रमाणेऽद्भिरिव्यसम्बन्धादि विद्याणि चार्वाकादिदर्शनानि यस्यां विद्या दर्शनाद्यानीति प्रमाणानामविरोधवत्तानि चलनानि” च । एवं विद्याधि दुःखानि दण्डद्रव्यादि वाक्यवत्तिकानि विकारि च । “अप्रमाणमप्रमाणम्” इत्यादि गीतिका ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न० त० । १ प्रमादाभावे “अप्रमादेन धर्मार्थं कामादिषु नयीन च” इति भा० शान्तिपर्वणः सर्वभूतेषु विश्वास इति च तत्र । न० ब० । २प्रमादशून्ये त्रि० । “भावा च वन चौरवा दुर्गं वाक्यादनम् । अप्रमाद च प्रमादमिति तथा “अप्रमादः सर्वेभ्योऽवश्यमात्मनीव मोक्षितिः । सर्वज्ञेन च सर्वमात्मनैव च्युत माचर्यतीति मनु वाच्याः । [प्रमादशीले त्रिकां चीप् ।

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमादी प्र+मद–णिनि न० त० ।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि+उक् भावे हृन् कार्ये मन् न० त० । अपरिच्छेदी । “अप्रमायुकं पदहविर्दानम्” शत० १८।११२ ।

अप्रमित त्रि० न प्रमित न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा–वा० कर्मणि य०न०त०। अप्रमेये। "शब्दशक्तिमुख्या वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा–क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि०र न त० ।१मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते। "ते हि पस्त्रो वस पाताले अप्रमूरा महोभि ऋ० १,९०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष–क्त न०त०। १ अशोढे अक्षान्ते। प्र+मृज–क्त न०त०। २ अपूते ३अप्रोञ्छिते प्र+मृश –क्त न०त०। ४अज्ञाते च।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष–क्यप् न०त०। १ बाधितु-मशक्ये। "सुदाम तदेकणो अप्रमृष्यम्"ऋ० ६,२०,७। "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा०।

अप्रमेय त्रि० प्रमातु ज्ञातु परिच्छेत्तु वा योग्य न०त० १अपरिच्छेद्ये २नङ्कुस्वयकशोर्य्यवति ३इदमित्थमिति निर्वेतुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-म्भुव। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभु" मनु "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू०। 'अप-कल्पाप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थिति"मनु। ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्ति-मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-पत्त्यनुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मण न प्रत्यक्षप्रमाण-चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरस नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्य-भावस्योक्ते। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽय पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यत्वोक्ते नाप्युपमानगम्यता निर्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गत-भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-वात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-मानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धे-रभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव-रूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्व निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निःसम्बन्धे तस्मिन प्रवृत्ते। अतएव "ब्रह्मन्। ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय। कथं चरन्ति ? श्रुतय साक्षात् सदसत परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्यो-क्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथ सिद्धि ? कथ वा "तन्त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामीति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्त सङ्गच्छताम् ? शास्त्रजनितवृत्तेरेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गते। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-चैतन्यविषयतापि यथोक्त "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-कृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-तेति'फलति प्रतिविम्बति बुद्धिवृत्तौ फल चिदाभासस्तद्व्या-प्यत्व तद्विषयत्व तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मण स्वप्र-काशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वय प्रकाश्यता न तु तत्राप्यामेवास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-मात्र' सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुति-सामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-दस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ ज्ञान मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसत्कारे च शास्त्रापे-क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-हानि। असस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्-मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनो-विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते"इति श्रुतेस्तथार्थ-त्वात्। जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-द्वेद्यतोक्ति। तदुत्तर मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्याव-धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-दनुपपत्ति। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातु-मशक्यत्वात् दुष्टागमावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+कर्मणि यत् न०त०। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रीव' साक्षदेवाकौन्ती तो तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा०आ०प०।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्न प्रयत्न प्रयास अभावे न०त०। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न०ब०। २प्रयासशून्ये त्रि०। "अप्रयत्न सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय' मनु।

[illegible]

अप्रतीप त्रि० [illegible]

[illegible]

अप्रधान न० [illegible]

[illegible]

अप्रबुद्ध त्रि० [illegible]

[illegible]

अप्रमत्त त्रि० [illegible]

[illegible]

अप्रमाद पु० [illegible]

[illegible]

अप्रमित त्रि० न प्रमित न० त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा–बा० कर्मणि य० न० त०। अप्रमेये। "ब्रह्माज्जिज्ञास्या वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्छा–क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अल्पार्थे कुत्सादि० र न त०। १मूर्च्छाशून्ये अमूर्च्छिते। "ते हि वसो वसवानासो अप्रमूरा महोभिः" ऋ० १,९०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष–क्त न०त०। १अशोधिते अधौते। प्र+मृष–क्त न०त०। २अदृष्टे ३अपरोक्षिते प्र+मृष–क्त न०त०। ४अघाते च।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष–क्यप् न०त०। १बाधितुमशक्ये। "इदानीं तद्भक्तो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७। "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा०।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं प्राप्तुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त०। १अपरिच्छेद्ये २प्रकृतिपुरुषयोर्व्यतिरिक्ते ३इदमित्थमिति निर्वक्तुमशक्ये "तमेकोऽह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो" मनु "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू०। 'अप्रकृष्टाप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थितिः" मनु। ४ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुषः" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न अर्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विधवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिकानुमानेऽन्तर्भावेन तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धेरभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, प्रत्यक्षसम्बन्धरूपलक्षणाया निःसम्बन्धे तस्मिन्नप्रवृत्तेः। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं सङ्गच्छताम्? शास्त्रजनितवृत्तेश्च तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तत्र इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्साम्यापेक्षास्ति। परन्तु साक्षात्कारायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुतिसामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अपरोक्षाकाराकाचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् प्रमोत्पत्तिरस्तीति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वक्षतिः। असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनोविषयत्वोक्तिरपि अशास्त्रमनःसाध्यमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तथार्थत्वात्। जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यत्वोक्तिः। तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुष्टागमवेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+कर्मणि यत् न०त०। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा०आ०प०।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त०। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न०ब०। २प्रयासशून्ये त्रि०। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनुः।

अप्रयुत त्रि० न+यु—विश्लेषे क्तः न ञ त । १अ-
पृथग्भूतस्वरूपे २अप्रयुक्ते च ।

अप्रमाणम् त्रि० न+प्र—प्रमाणे ल्युट् न त । अप्रमाण-
भूते "अर्थं विप्रलब्धेरप्रमाणमिति" जै० ६।१८।
"अप्रमाणमित्युक्तम्" भा० ।

अप्रमत्त त्रि० न+प्र+मद—क्त न त । विवेक-
शाली बोद्धे १असावधाने च ।

अप्रतिम त्रि० न० ब० प्रतिमा नास्ति यस्य सः पुंलिङ्गे इति ।
१प्रतिबिम्बशून्ये २असमे ३निरुपमे त्रिष्वपि उ०र्
१सादृश्यशून्ये "अप्रतिमम् अप्रतिमा अप्रतिमौ"
इ० च । "अर्थे सति च भेदस्य प्रभावात्तयोरेव
पूर्वमन्यथासिद्धिः ओदक्याः च सर्वे हेतु" इति
वा० च । "अप्रतिमं ब्रह्मज्ञानिनम्" सा० ।

अप्रवीण त्रि० न+वी—प्रवणार्दु ञ न त । प्रकारे ।
सर्वभावेन सतत्त्वविषयावि २ अवाबिवासा च विषये
ज्ञो । "इत्यवेन हरद्वोधकरणो विषय
वचिता वचतमीतिकि" भाष्य ७६ । १५ "अप्रवीण
दीक्षावचनमाविष्यम् अवमताथ संसार्गं भाष्य-
मेवाय यथार्थ हि सवस्य भाति भावावबोधमेव ।
तथाप्रवीणः प्रवर्तते इति वृत्तिकारः । अप्रवीणेति अवा
अनवद्यमात्राणा विभाग "या कादम्बरी भाष्ये एवा
निरावेश्य तु यत्ने अनवद्याभी वा एव भावना-
शालो अप्रवीणा अवादमदोषा वाचिति" अत्र भा
१अप्रवणे त्रि० "अप्रवीणा इतो ह मे गु" भ०
३०८ "अप्रवीणा वचनवत्मा भा । [अर्थे ।

अप्रसूत त्रि० न प्रसव० निरोधे न त । अप्रतिबद्धे

अप्रवेश त्रि० नास्ति प्रवेशः यस्य । १ दुर्गे ।
अप्रवेश् अप्रवेशे इति वाच अवाव न सव् अप्रवेशीति
एव तत्र अत्र प्रविष्टेर्भैरवाय भ० भा "नास्ति
प्रवेश भवत्र यतो दुर्गमे इति भा ।

अप्रसह त्रि० न प्रसहम् निरोधे न त । १असहिष्णौ
अप्रसह्ये २दुर्धर्षे "अप्रसह्य प्रवाल भारपत्ति मैत्रेय
यहः । २पिशिते च "अप्रसह हिंसि वाल एवो-
पपन्न इत्यादिरिति यत् । अप्रसह्ये "नास्ति विचारण
नाशकारणम् ईश्वरोऽयमप्रसहात्" भ० ११६०८
"अप्रसहाम् वीरान् भा । नाशकृत्वादेव सम
अविनाशम् ज्ञानभूतम् अत्र भाति ।

अप्रसन्न त्रि० न प्रसन्न० आविर्भावेन्मुख सेवको भा ।
।भीमिनीपुष्पे, आपद्गतिगति १असत्गतीहि च अप्र-
सन्नाविवेकात्मवोरिति दीपिका । १मलिने ।

अप्रसत्ति स्त्री अभावे न त । प्रसादाभावे न त ।
प्रसन्नत्वे त्रि० प्रसादिरायत्ते शान्ति ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न त । प्रसङ्गाभावे । न त । १अ-
प्रसक्तभावे त्रि० । प्रसङ्ग प्रसक्तिविषये प्रसक्तेः
अभावे न त । २असङ्गाभावे । न त । असमूर्ते त्रि०
"अप्रसङ्गविषाणे च योद्धा मया च बाधते यत ।

अप्रसक्त त्रि० न त । १प्रसादशून्ये २असक्ते ३रवि
प्रसादशून्ये ४प्रसूतिपीडे ५अन्यथे च ।

अप्रसाद त्रि० न प्रसादेन योग्यम् । १ प्रसादविषय
योग्ये विद्योपगते ।

अप्रस्ताव पु० न प्रस्तवादिकिञ्चन प्र+स्तु—कर्मणि घञ् ।
१अनियमिता अवसिद्धकाले "नाप्रस्तावः वक्तव्ये
वर्धेषि अविस्तारे ना वाचकोऽपरवाचः" भा च ।
"न प्रस्तुते नाशिनूचते अनवसिज्जातयोर्गेन भा ।

अप्रविष्ट त्रि० न त । १अविष्टे २अविशाले च अप्र
विषय अपरे हि १अविधि इत्या ।

अप्रस्तुत त्रि० न प्रस्तव । १ विचारकाले प्रस्तावे ।

अप्रसूत त्रि० न प्रसूत । १ अनिष्टे २कार्यकारणप्रति-
बन्धे ३ अप्रकाशे ४ अपेक्षते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री वा ६ अर्थे अर्थालङ्कारभेदे अप्रस्तुत
"अविधिरेव वाक्यात् वाचाय वा विदष्य ।
वाक्यविधिरर्थः कार्येषु । भैव एव वस्तु वस्तु ।
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिरपत्र अत्र । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात् "कारणे अप्रस्तुत पूर्वामधिकीयते । अवसी
कारणाधिभिर्विधिर्भवति तत्र । अप्रस्तुतेनावगम्यते
इति वर्णविधि विषये प्रस्तुते वाचाचर्यविशिष्टम् "अनिष
यदि वीणिकालया कुरुते कि लिपिका न प्रति योद्धा ।
निरवधर्व प्रविद्धरेवाद्य वा रिक्तीयरेवश्वा" । अने-
करेवाया प्रविद्यतिकमाद्योऽपि विवकारिन विषया-
दिर्वीराद्विषयादिविधि बाचाले प्रस्तुते निवेदोऽभिहितः ।
एवकारामनुसन्धानात् प्रस्तावोत्पत्त्यात् । एवावे प्रवि-
मेव अत्र अविविषयलेनेनोदयति । एव तु विवादयोर
कारिकीयावासायविधिनै अत्र यहाय । "इत्यादि एव-
इत्येव वाक्या एविर्धं बोधादि अवाधादविवेक निबुध-
एवं प्रत्येव रेवता । कार्यमुद्दी वक्ता च वौधिकाम्नुपम
निर वस्तुव वीणाया: इत्यत्र एव बणिको वर्गों अवसी

मत्तु ॥" अत्र सम्भाव्यमानेभ्य इन्द्रादिगताञ्जनचित्रत्वादिभ्यः कार्य्येभ्यो मदनादिगतसौन्दर्य्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । "गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रे-किणं त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य बाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा । अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषित ॥" अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्य्ये कारणमभिहितम् । तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशे-ष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकार सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वित । समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुल " ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तु-तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीति "पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ' ॥ अत्र पुरुषोत्तम-पदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन मधुरप्रसिद्धया प्रथम विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्ण्यनीयः कश्चित्पुरुष प्रतीयते । सादृश्य-मात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोत शतशः श्येना क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधे करुणा ' ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुत प्रतीयते । इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा "धन्या खलु वने वाता कह्लारस्पर्शशीतला । राममि-न्दीवरश्यामम् ये स्पृशन्त्यनिवारिता " ॥ अत्र वाता "धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं भवान् काक समान कलिमावयो । अन्तरं कथयि-ष्यन्ति काकलीकोविदा पुन " ॥ अत्र काककोकिलयो-र्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-रूपत्वे यथा । "अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहि । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणा " ॥ अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान्त-श्छिद्राणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहत त्रि० न प्रहन्यते स्म प्र+हन–क्त न०त० । अकृष्टे (खिल) इति ख्याते भूम्यादौ । "ईषद्पीत नव श्वेत मदर्थ य प्रसारितम् निर्णेजकागारस्थाप्रहत वासउच्यते"

इति विधा० पा० उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम् ।

अप्रहन् त्रि० न प्रहन्ति प्र+हन्–क्विप् न०त० स्त्रियां ङीप् । "कार्य्यनाशके तदनुत्पादके "त्वमेको अप्रहणं वृणीमे ग्रव-साम्पतिम्" ऋ० ६, ४४, ४ । "अप्रहणमनुत्पादकमिति" भा० ।

अप्राकृत त्रि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० । १प्रकृतिकार्य्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृते स्वभावस्य अयम् अण् न०त० । २स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये मनुष्यादौ च । [स्वधर्मे ।

अप्राग्र्य त्रि० न प्राग्र्यः प्रधान विरोधे न०त० । श्रेष्ठभिन्ने

अप्राण त्रि० नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १मृते शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ईश्वरे पु० अप्राणोह्यमनो शुभ्र इति" श्रुति ।

अप्राप्त त्रि० न प्राप्त प्रमाणान्तरावगत । १ प्रमाणान्तरानवगते "अप्राप्तप्रापको विधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-वोऽप्येकयत्नत " इति च मीमांसा । २अनागते च ।

अप्राप्तकाल त्रि० न प्राप्त कालोऽस्य । अप्राप्तसमये । "अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति" गौ० सू० उक्ते २सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे च । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि वादसमय । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रह ।

अप्राप्तप्रापक पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप–णिच्–ण्वुल् ६त० । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीना-मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे । तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्व तस्यम् भवति च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं यागे इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा । अप्राप्ता दश्यावस्था यस्य तत स्वार्थे कन् देवकवत् उत्तरपदलोप । २अप्राप्तदश्यावस्थे शिशौ "मादृशाप्राप्तके देय ' इति "अप्राप्तके अप्राप्तदन्त्यावस्थे" इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहार त्रि० न प्राप्त व्यवहारयोग्य कालोऽस्य । "अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक" इति दर्शिते अपूर्णषोडशवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थै सदृशो ज्ञेय आष्ट-मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्च निगद्यते । परतो व्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितरावृते इति" नारद । "अप्राप्तव्यवहाराणां धन व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च ' कात्या० स्मृति ।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्त विवाहप्रशस्तकालोऽस्या ष० उत्तरपद लोप । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्य्याम् ।

"[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रामाणिक त्रि [illegible] ।

अप्रामाण्य न अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्राप्ति त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्राय त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रायुस् त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रिय न विरोधे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रियंवद त्रि विरोधे न त । [illegible]

अप्रियवादिन् त्रि [illegible] ।

[illegible]

अप्रीति स्त्री अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री [illegible] ।

अप्रेमन् [illegible] विरोधे न त । [illegible]

अप्रौढ त्रि न प्रौढ न त । [illegible] ।

अप्सु त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्स त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्सरःपति पु [illegible] ।

अप्सरस् स्त्री [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इत्युक्तम् भा०आ०प०। एतासाञ्च चतुर्द्दशोत्पत्ति स्थानानि क दम्बर्य्यां वर्णितानि "यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्द्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्क्किरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्द्दश कुलानि" एतन्मूलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्। २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्मलरूपत्वात्तथात्वम् "पुञ्जिकास्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति" य० १५,१५, "पुञ्जिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे परिचारिके" इति वेददी०। "अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् चाह" श्रुतेस्तथात्वम्। "मेनका वै चाप्सराः पश्यति" भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुतिनिर्द्देशाच्च नित्यबहुवचनान्ततेत्युत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्तताऽपि

अप्सरस्तीर्थ न० ६त०। १ तीर्थभेदे।

अप्सरा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्रायस्त्ये कुक्षा०र। दिव्यरूपवत्यां स्वर्वेश्यायाम् "उच्छिन्दती संजयन्तीमप्सराम्" अ० ४,३८,१।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्य्यादिना अप्सरस+क्यङ्—सलोपः कर्त्तरि शानच्। अप्सरस्तुल्यसौन्दर्य्यवत्यां स्त्रियाम्।

अप्सव त्रि० अप्सु जलरसं वाति हिनस्ति वा—क६त०। जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम्। "ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्" ऋ० १०,६५,३।

अप्सव्य पु० अप्सु भव "अपोयोनियन्मतुप" वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यञ्च। जलभवे।

अप्सस् त्रि० अप्सु अप्साधने तेजसि सति स्वपिति सस-क्विप् ७त०। १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च। "शीर्ष्णो शिरोऽप्ससाप्सो अर्दयन् अंशुं बभस्ति हरितेभिरासभिः" अ० ६,४९,२, "जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः" ऋ० १,१२४,७।

अप्सा त्रि० अपोजलानि सनति ददाति सन—विट्। जलदातरि "आपाद स्तृत्व घृतमास पर्णं स्वर्षामप्सामिति" ऋ० १,९१,२१, "अप्सां जलानां दातारम्" भा०। "पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः" ऋ० ९,८४।

अप्सु त्रि० नास्ति प्सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य। रूपरहिते "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि" ऋ०७,४,६ "अप्सवः रूपरहिताः" भा०। अप्राशस्त्ये न०ब०। अप्रशस्तरूपे असुरे, "अप्सुजित" अप्सुजिच्छब्दे दृश्यम्।

अप्सुक्षित् त्रि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति—क्षि—क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षवासिनि देवादौ "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सुक्षितो महिनैकादश" ऋ० १,१३९,११, य० १८,९, च "तद्वेतुत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीति" भा०। [ङीप्। जलचरे।

अप्सुचर त्रि० अप्सु चरतीति चर—ट अलुक्समा० स्त्रियां

अप्सुज त्रि० अप्सु जले तद्वेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन—ड अलुक्स०। १जलजाते २अन्तरिक्षजाते "यदग्ने। दिविजा अप्स्वप्सुजाः" इति ऋ० ८,४३,२८, "अप्सुजा अन्तरिक्षजाताः" इति भा०।

अप्सुजा पु० अप्सु—जायते जन+विट् अलुक्स०। अश्वे "अमृतावाष्पतो यक्षेर्वेदेभ्योऽपाञ्च गर्भतः। साम्नोद्दयामाद्युत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तेस्तस्य वाष्पजातत्वात्तथात्वम् "सवितो अप्स्वप्सुजाः प्रज्ञा सोमपुरोगवः" य० २२,१४, "अप्सुजा अश्वः" इति वेददी०। २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "अप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसः" इति शत०ब्रा०। ३ जलजातमात्रे त्रि०।

अप्सुजित् त्रि० अप्सून् असुरान् जयति जि—क्विप् अलुक्समा०। अन्तरिक्षस्यासुरजेतरि "सुपार सुश्रवस्तम समप्सुजित्" ऋ० ८,१३,२, "अप्सुजित अन्तरिक्षवर्त्तमानानामसुराणां जेतार" भा०।

अप्सुमत् त्रि० अप्सु आप जलानि सन्त्यस्य "अपोयोनियन्मतुप" वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च। १जलसृष्टे आघारज्यभागे। "अप्सुमन्तावाघाराज्यभागाविति" सि०कौ०। २यथेष्टजललभ्यरि च "न ह्यप्सुमैत्यप्रमान् भवति, छा०उप०। मरुस्थलेष्वपि यथेष्टोदकवान् भवतीति" आनन्दगिरि।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा०। जलेषु योगे। "जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वो युनज्मि" अथ० १०,७५।

अप्सुयोनि त्रि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अनुक्समा०।

"[illegible]" [illegible] । [illegible]

अप्राप्ति स्त्री अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

अप्रामाणिक त्रि [illegible] न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रामाण्य न अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्राशि त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्राप्य त्रि न+प्र+आप्–यत् न त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्राप्य त्रि न प्राप्तः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । १२८५ ।

अप्रिय न प्रियम् न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अप्रियंवद त्रि प्रियम् न त । [illegible]

अप्रियवादिन् त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रीति स्त्री अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता [illegible] । [illegible]

अप्रेमन् पु न प्रेम [illegible] न त । [illegible] ।

अप्रौढ त्रि न प्रौढ न त । [illegible] ।

अप्लु त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । १, १२ "[illegible]" [illegible]

अप्स त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्सर पति [illegible] । [illegible] ।

अप्सरस् स्त्री न न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

आम्बिष्ट आम्ब्या आम्ब्याधा आम्बिका आम्बरम् आम्बष्ठ'।

अबद्ध त्रि० बन्ध–क्त न०त०। १अयुक्ते २अस्पष्टबोधके,व्याहता-र्थके परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः" इत्यादि वाक्यम्। ३ बन्धभिन्ने मुक्ते च।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया वाग्नियन्त्रं मुख-वागिन्द्रियं यस्य स्त्रियां वा ङीप्। अप्रियवादिनि "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम्।

अबध पु० न बधजनकं ऐडे व्यापादनं प्राणवियोजनं वा अभावे न०त०। ताडनाभावे। "शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ रज्जुवेणुदलेनेति" मिता० स्मृतिः। १प्राणवियोजनाभावे च।

अबधा स्त्री न बाध्यतेऽस्मिन्नुभयेन। लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूखण्डे। न, बाध्यते आबाध्यते वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र। तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या। द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्यातामिति" लीला०। "दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही। अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गणितिकाशु तत्र मे" इति लीला० अबधोद्देशकः।

अबध्य त्रि० बधमर्हति यत् न०त०। १बधानर्हे प्राणवियोग फलकव्यापारो हिंसात्मबधः। "अबध्यांश्च स्त्रियं प्राहु-स्तिर्यग्योनिगतामपि" स्मृतिः। २बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे च "बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः। अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः। बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-ऽर्हति" मिता० स्मृतिः। "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमी। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च। दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति" मनुः। बध–भा० यत्। ३अयोग्यबधके वे० भे० च।

अबन्धक न० बध्यते साधनमितरत्र आधीयते यत्र आधीय-मानद्रव्यं वा नास्ति यत्र कप्। १आधिशून्ये ऋणादाने। "अर्धातिभागो वृद्धिः स्यान्नाधिविनाधि बन्धके। वर्षा-न्तरात्तु द्विगुणं प्रदाप्यो वा" या० "अबन्धकं बन्धक-रहिते" मिता० "देयं तु स्यात् वृद्धिं सर्वं वर्णेषु जातिषु" या० व्याख्यायाम् "ब्राह्मणादयो वर्णाः अबन्धके वा व्याकर्ता वृद्धिं सर्वासु जातिषु दृष्यः" विद्या०। अस्य पा० उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बह्वर्थे लुग्विधानात् काचि-त्पिम् २ गोत्रापत्येषु बह्वर्थेऽपि अस्य वृद्धिः।

अबन्धुर त्रि० न०त०। १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ "निधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत" माघः।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्यः अफलः। १सफले, "अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः" स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु०।

अबल न० न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षो वाऽभावे न०त०। १बलाभावे "प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं सदा तस्य बलाबलम्" स्मृतिः। "गन्धागारञ्च स्नानाञ्च ज्ञात्वा चार्थबलाबलम्" मनुः। बलवदुत्कर्षमबलमनुत्कर्षमु" इति कुल्लू०। नास्ति बलं यस्य। २बलहीने दुर्बले त्रि० "पञ्चवर्णोबलोबालो न कूर्म-ग्राहमाश्रितः। अबलोऽयं बलनदर्षीति गो०रा०। अबल-स्यालकारिणो भयाविष्टमनोऽत्युपमीषि मनः स्यान्" नैष०। ३नार्यां स्त्री "भुजलतां जडतामबलाजनः" रघुः। "हृदये वससि गिरीन्द्री त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण। अबला त्वं यदि सम्प्रे मे बलवत्तम जानीष" इत्युद्भट०। ५ब०। ४वरुणवृक्षे पु०। [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षयीभावे।

अबलिमन् पु० अबलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त०।

अबाध पु० अभावे न०त०। १बाधाभावे २प्रतिबन्धाभावे। नास्ति बाधो यस्य। ३ बाधशून्ये त्रि०। बाधश्च अवश्यं प्रमातुमानत्वस्य हेतौ दोषभेदः वह्न्यभाववद्ध्रदत्वं हि बाध दोषः यत्प्रमया अनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेत्वाभासत्वमिति नैया०। नास्ति बाधा पीडा यस्य। ४पीडाशून्ये त्रि०।

अबाधक त्रि० न०त०। १बाधकभिन्ने अनुकूले। नास्ति बाधो यस्य वा कप्। २बाधशून्ये त्रि०।

अबाधित त्रि० न बाधितः। बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धितार्थप्रतीतिविषयत्वं प्रमात्वमिति" प्राञ्चः। तद्रजत-प्रकारकं ज्ञानं हि यथा तत्र तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम्। [प्राप्तिरोध्ये।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपनोद्यते बाध–ण्यत् न०त०।

अबाल त्रि० न०त०। १ बालभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरुणे च।

अबिन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य। वाड-वाग्नौ "अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति" रघुः।

।तथाहि “यत्ने इ “अप्सुमीविवेरोष:” इति वच मा । जलमध्यस्थ अप्सुमागस्थे चरम् ।
अप्सुषद् त्रि अप्सु जले सादनेन सीदति सद-क्विप् वेदे सत्वम् । जलवासे अर्गी “अप्सुषदं अप्सुषद परिषिद वैश्वानरमृषत्यम्” यजु ६,१२ ।
अप्सुयोम इ अप्सु अद्भिः सोम इव दर्शितात् “पूर्वा ब” मा अप्सोम अप्सो जलचरा वेदे सत्वम् । अत्रपूर्व वचन वेदे “अप्सुयोमाय सवनयामासीदे अद्भिः पूर्वा इति वा मा हविर्धानयत्नम् । “पूर्ववामासु चचर अवनि मासेवेऽपु सोमा पावयन्ति” यजु मा ।
अप्सुसंशित इ अप्सु संशितः तिक्ष्ण जलस्थना जलाभिषिक्तपूते शिशुमत्वेऽसरीवे “शिशो अभीति जलअजलसंशितो नरच्योमा। यजु । ६,११ ।
अप्रक्ष त्रि नास्ति प्रक्षं प्रकाशन प्रकाशनं प्रत्यादिर्श वा यस्य । ।तस्मे अवधाने प्रकाशने (दाहाल्लो) रचर्चकादिवादि ज्ञाने इष्टिप्रवे च। “यथा सोमाभ्यसा वर्तु यथा सौवेति भावना । यथा भारोद्यस्य हानें तथा विमोक्ष चेष्टाव इति” यह। । अप्रक्षं हानाय यह। “पूर्व वस्थिति यदि च हृदये स्थिते यदि भाववागत्यर्थेन दृश्य भवति निष्कलमिति” हारीत। । “अमावस्यामिदानवकर्मेराना परिवसतो अप्रहीयमाण यशोपयादिके इदानि यत्र नवाम परिदिष्ट यत पौषम इदानि अवच्यादिवचर्त्त नवादानाय इदानि वाणिदान भाति यत्र दाना प्रतीर्थेत्री अवदाने अवामहदा इदानि सोमादवर्त्त नवामृत इदानि दाना न ओमति अवग्रहम वैयाव वहासकार्य इदानि नवयामीति पुनर्नीकामत अवाप्तली इदानि” । “यज्ञीयेतत्वेनेदाव दानावखकवर्द्ध अवचनापुनरव वचनाकार्य नारच (भाव)। अप्रक्षवे इ तथ कर्मकमयानामविह । नास्ति प्रवदिव इत्यनाम । रचत्र्ये। न हि सौवनवानात् इत्यनाद्योविनादयवीत अवोर्ड दानावये “विस इत्यवसीवे मार्वेदवसोविभे। ब देव दव नादिवदवयात्मविसी अपि। केवावदवयाति अप्रक्ष रचनाम । अवाभाव विविषाय भावार्वविधि- वैवाद । अविवैभवदो भूता चोऽत्यवाविदवनीवृ । अवयावा अवोत्यासि व प्रवोवे कुवाचसे। तंदवे सोव विभागि प्रभवोपि । यत्र भवा । अविवैभवर कर्त वा वात्यवी वर्दव । वधि भवार इर्षेदा वैदाजामुहत- दाद” चनुत्रत्व । “योऽति अपूर्व वैदेन्द्र अविवैभवर

वचि। । इर्षे अवर्वको दीवानुवयनीद् । यव वर्ष अवाभाव अवायानि कुर्वते ! । अवांवादिर अवावचाद् न विवतो अन । सौववैनेवहव वरोवेव अवाकवा । वैवहीवयो सूवो अवाभावव दात । । अविद। व यदा भाविवावीया विवचीवा। । वविव- अवावीय व अवर्त भाषि वोदविवर इदयात । “वौवव वोऽवभावा हरवाव विर्वेवा । अवयोर्ड अवच सौवावृ वा न विवाहवा । वादवेरेय वैवाव वदोविव अवो यदा । वदो कुरचया। वर्वे वर्विवाम चवारचा। । कुरवार्वेवचर्व वदर्व अवर्दव । यदा वोरवे। भूवा देवा वविवदवेचा। । अप्सु विश्वव्याप नावविद वन ववावद्वाद । वन वैद वविवाववया- हवयीवव । यथा वी इवचो विवचा नवैवृवा प्रवचर। अवववव अवो वैद। वर्दा वविवार्वविवि । वावववदरीवेव वनीव अवदव ववरू । ववावमद इवची विहलवैवी दाववदव । वदाव इरवार्वव विवदाव विवावहवा। । कुवावाविवदवैचर्वा वैवावी विवदो वद। । वदूवव वैव- इववाविपुत्रावीवदवदवा । ववाप्रवि वाह्वव विवदा अवावोविवा। । अवर्व कुरवे वैव वदर्व इ न कुरो । अवृत वैवदवचवावप्रवि दाव । सौववव अवावि वरुवाविववैवव। दावा । देवैव न वड इवचेव वववववववदयावव ववावव भावि वर्व यदा भावि- नींदि “अवावदं” इति वा न ववाविवाव वव् । अवहवार्वीम् अनूवाववाव वी अवो। अवचाव- भाववावाम् । वर्व प्रवीवव्य अवधूवे त्रि । ‘अवदा है अवावावार्ववोववववववा न विवा” वव । “वेवा वदव वडावि वदा ।
अप्रक्षाचारिमन् त्रि न वर्त कर्मवववाववादृतो चात-चार- विनि वेव न इ विवाववीद् । वर्वववावावहरावे “अवववाविविवेवा विवदी अहवादिवि सौवा।
अप्रक्षित त्रि वर्व भाववन्व नारवा दाय् न इ । अविवविवे यन्चो भाववे इवे ।
अबहु त्रि विरोधे न इ । अप्रुविवे वादे ।
अबुद्ध त्रि न इ । अवविच अदविवो ।
अबीव त्रि नास्ति वेव यस्य । ।वेवव्य इभवदो। निर्विवे वेव विवावीरव (भाविव) वात्रो वविवेवे दव निवावित्त अवीवो प्रावभावगत् निविवृवेवनव । यत यद्रे इविद भावि दान यव वैद। अवा

आमिट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठ’ ।

अबद्ध त्रि० बन्ध–क्त न०त०। १अबद्धे २अन्वयबोधयोग्यता-शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने मुक्ते च ।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुख-या यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति” प्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

न बधस्ताडन देहे आघातः प्राणवियोजनं वा । न०त०। ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरवधेनाथवा ...तेनेति” निता० स्मृतिः । १प्राणवियोजनाभावे च ।

...न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि ...लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते ...बाधा आबाधाऽस्यते । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-...रन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विस्था भूरूनयुता ...दलिताबाधे तयोः स्याताम् इति” लीला० । “दशपञ्चदशप्रमौ ...त्रिभुजे यत्र नवमिता मही । अबधे वद लम्बक ...गणितं गणितिकाशु तत्र मे” इति लीला० ...त्यादि ।

...वधमर्हति यत् न०त० । १वधानर्हे प्राणवियोग ...रो हिंसात बधः । “अवध्याश्च स्त्रियं प्राहु-...रो गमतामपि” स्मृतिः । २वधदण्डानर्हे ब्राह्मणे ...संस्करणं पुरान्निर्वासनादने । तदङ्गच्छेद ...रत्र दण्डमाह्नसः । अविशेषेण सर्वेषामेव-...र्हि न । नाहति ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणो-...स्मृतिः । “उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ ...पादौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ...स्थानानि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु ...ब्राह्मणो व्रजेदिति” मनुः वध–वा० ...माकरो ३०से० च ।

...पधनमितरस्य आधीयते बन्ध आधीय-...बन्ध कप् । १आधिशून्ये अग्रणादाने । ...सान्त्वासिमाधि समन्यके । सर्वे-...त्रिपदवहसम्यक्” गा० “आध्यया बन्धक-

...बन्धके वा स्त्रकर्तां दृष्टिं सर्वासु जातिषु दद्युः” मिता०। अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च” पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-चित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋष्यावपि अस्य रूढिः ।

अबन्धुर त्रि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ “विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति” माघः ।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्य अफल । १सफले, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः” स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यं तत्कर्मीभावाऽभावे न०त०। १ बलाभावे ‘प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः । “गत्वानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्थबलाबलम्” मनुः । बलवत्कर्मभिरबलमतत्कर्मसु” इति कुल्लू० । नास्ति बलं यस्य । २बलहीने दुर्बले त्रि० “पञ्चवर्गोऽबलेनोभो न कर्म-स्थानमाश्रितः अबलोऽयं सम्नदर्शीति भी०सा०। अबल-स्वरूपाविमो भक्षाद्भिजमोडपुनपीड़िनः खगान्” भैष० । ३भार्यां स्त्री “भुजलतां जड़तामबलाजनः” रघुः । “हृदये वससि गिरीन्द्री त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि मन्ये मे बलवन्तीम जानीम” इत्युद्भट । ४ब० । ४वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिभिर्भिन्ने देहस्य कर्माभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अबाध पु० अभावे न०त० । १बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधशून्ये त्रि० । बाधस्य असत्त्व-स्य अनुमापकहेतौ दोषभेदः पक्षप्रभावबद्धृत्त्वं हि बाध दोषः यत्सत्त्वेऽनुमिते प्रतिबन्धः तस्य हेत्वदूषकत्वमिति नैया०। नास्ति बाधा पीड़ा यस्य । ४पीड़ाशून्ये त्रि० ।

अबाधक त्रि० न०त०। १बाधकभिन्ने अनुगुणे। नास्ति । बाधो यस्य वा कप् । २बाधशून्ये त्रि० ।

अबाधित त्रि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे “अबा-धितास्त्रगृहीतविषयत्वं प्रमात्वमिति” प्रभा । तद्वति तत्प्रकारक ज्ञान हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपोद्यते बाध–ण्यत् न०त० ।

अबाह्य त्रि० न०त० । १ बाह्यभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरणे च । ...आप एव इत्वगत्योपबाधबहस्य । वाह-

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

मधुसुपद् त्रि [illegible] ।

मधुसुपोल इ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

मधुसंहित इ [illegible] ।

मधुक त्रि [illegible] ।

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

मपदकारिन् त्रि [illegible] ।

मपशित त्रि [illegible] ।

मपहस् त्रि [illegible] ।

मपुक त्रि [illegible] ।

मपेन त्रि [illegible] ।

मम [illegible] ।

कमलप्रकाशके सूर्य्ये । पश्चिमेनायनतत्पल्यादयो ज्ञेयाः ।

अ(ब्)ब्द पुं० अवति रक्षति लोकान् दन् । १ पर्व्वतभेदे स च मेरुपर्व्वत एव तद्भेद मेरुपर्व्वतशब्दे वक्ष्यते । अपो ददाति दा-क ६त० । २मेघे ३मुस्तायां च तस्या वात्यन्तशीतवीर्य्यत्वेन वैद्यकोक्ते जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-दन् ह्रस्वश्च "अ(ब्दा)ब्दादयश्च" उ०सि० । ४वत्सरे । स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पैत्रं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू०सि० उक्ते तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावतीति 'परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" इति च सू०सि० । तथाच सौरैः(४३२००००००००) एतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावत्येव रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते तत्षष्टि षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्ते ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्तति सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् । पैत्र्यं "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्ते चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्र तच्च ३६०गुणित तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमिति फलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू०सि० "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकार पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु क्रमशो मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणापूर्व्वभाद्राश्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे द्रष्टव्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सरः" इति "सौरन्तु तद्वर्षमानं भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्तेः ३६५ सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाग्निरामाश्विशय शरामा सार्द्धद्विदस्रा कुदिनाद्यमब्दे" इति सि०शि० उक्ते ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्यार्कमासोऽर्कलव मदिस्त्रिंशदह्न सावनमास" इति सि०शि० उक्तदिशा तन्मासादयो ज्ञेयाः । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं सवितेव गत्या मासः स चान्द्रोऽङ्कयमा गुणाश्वा शून्येषवस्तत् कुदिनप्रमाणम्" इति सि०शि० उक्तेः २९।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषा मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू०सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" इति सू०सि० । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव सङ्क्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू०सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीनृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म०त० ब्र०पु० । "यस्मान्दे पुण्यसहस्र शुभ सोऽब्द शुभप्रद "इति गो०ता० ।

अक्षुद्र त्रि न-क्षुद्र विपर्यय त ।

अक्षुधि को अभावे न ।

अक्षुद्रपूर्वक त्रि अनादि पूर्णा अक्ष । "अनादिपूर्वं" ... मौक्षात्मा ... पूर्वकम् ।

अक्षुब्ध त्रि विरोधे ... न ।

अक्षु(क्षो)भ्य त्रि ... ।

... । १८१ ... ।

अक्षुण्ण ... पूर्वक । ... ।

अक्षोभ ... अभावे न ... ।

अक्षोभ्य त्रि ... ।

अक्ष न अशु व्याप्तौ अन-स ... ।

... "अक्षमालि ... " ... ।

अक्षमालिका स्त्री अक्षस्य मालिका ... ।

अक्षज्ञ ... व्याप्तौ अन-व ।

... ।

अक्षधारिन् ... ।

अक्षसोम ... ।

अक्षवीति ... ।

अक्षवाहन ... ।

अक्षस् न ... ।

अक्षमालिन् ... ।

अक्षवस ... ।

अक्षा त्रि ... ।

अक्षिको स्त्री ... ।

अक्षिणीपति ... ।

कनकप्रकाशके सूर्य्ये । पश्चिमोनायतत्पत्यादयोःप्यत ।
अ(ब)ब्द पु० अवति रक्षति जीवान् टन् । १ पर्वतभेदे स च सर्वपर्वत एव तद्भेद सर्वपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति दा-क ६ त० । २मेघे ३मुस्तायां च तस्याश्चाम्बुशीतवीर्य्य-त्वेन वैद्यकोक्ते जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते आप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-टन् ह्रस्वश्च "अ(ब्दा)ब्दादयश्च" उ० नि० । ४वत्सरे । स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू० सि० उक्ते तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इति युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति 'परमायु' शतं तस्य तयाहोरात्र-संख्यया" इति च सू० सि० । तदाच सौरै (४३२०००००००) एतावद्वर्षैः कल्पाख्यब्राह्मदिवा रात्रि तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादश-भिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते तत्षष्टि षड्गुणा दिव्यं वर्ष-मासुरमुच्यते" इति तत्रोक्ते ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्तति सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन ७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजाप-त्यम् । पित्र्यं तु "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागत" इत्युक्ते चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्र तच्च ३६० गुणित तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमान-मिति फलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योग पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू० सि० "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति तथेति चशब्दार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्य्य-सान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाच्च वैशाखादिषु द्वादश मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् सशब्दार्थश्च । योगो दिननक्षत्र-सम्बन्ध कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-कृष्णपक्षपञ्चदश्याममावस्यायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकवर्षम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिक-मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासाः क्रमतो मृगपुष्यमघापूर्व-

फाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणापूर्व्वभाद्रा-श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धं चान्द्रमासवत् बोध्यम् । तच्च मासशब्दे दृश्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यन्नक्षत्रा-धिष्ठितश्चन्द्र तत्संज्ञं बार्हस्पत्यवर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषाद्यो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर" इति "सौरन्तु तद्भवेन्मान भानोर्मेषगणपूरणादिति" चोक्ते ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदय भानो सावन तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाद्रिरामाश्विषय शराभा सार्द्धद्विदस्रा कुटि-माद्यमब्दे" इति सि० शि० उक्ते ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्तार्कमासोऽर्कदराः भदिष्टस्त्रिसहिन सावनमान" इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासाद्ययोर्ज्ञेया । "त्रिं-शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुन गतोऽर्कं क्रामन् भचक्रं विधुरेष गत्वा मासः स चान्द्रोऽद्धयमा शुराभा ग्न्येषचस्ततः कुदिनप्रमाणम्" इति सि० शि० उक्तं २९।५० दण्डादि-युतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमास द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषा मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्र यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू० सि० नित्य प्रत्यह भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुना परिभ्रमं नाक्षत्र नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौर-चान्द्रार्क्षसावनै बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यश" इति सू० सि० । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मान षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्ते पुण्यकालता" इति "तिथि करणमुद्वाह क्षौर सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकानां परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-गणनापि "चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीन्ऋतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म० त० ब्र० पु० । "य-त्नाब्दे पुण्यमहमं शुभ सोऽब्दः शुभप्रद" इति नी० ता० ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पुरी रम्या यक्षस्तेषाममरावती'त्युपक्रम्य "यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट्। ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम। एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः। सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः। समुद्र! दश च द्वे च योजनानि जलाशये। प्रतिसंह्रियतामत्र यद्यस्ति मयि मान्यता। अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम्। पर्य्याप्तविषयारामा समग्रं विषहिष्यति ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः। स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज्ज जलाशयम्"। इति हरिवंशः।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेर्नवनीतमिव कायति प्रकाशते कै–क। चन्द्रे–श०र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम्।

अब्धिफेन पु० ६त०। समुद्रफेने।

अब्धिमण्डूकी स्त्री अब्धिं मण्डयति मण्ड–अच् गौरा० ङीष् ६त०। मुक्तासाधने शुक्तौ।

अब्धिशय पु० अब्धौ शेते शी–अच् ७त०। समुद्रस्थवटपत्रशय्यायाम् अब्धौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ। अखण्डप्रलय-मुपक्रम्य "ततस्तु मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप'। आदि पञ्चाग्नयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत।। तस्मिन्नेकार्णवे घोरे" इत्युपक्रम्य। "तत कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये। न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते!। शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप!। पर्य्यङ्के पृथिवीपाल!। विस्मयः सुमहानभूत्। कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते भा०व० मार्क०प० १८८२ देवी-माहात्म्ये तु "एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत" इत्य-हिशयनत्वमुक्तम्।

अब्ध्यग्नि पु० अब्धौ स्थितोऽग्निः। वडवानले तत्कथा और्व-शब्दे दृश्या। अब्धिदहनादयोऽप्यत्र।

अब्भक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष–अण् उप०स०। १सर्पभेदे २जलमात्राहारे त्रि०। "अब्भक्षो वायुभक्षश्च उपवास-परस्तथा" इति पुरा०।

अभ्र(भ्र) न० अपो बिभर्त्ति भृ–क अभ्र गतौ अच् वा वा द्वित्वम्। १मेघे "अ(भ्रा)भ्राणि विभ्राणमुमाङ्गसङ्गेति" माघः। २मेघनामायां मुस्तायाम्, (काम) ३ धातुभेदे च। मेघ-तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्। ४मेघाधारे आकाशे न०।

अभ्र(भ्र)लिह पु० अभ्र(भ्र) लेढि स्पृशति लिह–खश् मुम् च। उच्चशिखरे "अभ्रंलिहाग्र रविमार्गभङ्गमिति" भट्टि। "अभ्रंलिहानि शिखिशिखे नयपक्षपातीति' माघ।

अभ्र(भ्र)क पु० अभ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै–क। (काम) धातुभेदे। मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्।

अभ्र(भ्र)कष त्रि० अ(भ्र)भ्रं मेघं कषति घर्षयति कष–खच् मुम् च। १वायौ। २अत्युच्चे त्रि०।

अभ्र(भ्र)पुष्प न० अभ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य्यत्वाच्च। १जले। अभ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य ब०। २वेतस-वृक्षे पु०। [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम्।

अभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अभ्रा(भ्रा)मिव मातङ्गः शा०त०।

अभ्र(भ्र)मु स्त्री अभ्रे(भ्रे) अभ्रा(भ्रा)मिव ऐरावते माति मा–कु। ऐरावतस्य योषिति पूर्व्वदिग्गजस्त्रियाम्।

अभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अभ्र(भ्र)मोः वल्लभः ६त०। ऐरावते गजे। अभ्र(भ्र)–मुपत्यादयोऽप्यत्र।

अभ्र(भ्र)रोहम् पु० अभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह–खश् मुम्। वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादङ्कुर इति प्रसिद्धम् "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव" कु०सम्।

अभ्रो(भ्रो)त्थ न० अ(भ्र)भ्रात् तद्वर्षणादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। १वज्रे २विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)भ्रजादयो-ऽप्यत्र। [नौकामलापकर्षके काष्ठमये कुद्दाले।

अभ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा ह्रस्वम्। काष्ठकुद्दाले

अभ्रिय(भ्रिय) त्रि० अभ्रे(भ्रे)भव' घ। मेघभवे।

अब्रह्मचर्य्य न० विरोधे न०त०। १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि स्त्रीसम्भोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तच्च ब्रह्मचर्य्यशब्दे वक्ष्यते। न०ब०। २ ब्रह्मचर्य्यरहिते त्रि०।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु यत् विरोधे न०त०। १ब्रह्मकर्म्मण्यसाधौ २हिंसादौ तथा-त्वेन नोदनविषये ३वधने च तथा हि "अयं न वध्य" इति कथने हि न हिंस्यते। हिंसा च ब्रह्मकर्मणि न साधुः इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाट्योक्तावेव प्रयुज्यते "को अब्रह्मण्यमब्रह्मण्य वर्त्तते" नाटकम्। क्वचिदन्यत्रापि "अथैष योगनन्दस्य व्याहृता क्रन्दित पुरः। अब्रह्मण्य-महक्रान्तजीवो योगस्थितो द्विज" इति बृहत्कथासारः।

अब्राह्मण पु० अब्राह्मण्ये न०त०। १अवयवब्राह्मणे "सम-ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति पुरा० अब्राह्मणाश्च षट् स्मृतौ दर्शिताः। "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी। तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च। अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः' आ०त०यात्रा०। एवमन्येऽपि कृत्यु-

[illegible]

च 'कुर्य्यात् एतच्च' सङ्गे कुर्य्यात् विंशच्च तथे"त्यनेन एति सङ्के (दशादिकमकामनायाम्) विंशच्चगुणैव न कल्पादर्द्देदिति तेनैवोक्तम् अधिकविंशच्चगणके वक्ष्यते। रोगिणा भक्षणेऽपि विशेष "ब्राह्मणानुमत्या भक्ष्यन्ते भाक्ष्य रोगिभिः। मातादिदत्त्या प्रभुणा तेषं वा मद्यपादिष पुन प्रमानरोगेण प्रायश्चित्तमधिक मतम्" म०पु०। "श्वगव्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धं चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश०। "गाम्य कुक्कुटोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखास्तथा। क्रव्याद रपुट चाश्यम् भुक्त्वा चान्द्र मतम् गम्य। पञ्चनखाय यमादिभिः। "शशक शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चम। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरिति मनुके। "विड्वराहखरामुष्ट्रकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कार कर्य्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गुं च बकोल काक वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाका शुकसारिके। चक्रवाक प्लव कोल मण्डूक भुजग तथा। मासमेक व्रत कुर्य्यात् भूयश्च तस्य भक्षयेदिति सङ्ग। मत्स्याद पाठीनमत्स्यतिरिक्त "पाठीनरोहिता-वाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययो" मनुना तस्य विधानात्। "कल-विङ्कप्लवचक्रवाककुरराकारण्डवदात्यूहशुकसारिका भास-चाष बक बलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्' विष्णु। "चामाय रक्तपादाश सौन मद्गूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो भक्षा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनु। एतान् भक्ष्यान् सर्व मत्स्य सौनम् मद्गूर शुष्कमांसम्। "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्क प्लवं हंस चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके। प्रतुदान् जालपादाश्च कोयष्टिं नख विष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौन मद्गूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वश" इति मनु। मत्स्यभेदे देशा-चारवादमाह मनु "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्य-कव्ययो। राजीवसिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वश" "ग्रामस्य भक्ष्येच्छामद्विपोष्ट्र विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्य-वराहमांसानि" चेति विष्णु। "मत्स्यकर्कटशम्बूक-मद्गुशुक्तिकपर्द्दकान् पीत्वा सद्योदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गा-स्थिमाशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो-भवेत्" हारी० कोषमक्षिकारुधिराशने श्याममांसकृमि-भक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं प्रतप्रायमश्च कुर्य्यात"

गङ्गुलि०। "भक्ष्याणामप्यभक्ष्यरुधिराशने तु पञ्च-गव्यम्" हारी०। "भक्ष्येष्वरुधिराशने सद्य स्नान घृत-प्राशनञ्चोदकप्राशनञ्च" गुण "अजाविकमहिषकवर्गाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिराशने च मूत्रपूर्षे त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसस्यापि कस्यचिदगे निषिद्धता "हृदमांस गर्भगन्धं शुष्कमांसमथापि वा। भूमेरन्तर्गत ... ह्रिपागानित च वत्। मक्ष मांसमुद्धीयन्ते प्रयत्नाच्च च भक्षयेत्। प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वास वसेद्व्र ब्र०पु०। ... विंशपवनभागक्ष तात भक्षम्। व्यक्ति-विशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्य यतिना मांस कदाचित्तु कुमृद्धुना" ब्र०पु०। ... सर्वदा मांसनिषेधमाह भागवतम् 'ये त्विह वै पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ते पशव इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-गणा सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति। कार्त्तिकादौ तु सर्वेषां मांसादिनिषेध। "न मत्स्यं भक्ष-येन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि। चाण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्" व्या०त०मा०पु०। "कौमु-दम्तु विशेषेण शुक्लपक्ष नराधिप। वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मज्ञान विधीयते। एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च मत्स्यपु०। "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र। चाण्डालादधिकोऽपि स। कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् शतिशाद्र्म। यावदाहूतनारको। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकफलितानि च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी। एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने। मतजन्मार्जित पुण्यं दग्धते नात्र संशय" भ०त०मत्स्यपु०। निष्पाव श्वेत शिम्बी। कटम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा भ०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांस-सम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानव 'विण्मूत्रभोजन नाम नरक प्रति-पद्यते" इति वि०पु०। 'चतुर्दश्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः 'मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः। भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्ट-मेव च। गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्न गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्। स्तेनगाय-

कार्येन्द्रियमा। । २ मानुषवत्वे वमिवादी महर्षंवादी च "अमानुष्यादमरवमानत्वाके निषीमती । चत्सना च प्रभूता वाचदमवर्न द्युते " यहा । मेदे म०व०। २ मा नुषभिन्ने महादौ च्वेनदमानुषीवनुर्वशि वधिमवाकर वन मा वेर्म" इति शाक० ।

अमूर्त न न मूर्त कम् । । ववमाव प्रतिरोपके वमिलोषे अमूर्ते "अमूर्तवात् मत इदम् एविभूवि।।

अमृतु लि० अर्ता त्रिर्ह मीमचावर्मी वस। अवहारार्थ प्रमचवावर्त्तुत्रे व० वहिते ११२. २११२वर्णोविम प्रमातीर्ये व्रते वार्ह्यते वर्मो "अस भूप मित्ति भव एमव्रोवये च वद क । वचवे चर्हविषु वयम् ।

अमत्त लि अव—वैराग्ये विमावे च वर्तारि वर्मीषि वा क च क । ।मवैवे। "बह्लवबुवरोममा इति च । ११७१ । रचारवची च । [द्योषे लि ।

अमति स्त्री वमावे च ह । । वमतचावे । च च । २ममि-

अमनाय न वमावे च ह । । मवचावे २ अवचनिरवी च। "मोचवावामवावे च पूचवमावचवर्षिति च ह ।

अमरस लि अविरमवीर्ण वाविषिविहितम् । । जाति विविहवचव चतुवारी चचचमव वतुवचावर्थ वाव कर्न देवादिविविचवर्द पुचावरले मवर्ष वाविविवेचक चचावारि वर्तदवचादिदेवचवम् चामविवचावारि अवन् वविचारिति देववरवेति वचहवारिभवम् मन मैवा विष् मवारिवा वैवारिच चचहचवे मावविवरदेवेवा चमावे चमारावम् । चचद्याघि चचुचारी दविवावि "च अचव चचवैव वहचे च चवाचचविवि नचैः"वहचे वहव वैच चचावर्त्तु चवावि च चचचाचि दिवावोमाववचववावि च वद् । ।चवावि चवावाः चवैवामवाविर विवाहिवावावि। चवाचव वह चव तु चवार्थवरवादिवि ।अवीचव वडु चवैव वविविरि"वचुचारिच वैत्तवा चचावचरवाहिवि।। चवचावाव दिचावोवाव् इति च देव ।"चदवववाचव चचुचवरहुचिवाचतवीववचे हादवताव चव विदेम् चव "मौविचाए दर्शवेवावाए प्रवचप्रवर्तचवा। चेवु चचव वैव वचव च विचचदेच"चहा चचु वनुचारचव चावर्तचिव वैवर्त चचमचवावा चो। चविवर्वचाव् चविवावर्ती चारन् । "ह्याववरवंवार्व वावचाचुवेवं च चचुचाचमचचार्विच देवारावि वर्तीचि च चहा । हवा देवचाचार वचचावावि चचचवी वत् । "अिचव

अमूर्तवाक् अवर शौचविचिवी इति चाच चच्चा अवरः च मात्र रत्नेवोहुचर्नौद्रवचूवचव। तिर अचैद् । अहवाचामि चवैवर्चवावचचावावि । देव वावि देवार्थ वविवावि माव् शौचाच नवावि। "दचावाचिच वाचौचाद् चित्वचेवादिवर्षिवर्म्" इति च चदचीचावाडुदेविवचहुवावच हवाद्द" वहवि । "हवा वार्व च चोहाम चोहार्थ चावर्तवीच चवचवा चव वद् विवा ववाचाव चवाचदेत्" वाव । चचाच चाव "चवववनि वावावि वैचवीवी च इचाहि चौववार्य चचवो वा विचोवाद् चचवावरचव्"देवस "दौवी विवधी- विवीचा चव विवर्ष वचा । वांचव्यावर्दीरा वरिवोचा चवीविवा हव । चहवीत "ववीचा चव वावुराचव वरौ वचावैर वा चवावेचा विद्दु देवाद वाववांच च इवावि" चचाव दोचवाद च चव "चवोप्यावा तु वीवचीचाव विर्विः विवा विवावचव । चाचवि वडुदोचावि वाव् प्राद्योति वावचव । द्रौचिर्थ चवरैवाच माहुचाचाद वावावा वचारिवि विवहरव प्राचामावैच वावचे इति च चहा। माहुचवाचवा द चवदेव चचाव "चवदेदु शौचिर्व वावे चचहु माडुचवाचचा देवै विव्ह चावे वा विवदे ह विचवचैदिति अचोहः विवचः वावचीचवविवचि वंचवा च च चवचेद । "वाव वावीवाद् वदुमद वंदुवर्दे वैवि" वा वच इवादिचा । चवदर विविव वाविविवर्चवे चव वद्दुवा चवाविचा इतिवदु "वौ ववच चचचो चावु वाविर्वा च विवीवदि च वर्वेच विवचदु" दुचवाचाववच है । चचावं व वाचदुवी चवि वा चावि वाव च । चदवादीवववेव वो विवचि च विवव दौ वर्वे वर्वेचवैवेच वै चवैच चर्च चवा । वावांचि १ च चादिहुवचवो इचववर्व चववु । चचदुवार्व वैवचचवाचावाद वौचवे च वद चवचवावौदि चवौव वरिवचचाद । चचदर चहुवा च वांचचवे दोचो च चवो च च चचवे अवविरेवा चहावां विवर्विवु चववचा दुर्वाविविहुवावरवववच चचावचवोवा । वांचचवे च दोचचवादिवं ह देवादिचवादौ चहुवावमवादि- दोषाचावरचु च ह विविहवावविवोवदेदवि दोषाचव- वर्ट वव वोवैर इरचादिचावावु चवा च वोन दिविदवांचवचवे "वौवावचवां चुरो विवेदिदि" इवच वदवावे च वाडुच वविवदैवदवदविवादि इवच चचवे च च दोषा । वैवावैर वावे वचावचचव् । वद

एव "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन घृते सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकपिष्टपशुयज्ञे भक्ष्यते। रोगिणा भक्षणेऽपि विशेष "प्राणात्यये भक्ष्यमुक्तं मांसञ्च रोगिभिः। मातापितृभ्यां सम्भुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणा पुनः प्रयान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु०। "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश०। "ग्रामस्य कुक्कुरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्" शङ्ख। पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः। "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरिति मनूक्तेः। "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णु "हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके। चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा। मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च न भक्षयेदिति" शङ्ख। मत्स्याद पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयो" मनुना तस्य विधानात्। "कलविङ्कप्लवमद्गुचक्रवाकरज्जुवालसारसदात्यूहशुकसारिकाभासचाषककुररकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्' विष्णु। "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनु। सूना वध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम्। "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके। प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च। बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः" इति मनु। मत्स्यभेदे देशाचारादमाह मनु "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः। राजीवसिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः" "अभक्ष्यं भक्षयेञ्जामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णु। "भक्ष्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्द्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी०। "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गाभ्यिमाशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्" हारी०। केशमक्षिकारुधिरप्राशने आममांसकृमिभक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं घृतप्राशनञ्च कुर्य्यात्" शङ्खलि०। "भक्ष्याणामप्यामांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्" हारी०। "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुध "अजाविकमहिषस्तनाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्वं त्रिरात्रम्" बौधा०। भक्ष्यमांसकस्यापि कश्चिदंशे निषिद्धता "दृष्टमांसं गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा। भूमेरन्तर्गतं कृत्वा स्नेहिषयागान्वितं च यत्। पक्वं मांसञ्च जीवन्तं प्रयत्नाच्च च भक्षयेत्। प्रमादभक्षितैरेभिर्वने मासं वसेदिह" ब्र०पु०। अजीर्णं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम्। व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु मुमुक्षुणा" ब्र०पु०। स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति। कार्त्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः। "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि। चाण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्" म०त०ना०पु०। "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप।। वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते। एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु" इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु०। "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र। चाण्डालादधिकोऽपि सः। कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् मुनिशार्द्दूल। यावदाहूतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी। एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने। शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः" म०त०ब्रह्मपु०। निष्पावः श्वेतशिम्बी। कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानवः। विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु०। "चतुर्दश्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः "मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः। भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संसृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च। गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्। स्तेनगाय-

मनीषा तत्त्वोपलब्धिश्च च। दीक्षिस्य मन्त्रस्य नियमश्च च। अधिगमस्य मनसा ईक्षा द्विजस्य च। पित्र्यस्य मन्त्रा: मूलोच्छिन्नो- जिनः। सर्वार्थ साधिताबद्ध यथोपासनविधिम्। तत्र सर्वार्थिनं चैव गृहीत्वा तथैव च। अन्यथा ह्यप्रामाण्योदयात् श्रौतिः। त्रिपदं मन्त्रम् दीक्षितानुगुणम्। विधानार्थविनोदार्थं प्रतिपत्ति- वचना। वैदूष्यवशात् प्रयत्नप्रवेश च। यतो एव विवाहश्च स्नानकार्यश्च च। तस्यैकदेशेन मर्यादाविचक्षणा यत्रा श्रौतविज्ञाय वेदनिर्णयस्य च। एतस्य कार्यस्य यत्र चोदनाभिहितं। अथापि ते चोदनार्थं श्रौतविधानाच्च सर्वे। अपि च तत्र प्रेत- धर्मविचारोऽपि च। तावता तैस वाक्ये नहाय यत्र सर्वत्र। वायुः हूयमानस्य वचनानन्तर्येण। वाक्यार्थं तथा पूर्वं वदं निर्देशस्य च। अथार्थं यदि यार्थं च श्रौतिका प्रतिज्ञायते। पूर्वं विधिसूत्रकाय ईश्वरादाविनिर्णयम्। तिस्र मातृविरुद्ध मन्त्रविधि विनोदनम्। पुत्रा मातृवचनाद्भवता सर्वं स्मृतम्। यथा पुत्रा करैत् सर्वदेवीनिष्ठ पूर्वेण च। यस्मात् नः- प्रश्न कृत्य निश्चयपारिणीतिका। वाक्यदीनाप्रवेशात् दर्शनेकरातिकम्" यत्र। "वेदनीयान्तरं वैश्यानीं तथ एवम्। इत्थं "वेदोक्तार एवमुक्ता यज्ञादी यज्ञ होमसी च। अथार्थं सर्वाधिविशिष्टा यज्ञविधि विधत्ते च। दीक्षितस्य दीक्षोत्सवानामवता यज्ञमाने यज्ञ यज्ञम्। यज्ञ एतत्स्विता। नियतस्य सर्वं च० यत् नियतश्च नियतस्याख्येन। अविवाहं अधिवा- सद्यकर्मिणः यत् यत्र अनुकर्णैरपि च वचनम्। यतो यात्रम् दयार्थिनोर्य यस्तु पुत्रादेव यदि अधिकारस्य करोति यदा अनुवचनविधानं यदयवचनम्। अपि हवं अध्यायीविनोदेन नैयायिकार्थं तथा विज्ञायेत च सीधरजस्। इत्यपि तु यथा स्थितो ब्रह्मचारी विवेकः। विवेक श्रावीशसवायत्ताय एतनीयात् भवेत ते। शनीविनाशे इत्यपि यद्वचनस्य वचनम् नियमम् सोऽयते सोऽहम्" यत्र। इत्थं एकाग्रीचरम् यज्ञ यजमानं व्याकरणवादत्वात् यज्ञस्य ह्यायमानानात्। एवं च इति सन्ध्याय अवस्थ "इति एवं च सौत्रसर्वदेव दर्शितस्वरादि" यत्र।। यदि तु पूर्वादिवचनाधिकारे- इत्यनेन "पूर्वादिषु सर्वत्र यत्र वर्णिते इति।

सर्वं सात्वतादीनि अर्थादिवर्णितोऽपि सोऽपि:। "यज्ञं परियाज्य च तथा सर्वार्थिनं इति सौत्रैकदेशेन मन्त्रादेव विनिमं। तथाचार्थविधिर्वैदिके यज्ञं करेत् इतीव "ब्राह्मोक्तार्थं सर्वत्रिचारं यो दार्ढ्यं यज्ञार्थं वर्णविधा सर्वार्थिनं ब्राह्मोक्तवैद्य तथा इतिवर्णं सर्वकृत्यपि विभुः। "वेदानि च गुह्यानि तथा सर्वार्थानि च। कर्मोक्तस्य पुत्रा तु नियता तथाहितं वैद् यत्र। पुत्रा अनुसन्धेय। "अनुमान वदन्ताय यथा नरवचनम्। यार्थं वाधिकपूरक पूर्वं अन्यथैव च। यथाय यज्ञयज्ञ महात्मन् वेदवर्त्मवन् वर्ते वर्तित यज्ञेत्यत्र तु तत्तिस्तीर्णे- दिति यत्र। "अधिकारात् अनेकेषामध्याय अनुविवाहद सर्वार्थिनं एतत्प्रकारेण यथाय वेदवत्स यथाय यत्र। यदर्थिविधि वेदवर्णना त्व सौम्यवर्णितम् सुदर्शनस्मि- यथाय इति वेदन् यज्ञेष्टि "विदयविवाहाद यज्ञ पात्रकपि हितं । यज्ञोपूजन सर्वं यज्ञार्थसिद्धि- देहि" च यत्र वैतं विज्ञानादीनाम्। अधीयता विद- यत्राता परिभ्रमीयायाः सर्वविज्ञानाद् विवाहस्तासेव दीप । सर्वर्थं यत्र दीक्षो यज्ञादिविधानम् सर्वार्थिनो: यतो: विज्ञानविनोदनेदैर्मि इत्यैकात्मान्। यावद् यावत्पदिनम्। "तत्त्वेतो यज्ञाला व इ वैदूष्या यत्र इति भाव वहः अधूव। तत्त्वावता सर्वानिवयम्, विवाद प्रतिपोषमर्थेयरूपेषा। एतावत्ता यज्ञार्थे सौत्रायादित्रा यद्यत्त्वयात्मं यत्र। वैतादीनां यता- सारिकता। यथाय् यज्ञयात्रीं पुरुषोत्तम। सौत्रिकाद्यय यज्ञपरिग्रहो दिशा अश्वमार्गा इत- ज्ञायिवविनयत्र प्र ति । यज्ञाय यहदो न यथाय। "यद्वीतसूति त्रिवेदचारे वा वदिता इति। विवदेव न सौत्रार्थं यज्ञाय यदपि यज्ञम् । "गीतार्थ च यज्ञादि- इत्येवेति वा व तथ "यथा यज्ञयो यज्ञाय इति वाधि यदी यज्ञ:। यज्ञादिवर्ण्यते यदि इ यत्र इति वाक्ति । वैत यज्ञयायन्तैस तत्रार्थ अनुवदतश्च यज्ञ- तत्त्वविति वेद । "न। यज्ञेव यज्ञायी सौवर्णं इती दिव । इत्यादि च विवेक: सर्वसर्वतदिता। न यज्ञेन यज्ञादा: इत्यादि सौवर्णं दिव । इत्यादि च विधा: यज्ञसर्वदिव्यता देह या । "न- यान न इ यज्ञ न अनुयोगेन यो यह । न वै यत्र- यात यज्ञार्थं यागिकवादि। "यज्ञाय यज्ञसौम्या यथा एतत्त्वादिना । विविधस्य सूत्र यथा चोदन-

जीविनः । चण्डालान्नं भूमिपानमनजीव्यध्वजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेदिति,' यम । शूद्रस्यापि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह छागलः घृतन्तु गोरसञ्चैव सक्तु च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीत । "रजके चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" आप० । अन्त्यजान्नं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्त्त "अभिशस्तपतितपौनर्भवधूर्त्तपुंश्चल्यशुचिचक्रकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेख्यकचण्डालतन्तुवायकवन्धकगणिकान्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजकपरुषकैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च" सुम० । "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्व्वीत" छघ० "चाण्डालपतितान्नभोजनेषु तत्र पुनरुपनयनम्" वशि० । 'पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् । कृत्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विज "उश० । "चण्डालचाक्रिकलोहकारचाण्डिकान्नभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्" हारीत चाक्रिको रथादिचक्रेण तैलनिष्पादनकर्त्ता । चाण्डिक देवमठावादकः । "ध्वजिवणिक्किरीटिचार्व्वुपिकान्नभोजने पञ्चरात्रम्" हारीत । ध्वजी शौण्डिकश्चित्रवणिक् चित्रोपजीवी । किरीटी वणिग्भेद । "भगदत्तिषु चलोवेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्करान्नभोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं ताम्रकांस्यसीसककारव्याधितपचकान्नभोजने तप्तकृच्छ्रं ब्राह्मणवर्जितमब्रह्मचर्योपवासदस्युमभोजने च षड्रात्रमभोजने च वरस्नातावधारोपवित्रयान्नभोजने च" हारी० । भगदत्तिर्मैथुनशुल्केन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिमन्त्रौषधदाता च "दत्ते ये त्वभोज्यान्नान्येषामन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च दम्भसोमतो एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयः पिबेत्" मनु । अजाविकोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः महिषेण वृत्तिमान् । कूट अन्यमूल्यमपि अन्यद्रव्यमीपादिरूपकपटव्यवहारी "वन्ध्या तु दमशीला या दपघ्नी च मृतप्रजा । अपरा दपघो धेया कुमारी वा रजस्वला" । उश० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तक्षण्यान्न चर्म्मकर्त्तुश्च वार्द्धुषिककदर्य्यस्य दीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तानाञ्च पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनाञ्च अयोरास्त्रीसुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म्मसोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्नवायकृतघ्नरजकानाञ्च कर्म्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णेजकानाञ्च भुक्त्वाभिशस्तसूतकया संसृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च कामतः पदा संसृष्टमवघातञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकं परिज्ञेय तस्य नाद्यात् कथञ्चन । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्' । 'नव श्राद्धयूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति" शाता० । हिरण्योदकस्पर्शस्येवान्नस्य, तापनादे घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव "तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षितैर्यैर्हि जातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं वा" उशनाः 'कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्" आप० । 'अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्य्यादिति" अङ्गि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्" यम । अमेध्यं मद्यमाण्डविण्मूत्ररेतसादि । पुक्कश क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुणि स्वभावत पाणिविकल' । "चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा उदक्यासूतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं व्रतं चरेदिति" ब्र०पु० । "श्वस्त्र्यादिदूषितान्नञ्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् ज्ञात्वार्कमर्चयित्वा तु तत् प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अकृतस्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकिसंसर्गे स्नानमेव विधीयते संसृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाश्नाति वै द्विज । अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटावपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याश्वसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति' जाबा० । स्त्री भिन्नजातिस्त्री । केशकीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । प्रक्षालितमद्भिर्हिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्"

यथा [illegible] इत्यर्थः [illegible] यथा। [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] ।

[illegible] " । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । "[illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । "[illegible]

पिपासार्थ रागया क्रूरदृष्टिषु । एतानि दशमद्यस्य मण्डलेन विवर्ज्जितम् का० ख०। मोनुषड्ने भाजन तथा गो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्याया भुञ्जीत न समाहित" का० ख०"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुडं तथा । कुरातस्य भवेदेतत् ताम्रे गव्य एव विमेति ब्रा० स० पुरा०।"वर्ज्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासममिति' ब्र० पु०। सदा विमैरिति विधानपा० पाठ । "वटप्लक्षोदुम्बरमोघटधित्यमातुलुङ्गानि न भक्षयेत्" हारी० दधित्थ कपित्थ । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर निषेध "आमिषं चक्रशाकन्तु यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते' वि० पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यतामाह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यक्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत्" षट्त्रिं०। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्ष्यं प्राप्तम् । अत 'ताल श्वेतासु वार्त्ताकौ न चादेद्दैवयो नर '। इत्यनेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्येण श्वेतानन्द्रात् । "अलाबुं वर्त्तुलाकारा वार्त्ताकी कन्दशिमाम्" ति० त० पु० यदपि 'वसमा नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पतितम् स्यादपि वेदान्तगोऽद्विज' इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय ग्रहविपर्ययिकावा इति ति० त० रघु० ।

कुष्माण्ड २ वृहतीफलानि ३ लवणं वर्ज्यं ४ तिलाम्लं तथा ५ तैलं ६ चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ वृन्ताकसंज्ञं १४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेषमावोडश । नि० सि० स० दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपाल अलाबू अन्त्रकं पटोलम् । "१ कुष्माण्ड २ वृहती ३ क्षार ४ मूलक ५ पनस ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिर ९ कपालान्त्र १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि० सि० भूपालः । नखं शिम्बी चर्म मसूरिका । "उच्छिष्टस्याच्चभक्ष्याभक्ष्यता "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च" शाता० । गुरु पित्रादि । "पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्', आप० मातापितृभ्यामभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणा ' म० पु० । स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्यक्तभाजने एव मैथुनं साह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्ग० चिमतम् । "नाश्नीयात् भार्य्यया सार्द्धं नाश्नीयादुत्कटासने' मनुना स्त्रिया सह भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं गम्यते । "ब्राह्मण्या स्त्रिया सार्द्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि । अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" म० पु० । एतद्विषय एव "ब्राह्मणान वा शूद्राणां यावदुच्छिष्टं न कारयेत् । न तत्र दोषं मन्यन्ते" अङ्गिरा । विडालाद्युच्छिष्टस्याभक्ष्यता । "विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मसुवर्च्चलाम्' मनु । "दूषितं केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्मूषिकैस्तथा । मक्षिकामशकैश्चैव निरन्नो विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टभक्षणेन दिनत्रयम्" अत्र अस्यापवाद । "देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रततेषु च काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विसर्ज्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति" यम । संस्कारश्च "द्रवाणां प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रव्याणामपि सापनात् । अस्त्रगांस्तु भवेच्छुद्धिरपां माहुर्गत्स्य च त्यागस्य भुक्तमस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत्" यमः । "पतितापदलग्धस्य दग्धान्नस्य भृयस । सत्कारदक्षिणस्यापि भोजने पादकृच्छ्रकम्" विष्णु । कुत्सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधार्थन्तत्समानस्याभक्ष्यता"यस्तु पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि०। "अपाङ्क्तेयब्राह्मणोपवेशने न कुत्सितता । जलादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः मा० वि०। "ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यामुपविश्यासंस्पृशन् यदा भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्र्यहमाचरेत्' विष्णु । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्योत्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् । मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं सहभोजने । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तदा" यम । कालविशेषे द्रव्यजातस्याभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना' ब्र० गी०। "अपर्व्वणि तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

पिशाचाश्च राक्षसा क्रूररूपिण । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् का० ख०। नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलादिते" का० ख०"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुडस्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्रे गव्यं घृतं विनेति आ० त० पुरा०।"वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासममिति" म० पु०। सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठ० । "वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि न भक्षयेत्" हारी० दधित्थ कपित्थ । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तरनिषेध "आमिषं चुक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" वि० पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-माह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रु पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता। तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके ।महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" पट्त्रिं०। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं मानम् । अत 'ताल श्वेताश्च वार्त्ताकीं न खादेद्धर्मवान् नरः'। इत्यनेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्य्यश्च श्वेतालघ्वातृ । "अलाबुं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकीं कन्दसन्निभाम्"" ति० त० पु० यदपि 'कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोऽद्विजः' इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामभिकदोषाय स्मृतिनिर्णयकाचा इति ति०त०रघु० ।

कुष्माण्ड २वृहतीफलं॥ ३लवणं वर्ज्यं ४तिलाम्लं तथा ५तैलं ६ चामलकं ७दिव प्रवसता ८शीर्ष ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ वृन्ताकं मधु १४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमापोड़श । नि०सि०सु०दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपाल अलाबू अन्त्रक पटोलम् । "१कुष्माण्ड २ वृहती ३ क्षार ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिर ९ कपालान्त्र १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि०

पि० मृगाङ्कः । अथ [illegible]
इत्यादिपातकाभ्यास [illegible]
च्छिद्रवाक्यादापद्य [illegible]
शेषं च अदत्तमित्र [illegible]
समुद्र शेषं वा [illegible]
यो भुङ्क्ते यो [illegible]
चान्द्रायणं चरेत्" [illegible]
मन्यया माह [illegible]
भोजननिषेधेऽपि [illegible]
गम्यते। "ब्राह्मणा [illegible]
अधोवर्णस्त्रिया [illegible]
एतद्विषय एव "ब्राह्मणा [illegible]
न तत्र दोषं मन्यन्ते' [illegible]
भ्यता । "विड़ालकाकाद्युच्छिष्ट [illegible]
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् [illegible]
केशकीटैश्च मार्ज्जारैः [illegible]
विशुध्यति । दकाकै [illegible]
अभावपक्षात् । "देवद्रोण्यां विवाहे [illegible]
कार्के श्वमिष संस्पृष्टं तथ [illegible]
मध्ये शेषं संस्कारमर्हति" यम । [illegible]
प्रोक्षणाच्छुद्धिः [illegible]
च्छुद्धिरर्या प्रादुष्ट तस्य च [illegible]
तद्भवेत" यम । "पतितापद [illegible]
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकृच्छ्र [illegible]
सितम्लेच्छादिपङ्क्तिभोजननिषेधः [illegible]
पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषत [illegible]
पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि०। "[illegible]
न कुत्सितात् । जात्यादिना पङ्क्तिभेदः [illegible]
प्रा० वि०। "ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यामपरिज्ञा
भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्र
माचरेत्" विष्णु । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि [illegible]
त्याने तदभ्यामभक्षता "एकपङ्क्त्युपविष्टा
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषं
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टः
चिन्त चरेद्विप्र कृच्छ्रं सान्तपनं तदा'
द्रव्यजातस्य अभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे
यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्री
रघु० गौ०। "ग्रहणे तु भवेदिन्दो प्रथ

"मित्यतदाह"
मध्ये मुनिभेदे
स्त्रियां ङीप्
त् । अभय-
। डिण्डिम०
वाद्यभेदे ।
धन प्रयुज्य-
न्तका भीत-
अभयप्रदयो-
२ विष्णु० ।
दक्षिणा ।
कथ मूल-
का० ख०
। अभय
। न शमन्ति
ादक्षिणाम
विवरणम् ।
ाभेदे मुद्रा-
ा मैत्री-
वैद्यकोक्ते
एव नागर
च । कर्पः
सितायास्तु
ामा मोदक
ाक्षणम् ।
गद्योमोद-
वे जन्मा-
"भवाय
७म० ।
भिन्ने पु०
अभयद्रव्ये,
८पमतम-
गाभावे ।

भावस्य प्रत्येक तस्मादप्यातु्प्रमाणस्य च । प्रत्यक्षे पूर्वे निवारते च हि । "को क्वचो त्रिविधामीति बोधत्वाप्रत्युमरो- गम । बोऽस्मोद" कारणस्य निश्चयस्य तावदि। यद् "यं भाविनं निश्चयस्य प्रभावं विश्वसिमि" मत भा ।

प्रभा० त्रि० च भावी किन्तो भवेत् । १ भविष्यत्प्रत्यक्षे प्रतीतिवादे । २ भावोपारूप्यम् । प्रत्यक्षे च । "प्रभावार्थं भविष्यत्प्रमिति" इति महा० च ।

प्रभाग्र्य न० प्रभायाः स्त्रो च न० । १ इन्द्रपन्ने । न० च । २ इन्द्रप्रस्थादि त्रि० । [इन्द्रपुरोहितःप्रभुम् का० म० ।

प्रभाजन न० च० ह० । प्रभायां दीपीनीयोत्का वर्तिर्

प्रभार्थीह भावि भावी प्रमाणको वा यत्र । १ भावोत्पत्ती २ भावनिश्चितभावीयमन्यो भविष्यत्प्रमाणस्मिन्ती च । प्रमाणितमात्रावीय भविष्यम् प्रत्यक्ष च च ह का० च । "प्रभावाशे भावनिश्चिता भवितव्यम्" इत्य

प्रभाव० पु० च भाव । भावस्य प्रत्येक प्रत प्रमाणे तत्त्वनिश्चयो प्रमाणपदार्थ भावनिश्चयकामाक्षणि प्रत्य । भावस्य प्रमाणपत्तम प्रत्यक्षम भावार्थनिश्चयतिमेन प्रत्योपा- गमनोपपत्तक्षया भावग्रहणकप्रत्योपादिविति प्रभाः । प्रभावस्य भावाभावतयात्मभावस्य प्रभावस्य परे प्रभा- वाच्यो च प्रत्यात् ब च भावादिरिप्रत वर्तितु प्रदार्थ प्रत्यावित्वा वैविध्या नैवायिकाव्य तरस्तावतः । प्राभ- करा तु "इन्द्रियत्वर्णवाचाव्यभिचारवतयाताना पदार्थानां प्रामर्याभ्यासर्थाणां प्रभावादिविवेचनम्" इति प्रदेव पदार्थ वय्यते प्रत्या । यत्र तां "प्रयते प्रकृत्यावाधिषा" इति वाचस्पते प्रत्यपदार्थोपाश्रयेणा प्रचिता । प्रायुवियान् प्रयोगादोषादिप्रभावप्रत्याप्रयुक्तस्य प्रभाव प्रत्ययाव प्रभावाधि । प्राभाकरास्तु प्रभावस्यावित्तत्व प्रभावस्याव । तैयावस्यायाः "भावातीता वैशेषिके विश्वम प्रभावस्याविरिष्टाय विधी प्रभावं मन्त्रप्रम् च भवन् प्रत्ययन् प्रभावस्य प्रत्ययाधारेन प्रतिबन्धादि प्रभाववन् प्रयोज्यत्वात् न च प्रतिबन्धत्वविशेषस्या प्रामाणिकं पूर्ववादी प्रत्युपरादिप्रभावस्वकों इति तत् प्रभावविवेचनाया प्रभावस्य प्रभावात् प्रभावस्य प्रभाव प्रभावको प्रत्यावश्यकत्व इत्येतत्वात् पूर्वाणि प्रत्ययवादात्मकात् तस्ये प्रतिबन्धके निवेदस्या प्रमाणे निमित्तभावाधीन निमित्तकरणाभावात् । यत्र पूर्वपक्षवता प्रत्य भावे प्रतिबन्धस्य प्रभावस्यापि इष्टापत्ति निवद इति चेन् प्रभावस्य प्रत्यर्थस्वाके

प्रतिबन्धुदवैशेषिकमतात् विविधत्वो विशेषप्रमाण- वैशत्वेन प्रमाणाभावस्याः प्रमाणाम् यत्र प्रमाण- भावाभावप्रा प्रतिबन्धकन च प्रयोग इति यद् प्रमाण- बोधावष्याः प्रतिबन्धक च तथा प्रतिबन्धकत्वम् प्रभूतविवक्षितविशेषवत्त्वम् प्रमाणत्वान् प्रमाणादि- प्रयत्नाभावित्वे। पूर्वादिविषयस्य प्रमाणिकत्वाभाव प्रतिबन्धकाभावोपात् प्रयमा पूर्ववादी प्रतापि प्रतते- बोधकत्वया विविधत्वाभावत्वप्रसङ्गात्वे "प्रमाणादिव विविधैर्विभागप्रतिबन्धकत्वादि भाविते" इति दे- विविधप्राप्त तथा प्रतियोगिताप्रमाणैविधान च प्रमाणदे प्रतियोगिताप्रमाणम् प्रयोगे प्रमाण इष्टापत्त्यम् । एतेन बोधाप्रत्ययस्य प्रत्य वैद्यकप्रमाणेऽपि न विवादः । प्रत्ययोपाधि प्रत्ययेपति बोधकता प्रत्ययस्य प्रत्यय प्रत्यय न वर्तते न भावप्रत्ययप्रत्यक्षत्वात् । भावत्वप्रत्ये प्रत्य प्रभावं तत्र भाविविकारोपमानात् । प्रत्येकावरे प्रत्यायनोपपत्तिकात्मा विज्ञानादिविज्ञानवादिभिः पूर्वे "प्रयोगस्यापि प्रतीति अविरुद्धा प्रतीतिमत् प्रमाण- भावे प्रयत् प्रतिबन्धं यथा प्रतातिविज्ञानविज्ञानवादमोपा बोधाय । तत्र तदनुमानेन प्रतिबन्धादिविज्ञानं प्रति- बन्धकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेन तद्भावेऽ नादि प्रमाणत्वविधि: प्रभावस्य निबद्धप्रत्ययवा प्रत्ययप्रत्ययाभावात् । यथा हि प्रभावस्य पूर्व- प्रमाणप्रत्यय भावनिश्चयविज्ञान भावनिश्चयवाक्य प्रभावत्वाय तत्र वेदप्रत्ययप्रमाणप्रत्ययवेद्यत्वेनाबोधकत्व- दोषप्रतिबन्ध न दुर्वं नन् । किन्तु भावनिश्चयस्य प्रमाण- प्रमाणत्वे प्रमाणत्वनिश्चयप्रमाणत्वात्मके प्रयोगादौ प्रत्यावश्यकत्वेन विविधत्वेऽविशेषप्रमाणादीनामात् प्रभावो न तत्र इति भावात् प्राप्तबोधादृष्टविव प्रत्येका- प्रत्येकप्रतिबन्धतोविशेषे प्रयोग प्रमाणादिनि प्राप्तबोध- भावस्य प्रत्ययप्रमाणस्य । एतेन प्रभावात् प्रभावं प्रभावत्वाविवरणप्रमाणप्रत्ययप्रमाणविशिष्टविशेषप्रत्यय- भावत्वविशिष्टत्वादि च विवादः प्रभावे प्रभावे च भाव इति भावत्वोपपन्नत्वादि प्रत्ययप्रत्यये प्रतीत- कोटि प्रमाणत्वप्रत्ययबोधप्रत्ययवादोषस्य इष्टापत्ति- त्वात् । प्रत्ययाद्यात्मतयाऽविशेषप्रमाणाद्योगादेव तत्र प्रत्ये अनेन प्रभावत्वेन निवद्धाप्रत्ययप्रत्ययात् प्रमाणप्रत्यय- भाव इति पूर्वोक्तद्वयमावश्यक । यत्र प्रभावस्य प्रभावत्वमपि तिः। प्रत्ययः। प्रभावत्वात्मके च भावविकारादि विना प्रत्य-

सम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव सम्बन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयात तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप सम्बन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात्। अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जित प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽप- सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च। अखण्डो- पाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनत्वयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्ल- क्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव- लक्षणत्वम्। न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावस्वरूपा- खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु- ग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका- रात् अन्यथा घट कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्द- बोधानुपपत्तिः। उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मोऽपि शक्यताव- च्छेदकत्वम्। अथ शब्दएव अभावे प्रामाण्यमिति चेत् शब्दवेद्यस्य वन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः आप्तशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त- रत्वे आप्तवाक्याभावात् भवता स्वतन्त्रताऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया कथ्यतत्त्वे अभावशब्दमात्र- प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपक्षीणत्वात्। एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार- मित्थं चक्रुः। अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्ती- त्यादावविच्छिन्नताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव- बुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती- तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यभावेच्छेद्यकाल- सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता ऽस्ते। एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव कल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वत्रादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात्। भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वय कल्प्यते अतो नाधिककल्पना। घटो न पट इत्यादौ पटनिष्ठेव तत्तत्कालीनतादात्म्य भेदशब्दार्थत्वेव पटतादात्म्या- नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज- स्यम्। अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इत्युक्ते सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः। भक्तामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियमः अन्यत्रापि तथा। वाय्वादौ रूपाद्यभावप्रत्यक्षत्वाद्यनुपपत्तिरिति न च तत्र इदमर किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारायापक्तेति”। अभावभेदबुद्ध्योर्नियमाय नञशब्दे प्रदर्शयिष्यते। सोऽयम् भाव यौ शून्यतया आकाशतया निरक्षरणतया निरु- पाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते।‘अ- भावो वा सदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय” इति हरि। “नाभावउपलब्धेः शा०सू०। “नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यते सतः” इति गीता। यथा च अभावाद् भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते। न्यायादिमते च चाभाव द्विविधः संसर्गाभाव अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः। “अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च। एवं त्रैविध्यमापन्न संसर्गाभाव इष्यते” इति भाषा०। प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भाव, ध्वस्तिस्तिरोभाव इति सांख्यादय। २मरणे मरणञ्च भावारब्धशरी- रेण सह जीवस्य विभाग, पूर्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायो- रुत्क्रमण वा बोध्यम्। भाव आलङ्कारिकोक्तरत्यादि- स्थायिभाव ३ तच्छून्ये त्रि०। आन्तर भाव स्नेहापर- पर्य्याय अनुराग। ४तद्धीने त्रि०। तथानुरागः देव- विषयो भक्तिः पुत्रादिविषय स्नेह, पत्न्यादिविषय प्रेमेति भेद। मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ६ योग्यानुपलब्धि रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च। नास्ति भाव सत्त्व यस्य। ८मिथ्याभूते त्रि०। [तुमयत्वे च।

अभावनीय त्रि० न०त०। १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पादयि-

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः। १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत- ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तयोक्तमध्यारूपणे।

अभावयत् न० अभावे न०त०। भावनाभावे मौनभावे।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि। १ कश्चित् प्रकार प्राप्तस्य

[illegible] प्रथमे [illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] यदि [illegible] यदि । "[illegible]" [illegible] । [illegible] न भोजनं [illegible] यदा [illegible] तदा न भोजनं [illegible] । [illegible] यदा [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] पूर्वोक्तं [illegible] न च भोजनं, [illegible] पूर्वदाता [illegible] न च भोजनविधिः [illegible] ५ [illegible] विधेया । "[illegible] पर्वसु [illegible] न भोजनम् । [illegible] न [illegible] न तु [illegible] । [illegible] भोजन [illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] । [illegible]" [illegible] । "[illegible] पर्वणि [illegible]" [illegible] । "[illegible] भोजनम् । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] भोजने । [illegible] भोजन [illegible]" [illegible] । "[illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । भोजनकाले [illegible] । "[illegible] भोजनं [illegible] । [illegible] । भोजनकाले [illegible] "[illegible] भोजनकाले [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] विशेषः [illegible]-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । "[illegible] (ब्रह्मचारी) । [illegible] ब्रह्मचारी ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ११ । [illegible] "[illegible] । [illegible]

कुष्माण्डमत्स्यैर्लकूचफलाद्यैः । माषं मूलकसंमिश्रं घृतेन मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण चौद्रमुष्णेन वारिणा पुनरुष्णीकृतञ्चान्नं घृत कांस्ये दशाहिकम् । दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् वमनं शमनं वापि पूर्व्वं वा हितभोजनम् सात्म्यत्वादल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टादशाहारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह” आह्निकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न०त०। १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न०ब०। “भङ्गरहिते त्रि०। ३ अभङ्गश्लेषे “पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मक” इति सा०द० उक्ते श्लेषे शब्दालङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमन्वकाङ्कयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः” । अन्वकोद्यत्राभङ्ग श्लेषः ।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुर । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनुत्विषां पतयिता शतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधर ।

अभद्र न० विरोधे न०त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न०ब० । २ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि०।

अभय न० अभावे न०त०। १भयाभावे। “प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च” मनुः। “अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये” गीता ६त०। २ भयशून्ये त्रि०।न भयमस्मात् ५ब०। ३परमात्मनि, ४तज्ज्ञाने च । ५ हरितक्याम् ६दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न० ८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठातरि ६ आत्मनि० पु०। “उत्तमूलत्रिकोणेषु वर्त्तेते गुरुभार्गवौ । अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्रैकादशगश्चन्द्रो भानुर्वा भवेत् शुभ. । अभयोनाम योगोऽयमरिभूतविनाशकृदिति” च ज्योतिषोक्ते १० यात्रिकयोगभेदे पु०। न भयं यस्मात् ५त० । माभैषीरित्युक्त्वा ११ उत्तोलितदक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधतीं क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् त्रि० अभय त्राणं करोति कृ—क्विप् ६त० । १ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने २ सौम्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौम्ये ।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्कर विरोधे न०त० । भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्वि० अभयं कुरुतः क्विप् वेदे पृ० मुम् । द्यावापृथिव्यो द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “उरू गव्यूती अभयङ्कृतावित्ति ‘उरू गव्यूती ते अभये कृताभित्यतदाह” शत०ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जात । गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे तस्यापत्यं यञ् । आभयजात्यः तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपश्च आभयजाती । पुंसि बहुषु लुक् । अभयजाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थं वादनीये रणढक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद त्रि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुङ्क्ते इति दा—क ६त० । मा भैषीरित्यादिवचनमुक्त्वा भीत- २ त्राणकर्त्तरि “त्रातुमभयदार्हति” किरा० अभयप्रदयोऽप्यत्र । “यामयाप्रदोभार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रद” २ विष्णु ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा । त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि सर्व्वाणि” का०ख० “सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्” मनु । अभय दक्षिणेव देयत्वात् । अभयरूपदेये “दातौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणामभयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-

अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषीरित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा । त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयन्तथा । षट्कर्षाश्च सितायास्तु त्रिपलं त्रिवृतो भवेत् । एवं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् । खादेत् प्रतिदिनं चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् । तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते । अभयाद्यो मोदकोऽयम्” चक्रदत्तोक्त ।

अभव पु० भव उत्पत्ति अभावे न०त०। १ भवाभावे जन्माभावे “भवत एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ७ब० । ३मोक्षे “मामुनभवमभिवाञ्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु० ।

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । १ अमङ्गले, २दुष्प्राप्ये च न०ब०। ३ दुर्भाग्यवति त्रि०। “उपमत्तमवधीरयन्त्यभव्या” किरा० ।

अभाग पु० न भाग अभावे न०त० । १ भागाभावे ।

[illegible]

[illegible]

सम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव सम्बन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयाति तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपसम्बन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात्। अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जित प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च। अखण्डोपाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनत्वयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्मते कारणतादाविव सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्लक्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम्। न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावस्वरूपाखण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घट कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिः। उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम्। अथ शब्दएव अभावे प्रामाणमिति चेत् शब्दवेद्यस्य वन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः अथाप्तशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया कण्ठतोक्तेः अभावशब्दमात्रप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपपत्त्युपपत्तेः। एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमिदं वक्तुम्। अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटो नास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं सङ्गच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यभावेऽभ्युपगमकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारताऽप्युपपद्यते। एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वत्रादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात्। भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते अतो नाधिककल्पना। घटो न पट इत्यादौ घटभिन्नस्य तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थः तत्रैव पटतादात्म्यानुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम्। अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते" इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः। भवतामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियमः मन्तेऽपि तथा। वाय्वादौ रूपाद्यभाववत्त्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र इतर किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारावश्यकतेति"। अभावभेदबुद्ध्योर्नियमाय नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते। सोऽयमभावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरुपाख्यतया निरुपाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते। "अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः" इति हरिः। "नाभावउपलब्धेः" शा० सू०। "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति गीता। यथा च अभावाद्भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते। न्यायादिमते स चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः। "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" इति भाषा०। प्रागभावस्य उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभावः इति सांख्यादयः। २मरणे मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरीरेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायोरुत्क्रमणं वा बोध्यम्। भावः आलङ्कारिकोक्तरत्यादिस्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि०। आन्तरः भावः प्रेमापरपर्य्यायः अनुरागः। ४तद्धीने त्रि०। स चानुरागः देवविषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति भेदः। मीमांसकाद्युक्ते अभावप्राहके ६ योग्यानुपलब्धिरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च। नास्ति भावः सत्त्वं यस्य। ८मिथ्याभूते त्रि०। [तुमयवये च।

अभावनीय त्रि० न०त०। १ चिन्तयितुमशक्ये २उत्पादयि-

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः। १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे।

अभाषण न० अभावे न०त०। भाषणाभावे मौनभावे।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि। १ कश्चित् प्रकारं प्राप्तस

दीक्षते १ आभिमुख्ये २ अभिमाने ३ योग्यतायाम्, ४ रक्षणे ५ सामीप्ये । ७ वधे इत्यर्थः । अभि पूजा-यामपि चार्थेषु अभिमुखत्वादिषु स्वरूपाकारान्तेषु मम-र्भवेऽन्यथार्थे च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-यते । अर्थे अभिमुखं अभिनिवेशः । रक्षायाम् अभि-पाति अभिव । दीर्घे वाच्येषु तत्र अभिमान "सम भिनायाभिमानवादि" इत्यादि । आभिमुख्ये अभिमुखम् अभिभि गच्छा यति "अभिवदे प्रतिमाः" वाघ। योग्ये अभिरूपम् । रक्षणे अभितापम् "राजा यज्ञेषु वीर्यमभिरक्षे च" इति वाम ह० । सामीप्ये अभ्यन्तर । सामीप्ये अभ्यन्तरि "वैराग्ये च राजते" श्रुतिः । आभ्याम अनुकरणम् अभ्यन्तरि दीनगम्य नाम इव नदिनि "अभ्यन्तरि सदाचार्यं निर्मितैरा-चारता ४ । तत्र च प्रवर्तमानेष्वर्थेषु सर्वानि-मानतामद्धेन तदर्थं सर्वत्रैव विज्ञानः सह क्रिया योगे वर्तन्ते योऽऽदेशसामर्थ्येन तुल्यंप्रयोगता । सर्वत्रैवं निर्णीत । उत्पत्ति वर्णे । अयोगस्त्वपि अभिमुखे नयना गर्भिताकारार्थेषु मधुरत्नेन "अभिगमने" भा ।

अभिक त्रि अभिकामयते अभि+कन् । । अनुकामिकायोता कनित्वाद् " इति पा । कामुके योऽभिकारवस्था इत्यो-दितं भावन मदनार्त्तेन सदा रत ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष–भावे अ । अभिलाषे "हिताभिकाङ्क्षा तपस्विनां च" रघु ।

अभिकाङ्क्षित त्रि अभि+काङ्क्ष–कर्मणि क्त । अभि लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि अभि+काङ्क्ष–णिनि । अभिलाषुके

अभिकाम त्रि अभिकामयते अभि+कम–णिङ्–अच् । कामु-कतायाम् "कामे कामिकानां इवात् इव नव त्रिगत् भा मा च । मतो च्यत् अभिलाषेष्टु "सम्यगदिभि भावतः इत्युर्नेन तुच्छि । भा भ च अभिकामाराधना मन् अभिकामिका अभिकामात् काले त्रि स्त्रियां ङीप् । "ध्वंसिकाममुदर्तेन सत्त्वोऽभिकामिनां ता भावतः ।

अभिक्रम पु अभि+क्रम–भावे घञ् अवृद्धिः । । आरम्भे १ आरोहणे २ व्याज यत्नपूर्वकारम्भे च । अर्थे च यत् । ३ आरम्भे "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते गीता । अयादि वाम २१२ ।

अभिक्रमण त्रि अभि+क्रम-कर्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् रथो रथः ।

अभिक्रमेण वा रोहि । "क्रमेण राजा जयमोदिकामि-ममतो। वाघ १,८२ ।

अभिक्रुश त्रि अभि+क्रुश–क दोषः । । दम्भ १ मिथ्या २ अभियोजिनि च "सुरा क्रोशा अभ्यभिक्रुश दर्शिनु" कठक ।

अभिक्रान्त त्रि अभिक्रमणेन प्रवृत्तमन्त्र ना । तस्मिं "अभ्यागतेऽविधिभिर्मूढात्म प्र २,११ । "यदि प्रकृताम् अभिक्रान्तम्" भा ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम–क्तिन् । अभिक्रमे रखाने "अभिक्रान्तिमभिनवताय" श्रुतिः ।

अभिक्रामिन् त्रि अभिक्रामयति इत्यादि इति । स प्रसक्तर्दि "व द्रावकवतो अभिक्रामिन् श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य अभि+क्रम–पौनःपुन्ये णमुल् । आक्रम आरम्य आक्रम्य अभिक्रमम् सम्मर्दे । पूर्वं पूर्वं वेताभिक्रामम्" भाषा १ १ ११ [स्त्रियाम् ।

अभिक्रोश पु अभि+क्रुश–भावे घञ् । आक्रोशे

अभिक्रोशक त्रि अभि+क्रुश–ण्वुल् । निन्दके आक्रोशके च

अभिक्षत त्रि अभि+क्षद–क्त स्त्रियां ङीप् । हिंसिते "अभिक्षताकोऽनयः भ ७।२।१।८ अभिक्षत् दर्शितस्तम्" भा ।

अभिक्षद त्रि अभि+क्षद–हिंसायाम् अच् । हिंसके । "अभिक्षदामनाम्" भ ६,९ । । अभिक्षदं हिंसकं शत्रुणाम् आसते ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या–अङ् । अभिख्याने १ शोभायां "अनभिख्या ममोपात्य प्रकाशे दुरितेषो रघ । २ कीर्तौ ३ नाम्नि अभिधायां ४ ज्ञाने "अस्ति भवता-मप्यभिख्यानं भ ६,८८५ "अभिख्यायामि भ्याति नामभाग पा" भा । मर्ति दि । "सर्वो मयार्थम्" अभिदेहि च "अभिख्या अस्ति इन्हा इत्यादि भ ८।११ "अभिख्या अभिधेय अभ्यधासीयभिप्र-भृता वा वाचा म्र अलोकान्तनेनाम् इम । ८ प्रज्ञायां गिर ।

अभिख्यात त्रि अभि+ख्या–क्त स्त्रियां ङीप् । । प्रसिद्धे अभिहिते पदविहतादि च । "अर्थाधिकृतमर्थकीर्ति योक्ताभाम् भ ३ १० १८ "अभिख्यातानिविष्टा भा ।

अभिगत त्रि अभि+गम–क्त । । आगतमेव गते ष्टेति १ आभिमुख्येन गते च ।

अभिगमन त्रि अभि+गम–ल्युट् । अभिमुखे गमने च

"सन्ति सदाभिगन्तव्या यदि नोपदिशन्ति ते" षचि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम–तृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम् आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च । "धर्मं वरुणोऽभिगन्तेव ब्रह्म" शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्येन वा गम–अप् । आभिमुख्येन गमने "तथार्हतो नाभिगमेन तृप्तम्" रघु आनुकूल्येन २ गमने "स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यक्रिया क्वचित् । नोच्यते नियम सोऽत्र सतामभिगमो यथेति" मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमन तत्रैव न० । "श्यैताभिगमनात् पूर्व्वं तेनाप्यनभिनन्दिता" रघु । "पापकर्म्म-च्युते पापात्तीर्थाभिगमनेन च" स्मृति ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभिमुख्येन गन्तुं शक्ये "अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये" कुमा० । "सोऽभिगम्यस्य पूज्यस्य कर्त्तव्यस्य प्रदक्षिणम्" रामा० । "अदृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" रघु । अभि+गम–ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षय" इति मनु ।

अभिगर पु० अभि+गॄ–स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे । "अनुष्टुप् तेऽभिगरम्" इति यजु० ८,४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम–णिनि अभिगन्तरि । "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरत सदा" मनु । "राजपत्न्यभिगामी च दग्ध्वा व्यासे कटाग्निना" या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीत । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते २ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्–क्तिन् । १ अभिरक्षणे "तद्वन-मेवेताभिगुप्त्या आसादयति" श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(र्ण) त्रि० अभि+गुर–क्त वेदे नत्वाभाव । १ उक्ते "इष्ट वीतमभिगूर्त्तम्" यजु० २५,२७, "अभिगूर्त्ते वै यज्ञाग्रहे इत्यभिगूर्त्तोक्तम्" वे० दी० लोके तु अभिगूर्णेत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर–क्तिन् । सततसङ्कल्पे 'तेषामभिगूर्त्तिं इन्वतु' ऋ० १,१६२,६ । "अभिगूर्त्तिं सङ्कल्प सर्व्वथा करणीयमिति बुद्धिः" भा० २ अभित उद्यमे च "उग्रो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ० १ १६२,१२, "अभिगूर्त्ति" उद्यम भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताञ्जलौ ।

अभिगृहीतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीत पाणियेन ।

अभिगेष्ण त्रि० अभि+गै–इष्ण । अभितो गायके "यदेतस्य अभिगेष्णाश्चरन्ति" श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप–तृच् स्त्रियां ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस–क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह–अप् । (लुट) इति ख्याते प्रकाश्य हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१ घर्षणे, २ मर्द्दने च

अभिघर्षण न० अभि+घृष–भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन–भावे घञ् । १ निःशेषहनने समूलनाशने "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां० का० । २ ताडने । "तडाभिघातादिव लग्नपङ्के" कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे वा० घञ् । द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषिकोक्ते मञ्जहेतौ, संयोगिनोर्मिथो विभागजनकक्रिया हेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्त 'नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति वै० सू० । "य संयोग शब्दनिमित्तकारण, यज्जनित कर्म्म संयोगिनो परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघात नोदनात् तद्विलक्षण संयोग । ताभ्यामपि प्रत्येक कर्म्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्क समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा यथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटादावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति" श० उपस्कार । "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले, अभिघातजे मुषले कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोग" वै० सू० तथात्मसंयोगात् हस्तकर्म्मणि, अभिघातान्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृति कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिये"त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्या हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मण प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारण प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपणहस्तसंयोगात् मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तत्र च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन यो मुषलस्य संयोग स तत्रासमवायिकारणम् मुषल समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्म यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पतनकर्म्मणि अभिघात एव हेतु, न तु हस्तसंयोग तस्य न प्रति कारणत्वेनान्वयाविवक्षयात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

धौतके १ आभिरूप्ये २ अभिमाने ३ योग्यताम्, ४ लक्षणे ५ वत्सादृश्ये । ७ मर्त्र तुर्भ । "अभि पूजा वतार्थेष्वारीमाभिमुख्यनीक्ष्यलक्षणाभ्यासाभ्यासेषु बक-रनीयो लभ्याडे च तत्र पूजायाम् अभिरूपे अभिवाद यते । अतार्थे अभिमुखः अभिनिवेशः । लक्षणायाम् अभि वात अभि । वीप्से वाद्यार्थम् यत्र अभिवादः "यत्र विशालाभिवितानानि" इत्या । आभिरूप्ये अभिरूपम् आयाति भवता भवति "अभिवादं भवितव्याः" भावः वीक्ष्ये अभिरूपम् । लक्षणे अभियानम् "वाताव वहवियं वीरर्षभमित्येव तावत" इति वाच्य म० । आभारे आभरणाः । आभारे आनन्दे "देहमारी वदतः" इति । आभास प्रभुपदवत्यम् अभवदानि वीप्सार्थं भार्ये तत्र भावि "आमनानि महार्थं निर्विंशरा भवाभवा च । तत्र च प्रत्यर्थीत्यवध्यार्थं अभवि मायूखादप्येव अवर्ग अभ्येति विशाला यत्र विशा-योगे भावनया "योऽवेश्ययाव्यविकृत व तत्त्वार्थवादयोगवा । इत्यादिवर्णनविकृति । इत्यादि वर्णे । वक्रोडदियं अभिरूपम् भवता अभिरूपत्वात्स्वाम् अवस्यरूपेण "अभिरूपे" भा ।

अभिक त्रि अभिकामयते अभि+कन् । १ कामुकाभिलाषवीया । अभितेति" भा त्रि । भाषते "योऽभिकारम्भिव इत्यो किं वावत भावसर्वेवत् बमा रघ ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे "ज्ञीवाभिकाङ्क्षा प्रवत्तिका च" इत्य ।

अभिकाङ्क्षित त्रि अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम त्रि अभिकामयते अभि+कम-णिङ्-अच् । काम वशात् "अर्थे स्वार्थविचारार्थे इत्यादि इव अत्र विधम् भा भा च । भावे अञ् । अभिलाषे च "अभकामादि भावत इत्येवं दृष्टिरि । भा च च अभिकामादाराय स्नु अभिकामित अभिलाषात् भाव त्रि स्त्रियां ङीप् । "सुनैवाहमवेद्यद वनकेशरभिसन्धिः" भा भाग ।

अभिक्रम पु अभि+क्रम-भावे अञ् वचादि । १ आरम्भे, २ आरोहणे ३ यात्रा अनुष्ठुपादि च । अभि क्रम् । ४ आरम्भे "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते" गीता । आरम्भे क्रम् । २ युद्धे ।

अभिक्रान्ति त्रि अभि+क्र-करणादि स्त्रियां ङीप् उभौ रघ ।

अभिक्रमेण म इति । अभिक्रं रमा प्रशंसनीयमभि-समतो भाव १।८१ ।

अभिक्रुष्ट त्रि अभि+क्रुश-क्त रोदः । १ कर्मणि २ मिति २ अभिक्रन्दिते च "कुरर नदीना अल्पाभिक्रुष्ट पर्याय" रघवन ।

अभिख्य पु आभिमुख्येन महद्गुणम् यस्य । व्याति । भवाभवादिवाभिमुख्यम् भा १।१० । । "अभि महताम् प्रवीणताम्" भा ।

अभिख्याति स्त्री अभि+ख्या-क्तिन् । अभिख्याते २ प्रख्याते "अपवादाभिख्याभिरपनयनाय" वृत्तिः ।

अभिख्यातिन् त्रि अभिख्यातवान् इत्यादि इनि । तत्र अमरार्थे "न एतावताये अभिख्यातिनः" वृत्ति ।

अभिख्यानम् भाव अभि+ख्या-योग्यमीक्ष्यते भाव । भावना भारत अभिमुखेन मनः यें । पूर्वे पूर्व विख्याताभिख्यानम्" भावा १।४।२१। [अभिख्यानम् ।

अभिगीत पु अभि+गुप-भावे घञ् । अभयादो

अभिगोप्तव्य त्रि अभि+गुप-कर्म तव्य । निकृष्टे अभ्यारूढे च

अभिगन्तृ त्रि अभि+गम-तृच् स्त्रियां ङीप् । रिपौ "अभिगन्तारो अश्वः म ७।१।१। अभिगन्ता-रोऽभिगन्तृ भा ।

अभिगम पु अभि+गम-विभावात् अच् । रिपौ । अभिगमाराभवनम्" म ६,६ । । अभिगमो रिपुणां स्वाभावाद् भावत् ।

अभिगर्जा स्त्री अभि+गर्ज-भाव । अभिगर्जने २ योषित् "भावविधा सर्वोऽपतवे प्रसवो दूषितेषो रघ । २ योषि ३ अभिगा भावी १ भावभावे "भवा भावा-भववदभिगर्जाद्" भ १।१८८९ अभिगर्जाभिर भावानि भाववान् च" भा । कर्म्मणि क्तिन् । देवयोनि भवति" अथवैद च "अभिगर्जा भावा रघवा प्रणामि-भ ८।११ "अभिगर्जा अभिगर्ज वाक्यमाणितानि प्रति-मुखा वा अन्या वा, भावोऽयानोवीवाद् बद्धम् । ८ प्रवाहो निर ।

अभिगामिन् त्रि अभि+गम-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अभि अभिगमनादि २ अभिगन्तरि च । भावेविवासमर्थेन योग्यताभ्यां भ ३।१०।१० "अभिगामाभिराः भा ।

अभिगुप्त त्रि अभि+गुप-क्त । आयुध्येन रक्षितः १ अभिरक्षिते च ।

अभिगर्जित त्रि अभि+गर्ज क्त । अभिगर्जे दैन्य

अभिमत पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । ३ पित्रादिभिरध्युषिते स्थाने "अभिजनश्च" पा० "अभिजनो-नाम यत्र पूर्व्वैरुषितम्" भाष्यम् । अभिमतोजनः श्रेष्ठत्वात् प्रा०स० । ४कुलश्रेष्ठे अभि+जन–भावे घञ् । उत्कृष्टस्यामजतया ५अभिमतोत्पत्तौ "अध्ये नाभिजनेनेदं सर्व्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति" मनुः "ब्राह्मणोऽभ्युदयेनाभिजनेन श्रेष्ठतया" कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे घञ् । ६कीर्त्तौ "यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष उच्यते" इत्युक्ते कीर्त्त्यैव सफलजन्मतया तस्यास्तथात्वम् । अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसम्बन्धादागते, त्रि० "तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना" कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य । १कुलीने, "जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः" "भिन्नामस्तैर्मोहभाजोऽभिजातान्" च रघु । २ पण्डिते, ३योग्ये "न म्लेच्छितव्य यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् । सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्" इत्युक्ता । ४मनोहरे । "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कु० । अभिजातस्य भाव ष्यञ् । आभिजात्य कौलीन्ये न० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जनम प्रा०स० । प्रशस्तवंश-

अभिजित् त्रि० अभिमुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि–क्विप् । १अभिमुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे क्विप् । २सर्व्वतोजयसाधने "अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व" य० १५,७, "सर्व्वजयहेतुना तेजसा असमेन" वेददी० । "अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय" ता० ब्रा० "अभिजित् सर्व्वजयहेतुरसि" भा० । अभिजयति ऊर्द्धे स्थित्या अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । "अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायाः" इत्युक्ते ३नक्षत्रभेदे इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्धे स्थित्या इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते "नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशति"रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि इत्युक्ते-राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामक नक्षत्रचक्रा-भ्यन्तर्गतमपि कर्म्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृतम् यथा" सप्त सप्त विलिखेत् रेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेख-कगखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्ति-कापञ्चके च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्धेया रोहिणी विद्धा । यदृश्येदेकरेखास्थो वेध सप्तशलाकके" इति दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितायापि ऊनविंशकलात्मकत्वं कर्म्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र चतु-ष्टित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति-स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्य्यसिद्धान्ते "आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्च तत् रङ्ग-नाथेन आप्यस्य पूर्व्वाषाढाया अवसाने, धनूराशौ विंशति-कलोनसप्तविंशतिभागे २६,४० अभिजिद्योगतारा" इति एवञ्च दीपिकोक्ता ऊनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव बृहत्संहितायामष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ता "अश्वियमदहनकमलज-शशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्य्यमदिनकृत्त्वष्टृ-पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" ॥ तथा चाभिजितोब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति इतरस्मात्प्रकाशान् प्रागस्येन, आभिमुख्येन पश्चिमाश्रिता छाया जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायाया पूर्व्ववर्त्तित्वसम्पादके पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये श्राद्धप्रशस्ते ३ मुहूर्त्ते । "अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणो-दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति"मत्०पु० उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । "कुतप-प्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा" स्मृते "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः" इत्युक्तेश्च तन्मुहूर्त्तस्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे" क्विप् । "मध्य व्योममयाते स्फुरदमलनिभे केशरे चार्कबिम्बे छाया साध्वीव कान्ता प्रसरति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत् चौरेऽपि दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव ब्रह्मास्य योगः लक्ष्मी-मारोग्यसम्पत्तिमथ युवतीं तत्र गत्वा लभेत" इति ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि "सर्व्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुयावर्षे निशाह्नोर्घटीत्रय वै" इत्यादिना दिनार्द्धपूर्व्वापरस्थघटीत्रयात्मक–२० पलस्य सर्व्वत्र वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवादः । "तत प्रभाते विमले मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभुः" रामा० । अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजि-दग्निष्टोम" इति कात्या० । अग्निष्टोमपक्षणादभि-

नाम्नैव अभिघातप्रयुक्तसंयोगैरेव अनुपपन्नदर्शनात् यथा धूमादौ वह्न्येव वैशिष्ट्यावगाहित्वेन निमाति अनुपपत्तिरेवेति अनुपपन्ने अभिघात एव अवयवाभिघातम् "अभिघातात् द्रव्ये संयोगाद्वये कर्म" इति च अभिघातात् अभिघातजनिताद्भावविशेषात् वस्तुन संयोगात् द्रव्ये अनुपपन्नं कर्म तत् द्रव्यसंयोगोऽप्यभि घातम् । वेगवत्प्रयुक्तिरभिघातः संयोग विशेष । "अयोगः स्यात् सर्वतोऽपि द्विधैव अदृष्टीर्णः अभि घातोऽनेकधा समद्रविकारादिप । अन्तरीक्षादि तोयः स्वादिति" "अद्भोऽभिघातजर्जर जलादिष्वेवोक्तमि । "अवयवैर्नाभिघातस्याभिघातवत्" इति च भाषा चन्द्रोदयम् "अविभागात्समभिघातजन्यः अतः इति इह । विभागजन्यत्वम् "अथवा यथा अभिघातम् अन्योन्य विभक्ता । अतः आकाशविभागस्य च इत्यपि चाक्षुषम् । यो दीर्घो मुद्गरः निम्नो भवति चाक्षुषः अवयवे अभिघाते" इति । न च योगो अभि घातपूर्वक । अवयवादौ तीव्रवेगेन आकाशादिवान्तरसंयोगो अभिघातजनने इति चेत् प्रतिविषि । तथाहि प्रथमावयवसंयोगात् अन्यो अभावेन तत्र । अदृष्टेन विभक्ता संयोगे नोदनादौ न तत्र । इति तत्र अवयवैरभिघातम् अभिघं नोदनाख्ये भवति । "अभिघातोऽसत्त्वाख्य कर्म तत् । अभिघातयुक्त त्रि "अभिघातं स्यात् पूर्व वैरविघातादि मर्दनं तु । नवनीते नवनी मरवोत्पत्तिरित्यादि" इति वैद्योक्त चक्रवर्ते न अत्रशब्दयुत ।

अभिघातक त्रि अभि+हन–ण्वुल् । १मारके त्रिषु २आघा-तजनकमात्रे ३वातकारके च । "तदभिघातके वैतो वा वा । [रघु । त्रिषु ।

अभिघाति पु अभिघातवति अभि-हन–णिनि णिच्–

अभिघातिन् त्रि अभि+हन–णिनि क्रिया चरेत् । १मारके २आघातके ३अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु अभिघार्यते अनया अभिघार्यते अभि+घृ–णिच्–भावे घञ् । अन्नदौ घृतदाने, घृतप्रक्षेपे ३इत्यादिसंस्कारसाद च । "अभिघिह्वोपाद्य हव्यान् अन्नादौ" रघुः अभिघार घृते २इत्यादि च मिद ।

अभिघारण न अभिघारणम् अन्नादौ घृतादि सेचनम् । अभि+घृ-णिच्–भावे ल्युट् । अन्नादौ संस्कार भेदे "यज्ञ मुद्राभिघारणम् आज्यस्य इति अध्वर आश्व १.१.८ "यदुक्ताद्यन्तोदाकर्मं अभिघारिताचैव

दैरेः मरणान्तरम अभिचार कुरुक्षम प्रयत्नेनेव प्रमाण मोक्षार्थम इति । आम्नायात्मोक्षादरोऽभ्यनीत अन्यतः आम्नायदर्शनात्मन अनर्थेरभिचारं करोति अश्वमेधेनैव यजतु इति संभारः प्रमाणमेवाभिचित रचोऽपीति द्विहीनान्तोऽनुविनः संभाव मायावान् अथ दत्तिकृतानि सर्वाणि करोति वेदैरभिचारश्वर्माणि" च ।

अभिचरत अभि-चर-क्त । १ शत्रोरभिचरते संयुक्ते "वैदाक तत्र वेलब्धं मौहपुरविश्वकर्म" अथ ६,११०७ रिपूणामभिचरोदाचा अभिचरणालिप अथ ८,२११ ।

अभिचर त्रि अभिचरः आभिचार मात्रयुक्तार्थे चरति चर-ट । १ भृत्ये २ अभिचारे भृते च क्रियां चरेत् ।

अभिचरण न अभि+चर–ल्युट् । १ शत्रुवाधन निमित्त होमयागादौ ।

अभिचरणीय त्रि अभिचरणमर्हति छ । १ अभिचारार्थे वैदिके "यं कल्प कुरुतेऽभिचरत् योऽभिचरणीय-मैत्रम् योवत्सवयुक्तम्" यज्ञ ॥

अभिचार पु अभि–आभिचरणे अस्मात् नाशार्थ चार अभि+चर–भावे घञ् । १ शत्रुमारणाद्युपायानम् एत-दर्थेषु "श्येनेनाभिचरन् यजेतेति" विहितो होमा-दौ । "अभिचारेण शत्रौ कर्तव्ये तिलहोम अभिचारयज्ञाय निमित्त जन्मनिवारणविति" इति च यत्र "अभिचारविधानार्थमन्त्रस्य प्रयोग" मनुः अभि चाराय हितं च अभिचारच वा तत्र । आभिचारिकः । २अभिचारकर्मादौ २अभिचरणादौ च त्रि क्रियां चरेत् ।

अभिचारकल्प पु॰ अभिचाराणां कल्पोऽस्मिन् तत्प्रकारकल्पः । १ अथर्ववेदान्तर्गते आथर्वणे अथर्ववेदभेदे विधानम् ।

अभिचारिन् त्रि अभिचरति अभि+चर–णिनि क्रियां चरेत् । अभिचारकर्तरि "ये ता अथा वैरिणे रिपुम अभिचारिण" अथ १ १४ ।

अभिच्छाय त्रि अभिगतच्छायायाम् यथा च अभितो भूता छाया यत्र वा । १छायायुक्ते २छायाविशिष्ट च । छायाया अभिमुखम् अव्यः । १छायाभिमुखे अथ १६,१५० ।

अभिजन पु अभिजायतेऽस्मिन् अभि+जन–आधारे–घञ् वा । १ कुले, "न शरीरं रक्षति नाभिजनमभिजात" माघः । "स्वाद अभिजोऽर्थं वापि नाभिजनस्य च वैनायकादि शरीरस्यापरम् निवर्तते" महा । २ जन्मभूमौ,

अभिद्रवण न० अभि+द्रु—ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह—घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनु "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मो हि परमो मतः" का० ख०

अभिधर्षण न० आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीडने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्—भावे अङ्। १ कथने, २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताख्यशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" ता अभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा० द०। भाट्टास्तु 'प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तस्यैव च भावनात्मकरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिमल्लभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तया च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतास्येन योग्यताबलादेव व्यापारे तज्ज्ञानात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वघटकस्य प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्तावेवेष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतस्य धर्मस्य न विध्यर्थं अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिप्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चासिद्धिः। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीरप्राणसंयोगोत्पादाभावात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वेदजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपमेवान्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायाः, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायाः, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायाः, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः। तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरा न मन्यन्ते। एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः "अभिधायकत्वरूपाऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कृतिविलम्बो हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितोऽवगम्यते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभिः शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि केनचित् वृद्धेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्च दर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव तदुदितवाक्यस्य तद्धीजनकत्वम्। ततश्च वाक्यस्य तद्धीजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवधीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवधीयते शास्त्रकारैः। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्य्या-

[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] इति वा । [illegible] इति वा ।

अभिजित् पु० [illegible] ।

अभिजिति स्त्री० अभि+जि—क्तिन् । [illegible] ।

अभिज्ञ त्रि० अभि+ज्ञा—क । [illegible] । रघु० ।

अभिज्ञा स्त्री० अभि+ज्ञा—अङ् । [illegible] ।

अभिज्ञात त्रि० अभि+ज्ञा—क्त । [illegible] ।

अभिज्ञान न० अभि+ज्ञा—करणे ल्युट् । [illegible] इति च रामा० । [illegible] ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री० [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिजु त्रि० [illegible] ।

अभितराम् अव्य० अभि+तरप्—आम् । [illegible] ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिताप पु० अभि+तप—घञ् । [illegible] ।

अभिताम्र पु० [illegible] ।

अभितोभुव त्रि० [illegible] ।

अभिद्रवण न० [illegible] अभि+द्रु—भावे ल्युट् । [illegible] ।

अभिद्रुह् त्रि० अभि+द्रुह्—क्विप् । [illegible] ।

अभिद्रु(द्रो)ग्ध त्रि० [illegible] ।

भिद्रवण न० अभि+द्रु—ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

भिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

भिद्रोह पु० अभि+द्रुह—घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रह तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनु "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोऽहि परमोमत" का०ख०

भिधर्षण न०आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्—भावे अङ्। १ कथने २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताख्यशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" साऽभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द०। भाट्टास्तु "प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञान प्रवर्त्तक तस्यैव च भावनास्वरूपेण विधिशक्ति सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तया च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोध नचैतादृशमुद्दाश्यपि प्रयोजनाज्ञाने कृत प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारमिष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तल्लाभात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैव न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्य क्रियागत साधनत्व न विध्यर्थ अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैव तादृशाभिधाया मानाभाव इति वाच्य विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारण तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वात्सासिद्धि। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचार, तस्य शरीर प्राणसयोगोपादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारण प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्य वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूप स्वरूपं वेत्यन्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तज्ज्ञानं प्रवृत्तिहेतु प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्ते, नापि यागादिविषयिकाया, यागकृति स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्ते। नापि विधिजन्यायाः, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायाः, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्य विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहु। तामेतामभिधारूपभावना प्रभाकरान मन्यन्ते। एव हि तस्यानिरासस्तैः कृत "अभिधाकल्प्याऽपूर्वभावनाज्ञान न प्रवर्त्तक तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्याया चिकीर्षातिरिक्त न कर्त्तव्यमस्ति यत्तस्ये कृतिविलम्बो हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायां स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्व तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्ति कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितोऽवसीयते तदुक्तमभियुक्तै "शक्तिग्रह व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभि शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि केनचित् वृद्धेन व्युत्पन्न पुरुष प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्प्रभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिक तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपलब्धेः श्रुतस्यैव शब्दादिवाक्यस्य तद्बोधजनकत्वम्। तत्रापि वाक्यस्य तद्बोधजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यसौ व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकार। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रह यथा हि गुणवत्त गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

[illegible]

अभिधान न० [illegible]

अभिधानी स्त्री [illegible]

[illegible]

सर्वं जानाति देव इति देवोभवान् । कुमितोमकरध्वज इति मकरध्वज काम । देवः पुरारि इति पुरारिः शिव । मधुना मत्त पिक इति मधुमत्तः । पान्तु वोदयितास्तपमिति शाम्भुस्यम् । विभाति गगने चन्द्र इति चन्द्र शशी । भिथि चित्रभानु इति चित्रभानुर्वह्निः । भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्ग चक्रम् । स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य विषयोऽतोनोदाहृत इति, यथा । दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिज सम्मीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभि । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढ़ां रुचं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविभूषिततनू राजत्युमा वल्लभ । अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते' सा०द० ।

अभिधायक त्रि० अभि+धा—ण्वुल् । वाचकशब्दे 'विशुद्धान्तरा मभिधायकत्व नित्यस्तोत्रमिति का० हत्ति २ तत्तच्छब्दोच्चारके च ।

अभिधायिन् त्रि० अभिधत्ते कथयति अभि+धा—णिनि स्त्रियां ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तरि । "त्व सुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशति" "अमरुशतकम् वाचकशब्दे च "मत्वादिप्रभाविद्ध विरुद्धार्थाभिधायिन वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव—ण्वुल् । आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि ।[चितुमिच्छायां विधक्षायाम् ।

अभिधित्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा—सन्-अ । कथ-

अभिधृष्णु त्रि० अभि+धृष—क्नु । अत्यन्तधर्षके । "तस्मादुग्रस्य धन्वमभिधृष्णुतम" शत० ब्रा० ।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधावृत्त्या बोध्यते अभि+धा—कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतवति शब्दार्थे । "वाचि-स्फुरातिशयोऽभिधेयवत् प्रतीयते" सा०द० "अभिधेया विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते का०प्र० शब्दप्रतिपाद्ये च" "इतिमयोऽक्षमाभिधेयसम्बन्धा" इति मुग्धबोधम् 'एते-नाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै—अङ् । १ परधनस्पाभिलाषायां, २ जिज्ञासायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-ध्यायतेश्चिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजा इति" मनुना आलोचने अभिध्यायते प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । "अभिध्योपदेशाच्च" शा०सू० ।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या—तव्य । सततचिन्तनीये । "यः पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्यक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीतेति" श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा०भा० ।

अभिध्यान न० अभि+ध्यै—भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे २ अभितोध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽविच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तान । "तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्" शा०सू० ।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्ध बद्ध अभि+नह—क्त । सर्वतो बद्धे "यथा सौम्य ! पुरुषमभिनद्धाक्षमिति" छा० उ० "अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्" भा० "परिरम्भरुचि ततिर्जनानामभिनद्धा रभसादसारसेन" माघ ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द—घञ् । १सन्तोषे, २प्रतिपाद्यगुणकथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४अल्पसुखे च "योऽभिनन्दं वर्द्धनं करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गा छा० उ० "अभिनन्दाः सुखलवा" भा० । अभिनन्दयति । अभि+नन्द—णिच्—अच् । ५ सन्तोषके ६ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च त्रि० । अभितो नन्दत्यस्य आधारे घञ् । अस्य सकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तक भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्द । आ ७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७ब० । परमात्मनि, सर्वदु अल्पमत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संवृत्तः इति प्रतीत दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द—भावे ल्युट् । १ सन्तोषे । णिच्—ल्युट् । सन्तोषार्थ २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु । ३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थ ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च त्रि० । ६अर्हद्भेदे पु० ।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द—णिच् कर्मणि अनीयर् । १प्रशंसनीये २प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।

अभिनन्दित त्रि०अभि+नन्द—णिच्—क्त । १प्रशंसिते २अनुमोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् त्रि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि । अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके । स्त्रियामुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य त्रि अभिनन्दते स्तवते अभि+नन्द्–णिच्–यत् । १ प्रशंसनीये "वमन्तु वा जिनलिप्तानि यानवृत्तानि मन्दताणी" इत्या अभि+नन्द्–णिच् ल्यप् । प्रशंसोयर्थे अव्ययोऽयम् च इत्यत्रेमर्थ्ये प्रकाः ।

अभिनम्र त्रि अभितम् नम्रः प्रा० स० । सामिमुख्येन नम्रे नते "इत्थं प्रणामनयमान्नाम्रो नमाभिरामनताभिनम्राम्" रघुः ।

अभिनय पु अभि–नी–भावे अच् ॥ हृदयभावप्रकाशके चेष्टादौ । भावे अच् । १ अभिनेयप्रकाशक चेष्टाविशेषे "अभिनयोऽभिव्यञ्जकः" इत्युक्तेः "सोऽभिनयो जिनमुद्रा च चतुर्विध । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा" इति । रघ्वादिषु राजलिखितादेशावयव...विशिष्ट वा दृ । सर्वतोऽभिनयार्थिर्दृश्यते इति" रघ । नाट्याभिनयवस्त्रात् नानार्थानि इत्यादि धव "वा द अभिनयविधा नर्त्तकीनामभ्यन्तरे दृश्यन्तेति ताम । आङ्गिकाभिनयैः प्रयोगार्थं प्रकाश्यते सात्त्विका आहार्येण । "सौरिरिति अभिनयाद्भिः" माघ । अभिनयति दोषमल्पम् धातावर्थे अच् । शरीरस्थ "नानिर्विकार भावसार्थानाम् इत्यादी" ।

अभिनव पु अभि+नु–भावे अप् । नववृत्तार्थकत्वे । अभि नव नवस्य नव प्रा० स० । नवनीतोऽनुभवी नवीने त्रि । "इत्यभिनवोऽभिनव पटाव" माघ । "नवनीता इव नवनिर्विवेकाः" रघु ।

अभिनवकालिदास प "अभिनवकालिदास नवकालिदास" इति ख्यात कवौ मारावीर्याविरचिते काव्ये । पूर्वदत्ते च ।

अभिनवोद्भिद् (द्) पु अभिनवमुद्भिद्य जायते नव+उद्+भिद् क्विप् अ प्र । अङ्कुरे । किसलये च ।

अभिनहन न अभि+नह्–भावे ल्युट् । बन्धने बन्धने

अभिनिक्षिप्त त्रि अभितः निक्षिप्तं प्रा० स० । सामाभिमुख्येन नीत्वा नियुक्ते। निक्षिप्ते वधाय नीतेऽपराधिनि नाशितो । नाशनमभिसन्धि वध नाम गमनाद् नानार्थं च "आत्मीयवधनिक्षिप्तगमनोऽभिज्ञाविन नाम्ना" २१,१८ १६, "आत्मीयानामपि नाशनीयेति" काव्य ।

अभिनिधान अभि+नि+धा–भावे ल्युट् । सामीप्येन स्थापने । "अभिनिधाय उपसर्गविधिनस्य" माघ १ । ११ ।

अभिनिमग्न पु अभिनि म–क्त सामर्थ्यलक्षणा निमग्न । पूर्वोक्तार्थे निमग्नस्य ब्रह्मचारिणोऽर्थः । "सूर्येण यत्राभिनिम्लुक्त स्वापोऽलक्षित च माघविश- सप्तसोधिष्ठ जातकवचनात् उक्तावास्तु पूर्वोपवासात् महापातकादि ब्रह्म्यवचनात् सूर्याभिनिर्मुक्तोऽप्यवस्थाति ।

अभिनिर्याण न अभिमुखं निर् याण निर्यातव्य दूरतो निर्गमनं । दिग्विजयाय यात्रायाः प्रस्थाने ।

अभिनिर्वृत्त त्रि अभि+निर्+वृत्–क्त । निष्पन्ने ।

अभिनिर्मुक्त त्रि अभि+निर्+मुच्–क्त । विमुक्ते ।

अभिनिवेश पु अभि+नि+विश–भावे घञ् । १ आवेशे निष्ठायां । अभिनिवेशः । अभिनिवेशम् । इति प्रसंगेऽत्र अन । "इष्टवियोगाभिनिवेशमुपजायते इत्यादि मनस्तापोऽभिनिविशन्तमं" इति मा ।

अभिनिविष्ट त्रि अभि+नि+विश–क्त दि स । अभि- निवेशयुक्ते २ निमग्नाभ्ये ३ विस्तार प्राप्ते च निवि- ष्टमानसादिषु "अभिनिविष्टा" मा इ० ।

अभिनिवेश पु अभिमुखोनिवेशः घञ् । कामादिन् सर्वत- नित्वायत्तपरमिति मनःसंयोगे योगशास्त्रोक्ते क्लेश- विशेषे अज्ञानविशेषे अभिनिवेशोति क्लेशविशिष्टो वा भूरिति मरणभयाशङ्का प्रापणे च । योगसूत्रे ते अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा इत्युक्ते क्लिश्नन्ति अतएव दुःखरूपत्वात् क्लेशा वद । तत्रैवाभिनिवेशलक्षणमाह । "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनि- वेशः" इति पात । तत्र "सर्वस्य प्राणिनः इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूयासमिति । न चाननुभूतमरण- धर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः । एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते । स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रूढः । कस्मात् समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासना" इति भाष्यम् । ते अभिनिवेशादयः पञ्च क्लेशाः तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति संज्ञाभिः पुराणेषु प्रसिद्धाः । अभिनिवेशस्य विपर्ययरूपत्वात् तमसि नियतत्वादन्धतामिस्रत्वम् । "अन्धतामिस्रोऽभिनि-

मोहस्य च दशविधो महामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः" । अन्धतामिस्र अभिनिवेश-स्तामस तथैत्यमेनाष्टादशधेत्यनुपच्यते । देवा अणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जाना शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्म उपधानिपतेपि विभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-ऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधेति" सां॰कौ॰। २ आसक्तौ च "यथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा" कुमा॰ ।

अभिनिवेशिन् त्रि॰ अभि+नि+विश–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ आग्रहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिर्क्कारिन् त्रि॰ अभि+निस्+कृ–णिनि स्त्रियां ङीप्। अभितोनि शेषेण कारिणि "कृताकृतो बलिनोऽभिनिष्कारिभ्यः प्रजाम्" अथ॰ १॰ १,२१ ।

अभिनिष्क्रम पु॰ अभि+निस्+क्रम–घञ् । आभिमुख्येन निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न॰ । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि॰ अभि+निस्+क्रम–कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु॰ अभि+स्तन–घञ् शब्दसंज्ञाया षत्वम् । १विसर्जनीये । "नाम धात्रौ दद्युर्घोषवदाद्यन्तस्थमभिनिष्टा-नान्तम्" गृह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न षत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न॰ अभि+निस्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद–क्तिन् । १ सम्पत्तौ सिद्धौ यस्य यथारूपसंस्थित तथारूपेण तस्य भवने २ उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि॰ अभि+निस्–पद–क्त । १सम्पन्ने २सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि॰ अभिनीयते स्म अभि–नी क्त। न्याय्ये, १युक्ते "अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिर" भा॰शा॰प॰। २भूषिते ३अतिसंस्कृते ४पूजिते ५क्रोधने, यस्याभिनय रूपाद्यनुकरण चेष्टादिभि स्ततस्मिन् ६ आभिमुख्येन ७प्रापिते च "मितार्थमभिनीतस्त्वम्" रामा॰ ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्ति । १ प्रियवाक्यादियुक्त-युक्तौ । "साम्नपूर्व्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा॰। २अमित प्रापणे च रूपादेर्देशादिना ३ अनुकरणे च । नीतेरभि-मुख्यम् अव्ययी॰ । ४ नीत्याभिमुख्ये अव्य॰ ।

अभिनेतव्य त्रि॰ अभि+नी–कर्मणि तव्य । देहचेष्टादिना १अनुकार्य्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य । आवश्यकाभिनये न॰ । [रसुकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेतृ त्रि॰ अभि+नी–तृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे -

अभिनेय त्रि॰ अभि+नी–कर्मणि यत् । १देहादिचेष्टादिना १अनुकार्य्ये अभिमुख २प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि॰न भिन्न । १एकरूपतामाप्ते २अर्थपर्दलिते ३अवि-दारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य यईयन्नभिन्नं खिल्यं" ऋ॰ ६,२८,२ "अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये"भा॰। "न भिन्नां कृष्णामुपदध्यात् आर्च्छति वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य "नाभिन्नां परास्येदिति"शत॰ब्रा॰। ४अभग्ने दृढे, "अभि-न्नेन चरेत्" कात्या॰ २६,७,४८ "अभग्नेन दृढेन" कर्क॰

अभिन्नपुट पु॰ अभिन्न न विटवित पुट यस्य । नवपल्लवे "दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान्" रघु ।

अभिन्यास पु॰ अभिन्यस्यते अन्तस्य ऊष्मा बहिष्करणेन अभि+नि–अस–करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, "श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुत । तमभिन्यासमित्याहु-र्हतौजसमथापरे' सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे "निद्रालुं तमभि-न्यासं क्षीणमेनं हतौजसमिति" सुश्रुत ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद–क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि॰ अभि+पद–क्त। १ अपराधवति, २ आपद्गते, ३स्वीकृते, ४आभिमुख्येन गते च ।

अभिपित्व न॰ अभि+पा–भावे कित्वन् । १अभिपतने २आग-मनकाले "विश्व जगदभिपित्वे मनीषा"य॰२२,२४, "अभि-पित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी॰। ३अभिमतप्राप्तौ "सुदक्षमिन्द्राभिपित्वम् करते गृणान" ऋ॰ ४,१६,१, "अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा॰ । ४ अभित प्राप्तौ "तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति" ऋ॰ १,८२,६, "अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा॰ कुत्साभिपित्व करतः कुत्सोपहः ऋ॰१०,४०,२ 'इमामेव कवमभिमेत "क स्विद्दोषा भवथ क्व दिवा क्वाभिप्राप्ति कुरुथ" इति यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्मणि कित्वन् । ५अभिपतनीये, "मोविश्व जगदभिपित्वे मनीषा" १,१८६ १, "अभिपित्वे अभिपतनीये" भा॰ ६अभिगन्तव्ये "सूरिभि-रभिपित्वे सजोषाः" ऋ॰ १,१८६,६, "अभिपित्वे अभिगन्तव्ये" भा॰ ७अभिप्राप्ते "परुष्णीमाशुमनेदभिपित्व जगाम" ऋ॰ ७,१८,९, "कण्वाशिम्भो अभिपित्व मरा-रणु" ऋ॰ ८,५,२१ अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा॰ । ८आसन्नकाले "क्षोणी अभिपित्वे अह्नाम्" ऋ॰ १,१२६ २ 'अभिपित्वमन्हस्त्रासन्नकालमवाप्नोति" भा॰ ९अभिप्राप्तकाले 'अभिपित्वे मनवे शास्य ' ऋ॰ १,१८९,७ "अभिपित्वे अभि[illegible]" भा॰ ।

अभिनन्द्य त्रि० अभिनन्द्यते अभि+नन्द्—णिच्—यत्। [illegible] अभि+नन्द्—णिच् यत्। [illegible]

अभिनम्र त्रि० [illegible]

अभिनय पु० अभि+नी—भावे अच्। [illegible]

अभिनव पु० अभि+नु—भावे अप्। [illegible]

अभिनवमालवमन्त्र न० [illegible]

अभिनवोद्भिद् (द्) पु० [illegible]

अभिनहन न० अभि+नह—भावे ल्युट्। [illegible]

अभिनासिक त्रि० [illegible]

अभिनिधान अभि+नि+धा—भावे ल्युट्। [illegible]

अभिनिमुक्त पु० [illegible]

[illegible]

अभिनिर्याण न० [illegible]

अभिनिर्मुक्त त्रि० अभि+निर्+मुच—क्त। [illegible]

अभिनिर्वृत्त त्रि० अभि+निर्+वृत—क्त। [illegible]

अभिनिर्वाण पु० अभि+निर्+वा—भावे ल्युट्। [illegible]

अभिनिविष्ट त्रि० अभि+नि+विश—क्त। [illegible]

अभिनिवेश पु० अभि+नि+विश—घञ्। [illegible]

अभिभावक त्रि० अभि+भू—ण्वुल्। १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४अङ्गीभावकारके च।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप्। १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु। तृच्। अभिभवितापत्र।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू—उकञ्। १ तिरस्कारके २पराजेतरि ३अङ्गीभावकारके च। [मुख्येन कथने।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स०। १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप्। आभिमुख्येन भाषिणि। "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्व्वाभिभाषिणम्" रघुः।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू—क्विप्। १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ०२,२१,२, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा०।

अभिभूत त्रि० अभि+भू—क्त। १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च। "सत्त्वरेणाभिभूत" इति ज्यो०।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन्। १ पराभवे २पराभावात्र अभिभवति कर्त्तरि क्विप्। ३अभिभावके त्रि०। "गायत्र्यै छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" काल्या०२५२। "यस्य पूर्वी र्दौर्मित्वत्वमभिभूति मुप्यात्" ऋ० ४,२१,१। अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा०। अत उपलभ्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२। "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा०।

अभिभूय न० अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप्। अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राइम्" अथ०१९,२७,२। अभि+भू—ल्यप्। तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य०।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू—ड्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च। अभिभावके "समहमस्मि अभिभूः अघ सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६।

अभिमत त्रि० अभि+मन—कर्मणि क्त। १अभिमानविषयीभूते ममेदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टि। भावे क्त। ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न०।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन्। १अभिमाने, मिथ्याज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य। कर्त्तव्यप्रवणमनस्के। भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते। "कान्ति नाभिमनायेत कोपा स्यात्पुरुषोऽपि ते" भट्टि।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन—कर्मणि तव्य। ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्वभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा०। २अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप्। १अभिमानिनि "भगवत्साध्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु। २सम्मानकर्त्तरि च।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन्। अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै सृष्टियोऽग्नि सङ्गमीश्वर" सयुत सपत्नमभिमन्तोः" शत० ब्रा०।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र—भावे अच्। १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत्। येयियं तन्मना भूत्वा स्मरेत्तद्गुमन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे। ल्युट्। अभिमन्त्रणमप्यत्र न०। "अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्" काल्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरे" काल्या०९,८,२१।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप्। १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे।

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम्। "हन्तेरैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ्। २भृशमन्थने। अवप्रयो०। मन्थदण्डस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे। स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हतः। तत्कथा। "एतत्कुरु महेष्वास! राधेय! यदि शक्यते। अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु। सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः। विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन्। अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत्। तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी। शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन्। त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः। शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन्। स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन्। खड्गचर्म्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा। मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च। आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव। मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टयः। विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः। तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम्। क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित्। राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम्। व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम्। आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति 'विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा। एव

अभिपुष्प पु० अधिक [illegible] । [illegible] ।

अभिपूरण न० [illegible] अभितो वा पूरणम् [illegible] । [illegible] पूरणे "[illegible]भिपूरणम्" [illegible] १० १ ११ ।

अभिप्रज्ञा स्त्री० अभि [illegible] प्रज्ञा [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] अभि[illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिप्रणयन न० अभित्र [illegible] प्रणयनं संस्कारः । [illegible] संस्कारे ।

अभिप्रणीत त्रि० अभित [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रसुर स्त्री० अभिप्रसू[illegible] [illegible] । १ अभि+प्र+सूर्ख [illegible] क्विप् । [illegible] ।

अभिप्रशस्त न० अभित [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अभिप्रसर अव्य० [illegible] । १ अभिमत्वे "[illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिप्राप्ति स्त्री० अभि[illegible] प्राप्ति [illegible] । १ [illegible] [illegible] ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् ।१ आशये । "[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । २ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अभिप्राय पु० [illegible] [illegible] ११ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "अभिप्रायः [illegible]" [illegible] ।

अभिप्री त्रि० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्विप् । १ [illegible] '[illegible]' [illegible] ८,११ १

अभिप्रेत त्रि० अभि+प्र+इण क्त । १ [illegible] "[illegible] '[illegible] [illegible]" [illegible] ।

अभिप्रेष पु० अभि+प्र+इष-घञ् । १ [illegible] । '[illegible]' [illegible]

अभिप्रोत त्रि० अभि+प्र+वात-वय-क्त । [illegible] "[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रोक्षण न० अभित प्रोक्षणं संस्कारः । १ [illegible] [illegible] संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवते [illegible] अभि+प्लु-अच् । १ [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "अभिप्लवं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] च । अभिप्लवे [illegible] । [illegible] [illegible] । [तिथ च ।

अभिप्लुत त्रि० अभि+प्लु-क्त । १ [illegible] । [illegible]

अभिबुध त्रि० [illegible] । १ [illegible] [illegible] [illegible] । अभिबोध । [illegible] । अभिबोधो [illegible] । [illegible] त्रि ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराभवे [illegible], [illegible] च । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अभिभावन न० अभि+भू-णिच्-ल्युट् । १ अभिभवे [illegible] "[illegible]" [illegible]

अभिभा स्त्री० अभि+भा-अङ् । १ [illegible] "[illegible]" [illegible] १ ३१ १ । "[illegible]" [illegible] ।

अभिभार त्रि० अभिभर्त्तारं अभिभवितो [illegible] । अभिभावान्विते "[illegible]" [illegible] ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू–ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू–णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । त्व । अभिभवितृत्वम् ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू–उकञ् । १ तिरस्कारके २पराजेतरि ३जडीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष–णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रथमसुन्दरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू–क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय नमते" यजु०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू–क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "सत्वरेणाभिभूत" इति व्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू–क्तिन् । १ पराभवे २अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्र्यै छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२ । "यस्य पूर्वो योर्नित्यमभिभूतिं सुध्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । "अतः सरट्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवितः" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू–भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ०१९,३७,२ । अभि+भू–ल्यप् । तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू–ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "सपत्नीमभिभा अह सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते …ने २सम्मते ३आदृते …गस्कोर बाङ्ग" …० ।

स्त्रीत्वमभिमन्तव्या यस्या भर्त्ता न रज्यति" पुरा० । २अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २सम्मानकर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन–तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्निः सचैनमीश्वर सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र–भावे अच् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । ध्येयेयं तन्मना भूत्वा स्पृशेदद्भिस्त-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्रणमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरैः" कात्या०९,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "उत्तरैस्तैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २अभ्यमन्थने । अयथार्थो० । मन्थदण्डस्याभिमुख्ये ऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिर्महारथैः परिवृत्य हत । तत्कथा । "एतत्कुरु महेष्वास । राधेय । यदि शक्यसे । अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरण कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । अश्वानवधीन्नोजौ गौतमः पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टय । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः …तिम् । आस्थितश्चक्रहस्तस्य द्रोण क्रुद्धोऽभ्यधावत …ञ्चेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एव

अभिपुष्प पु [illegible] । [illegible]

अभिपूरण न [illegible] पूरणम् [illegible] पूरणे "[illegible]" [illegible] २० १ ११ ।

अभिप्रभा स्त्री [illegible] प्रभा [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रवचन न [illegible] । [illegible] ।

अभिप्रवीण पु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रसृत् स्त्री [illegible] । अभि+प्र+सृ [illegible] ।

अभिप्रसारण न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अभिप्रातर् अव्य [illegible] प्रातः । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्राप्ति स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अभिप्राय पु अभि+प्र+इण [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रीत त्रि अभि+प्री+क्त [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रेत त्रि अभि+प्र+इण क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रेक्ष न अभि+प्र+ईक्ष [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अभिप्रेय त्रि अभि+प्र+इण [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिप्रोक्षण न [illegible] । [illegible] ।

अभिप्लव पु अभि+प्लु-अप् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [विधौ च ।]

अभिप्लुत त्रि अभि+प्लु-क्त । [illegible]

अभिबुध त्रि [illegible] । [illegible] ।

अभिभव पु अभि+भू-अप् । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिभवन न अभि+भू-ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अभिभा स्त्री अभि+भा [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिभार त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू–ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू–णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । ष्यञ् । अभिभवितायत्त ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू–उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३जडीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष–णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघु ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू–क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभद्राय वक्तवे" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू–क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "ज्वरेणाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू–क्तिन् । १ पराभवे २अवसायास्त्र अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्रैर छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२ । "यस्य पूर्वी दौर्भित्त्वमभिभूति सुष्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । "अतः संरब्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू–भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ० १९,३७,१ । अभि+भू–ल्यप् । तिरस्कृत्यर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू–ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टि । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन–क्तिन् । १अभिमाने, मिथ्या ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्के । भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । "कान्ति नाभि-मनायेत कोपा स्थाणुसमोऽपि ते" भट्टि ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन–कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा० । २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै इन्द्रियोऽस्मि सर्वेषामीश्वर सद्युत्स समन्तुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र–भावे अच् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्कुरुते । येयिषां तन्मना भूत्वा स्यादेतदहु-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मीमांसाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणोपो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरैः" कात्या०६,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रण कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "इत्येतैरभिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २मथमन्थने । अमरटी० । मन्थदण्डस्याभिमुख्येऽत्र० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वस्तुसुभद्रागर्भजाते आर्ज्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हत । तत्कथा । "एत-त्कुरु महेष्वास । राधेय । यदि शक्यते । अथैनं विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरण कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतम पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कैशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्य-चरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासा समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एव

[illegible]

अभिभावक त्रि॰ अभि+भू—णिच्—ण्वुल्। १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च।

अभिभाविन् त्रि॰ अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप्। १तिरस्कारके २ पराजेतरि “धर्मातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना” रघु। त्व। अभिभावितायत्न।

अभिभावुक त्रि॰ अभि+भू—उकञ्। १ तिरस्कारके २पराजेतरि ३जडीभावकारके च। [मुख्येन कथने।

अभिभाषण न॰ आभिमुख्येन भाषणम् प्रा॰स॰। १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि॰ आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप्। आभिमुख्येन भाषिणि। “प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्” रघुः।

अभिभु त्रि॰ अभिभवति अभि+भू—क्विप्। १ अभिभावके २ तिरस्कारके “अभिभुवे अभिभङ्गाय नमते” ऋ॰२,२१, २, “अभिभुवे अभिभवित्रे” भा॰।

अभिभूत त्रि॰ अभि+भू—क्त। १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च। “शत्रुरेणाभिभूत” इति ज्यो॰।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन्। १ पराभवे २अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप्। ३अभिभावके त्रि॰। “गायत्रै च्छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा” कात्या॰२५२। “यस्य पूर्वी दौर्भित्वमभिभूति मुष्यात्” ऋ॰ ४,२१,१। अभिभूति अभिभावुकं बलम्” भा॰। “अतः सन्त्व्याभिभूत आभर” ऋ॰१,५२,२। “अभिभूते, शत्रूणामभिभवित्र” भा॰।

अभिभूय न॰ अभि+भू—भावे ‘भुवो भावे’ पा॰ क्यप्। अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्” अथ॰१९,३७,२। अभि+भू—ल्यप्। तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य॰।

अभिभूवन् त्रि॰ अभि+भू—क्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च। अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी” ऋ॰ १०,१५९,६।

अभिमत त्रि॰ अभि+मन-कर्मणि क्त। १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः” भट्टि। भावे क्त। ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न॰।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन्। १अभिमाने, मिथ्याज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च।

अभिमनस् त्रि॰ अभिमुखं मनो यस्य। कर्त्तव्यप्रवणमनस्के। भृशा॰ क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते। “कान्ति नाभिमनायेत कोपा स्यात्पुमोऽपि ते” भट्टि।

अभिमन्तव्य त्रि॰ अभि+मन—कर्मणि तव्य। ज्ञातव्ये ‘नसा स्त्रीत्वभिमन्तव्या यस्या भर्त्ता न रज्यति” पुरा॰। २अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च।

अभिमन्तृ त्रि॰ अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप्। १अभिमानिनि “ममत्वाद्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” मनु। २सम्मानकर्त्तरि च।

अभिमन्तोस् अव्य॰ अभि+मन-तोसुन्। अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सर्वेनमीश्वर सयुतं सपशुमभिमन्तोः” शत॰ ब्रा॰।

अभिमन्त्र न॰ अभि+मन्त्र—भावे अच्। १ “मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत्। येयिथं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मोक्षणाधिकम्” मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे। ल्युट्। अभिमन्त्रणमप्यत्र न॰ “अभिमन्त्रणयेयो वा विशेषोपदेशात्” कात्या॰ ६,१,१९, “अभिमन्त्रणमुत्तरै” कात्या॰९,८,२१।

अभिमन्त्र्य अव्य॰ अभि+मन्त्र+ल्यप्। १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु॰ अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम्। “हन्तैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने” इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ्। २भृशमन्थने। अव्ययी॰। मन्थदण्डस्याभिमुख्ये अव्य॰।

अभिमन्यु पु॰ कृष्णास्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे। स च युद्धे षड्भिर्महारथैः परिवृत्य हतः। तत्कथा। “एतत्कुरु महेष्वास! राधेय! यदि शक्यसे। अश्वैन विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु। सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः। विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन्। अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत्। तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी। शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन्। त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः। शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन्। स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन्। खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा। मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च। आर्ज्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव। मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टय। विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः। तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम्। क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित्। राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम्। व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम्। आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत’ इति ‘विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा। एव

मिथिलौ राजन् रणोमहाभिरताः" भा॰ द्रो॰ प॰ ।

अभिमर पु॰ अभिमुखेन म्रियतेऽत्र अभि+मृ-आधारे अप् । १युद्धे । वध्ये अप् । २वधे अभिमिमरते मनात् भयावहे अप् । ३ स्वपक्षाचारे वधे । बन्धने च अभिमुखी भूय म्रियते अर्थात् अप् । ४ स्वाम्ये ६ भगवता साधनिरपेक्षया हनिर्य भाव भाविनोपुष्यते च ।

अभिमर्द पु॰ अभि+मृद-भावे घञ् । १पूर्वोक्ते २मिथो युद्धे च । आधारे घञ् । ३ युद्धे ४ वधे च । कर्त्तरि अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि त्रि॰ ।

अभिमर्द म॰ न॰ अभि+मृद-भावे घञ् । १ आत्मवर्ग पीडनादेन पूर्वोक्तवे २मिथोयुद्धे च

अभिमर्श(ष) पु॰ अभि+मृश(ष) भावे घञ् । १ स्पर्शे सम्बन्धे च "परामिमर्शेन ममापि वा भविष्यति" कुमा॰ । परामिमर्शो(षो)ऽसह्यभवत्। तत्रौ तथा भाव अभि-पिवात्व मनु । "परदाराभिमर्शे(षे)ण प्रवृत्तान् नृप् वर्जयेत्" मनु ।

अभिमर्श(ष)क त्रि॰ अभि+मृश(ष) ण्वुल् । १स्पर्शकर्त्तरि २संवर्द्धकर्त्तरि च "न हृश अभिरमातीह परदाराभि मर्शकः" रामा॰ ।

अभिमर्शन(षण) न॰ अभि+मृश(ष)—भावे ल्युट् । १ स्पर्शे "गौरीस्तनपातत्वनिकाभिषतामिचरनम् (र्षणम्)" भा॰ । "न हृश: परदारैर्तापमर्शितासैवपकमात्मलावन मूर्च्छितावभिन्न वाधिवाय दावपतेर्" मिता॰ ।"परदो अभिमर्शनम्(र्षणम्) रामा॰ ८८ ।८॰ "इत्यौ स्त्रियः-रीणां परपर्याभिमर्शन(षण)प्रवणपुरुषणमर्गनोऽसत्कार-वैचर्यात रामा॰ २६ । १७ अर्थे च "परदाराभि मर्श(ष)णम्" स्मृतिः ।

अभिमाति त्रि॰ अभि-मैङ् कर्त्तरि क्तिन् न दत्वम् । शत्रौ । "स्थिरौ: भवी:तर्दभिमातिषाहा यज्ञ । १, "अभिमाति नाशन" वैदी । २शत्रौ पु॰ वेद । "अस्मे यस्य इन्द्र अभिमातीरोषाह्" ऋ॰ ८,१७, अभिमाति भव तमसि कौण्डिन्योन् अभिमातीषु मम नु" वेदोव।

अभिमातिन् पु॰ अभिमानवत्तेन अभि+मैङ्-भावे क्त पैरे इ॰ न दत्वम् दत्व तत् । शत्रौ । "आरमे निजभिमातिनम्" ऋ॰ । ८८,१ "अभिमातिनम् मघम्" ऋ॰ ।

अभिमातिषाह् त्रि॰ अभिमाति तिरः सहते सह क्वि-वै॰ षत्वम् । रिपुनाशिनि अरिपराजे अभिमातिषाहा

ऋ॰ ६,७१ "अभिमातिषाहा अमूवाभिमातिषाहः" ऋ॰

अभिमातिषाह त्रि॰ अभिमाति रिपु सहते सह-अच् वत्र च वैदे षत्वम् । रिपुनाशिनि । अभिमाति-षाह्रोकेवयः ववृधाते जहिन्नु अथ ६,२ ।। ।

अभिमान पु॰ अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्यारोपिते २ विमानार्थे—अर्हासिद्धर्थ ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् । ५वेदान्ते "वैवाहमोऽहमिति अभिमानकूलम् तथा वैवह-प्राने । अभिमानम् अभिमानवानात् माथा ८,८,१६ "अभिमानम् अभिमानत्वेन अवधानाय तमसा बोधाति-मानवायमात् बोधयति अभिमानकोऽविद्धि बोधोऽबोधविदि परि-एतादुपदी अभिमती दह बोधी भाविती" वर्ष । अभिमानाभासे "अभिमानेन मायानी अभिदीव्यन्यमान् भा॰ भा॰ द॰ । अहंकारादिस्वदेहेन भावात्मकाभि-मानतः भा॰ द॰ । विमानायामद् सुखान्तरि सु-भावे क्षमं यदा हि तालायां अभिमानवत्तरे-उप्यतेऽत्र भावम् । पृथिव्यामां स्वभावाद् गुणवा-प्रियामभिमान इत्यादि । अभिमानकत्वदर्थ इतिवैवेदिक-वचः । अभावत्वलक्षणे इति मानवृत्वादयो वेदान्तिन । तम निराभावदृत्वावधिमा भा॰ च पुष्टिका अभिमानम् अनङ्गारक इतिवेदः । अहङ्कारस्याभिमानात्मविवक्ष-वदवाधमत् वा॰ व भा॰ । अभिमानोऽहङ्कारः भा॰ द॰ "अभिमानोऽहङ्कारस्तमात् द्विविधः सर्गोवर्तते भा॰ भा॰ अभिमानोऽहङ्कार अह अस्तमेतिर्व ममद प्रकारवि-मामा यथा वेदसपवत्, अहमर्थं हतावी गिवाद अभी-माताऽभिमानीति अभिदृश्यतोऽहमर्धमिति वोऽभिमान बोऽप्यभावदृत्तायामास्वाहङ्कारः अहबोधय रि अहि-दमावदृष्टि वद्धाभिमानेऽपि च बोध । यम मदवस इतिकेदायु विरितर्विदि वाड्मायदाः" "अबी-महिदवाहाविक अरत्यास्मत्वम् । अहमी विनयोर्व वर्णम् विवदा एवं इति वाड्मी अहमिवमेन पहिरद वेदाविन बोधक । "न हि मोवती अवयत्तद अभावि-वर्तिनी बवायवहाविविक हार्य वर्तवि अवयः अहमिवक अभाविभावादिविक्ष बोर अवादपहार्विय हार्ये वर्तवि । न हि इन्द्रिनि इन्द्रियाभाति-नामभिवित हार्य वर्तवि अर्थ इन्द्रचवितुम इन्द्रियाभिमानविकावदीनिद्र वे इन्द्रियाभिमानिवि हार्य वर्तवि भा॰ भा॰ । अभिदीयाम् । दक्षारत्वादिया-भेदे । "विद्ममोऽदय अध्याय दनद विनियोवः व

च पूर्व्वरागमानप्रवासात्मकश्चतुर्द्धा स्यात्। मान कोप स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भव द्वयो प्रणयमान स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि" सा॰द॰ अधिकं मानशब्दे। ८वैर-निर्यातने, "अभिमानधनस्य गत्वरैः" किरा॰। अभिमानेन निर्वृत्त ठक्। आभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि॰।

अभिमानित त्रि॰ अभिमानोगर्व्वोजातोऽस्य इतच्। जात-गर्व्वे १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्—आधारे क्त। २अभिमानसाधने मैथुने सुरते न॰।

अभिमानिन् त्रि॰ अभि+मन—णिनि स्त्रियां ङीप्। १गर्व्व-युक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च भौत्यस्य मनो ३पुत्रभेदे पु॰। "तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा। तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः", ह॰व॰। ४मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि॰।"अभिमानिव्यप-देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा॰सू॰। "यतोऽभिमानि-व्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना देवता मृदब्रवीदित्यादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-दिश्यन्ते" शा॰भा॰।

अभिमानुक त्रि॰ अभि+मन—बा॰ उकञ्। अभिमानशीले अभिमानस्य प्राप्तुः बाधितृ शत्रौ च। "अनर्त्ता एवस्तु-रभिमानुकोरुद्र पशूनुत्स्यात् यदस्मात्" शत॰ब्रा॰। "अभिमन्तु बाधितु शत्रु स्यात्" भा॰।

अभिमाय त्रि॰ अभिगतोमायामविद्याम् अत्या॰स॰। इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-व्येषु मोह इति तद्गतत्वान्मूढत्वम्।

अभिमि(मे)ह्य त्रि॰ अभि+मिह—बा॰ भेदे क्यप् लोपे यत्। यस्याभिमुख मेहनं मलमूत्रत्याग क्रियते तस्मिन् 'यत्र मेध्यन्नु भवति तत् कृष्णविषाणया लोष्ट वा किञ्चि-दोपहन्तीय ते यज्ञिया तनूरिति एष वै पृथिवी देवय-जनो या दीक्षितेन नाभिमिह्या' शत॰ब्रा॰।

अभिमुख त्रि॰ अभिगतोमुखम् अत्या॰स॰। १सम्मुखतां गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकसः" कुमा॰। "वानराभिमुखोऽगच्छद्रणे रणविशारदः" रामा॰। "भिक्षा चिरेण मयनाभिमुखीबभूव"। मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे स्त्रियां वा ङीप्। अभिमुखीप्रतिमा अस्वाङ्गपरत्वे टाबेव अभिमुखा शाला। अभिगत मुखं यस्य। तत्त-त्कर्म्मकरणाय २प्रेरितमुखे उद्यते। "मात मयाप्यभिमुखा य सख्य" "पुर प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघु "सुयोज पाकाभिमुखै भर्त्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु॰। मुख

मभिलक्ष्योक्तत्य अव्य॰। ३आभिमुख्ये अव्य॰। "कर्षं दहा-न्यभिमुख मयि भाषमाणे" अनर्घराघवम्।

अभिमुखीकरण न॰ न अभिमुखम् अभिमुखः क्रियते अनेन अभिमुख+च्वि—कृ—करणे ल्युट्। व्याकरणोक्ते सम्बो-धने। कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो भवति इति तस्य तथात्वम्। "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्र सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्य· पुरुष क्रियासु विनि-युज्यते" इति हर्युक्तादिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तस्याभि-मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम्।

अभिमुखीभाव पु॰ अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः। १आ-भिमुख्ये २ कार्य्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च।

अभिमृष्ट त्रि॰ अभि+मृश—मृष—वा क्त। १स्पृष्टे २धर्षिते ३मिश्रिते ४सहने च। मृज—क्त। आमार्ज्जिते त्रि॰।

अभिमेथक त्रि॰ अभि+मिथ—ण्वुल्। सर्व्वताभिभाषने वाद्य-भेदे। स्त्रियां तु टापि अत इत्वम्। "सर्वाभिर्वा एता वाच उदभिमेथिका सर्वै वाचा अवरुन्धे सर्वेषां वाचां सर्वाम् आभामाप्नवाम" शत॰ब्रा॰।

अभिम्लात त्रि॰ अभि+म्ला—क्त। सर्व्वतोम्लाने। म॰त॰। अनभिम्लात तस्यापत्यम्। शिवा॰अण्। आनभिम्लात अनभिम्नात इत्यपि गणपाठः।

अभियाचन न॰ अभि+याच+ल्युट्। अभिमुखप्रार्थने।

अभियाति पु॰ अभिमुख युद्धार्थं याति या—क्तिच्। १रिपौ भावे क्तिन्। २युद्धार्थमभिगमने स्त्री। [शत्रौ। गतौ।

अभियातिन् पु॰ अभियातमनेन अभि+या—भावे क्त इनि॰

अभियातृ पु॰ अभिमुख याति युद्धार्थम् अभि+या—तृच्। १शत्रौ, २अभिमुखगन्तृमात्रे त्रि॰। स्त्रियां ङीप्।

अभियायिन् त्रि॰ अभिमुख याति या—णिनि। अभिमुख-गन्तरि। "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूद्रसायनम्"रघु।

अभियुक्त त्रि॰ अभि+युज—क्त। १परे चेष्टे, २आसक्ते व्य-वहारविषये ३प्रतिवादिनि च। "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्" नार॰। "अभियुक्तस्तु नान्येन नोक्त विप्रकृत नयेदिति" या॰। ४पराक्रान्ते "नाभाभियुक्त एव युक्तमप्यो नच्छेभ" माघ। ५व्याप्ते उद्यते।

अभियुग्व(ग्व)न् त्रि॰ अभि+युज—क्वनिप भेदे इ॰ कुत्वम्। अभियोक्तरि "स रथेन रथोत्मोऽश्वा सेनाभियुग्वना" ऋ॰ ६,४५,१५ लौकिके तु अभियुग्वा। स्त्रियां ङीप् दत्तोरश्च।

अभियुज् त्रि॰ अभिमुख युनक्ति अभि+युज—क्विप्। अभि

योगादि "नाभिर्मा वा अभियुक्तो रिपुभ्यो" भ० [illegible] ।

अभियोक्तृ त्रि० अभि+युज तृच् । [illegible] "न च राजा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] अभियोक्ता [illegible] [illegible] [illegible] अभियुज्य [illegible] [illegible] अभियुक्ते [illegible] च ।

अभियोग त्रि० अभि+युज-घञ् । [illegible] [illegible] [illegible] "अभियोक्ता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । [illegible] [illegible] । [illegible] (नालिश) अभियोगो द्विविधः "अभियोगस्तु [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अभियोग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अभियोगिन् त्रि० अभि+युज णिनि । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भा० । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अभियोजन न० [illegible] योजनम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "अभियोजनं नाम [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । रक्षणे २ [illegible] रक्षणे [illegible] च । अभिरक्षणीय त्रि० । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिरक्षित त्रि० अभितो रक्षित । सर्व्वतो रक्षिते ।

अभिरक्षिन् त्रि० अभितो रक्षति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] रक्षा [illegible]" [illegible]

अभिरत त्रि० अभितः [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अभिरति स्त्री अभितो रति [illegible] । [illegible] "न [illegible] [illegible]" रघुः । [अभिरतेः ।

अभिरम्य त्रि० अभिरमते [illegible] [illegible] [illegible] यत् ।

अभिराज् त्रि० अभितो राजते अभि+राज+क्विप् । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अभिराद्ध त्रि० अभि+राध-क्त । [illegible] ।

अभिराम पु० अभिरमते [illegible] [illegible] घञ् । [illegible] [illegible] २ मनोहरे च । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" रघु ।

अभिरुचि स्त्री [illegible] [illegible] रुचिः प्रा० स० । [illegible]

अभिरूप त्रि० अभिरूपयति [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । १ पिते २ शिवो च । अभिरूपयति [illegible] । ३ पण्डिते । [illegible] [illegible] । ४ [illegible] ५ [illegible] च । ६ मनोहरे त्रि० । "[illegible] [illegible] [illegible] च" [illegible] । "अभिरूप[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] त्रि० "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अभिरूपस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । अभिरूपाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिलक्ष्य त्रि० अभिलक्ष्यते [illegible] अभि+लक्ष ण्यत् । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" रघु । अव्य० । [illegible] [illegible] ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" रघुः ।

अभिलपनीय त्रि० अभि+लप [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] त्रि० ।

अभिलषित त्रि० अभि+लष-कर्मणि क्त । १ [illegible] [illegible] । [illegible] । २ [illegible] [illegible] च ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । २ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा०द०। कथने च "तद्भावाभिलापाच्च" शा०सू०।

अभिलाव पु० अभि+लू—घञ्। छेदने।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ्। १इच्छायां, २लोभे च। अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलषेरिच्छार्थत्वम्। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः "मातुर्वानरजव्याघ्रा साभिलाषा सुतान् प्रति" देवीमा०। "न खलु सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाषः" शकु०।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष—ण्वुल्। १ अभिलाषयुक्ते।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष—णिनि स्त्रियां ङीप्। अभिलाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु०।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष—उकञ्। अभिलाषशीले, "जयमत्र भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः" किरा०।

अभिवदन न० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम्। १आनुकूल्यार्थकथने अभिवादने। वदनस्य मुखस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। २मुखस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम्। १सर्वतोनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च। "उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा०।

अभिवयस् त्रि० अभिमतं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा०ब०। प्रकृष्टवयस्के "सोमस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ०१०,१६०,१।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत—णिनि स्त्रियां ङीप्। १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पन्तां च रणार्थाय मृत्युकालाभिवर्त्तिनः" रामा०।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः। १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम्। सर्वतोवर्षणे। [सर्वतोवर्षके।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष—णिनि स्त्रियां ङीप्।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा—शतृ स्त्रियां ङीप्। १अनुचरे, २"अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत०ब्रा०।

अभिवाद पु० अभि+चु०वद—भावे अच्। १अभितः प्रणामे- "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति "नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+चु०वद—ण्वुल्। १ आभिमुख्येन नतिकारके। "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादकः (ने) मनुः।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०—वद—ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीर्दानेन वद—णिच्—ल्युट् वा। १नामग्रहणपूर्व्वकनतौ २पादग्रहणेन वाचा वा नतौ। तत् प्रकारो यथा "ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्॥ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते। तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने। नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादकः (ने)। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः॥ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित्॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः। तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्। असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः॥ मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा। सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया॥ भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः॥ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि। मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी॥ दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्। त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु॥ ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम्। पितापुत्त्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च। यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः॥ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः। स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ। राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" इति मनुः "राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्म्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत्। पत्न्य

[illegible]

[illegible]

सामर्थ्यादात्यन्तासत्त्वरूपखपुष्पवत्। तथाऽप्यसत्सिद्धान्ते प्रागभावोऽतिरिक्त इति घटो ध्वस्तो घटो नाशी घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियामकतया विशिष्टप्रत्ययाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवात्। अभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवादिति" प्र॰भा॰। "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सू॰। नरशृङ्गवदत्यन्तासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः॥ "उपादाननियमात्" सू॰॥ यद्येव पट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्य्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति। स न सम्भवति उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषोऽस्ति येन कश्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति। विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया। स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्य्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति। एतेन यद्वैशेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदप्यपास्तम्। अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्। भावानां दृष्टपादन्यासमेघत्वाच्च। किञ्चाभावेषु सतो विशेषे भावत्वापत्तिः। प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्त्वकाले नास्ति। अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्य्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति। "शक्तस्य शक्यकरणात्" सू॰॥ कार्य्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघवाच्च। सा शक्तिः कार्य्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्यकार्य्यकरणादसत उत्पाद इत्यर्थः। "कारणभावाच्च" सू॰ उत्पत्तेः प्रागपि कार्य्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्य्यसिद्धिः नासदुत्पाद इत्यर्थः। कार्य्यस्यासत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तिरिति। उत्पत्तेः प्राक् कार्य्याणां कारणाभेदे च श्रुतयः। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। आत्मैवेदमग्र आसीत्। आप एवेदमग्र आसुरित्याद्याः॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू॰॥ नन्वेवं कार्य्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्य्ये भावयोग उत्पत्तियोगो न सम्भवति असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेदित्यर्थः॥ "नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ" सू॰॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्य्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ। अभिव्यक्तित उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसतः सत्त्वेनेत्यर्थः। अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्त्तमानावस्था। कारणव्यापारोऽपि कार्य्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति। अतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृश्यते। यथा शिलामध्यस्थप्रतिमायाः शैल्पिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डुलस्य चावघातेनेति। तदुक्तं वाशिष्ठे। "सूक्ष्मावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे। यथा स्थिताश्चितेरन्तस्तथेयं जगदावली"॥ एतेषामिदानीमप्यनागतावस्थाया प्रागभावाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति। ननु अतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम्? न ह्यनागतसत्तायामिव स्मृत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटप्रमाणभ्यन्त इति। मैवम्। योगिप्रत्यक्षस्यान्यथानुपपत्त्याऽनागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्। अन्यथा वर्त्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः। तथाऽत्यामौत्सर्गिकप्रामाण्येऽसति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगशास्त्रे प्रपञ्चितमिति। नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्व्वं सती वाऽसती वा। आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः। अन्त्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः अवश्याऽसत्या अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति चेत् उच्यते। कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्य्याणां सदातनत्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशात्। तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिरस्तार्थं कारणव्यापारापेक्षणात्। अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः। नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत्। प्रकारभेदस्योक्तत्वात्। नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां दुर्वचमिति। मैवम्। अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वादिति॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तेऽप्यभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्येत्यत आह। "पारम्पर्य्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत्" सू॰॥ पारम्पर्य्येण परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम् बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन नास्या अदोषत्वादित्यर्थः। बीजाङ्कुराभ्यां चायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परयानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति। प्रामाणिकत्वन्तु तुल्यमेवेति। सर्वकार्य्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये यदभिव्यक्तिमद्भिस्तैरपीयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति। "उत्पत्तिवद्वाऽदोषः" सू॰॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्यते लाघवात्। अत उत्पत्तिवदभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः। अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्या असत्त्वात्तु-पपत्त्या सत्कार्य्यवादक्षतिरिति चेन्न। अस्मिन् पक्षे सत

[illegible]

अभिप्राप्ति स्त्री अभि+प्र+आप-क्तिन् [illegible]

अभिप्राय [illegible]

[illegible]

सम्यग् परिपीड्य मूलसमीरणाभिषिक्तम् भा० द० । "दीक्षितेनाभिषिक्तेन सर्वाभिषवेन च" रघु । "देवाचनेन देवानामभिषिक्तो" कुरूत्तम भा० व० प० १ श्लोके च । अभिषिक्त च निश्चलम् स्नुत्वा चरु । अभिषिक्त। अभिषिक्तामिर्षिसे मूले इ । [सोमादी च १अभिषिके च ।

अभिषुत त्रि अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ स्नापिते

अभिषेक पु अभि+षिच-घञ् । १ विधिना मन्त्रादैः सेचने २अभिषेकार्थजलस्थे स्नाने यथा "अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः" रघुः । मन्त्रादिना विदधि जलसेचनाभेद ३ मार्जने । ४स्नानमात्रे च । स्नानाभिषेको स्नानाभिषेक" इत्या । "निर्वाप्य नीराभिषेक स्नानाभिषेका" भाषा स्नानाभिषेकं कुर्वीत नोदकमध्ये दन्तेषु" । "स्नानाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवते" रघु "स्नानाभिषेकं कुर्वीत मानसीये सरसि च । भा० व० प० । ५ यज्ञाङ्गे स्नाने च । "कृताभिषेक-विधिवत् स्नात्वा ब्राह्मणाः कृतनित्य-कर्मा०" (राज्ये स्थापनम्। ६अभिषेकादौ देवादेः स्नपने च। स्मृतौ वर्ण्। ७ सेके।

अभिषिषु त्रि० अभि+षिच-सन् । अभिषेक्तुमिच्छौ सेचे ।

अभिषेक्तृ त्रि अभिषेकस्य कर्ता अभि+षिच-तृच् तृन्वा । अभिषेक्तार "अभिषेक्ता सदा कृत्वा स्नापय राजानम् भाषा १ १ १० "पुरुषवरं व्यासु त्र महाभिषेकोक्त्या अभिषेक कर्त्र ।

अभिषेचन न अभि+षिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे अभिषेचने शिरसः जल । अभिषेचनीयम् । अभिषेच कुम्भसलिलादौ त्रि । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये च ।

अभिषेचनीय त्रि अभि+षिच-कर्मणि अनीयर् । अभि-अभिषेकार्हे "ये ना राजसूये अभिषिच्यते राज्ञ ते अभि-षेच्य राजानो अभिषेचनीया भारत । राजसूये च । २ अभिषेकाङ्गे त्रि "दशेन्द्रस्य अभिषेचनीय-मत्" भारता १८ । १८, राजसूयस्थानान्तर्गतेऽभिषेचनीय सोमयागे" अर्थे "अभिषेचनीयेष्टा" इति भा ।

अभिषेणन न सम् दुवेन सेना अस्याभिमुखं याति भ्यो अभि+सेना+णिच्-ल्युट् भावे । शत्रोः अभिमुखं सेनया सह जिगीषोर्गमने ।

अभिष्टव पु अभि+स्तु अप् भावे । स्तुतौ "अभि-त्वे से अभिष्टौ सत् भा० क० १८ १४ "अभिष्टवे नित्याये भा ।

अभि(भी)ष्टि त्रि अभि+इष-क्तिन् वा दीर्घ वेदे इ एषा ।

१ अभिवाञ्छे यथा अभिष्टिरोकस्य च १२,१२, उती-वाते प्रत्यभिषक्ता वै ही । २ अभिवाते, | अपाद अभिष्टिरूपमे भानुरूपा" च । १८ अभिष्टिर्दिवार्थ सरोपीयाभिषिक्त सनोरपाय इति वेदी ।

अभिष्टुत त्रि अभि+स्तु-क्त । स्तुते । १स्तुते, च ।

अभिष्य(ष्य)न्द पु अभि+स्यन्द-भावे घञ् सम्यक् अभिस्यन्दते त्र स्रवणम् । १ अभिस्रावे । स्रवणे २ अधिकस्रवे च । अत्र टि अत्र । ३ अभिवृद्धौ । "सर्वाभिष्यन्द अभिवृद्धि कृत्वा । "भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा अर्थम् सदेवासुराणामेव सदेवाभिष्यन्दपक्षेण वा मित्रवत्सेवि कि बीढि । बाधादि अत्र । ४नेत्ररोगभेदे । तत्रैव सर्वैः नयनाभ्यन्तरे अक्षाभिष्यन्दविविधरूपाः । तथा-स्नायुरभिष्यन्दसीमानाख्यनाशयानद् विशद नीलाम् तत्र । अधाभिष्यन्दतः अवसेयाद् देवात् अभिष्यन्दात् । सशिरोगोभूयाभिष्यन्दात् सर्वैविषादाख्याभिष्योषात् प्रमादसर्वाभिति सेवनाद् तिम्मृषासाख्याभिषयात् अक्षाकाशेऽदकरोचकौषाभिरोपिताकाशेऽभिष्यन्दनात् । इत्या सहृदयात् विकारैव प्रवर्तितायादश्लेषुपाद । नामसंज्ञात् अतस्मात्रिस्थिपार सैव विधारत्व जनयति दोषा । च च अहर्निश यथा । गाताद् तिसृ सप्तावृष्टादभिषन्दप्रधर्षितो । तत्रैव अलसी नेत्रा सर्व नैत्रालयाकार । इत्य ।

अभिष्यन्दवत्पुर न अभिष्यन्देन अनन्तरपाटलिपुत्रस्य च-तितापेन सर्व नगरम् । भाषाकारे अभिषन्द्यपत्ने शिशुन्द्रि सदा । रक्षार्थ रक्षितार्थ देव । मनोर्थ ।

अभिष्व(ष)ङ्गिन् त्रि अभिष्वङ्गोऽस्त्यस्य अभि+स्वञ्ज-णिनि अत्यभिष्वङ्गवति वा घञ् । सर्वेषां यत्र । "सर्वाभि-सर्वाद् कुर्वाते प्रायश परिदीर्घविर्भव रघु ।

अभिष्वङ्ग पु अभि+स्वञ्ज-घञ् । १ स्नेहाति २अनाग-अनवद्यो च अनभिष्वङ्गविषया प्रसारात्मक्तादिष गीता

अभिसंरब्ध त्रि अभि+सम्+रभ-क्त । ? क्रुद्धे । [तिमन्ते च

अभिसंवृत्ति स्त्री अभि+सम्+वृत-क्तिन् ।। अवन्तारे अभि

अभिसंपात पु अभिव संपात । १ वर्ष आपाते २ वादि कुर्वीत क्वाचीय स्थिरोऽभिसंपातेषु नवम् रघ्वा ।

अभिसंधान न संघानभिसंधानम् समाधौ । १ अभि-राष्ट्रिकम । अभि+सम्+धा-भावादौ ल्युट् । अभिप्रा-योऽवधीयमान् च हितम् । अभिसंधानम् अभिसंधानि अतोभर्यो "कथयाभिसंधानविप्रलंब्धं हितनियोग" च प्राप

अभिसंहित त्रि० अभि+सम्+धा—कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिकर्त्तरि च "विमुक्तिदायेऽनभिसंहितेषु" रुचिस्तव ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप—णिच्-करणे अच् । १ अभिशापे । तप—भावे घञ् । २ अभितः सन्तापे । तप—आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा—क—स्वार्थे कन् । १ परगुणासहनेन आक्षेपके, "वैडालव्रतिकोऽधेयोहिंस्रः सर्वाभिसन्धकः मनु" । "अभिसन्धकः परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक इति" कुल्लू० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा—भावे अङ् । १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा—ल्युट् । १ परवञ्चने । "पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघु । "पराभिसन्धानपरामन्त्रिण" काद० २ फलोद्देशे ३ अभिसन्धौ च । "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य० । "अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा—भावे कि । १ फलाद्युद्देशे । "स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" कुमा० । "स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ" रुचिदत्त ।

अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति स्त्री० अभि+सम्+पद—क्तिन् । १ अभितः सम्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, "चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः" कात्या० १८,६,२५ । "आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्तिश्रवणात् "यो वाव चितोऽग्निर्निधीयते तामेवैष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते" इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकतासम्पत्ता" कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधिकसम्पत्तौ । अभिलक्ष्य सम्यक् सम्पद् । तत्तत्सूर्यस्यादिसाम्येन सम्पन्नतायाम् "तान्यभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम्" शत०ब्रा० । "येषां संख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति" भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० । अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत—आधारे घञ् । १ युद्धे । भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध—घञ् । १ अभितः सम्बन्धे "द्रव्याणां कर्म्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः" "फलार्थित्वात्तु स्वामित्वे नाभि" जै०सू० "मैजिकादभिसम्बन्धात् नऋग्यादध तादृशम्" मनु २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये च पदानामन्वयश्च पदार्थान्वययोग्यत्वमेव ।

अभिसर त्रि० अभितः सरति सृ+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये २ अनुचरे । "तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः" भा०उ०प० । "यथ साभिसरं शरैस्तरस्वी" माघ ।

अभिसरण न० अभि+सृ—ल्युट् । १ अभिगमने २ नायकयोरेकतरेण गन्तव्ये सङ्केतस्थानगमने च । [२ उत्सृष्टे च

अभिसर्जन न० अभि+सृज—भावे घञ् । १ दाने २ वधे

अभिसाय अव्य० अभिसायं अव्ययी० । सायाह्नाभिमुख्ये "स्मितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्" माघ ।

अभिसार पु० अभि+सृ—आधारादौ घञ् । १ युद्धे, २ साहाय्ये, ३ साधने ४ स्त्रिया पुंसो वा सम्भोगार्थं मिथो गमसङ्केतस्थानगमने च । "आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि । क्रीडाभिसारोत्सवे" । अभिसारप्रकारश्च । "स्वेषु गात्रेषु संलीना मूकीकृतविभूषणा" । अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरमेखला प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना । आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि । क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् । मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कुचिद् भये" इति सा०द० । कर्त्तरि घञ् अनुचरे पु० "अभिसारेण सर्वेण ततो युद्धमवर्त्तत" भा०स०प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केतस्थानं अभि+सृ—णिच् -वा ण्वुल् । १ अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" सा०द० उक्ते नायिकाभेदे "अमभिसारमिमां दुर्दिनेऽप्यभिसारिका" कुमा० "य सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम्" रघ ।

अभिसारिन् त्रि० अभिसरति णिनि । १आभिमुख्येन गन्तरि २अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । "मठ तिष्ठे वै दुगपदा

दी म नामतो यथा। वा मामते जयती मजने लिङ्। वैताली नामतो वाभिवादिनी यहु म यम्न यदिवत्त्वस्तोभेर को यथा वैताली दी वाही दी च वाही नामतो वाऽभिवादिनीति प्रदर्श ।

अभिसृष्ट त्रि अभि+सृज-क्त। १दत्ते, २कृते च ३मुक्ते च

अभिसार् न अ-भि-सृ-णिच् वा। अभिसार अरणे यतो वा यत्र अभिसा अनुग्र कोप भेदे "अभिसारमिषया वा अम्बर अ २ ११ अभिसार सार मदनीयमत्त गिव घोषेण वा। घोष भेरि वादित्र नवमा यैव विप्रा अभिसारा" अ ८ ८० १२ अभिसारा अभिसारेण घोषेण वा। [इदम पूर्वोदितविज्ञिकरे भूमि।

अभिसार पु अभि+सृ-घञ्। अभिस्यदेन प्र स्थान

अभिसृत त्रि अभि+सृ-क्त। १अभिसारिका। यो-षीभिर्युक्ता अभिसृतो सखावादा यामन विशा। २ अ-भिसृते सख्यै अभिसृता मिलेद्य च। ३ प्राप्ते च। अभीष्टवदाभिसृतो पुरांसी योषा।

अभिसेचन न अभि+सिच्-ल्युट्। १अभिषेचने "स्नात अभिसेचनाय पैत्रिच "इव। तिलादौ पीतसनाभेच।

अभिहत त्रि अभिहती अभि+हन्-क्त अन्वारमन्। अभिहतोऽस्माभि च्र-क्त। २ वर्धकोटोथि।

अभिहरण न अभि+हृ-ल्युट्। यज्ञदर्शने "अभो पयोय वैश्योविवेही वेदाभिस्तुत इदं प्रयोगि" अथ ६ १ २ अश। २ अपहरणे च।

अभिहार पु अभि+हृ-घञ्। १ अभिमोचना अभिहारण अपे वाचाटोर्गे १ अभियोगे ३ आराधितारय ४ संग्रह ५ मिलने च। "अभिहरात् वाचीभादि मिश्रवाताभ्यायवाचात्। पौत्राधाराभ्याम्भिहारत् वनावासिहारात् वां वा। अवनाभिहारात् मीम दक्षिणात् दक्षिणात्म् वयावने च यज्ञानि च० वो।

अभिहित त्रि अभि+धा-क्त। १ अभिहिता दत्ता पीषिते २कथ। अभिहिते प्रपथा वा। अभिधानाद् यत्रेव निरु अभिधीयमाय अभिहितयोग। इत्यादपंत्र्याया अभिहितत्वे अर्थप्रयोजनविहितमिति वैयाकिना अपि च याचं यथादि यत्र याचो यजति तैत्र तेजाहो यर्थवचनय यंत्र्याया अज्ञातीनामिधानवश्यम सम्बोधनमि। अथाच्याख्यायतं नयज्ञात्मकर्म अवचने। अभिहित-यत्। २ आचारवती अपूर्वकर्मयोरेण अच्याख्याता मिमानीयि भेद। अनभिहिते वा अनभिहिते

रवनियामे अर्थाही हिरोवादि इति अभिहिताभिहिता हिमवना अ याम अथवनारा भीवे वर्तन्त ह। अथवोद प्रवल न वचा यज्ञमाप्नुया। भौ अनचनीदयमेते य दखवचनोयथमाड्हमा। याइहेमाभिहिते मावे तैव वदामना" वा च व ।"

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः। अभिधाशक्त्या(वृत्त्या)व-गतानामर्थानां परस्परसम्बन्धे। तथा हि अभिहितान्वय-वादिनामेवं हि मतं प्रकार। अभिधाभिधानात् अभिहिता-न्वय इत यौगिकया शक्त्या प दो वाच्यानां वाक्य-रर्थे प्रयत्नं ज्ञापयितुं प्रत्येकवाचार्थं अनुमान-भावोपलाभात्। तथा हि शब्दानां वाच्योपस्थापकत्व प्रयोगकारशित्यवधानो याच अ वाच्यानोपस्थापक प्रयोजनमिति वाचां यदप्यनन्वयविशेषाद्भिगाविलाय-क्रियमाण प्रयोगाद्यर्थरातिरेक प्रयोजनमानादि न वाचिनित्यनानात्वार्यं वाचकोपि पदार्थत्वम प्र वाह्यपूर्वं वाक्यार्थावगमैव कतमदि अनन्वयी याचैव वाक्याशाचक वैलक्षण्यवत्वात् तथा च प्र वाच प्रति वाक्याशानाभीया प्रतिपादात् पदेनाऽप्रविशिष्टवीक्ष्ये तत्र वाच्यानन्तरकल्पिते मन्त्रार्थाभिधैव वाक्या-प्रामाण्यादन्वयार्थं वदेव यदि यजमानि स्वापन्नमर्थ ? रैवायां क्रियाकारकतया वार्थाभिलषद्यैव यो यज्ञादि प्रथमं अर्थोत्पादानवकल्पेयात्। अथ न वार्थाभिधानानन्तरं परस्परादिपि वाचानामानान्तर्यं अर्थ विशेष एं वाक्येना च च वचनवाचो वृत्त्यर्थेवाभिहित नमति। यत वाक्यानुयानेव पदानां वर्तमानम-यानम् यत्र यदित् वाचाद् अभिहितरमया वार्थाभिधान् तत वाचात् यतेव पदार्थमेवारी यात्रे। विविधैवीक्षा-वैयाद्यौ ह परस्परता। वाचाभिव इति यजम वैद वाचाभिहितार्थबोधका वचनपदार्थानाम वाक्यार्थबोध भवति वाचावाद्यपदार्थवसर्गेव वर्तन्ते यत्रोर न तु वर्त्तपदेष तथा च परस्परोपेक्षावाचित इदानिक-वादि यदभावपदात् तत्र भक्षिता प्रति वर्तत लात् यथापि अन्वया प्रेमवशात्। न तु पदानामाद्यर्थ अभिधाय अन्यप्रारम्भ्योपयनिति वचनायात्रोद् अभिधायाद्यये वाचावाचा। एवमु पदार्थविचार वाचाख्लेन याम यद वाचान्यायपूर्वार्थं वाक्यार्थं वा सम्बन्धिवाचि पदान्यभिधानवादिन। अभि-हितान्वयवादिनाम् नैयायिकाश्च मीमांसकाश्च इत्थं

न्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्वन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिग्रहोऽपि तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथमगृहीतत्यमासस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरन्वयविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरवाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्वयप्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिश्चयात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ? आद्ये यस्य कस्यापि अन्वयबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्वयतात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्मतम् तात्पर्य्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्य्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्य्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणोच्छेदः स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारात् स्मारितपदार्थान्वयानुभवः फलमिति" ।

अभिह्वृति स्त्री अभि+ह्वे—क्तिन् । आभिमुख्येनाह्वाने ।

अभिहृत् त्रि० अभि+हृ—कर्मणि क्वित वेदे पृ० न गुण । आभिमुख्येन ह्रियमाणे । "दुरितादभिह्रुतः शंसादघादभिह्रुत" ऋ० १,१२८,५ "अभिह्रुत आभिमुख्येन ह्रियमाणान्" भा० ।

अभिह्वर त्रि० अभि+ह्वृ—विच् । १ कुटिलगन्तरि "नाभिह्वरे पदं निदधाति मृत्यवे" अथ० ६,७६,२ अभि+ह्वृ—कर्मणि अप् । अभिह्वर उपह्वरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिह्रुत् त्रि० ह्वृ कौटिल्ये कर्त्तरि क्विप् पृ० । आभिमुख्येन कुटिलं कुर्वति "निनित्सोरभिह्रुतामसि" ऋ० १ १८९,६, "अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वताम्" भा० ।

अभिह्रुति स्त्री अभि+ह्वृ—क्तिच् वेदे पृ० । कुटिलस्वभावे । "शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्" ऋ० १,१६६,८ "अभिह्रुतेः कुटिलस्वभावात्" भा० ।

अभी त्रि० नास्ति भीर्यस्य । भयशून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र

अभीक त्रि० अभि+कन् "अनुकाभिकाभीकः कमिता" पा० सि०। १ कामयमाने "मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्" माघ । २क्रूरे ३उत्सुके च । आभिमुख्येन कायति प्रकाशते दीर्घ । ४समीपे "मतङ्गाश्चयो वहन्त्वरुणाभीके" ऋ० १,११८,५, "अभीके गृहसमीपे" भा०। ४ अभि+इण+कक् । ५ अभिगते त्रि० "यामन्नु रुष्यतामभीके" ऋ० ७,८६,१, "अभीके अभिगते" भा०। ६कवौ ७स्वामिनि च त्रि०।

अभीक्ष्ण त्रि० अभि+क्ष्णु—तेजने बा० ड पृ० दीर्घ अभिगतं क्षणं वा पृ०। १ सन्तते २ भृशे च । ३ क्रियापौनःपुन्ये" न० । "महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्" रामा०। अभीक्ष्णस्य भाव ष्यञ् । आभीक्ष्ण्यम् सन्ततभावे "नित्यवीप्सयो" पा० "आभीक्ष्ण्ये" इति सि०कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु—बा०डमु पृ० दीर्घ । पौनःपुन्ये स्वरादि । "अभीक्ष्णमुष्णतयाऽतिदुर्गमम्', माघ ।

अभीत त्रि० अभि+इण—क्त न०त० । १ अधिगते । न भीत विरोधे न०त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते त्रि० ।

अभीति स्त्री अभावे न०त०। १ भयाभावे २ तद्दानार्थायाम् अभयमुद्रायाञ्च । "परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम् । ६त० । ३ भीतिशून्ये त्रि० । अभि+इण—क्तिन् । अभिगमने ४ "अभीतिमर्य्यो" इति ऋ०७,२१,६ । "अभीतिमाभिगमनम्' भा०। कर्मणि क्तिन् । ५समीपे ।

अभीपत् त्रि० अभि+पत—क्विप् दीर्घ । अभिगमनकर्त्तरि । 'अभीपतोवृष्टिभिस्तर्पयन्तम् ऋ० १,१६४,५२, "अभीपतोऽभिगमनवत" भा० । [लषिते ।

अभीप्सित त्रि० अभि+आप+सन—क्त । १ अभीष्टे अभि-

अभीप्सु त्रि० अभि+आप+सन—उ । अभिलाषुके ।

अभीम त्रि० विरोधे न०त० । १ भयानकभिन्ने सौम्ये ।

अभीमान पु० अभि+मन—क्विप् वा दीर्घ । अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु० अभिमुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईर अच् ।

दौ न आमद्रो यथा वा मान्ते अपरो मेंदने मिट्टू। वैराग्री आमद्री चाभिचारिणी यह म यत् नदिचचान्द्रेभेदे को यथा वैराग्री हो मारो हो च मारो आमद्री चाऽभिचारिणीति मर्त्य:।

अभिमद ३ अभि+मद-अ। १दने २मद्ये १मदे च

अभिमर् न अ-मर्ने-णिच्-अ। अभित: अ मरणं यस्ये ना यत्र अभिम पर्ह्रम ओमन्दै "अभिमरा भिन्दा ना अय्यार अ २ २२ १ अभित अ कार मर्ह्मना यत्र तेन ओमन् च" ना। ओर्नं मेदि यत्रभि यथा मेदं भिन्न अभिमरा अ ८ ६० ११ "अभिमरा अभिमरणेन ओमेव" ना। [एवम् पूर्वोऽर्थेऽभिमर्दे' अभि।

अभिमार ३ अभि+मृ-घञ्। माभिअस्थिरन प्रत्ये "स्नात

अभिमत त्रि अभि+मन-क्त। १ अभिप्रायसंयोजित। "दो-हदोत्पूर्णाभिलषितो महामाथ याच्य विना। २ ना-ज्ञाते परचारैर्वानिकता मिदेह ३। ३ पूजिते च। अभिमोऽभ्युदयाभिमतो ददामी होता।

अभिमर ३ न अभि+मृ-अप्। ३मदिमवारपये "नाम अभिमरणाय मैतिय रम। निरापाती शौनकायेन।

अभिमव ३ अभिमवे अभि+मे-अप् संसारत्वात्। अभिमवेनाशाने ३-अप्। २ पर्णमोदेवे।

अभिमगम त्रि अभि+मग-क्त। अकम्पमोदे 'मने चरोम कवोरिसैरो मेनाभिमन् दर्ग स्पोमि' अम ६ २ १ स्थान। अपवनेन्दे अम।

अभिमार ३ अभि+मृ घञ्। १ अपभिवोवा अभिमव्याम यके मावारोमें १ अभिमेवे ३ अस्याभिचारव ३ संयप्ये ३ वैदने च। "अभिमूरात् यावीमाटि भिन्दनानाअन अपसानाद्। पौष्पाराज्वरपादरभिमवाद् अदामानिषाराय वा ना। अमरानिषारान् ओम दर्भिमावृद्धिमू अभावो न मनमि याज यो।

अभिमित त्रि अभि+मा-क्त। १ अभिमना इना ओमिनि २अम। अभिमिनी मपया" ना। अभिमानम् मामेम् भिद अमरिमदाय अभिमवेन। अमवर्तमाना अभिमिनो अर्पूहयोरमिभिमवमिति मैनाभिमा अपिम यार्य मर्गीम अद: यावी अमती यैम मेनादो वर्य वर्तेन संयमा आचार्तमैरनाभिमानवचन अपदोपपनि। मयाकाच्यादावरेत्यानम न वर्ते अमतो अभिमित स्यम्। रैवाचरावती वर्पूर्वपदादेव वानदानैना भिभाभिमि मेद। "अमभिमिते मा अमभिमने

अम मयाने वर्गादी दिवेमादि "इति रसिमानिभिन दिमनमा तु वत् ममनमना मीवे यर्येव ३। वनोद् मान च दशा मपनानाद्गला। मौनवर्णोऽपोभे य उपकर्मसंयोगनादेशमा। "राजहैमानिवित कये तेन बहामचा" ना च च।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वय। अभिधानम्(मयमा)अन् स्वाभिहितानामर्थानां सम्बन्धसंयोगे। यथा हि अभिधानम् पदार्थोपने हिता प्रकार। अभिहिताभिधानम् अभिहिता-न्वय इत बोधायणा एतमाह सर्वेषां पदानां अपदा रादेष मर्गे अत्यभिचार द्रागे उत्तोमानानां सहया-भावानाद्। तथा हि पदेऽथच याच्यो वाच्यानर्थं प्रवोमानादिवयचमनानो याद इ वाचामोवारमन मनोवर्गभिवमावा यहनयभिदेवाद्भिवाभिवाइन-भिवयान् मनोमदनगभिदेय अव मयवचारयोति न नाभिभिद्वन्यरद्रवं दयलोचि यहामयन प्र-माहूर्व याजंबवाजमेव अस्मावि वलनी यशेन वाक्यायाम वेहामवारत्वात् तथा च इ वाक्य प्रति वाक्यार्थाभीता महविताम् अभीयमर्थानिवियोते दत अत्वोआरावानिते यद्भारोगविनेक्षयोर् वाक्या प्रायशैतलदचयावं मदेव मवि अप्रति रयाकामस्सेर रैवाम्। भिन्नायाकेवहाता वाक्यां मवरूवर्गेण यदि अन्हाति प्रथमं अद्वेयायावमयवरोयाद्। अत्र तद वाक्योनिवयानवा शब्दानांहि वाचामयोवन यर्गे भिन्न रं याभियन च च अत्पराके पदानांतयाभिहित नमति। अत मर्त्याभवरानामेव मदानां मर्मवाभयम-वत्तमू अत अभित् वाचाद् भभिहुवचलया वाक्यामिमम् तव वाचाम् मवेद मदवामेयादी वाक्ये। भिर्देसमहा-रलाहारी म दरलाया। अाषाभिव इति "वर्णम देवे वाचामिरवाचावोवमा अववाचावारानाव वाचमाहवाद ना यहावारमानयेव वर्षेय नाहार न त ववचारोव शवा च मनहाईयपमुमिते दराभिन याचे अथयानयाद् मन व अभिमक्षाने ववेय स्यात् अथाप अपाया वेतवायाय। न तु द्वयायामं अभिमच अथवारातकानुपनिती वावानाराय दभिवयायनिलरी वाचावाताज। तरह दरायभिवच पावहल्य याव मद वाचावकाहभारवर्णि दापार्थ दह ममाराभिषेती दमाविहभिवाभिवाणानिय। अभि-हितानदादिगत् नेशाभिवादम्यायामायता दता

अभुज त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त० । अभक्षके । "मम त्वाष्ट्रो किमभुग्वदामि" ऋ० १०,९५,११ ।

अभूत त्रि० न भूत । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमासन्न विद्गुमौद्धितम्" माघ । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन रूपेण भाव । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० ।

[स्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेश । असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य च न रैवास्य माभूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे "अज्ञाताधि अशीर्य्यन्त भरतानामभूतये" भा०स०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रये अविषये "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति" माघ "अभूमिरियमवनस्य" शकु० "नाभूदभूमि कातरायकानाम्" नैष० । "सखस्तु मनोरथानामभूमिर्विसर्जनावसरसत्कार" इति शकु० । अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिज नव स्थापि न धान्य गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुत ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि० न भृत । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः •सा स्यात् पालेऽभृते भृति" मनु २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो" माघ "अभेद गिरिरामयो" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव जययोर्बवयोरपि । शसयोर्णनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम्" अलङ्कारिका "गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेद" इति सांख्यादय । अभेदश्च भेदाभाव इति बहव । तादात्म्यमिति च साङ्ख्यादय । तादात्म्यञ्च मतुबर्थनियतसत्ताकत्व तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्य गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम उक्तको मिथोभेदस्ता दात्म्यमित्युक्त द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि मतुबर्थनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद–शक्यार्थे यत् न०त० । १ भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवचं दधे" भा०द्रो०प० । २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् श्रुत्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १भोगाभावे न०ब० । २भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनु । भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसका: भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिका अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन जन्यत्वाभावात्कथं व्रतसाध्यत्वमिति विवेक । भोजनाभावश्च भोजने कश्चिद्रागाभावेन रोगेण वा, कश्चिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनताज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानाभावादर्वेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कश्चिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्तिस्तदन्त्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्य । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्य निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनु अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ता । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः" मनु ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नागसमसादौ विरण जलशब्दे "अभौमनभोविसृजन्ति मेघा" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज–क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभिलेपिते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्रं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज–घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्यं अभ्यङ्ग स उदाहृत" "तैलमल्पं यदाङ्गेषु न च स्याद्व्याकुलतर्पणम् । संमार्ष्टि मज्जयोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तित" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

मीते आविशावमाद्यमवस्थम न वसा किमा भीड़ ।

अभीक(क) त्रि० न ग । । भीत(क)भिन्ने शूरादावभयाना मित्र । "लावे शूरे च भयवाम्नोऽनभिवाति" भाः "ते यातीव वत्रिणो अभीकः" ऋ० । ८०६ । २ अतु अस्ते ६ "अभीकर्मैत्तो भीतर्भूतीयोमिभीयति" यत- वसा०४ । शूरसाने च । अनूका को कामयित यलसामवास्म् । या अभ । अभीक कलबाम् । "अभीकविविधिनूपरतबभीतीरागय" शुनः ।

अभीतम अभि+इ-क्त अमृ होम । । अविसूके "अता- विशोऽभ्यस्य वत्र मो अभीतम्" ऋचि ।

अभीतवी स्त्री० न भीति अर्थाविकिमात् समानकथा माती होए अमूल्याम् । [१ मधि । मि

अभीति न अभि+ईर-क्तिन् रच व०। १ धर्म २ भयामवे

अभीमाप पु० अभि+वप-भावे घञ् दीर्घ । अभिवचन धी यस्ते । "आतमाय सवायावीतावयवय के" ऋ० ११८११ अन्ध वर्ग भावे किम् अभीतम । तेन समाहाधमायाशीवायावमार इव वक्षा । अभी- वाचन इति अद्भवतं व्यवितिभिवत् ।

अभीमर्द पु० अभि+मद-भावे अप् । अभिमर्दने "अर्द राज्ञामोदर्ये विसीभूतावमना" भाग० ८,१, १ ।

अभीवर्त पु० अभिवर्तने अन्यादि अर्थवेन अभि+वृत-करणे अप् । १ सामभेदे इदम् "अदब्धशोमावमिवर्त्त मीना मत्यं मादृमाव्यौविमक्षिमन्दैद्य प्रवासोऽसम् । अभी- वर्तेनादूराय भवति अभीवर्तेन वै देवा अर्धं लोकस्य तत्र अपमायम इदीवर्तो मधुवाम भवति अमला वीपवादिविम भा मा । "अभिवर्तिमावमानदेव वाम्योऽस्मीवर्तेव मा विमवा"त्वा । "अदभीवर्त्तमाभीवर्त- मभिति वांमायमत । अस्वमोरतौव वाम पूर्वीविम् भवति निरयामाभाधिशूविमायाद्यां अवराधान्य ताम मित्रे दधो समवाधामारमेव मद्भवा उपजोमत्वा अभव यथा वयदविम् भवति "इन्द्र नतम भावटे" मन एव प्रसाव मधुवासामना वर्तव । अभ्ये च अभितम् अवाबे अभवदमदाय मद्भवा इयमोमाये वर्ववम् इति मा मा मा । २ जयपूर्ते । अभीवर्त- वनिवः अव १० २१ अभिवर्ती मैत्राचाम्बव इवमीवर्ती वावाहविव व मित्रा व्यप मता वभि- वर्तमानस्य मात भवति भूतानीमभीवव अवार "अववर्तव समासवत बहुववीति मा दोप ।

हाद्यवाक्यतत्त्वर्तमादरवृत्तिसविसशूरा वीवाः वनिव । व एव वनिवतोवा समस्रयामोवर्तं 'वंशवटो मा वयोतर्ध' इति वंशवटो हि कर्वीव भूताववितर्षति" चवि है दी । उपमोवर्मविभाविवेव अदेव वारवमावद्रवावस्रायीर्म वावमवि माव च । ३ वंवादितामने वावि च । "वयोवावे वनिवा वैवेभ्रो वविवातो ऋ० । १०१ । ।

अभीशु पु० अभि+अश-उन् ३ पत्र दृत्वम् । १ रश्मौ "अभीशवोऽभ्यपूर्वो ववाभि" निरु० । २ बाहुदवौ । "वित्ता यवव वेयोरतो वका व दला हुर्वजा वयो- मर" ऋ० । ११८११ । २ किरणे सदगमोविक- मिवैरमीशुभि भाव सहशुभिः वर्वमावदवी- शुभि ऋ० ५,३१ ३ अभीशुभिः रश्मिभि भा० । "अदवो च अभीवयोऽयनम ऋ० भा० मन० ।

अभीषुमत् पु० अभीषवः किरणा सन्ति अस्य मतुप् अस्य । मध्ये "विविधायिरवृत्तरिद्ध्वारमि भाव ।

अभीषु पु० अभि+इषु-कु दीर्घः । अभिशु अर्थे ।

अभीषु पु० अभि+इष+उ । । किरणे (लगाम) इति ख्याते रश्मौ ३ वाहौ ३ प्रग्राहे च । वयं योवमात्रा पूर्व यावज्ञा वैदुत्रं वीवोदमोऽबद्ध यामवाथमभयोया वदि ।

अभीष्ट त्रि० अभि+इष-क्त । । वाञ्छिते २ इष्टि ३ इष्टे च "इष्टर्थं "अवधयीवशवावितम्" भाव । आभावय- विमावादयावमवीयीषविहो" है वा ।

अभुक्त त्रि० भज-कर्मणि क्त न त० । । अभक्षिते अभस्रौ रजसाभीवे हुवादो च । "अभुक्तं भीवतो वर्ष वव- मोदिवमर्त्ति हरा । भीवव भोजवीयमापादा भववानयमावदमाव । वा भोजन अपि इ अवो भज च न । २ भवाविन्नो भावसम्भुवा बीवा भाव इति अथ भावदर्थ" वा भावयत् । इत्यादिव वर्व दि म रज्ञाम् । "अभुक्ती तृतिविवीभन्" इति "भावकर्म दिवा निवा सावावर्दति वीमोरवि ।

अभुक्तमूल न "अभुक्तमौरव्यपौवयवागा अपराहाय यरे अपराहम् । अयक्तूष इयनुमाव अक्षेयु पुष अमतना मुवाध्" इति भाव । "मोवाधे घटिवे वे च पुवाव विद्यायवम् । अयुक्तवर्वविधाद्यावाथ उम विम्बर्वी" अवि० अमाभ्यवरिवायवं भवादो वविवारीवम् । भवोरवर्वेवा माद्री पुरावावूरवषवी इति वदवा यह अभोज्यमूलावयवतीतोऽनवरिवाणीमेवे ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त०। अभक्षके। "अभ व्याहयो क्षिमभुग्वदामि" ऋ० १०,८५,११।

अभूत त्रि० न भूत। भूतशब्दार्थभिन्ने। "अभूतमासत्य विद्रमोद्धितम्" माघ। २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणाभाविभू तस्य तेन रूपेण भाव। स कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे। यथा मृत्तिका घटोभवति। "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च्वि" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा०। [त्वाभिमाने।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेश। असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त०। १ भस्माभावे "तस्य द न दैवाय नामूत्या ईशते" शत० ब्रा०। "अभूत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे "धन्नायापि स्वगीर्य न भरताभाम-भूतये" भा०व०प०। न०ब०। भूतिशून्ये त्रि०।

अभूमन् पु० विरोधे न०त०। १ भूरिभिन्ने अल्पे।

अभूमि स्त्री न०त०। १ अनास्पदे अविषये "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियामिति" माघ "अभूमिरियमपल-यस्य" शकु० "नाभूद्भूमि करग्रायकानाम्" नैष०। "सखलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कार" इति शकु०। अप्राशस्त्ये न०त०। अप्रशस्तभूमौ। न०ब०। भूमिशून्ये त्रि०।

अभूमिज त्रि० न०त०। १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च। "अभूमिज नव चापि न धान्य गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुत।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त०। भूरिभिन्ने अल्पे।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त०। भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि०न भृत। १ अप्राप्तवेतने। गोस्वाम्यनुमते भृत्य ०सा स्यात् पालेऽभृते भृति" मनु० २ अपुष्टे च।

अभृश त्रि० न०त०। १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे।

अभेद पु० अभावे न०त०। भेदाभावे ऐक्ये "तयोरभेद-मिति सैन्ययोस्तयो" माघ "अभेद शिवरामयो" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव सययोर्बवयोरपि। शषयोर्णनयोरान्ते सविसर्गाविसर्गयो। सविन्दुकाविन्दुकयो स्यादभेदेन कल्प-नम" आलङ्कारिका "गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोश्चाभेद" इति साङ्ख्यादय। अभेदश्च भेदाभाव इति मञ्च। तादा-त्म्यमिति तु साङ्ख्यादय। तादात्म्यञ्च तत्तत्स्वमियतस-त्ताकत्व तेन गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्य गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-भाषायाम सर्वैक्ये मिथोभेदस्तु तादात्म्यमित्युक्त द्रव्यगुण-योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्तत्स्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम्।

अभेद्य त्रि० भेत्तु' शक्यते भिद–शक्यार्थे यत् न०त०। १भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवच दधे" भा०द्रो०प०। २हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम्।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिभिर्निषिद्धत्वात्। अभक्ष्ये। तत्राभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम्।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप्। भोक्तृभिन्ने। [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त०। १भोगाभावे न०ब०। २भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त०। भोजनाभावे उपवासे "ज्ञातकृतस्यैपि च मासविरतमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्र-मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनु। भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसका भोजनमात्यन्ताभाव इति नैयायिका अत्यन्ताभावस्य श्रमित्वाप्यत्वाप्र्योकारात् कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः। भोजनाभावश्च भोजने कचिद्रागाभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-येन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ। कचिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन। स च भोजननिवृत्ति-स्तदन्याभावो वेत्युक्तम्। विस्तरस्तु निषेधनियमविधि-शब्दयोर्ज्ञेय। "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-जनम् शालावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य०। न०ब०। २ भोजनशून्ये त्रि०।

अभोज्य त्रि० न भोक्तु यक्य निषिद्धत्वात्। अभक्ष्ये तत् स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्तान्नमिति" मनु अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम्।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्न यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात्। अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ता। "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमश परिकीर्त्तिता" मनु।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त०। भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-रथ अभ्रशब्दे "अभौममभोविसृजन्ति मेघा" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनूज–क्त। १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-तोलिप्ते च।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्र यस्य। आसन्ने निकटे।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनूज–घञ् कुत्वम। तैलादिमर्द्दने। "मूर्ध्नि दत्त यदा तैल भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्त-र्पयेत् तत्र अभ्यङ्ग स उदाहृत" "तैलमल्प यदाङ्गेषु न च स्याद्धाकृतर्पणम्। संमार्दं बहुयोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तित" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च। "तैलाभ्य-

वीते कालिदासवाटमवन्तोन वक्ता क्रिया वीर् ।

अभीरु(रु) त्रि नञ् । १ भीरु(रु)भिन्न शूरादावभूताथा मित् । स्वार्थे पुंसे च "ब्रह्मावलोकनविशारदाः" अतः "ते सावीव दर्शयो अभीरव" भ । ८० ६ । ४८ कश्यपे इ "अभीरवैरवो वीरमेकशेषोऽविभीतकाः स- ख्यात ४४ । शूरस्वार्थे च । सम्पूज्या को अमहूर्तिय समस्तयतानाम् । पा अज । अभीरु शतमजाम् । "अभीरुर्विविधिमूषणमुक्ताभीरवधर्मकौ" उत्पल ।

अभीरुप अभि+रु-क अभत् शेष । १ अभिरवे "अहा- निशीथानर्द अद् मेरे अभीरवप्" इति ।

अभीरुपर्णी स्त्री न भीरुपि अर्थपक्तिमात् समासान्ता ङ्ग्री ङीप् तत्पूत्याम् । [१ अवि । भि

अभीरु न अभि+ईर-अप् एव भ०। १ भवे २ भयानके

अभीलाप इ अभि+लप-भावे घञ् दीर्घ । अभिलपन वचो यत्रे । "आलापनं प्रलापानामभिलापवचनं मे" भव ११८२१ अस अवनं भावे ज्ञिप् अभीलाप । तैव मरणोत्सवप्रकाशमीलापनमारं एक वक्ता । अभी लापक इति मद्यलक्षणं आवचिवमिश्रम् ।

अभीवर्त इ अभि+वृत भावे अञ् । अभिवर्तने "अवं तत्पुरुषोऽवर्ते विशीवयामान्या" भव १,३,१ ।

अभीशव इ अभिर्लक्षे नलिन अभीवेन अभि+इष-कर्मणे यम । सम्प्रदायि मत् "वाहयुक्तोऽपरविद्याः योगा यत्रे सम्पुनःतत्र विश्लिष्टतायेरुल प्रवृत्तोऽस्य । "अभी वर्तौशक्ताय अर्थि अभीवर्ते मे देवा अर्थं भीषणम् यत्र बहुरत्नम् अदभीवेयौ प्रमृताव अर्थि नाम भीषणानिवर्त्य" वा वा । "अभिहितिमावनवायव अभीषोमेधवत्पा निवहाव्वा" वा । "अद्भीवर्णश्लोकीवर्ण- भवति वांशावनक । अद्भमीवद्धार्व नाव पूर्णविद्यु कवर्ति निशामाभावाधिविरिवाभावाक्षा अश्वारोर्व वा बाध नित्ये अतो अवज्ञानामारमेव प्रकृत्या प्रवृत्तोऽसावा अर्थं तु क्षया भवति "वमूषतव भायर्दे" अव दत प्रभाव अद्भुवामावत अर्थात् । अमतं च अभिनम् अमावे अवदत्वमुख प्रकृत्या प्रवृत्तोश्चाव वर्तवत् इति" वा वा वा । १ वंशवर्दे । अभीवर्त वर्तिकाः वम १० २१ अभिवर्दमि वाजस्य एकवीतर्ते वावारिवद्य: व किमा वौव वहा व्यवि नवववावत वा अवादि भूतावीवभीरव अववत "अवत्तव वम्प्रदम वाहववित्ति वा दोव ।

[illegible] वदिव वदिव। । व वद वदिवत्तोवा वहवदवादोवर्कः "संवत्सरे वा अभीवर्ते: इति संवत्सरो हि वर्ति भूतान्यवितर्यवै ऋचि। वै ही । १अभोवर्तैमार्दिवै वा "अवैर्व वाटवमावतमावद्यावोदवै वावर्दि" वाव व । ० अभिवर्तिव्यायवे वर्तिवै च । अवावेव वर्विवा मैवेमूते वविवावती" भ । १०११।

अभीषु इ अभि+इष-क्कु इ वत एवम् । १ वाली "अभीषवोऽभवत्ते वर्तति नित । २ भावती । "किरा एकन्तु मैथोरवी वावा च वर्ण दर्शना अवी- स" भ ।१८८११ । २ किरणे अवभासतिम- निवैरमोदृपि वाच "एवदृपिः वर्णावतवी- दृपि भ ५,३४ ३ अभीषुमिः रश्मिभि वा । ३ अङ्गुली च अभीषवोऽङ्गुलय" भ वा वा ।

अभीषुमत् इ अभीषवः किरणाः सन्त्यस्य मतुप् । सूर्ये "दिविषितिविभुरर्यैर्प्रवर्तिव वाच ।

अभीष्ट इ अभि+इष-क्त दीर्घ । अभिलषिते ।

अभीषु इ अभि+इष+उ । १ किरणे (वावाव) इति एकार्थे २अवयवे १ वावि, ३ अङ्गुली च । अवे वोववाता वर्द वावाववा वैदु: वीववैववोषु वावमावामववोधः वर्दि ।

अभीष्ट त्रि अभि+इष-क्त । १ वाञ्छिते २ इष्टे ३ प्रिये च "वारार्व ह्वमभीष्टमिवद् वाच । "वाताव- विवावावटवावमीतीववैवते मे वा ।

अभृत त्रि न भृत-क्त न त ह । १ अद्भिने अभारो एवाव्लमोवे इवमटो च । "एवता वीवते वर्वे अव- वोडिवतदृपि हरा । वोमव वोवनीवामावाटा वववामहवडावावडवव । [illegible] वोमव वर्वि व वार्वी अव व । १ अवावृतिव मावमावृवार वोमा भाव दर्ति अव वामाव वा वामावृ।वावर्वैवे इ अवर् ि त्र नमावम् । "अभूती वतिविमिर्वतु अपि "अवमावन दिवा मिवा वावावववि मीर्वाभि" वदा ।

अभृशमन "अवमावीरवृताचीमवावी अद्भवावावाद वद- अराजम् । अवमवृम्वं अवरवतावां अवोद्व वह अवमवो इमाव इति भाव । "भोवाभे वर्दिरो दे च भवाव वदिवाववम् । अभृशुर्वतिवावाहवावाव वम तिवर्वतेत वर्दि अवावामवर्दिवार्वात अवावी वर्दिवार्वेनम् । अभोरतवैवा भावी वामवदूवमवती" इति अवनव अवो भोदावूवामवमवीवादमवदिवादिवैवे ।

कार्यादिरूपक्रमे "देवताभ्यर्चनमर्ज्जव" मनु । भावे य । अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि० अभि+अर्च–कर्म्मणि ण्यत् । १ अभितः पूजनीये "देवागार सदाभ्यर्च्यान्याग्टहस्थैस्तु विशेषतः " पु० । ल्यप । २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः ।

अभ्यर्ण त्रि० अभि+अर्द्द–कर्म्मणि क्त अविदूर्ये इडभावे नि० नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णः समागम कुशलिनो-पत्नस्य वार्त्तापि न" मा०ट० । "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु । "तथार्हेणाभ्यर्णपरैकरुत्स" मतमुमभ्यर्ण तया विपक्षता" इति च माघ ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिमुख याचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्म्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्म्मणि क्त । १प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु । गौणकर्म्माविवक्षायां मुख्ये क्त । २प्रार्थनाकर्म्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि० अभि+अर्थ–ण्यत् । प्रार्थनीये । "कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा" रघु । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्द्दित त्रि० अभि+अर्द्द क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच् । १ पूजायाम् २अभिमुखसम्भावनायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह–अनीयर् । पूजनीये । "गारुड़ो मन्त्रपाशेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह–कर्म्मणि क्त । १पूज्ये २उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष–भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द–घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्वंशीकरणाय यत्नभि क्रियमाणे प्रहारे ३अभ्यवसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव–हृ–ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ–घञ् । भोजने । "अल्पाभ्यवहारेण" मनु ।

अभ्यवहार्य्य त्रि० अभि+अव+हृ–ण्यत् । भोक्तुं योग्ये । "सर्व्वं मौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव" विक्र० । "स्वर विशदमभ्यवहार्यम्" पा०भ० ।

अभ्यवहृत त्रि० अभि+अव+हृ–क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण–ल्युट् । आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुक्रस्य पार्ष्णस्य च सन्धि स्तासदुपगूहेत यद्यु अभ्यवायनाय" शत०ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस–ल्युट् । १अभ्यासे २पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणे ३ पुनः पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" रघुः । "स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते" गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुता गता" रामा० "वेदस्योक्तस्य पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं तप" दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर् । अवश्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि० अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा० यक् ण्वुल् । अन्यनिन्दाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके । "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका" गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्ययान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । "क्षेमाभ्यसूया मदकाङ्क्षिणा ते" कुमा० "गुणेषु वेदेषु च साभ्यसूया" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये य" "नून तेनाभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस–क्त । पौनः पुन्येनैकजातीयाक्रिया कर्म्मणि पुनः पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघु । २ "उभे अभ्यस्तम्" पा० उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस–ल्यप् । पुनः पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त । १मिथ्याभियोगे । (मिथ्यामालिश) कर्म्मणि क्त । २ईप्सिते त्रि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या–ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे "शत मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिक्षुकाभीष्टे ग्टहं गते ऽतिथौ "सर्व्वस्याभ्यागतो गुरु" पुरा० । २ सम्मुखागतमात्रे त्रि० । "अभ्यसामोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप् । १ युद्धे । कर्म्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारणं ते" रघु ।

अभ्यागमन न० अभि+आ–गम–ल्युट् । १ आभिमुख्येनागमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृत ठन् ।

[illegible] । [illegible]

अभ्यञ्जन न० अभि+अञ्ज-भावे ल्युट् । [illegible]

अभ्यञ्जनीय त्रि० अभि+अञ्ज-कर्मणि अनीयर् । [illegible]

अभ्यधिक त्रि० [illegible]

[illegible] [illegible]

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । [illegible]

अभ्यनुज्ञात त्रि० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । [illegible]

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । [illegible]

[illegible]

अभ्यनूक्त त्रि० अभि+अनु+वच-क्त । [illegible]

अभ्यन्तर न० [illegible]

अभ्यन्तरायाम त्रि० [illegible]

अभ्यमन न० अभितः अमनम् अम-रोगे भावे ल्युट् । [illegible]

अभ्यमित त्रि० अभि+अम-कर्मणि क्त । [illegible]

अभ्यमित्र अव्य० [illegible]

अभ्यमित्रीय त्रि० [illegible]

अभ्यय पु० [illegible]

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । [illegible]

र्च्यादिलुपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनु । भावे अ । अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि० अभि+अर्च–कर्म्मणि ण्यत् । १ अभितः पूजनीये "देवाग्नयः सदाभ्यर्च्यास्तेष्वर्थेषु विशेषतः" पु० । ल्यप् । २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः ।

अभ्यर्ण त्रि० अभि+अर्द्द–कर्म्मणि क्त आविदूर्य्ये इडभावे नि० नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णः सखागम कुशलिनो-पत्यस्य वार्त्तापि न" सा०द० । "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु । "कृशानुराभ्यर्णपरिकृष्टः" प्रतप्तमभ्यर्ण तया विपश्यता" इति च माघ ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिमुख याचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि क्त । १प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु । गौणकर्म्मविवक्षायां तु उक्ते क्त । २प्रार्थनाकर्म्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि० अभि+अर्थ–ण्यत् । प्रार्थनीये । "कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽसि न मन्त्रिणा" रघु । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्द्दित त्रि० अभि+अर्द्द क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच् । १ पूजायाम् २अभि-मुखमर्य्यादायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह–अनीयर् । पूजनीये । "गा रङ्गो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह–कर्म्मणि क्त । १पूज्ये २उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष–भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द–घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्बलीकरणाय शत्रुमभि क्रियमाणे प्रहारे ३अभ्य-वपातने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव–हृ–ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ–घञ् । भोजने । "अल्पाना-भ्यवहारेण" मनुः ।

अभ्यवहार्य्य त्रि० अभि+अव+हृ–ण्यत् । भोक्तुयोग्ये । "सर्व्व मौदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव" विक्र० । 'स्वर विशदभ्यवहार्य्यम्' पा०भ०

अभ्यवहृत त्रि० अभि+अव+हृ–क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण–ल्युट् । आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धि स्यात्तदुपगृह्णीत यद्यु अभ्यवायनाय" शत०ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस–ल्युट् । १अभ्यासे २पौनः पुन्येनैक-क्रियाकरणे ३ मुहु पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-दयितुमर्हसि" रघु । 'स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते 'गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता" रामा० "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः" दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर् । अव-श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि० अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा० यक् ण्वुल् । अन्यगुणासूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके । "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्य-यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । "नैनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते" कुमा० "रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूया" "गङ्गाभ्यसूयाविनिवृत्तये व" "नूनं तेषा-मभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस–क्त । पौनःपुन्येनैकजातीयक्रिया कर्मणि पुनः पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघुः । २ "उभे अभ्यस्तम्" पा० उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । "नाभ्य-स्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस–ल्यप् । पुनः पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त । १मिथ्या-भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्म्मणि क्त । २ईप्सिते त्रि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या–ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे "शतं मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिक्षयाभीष्टे गृहं गते ऽतिथौ "सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुः" पुरा० । २ सम्मुखागत-मात्रे त्रि० । "अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णसर्पकान्" माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप् । १ युद्धे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारणं ते" रघु ।

अभ्यागमन न० अभि+आ–गम–ल्युट् । १ आभिमुख्ये-नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृत ठन् ।

। अभ्यर्हितत्वादित्युक्तेरेव स्मृतौ तथैव व्याख्ये ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन घञ् । १ आघाते २ आक्रमणे च । भावे घञ् । ३ आगमावरोधे । "अभ्याघातेन शत्रूणाम् विघ्नावरोधनं कुरुम्" यद्वा "अभ्याघातेन पौर्वी-पर्येण हतः" ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन—णिनि । विघ्न । विघातिनि । "अभ्याघातिभिरविघातितः परिरा-टिभि" श्रुतिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर—घञ् । आभिमुख्येनाचरणे । "अभ्याचारस्य नरवरस्य वित्तास्त्राभ्याचारमहत्त्वात्" यज० १ ६,१

अभ्याम्नाय पु० अभि+आ+म्ना—घञ् । अभिमाने पूर्व स्वाध्याय वचनादिना यद्वे "यदितु दृष्टितो दर्शाधि इत्यौ विद्वान् दृश्यादिकमभ्याम्नायेनोक्तम्" इति यज० भा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन—घञ् । अभ्यातानकम्मणि ।

अभ्यात्त त्रि० अभि+आ+दा+क्त । आदत्ते स्वीकृते च । "तम विरुद्धमभ्यात्तमभ्याहरत" शत० ब्रा० । "अभ्यात्तं अनुयाजः अभिमात्रः अभ्यात्तः अभिमत्तः कृतम् मिता" शत० ब्रा० । अभि+आ—दा—क्त । १अभिमुख्येन गृहीते त्रि० । [२ आरब्धे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने

अभ्याधान न० अभि+आ+धा ल्युट् । अभिधेयमर्ग्न्यादेः प्रज्वालनार्थे "आधिसम्य परिदधात्यभ्याधानाय" शत० ब्रा० । [अभ्यधिकमङ्गे २०९ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम—क्त नि० । रोगयुक्ते निपीडिते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ—पद—क्तिन् । अभिमुखागमने ।

अभ्यामर्द अभि+आ+मृद् आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २निपीडने ।

अभ्यारम्भ त्रि० अभि+आ+रम—अच् वा रभ । अभितो निरुद्धे । "ततोऽभ्यारम्भेषा स्वतः सर्वाभिमिति" क १ ६। १ "अभ्यारम्भेण अभितोनिरुद्धः" भा० ।

अभ्यारब्ध पु० अभि+आ+रभ—क्त घञ् । प्रकारब्धे

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह—क्त । अभ्यारूढे उपरि "तैरिं भयमभ्यारूढम्" यज० भा०

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह—घञ् । १ अभिमुखारोहणे आभिमुख्येनारोहणे ऊर्ध्वगमनेन गत्वे घञ् । २तत्र कर्म्मणि "अभिमुखमारोहणमेतिमिरोऽभ्यारोहः" इति श० ब्रा० । "यथानु वा इतोऽभ्यारोहणमुपैति" यज० भा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रुह अनीयर् । आभि मुख्येनारोहणीये । स्वर्ग । अभ्यारोहणीयोत्थम ।

अभ्यावर्त्त त्रि० नि+आ+वृत—अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने "प्रजा वै बर्हिरितः प्रतिष्ठा पशुमान्यैवम् देवा पिताः तेन देवा विधेयेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्त प्रजायन्त" यज० भा० । भावे घञ् । २ अभ्यावर्त्तौ पु० । अभि+आ+वृत—णिच कर्म्मणि अच् । ३ पुन पुनरावर्त्तनीये योगादौ त्रि० । "यद्यपिताः पशवाना निरन्तरम्य पशुसन्तर्पिता पशवाना वर्द्धितकामार्त्तम् यदा-समर्पिता पशवानाकामवर्द्धितकामार्त्तम्" यज० भा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अभ्यावर्त्तते अभि+आ+वृत—णिनि । १ पुनः पुनरावर्त्ते । २वैदर्भीय पुनरावर्त्तमाने पु० । मेघोऽभ्यावर्त्तिनि वायवाच नियम् भा० शां० २७५ । अभ्यावर्त्ती चायमानो दहाति ऋ० ६ २ ८ ।

अभ्याहत पु० अभि+आ+हन अभ्याहननात् कर्मणि क्त । आभिमुख्येन आगीते शत्रुवेगाने । "शत्रोरभ्याहतः" भ० १९८ । "अभ्याहतः शोणकेनैव" इ ३ी १ हन हननभावे त्रि० ।

अभ्याहृति स्त्री अभि+आ+हृ—क्तिन् । यौन हवेनाहुत्यां पर्वकाले विशिष्टाहविष्कृतमे प्रमदम् शा० । "अभ्याहृत्या वा तान् यजेत् ह यजो भा०" ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनासने अस्यतेऽनेन अस्—क्षेपे भावे घञ् । निकटे । निकटस्थादित्यत्वामात्राना-मम् । २ विधेः महापात्रकृत्यादेर आवर्त्तनात्मम् । "अभ्यासेन विद्या धाम ताविद्गुणान् अभ्यासेन धीरे ताबीभावो अभ्यासाच्च" भा० च । "अभ्यास विदा भा०" इव रक्षीबलत्वा अभ्यासो च मनो रक्षीता योगिनामयोग्य । स एव अनूभवत्वा अभ्यासो च मन अयुक्ता योगिनामयोग्यम् भा० च ।

अभ्याश पु० आभिमुख्येनाश्यते व्याप्यते अश्—कर्मणि घञ् । १ निकटे । "पूर्वाहितस्तिष्ठति नभो रथ्यवीथिभ्यो हृता । अभ्याशितत्वे । २ पुनःपुनरध्ययनेपि वीणावादन भरते । "अभ्यासात्करणे विविधं प्रविशति दृश्यात्" अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय । अभ्या-सेन च कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते । अभ्यासे त्वसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव १ "अभ्यासात् ज्ञान-पूर्वमो यदि वद्ये यदिम् इति च गीता । वेदादेरावृत्तौ अभ्यासेन पठन । "वेदाभ्यासेन पूर्वं निवसन्" वर्षाण । महाभारते विष्णोरभ्यासी ऽपि पठन

दृष्ट' । ४ अन्यतात्पर्य्यज्ञापके षोन पुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये इति" उक्ते यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यस्य नवकृत्व अभ्यास । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरत समाहृत्य मनस स्थापने च । कर्म्मणि घञ् । ६ व्याकरणोक्तयो द्विरुक्तभावापन्नयो धातुभागयोः' । "स्यादिप्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य" पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योग । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तु' धनञ्जय" । "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति" च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद्–णिच् ल्युट् । १ शत्र्वाद्यं शत्रोर्निर्बलताकरणे, २ शत्रो सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ–घञ् । १ अभिहारार्थे २ समाहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । "अर्चिषक्ष्मैकेऽन्यान्तरदेशे कर्प्पू स्नात्वा ततोऽभ्याहार कुर्व्वन्ति" शत०ब्रा०

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा–कर्म्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वह्नौ ।

अभ्युक्त त्रि०आभिमुख्येनोक्त । १ समक्षमुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षण न० अभि+उक्ष–सेचने ल्युट् । "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षण परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षण प्रोक्त तिरश्चावोक्षण स्मृतम्" इत्युक्ते अवनतपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे "परस्पराभ्युक्षणतत्परायाम्" रघु अभ्युक्षण च स्नानकार्य्ये कात्या० २२,६,१४ । कर्त्तव्यमिति शेष । अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेष अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कार अदृष्टविशेषरूप द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसका तेषामयमाशय । यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन व्रीह्यादिगतावघातादिकुशलगतिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव व्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्य कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते" इति । नैयायिकास्तु "संस्कारः गुणपदेष्ट प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभि" कुसुमा० उक्ते प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्ट गुणएव गुणिनः एव लोकि-यते मतिर्व्रीह्यादि नानागतिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाफलस्यैव प्रधानफलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्व्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्ग स्यात् व्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारणत्वेनानियमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुस परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्वत्वापत्ते । यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रु निग्रहवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचारान्नार्थसाधकत्व तत्र हि शत्रु गतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तु प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्ते अभिचारकर्म्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभिर्गणनात् तस्य पापजनकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युचित त्रि० अभि+उच–क्त । कृताभ्युच्चये यज्ञपात्रादौ

अभ्युच्य त्रि० अभि+उच–प्रहार्थे ण्यत् । आभ्युच्यार्हे । ल्यप् । अपतानपाणिना सिक्त्वेत्यर्थे अव्य० "अङ्गन्धैमसवन्तय कृत्वाभ्युच्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२ । तेनोदकेनात्मान पूजनोपकरणञ्चाभ्युच्येति" त०ब्रा० ।

अभ्युच्चय पु०अभि+उद्+चि–अच् । १वृद्धौ । "अभ्युच्चयस्तु सम्पदः" किरा०२,१८ मल्लिनाथोक्ते २समुच्चयमात्रे च ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्–स्था–ल्युट् । १गुर्व्वाद्यागमादित उत्थाने २गौरवेणोत्थानादिना ३प्रत्युद्गमने, ४उत्थानमात्रे, ५उद्यमे, ६उन्नत्वे च । "नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजा प्रजा" रघु "अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उद्+स्था–णिनि । अभ्युत्थान

अभ्युत्थित त्रि० अभि+उद्–स्था–क्त । १कृताभ्युत्थाने अभिवादे समागमार्थमासनादित उत्थिते । २आभिमुख्येनोद्गते च "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" रघु ।

अभ्युत्थेय त्रि० अभि+उद्+स्था–उपसर्गत्वात् कर्म्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादमार्थमासनादित उत्थान क्रियते तस्मिन् । "अभ्युत्थेयस्यापि" कात्या० २२,५,२७ गुर्व्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येनोत्पतने "अवक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंह" रघु ।

अभ्युदय पु०अभि+उत्+इण्–अच् । १अभीष्टकार्य्याणां प्रादुर्भावे, २वृद्धौ, "भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्" रघु ।

। अभ्यर्चितमाशिरोऽभ्यैव आहतौ ३तेन आहुते ।

अभ्याघात पु अभि+आ+हन भञ् । १ आघाते २ आक्रमे च । करणे घञ् । ३ आघातोपकरणे । "अभ्याघातेन [illegible] [illegible] [illegible]" मनुः "अभ्याघातेन [illegible]" कुल्लू ।

अभ्याघातिन् त्रि अभि+आ+हन-ताच्छील्ये णिनि । [illegible] । "अभ्याघातिभिरारिभिराभिः [illegible]" [illegible] ।

अभ्याचार पु अभि+आ+चर-घञ । आभिमुख्येनाचरणे । "अभ्याचारं [illegible] [illegible]" भाग । ६,१

अभ्यादान पु अभि+आ+दा-ल्युट् । आभिमुख्येन [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति भा श्रा

अभ्यातान पु अभि+आ+तन-घञ् । [illegible] ।

अभ्यात्त त्रि अभि+आ+दा+क्त [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" भा व । "[illegible] [illegible]" भा । अभि+आ+दा-क्त । २ आभिमुख्येन गृहीते त्रि । [१ आदत्त च ।

अभ्यादान न अभि+आ+दा ल्युट् । आभिमुख्येन दाने

अभ्याधान न अभि आधानम् । अभितोऽग्न्याधाने [illegible] "[illegible] [illegible]" इ भा । [illegible] ०८.६२ [illegible] ।

अभ्यापन्न पु अभि+पद-क्त त्रि । [illegible] [illegible]

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ+पद-क्तिन् । अभिमुखापत्तौ ।

अभ्यामर्द अभि+आ+मृद आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २ मर्दने ।

अभ्यारम्भ त्रि अभि+आ+रभ-कर्मणि घ चैव । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" भा । १२ । "[illegible] [illegible]" भा ।

अभ्यारम्भ पु अभि+आ+रभ-घञ् मुम् । [illegible]

अभ्यारूढ त्रि अभि+आ+रुह-क्त । [illegible] [illegible] "[illegible]" भा भा

अभ्यारोह पु अभि+आ+रुह घञ् । १ आभिमुख्येनारोहणे [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" इति इ भा । "[illegible] [illegible]" भा भा ।

अभ्यारोहणीय त्रि अभि आ+रुह अनीयर् । आभि [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अभ्यावर्त्त त्रि अभि+आ+वृत-घञ् । १ पुन पुनरावर्त्तने "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भा भा । भावे घञ । [illegible] पु । अभि+आ+वृत-णिच् [illegible] भाव । २ पुन पुनरावर्तने आवर्त्ती त्रि । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भा भा ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि अभ्यावर्त्तते अभि+आ+वृत णिनि । । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पु । "[illegible] [illegible]" [illegible] १६१ । [illegible] [illegible] इत्यपि भ १।२०८ ।

अभ्याहत पु अभि+आ+हन- [illegible] [illegible] । आभिमुख्येन आघाते [illegible] । "[illegible]" भ । १८ । "[illegible]" [illegible] इ हन इत्यत्र त्रि ।

अभ्याहुति स्त्री अभि+आ+हु क्तिन् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा । [illegible] [illegible] [illegible] भा । [illegible] [illegible] ।

अभ्याश पु आभिमुख्येनाश्नुते व्याप्नोति [illegible] [illegible] घञ् । निकटे । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भा च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा च ।

अभ्यास पु आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते अस्-कर्मणि घञ् । १ निकटे । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । २ पुनःपुनरनुष्ठाने [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible]" । "[illegible] [illegible] [illegible] १।३" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्तेव पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादा पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्य पुरे तव ॥ गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृगालं महीपते । कुक्कुटान् करभाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्य(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्राममुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भाः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् पाण्डवैः सह भारत ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्निव ॥ ग्रहाश्चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव सम्प्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्ने त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु पूर्वेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः सम्पतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः । शोणितैर्वक्त्रसम्पूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ॥ ज्वलन्तीभिश्च महीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमपसव्यञ्च चोक्तं महर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ॥ वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्ना द्रुमा महावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्च्चिर्दुर्गन्धश्च सुस्वनं वै दारुणस्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ धूमं ध्वजा मुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां महाशालामुपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पकापकेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः' इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'सक्तकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

अभ्रावकाशिन् त्रि० अभ्रमवकाशोऽस्य इनि। [illegible] मासादि निरावरणे। [illegible]। "शीते [illegible]" [illegible]।

अभि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। १[illegible] २ [illegible]। "[illegible]"। "[illegible]" [illegible]। [illegible]

अभित त्रि० [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" रघु०।

अभिप त्रि० [illegible]। १[illegible] २ [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible] १ १०२। "[illegible]" [illegible] १। १६८८।

अभीप पु० [illegible]। [illegible]। २ [illegible] त्रि०।

अभु त्रि० [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible] १ ६१।

अम रोगे चुरा० [illegible] पीडने [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] ८६८ [illegible] १०२। [illegible]— [illegible] [illegible]—[illegible]।

अम गतौ भोजने शब्दे च [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible] ८६८ [illegible]। [illegible]।

अम पु० अम—रोगे घञ्। १ रोगे "अम—गतौ घञ्। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible] १२, ८। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] २ [illegible] "[illegible]" [illegible] १६६० [illegible]।

अम् अव्य० पु० अम—[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

स्तेन पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्द्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्य पुरे तव ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा शृगालं महीपते । । कुक्कुटान् करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । तास्ता जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्यं(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वशस्यपरिच्छन्ना पृथिवी शस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् । पाण्डवैः सह भारत । ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र । प्रज्वलन्तीव सम्प्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासङ्क्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते । ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु पूर्व्वेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः सम्पतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः सङ्क्षपयिष्यतः । शोणिताक्तैर्मुखैः सम्पूर्णा ब्रुवन्ति राक्षसाः । । प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च महतीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमवसव्याङ्कितास्त्र चोक्तं महर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ॥ वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्कराकर्षिणः ॥ अभग्नाः सुमहाघातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च प्रवृत्ताग्निरङ्गतो हिजैः । वामार्च्चिर्दुष्टगन्धश्च हुतभुग् वै दारुणस्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते । । धूमं ध्वजा प्रवमन्ति कम्पमानाः मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षं भेर्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां समन्तान्तु परिवादात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युच्च वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥' इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'शुक्लकेशीं छिन्नमासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

[illegible] । [illegible] ।

[illegible]

चमरपुच्छ त्रि० [illegible] । [illegible] ।

चमरिक त्रि० [illegible] । [illegible] ।

चमस पु० चम-असच् । [illegible] । [illegible] ।

चमसि पु० चम-असि । [illegible] । [illegible] ।

चमसीय त्रि० [illegible] ।

[illegible]

चमसोद्भेद पु० [illegible] ।

[illegible]

चमू स्त्री० चम-ऊ । [illegible] ।

[illegible]

सत्वम् अमनुष्याणां मनुष्यागिवानां गन्धर्व्वादीनां सम्भवात् सङ्‌त्सायुध्य भयति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्" कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न मनोगत । १ अनभिमते २ मनसाऽचिन्तिते । [अप्रदृष्टीते २ अनभिमते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीत स्वहीत । १ मनोऽदत्ता

अमनोयोग पु० मनसो योग विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अप्रधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोऽस्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि "अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रत" ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराध न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि०

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्र पाठो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ "साय त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्र बलिं हरेत्" मनु नास्ति मन्त्र मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहो देय" "निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः" इति च मनु । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत्र 'अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत्" अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति च स्मृति । [क्लेष्टे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिन्ने पटौ २ उग्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमान' गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये "शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतन" मनु ।२ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽप्यत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, "सदामराणामपराजमरासकेशी" नै० "सुधाश रत्नानि हरामराङ्गना "माघ । तीर्थयुत्तराणि मैमय अवक्रममरामरा" मनु अष्टगान्धिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, "पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका "इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नमध्येऽन्यतम "धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा । ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" शङ्कु सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्य । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी" इति च ज्योतिर्विदा० । ३स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुन पुनः प्ररोहति, सहसा न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ वह्नितापनेऽपि न ध्वंस । अपादाने वा अप् । तत्सेव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनग्रन्थे वक्ष्यते । ५ अस्थिसमुच्चये च स हि बहुकाल भूमौ स्थितोऽपि न जीर्य्यति । श०च० ६ मरणशून्ये त्रि० । "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्" हितो० "उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा" मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे "हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिर पुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह सुधा देवसञ्ज्ञानि भानि' ज्योतिर्विना० अधिक गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते दक्षकन्याभेदे पु० । "मरुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निश्चक्षुर्ज्योति सावित्र मितमेव च । अमर शरद्दिङ्‌ मघवञ्च महाभुजम्" इत्यादि हरिव० ९ गुडूच्याम् १० दूर्व्वायां ११ वास्तुगृहे १२ महानिम्बवृक्षे १३ घृतकुमार्य्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुन प्ररोहणात् यथायथ दूर्म्मरत्वाच्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तत्कर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणायां गृहस्य सनिवारकत्वात्तथा । अमरा सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृत कोष । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमर दुर्मर इव जायते जन–ड । दुष्खदिरे कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रिय दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजक द्विज शाक०त० । देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु०६०त० । देवराज इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्प यस्य । १कल्पवृक्षे २ इक्षुगन्धायां स्त्री । ३ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्या जातित्वात् ङीप् । अश्वाक्पुष्प्याम् । कप् अत इत्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु०६त० । १विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्ध रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त० । १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २माप्रदेवलोके धार्म्मिके त्रि० । "तेषां सस्यगवर्ष-

[illegible]

धमन पु॰ [illegible]

धमनि पु॰ [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

शतम् अमनुष्याणां मनुष्यभिन्नानां गन्धर्व्वादीनां सम्भवात् सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्" कर्क०।

अमनोगत त्रि० न मनोगतः। १ अनभिमते २ मनसाऽचिन्तिते। [अगृहीते २ अनभिमते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीतः गृहीतः। १ मनोवृत्त्या

अमनोयोग पु० मनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त०। अवधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोवृत्त्यभावे। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त०। रम्यभिन्ने कुत्सिते।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त०। अज्ञातरि "अकर्मा दस्युरभिनो अमन्तुरन्यव्रत" ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराधः न०ब०। २ तच्छून्ये त्रि०

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्रः पाठ्यो यत्र कर्मणि। १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ "सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्" मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य। २ वेदपाठशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् नैषां प्रतिग्रहो देयः" "निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः" इति च मनुः। वा कप्। अमन्त्रकोऽप्युभयत्र 'अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्व्वकर्माणि कारयेत्" अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते' इति च स्मृतिः। [कष्टे च।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त०। १ मन्दभिन्ने पटौ २ उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य। गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये "शरण्यममम चैव वृक्षमूलनिकेतनः" मनुः। २ जिनविशेषे पु०। अममकारादयोऽप्यत्र

अमर पु० मृ–पचाद्यच् न०त०। बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, "अत्रामरालयमरालमरालकेशी" नै० "सुधया रत्नानि हरामराङ्गना" माघ। "तीर्थ्युत्तराणि क्रमशः शुश्रममरामराः" मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, "पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" इति कविक०। स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्नमध्येऽन्यतमः "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्यः। अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्व्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी" इति च ज्योतिर्विदा०। ३ स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा न म्रियते। ४ पारदे तस्य भस्मादौ भस्मतापन्नेऽपि न ध्वंसः। अपादाने वा अच्। तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते। ५ अस्थिसंहारे च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्य्यति। उ०व० ६ मरणशून्ये त्रि०। "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्" हितो० "उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा" मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे "हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि" ज्योतिस्तत्त्वचिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम्। मरुत्वतीगर्भजाते ८ मरुद्गणभेदे पु०। "मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च। अमरं शरवृष्टिञ्च सत्यञ्च महाभुजम्" इत्यादि हरिव० ९ गुडूच्याम् १० दूर्व्वायां ११ वारुणीवृक्षे १२ महानीलीवृक्षे १३ घृतकुमार्य्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री। एतासां छेदनेऽपि पुनः प्ररोहणात् यथायथं दुर्मरत्वाच्च तथात्वम्। न म्रियतेऽनया करणे अप्। १५ जरायौ स्त्री। तच्चर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम्। १६ नाभिनालायाम् राजनि० १७ स्थूणायां गृहस्य पतननिवारकत्वात्तथा। अमराः सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच्। १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः। अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे।

अमरज पु० अमरः दुर्मर इव जायते जन–ड। दुष्खदिरे कामस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम्।

अमरदारु पु० न०। अमराणां प्रियं दारु। देवदारुवृक्षे।

अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त०। देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे।

अमरपति पु० ६ त०। देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य। १ कल्पवृक्षे २ इक्षुगन्धायां स्त्री। ३ काशतृणे पु० रत्नमा०।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्या जातित्वात् ङीप्। अशोकपुष्प्याम्। कप् अत इत्त्वम्। अमरपुष्पिकाप्यत्र।

अमरप्रभु पु० ६त०। १ विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा। २ यक्षे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम्। स्फटिके मणौ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा०। देवराजे इन्द्रे।

अमरलोक पु० ६त०। १ स्वर्गे। अमराणामिव लोको भुवनं यस्य। २ प्राप्तदेवलोके धार्म्मिके त्रि०। "तेषां सत्यगवर्ग-

[illegible] ।
अमरपत्नी स्त्री [illegible] ।
[illegible] ।
अमरसरित् स्त्री ६त । [illegible] ।
अमराङ्गना स्त्री ६त । "[illegible]" [illegible] ।
अमराद्रि पु ६त । सुमेरौ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
अमराधिप पु ६त । [illegible] ।
अमरापगा स्त्री ६त । [illegible] ।
अमरालय पु ६त । [illegible] ।
अमरावती स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अमरिष्णु त्रि न+मृ [illegible] । [illegible] ।
अमरु पु [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अमरेज्य पु ६त । [illegible] ।
अमर्त्य त्रि न+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अमर्ष त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अमलमुकुल न [illegible] । [illegible] ।
अमलाङ्ग त्रि [illegible] ।
१ [illegible] २ [illegible] ।
अमल पु [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अमर्षण त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अमर्षित त्रि [illegible] । [illegible] ।
अमर्षिन् त्रि [illegible] । [illegible] ।
अमल न अम+कलच् । १ [illegible] २ [illegible] । ३[illegible] त्रि "[illegible]" [illegible] ।
अमलातम् [illegible] । [illegible] ।
अमलू पु [illegible] । १ [illegible] २ [illegible]
अमलिन त्रि विरोधे न त । [illegible] ।
अमसृण त्रि विरोधे न त । [illegible] ।
अमा अव्य न+मा-क्विप् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

सूर्य्यकिरणासंपर्कादृदीप्तायाः, ४ षोडश्याम् कलायाम् न मीयते दृश्यते विधुरत्र । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री । "अमार्कपाते श्रवणे यदि स्यात्" "यद्यमा रविवारेण" इति च प्रा० त० पुरा० । "अमायां तु सदा सोमः ओषधीः प्रतिपद्यते" इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा—कर्मणि क्विप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये त्रि० । ८ सहेत्यर्थे अव्य० निरु० । "कामचरतामसा भूते" ऋ० २,२८,६ । "अमा स्वकृमिति" भा० । अम्यते गम्यते चन्द्रलोकात् अत्र अम—आधारे—घञ् वा ह्रस्व । ९ इहलोके । "अमा-सोमस्तोषि श्रान्तरिक्षादमायुत" ऋ० ५,५०,५८ । "अमातः अमाल्लोकात्" भा० । तत्र यावत्सम्पातमुषित्वा "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति" श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्बल ।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य । १दुर्बले । मांसहीने हि

अमात्य पु० अमा सह भवति त्यप् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । "पुरोहितामात्यसुखाश्च योधा" भट्टि । "अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वित" रघु । "अमात्ये दण्ड आयत्त" इति मनु "अमात्यव्यञ्जना राज्ञा दूष्यास्ते प्रत्युपहिताः" काम । अमात्यलक्षणञ्च हेमा० विष्णुध० पु० । "सर्व्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीत प्रिय-दर्शन । कुलसम्भवो महात्मा च स्वामिभक्त प्रियंवद । इङ्गितज्ञो मनःप्रोक्तं नीति जानाति सर्व्वत । राग-द्वेषेण य कार्य्यं न च हन्ति महीक्षित । लोकाप-वादाद्राजार्थे भय यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्म्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय । गूढमन्त्रस्त्वदक्षश्च प्राज्ञो भक्तजनप्रियः । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशा-रदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च मानी न च मत्सरी । चारप्रचारकुशल प्रणिधिप्रायः आत्मवान् । षाड्गुण्य-विधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्य्याणां नैव कार्य्यातिपातक । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-प्रिय । कृतानामकृतानां च कर्म्मणामन्ववेक्षिता । यथा पुरुषमर्हाणां पुरुषाणां नियोजक । कर्त्ता परोक्षे कार्य्याणि सांपराये भृगूत्तम । तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-वम् । यत्र मित्रविभागज्ञो भिन्नश्चैव तत्त्ववित् स राज्ञ सर्व्वकार्य्याणि कुर्य्यादुत्तरगुरुकुलोद्वह । विदितानि तथा कुर्य्याच्च ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्य्याणि भार्गव । अचिरेणापि विज्ञेय स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते यस्तु कार्य्याणि विदितानि महीपते भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञ । राज्यं स्थिरं स्यादिपुला च लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि" इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १इयत्ताशून्ये पर-मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । इयत्तापरिमाणकल्पनेन २परि-च्छेदशून्ये गगनादौ च त्रि० । अमात्र त्वा धिषणा तवित्थे ऋ० १,१०२,७, "अमात्र मात्रया इयत्तया रहितम्" भा० ।

अमानना स्त्री अमाने न० त० । आदराभावे न० ब० । आद-रशून्ये त्रि० । [श्रम कष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्य्येण मा माषो वा चन्द्रमा यस्याः गौरा० ङीप् । अमावस्यायाम् ।

अमाय त्रि० नास्ति माया यस्य । १कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये ब्रह्मणि न० । मायोमानस् । ३इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अमानिन् त्रि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन—णिनि न० त० । अभिमानशून्ये "अमानित्वमदम्भित्वम्" गीता ।

अमार्ज्जित त्रि० मृज—क्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप् घञ् वा नि० गौरा० ङीप् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्ण-पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अध प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः । त्योर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-रिक्त सत् सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-षदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकृटो-पलक्षित काल अमावस्येति निष्कर्षः । "सूर्य्याचन्द्रमसो यः परो विप्रकर्ष सा पौर्णमासी यः पर सन्निकर्ष साऽमावस्येति" गोभि० "अमावस्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्दशी" मनु । अमावास्यायां भव वा वुन् अमा-वास्यक अण् आमावस्य । तत्रभवे त्रि० । "य आगारे मृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये" अथ० २६,१

अमावसु पु० आयुपुत्रे नृपभेदे "अमावसुमिति ख्यात-मायो पुत्र यशस्विनम्" ह० व० ।

अमित त्रि० न मित । १अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये "अमितस्य हि दातार भर्त्तार का न पूजयेत्" ? रामा० । २अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमाश्च यस्य पाद-

निमेषा यस्य अमितः निमग्नः मौर्यबहुधि वा । नियो ।
"दाम्भोऽमितविक्रमः" निघ । बहुव्रीहौ नि ।

अमिताशन पु अमितमश्नाति अशनात्मके अश-ल्यु । वर्ग
बह्वी रत्नेश्वरे । "यस्य मधु न बभञ्ज एवं नरव चोरमे
बहर्षमोमितकमम्" इति श्रुतेः "यथा पराक्रमपर
वायु इति वा सर्वाद् यत्र सर्वमबलम् । २ विष्णौ च
वैश्वानराभिधायकः" विश्व च ।

अमितौजस् नि अमितमोजो यस्य । अपरिमितपराक्रमे
मनुष्ये । "अपरिमितौजा बलवान्" भा १ । १ । ।
"च ते प्रजया अमितवीर्या पराक्रमि" भा ।

अमित्र पुन रोगे रुग । रिपौ । "बाणावलिभी रिपौ च
पद्मनाभाधारि" मह मित्रार्थमित्राभिमातौ इति च
भाषा "अभिमतविमित्रविरोधवा च वहि न अन
"अमित्रापि बहुभक्तोत्साहसि चाट्टम मह ।

अमित्रघ(घा)त नि अमित्र हन्ति मत्राभिधात् अण् अच्
वा । रिपुघातके शत्रौ "बाहवो यस्य अमित्रघ
वाम्" । भा १२ ११ । [नित्ये मित्रघातिका"इत्य ।

अमित्रता बल मित्रो भाव । मित्रात्मिके वर्गे "अमूल-

अमित्र नि पु अम-रोगे मृग्य इत्य । रोगमिपि ।

अमित्र नि मि-वधे वा कर्मणि यत्र च ब । अमोव-
योगे अमित्रे "यत्र मित्रमित्रं अमित्रा पश्यति" भा पै,
१८,१ । "अमित्र अमित्रमोजा" भा ।

अमित्र नि च ब । सन्मार्गमिते सुलक्षणे । "तस्य अमि
वदीव बहवो यस्य लक्षणम्" यथ भा ।

अमिश्रित नि च ब । मिश्रितभिन्न शुद्धवृत्ते ।

अमिश्र च अम-योगे कर्मणि इत्यम् । श्रीमित्रपुत्रे मानि
निमग्नार्थ बल । मावरपने नि ।

अमीत नि मा-वधे कर्मणि क्त न ब । अविनीते । "अमी
तस्मै बालस्वामि" भा १६१८ "अमीतानां अमि-
सितानाम्" भा

अमीव नि अम-अम् नि देवताव । रोगे अमीवमचय,
अमयमीवा च "८,१४ । अमीवा व्याधीन उपाय
वै सो । "अमायीय अमाने वै ब भा १ ११,८
"अमीवां हव्यादिवानाय" भा "प्रभाग्योऽमीवा बचा-
सय" भा । १५,० "अमीवा रोगरहिता" भा ।
"अमीवहा वास्तोष्पते । भा ७ ११ । "अमीवं रोगं
तम अमीवानां रोगाणां नाशयिता" भा । वानि
२ दुःखे च ब । कम्पनयुक्त मौन हिंसायां
अमु मौन अमयमविरोधविधानां च ह अमीव इत्यत ।

अमीवचातन नि अमीवं रोगं चातयति चत-णिच्
णिच-ल्यु । रोग इत्यते "देवमीवचातनम्" भा । ११०
अमीवानां हिंसानां बहवां रोगाणां वा नाशं यत्-
वम्"भा हिंसा मौ कौट् । पात इत्य च अमीवानी
अमीवचातनी" भा । ११०१ ।

अमुक नि अदस्+टक्च कुत्सने । अथ अमुकं
"अमाप्यबल भावो "यथापूर्वं अमी नाम अमुके
निवेदयेद् पर्व वैश्वदेवमत अमुकोपादि वैदिकम् च ह
अमुख नि न मुख विरोधे न ब । मुखभिन्ने । यो अमी
अमुख्या बाधं अपि पात्रभजनवा" मह । रसोपभाव्य
इत्ये च न मुख्यादि वर्षता मौन ।(पावकादि)। परिचालनेन
अमुखि स्त्री बचने च ब । । प्रथमादि प्रतिनीनां तथा-
दिव्यमवितादिः संवादबलमिषानिभयोजवित । च व
२ वक्रिमयो नि । [मौत ।

अमुकिय नि० मुखम् निरोधे ने ब । मुखभिन्ने अमुखित
अमुख्य नि च मुख्या । मुख्यभिन्न । मुख्या योवादिम
सबोधस्य । एकमाण्यधानोवादानां क्रिया स्त्री ।

अमुतस् अल अदस्+तसिल् अम्मान । । यद्यत्
दिशायें २ परलोकादिशाये च "एवमामायोऽमा प्र-
सिद् च । १८० ११ ।

अमुत्र अव अमीवि अदस् अम् जनयत । । अमी-
दिशायें २ परलोके इत्यर्थे च "यत्र मानवानो इत्ये वै
वाहन बहुधेद्"भाग । ["अमत्यादय अमात्र इति ।

अमुत्रभूय न अमुत्र भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकान्ते
अमुत्रा बलात् बहवा मरणेन भाग । अथवायादिवाय्ये इति
न वद्योऽनवाचयो न एवमभिवाभावादिनि भा भा ।

अमुद्र्यम्(च) नि अहक्कानि अदस्+अञ्च विच्चाया
अम च कुत्सने । अमुष्यप्रशिदाति रहमुखी च ।
अमादौ बहुमीया । मूलार्थे बहवाद । स्त्रियां मौप् ।

अमुत्रपपाद्(च) नि अहक्कानि अदस् अनुच-क्विप् स्त्री च
मौवा अमुष्योवा बहु इति जनयते । अथ अमायें अमी
अमूडके च अमाजी बहवा इव अमवय क्रियां ङीप् ।

अमु(मो)ष्मात् अव अमम च अति वै अमसुते । अथम
वैशाँ "अमुष्मादमायवदमिति अमायानों बाबाव
भाषा ५,१२० ।

अमुष्माकुल न ६व नि अमुष् । प्रसिद्धकुले । अमीवा
अम् वामयमुक्तम् अमाये मौजीय न ।

अमुष्यपुत्र पु० ६त०नि०अलुक्। प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकम्। कौलीन्ये न०।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक्। विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च।

अमूदृश त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+दृश—क्स आत्व उत्त्वमत्वे। अदःशब्दार्थसदृशे। कञ्। अमूदृश क्विन् अमूदृक् क्सम्। उक्तार्थे। कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमूदृशी तनुरवनीन्द्रवन्दिता" नै०।

अमूर त्रि० अम् मूर्च्छाभाव कुञ्जा० अस्त्यर्थे र। मूढभिन्ने मोहशून्ये "संजानत स्वैर्दक्षैरमूराः" ऋ० १।१४८।४, "याश्चस्तु मूढा वय मोऽमूढस्त्वमसि इति" मूढ-शब्दस्य रूपमाह तत्र भू० साधुत्वम्।

अमूर्त्त त्रि० न०त०। मूर्त्तभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० "मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति" सि०मुक्ता० तद्धीने गगनादौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च" शत०ब्रा०।

अमूर्त्तगुण पु० ६त०। वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे "धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" भाषा०।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य। १अवयवशून्ये गगनादौ २विष्णौ पु० "अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः" विष्णुस० "मूर्त्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं तन्नास्ति यस्य" भा०।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त०। १मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ पु० "दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि०स०।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य। १ आदिकारणशून्ये "मूले मूलाभावादमूलं मूलम्" सा०सू०। "त्रयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तस्य मूलान्तराभावात्" प्र०भ०। "द्वयं वा इदं जीवनं "मूलि चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्या उपजीवन्ति पशवोऽमूला ओषधयो मूलिन्य" शत० ब्रा०। मूलि च अमूलञ्चानाद्य प्रतिष्ठितम्" शत०ब्रा०। २ मूल-दर्शादिविफला तच्छून्ये त्रि० मूलाचक"। पा० अजादि टाप्। सा च ३ अग्निशिखाख्ये। कप्। अमूलकोऽप्युक्तार्थे मूलशब्द्येषु—श्टष्टे च "एतद्वचनममूलकम्" भूरिप्रयोगप्रसिद्धि।

अमृक्त त्रि० मृज—शोधालङ्कारयोः भेदे न षत्वम् न०त०। १अशोधिते अनिर्णिक्ते "अमृक्तेन त्वयता मावसा" ऋ० ८,६६,५ लोके तु अमृष्ट। तत्रार्थे धातूनामनेकार्थत्वात् २अहिंसिते। "रथोवाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः" ऋ०७,२७,१। "अमृक्तः अहिंसितः" भा०।

अमृणाल न० सादृश्ये न०त०। मृणालसदृशे वीरणमूले।

अमृत त्रि० न मृत। १मरणशून्ये जीविते "अमृते जारज कुण्ड" अमर० "अपाम सोममृता अभूम" इति श्रुति मरणस्थाने "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति" विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्व, देवानामपि तथैवामृतत्वम् "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमाभिधानात्" शा०सू० कार्य्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात्। न मृत मरणं यस्मात्। २पीयूषे तत्सेवने हि अमरत्वं भारतादौ प्रसिद्धम्। तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टैर्देवैरिन्द्रं वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्व्याः दुग्धम् पश्चात् दुर्वासःशापात् समुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ०। "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे। भजसि तापमनुष्णकरांशुभिः। यदि भजन्ति मृताः सखि। चन्द्रिकाः इति" नैषधम्। ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम्। "अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राण" इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्य! पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ०। जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणरक्षणे जलस्य मरणाहेतुत्वम्। "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोशनमन्त्रः। ४ घृते तस्य, "आयुर्वै घृत" मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम्। "अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति। शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना" माघ। ५पारदे तस्य च रसायनादिना पाने "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारद अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इत्युक्ते बहु-कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरदर्शने विस्तरः। ६यज्ञशिष्टे द्रव्ये "यज्ञशेषोऽमृतं स्मृत"मित्युक्तेस्तथात्वम्। ७ अयाचिते वस्तुनि "मृतं स्याद्याचितं भैक्ष्यममृतं स्यादयाचितम्" मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्यत्वात् तथात्वम्। "मृताममृताभ्यां जीवेत" मनु। ८दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम्। ९अन्ने "अन्नमूलं हि जीवनम्" इत्युक्तेस्तथात्वम्। न म्रियते चीयते। १०स्वर्णे।

"घनो दुर्घटनीयविधि" वा घश्राघ मध्ये मध्यमादेशोऽपि वर्तीयमानत्वात् घरघ इष्ट ईश्वर कर्ते ईश्वरत्वात्मघवाद् इति घनाढ्यादिवस्तुत्वेन वि ह वाचितम् । एतद्विशारेदैव "घपूर्व है हितय चित्पूर्णेव वा । ११घनोमिश्रघनात्, दमादत्वाना- म्नम् (१ वाद्वमे घनमयकत्व दशनात् । १२ घमूवा मे प्रयोग "व्यादिमोदे ईश्वर प्रत्याद घनुभिचायाम् वा दशा पावनाघनुगात् वा च मचल्न वाच । १०घृच्छेघनार घराहादरवनात् घघानम् १६ लिवे १६ घनूमाये विचे मघो ईश्वरोऽहिमा बीमवे घनरच्दैवनाचमा । घरय "चिवमघर्त अविहर्षिर्दि" एव १७मोदे "विद्धा- धघनहे" इति वाधि घमनुघमनादिमा "घनर थोप दैवादिवि" वाघि "व मिचे घाचमाम च वनर । १८ घनघत्वे घान्मदरनाघमा । "घपूर्व पराघमाविवविधि विदा । "घाघाविषोदयो मव माघूमेष वहुना" । घवस्यघाव वाचिलेव घव- बोव वा वर्ते वर् । १९ घनघटी वधि घराघव मनवे वधर्त विदाहविष वधि घराचे प्रचितम् । २ ईश्वराघमेन घघानम् । ईश्वराघाधरघमैव घस- लम् "व ईश्वर वचलि विवधि एवईघाव हत मय मीघि" वा च वच "घघवाधर्त वर्त च" च ११ ६ घचर्न ईश्वराधिविधि वे हो । च विचादी च वर्घीर व । ११गाराधी घन्दे । वद घनाय्ये दमोऽपि इम्राघनघघावा ११ वमवें च वस वीवधिवा घनघामवमेऽपि चिव- मघासाधवात्मम् । २२ घवूघाम् । २३ घमूघारच्चा २६ व्योविवावाम् २४ घीरघवुघ्नावाम् २७ वधिविवावा २८ रहविदधि २९ दूर्वावाम् २ घावदवा ३१ घटी- घवा ३२ घवघा ३३ विदूषा ३४ घवनाव घटीवचाव घो । घवार घघावघ दीवमित्रवघ घघानाद् । घवरीव घवोदयघनात् घघरहघावरघ म्बाद् ३५ दरवा घो । ३६घर्मदीघवेदे घो "घाघा घघाविघ घघादि घडीवा दीविघ्र्वेचे । घघाघे दिवाघर्न घाघहव घघवे । घाघमाद वि विवाघ घघवा घवा दधि । घहघवे दविवाघा घघोवा घघवा विव वधि घावर । घघाहघुघघ घघम इविघवावघा घोवीविधिय घाहविघ्घघाघाविर घघ दच । १घघरघगये विघो इ "घनघ वावत घाघ: वि च । घावि घघ घदर्व घघात् ।

१८ घघरधरघगये वि । "धविघव विधीयदं घीव- घरा घनु वस १६.७९,८२,८३ घम् । "घवघराद घाचूवराद् घावघ्दयवा "घघवग्रघाम् है वी घवा घोघावेंघोघवा घघवेघोव घघा पुवे । घनघोवा हटी विवा पूर्वा घघेऽघवाघ्नुघा । "घादिवशीघोमेघ घघा घघघवाघुघो घघा च चाइ दटी विव पूर्वे घाघवा दवेवि इवि घोविवोघे १९ विविघव- घोघघे घोघघे "घुघ्घवघवूघा घीघवाघवहटी घरिघुवीविघूघे घघवीघाघ्रघ्य । दिघघवघघाघरी घघरोघावघाटे । घटदुवघवदाटे घर्नटे घावि घीदें । दघर्वीविघघवायेन घीघवाडे । घघविघ्नेघाघा घैलघ घोघघाडे । घमघुमघघवघोविघुघम घिघवें । घघघघवघवीघीघ वीविघाटेऽघवाधि" एव घा घघे घावियघघा दवघघाघुघा घघाघुराघा घविरोविघीघ । शीघे च विघ्: दुर्घटेघो च घुघाविघी वाघूघघीघघी । घघे च । घारघवघघोघे घीघघेहँ धदि घिविवघी- वाघी दिघवाघदर्घ घघेघ । घघघीघुघघीघ घाघ- दैव घघो घघा" घघोवि । ११घघुघि च ।

घश्रमघनि घो वदि दघर्व इव विहिर्व विविविर्व इव विविघघम् । घघघवीिघ घविघविघा दुघघविघा घर । घविघा" घघुघघघव घघोवेधे ।

घश्रघाघघ इ घघर्व घम्र च "घघवदे घघ । १ घोवे घघ घघाघघघाद् घघघा घाघघाविघवा दघघीविघघवाद दघघाम् । "घीघघीघोऽपि घ घघो दैवाघघुघघोऽपि घर" घघ ४१६ । "घघघम् घम घघ घघो घघोघि घटी घघघाघाघघा घघघाघर्दीघघाघेव घघूघघघा घोघघ घघघघघारघा घघाघम् घधिर्व दर्धाविघघे दघघम् घघघघ घीघघ घघ घावदा ।१४र्हेवि

घश्रघघटा घो घघघविघ घाघघेवा घघघा । घघघोघाघ

घश्रघावल च घघुघघावरघघ घावा ल । १घीघे । "घघी इघि घघुघघवाघ "घधि "घविघीटः घघघघाघोवघा- इघघघघुघघविघघम् च च । "घघुघघघघघरघवघघम् घा घाहिघघा च घघाघघवघाघ घघघी" एवि घहा "घाघूघर्दघघाघघघुघ्दं हि घाघघी" इघि विघु इ घर्घ १घरघघघवघाविघे च

घश्रघघघरहिघो घो घघुघघ घघाघा घघाघ्घ घरविघो घदीघ । घघोघुघाघाम् एघ वि ।

घश्रघविघघा घो घघघघोघरघविघ घघवीविघघ-

धरा । वदलघुर्दे भंगुरगत्वका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्त-लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे “त्वरितगतिश्च नजन-गैरिमुक्तार्य्वरितगतिञ्च यथाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम्।

अमृतदीधिति पु॰ अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे “अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापमसुष्य” नै॰ ।

अमृतद्युति पु॰ अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ । “चरमचरणद्वयमाश्रितिरुग्मम् । अखिलमपरमुपरिगतमिति कलितपदयुक्ता तदियममृतधारा” वृ॰र॰ उक्ते-१पदचतुरूर्द्ध्वपदके २छन्दोभेदे । उपरिगतम् ‘मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्वृत्ता” इत्याद्युक्तलक्षणम् ईत॰ । २सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु॰ उपनिषद्भेदे सा च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूरनालिकाभेदे पक्वान्नभेदे शब्द॰र॰ ।

अमृतप पु॰ अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क । १विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृतं मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदापयत् अतः पालक इति भागवती कथा । “सोमपोऽमृतपः सोम” इति विष्णुस॰ । अमृतं पिबति पा पाने क । २देवे तद्दर्शनेन तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्यमद्यादिपातरि त्रि॰ । ‘भुवनममृतपनामधाम्भृया समधरमद्य मधुपस्तमाजिघ्रीते” माघ ।

अमृतपक्ष पु॰ अमृतस्य हिरण्यस्य पक्ष इवाकारित्वात् । १वह्नौ “अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्,’ या॰ उक्ते सर्वदाहकस्यापि वह्ने न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् । ‘तस्येते अमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी” इति शत॰ब्रा॰ अमृतं स्वर्णमिव पीतौ पक्षावस्य । २स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे “हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्युममृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनः” शत॰ब्रा॰ ।

अमृतफल न॰ अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति) १ यवनप्रसिद्धे रुचिफले “अमृतफलं लघु हृद्यं सुस्वादु ती-नृहरेद्दोषान् । देशेषु सहस्रानां वहुशः तल्लभ्यते लोके भा॰प्र॰ । ई॰स॰ । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री ४पटोले ५पारावतवृक्षे च पु॰ ।

अमृतबन्धु पु॰ अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहोदरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात् तथात्वम् । “ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् ‘अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” इति भा॰आ॰ प॰। अमृतस्य बन्धुरिव ग्राहकत्वात् । २ देवमात्रे “तं देवा अन्वजानन्त भद्रा अमृतबन्धवः” ऋ॰ १०,७२,५, ।

अमृतभल्लातकी स्त्री “सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदार्याढकसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेण्य-पनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् । सितोपला षोडशभिः पलैस्तु विमिश्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां जयेद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् सुवर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च ॥ जवं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं, स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् । स्त्रीषु प्रसक्तं लभते प्रजाञ्च नीरोगसद्वर्द्धियतामिं चायुः ॥ न चात्र पाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानाम् ॥ भल्लातकी शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुडखण्डनात् । घृतांशश्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य मस्य दृश्यते” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

अमृतभुज् पु॰ अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यां तृप्तिमश्नुते भुज-क्विप् ईत॰। देवे “न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति” छा॰उ॰ उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टान्नं वा भुङ्क्ते । २ यज्ञशिष्टान्नभोक्तरि ३ अयाचितान्नभोक्तरि च त्रि॰ ।

अमृतयोग पु॰ अमृताख्योयोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथिवारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु॰ अमृतं रस इव आस्वाद्यम् । १ अमृतरूपे आस्वाद्ये “विश्वानोम विमर्द्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभू” कुमा॰। अमृतस्य रस सारः। २सुधारसे “विद्धा इवामृतरसेन सुखर्जमानाम्”माघ । अमृतं मोक्ष रस इव यस्य । ३ परमात्मनि “स एष वैश्वानरोऽमृतरस इति” श्रुतिः अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलद्राक्षायां (अम्दरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री । सा च “तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं शालिपिष्टकम् । शुभ्रमीषद्घृतयुतं मर्द्दयेदुदपाणिना । एवं सम्बलितं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितम् । ततोऽभ्यधिकसङ्ख्यानि तु चिपिटं मिस्त्रवेन्तितं विधाय पूपकं तेन तस्विकाया घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा जाता वातपुष्टबलवर्द्धिनी” इति भा॰प्र॰ उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृताख्या लता । १ गुडूच्याम्” (अमरलता) इति २ ख्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुरस्य । १ चन्द्रे स हि कृष्ण-

[illegible]

अमृतपत्री स्त्री अमृता पत्री । [illegible]

अमृतवाच् त्रि [illegible]

अमृतवर्षिणी [illegible]

अमृतवार [illegible]

अमृतवार पु [illegible]

[illegible]

अमृतसार पु [illegible]

अमृतसू अमृतं [illegible]

अमृतसोदर [illegible]

अमृतस्रवा स्त्री [illegible]

अमृताङ्ग पु [illegible]

अमृतांशुभव पु [illegible]

अमृताभ्यास पु [illegible]

अमृतायन न [illegible]

अमृतासमास त्रि [illegible]

अमृततुल्ये "उत्तिष्ठ वत्से त्यमृतायमानम् वचो निशम्येति" रघु ।

अमृताश पु० अमृतममरणं यथा भावमश्नुते अश–व्याप्तौ अण् । विष्णौ "अमृतांशोऽमृतवपुः" विष्णु०स० अमृतं सुधामश्नाति अश–भोजने अण् । २देवे । [स्य शब्दे विवरणम्

अमृताशन पु० अमृतमश्नाति अश–भोजने ल्यु । देवे अमृता

अमृताश्मन् त्रि० न म्रियते मृ–वनु न०त० जीत नित्य कर्म० टच् समा० । प्रस्तरभेदे जीवप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टक पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत्र । गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलकटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् "अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः" चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषस्येवासङ्गो यत्र । नीलवर्णे तुत्थभेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे बहुकालजीविनि । "आवभूयामृतासुर्वर्धमान-सुजन्मा" "उतामृतासुर्व्रतएमि" इति च अथ० ५,१,१,७ ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातुर्दास्यनिवारणार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ–ल्युट् । गरुडे तत्कथा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आवृण्वानं महाज्वालमर्चिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशु चण्डवायुसमीरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुडस्तरस्वी । नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापन समास्तरत् पत्ररथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः । प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्त्तत खेचरः । अरान्तरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती । विद्युज्जिह्वौ महावीर्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं क्रुद्धौ तरस्विनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ । सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरेकोऽपि यं पश्येत् स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसाऽऽवृणोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षगः । आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः । अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां ततः" ॥ तृच् । अमृताहर्त्ता तत्रैव । "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्र ।

अमृताह्व न० अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते तुल्यस्वादफलेन आ+ह्वे–क (आराकानदेश) जाते लघुबिल्वाकृतौ (नासपाति) नामके रुचिफले वृक्षे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।

अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी–अच् अलुक् स० । विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।

अमृतोत्पन्न न० अमृत विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् । खर्परीतुत्थे राजनि० । [५त० । मक्षिकाया राजनि० ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्या

अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+भू–अच् । खर्परीतुत्थे (तुते) तुत्थभेदे । अमृतं मृत्युञ्जयं विषयमुद्भवते प्राप्नोति स्वशाख्याचनावत्त्वात् । बिल्ववृक्षे । "अमृतोद्भव श्रीवृक्ष शङ्करस्य सदा प्रिय" तत्स्नानमन्त्र ।

अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्यस्मात् । २मृत्युहेतुभिन्ने त्रि० । "स्मानये श्रयोऽमृत्यु भुवत" ऋ० ६, ४८,१२ "अमृत्यु अमरणहेतु श्रवोऽन्नम्" भा० । मृत्युर्विनाशो नास्त्यस्य । २ विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्यु सर्व्वदृक् सिंह" विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध्र त्रि० मृध् उन्दने वा० रक् न०त० । केनाप्यहिंस्ये । "पृथु मिहोनपातममृध्रम्" ऋ० १,१७,११, "अमृध्र केनाप्यहिंस्यम्" भा० । [स्तिस्तथैव पुरुषोऽमृषा" शत०ब्रा० ।

अमृषा अव्य० न०त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा वृक्षो वन

अमेधस् त्रि०नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० । श्रवणमात्रेण विस्मारिणि धारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे ।

अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न०त० । अपवित्रे । "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्य प्रक्षिपेदग्नौ" इति अमेध्यप्रभवाणि च" इति च मनु । २ पुरीषे न० ।

अमेनि त्रि० मि–नि–न०त० । परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनिरस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यघायन्ति" अथ०५,६,८ ।

अमेय त्रि०न मेय । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावह "रघु ३"इषाकपिरमेयात्मा" विष्णुस० ।

अमोघ त्रि० मोघो निष्फल न०त० । १ सफले, २ अव्यर्थे च ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] [illegible] इति च [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

चमोत न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८,१ ॥

चम [illegible] [illegible] । [illegible] ।

चमक न [illegible] [illegible] । [illegible] । २ [illegible] ।

चमर न [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चम(रि)रीक न [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १०।६, "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] । ८ [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

चमरीपत्र पु० [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चमर [illegible] । [illegible] ।

चमस पु० [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

चमसाध्वर्यु [illegible] । [illegible] (उद्गाता) इति [illegible] ।

चमसिन् [illegible] (चमसिन्) इति [illegible] । [illegible] ।

चमू स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]"

अम्बालिके । न मानयति कश्चन य० २३,१८ । नाट्योक्तावपि तत्रैव, २ अम्बष्ठलतायां, ३ काशीराजकन्यायाश्च । "अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयम्वराः । रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।। "अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपाख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ०प० अम्बोपाख्याने । "मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः इत्यन्वियोक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् । अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादात् भीष्मो यवीयसे । भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा" भा०आ०प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला—क । मातरि ।

अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम् । मातरि, १पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १मातरि २दुर्गायाम् "आशीभिरेधयामासुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्" कुमा०। काशीराजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायां धृतराष्ट्रस्य २मातरि ।

अम्बिकापति पु० ६त० । शिवे । [१गणेशे २धृतराष्ट्रे च ।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ढक्) वा ।

अम्बु न० अवि शब्दे—उण् । १लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला) इति ख्यातायामोषधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः का०प्र०।"क्षातेतराम्बुच्छटा" का०प्र० "विश्रामाय विहङ्गानामानत्राचाम्बुपायिनाम् । "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः । "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । तच्च जलम् रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः तत्तद्भूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वाद" शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः "योयोयावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः" इति मनुना भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ रूपरसौ सलिलस्य गुणा स्मृताः" भा०शा०प० उक्तेश्च "जले मधुरमूलत्वमि । शीतस्पर्शं शुक्लरूपं रसो माधुर्य्यमीरितम्" पञ्चद०। "अग्नेरापः" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभवत्वम् यथोक्तं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" छा० उ० । "तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृ पक्तृ प्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत । तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धा लोके । यस्मात्तेजसः कार्य्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आपाकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः भा० । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" छा०उ०॥ "सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अन्नमिदमिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धि प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा०। "अद्भिः सोम्य ! शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ" छा०उ० "अद्भिः शुङ्गेन तेजो मूलं कार्य्येण कारणम् अन्विच्छ "तेजो वा अग्नौ भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपष्टभ्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति" छा०उ० ॥ "तेजो वाऽग्नौ भूय, तेजसोऽप्कारणत्वात् । कथमप्कारणत्वमित्याह । यस्मादद्भ्योनिस्तेजस्तस्मात्तदा एतत्तेजो वायुमात्मनावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिकाः अभिशोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

मवि यै दवि । प्रविद्दं वि कोवे मारयवमभ्युव ददरः। मार्थे भविमकोवि विद्यानम् ॥ तेन एव सनूपूर्वतकाम-ञ्जूर्द दर्वविलाऽसामभवयः प्रकतैयोऽयवा नापूयो-ऽनुक्तेन । विज्ञामवदेयवेन एव सर्वविवप्रभेव नरेयेवर्दमवि । मर्द मर्हाविवोर्ह मावितिवि ह्निविदय निव विवमममवित्त सवाञ्जारा सममममनुभवदवि । यवा वद्मनारराद्यवीविवा नियोवते समवदि नर्दिषवि वा दमायुञ्जावमवदेन नमावेवि वा । ममाविमादमनु मदमावविवेयस्म एव ममीनुदवि। मनु प्रिविव निवमविमाद्य मिव मदमावद्यमविर्द्ध प्रम-मादि । ममारमदेव मविमवमवि विविर्व ह्वैविनूव विमवभेदात् । देदः मवोमिवा मदमवमनुमोमवो मुमावि दमवि प्रमिूर्व दर्व मम्माविनु मध्ये दमवाम मनुदमवात् मम मवोममम् । मनुमाविनमात्म निव मदमविनुमवम मिव मममोमवात् । ममर्दमा मविविविर्दमोमविमावमवदमावदमामोमवी मेम मद म मर्द दमाम मम मवमवे ममदु मदमावविवेवमुवा मवोम "मर्वादवीऽसौ देवम दमदमम मममम् । मर्द दम ममा मेयो मादिमवी मर्हदेव । मवोमनुमोदयमर्दी । मवे मवुदमोमवी । मदमम मदम मदु मविविवदमम्" । विममादि प्रवमवात् विमु देवमयीमिवम् दमिवं दवम विमुविमर्वाविविवो मम" भावा० । मम ममममूवमवम मवाविवेदेन दयवे मुमदेवाविविवेवाव येदा दर्विता मवा मावावमाववोमविविर्देवदवममम ममोवर्व मर्वि मादम-मावामममर्वं ममम मुर्वविमामवदूवविमूतावित् दापवमममवेवामव मवदमम मरविममो मविवममवम दमदवमते मावविवेमावदामदवदमप्रावमावेभ्रुवमवी मनवोड्दिविविवेदवमवाविव मावेमवविमर्वावि । मम मोविदमविमामवमोममोवनुद्देमवविदेवेन मवदावनुवमममविदवमामावि ममावद्भावमावि मम-मवीडेवे मावमे मनु म मवम मम प्रविमादीमावमो मानुमवेदम मविवदमो मवमवर्वावमवेव मम मनुम मविमावां मूदावम मावमद । मम मुवमविदावा मवदम् । देवानुमर्दुविमावां मदमं विमव । मनुमु-भूविमावां मवावद । मावावमुवमविमावमवदम-ममम दद्राव्यमविमवमनमावमवमवदमात् मनुवि-मावदेवावावे । ममावदाव मर्हाविमम् । मदवा । मार्दं मार्दं मौमार मुवविमि । तेवा मार मवावं मम-

मावावनुमर्विं विम माद्य मावर्द मेवि । मम मादमाव-मुमे मावि प्रावमो मवि मवोव मोरावि मदमिमवं पुर्वोव मावमोदमविवामुमविमवविदमव दमवममावेविव मवाद् देवे मविममवेवि व मवि दहर्व विमवमाव दद मवावि मदा माद्य मवमोमामवमर्व मदाविममे विदमवो व मावर्दमावि वियातव मदमवेवम् । मावदवमाव मुवे मावि मवोव माद्य प्रवा मवार्य मनुमारदीमामनुमे मावि दविवनुमविममदवेवमनुमवम मा पुर्वमवमविमव ममममो पुविवनिमवमवेवीवं मोवर्दं दावते मवतवे मा मावे विदमावमममवावदमावेव मवावावे मोवम् । मदावावमुवमबर्व मदमुवा मर्दविवम् । मदवा । मोवं म-देवं मावर्द मावार्य मावमवमवीदिदं मोवमवविवि मम मवो मावदोवमवीदिदं वा वैवमवमावुवमवात् मददि मवो मवमुमवात् मेवमे मावय मावार्य वा मवमे मोवं प्रम-मर्व वा मोवेपु र्व मावदि मोवमवमवमवविव वर्म देवि । मोवमूवमदोमावमुमवदोवमुविवम् । मवार्वविद्-मवमुर्व मवर्व विवर्वमुवम् । मोवमावेम मवोव विवेवावि मर्व मवम् । व मावमावममवाम् दोवात् मानुमावुविवा-वेन व । मम मम मवावमनुमदमवमवदामवविविवद-मवम मविमवमविदमाविवर्मीविवम मवार्वदेवेमवम मम्पामववि विवात् । मम मर्दं मदवमममविवावि वमिवा-दोवा मद मवमवि । मम मदवा मविमवमोवौ दमवाविवा व मवदोवा । मदविवमावेमावम मर्वेवा मवदोवा । मदरवा दवदोव । मविदमवावा मवदोवा । मदवमु मवावोदमनुमवमवेवामावा-मुदाि व दीर्घदोव । मदवमु विदाविदवमे विवमावि वा व विवावदोव दवि । न वदि मावमोवे व मवि । मावमावावर्विमवर्व मुवावमवावर्व मदावविवि-विवमावोमावो वा विवावर्व मवादवम मर्वेव मम-मवमोमवमादमावमवविविवाविवावमविवि । मोवर्वं दावते मावे मावे मवेवे मवा । मवावर्वं मोवे मा दवमि दविर्व विवेद् । मावम मवोविवं मोवं मदाव-मावमवम् । दोवमवुमर्व देवमावदेमाविवम मदा मावम दविवं मदा विवमीदावमाविवम् । मवम मावृदोवर्व मवूदोवमविवामात् । मावमवविवामवमवमुमो-मावि व । मवावामो विवमात् दोवात् मानुमात् विर्वव व । मम मद मनुवम मवादमावि मवीव । मदवा । मवमोविदमविमवर्वमवैवावमूवमावि मवावविमदि ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं सुम्बकलय उदकमार्द्रिका शिक्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति

अम्बुकण पु० ६त० । शीकरे जलबिन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।

अम्बुकण्टक पु० अम्बुन कण्टकमिव । १कुम्भीरे, २शृङ्गाटके

अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्र । कुम्भीरे ।

अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म्म पु० अम्बुनि कूर्म्म इव । शिशुमारे (शुशक) हेम० ।

अम्बुकेशर पु० अम्बुजात केशरोऽस्य । छोलङ्गवृक्षे रत्नमा० ।

अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर–ट ७त० । जलचरे टिडादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति

अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर–णिनि ७त० । जलचरे टिडादौ स्त्रियां ङीप् । "लूताहिमर्कटीमाश्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्" मनु ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ड । १पद्मे २सारसपक्षिणि । ३चन्द्रे ४कर्पूरे ५हिज्जल इति ख्याते वृक्षे च पु० । ६शङ्खे पु०न० । ७वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथात्वम् । "चापं चाम्बुजसम्भवजान्यङ्कुश पुष्पबाणमिति"-भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं न तु शङ्खमिति तन्त्रसारोक्ते अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहि । १पद्मे २सारसविहङ्गे ३शङ्खे पु०च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १लक्ष्म्याम् । २जलोद्भवे त्रि० । [याम् अच् । शैवाले (सेओयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल–प्रतिष्ठा-

अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा–क । १मेघे, "नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत" माघ "नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने" "स्तनयुत मङ्गिमिवाङ्गिरम्बुद" इति च रघु । २मुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बूनि धरति धृ–अच् । १मेघे "शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोध" रघु "अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः" कुमा० । २मुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बूनि धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि । १समुद्रे । "रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध" माघ २उदकाधारे घटादौ अम्बुधिर्घट सि०कौ० । ३चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सू–अच् । १घृतकुमार्य्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा–आधारे कि । समुद्रे । "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० । "ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते" माघ ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा–रक्षणे–पाने वा क । १जलेश्वरे वरुणे "रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि० । २समुद्रे च ३जलपायिनि त्रि० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्याः । उच्चटावृक्षे । अम्बुयुक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद–णिच्–अण् उप०स० । कतकवृक्षे (निर्म्मली) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्–ल्यु ६त० । कतकतरुफले "फलं कतकवृक्षस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । जलप्रसादकारके त्रि० तानि २२०पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति–भृ–क्विप् ६त० । १मेघे २मुस्तके ३समुद्रे च । ४जलाधारमात्रे त्रि० ।

अम्बुमत् त्रि० अम्बूनि बाहुल्येन सन्त्यस्मिन् । १बहूदके देशादौ स्त्रियां ङीप् । सा च २नदीभेदे । "ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ । सुतीर्थस्याप्यनुत्तमम्" मा०अ०प० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन–ड ७त० । शम्बूके, (शामुक) हेम० । [२मुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच–क्विप् ६त० । १मेघे

अम्बुर पु० अम्ब–बा० उरन् । द्वाराध काष्ठे (गोबराट)हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । समुद्रे । "नैतच्चमोमयकुलमम्बुराशि" सा०द० "अभूतपूर्व्वा रुचमम्बुराशे" माघ "धाम दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशि" रघु ।

अम्बुरुह् न० अम्बुनि रोहति रुह–क्विप् ७त० १ पद्मे "विस्फुरैरम्बुरुहां रजोभि" माघ । २सारसविहगे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि–रोहति रुह–क ७त० । १ पद्मे । "द्रक्ष्यथाम्बुरुहं दिव्यं गोमन्तं नाम पर्वतम्" । "नदीं गोदावरीं चैव सर्वामम्बुरुहां तत" इति च रामा० । अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श०अच् । स्थलपद्मिन्यां स्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः खलिनादित्वादिनि । १ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [स्त्री च ।

अम्बुरोहिन् न०अम्बुनि रोहति रुह–णिनि । १पद्मे २सा-

अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्गर्भं वाचयति सूचयति वच-णिच्–अण् उप०स०ङीप् । आर्द्राद्यपादस्थरविकालिकभूमौ "आर्द्राद्यादि

सिनाचाम रसिचादिच वर्णि"चमूचेतसा दलिवचयनम् । तनुचाके शि मूतिस्वर्णवस्त्रीलोचलञ्जलाचाच्चानम् । चमोतम् "दलोद्वत्वाच गायी च रीडादपाद्वे दलो ब्लोदि । सिचुनराचिधि चमसिद्धाचेनादोद्वौनादवडनच इनर्जनादयनाच । यम चूनसिरदि चुमे यदा चा-हीना' प्रमचादीचमोनार्थे दर्शिचाचि यदा एनो चचनवी चनवि यहसिचते ६।१ चमारिंचद्चाचिचकृंचा-नवोच चादीचानाचावि चावनिचरि चावद् । चमोच राजचा । एनी दौदम्बनाहचे चूके: चमूवनी दच" रघुवम्प । "चमारिचदिचिच चचचामचुचोदर्शिदा चनदि । चमाम दापी चेचा चिपचचारे सिच्चो चावद् । दिप्रमानचम चिनोचचितेच चनदि दर्शिचदा चाद" इति । यन च चचारीनि "म चाचाचार्य चचदृचार्य म देचिचाचरोचद् । चचाचां चाचमचूँच दीचानां चर्ण चचा" राजचा । चचां चाडोदीचमादीचाविचीर्नचचादचः चौ । यदा द्वेच चचाराच चावोचोचचचारिचा । इचचतुच चचा-राच चचचं सिचिदं प्रयोद् । चाच चेचिचिच चैव चानां चचचिचां चचा । चद्रचचां च चुचौरि चूर्णचद्रचिचा इती । न चुर्चात् चचचं चूते चूचचेचावि चहति । चतुच च । "चचिनोचिनिचर्चेच चिचरा च विचचचा । चच चाचोरिचे चर चार्च चचा न चचोच् । चचार्च चर चाच चा चचचाचीं दिचे चचा । चचच चैव चर्चचं चचाचाचचचं चचम्" विचुरचचम् ।

चमू वाहिन् त्रि चम्प्रवारे देवे वहति चच–णिनि चीप् । १ चाडचारे । २ चचाचिचम्पे त्रि । [चाडचारे । चमू वाही स्त्री चमूप्रवारे देवे वाही यचा चौरा चीप् । चमू वार्य ह चमूमि चहति वच–चच चाप॰ च । १ चचची दैवे । "चाचम चचाचिरिचचचाद चचीचिच चाचिचचचचाचा" "चचचचचचिचामचाचचैरच चाद" इति च चाच । हचवे । त्रि चचचाद्रचचम् । चमूवाहिन् त्रि चमूमि वहति वाहनी चच–णिनि ६च । १ चचचाचे त्रि । २ दैवे २ हचे च ह । चमू वाहिनी स्त्री चमूमि वहति चाचाचार्ये चनदि चच–णिनि ६च चीप् । २चोचाचनेचनार्थे चार्चनिचिति चाचोदे २ चचचाचिचचचां सिचाच । चमू विहार पु॰ । चचचाचाचाम् चचरचाहो "चहरच सिचाचचिचं दर्शिचा चाच । [देदूचचां चचचाचाचि । चमूविचचा स्त्री चमूमि दिचचनि विच–चच् । चचाच-

चमूवेतस ह चमूचाडोचैचा चाद ह॰ । चचोरी । चमू विरोचिका स्त्री चचा विरोध चचार्ये चचू चोचन् चचचिरोचे । [(चोंच) इति चाचाचां चचोचचचू । चमू वर्तिनी स्त्री चमूमि चर्तिन चच–णिनि ६च । चमूसेचनी स्त्री चमूमि विचचे चीचचः चचच चिच-चत्ये चाद् देच चीप् । चौचचेतचचचीचाने । चमूहन न चचच चच चर्च चच देचचचाच चच-चाराचचुच चदः विप्+च–च । सिदिचचहचे चपीच । चमू ह चवि–चच्दे इवि न चद् । १चचची १चहनि सि॰। चमू चमी चा चा॰ चच देच । चचनदे चाचिच चाचचे चाचचे चचमू दचिचेचे दैच चाचचे चचोर । चचा चम्पू न चाचती चाच–चाहम् "चचचे चचो चेचि च्चा चच–चचे चचद्र ना । ।चचे "देचमाचचर चाचा चोचचचा चरिचिचदिच" ? । "सिचोचचा चचच-चारचचा:" इति च चाच । "चरिचचाचाचचचेच चर्चेचा" सिदा । "चचचचचचाचचचा सिमचेच प्रचोचर्जे" इचा "चचदौचमाचचचचचचे" इति चैच । १दि चचचेचाचाद् चचाचचू २ सिचचोचे, देवी चचच-चचूचोचे सिचमनाद् चचचीचचाच चचचू । १चचूचैचेच चीच चचा चचूचाचाचाचाचा इचचचचो चर्चिं" चा च चचो । इचचचां चचचचचनाद् इचाचचचचाचिचिचि चद्दे चचच । १चचचे, द्वे देचार्चचा चचाचचचना-चचा । चाचि चचा चचाचि चचाचार्य चाचि देच चचचाच विचरीचाचा" इति चावि । देचचचचाचेचमी । चौचि-चोचे चचमाचचचचाचे । चोचचचोचाच चचीच इचिच चर्चे चचचाचचाचा चचाचाचिचचरी च । चचा "चाचाचिचचचचचः चचचुचाचनचाचाचचचचा । चाचरा चिचचीचचचाद् चच चचद्रचोऽचिचचा चाचचा ? "चच चिचचिचिचचाचचचीचि चचिचच्च चचीचच चाचचचचा-चिचा सिचेचचाचाचचाचच चचचचेचचचे चौ च चचचौ चच चचच चाचाचिचचाचचचचचि चचचचचिचिचाच-चर्चचिचच चचाचाचाचचचाचाचाचिचा चाचाच चचचच चाद चचचुचाचाचचाचाचाचाचा चचचाचिचाचच चाचा चाचचचेचा । चच चचचाचचा इचिचा चचचिच-चदेच: "चिचेचचाचाचाचोचि चचचिचचिचाचेचा चच चचचिचि चचीचीचि चचं दि चाचचाचीच चचाचेचे-च चच चि" । देचचचेचचच चिचाच चचचो चचि: चच-चाचचा इचि: चाच चचचचे" च चौ । चच चचा-

शङ्कराचार्य्येण सेतुसंग्रहव्याख्याने दर्शितोऽस्माभि यथा "अम्भाय तुष्टेरम्भस इव महत्त्वात् उपदेशरूपशब्देहेतुकत्वाच्च अम्भस्तम् अभि—शब्दे इति धातोरसुन्नन्तस्य शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्"। छायायाष्टधियो द्वि०व० मिरु०। [रा०नि०।

अम्भ(भसा)सार न० अम्भसा सारं वा सत्यम्। मुक्तायां

अम्भ(भसू)सू पु० अम्भांसि सूते सू-क्विप् वा सत्यम्। धूमे हे०।

अम्भसानिधि पु० ६त० अलुक् स०। समुद्रे "शिलाभिराश्लिष्ट इवाम्भसा निधि" माघ।

अम्भृण पु० भृण—शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि०। १महति निरु०। २भयङ्करशब्दकारके "पिशङ्गभृष्टिमम्भृण पिशाचिम्" ऋ० १,१३३,५, "भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्ध वेति" भा०। "कुम्भीभ्याममम्भृणौ सुते" य० १८,२७।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन—ड ७त०। १पद्मे "गिरा सुधाम्भोजमिव युयोज" नैष०। "पद्माम्भोज सरस्यधिवसति सदा शोणदशाधरस्ते" का०प्र०। २सारसे ३चन्द्रे "पिबन्ति त्वन्मुखाम्भोजच्युत हरिकथामृतमिति" भाग०। चन्द्रादेशामृतच्युति सम्भव ४कर्पूरे च पु०। ५शङ्खे पु०न०। ६जलजातमात्रे त्रि०।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूह (ख)षण्डच्। पद्मसमूहे "कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्" माघ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधिकरणोऽपि साधु वामन। चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे ब्रह्मणि अब्जजशब्दे विवरणम्। "अम्भोजजन्मजनितस्तदनन्तरगतो वत्सामितो मत्सपान्" भाग० अम्भोजजन्मन' हिरण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोज हरिनाभिपद्म योनि उत्पत्तिस्थान यस्य। विधातरि। अब्जभवशब्दे विवरणम्। "सद्मसमुपगतोऽह पूर्व्वमम्भोजयोनेरिति" प्रबो०।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुष्करा० इनि। १पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मयुक्तदेशे च।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा—क। १मेघे, २मुस्तके च। ३जलदानकर्त्तरि त्रि०। [२मुस्तके ३समुद्रे, च।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृञ्—धारणे अच्। १मेघे।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा—आधारे कि। समुद्रे। "समूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा"। "अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति" "अम्भोधिर्विकसित वारिजाननोऽसौ" इति च माघः।

अम्भोधिवल्लभ पु० ६त०। प्रवाले राजनि०।

अम्भोनिधि पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि। १समुद्रे। "मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्" कु०। "अम्भोनिधिर्वहति दुर्व्वहवाड़वाग्निम्" चौ० प०। [समुद्रे।

अम्भोराशि प० अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात्।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह—क। १पद्मे २सारसे च ३जलजातमात्रे त्रि० "हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्" कुमा०।

अम्मय त्रि० अपां विकारादि अप्+मयट्। १जलविकारे २जलप्रचुरे च "सौरीभिरिव नाड़ीभिरमृताख्याभिरम्मय" रघु। "नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया" भाग०।

अम्र पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम—रन्। आम्रवृक्षे। फलपत्रादौ न०। एव प्राय सर्व्वत्र वृक्षवाचकेषु।

अम्रा(म्ला)न पु० अम्ल रस सर्व्वत्र मलपुष्पादौ अवति व्याप्नोति अव—अण् वा रस्य लत्वम्। (आमड़ा) आम्रातकवृक्षे। स्वार्थे कन् अम्रा(म्ला)तकोऽपि।

अम्ल न० अम—क्त। (घोल) १तक्रे। (टक्)रसभेदे पु०। २ तद्वति त्रि० "कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन" गीता। अम्लरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा। "दाड़िमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिड़ीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफलवकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्ग"।

अम्लक पु० अल्पोऽम्लः अल्पार्थे कन्। (मान्दार) लकुचवृक्षे।

अम्लकाण्ड न० अम्ल काण्ड यस्य। लवणतृणे राजनि०।

अम्लकेशर पु० अम्ल केशरोऽस्य। बीजपूरे (गोड़ानेबु)।

अम्लचूड पु० अम्ला चूड़ा शिखाऽस्य। अम्लशाके।

अम्लजम्बीर पु० अम्लो जम्बीरः। (गोड़ानेबु)जम्बीरवृक्षे।

अम्लनायक पु० अम्ल रस नयति नी—ण्वुल्। अम्लवेतसे।

अम्लनिशा स्त्री अम्लरसे नि शेषेण शेते शीङ ड। शठीवृक्षे

अम्लपञ्चफल त्रि० "कोलं च दाड़िमञ्चैव वृक्षाम्ल चूलिका तथा। अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" जम्बीर नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतस चुक्र। तिन्तिड़ीक बीजपूरमम्लपञ्चफल स्मृतमिति चोक्तं फलपञ्चके।

अम्लपत्र पु० अम्ल पत्र यस्य। अश्मन्तकवृक्षे।

अम्लपत्री स्त्री अम्ल पत्र यस्या ङीप्। पलाशीलतायाम्,

अम्लपनस पु० अम्ल पनसः कर्म०। (मान्दार) लकुचवृक्षे।

अम्लपित्त त्रि० अम्लाय पित्तम्। रोगभेदे यत्र भुक्तं सर्व्वं

नक्षुनस्य मित्रदोषेवाक्षरणां मीदते दक्षिम् ऐम्भोदे ।
अक्षपूर न अक्षेन अक्षरोन पूर्यते पूर गर्भणि नम्
वैद । इत्यादौ (लिङ्ग) राजनि ।
अक्षपात्र इ अक्ष पार्श्व मध । (लिङ्ग) इतिजाति इत्यादौ ।
अक्षमस्था स्त्री मन-मर्षणि अप् । अक्षमत्वे अम्भेदे ।
अक्षमेदन इ अक्षाणि मिदतीऽभी मर्षणि क्तुर । अक्षवैती
अक्षरस इ अक्षो रसः । अक्ष रसे । १वाणि मि ।
अक्षरहा स्त्री अक्षाम रोहति रुह न । वाक्यमलापमहाम्
अक्षयोनि(नि)का स्त्री अक्ष रदं दाति अक्षाणि अक्षर।
मधूनति अक्षपात्रानाम् हीनमति मन-स्त्र् इ
अक्षम् । (वाक्यव) इति ख्याते प्रख्याते । अक्षोभीमन ।
अक्षवती स्त्री अक्षो रदो विद्यते तस्या अक्ष+रदा मतर्
अक्षवाक्यम् । (वाक्यव) ख्याते प्रख्याते ।
अक्षवर्ग इ अक्षरसमानानां वर्गे । इन्द्रयोर्गे अक्षर
इत्यामद्रुमो । अत्र अक्षरादे १११ इत्ये स्मृतम् ।
अक्षवती स्त्री अक्षरवती नदी । विदर्भिकामतकल्मेदे
अक्षवाटिका स्त्री अक्षस्य वाटिका स्थानमित्र । मालवी
मेदे । विदर्भराजवौकरतम अङ्गुसमात्रम् इत्यादम् ।
अक्षसाधु इ अक्षरलिनो माधु मालेदे । (बुध
माथा) इति ख्याते बुधे ।
अक्षसील न अक्षस्य गौर्ज माण्डम् । (लिङ्ग) इत्यादि ।
अक्षसूत्र न अक्षरवौतये मध । (लिङ्ग) इत्यादि
अक्षयौतक इ अक्षायौतक इत अक्षर । (बुध) ख्याते बुधे
अक्षयोगक इ अक्षः पाषौ मध । (बुध) इति १ ख्याते
बुधे । २ अक्षमाणि मातामं इ ।
अक्षसार इ अक्षोदरस्य सार अध्याय मध । १ बुधे
मिला इ इ१मिनादे न । ३ मापिकेन । [ख्याते इत
अक्षहरित्रा स्त्री अक्षरलनिता इरिता । (मानहरिता)
अक्षा स्त्री अक्षो विद्यतेऽस्या वर्ष मातृय । विभिनाद्य ।
अक्षाद्य इ अक्षर अहवाप्यवर्त्त मध । अक्षे ।
अक्षातन इ न मातति अक्ष-अन्न न अ० । अक्षोदेवी ।
अक्षान्न इ अक्षति अद-मर्षणि स्त्र इ अत्र । इन्द्रलयादे ।
अक्षाल इ अई-अ न इ । माद्रवा इति ख्याते अक्षा
प्रख्याते । २ मामनिक मि । "अक्षानलाहां माना
निरमूर्त मास्तराम् देनी । इ अक्षेन । [मानम् ।
अक्षानिनी स्त्री अक्षानानां समूहा अनूह इति । र्षिद्र
अक्षिका स्त्री अक्षर अर्जं अमृ । विभिनाद्य । अक्षानौदि-
र्मणि मा न रदाकारमाना १ भेदनिरर्मा २ अन्ना-

विक्रमात राजनि० । अक्षोभन ख्याते मा मृ ।
१ अक्षोदारि मैदि ।
अक्षिकावटक इ अक्षिमाना रणः । मानपाषोनी (मल
नदी) इति ख्याते माक्षेदे मधा "अक्षिणां मर्मिनाद्य
अक्षेन रूप वर्हित । मधीदे अक्षयाणि मरणम् मक्षेम्
इमा । अक्षिकानरूपम इ रूमपञ्जिवीसमा मा इ ।
अक्षी स्त्री अक्ष+भी दीप । माक्षेभीम् (मालरत)।
अक्षोटक इ अक्षम् पर्व मम मध । (अक्षुला) इति
मामरूपादे ।
अक्षोद्गार इ अक्षस्य उद्गारः । अक्षरलपूर्णे ख्याते ।
अघ मही मृ मा अघ वैद । अघते माणिक अमानक
अवायान अघायमे । अघ अरणदिलमनि अघ
इदमनि इदाजनुता दक्षिणीमानिवयूर सुमौरम्
दीविनिङ्गपमाना मनु १८ ९६ । इदमनि विदौ-
कैदिक्ष " माण ।
अघ इ इति इदमनेन इन-मर्षणे अप् । । मङ्गले इम
वर्मणि, २इलसादके-दैव्ये च इत्यादूनलका इदवीन-
रूमानिका रदा मत वर्षा । वदवीदेमीनम
३विकामे च । अघते मक्षयेम । ४अर्द्धवाक्ये रणमाद्यूक
सूचकामे ५मावनि च "अघायां मद्याषान् रामायापणि
अविसूदेषामले मङ्ग दिवा मक्षमानिक च मा मक्षमानि-
मुनतुमवैदेन दि मलीयसामभिमानि" इति मद मा ।
"अघा माय मद्द्दा इत्यविनिमिता दिवैवमानि
वीमाद्यीन मा । ते माया सूकाते विनमोनाम । दैवो
अद्यर्षिमहाणां अप्रदा मदावा वर्षितंक्षा मधा च
मायामदे सोमकमानां मनीदिमकषाः मा "१
१ मबार सौवा हवं मत् मत १ मत मणि
इति" मदा इदामरा मनोमा मवनि मदा देनि
इर्वमीममनि मदा म मदयान मध दर मदिनीलम
मौमाम् । अवमाना अवमानी इति मा । मघदा
म्मिती ६ मालदमाले च । "अघा मनाय दिनिमाना-
मदैता वैमनि" मा च "मदौ माय मक्षेपूर
मदौ प्रविनुपमरङ्ग च मदा मदनि दा ते मदवानां
मर्दौ दिविमान मदौवनिदे मिला माहा मनौदा
मैमाद्यारवदिमानाम मंदनि मद्यमदे मानवर्णनि
मदरदे मामे मिदा माद्यानां विद्यमानमदामलीति
मा सूक्ष्म अघम मक्ष मदानद्यापनवयौ मा देव
राजरिमानां मीनानि मौत्तमम मलिदूमनौदनमामा च

च चतुरङ्कोभाग चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्ते तस्मै, कृतनामकृते, यदा द्यूते शरत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामकृते विजिताय अधरेया भवन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेयान् व्याकरोति त्रेतेति। अयस्य यस्मिन् भागे त्रयोऽङ्काः स त्रेतानामाय यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामाय । यत्र एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति। तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्त्वा व्यक्तीकरोति चतुरङ्क इति तदन्तर्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्रेतादयस्तेऽप्यन्तर्भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरि । यन्ति शारा अस्मिन् इण–आधारे अच्। द्यूते सर्वशारगन्तव्ये ७स्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते अच्। ८गन्तरि त्रि०। चिदया वा नाम ऋ० ६,६६,५ ।

अय पान न० अय द्रवीभूत तप्तलोह पीयतेऽत्र ल्युट् । नरकभेदे यथा भाग० ५स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम् अयःपानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं ‘यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्य वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति’ इति ।

अय शूल न० अय इव शूलम् उपतापकम् । १तीव्रे उपतापे, २लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयश्शूलमप्यत्र ।

अयक्ष्म त्रि० नास्ति यक्ष्मा रोगोयस्य वेदे नि० अच् समा० । १नीरोगे रोगशून्ये “यथा न सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत यजु० १६,४ अयक्ष्मं नीरोगम् वेददी० । ५व०। २उपद्रवासाधने “ तयाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज ” यजु० १६,११, “अयक्ष्मया निरुपद्रवया” वेद दी०

अयज्ञ त्रि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतयज्ञे । “पणी’ अयज्ञ अश्रद्धा अयज्ञान्” ऋ० ७,६,३, ।

अयज्ञिय त्रि० न यज्ञाय हित यज्ञ–घ न०त०। १यज्ञकर्मणि दातुमनर्हे माषादौ “अयज्ञिया वै माषा” श्रुतिः यज्ञकालेऽतुमार्थेऽप्यथर्व्वे च अयज्ञियवाग्वचने भ०भ० २यज्ञ कर्त्तुमनर्हे अयस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयज्ञिया वै गर्भास्तमेत ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति” शत०ब्रा० ।

अयज्यु त्रि० यज–वा० उ नि० युट् न०त० । १यष्टृभिन्ने २यज्ञविघातके च “यामस्त्वमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते । ऋ० १,१३१,४ “ यजेदयज्योर्विभजातिभोजनम् ” ऋ०२,२६,१

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न०त० । अकृतयज्ञे । “अयज्वानमदृष्टिगम्यमभिषेवत्येति व्याहरन्” भा०द्रो०प० षोडशधा पाठ । “योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः” “अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरं वै तदुच्यते’ मनु ।

अयत त्रि० न यम्यते यम–क्त न०त० । १असंयते असंयतेन्द्रियनिग्रहे । यतते यत–अच् न०त० । २यत्नशून्ये ।

अयत्न पु० अभावे न०त० । १यत्नाभावे आयासाभावे “तद्वाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न कञ्चन” मनु । न०व० । २प्रयासशून्ये त्रि० “तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम्” रघु ।

अयत्नवत् त्रि० न यत्नवान् । १यत्नशून्ये “तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वतिः” “तत्र तस्येविति” पा० वा वति । २यत्नशून्य तुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न०त० । यस्य यथा विधानमुचितं तथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति यथा योग्यत्वं यत्र । ४अयोग्ये ५अयत्ने च त्रि० । “तका अयथ कपर्देतत्” ऋ० १०,१८,१५ “अयथमयत्नेन लीलया” भा० ।

अयथातथ त्रि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथापुरयोरिति” पा०निर्देशात् नि० स० । १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । “दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च तद्भवत्ययथातथम्” मनु । यत् कर्म्म यदर्थं क्रियते तन्न साधयति” कुल्लू० तस्य भाव ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धि आयातथ्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न० ।

अयथार्थ त्रि० विरोधे न०त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभव । स च तदभाववति तत्प्रकारक ज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् । तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम्

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हार्थे वति । अननुरूपे यथोचितभिन्ने । [२स्वल्पे त्रि० ।

अयथेष्ट अव्य० न०त० । १इच्छानुरूप्याभावे । अर्शआद्यच्

अयन न० अय–भावे ल्युट् । १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्य्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथाहि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्द्धं मकरादिमिथुनपर्य्यन्तम् राशिषट्कं क्रमेण उत्तरायनम तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्य्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एव कर्कटादिधनुः पर्य्यन्त राशिषट्क क्रमेण दक्षिणायनम तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षिणामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

[illegible] दिवसेऽपि ... [illegible] ।
अग्निपूर न॰ [illegible] पूर्वे [illegible]
[illegible] । (तिष्ठ) [illegible] ।
अग्निमत्स पु॰ [illegible] । (तिष्ठ) [illegible] ।
अग्निमन्था स्त्री [illegible] । [illegible] ।
अग्निसेवन न॰ [illegible] ।
अग्निरस पु॰ [illegible] । [illegible] ।
अग्निवह्ना स्त्री [illegible] । [illegible]
अग्निशोणि(चि)खा स्त्री [illegible]
[illegible]
[illegible] । (वाचस्प) इति ख्याते [illegible] ।
अग्निवती स्त्री [illegible]
[illegible] । (वाचस्प) ख्याते [illegible] ।
अग्निहर्ष पु॰ [illegible] । [illegible]
[illegible] । तत्र [illegible] ११२ [illegible] ।
अग्निवधी स्त्री [illegible] । [illegible]
अग्निवाटिका स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
अग्न्याशय पु॰ [illegible] । (पुंस
[illegible]) इति ख्याते वृक्षे ।
अग्निबीज न॰ [illegible] । (तिष्ठ) [illegible] ।
अग्न्युत्थ न॰ [illegible] । (तिष्ठ) [illegible]
अग्निवेतस पु॰ [illegible] । (पुंस) ख्याते वृक्षे
अग्न्याकर पु॰ [illegible] । (पुंस) इति १ ख्याते
[illegible] । २ [illegible] च ।
अग्निसार पु॰ [illegible] । १ वृक्षे
[illegible] २ [illegible] च । [illegible]
अग्निदीप्ता स्त्री [illegible] । (वाचस्पत्या)
अग्न्या स्त्री [illegible] । [illegible] ।
अग्न्याशुग पु॰ [illegible] । वृक्षे ।
अग्न्यालय पु॰ [illegible] । [illegible] ।
अग्न्यादेय [illegible] । [illegible]
अग्न्याम पु॰ [illegible] । [illegible] इति ख्याते [illegible]
[illegible] । २ [illegible] । "[illegible]
[illegible] । ३ [illegible] । [illegible] ।
अग्नायिनी स्त्री [illegible] इति । [illegible]
अग्निका स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

[illegible] । [illegible] ।
। [illegible] ।
अग्निष्वात्तादक पु॰ [illegible] । [illegible]
[illegible]) इति ख्याते [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
अग्नी स्त्री [illegible] । [illegible] (वाचस्प)।
अग्नीटक पु॰ [illegible] । (वाचस्प) इति
[illegible] ।
अग्नीध्र पु॰ [illegible] । [illegible] ।
अघ [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] १८ ६८ । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।
अघ न॰ इति [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
"[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकचक्रभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पातावधिकचक्रभोगसाधनार्थं पूर्व्वसम्पातावधिक पूर्व्वाधिकारोक्तो चक्रभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्सम्पातचक्रात् । अयायनांशज्ञान तु षट्शतभगणेभ्य पूर्व्वोक्तानुपातरीत्याहर्गणादुच्चभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणमितत्परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गगतामन्तर्गतत्वक्रमेण चलन परावर्त्तनमिति भुज साधितस्ततो नवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि मित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुट दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये । प्राक् चक्र चलित हीने छायार्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलित चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तर दृश्यत इत्यर्थं । तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये मध्यपरमलम्बस्य वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यं साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीत स्पष्टः सूर्य्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्त प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्य्ययोरन्तरांशैः चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुख तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्ति । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथ ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्वोयुगे भाना" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादित प्रथम मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्त प्राक् गत्वा ततः परिवृत्य मीनमेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशे मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुन सप्तविंशत्यंशे मीनमेषपर्यन्त आयाति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चात्कृतिभेदेन एकोऽयनभगणोभवतीति प्रागुक्तै ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशा तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्टमासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभि ६०कलात्मकोऽंशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकला प्रतिवर्षमयन स्यानचलन मायाति अत्र प्रागित्युक्ते सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैपरीत्यापत्तेः। तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशा २५ कला ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशाद्यो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्वा भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्वा परावृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः तत प्राग्गत्वा मेषसप्तविंशत्यंशेस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अयनांशादि स्यात्। न च तत् छायादिसिद्धं प्रथम प्राग्गति स्वीकारे तु प्राग्गत्वा प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्यन्त गत्वा पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशा गताः ततः पश्चाद्गत्वा मीनस्य एते २०।२५।४४ अंशाद्योगतास्तथा च पश्चाद्गत्वा मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्विदां सम्प्रदाय । अतएव एतदयनांशादायैव ग्रहस्पष्टादिक ग्रहण साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीन्तना ज्योतिर्विदांशिरोमणय सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमा श्रीमन्तोबापूदेवशास्त्रिण अयनचलनस्य दृष्टान्तेन सर्व्वथा

द्विपते तत्र कर्मकाल भीरे मलूर्विर्गोरिव वर्तीति च कर्मेण भविष्यत् । 'वसन्तमिव मलिनवतीव रमुखे रवसमावर्तमासी या हि मरिमासिकावलम्बमाना । वर्णोचयुक्ते प्रचारानिवेन मलास्या संमलमासरु राशि-चक्र मिरामारत्वा दोषावलमलेन वर्गसिद्धांतसर्व च प्राप् मलाय मलिमेवति । मुनिवचनात् मलमासा स्त्रि ११।८ मलूपतिर्वैविवर्णमलोक प्राप्य मलासा मलीति ।८ मलमलमलीर्ण मलिदामलर्म मासुमला इत्र भवत्, भलाइमा च इनः प्रामवत्ती । यदा नैवं राशिसङ्क्रमणमासार्थ प्राप् भवति यदा राशि मलमिदं दीमादिमलाधात् तदनामदेवैवमलामाधिकनैव भवतः मासि प्राप्ते प्राप्ते या मासे रवादि मलावी प्रवाहमलमार । यदा तु मलादमली यदा विहितमोसाहिमानात् तवेन यदि मलदे मलयति च मासे मलावी मलावमलार इति भेदः । रसानोत्र यविमा-मर्थ तेन राशिमानात् मलाइत मलप्रमाणमलार । प्रमाद औमाविहोत्रमाविदीका मोमासात् मलादेवरि कांचे इमेहानी विमादिदेवमाविमीवति दर्श विष्णु मलाहोत्वावचि मलदेव यर मलमलादुनमार ।। मलमलमलादेव या प्रमाडप्रमलादोमार । द्विमादविमीमा मलादिमात मासादमिमेतत च दोमामविदि विवाले भविष्यत् । मरये यत हि । आलमलमासमासे मासे 'मलीहि-मासमर्देदि' इवेमानिमेरिमेमलमूमप्रमीमलावे च मासेन च वर्षेण मलामासमर्मिवा इति मीता । मासादे वर्ष । इत्यपि, अन्ते दशावासे दत्वासे "पा मरमालर्णं मृत्तिवि वदा । मानुमरादिमलरु मुनिवत्ता रवमासर्गवेरे । संसारी च "अमावे मासवार्षिकेति" मीमत्रक । मलादि मीमामो हि दूषातो मलवर्तमालप मानस तम मामनमा निमदं मलदं मलमलेन मदाइत मदादमा मुंदाके विमदं न मर्वतं मला इत्यमासमा मामविमक्षमल मामपासो मलमक मीतिविमलो दलवो मलति दार्थ विमते मलवमलमलामादिमापमाद विविदयविलोवते । सर्व विहासे । मि मलमासो मूते मासा मल प्राप मविमलती । मत मास दिमलाहत मलावादमासीनाडीक्रिमा दमामांमा विदेवा मलमाविमा । मत्र मलादमलात् प्राविमलामा-मरलादिमलु इति । "मासो मलं मलीना मलं मासि-मलं मलाविदेविमलमालामानीमलमलमर्देमुक्तिमलम ।३ वे मदाङ्गे प्राप् मर्वत्रिमा वे मि यत मर्वविमलमलमा तथा

विंमलमा मलमलविमर्जः । मरिमासी प्रमाणारतमे मलमा-नात् मत् दलमलमासी । मल मरिमास दमरेव मलम-पूर्वमलमासार मलोत्मवा मारवलमाहू च मलादि-मार दर्शमहा मात । मया च मत् दलमलमौ आमा मरा-मर्शं मलादिवर्त मासीनावर्त मलादि मलमासात् तवैव मविमलोत्मलमलत इति भविष्यत् । तत्र मर्च मवि-मल देवदेवता ममलमा मविविशुद्धामलमवति मरा मरा-मल मलादिवर्त मलति मलीनादि शुद्धो प्रवेव पूर्वन्त-मति मलोति मदाप्त ममलमलार्गविमलित्रिमा मोदिमवी ममवा । तेन मामिमुत्तमलमलु । मविमासमवर्तोत्राधिकु वंशादवाले दलमालात् । मल मि मलमास इति मास मासादिव । दुमे मलमासो हि मवर्ण मामिव मलो" इति मीमविमामविरोमाद । "मत् मलादिवर्त मामविदि" मनुविदीमोक्षेव । मलमेमाद मा मामू मर मलुविमास् पूर्विमलमीनवर्मेदामदिवेमामात् मर्व दम-मादिमं मामते मल मलमलामेव दामाविदम मला मामल-मामासामो दमादिमर्मेमाद्रमामाविमुपिमा मलमा मला च मा । मलामामिमुविमा दमामा मलम-मीमा इति मामवर्तोः । मदर्वमलमु शैलमांमलम-पूर्वादिदलमलमामुमुनीमाद मात पूर्वादिदलमामलमलामा-मलदलमलमा मलामर्वमामलमलामेव मामिमा-मामदर्तादिवं मामल । च वैवमात्, विवेशोतः । । मामा मलमलमा मरदर्व मर्व पूर्वादिमालरोमत । मादिमहा-दलमलमलमामलमार्गमा मलमली । मलादि मलमलमालुप प्राप् मामिविदिमेन मलमलमो मामल मलमो मलमालुप मर्व मर्व मलादि मामिविमुत्ता मिवदमाविमलमावें मदर्मनमपालात् मामिमा मामा । मरादीमलीवलीमामा मासो मासर्व तु मेवमादिमल मरमार्न मामिमाम मदर्शमान् मामादिवि मदर्थ मामामरदमादिवमलु । देवदेवता मामिमलर्न मवार्ग मविमा मर्विमलर्म मलमीमामलमिर्व मदा मराइत मलान मामल मलामा-मात् पूर्वम: मलादिमलमंमविमत्रु । मया च मुमादिमुम-मामिविमूपालमामामामिमलामविमलमहो देवामहा मामामामामदमीमामदिमल मलमामात् पूर्वमल च मामिदमासेर् मला । विमल वे तु मलुमामु वा मविम-मामः मूर्वमासी मा मम । मलाते मलुमलमीमामीन-दामराममात् मामलमामा । पूमलमामामीवे तु मदो-मामीमेदादामरमात् मामिमलूमामो मलादिमामामी-

गात् क्रान्तिरुत्पन्नेति सम्पातावधिकभचक्रभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पातावधिकभचक्रभोगज्ञानार्थं पूर्व्वसम्पातावधिक पूर्व्वाधिकारोक्तो भचक्रभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्या पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतभचक्रात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्शतभगणेभ्यः पूर्व्वानुपातरीत्याहर्गणादुपचक्रभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणामित परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानस्यारम्भे पश्चिमावलम्बनमाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः साधितस्ततो भवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः किमित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्यौ कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्तत्प्रवृत्ते प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये माध्यपरकृतस्तत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यं साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्य्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्त्य पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्वो युगे भानां" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादित प्रथमं मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्य्यन्तं प्राक् गत्वा तत परिवृत्य मीनशेषपर्य्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैर्मीनचतुर्थांशपर्य्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुनः सप्तविंशत्यंशैर्मीनशेषपर्य्यन्तं धावति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैरष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणो भवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैर्यदि १०८ अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्टमासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति तत्र यदि ६६।८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोंऽशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकला प्रतिवर्षमयनस्थानचलनमायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशैक्यस्यानुपपत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणा १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मको भगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशा २५ कला ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशादयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्वा भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांश यावत् पश्चाद्गत्वा परावृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः तत प्राग्गत्वा मेषसप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अयनांशादिः स्यात् । न च तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गति स्वीकारे तु प्राग्गत्वा प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्य्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशा गताः ततः पश्चाद्गत्वा मीनस्य एते २०।२५।४४ अंशादयो गतास्तथा च पश्चाद्गत्वा मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्विदसम्प्रदायः । अतएव एतदयनांशादायैव ग्रहस्पष्टादिकं चक्रेण साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीन्तना ज्योतिर्विदांशिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीमन्तो बापूदेवशास्त्रिण अयनचलनस्य खण्डनेन सर्व्वथा

[illegible]

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति। "यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति" तथा छन्दोगा अधीयते। "यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति" तैत्तिरीया अपि ब्राह्मणे पठन्ति "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति" एवं चादित्यगतिसापेक्षोऽयनविभागः सौर- मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् "ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति" केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयम- भ्युपगच्छन्ति "माघमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं श्रावणमासादिकैः दक्षिणायन- मिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्तकर्मानु- ष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिकमेवायनद्वयकालः इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम्। उत्तरायणस्य यागकर्मा- ङ्गत्वं कल्पा अधीयते "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसत्तो भूत्वेत्यादि"। चौलादीनामुत्तरायणकर्त्त- व्यता गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धा। अन्यत्र देवताप्रतिष्ठादीना- मुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह "देवतारामवा- प्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्- फलमवाप्नुयादिति" उग्रदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् "मातृ- भैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने इति" कालमाधवीये माधवः। "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता"। सू०सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते। क्रान्तिपातारम्भस्थान- चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति। तस्य स्फुटा- नयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते। "संक्रान्तिषु यथा कालस्तथैवेऽप्ययने तथा" का०मा० स्मृतिः। एति पश्चाद्विमनेन करणे ल्युट्। १२सत्रविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे। अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण्। आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि०। "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता। द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्च- राद्यायनदिक्कमायनमिति आयनवलनमस्फुटेषुणा षड्गुणा द्युगुणभाजितं हरम्। पूर्णपूर्णेन्दुतिभिर्द्विशान्वितव्यस- भोदयहृदायना कृता "अस्फुटेषुरथवायनांशकैर्वा

यदि स्यात् फलकला सुरायनाः" इति च सि०शि०। अयने भवः ठञ्। आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अयनकाल पु० अयनाधारः कालः। अयनांशाधारे काले।

अयन(च)चलन न० ६त०। अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन–ड। अयनांशजाते मासादौ।

अयनभाग पु० अयनस्वात्मको भागः। अयनांशे।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः। अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः। मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम्।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य चलनात्, प्राग्वा- गत्या सम्यक् संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+ क्रम–क्तिन्। चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिर्द्विविधा चला- चला अचला चेति भेदात् मध्यानुपदं दृश्यते मेषादि- शिरोदयभिः स्वांशैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि- चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादि- स्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे गच्छतोऽपि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात्। निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति- रिति चोच्यते तस्या नियतैकस्थानएव जायमानत्वाद- चलत्वम्। अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तया निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्पष्टा च। षट्पञ्चाशत्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं सङ्क्रा- मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृत- सञ्चारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्ते- स्पष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु "गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः। अधिवत्सरसंज्ञितः कारयेत्तत्र संक्षयम्। वर्ज्जनीया प्रय- त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् योऽप्यासुरधिमासकम्" इति कालमाधवीयधृतस्मृते मध्य- संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्याः

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] "[illegible]" । [illegible] इति [illegible] च [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] इति [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

यदि अयनांशबोधनमन्तरेणैव सूर्य्यस्य तत्तद्राशिषट्क-भचक्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०।२५, ४४, एतद्दिनादितः पूर्व्वं रवेर्मेषादौ गतत्वावश्यकत्वात् तस्य च तद्दृषट्कनक्षत्रस्थितेस्ततस्तद्दर्शनकालस्य सन्ध्यायां प्रथमोदयादर्शनं च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्व्वं २०,२५,४४ सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन अमावस्यापत्तिस्तत्र पञ्च दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति । अयनांशबोधनेन निरयनांशस्य क्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्ष संवादि । किं च सायनसङ्क्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-मासत्वव्यवहारप्रसङ्ग संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयमासत्वव्यव-हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविप्लवात् चलसङ्क्रान्ते मुख्यत्वेऽपि तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्य्या प्राग्प्रदर्शितदुक्तस्य वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनरात्रि प्रमाणानां निर्णयो न चलक्रमात्” अत सकलकर्म्माणि” इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च श्रौतकर्म्मविधेये, स्नान-दानादिकर्म्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्व्वव्यवहार-अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-चक्रमानाङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-कालत्वाभिधानानुपपत्तिः तथा च यथा मासवत्सराणामनेक-विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किन्तु सायन-सङ्क्रमलेन सर्व्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष धारायां दर्शिता । तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते । सायनगणनया तयोर्म्येऽपि काले च कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-न्तरे वोपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वात्तत्ताल्पतेजः परिमाणस्य नक्षत्रसन्निधावुपलम्भो यद्यपि । तथापि कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलम्भोऽस्यत एव गोचरादिविषयक शुभफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन् ग्रहणादिविसंवादश्च । तस्माद्विरयनगणनयैव सर्व्वोऽपि व्यव-हारो युक्तः यत्तु अभागलक्षणस्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम् “प्रगस्त राशिसङ्क्रान्ते केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-मित्यादिवशिष्ठवाक्यञ्च तत् चलसङ्क्रान्ते स्तुतिपरम् “न निन्दानिन्द्नीय निन्दति किन्तु विधेय स्तौतीति” न्यायात् अन्यथा सङ्क्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्ते “दिनपति सङ्क्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकाले: च । परतः षोडश नाड्यः स्नानदानकार्य्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-नान्तरेण विरोध स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंश तज्ज । प्रार्षिकक्रान्ति हतारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधे” ज्यो०तत्त्व० ।

अयव पु० अल्पीयवस्तुतुल्योमा । १पुरीषजे कृमिभेदे कृमिशब्दे विवरणम् नास्ति यव यवसाधनं यत्र । अक्षतया यवहीने तिलसाधने २पितृकृत्यादौ । ३ मिश्रणे कर्त्तरि अच् न०त० । ३असम्बद्धे यतो ४रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्ण-पक्षे च “अयवाभामाधिपत्यमिति पूर्व्वपक्षा वा यवाश्चापरपक्षा वा अयवास्ते हीद सर्व्वं युवते चायुवते” इति शतब्रा० ।

अयवस् पु० न युत पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र यु–असुन् न०त० । अर्द्धमासे पक्षे । ‘सजुरब्दो अयवोभि” यजु० १२७४ ‘यवायायवाश्चार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे०दी० ।

अयशस् विरोधे न०त० । यशोविरोधिनि अपवादे । अयशो-“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनु । “स्वभावलोलेत्य यश प्रस्टम्’ रघु । न०ब० । कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप् अयशस्कः तत्रैव ।

अयशस्कर त्रि० अयश करोति कृ–ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । अपवादकरे ।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त० । अपवादकरे “पैशुन्यान्ततालस्यायशस्यानि हित्वा” सुश्रु० ।

अयस्चूर्ण न०६त० । “प्रकृष्टं हरकस्य सुप्रवक भावयेदति । नि क्राथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रथममन्तु तत् । अयश्चूर्णा-न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुश्रुतोक्ते लौहचूर्ण-घटितौषधभेदे ।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसान्निध्यात् इण–असुन् । लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसान्निध्याच्चल-नात्मकत्वम् । “सम्भृदयोश्हृदय प्रतिगर्व्वितानाम्” “अभितप्त-मयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” इति च रघु “ताम्राय कांस्यरैत्यानां त्रिपुण सीसकस्य च” अय कांस्य-पद्मानाञ्च हादशाहमपाननता” इति च मनु । अयस पाकादि अस्त्रसारशब्दे २२६ पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं लौहशब्दे वक्ष्यते । उपचारात् २अयोनिर्म्मिते शस्त्रादावपि । “तेजो-ऽयसो न धाराम् ऋ०६,३,५, अयस अयोमयस्य च-क्रादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यस्फोऽयो अस्यपादा ऋ० ५,१६२,८भाषे असुन् । ३गमने न० । ‘अयोविरकारि हरितो

भीयतीय। इति भावसंग्रामान्तरे वो वमात्मोक्षयोगा। यक-वसानिरति द्विविधा वाक्यांश निरवयांश वैदि भेदात् यदा विज्ञानमनवावयांशसंबको पर्योत्तामवर्ते मवति वा वाक्यांशा संग्रामि । यदा तु वाक्यांशयकार-रविता रामवर्ते भवति वा निरवयांशा समानि-यभवते । संग्रामिव "मडे यद्रामायोगा च यायोर निवमव पञ्चमयकायवदा यदव मियव यात इति भवी भयदते तु यज्ञाय यवशिवयापववदयमवयति यद । यावत् दयानवाय संग्रामियभूर्तिने संग्रामियमते वमवाय्यवायमयादवसेव उदानावे प्रतिनिधिः वाकार्ष" इति भावेन वीयवायवामयदसंगवार वाय-यज्ञमायमवाडयमवा च यथा यज्ञाने यमायवयव विवेव यदा मदयेव मयाते मदीक्ष बाववाय नै वामयावायाभूते संग्रामिवाने दवयवयावयवादव वादयादरांम वमाय देव "मवामितयय व्यवमादरोव विमितीवया। व्यावादवगवीं मिर्वचया वर्तितवा इति देवमदवागराचितेमाययववितवी मूर्वोवरतादी यवे बर्म मूयरावि वतिवय वायवा वावेवीयरराति प्रतिवादि च बाव वीयवर्ति विमा यविदया इर्ववा वावीवहाने इयतसंग्रामिवकारवहतावयवाद् संग्रामियय-मिवी पूर्वोवरावी पवीवमी संग्रामे पूर्वोत्तरतोवे यति नियवहरिया इवा इति वावायव यवावितिं"। इत भयदसंग्रामारेत यवसंग्राम इति इवमावयवावि यमीय ख च वैवाविसंग्रामवो यविविदे यवि यवावियाय पूर्वेन दरावदिवेम मावीने हिवे वैवाववेव दवमाव नवियर्ष वमाखरिववाराति वमावे यदिवववे वामादिर वसमववाव मायादिा "महामित्र यदा वाववादीवे-त्यवाने यदा। यवी विवाविः यदी यवरे विवहित यदिति" वावमावितिव वादयसंग्रामियववामियमवेषु यवसुव भाविवय इवमावोयमयमा यवसंग्रामितंवविमिवि व-यवे वमाविवेववमां दयया यवाविवे यावीया विवित यदिया इवमा यवसंग्रामवी तु यावमा विवविवरिवा देवव इति"। न वेवमादिवसंयवमावियववे इवमाव विन्तु वोंयायति यज्ञावां मवमरावितंवते इवमावो यवावि दवादु विवेवोरवेति यादिवमवी इवमाव व-यवसंग्रावे तु यजावेयवावी वायतिवेवे इवयवा यवाव यर्वेव वोवितयावे "यवमरावोयावितंगवे वदयेव यदवावदयवयावः इवमावेवोविवमायवे इव यवेव

भाइगे वानिवि। इयोवा । भावयवका वयवा इवाव। यमव विव। यवविदवा । यवहरावा यवयर-इवा इवीयवय यवयाव इवे। दिवावयाय यवयर-इवा मयवयवावितिवा दवया। यावदयावे यवरोव-हर्मे इवयवायीवि इवेवावेवि"। यवयवो बाविवाव रावियवमयवे यवीय यवयव येवय यविया इवय वा इवात् यजूवावि यविवेया यवावि च मवोदयावेदरवय-इवयावा। एव भावय यवयो यविया। यवीवं च इवमावः इवा यवय वियो यवियायवेव यवावि च इवमावः इवयवीयति यावियमी यविया यव यवावि च इवमाव। यवाय यवयो यविया यवेवा इवमाव। मवेवयव हवीविवरिवा। यवावि च यव इवमाव। । वीयवयावां तु यविवियवमवेव दयावयवयवम् । वैयायवादितु यवावियवियवययव इयवविवायवी इय-यमीया यवयोयवाव वायवयमा विहुवाविवावि। वैय-दिवा याव यवयमया: यूवीवे यवायी यहइयवावो"। यया रावियमया। यहइयवदाया यवयमया यवीवि वोयमाय यमायय। । यययांया यया इवाव यवया यववयवा विहवा यवायिवावी दियवीयव यवी वमा वैयाविवावयवावियमयवयवात् यावयवयवयव संग्रामः यवयमयवे यावयवी इविवायवे यवायी यवयादीयावो यदयवदा यवाव यहव यदिवियावे यवयमयवहवावे येयवीया च यंयव यवायवयव दव यावियमावियवये" इवव "यवयायवयवोयावयवि-यदिव यदिता यवयवा यावियमावियवव वावीवियमीवा यावयावयवायवयवोवावियवीय यव इव यववंच-यायवव इवयोयवे इति यवयावाय् वाविदवीय यवयावि यावहोयमवेव दियावय। न वि यवीवियव दवियवी दवयवियव विवि यविवयवि यवयोय-भयवव यायमयवे यविवम् । यमवायाविवावेव यवावि वैयायवयवावयवं यवायवयमयवयवेव रावियवय यवियवयवियवेव दयवा यवावां याव यवदा योववायव दीयवायदोयमा यवियमवेये यवावि यविवेय नवेवे यवायवेव दीयीयवि यवावि यव यवीयावि यवावी यवसंगुवादयमा। यवेय यवयवुवव दयवे वैय यावेव यवहवयमा याय इवि वैव च यवियावियवा विवेयदाव यवावि यवावयावियवयवाववव्यवायावे यवयवयवीयावयेये यविया यवियवाय । यव

मनुरपि। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनाच्च तेनैव यानासनात्"। पतितानभिधायाह सुमन्तुः। "एष तेषामभिशस्तानां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं स्रुवसाध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुवसाध्यं याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा० वि०। हारीतः। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" बृहस्पतिः। "पापसाधिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकमासं चाप्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। "याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकदैव सद्यःपातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारत्रयाभ्यासात्। लघुनि याजनादावज्ञानकृते संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था। तथाहि, याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतस्य गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवलः। "आचार्य्यात् व्रतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयोविद्योपादानमध्ययनम्। तस्य चाचाराम्नयप्रक्रमसामर्थ्यं भक्तियोगशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, पशुधोरास्त्रपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुसलकुठारसमित्यूपदारुचर्मदर्भपात्रपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैः होतृउद्गातृहोत्रध्वर्य्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पश्वादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, पूर्त्तादिकर्मणां याजनं लघु। कौर्म्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः। कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानात् सहभोजनमेव च"। यमः। "असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः। नरकं लोभ्यते यत्र सोऽन्धकारं प्रपद्यते"। वशिष्ठः। "श्रद्दधानस्य भोक्तव्यं चौरस्य च विशेषतः। न त्वेव बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते ब्रह्म"। बौधायनः। "ब्रह्मर्त्तिग्राह्य वाऽप्रतिगृह्याज्य वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशनस्य वाऽप्सु निमज्य तरत्समन्दीयं जपेत्"। वशिष्ठः। "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीपः" प्रा० वि०। तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकादप्रवृत्तौ यमः। "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम्। भैक्षान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्। फलं नागह्रदे तोये ग्रासयेदभिभावितम्। चर्येत्सर्गेण यस्मात्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। ज्ञातारणलवणं रुक्षं पिबेद् ब्रह्मसुवर्चलाम्। तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्य्यस्तदा भवेत्" इति। फलं तस्य धनं नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अभिभावितम् अभुक्तम्। यन्त्रान्ते प्रतान्ते।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम्। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने। याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तमयाज्यशब्दे। "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम्। कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः" मनुः।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज–णिच्–भावे यत् ६त०। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवाध्यायाऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनुः।

अयातयाम पु० न यातो यामः समयोऽस्य। १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च। "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा०। "छन्दांस्ययातयामानि" भाग०। "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधरः।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न०त०। १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योनायातु यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा०। "ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने। ऋ० ७,३४,८ अयातुः अहिंसक भा०।

अयाथातथ्य न० न०त०। मिथ्यात्वे। अयथातथशब्दे विवृतिः।

अयान न० न यानं चलनं यस्य। १स्वभावे निसर्गे यथा जले शैत्यं अग्ने रुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त०। २गमनाभावे। यानं गमनं वाहनञ्च न०ब०। ३यानशून्ये त्रि०।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यशेषसीमाभूते शीर्षस्थाने व्युत्पत्तिविवरणम् मतल्लसरणायाम् यथा आनीयन्ते शारा अस्मिन् इत्यानय अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

[illegible] १,७१ "[illegible]" [illegible] [illegible]

[illegible] ८।१८ [illegible] "[illegible]" [illegible] १७।१ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपस्क[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ५।१८ [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] १,१८८ [illegible] ।१८८ [illegible] ।

अपस्[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप[illegible] [illegible] ।

मनुवचनम् । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाच्च सद्यो यानाशनात्" । पतितानभिधायाह यमन्तु । "यस्तेषामेषामेतेषां पतितानां सम्बन्धिनामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इत्यादि कुर्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं सम्भाष्यमध्यापनं स्रौव स्रुवसाध्यं याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते मा॰वि॰ । हारीत । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकपात्रैकभोजनात्" इत्यस्ति । "पाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकस्मासनशय्याभि प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्" । "याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणानावृत्तेन याजनादिना एकदेश सद्यःपात तेनैवावृत्तेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावनावृत्ते संवत्सरेण पतति तदभ्यासेन आवृत्ते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था । तथाहि, याजन योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्नपि पूर्व्ववचनस्य जानन्नपि पदस्य सम्बन्धात् आवृत्तत्वे गुरुत्व दर्शित गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवल । "आचार्य्याद्व्रतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयीविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचाराध्ययनक्रमसामर्थ्य भक्तियोगयुक्तोपपन्नाय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, पशुसोमाज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभि खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभि समिद्भि स्रुक्स्रुवोदूखलमुसलकुठारखनित्रयूपदारुचर्मदर्भपात्रपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणै होतृशाखिहोत्राध्वर्य्युब्रह्मादिभि ऋत्विग्भि काम्यनैमित्तिकानां यज्ञादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्" । तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, गृहोदिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज । कृत्वा सद्य पतेज्ज्ञानात् सहभोजनमेव च" । यम । "अव्रतप्रतिपन्नोऽस्तारश्चैवायाज्ययाजकाः । नचलैर्नोष्यते यत्र योऽन्धकारं प्रपद्यते" । वसिष्ठ । "शूद्रान्नस्य भोजनस्यौरस्य च विशेषतः । न स्वेव बह्वयाज्यस्य यथो वमयते न हि" । बौधायन । "बह्वप्रतिग्राह्यस्य वाऽप्रतिगृह्यायाज्य वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशकस्य वाऽप्स्वभगित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्" । वसिष्ठः । "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता" दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीप" मा॰वि॰ । तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकादुत्पत्तौ यम । "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम् । भैक्षाभ्यपयुक्तोमोहिजश्चान्द्रायणञ्चरेत् । फल नागह्रदे तोये प्राशयेदभिभावितम् अघोत्सर्गेण यस्मान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । चचारणसमर्णं कृत्वां पिबेद्ब्रह्मवर्चसाम् । तस्योपनयन कृत्वा व्यवहार्य्यस्तदा भवेत्" इति । फल नव्य धन नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते व्रतान्ते ।

अयाज्ययाजन न॰ अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तमयाज्यशब्दे । "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रत" मनु ।

अयाज्यसयाज्य न॰ सम्+यज–णिच्–भावे यत् ६त॰ । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवायाय।ज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनु ।

अयातयाम पु॰ न यातोयाम समयोऽस्य । १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च । "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति–न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत॰ ब्रा॰ । "छन्दांस्ययातयामानि" भाग॰ । "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधर ।

अयातु पु॰ नीचो नीचसेनवत् यातुर्यातुधान न॰त॰ । १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योनायातुं यातुधानेत्याह ऋ॰ ७,१०४,१६, अयातुनराक्षसम् भा॰ । "ह्वयामि देवा अयातुरग्ने । ऋ॰७,३४,८ अयातु अहिंसक भा॰ ।

अयाथातथ्य न॰त॰ । मिथ्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृति ।

अयान न॰ न यानं चलन यस्य । १स्वभावे निसर्गे यथा जले।शैत्य अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न॰त॰ । २गमनाभावे । यानं गमन वाहनञ्च न॰ब॰ । ३यानशून्ये त्रि॰ ।

अयानय पु॰ द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यपथसीमाभूते शीर्षस्थाने अनुत्पत्तिविवरणम् मलूकसरलायाम् यथा आनीयन्ते शारा यस्मिन् इत्यानय अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

नमेनापद: समानता बोर्धनानम् । तद् येदा च । वृतनिमेये हि मतकोमीमत्र: प्रत्येन इत्यवोमीमा: मारात् मिमय ति च एवमविनेय मङ्गलमो पारया: समानतार्थ समनबोमर्थमनात्प्राभिमयोग- हर्षमीपलापहृत्मनाग इतिपार्श्व मारतमयता यस्" इति मारा मेदा नरते मवापयोगा एतनयां प्रार्थ प्रभाए "मवनापत्र मारत्र सप्तोभ्यनी तदम् । नमनापद्द मारेष मत्योमेष यम्ती प्रमुखतिमान मेव । मरे: मत्योमा नामन्ती हृत्तादिमारादिन- योग मानमती मत्योमारेष महत्नमानमदेन प्रतिरो- धम् । ममनापद्द यम्ती एतन प्रतिरोमानमपा "आहतपदमोमानम मद्रा मवगति येषु" वा "यमा- नव सामनियेव इ मेवा समानमेया मार" चि यो।

अपाद्य नि अपवमानि मारुवदि अच—क—र्डन । प्रमा- दर्शित्रिमोपते मात्रवामेये "मदमा मवतूमा मदता मे न नदमा इत्यवतूमा मवामता । मावमा प्रमुखपत्नी तदिमोनेम मायम मम ८४,१६ ।

अधाम नि अम—विन—प्रकार्य तद् न इ । १मवस- निरामतो अमुको मवतोमनिरेव मदोतमाव च ८४१२ "अवाम मवमतिद्रुमनमा: वा । मारा: मनमितृपाम तद् न इ । २ तुदमवतानी मान मिद्रुपमदे मनो मापादवनी निमयानि नष्ट् इ तदन प्रम । ३ एतेन मिर्भमनद्गमि मारामो मवरापाद ३ महमाधवे मादिरदि मविमे । "अवाम मयमाने मिरमि च १४६,७ अवाम मार प्रमम प्रतुमामो मात्रा न मामोमाम । पुरदवे प्रमम सामविद्रुमपमा एतम: तदा अवाम मद्रुपमि- मैडा मावा । न प्रतामामनामवती मवावि मिन प्रामति । महमामवोमार्हिपरा सवापादमाम पमानी । प्रमा न प्रम्नोतेरापावन् व देमाम मजोमतुता- मात्रमे पतन पमामान मयन मामामपदवी मेवेमि । नमना मममामे पपी मर्य एतमामा प्रमा न मामानेमवम् "ति योत्र: व इ मोममूद्रोम एत मवमोमममामामार्तमिति" । पूर्णप्रापमोत्रामाम मा ।

अधि मम एव—एन । १प्रयो २महवते हर्षमोनते महराने न अधि अमावि देवि दर्शनम्" "अधि मोतिनमाव । मोमवि इति च एमा । "अधि मार्गमे देविक मानाप्रव अवयं मम ।

अमुमूहर इ अमुना मइ मन मदा मव । मानर्वे एवे मद हि प्रत्येकतुने मा मन मतीमि मिन्न । मर्दुतृपदतदनपुलमता: मान । अमुपमारदोमान ।

अमुम मि पुम—इ न इ । १मिमवामपनमाना मर्वमेम- मर्तिति २मनुर्मिते ३मामतृपती ४मर्ममले च "अमुम प्रमरपमम मसो मैदिमोपव मेमा" अमुमा मार्गमिप इति मा इ एव । "अमामव मापमा मेमा १मर्वमे "अमुमर्च मिमा मरे मर्" इमा । अमुम मन पूर्वमनोनोमोमनर्तम । मैदिर्त ये "अमुम मानमारेव मनो मनोमिमपी इति मेमा "अमुम मविर्ममा न इ एव । इतिमार्च पुरुषम् न इ अनुदिनाम मि । "अमुम मदिर प्रोमम् इति" इमोत्पाम एमविमीमिनी च । अमुममारामपति मोमि ।

अमुमि ली अमापे म इ । १मुतमाने । न म । २दुरितमन्ने एमोमतनुमे च मि ।

अमुम न इ । दुर्मामिके (मिमोह) मिमी । "दुमतृपम- मिदतामर्वमर्वदूमे" माम अमुमपेमा मिनेमा प- मेम मतूमरा । अमुममापदोगाम । न इ । ३दुमाम मि । १ममाइपे एमारी

अमुमपद् मम न इ । दुर्मतिदिर्ग प्रतिमापने ।

अमुमू मो इति मम्पमम् एव—मम अमुमोमती मैं-मू । मानवमामां मिमान् । "अमुम: मामम्पा मा प्राप्त मां च मिमामेत्" मामा: मवि ।

अमुम्र न नन्न । दुर्मामिने (मिमोह) मिमी । ममा मंपामामेवमिपतमागदन: । न न । २मम्र मंपा- मिति मि । "मवोक्त्रिमोमपुमामेन" इति दमार । अमुमामर मतनाम । अमुमामर मामारा अमुम- मात्र मनाप । अमुम मिमा मारी च इ इ दुमान् मामामामे मिमोदुमानाद रामिन मदा । "मारमर्गामि मिमवमर्ण्मामिमितु मैदिमुमर्मिमवमावतनूमोन" प्रोभे प्रमतप्रयोगमपमो ।

अमुममेम इ० अमुमापि मेमापमव । मिमेले मदारी "मवेमिमुत्तोमपुमामेन "मुम अमुमोमपामदोगाम ।

अमुममपाद इ अमुमा मम मम मादा मव । मानमी (मादिह) इमे अमुममपाददोगाम ।

अमुममाद इ अमुमा मइ मादा मव । मामे मर्म । अमुमापादमोगाम ।

अयुग्मशर पु० अयुग्मा पञ्च शरा अस्य। पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मबाणादयोऽप्यत्र। बाणपञ्चकञ्च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त०। अयुग्म (विजोड) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दान्तः स्त्रीणाम्" गोभि०। "अयुक् चायुग्माक्षरम्" अ०त० रघु० "अयुक्षु तु पितॄन् सर्वान्" मनुः। "मधुरयुक्छदगुच्छकगन्धय" माघ।

अयुत त्रि० न युत सङ्गत सम्बद्धो वा। १असंयुक्ते २पृथग्भूते च ३दशसहस्रसंख्यायाम् न० "सूर्य्योऽब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहते" सू०सि०। "स विज्ञेय परं धर्मो नाकानामुदितोऽयुते" मनु। ४तत्संख्यान्विते च।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-भूते णिनि। पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे। "पूरोस्तु भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा० आ०प०।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस्। अयुतमयुतमित्यर्थे।

अयुतसिद्ध त्रि० युत पृथग्भूत सन् सिद्धो न भवति न०त०। कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रियते यथा शा०भा०। गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् 'गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा। सर्व्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः। "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति"। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। अथापृथक्स्वभावत्वे न अयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव। तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्यायत्तत्वात् सम्बन्धस्य। सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् अयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः। नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्। कश्चित् कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

सवशेषाणां अवयवानां योर्निजाणम् । अत् मेवा च । पूर्वनिवेशे ङि अक्षोपीपिका प्रयोग हाद्रपोवेशा पाराद् लिङ्ग मै च इत्यपिबलेन मद्रस्यो पाकृता अवयवार्थ समासयोगपर्यायवारमागिककौक- कर्मीभूतसामद्रव्यमाण इत्यितानां साचत्रमत्ता दर्शे अभि मारा मैवा पश्ये अवयवमाला एकस्थो समासं प्रकार "अक्षपाणा मारद्य मत्तमिश्रयी मदम् । अवयवात् मारेय मत्वोवेय पश्यति समुद्रदिशान- मैव । यदो मत्वाका मानस्ति इत्यादिनायकिक- योग मानस्ति मत्वीयमरेव सहस्रायात्मदेव अस्ति- याम् । अवयवात् पश्यति एकदा अनिर्वाणमना "अनुपदधर्मोमाय यदा अक्षति मेथे" या "अक्षा यत साचनिकेषा न मैवा अवयवयोगा मारा" ति धौ।

अपाङ्ग त्रि अवयवाति नामयति अक्ष—ष्—ईव । एता इत्यादिविशेषयी मागधामध्ये "अक्षका अक्षरमा अपराङ्गा मे च मद्रमाः इत्यद्रपथा अवयवा । योजना अनुपदपाति प्रयोवेच नायक अक्ष ८ मे ११ ।

अपाद त्रि अक्ष—विष्—अधार्थ अत् न ह । इत्यत्र विद्वत्पदे अयुक्ते अवयवोपविनीय कवीरात्म च ८ मे २ अवाक अवयवविद्यमाना वा । नाम । समासप्रपाय अत् न ह । दुःखदायसदे पार- विद्वत्पदे नादी पाञ्चादर्शी निमयति अत् ह यदा अथ । १ इत्येव निर्वचनपतिरी मानपावी अपरात्म ह मदुपानी पड़िरवि अभिनी । "अपाङ्ग पारस्म नितर्वि च ११२० अवाक पाव प्रयत्न मनुराजो मानम न पात्मोदात्म । यदद्वे प्रयत्न यार्थविद्यमान इत्यर्थे यदा अवाक यथाविधि- अक्षा आपा । च कश्यापकादकी अक्षति निष आर्वति । अतुपार्श्वोऽवयविना समयादकाय अक्षति । यथा च अक्षीपदापात्मम् न योगाक अवयवपरा- पाड़के इत्यत्र एकात्मके अभ्यय पारामायदयी मैवेति । अथवा अवयवे तथे मर्ने इत्यवाका यदा च पादमेवसम् "ति पोता च ह योजनापेन एव अवयव अवकाशास्मिरर्षवि"। वर्तमानमनोऽपयनात्म" वा ।

अक्षि अव्य एव—दद् । १ एव अक्षमी दर्शनीयमे अनुराते च अर्ति अक्षति देवि दर्शनम् "अक्षि योनिमाय । आवति इति च पुवा । "अक्षि आर्गमे देविस्य मायात्मक अरुम्" अव ।

अक्षुकुक्षेत्र ह अनुष्मा वा वा यदा यत । तत्पर्दे इत्ये नव दि प्रयेतरेपु वा वा पर्वाणि नियम । अपदेगमहदुत्तरकुमाराः पारः । अनुपुरणादयोऽयम्।

अक्षुत्र त्रि अव—कु न ह । निवृत्तादयप्रयत्ना वर्णनेन यवहितै २अह्वाविते १ब्यासादनी ३अवदते च "अनुका भारतमाश यदो मैत्रीयोगयः शीत" अनुगा मानविदिव इति वा ह एव । "अनुदग्ध मावय" मेवा १ अत्र अनुगार्थ किवा मर्य यद् कृता । अनुक मत्य पूर्वमनीषयोर्नहोम्रर्वर्दा। पैयनिद्य पो "अनुक मानावैव यदे वन्दोमियकी इति मेथा "अनुग्राः मदिवेषु" च ह एव । पुविद्युत् पुरुष न ह अनुशिमयो लि । अनुक्र अदिन प्रवेद इति पुरोहिताः एवनियोजिती च । अनुकृतपात्मनि योगि ।

अक्षुलि स्त्री अवादि म ह । १कुमारी । म न । २शक्तिमध्ये द्वयोगनुष्म च लि ।

अक्षुग म ह । पुरुषिते (विलोड) नियमे । पुरानुव्य- प्रियमर्वदमर्थपूर्वे " पारः अनुपमेन मिलेन अत् पेनु मद्रपर । अनुपमादयोऽयम । न ह । २एमेव लि । १अवतपुरे एवादौ

अक्षुगपड् अव —न ह । पुरुद्धिधि अधिकारमे ।

अक्षुम् स्त्री इति अव्यत्र एव—अत् अनुपोपरी मे—नृ। मानवमाचरी किमात् । "अनुपू मानरूपा या पासा सो म नियाक्तेत्" मामा अवधि।

अक्षुम म न ह । कुमारिय (बिलोड) नियमे । यथा पंचमादीर्विमिनुगमनाद्वयः । न ह । १अनुपंचा- निवि लि । "अवैवनियतयोविपुरमनिम" इति पुराण । अनुपमार अनुभाव । अनुपमचरा अनुचर "अनुप- नाम अधान "अनुपन्धे विवा मारी च ह इ पुमान इत्यारयायमे विवादेऽनुपाद इतिय वदा । "इदमात्तीय निवयत्कामिनीय मैवनियुतिमियातानद्वय्वोर" इति प्रवक्तमीवरक्तो ।

अक्षुप्रवेश ह अनुपादि मैयायक । निवेश अवारी "अवदिप्रयोजनपुरुषेपा पुन अनुपमयोगपादयोऽयम ।

अक्षुरमचार इ अनुपमा वा वा यदा यत । तत्पदे (प्यात्रिम्) इत्ये अनुपमपादयोऽयम ।

अक्षुरमचार इ अनुपमा यत पात्र यत । तत्पदे वर्ग । अनुपमादयोऽयम ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य। पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मनेत्रादयोऽप्यत्र। बाणपञ्चकञ्च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त०। अयुग्म (बिजोड़) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्" गोभि०। "अदृक् अयुग्माक्षरम्" ब०व्री० रघु० "अयुक्षु तु पितॄन् सर्वान्" मनुः। "वधुरयुक्छदगुच्छसुगन्धय" माघ।

अयुत त्रि० न युत असंयुक्त सम्बद्धो वा। १असंयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसङ्ख्यायाम् न० "सूर्य्याब्धिसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि०। "स विज्ञेयः परं धर्म्मो नानाकानासुदितोऽयुतैः" मनु। ४तत्सङ्ख्यान्विते च।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् नि-भूते णिनि। पुरुवंश्ये महाभौमसुते राजभेदे। "पूरोस्तु भार्य्या कौशल्या नाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजयः" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा० आ०प०।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस। अयुतमयुतमित्यर्थे।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त०। कारणरूपावयवादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रियते यथा शा०भा०। गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा। सर्व्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः। "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति"। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्य्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्य्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथ अपृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। अथापृथक्स्वभावत्वे अयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव। तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्य्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति, एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्य्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्यायत्तत्वात् सम्बन्धस्य। सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्य्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् अयुतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः। नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमाना एकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च। अथ वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्। कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

[illegible]

अयोगव पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच्। अयोगं दुष्टयोगं याति या—क वा। "शूद्रादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे सङ्कीर्णवर्णे। "मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च" मनुः... "सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे, मनुः। आयोगवस्यायम् अण्। आयोगव तज्जातिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः" मनुः।

अयोगवाह पु० अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु "अइउण्" इत्यादिषु चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः सम्बन्धो येषां ते तथापि वाहयन्ति यत्वणत्वादिकार्य्यादिकं निष्पादयन्ति वाहि अच् कर्म्मधा०। "अनुस्वारो विसर्गश्च+क+पौ चैव पराश्रितौ। अयोगवाहा विज्ञेया" इति शिक्षोक्तेषु उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुड (ल) पु० गुड गोलाकारः अयसा निर्म्मितो गुडः। (गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम्। वा डस्य लः।

अयोगू पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम—बा० डू। अयोगन्तरि अयस्कारे "पाप्मने क्लीबमाक्रियाया अयोगूमिति"। पुरुषमेधे यजु० ३०५ 'अयोगूमयोगन्तारम्। वेद दी०।

अयोग्य त्रि० न०त०। १योग्यभिन्ने अक्षमे २अनुचिते च।

अयोऽग्र न० अयोऽयो मुखे यस्य। मुषले तस्य मुखे लौहवलितया तथात्वम्।

अयोघन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन अप् घादेशश्च नि०। (हातुड़ीति) ख्याते लौहमुद्गरे। "अयोघनेनाय इवाभितप्तम्" रघु।

अयोजाल न० अयोविकारं जालम्। १लौहमये जाले अय इव दुर्भेद्य जाले मायाऽऽदेः। २ गौह्यकपटे असुरादौ त्रि० "अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्मयैः" अथ० १,१८,६६।

अयोदंष्ट्रा त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्राग्रधारा यस्य। लौहमयधारे रथादौ। "पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो नरान्" ऋ० १,८८,५, "दंष्ट्रा चक्रधारा" भा०।

अयोदत् त्रि० अय इव कठिनो दन्तोऽस्य समासे दतादेशः। लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप्।

अयोध्य त्रि० योद्धुमशक्य युध—यत् न०त०। योद्धुमशक्ये "अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या" अथ० १०, २,३१, इक्ष्वाकुवंश्यनृपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयूतीरसन्निकृष्टा शिवादौ मोक्षदा च। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" पुरा० "जनताप्रचितशोभां तूर्णमायादयोध्याम्" भट्टि।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायां आख्यानवृत्तान्तवर्णनस्य काण्डम्। रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे।

अयोनि स्त्री न०त०। १योनिभिन्नस्थाने। "अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु। रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" मनुः। नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। २अजन्ये नित्ये। "जगद्योनिरयोनिस्त्वम्" कु०।

अयोनिक त्रि० न आम्नाता योनिरस्य कप्। अनाम्नातयोनिकेषु चरुपशुपयस्यादौ "नायोनिकेषु" कात्या० ८,५,२२, अयोनिकेषु यत्र "एष ते योनि" इत्यस्याम्नानं न भवति तत्र "एष ते योनि" इत्यनेनासादनं भवति "सर्व्वेषु योनिकेष्वविशेषात्" कात्या० ८,५,२७ "सर्वेष्वाम्नातयोनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च चरुषु परिमार्जनानन्तरम् एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव" कर्क०।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन—ड। योनितोऽनुत्पन्ने शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कृमिदंशादौ तथाहि "शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च" वै० सू०। तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादिलोकायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वात्। अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च भूयते हि "मनुप्रमुखो मानसाः सप्ताद्य" इति। कारणमन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् अण्डजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् तस्यामदियेयपक्षस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽष्टादिशरीराणामप्युपलम्भत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायुत्वात्, पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न चान्तु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति इहिततमतम रोप्यत्वेन भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति। "नर्म्मदातोरसम्भूता सरलार्ज्जुनपादपाः। नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्"।

[illegible] स्यात् । [illegible] निरव- [illegible] । [illegible] स्यात् । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति ।

अपुनराजित् [illegible] । [illegible]

अपूप [illegible] । [illegible] ।

अपूपक [illegible] । [illegible] ।

अपूप्य [illegible] । [illegible] ।

अपेत [illegible] । [illegible] ।

अपेक्षा [illegible] । [illegible] ।

रिकृ इति च प्रसिद्ध कर्क० 'अयैतस्य पिष्ट भवति शर्करामृत्रायोरसक्षेम स स्खलति" य० भा० ।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिन हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "अयोहृदयोहृदय प्रतिगतगर्जताम् रघु ।

अरमन् त्रि० अय–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च 'समानमयमन् पर्यैति जागृवि" ता०ब्रा० "अयमन् अयनानि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अप् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि० । "गमङ्गोऽस्मनाशुद्धमालग्नाभिचक्रया विराजमाना नवयोदरश्रियो" माघ उदरा उदरसा अराश्चक्र-ग्नायाः इति मल्लि० "विभुरराग्र नेमि परिभूरशयथा ऋ०१ १४,६ "अरा इव ग्यनाभावित" श्रुतिः "सम्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिमिवाभित' अथ० २,३०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत०ब्रा०। एवमस्य पुंस्त्वेऽपि प्रयोगात् "रोचयः" ६।७ इत्ये दर्शितात् पा० सूत्रात् पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्त क्लीवत्वं शीघ्र-तायामेवान्वित न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्र द्वादशार यद्द कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि एतस्य संव-त्सरचक्रम्" भा०ब्रा०प० । द्वादश मासा अराश्च यस्य तदर्थ । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुव-नानि च विश्वा" ऋ०१,१६४,१२ पञ्चारे पञ्चर्तु-रूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" सा० ४ कोणे "लिपञ्चारे पीठे शर्वशिवपट्टीति" ख्याताख्तय । सञ्ज्ञायां कन् । ५शैवाले "मायडोति" ख्याते ६पर्पटे च पु०।

अरक्षस् त्रि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्य बाधक यस्य । बाधकरहिते । "जिघर्म्यरक्षसा मनसा च तज्जुषेत' ऋ०२,१०,५। 'अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरचित त्रि० न रचित । रचितभिन्ने । "मन्द सामिन्यरचिते" स्मृति ।

अरग्वध पु०इ० पुन्स । आरग्वधशब्दे (भु धाली) ।

अरघट्ट पु० अर शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरिनियन्त्रजलोत्तोलनकाष्ठे च । 'अद कूपमासा-द्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीत " । "तदाकर्ण्य तु अरघट्टघटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे कन् ।तत्रैव ।

अरङ्कृत त्रि० अलं करोति अलम्+कृ–क्विप लस्य रः । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने । द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ० १,९,० "अरङ्कृते अलङ्कुर्वते" भा० हविष्मन्तो अरङ्कृत ऋ०१,१४,५, भा० अलङ्कृत अलङ्कुर्वत "कपिञ्जलादीनां इत्यालन्दसो "लस्य र भा०। २पर्याप्त-कारिणि च "उरुधारा अरङ्कृतम् ऋ० ८,९,१०, "अरङ्कृत पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत त्रि० अरं क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लो र । अलङ्कृते भूषिते "यमोर यशो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृत " ऋ०१०,१४,१३, अरङ्कृत यज्ञभिर्व्यञ्जनहार-रूपैर्युक्त " भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लस्य र । अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृति सूक्तै" ऋ०७,२९,३ । "अरङ्कृति-रलङ्कृति " भा० ।

अरङ्गम पु० अरं पर्याप्तं गमोगति लस्य र । पर्याप्त गमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे" ऋ०८ ४०,१, "अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय' भा० ।

अरजस् त्रि० रजः नास्ति अजलोप न०ब० । १रजोगुण-कार्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमजयमरूपमरज' इति शत०ब्रा० वा कप । अरजस्कोऽप्यत्र ।२अनार्त्त-वायां नग्निकायां स्त्री । अगा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधनं यत्र । १बन्धनागारे रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । 'अरज्जौ रज्जुनुन्नसहनत्वमीतये" ऋ०२,१३,६ "अरज्जौ बन्ध-नागारे" भा०२रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतृभि रज्जुभि सिनोय , ७,८१,२, रज्जुरहितै रोगादिभि भा० ।

अरटु(लु) पु० अर शीघ्रमटति अट–अल वा उन् शक० । (शोना) इक्षे इति ख्याते श्योनाकादि० क । डलयोरैक्यात् अरडुक तद्र्षे त्रि० ।

अरट्ट पु० न रटति रट–नञ् न०त० । पृथुयशोन्त्यपति-मन्त्रिभेदे "अरट्टे अक्षे मङ्गणे सत्यनि सुकताराय शुक्रत ' ऋ० ८,४५,१७ अरट्टे अक्षे मङ्गणे शुक्रसनि च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षा " भा० ।

अरण त्रि० नास्ति रण युद्ध यस्य । १युद्धशून्ये "अरण मरण समयात् समयात्" भट्टि नास्ति रण शब्दो येन । वाक्सङ्गरहिते २रिपौ "ब्रह्मराजन्याभ्या शूद्राय चा-र्याय स्वाय चारणाय' यजु० २६,२, "अरणाय पराय वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी०। ३अरममाणे इ०साधु । "येन स्तो अरणो यत्र निष्यो जिघांसति ' ऋ०६,

"मनुष्ये जायते रक्तः [illegible]" इत्यादिना [illegible] योनिज [illegible] शरीरस्याकार [illegible] अयोनिजशरीरस्य [illegible] "शरीरस्य [illegible]" [illegible] । "एव [illegible] मनुष्ये जायते [illegible] इत्यादि [illegible] । अयोनिजशरी- [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] अयोनिजशरीरत्वम् [illegible] । [illegible] अयोनिजं [illegible] शरीरारम्भ [illegible] शरीरा- [illegible] योनिजे शरीरे [illegible] । [illegible] "[illegible]" इत्यादिना [illegible] अयोनिजानि शरी- राणि [illegible] । [illegible] [illegible] अयो- नीनि शरीराणि [illegible] । "[illegible] अयोनिजा [illegible]" इति [illegible] । [illegible] योनिजे शरीरे [illegible] । इत्यादि [illegible] "[illegible]" [illegible] अयोनिजाणि [illegible] । [illegible] "[illegible]" इत्यादि [illegible] अयोनिज [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible] अयोनिजमपि [illegible]" [illegible]

[illegible] अयोनिज [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अयोनिज [illegible] "[illegible] अयोनिजात्" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अयोमय त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

अयोमल न० [illegible] । (लौहम्) [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अयोमुख न० अयोनिर्मितम् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] अयोनिर्मित [illegible] । १ । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

अयोरस पु० । लौहरसे । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]"

किट् इति यः प्रसिद्धः कर्कः। 'अयैतत्त्रय पिष्टं भवति शर्कराश्मायोरसत्वेन च स्तुतिः' श० ब्रा०।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिन हृदयमस्य। कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते। "सुहृदयोहृदय प्रतिगतर्जताम्" रघु।

अयमन् त्रि० अय–मनिन्। १गन्तरि २गमनसाधने च "समानमयमन् पर्येति जाग्रवि" ता० ब्रा० "अयमन् अयनानि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा०।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अच्। १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि०। "गरुडोऽप्यनन्तराच्युतमालानाभिषक्तया विराजमाना नवयोरऽस्मियां" माघ उदरा उदता अराश्चक्रशलाका इति मल्लि० "विभुररास्त नेमिः परिभूरजायथा" ऋ० १४,६ "अरा इव रथनाभावितिं" श्रुति "अरमश्वोऽग्नि स मर्यतारा नाभिमिवाभित" ऋ० २,२०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत० ब्रा०। एवमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् "रोपध" ६।७ सूत्रे दर्शितात् पा० सूत्रात् पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्त क्लीवत्व शीघ्रतायामेवान्वित न तु चक्राङ्गेऽपि। "यदपि च तच्चक्र द्वादशारं यद्दं कुमारा परिवर्त्तयन्ति तेऽपि मद्दृतव सम्वत्सरचक्रम्" भा० व्या० भ०। द्वादश मासा अरा इव यस्य तदर्थं। "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ० १,१६४,१३ पञ्चारे —पञ्चर्त्तुरूपैररैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चसंख्या" सा० ४कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तव। मध्यार्यां कन्। ५शैवाले "प्रापद्नीति" एवाते ६पर्पटे च पु०।

अरचस् त्रि० नास्ति रचो रचस्तुल्य बाधक यस्य। बाधकरहिते। "जिघर्म्यरचसा मनसा च तज्जुषेत" ऋ० २,१०,५। 'अरचसा बाधकरहितेन मनसा' भा०।

अरचित त्रि० न रचित। रचितभिन्ने। "पान्द स्वामिन्यरचिते" स्मृति।

अरग्वध पु० ष० स्त्र। आरग्वधवृक्षे (शुँदाली)।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाल्यतेऽसौ। १महाकूपे, २कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च। 'अथ कूपमाधायारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पसेनानीत"। 'तदाकर्ण्य स अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत०। स्वार्थे कन्। तत्रैव।

अरङ्कृत त्रि० अलं करोति अलम्+कृ–किप लत्य र। १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने। द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ० २,१,६,० "अरङ्कृते अलङ्कुर्वते" भा० अलङ्कुर्वते अरङ्कृत ऋ० १,१४,५, भा० अलङ्कृत मनसि "कपिलकाटीमा दुग्धाधन्दमो" इत्यत्र र लत्यं। अलङ्कारिणि च "उरुधारामरङ्कृतम्" ऋ० ८,१,१०, "अरङ्कृतं पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा०।

अरङ्कृत त्रि० अरं क्रियते स्म अलम्+कृ–क्त र। अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः" ऋ० १०,१४,१३, अरङ्कृत अलङ्कृतैरलङ्कृत्यैर्युक्त" भा०।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लत्य र। अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृति सूक्तैः" ऋ० ७,२९,३। "अरङ्कृतिरलङ्कृति" भा०।

अरङ्गम पु० अरं पर्याप्तं गमोगति यस्य र। पर्याप्तगमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे" ऋ० ८,४६,१७, "अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा०।

अरजस् त्रि० रजः अस्तु नलोप न० ब०। १रजोगुणकार्यकामक्रोधादिशून्ये। "अजरममरमजयमरजस" इति शत०ब्रा० वा कप्। अरजस्कोऽप्यत्र। २रजस्वलाया नग्निकायाः स्त्री। अथा० अभूतरज

"[illegible] [illegible] इव: [illegible] [illegible] मरीचि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]"

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

पयोधर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ।

पयोमञ्च न [illegible] [illegible] । ([illegible]) [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

पयोमुख न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १ । "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

पयोराश पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ११ १,८, "[illegible]"

अरण्यजीर पु० ६त०। वनजीरके।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क। वनस्थफलादिना जीविकाश्रति वानप्रस्थादौ।

अरण्यधर्म्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्म्मः। वानप्रस्थधर्म्मे। स च धर्म्मः "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्। सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वञ्चैव परिच्छदम्। पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा। अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम्। ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः। मुन्यन्नैर्व्विविधैर्म्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा। एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेद्विधिपूर्व्वकम्। वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा। जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च। यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः। अम्मूलफलभिक्षाभिरर्च्चयेदाश्रमागतान्। स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः। दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः। वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि। दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः। ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्म्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च। वासन्तशारदैर्म्मेध्यैर्म्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः। पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक्। देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः। शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम्। स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च। मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान्। वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च। भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च। त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम्। जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च। न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्। न ग्रामजान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च। अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा। अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा। सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा। नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः। चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्। पक्षान्तयोर्व्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत्। पुष्पमूलफलैर्व्वापि केवलैर्व्वर्त्तयेत् सदा। कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्व्वैखानसमते स्थितः। भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्द्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः। ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः। उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः। अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि। अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्म्मूलफलाशनः। अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः। शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः। तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्। गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु। ग्रामादाहृत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्। प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा। एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्। विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः। विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये। अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः। आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः। आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्। वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" मनु ६अ०।

अरण्यधान्य न० ६त०। नीवारादौ वनधान्ये।

अरण्य(ण्यानाम्)पति पु० अरण्यानां तत्रस्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा०। चौराधिपतौ १रुद्रे "नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः" यजु० १६,२०, "रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वात् चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तटेश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रम्" वे०दी०। तस्य सर्व्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्म्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्याकरे व्यक्तम्। २अरण्यपरव्याधपतौ च।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच्। वनभवे।

अरण्यमक्षिका स्त्री ६त०। (डाश) इति ख्याते दंशे।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः। वनबिडाले।

अरण्यमुद्ग पु० ६त०। वनमुद्गे।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम्। अयोग्यकाले वनगमने "अरण्ययाने सुकरे पिता माम्" इति भट्टिः।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः। वनरक्षके वनेषु लोकरक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे।

[illegible]

चरणि [illegible]

चरणिन [illegible]

चरणीकेतु [illegible]

चरणीसुत [illegible]

चरणी [illegible]

चरणकदली [illegible]

चरणग्रन्थ [illegible]

चरणदासी [illegible]

चरणकुलिका [illegible]

चरणकुसुम [illegible]

चरणयुग [illegible]

चरणमाला [illegible]

चरणपीठी [illegible]

चरणपद्म [illegible]

चरणचन्द्रिका [illegible]

चरण(णो)दक [illegible]

चरणायुध [illegible]

चरणारविन्द [illegible]

२ सन्तते च "ता ह त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्रे त्या" ऋ० ६,६२,
१, अरध्रम् सन्ततम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-
सङ्क्रान्तौ कन्यासङ्क्रान्तौ च विधेय "कर्कान्तमद्यात्
सिंहार्के सिंहान्नं सिंहकन्ययो" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्ते
तस्मिन् पर्य्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निबिड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोदुरितं यस्य । पापशून्ये "शंयोर-
रपोदधातन" ऋ० १०,१५,४, "तदस्मे शंयोररपोदधा
तन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम अव्य० अल—अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे
२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतिशब्दे च उदा० ।
३ अत्यर्थे च । "तस्मा अरं गमाम" य० ११,५२ अरमिषे
नमामहे शीलुक्षये अरगमाय जग्मये" ऋ० ८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्य्याप्ता वा मतिः । १पर्य्याप्तबुद्धौ
२दीप्तौ च । "स्वादक्षो अरमतिर्वसूयु ऋ० ७,३४,२१ ।
"उप क्षेममरमतिर्वसूयु" छा० उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । 'अरभसमररापि
द्वारपाट्य" वीर० च० । २अर्गपिधाने ३ शंबकोषे विश्व
४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पु स्त्री०

अररि पु० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियर्त्ति ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि क्विप् ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपा
सोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम् । जले
निरु० । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतु" ऋ० १।२६।१० ।
भाष्ये नागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा—
अररिरितश्चेतश्च गमन औणादिकोऽरिप्रत्यय ।
आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि ।
यद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थ । 'आपो-
मया, प्राणा" इति श्रुते । यद्वा ररिर्दाता न विद्यते
तीदृश दानमितरस्मात्पुं तदररि अभ्यर्हदेय त्तो
कोपकारि भोग ददतीत्यर्थ" इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु ररिवान् न० त० । अदातरि ।
"योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा" ऋ० १,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि० कौ० । २आयुधे उज्ज्वल०
३ गमनस्वभावे त्रि० अररुं, दूर मर्त्यं परिद्दणग्धि मर्त्यं
ऋ० १,१२६,२, 'अररु गमनस्वभावम्' भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अत्तेररु इति" हन्त शान्तमिति
माधव । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो
धूर्त्तिः" ऋ० १,१८,२, । "अररुष उपद्रव कर्त्तुमस्मत्-
समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा—के । शीघ्रं प्रत्युत्तर
लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया सम्बोधने । तच्च नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला—कु—ऋ अरु कपिलका० रस्य ल
वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं
दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्-
द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "नलं च । कपोतवङ्कारलुको
वरुण पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे
न० ब० । २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राणि विन्दते विद—
श । पद्मे "इहसोपुरविन्दाभां शीर्षविक्षोभशीतलम्
रघुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघः "रागेण श्रिय-
मरविन्दस्य कराग्रै" माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-
पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच्
समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णु स० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् ।
१पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषा सघ इनि । ३
पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अनिच्समा० ।
प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता"
ऋ० ८,६,७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिता" भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते
आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्य मधुरादि न० त० ।
२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे । न० ब० । ४ रसशून्ये
त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । "वृश्चिकस्यारसं विष-
मरस वृश्चिक ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-
सारमिति भा०" । रस वेत्ति अच् न० त० । रसज्ञभिन्ने ।
"किमस्थानाम स्वादरसपुरुषानादरभरै" नैष० ।

चरणराजि [illegible] चरणन्यस्तो रागः । [illegible]
[illegible] ।

चरण(णो)दक न॰ चरणे [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
। [illegible] २ [illegible] च । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।

चरणदासी [illegible] (पादुका) इतिख्याते [illegible] ।

चरणन्यास पु॰ चरणे न्यास । [illegible] ।

चरणपातिन् त्रि॰ चरणे पतति पत–णिनि । [illegible]
। [illegible] "[illegible] इति
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [[illegible] ।

चरणव्यूह पु॰ [illegible] । (चरणव्यूह) इति ख्याते ग्रन्थ-

चरणशाखि पु॰ चरणस्य शाखिः [illegible] ।

चरणशुश्रूषा पु॰ चरणस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चरणसूत्र पु॰ [illegible] । [illegible] (मोच) इति ख्याते

चरणामृत पु॰ चरणे [illegible] । [illegible] ।

चरणायुध स्त्री चरणस्य [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" इति राजत । [illegible] ।

चरणाविन्द पु॰ [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

चरणामी स्त्री [illegible] [illegible] च । [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible] ।

चरणायन न॰ चरणेऽस्थं [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] ।

चरणसिंहक पु॰ [illegible] । [illegible] ।

चरणोऽमृत त्रि॰ चरणे [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" १८ ॥ । "[illegible]
[illegible]"
इति [illegible] । [illegible] (पाद)
[illegible] । च च "[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
"[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

चरणौकस पु॰ चरणे [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]

चरत त्रि॰ च रत । [illegible] च । [त्रि ।

चरतप पु॰ [illegible] । [illegible]

चरति पु॰ च–अति । [illegible] । [illegible] च इ ।
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] " इति ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

चरम पु॰ च–अमि इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
त्रि । "[illegible]" [illegible] । '[illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
([illegible]) [illegible] । [illegible]."
[illegible] । '[illegible] [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चरवि पु॰ [illegible] च–रविन्
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] इति [illegible]
[illegible] । [[illegible]

चरद पु॰ [illegible] । [illegible]

चरद् त्रि॰ [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

२ अस्तत्वे च "ता ह त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्र इत्था" ऋ०६,६२,
१, अरध्रम् अस्तब्धम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०व०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंह-
सङ्क्रान्तौ कन्यासङ्क्रान्तौ च विधेय "कर्कादिमघात्
सिंहार्के सिंहाद्यं सिंहकन्ययो" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्ते
तस्मिन् पर्य्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निबिड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपो दुरितं यस्य । पापशून्ये "शं योर-
रपो दधातन" ऋ०१०,१५,४, "तदस्मे शं योररपो दधा
तन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम अव्य० अलं—अम् वा लस्य रत्वम् । १ पर्य्याप्तेऽसमर्थे
२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतमर्थे अरङ्करिष्णु च उदा० ।
३ अत्यर्थे च । "तस्मा अरं गमाय" य० ११,५२ "अरमिषे
सुनामहे सोमरूपं अरगमाय जग्मये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरमत्यर्था पर्य्याप्ता वा मति । १पर्य्याप्तबुद्धौ
२दीप्तौ च । "स्वादस्मे अरमतिर्वसूयु ऋ०७,३४,२१ ।
"उप क्षेममरमतिर्वसूयु" छा०उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । 'अरभसमरराणि
द्वागपाट्य" वीर० च० । २ आच्छादने ३ खड्गकोषे चिम्म
४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पु स्त्री०

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+किट् अररमित्यर्शि ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्वित्व ररिर्दाता नास्त्यनयोरररिस्त्र पिपा
सोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम् । जले
निरु० । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतु" ऋ० १।१३९।१० ।
भाष्ये नाणुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा—
अररिरिति ऋतेस्तस्य गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः ।
दातोऽनुपसर्गे क पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि ।
सहददतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थं । 'आपो-
मया, माणा" इति श्रुते । यद्वा ररिर्दान न विद्यते
तौहश दानमितरस्मात्सु तदररि अत्यर्थं रदेय स्तो
स्तोपकारि मोग ददतीत्यर्थ " इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु ररिवान् न०त० । अदातरि ।
"योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा" ऋ० १,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वद०
३ गमनस्वभावे त्रि० अररुं, दूर मर्त्य परिष्ठचाचि मर्त्य
ऋ० १,१२९,३, 'अररु गमनस्वभावम्' भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अत्तेररु इति" सूत्र शान्तमिति
माधव । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो
धूर्त्तिः' ऋ० १,१८,३, । "अररुष उपद्रवं कर्त्तुमसतृ-
समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अर शीघ्रं राति रा—के । शीघ्रं मत्युत्तर
लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तत्र नीच प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला—कु—पृ० अरलु कपिलका० रस्य ल
वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं
दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्टा दधनि यवागूं साधयेद्-
द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "सतैव । कपोतवङ्कारलुको
वरुण पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न०त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे
न०व० । २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राण्यपि विन्दते विद—
श । पद्मे "सरसीषुरविन्दानां वीचिविलोलशीतलम्
रघुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघ "रागेण श्रिय-
मरविन्दस्य करार्पै" माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-
पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच्
समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् ।
१पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषां सघ इनि । ३
पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य भेदे वा० अनिच् समा० ।
प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ताः"
ऋ० ९,६७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिता ' भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते
आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्य मधुरादि न०त० ।
२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे । न०ब० । ४ रसशून्ये
त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । 'वृश्चिकस्यारसं विष-
मरस वृश्चिक ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-
सारमिति भा०" । रस वेत्ति अण् न०त० । रसज्ञभिन्ने ।
"किमस्यानाम स्वादरसपुरुषानादरभरै" नैष० ।

अरविद्ध त्रि० दर्भ नैमि रज+क्त न० त० । [illegible] "अरविद्धेन [illegible] निर्देशं विरचि वा [illegible]" [illegible] ।

अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे [illegible] न० त० । २रागशून्ये त्रि० । "[illegible]" नैषी

अरागिन् त्रि० न रागी न० त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।

अराजक त्रि० नास्ति राजा यत्र कप् । राजशून्ये देशादौ "अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्" मनु । [राजकमर्यादिक। [illegible] ।

अराजन्य पु० न० त० । [illegible] "राज्ञो न [illegible]-

अराजिन् त्रि० राजा [illegible] इनि न० त० । । राजभिन्नेति "[illegible] अराजिना" [illegible] । २। अराजिन राजा [illegible] [illegible] वा । न राजते राज-इनि । २दीप्तिशून्ये त्रि० [illegible] ङीप् ।

अराजीव पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आ+ [illegible] । १[illegible] । राजार्ह [illegible] न० त० । २[illegible] त्रि० ।

अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिन् न० त० । १शत्रौ । "देवाः [illegible] [illegible]" [illegible] अरिषड्वर्गे विशेषे । ज्योतिषोक्ते ४ संख्यायाम् । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "मा [illegible]" ऋ० १।१८।५ । "[illegible] अराती [illegible] ८ ... अराती [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] अभावे न० त० । ६ [illegible] [illegible] "मा नो अरातिरीशत" ऋ० १।२१।५ । अरातिरस्ताम् [illegible] [illegible] अरातियत् [illegible] [illegible] । अरातिरिव आचरति । आत्मन अरातिमिच्छति [illegible] अरातीयति । [illegible] [illegible] नैषधे । "न [illegible] [illegible] अरातीयति" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ११ ८ [illegible] १ ६,११ ।

अरातीय त्रि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-अ । [illegible] [illegible] [illegible]"

अरातीयत् त्रि० अरातिमिच्छति नैव [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] वा [illegible] [illegible] ऋ० १।१०७।३ ।

अरात्रम त्रि० राम। [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" ऋ० १।८०।८ "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ऋ० ८।६१।२ "[illegible] [illegible]" ऋ० ।

अराय त्रि० नास्ति रायो धनं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] स्त्रियां ङीप् । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ऋ० १।१८८ रा+भावे [illegible] [illegible] [illegible] न० त० । २[illegible] त्रि० । "[illegible] [illegible]" ऋ० ८।६१।११ "अरायीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ऋ० ८।११ ।

अराल पु० न० [illegible] [illegible] आ+ला-क । १ [illegible] २ [illegible] । ३ कुटिले त्रि० । "[illegible] [illegible]" नैष० "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible]

अरावन् त्रि० रा-वनिप् न० त० । अदातरि । "अराव्ण [illegible]" ऋ० ८८० । [illegible] ऋ० १,११, १५ स्त्रियां ङीप् नलोपश्च । अरावरी ।

अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ [illegible] [illegible] ३[illegible], ४[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ५[illegible] ६ ज्योतिषोक्ते [illegible] [illegible] ७ [illegible] च । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] हर" रघु । "[illegible] [illegible] [illegible] "अरिभिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ५।१।१ ११।१५ [illegible] ११,१ ०८८ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ११ ६,०८८ [illegible]

स्या यद्यास्ते तेषां तात्कालिकारयो भवन्ति तएव यदा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्रव नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपव, इति भेद । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रे । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्या यत्नभिश्चिन्तनीया' इतिराजमा०। निसर्गसमाश्च "बुध कुजेज्यास्तु सितर्कपुत्रा शुक्रार्कजौ, भौमगुरेऽब्जमन्दा' । शनि, कुजश्चौ, सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिता स्यु "इत्युक्ता यथा रवे बुध, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनय । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनय । गुरो शनि, शुक्रस्य कुजगुरू शने गुरु, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव मता अपि तात्कालिकारिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत्संज्ञा तथाहि अधिमित्रत्वे २२।३०कला बलम मित्रत्वे १५ कला, समत्वे ११।४५कला शत्रुत्वे ७।३ कला' अधिशत्रुत्वे ३।४५ कलाबलम । मत्र जातकादौ तत्त्वम । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्य्यनाशे इति भेद । एतच्च जातकपद्धादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु "दृष्टि स्यान्नवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षत स्नेहदा पादोना (४५कला) ऽखिलकार्य्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयनवमे कार्य्यस्य संसिद्धिदा त्रिपादोना कथिता (४०कला) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवेत् (१० कला) । दृष्टि पादमिता (१५कला) चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्य सप्तमभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला' (६०कला) इति दृष्टिविभागमभिधाय "भस्य मित्रदृशा (३,५,९,११,) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) शत्रु । समस्त्वन्यथा २,६,८,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि । तेन स्वापेक्षया १,४,७,१०, स्थानस्था ग्रहा रिपव । तत्र "स्वस्वाधिकारोक्तमत सुहृद्भे पादोनमर्द्ध समभेऽरिभेऽङ्घ्रि' नील० । राशेर्निसर्गरिपवस्तु "सूर्य्य शशाङ्को धरणीसुतश्च राशे रिपु "इत्युक्ता ज्ञेया । तात्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेया केतोस्तु 'शुक्रशनी विपक्षौ" इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके पत्रस्थाने "षष्ठे च शत्रुविद्विषौ" इत्युक्तौ चिन्तनीयौ। ताजके तु "रिपौ मातुलमान्द्यारिचतुष्पाद्दन्यनीमया ' इति नील० ताजकोक्ता चिन्तनीया । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोष्ठात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतु कोष्ठादिक्रमेण सिद्ध, साध्य सुसिद्ध अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतु कोष्ठात्मकेषु प्रत्येक चतुर्थ कोष्ठमपि अरिसंज्ञ तथा चपञ्चमकोष्ठ सप्तमकोष्ठ त्रयोदशकोष्ठ एकादशकोष्ठम् द्वादश पञ्चदश कोष्ठ षोडश चेति सप्तकमरिसंज्ञ तस्यारिसप्तकपात् तत्रस्थवर्णा अप्यरिसंज्ञाः। षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन सर्व्वत्र चतुर्षु चतु कोष्ठात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्र सिद्धादिनामभाक् । यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १सिद्धसिद्ध २ द्वितीये सिद्धसाध्य । तृतीये ३सिद्धसुसिद्ध ४ चतुर्थे सिद्धारि । द्वितीयकोष्ठचतुष्के आद्ये साध्यसिद्ध द्वितीये साध्यसाध्य । तृतीये साध्यसुसिद्ध चतुर्थे साध्यारि । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्ध द्वितीये सुसिद्धसाध्य । तृतीये सुसिद्धसुसिद्ध चतुर्थे सुसिद्धारि । चतुर्थकोष्ठचतुष्के आद्ये अरिसिद्ध । द्वितीये अरिसाध्य तृतीये अरिसुसिद्ध चतुर्थे अर्य्यरिरिति गणना । एतच्च दर्शनमात्रमुक्तम् किन्तु सर्व्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षर तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षर यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनया सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च २८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादिकल्पनयैव । ततश्च सिद्धादिचक्रस्यकोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रवत् तन्मूल दृश्यम् ।"अरिमन्त्र न गृह्णीयादिति'तन्त्रम । राज्ञो विषयानन्तरस्ये भूपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदिभूत यथोक्त माघ २,८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि०। "अरिमित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमत परम् । अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषो पुरस्सरा " पञ्चेति शेष "पार्ष्णिग्राहस्तत पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोरेव विजिगीषोस्तु पृष्ठत " पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेष एवं नव भवन्ति विजिगीषुदेशम 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर । अनुग्रहे संहतयो समर्थोव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिक " इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हित वा यत् । अराय्य तत्र साध्वादौ त्रि० "असौ यो अधराद्गृहस्तत्र सन्त्वराय्यः अथ० २,१४,२, । १० मेरके त्रि० अरिष्टशब्दे उदा० ।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थ पित्रादिदाय न भजते भज-ण्वि उप०स०। दायभागिभिन्ने अभागे क्लीबपतितादौ अनंशशब्दे १४२ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

चरिगूर्त(र्त्ते) [illegible] । [illegible]

चरिता स्त्री [illegible] ।

चरित्र [illegible] ।

चरित्र न० [illegible] । [illegible] "चारित्रं [illegible]" [illegible] ।

चरित्रवत् [illegible] ।

चरिष्णु त्रि [illegible] ।

चरिष्णुत्व न० [illegible] ।

चरिष्णुधूम त्रि [illegible] ।

चरिष्णु त्रि [illegible] "चरित्र [illegible]" [illegible] ।

चरिष्ठ त्रि [illegible] ।

चरिहर्त्त त्रि [illegible] ।

चरित्रभाव पु० [illegible] ।

चरिमेद पु० [illegible] ।

चरित्रा स्त्री [illegible] ।

चरिष्ट पु० [illegible] ।

चरिष्णुहण न० [illegible] ।

इश्चिकमिथुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं विद्वद्भिरपि" ज्यो०त० । तत्र प्रतिप्रसवः । "सौहृद्ये त्वृक्षयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराया- टस्य शुभत्वमितस्सुसद्भेमार्थकमपदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च दु योषितो प्रीत्यायु सुखवर्द्धिपुष्टिजननं कार्यो विवाह शुभ" भुज०भी० । अत्यन्तापद्विषये व्याप्त । "मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्यरिमैधनाख्या । वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीति परा जन्मस तारकासु" । तत्तदानशान्तिस्तु तत्रैव । "षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति" ।

अरिषड्वर्ग पु० षण्णां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तः शत्रूणां षड्वर्गः देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च शमेऽत्यन्तेऽपि गमकतया स० । कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिपुषु "कृतारिषड्वर्गजयेन" किरा० ।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न०त०। अहिंसके "श्वानेव नो अरिषण्या तनूनाम्" ऋ०२,३९,४, "अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ" भा० ।

अरिष्ट पु० रिष—हिंसायां कर्त्तरि—क्त न०त० । १लशुने २निम्बे । "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च "भपि रक्षायां सुश्रुत । "सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथेति" विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुत । ३ कङ्कानिकटवर्त्तिपक्षिभेदे ४काके ५कङ्के (रोठा) इति ख्याते ६फेनिलफलवृक्षे । "अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोग्रहजिद्गर्भपातन" वैद्य०। ७कृष्णहतेऽसुरभेदे । "यत्र वासुश्च मैन्द्रश्च कश्च द्विविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्" हरिवं०। ८अशुभे । ९तक्रे । १०सूतिकागृहे । "अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा" रघु तत्सूतिकागृहप्रकारस्तु "नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातक-सर्षपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्" सुश्रु० । तत्र प्रवेशे 'रोहिण्यैन्द्रवपौष्ण्ये तु स्वातीवरुणयोरपि । श्रवणेऽसौ पुष्यहस्तधनिष्ठाह्वृत्तराख्ये च । मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्" नि० सि० तारा उक्ता। एतच्च सम्भवे "प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्" वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ कार्य्यम् "याम्यायां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्" वशिष्ठोक्तेः "दद्यात् सूतिकागारमायुधैश्च प्रिय्यत । वह्निना तिन्दुकाष्ठानां पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । मुषलेन तथा द्वारि सर्षपैरविकिरेतेन च" विष्णु०पु० ११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ "अरिष्टे त्रिविधोत्पाते" इतिज्यो० १२अनिष्टस्यामस्येषु रव्यादिषट्केषु । १३मानेनारिष्टकारके मद्ये । "रक्तारिष्टं योषितामीक्षणेयम्" माघ ।"अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा" वैद्य० । मद्ये पुंस्त्वमपि भावप्र० । नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब०। १४मरणचिह्ने । "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयत" इति पुरा० । न०त० । १५शुभे न० ५ब०। १६ शुभदायके विधाने १७अयिनागिनि च त्रि० । १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० "अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ विलायुध" हरिवं० (कटकी) ख्याताया १९ कटुकाया २०काश्यपपत्नीभेदे च स्त्री "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" इत्युपक्रम्य "कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र ! तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्व्वानमितौजसः" हरिवं० रिष्ट हिंसा विरोधे न०त० । २१सुखेनावस्थाने न० "मनसेऽस्यो अरिष्टतातये" ता०ब्रा० । "अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय" भा० । स्वार्थे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम—तुन् नि० आदन्तादेश । अहिंसितगमने । "अरिष्टगातुः सहोता सहोभरि" ऋ० ५,४४,२ "अरिष्टगातुरहिंसितगमन" भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल् । सुखकरणे 'जीवातवे न मर्त्यवेऽथोऽरिष्टतातये' ऋ०१०,६०,८, "ओषधीरथा अरिष्टतातये" यजु० । लोके तु तायप्तिन् । अरिष्टविस्तारे "तदत्रभवता निष्पन्नाशिषमरिष्टतातिमाशास्महे' वीरच० । क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्टशब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु०दैत० काश्यपपुत्रे विनताया पुत्रभेदे 'तार्क्ष्य-

[illegible]

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ। यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि” ज्यो०त०। तत्र प्रतिप्रसवः। “सौहृद्ये ग्रहयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराया-ष्टम् सुमित्रमित्रसुहृदत्वेमार्यस्मद्यादि। षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पु योषितो प्रीत्यायु सुखवृद्धिपुष्टिजनन कार्यो विवाहः शुभ” भुज०भी०। अत्यन्तापद्विषये व्यास। “मैत्र्यादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्य रिमैधनाख्या। वर्ज्जा विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीति परा जन्मसु तारकासु”। तत्रदानमुक्तम् तत्रैव। “षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति”।

अरिषड्वर्ग पु० षण्णां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया स०। कामादिषु षट्सु आन्तरेषु रिपुषु “कृतारिषड्वर्गजयेन” किरा०।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न०त०। अहिंसके “श्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्” ऋ०२,३९,४, “अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ” भा०।

अरिष्ट पु० रिष–हिंसाद कर्त्तरि–क्त न०त०। १लशुने २निम्बे। “सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च “इति रक्षायां सुश्रुत। “सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्त-थैव” विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुत। २ कङ्कामिकटवर्त्तिप-क्षिभेदे ४काके ५कङ्के (रोठा) इति ख्याते ६फेनिलफलक-वृक्षे। “अरिष्टकक्षिदोषघ्नोऽम्पङ्कजिद्गर्भपातन” वैद्य०। ७कृष्णहतेऽसुरभेदे। “यत्र वासुश्च मैन्द्रश्च कस हिविदमेव च अरिष्ट वृषभं केशि पूतनां दैत्यदारिकाम्। नाग कुवलया पीड चाणूर मुष्टिकं तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्” हरिव०। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। “अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा” रघु तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेत-रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातक-सर्षपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलि-प्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छद प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-यतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु०। तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठाश्रुतरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा उक्ता। एतस्य सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः। तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-कार्यम् “वारुण्यां भोजनस्थानं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्” वशिष्ठोक्तेः “दद्यात् सूतिकागारमायुधैश्च विशेषत। वह्निना तिन्दुकाख्यैश्च पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। मुषलेन तथा द्वारि वर्णकैर्लिखितेन च” विष्णु०पु० ११अनिष्टसूचके उत्-पाते भूमिकम्पादौ अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इतिज्यो० १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु। १३पानेनारिष्टकाख्ये मद्ये। “रक्तारिष्टं योषितामीश शेषम्” माघ। “अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा” वैद्य०। मद्ये पुस्त्वमपि भावप्र०। नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब०। १४मरणचिह्ने। “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयते” इति पुरा०। न०त०। १५शुभे न० ५ब०। १६ शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि०। १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽथ शिलायुध” हरिव० (कट्की) ख्यातायां १९ कटुकायां २०कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्या-नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः” हरिव० रिष्ट हिंसा विरोधे न०त०। २१सुखे-नावस्थाने न० “मस्तवेऽथो अरिष्टतातये” ता०ब्रा०। “अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा०। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम–तुन् नि० आदन्तादेश। अहिंसितगमने। “अरिष्टगातुः सहोता-सहोभरि” ऋ० ५,४४१ “अरिष्टगातुरहिंसित-गमन” भा०।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः भेदे अरिष्ट+तातिल्। सुख-करणे ‘जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये’ ऋ०१०,६०, ८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु०। लोके तु ताय-क्तिन्। अरिष्टविस्तारे “तदत्रभवता निष्प्रत्यूहमरिष्ट-तातिमाशास्महे” वीरच०। क्वचित् देऽपि तथा अरिष्ट-शब्दे दृश्यम्।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमती

अरिष्टनेमि पु०६त० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे तार्क्ष्य-

कारिकमेव मदकृत बराबत । बरकबादविके छ विसाबाः हवा भूता भूरि २ीर्वरे बिनो च ।

मरिष्टि स्त्री न रिषि हिंसा भावे क्तिन् । हिंसायाम् । "मोष दधीचावरिष्टि मधूनाम्" ऋ० १ ११ ६ । "वारिष्टिर्हिसाम्" भा० ।

मरिष्णु त्रि मरिति मेरसिबति स्वर्ग देरे मलम् । मेरविर्जन स्तुते प्रमर्त "रावतो रिपवृर्षो मारिषा ऋ० ८ । २२ । बोधे तु न मलम् । [ब्राह्मणादि ।

मरिष्ठ त्रि मरते मिले मा—न देरे मलम् । मल मात्राय

मरिष्य त्रि मराम् इति मन—ष । यमुनायचे "हरिवो रथिरयोगमरितमच एरा "मौरते मरुते" नाराधीनो रथि देहीविचाराययैव मचरा भाव मचरवज मचे भरिष मरिः मधुरुरावसभे" भा० भा० च ।

मरीक त्रि न रोषन मीरा न भावाद्रिराय सर । [मक भाविति । कमुषेत इ दर बव मरीष्ट रमेव । "मरीचं मनुष्यम्" ऋ० १ । १८ । । मरीचं मम विरमविमूचनाम् भामोस १ वर्षे च ।

मरीच्य इ मरि रमि मन—मन् पूर्वदीर्घ । नामवे मरीचबेन निरेधम् गुण । भाटीचनम् । मारत्नादि बतुलता च । मरोचबोल वधवृरिबड़देवादी त्रि ।

मरीचवादि इ० मरोचन वादिर्षेव । निर्दवार्वे विविध गुणवसविधिवे वादिमुखे सममूढे । च च मया मरोचन, इ नम इ नव नमक माना, विरष मानरावच मोञ्ञायच बोञ्ञायच वैनवीयच पीनायच भावायच मनवायन । मीयरायन वीवरायन । मौचायन वीनवायन पीचायन र मूलायन । मीमूतायन भावायन मान्निष्ठायन रामचीव विवष, वियाष । मधुरक मरवन मानकीवन, बीरव मवागन, आमलय विविका रैवम रिष हुण्ड, विरीष मनिर कम मविर मर्ष्टक, दवव मदमून माण्डक कण्ड मचरच मरोचवादि ।

मरीचिका मरु इति वर्वनामात्मविवय मारा टप् ग सम् । मारीचभेदे । "मामादिम मधुबनादिविमृगमरीचा न मचि । ममरा भवनीदिवा मामनमात्मयमी विमय । मम्मरिवा मधुमीनविनूदता ममविवा वासरम्मद् ची भाव मान्य मवा रिम्मोरमोऽपिमोरिम्मी विवर्ग मृगमोऽयमपी विद्यारिम मर्वरातवे नाथा विषिव मा रवमा मारद-रिवा मदरमवेिमूचनी वादमबोऽपरविवा मर्विद मक

रिचा वौचमविकचा मद्रिमीवकमी मधुमविचंवसरवं पीवविषमावची मचक मधु मरिविदिवामनाविवा विरवमवमा विरवहबोऽरिपूर्वं रमवमर्मुस्वमवेषि । मरु त्रि महतमारिव मधुकोरानि दूदानि । ममावर भविबोरेम पूर्वा विवादवविकम्" मर्व विवाही रबो देवरेविमनारिवा इति च शब्दा ।

मरुगूव त्रि मरूक विशेषे च ह । बस्ते रोमन्थ "सरस्वत विवच वाहम्" ऋ० ६,१८,२ ।

मरुत् त्रि मारिव एव भाविर्षेच । ममारदीवे मवीचे "मर्व रोयमस्तमोस्तामोऽतम्" ऋ० ६,१८७ ।

मरुचि इ न दीपसन । मधमविवारे । योमनमोमम वमारवे । रोममेरे । न रविः रवीवः च ह । रवमी भावारे रमदरेताव मवदीवा । धर्मैर्द्वादिवरोस विविबनमदरता मनोवामामारिवर्के । वोमन्नी १ अविरामामावे च मधिवावबदमायमार्वाद्रिवाऽर्वव मद" "मातुर्भिधि मधवि मवोपि दावोपदिवीरिम भिवार्" इति च शब्दा ।

मरुत त्रि मारिव एव रोपो मव । रोमन्थ १ मचमव रोमे च "मोरवद् मीवद् मोरवव" इति मर्व" रमम- विमवमारमव बीरपविमहुम: "मरुद् ववामवी मचाव मवेविवमाचि विमर्वमीवा" शब्दा ।

मरुव इ न रमवि रक—न । (वीरव)इति मादि । १वे । मारिव रवा मवाद् १४ । १ रोमनावामवे त्रि "रिवेमा मधु दर्वीवा मरिचामवरवी विरादु रवा । १ दामवेचे इ रामवमबामवी हरिर्व "मरुवाली हरि मधोपराक् वेदारोऽवका" । वेद । ४रोमन्थ गीतेषे च त्रि । "मरवमविवा मूवीमविवर्वबोऽवमा म- बा । "मरवं मा वृवा नूमवक विर्व मामवि मव ।

मरुव इ म—मवद् । । दर्भ" मर्ववाववी १६के १० भारवावे १विवादे देवमवे च हवी दवाव रवे । ८ मावमरावे । मवविविवमारवें च ११ मवि त्रि । १२ हवे १३ विमूदे च । १४ मञ्जुमवाव १५ मावामवाम् १६ मविविवाव १७ मदीषे १८ मरमावमावाव मो । १९ विमवां वेदि २ रमूवारवैवाम् २१ हदमा रावि १ मव- विवावाम् च मवी । मम मधूवी विमारवी मवारवाम मवी दृषा "मामव प्रमावविविरवमवी च मावदवाम मम रमवमवोविरवम्" रव । "मार्मवाविवेवि मरुव

महाबल अरुणश्चारणिश्चैव विनतायाः सुता स्मृता” हरि० “अरुणोगरुड्भ्राता जपापुष्पसमप्रभ”। योगानाञ्चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः कृतः” हरिव०। “तदुत्पत्त्यादिकथा अनूरुशब्दे” १८१ उक्ता। सूर्य्ये “संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिन्नैः” रघु “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा०। वर्णे तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि” शत० ब्रा०। “दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणो” माघ। द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे २३आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम् विवरणमादित्यशब्दे। २४दैत्यभेदे पु०। धूमादि० वुञ्। आरुणक तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा पु० ष्यञ् आरुण्यम् न०। तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम् न०। रक्तादिवर्णे। अपत्ये इञ्। आरुणि जटायौ सूर्य्यपुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च। अश्विनाकुमारयो द्वि०व० यमुनायां तपत्याञ्च स्त्री गुणवचनात् भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमान। गौरा० ङीप्। २५अरुणवर्णायां गवि स्त्री। “अरुण्योगाव उषसामिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ उषायामपि स्त्री। २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम् “सरांस्यथैतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रमात्” सि० शि०। “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु” शुड्कुम्भनसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम्।

अरुणकमल न० रूपवर्णवत् नित्यकर्म्म धा०। रक्तोत्पले

अरुणदूर्वा स्त्री रूपवर्णवत् नित्यसमास। रक्तदूर्व्वाभेदे, “यद्यदाराच्च विन्देयु अरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्व्वा तस्मादरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् यद्यरुणदूर्व्वा न विन्देयु” शत० ब्रा०।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया। सूर्य्यभार्य्यायाम् १ संज्ञायाम् २ छायायाञ्च अरुणभार्य्यादयोऽप्यत्र “तस्य भार्य्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः” इति। “असहन्ती तु तां छायां सवर्णां निर्म्ममे ततः। छायामयीं तु सा संज्ञा, तस्याञ्छायासमुत्थिता। प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञा नरेश्वर। उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते। स्थितास्मि तव निर्द्देशे शाधि मां वरवर्णिनि। संज्ञोवाच। अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः। त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया। इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा। संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित्। छायोवाच। आकचग्रहणाद्देवि। आ शापाच्चैव कर्हिचित्। आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि। यथेच्छया”। इति हरिव०। ३प्रभाकन्याभेदे च। “सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्रभा देवर्षिपूजिता”। अनुवन्द्या मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिव० अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य। ४रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्य्ये पु० ५सदृशपुष्पप्रियमात्रे त्रि०।

अरुणप्सु त्रि० अरुणं प्सु रूप (निरु०) यस्य। रक्तवर्णरूपे “धाताधरीमरुणप्सुं विभातीम्” ऋ०५,८०,१ “अरुणप्सुमरुणरूपाम्” भा०। [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि०

अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य। १पारावतपक्षिणि

अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडाग्रजः सारथिरस्य। सूर्य्ये विवरणमनूरुशब्दे।

अरुणात्मज पु० ६त०। १जटायौ पक्षिणि। २सूर्य्यपुत्रे मन्दे ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्विनोकुमारयो द्वि०व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री। “लोक्यपत्यानि कौरव्य। संज्ञाया तपतांवर। आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती। स च वैवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः। यमश्च यमुना चैव यमजौ संभूवतु”। संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति त्रीण्यपत्यानि। “द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन्। आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तथा। पूर्व्वजस्य मनोस्तात! सदृशोऽयमिति प्रभुः। मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते। द्वितीयायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः। इति सावर्णशनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञाया छायाख्याया द्वितीयाया सवर्णाया जातौ हरिव०। वड़वारूपधारिण्या संज्ञायाञ्च अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव। “वड़वारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले। स तथारूपमास्थाय स्वां भार्य्यां शुभलोचना। ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वड़वां ततः। अधृष्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च। वड़वावपुषा राजन् चरन्तीमकुतोभयाम्। सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत्। मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया। सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः। देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजांवरौ। नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति”। तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः यथा “एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता। सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याऽहमिति भारत!। बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी। तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ!। मत्प्रसादान्न ते राज्ञि! भवि-

[illegible] । [illegible] ।

अरुणाहृत पु. [illegible] । [illegible] ।

अरुणावरज पु. [illegible] । [illegible] ।

अरुणित त्रि. [illegible] । [illegible] ।

अरुणोदय न. [illegible] । [illegible] ।

अरुणोदय पु. [illegible] । [illegible] ।

अरुणोदयविद्धा स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अरुणोपल पु. [illegible] । [illegible] ।

अरुन्तुद त्रि. [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

अरुन्धती स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अरुन्धतीजानि पु. [illegible] ।

अरुन्धतीदर्शनन्याय पु. [illegible] ।

अरुन्धतीनाथ पु. [illegible] ।

अरुष त्रि॰ न रोषति क्रुध्यति रुष–क न॰त॰ । १अक्रोधने । “युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः” यजु॰ २३,५ “असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषः” इति श्रुतिः । विरोधे न॰त॰ । २ रोचमाने । “श्वेतं दधानमरुषं सहिता” ऋ॰ २,१,४, ‘अरुषं रोचमानम्’ भा॰ । ऋ–गतौ–उषन् । ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां ङीप् । “युञ्जाह्यरुषी रथे” ऋ॰१,१४,१२, अरुषी गमनशीला वडवा” भा॰ । रुषा हिंसा न॰ब॰ । ४हिंसारहिते “जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्” ऋ॰ २,७,५,। “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा॰। [स्त्री निरु॰।

अरुष् त्रि॰नास्ति रुट् यस्य । १अक्रोधे। गौ॰ङीप्। २उषसि

अरुष्क पु॰ अरुर्मर्म्मस्थानं कायति पीडयति कै–क । स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भल्लातकवृक्षे ।

अरुष्कर पु॰ अरुः करोति ट उप॰स॰ सत्वम् । स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे १भल्लातके (भेला) २व्रणकारके त्रि॰“शुष्कोह्यपार्थकोऽरुष्करः”सुश्रु॰। स्त्रियां ङीप् ।

अरुस् पु॰ऋ–उसि । १अर्के, २रक्तखदिरे च । ३मर्म्मणि न॰। ४व्रणे, ५क्षते च पु॰न॰। “अरुर्हि पदजन्तस्य रुम्” पा॰। ‘अरुर्वै’ पुरुषोऽवच्छिन्नं अमरुरेवैतत्करोति” शत॰ब्रा॰। “महारुडेन यदिभ्या यद्गारुषा हरसा” अथ॰५,५,४ । “अरुर्वै पुरुषस्याप्नोति” शत॰ब्रा॰ उक्तौ ईनेले च । अरुस्+अभूततद्भावे च्वि अन्तलोप दीर्घ अरूकरोति ।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क । भूम्यामलक्याम् राजनि॰ । तृणा॰ अण् । आरुहीयम् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

अरूक्ष त्रि॰ विरोधे न॰त॰ । स्निग्धे मसृणे, “दर्भैः प्रच्छादयत्यरूक्षतायै”, शत॰ब्रा॰ ।

अरूक्षित त्रि॰न रूक्षितं विरोधे न॰त॰। स्निग्धे मसृणे, “अरूक्षितं इव आ रूपे अश्मन्” ऋ॰४,११,१, अरूक्षितं स्निग्धम्” भा॰ ।

अरूक्ष्णा त्रि॰रूक्ष+मन् विरोधे न॰ त॰ । स्निग्धे । “यत्ते वासः परिधानम्–संस्पर्शेऽरूक्ष्णमस्तु ते”अथ॰८,२,१६ ।

अरूप त्रि॰ नास्ति रूपमस्य । १रूपशून्ये २सांख्योक्ते प्रधाने वेदान्तोक्ते ३ब्रह्मणि न॰ “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति” कठ॰उ॰। कुत्सितार्थे न॰त॰। ४कुत्सितरूपे न॰।

अरूपहार्य्य त्रि॰ रूपेण न हार्य्यं वशीकार्य्यं अस॰स॰ । सौन्दर्य्यादिना अवशीकार्य्ये “अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्” कुमा॰ ।

अरूष पु॰ ऋ–ऊषन् । १सर्पविशेषे २ सूर्य्ये च सि॰ कौ॰।

अरे अव्य॰ ऋ–ए । १रोषाह्वाने, २नीचसम्बोधने “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति” शत॰ ब्रा॰ वङ्कृतम् पाठ । तत्र याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्त तस्याः स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३अपलत्नौ, ४असूयायाञ्च ।

अरेपस् त्रि॰ नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तः यस्य १निष्पापे “मासे कृषी पुराऽरेपाः” इति माघ २निर्मले च “अरेपसा तन्वा शाशदाना” ऋ॰१,१२४,५, अरेपसाऽपापया निर्मलया वा” भा॰।

अरेऽरे अव्य॰ अरे+वीप्सायां द्विरुक्ति । नीचसम्बोधनादौ । २सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत । सूतापसद । किमेवमाक्षिपसि’ अरेरे वाचाट । एषा गस्त्रपक्षपाण्डुर्विदग्ध ‘ वटो’ इति च वेणीसंहार ।

अरोक त्रि॰ रुच–दीप्तौ घञ् रोकः छिद्रं दीप्तिश्च न॰ब॰ । १छिद्रशून्ये २दीप्तिशून्ये च । “विभाषा श्यावारोकाभ्याम्” पा॰बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वकदन्तस्य दतृ । अरोकदन् अरोकदन्तः । निबिडदन्ते दत्रादेशे स्त्रियां ङीप् ।

अरोग त्रि॰ नास्ति रोगोऽस्य । रोगशून्ये “अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः” सुश्रु॰ । “एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः ष्यञ् । आरोग्यम्। रोगाभावे न॰‘ आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते ’दुर्गास्तव “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नानजं फलमिति” पुरा॰ तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्यत्वम्” तत्रैव न॰ ।

अरोगण त्रि॰ रोगोऽस्त्यस्य पा॰मत्वर्थे न न॰त॰। रोगशून्य ‘तेषामासि त्वमुत्तममनास्रावमरोगणम्” अथ॰२,३,२ ।

अरोगिन् त्रि॰ न रोगी विरोधे न॰त॰ । रोगशून्ये “यावज्जीवमरोगी स्यात्” पुरा॰ स्त्रियां ङीप् । “अरोगिणी आस्यताम्” स्मृति ।

अरोचक पु॰न रोचयति प्रीणयति रुच+णिच्–ण्वुल् न॰त॰। रोगभेदे यत्र कश्चिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्तादृशे रोगे स च सुश्रुतोक्तः । ‘दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य्ययाच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मिके भवति लिङ्गमरोचके तु । हृद्दाहचोषबहुता ।

[illegible]

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १गौतमे सूर्य्यवंश्ये बौद्धभेदे । तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्बन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्यत्वात् । २पद्मे । अर्कबान्धवोऽप्युभयत्र ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रम् शा०त० । १सूर्य्याक्रान्ते नक्षत्रे दैव० । तत्स्वामिके २सिंहराशौ ३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (हुडहुडिया) इति ख्यातायां लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्य्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कस्येव वर्णाभं दुग्धवच्च मूलं यस्याः । (ईश्वर-मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कस्येव लूषः उष्णः रसः स्य । ऋषिभेदे विदा० अञ् । आर्कलूष तदपत्ये पु स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धूकवृक्षे । श० । २पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्ध्यर्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । "चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् । "आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्य्यादर्कविवाहकम्" काश्य० । "तृतीये स्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः" शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽस्य । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १व्रते । अर्कस्येव व्रतम् नियमः । "सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसान् रविः" इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकहितार्थं रसस्य ग्रहणमेव प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तदिति" मनूक्ते राज्ञः २करादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ६त० । १यमे २शनैश्चरे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५श्राद्धदेवे ६अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । ७यमुनायां ८तपत्यां च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् । १ऐरावते हस्तिनि २अर्कतुल्ये दुर्द्धर्षे च ।

अर्कहिता स्त्री ६त० । १अर्कभक्तायां (हुडहुडिया) लतायाम् २सूर्य्यहितकरे त्रि० ।

अर्काश्मन् पु० अर्कस्य अनुगतः अश्मा । सूर्य्यकान्तमणौ, स हि सूर्य्यरश्मिसम्पर्कादुज्ज्वलति ततश्चास्यार्कसम्बन्धित्वम् । अर्कस्येव रक्तः अश्मा । (चुनी) २अरुणोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्च्यतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इनि । अर्चनसाधनमन्त्रयुते । "बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः" ऋ० १,७,१, 'अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः' भा० "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः" ऋ० १,१०,१, । अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इनि । २अर्चनयुक्ते त्रि० । "वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् पनस्युमर्किणम्" ऋ० १,३८,१५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत्र । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराश्येकांशच्छेदेन उपर्य्यधोभावेन स्थितिर्ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगत उपलः । १सूर्य्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्क्य त्रि० अर्च-कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । १अर्चनीये । अर्कस्यायम् यत् । अर्क्य अर्कसम्बन्धिनि । "स एष वार्क्योय एष तपति तस्यैतदन्नं क्यमेव चन्द्रमाक्यम्" शत०ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १कपाटमध्यस्थरोधके १काष्ठादिदण्डे, "ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र० । "पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज" रघु, "अथानपोढार्गलमप्यगारमिति" रघु । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाठ्ये २स्तोत्रविशेषे "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्" मत्स्यसूक्तम् । ३कल्लोले, ४कपाटे च न० ५क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्यत्रार्थे । ६विष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० । "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः । "अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघ । [इच्छे

अर्ग्वध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सोंदालि)

अर्घ मूल्ये भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रेयवस्तुग्रहणार्थं देये तुल्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १मूल्ये । "कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप" "कुर्य्युरर्घं यथापण्यमिति च मनुः अर्ह-करणे घञ् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । २पूजोपचारे दूर्वाक्षतादौ । अमरस्य अयकार क्लीवलिङ्गस्य प्रयोगस्य अन्यैः पुंलिङ्गोऽभिधैकारय । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थे देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च "आपः क्षीर

[illegible] इति [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] इति [illegible] ।

अर्च त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] “[illegible]” । [illegible] । २ [illegible] । “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अर्च [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” “[illegible]” । “[illegible]” [illegible] “[illegible]” “[illegible]” [illegible] “[illegible]” इति [illegible] ।

अर्च [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अर्चक त्रि [illegible] अर्च–ण्वुल् । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अर्चनीय त्रि अर्च–[illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ६,६६,१ । “[illegible]” [illegible] ।

अर्चन त्रि अर्च–[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] “ [illegible] ६ २४ १ । “[illegible]” [illegible] ।

अर्चन न अर्च–भावे ल्युट् । [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible] ।

अर्चना स्त्री [illegible] । [illegible] । “[illegible]” ।

अर्चनीय त्रि अर्च+अनीयर् । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ।

अर्चा स्त्री अर्च–भावे अ । १ [illegible] “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । २ [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अर्चि स्त्री अर्च–इन् । [illegible] । “[illegible]” [illegible] १०८ १६, “[illegible]” [illegible] ८ ४ १७ ।

अर्चित त्रि अर्च–क्त । १ [illegible] “[illegible]” [illegible] २ [illegible] पु [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अर्चिरादिमार्ग पु [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अर्चिष(स)मत् त्रि [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ८,६०,१२ । [illegible] ।

अर्चिष्मत् पु [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] ।

अर्चिस् न अर्च–इसि । [illegible] “[illegible]” “[illegible]” [illegible] [illegible] “[illegible]” इति [illegible]

स्यात् अर्च्चिरस्य वह्निः ४दीप्तिमात्रे न० “प्रथमार्द्दिविभामेतदनुद्गोर्स्वञ्चरायुधम्” कुमा० ।

अर्च्य त्रि० अर्च—स्तुतौ ण्यत् न कुत्वम् चु० अर्च—यत् वा । पूजनीये “प्राणमर्च्च्यं जगदर्च्चनीयम्” भट्टि ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि०पर०सक०सेट् । अर्ज्जति, आर्ज्जीत् आनर्ज्ज अर्ज्जक अर्जित अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्य अर्ज्जन् । “अर्जकोऽद्व्यमाहरेत् । दाय०भा०“न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्” मनु । “आनर्जुर्नृभुजोऽस्त्राणि” भट्टि ।

अर्ज्ज संस्कारे चुरा० उभ०सक०सेट् । अर्ज्जयति ते आर्जिजत् त । “अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत्” स्मृति “परस्ताभ्यर्जयन्नारीरन्यदीयाः पराक्रमन्” भट्टिः । अर्ज्जयितुम् अर्ज्जयित्वा ।

अर्ज्जक पु० अर्ज्जयति रज्जुम् अर्ज्ज—ण्वुल् । (बावुइ) इति ख्याते तृणे, तत्त्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्म्मीयते । अर्ज्जनकर्त्तरि त्रि० । “अर्ज्जकोऽद्व्यमाहरेत्” स्मृति ।

अर्जन न० अर्ज-ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके २व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च “सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” इत्युक्ताः “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयो” गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व्ववर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थं यथा पित्रादिधने पुत्रादेः । अप्रतिबन्धो दायो विभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रतिग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं “याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदिति” स्मृत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्ज्जनस्य याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विजयलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तच्च वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषया वेतनं चेति तयोरसाधारणम् । एवञ्च मनुना “ऋतानामनृतसाधारण्यम्” इत्यादि यदुक्तं तत् सर्व्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्टशब्दाभिधेयम्” मिता० शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृतेः “शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” मनूक्तेश्च तेषां शूद्रधर्म्मातिदेशात्तथा । तच्चार्ज्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन यस्य वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्ज्जितेनापि धनेन क्रतुसिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमिनीये विभागसूत्रे स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य न्यायमर्थं एवं विवृतं । “यदा द्रव्यार्ज्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोष इति पूर्व्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्ज्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । न चैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च” इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव अतएव “सप्त वित्तागमा धर्म्म्या” इत्यनेन तेषां धर्म्महेतुत्वमात्रमुक्तं न तु स्मृतिप्रभृतीनां तत्प्रापकानां स्वत्वहेतुत्वमपि “अर्जयितृव्यापारोऽर्ज्जनमिति” दायभा० । “अर्ज्जं स्वत्वं नापादयतीति” मिता० । “कषिवाद्यर्जनं मितम्” मनु । “अर्थानामर्जने दुःखमिति” नीति० अर्जधातोः प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पादनार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज्ज—उनन् । स्वनामख्याते १वृक्षे, “सोऽग्न्याश्रितः कृष्णः कर्षमाण उदूखलम् । यमलाभ्यां प्रवृत्ताभ्यामर्ज्जुनाभ्यां निवारितः । मध्यान्निष्क्रामन् तयोः शिशुः कर्षन्नुदूखलम् । ततस्तु कर्षता बद्धं तिर्य्यग्गतमुदूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्जुनाभ्याञ्चकर्ष च । तावर्ज्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रंहसा । समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै” इति हरिव० । “कदम्बसर्ज्जार्ज्जुननीपकेतकी” ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे शुक्लचरितत्वात् मध्यमपाण्डवस्यार्ज्जुनत्वम् । “पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्ल्लभः समः । करोमि कर्म्म शुक्लञ्च तेन मामर्ज्जुनं विदुः” भा० वि० प० उत्तरं प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः “एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम् । जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महागम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्व्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः । एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना प्रीतिर्य्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्द्धयिष्यति तेऽर्ज्जुनः” । भा० आ० प० । “पार्थं कर्णवधाय मार्गणगणान् यानर्ज्जुन ददौ” सोमा० ३हैहयाधिपे कार्त्तवीर्य्ये “एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोऽबली ।

अर्जुनो नाम हैहयो बलिनः [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । तदी च [illegible] [illegible]" । [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] इति । "[illegible] [illegible]" [illegible] । "अर्जुन [illegible] [illegible]" भा । "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" भा । "[illegible]" [illegible] । (अर्जुनः) इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अर्जुनध्वज पु० [illegible] । [illegible] ।

अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुन [illegible] । [illegible] । [illegible] । अर्जुनपाकी [illegible] स्त्री । [illegible] ।

अर्जुनी स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अर्जुनोपम पु० [illegible] । (वैद्य) इति [illegible] ।

अर्ण न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अर्णव पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" भा । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अर्णवज पु० [illegible] । [illegible] ।

अर्णवमन्दिर पु० [illegible] ।

अर्णवोद्भव पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अर्णस् न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अर्णोद पु० [illegible] । [illegible] ।

अर्णोदग्र पु० [illegible] । [illegible] इति ।

अर्णोधि पु० [illegible] । [illegible] इति ।

अर्णोभव पु० [illegible] । [illegible] ।

अर्त(र्त्त)गल पु० [illegible] । [illegible] ।

अर्ति स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अर्तिका स्त्री । [illegible] ।

अर्थ [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अर्थ [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]

दश्यान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु० "अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तस्य प्रयोजनम् यत्र त्वेते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम्। तद्बलादन्त्यदीर्घश्च युक् चेत्यङ्गापयत्यपि" कामधेनूक्तेः युक्–दीर्घश्च अर्थापद्यते। सम्+समर्थने समर्थयते समर्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम्। कु पीडने कदादेशः कदर्थयते। अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः। "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः" कुमा०। प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी। "प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः" कुमा०।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ यथायथम् अच्। १अभिधेये २शब्दशक्त्या बोध्ये पदार्थे च "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविध वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात्। "अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा० द०। ताश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्यमते "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे"। इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपर अर्थभेद। स च अभिहितान्वयशब्दे विवृतः। ३धने। तस्य सर्व्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्" "अर्थस्योपार्ज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे" नीति०। स चार्थस्त्रिविध शुक्लः शबलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा "अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति। शुक्लः शबलोऽसितश्चेति। शुक्लेनार्थेन यदौर्द्ध्वदैहिकं करोति तद्देवत्वमासादयति। यच्छबलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम्॥ स्ववृत्त्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुक्लम्। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम्। अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम्। क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये। कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम्॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च" विष्णु० स्मृ०॥ ४प्रयोजने इष्टे। प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः। तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् यत्र अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात्। साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत्र सुखदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम्। प्रयोजनञ्च यद्यपि नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्म्मार्थकाममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्व्वप्रयोजनानामन्तर्भावात्। तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषेणार्थ्यमानत्वात्। नास्तिकास्तु स्वर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवृत्ते प्रवर्त्तनात्। एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू०। "इह खलु धर्म्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः" वे० प०। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपस्य तस्य प्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम्। धर्म्मार्थकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्म्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेदः "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" रघु। "ज्ञातार्थो ज्ञातसम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते" इत्यत्राद्यपदेनाभिधेयप्रयोजनयोर्ग्रहणम् "धर्मार्थकामौ वद पीडयामि" "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः" रघु। ५निमित्ते "अतोऽर्थाश्च प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः" मनुः अर्थात् हेतोः कुल्लू०। "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्तरमिति" मल्लि०। निमित्तस्य कारणत्वेऽप्यस्य तत्र निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति" वार्त्तिकोक्तेः नित्यचतुर्थीसमासः। द्विजार्थं पयः। द्विजार्था यवागूः। यूपार्थं दारु। भाष्यकृता तु यूपाय दारु इत्यादौ चतुर्थीविहितेरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम्। "अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्" गीता "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः" मेघ०। "परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीडयन्" "तस्माद्धर्म्मं सहायार्थं" इति च मनुः। कर्म्मणि–अच्। ६विषये शब्दादौ। "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता" "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" क० उ०। ७ज्ञेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" गौ० सू०। अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम्। राज्ञ उपाये ८तन्त्रावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा०। ९वस्तुस्वभावे यथार्थम्। १०निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः। ज्योतिषोक्ते ११लग्नावधिद्वितीयभवने १२प्रकारे। भावे अच् १३अभिलाषे १४प्रार्थने च कर्म्मणि यत्। १५अर्थनीये विष्णौ पु० "अर्थोऽनर्थो महाकोषः" वि० स०। "सुखरूपतया सर्व्वैरर्थ्यत इत्यर्थः"। भा०। १६फले। अर्थाय साध अर्था-

[illegible] । [illegible] अर्थकामे च त्रि । [illegible]" एव । "[illegible] अर्थिनः" कुमा०

अर्थकर त्रि अर्थं करोति कृ-हेत्वादौ ट । अर्थं हेतु [illegible] क्रिया क्लीप् । अर्थकरी [illegible] विद्या ।

अर्थकृच्छ्र न अर्थं विषये कृच्छ्रम् । [illegible] धनाभाव एव [illegible] ।

अर्थकृत् त्रि अर्थं करोति-कृ-क्विप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम ह ६त [illegible] अर्थाधीनो [illegible] । [illegible] । यथा अग्निहोत्रं जुहोति [illegible] । यथा [illegible] प्रयोजनवशेन [illegible] । न चार्थं [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] ।

अर्थगत त्रि अर्थं गतः । [illegible] ६त [illegible] । [illegible] वा इति । [illegible] त्रि ।

अर्थगौरव न ६त [illegible] गौरवम् । "भारवेरर्थगौरवम्" उद्भट ।

अर्थघ्न त्रि अर्थं हन्ति [illegible] ट क्लिपां ङीप् । [illegible] "[illegible] स्त्री न [illegible] ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां [illegible] चिन्ता । [illegible] चिन्तने । "[illegible]" वा र । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [अर्थचिन्तक । २[illegible] त्रि ।

अर्थजात न अर्थानां जातम् ६त । [illegible] ।

अर्थज्ञ त्रि अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतस् अव्य अर्थ+तसिल् । [illegible] "[illegible]" च । "[illegible]" वा ।

अर्थद त्रि अर्थम् ददाति दा-क । [illegible]

[illegible] दोषभेदे । "[illegible]" इति । [illegible] इति यथा । [illegible] ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । [illegible] । [illegible] इति "[illegible]" । [illegible] । [illegible] इति "[illegible]" च र [illegible] । [illegible]

अर्थना स्त्री अर्थ-युच् । याचने । [illegible]

अर्थपति ह अर्थानां पतिः ६त । राजनि । "[illegible]" "[illegible]" । [illegible] च एव । [illegible] च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् । प्रयोजनहेतौ । [illegible] च । [illegible] वा र [illegible] च ।

अर्थप्रयोग ह अर्थानां धनानां प्रयोग [illegible] । [illegible] । [illegible] ([illegible]) । [illegible] च । "[illegible]" इति [illegible] ।

अर्थप्राप्त ह अर्थेन [illegible] प्राप्त । [illegible] "[illegible]" र च वा ।

अर्थबन्ध ह अर्थं [illegible] । [illegible] च ।

अर्थभावना स्त्री [illegible] भावना [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] च [illegible] ।

अर्थमर्यादा स्त्री [illegible] । [illegible]

कार्य्योत्पत्तिरर्थमात्रेति तदुत्पादस्यार्थमात्राधीनत्वम् ।

अर्थमात्र न० अर्थ एव मयूर० अवधारणाद्यर्थमात्रशब्देन नित्यस० । १अवधारितेऽर्थे । "भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वस्त्रनन्यर्थमात्रं न सम्पद्यते" इति ह०भा० । अल्पार्थमात्रा शब्देन द्वैत० । २अल्पधनांशे स्त्री टच्त्वार्थे च मात्रा शब्देन । द्वैत० । ३धनशाङ्ग्ये । कथ मयास्तेनमर्थमात्राऽहर्त्तव्या" महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि० अर्थोऽस्त्यस्य अर्थभिन्नतः मतुप् मस्य व । १अर्थयुक्ते २सार्थके "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" पा० । ३प्रयोजनयुक्ते ४फलयुक्ते च "अपसव्य उभेतये दाहिसाग्न्याहितार्थवत् । या० स्मृ० "विप्रस्त्रीतृष्णगा ग्रामार्धं प्रदाद्यादेयमर्थवत्" मनुः ४अपक्षितधनवति त्रि० । सन्निहिते तु इमि अर्थीत्येव । स च व्यवहारे वादिनि रूढ "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या० स्मृ० । स्त्रियामुभयत्र ङीप् । ५पुरुषे पु० राजनि० । अर्थमर्हति अर्थेन तुल्यं क्रिया, अर्थ इव वा वति । ६अर्थार्हे ७अर्थतुल्यक्रियायाम् ८अर्थसदृशे आश्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वाद वद-करणे घञ् । १प्रशंसनीयगुणवाचके, २निन्दनीयदोषवाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३तत्कथने । अभिधया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित प्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिमाकाङ्क्षन्नर्थवाद" अर्थवादेन हि कश्चिद्विधिर्गशिरवसोदन्तो विध्यर्थे योग्य प्रवर्त्त्यितुमशक्यते । स च चतुर्विधः "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवाद" गो० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः वाक्यादिध्यर्थस्य प्रशंसार्थक वाक्य यथा "सर्व्वस्य जिता वै देवा सर्व्वमजयन् सर्व्वस्य व्याप्त्यै सर्व्वस्य जित्यै सर्व्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि" । अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थनिवर्त्तक वाक्यम् निन्दा । यथा "एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पततीत्यादि" । पुरुषविशेषनिष्ठतया कथन परकृतिः परक्रिया, यथा "वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेःप्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि" ऐतिह्यमात्रचरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्मणरूपाः सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्य्येण दर्शिताः यथा "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना" इति 'तेन ह्यन्नं क्रियते" इति हेतुः "एतद्दधिदधित्वमिति" निर्वचनम् । "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा "तद्व्यचिकित्सन् जुहवानीमाहौषामिति" संशयः 'यजमानेन संमिताौदुम्बरी भवतीति" विधिः 'माषानेव मह्यं पचत" इति परकृतिः "पुरा ब्राह्मणा अभैषुः" इति पुराकल्पः । "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च सर्वं । लौगाक्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् "अर्थवादस्त्रिविध गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति, तदुक्तम्॥ "गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥ गुणवादश्च "यथा सिंहो माणवक" इत्यादौ माणवके सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्गतदम्भाभेदो बोध्यते तेन समर्थत्वादिरूपः तद्वृत्तिगुणप्रत्यर्दीति प्रतिपादयतीति गुणवादः अन्ये तु "यजमान प्रस्तर" इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिरवधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा "अग्निर्हिमस्य भेषजं, "भूमिरावपनं महत्" इत्यर्थस्तापकर" इत्याद्यः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभयभिन्न भूत सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवाद इति । अयञ्चानेकविधः कश्चिदुक्त, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति" । तत्र स्तुत्यर्थवादो यथा "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादि । फलार्थवादो यथा "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्यादि । "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि" च यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्य्यवसानं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽभिधानात्ताद्रूप्येण पृथगुपन्यासः । सिद्धार्थवादो यथा । "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्यादि" । निन्दार्थवादो यथा "अन्धन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादि । परकृतिः परस्य विधान परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षिभास्करोक्तस्य "विरोधे गुणवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यावान्तरभेदेन तस्य सप्तविधत्वमिति भेदः । ४अन्यतात्पर्य्यावधारणार्थे लिङ्गषट्कान्तर्गते लिङ्गभेदे च । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुतात्पर्य्यनिर्णये" इति वे० सा० यथा "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्यादिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्" छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० द्वैत० शुश्रूषाद्यष्टविधबुद्धिधीगुणान्तर्गते गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्य्यं वेत्ति विद-क्विप् । कार्य्याभिज्ञे

"[illegible]" [illegible] ।

अर्थविप्रकर्ष पु. [illegible] ।

अर्थव्ययज्ञ त्रि. [illegible] ।

अर्थव्यापाराय पु. [illegible] ।

अर्थशास्त्र न. [illegible] ।

[illegible] इति ।

अर्थशौच [illegible] ।

अर्थसंग्रह पु. [illegible] ।

अर्थसंस्थान न. [illegible] ।

अर्थसम्बन्ध पु. [illegible] ।

अर्थसमाज पु. [illegible] ।

अर्थसमाहार पु. [illegible] ।

अर्थसाधक पु. [illegible] ।

अर्थसिद्ध त्रि. [illegible] ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थेन योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १अपदार्थस्य तात्पर्यविषयया सिद्धौ । ६त० । २धनसिद्धौ ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । परकीयधनहरणशीले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १धनहीने दरिद्रे । २वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १आये । अर्थागमोनित्यमरोगिता च" नीति० । अर्थ आगमयतेऽनेन करणे घञ् । २धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३शाब्द्यादर्थोपतने च "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा०द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०स० । १अन्यार्थे, "मुक्तिरुपलब्धिर्न्नोमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थं प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्युक्त्वा "प्रकृतादर्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति" लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोगुणः स चाकाशस्येत्यादुक्तिः" न्या०वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । निग्रहस्थानशब्दे विवरणम् । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यस्यतेऽत्र । अर्थालङ्कारभेदे "सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः" । क्रमेणोदाहरणानि । "बृहत्सहाय कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥ अत्र द्वितीयार्द्धगतः सामान्योऽर्थ उपपत्तिकः क्रियते । "यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । "पृथ्वि । स्थिरा भव भुजङ्गम । धारयैनां त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितीयं दधीथाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां मार्य्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" अत्रावतज्याकरण रूपकार्येस्थैर्य्यादेः कार्य्यस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्य्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि वैधर्म्ये यथा "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् । शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जनः" ॥ अत्र सामान्य विशेषस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीतेति" अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्पदत्व विरुद्ध कार्य्यं समर्थकम्' सा०द० ।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्देनानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १प्रमितिभेदे । यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिर्यत्र । २तत्साधने च यथोक्तं वे० प० । "तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयोरुभयोस्तत्प्रयोगः । नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिनोऽनन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वस्य प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसायः किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति" । "अद्वैतागममार्गेण साधुना धुन्वती परान् । तेषामेवाश्चर्यवत्त्वर्थापत्तिपत्तिपरम्परा" ख०खा० । सांख्यादिभिश्चैनेयं प्रमाणान्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साध्यनुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति, यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य कपि-

[illegible]

"न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता" रघु । याच्ञायास्तु व्याघात याच्ञाफलालाभ एव भवति । "यदर्थिता तु दारै स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन" मनु । ४कामनायाञ्च ।

अर्थिन् त्रि॰ अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १याचके, २सेवके, ३असन्निहितधने ३धनस्वामिनि । "नैवतार्थिनमयाच्या छद्म" "गात्रेभ्योऽपि पराङ्मुखोऽर्थिन" इति च माघ "यथाकामार्चितार्थिनाम्" "तत समानीय स मानितार्थी" इति च रघु । ४कार्य्यार्थिनि "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या॰स्मृ॰। "स धर्मस्थसखः शश्वद् अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्" रघु स्त्रियां ङीप् । "कान्तार्थिनी तु या याति" इत्यमर असन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।

अर्थिसात् अव्य॰ अर्थिभ्यो देयमधीनं करोति अर्थिन्+साति । याचकाधीनतया कृते देये । "विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृत" नैषधम् । कृभ्वस्त्यादियोगएवास्य साधुता ।

अर्थे अव्य॰—के । साव्ला॰ । अर्थे कृत्य अर्थे कृत्वा इत्यर्थे अर्थार्थक सार्थक साक्षाद्येत्यर्थे गणरत्ने तु "विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्व लवणादीनाञ्च मान्तत्व गणपाठसामर्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्" इत्युक्तम् । तथाच २अर्थशब्दार्थे च ।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोपमाभेदे । विवरणमुपमाशब्दे ।

अर्थोपक्षेपक पु॰ अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-ण्वुल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा॰द॰ ।

अर्थ्य त्रि॰ अर्थात् प्रयोजनादनपेत यत् । सार्थके सप्रयोजने "वागीश वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा॰ । "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघु । "स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिः" रघु । २पण्डिते पु॰ । अर्थस्य भाव यत् । ३वस्तुस्वभावे । अर्थादागत । ४न्याय्ये । अर्थ—कर्मणि यत् । ५याचनाकर्मणि अर्थनीये । अर्थाय साधु यत् । ६अर्थसाधने त्रि॰ ।

अर्द्द पीडने भ्वादि॰उभ॰सक॰ सेट् । अर्द्दति ते आर्द्दीत् आर्दिष्ट । "रक्ष सहस्राणि चतुर्द्दशार्दीत्" रघु । आनर्द्द अर्द्दक अर्द्दी अर्दित्वा अर्दित । अति—अतिपीडने । अत्यर्दित अभि+आभिमुख्येन पीडने । "अभेद्यमविद्रूय" पा॰ इत्युक्ते सामीप्ये च अभ्यर्द्द समीपवर्त्ती "कालोऽभ्यर्णजलागम" सा॰द॰ । अन्यत्र अभ्यर्दित । निस्+निर्+वा—भृशपीडने । सोऽव्याय पराञ्च प्राणो निरर्दति" शत॰ ब्रा॰। वि+विशेषेण पीडने "तद्वा उर्म्मो व्यर्द्दत पशौ वा पुरुषे वा" शत॰ ब्रा॰ । सम्+समर्द्द नि+न्यर्द्द वि+व्यर्द्द ।

अर्द्द याचने, गतौ सक॰पीडायां अक॰भ्वादि॰पर॰ सेट् । अर्द्दति आर्द्दीत् । याचने "शरद्घनं नार्दति चातकोऽपीति" रघु ।

अर्द्द वधे चुरा॰ उभय॰ सक॰ सेट् । अर्द्दयति ते आर्दिदत् त । "येनार्दिदत् दैत्यपुर पिनाकी" भट्टि । "अथ्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्दिदत् द्रुतम्" भट्टि । सम्+सम्यक्पीडने "यन्तारमस्य सहसा शिशिर्ग्णौ समार्द्दयत्" भा॰व॰प॰ प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्तृक पीडन तेनैव पुनस्तस्य पीडने "प्रत्यर्दयत सम्मुखो राघव पुनराहवे" रामा॰ ।

अर्द्दन न॰ अर्द्द—ल्युट् । १गतौ २पीडायां ३वधे ४याचने च ।

अर्द्दना स्त्री चु॰ अर्द्द—भावे युच् । १हिंसायां वधे ।

अर्द्दित त्रि॰ अर्द्द—क्त । १पीडिते, २गते, ३याचिते च । ४रोगभेदे न॰ "अर्द्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्दितं जनयत्यत । वक्रीभवति वक्त्रार्द्ध ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् । वायुरूर्द्ध्व त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुग्रह । तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविशारदा । क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिण । न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च" । इति सुश्रु॰ । "अयकाशश्वास प्रथा मोऽर्द्दितापहम्" । "हनुमोक्षमधीम यमर्दितञ्च सुदारुणम्" इति च सुश्रु॰ ।

अर्द्दितिन् त्रि॰ अर्दितमस्त्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते "अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगीच मानव" सुश्रु॰ ।

अर्द्द पु॰ ऋध—वृद्धौ भावादौ घञ् । १वृद्धौ । आधारे घञ् । २स्थानादौ । "आ तू न इन्द्र । ऋत्वं चित्राकमर्द्धमागहि" यजु॰ ३३,६५ । "अर्द्धस् निवासदेशम्" वे॰दी॰ । अधि+ऋध अधि । एतिप्राप्तप्राधारे ३वायौ । "कतमोऽध्यर्द्ध इति" प्रश्ने "योऽय पवते" इत्युत्तर दत्त्वा "तदाहुर्यदयमेकएवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध" इति प्रश्ने उत्तरम् । "यदस्मिन्निदं सर्व्वमध्यार्ध्नोत् अस्मिन्वायौ सति इदं सर्व्वम् अधिकमाप्नोति प्राप्य व्याप्तं प्राप्नोतीति तेनाध्यर्द्ध" इति शा॰उ॰ । करणे घञ् । ४अवयवरूपे खण्डे अवयवेनैवोपचयात् अवयविनो

वहिरिति मत्त मनावम् । ममवक्रमाविम इ म ।
गर्भे भव यवम् वा गर्भ गर्भोद्भेः । एवमीरे कर्मेक-
मद्धे यदा ममावसानिमइ एवोऽभिवार । गर्भ
गर्भावम् गर्भीनिमनी वधिव मसेमाया "ददनपा-
र्वेभाव्म मयोर्व्वभिवो ममेम् नमम् । यव
पूर्ववनीमद्वामतनुइरपाम् नम् मनपातम् कामीम
मा गर्भभावम् गर्भवाटे । ममनपाममावमे गर्भी
ममाव । "मोमार्भ नन्निइरद्वरेव वमा" एव ।
भावरामर्वभ्मोर्भेदात् "वदिम् गविमपरता । गर्भंदते
नपूते नम्-विम्-नमवि मम् । ई मविमो
मि मवि मनी गर्भ । [मिमामवामिवामिवं" मी ।
गर्भ्भूत मि गर्भे मनम् । भावमूर्वमरी मम मना मरवे
म(भा)र्भकोर मिम मि भभुमनविवामनवाप्ति रम् भवर
मद्ध दहिगूद्ध मा। गर्भवनपरिवामर्थे [क्रिया योग्]
गर्भवारी स्त्री गर्भे धात्री इव म मा मम् । वारीमरि
भावार्वीये। मम मा मम । गर्भकालम् ममेर म ।
गर्भमद्रा स्त्री गर्भे महामा एवेभिम । मामादो महाभा
मार्दवर्भमनहामिना कामैरिमदाम् ।
गर्भमर्भ मि गर्भे मनूरवार्थे मानोदी पौमादी मामहात्मनर्भे
ममदे मा गर्भे गर्भमानीमद्दव मम । गर्भरक्षियेरे मे
पि मायोरी पौमादो म पूमिनम् मदनमानम गर्भदोम
ममदे मारवमि एति ज्योतिवमिवम् "मया मनानि
ममानि एवीमा दविमभि ममादिमा २२० इव
दविमेम मान्यमावेम मैमा ममो मनमेम गर्भभारव
योड मनामम् गर्भभारनमनव इ व मम्म् मना ।
"मामविरामानमनविमूमनमि मनामरैमारमम् । पूती
मा मवमनी मवीमा ममर्भ मेमम् । ममभममनमनी गर्भ
मनूरे मनि म मन्नूरमार । मवमनी दिनमीममेव
मममामामि । मिरवमवा मवे मके मना पुन-
मपा। रामी । मम मममवामवि ममहामावमममा-
मान् । गार्भदोपोपार्मरदमूपाना। मीमकुममाम ।
मीनमनमपनेम मिदिरेभमामनम दिनम् । मामविनीहम
ममी मामवमने ममीमामामि। मामम मनमनेम
मिदिनिमाममवमम । मन्नूरमपमममपा माममनमा
मिदे मिनिदेहा।ममम ममपमीमाम्न दे दिममहमपुने।
मामिवमवनुपा। मवे मममूमव मादिदा मवी ।
मेमामिवमनूपा मार्भिमकोरीर्मविमि" एति ।
"मामर ममी ममम्म मो म । १६।२१ । "मम

ममवार्ते गर्भमामीमद्दव माममामा मा । [हामेरे
गर्भगुरुक इ । गर्भ। मनूमम। मुख्य । एवमविमविमी
गर्भगुप्ता स्त्री गर्भे मज्ञाना। । मज्ञामामुमार्वमविमे
"मका ममामा मविमान मुख्य" मोमा मम। मम-
नमार्थे एमममक्मे ममदिमामे । मनूमि इव । मनर
मरम मविः पूर्वम म। म(मा)र्भ मीहिमा मममि
मामर्वे मि । [क्रिया योग् ।
गर्भचन्द्र इ गर्भे मनूम मम इ । ।मनूमामे ममर्भरे
१ममवनी १ममममे ३मामेरे, "एतवेम मुमा मीम-
ममनूम मामारे" मनाना 'मम मनू मिमर्भि
मः मुमा "गर्भमनूमधेमिमिम इ ममोमनम्
एतु "ममामा मवे ममेज मनू दुमा मिमूमदिमा ।
"मदोमते मुमेमवार्भमनू। मवि म मम इ । मम
ममम मम मम ममिमामवना मममविमेममिमेम-
मदा । (मिमोमोमि) मामवामे ५मिमूमि मीमर्भ ५मिम-
मेरे म । स्त्री । मार्भ मम् । मवे मममम्भे । मविर
मिमूम १गर्भसोऽमममा ५मिममवोम ।
गर्भचन्द्रक इ गर्भेमनू इव मामवि मे-म । ।मनर
मिमममर्भमनूमामि मतार्भे ।
गर्भचन्द्राकृति इ गर्भे मनूमामविरिमममिम । ममम
ममममुमविमामरनी ममे ममर्भविमेमविमेरे ।
गर्भचोलक न गर्भे मोमम एवमेम म मंममा मम् ।
(मान्मीमि) ममामे मुमविमम्मे ।
गर्भमरतीम इ गर्भे ममवीम एमार्थे मम् । गर्भमाममे
मामभेरे म म गर्भे मनू मा। मनामम गर्भे मममम ममा म
मममि एममेममामममम्भमममममनमामनमनममम म
मुममिमेम मम। मामा । "म म मामीमो दिममममा
मिमामदामेममामममममवीमिमोमनम्" इ० मम मा ।
मना म मामवि म मविमीमि मिमम्मममविमी मम-
रामेममामे मुमव मना गर्भे मनू मा मममर्भमम
ममममेमि मीमर्भ मीमममे" मा मि । ममम म
मम मुममाम् मममर्भम ममममा मम हिमिमम्भे
ममममिमामे 'मममर्भोर्भममार्भेमो ममाविमममे
ममरमम मिमममर्भमार्गमरमीमोममो म मम।
मममिमम्" मम मा ।
गर्भमाङ्गी स्त्री गर्भे महामर । मामेमी मनाम ।
गर्भलिङ्ग गर्भे मममूमविमा । मेमामिमे । [म गर्भ ।
गर्भरिम गर्भे दिमम । दिमम मना। मे मार्भमनूमा

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम्। देवसमीपे वर्त्तमाने। "इन्द्रं न वृत्ततुरमर्द्धदेवम्" "इत्थ इव ददयुरर्द्धदेवम्" ऋ० १,४२,८,६। "अर्द्धदेव देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्" भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ्। उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा। अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य। सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये शस्त्रभेदे "विंशति शस्त्राणि। तद्यथा। मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य" इति। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशो नारायणो यत्र "मत्स्याहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" इत्युक्ते गङ्गायाः प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः। हरगौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा०। नौकायास्तुल्यांशे।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित०। अर्द्धरात्रे।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा०। मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। अर्द्धपञ्चालदेशभवे।

अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ्। पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिः। अर्द्धपादच्छेदार्हे। "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः" मनुः अर्धपदं मर्हति ठञ् उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा। अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र स्त्रियां ङीप्। [पोते (तित्तिरीति) ख्याते पक्षिणि।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव। चित्रकण्ठके।

अर्द्धपुलायित न० "यत्तार्द्धक्रमाद्दूर्मैर्मण्डलायितवल्गितैः। उन्मुखस्याश्वस्यास्य गतिरर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते अश्वगतिभेदे।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् "नात" पा० नोत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य तु वा। अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य। भागस्यार्द्धे "तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम्" कुमा०। अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्वपदवृद्धिः। अ(आ)र्द्धभागिक। अर्द्धभागार्हे त्रि० "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" या० स्मृति।

अर्द्धभाज् त्रि० भज—ण्वि उप० स०। अर्द्धांशग्राहके "निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ। अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः" मनुः।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमो भ्रमणं यत्र। "श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि" इति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे "आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि" इति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे

यथा "स स त्व र ति दे नि त्य
स द रा म र्ष मा चि नि।
त्व रा चि क्र क्र स ना दे
र म क त्व म क र्षे ति" किरा०

अग्निपुराणे तु "गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके" इति कान्ततया पठित्वा "पादार्द्धैश्चतुर्भिश्च कुर्य्याद्विन्यासमेतयोः। न्यस्तानिह वर्णान् मासधोध भ्रमभागिनाम्। अधोध स्थितवर्णांनामाचतुर्थपदं नयेत्। तुर्य्यपादं नयेदूर्द्ध पादार्द्धप्रातिलोम्यतः" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अयमर्थः तिर्य्यग्गताः पञ्च रेखा ऊर्द्धगताश्च नव रेखा लेख्याः एवं हि सति यत् कोष्ठानि भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरकाश्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने हि सति यद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति। तत्र प्रथमपादार्द्धगता आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णाः अन्तिमादिपङ्क्तिषु ऊर्द्धक्रमेण अन्त्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः श्लोके निवेश्याः। एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगा अपरार्धवर्त्तिनश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिपङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः। तृतीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽध क्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्तरार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठकोष्ठगाः चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगा उत्तरार्धगताश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगा यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः। एवं सति यथा प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमुक्तप्रकारेण अधोध क्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णग्रहणेन एवं अन्तिमादिषु, ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन, उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन

[illegible]

अर्द्धमासतमः [illegible]

अर्द्धमात्रा [illegible]

अर्द्धमासः [illegible]

अर्द्धयामः [illegible]

अर्द्धरथः [illegible]

अर्द्धरात्रः [illegible]

शाता०ज्ञाता० । “प्रभाते चार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि” भविष्य पुरा० । “अथार्द्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे” रघु ‘मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्” मनु ।

अर्द्धर्च पु० न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-भागे “अर्द्धर्चेऽर्द्धर्चे प्रतिष्टम्भीयात्” शत०ब्रा० । “अर्द्ध पाद मालया कल्पयन्तोऽर्द्धर्चेन” अथ०८,१०,१९, अस्य परिमाणवाचकत्वात् षोडशाया शब् । अर्द्धर्च । अर्द्धर्च-र्द्धर्चमिति वीप्सायाम् कारकभूते अर्द्धर्चे “तस्य वाचया पाणिभ्यां पाणी संस्पृश्य वाचिलोमन्याह पच्छोऽर्द्धर्चश सर्वाम्” काश्या० १७,१,१८, ‘तस्मादर्द्धर्चश शंसेत्’ शत०ब्रा० “अथार्द्धर्चशोऽक्षीणा इमौ प्राणौ” शत०ब्रा० ।

अर्द्धर्चादि पु० ६त० । “अर्द्धर्चाः पुंसि चेति” पाणिन्युक्ते पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनमभिमिसे शब्दसमूहे सच गण १२, १४ पृष्ठे दर्शित ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूप यथा “उद्यत् प्रद्योतनशतरुचि तप्तहेमावदातं पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्फलितविविधाकल्प-मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति”

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तदर्द्धाकृतत्वादुपचार । विसर्ग वज्राकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कखयो परत जिह्वा-मूलीयाख्ये पफयो परत उपाध्मानीयाख्ये च वर्णभेदे अस्य विवर्णमीयाद्योऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णं वैनाशिक बौद्धभेद । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकत्वादितया वैना-शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेरात्मविनाशस्वीकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्व कल्पयन्ति “तैर्हि वैनाशिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपब्रह्मणि आत्मत्वतया स्वीका-रेण चित्त स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्व तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवैशस न० अर्द्धस्य वैशसं वधः । अर्द्धवधे “विधिना कृतमर्द्धवैशसम्” “अर्द्धो वा आत्मनो यत् पत्नी” इति श्रुतेस्तस्य भार्य्ये पत्न्या अर्द्धभागोयुक्त इति तयोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे०त० । १पञ्चाशत्सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्यान्विते च । “नैषोऽप्यर्द्धशतं द्वे च” हरि० । क्वचित् ६त० । तत्रैवार्थे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य लैङ्को-क्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । [शतमध्यम ।]

अर्द्धशन एकदेशित० सक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा

अर्द्धशफर पु० अर्द्धं शफरः । (दाड़का) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्रि० अर्द्धेन सम । १अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे “प्रथमा-ङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयचरणो भवेत् द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्त तदर्द्धसममुच्यते” वृत्तरत्नाकरोक्ते २वृत्तभेदे न० यथा “अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकृष्टशस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति इनि १हलसाध्यकृतशस्यस्यार्द्धभाजि । “शूद्रेषु दासगो-पालकुलमित्रार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-त्मानं निवेदयेत्” या० स्मृति अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् मिताक्षरासम्मतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा” दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा “वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृत । आर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशय” इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजा ब्राह्मणेनोत्पादित संस्कारवान् वर्णसङ्कर भेद आर्द्धिक अर्द्धसीरीति । तेन २तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० व्य-हस्तौ अच् अर्द्धं सम्पन्न हारः । चतु-ष्षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातीयोचितभागस्य १तस्यार्द्धभागे २सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागरूप स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । “शरीरार्द्धार्द्धभा-गाभ्यां तामयोजयतामुभे” रघु । “पञ्चाधिकस्य वा भार्य्ये-ततोऽर्द्धार्द्धं तु सप्तसु ततोऽर्द्धार्द्धविभागे तु पृथेत् पुत्रादिभस्मकम्” । काश्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “यो विसर्जनाय-नरे जन हि दिवौकसां समभ्रमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० । “अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितष्ठौ” रघु । “अर्द्धासनं गोत्र-भिदोऽध्यवात्सीत्” भट्टिः । अर्द्धं सम्पन्नमासन त्याग विशे-षण । २स्नेहेन दाने ३सत्कृतदाने च भरत ।

अर्द्धिक त्रि० अर्द्धमर्हति ठिकन् स्त्रियां ङीप् । १अर्द्धभागार्हे

"[illegible]" [illegible] ।

बर्हिन् त्रि० बर्ह + [illegible] । [illegible]
"[illegible]" । [illegible] ।

बर्हिमुख [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

बर्हिर्ज्योतिस् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

बर्हिष्ठ [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

बर्हिष्मत् [illegible] ।

बर्हिष्मती [illegible] ।

बर्हिस् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

च शत' चेत्युपक्रम्य "अर्बुदं चान्यर्बुदञ्च इति यजु० १७,२। ४पर्व्वतभेदे ५असुरभेदे च पु० । "महान्तं चिदर्बुदं निक्रमीः पदा" ऋ० १,५१,४, ६काद्रवेये सर्पभेदे पु०पञ्च-मेऽहनीत्युपक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विशः" इति शत० ब्रा०। अम्बूनि ददाति दा–क पृषो० साधुः । ७मेघे "न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ऋ० २,११, २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा० अर्बुदाकारत्वात् गर्भस्य ८मांसपिण्डभेदे" "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी,नपुंसकोऽर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे न० "प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० स्मृ० "द्वितीये तु मासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता०।

अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति न्यर्बुद+क्विप् इन् । सर्पव्यापके देवाने । "अर्बुदिर्नाम योदेवईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्यामन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही" अथ० ११,९,४ ।

अर्भ पु० ऋ–भ १बालके । २अल्पे च । "नार्भादीषते न महो विभाति । ऋ० १,१२४,६, "अर्भात् अल्पात्" भा० । "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ०१,७।५ । अर्भे अल्पेऽपि धने निमित्तभूते" भा० । "यूयं महीनः एनसोयूयमर्भात्" ऋ० ८,४७,८, "अर्भात् अल्पात् एनसः" भा० ।

अर्भक पु० अर्भ एव स्वार्थे कन् । १बालके, "महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमोयुवभ्य "ऋ० १,२७,१३। "इदममुचितनिद्रमर्भकम्" माघ "अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं रथम्" ऋ० ८,६९,१५ । २मूर्खे च ३कृशे, ४अल्पे, "नमो "नमोमहद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोय " यजु० १६,२६ । त्रि० "अर्भकीकृत्यासद्व्यपदेशाश्च" शा० सू०। अर्भकमल्पम् भा० "यथा सर्व्वंगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकः एव महतोऽपि अर्भकौकस्त्वम्"भा० ५सदृशे च त्रि०

अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै शब्दे च । बालके । "याअर्भगाय विमदाय" ऋ० १,११६,१ ।

अर्म्म न० ऋ–मन् । चिरन्तनग्रामनगरादौ "अर्म्मे चावर्णे द्व्यच् त्र्यच्" पा० गुप्तार्म्मं कुक्कुटार्म्मं अवर्ण किम् बृहदर्म्म द्व्यच् त्र्यच् किम् कपिञ्जलार्म्मम् अमहन्नवमित्येव । महानवार्म्मम्। नेत्ररोगभेदे पु०न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्य्यर्म्म शुक्लार्म्म रक्तार्म्म मांसार्म्म स्नाय्वर्म्म भेदात् । तल्लक्षण नान्तार्म्मशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्य्यते गम्यते कर्म्मणि मन् । २गन्तव्यदेशे ।कुत्सिते कन् । अर्म्मकः अरणीये कुत्सितस्थाने ४श्मशानादौ "वैश्वस्थामके अर्म्मके महारण्यस्ते चार्म्मके" ऋ० १,१३३,३। "अर्म्मके श्मशानादौ" भा० ।

अर्म्मण पु० ऋ–मा० मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिमाणे।

अर्म्मन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रस्तार्य्यर्म्मशुक्लाख्यतथाधिमांसस्नाय्वर्म्मसंज्ञा खलु पञ्च रोगाः। स्यात् शुक्तिका चार्ज्जुन पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः । रोगा बलासग्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णो खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि पर्य्यार्म्मतनूत्ररक्तं सनीलमर्म्म शुक्लभागे । विस्तीर्णं तनुरुधिरप्रभं सनीलम् । शुक्लाख्य मृदु कथयन्ति शुक्लभागे श्वेतं समभिह वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म । विस्तीर्णं मृदु बहुलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात् । शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्, इति सुश्रु० । अर्म्म स्नाय्वर्म्मापि तदप्युक्तार्म्मलक्षणम् । अर्म्म चाल्पन्दधिनिभचौस रक्तमयापि वा । श्वेतमेव तदर्म्म-स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्" । अर्म्म वर्म्मपाण्डवाचाप्येव वहिर्णेनावलम्बिना । अर्म्मापि पिडकां कृत्याक्षिरानाशानि तेन वै" इति च सुश्रु० ।

अर्य्य त्रि० ऋ–यत् ।१स्वामिनि २वैश्ये पु स्त्री । स्त्रियां टाप् । अर्य्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पत्न्यान्तु ङीप् । अर्य्याणी । वैश्यपत्न्याम् तत्र आनुक् ङीप् अर्य्याणीत्यपि "अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः "पा० "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा' वार्त्ति०। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वा पुयोगे तु ङीप् सि० कौ०। ३श्रेष्ठे त्रि० । "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य्य ऋ० ७,१००,५, "सुभद्रमर्य्यभोजनं बिभर्षि" ८,१,३४, अर्य्यते पूज्यते कर्म्म०यत् । ४पूजनीये । "कृष्णादुदस्थादर्य्या" ऋ० १,१२३, १ । "अर्य्या अरणीया पूजनीया ' भा०।

अर्य्यमन् पु० अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते मा–कनिन् । १सूर्य्ये, तद्देवताके २उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३अर्कवृक्षे, ४पितॄणां राजनि "पितॄणामर्य्यमा चास्मि" गीता । द्वादशादित्यमध्ये ५आदित्यभेदे च । "धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो-दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योजघन्यजः इति विष्णु ध० पु० एत एव काश्यपाददित्या जाता । भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत । धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंशुरेव च ।

[illegible]

[illegible]

श्वेतानि रूपाणि मध्यक्षततराणि भवन्ति । तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपद्रुत सशूल संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सरुधिरमतिसार्य्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपद्रुत ससेष्मामममल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्य्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्यचातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्व्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुत कृशोऽल्पभुक् शिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेता क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ।” “अर्श व्याधा महारोगा ज्ञातिषामाक्रमन्ति हि” । माता० क्व०। पृषो० सलोप । अर्शमप्यत्र न० ।

अर्शस त्रि० अर्शस्–अस्त्यर्थेऽच् । वलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते । “श्लीमक्षिय निपुरुष निष्यन्दोरोमधार्शसम्” मनु ।

अर्शसान त्रि० ऋश–असानच् सुट् च । वायवे हिंसके “अय निर्मशंसानस्य” ऋ० २,२०६ “अर्शसानस्य बाधमानस्य” भा० “अर्शसानाभोपति” ऋ० १०१२०,८ २मन्देहावरे “इन्द्र हर्य्यस रक्षिजन्यं ग्रंसानमोपति ८,१२६, “अर्शसान बाधमान मन्दे हास्यमहतम्” भा० । [ङीप् ।

अर्शिन् त्रि० अर्शमस्त्यस्य इनि । अर्शोरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्शोघ्न पु० अर्शो हन्ति हन–ट । (ओल) १सूरणे, २भल्लातके च १ अमतुष्यहस्तमर्शोघ्नमनकारकमात्रे त्रि० “अर्शोघ्न कारभ मूत्र मातुषन्य विधापहम् “यक्ष्माद्यपि स्निग्धमर्शोघ्नमुस्टमूत्रपुरीषस्य तदुपयेयेत” इति च सुश्रुत । स्त्रियां ङीप् । सा च ताम्रमूल्याम् मेदि०

अर्शोहित पु० अर्शसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० । १भल्लातके । २अर्शोरोगहितकारकमात्रे त्रि० अर्शोहित इति च्छेदे ।२तन्नाशहितकरे त्रि० ।

अर्षण न० ऋष–गतौ भावे ल्युट् । १गमने करणे ल्युट् । २गमनसाधने स्त्रियां ङीप् । “या सोमाग विसृजन्ति सूर्षणि मत्यर्षणी ऋ० ६,१८,१२ ।

अर्ह योग्यत्वे भ्वा० पर० सक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह चौरे, वेदे तु आनर्हे । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ न सक० । अर्ह्यात् अर्हिता अर्हितुम् अर्हित्वा अर्हणम् अर्हन् “हिमात्ययाभ्यर्हसि सोढुमर्हम्।” रघु ।“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भागमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति मापकम् मनुः । स तथाक्षम्यमर्हति” स्मृति “तथापि त्व महाबाहो नैव शोचितुमर्हसि” गीता । क्वचिदात्मनेपदित्वम् व्यत्ययेन। “मलिनं नीरहसे प्राप्त । दासमेषां हि कौशिकम्” “रावणो नार्हते पूजाम्”इति च रामायणम् ।

अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् ।अर्हयति ते आर्जिहत् त । “राजार्जिहत्त मधुपर्कपाणि” भट्टि । अर्हयामास । अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “दाग्रिण तस्मामीनमर्हयेत् प्रथम गवा”मनु । पूजनं च स्तुतिनतिप्रभृतिभि सत्कारम् । अभि+आभिमुख्येन सत्कारे । “अभ्यर्हितश्च” वा० वार्त्ति० ।

अर्ह पु० अर्हते पु०अर्ह कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये १ईश्वरे २यमे च । ३पूजनीये त्रि० “अर्हानभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकम्”मनु ४ विष्णौ पु० । “अभिमाय नियार्होऽर्हे” विष्णु स० । “पूजास्तुतिनमस्कारादिभि पूजनीय इत्यर्ह” भा० । भावे घञ् । ५पूजने । अर्हति व्या० अर्ह–कर्त्तरि अच् । ६योग्ये त्रि० । “तस्मान्नार्हा वय हन्तु धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्”गीता । ‘अर्होऽसि कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा० । “नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानत । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि स ” मनुः अर्हत्वात् कर्मणि न षष्ठी ‘पूजार्हावरिसूदन” गीतायान्तु “कर्मण्यण्” अण् उप० स० । भावे घञ् । ७गतौ ८योग्यत्वे धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वाच्च अर्ह–कर्मणि घञ्

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

धर्म[illegible] [illegible] धर्म-[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्म[illegible] त्रि॰ धर्म-[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्म[illegible] त्रि॰ "धर्म [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

यस्मादनेनैव सकलजगज्जन्मनोत्पत्त्यादितरवैयर्थ्यञ्च । यदु क्तं वीतरागस्तुतौ "कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः स सर्व्वग, सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेवाक विडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति" ॥ अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यैराहत्य च त्रिभुवनं पुरुषं करोतीति" तस्मात् मागुक्तकारणत्रितयवशादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम् । न चाप्तोपदेशान्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रित यानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाद् यथार्थोपदेशत्वस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमस्य सर्व्वज्ञपरम्परायां बीजाङ्कुरवदनादित्वाल्लोकरादित्यवत् । रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितय मर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं "सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" इति । विवृतञ्च योगदेवेन "येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्याय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रम्, "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति" । अन्यदपि "रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति" ॥ परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः" व्याख्यानादिरूप परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिता तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेना वगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संक्षे पाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनी षिण" इति । तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्याय केवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति" । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय मनसी पुरस्कृत्य व्याप्रतः सन् यथार्थं मनुते या मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्न विषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः पर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तद ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष मन्यत् । तदुक्तम् "विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति" ॥ अन्तर्गणि

प्रभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छि त्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रिया निवृत्तिः सम्यक् चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता "सर्व्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते । कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूनृतास्तेय ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवित व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥ प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते । तत्त थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद त्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदारिककामानां कृता नुमतकारितैः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागःस्यादपरिग्रहः । यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥ भावनाभि र्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति" ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् "हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाषणे नापि भावयेत् सूनृतं व्रत"मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग् दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना "चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् । उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः ॥ हेयं हि कर्त्तृरागा दि तद् कार्य्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुप योगैकलक्षणमिति" ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणस्य ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानां प्रदेशबन्धात् कर्म्म णैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल जीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक क्षायिकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्या कारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षाया स्वरूपं भवति यदवोचद्वाचकाचार्य्यः "औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति" । अनुदयप्रा प्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यस म्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अत्र जीवा द्विविधा [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मसुदभिर्गुप्तिभिस्तुत्वाह प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तः प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणप्रभादित्वप्रभोच्छेदकाभ्रावरणवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथा चोक्तमुमास्वातिवाचकाचार्यैः 'आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः" इति तद्भेदश्च [illegible] पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालं यावत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । यदुक्तञ्च हेमचन्द्राचार्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥ अवद्यत्यागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलेख्य च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सादानसमितिः स्मृता ॥ कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले । यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्" ॥ अत एव, "आस्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निरुक्तिः । तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती दृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्" ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जरा तच्च चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च द्वैधेन जरयति नाशयति सोऽयोगः क्षुधादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह "संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति" । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधे अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्दत्तवेगसंस्कारवशाद् भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतसङ्गमलाबुद्रव्यं जलेऽधः पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् ।' अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः, परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तम् "पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति" । अतएव पठन्ति "गत्वागत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः" इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते "जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो

[illegible] भवति [illegible] । [illegible] विद्यते [illegible] । [illegible] नास्ति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति ॥ [illegible] कारणत्वात् [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] यथा [illegible] । [illegible] द्विविधा [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] तथा [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] द्विविधा [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] यथा [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति ।

ष्टनौ" "अलकेषु चमूरेणुश्च र्सं प्रतिनिधीकृत" इति च रघु । "अङ्गुलिप्रकुङ्कमेर" च । क्षिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम् । अलका । अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां ३कन्यायां ४कुबेरपुर्य्याञ्च स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकशब्दे दर्शितम् । तस्या स्वरूपञ्च "सभा वैश्रवणी राजन् । शतयोजनमायता । विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा। तपसा निर्ज्जिता राजन् ! स्वयं वैश्रवणेन सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा ।' सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते । दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता । तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बर । स्त्रीसहस्रैर्वृत श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते । दिव्यपादोपधाने च निषण्ण परमासने । मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च गन्ध गन्धवहो वहन् । नलिन्याश्चालकाख्यायाः नन्दनस्य वनस्य च । शीतो हृदयसह्लादी वायुस्तमुपसेवते' भा०स०प० । गन्धवती नाम वायुपुरीं वर्णयित्वा काशी० ख० "तत परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। "अलकामतिवाह्यैव" कुमा० ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति क्वुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म० । १गङ्गायाम् । "विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धा सात् ! विष्कम्भाचलसत्सरसङ्गता गता वियता । सीताख्या भद्राश्वं सालकनन्दा च भारतं वर्षम् ' सि०शि० । "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्वहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति" भा०५स्क० । अलकैर्नन्दति अच् । २कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्या । कुबेरपुर्य्यामलकाख्यायाम् । [(पियाशाल) पीतशालवृक्षे ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति स्निग्धीकरोति प्री—क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिप ६त० । कुबेरे । अलकेश्वरादयोऽप्यत्र । "आयजीवदमरालकेश्वरौ" रघु ।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५ब० रस्य लत्वम् । १लाक्षारसे, स्वार्थे कन् । अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वर्ती लाक्षायाञ्च । "अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान" कुमा०रघुश्च ।"निरोष्ठितालक्तकपाटलेन" कुमा०गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति"तन्त्रम् ।

अलक्षण न० लक्षणमनुमापक शुभचिह्नं न०त० । १अननुमापके, शुभचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानुमापक लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम् । शुभसूचक चिह्नविशेषश्च लक्षण तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराल्लभतेह्यायुराचाराद्ध्नन्त्यलक्षणम्" मनु । नास्ति लक्षण अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतु अशुभसूचकहेतुश्च यस्य।३तद्वति त्रि० "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनु । "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघु । "अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तम्" शत० ब्रा० । "निर्ऋतौ कृष्णास्तुपरक्षास्त्रियोऽलक्षणा " कात्या० १७,२४,२२ ।

अलक्षित त्रि०लक्ष-क्त न०त०। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघु "वपुर्विरूपाक्ष मलक्षिता जनि: काव्य०प्र०। ३अकृतचिह्ने च । "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या० । ७,६,१४, "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ्_त० । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ "अलक्ष्मीति" ख्यातायाम् । "अलक्ष्मी कालकर्णी च" पुरा० "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुत ।

अलक्ष्य त्रि० न लक्ष्यते लक्ष—कर्मणि यत् न०त०। १अज्ञेये २दृश्ये । "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा०। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या । ३लक्षणाबोध्यभिन्ने "न धान्यसादिकं तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दादलक्ष्यस्यादि' सा०द०। नास्ति लक्ष्य व्याजोयस्य । ४व्याजशून्ये त्रि० ।

अलगर्द पु० लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द—अच् अल् स,शन् सन् अर्दो न भवति । १विषशून्ये जलव्याले शब्दर० अलम् अल पर्य्याप्तो गच्छति वा गध—अच् वा । अलगर्द्दोऽप्यत्र । दर्वीकरगणनाया सुश्रुत "महाशिरा अलगर्द्द आशीविष ' इति । २जलायुकाभेदे स्त्री । "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकस । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषा कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । "रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा ' इति च सुश्रु० ।

अलग्न त्रि०न लग्न सम्बद्ध । लग्नभिन्ने असम्बद्धे "अलग्नमिव ह वै वागवदेयन्नभो न स्यात्" शत०ब्रा०"अलग्नमिव सक्तव्यपदार्थेन सहासम्बद्धम्" भा०। अलग्लमित्यपाठ ।

योगस्य सर्व सम्मानीति । बहुधैव प्रभवा सम्मुखता च । यत्र सम्यक् समाधिमवाप्य आत्मस्वरूपं तेन आत्मनि आत्मानि आत्मनि च भाति च । आत्मज्ञानः आत्मनि आत्मानं आत्मानि आत्मानं आत्मनि च भाति आत्मानं इति" । सम्यगवगम्यमीर्य । प्रयोगस्य "अविद्यानिवृत्तौ आत्मनीति अविर्भवेत् । आत्मलोभि प्रयोग। आत्मविद्येवे निर्वाति । अभियोगमध्यायात् प्र- योग सम्पादनात् । कुमारादिरक्षार्थ आत्माभ्यव- हित । अभ्योगाभ्यासितायां मनसो मत् एवते । अभ्योगाभ्यासितायां मनोसम्बन्धनः । एतदर्थेन कुरुत मनसो मत् उत्तम इति । आत्मनः सर्वं निरासः नि- रुक्तविधिरत्रोऽवैधाभ्योगस्य । यथोक्तम् "सर्वे मनेवा ममोपि सर्वं यदि निरस्यम् । आत्मविज्ञानादिवेदोविचारणि सम्प्रतिष्ठितम्" इति । यदि इत्यैवावयोगस्य आत्म योगेऽभ्यासः आत्मनोपि तत्रे आत्मस्वरूपं आत्म- म्यैवाभ्यासेन इ आत्मनि सम्विद्यतोपि आत्म आत्मवत्त्वात् सर्वविदिति मनसो एवते इति सामञ्जस्यम् । यथाह "आत्मन: सर्वमेवाभ्यासात् सि इत्यर्थेन तत्त्वज्ञानानन्तरं वैराग्यमेवेत्यादिवि"। यदि इत्यर्थेनावगमः एव वा सर्व न सम्यक्त्वावगमोपि न सर्वदिशाविनाशाभ्यां सर्वथा यदा विभक्तिप्रत्ययः इ निरवेन वा प्रागभावाभावनैकान्ताभावत्वेन । अनेका सत्ये तु यदपि किमपि सम्भेव प्राणोत्पादने सेवा एवात्तत्त्वमेति । किञ्च सहस्र सह समानः सहस्र वैशारि सदस्य न वास्तविकं सहस्र: समान इति सर्वदा सहोदलौकिको समावयवादुत्पत्तिकायोगात् नासोति प्रयोगविरोधात् सम्बन्धनात् योगस्य सर्वथा यदीः भाति न सहस्रं यदेव हि यदो सदा । नात्मज्ञानि न सहस्र विरोधात् सदस्यवत्तोपि इति" समानिर्व सहस्रं सदसद्विपरीतमिथ्यात्वेन अनिवार्यमिथ्यात्वविधा इत्यत्रापि स्वीकृतमिथ्याविश्वानि सदसदादिस्वभावोपि निदित: तत् यदि किं सम्बन्धोभावादित्यत्र इत्योरे समानि सम्बन्ध इति विश्वसम्पत्तत्वेन ते वादिन सर्वं निर्दिष्टा तत्र तुल्योभावत् इति सम्बन्धोविधिवानि समवायस- योगसम्बन्ध तत्र विभव इति सम समवायम् । सतो- ऽपरादव आत्मदेवयोग ।"अनेकात्मवार्य सह मोचयत् सेनानिगम् । एतदेवविभेषोऽर्थो न सह निवतो

सदा । आत्मानात्मविभागार्थ प्रकृती स्वरूपमिति । सम्पूर्णविनियोजन आत्मा पुरुषस्तेन "सर्वो- आत्मकर्मविभाग आत्मनो अवधिः प्रयाणः । सर्व- मयेवार्थविशेषविभक्तत्वात्मनो स्वरूपमात्रेण इति । निरवयवत्वं च सर्व सनिर्दिष्टम् । "सर्वमेवात्मो- न्मात्रमुपयोगोऽमिवात्मो । समवायस्य निरा यौगार्थ सहदिवम् । निरा एवाचो रामेन्द्रो रविरश्मिवत् । योगो विषयातिदेश्याइह योग न सह च । निरो देवोऽधुना सवस्य सह सर्वो सदैव । सामर्थ्यमयात्मा- सत्यवह सर्वानि । आत्मवत् प्रयत्ने हि प्रज्वलदया- नि च । निवृत्तिनिमित्तक सर्व सह सर्वमेव सत् । सीमायोगी प्रकृति सर्वसत्तोऽपि च । एवो निर्वे- र्वे अविर्देवो आत्मात्मयोग्ये । येनाश्रयो योग आत्मयोगस्य । सम्यग्ज्ञाना ज्ञान यतः स्व निरर्थक । यामा सर्वत्र सर्वो निर्विशेषविधेयम् । आत्मसमवायोविशेषार्थमात्र वैभव । हरम यतो पारमार्थे मिस्रते इव । बहुसामान्यवत्त्वान्नयोगात् सम सामान्य । प्रीयमाणं यत्र विश्वक्रिया विशिष्टतोपि हरीयोदया वैभवो वहिरङ्गाः । न सामान्य सदाचोदा मिथ्यारा समवायः । कुविद्या निविड- कृता: सविनाशा दिगम्बरा । सर्वाविदो सर्वे स्मृति लीला: सर्वविस्तार । पुरुषे न वियं न सर्वं सोमवैदि दिव्यत्र । प्राकृतैरवयं वेदोपदयम् वेदान्तौ यतीति ।

घर्षेण इ घर्ष—घ घ । वैमसे घर्षति ।

घर्षेणो घी घर्षन पूषण सह अत् इत् घोष घयोर ।

पूषनाम्नः—"श्रीमद्भागवते घोषं न घो

घर्षी घी च घष—घस । पुरस्तात् । इत् हिमवत गायत्र घषि ते नि घष—घ । पूर्व । "आसनैन घा स घर्षो मि घ घर्ष—घर्षमि घष । ।इन् घोषो २धीम घोष्ये च । घू घस—घस । ४पूर्व ।

घस पुरुषे धारये, घ घस घस घस्यां घस देह । घसति ते घासीत् घासिर ।

घस न घस—घस । ।अभिधायकसे घसकायारे धर्तौ ।

वैस । २वर्त्यादे एवम ।

घसत्र ३० घसति पुरुषति घसम् घस—घद् । ।उसपासे विद्यासे पुर्विमेदे "घसस्योऽघसस्योऽऽस्याद्यासा" तथा "घसाविधाघस्मसरासा" कृता "घसरासमे-

ऽनौ" "अलकेषु चमूरेणुश्च र्ण्प्रतिनिधीकृतः" इति च रघुः। "अङ्कलिप्तकुङ्कुमेः" च। क्षिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम्। अलका। अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्कायां २कन्यायां ४कुबेरपुर्याञ्च स्त्री। सा च पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकशब्दे दर्शितम्। तस्याः स्वरूपसुक्तम् "सभा वैश्रवणी राजन्। शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा। तपसा निर्जिता राजन्! स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा। गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते। दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः। स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते। दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन्। सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते" भा॰स॰प॰। गन्धवती नाम वायुपुरी वर्णयित्वा काशी॰ख॰ "तत्र परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। "अलकामतिवाह्यैव" कुमा॰।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म॰। १गङ्गायाम्। "विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धा स्यात्। विष्कम्भाचलमस्तकसरःसु ह्रता गता वियता। सीताख्या भद्राश्वं चालकनन्दा च भारतं वर्षम्" सि॰शि॰। "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" भा॰५स्क॰। अलकैर्नन्दति अच्। २कन्यायाम्। सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः। कुबेरपुर्यामलकाख्यायाम्। [(पियासाल) पीतसालवृक्षे।

अलकप्रिय पु॰ अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री—क।

अलकाधिप पु॰ अलकाया अधिपः ६त॰। कुबेरे। अलकेश्वरादयोऽप्यत्र। "आससादमरालकेश्वरौ" रघु।

अलक्त पु॰ न रक्तोऽस्मात् ५ब॰ रस्य लत्वम्। १लाक्षारसे, स्वार्थे कन्। अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वति लाक्षायाञ्च। "अलक्तकाङ्का पदवीं ततान" कुमा॰रघुश्च। "चिरोज्झितालक्तकपाटलेन" कुमा॰ गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति" तन्त्रम्।

अलक्षण न॰ लक्षणमनुमापकं शुभचिह्नं न॰त॰। १अननुमापके, शुभचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च। लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम्। शुभसूचकचिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते। तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः। आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्" मनुः। नास्ति लक्षणमनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः शुभसूचकहेतुश्च यस्य। २तद्वति त्रि॰ "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः। "क्वेयावस्था भर्त्तुरलक्षणायाः" रघुः। "अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसत्तत्" शत॰ब्रा॰। "निर्ऋती कृष्णास्तुपरकाश्चित्तोऽलक्षणाः" कात्या॰ १७,२४,२२।

अलक्षित त्रि॰लक्ष—क्त न॰त॰। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघुः "वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः" काव्य॰प्र॰। ३अकृतचिह्ने च। "दक्षिणेन हारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या॰। ७,६,१४, "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क॰।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ्त॰। लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ "आलक्ष्मीति" ख्यातायाम्। "अलक्ष्मी कालकर्णी च" पुरा॰ "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुत।

अलक्ष्य त्रि॰ न लक्ष्यते लक्ष—कर्मणि यत् न॰त॰। १अदृश्ये २दुर्ज्ञेये। "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा॰। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या। ३लक्षणाबोध्यभिन्ने "न वाच्यत्वादिकं तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि' सा॰द॰। नास्ति लक्ष्यं व्याजो यस्य। ४व्याजशून्ये त्रि॰।

अलगर्द पु॰ लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्दयति अर्द—अच् अन् स्पृशन् सन् अर्दो न भवति। १विषशून्ये जलव्याले पृषो॰ अलम् अल पर्याप्नो गर्दोति वा गर्द—अच् वा। अलगर्द्दोऽप्यत्र। दर्वीकरगणनायां सुश्रुत "महाशिरा अलगर्द आशीविष" इति। २जलायुकाभेदे स्त्री। "अथ जलायुका वक्ष्यते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। "रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्दा" इति च सुश्रु॰।

अलग्न त्रि॰न लग्न सक्त। लग्नभिन्ने असक्ते "अलग्नमिव ह वै वागवदेयन्नो न स्यात्" शत॰ब्रा॰ "असग्नमिव सर्वव्यवहारार्थेन सहासक्तम्" भा॰। अलग्नमित्यपाठ।

[illegible]

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रौढामत्तोक्तिभेदतः" । ५

६ मुद्रा । "स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । साभिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । समुच्चयस्य सहत्या भेदा न्यासेन जायते" । मुद्रा ६

७ उक्ति । "विधिद्वारेण या यत्र निषेधेनाथवा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिस्तत्राभिधीयते । विधेश्च निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह षड्विधा" । उक्तिः ७

८ युक्तिः । "प्रयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्यायाद्वाक्यभावपरम्परा । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरूढा पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भे सह निगर्भेण सहक्तिः समसङ्गता । एवं वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युङ्क्ते मिथः । यदप्यङ्गेयमैत्र्यादिवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्ये सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः" । युक्तिः ८

९ भणितिः । "उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसहत्याश्वर्य्यं कल्पमात्रं च कल्पते" । भणितिः ९

१० गुम्फना । "वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थसमपर्य्यायपदवाक्यकृता च सा" । गुम्फना १०

११ शय्या । "शय्येत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् । अतिक्रान्तेन कुत्रापि यथायथमर्थयोः कचित् । कचित् शब्दार्थयोः क्वापि प्रकीर्णानां च दृश्यते" । शय्या ११

१२ पठितिः । काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा" । पठितिः १२

१३ यमकम् । "विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः । चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व्वतः । अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः सभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव," अग्निपुराणे तु । "अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं साव्यपेतं चाव्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्य्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सर्व्वथा पूर्व्वपूर्व्वेण चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तद्वपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मल्लीयमेव च । दश्यां यमकश्रेष्ठं तद्भेदा बहवोऽपरे" इत्यूचान् । तत्रास्थानयमकमुक्तं "नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायं पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः" । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः "एकरूपेण वाक्येन द्वयोरप्यारणमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्यययोस्तौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्" । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । "आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दर्श्यते" "श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानामुक्तिभिश्चाय षट्प्रकारः प्रकाशते" तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः ग्राम्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विधः मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । इत्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । "सङ्कुरावर्त्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते । काव्यव्यापी स सद्भो वृत्तिरित्यभिधीयते । कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका । द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते" । तत्र कवर्गेणानुप्रासवती कार्णाटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्की, तवर्गेण कौङ्कणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी । द्वाभ्यां गर्भितैकवर्गानुप्रासवती मागधी । स्वान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

[illegible]

[illegible]

पातकध इति काव्यनामाप्रयोग'। एवमन्यत्रापि यथा- यदमूहुम् गतिचित्रं गत्याप्रतिलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या वा चित्रं तत्र यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना। "आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा। यमकं प्रति- लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्" तत्र पादगता विलोमा दर्शितयथा "याममतामलतायामा मायाता त्वमता मया"। रमणारकता तेऽस्तु स्तुते साकरणामर' अर्द्धगता यथा। "सा रमानररारेऽरा मनोभावममा हि या। याहि भावम- मनोमना रारेऽरा ममम्मार सा" श्लोकगा यथा। "यान मामय मारावि कणीमामजमाममा। यामदारमनायोमा मायामायममादि सा। सादिमामयमाया मामायोता मरदामया। मामना जमणा मोकविरामाय न मानया"॥ तथाच पादविलोमाएतौ प्रथमपादयो- र्गति युक्पादयोः प्रत्यागतिः। अर्द्धोएतौ प्रथमपादाभ्यां गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमिदम- वधेयम्। श्लोकाएतौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या श्लोकान्तरमिति भेदः। इत्येव गतिचित्रम्। तुरङ्गगति- चित्रं यथा "क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिः च परिलेखने। तुरङ्गपादयातेन श्लोकोऽन्यइवजायते" ध०क०। यथा।

सा१ सा२० सु६ का२० म१ या२४ मा११ सा२६
का१६ नि१८ सा२ सु२६ क१० सा२७ नि४ ता२२
म११ सा८ सु१७ त१४ म२१ तो६ सा२५ रा१२
रा१८ मि१५ का२२ म७ तो२८ गा१३ हि२२ म५

अत्र तुरङ्गगत्या "साताकमितगोमण्या सकला रागतर्पिका। सदन्तिका मदिता ता मा सा माला तपसाधका इति इत्याद्यनुसारेण क्रमयोरर्द्धपङ्क्त्ये श्लोकोऽन्य जायते। अर्द्धभ्रमगतिचित्रं सर्वतोभद्रगतिगचित्रञ्च यथा। "आङ्कार्द्धभ्रम नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि। तदिष्टं सर्व्व- तोभद्रं सर्व्वतोभ्रमणं यदि" द०क०। तत्रार्द्धभ्रमउक्त १६५९ पृ०। सर्वतोभद्रं तु—

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्व्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलो- माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्व्वतोभद्रम् एवमन्ये दर्शयिष्य- माणगोमूत्रिकाबन्धोऽपि गोमूत्रगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि। यन्त्रेन बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा "इह चित्रमचित्रं मात्रां मित- चार्द्ध समाश्रितवर्णैः। द्विचतुष्कचक्रमात्र नेमि- विधौ चापर भ्रमयेत्"। द्विश्रृङ्गाटकबन्धश्च। "अष्टप्रस्थ- म्बुजमणिदिति द्विश्रृङ्गाटकबन्धोऽप्यर्थेन"। गिरिश्रृङ्ग- तपःबन्धः। "गिरिदादन्यतरस्मात् प्रतिपद्ये पमति रेखा पादार्द्धम्। नेमौ तदितरमर्द्धं निविडितपक्षाभिधे मध्ये'। म०क०एतेषामुदाहरणे तत्रैव ज्ञेये। पद्म- बन्धश्च "चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिगोलिखितेषु। आद्यैराद्यैस्तुरङ्गस्य पादे पादः समाप्यते"। यथा

म१ मा१८ मो२ जा२० ग६ ना२२ गा५ त२४
म६ दा२६ मा११ म२८ पु१३ म२० भा१५ य२२
म१७ म२ मो१८ ल४ म२१ ता६ मा२३ त८
ग२५ दा१० म२७ पा१२ म२९ म१४ भा३१ या१६

अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः। व्योमबन्धः। "अष्टादशमितम् रचयेद् गोमूत्रिकया चतुष्पदीं न्यस्येत। पताकान्ते द्वे च ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र'

छत्रबन्धः। "अत्र पादचतुष्केऽपि तामन परि- लेखितैः। श्लोकपादक्रमेण स्यात् छत्रलम्बी"।

मा१ मै१० मा११ ग२८ म२६ मा१६ र१८ भो८
र६ मै२ मा२७ धी१२ द२० मा१० र७ ता१७
मा१६ र१६ मा३ दा१३ णा२१ मा६ म३१ मा२४
धी२५ र२५ मा१४ ग४ म५ मा२२ म२२ या१२

तट्टहारस्तु मल्लिनाथेन दर्शितः "तिर्य्यक् चालिखेत् पञ्च मध्योर्द्धाकार पङ्क्तयः। अष्टकोणायतरा सुधारा श्लोक लिखेत् क्रमात्। तत्राद्यतिर्यगेखाया तुर्य्यतिहृद्या- द्यपङ्क्तिषु। आद्यादिनिवद्ध पञ्चपट्षमाष्टमकोष्ठग। लसते प्रथमं पादचतुष्टयमेव हि। चतुर्थपङ्क्तिप्रायस्या- ष्टमावधियोषणात्। द्वितीयाद्याद्यावधित्रोर्हि तुर्य्ये तिहृदीयके। तुर्य्यतिहृद्योस्तृतीयाद्यो द्वन्द्व्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयक। तृतीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयान्ते आद्यपञ्चमपष्ठयोः। द्वितिपञ्च- मयोस्तुर्य्यपष्ठसप्तमयोः क्रमात्। तृतीयान्त्ये च सप्तो- यमयान्य क्रम उच्यते॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योर्वि- न्योगोमूत्रिकाक्रमः। तत्रैक च द्वितीय द्वे द्वयनेकमिति क्रमात्। यद्वा त्रितयमेक च द्वयमेकं द्वयं पुनः। स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत्॥ यद्वा प्रथम- तुर्य्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात्। द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयस्याः क्रमादाद्यचतुष्टये। व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये। व्युत्क्रमेण द्वितीयस्याः तृतीयस्याः क्रमेण च।

[illegible]

[illegible]

तु अर्थमात्रनिष्ठा । "शब्देभ्योऽपि पदार्थेभ्य उपसादि-प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीना सा उभयालङ्क्रिया मता । उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः । समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । तुल्ययोगितोल्लेखः सहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्य्याया विषमं भावाविक सम्सृष्टिरिति निर्द्दिष्टास्तासाम् शक्तिर्बुधैः" इत्युक्ता तेषां लक्षणानि सभेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण कारादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिता न संक्षेपतो गणिता । अर्थालङ्कारा एकत्र संगृह्य सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता अपि क्रमानुरोधात् सर्वएवात्र प्रदर्श्यन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः "अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतु कार्य्ययोः" च० । "आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च ते" ।

२ अतद्गुणः "सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्" च० । "चिर रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रञ्जसि" ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः "अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्यहेतुप्रसक्ति-जा" च० । "यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्म्मिका" । ऊर्म्मिका वलयोऽभवदित्यत्र लक्षणायास्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः "अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनम्" च० "अयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशाखिनः" । याचकानां राजतोधनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनेनौदार्य्यस्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदा उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४९ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

८ अनुकूलम् "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" च० । "कुपितासि यदि तन्वि ! निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा" ।

९ अनुगुणः "प्राक्सिद्ध स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः" च० । "नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्" ।

१० अनुज्ञा "दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्" च० । "भवेयु विपदः सन्तु यासु सङ्कीर्त्यते हरिः" । नरः मत्सप-कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति" ।

११ अनुमानम् "अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध-नात्" च० । "यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिता पतन्ति तत्र शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये" । स०क० विशेष उक्तः । यथा "लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनोभासमनु-मान तदुच्यते । पूर्व्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् । फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्" । तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्व्ववत् । "अविरलविलोलजलदः कुटजार्ज्जुननीपसुरभिवनवाताः । अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः" अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । "मामागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-कारुतिलकपङ्क्तिरियम्" । अत्र कार्य्यभूतया यावकतिलक-पङ्क्त्या कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं तत् सामान्यतो दृष्टम् "मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनो दृष्टे पुरस्तादचिरप्रभेव" । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमम-पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमन गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोरुदाहर-णानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् "अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्" च० । "त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया" । स०क० भेद उक्तः । "अन्योन्यस्योपकारोऽत्र स्यादन्योन्य त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् । अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-ङ्कारावत्र त्रयमेतदपेक्ष्यते" । तत्र वाच्यम् । "कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-न्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रती-यमानन्तु अन्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका अन्योन्यरूपपरिवृत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च भवति । यथा "शोणनाधरकान्ताङ्कराणा वासितानन विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने" । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च मुखामोदवासितया तया स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिवृत्तिविनि-मयात्मानलङ्कारावत्रान्तर्भूताविति द्रष्टव्यम् ।

१३ अपक्रमातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्य्याध्य-वसानतः । यद्यपह्नुतिगर्भत्वम् सैव सापह्नवा मता ।" च० "त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ" ।

१४ अपह्नुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स०कण्ठा० अन्यथोक्तम् । "अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते" तत्र औपम्यवती यथा "न कोकिलानां विरुवन्ति रूपयः मत्ता-

प्रयमो पि मनीषोऽपि रामयोगमद्भुतो। विष्णुभेदात्म भपि यम्य च मयागम पि। विवराम न विवाम वायपूष्रा विवदर्थे "। एवमवरक्तो यथा। 'मोच मनक पादेन विपिनेन पद्मम पि। निवदप्रयोग समवसैमावत्तत्मी"। तरवमवानो यथा। "अनेकवत पादेन प्रकृतेन चतुर्थमपि। तस्मात् तरवमार्गेण योगो मतपमावते। मोमनिपापत्रा। "मनिरद्यारमा यत्र पार्थे मूलक मोरित। मोमूमिर्वपि यत् माद्य: पुनर्वर्त विषमेरिमाम्। च च यत्र मानामिर्थं दर्शितम्। "इपूमरतान् कलोरतान् दुर्लभतानिन्ना दिवो। दिव-मान दर्शित पिर्त्त वायपूष्य मनानामि च च।

मनेकधा हलायविचार्य विवसमला। मलपुमपित पत्नां विमविमर्विवीमते इति वायव्य: कर्णरता मरवममनया विम मयोमयम् कथितु ॥१६

१७ काकोलाकम् "कलिमानुविनयास्य काकोलाक विद्रविता। दयोनझोलदिक्षामि मधुमावति घटने। कमलिरय मयोहितैमायोहिमवर च। मूलकमीदरो मिव वदिवा मिविधैर च काकोलाकम् ।१८।

१८ मर्दविका। "मर्दविका यमसूत्रक पादि पोषा मुपावदा। दलापदेशिम पुर्विविमुक्तमर्षम्यति। मोक्तामोमोनिमोरेपु मनाप मानीपमनरूपे। मरमा-नोमने पादि योषयोषा मर्दविका"। अत्र "कमावदा "भवोपरमरमाना ववपमी घरे घरे। पद्वेर्थ न वा पादि पदि दारैव मर्तिता। समायारैवे मायारप्युति रमायारा यथा। 'कामपायुमत पीतम योषकमो मरोपम। समाप्तो इमरो दादि यमरो सममैमा"। भार दर्शि यमने मयरी एवं। भुजमाचारा भुजमयम् रमवामनवार मत मा यथा 'विदमक वपरी यमा पिलमोपरि कथित। मरकारोविद्विता: मक्ष मय पूर्वनि यो पिर। यत्र पर इति पहने पमावेन च पि: पिवारक दामर्मिति यथामम्। पिन्तु ममासेमायकारमानि च च इदानि। मर्दविका।१८।

१९ मुकुलम्। विमलामारम्यमममयद्वाविमानमद्वहति। मोर्पिर्वे पदृमिर्थ माङम् च मूलामोदिपि। 'भावनामा ममायमो दृग्मेन मनावदा। भवे माव हिरमाव ममी मामरमामि च"। मत विमावम् मूलम्। मोपमन मभावमावा ममानिमयहुविर्त। एप १८

१ मनोपरम्। "मद्य मर्थं रपोमव विर्षदे विमवी

मद:। विदममोषा मामयशी च पि ममीमर्ग दिपा यमगपवमविरुमयविरमपवयाकृता। नातिमोभीमर-विमत : मन पदृपि मवतिमम्। मनोतरम् ।१

२। यथ मम् वहितो न विवेवे न मुदुरवेरे पारयम्। मद्वेदे विपुलेन योजमाना मरुते। मामेयम् २।

२२ मयम् "मत माहोमिमारो न माम माम मयर च। माम विरात माम विरात्मवृत्ति मदृमि-ममू"। यथा एपरमादि। मयम् ।२२

२१ मचम् मराशिर्वमिवर्णवर्मित्तं पाविम दिपि। मर्वे मलिमीवेव च क मद् पु विमलिम्। मदाय माकुर्ध वेः मधिर्व ममया यत्ते पदीविय राव च मदूमार्ग मवमी। मम्रारवममनामात माव मीर रयग्रमामते मावर्त मदूसीरदवमायमते मविधर्मित विग्नरवियर्व मधिवमिर मभा। "मस्तुदेन च मदूवीना पूर्ण पद्मोवर्ध च मद्। ममवयो मोदैमो योयमीयो पदिवित। मदिर पदीवधीर दावम्मविपमुखो राप। मचम् २१।

२४ मविमय मदूमावमनर्थदाममी: मावमावित रममी। मद्दू मा मविमवामदृदृषिवेन ममो विद्या ।२४

"ममारो विमविम मा: ममानमुदरममाम। ममू वंदमनाम च सुरव पदुंमीमती वर वयसा। दवैवाहदाहृत्मामि विमरयमात् च विविवामि मम रमावमममामि। यमोमयाराद्दु मयवेन मयम ममापि तैर्वा ममति दक्षिणा दर्शिता यथा। मदमाचाम एममा मयर्व दीमवमवी। मामेयोऽयोमत्मामी मविरैवी विभावमा। ममायोऽविमनोमिम मा पैव मद्वी मक मय। प्रयोगमतूर्योम मर्दावेम मर्मावितम्। मरामयमु विव मविवेमावकपोविम। विवोमममुममोमे मायमुमिविमममे। मदोमि: मविवमायोमहुर्वेमम मामिमम्। इति मामामव हारा दर्शिता पूर्वमदरमि। मरकमिमकमायके द वैराम्ब च तैर्वा मवविरविमितिका यथा 'मवमर्वम-दुर्गं मद पुरुषमादिमर्वमा। येना मावमना माव च दर्शितपाव यथा। माविविममका पेमरेम भूमतयम्। विवेमममममानोम मविरविर्मितमा। येत्र मर्मादिमं मामिमिमौ पीमिम मयि। मम मवमूर्माधि मवमानि च मविमे"। ममाममामीम मामामीमममममायमि मद् इति मामीदृमि। दी

मपि यून, परिणतानपोह्यासौ एष्टा, परिणयविधान स्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदे-तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशी "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दण्डी "पातु व परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्"।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्" च०। "यत्रासौ वेतसी पान्थ। तत्रासौ सुतरा सरित्"।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना पुन। उक्ता-नुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। च० "धूमस्तोमं तम शङ्के कोकीविरहशुष्मणाम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभ" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्य किं कुचयोर्धृत्यै बद्ध कनकदामभि" "प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-हृतम् यथा "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्ये-वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुन। जातिर्गुण क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावा-भावाभिमानत। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ता। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-यामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा। "ऊरु कुरङ्गकदृशश्च-ञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताक कनकमयो विजयस्तम्भ स्मरस्येव"। अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-त्प्रेक्षा। "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविप-र्यय। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव"। अत्र सप्रसवत्वं गुण। "गङ्गाम्भसि सुरत्राण। तव निःस्वान। स्नातीवारिवधूवर्गो गर्भपातनपातकी"। अत्र स्नातीति क्रिया। "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापर"। अत्र चन्द्रशब्दस्यैकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभि-माने च। अभावाभिमाने यथा। "कपोलफलकावस्या कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृशीं क्षामतां गतौ"। अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभाव। एवम-न्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुण। अपश्यन्ताविवे-त्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा। "तन्वङ्ग्या स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया"। अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-त्प्रेक्षा एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडश भेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदा पुन। विना द्रव्यं त्रिधा सर्वा स्वरूपफलहेतुगा" तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायो षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-तया षट्त्रिंशद्भेदा द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदा। अत्र स्वरूपो-त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादय जातिगुणरूपा। फलोत्प्रेक्षा यथा। "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुग। विवेश भुव-माख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"। अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। हेतूत्प्रेक्षा यथा। "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"। अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षित। एवमन्यत्। "उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगा"। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाया षोडशभेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपा-दानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चा-शद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षाया। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापर" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-द्यतिशयो नोपात्त। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-दानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौ-नत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने अस-ङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानाया षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगा"। यथोदाहृते तन्वङ्ग्या स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रे-क्षित। अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातु-र्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्मान्तर-तादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-तिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा। "अयं राजाऽपर पाक-शासन" इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशा-सन" इति तदेव द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। "उक्त्य-नुक्त्यो प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा"। ता उत्प्रेक्षा। उक्तौ यथा। "ऊरु कुरङ्गकदृश" इति। अनुक्तौ यथा

पिनी पुत्र इत्यर्थं विधि। अद्दिष्टैर्न नवादि नयुक्ता इटावत्सोनिदिर्द पिनुम्ते"मत्र वैतवीक्षीमां विविधावत प्रवीणमानवाक्ष्येन मद्दिष्टायाः सत्त्वो तिपाकूर्ति। यथीप्सा यथा "रामस्याद्युत्स मां रोमोद्वेन रखवा"। वायवोदुरावाससो मौसामिर्द स्वयु" मवाम बाक्सर्यामि।

१६ मामतमर्थता २१४ पृष्ठे शब्दावरोपात्ता।

१७ बभान। "यरता मा प्रहामीमाननाता वौतस्तिरीयवे। प्रामभापादिभेदेन न पड़ मिन स्त्रीमरे। न न प्रमभावः मं च। वामनाभाव विभावप्रायीवाप दशैवतामाता यथा मानापात मम प यो यथा "अविरलमिता भवितुमा सिर्द वैवयाधिनवान। मतवात्वज्ञामौमर्य परित्रुयं मनमीनमय वै। प्रतीयतावो यथा। "यवौतृपवं न भद्रमे न नमुः भववीतृमयम्। पवि भानमपि बनी नमते मेमहीर्भवाम् मायक्रमाः यथा मवीर मवो यहेन वषित। कार्य मनीनयम्। इत्यायो इति वै मत रौम भड्डमामते। बावद्यांवातो यथा। "मातु मोगु सर्व वा बाष्पदृमन वस्तु। न महावत्वनोति पदैमि महमावनाव् बमोदाप्रत्यानि मतैव द्रष्टानि।

१० भतिरावेदः "वामदेवामिष्टाचेरदैतेदैवता वद"। न "वमपीतितापी यत्रा भताममैवर्द मतो।

१८ बर्वामिरत्नात्त १०१ पृष्ठ बमोदादरपमयम।

१९ बर्वापत्ति १०२ पृष्ठे बजामबमोदाप्रत्या। न यथा "मममादिप्रयोगोऽर्थोत्प्रयता मोमावते। बर्थान्तरस्य मयमवर्थापत्ति मदैव साधु।" बर्वतमावतूर्णं वा देवमोऽमेवस्य वा। मानवपूर्व वैवादिभेदैः सोपा भि मस्रो। वनवपूर्विका यथा "मिवीतु मववमतीति वस्य दुपविवर्मिति। बबमावसाम नवोनपयत्निती"। बहुवापूर्विका यथा "बरीवहवैवाबारा बुतिरा बहुमवर। बबो बिरवरावाः बवाबववाबि जिवे बोरव ववोबहवबैवाबहिवो बहुवम्यर न दिवे बवव बिरवरावबि बिवाहवववाव बहुराव वववबीवह बावपूर्वैवावीविवि रमवना बदहायवी।

बवनर् बवनव वबमादावैवाबदावित्र बहवान"। "बविवावैविबाबवैवव बदै बवबमावते"।

२० बर्वव"रविवापी न वेद् बायावबवाबपूर्विव"वा न। "बववीबाव बवी बाव बवाबि बाबरद्" "बीवबि बदि रवाबि वा बाबिरवबवायुवै।"

२२ बावृत्ति "बिवतबिवदेवस बार्वेशेवारवृत्ति। यथाव बारवार्वस बवोऽपवा बविव बाद। बवव बव्रु बवनो न बदिवावविववाद। न। बयेवोदारवाबि। "बिवं बवबवरो बीवं बूविका बविवाबना। "बवादिवावान् बवयो बिवीवैसु बदो बवावरवा। बाबबवविबावं बवाः वाबि वादिवावो बव दबि न। "बीबोबारबबविबि बीबोहारं दारबरो। बोषा बवी बीव बवबव।

२३ बावबवा "बबबबोऽबविबब रबमाबबाबबवैवम्। न बौवेद बौबविवुवः बवबुवावविबबि"।

२४ बावेदः बावेद बवबहब बवितेवी बिवाबाव। बिवेबावबाबाबेवं बवा बैवव बबवैव। बावेवोऽभो बिवो बाव बिवेवे न बिवोबिवेव। न "बबु। बवब बावावबवावि बिवाबबबु।" "बावं बुवि। बवी बावबवाः बावाबवीरव २" "बवव बबावि बेव बावा। बवावाः बबु वै बिवा। बवावि बव बवैव बुवावाव बबो बवाबु"। २

२५ बावबा "बदावरबं बवि बेवबाबबबबा। बवं बवावं बाव बवब बैवि बद्र बिवा"। न बव बबी-बवं बिविबदं बिवेबबाव। बिविबदं यथा बदं दावं दवा बिवे"दिवादी दावव दव दवव दवि बिवि। बिवेबदव यथा बिवावैवावबि बिवबं बवु दवविवु बव देवीवदावबव। न बैवबं बो बवबोबवाबो बबोबि बवावबि वा। न बावबाव"। बवाव बवाबो बावबविवबा दवि बावावैववबिवा बिवेबदव बव-देव। बदेबवबबबाबबाव दवबाववबबु। बबव-बवि दिवा बिवदिबवबबबिदिबबुबव बबावं बवा "बवावो बव बावेबं बीवबबी बविवावि वै। दवि बीबवबावबबेव बदं बवबावदबि" बव बीबदवा बबावि बदबिबवो बिवदिबबव बवा बिवबवा बव बीबवाव बविववबिबि बुबवावदबबबु। "बबो बबबि बिवाबो बिवुबदं दिवबबबबि बव। बिवावबि बद बीबबबबि बीबवी बबबवबी बविदवबबिदि बबाबु बबबाबिवीबबबि-बावबबै बबिबदुबु। बव बबवावबबी बिवेबबबबाव बबं न बैबव बिवबदं न बिवेव बद न बिवाबव बद्द बूर्वि न बिबुवाबु बबूवं न बवा बा बेवु दवि बि-बेवबबदवबबबावबव। बवव देवा बाव बिवदं न। बव बिविबबिवबीबिवबा "बवं बावे बवाबवबि-

पति यून, परिणतानपेक्षामो वृद्धा, परिणयविधान स्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्” तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशी “आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा”। दण्डी “पातु व परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्”।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकूतसहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्” च०। “यत्रासौ वेतसी पान्थ! तत्रासौ सुतरा सरित्”।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना। उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे”। च० “धूमस्तोम तम शङ्के कोकीविरहशुषणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभ” “रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्”। “त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी” “मध्य किं कुचयोर्धृत्यै बद्ध कनकदामभि:” “प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तु तोये तपस्यति”। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुन। जातिर्गुण क्रिया द्रव्य यदुत्प्रेक्ष्य द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानत। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ता। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति”। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्र यथा। “ऊरु कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताक कनकमयो विजयस्तम्भ स्मरस्येव”। अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा। “ज्ञाने मौन क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्यय। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव”। अत्र सप्रसवत्वं गुण॥ “गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निःस्वान। स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी”। अत्र स्नातीति क्रिया॥ “मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापर”। अत्र चन्द्रशब्दस्यैकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभिमाने च। अभावाभिमाने यथा। “कपोलफलकावस्या कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ”। अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभाव। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्व गुण। अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा। “तन्वङ्ग्या स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया”। अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदा पुन। विना द्रव्य त्रिधा सर्वा स्वरूपफलहेतुगा” तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयो षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदा द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदा। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति सप्रसवा इवेत्यादय जातिगुणरूपा। फलोत्प्रेक्षा यथा॥ “रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुग। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्”॥ अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फल क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्॥ हेतूत्प्रेक्षा यथा॥ “सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदु खादिव बद्धमौनम्”॥ अत्र दु खरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षित। एवमन्यत्। “उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगा”। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाया षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षाया। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापर” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्यादतिशयो नोपात्त। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदु खादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानाया षोडशसु भेदेषु विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगा”। यथोदाहृते तन्वङ्ग्या स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रेक्षित अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा॥ “अय राजाऽपर पाकशासन” इति॥ विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा “राजा पाकशासन” इति तदेव द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। ‘उक्त्यनुक्त्यो प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा”। ता उत्प्रेक्षा। उक्तौ यथा॥ ‘ऊरु कुरङ्गकदृश’ इति॥ अनुक्तौ यथा

[illegible]

१८ [illegible]

२ [illegible]

"पूर्णा षड़ेव तत्। "लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयो। त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत्०॥ सा लुप्ता। तद्भेदमाह।"पूर्णावद्धर्म्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते'। सा लुप्तोपमा धर्म्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्व्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा। उदाहरणम्। "मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन समः प्रिये'। वाचं सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्"॥ "आधारकर्म्म विहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि। कर्म्म कर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुन"॥ धर्म्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते। क्रमेणोदाहरणम्। "अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः। दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश"॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसीत्यत्र" स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्म्मस्य लोपः। एवमन्यत्र। इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति। इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् कल्पबादेरपि तदर्थावच्छिन्नत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात्। ननु कल्पबादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात्। न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्" इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात्। वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च" मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङादीनां साम्यमेवेति। यच्च केचिदाहुः "वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न। न खलु क्यङादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति। तदेवं धर्म्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता।"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयो"। उदाहरणम्। "तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्"। अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः। अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र मुखं यथेदमिति" "नयनतुल्यमित्यत्र" "दृगिवेति" पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयो प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम्।"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा'।"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" 'गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः"॥ अत्र 'गर्द्दभतीत्यत्र' औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः। न

चेह उपमेयस्यापि लोपः। "निनदन्निति" अनेनैव निर्देशात्। 'द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयो"। "तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यमिति" स्थाने "लोके इति" पाठेऽनयोरुदाहरणम्।"क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मेवादिविलोपने'। उदाहरणम्। 'विधवति मुखाब्जमस्या"। अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वधर्म्मलोपः। केचित्त्वत्रापि क्विप्प्रत्ययलोपमाहुः। "मुखाब्जमिति' अत्र समासगा। "उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि"।"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः। कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति"॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः। न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्यायात्। अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धे विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम्। कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात्। "धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या" यथा "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे"। अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ।"त्रिलोपे च समासगा"। यथा। "राजते मृगलोचना"। अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः। "तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्यकाः"। पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा। एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषं प्रतिपाद्यते "एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः। भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा"॥ तत्र एकरूपे यथा "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि। बिम्बप्रतिबिम्बो यथा। "भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्। तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव"॥ अत्र "श्मश्रुलैरित्यस्य" "सरघाव्याप्तैरिति" च दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम्। शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा। "स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा। कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्"॥ अत्र एक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे। "एकदेशविवर्त्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते। भवेतां यत्र साम्यस्य" यथा॥ "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रिय। पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव

यत्र [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

११ [illegible] । "[illegible]" [illegible]

१२ [illegible] "[illegible]" । "[illegible]"

१३ [illegible] "[illegible]" । [illegible]

१४ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" ।

१५ [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" ।

१६ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible]

१७ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" ।

१८ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" ।

१९ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" ।

२१ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

२२ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

२३ [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" ।

२४ [illegible] "[illegible]" ।

च० "प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्त किं? न हि नूपुरः"

४५ तद्गुणः "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"। च० "नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः" ॥

४६ तुल्ययोगिता "वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च"। सा त्रिधा। हिताहिते वृत्तितौल्यादपरा तुल्ययोगिता। "प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया"। परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्य्यं पराभूतिः पराभवश्च "गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" च०। "लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि"। यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र।

४७ दीपकम् "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः"। च० दर्पणे तु "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्"। "सतीव योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि" अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वर्ण्यावर्ण्ययोः।

४८ दीपकावृत्तिः "त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भेदावृत्तिहेतुतः वस्तुनो वा स्वभावेन यत्र कार्य्यं हानिहेतुना। अकृतात्मीयकार्य्यं स्याद्धेतुर्व्याहतस्तु यः" स० क०। "न विरचिता ललाटतटभ्रूः कुटी न परुषमुक्तं तेन मृदुस्मितमन्तरितम्। न तव निगूढसंभ्रमवशादपि दारुणया भगवति! चेष्टया कलुषितं पदमाम्बुजम्"। अत्र कालुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाम्बुजवस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः। शक्तिहानितो यथा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः"॥ अत्र दैवगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्तिहानिकृतं दीपकम्। पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात् त्रैविध्यमुक्तं चन्द्रालोके। यथा। "वर्षत्यम्बुदमालेव वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः। माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः"

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्। सा० द०। स च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। "तत्र साधर्म्ये अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्। अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला", । वैधर्म्ये। त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा। दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः", ।

५० निदर्शना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना" ॥ सा० द० अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्। वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः" ॥ अत्र रवेरोडथार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बद्धस्यैव तदर्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मसत्त्वात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा। "कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः। अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासम्" ॥ अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति यथा वा। "प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्। राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः" ॥ अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" अत्र यत्तच्छब्दस्यनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवस्यति।

५१ निरुक्तिः "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्"। "ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्"। दोषाकरस्य रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह।

५२ निश्चयः "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः"। च० "वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य"।

५३ निषेधाभासः। आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विवृतिः।

५४ परिकरः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः"। च० "सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः"।

५५ परिकराङ्कुरः "साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकराङ्कुरः"। च० "चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः"

५६ परिणामः "विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा"। सा० द० "प्रसन्नेन पायनं दूरादागतस्य कृतं मम। स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया" अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

वायुञ्चर्मेति मन्त्र माननपद्मादर्शं विवक्षणनम् युद्धे च दृश्यमा चाव ददपननम्। मम मयार्थे वैवर्विवक्ष्वेन तिरोधार्थे वावाभाविवस्य मेति भेदः।

१७ मतिरपि: "मतिर्मतिविमिनद: ममन्नु मानिर्मन्नेषु च "रूपा मध्यावनसी वा मपाव नुदर्य मव। मदाथें मुदर्य दव मनोवो मदनमतः 'पूर्णार्थे' बचेन वेपार्थे मधुवेन" "येन मतन्मवेपत्वमाद् प्रीतविम विरुचीभूय नदा मदोवाभ्यौतिनोविन वकम।

१८ मतिर्मका "मतिर्मका निविधवकनोर्वामु मधु मममम्" च। वोधकवा मद्योपि न माम तु ममम मानु।

१९ मम मात्रक विं मध्यम् मकारोपामा मर्व मात्रक विध मा" च। मार्य मधाय विमर्दि मधाया न मदीसमम्"।

[illegible]

२० मधीव "मधिदेवमदेवविधमेव पैवम" मुमाद्। मपति शिवरी वा पैशदा मधीव दम्ती।" मा दव मधेव मदा। "शिवाः मव मखान नाडिमावता मधोश्चोदवैर्विमावर्विदाः। मधीनु मवाः नाडिमा नपैदिदे मपिव माधि ममधीविमिवु। मित्यपि विवादिनी मम चौषवरावता। दवमावविमावम मावनमादिदे मम"। विदवरामदवरादिविर्दिवमनाद्वतामदवाय मनुयाद्। मधाय रादावर्वादवाय विं मधोजवमावनो मवा मता"। "मधोरारीविमारी मारतोविमुखाः। मिर्धनम मधोः मूता मम मोयमुविवद्‌ः। दतु न मविदारा मवमद्धोस्वं मदव। मविदामेवमपि मथा "विदा मविमान मदविनता ममादावविमदव मावादे मविवादनम्। "विमर्दिम" दवमावेमूदा दवादवा मंदवमादिदे मविवादनम्।

२१ दवोवोमम् "मधीवीव मदा मद्धा मवलेवाविमीवति वा ह "मव मावा मद्धे मवा वित्ववोवमाविवा। मादव मारिवावम मधुर्भीयम ममिर्वे।

२२ मिविमम् "विविव" मदववानवाव। माधुमर्मिवम्" च। "विमे मधावती माना मावा मधुमनमवरम्"। विमे मभावी दवादिवमा मव रातिमावरमेव मावावम दविवविवि मावमाव माववा मदमवत मधुर्य मेविवम्।

२३ दमवमदावाय मारावर्भी मदवम्नौनदद्मदावमावनम्। दमवमदावाय न विमावरवाद" वा ह "मधु मुदावा माता मधिनुमादुषोमु। मवमादि मदावावा दमावमौवरः विम। मम मुवमदवतावादिवनामावु मावावावातेन मौतावमैरवा मौनवादवविवावनम्। मम मावे न मुमादव मदवर्ये विवतै मव मावत्वार्थनम्। मावादिमवामावावादिम मर्वेदावम्। मुमादवनी-विवाद्वोः मवतवैन मतिविमिवमम्। मरा मिन दवम विवोमवन। मविदुर्भादुवदवीः दवोरपि। मदर्शविमिमवमावदमामाद् मदोविवादहमम्। "मावि मदा न माव दवि मम तु न दवोरपि मनावद्यादवमिति मेदः।

२४ मूर्धनम् "दमा मदुमनामीता मूर्धवमवरादम्। मूर्धामनादर्यविव विमी मवि दवमि। च "रवमम-परीवोऽपि मेवमदावमा विम"। "देवे मिवीविवेमा-मीदु मावोरर्थमवमव।

२५ मविवमूदवा "मविवद्‌ता वा मावावमौनवमावमौ। दवोवोपि मव मावादवमौ मम विविद मधी दवद वा ह "मवादि मदवि। मुर्वेदवादेवा मवावम मेवीरपि। मवा मदिवा वा मव मविमावा मदविनमुदतौ-मनोपि"। मम मदावर्वमवरदवीरवमव विमा मवं मीनवनमिनावन विवदवमा मिर्दिवा। दम मावमादि दवति मदा। "विवम दव दविदिवाः मवी मवतिमोमम दव वि दवेवा। विमविदिः विवमा-मनोदः मदवमदद दव वि दवमम। मम वि-मविमादिर्वेव दव दव। मेवमौय मदा। मधीव दव मदावविदुमावामवव वि"।

२६ मतिवेवा "मतिवेव मविवदव निवेवमादवीदम्"। च "न मधुवीन विमदा। मीमम विविवे मरा।

२७ मवीवम् "मदोदवदावमावमावमवेवमदवमवम्। मधोर-नैवमावेन मम दवावमादरवं मदर। मधीवमावमावेन मनावनवावमादरः। मधुनीमयवीवमावा मौमविनैव मदु। मवीवमावमा मवमनि मनी च 'मधेव मदा। "मधीवमव मददु"। "मधं मर्वे मद मामा मनुपोवमामा। "न मधौर्दव मधो मवमता मवि वि विवाः"। "विवमावीर्ति मनुमावि। मधुमाव विवावमम्। "दव मेद मदव मवा वि मवेव विविनुमा।

२८ मवनम्। "मवनवनम मार्व मार्व मार्वतोवी। मार्मुविमव मेवमवादिव मवती"। च मधुरा। मम मुमदवेदोवा मम मुमवद मदा। मामवावादव मतिविमो मवावावमवावदवमी। मानुवि मद-

दिताञ्चिनि प्रीते निर्वयार मधुनोन्द्रियवर्ग'" एकत्रो यथा । "मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषञ्चलदञ्चितपक्ष्म दधत्या । वीक्ष्यते स्म यनकैर्मृगचक्षा कामिनो सुरतमोहनयेव" सुखादिविषय मानस यथा अलोकविस्मयप्रदविषमृत पूर्व्वदृष्टसुहृत्तनूतनभयज्वरजर्ज्जर न । एकदाप्यनुटित सघटितप्रमोदमानन्दसेकमयमत्यसुपैति चेत' ,, ।

६८ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीक बलवत प्रतो पक्षे पराक्रम "च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामध लतौ" ।

७० प्रस्तुताङ्कुर "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर." । च० किं भृङ्ग । सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया" ।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम् १ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् २ । यत्नाद्उपायसिद्धार्थात् साक्षाल्लाभ' फलस्य तत् ३" च० । क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका" १ "दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रवि" २ "निध्यञ्जनौषधीमूल खनताऽऽसादितो निधि" । ३ ।

७२ प्रेय "प्रेय प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द । जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुन । इत्याह युक्त विदुरो नान्यतस्तादृशी धृति । भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्ति "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका" ।

७४ भाव । "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोऽङ्गेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकत्वाभितश्च स सूक्ष्म सूक्ष्मश्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमान सोऽद्भेदो भावो द्वयमित्युच्यते । "निरुद्भेदस्तु यो भाव स सूक्ष्मस्तु निगद्यते । इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा० । स भाव भूमिकान्तरमवस्थान्तरम् । तत्र सूक्ष्मभावयोरुदाहरणे तत्रैव द्रष्टव्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत । यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्" २ । सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ" । भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने । भाविभूषण सम्भारा साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्" ।

७६ भेदकातिशयोक्ति 'भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्" च० । "अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्यं महीपते" ।

७७ भ्रान्तापह्नुति "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुति भ्रान्तिवारणे" । च० "ताप करोति सोत्कम्प ज्वर किन्नु ? सखे । स्मर" ।

७८ भ्रान्तिमान् "साम्यादतस्मिं'स्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता' सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवा विदधते कुम्भानधो वल्लवा कर्णे कैरवशङ्कया कुवलय कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रम चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् सादृश्यहेतुशुक्तिकाया रजतभ्रमे न । साम्यादित्युक्तौ 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या । सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे' इत्यादौ त्रिभुवनस्यापि तदवस्थात्वेन साम्याभावान्न भ्रान्तिमान् । अय भ्रान्तिरित्यन्ये ।

७९ मालादीपकम् "मालादीपक पुन । धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द० । "त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषासादिता शरा । शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्व, त्वया यश" अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तर सम्बन्ध ।

८० मिथ्याध्यवसिति. "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रज वहन्" ।च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेद ।

८१ मीलितम् "मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते" च० "रसो नालक्षि लाक्षाया चरणे सहजारुणे" ।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै" । च० "नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा" ।

८३ यथासंख्यम् "यथासंख्य क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय" च० शत्रु मित्र विपत्ति च जय रञ्जय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्टान्या धनु पौष्प करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु" च० । "चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्या सर्व्वज्ञस्त्व महीपते ।"। चत्वारि आस्यानि चतुर निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत् । "रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशल माख्यानमित्यनुषङ्ग रसवत् । "मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे मरण मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रीतिर्दर्शिता सेय रति शृङ्गारता गता । रूपबाहुल्ययोगेन तदिद रसवद्वच । वाच्यवाच्यत्वयोर्माधुर्य्यं दर्शितोरस ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

१७ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१८ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१९ [illegible] ।

२० [illegible] ।

२१ [illegible] ।

२२ [illegible] ।

२३ [illegible] ।

[illegible] ।

२४ पूर्वदलम् "[illegible]" [illegible] ।

२५ [illegible] ।

२६ [illegible] ।

२७ [illegible] ।

२८ [illegible] ।

दिताखिमि शीते निर्व्वशार मधुनीन्द्रियवर्ग" एकशो यथा। "मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या। वीक्ष्यते स्म घनकौतुकबध्वा कामिनी मुखमधोमुखयैव" सुखादिविषय मानस यथा "अस्तोकविस्मयमविस्मृत पूर्व्वहृत्तमुत्स्नतमभयज्वरजर्ज्जर न। एकत्वयात्त्रुटितसघटितप्रमोदमामन्दमेकशवलत्वमुपैति चेत" ,,।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीक बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम" च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामध त्वतो"।

७० प्रस्तुताङ्कुर "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर"। च० कि भृङ्ग। सत्या मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थससिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम् १ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् २। यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत् ३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका" १ "दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रवि:" २ "निध्यञ्जनौषधीमूल खनताऽऽसादितो निधि" । ३।

७२ प्रेय "प्रेय प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुन। इत्याह युक्त विदुरो नान्यतस्तादृशी धृति। भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादायुक्तम्।

७३ प्रौढोक्ति "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"।

७४ भाव। "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रहृत्तिर्भाव उच्यते सोऽङ्गेदोऽथ निरुद्धेदस्तेकतत्साभितश्च स हृद्य सूक्ष्मश्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामङ्गिवशात् सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते। "निरुद्भेदस्तु यो भाव स सूक्ष्मस्तु निगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भाव भूमिकान्तरमवस्थान्तरम्। तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव द्रष्टव्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत। यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्" २। सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषण सभारा साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्ति 'भेदकातिशयोक्ति स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्" च०। "अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्य्यञ्च भूपते।"

७७ भ्रान्तापह्नुति "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुति भ्रान्तिवारणे"। च० "ताप करोति सोत्कम्प ज्वर किन्नु? सखे। स्मर"।

७८ भ्रान्तिमान् 'साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता' सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवा विदधते कुम्भानधो वल्लवा कर्णे कैरवशङ्कया कुवलय कुर्व्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रम चन्द्रिका" प्रतिभोत्थितविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्ते 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे' इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुन साम्याभावान्न भ्रान्तिमान्। अय भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपक पुन। धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द०। "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शरा। शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्व त्वया यश" आसादनक्रियाधर्म्मस्य यथोत्तर सम्बन्ध।

८० मिथ्याध्यवसिति 'किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थ मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रज वहन्" ।च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेद।

८१ मीलितम् 'मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते"च० "रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै"। च० "नितम्बगुर्व्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासंख्यम् "यथासंख्य क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय" च० "शत्रु मित्र विपत्ति च जय रञ्जय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्या धनु पौष्प करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली 'क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु" च०। "चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्या सर्व्वज्ञस्त्व महीपते।"। चत्वारि आस्यानि चतुर निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत्। 'रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशलमास्वादमित्यनुषङ्ग रसवत्। 'मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे मरण मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रीतिदर्शिता सेय रति शृङ्गारता गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिद रसवद्वच । वाच्यस्यास्वाद्यतायोग्यमाधुर्य्ये दर्शितो रस।

[illegible] । इत्यत्र ।
८० [illegible] [illegible] निमित्ते [illegible] ।
[illegible]" । अत्र
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । अत्र [illegible]
[illegible] यथा । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । अत्र [illegible]
[illegible] निमित्तम् । [illegible]
[illegible] यथा । "[illegible] ।
[illegible] । अत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] निमित्तम् । [illegible] यथा
"[illegible] ।
[illegible]" । अत्र
[illegible]
निमित्तम् । [illegible] यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] अत्र [illegible]
[illegible]
निमित्तम् । [illegible]
[illegible] निमित्तमिति" [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । अत्र "[illegible]
[illegible] यथा ।
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । अत्र [illegible]
[illegible] । "अत्र [illegible]
[illegible]" । [illegible] । यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । अत्र [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
यथा । "[illegible] ।
[illegible] । [illegible] यथा ।

"[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] यथा । "[illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । अत्र [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] यथा । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] यथा । [illegible]
"[illegible]" "[illegible]
[illegible]" [illegible] । न [illegible] ।
"[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] । यथा । [illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । यथा । "[illegible]
[illegible]" । [illegible] यथा । "[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]" । अत्र [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः" च० "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः"

८९ ललितम् "प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्"। ललितं' निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च० ।

९० लेश "लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्"। च० "अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु। शुक! पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्" । च० क० व्यस्तभावहता ।

९१ लोकोक्ति "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति" कथ्यते च०। "सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने" ।

९२ विकल्प "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः" च०। "शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः" ।

९३ विकस्वरः "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः"। च० "स न जिग्ये महान्तोहि दुर्जयाः सागरा इव" ।

९४ विचित्रम् "विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् च०। "प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः" ।

९५ वितर्क "ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः । द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते । तत्त्वानुपातस्तत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः" च० कण्ठा० । तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा। "मैनाक किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतः शक्तिस्तस्य कुतः? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि। तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति'। स एवातत्त्वानुपाती यथा। 'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः" चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः । स एव उभयात्मा यथा 'चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः । अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा। "अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः" । स एवाभिप्रायरूपो यथा। "अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना। समधिरूढमनेन च जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुदे गणैः"। स एव उभयात्मा यथा। माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमथाहमन्यः । गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शरा किराते"।

९६ विधि "सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्कृतिम्' च०। "पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्" ।

९७ विध्याभास "वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये। निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा। अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परोमतः इति" सा० द० । उदाहरणं तत्र ज्ञेयम्। आक्षेपभेद इत्यन्ये ।

९८ विनोक्ति "विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते। तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते'। च० हीनत्वे "विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्" । रम्यत्वे 'विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र! भवतः सभा"। विनार्थगम्यतायामपि सा० द०। "निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन" ।

९९ विभावना "विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्य्यजन्म चेत्१ हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता२। कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके३ अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना४ । विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना५। कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना६" च०। क्रमेण यथा। "अपि लाक्षारसाऽसिक्तं रक्तं ते चरणद्वयम्"१ । "अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः"।२।"नरेन्द्रानेव ते राजन्! दशत्यसिभुजङ्गमः"।३। नरेन्द्रोऽप्यो गरुडविद्याभिज्ञश्च दशनप्रतिबन्धकगारुडविद्यासन्निधानेऽपि दशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना" "शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्" ।४। "शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्" ।५। "यश पयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव" ।६। दर्पणे तु "विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते। उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्त्तिता' इति लक्षयित्वा "विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिन्नेति" व्यवस्थाप्य उदाहृतम् "अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ। अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः" । अत्र वयोरूपनिमित्तमुक्तम् "वपुर्भाति मतभ्रुव इति पाठे त्वनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोध "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः

"इव तत्रत्यावधा एवत्वा यथा मितम्" । इयमी ।
८७ इत्यत्र 'इदव इन्दिवारीदम् तिवो पितरुदौ ।
तद् यदल दत सार मितरुचिति वलिमा' । यत्र "दव दर्शविदारोका पदारवकारत्व । प्रकोदे वीर्य वाचादरवेति पर्युदिनम्" का इ० । यत्र जितत्वम् पितृमर्व वीरवरत्वादि यथा । "धाणी समुद्रुल-राजवद्वदणौ । वोधरिव वयोराव । ववस्य दर माने । यत्र राजवत्वात् वयवत् दर यमुचित विमारोहो राजवदोरजवादीवैतिविमु । वीर याचा वर यथा । "यपोदर्वदिनामोदा वदार्यविपरीतत्व । पूज्यदार्वविदमोदिवेव दर वयात् मति । अत्र यदावा वदव दर यदायादरम्, वदायार्याद्दैव यदायवं पूजनो राजाव दर दर्शवा दवायारोधो राजा दर्शवारोवे मितिवव । वर्तिवाववमितवर्य वैरवं यथा "वाय् यो अवदवावाः वाद्यवादवदया । न योजयवदमवाधवादो पदिवावर" । अत्र मैदोयव वदवावारोधो वदिवादवी वववारोवे मितिवव । वर्तिवयावादव यथा । वयोदराजव विवावदर्व योवदवित वदिदूवावा । विरावति योवदरवरोवं वदूरदूवर्यवित्वितम्" यत्र वयो-वादेराजवावारोवदवुवितव विवावदवावारोवे मितिवम् । दव च "राजवयादवीयं राजदवायारोवो राजवद्वदवादोवे मितिवविति" वेचित् । "वद्वितो वदि याजव दवर्व वाद्रोव दम् । ववरवाद्वित-वदीवदेवर्तित्व च । यत्र "वारोवावावदवावां वाद्वते प्रवर्व वदम्" । ववर्व दवावादवित यथा । "राजवायवदवावीवि राजवदेव च । वविदव वद वाव वदीवेवरोवदवे । यत्र अवाव वैदवारोवे वाचादीवावदवावारोवितिवम् । "वत वववितावदवेव-दैवतिवि दम्' । ववविदारोवावाव । यथा । वादव-वदवि पूर्ववावदवा विदवरत् । योवदीदवदोवव-वरवं वर्व दीवते" । यत्र वादवदवी वदावारोवा वाद्यो इवे वद्वावारोव वार्व । न वेवदेवविवाव वावदा विवदरवदवदारोवावदवे वद्वे दवदवा वर्वनाव इवे योवदतिवात् । "विदव वैदवदेव दवव वदवि दिवा । वावा वैदवदवावात् दव वावाद्रुवं विरह' यथा । "विवर्णवीचर्य वादवदिवा वैवदवदात् । मौवाद्वदवाद्व वैवतिवदीवरेवदा । वैदवं यथा ।

"दावो वजावदि वन्नुवित वदवां वादवदार इति वदादि वाव दूवे । वदावदवोदवदवादुरवाववार्यवी-दिवतो वा दवं वद वा वदा वै । "वैवाडी वदवे विदव" । विदवदवता दौव वैवा । वदिव् दरवतिरि-वदेवदेवतिवित यथा । "वदूव दवावीदिवव वदिवे विवदवौ वावादवदवदव" । ववाव दवावा वांवती वारोव वदवे वौदिदवदादीवे वैव । यव वदव पूर्वदवावावदवावदवावदवं दवादत् । "दवदवे वदिवा-रोदा विदा वारोदि दवदे" । वदैवदेवतिवि विव यथा । "वावदवदवीवदवावायं वदिवदवावदवा-दवे मितेव । विवदिदवदवैव विदुवदवदवेव-दिवो दवं दवादु" दवववादुविवं यथा । वदेव "विदवदीवादो" "वदवो वदिदवदवावदवितिदुवावेव इति" वावे । न वाव विवदवदवादिवम् दव वि । "दूवदवविदवोविदिवावो" राजादो वदंदवादिवदव विदा वर्वदीवव राजादेवदोविदादिवदव वदीवे वादवादवदावदवदवम् । वदे वदं "वद्वे दवदिवावोव दवादो" दवदवदं राजादेः दवावदिवा वायवव विवदिवादिवेदुवव वदवदिदि न वववत् दव वि राजादेवेवदिवादिवैव दवदव दवदव न इ वदी वदिवदिवं वदुवोदवादैव इवो । वावावदवावा विवदिवावात्, दव न वदोवदारि दवादिवा दावदं वोवोदुवदवादिवा दुववदवेवेदि न विवदवादिवम् । वदिव् दवावावावेवादि दवदवं दवदे । यथा । "वदं दव इवदाति वदोवादिवि वावदवां" । वदैवदवितदव वदेवदि । यथा । "दिवदे दवुदवेवीवि दूवदवा दिदि" । वदिवदवदेदि यथा । "वीवदवादवदवदी दुविदावैदवादुविदिवदवदोवदावदवदवं वी" यव वावीववदवदवदवा । वदेवावि दुदावदा वदिवदे दवावदवो वैदिदा वैवो वुदिवदि वदवावादवदवे वैव विदव् वीवदवम्" । यव व वैवावदिदूदवावं वदवदे वदेवोवि दववावोवैदवदवर्वादवदवदवे वदवत् । वदं दवदवावदवदवदेव वोवदवम् । "वदिवादवादींवव दवर्व वदीदव दम् । वीवादिवावदवेदिवदवदव-दवदवम् । यथा । दवं वव वावादिवदिवदवदवं' वदवर दवावावावादवदवदिवदवं वदिवदरा । दवे मेवे राविवादवदवदिवदी इदवदवे दवदवदवादवां वव विदवावे दवदवर" । वददवादिवादिवावदवम् ।

व्यादश्लेषेऽपि चतुर्विधतिप्रकार । उपमानान्न्यूनता-यामनयैव भङ्ग्या चतुर्विधतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टच-त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । "अकलङ्क-मुख तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-त्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-पादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे चार्थम् "जयतीन्दुं कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादि-तुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्र चाकलङ्कपदत्यागे चोप-मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे यथा । "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः" । अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-योर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्व-वदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । "क्षीणः क्षीणो-ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यात तु" ॥ "अत्रोपमेयभूतयौवना-स्थैर्यस्याधिक्य तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-र्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्व स्फुटमेव । अस्तु वान्यो-दाहरणे कथञ्चिद्गतिः । "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-र्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः" ॥ इत्यादिषु का गति-रिति सुष्ठूक्तं "न्यूनताथ वेति" ।

०८ व्याघातः "व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि" । सा०द० "दृशा दग्धं मनसिजं जीव-यन्ति दृशैव याः" । "इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि च नायाससहना । मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहजनित-मायासमसमम्" ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायि-काया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तं नायिकया तु प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

०९ व्याजनिन्दा "निन्दायानिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च० । "विधे ! स निन्द्योयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः" । अत्र एकशिरोहर्तुर्विधेर्निन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

१० व्याजस्तुति "उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः" । सा०द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा । "स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव । त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः" ॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन ! धर्म्म-राजसाहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥

१११ व्याजोक्ति "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोप-नम्" च० । "सखि ! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ।

११२ गूढापह्नुति "गूढापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थे धर्म्मनिह्नवः" । च० "नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्" ।

११३ श्लेष शब्दोऽलङ्कारः अर्थश्च शब्दश्लेष २८९ पृष्ठे दर्शितः अर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा०द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः । "सर्व्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्" ।

११४ संसृष्टि "यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा" सा०द० "देव पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचन । संसारध्वान्तवि-ध्वंसहंस कंसनिषूदन ।" अत्र पायात्पायादिति यमकम् स्मेरेन्दीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-ध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः ।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सन्दि-ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः" सा०द० । तत्रा-ङ्गाङ्गिभावे यथा । "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोकप-ट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले" ॥ अत्र निर्मोकपट्टाप-ह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दा-किन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च "मन्थ-व्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । "अनुरागवती सन्ध्या दिव-सस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समा-गमः" ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । "इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः । अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्" ॥ अत्र किं मुखस्य

मिथा त्रिधाऽऽत्मना बहु द्रव्यक्रमेण वा मिथः । विरु-
द्धिताथैर्विरोधोऽसौ दृश्यादिः । स च क्रमेण यथा।
"अत्र विरुद्धे गमनागमनमात्मनि अस्ति सोऽपि सोऽहम ।
कृतकर्मविरचनपि विमोक्षविमोहनमपि निद्रादरिद्रता"।
गमनहननाद्याद्युद्धरणचन्द्रवदना भवती । हिम
मयीनां वहिसा अति मनसि कदा कठोरहृदयता"।
अत्र अनुपपत्ती अत्र विरोधस्य दर्शिता । तथा
नामक्रमस्य भावाय वेद नवता"।"महतीभूतलपात्रेण विरा
जिराजितस्तुः । रामादिनामरोमाणि विविधवस्त्रान्तवीरा
नरः"।"नववधूमाधिपत्यं वामदक्षिणादि कृपाणम्। सम-
पितं वनिताया वदति कृतं कुर्वति च वै"। "महा-
निरामीस्वादि" "महामोहकृतेषैवादि सोऽपि यथार्थमाह
"अत्यद्भुतदिव्याविधं" इति भावे कृष्णवीरदिरोधः । अत्र
'अत्र विरुद्ध दृष्टादौ दरबाहोर्मा मद्रावद्वितारवताभ्या
विवक्षायां रामायणे चाद्यरसेऽद्भुतबुद्धिविधिवचिसा-
कुमारचरणीय विरोधो दर्शन आभासते । विरोधस्यानेन
भवाभावम् । चमत्कारादी चमत्कारिद्वयस्य अवयवत्वा-
"दिक्कानविरोधः । मतम: प्रभावदर्शितविधिवचनान
भवाभावम् । "महाग्रीवादौ" "यदीऽपि विराट महा
नगते इति विरोधः । "महाग्रीवादिदृष्टिविरोधोऽस्य
तु भवाभावम् । भवभ्रमस् । विमानानां वाराणासी
नोदितविरुद्धमावगात् कार्यमेव भावत्वेन भवति । विरो
धोऽपि च कार्यमाने भारतीय । इह तत्त्वीयं यदी
इति साधारणविधि वेदः ।

१ १ विरोधाभासः ।"आभासत विरोधस्य विरोधाभासतामती
यथा "अधिकारिभूमिविहितविरोधस्य च यद् विचार
स्फुरदाभासतव च"वैतत्थम् ।

१ २ विरोधोक्ति "विरोधोक्तिः कोमलाङ्ग कविनायिकावर्ण इति"
च । "इत्यादिष्ट दर्शनार्थदिति मति वक्तव्यम्" ।

१ ३ विरोधे महाविदग्धानामर्थैवद्वाविरोधविरदम् । विविध
प्रकारं कार्यसमवायकरणे वा । कार्यकारणं
दैवादिविविधविकारं"। वा च क्रमेण यथा । "हिम
मधुरमनासमावाक्कदम्बकवा वैशद् । एवमपि अभिम
विरह मनसि मल्ली न है कथा"।"आसने कठिनदेहे
विरोधाभासि मन्दे । मकमकमर्थद्वार्थं स्वाविवं विरल
हर । अविधी यदि यदो विधा विविधिता सदिति
भवाविधी। अथविधिवीन अमुना पृष्टा माः यद
वि न है कृष्णम्" ।

१ ४ विरोधोक्तिः "इति दैवी भवाभावो विरोधोक्तिरथवा द्विधा
वा च । कर्मणामकर्मविधिकल्पनात् । कर्मोदविविधा
यथा ।"अविनोऽपि विरलाया कुमारोऽपि न यदा ।
मनोऽविभावकतो भवार्थविभाविता: अत्र भवार्थविभ-
वाविन विविधतद्भवम् । अत्र च यदर्थमाह "विधया
यदि पृष्टे" इति भावे सहसम् । अविधायिविध
च बहुविधिविधान वेद इति द्रवपूर्वोक्तम् यथा वदा
सहीवपति अमपि द्रवदारुः । कृतापि वह यथ
मधुना न पूर्व भवत् । अत्र बहुरसोऽपि यथा
कार्य विविधविविधम् । इह च कार्यातिम कार्य
विरहद्वादावेवादि वा च ।

१ ५ विधयत् । "पूर्वो विधे वा यद्भावो विरहे वैवस्वतो"।
भावादरवत्व नवरूपमस्य च भवार । विरहोऽ
बहुरूपा वा चवतिरये मधुर्"।स च क्रमेण यथा ।"अथ
अरविन्दमाय विमः एवैरवे वद्य प्रतावैका । तथा-
मर्मीवा पदविभुवाय अमविभोगायनं प्रदर्शं" ।
अत्र भारवहृदारिविधाया "भारवहृदा हि कार्यस्य
भारतमे इति विरोधिका मुक्तमय अदर्शीय ।
"भावमवमवदिवि द्रवमवदवदोषो दद्धिनस्या विर-
हुवादि अधिवाचारवदिवशः यदी है" । अत्रावत्
कमवतीदृवारकाशाभावमवदिरोधोऽस्मि । सर्वं
रमाकान्तोऽस्योऽस्ति विरहितोऽपि समाधया । अत पूरोऽधु मर-
मद्भुति भारतादिभिः" । अत्र वैदं अविरुद्धमातो
भावम् सदा भारतादिविधिमवपूर्वम् । "न सर्व
प्रभवमपूर्व भवतमुदी च कर्तोऽथविधा । विरहं
प्रतिसूचवर्णिवीय भव्यवर्णि वद्धावद । अत्र
स्वरादविवोधिविरदोः पहुरवा ।

१ ६ विभावन् । समायार्थविरहाभावादित विभावनं
च । "दोषदृविवैयायिकविधिवि यथा च"।

१ ७ आविरेक "आविरुद्धमवविवरीवमकतकपूर्वमाया ।
आविरेव इव सब दैवी मोहे च न विद्या। मदविवोधि
भावना बोधवाचकवाकोऽपि । यादौपात्र इवचा
चोदैवीवि विरमतः । अर्थ भाविविभावना-
दिवविधा इव । वा च प्रवैदारोव्यवाहारि
वैकुण्ठविवायमवर्णात्मवरदावयवे विवोधरव ।
अवोदोऽरकुमारेव" इत्यर्थ वदमपेव गाढ़ो
विविध इति वहविदोऽविविधुवापोवैवस्य विविध
वदेवार्थवाचोऽप वेदि द्वादशमात्रोऽपि चैदीति-

व्यादृश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकार । उपमानानुत्कर्षन्यूनता सामनयैव सङ्ख्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेक । उदाहरणम् । "अकलङ्कमुख तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" । अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्व द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे आर्थम् "जयतीन्दु कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्र चाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्ति । श्लेषे यथा । "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणा" । अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्ति । गुणशब्द श्लिष्ट । अन्ये भेदाः पूर्व्ववदूह्या । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । "क्षीण क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि । यौवनमनिवर्त्ति यात तु" । "अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्य तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहु तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्व स्फुटमेव । अस्तु वात्रोदाहरणे कथञ्चिद्गति । "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथ सितीकृत" इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्त "न्यूनताथ वेति" ।

१०८ व्याघात "व्याघात स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा । । सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्ध क्रियते यदि २ । सा० द० "दृशा दग्ध मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या" । "इहैव त्व तिष्ठ द्रुतमहमहोभि कतिपयैः समागन्ता कान्ते । मृदुरसि न चायासमहना । मृदुत्व मे हेतु सुभग । भवता गन्तुमधिक न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्" ॥ अत्र विदेश जिगमिषुणा नायकेन नायिकाया मृदुत्व सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्त नायिकया तु मत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा "निन्दायानिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च० । "विधे स निन्द्योयस्ते प्रागेवमेवापहरच्छिर" । अत्र एकशिरोहर्तृ विधिनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्ति ।

११० व्याजस्तुति "उक्ता व्याजस्तुति पुन । निन्दास्तुतिभ्या वाच्याभ्या गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयो" । सा० द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुति स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुति । क्रमेण यथा । "स्तनयुगमुक्ताभरणा कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव । त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाता" ॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेय यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिद घन । धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥

१११ व्याजोक्ति "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्" च० । "सखि ! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ।

११२ गूढापह्नुति 'गूढापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थे धर्म्मनिह्नव" । च० "नाय सुधांशु किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्" ।

११२ श्लेष शब्दोऽलङ्कार आर्थश्च शब्दस्य २८९ पृष्ठे आर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा० द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेद । "सर्व्वदो माधव पायात् स यो गङ्गामदीधरत्" ।

११४ संसृष्टि "यद्येत एवालङ्कारा परस्परविमिश्रिता । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टि सङ्करस्तथा" सा० द० "देव पायादपायान्न स्मेरेन्दीवरलोचन । संसारध्वान्तविध्वसहस कंसनिसूदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम् स्मेरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयो , संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्ग ।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीना तद्वदेकाश्रयस्थित । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविध पुन" सा० द० । तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा । "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशे । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले" ॥ अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुति । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहार गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुर सर । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागम" ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । "इदमाभाति गगने भिन्दान सन्तत तम । अमन्दनयनानन्दकर मण्डलमैन्दवम्" ॥ अत्र किं मुखस्य

क्रिया क्रियाद्रूपाणां बहु द्रव्यं द्रव्य वा क्रिया । निरव निरवधि विरोधोऽसौ दृश्यते" । का द अस्येव यथा। "अत्र विरह मदनदहनात्र बाधितोऽपि शीतांशु । दृढनपि विरचयपि बिम्बे मलिनीकृत्यपि विहायसिस्था।"। कमलकलापशालाकाश्यमपर्वतस्य धाती । विव द्रवीभवितार इति वर्णि बरा बरोधकुचाराः । "वाक्य अदृश्यो वन विरोधक यहति । कायो कालकथक बाधाच्छेदनात"। यद्योदृकदकुम क्रिया परिचयतु । रागानिलानितीनामिविनिम्नाजाप्सोऽ भवतु । यनवकृताविषयं बाधककाणि तु तुष्यानम्। यत्र निर्दं परिचया परयति चूवयं इयोदि न ये"। "मदा विरायोवादि" चमत्कोदृकदृष्यवादि चोऽपि चमत्कारे "वयानिर्युवाधीरावन्त इति पाठे इत्यादिरीत्या । अत्र "अत्र विरह इत्यादौ अवनाशीनां चमत्कारकरणकाला विवक्षार्थे द्रावायत्ववादरूपकार्षविनिवृत्तिका इत्ययकत्वेन विरोधो धवत चमत्कर्ती । विरस्तेहपात्रे वथावात् । अबक्षेबादी वक्तारिदृश्यत्व अवयवयत्रा- "द्विभावादिरोधा । अवरा प्रत्यवकाशिनिविवकारात वयावात् । "लतायोगादो" "करोति विरहा मर्दा न च ले" इति विरोध । "लतायोगादिविरोधोक्ता तु वयावात् । भवकावात् । क्रियारूपाणां काव्यवादे नोदनिपरतनवात् कार्यमेव बाधलेन प्रतीयते । विरे- धोऽसौ च कार्यबाधेन वास्येव । इह अन्योन्यं ह्यो इति सावहलनिविह ग्रेरः ।

१ १ विरोधाभास ।"आभासत विरोधत विरोधाभासरतकरी अत्र "कविततिकुरुविनिरुद्धत्वा च बहु विचार" दृश्यभावयत इ भेदवत् ।

१ २ विरुद्धोक्ति विरुद्धोक्ति च बहुत कविमाविरुद्धं यदि च । "इत्यादि रहस्योदिति यदि सबहलम् ।

१ ३ विषेषा वदाविवकारावाक्येवद्वारोवेच्छोपरतय् । विविधवृ अवृत्वहु कार्यवलयकेवरद वा । कार्यकाररूप- देवादिवेशविविषवाच"। का द अस्येव यथा । "हिम वसुमदावाचादकदृष्टवा वैतत् । एवमपि कर्मणि निरत बहकाधि कामो न ते क्या । "कारणे वविदृष्टेषे विरोधाचावि कार्ये । भवावतरकेदार्थ ज्ञानेन रिपवा हर न। कविची वविवि इयो दिया विविषिवा वक्ति बतावियी। कवचापिकृत्वेन कदुषा कृत्वा कार्य बहू वि च मे कृतम्" ।

१ ० विशेषोक्ति "यदि हेतौ सकलानां विशेषोक्तिस्तथा विना" का द । मध्यकारवाविनिवदात् । अत्रोहिविरिष्ट यथा ।"यतिन्योऽपि विरचात्रा दृढाञ्चौऽपि न वहुवा । तत्पोऽभावप्रकाशे वहारविकारविनः अत्र वदार्थेन कारित विनिवदनम् । अत्र न चार्थवादे विवक्षा- वपि भूवी" इति पाठे यतन्तम् । अविमावविवक्षा च वहुदर्शनिवदन वेद इति इवन्तलोकम् यथा "तरत अवोधवति वचयि हदवातुषः । दृश्यापि बहु न अनुपा न पूर्वं भवप् । अत्र यहुकरेऽपि तथा कृत्वे विनिवचविकल्पम् । इह च कार्याभावः कार्य विवरणहुएाविकानि का द ।

१ ५ विषमम् । "कवेः क्रिया वा बहु कार्यं विरुद्धेयं विकल्पनाद्रोः । बहुकारकस्य वेवकालवेष च बकार । विरुद्धमि बहुरूपा का न वदित्वं वक्तु" का द अस्येव यथा। "क्व क्षर्मेश्वरात्र क्रिय एकैके अग्र शरात्रीया । क्ष- आत्रीया वरदिङ्मुवलय कविकोपावरणं कदर्थं" । अत्र कारणदृशाविवक्षाया कारणतया हि कार्यकर्ता- कारणवैं" इति क्रितीविवक्षा एतस्य अनुरागे । "अवनद्धमनकर्तिन प्रयवदप्यतोचते । दृत्यपि रक्षा वि- दृढानीव अविरकाववितरां वरीर मे । अवनत- कनकत्रीवकारका वादवकवितोदृष्यवि । अर्थ रजाकरोऽसौविविरविवेवि यथाकथा । अन द्रवेशु अ- वदुषि कारगारिविक" । अत्र वैवर्थ वाविकवलानो भावतु सत्य कारणादिविविद्युच्यवत् । "क अर्थ बहवकृत्य अवयवहौः ह वयोदुर्विया । विवर्थ प्रतिकूलपरिवेष अहवरिवं वहत्यवत् । अत्र भवावविवर्जितवयो बहुतवा ।

१ ६ विपरीतम् "एकवातविवदायकविवि विपरीतं" च । दीपकादिवेदायकाविवेकच दर का ।

१ ७ अविवेक "कविवावादवेकविद्यानमसूयावाद । अविवेक इव अत्र वेदो भेदो च च क्रिया। चदवियोऽपि बालक नीवनाकलयोर्ज्य । कारेवाद अतवथ कृतेऽपीति विश्चया । अवेदं कारिणिकायकदा- रविविया इव । का द कविवेकोपायताविको वेदकविवारवार्थवारणवसायर्थ विवर्यमवाद । अवार्थ वीरयपुत्रामेन " यवर्थ बहवानेन वादरी विविश्य इति बहुदिशोऽविवदुपरवीविकल विरद्दं वहेतापोवाचेन चेति वायवकारोऽपि वेवेयत-

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् । मुखमानतञ्च सखि! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः" ॥ अनयोर्द्वयोः गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा । "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते ।

१२१ असम्बन्धातिशयोक्तिः "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते" २ च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्" ॥१॥ "त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" ।

१२२ सम्भवः "प्रकृतस्यान्यतोऽर्थात् स्यादेवमिति सम्भवः । स विधौ१ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा नद्वयेऽपि वा"४ स०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूरभावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" । अत्र उत्तरार्द्धेन द्रक्ष्यन्तीति विधेः सम्भाव्यमानत्वात् विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य दृश्यत्वनिषेधरूपसम्भवश्च एवं विधिनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयोरुदाहरणे ऊह्ये ।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च० । "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्" ।

१२४ सहोक्तिः "सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द० । अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषनिबन्धा अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । "सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय" अत्र रागपदे श्लेषः । "सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः । सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशमसृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति" ॥ अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः" । च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्च्चिताः । अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः" ।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उपमारूपकाद्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां सङ्ख्यानं तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च । तत्रैवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । एवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके । साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क० ॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्" ॥ इदं पूर्व्वम् । उत्तरं यथा । "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् । न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्" । अन्यान्युदाहार्य्याणि ।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते" । च० "मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः" ।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा । कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते" । सा०द० सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । तत्राकारेण यथा । "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् । इङ्गितेन यथा । "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्" ॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता" । च० "भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे" ।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते" । सा०द० "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम्" । स० कण्ठा० तु भेदो दर्शितः । "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरणं प्रत्यभिज्ञानरूपमपि न सङ्गिरे" । तत्र सदृशवस्तुदर्शनजन्यस्मरणस्योदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा "मुनिसुताप्रणय-

[illegible]

११६ [illegible]

११७ [illegible]

[illegible]

११८ [illegible]

११९ [illegible]

१२ [illegible]

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-
वारिज मुखमनक्षरं स्वाकृते । प्रभुर्धनपरायण सतत-
दुर्गत सज्जनो नृपाङ्गणगत खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥
"अरुणे च तरुणि। नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् ।
मुखमानतञ्च सखि। ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलन " ॥
अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्य द्वितीये क्रिययो । उभयो-
र्यौगपद्यं यथा । "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्क-
रुहसोदरश्रि चक्षु । पतितञ्च महीपतीन्द्र। तेषां वपुषि
प्रस्फुटमापदां कटाक्षै ॥ "धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्ति "सम्बन्धातिशयोक्ति स्यादयोगे योग
कल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते" २ च०
"सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्" ॥१॥
"त्वयि दातरि राजेन्द्र। स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" ।

१२२ सम्भवः "सम्भवः कारणारोपात् स्यादेवमिति सम्भव ।
स विधौ१ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा मद्वयेऽपि वा"४
स०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातु जलमवनते शार्ङ्गि-
णोवर्णचौरे न स्यात् सिन्धो पृथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाह । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य
दृष्टीरेक मुक्तागुणमिव भुव स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" । अत्र
उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधे सम्भाव्यमानत्वादय
विधिरूपसम्भव अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भवश्च एवं विधिनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयो
रुदाहरणे मृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावन यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये"
च०। "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि
नायुष स्यात् । पारेपरार्द्धं गणित यदि स्याद् गणेयनि-
शेषगुणोऽपि स स्यात्"।

१२४ सहोक्ति "सहार्थस्य बलादेक यत्र स्याद्वाचकं द्वयो । सा
सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द०। अति-
शयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणयोः पौर्व्वापर्य्य-
विपर्य्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । 'सहाधर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय " अत्र रागपदे श्लेष ।
"सह कुमुदकदम्बै कामसल्लासयन्त सह घनतिमि-
रौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्त । सह सरसिजषण्डै स्वान्त-
मामीलयन्त प्रतिदिशमसतायोरथव सञ्चरन्ति"॥ अत्रो-
क्तादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु स्थिरतया ।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः" ।
च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्च्चिता । अवि-
भाव्या सुख यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिका ।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उप-
मारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदाना
मसङ्ख्यत्वं तस्य दुष्करम्,। दृष्टान्तोक्ति प्रपञ्चोक्ति प्रतिवस्तूक्ति
रेव च । तत्रेवादे प्रयोगेण दृष्टान्तोक्ति प्रपञ्चते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्ति मनीषिण । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्म्मण । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् "स्थित स्थिताबुच्चलित प्रयाता निषेदुषीमासन-
बन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्" ॥ इद पूर्व्वम् । उत्तर यथा ।
"रूप तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात्" । अन्यान्युदार्य्याणि ।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुन सार उच्यते" । च०
'मधुर मधु, पीयूष तस्मात्, तस्मात् कवेर्वच " ।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि
सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्म तदुच्यते"। सा०द०सूक्ष्म स्थूल-
मतिभिरलक्ष्य'। तत्राकारेण यथा । "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दु
प्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्न कुङ्कुम कापि कण्ठे । पुस्त्व तन्व्या
व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख"
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन लक्षित कस्याश्चित् पुरुषा-
यित रत पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् ।
इङ्गितेन यथा । "सङ्केतकालमनस विट ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्म निमीलितम्" ॥
अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षित सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशित ।

१२९ लोकोक्ति "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्ति स्यादर्थान्तरगर्भिता"।
च० 'भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरण सखे' ।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृति स्मरणमुच्यते"। सा०द०
"अरविन्दमिद वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदन
तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्" । स० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शित । "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरण
प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहि" । तत्र सदृशवस्तुदर्शन
जन्य स्मरणमुक्तोदाहरणे। अदृष्टजं यथा "सुमितवाप्रणय-

श्रुतिरौधिका यत्र निरूप्यति रमता यम। यमविशेन श्वे मर्दिता यहति पूर्वस्य निर्मित "। यत्र यथाहता मतवाव्यवस्थविदिरौधिका यथादेन यव यतो निरूपितसकलं वारणम् न वाक्यस्यूर्तमनम्। विना वाक्यम् यथा "इदा यत्र चोत इतिमयया यत्र वर्तितो विस्तीय मानो यमविरयमाय विविरताम्। यतो इव यावादरर्वि यात यमविर् निर्मेय यवामां इति इमिति पूर्वि अमवाद्। यत्र यदयेव चौतयरमावित विनावयात् विमोहपूर्वं वारणम् वादिमवयम् दर यथासृति यथा "इदयनुवयदयाय। वायाहित अवीन सुर वैष। चतिमतिया यथा वै इमरति विनीविता वाया"। यात यरमतानययवादयातम्। शवविवारं यथा। "यदि इदा यतिविवो निर्मल य दर्शनोमय यथा। यतिमोर यथ"। यत्र य दर पूर्वीहनू य दर्शन रवि अवविता वारणम्। वारणं यथा। नाधायथे "यदा यनु यवे भागारि वैर विदयता यत्र यम्हवयायये यमूताय यविधितायायवित्रा अयमहविवा विमति यावयम- यावेन यज्ञो यथा इदा" जीमूतवाहनेन निरूपणमीति यायवयमम्। वायमविदयो: पूर्वानुभूतयात्मात लात् वारणम्।

१२१ यथारोति "नावत्वे यदार्यानां वय वायातितयो। यमनोविन यातिविवादापायस्य विर्भा" इत्यो "इय रायनाविर्य यतेकरितमोयते। विरर्यतात्मित यवे देवे यथ विरत पुत्रः। ययमविमयीय यये यावर्मिते यय। यारायय यतियाय रिरंसुयगति निवास्।" "यदय यहरोयाय यवतु यवति विरविन्। मेनो यावीयय वीय विनायवी: यस्ति"। यडोयाया यरवेय यारी मेमयचार।ययदि विप्रमायाविरातिरतिषु यवाय"। वादिमियातुवयवयायायमीयम्। यावेभूयम यावमय यावेभूयेयदीविम्। इव यातिरति।

१२२ येवा: "वेतोवैयाया यावं यर्वन वेयरयते ।। वेव वेयवतोविनाईवं वेयरयमिर।" "य यवामेनि वीताह जीमधेयेन यम्,याम्,।।" "यडोविवायवैयाया वयाया वैवर्ये यदो ५।

१२३ वेयरामवि पूजा य दर पूत्र वेयवति वेयरामवि। य य दर यमविवूत दर। वैमूयायी य विमर्द विमारोवोमतविता"। य मेतयरायायाय यायबू या। वेय यवायति य विरयाहीवि यावि य यायाय्यायरी "विरर्ग

यारं यारा इवाई याहई रमा वियम्य यययं वेय- वैयाया यरम्, इदं यथार्थ वैव ययायायि यरवया- वीमति। वेव मूयवयादि "मतुराययमयम वोयेनो विमययया। ययवा वैमूर्यवोयादि इया यरयायव। इदवैयादि यतया यवैयायरयता। यथायमूर्वमयायवर्तं य विषया: यथायमूर्वं याया विरतोऽर्र विविधेहि। यत्र "यमनः ययया यदा इ यया हेत्यावित्रा इति य यावयाहारयाये विविधयमयादि यथा "विमति यमिताय यवादिमति यवृत्त। इदयमवाति यवाय- इरवायम् यथोवि ययायहः "यारी रायवानो मायवायाय यमवो। यनिर याति निर्दि य यवायाय यारयम्"। वैयावयोयाहादितायमैर है य यथा वीयते यवायायायवाविवर्तिमूयाः। यववाहायम यायाय- वेतायदीयूयाः। योया यायित वीरिव याइयेव यम मूयमा। योतावं वैय विविवे यवं मूयवमया। वीवा विवारोविविधविवेयोय। विवविविधम्। योगादिं इव- विव विवादोयविवं यद। विमवं इयरं योवय निरय इयायमूहावित यथि वैवितिमाहदवयवा। यम- यवाय मानवायद इति यमवादि। पूर्वं यानवो वैयौया इय यावयायादि यवयति विया यमैयवो यावियायिता इव विविवि निर्मल इमिति या र यया। इवं यवयावि इयायवेयाय। यववारी यदावय। यायाये यमवे य। [यवं यारो।

भवकुमारि त्रि अवकुमारं यमूरवाय। इमादिय-

भवत्त्रुत त्रि भवनु+क्त—यय वि ज। यविते यविगो। "यवीय इवमत् यायमवाहारयविहावू या र यनुवादनुवी यायां मेनइति य मूयर" इवयार।

भवत्पूति स्त्री भवत्पु+क्ति—भावे क्तिन्। इसूयवे यवे स्त्रि। इपूर्यवाये यवहारयायोय इययवायवारी य "यो होती यवायीमयहूवी इयायादि" याय य "यो वियान् यवति यामं यदायमियवहनी। यवी य यवति ययायवुयावयवयवी" यथा।

भवति स्त्री भवत्+व—यावे य। इवायाम्।

भवप्रातिम् त्रि यय यवाइ यवति विवि विमारोत्। यमयववं विर इति यवादि।

भववृत्तीय त्रि य यकुतीयः। यवति अयप्मोये। यत- निविरा यतो मेदं विमायमयया। ययपूतीयवा वेयवर्यं ययमवित यायः।

अलङ्घ्य त्रि० न लङ्घ्य । अनतिक्रमणीये । "विलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः" माघ ।

अलजी स्त्री अला पर्य्याप्ता सती जायते जन—ड गौरा० ङीष् । सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे यथा । "पूयालस उपनाहः क्रामा पर्व्वणिकालजी । क्रमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव" । तल्लक्षणञ्च तत्रैव "जाता सन्धौ शुक्लकृष्णेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः" इति ।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १धाष्ट्र्र्ये अभावे न०त० । २लज्जाभावे । न०ब० । ३लज्जाशून्ये त्रि० ।

अलञ्जुर पु० अलं सामर्थ्यं जूयति जु—अच् पृ० उत् । भणिके अलिञ्जरे वज्जलाधारे(जाला)ख्याते पात्रे । [धनादौ ।

अलञ्जीविक त्रि० अलम् जीविकायै ४त० । जीविकापर्य्याप्ते

अलञ्जुष त्रि० अलं जुष्यते कर्म्मणि घ०क । भक्षणपर्य्याप्ते मांसादौ । "अथ तच्छृतस्य परिदध्यृति तदलञ्जुषम्" शत० ब्रा०"मांस हि जीवाय भक्षणायाश्च पर्य्याप्तं भवति"भा०

अलति पु० अल—वा अतिच् । गीतिमात्रिकायाम् स्वरसाधनार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीते प्रारम्भात्तेषां गीतिमात्रकात्वम् ।

अलन्धन त्रि० अलं प्रभूतं धनमस्त्यस्य अच् । पर्य्याप्तधने सम्पन्ने । "निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः" मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आम् । अत्यर्थं पर्य्याप्त्यादावर्थे । "पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्त्तुमलन्तराम्" माघ । एवं तमप् आम् । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु०अलमत्यर्थो धूम । धूमसमूहे अटाध० । [श्रीधर ।

अलब्ध त्रि०न लब्ध । प्राप्तभिन्ने "अलब्धस्य प्राप्त्युपायो योगः"

अलभ्य त्रि० न लभ्य । अप्राप्ये । "रोगे चालभ्ययोगे च क्षीणत्वे पुरुषेऽपि च । यद्ददाति समुद्दिष्ट पूर्व्वस्यापि न दुष्यति" कालमा० मरी० "अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्धनिमित्ते अयौवानदिवसे पूर्व्वस्य मलमासे" श्रु०त०रघु० ।

अलम् अव्य० अल—वा० अमु १भूषणे "समयितौमलङ्कृते य प्रत्यय इव न्वियम्" अस्य उपपदत्वात् अलङ्कृत्य "अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते" मनु । २सामर्थ्ये शक्तौ "विनाव्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुत "कथा हि अनु पापानामलमश्रेयसे यत" इति च माघ "वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः" कुमा० ३पर्य्याप्तौ ४सम्पूर्णतायां ५भाधर्य्ये "प्रतिभूः स्यादलन्धनः" मनुः अलमत्यस्य धनम् अच् बहुधनदत्यर्थः कुल्लू० । ७वारणे, "अलं विषादेन यथा श्रुतं त्वया" कुमा० "अलं विषादेन यशो विधीयताम्" भट्टारा० ८निषेधे "अलमन्यालमिदं मन्त्रोयतु च दारामपाहरत्" माघ ९निरर्थकत्वे १०अस्त्यर्थे ११अवधारणे १२अत्यर्थे च गणर० ॥ "विजयायेत्यलमन्यमान्मुनिर्मास्" किरा० "अलं भूय" मल्लि० । लस्य वा र अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतयस्त्रे उदा० ।

अलम्पशु पु० अलं यज्ञे निरर्थं पशु । "अमपस्ते पशौ "अलम्पशोरपयोः" कात्या० १८,१,४, पशुर्योग्य सन् यो नाम पश्वस्वविन्दते सोऽलम्पशुरपशु " कर्क० ।

अलम्पुरुषीण पु० अलं समर्थ पुरुषाय "आषाढ़चेत्यादिना" पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिभल्लादौ पुरुषे ।

अलम्बुद्धि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्य्याप्ता वा बुद्धि । मिथ्याबुद्धौ, पर्य्याप्तबुद्धौ च । "मन्यस्तपि नालम्बुद्धिमवाप" किरा० १२,२८, श्लोक०व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अल बुषाति बुष—क पृ०पस्य म । १वमने छर्द्दने । २भक्ष्ये रावणमन्त्रिराक्षसे ३घटोत्कचहते राक्षसभेदे च "अलम्बुष तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । हैडम्बि प्रययौ तूर्णम्" इत्युपक्रम्य 'रिपुं निहत्यामिमनन्द वै तदा ह्यलम्बुषं पक्षमलम्बुष यथा" भा०द्रो०प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी०प० अपरोपि निहत इत्यविरोध । ४अप्सरोभेदे तच्छब्दे विवृति । ५मुण्डीर्य्याम् मेदि० ६लज्जालुलतायाम् ७अन्यानमेयार्थं दसलवरेखायाश्च स्त्री राज० । तस्या फलम् अण् लुप् तत्फले न० । "ह्यलम्बुषं पक्षमलम्बुष यथा"भा०द्रो०प० ।

अलम्भूष्णु त्रि० अलम्+सामर्थ्ये भू-ग्स्नु । "समर्थे" "विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपस सुत" माघ ।

अलय पु०न लय विरोधे न०त० । १लयविरोधिनि उद्भवे । "यज्ञादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ" रामा० अभावे न०त० । २विनाशाभावे । नास्ति लयोयस्य ३अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले "स्थानमालमति कामिमालया" माघ "लयो लयन क्वचिदवस्थानं नास्ति यस्याः" मल्लि० ४विनाशशून्ये च त्रि० ।

अलम्बुसा पु० ब०व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क—अच् अर्च—घञ् वा शक० । १श्वेतार्कवृक्षे २क्षिप्तकुक्कुरे ३कृमिभेदे च स च भा०शा०प० दर्शित यथा "अथ कृमि स्लेष्ममेदोमांसयोणितभोजन । दारुणो दारुणस्पर्श कर्णस्याभ्यासमागत । स तस्योरु-

भविरोधिना यव त्रिवृद्भिर्वं बयता यव। । बनवितेन यव। मयरिक्षत बहुषि पूनरत्न निर्मित। । बत बपहुवा यज्ञ्यनाय्यबर्मादिविरोधिना बदावेन यव यवो त्रिवृद्भिप्रबकर्म बरबम् न बराहह्तबर्मकमम्। विधा- बम्यम् यथा 'इदा मम बोध: इपिनयबा यत्र वदिवो मिनमोव बाडो वमविरदबाब विधिविचाम्। बडो वव बावादमबीय ताव वर्षाविद् मिनेव बैबावो बदि दविवि पुर्वे बबर्ति,, । बम प्रबवेव बोबबनबनाहित विमाबबबनात् बिनोद्भूवं बरबम् बादिमबबम् बर धमाशदवि बबा'दर्भबहुबबबदन: बाबाहिव बबबैव बुर बैन । बदिबावितो बबा बै इनरवि बिबीवबा बाबा"। बत बरबबबयवनादबानम् । बबविधार्न बबा ("बर्भा इरा बरिविबो बिवर्व व वन बंबीनव वबद। बरिवोप- बब") बत व बन पूर्वाहमूर व वर्षेम दवि बबबिबा बरबम्। बावहर्व बबा । बाबाबनै "बवा बबु बवो बावादि वैर विवबबा बत बदूबबबाबवो बबुबाब बविविबवाबदबिवा बबबदविवा विबवि बाबबब बावेन ददबो बबा इवा" बीबबदपेन विहुबबबीबै बाबब बबबम् । बाबबाविबबो पूबाहभूबबंबारबाब बाव् बरबबम् ।

११ बबारोवि "बाबाम्बं बहरंबोबो बब बावाहिवबबो। बबबोविव बाविव बाबाबाबम्भूविबीव"इबबी "बबब दयाबन्दुबिव बरबाविबबोवबे। बिवबैरादिबिबा बबर्द वैबे बज्ञ विदा युबा । बबबविबबबैव बहूँ बाबविबै- बबा। बारबाव बरिबबब दिदंबबबवि बिवाबु"। "बबब बबूदोबाब बर्बुं बबवि बिव बिबु । बेबे बाबीवव बोव बिबाबहा बबबैवे"। बबोबाबा बरबोन बवावे वेबूबवारा।बबवि विबबबाबाविदाविदाविद्बबाव।"। "बाविहिबाबूबबबबबाबाबाबबीवबम् । बावेपूबब बाबाबब बाबेपूबेदहीविबम्" । बब बाविरवि ।

२ वेद "वेदोवैबबा बाई बबीब वैबबबवे ।। वैद वेदबबोबैबबंबे वेदबबाबेः । "ब बबायुवैवि बीवबव बाबबोवेव यबूबाबु,१। बबोविवार्य बबव बबाबा वेदर्थ बबो २।

११ वेबरबव त्रि इवा ब बन बूब वेहबबै बवबव त्रि। ब ब बद बबबिबब बद। "वेबुबोवे ब विबबर्ब बिबोरोवोबबबबि ।। ब बेबबहबदबब बाबबूबा। वेद बबबाबि ब बिदबदीबि बावि ब बाबाबादबी"बिदब

बाइर्वं बादा इबब। बाबूदं बबा बबबदं बबबंव वैब- बिबबबा बदम्। ।दर्व बबाबं वैव बबबाबाबि दादबब- दीबावि । बब बूबबूबादि "बबूदाबबबाबु बीवेदी- बिबबबबा । बबा वैदूबंबोबादि इबा बरबादब। बूबर्वेबादि बरबा बबैबाबबबबी बबबबूबोवैबबबबबै ब बिबबा। बबाबबूबंबाबा बिरबीबं विबीबवे। बबु "बूबबदा बबबा बबा इ बबा वैबबाविबा बूबि ब बबाबबूबाबबे विविबबबाबादि बबा "देबावि बविबाद बबाबदिबावि बबुबु। दुबबबबबावैबु बबाब- बूबदाबबम्" बबोवि बबाबबबबः बबावे बबबबावे बाबबबबाबू बबबवे । बविबु बावि बिदुब बबबबबब बाबबबु"। वैबाबबबोबबबबाहिबाबबैबै बबबा बीबै बबबबाबाबाबाबदविबिर्बबबा। बबबूबबबब बाबबब- बैबाबबोबूबा। बोबा बाबिबदीवि बाबबब बब बूबबा। बोबबाबं वैव बिबीबे बबैव बुबबबबा। बोबा बिबाबोबिविबिबिर्बिबोब विबबिबबबु। बोबबबिर्बु बब- बिब बिबबोबबिबं बदू । बिबबं बबबं बोबबं बिबबब बूबदबबबुबबिब बबिब बैबिबिबबावबबबबबा। बबा- बबाब बाबबबूबब इ बो बबबबबि । बूबा" बबबबी बैबबबबा इब बाबबबाबावि बबबबिब बिबा बबौबबी बाबिबाबिबा बब विविबि बिबेब इबवि"बा द बबा:। बबा बबबाबि बबबबबेबबाबब । बबबबी बबबबबो बबबबबदे बबबेवे ब । [बबबैं बबबे।

यवकुमारि त्रि बबकुमार्य बहुवबाब । इबादिबब-

यवकृत त्रि बबम्+कृ—बर्म बि ब। बबिबे बबिबे। "बबेब इबबम् बाबबबहारबबबबु बा द "बदबुबाबबूबा बबबा बोबदादि ब बुबद" इबबदा।

यवक्षारि बबो बवम्+क्ष—बावे बिबु। (बबबे बबबें बिबे। ।बबबबबबबे बबबबावबबोबे।बबबबबबबवे ब "बब- दोबे बबुबावबबबबूबी इबबादि बाबं ब बो बिबाबु बबबे बाबं बबाबविबबबबबी। बबी ब बबबे बबबबबबबबबबबबबी" बबबा ।

यवकिया बबीबबम्+क—बावे ब। बबबाबु।

यवक्रामिन् त्रि बब बबोव बबबि बिबि बिबाबोव। बबबबबर्वे दिदं प्रवि बबवि ।

यवक्रीव त्रि ब बबुबीव । बबवि बबबीबे । इवँ बविबबा बाबो बैबं बिबाबबबबा । बबबूबीबा- बैबबबं बबर्बावि बाव: ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैः शालूकं उपजिह्विका च" इत्युक्त्वा "जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोद्गतैः शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्" ॥ स तु असाध्यरोग यथोक्तं तत्रैव । "असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र यादृशा" इत्युपक्रम्य "जिह्वागतेष्वलासस्तु तद्वत् स्वरघ्न तथा" इत्युपक्रम्य "असाध्याः कीर्त्तितास्त्वेते रोगा नव दशैव च"

अलि पु० अल इ दृगे, कूजिते, भक्षिते, वा समर्थो भवति अल–इन् । १भ्रमरे, "अलसमलेरिव गन्धरसावम्" माघ । "श्यामीभूताः कुसुमसमयेऽलिनीनाम्" "मधु दधाति पटलैरलीनाम्" इति च माघ "अलिपङ्क्तिरनेकशस्तया" कुमा०। २वृश्चिके, ३काके, ४कोकिले, ५वृश्चिकराशौ च स च द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाचतुर्थपादानुराधाज्येष्ठारूपः । ६सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूष्यते अल–कर्मणि इकन् । ललाटे । "असक्तमालीकनीमलिकलेखाम्" का०द० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलं व्याप्तं । १कुब्जकवृक्षे राजनि० । २भ्रमरसमूहव्याप्ते त्रि० "अलिकुलसङ्कुलकुसुमनिराकुलनवदलमालतमाले" जयदेव ।

अलिगर्द पु० अलिरिव वृश्चिक इव गर्दयति गर्द–अण् । (ढोंड) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव द्रुः सद्रूपा गौर्वाणी यस्य । गर्गादिगणपठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यञ् आलिगव्यः । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० ष्फ । आलिगवायनी ।

अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं ज्ञापकं हेतुश्चिह्नं वा यस्य । १अनुमापकहेतुशून्ये २चिह्नशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमात्मनि पु०। न०त०। लिङ्गभिन्ने ३अननुमापके तत्र सांख्यमते "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सां०का० तस्माव्यक्तम् । "अकार्य्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति" सां०त०कौ० । तदि स कस्यापि लिङ्गम् कार्य्येण कारणानुमानमिष्टं विपश्चितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्रानुसन्धेयम् "तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः" वै०सू० । "कर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणत्वात्" वै०सू० उ० । ४दुष्टचिह्ने च । [भिन्ने मल्लधारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारिअलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्रजिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्वम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल–इन् तं जरयति जॄ–णिच् खच् पृषो० मुम् । (जाला) इति ख्याते कलसे जलाधारे पात्रभेदे मणिके । "उदकान्तमुपागम्य मत्स्य' वैवस्वतो मनुः । अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" भा०व०प०।

अलिदूर्वा स्त्री अलिरिव कोकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।

अलिन् पु० अलं वृश्चिकपुच्छस्थकण्टकं विद्यतेऽस्य इनि, अल–इनि वा । १वृश्चिके,२भ्रमरे च । "मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम्" माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी "रमतालिनी पिबलिन्मे" माघ ।

अलिन त्रि० अल–बा० इनन् । पर्य्याप्ते तपोभिरविप्रकृष्टे । "या मधुपाल्यभलाभलोभमत्तालिनायो विधायिनः" भा० ७।१८।७। "अलिना तपोभिरतिहंसा" भा०।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल+कर्म्मणि किन्दच् । १द्वारप्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वराकारे प्रदेशे । "यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि" माघ २बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४बहुपर्वतविशिष्ट तद्राजनि च ब०व०। "अलिन्दाः काशवाशैव कुरवका करटा स्तथा" भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने । गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप–बा० कर्मणि वुन् । १कोकिले २भृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृश्चिक इव पत्रमस्याः या कपि अत इत्वम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपर्ण्यप्यत्र ।

अलिप्रिय न०६त० । १कोकनदे रक्तोत्पले २भ्रमरप्रिये त्रि० ३पाटलावृक्षे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिरिव मकते–मक्व अच् पृ०अलोप । १भेके २कोकिले ३भृङ्गे ४मधूकवृक्षे ५पद्मकेशरे च मेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीवृक्षे

अलिम्पक पु० कुत्सित लिप्यते वर्णेन लिप–बा कर्म्मणि ण न०त० उपाया कन् । १भृङ्गे २कोकिले ३मधूकवृक्षे ४भेके ५पद्मकेशरे च ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

च तथाच्छब्दे वच्यते तथाहि यत्र क्वचिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३सूक्ष्मे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोऽन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वसम्पर्कधर्मावायकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मत्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं ज्ञानं अल्पं दानं अल्पं पापं अल्पो ऽवकाशः । "क्वाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघ० । "प्रत्यासन्नेन त्वल्पानामपि शौच विधीयते" मनु । अल्प गुणपरताऽपि "अरण्ये च लोकाल्पकल्पकृतिपयस्यासन्त्यवचनस्येति" नार्थान्युक्ताः अल्पानुकम्पः अल्पतया सूक्ष्म इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । "परितापमल्पैरल्पशः" पा० । अस्य सस्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "सस्याद्याः अल्पीयसाः" वार्त्ति० अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठ कनीयान् "कनीयान् द्विपदस्तृष्टजेत्" स्मृतिः "भ्राता ज्येष्ठ कनिष्ठो वा" स्मृति । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् न० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पलमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोऽस्य । १रक्तोत्पले । २अल्पगन्धयुक्तमात्रे त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्वे, २दुर्बले, ३अल्पास्थियुक्ते च । पत्वक्षे २छागमाले च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्तवल्लीभेदे अल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तपद्मे रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति १ ख्याते वृक्षे । २अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे वर्णोच्चारणे अल्पप्राणवायोर्व्यापारवत्त्वात्मिन् । स च निम्ना-
याश्च "युग्मवर्गयमगाश्चाल्पासवः स्मृताः" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः यमगाः यवरलाश्च अल्पासवः । कर्म० । २ताडयवर्णोच्चारणप्रयत्ने । वाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राणश्चोदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि० कौ० । अल्प प्राण प्राणदेहतुक मलमस्य । २अल्पमध्ये त्रि० । [गाश्चे ।

अल्पमारिष पु० अल्प मारिष शाक कर्मा० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तपक्षी धारणा च ह्रदशप्यार ।

अल्पपच त्रि अल्पं पचति पच–बा स्व सम् उप० स० १मित-व्यये आतापारे कृपण । परणस्य कर्त्तृत्वविपक्षायास् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पसमो स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां यस्यां यस्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस पु० अल्पमायु जीवनकालो यस्य । १छागे जन्मपु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि० । "दुराचारोऽपि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० । यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १आयुश्च जीवनकाल "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षपरिमितजीवनकालो नराणामाहु । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषणादततायां ज्योतिषोक्तयोगस्य इवदता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मूलं जन्मिनां जीवन स्यादाजीवानां निर्जराणां सुधेव । तस्मात्तत्पूर्वमाचार्यवर्यौस्तस्मादायुर्योगजातस्य गणना । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभदृग्वैर्वीक्षित केन्द्रयातैर्दत्ते दीर्घायुः सदैव गुणगणसहितं श्रीयुत मानवानाम् । सौम्याः स्वीयालयस्था जतुपि च रन-गोणायके स्वोच्चतुङ्गे वीर्यादेर्लग्नगाथे वपुषि च शरदां भक्तिर्मयुर्नराणाम् । सौम्याः केन्द्रालयस्थावपुषि क्रूर क्रूरौ लग्नगोधा सुधांशोरायुर्युक्तं न इष्टं न च गगनगतैः सम्मतिर्वतृनराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगमचरा स्वोच्चतुङ्गे सरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्यौ गगनवसु ८० समाः स्वायुर्नराणाम् । सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं खेटहीनं समा सुखित सत् सौम्येक्षित चेद्गगन-हिमकरौ स्युतोऽथ सर्वे चेत् । स्वलग्ने चापरेज्ये शुभि-मयन २० मित सर्वगो लग्नगो वा चन्द्रोदयने शुभदेह-

[illegible]

च तत्सम्बन्धे पद्मते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसंनिकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञान सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञान सामग्र्यधीनम्, योगविशेषजनित सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तत्र च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३स्तोके, ४मरणादौ । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा०उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुन यावती इयत्ताऽपेक्षिता ततोन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षादायकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मस्य तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं ज्ञानम् अल्पं दानं अल्पं पाकः अल्पो उपकारः । "क्वाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघः । "एकाङ्गेन स्वल्पानामपि नीच विधीयते" मनुः । अस्य गुणपरतापि "यत्वेष च क्रोधाल्पलक्षणकृतिपयस्याल्पस्य वचनस्येति" माधवन्युक्त अल्पानुरक्तः अल्पतया रक्त इत्यर्थः । वीप्सायां द्वित्व । अल्पाल्प अव्य० । "भवितालमल्पसौरभ्य" मा० । अस्य अस्वल्पवद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "अल्पायाः अल्पीयसाः" वार्त्ति० अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठ कनीयान् "कनीयान् सुपसंस्तूज्येत्" स्मृति "ज्याता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" स्मृतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्पम् न० त्वी तल् अल्पता । क्लीत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पाः केशा इव पत्रमस्याः । भूतकेश्यां ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोऽस्य । १रक्तकैरवे । २स्वल्पगन्धयुक्ते मात्रे त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इत् समा० । अल्पगन्धि तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्वे, २दुर्बले, ३स्वल्पास्थियुक्ते च । मशके २क्षुद्रजन्तौ च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्तलताभेदे स्वल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमवयवेषु पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति१ ख्याते कुष्मे । २अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे वर्गोच्चारणे अल्पप्राणसंवारसाश्चिन् । स च शिक्षा-यासः "प्रयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः यमगा यणश्चाल्पासवः । कर्म्म० । ३तादृशवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि०कौ० । अल्पं प्राणं प्राणहेतुकं बलमस्य । ४अल्पबले त्रि० । [भावे ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च स्वल्पसंस्कारः ।

अल्पपच त्रि अल्पं पचति पच–खश् ख मुम् उप०स० १मितव्यये अत्यल्पाहारे कृपणे । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १छागे तस्य तद्दीर्घकालायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवन काले त्रि० । "दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म्म० । तत्र यावदायुरपेक्षित ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १आयुश्च जीवनकालः "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षात्मकस्यैव जीवनकालो नराणामाह । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषतः जातकोक्तायां ज्योतिषोक्तप्रयोगस्तु दर्श्यते यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मृत्युर्जनिर्नां जीवनं स्यादाजीवानां निर्भराणां सुधेव । तत्स्याच्छुः पूर्व्वमाचार्यवर्य्यैस्तस्मादायुर्योगजातं गमध्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो यदि शुभखचरैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते दीर्घायुः सदैव गुणगणसहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्या लीनाश्रयस्था जलधिपि च त्रिभागात्मके सौम्यराशौ वीर्याढ्ये लग्नगाधीश्वरधिपश्च शरदां शतिरायुर्नराणाम् । सौम्याः केन्द्रालयस्थापि हर पुरौ लग्नतोवा सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सप्ततिर्वत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः स्वोच्चसंस्थे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो गगनयस्तु ८० समा । स्वल्पायुर्नराणाम् । सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्य्ये यदि मिथुनपदं खेटहीनं समा स्यात् लग्ने यस्तु सौम्ये घाते चेद्गगनक्रिमकरे षट्सुसोऽप्य खेचरे चेत् । स्वल्पायो वामरेखे सुमिनयन २७ सितं स्वर्गगो लग्नगो वा चन्द्रोद्यूने शुभश्चेद्दु-

[illegible]

[illegible]

षट्मनवान्त्यलग्नरन्ध्रे ष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः । अशुभैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-वा"। पापयुतचन्द्ररिष्टम्। "द्यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-द्वयमध्यगे शशिनि जातः। विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितोर्बालः"। पापमध्यगचन्द्ररिष्टम्। "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युसंस्थैर्वा। भवति विपत्तिरवश्यं जन्माधिपतेर्मतश्च तत्"। क्षीणचन्द्ररिष्टम्। "नागदगौ१ विश्व२४ जानो२२ पु५ घमा१ व्रि८ लग्नि २१ इति१८ मेषा २०। घमाग्नि २१ टिक्१० चेत्सना द्यमे तत्तुल्यान्दैर्विधाः व्यतः"। मेषादीनां त्रिंशांश-विशेषस्यचन्द्ररिष्टम्। "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठे-ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः। सद्यः शिशुं हन्ति सदैनमेनोन्द्र स्मरे यमारौ न शुभेक्षितौ च"। त्रिविधभौमरिष्टम्। "कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नघाँत्। चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति"। बुधरिष्टम्। "दृश्यैर्सर्विर्भौमस्थेऽष्टमस्य स्फ्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः। वर्षैस्त्रिभिर्भार्गवषष्ठिष्ठोमोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" बृहस्पतिरिष्टम्। "रविशशिभवने शुक्रोक्षादशरिपुरन्ध्र-गोऽशुभैः सर्व्वैः। दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह चित्रम्"। शुक्ररिष्टम्। "मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने। संयुक्तोमासेन वर्षाच्चतुस्तु मारयति"। त्रिविधशनिरिष्टम्। "राहुश्चतुष्टयस्थोमर-णाय वीक्षितोभवति पापैः। वर्षैर्दन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्य्याः। षष्ठाष्टदशममीनोदयलग्नस्थितिर्जीवितं हरति राहुः। पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः"। राहुरिष्टम्। "केतुर्यस्मिन् क्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः। रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते प्राप्नोति ध्वस्यते चायुः"। केतुरिष्टम्। "लग्ने ये द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाश-धरसंज्ञाः। मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुता स्वपतिदृष्टा"। द्रेक्काणरिष्टम्। "मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ। कपालवार एवैते द्रेक्काणा निगडाश्च ते। तुलामध्यान्त-सिंहाद्य कुम्भाद्या पक्षिणः स्मृताः। चापाद्यमकराद्यन्त्या द्रेक्काणा पाशधारिणः"। लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपु-पतौ प्रसवकाले। व्यस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वर्षे-वर्षैः। जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः। लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् "सौम्या षष्ठाष्टमगा पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः। मासेन मृत्यु-दास्ते यदि न शुभैस्तत्र सदृष्टाः"। सौम्यग्रहरिष्टम्। "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुक्षेत्री शत्रुवीक्षितोवर्षात्। मार-

यति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि"। पापग्रहरिष्टम्। 'होरायां सप्तमे सौरिर्हिबुकस्थश्च भास्करः। अस्मिन् योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति ध्रुवम्। वक्रस्थगते जीवे सप्तमगते शनौ। द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति'। "प्रतिपच्चुत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका। पूर्व्वभाद्रपदाष्ट-म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी। द्वादश्यान्तु यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा। एभिर्जातोन जीवेत यदि शक्र-समोभवेत्"। एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा ग्राकरे दृश्याः। मनुना तु "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्जनात्। आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इति अन्न-दोषादेरपि अल्पायुष्ट्वे तुतोक्ता। अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते।

अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारं अतिशयेन वा अल्पः अल्प+ प्रकारादौ द्विरुक्तिः। अनन्तात्वे पादादौ "फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत्" ति०त० स्मृ०।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन्। १शुक्रपर्ण्याम्। अल्पार्थे कन्। २अल्पमात्रायाम्।

अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स्म अल्प+ कृत्यर्थे णिच्—कर्म-णि क्त। अल्पीकृते "त्वया न चक्रेऽल्पितकल्पपादप" नै०।

अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्ठन्। अतिशयितात्ल्पे।

अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् स्त्रियां ङीप्। अति-शयितात्ल्पे।

अल्लला स्त्री अल्यते भूष्यते क्विप् अले भूषायै लाति गृह्णाति ला—क४त०। १मार्ज्जारे। अलतीति अल् पर्याप्तः सन् लाति सर्व्वान्ति गृह्णाति जानाति वा ला—क। २सर्वज्ञाया सर्व्वमङ्गलायां परमात्मदेवतायाम् सा च अथर्व्ववेदे अल्लाह्वे त्यादिसूक्ते प्रसिद्धा।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायाम्, तृप्तौ, शोभायां, श्रवणे, व्याप्तौ आलिङ्गने, याचने, प्रवेशे, क्रियायां, इच्छायां, दहने, वधे, सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, दृश्योत्पादने च यथायथं सक० अक० च भ्वादि० सेट् पर०। अवति आवीत्। आव। अव्यात्। अविता। अवितं अयन्। अविष। "अवतु योगिरसुता शशिभृत प्रियतमा" उद्भ०। "अरि-समुदयादवत" भट्टोदय। "अविष्टोमिनमाविष्टु" । य० २३,२६, तत्र तर्पणे "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी" रघु। रक्षणे "वदाविथ सुश्रीयतो यदाविथ" ऋ०१,१२१,५, "आविथ रक्षसि अन्यान् तर्पयसि" भा० गतौ च आनो "बर्हि सदनाविता" ७,५६,३, 'अविता

[illegible]

[illegible]

शातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव समाप्ते वर्मिणा गर्दभाजिनम्। सप्तागारं चरेद् भैक्षं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्। तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतेन स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य 'तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः। संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग् गायत्रीं वत्सरात्तु गा जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्। खरचर्म्मवासाः षण्मासान् मुच्येत किल्विषात्" अङ्गिरसोक्ते च मतभेदे। एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेयः।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच्। अत्यन्तनिम्नादौ १अवशब्दार्थे २वैरूप्ये न०।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष-क्त। १दूरीकृते २अपसारिते, ३वहिष्कारिते च। अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच्। ४गृहावकरमार्जके दासभेदे पु०। "पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्। षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" मनुः। "अवकृष्टस्य गृहादिसम्मार्जकोद्धारादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू०।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप्। १आकर्षणीये २दूरीकार्य्ये अव+कृष ल्यप्। ३आकृष्येत्यर्थे अव्य०।

अवकॢप्ति स्त्री अव+कृप-क्तिन्। सम्भावनायाम् "अनवकॢप्त्यमर्षयोः" पा० "अनवकॢप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "कैव भोक्ष्यसे अनवकॢप्तावेव" सि० कौ०।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युतः कः सुखं यस्मात् प्रा० ब० अवकं फलशून्यतामीषित्वं गौणमस्य अवक+ईश-णिनि। १अफले वृक्षे। अवसन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इनि। २अल्पकेशयुक्ते। [लया क्रुष्टे।

अवकोकिल त्रि० अवक्रुष्टः कोकिलया प्रा० स०। कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्य। १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च।

अवक्त्र त्रि० नास्ति वक्त्रं यत्र। सुश्रुतोक्ते गोस्तितादिनिःसारणसमर्थे व्रणादौ "अन्तः पूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि। नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासगाश्चोऽप्यष्मा उपेक्षिता"।

अवक्र त्रि० विरोधे न० त०। वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते।

अवक्राथिन् त्रि० अव+क्रम णिनि उ०। अवकर्षणशीले "अवक्राथिण वृषभ यथा जुरम्" ऋ० ८, १, २, "अवक्राथिणमवकर्षणशीलम्" भा०।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच्। १भीरौः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २२ ७। भावे घञ् भीर्षे २क्रन्दने पु०। भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न०।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ्। अवक्रमणे निम्नगतौ।

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री-अच्। ग्राह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये। मूल्ये २भाटके च भाटकं तु गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं ग्राह्यमिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच्। ३तत्साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्नृपाय देये (मासुल) ४करे च।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन्। निम्नक्रमणे अधोगमने।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश-कर्म्मणि क्त। कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोशः कृतस्तस्मिन्। "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि० कौ०।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद-क्त। पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) कृशरादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च। पूर्व्वं पक्वं ततोऽवक्लिन्नं राज० पूर्व्वनि०। अवक्लिन्नपक्वम्।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद-भावे घञ्। पाकोत्तरं क्लेदे (पचा कएोया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकावयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच्। [illegible] नाशोन्मुखावस्थायां भावविकारभेदे।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट्। अवक्षयकारणे व्यापारभेदे। "आह्नाय उल्मुकावक्षयणमकृत" शत० ब्रा०। [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन्।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप-कर्म्मणि क्त। कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि-क्त। १अपक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे। भावे क्त। २अपक्षये न०।

अवक्षुत त्रि० अव+क्षु-क्त। उपरि कृतक्षुते। यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन्। "द्विपदश्च नगर्व्यञ्च पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट्। अधःसंयोगानुकूले क्रियाभेदे। 'मुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् हस्तसंयुक्तमुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म युगपदेव जायते' वै० सू० उ० उक्तं ज्ञेयम्। "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैशे० "उत्क्षेपणं तथाऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा०। भावे घञ्। अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे। करणे ल्युट् ङीप्। २वलायामोषधौ स्त्री।

अवखात न० निम्नं खातः। गभीरगर्त्ते।

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] १,४,१ । ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

शातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव समाप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम् । सप्तवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेनस स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य 'तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहूयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः । संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग् गायत्रीं वत्सराहुगां जपेदिति" यज्ञशिखितोक्ते च "अवकीर्णनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । खरचर्म्मवासा षण्मासान् मासात्तथानु मुच्येत किल्विषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेयः ।

अवकुटार त्रि॰ अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् अत्यन्तनिम्नादौ १अवशब्दार्थे २वैरूप्ये न॰ ।

अवकृष्ट त्रि॰ अव+कृष—क्त । १दूरीकृते २अपसारिते, ३बहिष्कारिते च । अवकृष्ट म्लेच्छावकरादेरपकर्षणमस्त्यस्य अर्श॰ अच् । ४म्लेच्छावकरमार्जके दासभेदे पु॰ । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" मनु । "अवकृष्टस्य म्लेच्छादिरमार्जकोदकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू॰" ।

अवकृष्य त्रि॰ अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १आकृष्यमाणे २दूरीकार्ये अव+कृष ल्यप् । २आकृष्येत्यर्थे अव्य॰ ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृप—क्तिन् रोग । सम्भावनायाम् "अनवकृप्त्यमर्षयोः" पा॰ "अनवकृप्तिरसम्भावना" सि॰ कौ॰ "कैव भोक्ष्यसे अनवकृप्तमेव" सि॰कौ॰ ।

अवकेशिन् त्रि॰ अवच्युत कं सुखं यस्मात् प्रा॰ स॰ अवकं फलशून्यतासौभाग्य शीलमस्य अवक+ईश—णिनि । १अफले वृक्षे । अवसन्ना केशा विद्यन्ते अस्य इनि । २अल्पकेशयुक्ते । [लया कुष्टे ।

अवकोकिल त्रि॰ अवकृष्ट कोकिलया प्रा॰ स॰ । कोकि-

अवक्तव्य त्रि॰ न वक्तव्य । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च ।

अवक्तृ त्रि॰नास्ति वक्ता यत्र । स्मृत्युक्ते गोष्ठितादिनिस्सारणशून्ये सभादौ "अन्त पूयेष्ववक्तृषु सर्व्वेष्वपमत्रन्तस्त्वपि । नेतव्यं गुदाभ्यासनाद्योऽवक्ता रथोषिता" ।

अवक्र त्रि॰विरोधे न॰त॰ । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्रन्दिन् त्रि॰ अव+क्रन्द णिनि ष्ट॰ । आकर्षणशीले "अवक्रन्दिन वृषभ यथा जुरम्" ऋ॰८,१,२, अवक्रन्दिनमवकर्षणशीलम्" भा॰ ।

अवक्रन्द त्रि॰ अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १भीमैः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य॰२२ ७। भावे घञ् नीचैः २क्रन्दने पु॰ । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न॰ ।

अवक्रम पु॰ अव+क्रम—भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ

अवक्रय पु॰ अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री—अच् । गाहकस्य प्रतिरूपत्वेन देये १मूल्ये २भाटके च भाटकस्तु म्लेच्छवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं ग्राह्यमिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच् । ३तत् साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्नृपाय देये (माशुल) ४करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम—क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट त्रि॰ अव+क्रुश—कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोश कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि॰कौ॰ ।

अवक्लिन्न त्रि॰ अव+क्लिद—क्त । पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च । पूर्व्वं पक्वं ततोऽवक्लिन्नं राज॰ पूर्व्वनि॰ । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु॰अव+क्लिद—भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा कृमीया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकावयवसंयोगशैथिल्यसम्पादको व्यापार ।

अवक्षय पु॰ अव+क्षि—भावे अच् । हर्षाद्यपरं नामोन्मुखावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न॰ अव+क्षि—णिच्—भावे ल्युट् । अवक्षयसाधने व्यापारभेदे । "भ्रातॄणां तन्मुखावक्षयणमकरोत्" शत॰ब्रा॰ । [यस्यावक्षेप कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त त्रि॰ अव+क्षिप—कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि॰ अव+क्षि—क्त । १अवक्षयमाप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २अवक्षये न॰ ।

अवक्षुत त्रि॰ अव+क्षु—क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन् । "द्विपदस्य मगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्" मनु ।

अवक्षेपण अव+क्षिप—भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूलक्रियाभेदे । 'मुषलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तमोदनादसमवायिकारणात् हस्तसंयुक्तमुषलेऽप्यवक्षेपणं कर्म युगपद्वा जायते' वै॰सू॰उ॰ उक्त ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैशे॰ "उत्क्षेपणं तथाऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा॰ । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् ङीप् । २बलायामोषधौ स्त्री ।

अवखात न॰ निम्नं खातं । गभीरगर्त्ते ।

अववाद पु० अवगतो वादः निन्दित वादः वादम् शास्त्र ।
निन्दावादे "मातापित्रोर्वाद: वा अ । ३५ ।
"अववाद: अवज्ञात वाद अनुष्ठितविधिविशेष:" भा ।

अवगणन न० अव+गण–णिच्–ल्युट् । अवज्ञया गणने
तिरस्कारे अपमाने च । [इ तिरस्कारे अवगणना च ।

अवगणित त्रि० अव+गण–कर्म्मणि क्त । अवज्ञाते तिरस्कृते

अवगण्ड पु० अव+गण्ड–अच् वक्त्रस्थ भेदम् । मुखरोगभेदे
गण्डोपरिजाते रोगभेदे (व्रण) ।

अवगत त्रि० अव+गम–क्त । निश्चिते ज्ञाते च । "अवगता-
पयसमुद्गमप्रकाश यथापूर्वं वेदितव्य यथा तु यथापूर्वं
वेदितव्य मातापितरमप्रामाण्यात्" इति भा भा ।

अवगति स्त्री० अव+गम–भावे क्तिन् । भावे निश्चयात्मकज्ञाने
च "अवगतिरत्र न ज्ञान वस्तुस्वरूपव्यावर्त्तकाता यच
तदविषयत्वादिज्ञाता प्रामाण्य हि यथावेदनमवगति
मत्र" "अवगतमिति इयत्तां" अवगमनमिति
प्रतिपत्तिरिति" च भा भा० । [कम् ।

अवगथ पु० अव+गा–कथ् ट् च नि कृत । प्रातःस्नाने

अवगदित त्रि० अव+गद–कर्म्मणि क्त । अवजानन्दत्तं निन्दिते ।

अवगम पु० अव+गम–भावे अप् । भावे निश्चयात्मकज्ञाने
"प्रमाणानाम पर्य्येव इत्यय पर्य्यवगमम्" योग ।

अवगाढ त्रि० अव+गाह–क्त । निविड़े घनतापरिये
निमग्ने । अविड् अवगाढ: अवगाढम् अवगाढो
निमग्नो दृढार्थे च । यथा अवगाढेन अवगाहितत्वव
अनुपूर्ण्णेण अवगाढ:। यथा वा अवगाढे गणा:। अवगाढे

अवगाह पु० अव+गाह–घञ् । भावे स्नानार्थे
जलादेः निमज्जने च । आधारे घञ् । स्नान
स्थाने। वा अवगाहे यथाऽवगाहनार्थे । तत्र डि । अवगाहन
नमम न ।

अवगाह्य त्रि० अव+गाह–कर्म्मणि यत् । अवगाहनादि
योग्य जलादौ अवगाहयोग्ये निमज्जनार्थे च ।
अव+गाह–ल्यप् । अवगाह्य' अवगत्य च ।

अवगीत त्रि० अव+गै–क्त । निन्दिते बहुवारं गीते
प्रसिद्धे दुःखदे लोकैर्गीते च । भिन्नत्वात्
गणोत्पत्तिरर्थे च न ।

अवगाद पु० अव+गुप–अ । दोषे । परलवणम् ज्या
लोकोक्तिवत्त्व (?) ३।३३५। सुश्रुत तत्र ।

अवगुण्ठन न० अव+गुण्ठ–ल्युट् । वेष्टिते शिर आदरण
निवारणे। वस्त्र अर ३ स्वार्थे कन् । "अव

गुण्ठनवती गुण्ठनयाभिरेहादि वा इ "अवगुण्ठ
विविधरागगुण्ठनमयोर फिल्गे चिरा वा इ ।
कलाधरकुल मदनसदनारूढ "पाद । ध्वाध्या
तन्मनसा च कुलितद्रुमगुम्फ श्लोकि" रामायण ।

अवगुण्ठनमञ्जरी स्त्री अवगुण्ठन सा । "अमरबाला
दर्शनीयोद्धवजनी अवगुण्ठनेऽवस्थितो अविरा
वशा" रमवादीश शार्ङ्गे ।

अवगुण्ठिका स्त्री अवगुण्ठयति आच्छादयति अव+गुण्ठ
ण्वुल् टाप् अतइत्वम् इति वा रत्नम् । जीवां ।
अवगुण्ठनार्थाम्, जवनिकायाम् । अव–गुण्ठ–भावे
ण्वुल् । अवगुण्ठनक्रियायाम् ।

अवगुण्ठित त्रि० अव+गुण्ठ–क्त । अवगुण्ठने वृते
"रजोभिर्विरागगुण्ठिते" कुमा । वेष्टिते च

अवगुम्फित त्रि० अव+गुम्फ–कर्म्मणि क्त । ग्रथिते ।

अवगूर्ण अव अव+गुरी–भावे क्त । अवरे स्वरूप
उत्क्षेपे "अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह–ल्यप् । व्याकरणोक्ते अवग्रहसंज्ञे
पदे । पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा शाकल्पक
अवग्रहमिति संज्ञा । अवग्रहः पिबेन यत्र स्थितेन
पदेन सन्धिः न क्रियते तत् पदम् अवग्रहम
इति च उच्यते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगोरण न० अव+गुर–भावे ल्युट् । वधार्थोद्यमे ।
दण्डादिनावघातार्थोद्यमेन ताड़नीयस्य भयद न तत्र
आभिचारिकस्य विधि स्म ति ।

अवग्राह पु० अव+ग्रह–अच् । अवग्रह । वर्षाप्रतिबन्धे
"वर्षप्रति बन्धस्तु अवग्राहावग्रहौ समौ" इत्यमर-
क्षमनिति नागदीश इ" । गजयूथस्थैर्गजस्य-
ललाटे" इति च रत्न, वानामाहे च "जल गीर्णं ग्रहणे
यदाद्य कृता । पृथग्वावर्त्तिनः विस्मार्थ परपरस्वत्व
सव्यवसायोत्सवेता चाचा । व्याकरणोक्त अवग्रहा-
ख्यस्वरे । निपृष्ठे स्वरोऽपि विग्रहः च । ,१८
चम विग्रहेषु इति वाक्ये विग्रहस्यवग्रहपदस्य च
वाचो भागाधने प्रतरस्य भेदेः । व्याकरणमते "अव-
ग्रहस्य भिन्नवचनानां यथा स्थित्या वाचि चेदा च र्"
म । देवनागरे वर्णे अवग्रहधाते चेष्टि । पक्षाति
चिन्हा अवग्रहेच ढलते । [वेहि चढाते च ।

अवघट्ट न० अव+घट्ट–भावे घञ् । चालिते अवमर्दे

अवघात पु० अव+हन्–भावे घञ् । निहन्ते । निर धि

करणे घञ् । २घरट्टे (याँता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् । ३चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टन तत्रैवार्थे न० । "प्रदेशस्य बद्धयोऽवघट्टनाद्यौऽपि व्यथा" सुश्रुतः । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित त्रि० अव+घट्ट–कर्म्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न०अव+घृष-ल्युट् । अध स्थापयित्वा १घर्षणे सर्व्वतो २घर्षणे "दुर्व्याशात् व्रणवर्त्मावघर्षणम्" सुश्रुत ३मार्जने च मलावघर्षणम् पालावघर्षणम्' सलिले शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणात्" या०स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १अवहनने तण्डुलादेर्वितुषी करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थं व्यापारभेद स्तत्करणे यथाविधि "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्य । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय कल्पन्ते" कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कार व्रीहिनिष्ठ इति मीमांसका । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसु० उक्तो पुरुषस्य संस्कारोऽदृष्टविशेषो अन्यत इत्याहु अवघातस्य धर्मिणि सत्येव तदीयवितुषीकरणरूपपरिष्कारारूप २हननमात्रे ३ताडनमात्रे च "कर्णावपातैरपि ताद्यमाना दूरीकृताकरिवरेण" "अधरे दत्तदन्तावघाते" सा०द० ।

अवघातिन् त्रि० तव+हन–णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट त्रि० अव+घुष–क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण–भ्रमणे भावे ल्यु । सर्व्वतोभ्रमणे ।

अवघोटित अव+घुट–परिवर्त्ते क्त । सर्व्वतोवेष्टिते समन्तात् परिवृते । यह "शिबिकया प्रायादवघोटितया समगरमनुमाय" भा०व०प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष–भावे ल्युट् सर्व्वजनज्ञानायोच्चैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा–भावे ल्युट् । आघ्राणे "पितृर्द्धपिटयश्रयद्दानप्रभृति प्रागवघ्राणात्" का०२०५.११ "अवघ्राणमितरेषु" का२२,१०,४ ।इदञ्च भोजनानुकल्पतया विहितकर्म्म । अतएव अशक्येपभोजनस्यावघ्राणकतया उपवासदिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् "आघ्राय पितृसेवितमिति" स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण त्रि० अव+चक्ष–ल्यु । निन्दितारव्यानकर्त्तरि "कुत्साभीक्ष्णयोरर्थे एतस्य तिङ परत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनम् कुत्सया न०त० १निन्दायाम् । अभावे न०त० । २कथनाभावे "प्रकृतौ चावचनात्" कात्या० २०,७,२१, "अवचनेऽग्निष्टोमः" । कात्या० २२,१,२ । न०ब० । ३वचनशून्ये त्रि० "शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति" । शकु० ।

अवचनीय त्रि० वक्तुमनर्हे वच–यच्छार्थे अनीयर् न० त० । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ शब्दे "मादृशैरवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्" यत्तु १अवचनीय निन्द्यम् न०त० । २निन्द्यभिन्ने त्रि० ।

अवचय पु० अव+चि–अच् । पुष्पफलाद्यादाने । "तत प्रविशत कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि "हस्तादाने चेरस्तेये" पा० अचोऽवाधको घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । "अविरतकुसुमावचायखेदा" माघ । अव+चि–णमुल् अवचायम् । अभीक्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण त्रि० अव+चर–णिच्–ल्युट । १प्रचारणे सुश्रुतोक्ते २चारणाकविधौ च "विशेषक्रियावचारणाञ्च" "क्षेत्राणि यच्छ्रण जातौ योषणं सावचारणम्" शुक्रदोषक्षयकरं यथाश्वमवचारणम्" सुश्रुत ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूड़ाग्रं यस्य वा डोल' । १ध्वजाधोलम्बे वस्त्रे । "पिच्छावचूड़कलनाभिमोरः" "पिच्छावचूड़मनुमाधवधाम जग्मुः" इति च माघ "अवलोम्बूड़ाय-चूड़ाख्यौ मूर्द्धाधोलम्बचूड़योरिति" हला०उक्तेः २ध्वजाधोलम्बके चामरादौ च ।

अवचूर्णन न०सुश्रुतोक्ते १व्रणरोगभेदे । 'तत्र व्रणस्य पटिरुपक्रमा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनम्" इत्युक्त्वा 'तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति" । अव+चूर्ण–भावे ल्युट् । २पेषणे । चूर्णैरवध्वंसति अवचूर्णयति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्–भावे ल्युट् । ३चूर्णेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित त्रि०अव+चूर्ण–पेषे कर्म्मणि क्त । १पिष्टे । अवचूर्णयतेर्नामधातो क्त । २चूर्णेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूड़वत् विग्रह । ध्वजाधस्थे १चामरादौ ध्वजाद्यग्रे "टियवकयोरणस्यामचलचामरकलाप इव" काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् स्वार्थे वा कन् ।

अवच्छिन्न त्रि० अव+छिद–क्त । अवच्छेद विशेषणोपाभिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अवच्छेदकतानिरूपिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्न यत्र

[illegible]

अपरिच्छिन्नपाद [illegible]

[illegible]

अपच्छुरित [illegible] अप+च्छुर-क्त [illegible]

अपच्छेद पु० अप+छिद्-भावे घञ् [illegible]

[illegible]

अपच्छेदक त्रि० अपच्छिनत्ति अप+छिद्-ण्वुल् [illegible]

[illegible]

धर्म्मे गुरौ तदभावात्” दीधितुक्तं गुरुतावच्छेदकत्वं विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।

अवच्छेदकत्वनिरुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेदकतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद्–ण्यत् । १छेदनार्हे २अवधार्य्ये विशेषणीये ३अवच्छेदार्हे च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।

अवजय पु० अव+जि–अच् । पराजये “येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः” रघु ।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा–अङ् । “अनादरे ।यात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार” रघु । “गत्यर्थमन्यतेर्ऽवेष्टावज्ञयो” सुग्ध० । “अविज्ञावज्ञेय परितपति नोज्ञैरपि सुधम्” उद्भटः ।

अवज्ञात त्रि० अव–ज्ञा–क्त । १अनादृते २तिरस्कृते ३कृतावमाने च

अवज्ञान न० अव+ज्ञा–भावे ल्युट् । १अवमाने २तिरस्कारे ३अनादरे “ईप्सित तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः” रघु

अवज्ञेय त्रि० अव+ज्ञा–कर्म्मणि यत् । १अनादरणीये२ तिरस्कार्य्ये “विप्रा ह्यच्चत्रियात्मानोनावज्ञेया कदाचन” या० स्मृ० ।

अवट पु० अव–अटन् । १गर्त्ते, २कूपे, । “एवमा गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते” रामा० । “भूतोद्गमो निवेद्यश्च स्कन्धापस्मारिणोऽवटे” सुश्रु० “अवटेऽवनयति” शत० ब्रा० । ३देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ च “अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके” या० स्मृ० “शरीरे यः अवटः कश्चिन्निम्नोदेश कण्ठमूलकक्षादि” मिता० ४ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवट्य । अवटमये त्रि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।

अवटनिरोधन पु० अवटे गर्त्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध

अवटि स्त्री अव+अटि । १गर्त्ते २कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।

अवटीट त्रि० अवनता नासिका ना०स० नतार्थे नासाया टीटादेश अर्थ आदित्वादच् । (खाँदा) नतनासिके जने ।

अवटु पु० अव+टीक–मितद्रा० डु । १गर्त्ते,२वृक्षभेदे, ३कूपे च । ४घोषापश्चाद्भागे, ५ग्रीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४देहस्य निम्नदेशे ‘अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके’ इति या० स्मृ० पाठान्तरम् “अवटावथ कृष्णोच मगृहग्रोधमयेश्वरम्” सुश्रु० । न० त० ५वटुभिन्ने पु० ।

अवटुज पु० अवटौजायते जन–ड ७त० । शिर स्पश्चरमकेशे घाटास्यकेशे “रागदानवटुजेष्ववलम्ब्य” माघ ।

अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्येवोदकमिव उदकमस्याः उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्क पु० अवगतो डङ्कः शब्दः यस्मात् । ढक्कास्थाने जटा० ।

अवडीन न० अव+डी–भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।

अवत पु० अव–अटच् वेदे पृ० टस्य त । अवटरूपे कूपादौ निरु० “सिक्तमवतम्” ऋ० १,१३०,२ “अवतमवटमिति” भा० “अवते न कोशम्” ऋ० ४ १७,१६ ।

अवतंस पु० न० अव–तनुस–घञ् । १कर्णपूरे, २शिरोभूषाभेदे च । “कस्यावतंसद्विगुणाघसरुतम्” “स्वशाङ्कमच्चोभचलावतंसा” “गच्छा नामेरुप्रसायावतंसा” इति च कुमा० ।

अवतंसित त्रि० अव+तनुस–क्त । भूषिते “समदममवतंसिते ऽधिकर्णम्” माघ । वा अल्लोपे वतंसितोप्यत्र ।

अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् समा० । व्याप्तान्धकारे । “अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन” माघ ।

अवतरण अव+तॄ–भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १जलाद्यवगाहार्थमवरोहणे । २अन्यरूपेण प्रादुर्भावे “अंशावतरणम्” भा० आ० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३अवरोहणे (नामा) “सन्न्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्त्तते । स्त्रीणामप्रजातानां सन्न्यावतरणे च यः” सुश्रु० । अवतीर्य्यते येन करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४तीर्थे ।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अव+तॄ करणे ल्युट् । ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथमम् उपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास) इत्याख्यायां २परिपाट्याम् स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।

अवतान पु० अव+तन–घञ् कर्म्मणि घञ् । १सन्ताने २अधोमुखे ३लताप्रताने च “लतायतैरवततामवतानवतैस्तथा” रामा० ।

अवतार पु० अव+तॄ करणे घञ् । १तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपानपद्धतौ) “रुद्धे गजेन सरितः शरणाऽवतारे” माघ । भावे घञ् । २प्रादुर्भावे “नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” भा भूतपरीवादमवावतार ”इति च रघु ३देवानामंशावेशवशेन प्रादुर्भावे च । “अवताराह्यसंख्येयाः” इत्युक्ते तेषां बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरवताराः शास्त्रप्रसिद्धा यथा “मत्स्यः कूर्म्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” पुरा० मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव एते अवताराउक्ताः ‘प्रकृतिर्विष्णुरूपात्र पुरुषश्च महेश्वर ।एव प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी । बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत् । छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

गौरहरा बाद् भावती वल्लिवृत्तिवी । वर्ष भवती भावी मध्ये भगवान् बनम् । वन च भगवान् बन भावी दशोभितु मञ ।भावती ।ता तु यावा भवन् ज्वल मात वद्धा यथा "वीतामिताराहत्यो देवाविषमरापिव दक्षमध । "अन्ने गौरवं वर्ष भगवान् भवदादिविः वंभव योगभवचाही जोवविचचया । बहारूचि यव भव जीवमिहो विनष्ट । नाधिकृताल भावयो तुनहा निवहत्वों वहि । वशाभवर्वचार्ने वल्लितोवीव निषार । वह भवतोऽहन निपद वतनूर्मि शनु ।भव-भावीदवनदच चतुना वदवतावोचनुमाचमानूवनमु ।वचच मूत्रभवचादिवाविब वविचतो वाचदरणावोहनद ।वा हानावयारावा निवाम वीतमवाहमु । वहाविदेव दजमचे देवविचेहरादव । च दत मनन देत वीचार वर्वेवाविता ।पचार तुवद मधुरा मधुरच वर्वाविमनम् ।। तिहोवनु भवाव दनावचवर्ता भदीमु। वहतिचनु वाद्य वदेवा वीचार वह २।वविवार्विदवे च देवविलहवेल च । वच वावमयाचद वचहीं चर्वावा वह १।हवं नव वचावने भरवादावयावी । भूतावीवमयोदेवनवीतु च-दमन ३।चद्धा वविवो वाम विद्दे । वावविहजमु । भौताचाहवे वांच अननावारिविर्व वनुत ।वचनवे दचा-न इव भावोतुचचचा । भावाविवविवजवोव भहुरा-दिव भविवानुवे। वत्रा चतव भादूवाँ दवेवेवोवमावयव भवामादे तुदचवेदतान् भावचुतावदनु । भवायवे वेव देवानु भावेवाव वदवचा । दर्वनु वर्ष वीतावो वर्वो चचवेवचनमुद । वनिवेवविविवेवेविदो मरव वाचिन वतु ।तुव्व भावोववीवैभावेन वा च ववचवा ८। वह च भावी भातृच भातृभाववंवरो । नानारोन भचीवच्चा भवाद वचर्वनमु । ।तुरावहरावादवि भयुवो मनूदा भवनु । दर्व चवहलेव इव दवाहवे निवा ११। भाव भर हारदव भवोहवनवा च १२। भवावमनु वाहा भवामोविचाहामोचवर भिवा १३। वद्व च भार विदं विवदुनमूर्वनमु । दवार भवजवरावेवतो वर भदवा१४ । वहृदव भावचर्च मनावहमारे वचे । भरवर्व भवदयाय भवावितवृविवितवमु । १५। भवाभरे वीतूववे भवतु भयवतीवाव भवान् । विवहराव तुविवो वि भवावदवीचवेच् १६ । भव भवहवे भावावचवचा दवाहरान् । भवे देवदवी भावा हह तुवीहाजवेवचा । १७।भरहोनभवतव तुरवावविवेवेवा ववहविचहाहेवि वर्वे वोवीतवचतदतु १८। इवोवविवितिवविवे तविनु नाव भवती । तावतवर्वाविवि भवो भवावरतनुरतमु १८।१ ।भव: भवी वंवरवे भवोवाव हरविवानु । भवो-नाचाविवभतहर वोवरेव वविवावि ।२१।भवावी तुमवचा वो दवतुमवेतु दावहा। भविवा विनुवभवो भाचा भवृवि-वेवदुववि २२।भवावावतुवचतुचा चरेवमोविवित वा । भवा विदावित कुहवा: वदच भ: वचतवा । भवतो वनोदेवा भहहवा भचोवरा । भवा वर्वे दवेरेव च वचावरव भवाव । भवी भोवववता तु वा भवत भवानु भवनु । दचार्गमिवाहव वोव भवावि तुवे तुवें । "भविवनु भावे च भवानु विवच । बोहबोववि। भावा-भिव विवावेव तूवचे दहिचोभवानु । इवि भवे । "हव भवा हावदेव भविविवव वैवव । भवा-दवाविविवावरे भावेव विविवेवावे । इवी तुववचवोह-वैदिवोवचवावदर: । भवाविवेवोवीवायानु विव-दवव भवदवानु। भवहवावहु हवा भावा भिवेवावहवा वचार । भवावि भवता देव भवेव च हवेव च । वेवा दवचो। वेतुवीवचो वोवेवरोवाचा । देवरा दवगो-भवा दववाव हि मीवते । मे वावा दरामवीलवी भवर्वि-तु निवचा । विरवववेववनवा भवच वाय दवचव । च हवा भवहवा देव भव देवव भविता भवविव विवा भवा भचि वा भवाहिवा । विव वेवा इविवतो भव देव भवहवा । दवाविर्वेवचववरवाव दवीवने । हाववे भवानु भवाचा वोववावा विवावृता। भीवनुवावि विवदोववचवे दवचविवा । वे भवा तुववें भवो भवा-दावोववचवनु । भवावि वेववववाववें वद विवावावो भूव । भववा वाहदेवाव भवावहवें भाव च ।भवा भावा-विवहाव तुवें भवावे भव ।भावावभवाव च वे दवव भवाभवे । विव भवाव विवाव भव भूवावे भव । इवि दवार भवोव तुरवि भवहोवरनु। भाभा भवाविवावेव भवावाते भवा भव । भववदवें निवावभव भावो वाहावचावेदनु । भव वे विव भवावचवविविवेव-वा। भेव भवावविवतववविवरोव मीवोवहविविवि-विवव भवचवनु ।भवावेवे भवदावचवविवोवे भव भवाहरव वे भरवावीवन् भा ११ भव । भवाव भवावेववववोव "भववचवावचव-भावचोव दव तुवाव भवोवतावनु विव ११ विव विवाव भवती भववावोवेवचाहुवावचेदा

स्तयोर्हयास्ये । गुप्तोऽप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरताम्भस क्ष्माम् । कौर्म्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहप्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्त्तम् । संस्तुन्वतोऽभिपतितान् श्रमणानृषींश्च शक्रञ्च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्षत्रियामकृत गाञ्च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः । सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्म्माणि च जगन्पते । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ।" । सुरासुराद्यंशावतारा भारते आदिपर्व्वणि दर्शिता यथा "इत्युक्त्वा स मही देवो ब्रह्मा राजन् विसृज्य ताम् । आदिदेश तदा सर्व्वान् विबुधान् भूतकृत्स्वयम् । अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्वाप्सरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्व्वानिदं वचनमर्थवत्" । इत्युपक्रम्य "स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा । अथ ते सर्व्वशोऽंशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः । नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः । यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्व्वञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व्वदैवतपूजितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः" इत्युपक्रम्य च "अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् । अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व्वानेव दिवौकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य च । तेऽमरारिविनाशाय सर्व्वलोकहिताय च । अवतेरुः क्रमेणेव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः" । इति सामान्यत उक्त्वा । "मानुषेषु मनुष्येन्द्र ! सम्भूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्व्वशः । विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्त्रस्तु यो राजन् ! हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभ ! । संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः । यस्तु राजन् शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभ ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽग्रकर्म्मा नराधिपः । स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्म्मा नराधिपः । यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्य्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्द्दिक्यो मनुजर्षभ ! । वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्ववरो राजन् ! य आसीद्वृषपर्व्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन् ! कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुवाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । वाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ । निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः सङ्ख्ये

[illegible]। भूमौ भूमिनिर्मितमेरे रैवतिक इति ख्यात। सतो नाम [illegible] वङ्काहर। पौरतो नाम राजर्षि व मधूर महोत्सव।। [illegible] वङ्कीला चौवान राजवङ्काहर। [illegible] इति शिल्पातः दिवौ वको [illegible]। [illegible] राजन् राजर्षि दिवौ वको वङ्काहर। [illegible] इति खात [illegible]। द्वितीया [illegible] मधूर व। [illegible] नाम [illegible] व मधूर महोत्सव। [illegible] [illegible]। [illegible] शिल्पातः [illegible] दिवा। [illegible] राजवङ्काहर। [illegible] नाम राजर्षि [illegible]। [illegible] इति शि [illegible] मौलि [illegible] वङ्काहर। [illegible] इति [illegible] मधूर इति शिल्पाता [illegible] वङ्काहर। [illegible]।

[illegible]

दिवा। [illegible] वङ्कीला [illegible] वङ्काहर। [illegible] दिवौ राजर्षि [illegible] दिवौ राजर्षि [illegible]।

[illegible]

लोकेश्वराधिप ! । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः । वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान् वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्व्वास्त्रविदुषां वरः । योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् ! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! सम्भूतमरिमर्द्दनम् । सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः । पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तमप्रतिमकर्म्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रतापनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप ! । मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभाग पुत्त्रं पुत्त्रवतां वरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धिमतां वरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः । दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः । यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् । पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशासनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम् । दुर्म्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ! । वैश्यापुत्त्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः” इति । “धर्म्मस्यांशन्तु राजानं विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीमसेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्ज्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्व्वभूतमनोहरौ । यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्त्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् ! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यां प्रियं पुत्त्रं मम प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ वधः । तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता पुत्त्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोड़श वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ! । अस्य षोड़शवर्षस्य स सङ्ग्रामो भविष्यति । यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म्म वीरनिसूदनम् । नरनारायणाभ्यां तु स सङ्ग्रामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्व्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति । सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते । एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम् । शिखण्डिनमथो राजन् ! स्त्रीपूर्व्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः । नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान् । शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्य्यस्य कर्णरूपेणावतारो यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं चास्याः सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्व्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा” । “वसु नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्म्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो वृद्धिं राजसत्तम ! । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः । तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजर्षयोऽभवन् । एवमन्ये महर्षिभूता महीतला दिवौ कसात् । अदिते महौजस कृते कुर्वन्निर्युगा । अथ त्वष्टुर्ता यो वै कसा राजसु प्रवीरित । तत्र नाना पितो कर्चे पितोमातामह च । ततः ग्रोड्न दैत्यां तदूर्ध्वमि नरात्वित । मधुकैटभ वोषे नारदेश्वरि प्रजा । पितामह नाम, तडभे रजे द्विमीदवे । नौडवक कृते जाती परिणी नाम नामतः । प्रोक्ती तस्य तडभे सर्वोषामादिमिख्यिता । तुम्बुरु कृते सद्य मैदिमाद्रिमिख्यिता । नारितुथा च सर्वी सीनोगुण सडमविभो । सङ्गमतामी कुनौली वरितादिकमूर्धा । सनवनपदमूषी मधुकनविवत्सिता । सद्यानां तस्य मूर्धा विलयमानो रचा । विविद्विव दै देवी महारामावतरी ह ते । कृष्णी मारि च वराडी वचित तदनावचा । इति देवाड़रावी तै वसामोदरशं तथा । धर्मातमर्थं राजन रावणनामा योऽभवत् । वै प्रवितो नडङ्गूरा रामाणी हुताशनेदा । नरकाणी महूरात है नाना पिहुदै कृत्वे इति । भा व व पावनदातवमै । "न च देवाहरे महो कृते येदं विमानतो । विविधं तत महू नार्थं वविवरज विमना । वडुवयस्मीर्बोधी बलि-योगावर्ज्या । विष्णुः प्रसरती च च तत्र कर्म परिनाति । विदामहशाखोमे नचिभी अयनमविन् । सर्वदैव्या वार्डिचनाद्य च वशितवे । विन्नो वडावामा चोर वसमीय च वजय । अमनम कुमान् पीतमा नाम स्वयमाविवान् । यश्नो नामादुमावेन दिवसर्जायसा । नानसं" यशो कर्मे समनानापहरेदा । तैनां सकलं सनार्द्धे इनुधीं नाम नामकं । समाय पत्नी देवी नरकाला मार्गीविदवे । विमानदमनः कृष्ण मधोर्ने इनुधी तत्र । तन्तर नाहूने योगे हा नपनवस्त । तत्र प्रमव्यानु च सर्वं तै हरवधानः । नानदानरमीत वनता काड्मवारात् । दैव्यवर्तनु विन्नु सर्वं वनदा च वरोड च । मेयादी विविधमतां नामनादविद्यादुका । सर्वाद्भुतना सर्वं सर्वं पारितवादया । मापलीनांसनार्थेन सर्वं सुद्धिनारदार । नानाद्भुतवनालाया पशुभिस्ताः सर्वे । सर्वे कसर्विन्मयान वैविधम वर्तीयव" इति । एतच्चा-मवतार हरवाबहो चेता: ।

मतस्पदमानेन प्रयोग सवे मानु । तेन प्रयोनामिन द्वारविन् कृदौ "मनुलादिविनिमुनावरिवसातोपचा महात्मा मद्वगात् । मवीभार । परितादमो नाना मनावनीवोऽयम्" महत् ।

अवतारण न अव+तॄ-णिच्-ल्युट् । सूत्रादिमाबाधीयेन । सादुचनिमे (दूकराव) १ अवरोपणे । ११मान्तरभूमि च करणे ल्युट् । अवतारवाक्य ।

अवतारित त्रि अव+तॄ णिच् क्त । "अवरोपित" अवनामित विरचे नुपुवादरमारित" रषु ।

अवतीर्ण त्रि अव+तॄ-कर्तरि क्त । १ अवमतीर्णे २ अव-रोहणे "वीवैर्दिवयानमसाद नानपापमसमुत्सारिहितम मीच" माघ । ३ अवसन्ने मादुर्भते च "सर्वभूत-वीर्यो नविष्योमाधवमुकुः" भा व व ।

अवतूलम न अवोत्यूलमाति क्षीण अवतापनमूर्धि अव+तूल+मतदूमार्थे णिच्-भावे ल्युट् । क्षीण क्षा-पात्रमने । [विनाप् ।

अवतोका स्त्री अवपतित तोकमस्या गा व । गर्भस्रावी

अवत्त त्रि अव+दो-खण्डने कर्मणि क्त । खण्डिते च गवीरत्न वर्जित अह् गुरुवाक्ये श्रवणि यव मा ।

अवत्तिन् त्रि अवत्तकोण दत्तं इनि । अवदाने अवे "त्रिविनावत्तमाप्तकरचित पञ्चावत्तिनो" इति कात्या ।

अवत्सार ड कश्यपे ऋषि "अवत्सारस्य काश्यप" इति ऋ ५,४४ १ उणा ।

अवदंश ड अव्याणे पानरचर्वणं अव+दन्श-कर्मणि घञ् । मद्यपानादिरोचकरतान्ये मद्यर्थत्रणे "अव-दनाक मामोदमाचनाधारचतम" उव ।

अवदरण न अव+दृ-भावे ल्युट् । विदारे "इत्यवदरणम्" "वैमायाप्यवीयोऽस्मदरणम्" इति च भा ।

अवदाघ ड अव+दह भावे घञ् । तप न । निदाघे ।

अवदात ड अव+दै-क्त । १शुद्धे २श्वेते च वर्णे । १स्वी १पित्वे "अवदातं वर्णम् च च हुतवदात्" माघ । ४गुणोमे च त्रि ।

अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १खण्डने २ अदाने स्वी-मर्मे ३सुविकल्पे च अवदानि रोचनेन करणे ल्युट् । ४कीर्त्यपूर्वे च ।

अवदारक त्रि अवदारयति अव+दृ णिच्-ण्वुल् । १विदारके अवनामिलावकारके । २खनित्रे ड ।

अवदारण न अव+दृ-णिच्-भावे ल्युट् । १विदारणे अव-भक्तिजाने । करणे ल्युट् । २खनित्र । [विदारिते ।

अवदारित त्रि अव+दृ णिच् कर्मणि क्त । विदारिते

अवदार न अवदार्यतेऽसौ तेन वा घ । दीर्घ पूर्वे तत्र वैर्यो नि नाविमविविरेतीत सरित

अव+दह—भावे घञ्। २ज्वरादिहेतुके दाहे।

अवदाहेष्ट न॰ अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम्। वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल)

अवदाहेष्टकापथ न॰ अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव। वीरणमूले (खस्खस्)।

अवदीर्ण त्रि॰ अव+दॄ—क्त। १द्रवीभूते २विभक्ते च।

अवदोह पु॰ अवदुह्यते अव+दुह—कर्म्मणि घञ्। १दुग्धे त्रिका॰। भावे घञ्। २दोहने आकर्षणपूर्व्वकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिःसारणरूपे व्यापारे।

अवद्य त्रि॰ वद—यत् न॰त॰। १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतित" दायभा॰। "अप्यमूकोऽनवद्योऽस्ति" भट्टि।

अवद्योतन न॰ अव+द्युत—णिच्-भावे ल्युट्। प्रकाशने।

अवधातव्य न॰ अव+धा—भावे—तव्य। १अवधाने "तदत्र देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच॰। कर्म्मणि तव्य। २अवधेये त्रि॰

अवधान न॰ अव+धा—ल्युट्। मनोयोगविशेषे, यस्मात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते। "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा॰ "सावधानावधारय" त॰

अवधार पु॰ अव+धृ—णिच्—भावे अच्। निश्चये तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा॰। "सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्त" सुश्रु॰।

अवधारण न॰ अव+धृ—णिच्—ल्युट्। १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च। शब्दादिना ३इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा॰। ४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि॰ अव+धृ—णिच्—कर्म्मणि अनीयर्। ईदृक्तया निश्चेतुं योग्ये। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघु।

अवधारित त्रि॰ अव+धृ—णिच्—क्त। यस्य शब्दरूपादिना निश्चय कृत १तस्मिन् अन्यतो कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि॰ अव+धृ—णिच्—कर्म्मणि यत्। निश्चेतुं शक्ये इदमित्थमेवेति १निर्णेये अव+धृ—णिच्—ल्यप्। २निश्चित्येत्यर्थे अव्य॰।

अवधि पु॰ अव+धा—कि। १सीमायां, २काले "सर्वं निदाघावधिना विमृष्टा" रघु। "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि॰। ३चित्ताभिनिवेशे च। अपादाने कि। ४अपादाने। "भेदान्तरैःक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयो" भर्तृ॰ आधारे कि। ५बिले गर्त्ते। सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रभाकृमवधि कृत्वा यावद्ब्रह्मवद्दर्शमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च। पूर्व्वोक्ते दैशिकी। "मासावधि विमोचान्तमित्यादौ" पूर्व्वा "मासकालं समारभ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। तच्च पञ्चम्यार्थोऽपि स्रोतःपते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम्। एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तदवधिकत्वम् तत्र प्रथमस्मात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् प्रथमस्मात् पश्चिमदेशवर्त्तीत्यादौ दैशिक "माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितम्। "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोव्यवस्थेति सि॰कौ॰ "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृत हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेत कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षित सर्व्वं सावधि नावधिस्तु गदया प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ" दैशिक बुद्धिकल्पितावधित्वम् "आरणपानवधिदा सरस्वतीम्" कुमा॰ इत्यत्र कालिक "अनपदतदवध्यो" पा॰ इत्यत्र दैशिकम्।

अवधिमत् त्रि॰ अवधिरस्त्यस्य मतुप्। अवधिविशिष्टे अवधि मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिका तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वय अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्वय वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात्। अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भव स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधित्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थं इति प्रथमपक्षोऽस्वरससूचनाय तदन्ते निवेश कृत। "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये" सि॰कौ॰।

अवधीयमान त्रि॰ अव+धा कर्म्मणि शानच्। यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेश क्रियते तस्मिन् विषये।

अवधीर अवज्ञायाम् अद॰चुरा॰ उभय॰ सक॰ सेट्। अवधीरयति ते आववधीरत् त। अयेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत् त। अवधीरित अवधीरी "रसैः कथा यस्य सुधावधी-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर—भावे युच् । [illegible] तिरस्कारे च [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवधीरित त्रि अवधीर—कर्मणि क्त । [illegible] तिरस्कृते च ।

अवधृत त्रि अव+धृ—क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवधूतगीत न [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अवधूनन न अव+धू–णिच्—ल्युट् । [illegible] । (कांपा) [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अवधूनन न [illegible] अव+धुवि—भावे णिच्–भावे

अवधृत त्रि० अव+धृ—कर्मणि क्त । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

अवधेय त्रि अव+धा—कर्मणि यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] अव+धा—भावे [illegible] ।

अवधेय त्रि अव+धा—यत् । [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] ।

अव(ध्वं)स त्रि अव+ध्वंस—[illegible] । "[illegible]" [illegible] । '[illegible]' [illegible] ।

अवध्य [illegible] अव+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवध्वस्त त्रि अव+ध्वंस—क्त । [illegible] ।

अवन न अव+ल्युट् । प्रीणने रक्षणे [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवनत त्रि अव+नम—क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अवनति स्त्री अव+नम—क्तिन् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवनद्ध त्रि अव+नह—क्त । [illegible] "[illegible]"

मनु । ५खदिरादिवाद्ये न० । [वकावनम्रा" कुमा० ।

अवनम्र त्रि० अव+नम–र । अतिशयनम्रे "पर्य्याप्तपुष्पस्त-

अवनय पु० अव+नी–भावे अच् । १अध पातने २निपातने ।

अवनयन न० अव+नी–ल्युट् । अवस्थापने । "अवनयना-वस्तरणे चावटवत्" कात्या० ८।५।२४ । "गर्त्तेषु मोचण-मेमोदकसेचनम्" वेददी० तेन २तदर्थेऽपि ।

अवनाट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासिकाया-नाटादेश अर्श आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।

अवनाय पु० अव+नी "अवोदैर्नियः" पा० अधोनायक घञ् । १अधोनयने अध प्रापणे । [नतौ ।

अवनाम पु० अव+नम–घञ् । अवनतौ अधोमुखा लतायां

अवनि (नी) स्त्री अव–अनि । भूमौ । "सुसाधितायामवनौ" इति सू०नि०। वा ङीप् अवनीत्यपि। "दौर्नद्यालुतया-ऽवनिपाल" "सुसमृद्धवनी ह्यधाऽवनी सुवनी संभवदत्-पिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २अङ्गुलीषु ब०व० निरु० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३नद्यां निरु० "र्स य सुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं अवतोरोध-चक्रा" ऋ० १,१९०,७ । दीर्घान्तः ४त्रायमाणलतायां राजनि० ।

अवनिक्त त्रि० अव+निज–क्त । १क्षालिते २शोधिते च ।

अवनि(नी)नाथ पु० ६त० । अर्थे भूपतौ अवनी(नि)नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति ६त० । अर्थे अवनिस्वाम्यादयोऽप्यत्र । "पतिर-वनीपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः" रघुः ।

अव(नि)नीपाल ६त० । अर्थे "इत्थमत्र विततन्वमसत्त्व-हीनदयालुतयावनिपाल" नैष० । "कतिचिदवनिपाल मर्व्वरी शर्वकल्पः" रघुः ।

अवनीश पु० ६त०। भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज–ल्युट् ।१प्रक्षालने "न कुर्य्याद्गुरु पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनु । श्राद्धे पिण्डदानार्थं मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २संस्कारभेदे च । "दक्षि-णस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्यार्पेषु मातादिभ्यस्तदुत्तर मध्य-स्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु पितादिभ्यस्तदुत्तर स्थित प्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेना-वनेजनं कर्त्तव्यम्" कृत्यप्रदीपः । रघुनन्दनेन मातृप-क्षोनादृत इति भेद ।

अवन्ति पु० अव–झि । मालवदेशे । स च बृ०स० कूर्म्मचक्रविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "आक-रवणावन्तिकदशपुरगोनर्द्दा" इति उक्तं दक्षिणदेशस्थं । तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेष उज्ज-यिनी राजधानी । तत्पुरोपरस्थे स्त्री वा ङीप् । "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुरित्युपक्रम्य "असौ महा-कालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौले" । "अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-तासु विहर्त्तुम् ? च रघौ तथावर्णितम् । ज्योतिर्वि० विक्रमन्टपवर्णने "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता माणय-पवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि" तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने समवन्तिकायाम् । सर्व्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्पद्बभूव सर्व्वत्र च वेदकर्म्म" । तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तर यथोक्तं सि०शि०। "यथोज्जयिन्या कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यम कोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्या ककुभि प्रतीच्याम्" । इयञ्च लङ्कास्थानात् सूर्य्यपोदृशांशे मेरु पर्य्यन्तगतरेखायां समस्थलस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव । "निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तरं षोडशसङ्गुणं स्याद्भूमानमस्मात् बहु किं तदुक्ता" । इदानीयमानचित्रवेदिनस्तु सम स्थलस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्णयन्ति । इयञ्च मोक्षपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका" । पुरा०। भा० उ०प०अस्य खण्डविभागे जनपदगणनायाम् "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तय" इति उक्तेरस्य जन-पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ ञ्य । आवन्त्य तद्भवादौ त्रि० । बहुषु च तद्राजनि ञ्यस्य लुक् । अवन्तय तद्देशवासिषु ब०व०। तद्देशन्टपे च । स्वार्थे कन् अवन्तीनगर्य्याम् "काशीकाञ्ची अवन्तिका" पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्ति पू अच् समा०। अवन्तिनगरे उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काञ्जिके ।

अवपन्न त्रि० अव+पद–क्त । १सक्ष्टे २संस्पृष्टे च "केशकी-टावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामत" मनु । "अवपन्न संसर्गदूषितम्" कुल्लू०। "केशकीटावपन्न च स्त्रीभि स्पृष्ट तथैव च" हारी० अवपन्न सहपकम् मा०त०रघ० ।

अवपाक पु० अव+अपकर्षे पच–घञ्। १अपकृष्टपाके । कर्म्मणि

नम। २अवसादने। "नव अवपद्य सममपायासां संप्रवत्" भ० भा०।

अवपात पु० अव+पत—भावे घञ्। अधःपतने। अव-पित—भावे अच्। २गर्त्ते "गजावपाते गजान् पातने" "गोपाद्योत्तम" मा० भ०। आपाति पतन्त्येव अत्र पतनार्थं गर्त्ते प्रसारिता इति पादपोद्भवं गर्त्तान्तर्भेदे च "तोपाति विज्ञनवयाकमत्"रघु०।

अवपाश त्रि० अपगतः पाशो यस्मात् यस्य पाशरहिते पाशाद् उद्धृते पाशमुक्ते अपि बन्धने पति गतौ पाती भवे। [अवपाशितमकार्षीत्।

अवपाशित त्रि० अवपाश+करोति णिच्—क्त। पाशोद्धृते।

अवपाद पु० अव+पद—घञ्। अधःपतने "दैवाद् वाच्ययः कस्योद्भवकरणतादिविषु" भा० भा०।

अवपाटित त्रि० अवपाट्यः यस्मात् पाटिताः उद्धृताः रक्तम्। पाटनम् 'रक्तनवसि कल्कं मा पादवालयमालिकम्'रघु०।

अवपीड त्रि० अवपीडयति अव—पीड—अच्। अवपात् पीडयति "शिरोऽवपीडनं पु० २जिह्वायं नासाविषं रक्तम् तत्र "प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्यं चामर्शं नस्यं तथा। शिरोविरेचनं चेति नस्यं च नवधा इति वाग्भटोक्त तस्यापि विधिमिदभेदे च। तद्यथा वर्तिनीड यथा "अवपीड पीडते नस्यमवपीडकमस्तत् च। योजना चावपन्न सावपीडो दिवा स्यात्" इति।

अवपीडन न० अव+पीड—णिच् ल्युट्। निष्पीडने। कर्माणि २पीडनीयमाने 'अविपीडितं विधितरीयं स्नानमूत्रमुद्वीक्षणं वाताद्वित इति भावप्र० पीडन। पुन०। अवपीडना निपीडने यथा "कला मलीमानाद् प्रवर्तितमनीनामा" सुश्रु०। [पीडे च।

अवप्रत त्रि० अव+प्र—क्त। अवगात् विज्ञे। आर्द्रमूर्ते रक्त-

अवबन्ध पु० अवबध्नाति आबध्नाति नेत्रावरणीयकरणे घञ्। शुक्लोक्ते नेत्ररोगभेदे। तस्योद्भवा तत्कारण यदा वर्त्म अवबध्नाति। विरुद्ध आयामविशेषे वर्त्मविकृतियुक्ता तत्क्षणा "अक्लिन्नवर्त्म शुक्लस्य नेत्रीयस्य वर्त्मवर्त्मनः। अवार्थनायामाशयान्यलिता। यद्वत् वर्त्म वल्यादि भाविककौशलमाक वा रक्तादीना "न बर्त्मादौरपि अनेक्षणा च लक्ष्यन इति वर्त्मनि। रोगाभेदे अवार्थानाम् रखेव भावेषु चित्रम्। भावे घञ्। २वन्धने च। [बन्धे च।

अवबाधा स्त्री० अव+बाध—अ। २बाधायाम् २अति-

अवबाहुक पु० बाहोरधो बाहुर्वेन प्र० च। तद्यथोपे वातरोगभेदे यथा "अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम्। शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम्"। [ज्ञाते।

अवबुद्ध त्रि० अव+बुध—कर्मणि क्त। ज्ञाते कर्तरि क्त।

अवबोध पु० अव+बुध—भावे घञ्। ज्ञाने। "भो हि बाल बोधो भो पूजां प्रबोधयो बहु। २जागरणे च "अवबुद्धमपक्षपातमूक्य यात्रे रक्षकामवारात्तोय: एव भगवद्भीककथा इति देवी एव। निद्रायेण देवकृतवोध। मोक्ष यतते" भा० इ०।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध—णिच् ण्वुल्। २सूर्ये। अवगतं विज्ञापयति ३बुद्धिविज्ञापके च ४ज्ञापके त्रि०।

अवबोधन न० अव+बुध—णिच्—ल्युट्। ज्ञापने। "बोधनाव-बोधनपर्व्यावबोधने" भाग०।

अवभग्नित त्रि० अव+भञ्ज—क्त इत्यादि। भग्ने रक्ते च।

अवभासक न० अव+भास—ण्वुल्। रक्ते "भासावर रक्तकरकवर्त्मसिकितभिविकसरी" भा० इ०।

अवभास पु० अव+भास—भावे घञ्। २प्रकाशे प्रकाशकत्वेन प्रकाशके २विकासाने च।

अवभासक त्रि० अवभासयति अव+भास—णिच् ण्वुल्। प्रकाशके प्रकाशकेऽनुरूपे चैतन्ये च। यथा भासा प्रकाशितं विभाति"श्रुति प्रकाशिकम् तैलो नवभासक तैलविषयम् मवमयति ममापि तस्यो विर्ज्ञ बाधकम् योगोद्वोध इह सर्वावभासकम्।

अवभासित त्रि० अव+भास+णिच्+कर्मणि क्त। प्रकाशिते।

अवभृथ पु० अव+भृ—क्थन्। दीक्षान्तयज्ञादौ विहितस्नाने यज्ञान्ते कर्त्तव्यस्नाने यागान्ते कार्ये स्नाने च "अवभृथं वरुणस्य" कात्या० १० ३,११ "वरुणाय भावभृथ प्रयाति कर्म"अवभृथेष्टेश्च"अवभृथस्नानात्"कात्या० १० ३, ११"अवभृथ याग अध्यायी यत्र। वरुण-प्रामोविन्नि देवीविनामानुष्ठे २यज्ञान्ते देवार्चन "अवभृथः देवीनेकयाग" रघुमल "अवभृथ स्वर्गीय "देवभृत्यवर्त्मनीये यदा। 'स्नानमात्रमवे तत्रापि वाचः "अवभृथप्रसादी यज्ञेन विद्यते"। "अवभृथस्नानपूर्वकं दीक्षितस्यात्" । भा० च "अवं दीक्षणं अवभृथो देवीनामनुष्ठानादि "दीक्षा-भवेदायामानं सर्वे आकारवत्त्वानादो भवेत इति च रघु।

अवमत त्रि० अवमतं मानितं प्र० च। अवमतं मानित-

भटादेव अस्त्यर्थे अच् । अवनतनासिके (खादा) ।

अवम त्रि० अव+अमच । १रक्षके २पितृगणभेदे पु० "अव-मेभ्य ऊर्व्वेभ्यः काव्येभ्यो पितृभ्यः स्वधा मधुमतोनाराशंसस्य" ता०ब्रा० "त्रिविधा पितर अवमा ऊर्व्वा काव्याश्चेति अनुसवनं नाराशंसदेवताः । ये सोमं ! अवमं रक्षकं एतत्संज्ञकं पितृभिः" भा० । अपाटानेऽमच् । ३पापे ४नहसि ५कुत्सिते च त्रि० । यशोभव अवक्राङ्गय "यशोऽधशोर्लोपश्चेति" म अन्त्यलोप । ६अधमे त्रि० "अमलकानलकानमवमा पुरीम्" रघु । "या त ऊतिरवमा या परमा" ऋ० ६,२५,१,"उतावमस्य पुरुहूत बोधि" ऋ०६, २१,५ "मक्षतानां सावनानां चान्द्राणां चान्तरमवमानीच्यते सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा" इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च सि०शि० "युगाद्भमासोमितसावनेन ०,२८,१० दि गच्छता तच्छदिनेस्तु चान्द्रे । रुद्राङ्गकोनाब्धिरसैः ६२,५४ २२ क्षयाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्" । युगे चान्द्राणां सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं स्वीकृतम् । तत्र दिवस शून्यम् अष्टाविंशतिर्घटिका दश पानीयपलानि ०,२८,१० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे दि गच्छत्यात्मके कुदिनात्मकमवमखण्डम् । यद्यनेन ०,२८,१० दि ग दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा सपूर्णैकेनावमेन कियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धं रुद्राङ्गकोनाब्धिरसैः ६२,५४,२२ एक- क्षयाहो भवति स च सावन एव कल्पेऽपि अनुपातात् । 'सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तत्क्षेप तद्गणात्मया" इति सि०शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव । "दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्ना खतवाणवाणाग्निखेषुदस्राः" २५०८२५५०००० । अन्तर तरणिचन्द्रचक्रज यद्भवेत् स विधुमाससञ्चय । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनैः दिनक्षया" "अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैरूनेन वर्जितं क्षयाहा स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा रविभगणैरूनाश्चान्द्रमासा स्युः अतो विपर्य्ययाच्चान्द्रमासोनाश्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भभ्रमा सावना दिवसा भवन्ति । चान्द्राहा क्षयाहा भवन्ति" प्रमिता० । "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारं स्पृशति तत्र तद्द्वयमवम दिनम्" ज्योति० त०

अवमत त्रि० अव+मन–क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्कुश पु० अवमतोऽङ्कुशस्तत्प्रहारो घातोयेन । दुर्दान्ते गजे ।

अवमति स्त्री अव–मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे ३तिरस्कारे च । [अवमा तिथि" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमतिथि स्त्री कर्म० । "सुस्तिस्तक्तिथयो वारे एकस्मिन्

अवमदिन न० कर्म० । 'तिथ्यन्तद्वयमेकोदिनवारो यत्र तद्वयमवमदिनम्" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य त्रि० अव+मन–तव्य । १अवज्ञेये२अनादरणीये– "बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप" मनु ।

अवमन्तृ त्रि० अव+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि- २तिरस्कर्त्तरि च ।

अवमन्थ पु० अवमथ्नाति अव+मन्थ–अच । सुश्रुतोक्ते पालीस्थे उपद्रवरूपे १रोगभेदे "अतऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यास्तूपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति" । "प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्थके" सुश्रु० । तत्रोक्ते शूकदोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते तद्यथा सर्षपिका अष्ठीलिका ग्रथित कुम्भीका अलजी मृदित सम्मूढपिडका अवमन्थ'इत्युपक्रम्य । "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु या । सोऽवमन्थ कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्" तत्रैव लक्षित । "अवमन्थे गते पाक भिन्ने तैल विधीयते" सुश्रु० । ३अवमन्थनकारके त्रि०

अवमर्द्द पु० अव+मृद–घञ् । १पीडने । "स च समासाद्य रणावमर्द्दम्" रामा०२राज्याङ्गभेदे "अवमर्द्द प्रतीघात स्तथा चैव प्रतीपणाम्" इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मृष–घञ । १आलोचनायाम्, "मुख प्रतिमुख गर्भोऽवमर्ष उपसंहृति । इति पञ्चास्य भेदा स्यु" इत्युपक्रम्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिक । शापाद्यै सान्तरायश्च सोऽवमर्ष" इति प्रतः सा०द० लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यङ्गभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु० अव+मन–भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च "अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" मनु० ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन–युच । अपमानकरणे "तस्य-स्तानापदीर्पादिर्निर्वेद स्वावमानना" सा०द० । भावे ल्युट् । अवमानन तत्रैव न० निर्वेद स्वावमाननम्" हेमच० ।

अवमानित त्रि० अव+चुरा० मन–क्त । १कृतापमाने २कृतानादरे च "विप्रलब्धा तु सा या स्यादवमानिता" सा०द० ।

अवमानित त्रि अव+मन–णिच्‌ क्त । अव-मानिते १अनादृते "[illegible]" [illegible] । [२अनादरणीये च ।

अवमाननीय त्रि अव+मन–णिच्‌ अनीयर्‌ । १अनादरणीये

अवमान्य त्रि अव+मन–ण्यत्‌ । १अनादर्ये २तिरस्कार्ये च "[illegible]" [illegible] अव+मन–ण्यत्‌ । २[illegible] ।

अवमार्जन न अव+मृज णिच्‌ ल्युट्‌ । १प्रमार्जने अधो-मार्जने ल्युट्‌ । २मृज्यमाने [illegible] "[illegible]" [illegible] । १६६, "[illegible]" [illegible] ।

अवमर्द्दन्‌ त्रि [illegible] । [illegible] ।

अवमूर्द्धशय पु अवमूर्द्धा यथा शेते शी–अच्‌ । अधो-मुखत्वेन शयिते चमसे । "[illegible]" [illegible] २[illegible] शायिपात्रे त्रि । [अवमोचने ।

अवमोचन न अव+मुच–णिच्‌ ल्युट्‌ । [illegible]

अवमोटन न अव+मुट्‌–णिच्‌–ल्युट्‌ । (मोचड़ान) इति [illegible] ।

अवमेहन न अव+मिह–भावे ल्युट्‌ । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवयव पु अवयूयते [illegible] अव+यु–कर्मणि अच्‌ । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अवयविन्‌ त्रि अवयवा आरम्भकत्वेनास्य सन्ति । [illegible] "[illegible]" [illegible]

त्वम् एकस्य परमाणोरमहत्त्वेऽपि तत्समूहस्य महत्त्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न च एक स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः, नैव परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोग्यत्वात् दूरस्थकेशस्य नातीन्द्रियत्वं संनिधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पत्त्यापातात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरादीनामपि कदाचित् दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातिसूक्ष्मकाले अदृश्यदृश्यगन्ते दृश्यदृश्योत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः दृश्यदृश्यावयवैः स्थूलदृश्योत्पत्तेरुपगमात् । न च त्र्यणुकेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् । यतो न वयं दृश्यपरमाणून् वा कल्पयामः अभावादाकाशे परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणकलापसत्त्वात् दृश्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् न हि त्वन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् इत्थं चावयवविशिष्टौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वे तेषां चावयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वयमनेकावयवैर्लक्षितमनवस्था स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्ववदणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्ति इति तस्य परमाणुत्वमिति न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदं प्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः” । व्याख्यातं तत्र दिनकर्याम् । ‘यो घट इति न्यायेन प्रत्यक्षे घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहे एकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेऽपीति भावः । प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति तथा च स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूरस्थकेशस्य स्वभावतो नातीन्द्रियत्वं इति तद्दृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्येति तस्य दूरस्थकेशस्य । तस्यैवेति एवकारेण नाऽन्यस्य संनिधानपदेनान्वेति तथा च संनिधान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथा च दूरत्वस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविकाप्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पत्त्यापातादिति चाक्षुषादिनाऽत एव परमाणूनामनुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदृश्योत्पत्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः अतिसूक्ष्मकालान्तःपातिभिः । स्वभावात् कारणगतवैशेष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनाऽनेकद्रव्यपरिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभावादित्यर्थः । अत्र नानिरूपितानुमानादिना परस्परविनाशपरमाणूनां महत्त्वाभावादिमत्त्वात्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मकानेकात्मत्वे बाधकाभावः न च दृश्यत्वाभावस्य बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगादेव तत्तत्स्वरूपप्रतिबन्धकत्वात् न च परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्तिनाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिविनाशयोः स्वीकारात् अत परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाकारे कपालात् घट इति प्रतीतेरुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यम् तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु तदात्मकपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याशु, तस्य घट इत्यादिप्रतीतिविषयतायाः अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयव्यतिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरपीति अवयवत्व साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तर सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुन्नीयते साम्य परिमाणतारतम्याभाव परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया अन्यत्र साम्यादिति भाव । न च मेर्ववयवानां न सर्षपस्थपरिमाणवत्त्व, सर्षपावयवानां च न मेर्ववयवस्थपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषादविशेष इति वाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् न च मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेषस्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

अवमानित त्रि० अव+मन-णिच् क्त । [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

अवमाननीय त्रि० अव+मन-अनीयर् । [illegible]

अवमान्य त्रि० अव+मन-ण्यत् । [illegible] [illegible]

[illegible]

अवमार्जन न० अव+मृज भावे ल्युट् । [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

अवमूर्धन् त्रि० [illegible] ।

अवमूर्धशय पु० अवमूर्धा सन् शेते शी-अच् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । [illegible]

अवमोटन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचड़ान) [illegible]

अवयव पु० [illegible] अव+यु-अच् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

अवयविन् त्रि० अवयवाः सन्त्यस्य इनि । [illegible]

[illegible]

अपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षेण स्पृश्येत न चैवं नियतं स्पृश्यते। प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं, न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्। क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोषः यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत्। समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्यापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम्। तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि। "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति" चासत् पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत?" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः, यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीय प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा०। "पटवच्च" शा०सू०। 'यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

[illegible]

[illegible]

ऽपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षेण दृश्येत न चैवं नियतं दृश्यते। प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्य्याधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्य्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्य्यं, न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हतीति गत्यादिवत्। क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिद्ध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा च सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमाना प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतो र्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवं जातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्धमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यतीति। तन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति। नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्विषय कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत्। समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम्। तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिन शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि।” “तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति” चासत् पक्षमुपक्षिप्य “कथमसतः सज्जायेत?” इत्याक्षिप्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यवधारयति। तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्ध्येत, यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीय प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा०। “पटवच्च” शा० सू०। ‘यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किम्वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्य भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

भाव प्रकार स्व प्रतीतिप्रतिबन्धकस्याभावरूपत्वादि [illegible] कारणत्वात् [illegible] भाव [illegible] "वा । [illegible] कारणत्वात् कार्यत्वाभावता [illegible] यथा [illegible] कारणत्वेऽप्यभावत्वादि च [illegible] । न [illegible] [illegible] यथा [illegible] । [illegible] घटाभावत्वम् । [illegible] घटादीनां [illegible] यथा [illegible] घटाद्यभावत्वमिति । [illegible] [illegible] । [illegible] यथा [illegible] यथा [illegible] " [illegible] घटाद्यभावत्वमिति । [illegible] न [illegible] । [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] 'कारणोऽस्ति [illegible] यथा [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] कारणत्वादेव । न हि यदि कार्यं कारणाभावप्रयोजकं [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । न च [illegible] कारणानां [illegible] [illegible] कारणत्वम् [illegible] कारणत्वाभावात्" [illegible] यथा "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न च यथा [illegible] । [illegible] । न च [illegible] [illegible]

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य सम्बन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्य्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटो न तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्त्यभावादिति । संयोगस्य प्राप्तेः विभागस्य तयोरभावात् । तथाच संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगो दृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः स्यादिति वाच्यं तत्र तन्त्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागस्येत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्येव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणादिति । अयमाशयः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकमहत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च अपतन इव स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्यो भिद्येत तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषोऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिकस्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति अभिप्रायमित्यन्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य कार्य्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्य्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः । *अमीतानि व्यतिरेकव्याप्तियुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । कथितमाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते आत्मनीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्य कारणात्मकत्वेन सतः स्वस्योत्पत्तिविनाशयुक्तत्वासम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादकक्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्य्यनियमः तेषां भेदः पश्चानुपपन्नः । तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यस्मात् प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य्यत्वेन, तत्र भेदत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकत्वाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्य्यभेदवत्त्वाच्च । इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायालमित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तव एव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदं प्रतिहन्तीति भावः । एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमितिबोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वह्न्यादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्य्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्य्यस्य समस्तानां तु शिबिकावाहनादिविभिन्नकार्य्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव क्रमश उपपादयति एकस्मिन्नपीति । प्रध्वसन्ते नश्यन्ति । कूर्म्मत इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्म्मे इत्यर्थे सार्व्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिल् । यथाहेति भगवद्गीतायामिति शेषः । असतोऽसत्प्रत्ययस्य, भावः सत्त्वम्, सतः सत्प्रत्ययस्य न अभावः असत्त्वम्, सदसतोरेकत्र समावेशाभावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्त्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकं प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावम् निवर्त्तमानं व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्य्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनूद्य तत्र दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्य्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वह्न्यादौ नानाकार्य्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः । एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि । सतामित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्तमन्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य स्वत एव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवस्थाप्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । यदि चोभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्दिरूपदूषणदानायाह अथासदुत्पद्यत इत्यादि। उत्पत्ति

[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]।

अवपाक् [illegible] अव+पच–क्विप् । [illegible]।

अवपात त्रि० अव+पत–घञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८,१८,१। [illegible]" [illegible] ।

अवपान न० अव+पा–ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । १८,८ "[illegible]" [illegible] ।

अवयम त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १,२१ १,

अवर [illegible] ।

अवर त्रि० [illegible] । [illegible]

अवरज पु० [illegible]

अवरत त्रि० अव+रम–क्त । [illegible] ।

अवरतस् [illegible] । [illegible] ।

अवरति स्त्री अव+रम–क्तिन् । [illegible] ।

अवरवर्ण पु० वर्णे । [illegible] ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णे सन् जायते जन—ड । शूद्रे “आ तु दृष्टिनिपातेन सवर्णेनावरवर्णज” “ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मनु ।

अवरव्रत पु० अवर अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । अवरम् अधमं व्रतमस्य । ३हीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवर पश्चाद्वर्त्ती शैल । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा पञ्चमीसप्तमीष्वर्थेष्ववरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्, आगत वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवतत रहः अच् समा० । अवतते रहसि

अवरार्द्ध न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म पितॄणाम-परार्द्धं दैवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-म्हृत्य” शत० ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धे भव यत् । शेषभागभवे । न वरत्वेन अर्ध्यते ऋध-णिच्-कर्मणि यत् । न्यूने । “नावरार्द्ध्यं तत्र कुर्य्यात् पूर्वपात्रमिति स्थिति” छन्दो० परि० । “अवरार्द्ध्यं न्यूनम्” स० त० रघु० “दशगवावरार्द्ध्या दक्षिणा” आ० श्र० ।

अवरीण त्रि० अव+रिङ्—क्त । तिरस्कृते । [लाले ।

अवरीयस् त्रि० न वरीयान् न० त० स्त्रियां ङीप् । अस्य-

अवरुग्ण त्रि० अव+रुज—क्त । १भग्ने २रोगान्विते च ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध—क्त । १प्रतिरुद्धे अन्यैरसञ्चालिते २गुप्ते च “अस्ति कश्चिद्राजस्तुरवरुद्धचरम्” दशकु० इतर गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १अवरोधने २प्रतिरोधे “इन्द्रियाणां वीर्य्याणाञ्चावरुद्धौ” श्रुति ।

अवरूढ त्रि० अव+रुह—क्त । १कृतावरोहणे उच्चस्थानात् निम्नगते । २उत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिलोप करोति अव+रुच—णिच्-ण्वुल् । अवरोचके रोगभेदे “दुर्गन्धिकस्य तत्र काम-श्वासावरोचक” सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध—भावे घञ् । १निरोधे “फेनाय-मानं स्रोतोऽवरोध” सुश्रु० वर्णादि० मत्वर्थे वा ठनौ बाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० । कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां २योषिति, ३राज दारेषु च । “तत्र कृतावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम् । “कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि” रघु आधारे घञ् । ४राजान्तःपुरे । “मम्नावरोधे मृगयोमदोषे” इति रघु । “निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विलस्तवस्तनमवरा-धवधूपपात” माघ । ल्युट् । अवरोधन निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध—ण्वुल् । १प्रतिरोधके २आवरके च । “सुधन्वा वीर्य्यवान्राजा मिथिलामवरोधक” रामा० आर्षत्वात् कर्मणि न षष्ठी ।

अवरोधायन न० ६त० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्रक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ । अवरोध स्थान निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । २अन्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री । “ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” माघ ।

अवरोधिन् त्रि० अवरुणद्धि अव+रुध—णिनि स्त्रियां ङीप् । १रोधके २आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह—णिच—प ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह—णिच् प क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह—घञ् । १अवतरणे, (नामा) ऊर्द्ध्व-देशान्निम्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-दग्रपर्य्यन्तमारूढायां २गुडूच्यादिलतायाम् । ३अपादाने घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने सर्व्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिना चन्द्रलोकादवरोह-प्रकारस्तावदुक्त शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेवञ्च” शा० सू० । “इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां तत प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा-ऽथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणा श्वा-दियोनिमिति” । तत्रेद विचार्य्यते किं निरनुशया भुक्तफलस्य कर्मणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशया ? इति । किं तावत् प्राप्त निरनुशया इति । कुत ? यावत्सम्पातमिति विशेष णात् । सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते सम्पतत्यनेना-स्माल्लोकादमु लोक फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुषि-त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा तत्पर्य्यवैतीति” च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थ प्रदर्श्यते । स्यादे-तत् यावदमुष्मिन् लोक उपभोक्तव्य कर्म तावदुपभुङ्क्त इति कल्पयिष्यामीति नैव कल्पयितु शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । “प्राप्यान्त कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-यम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण” इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयिता दर्शयति । अपि च प्रायणमारब्ध-

[illegible]

[illegible]

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म्म कूटस्थमिह तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवं जातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत तत स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनतादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्तेरभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवञ्चावरोहन्तीति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्य्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसङ्कीर्त्तनादभ्रादिसङ्ख्यानाच्च विपर्य्ययोऽपि प्रतीयते" भा०। अनतिदूरे च तत्रैव "स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" शा० सू०। "इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति"। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते इति कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेवाञ्जसानि कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यादिना। कुतः एतत्? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते। नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बन्धात् तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सम्बन्धो घटेत। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्य्यते" भा०। "नातिचिरेण विशेषात्" शा० सू०। "तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्व्वपूर्व्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति? उताल्पमल्पमिति? तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति। अल्पमल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति। कुत एतत्? विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति"। तकार एकश्छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः। तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति" भा०। "अन्याधिष्ठिते पूर्व्ववदभिलापात्" सू०। "तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते" इति। तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति? आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति? किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुत एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पश्वालम्भनादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

[illegible]

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तद्दशाधिपानामनुक्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाविभेदमीते तदुत्तर तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादिदशा आरोहिणी एव शुक्रान्तदशां परिसमाप्य सूर्य्यादीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविद। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथममारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चाद्गमसप्तभस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्टफलानर्था नीचांशगतस्य च। नीचात्सप्तमस्थस्य दशारोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्पं चादेव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामान्यतोऽभिधाय "दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रियावित्तगृहेष्टनाशम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्" सू०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरगौरवहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्भयमेति कष्टम्"। च०। "धरासुतस्यापवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति"। म०। "शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विद्यामहानिं मदरारबन्धुस्वपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"। बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽवरोहा करोति सौख्यं सकलं च नाशम्। सकलद्युयशःकान्तिविशेषजालं नरेश्वरस्य सकलेव याति"। वृ०। "भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डमेवागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्रसम्प्राप्तिमनोविकारम् मूत्ररोगं मदमार्त्तिमेति" शु०। "दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। आम्यत्वं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्" सर्वार्थचि०। राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशाख्योक्त वर्ग वा। १स्वरवर्णमात्रे, "अकचटतपयशा वर्गाः" इति शिक्षोक्तेरयम्। वर्ग, समूह न०व०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः मा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादशसङ्ख्यकेषु (अ)वर्णेषु" "अइत्यष्टादशानां सञ्ज्ञा" सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरोधिनि २अपवादे। "सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे "न चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या" इति च रघु

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमान विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श०आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि०। इडभावः लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुलतरोनुपलक्षणावलग्नम्" माघ।

अवलत्तिका स्त्री अव+लत–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्। १आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। "साऽवलम्बगमना मृदुस्वना" रघु। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतनादिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघ। "मक्षिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्" कुमा०। "अस्यामविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्बसाधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आलम्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशीकं रचयन्नवोचत" नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्याभवामपरधूर्य्यपदावलम्बी" रघु "स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी" कुमा० "अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघुः। २अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। "भगवति मरीचिमालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते "न मूर्द्धमीषवलिप्तैव

[illegible]

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तद्दशाधिपानामनु-क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे आनीते तदुत्तर तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि दशा आरोहिणी एव शुक्रान्तदशां परित्यज्य सूर्य्या-दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धं प्रथममारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चाद्ग्रहस्य भस्यस्य दशा स्याद-वरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाशुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-फलानर्था नीचार्य्यंशगतस्य च। नीचाद्ग्रहस्य भस्यस्य दशारोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्पं शादेव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामान्यतोऽभिधाय" "दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रिया-वित्तमहेष्टनाशम्। चौराग्निपीड़ा कलह विरोध नरेश-कोपं कुरुते विदेशम्" सू०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्भयमेति कष्टम्"।च०। "धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति"।म०। "शशाङ्कसूनोरवरोहिणी या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं श्चपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"।बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-वरोहा करोति सौख्यं सकदेव नाशम्। सत्कुयशःकान्ति-विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकदेव याति"।वृ०। "भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्र-सम्प्राप्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदमार्त्तिमेति" शु०। "दिनेशसूनोरवरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। भार्य्याभयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्" सर्वार्थचि०। राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशाख्योक्त वर्ग वा। १स्वरसमूहमात्रे, "अकचटतपयशा वर्गाः" इति शिक्षोक्तम्। वर्ग, समूह न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः षा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतो-दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-सङ्ख्येषु (अ)वर्णेषु" "अइत्यष्टादशानां संज्ञा" सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरो-धिनि २अपवादे। "सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे" "न चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या" इति च रघु

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमान विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श० आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० इडभाव लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुल-तरोनुस्तवलोधमावलग्नम्" माघ।

अवलप्तिका स्त्री अव+लप–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्।१आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। "सावलम्बगमना मृदुस्वनाः" रघु। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघ। "सहिष्यते तत्प्रथमावल-म्बनम्" कुमा०। "प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आल-म्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत"-नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्या भवानपरधूर्य्यपदावलम्बी" रघु "स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी" कुमा० "अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघुः। २अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। "भगवति मरी-चिमालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते "न मूर्खैरवलिप्तैश्च

मार्गे दीप्यमानमिति यावत्। ...

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि—क्त। ...

अवक्षीणा स्त्री० ...

अवक्षुत न० अव+क्षु—क्त। ...

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप+क्त। ...

अवक्षेप पु० अव+क्षिप—भावे घञ्। ...

अवक्षेपण न० अव+क्षिप—भावे ल्युट्। ...

अवक्षोभ पु० अव+क्षुभ—घञ्। ...

अवगणित त्रि० अव+गण—क्त। ...

अवगत त्रि० अव+गम—क्त। ...

अवगम पु० अव+गम—भावे अप्। ...

अवगाद पु० अव+गद—घञ्। ...

अवगाह पु० अव+गाह—घञ्। ...

अवगाहन न० अव+गाह—ल्युट्। ...

अवगीर्ण त्रि० अव+गॄ—क्त। ...

अवगीत त्रि० अव+गै—क्त। ...

अवगुण्ठन न० अव+गुठि—भावे ल्युट्। ...

अवघोष पु० अव+घुष—भावे घञ्। अत्यन्तघोषे।

अवश्य त्रि० न वश्यः। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणाविष्टसौ "अवश्यकरणस्याकरणाभिवृत्ति" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै—डमु। १निश्चये २अशक्यनिवारणे च। "अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनु "अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि" इत्युक्तेः कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। "अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा" नैष०। अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्य टिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै—क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै—ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्यायकणास्तीर्णाश्चारुमुक्ताफलत्विषः" भट्टि। २अभिमाने च। पृ० ह्रस्व अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि—ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्व्वापरीभूतं व्यापारकलापं पाकादिशब्दवाच्यं" सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तन्भ—क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टिः" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ—घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्"। सुश्रु०। कर्म्मणि घञ्। ३स्तम्भे, "रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा" रघुः "न पर्य्यङ्कावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्य्यात्" सुश्रुत ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्वान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन—घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्या सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेशः। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगतः, वसति वा। अव—भावे असिच्। १रक्षणे न०। कर्म्मणि असिच्। २यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६,२ "अवोरक्षणं युष्माकं यशोऽन्नं वा" वेददी०। गमने च "आवा रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्य्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च "एतत्ते रुद्रावसं तेन" य०३,६१ "अवस शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्यं चोदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि० अव+सन्ज—क्त। १संलग्ने। "जानुजानुमध्यमवसक्तेति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवसक्ते सक्थिनी यया कप्। १पर्य्यङ्कबन्धे "शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनु "अङ्गिना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन" किरा० १२,२२,टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी—क्त। विहगानां पतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो—कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अवस्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि० अव+सद—कर्त्तरि क्त। १विषादप्राप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतामनतमिस्तमभात्" माघ। ३स्वकार्य्याक्षमे च

अवसर पु० अव+सृ—अप्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्यवक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे ऐकान्तिकेऽवकाशे च। "शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः" कुमा० "अन्योन्यदर्शनप्राप्तिविक्रमावसरं चिरात्" रघु "अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यः" माघः।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। अर्द्धरात्रे तत्र हि काले सर्व्वे आलय एव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप—णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज—घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियतामिति २कामचारानुज्ञायां "अवसर्गः कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। ३स्वतन्त्रतायाञ्च। [चरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप—अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप-णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च जैनानां कालभेदे हेम० सच दशकोटिकोटिसागरसम्मितः।

अवसाद पु० अव+सद—घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्य्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "वैद्याधनावसादो वा रोगी वा स्यादधीरकः" "स्वरावसादो मुहुरेक" इति च सुश्रुत।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद—णिच्—ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष शोक परित्यक्ता

मार्त्त्यमीक्षाणवाशिभिः” रघु । ३ स्खलितेमे ४ व्याप्ते [illegible]

अवलीढ त्रि अव+लिह-क्त । १ भक्षिते २ व्याप्ते ३ जिह्वा [illegible] च । [illegible] ” [illegible] । [illegible] च रघुः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।

अवलुञ्चन न अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने ३ [illegible] ४ [illegible] “[illegible]” [illegible] च । [illegible] । [illegible] च ।

अवलुञ्चित त्रि अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते छिन्ने

अवलुण्ठन न अव+लुठि-भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परिवर्त्तने (लोटा)

अवलेख पु अव+लिख भेदने भावे घञ् । [illegible] “ [illegible] पिशुन [illegible] ।

अवलेप पु अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्वे “[illegible]” माघ । “[illegible]” माघ । “[illegible]” माघ । ३ लेपे ३ भूषणे ४ [illegible] च ।

अवलेपन न अव+लिप-भावे ल्युट् । १ लिप्ते २ [illegible] ३ [illegible] ४ गर्वे च । करणे ल्युट् । ५ [illegible] ।

अवलेह पु अव+लिह घञ् । १ जिह्वयास्वादने । कर्म घि ञम् । २ [illegible] च । “[illegible]” इति सुश्रु । [७ अवलेह्यौ इत्य ।

अवलेह्य त्रि अव+लिह-कर्मणि ण्यत् । जिह्वयैव आस्वा-

अवलोक पु अव+लोक-भावे घञ् । दर्शने [illegible] [illegible] वा पु ।

अवलोकन न अव+लोक-भावे ल्युट् । १ दर्शने, २ अव-लोकने च । “न [illegible]” रघु । करणे ल्युट् । ३ चक्षुषि ४ नेत्रे च । “[illegible]” रघु ।

अवलोकित त्रि अव+लोक-कर्म णि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त । २ दर्शने च । अवलोकितेश्वर पु बुद्धभेदे पु ।

अवलोकिन् त्रि अव+लुक-लोक वा णिनि । द्रष्टरि स्त्रियां ङीप् । [illegible] “[illegible]” इत्यादौ ।

अवलोप पु अव+लुप-घञ् । १ कर्त्तने २ नाशने ३ [illegible] “[illegible]” माघ । [अवलुप्ते ।

अवलोम पु अवरं लोम यस्य [illegible] वा । [illegible] ।

अवल्गुज पु [illegible] । [illegible] (हाकुच) २ [illegible] स्त्री ।

अववध पु अव+हन-भावे घञ् । [illegible] । [illegible] “[illegible]” माघ १।७।११। [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अववाद पु अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ निदेशे ३ विश्वासे ४ [illegible] च ।

अवश त्रि नास्ति वशः [illegible] । १ [illegible], २ [illegible] ३ [illegible] च । “[illegible]” रघु । [illegible] “[illegible]” इति च [illegible]

अवशङ्ग त्रि अव+शङ्ग-क्विप् । [illegible] “[illegible]” माघ १।१८।२।

अवशातन न अव+शद-णिच्-ल्युट् । १ नाशे २ छेदने [illegible] । [illegible] इति [illegible]

अवशिरस् त्रि अवनतं शिरोऽस्य ब । [illegible] ।

अवशिष्ट त्रि अव+शिष-क्त । १ अवशिष्टे २ [illegible] ३ [illegible] च । “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] इति रघु ।

अवशीभूत त्रि न वशीभूत । अनायत्ते । [illegible] ।

अवशीर्ष (क) त्रि अवनतं शीर्षं यस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] “[illegible]” इति [illegible] ।

अवशेष पु न अव+शिष-भावे घञ् । १ [illegible] २ [illegible] च “[illegible]” [illegible] । [illegible]

अवशोष पु० अव+शुष–भावे घञ्। अत्यन्तशोषे।

अवश्य त्रि० न वश्यः। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणाविषयो "अवश्यकरणमाकरणमिति वृत्ति" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै–डमु। १निश्चये २अवश्यनिवारणे च। "अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनु "अवश्यम्भाविन्यर्थे मे सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि' इत्युक्ते कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। "अवश्यमव्यनवद्यपक्षा" नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्य टिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्तयो" भाभा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै–क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै–ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्यायकणास्रावावात्तसत्रामलस्त्रिषः" भट्टि। २अभिमाने च। पृ० लुक् अवश्यायोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि–ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः" सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तम्भ–क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टिः" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ–घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्"। सुश्रु० कर्मणि घञ। ४स्तम्भे, "रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा" रघुः "न पर्याप्तकावष्टम्भमादाय धारणामि गुरुसन्निधौ कुर्यात्" सुश्रुतः ५सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्तान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन–घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्या सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेश। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगतः, वसति वा। अव–भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्मणि असिच्। ३यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११, ६,२ "अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा" वेददी० गमने च "आवां रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च 'एतत्ते रुद्रावसं तेन' य०३,६१ "अवसं गच्छेन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्य चोदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि० अव+सन्ज–क्त। १संलग्ने। 'अनुजानुमध्यमवसक्ता ति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवबद्धे सक्थिनी यया कप्। १पर्यङ्कबन्धे "शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनु "अङ्घ्रिना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन" किरा० १२,२२, टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी–क्त। विहगानां पतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+शो–कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अवस्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि० अव+सद–कर्त्तरि क्त। १विषादमाप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतामवतमिस्रमभात्" माघ। ३स्वकार्याक्षमे च

अवसर पु० अव+सृ–अप्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्यवक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादककाले ६कालविशेषेऽवकाशे च। "शशस सेवावसरं सुरेभ्य" कुमा० "अन्योन्यदर्शनमप्राप्तेविक्रमावसरं चिरात्" रघु "अवसरमधिगम्य त हरन्त्य" माघ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। यद्बरालि तत्र हि काले सर्वैं आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज–घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्ट क्रियतामिति २कामचारानुज्ञाया "अनवसर्गः कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। २स्वतन्त्रतायाञ्च। [चरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप–अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप-णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च बौद्धानां कालकाले हेम० सच दशकोटिकोटिसागरवर्षमितः।

अवसाद पु० अव+सद–घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "मेदायसमावसादो वा रोगी वा स्यादधोगतः "स्वरावसादो घुर्घुरकः" इति च सुश्रुतः।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद–णिच्–ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष शोकः परित्यक्तः

संज्ञावसादः" रामा०। ६कार्य्यावसानमात्रे च।

अवसादन न० अव+सद् णिच्–भावे ल्युट्। १विनाशे २कार्य्यावसानमात्रे उत्साहभङ्गे ३सर्व्वविध्वंसने च "अवसादयत्वेव [illegible] "[illegible]" इत्यादिना [illegible] दर्शितः "[illegible] [illegible]" इति च मनु दर्शितम्।

अवसान न० अव+सो–ल्युट्। १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां ४मरणे ५शेषे च। "न योगिन्न [illegible]" "विरामोऽवसानम्" पा० "शीतापगमे [illegible]" [illegible] "दोषावसाने [illegible]" "[illegible] दिवावसानम्" "दिवावसानोदयनापत्याम्" इति च [illegible] [illegible] पाणी पाणी हरिः [illegible]। "दिवावसानकाले" [illegible] [illegible] "आधारे ल्युट्। ६स्थाने। "[illegible]" रामा० १२ ३१ "[illegible]" [illegible]।

अवसाम न० [illegible] [illegible] अच् [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अवसाय पु० अव+सो–घञ्। १समाप्तौ, २शेषे ३निश्चये च। [illegible]। [illegible] ४निश्चितार्थे च [illegible]।

अवसायक त्रि० अव+सो–ण्वुल्। १विनाशके २समापके च।

अवसित त्रि० अव+सि–क्त। १समाप्ते २ज्ञाते ३बद्धे च

अवसित त्रि० अव+सो–क्त। १समाप्ते "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" कुमा०। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। २ज्ञाते, ३[illegible] ४[illegible] ५[illegible] च [illegible] [illegible]। अव+षि–क्त। [illegible] त्रि।

अवसुप्त त्रि० अव+स्वप क्त। १सुप्ते २[illegible] ३[illegible] च।

अवसे अव्य० अव [illegible] [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]" ऋ० २. १०।

अवसेक पु० अव+सिच–भावे घञ्। [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] च।

अवसेकिम पु० [illegible] [illegible] [illegible]+इमप्। [illegible]।

अवसेचन न० अव+सिच–ल्युट्। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्म्मणि यत्। १निश्चेये २समाप्ये च।

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द–आधारे घञ्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], १स्कन्धावारे, २आक्रमणे च

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट्। १[illegible] २आक्रमणे च।

अवस्कर पु० अव+कॄ–अप् सुट्। [illegible]। "[illegible]" पा० "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] च। "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

अवस्कव त्रि० अव+स्कु–अच्। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] २. ११ ३।

अवस्तरण न० अव+स्तॄ भावे ल्युट्। १विस्तारे। "[illegible] [illegible]" [illegible] १,८,११।

अवस्तात् अव्य० अवर+अस्ताति अवरस्य अवादेशः [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible], [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]

अवस्तार पु० अव+स्तॄ–घञ् [illegible]। (परदा) इति ख्याते १[illegible] २[illegible] च।

अवस्तु न० [illegible] न त० [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अवस्था स्त्री० अव+स्था–अङ्। १[illegible] [illegible] २[illegible] च। [illegible] च [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दर्शितः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दर्शिता। [illegible] दर्शिता" "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "इति च [illegible] [illegible]

आषष्ठवर्षपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम् । आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्धं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्ताश्चतस्रोऽवस्था । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अवस्थास्तिस्र एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्थाभेदा उन्नेयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः । दशाविशेषोयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसन्तापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशा कामदशा" सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता । एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोऽपि । "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः" इति च सा०द० । "अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः" रघु । "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि वा" पुरा० "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा० २आकारे च । "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः" रघु । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त । १निवेशिते २स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य त्रि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अवस्थितियुक्ते ।

अवस्थित त्रि० अव+स्था-क्त । १वर्त्तमाने २स्थिते "अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनु ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने ।

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट् । क्षरणे शब्दा० ह० । अवस्यन्दनीय वस्त्रादौ त्रि० ।

अवस्यु त्रि० अवो रक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेच्छायुक्ते । "सम्भारिरवस्युरसि दुवस्वान्" ता० ब्रा० । "ईशानामवस्यवे यविष्ठ" ऋ० २,६,६, "अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छवे" भा० ।

अवस्रंसन न० अव+स्रन्स-ल्युट् । १अधःपतने, २च्युतौ च ।

अवस्रंसित त्रि० अव+स्रन्स-णिच्-क्त । १दलिते २पातिते च ।

अवस्वस् त्रि० अवस्त सते क्विप् । १ध्वंसनशीले २खण्डिते च ।

अवस्वत् त्रि० अवो रक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य व । रक्षणयुक्ते ।

अवह त्रि० न वहति वह-अच् न०त० । नद्यादेः स्रोतःशून्ये १देशे "सर्व्वाश्चतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकजलाञ्जलिमुत्सृज्य नामगोत्रे गृहीत्वोत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधायेति" आश्व० गृ० "अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति" गु०त०रघु० । २तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च शिवतत्त्वसुधाब्दे ।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त । अल्पाघातेन विलुपीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पावघातेन विलुपीकरणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते धान्यादेः विलुपीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २पुप्पुसे च । "वपावसावहननमाभि क्लोम यकृत् प्लिहा" या० स्मृ० "अवहननं पुप्पुसः" मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि ण । १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३निमन्त्रितविप्रादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिविरनयने च । "ततोऽवहारं सैन्यानां तत्र तेषाञ्च भारत !" भा०भी०प० ६विरामे ७निवृत्तौ च "क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाञ्छामपसंसतात्" भा०श्रा०प० ।

अवहारक त्रि० अव+हृ-ण्वुल् । १स्थानान्तरनायके २निवारके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४जलजन्तुभेदे पु० ।

अवहार्य्य त्रि० अव+हृ-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तरनेये २अवश्यदेये । "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हतः अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनु "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं षट्पणं दम" मनु । ३समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहलति अध स्थित्वा ऊर्द्ध्वं स्पृशति अव+हल-विलेखे ण्वुल् टाप् अत इत्वम् । प्राचीरे क्षारावली । [“यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १मृदुहासे २उपहासे च ।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त । सावधाने सावधाने ।

[illegible]” रामा० । [illegible] च ।

अवसादन न० अव+सद् णिच्–भावे ल्युट् । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” इत्यादिना [illegible] “[illegible]” इति च [illegible] ।

अवसान न० अव+सो–ल्युट् । [illegible] च । “न [illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] । “[illegible]” [illegible] “[illegible]” इति च [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अवसाम न० [illegible] । [illegible] ।

अवसाय पु० अव+सो घञ् । [illegible] च । [illegible] च [illegible] ।

अवसायक त्रि० अव+सो–ण्वुल् । [illegible] च ।

अवसित त्रि० अव+सिच–क्त । [illegible] च

अवसित त्रि० अव+सो–क्त । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] च [illegible] । अव+सि–क्त । [illegible] त्रि० ।

अवसृष्ट त्रि० अव+सृज क्त । [illegible] च ।

अवसे अव्य० [illegible] । “[illegible]” ऋ० १ । ३० ।

अवसेक पु० अव+सिच–भावे घञ् । [illegible] । [illegible] च ।

अवसेचन पु० [illegible] । [illegible] ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्मणि यत् । [illegible] च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द–भावे घञ् । [illegible] च

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट् । [illegible] च ।

अवस्कर पु० अव+कृ–अप् सुट् । [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] च । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अवस्कन्न त्रि० अव+स्कन्द–क्त । [illegible] “[illegible]” ऋ० १ । ११ । ८ ।

अवस्तरण न० अव+स्तॄ–भावे ल्युट् । [illegible] । “[illegible]” [illegible] ६, ६, १६ ।

अवस्तात् अव्य० [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible]

अवस्तार पु० अव+स्तॄ–घञ् [illegible] (परदा) इति ख्याते [illegible] च ।

अवस्तु न० [illegible] । [illegible] ।

अवस्था स्त्री० अव+स्था–अङ् । [illegible] च । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” [illegible] “[illegible]” इति च [illegible]

आषष्ठवर्षपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्धं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्तावस्था। जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अवस्थास्तिस्र एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तद्रूपभेदेनावस्थाभेदा ऊह्येया। सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयो "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयो। दशाविशेषोयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च। उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशा कामदशा" सा॰द॰ उक्ता कामदशा दशविधाः। मल्लिनाथेन तु "दृङ्मन सङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशताऽरति। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता। एव दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोऽपि। "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः" इति च सा॰द॰। "अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः" रघु। "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि वा" पुरा॰ "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्या पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा॰ २आकारे च। "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः" रघु। [२स्थापने च।

अवस्थापन न॰ अव+स्था–णिच्–पुक् ल्युट्। १निवेशने

अवस्थापित त्रि॰ अव+स्था–णिच्–कर्म्मणि क्त। १निवेशिते २स्थापिते च। [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य॰।

अवस्थाप्य त्रि॰ अव+स्था–णिच्–पुक् यत्। निवेशनीये ल्यप्।

अवस्थायिन् त्रि॰ अव+स्था–णिनि स्त्रियां ङीप्। अवस्थितियुक्ते।

अवस्थित, त्रि॰ अव+स्था–क्त। १वर्त्तमाने २स्थिते "अस्यामपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् मन्त्रानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनु।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था–क्तिन्। अवस्थाने।

अवस्यन्दन न॰ अव+स्यन्द–ल्युट्। क्षरणे गणा॰ छ। अवस्यन्दनीय तद्भवादौ त्रि॰।

अवस्यु त्रि॰ अवनोरक्षणम् इच्छति–क्यच्–उन्। रक्षणेच्छायुक्ते। "यम्भारिरवस्युरसि द्युवस्वान्" सा॰ भा॰। "ईशानामवस्यवे यविष्ठ" ऋ॰ २, ६, ६, "अवस्यवे रक्षणमिच्छवे" भा॰"।

अवस्रंसन न॰ अव+स्रन्स-ल्युट्। १अधःपतने, २च्युतौ च।

अवस्रंसित त्रि॰ अव+स्रन्स–णिच्–क्त। १दूषिते २पातिते च।

अवस्वस् त्रि॰ अवस्रंसते क्विप्। १भ्रंशनशीले २च्युते च।

अवस्वत् त्रि॰ अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य व। रक्षणयुक्ते।

अवह त्रि॰ न वहति वह–अच् न॰त॰। नद्यादेः स्रोतःशून्ये १देशे "सव्यावृत्तो व्रजत्यनभिघ्नमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकं नवाञ्जलिमुत्सृज्य नामगोत्रे व्याहृत्येताभ्यामि वासांसि परिधायेति" आश्व॰ गृ॰ "अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति" गृ॰त॰रघु॰। २तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च पिष्टतिशब्दे।

अवहत त्रि॰ अव+हन–कर्म्मणि क्त। अल्पाघातेन वितुषीकृते

अवहति अव+हन–क्तिन्। अवघाते अल्पावघातेन वितुषीकरणार्थे व्यापारे।

अवहनन न॰ अव+हन भावे ल्युट्। अवघाते धान्यादेः वितुषीकरणसम्पादके १व्यापारे। अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट्। देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २फुप्फुसे च। "वपावसावहननमाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या॰ स्मृ॰ "अवहननं फुप्फुसः" मिता॰।

अवहरण न॰ अव+हृ–ल्युट्। १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च।

अवहस्त पु॰ अवरं हस्तस्य एक॰ त॰। हस्तपृष्ठे हेम॰।

अवहार पु॰ अव+हृ–कर्त्तरि घ। १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च। भावे घञ्। ३निमन्त्रितविप्रादिभ्यो द्रव्यहरणे। ४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिविरनयने च। "ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत!" भा॰भी॰प॰ ६विरामे ७निष्ठत्तौ च "क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धादस्मान्नपश्यताम्" भा॰ द्रो॰प॰।

अवहारक त्रि॰ अव+हृ–ण्वुल्। १स्थानान्तरनायके २निवारके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च। (हाङ्गोर) ४जलजन्तुभेदे पु॰।

अवहार्य्य त्रि॰ अव+हृ–ण्यत्। अवहरणीये १स्थानान्तर नेये २अवश्यदेये। "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनु "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं षट्पणं दम मनु। ३समाप्ये च।

अवहालिका स्त्री अवहलति अध स्थित्वा ऊर्द्धं चलति अव+हल–विक्षेपे ण्वुल् टाप् अत इत्वम्। प्राकारे हारावली। [("यत्रापहालावर्द्धनतत्कृतोऽपि" गीता।

अवहास पु॰ अव+हस–घञ्। १मृदुहासे २उपहासे च।

अवहास्य त्रि॰ अव+हस कर्म्मणि ण्यत्। उपहास्ये

अवहित त्रि॰ अव+धा–क्त। कृतावधाने सावधाने।

[illegible]

न० । "अपशुष्कमश्रोतममनोऽतेजस्कम्" शत० ब्रा० पूर्वार्थे'ची अवाङ्वौ अवाङ् अवाचो इत्यादिभेद । कालाद्यर्थे प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादावर्थे अव्य०। अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोप पूजार्थत्वे तु न नलोप । उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुति । ८तद्रहिते च "दुष्प्राव्यो-ऽवहन्तेदवाच" ऋ० ४,२५,६, अवाचः स्तुति रहिता भा० भवादौ च । अवाचीनस्तत्भवादौ त्रि० । तिसृभि-र्भस्त्रावाचीनविला" ता०ब्रा०"अवाचीनविला अवाङ्मुख-विला"भा०। दिगा०यत् । अवाच्यस्तत्भवादौ त्रि० ।

अवाच्य न०वच-ण्यत् न कृत्यम् न०त० । १दुष्टवचने, "अवा-च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता २वचना-नर्हे,निन्दनीये त्रि० ३अकथनीये च "अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि योभवेत्" मनुः अवाच्+भवार्थे यत् । ४अवरकालादौ भवे त्रि०। ५अभिधावृत्त्या बोधयितुम शक्ये च । "अवाच्यत्वादिक तस्य वच्मि व्यञ्जनरूपणे" सा० द० । यदुद्दिश्य कथ्यते ६तद्भिन्ने च ।

अवात त्रि०नास्ति वातो यत्र । १वायुशून्यदेशे वा-क्त न०त०। २अन्यैरनभिगते च "यन्यजवातोऽस्तृत" ऋ०६,१६,२० । वातव्यापाररोधणशून्ये "न रुष्यन्ते युवतयोऽवाता" ऋ०१,६,७ "अवाता वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-तया अशुष्का" भा० ।

अवाञ्चित त्रि० अव+अनुच-णिच्-क्त । अवनमिते "तप-नाच्छया सङ्करवाञ्चितान्" माघ । [देशे सिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भव यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् त्रि०वद-णिनि न०त०स्त्रियां ङीप् । १अविरोधिनि २अवदनशीले च। [कादष्टमेकमावफल किल"भा०स०प०

अवान त्रि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ "अवानमशु-

अवान्तर त्रि०अवगतमन्तर मध्यम् प्रा०स० । १प्रधानान्त-पातिनि अङ्गादौ,२सामान्यस्य विशेषे ३प्रसङ्गागते च "इय फलश्रुति नि श्रेयसपरमपुरुषार्थ साधनपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविमुखतयाऽवान्तर कर्मफले कर्मसु रुच्यर्थतो-त्पादनमात्रम्" श्रीधर'। यथा "पिब निम्ब प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबा-लक," पुरा०।"तपसामवान्तरां दीक्षामपश्यन्"शत०ब्रा०।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । "दिशो पार्श्वेऽ-वान्तरदिश पर्शव" छा०उ०।

अवान्तराम् अव्य०अवान्तर+बा०आम । सर्वमध्यपातिनि । "तदेतमवान्तरामात्मानमुपश्रयते" इति शत० ब्रा० ।

अवापित त्रि० वप-णिच्-क्त न०त० । यस्य वपन न कृत तादृशे आरोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च । अव+वप-णिच्-क्त-३मापिते च । "विपमा कुशकच्छना-मवापिता" नैष० ।

अवाप्त त्रि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । "नानवाप्तमवाप्तव्य' त्रिषु लोकेषु किञ्चन" गीता । [मवाप्तव्यम्" गीता ।

अवाप्तव्य त्रि० अव+आप-तव्य । प्राप्तव्ये । "नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । "तप किमेद तद-वाप्तिसाधनम्" कुमा० "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्" सा०द०।

अवाप्य त्रि० अव+आप ण्यत् । १प्राप्ये। "ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यश्च" यद्धनम्" मनु । न वाप्य । २आरोप्ये ३अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

अवाम न० । न०त० । वामभिन्ने १दक्षिणे "अवामे वामार्द्ध" नैष० । वाम प्रतिकूल सुन्दरो वा विरोधे न०त० । २अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३अशोभने च त्रि०।[ऋ०१०,४,७

अवाय पु० अव+इण् अच् । अवयये । "अनवाय किलोदिने"

अवार न०न वार्य्यते जलेन वृ-कर्म्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक् तीरे। [भावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० । निषेधा-

अवारणीय त्रि० न वारणीय वारयितुमशक्य । वारयि-तुमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च रोगा सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्याम । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवा-र्य्यताम् । रसायनाद्विना वत्स । तान् शृणुष्वेकमनाः मम ॥ वातव्याधि प्रमेहश्च कुष्ठमर्शोभगन्दर । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-कित्स्या महागदा ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमि-ज्वरै ॥ मूर्च्छातिसारहिक्काभि पुनश्चैतैरुपद्रुता । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्न कम्पाध्मानमिपीडितम् । नर रुजार्त्तिमन्तश्च वातव्या-धिर्व्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा । पिडकापीडित गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्न प्र-स्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्र हतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीत कुष्ठ ह-न्तीह कुष्ठिनम्॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोथातिसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्व्विनाशयेत् ॥ वातमूत्रपुरी-षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ प्रशूननाभिवृषण रुद्धमूत्र रुजान्वितम् ।

[illegible]

अवहेल पु० अव+हेड्-अच् [illegible]

अवहेलन न० अव+हेड् [illegible] ल्युट् [illegible]

अवहेलित त्रि० अव+हेड्-क्त [illegible]

अवहृत त्रि० अव+हृ-क्त [illegible]

अवाक्पुष्पी स्त्री० [illegible]

अवाक्प्राण [illegible]

[illegible]

अवाक्शिरस् त्रि० [illegible]

अवाक्श्रुति [illegible]

[illegible]

अवाङ्मुख त्रि० [illegible]

अवाङ्मनसगोचर पु० [illegible] "प्रभावात् ... भूतिं" [illegible]

अवाच् त्रि० [illegible] अव+अञ्च-क्विन् [illegible]

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ० । तथाच बीजे—व्रीह्यादौ पञ्चाहं, रत्ने—सुवर्णप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षदशाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्याहर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हं । स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । "अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृतिः ।

अविक्षत त्रि० क्षत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । "विक्रीय प्रतिदेयं तत्तस्मिन् कालेऽविक्षतम्" स्मृतिः ।

अविचित त्रि० नास्ति विशेषेण चितम् चयोऽस्य भावे क्त । विशेषचयशून्ये "अविचितास आयुधा सुवीराः" ऋ० ७, १२२४ । बा० दीर्घमत्वे । अविचीय तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविचीय इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तु न शक्य क्षिप—क— । विक्षेप्तुमशक्ये । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धावृक्षे ।

अविगन्धा स्त्री अवेरजागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अवनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचार परम्पराप्राप्तत्वमेति" सुश्रु० । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविग्न पु० विज—क्त न०त० । (करमचा) १करमर्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः" हरिः । न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च । मैर्हि देवानां विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्ब्बकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा-"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" सू० "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुत ? । 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग' श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथये परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्' एवम् इदमपि—इति । आह,—"ननु एवं सुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति" । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवतां उपचरन्ति,—यम दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयाम । तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा "इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, "तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य'—इति, तथा च, "विश्वासनानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति । आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत" । उच्यते, अमररसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा० । "आधिपत्याच्च" सू० । "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्स्येत, स च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारज्ञापयेव स्मृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्र,

[illegible] ।

अपारपार पु० [illegible] ।

अपारपारीण त्रि० [illegible] ।

अपारिका स्त्री० [illegible] ।

अपारित त्रि० [illegible] ।

अपारीण त्रि० [illegible] ।

अपार्थ त्रि० [illegible] ।

अपाष्ट पु० [illegible] ।

अपावृत् त्रि० [illegible] ।

अपासङ्ग त्रि० [illegible] ।

अपासिन् त्रि० [illegible] ।

अपास्त न० [illegible] ।

अपाश्रि त्रि० [illegible] ।

अपि अव्य० [illegible] ।

अपिनद्ध त्रि० अपि+नह् क्त । [illegible] ।

अपिनद्धदोरक पु० [illegible] ।

अपिकर्ण त्रि० [illegible] ।

अपिकक्ष त्रि० [illegible] ।

अपिकार पु० [illegible] ।

अपिकार्य त्रि० [illegible] ।

अपिजात त्रि० [illegible] ।

अपिजाति स्त्री० [illegible] ।

अपिनिय त्रि० [illegible] ।

अपिनीत त्रि० [illegible] ।

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ० । तथाच बीजे—व्रीह्यादौ पञ्चाह, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताह, स्त्रियाः—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाह, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्याहर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्य ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे । स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । "अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृति ।

अविक्षत विक्षत नष्टः भोगादिना दुष्टो वा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । "विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्" स्मृति ।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त । विशेषक्षयशून्ये "अविक्षितास आयुषा सुवीरा" ऋ०७, १२१४ । भा° दीर्घसत्त्वे । अविक्षीण. तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविक्षीण इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्य क्षिप—क— । विक्षेप्तुमशक्ये । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धाष्टचे ।

अविगन्धा स्त्री अवेर्च्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अवनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वमेवेति" शक्ता० । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविग्न पु० विज—क्त न०त० । (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्याः यथा धामादिकर्मभि" हरि० । न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च । तैर्हि देवानां विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च यच्चापूर्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा—"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" सू० "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुत ? । 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इद देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अय याग श्रूयते, सम्प्रदान च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति । आह,—"ननु एवं सति, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति" । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयाम । तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिण सव्यश्च हस्तो भवति । तथा "इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् सङ्गृभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, "तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य"—इति, तथा च, "विश्वासमानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति । आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत" । उच्यते, भ्रमररसभोगिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा० । "आधिपत्याच्च" सू० । "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्र,

अच्छारी चरवयाद विवरामवरामिना । ववयोक्चरावडो बहाडो योगिवदति। तस्माद् विम भूर्भे मयोद्यमानुयहूना । नार्वमहानिव मयोनारविवार मीडिवम् । "विवि पूर्वनावत्र मर्वेनिहरारदिवम् । वतात्मविं विवन्त बेते विवविनोऽपि ना । मीनारिदिवोऽमारमाव नरेन विवती भर । यो कुहरोभा वयाबो कुरि न मायानवयाद् । पिनं गोन योवायो तं भरी चमि मानरम्। किवामारविनाचार्य भूद विवाभवयोनम् । ववयोवचारविन भीन भर बरवति भूरः । भारविवाव प्रयाभर्व विज्ञानुवरवीन व । योवयोस्विनारेव भर वरयति भूरः । मावन्भूवविनारावीं भीन भूरविनीविवम् । विवेवेव भर इवयवीयारो विनायमेत् । एवमावयवारे वारपूज मावभिवीविवम् । कृत्रेन बहु भैरवं बच्चा वृत्तीव मानवम् । मानपव विवरावादि वेपविनुवा । बयवि इवंवतव इति योवय वैवर । भापार्थ बहुविवाद् वदिविवावकृविवम् । एवावावावादि विरुविवनवेमम् । मास्व इत्यवी बव बाख वेलव मानर । बाख बहुवरदर्मी न भास रोमी विवहति । वोविव वरीपव नवयोयोहितेमन । एवापाद्व दिवी इवा एवविवी विवहति । नमारवववूमयो ना योववोववो भर । भार्यविनु एवम्वत्रमारेन विवहति । महावीरावनावव मयोव वविवम्मम्। वेनामारादविज्ञानीवयचारो विनायमेत् ।

अपारपार इ बारावयोपीर वारयोवयोवरेवयो वव वर्वमावायन् नवमुवति यहरे ।

अपारपारीण त्रि अपारपारं गच्छति+ख । वारपाविचि।

अपारिका स्त्री नास्ति पारि यत्र । अपाति, वह वरिदृन व तेन बवनूवनायवयान्तम् ।

अपारित त्रि न वारित । पविविते "प्यायेन वैववारो इयामित" भाव । [अपारि ।

अपारीण त्रि अपारं बच्चति ख । अपारवनवभिवार

अपाश त्रि न पार्श्वं । अपारपीवे । "अपारेषु वे ववाभारवो वायवार्यदवान् इव ।

अपाहट इ "इतोवेन इव" विना बयनीवा बकावते । बनारं एविवाव गुहवर्या व काविव "वामुवो इत्य-योववारी ।

अपाङ्ग त्रि योष्-बवारये बवतिन् । बवारो । विषमा दीए बनीरव । बचारी ।

अपासङ्ग त्रि न पर्योऽस्य। एवादिवी बबे एवौवमें वा।

अपासिन् त्रि न बवति वन विवि न व । विवावीव विवे । विवा वोर् ।

अपाहाय न न वावम् । वरविव विवायुते ।

अपाह्य त्रि न व । योवुवयम ।

अपि इ वन-वम् । एवर्थे एववचे एवरे इवरे "बवामवि वववापि मोवाविवनाववः" विववर्ववचनी वयव् इवाद् विद्वर्वे" इति न वत् एवमी वेवूविवनवे भवो च । एववावा वी ना वोद्। वार्वे वन् । वविवद्यार्वे । बावरी इरोविवा वन्। वाविवमन् बहुवारी न ।

अपिकक्ष इ अपि+कक्षे वन्य । विववती । विव वप न इ० । एवपविवे वोवे त्रि ।

अपिकर्णोरव इ बविवके वैवने इव वववीवा । बवाव पुवायवेव देवे वैववावयवे वेवदीवरे ।

अपिकक्ष्याम त्रि न व । बावानूव्व वनुनव वनाव बवेहूरविववभा" इतीइरा ।

अपिकष्ट त्रि न विवव बाकुवा । बाहुवविव एववि नारिवि न "ववविववाव मावनीवोववो वोव 'वविवयोऽविवतादि" वविः ।

अपिकार इ बवावे न इ० । विवारवावे न न । विवाएनुवं । विवरव वरिवारवेऽ वारवर्व ।

अपिकार्य त्रि नविवार । विवावविव वरिवाविवनवन "वविवार्यविवववदि वीना । विवार्वव इ न मनुवोदवमूवं विविव वायाविवमम् । विविवइनवलेव ववा बवीवविवारएव इति मावर वव नारार वावमवन्य विवार्ववर्वनन् वविन एवरार्य एवावव वूरवावापाद् वर्वनारविवार्वेवेन ।

अपिकृत त्रि न विवा । वरिवाविवनवर्य ।

अपिकृति स्त्री बवावे न व । विवारावावे न न एविवर भूवे न । "एवावोवावा भूववयो वी "भूवाती एविवरं वा वा ।

अपिक्रिय त्रि नास्ति विविवा यत्र । विवारवन ।

अपिक्रीत त्रि न विवीत । विवीववादि वावविवेववी इन बवावंवें बवे इववीवेऽग्नि वावविववी बवा बीव विवीव वा विविव बवे वाववरी बवेद् । योवर्वर्वव बहुवर्व इवाद्ववदीव वा वइ । बीनाइववववव इवविवेवे विवाइवयवाविवेयोपाद् । "एवंवव

प्राङ्गमाणत्र्यहाद्दिमासिकम् । लोहायोवाक्त्वरत्नक्षौदोष्ट्र पुंसां परीक्षणम्" या॰ स्मृ॰ । तथाच बीजे—व्रीह्यादौ पञ्चाहं, रत्ने—सप्ताहमाकादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये यद्युभये मत्या-हत्ते यक्यते इत्यवगम्यते एतच्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एव विक्रयस्यानुशयकालविशेषोऽन्यविषये बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि॰ विक्रेतुमनर्हे । स्मृतिभिर्निषिद्धविक्रये लाक्षालव-णादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । "अविक्रेयस्य विक्रय" इति ।

अविक्षत विक्षत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न॰त॰ । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । "विक्रीतं प्रतिदेयं तत्तादृशमविक्षतम्" इति ।

अविचित त्रि॰ नास्ति विशेषेण चितम् चयोऽस्य भावे क्त । विशेषचयशून्ये "अविचितास आयुधा शरीरा" ऋ॰७, १२२४ । वा॰ दीर्घमस्य । अविचीत तत्रैव कर्म्मणि क्त न॰त॰ । अविचीत इत्येव ।

अविचिप त्रि॰ विक्षेप्तुं न शक्य क्षिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ये । सार्घे कन् तत्रैव । [अजगन्धाख्ये ।

अविगन्धा स्त्री अवेरजागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि॰ न॰त॰ । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि॰ न॰त॰ । अनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचार परम्पराप्राप्तस्य नेति" प्रक्रा॰ । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि॰ ।

अविग्न पु॰ विज—क्त न॰त॰ । (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि॰ नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाग्राह्ये "अविग्रहा गतादिस्था यथा धामादिकर्म्मभिः" हरिः । न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यस-मासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु॰ नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च । वैदिकदेवाना विग्र हवत्त्वं खण्डितं तच्च सप्रापूर्व्वकं जै॰सू॰ भाष्ये च दर्शितं यथा-"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"सू॰ "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवता सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवताया, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भो-क्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चिद् अतिथेः परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति । आह,—"ननु एवं सुवता, विग्र-हवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगत भवति" । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुत ? । स्मृते, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-वती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विग्रह-वतीं देवताम् उपचरन्ति,—दश दण्डहस्तामालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-चारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थदर्शनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति —"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणं सव्यं च हस्तो भवति । तथा "इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् सङ्ग भ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, "त्रिरियोनो यवोदर सुमाऽकरम्यसो मदे । इन्द्रो दत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवां उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-हवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उप-हरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य"—इति तथा च, "पिवा समानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति । आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत" । उच्यते, अमरसभोजिनो देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्? । देवतायै हवि प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा॰ । "आधिपत्याच्च सू॰ । "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-र्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तानेव स्मृति द्रढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः

मज्जरी यथयमाप विरूमाक्षरोमिमा । मर्वेवोम-भराज्ञो मजाहो योनिमवति । प्रमात् क्रिय मर्य मर्वे मनोज्ञमथामुग्गया । कार्यं महाफलि मनोमाविकार यौषितम् । रोति पूर्वमायड मर्वेषुरहारीदम् । मनामित विभ्रव मेरौ निर्णयबोऽविमा । मीमासैदोः मरभाव मनेव निवसौ मरः । मौ मुगरोमा यथामो मुदि मभामूनवाम् । मिम मप्रेव मोमक्षेषु यं मरो मनि भाननम् । मिमायाविमावार्ता भूय मिमामवोय मम् । मनोमरातिव भीव मर ववर्मित मृतः । वानिनाम भवानव मिश्रामुमदीव म । मोमबोधित-वाञ्छ मर वर्गमि मृतः । मायमूर्वविमावार्थ बौव मृतविवीक्षितम् । सिवेव मर रदमस्तीयारी मिमावेत् । एतामयमयेररत्तु मावमिमीक्षितम् । मरू म यत मिश्रर्म नमया मनौष मामनम् । मावप्रय मिमायावित्वमविमूयमा । मनसि हर्षमवत्र मुनिन मोमदममियः । मायायां मनीमवत् मार्वविमावक मिवम् । मवामामवमासिर मियवमिसेवत्ससु । मावज दमनमोमय मावजमेयर मावमा । माव मदामहर्षी म मावदोषो मिवमदमि । मौविव मरोमाय महमी-मौनिवेषया । रमामार्व दिर्मा मया रदमिमी मिवमजि । मयामयमूवयो मा मौमयममयो मर । मानमिमु रवम्बयामहेन मिनवति । महमोमदमामयमा मदीवं मविवसयम् । मेतामयायत्रिमोमयमयारो मिमावेत् ।

मभारपार पु मभारवर्मविमीर मारमोषरयोर्मयमी मरा मर्ममायाम् जनमयुवमि वदरे ।

मभारपारीय त्रि मभारपारे मव्यविमव । मारमामिमि ।

मभारिका स्त्री मारिया मारि यत । मयामि रमा मरिमुत म लत्र मदमधमवामवानम् ।

मभारित त्रि म मारिता । मनिमिहे "मायेम मेनरयौ दर्शनिर" मावा । [मिमार ।

मभारोय त्रि मभारं मर्हति च । मभारेममोमवार

मभाप त्रि म मार्गा । मभारमोरे । "ममरेषु मे मुदा-मावधा मामममार्मसम् माव ।

मभावृ पु दितीयेन त म विमा मयमोमा ममामते । मभावर दमिरमाव मदर्मा म मामिन मापुम मरम मिमयो ।

मभावम् त्रि मोमृ मयवारमे मर्मनिर् । मयमारे । निमो मीद् मोरदम । मभावमो ।

ममासम त्रि म मामोऽस्य । मदरदिगि मम रवौरौ प

ममाक्षिन् त्रि म दर्शि मय मिनि म म । मिमारि मिमे । मिमा मोद् ।

ममास्तव म म मासनम् । मदर्भिम मिमायते ।

ममाम त्रि म म । मोदमयम ।

मभि पु मय-दम् । रमर्वे २मवारे ३मै ४मो "मदामदि ममदामि मोवामिमसामवम" मिमर्दे ममारी ममम् दयाम् मिवदो" इति म मम ५मो मैमूमियममो मवयौ म । रमयामायो मी म दो । मावैं मम् । मभिमदावें । मवारी दवेधिमा मम मायिमम् महाधारो म ।

मभिकट पु मभि+मदूर मदम् । मैमयमी । मिम मम म म० । रममयिमे मौमे त्रि ।

मभिकटोरम पु मभिकटे मेमवि मैम मरमाविमा । मरम एतमयीव मैमे मैमर्मवायमे मैमहमी मरे ।

मभिकत्यम त्रि म म । मामायवम यमहाय ममय मनेमुरमिमुमया" मैमौदरा ।

मभिकस त्रि म मिमयौ मामुरया । मामारमिम १मर्म मामिमि म "ममनमिमवमार्व मामवेमोमो मोव । "मभिमदोऽमिमवारो" मवि ।

मभिकार पु मयारे म म । मिमरामाने मयर ।
मिमारमूमम । मिमरम मभिमामवेहा मामव ।

मभिकार्य त्रि मभिमाय । मिमामामिम मभिमाभियुयाय "मभिमायौंमिमवमायो मौमा । मिमार्यु रम मनु मोर्मदमूर्व मिमियु मायामिवमाय । मिमिवदामोमे मवा दरयोदिमिमारया इति मामाय मम मवारी मायामारमुमय मिमारमवर्मसमयु सभिम ररमा रमवम मदुमयमायायामु मर्ममारमिमार्यमवैर ।

मभिकाम त्रि म मिमया । मभिमामिमुमयमे ।

मभिकृति स्त्री मयारे म म । मिमारायामे म मामैर मृमे म । रमोमयोमायो मुदमामो मी मयमे दविमीमा मा मा ।

मभिक्रिय त्रि मामि मिमिया मम । मिमयम ।

मभिक्रीत त्रि म मिमीम । मिमीमयामि मायमोमे मम मयाये मेमो रमयमीमम मायमिमयो मय मिमोम मा मिमिमु मम रामरमो मवेद् । मोमामरम मद्दार्थ दमायमायदीम मा महा । मोमारमरम दमाभिमेरे मिमामामरमयामिमेमीमाया । मर्मम

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ०। तथाच बीजे—व्रीह्यादौ दशाहं, रत्ने—सुवर्णादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्याहर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषो द्रव्यविशेषे बोध्यः।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिभिर्निषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः। "अविक्रेयस्य विक्रयः" स्मृतिः।

अविक्षत विक्षत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न०त०। १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च। "विक्रेयं प्रतिदेयं तत्तस्मिन्साङ्गाविक्षतम्" स्मृतिः।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त। विशेषक्षयशून्ये "अविक्षितास आयुषा सुवीराः" ऋ०७, १२९४। वा दीर्घमत्वे। अविक्षीणः तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त०। अविक्षीण इत्येव।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्त क्षिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ते। स्वार्थे कन् तत्रैव। [अजगन्धाख्ये।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः।

अविगर्हित त्रि० न०त०। १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त०। अनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वेनेति" कुल्लू०। [२अछिन्नभिन्ने त्रि०।

अविघ्न पु० विज—क्त न०त०। (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्था यथा कामादिकर्म्मभिः" हरि०। न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे। नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु० नास्तिकमीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। तैर्हि देवानां विग्रहस्य खण्डितं तच्च शङ्कापूर्ब्बकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं यथा—"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" सू०। "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति। कुतः?। 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चिद् अतिथये परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति। आह,—"ननु एवं सति, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति"। उच्यते, भवेद्, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुतः?। स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवतां उपचरन्ति,—यथा दण्डहस्तामालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्द्दिमानं कल्पयामः। तथा अन्यार्थदर्शनम्, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति। तथा "इमे चित् इन्द्र! रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन्! काशिरित्ते",—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, "तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानाम् देवतां गमयति,—"अद्धीन्द्र! पिब च प्रस्थितस्य"—इति, तथा च, "विश्वासनानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्" इति। आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत"। उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते। कथम्?। देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा०। "आर्थपत्याच्च" सू०। "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचयमाना च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तावेव स्मृतिं द्रढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानाम्, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः,

देवे मोघे वृथा इत्यू इति यथा "देवानयु यत्र नमः न देवयु देवानयु इत्यू भवते" इति । यथा स्वकथनात्मा सर्वदेति प्रयुक्तत्वात् एव हि करोति प्रतीत्य देवा इति । यथा कथयति तत्र योगस्य वर्णयति प्रयोगस्य काल सर्वयोगस्य देवानयो वचनु कथेन वचनु इति । यथा यथार्थदर्शनं कादि कालनिमित्ति प्रवादो देवानु प्रीणाति इति सर्वो प्रीता दद्युर्मे निवर्तति इति वा । "सर्व तेन कृत्स्न इ । सर्वो" देवताः तेन कथेन वचनात् न इयति सर्वमपि यो देवतानु इत्यत्र वर्तते इ वा कथेन कथ्यमानि । कथनु एवइ भावयति ? । स्वकथनात्मा करोति हि देवा वर ममं इत्यादि इति तथैव कथनादेव आदि इत्याति वर्णयति कथेनकथयति प्रयोगेन कथा इति । यथा कथात्मकवचनु इत्यनेन सर्वं दर्शयति, "न इयु कथेन न विना न वचना न हर्तं योजयति यथा कर्मा । देवतानु वा निवर्तयति याचति कथनात् कविता मन्त्रवर्णानि" इति यथा "यत्र कर्मणु इत्यू भवता वर्णयति सर्वमिति" इति यथाद् कविदेवेन प्रकरणेन देवता कारयति या योगा यथा तत्र प्रवर्तति तेन कथया वाचितार्थिनि तत्र वचन देवे यद् मेघे प्रवर्तति न यद् यत्र प्रयाजवर्णादि देवतादिवदु वायवते । या हि प्रवर्तति ? इति यथा कथा यत्र न यदु यथा" वा । "यदि वा कथमानादवर्णं प्रयाग वायुयते देवताहि" इ । "यदि वा इति यथो वायुयति । न चैतदिव यज्ञे देवता प्रयोगिनो इति "कथयन् प्रयाज वायु" कथनीवस्तिदु वायुमयु । कथं ? । "यद्युक्ता वायु यदु हि कथ इत्यादि यदु प्रयोगवसु एव यत्र इत्यादि प्रयोगवदु याग यज्ञपूर्वक न मन्त्रवादिना वायवते, यज्ञस्य वचनिनामानाद् यदु याग न देवताः" । कथं वायवते ? । दर्शपूर्णमासयो वरवानेव विधे न "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति यथा "ज्योति ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, कथयन्ति हि यर्थादेव सर्वविध्यात्मा न देवताः । "यद् इन्द्रियस्य अमावस्य । यत्रैव विधु "प्रयाजे देवताहि" इत्यादि हि प्रतु वार्तिकयो दृश्यते प्रकरण यथाप्रयत्ने न प्रयु प्रयाजे प्रवर्तते, यथाद् न देवता प्रयोगिनो । अत यत्र "यत्र देवताप्रत्ययेषु"

इति न तत्र वाक्येऽन्यान् यज्ञवती प्रतिपदार्थे प्रकरणे वा योगस्य देवतार्थ यावद् वार्तिका भावयति । भवतीत्येषु प्रमादेन प्रकारेण । अथ न यथा कथया भवति न देवताः । अत इति देवतानां वाक्य भवति । देवतार्थानि देव न इति भवति तत्र न इदानीं इदानीं न वा यदि । न न भवति देवताः, यथाद न देवताप्रयुक्ता वार्तिकाभ्यो वा इ. यथाप्रयत्नं वार्तिकेना वा यावती यदे यावन्ते यदि वदन्ति । यद्—यदिर्देवताना वा पूर्वमाणवताना योति भवती—इति न योग यद् एव प्रतिपादन. एव पूर्वमाणपूर्वा सर्वं यद् हि यथन् यद् प्रयोगमं तथाद् सर्वं प्रयोग यद् । यदि यदिम् सर्वे नियमवती देव यजे न—इति यथावतीव यदि, न हि यदिवती यजुर्वार्थे न दानं यदि न भवति—इति । यद यत्र यथाप्रयत्नाकार्यदर्शनीयमात्मा यदि न इति । अत यद्यैवकार्यार्थानुपपत्तः—यज्ञेन वर प्रतिविधान यावदर्थं विधानयु भवतीति—इति प्रमाणयु भवति ते न यथार्थेनायं वैदेश्य—इत्येव प्रमाण । यदा यदि वैदेश्य न इति यथार्थमपूर्वं यदि प्रमाणयु—इति । यद्वा—ये वाक्येनयमेव यथार्थ यागान् यजति देवाय यद् यदिभूत ये हर्षितया यज्ञादि, देवो यद् यदिमयु । यदि न यज्ञान् यदि पूर्व भवति । यत्नाद् यत्र एव यदि । यत्रादीनि यदिमयु एव । यद यज्ञार्थेवयत् यथा—यदा ये दर्शितयु इत्यू । यदाम्—इति । यद् यत्ये—यद यज्ञे दिवती—इति" यज्ञ इतिवो इयता प्रयत्नवि यत्र इति । यथाद यावदाय इतया प्रयत्नवा न यजेते याद यदि यती यदि एव ये पूर्व यदीवन— इव न यायती—इति इयता भवतीदं, भवती यथा यत्र ते यदीवन —इति यद भवती यदाव यते यदि यदादि न यद् यथादीवन इति इययेदेव, यथादेव यावदा वा यद यद् यावद् वा यावद्यादिना, यादिनो यद यावदीनो यावतीयु । यदा यद—यद् यदर्थं यो यदि यावु यत्र यदाव —इति यदाने, देवयु यजतीवयु यदि यथादोषो देवता यथावेद न च, यदीयाद् यदेव-यत यवते, प्रयत्नावात् । यदथाद् इय यथाद यदि

कल्प्यते इत्यपक्षीणा इति चेत् । तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यत्र, यथा, 'दश दाडिमानि षड़पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विपश्चान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येव गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनाया दृष्टादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्य्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव । अपिचाक्पक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयितव्यम्, यश्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्य्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थं, अस्माभिः इन्द्रकर्म्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन धार्य्यते । यथा "इमे द्यावापृथिव्यौ हुते अपारे यत् संस्पृशासि कथञ्चनहो ते पूजितो स्तुति ,, इति सन्तमिव स्तुतिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति न इदं वचनं, "इत् महान् कार्षि" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव कार्षि, स महान् इति, अन्यार्थस्तव कार्षिरस्ति इति, अन्य तव कार्षिर्महान् इति । "सता हि स्तुति उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोग, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभि । विष्टी ग्रावाण सुकृत, सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुख रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवताया । तथा, "तुविग्रीव इन्द्र, इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, ग्रीवास्तुति अर्थापत्ति, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्ते । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्द सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातु, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्य वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यन्ते तुविग्रीवादि, 'अन्धसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्ति, एतदर्थोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षौ ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वो रोमवत्त्वम् अक्ष्णोः पिङ्गलत्वम् आह, न बाह्वक्षिसत्तामधिगमयति च । यदपि अक्षिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षु सम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् स्तौमिव चक्षुष्मत्ता स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुत एतत् अवगम्यते? । चतुर्थीनिर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यम्भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येव च उद्दिश्येत चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविप्रकृष्टत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हवि क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अक्षरसभोजिन्यो देवता—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हवि प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैष दोष, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता—इत्यवगम्यते—इति । तन्न, स्मृते मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेत विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्व, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्राय विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्याम,—भाक्त एष शब्द—इति । 'तत्र आह,+—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव—इत्यध्यवस्याम '—इति । तन्न

कल्प्यते इन्द्रपदीला इति चेत्'। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यत, यथा, 'दश दाडिमानि षड़पूपाः' इति। यस्यापि च एष पक्षो, विपक्षवान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुपचमाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्य्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव। अपिपक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति। तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इद देवतारूपं साधयितृतमं, यज्ञेतमादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्य्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, इष्टोतवन्तो वय तव इन्द्र त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थं, अस्माभिः इन्द्रकर्म्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्य्यते। तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् संस्थाःसि मघवन्नहो ते पूजितो सदि", इति सन्तमिव सुष्टु स्तुत्यर्थेन वदति,। तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इद वचन, "इत् महान् कायि" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव कायि, स महान् इति, अन्यार्थस्तव कायिरस्ति इति, अन्य तव कायिर्महान् इति। "सता हि स्तुति उपपद्यते इति चेत्"। नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति सयोग, पौरुषविधिकैरङ्गै तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा' "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभि। विद्वी ग्रावाण सुकृत, सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति। तथा, "सुख रथ युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवताया। तथा, "तुविग्रीव इन्द्र, इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम्। न च, ग्रीवास्तुति अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्ते। अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्द सम्बन्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभि सम्बन्ध यातु, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्न च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्त्यते तुविग्रीवादि, 'अमत्रो मदे इट्टगो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्ति, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति। यदपि वचन,—'बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाहो रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च। यदपि अभिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षु सम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् स्तौमिव चक्षुष्मत्ता स्तुत्यर्थम् उच्चारयति। कुत एतत् अवगम्यते?। चतुर्थीनिर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यम्भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येव च उद्दिश्येत चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च। तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इद ख्यापयति—इति, न च, इद भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम्। यदपि मनुष्यपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविपक्षत्वेन प्रत्युक्तम्। अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत। न च, मधुकरीवत् अक्षरसभोजिन्यो देवता—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम्। तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हवि प्रत्तं नीरसं भवति—इति। मेघदोष, वातोपहत नीरसम्भवति—इति, शीतीभूत च। न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथ दास्यति?।—इति। यदुक्तं, मनुष्यपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता—इत्यवगम्यते—इति। तन्न, मनुते मन्त्रार्थवादमुखत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिमेत विनियोगमर्हति, तत्तस्य स, न च ग्राम क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता। तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम्। यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवता ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्याम,—भाक्त एष शब्द—इति। 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेव—इत्यध्यवस्याम'—इति। तन्न,

प्रमत्वात् प्रमाणात् द्वेषाभाववत्त्वाभावात् अधिकारः सम्भवति च न प्रमो नाधिकार। वेदेऽपि द्वेषाय द्वेषानां सर्वथापि वेदेऽपि च अवश्यं परिहार्यत्वात् अधिकारेण। किं चाज्ञा यथा हिंसा करोति तथा यदि चारम्भात् अधिकारी भवति इति न च न हिंसनी भवति, न परामिमानम् आहरत्येव न चाभिमानात् विधिबोधो भवति। यदि च न च दण्डदर्थ वस्त्रनाम बोधकत्वात्, अभावविरोधात्, सर्विवादोऽपगच्छति सर्विवादे च सम्भवति न सम्भवाभावात् ऐहिकी इति भवते। न च हिंसा सर्वेण सम्भवति का वर्धी यदि परोऽपि। अतः अनुपपत्त्यार्थदर्शनैर्दाहि प्रतीयते न इति। अत आरम्भात्वोऽभिः वद अभावादर्शन सर्वं प्रीता द्वयस्य म् इति वद, अभाव विरोधाभावात् इच्छिन्न अधितिष्ठेत प्रकाश यथा "इह वर्णम् एकः प्रकाश अधिकारिणि" इति वाच वेदस्य अधिकारी विचारणम्। अथात् वेदस्य न अधीतिना इति" वा । "अधिकारी वदुपत्तमनमपात् भवति ज्ञानस्य प्रीति-प्रापकत्वात्" कु०। "यद्यपि अधिकारिन् इति वद् परिहार्यम् अधिकारम् अधिकारिणः चाद अधिकारी किं वद प्रीतिरिति अधिकारी परिचरिता तथा प्रीयते तथा वर्णवत् इति। लोके एव वा कार्यम् इति वद अधिकारो रीयते वद वस्तरं वद वर्ण न रीयते न तद् तथात् चाधिकारम् इति वद भवति अथातः प्रीतिविचारणं। अथात् विचार अधिकारि वारणाम्। अवोप्रहा विविधं भवति इति तेषां विपक्षत्वोऽपि तथा महापूर्वं द्वेषानां विपक्षस्य वा कार्ये प्रहाणे च अवधारित तथा। "विरोध सर्वथापि वेदाभेद-प्रतिपत्तेर्वैभाव् भा कु० "अतिव यदि विपक्ष-बलादनुमानेन द्वेषादीनां प्रिमातविपदोषस्य विपक्षत्वाद्विमातदिविद्यादोषादपि अधिकारि-वेन बोधोऽनुमानत्वादि न च सम्भवति। तत्र मुमुक्षोरेवमुत्र अवधारितविचारप्रयत्नोऽपि वैदान्-वति विरोधः कथात् ? अनेकाधिकारेऽपि स्वकारी द्वेष-अनोन्मुमुक्षोरेवमुक्तार्थसिद्धि सम्भवति। अथैव स्वयमस्ति ? स्वयात् । अथापि "यदि द्वेषा॰" ? इत्यत्र अन्य अन्य श्री च यदा च अन्य श्री च वाक्येऽपि विरुद्ध" कथमेते ? इत्यत्रो इत्यत्रो अधिकार

सर्वेषामेवे भवति प्रयोजन हेतु इति सुधी अधिकारी द्वेषाभावो मुमुक्षुत्वादधिकारप्रयोजक। तथा सर्वत्र च योऽपि प्रयोजनस्याप्येव 'अधिकारी वेद' इति वाच इति प्रार्थितवत्वात् देवानां इच्छती अन्वेष अथवा मुमुक्षुमेवाधिकारमर्थयति। तथा श्रुतिरपि "आत्मा वै वेदव्यापि अनुपि वरदर्म। मुमुक्षोरेव तत्र अत्र अधिकारीत्युक्ते। प्रायः अधिकारात् वैदिक वैदिकप्रकार करोद्। अभिषेक इत्यादि कर्मो रचित्रमयापि" इत्येवा टीका प्रायाधिकात् अधिकारे बोधिकारादि मुमुक्ष-देवकरोऽवेधि" इत्यादि विद् अधिकारावधिकारो द्वेषानाम्। अधिकारप्रतिवक्षितमाराद्वैषा द्वेषा अधिकार प्राप्तात अधिकार प्राप्त कारेन मुमुक्षुत्वात भवति, सर्वेव न इत्यादि अधिकारिणोऽपि भवति। अतैव अधिकारेर्दैव्यादिविज्ञावतः व्यापा। विपक्षत्वादि अधीत अधिकार अधिकारिणी भवति। अधिरेवोऽपि चाधिकारेऽपि न मुमुक्षुत्वात् भवति तथा अधिकारोऽपि द्विविधोऽप्यपो मुमुक्षोव्यते। अधिकारी विपक्षाये-तत मुमुक्षुत्वात भवति तथा अधिकारोऽधिकारे व्याप्यो मुमुक्षुत्वात् यते अधिकारोऽधिकारावधिकार-स्वाधावक विपक्षबोधो द्वेषादिषु अन्यः च च इत्य मुमुक्ष अधिकारत्वेऽपि विपक्षत्वम् इति द्वेषानां न विविध सर्वेण विपक्षते" वा । "अन् इति वेदाः अथात् अधिकारावधारणात् च । "का वाच विपक्षत्वे द्वेषादीनामधिकारे अधिविरोधः भवति, अन्ये च विरोधा अत्रैव कथम्? अधिकारिण किं अत्र कार्येण अधिकारादधिकारानीतादि वेदस्य आधार्य अधिकार। अतापीत् विपक्षो द्वेषाप्तुमान वाचा अधिकारेण बोधायामुमुक्षोवेनाधिकारिणोऽपि इत्येव मुमुक्ष इत्यादि विपक्षत्वादधिकारादिवत्स्वयमधिकारी वेदि विभाग मुमुक्षोव्य मार्गेणाधिकारस्य प्रतीक-वाक्ये अधिकारे अन्ये प्रायाणा विना वद विरोधाधा-दिति वेदाधिकारिणि विरोधः कथात्? अन प्रायाद् अधिकार किं वैदिकाधिकारात् वाधिकारम् भवति। अत अधिकार अत इति अधिकारम् अधीनमधिकारे अधिकार अत अधिकारमतेः। यदि च यदि वाच वैदिकाधिकारस्य अन्यो मुमुक्षुत्वा अधिकारात विरोधः अत्रे परिहारः ? आत्मा अधीतस्य अधिकारादि द्वेषादय इत्येतेऽपि अधिका इत अनुपलब्धत्वात् अधिकारे अधिकारादि अधिकारे अधि-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्य्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्म्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते" भा०। "ज्योतिषि भावाच्च" सू०। "यदिदं ज्योतिर्म्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्म्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेतनतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविषयेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्धः पदार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थग्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य" भा०। "भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि" सू०। तुशब्दः पूर्व्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्य्यो भावमधिकारस्य देवानामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवादिव्यामिश्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याद्यप्रतिषेधाद्यपेक्षितत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्व्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्व्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" तथर्षीणामिति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्विष्य सर्व्वांश्च लोकानाप्नोति सर्व्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि" च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्य्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथेः ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति"। स्मर्य्यते च "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम च" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथाह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थग्येन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्। न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति यथा 'न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं" विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

[illegible]

इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनक तत्स्वत्वाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादि पद-योगजपपदविभक्तिरेव अन्यथा नम स्वस्तिस्वाहा-स्वधेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् नैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय प्रसङ्गाच्च” इन्द्र सद्स्वास इत्यर्थवादस्य “इन्द्रउपासीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात् देवस्व नाददीतेत्यत्र देवशब्दस्य त्यक्ते विष्टाना देवत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन निरूपितत्यागस्य श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात्। नच वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिमच्च इति वाच्यम् वीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि प्रकाशितशिवेश्वराद्युपेतत्वहिम्य ह्यविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहार। वीजाक्षराणां हविस्त्यागि स्ये नात्युद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्र वीजाक्षराणां नानात्वा दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिमच्छ्वायवक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तथापि न शक्तिरिति वाच्यम्-मात्स्यादिना भिन्नशरीरेषु चैत्रत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वम्। ईशानश्च तद्भिन्न एव”।

अविघ्न न० विघ्न कार्य्यप्रतिबन्धकम् अभावे न०त०। १विघ्नाभावे “अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” रघु “अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा०व०प० न०ब० २विघ्नशून्ये त्रि० “अविघ्न गच्छ पन्थानम् रामा०। अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य०।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न०त०। विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचारः अभावे न०त०। १विचाराभावे “अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृति न०ब०। २विचारशून्ये “अविचारपुरे देशे य पलायति जीवति” हितो०। अवीनां चारो यत्र। ३मेषचारणयोग्ये देशे न विगतश्चारो दूतो यस्य न०ब०। ४चारयुक्ते त्रि०। [विवेकाभावेनाकृते।

अविचारित त्रि० न विचारित। इद कर्त्तव्य न वेति

अविचाल्य त्रि०न विचाल्य अन्यथा कार्य्य। अन्यथाकार्य्यभिन्ने स्थिरैकरूपे। “अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वच” भा०व०प०।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा०स० न०ब०। विशेषतोज्ञानशून्ये १सञ्ज्ञारहिते २नष्टचैतन्ये। “ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि ” ऋ०८,१००,१०।

अविच्छिन्न त्रि० न०त०। सन्तते। अविच्छिन्न तैलधारा।

अविच्छेद पु० न विच्छेद अभावे न०त०। १विच्छेदाभावे सन्ततौ न०ब०। २विच्छेदशून्ये सन्तते। विच्छेदो नाम एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम्।

अविज्ञात त्रि० न०त०। १विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञात तु यत् क्रीत क्रेता वा यदि वा कृत ” नाविज्ञाते जलाशये” इति च स्मृति अर्थनिश्चयशून्ये त्रि०२यदधीतमविज्ञात निगदेनैव पठ्यते” इति वेदान्त०।

अविज्ञातृ पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षण। १परमेश्वरे जीवेन हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातृत्व कल्पितमिति तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षण। “अविज्ञाता सहस्रांशु ” विष्णुस० २तत्तद्विषयज्ञातृभिन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अविज्ञेय त्रि० न०त०। १अवेद्ये २इदन्तया विज्ञातुमशक्ये परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्वरूपेणा न विज्ञेय।

अविडीन न० न विडीनम्। पक्षिणामाभिमुख्येन गमने

अवित त्रि० अव—क्त। रक्षिते पालिते च।

अवितथ न० वितथ मिथ्या विरोधे न०त०। सत्ये यथार्थे “तदवितथमवादीर्यन्मम त्व प्रियेति” माघ “च प्रावृणोत्यवितथ ब्रह्मणा श्रवणावुभौ” मनुः २तद्वति त्रि०। “अवितथा वितथा सखि। मा गिर ” माघ।

अवितर्क्य न०तर्कयितुमशक्य। तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे। “अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्” इत्युक्ते विपरीततर्केणावाध्य श्रौतार्थः,। २तर्कमात्रेणाविषये च।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्यास्य न०त० स्त्रियां ङीप्। अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्”। ऋ०,२८५,६,। “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपाय अनपायिनीम्” भा०।

अवितृ त्रि०अव—तृच् स्त्रियां ङीप्। रक्षितरि “सखीयतामविता बोधि सखा” ऋ०४,१७,१८, “स नो बोध्यविता” ऋ०७,८९,२।

अवित्त त्रि० न०त०। १अविख्याते। न०ब०। २धनशून्ये त्रि०

अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न०त०। लाभाभावे

तथापि 'रावण च तथाक्षेप वृत्तिवान्' इत्यत्र विभुरे मर्यादया वाचकाद्येषां शब्दानां विविधा लक्षणा 'साधुर्वै चेतिता देवा ताव्देव योग भावयेषेमोरवार्थ च दर्शने वृत्तिरूपवतीति प्रयोजनवत्वदर्शनात् पदार्थत्वात् । यदि तदपि वाचकपाक्येव चेतिता देवता वा चकवेतैमादिशब्द- बकावद्वादर्थमेव लक्षणापन्न प्रतिपद वर्णिविध देवतादिर वर्णवि किंचि तु यदि । वहुतत्र योऽयमत्र वाच्यार्थ तथाचावदयोवरोदार्थं तत्र वदतुपादेयाव गाद् प्रत्यहै । तत्र तथाचामर्थपरित्याग तुषवादेव । यत्र तु वहुवर्ण वाचि तत्र किं तथाचामरापचारात्पूर्व सादा स्वाद् वाचीविशु तथाचामरापिदेवार्थवचनार्थनाद इति प्रतीतिवदर्थाभावानार्थताद्वाचकयोयो न दुषवादः । यतेन यतो मात्रवाद । यदि च विविधिरे देवादिदेवतादि इतीति चोदवद्विदेवैविवदिवद्वादिनां वाहनम् । न हि वाहनपक्षिका इत्यादयवे इति वादोपवित्त चक्षन । न च वैवतव्याबहारार्थ तत्र वर्ते देवतार्थ वरि वदात वक्ती । वास्तवि च तत्र देवतार्थ वरि वर्त्योव वाद् शाब्दात्वेद् व्यवहारविधिरिति । न च यद् वाचवर्षेवाद्यं वचनवीति मन्त्रार्थेनोवैदात् तत्र वाक्यं वक्तार्थनाद्वीरित्याद्येषां अवहननार्थं न तद् वाक्यं वक्तृत्वाभावेन प्रमाणत्व इत्यम् । प्रतिवादवत्ताववि भावनाविना वार्थैव वचनवचनार्थपादत्वात् भवति देवतादिपदादि प्रवर्त्तितम् । अवलम्बवदि वचनवदि यदि वृत्त्यावयवप्रवववि विरुद्धाना प्रवचन् । वदाव मात्रावद्यो देवादि प्रयत्न अवयवीति वदवी । वहु मृ वादित्वयोभवनाविव दृष्टावदि यदि देवादिभिर्वक्तृत्व वावार्थ विधि च वदर्थविव्यवादिवेतु इदानीं च वाक्यादि वार्थेवा: वर्णयोऽर्थीवि मृत्व वदर वाक्यादिदोषा वचनाद् इदानीं च वा वाक्यैवि वचनाविव्याप्य वर्णविवादर्थत् प्रतिवा- नीव वदर भावनादिपरिवादवदर्थं न इत्यादि । तथाद् यतीवचनवादिविवचना देवादि तत्र वचनवृत्ति हि वति । यदि वदवि "वाच्यावाचकवेतादवदेव इत्या दि वोधोऽववितादेवर्थवादिवचना: तत्र वाचो न वचती वाक्यवाव च प्रवाचकन् । यदि च चोदनात्वात् प्रवाचकवाव "इन्द्रमेतीतिवदने वर्षति वदात्वी वोदनुचे प्रवचे । न तत्र दोषो न वदा न वायु: प्राप्त वोधाविवर्त्त वदोद्विति" । वर्णवादि वचनान्त

दर्शनात् वाचकं वाचादीन वाचकमीवताद् इत्यत् । तथात् वक्तृविविवादवक्त्वत् । चोदनाविदिति च यदि वक्ते विरोधवनाभवनात् पुना । तथाहुवचो वक्तादिनो देवादीनां विग्रहत्वाद्युवत: । तथा विवादिवचनात्पृथक्वो देवादीनामदि मन्त्रादिवचनादि- वाद । तथादिर्दर्शनात्वेवैवोववये इति"वा । विग्रहादिरदेव"विग्रहोऽविवर्त्त वोभरेवर्णेव वक्ता । वक्तृत्वाविवेवद् वद्वे विग्रहादिवदिदि वाच वि तत्र वर्णवं वाचत्र वेद मतेव वोवावाचाने दूर्वले दर्शितम् । वाद्विवादवचनादि देवानां विग्रहत्व वैवनन्य भावाविवत् तथा "इदं देवासर्वि इन्द्रवतीतिवादी वोवे प्रयोजनादिवद्धतीवनीव वादाविवर्णवादनवचनेन वीतिवे वद्धावाददि- मूलविवदवेविवद: प्रयत्न इन्द्र वचनाव इत्यादि- विविवदविवाद्गुणोऽनादत्त वर्णवदम् । तत्र वनादे तत्रानवनादवववा "वज्रहस्त च पदार्थदिवि" नीवाद वादादेव प्रतिवाद नदेव तथार्थादा विना "इन्द्र वर- वाच इत्यादिवावचवेन वर्णविवर इति वेद न इन्द्र वक्तव्य" इत्यादिविविदवदवचनादिवचनादिरो वाचकं विना वदवाचवैद्यादिपदवात्मनवादत्वाद इ विहवदवचनवदेव प्रतीयमानवर्तमानादिविवादचैव देवा वदविरुद्धत्वात् वचनवादिवदर्थवैवतावैवधीक वर्णितानेन तथा वर्णिवनां देवतावनादात् वादि च विवाद वा इत्यादिवदो देवतावद- वनवदे । विवादिवदनाना वर्णोवत्तेन वद्वे वैवा- वनवादिवदैव प्रयत्नवादपरवादिवदेवाना वदवादव- देव वाचकं विना वैवर्ण देवा । तत्र देवादीनां वा- वीविदेव वाचनादवर इति वाद्वीविविदिति वेद न हीवे इत्यत्र वद्वहनत वाचकदोवनादिनाद् तथावनवादव वर्णिवदे वचनेविनाद् वचनेवनादिविवनवादा- देवानां वाचीन प्रतिवाचनाचवत न भावारणवचनवद् वाचनादेव वदाहार्थे वैवदा वविवानं वा विवेदव वा वर्णिविवीविना प्रतिवादवत्तारणम् । तत्र दावक- वादिवचनव वदोदिवाद्विदेवमादव । देवा वेदवा वावि वाचावनात् विना देवतादिविवयवर्णवदाभीविवनं देवताद्व इन्द्रादेवादिवदवैव देवा । वादवर्णिववादव वर्णे इनिवादवचनादवद् वचनो इति विवदवी वदि- वाचना न वर्णनात्मदेव । न वेन्द्रादेवेन इति वाच।

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति। "न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः" सू०। विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिर्बन्धपर्य्यायस्य दुःखभोगस्य कारणाभावात्। अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा०। पुनः शङ्कते। "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः। अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा०। परिहरति। "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू०। "पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति। अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यादिकमप्यस्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः" भा०। एवं क्षणिकविज्ञानवादनिरसनेन वेदान्तिमतसम्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम्। यथा "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्" सू०॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्य्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्य्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः। प्रकृतिरिति मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवं अविद्यास्थानीयप्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाच्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह। "समानं प्रकृतेर्द्वयोः" सू०। "यस्तु तत्र प्रकृतेर्मूलकारणत्वविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः। एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि। "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः। अत एकस्याः अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या। तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता। "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजामयोरिति" कौर्म्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौणोत्पत्तिस्मरणात्। अविद्यायाश्च क्वापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात्। तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव साधनाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति। अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे व्यवस्थितमतो न नित्यत्व-हानिः। अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः। "यत्र प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः। तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिर्नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति। तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम्। यत्तु। "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव। परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम्। एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति। पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासनार्थमेवानूद्यते। अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम्। मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम्। एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी स्मृता"॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तास्त्वङ्गप्रजाः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः। किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः। अथ द्रव्यगुणकर्म्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा०। वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ९२ पृष्ठे दर्शितम्। इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा। तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदभाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते। 'मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वरः" इत्युक्तेः 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम्। मायानाश्च मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि। अतएव आविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम्। स्वस्वान्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्तज्ज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्ति-

"अद्धमविज्ञाय्यान्यरति मा ० व । "अविज्ञायाकाले" भा । शान्यार्थे च । न ब । स्वार्थेऽन्यत्र अज्ञाभ्यर्थे च लि अव्ययी । स्वार्थार्थे वैवार्थार्थे च व्यय

अविज्ञाय ह न विवेकेन अवतो रक्षणार्थेषु अन्वर्थेषु मा ब न ब । वार्दे दार्थेषु ।

अविधुर त्रि नञ्-धुर् भिन् तेन अवधार्यम् भेदे न बद्ध मा न ब । अविधुरे । "अनागम्य अविधुर अर्थीभिः" न । ८० ॥ "अविधुरा विधुराः सन्तो- षुधा यदि वा कोष्ठे ह अविरक्तोथ ।

अविधेया स्त्री नञ् विधा अस्मिन्नम् । अन्यादिदानां मूषी

अविधुरम न । १८ । नैमित्तिके ।

अविदित त्रि न विदित । अज्ञाते । स्वस्वेवार्दे ह "अनाम- विदितादुष्कमादिविदिताद्नाम अवामनादिति" मणिः ।

अविद्यादिम् त्रि न विद्यो न ब । अवमानवी स्वबाधवी च ।

अविदूर न न ब । स्वीये अनतिदूरे स्वदूर्वि इति त्रि ।

अविदूरम न अर्थोऽन्यद् अवि-दूरार्थे दूरम् न समम् । निकटार्थे ।

अविदूरवर्ती स्त्री न त्रि अविदूरः स्वत्वार्थ अर्थो वस्य सम्बन्धवान् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न ब । विद्याविरोधिनि ज्ञाने स्वार्थार्थे च । अविद्या च अनादि अनादि ज्ञानात्मा । सांख्यादिमते आत्मनात्मविषयविपर्यासात्मिका वा न तत्र भेदः अविद्या तद्धर्मीति प्रादुर्भावात्मना" इति इदं तत्र सर्वोऽपि न "अविद्यास्मितारागद्वेषाभि- निवेशाः" इति पात० सूत्रोक्तानि । अत "न विद्यायुदि द्विजाभावाश्च विद्यायुदि वाक्यार्थविनिश्चिताः" इति स । आत्मनात्मा बद्धते यदा अविद्या "अविदित बहुमतिरेष्ठा अन्यत्र तेषां स्वार्थेऽस्तु निजस्वकात्मा देहादावे यत्र तत्र सम्बन्धे एतत्पुत्रो चीवादे दुःखित्वात्मा सम्बन्धे बहुशः अन्यत्र आदि "आत्मदाताऽनुस्यवादिनियमाद्विपर्यासादि । तादृशारे चीवन्मात्र अविद्यास्वरूपेण विदितेति" विषयप्रवृत्त न तत्र वदन स्वाम ब्रह्मोऽपि चैतन्य, अन्यविषयत्वे हासि- व्यवस्था अन्यथाऽविद्यार्थत्वं न निवृत्तम् । विषयं वरपत् तेन हि नाशित्वमिथोः व्यापारमिति सामे अविद्या चाख्यादिविकारादि दुःखितव्यवहारम् । तदा प्रतियोगं वे चीवे सुखदुःखानि सम्बन्धादि सुखादित्ववासनामयादि अविद्या चर्मस्त्रियादिविरोधि वीवार्थे । यदपि दृष्टिदेशात्

विद्याः यदि यथापि यथार्थविद्या विद्या व्यवहारविधिवत्" स्वरूपविद्याप्रकाशेन नैवार्थविद्याया तदा तत्र आविर्भवितव्या आत्मा दुःखविधिनो भवनाम् ब्रह्मणि भवोऽस्वरूपो विद्योति यथोदितं इह तत्र तत्र वदस्ति यदि कारणं तदा यद्विद्यात्मा तदा भवनाम् स्वस्वार्थवीयत्वेऽमात् दुःखेकत्वाज्ञानात् ब्रह्मा- त्रैधत्वे भवता । पूर्णमात् ब्रह्मणि चैव, स्वस्वात्मसम्- बन्धात् वैराग्यविद्या अविद्या यदा" इतिदानः । अविद्याविषयावादिभिर् "अविद्योपाधि हि पुरुषस्य विश्- वार्थविद्यर्मः । पारमार्थिकव्यवहारविधिनिर्देशानि तत्त्वैः" उपाधिविद्या अविद्यादिज्ञानभेदेन इतर्थं वार्थो तत्र नाति तत्रापि पारमार्थिकार्थेऽपि विज्ञानात्मवादिविद्या वर्ते तत्र अविद्याविषयाः । अतएव मांसे विद्यामनु । यथा "नाविद्यातिरोभावतया स्वभावोऽयम्" इत "अविद्या- योऽपि न वाचाद्वयमेव वाच्यमादिदानां "नैवार्थि- यामा भवनामात्मेन तदा तथात्मोऽयम् न हि मानसा धर्मं प्रथम् । यत "न विरोधो न योगवति वै यत्रो न च वाचव । न बद्धम् न च बद्ध एतेन साधनाय इति "मनसीवो मुख ज्ञानं योगादिभिः वासना । वर्थे तत्र- तत्र तथापि वंशवित्वे तु मानसे दृष्टिवोधो अव्यामवान इति मायायाम् विद्यामार्थेऽस्वरूपोऽपि अविद्यात्मे बोध- व्यापविरोधात् स्वविद्याव्यवहारेण अविद्यादर्शनिवृत्ति विषयात् सर्वत्र सद्भावव्यवहारेणात्मज्ञानात्मवान् वा० "ब्रह्मणे विद्यात्मापि" इह यदि वासिद्याया वदान चीविवदे तदा स्वस्वरूपव्यवहाराद्भवनस्य शानि- वा० । "विद्यामीयदि यानविद्या स्व । "विद्याविद्या ब्रह्मणे अविद्यविद्याप्रकाशमात्मभिरात्मीयम् ह ब स्वभाव तद् अन्यथाविषयं । यथायथ वासिद्धिदीयमानाम् अवाधीर्थ हैं अविद्यायाः दैनिकायेन विद्यामीर्ति । अविद्याया यदि वार्थविज्ञानात्म्य अर्थ विद्यामि दैवविधि भेद मायाभासविज्ञाना ब्रह्मोजरप्राकाश्यता मायायादानविद्याया तत्र दैवैकदिवैक्यानुभवाद् । तत्ता द्व आत्मविद्याभिनिवेशाय मा । मनःपूर्वा न वपूर्वा माया नैवायव्यविद्या । वदद्ब्रह्मरावितौ वा विद्याया ब्रह्मणी"प्रज्ञानघनमात्मा विवर्त्तमयता भेदं" च" "विद्वाँ बद्धत्व ब्रह्मदेव नो विवर्त्त न वा ब्रह्मविद्या यत्र याती न तया मायाविद्यायैव इति वेदिकी । प्रज्ञानाज्ञानमनुष्यवासिनः अन्यविद्याविरोधो भेदाति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति। "न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः" सू०। विरुद्धधर्म्मवत्पदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। अपि चाविद्यायाः साक्षादेव तु संयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः बन्धपर्य्यायस्य तु संभोगस्य कारणनाशात्। अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा०। पुनः शङ्कते। "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवत् वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः। अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा०। परिहरति। "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू०। "पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति। अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यादिकमप्यस्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः" भा०। एवं क्षणिकविज्ञानवादिमतखण्डनेन वेदान्तिमतसिद्धाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम्। यथा "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्" सू०॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्य्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्य्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः। प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवमविद्यास्थानीयप्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाच्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह। "समानं प्रकृतेर्द्वयोः" सू०॥ "वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणत्वविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः। एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि। "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः। अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या। तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता। "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्म्मजानयोरिति" कौर्म्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौण्योत्पत्तिस्मरणात्। अविद्यायाश्च क्वापि गौण्युत्पत्त्यश्रवणात्। तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति। अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्खलितमतो न नित्यत्वहानिः। अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः। "यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः। तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति। तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्म्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम्। यत्तु। "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव। परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम्। एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्य्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणविद्येति। पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कार्य्यत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते। अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम्। मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम्। एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता"॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजा" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः। किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः। अथ द्रव्यगुणकर्म्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा०। वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ८१ पृष्ठे दर्शितम्। इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा। तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदभाजो मायाशब्देनाभिधीयन्ते। 'मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम्। मायानाञ्च मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि। अतएव आविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम्। स्वस्वान्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्तिः

रिति [illegible] । अविद्यापदे [illegible] । [illegible] "[illegible]" । "अविद्यादि [illegible]" [illegible] ॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ॥ "[illegible]" [illegible] । "अविद्यामाद्य [illegible]" [illegible] ।

अविद्वेष पु० [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविधवा स्त्री० [illegible] न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] । १८ ।

अविधा स्त्री० [illegible] न० त० । [illegible] न० त० । [illegible]

अविधान न० [illegible] न० त० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविधि पु० [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविध पु० [illegible] । [illegible] ।

अविनय पु० [illegible] न० त० । [illegible] । [illegible] न० त० । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] न० त० । "[illegible]" ।

अविनश्वर त्रि० [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविनाभाव पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनाभाविन् त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनाभूत त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [[illegible]] ।

अविनाशिन् त्रि० [illegible] ।

अविनीत त्रि० न० त० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविनीय पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनेय त्रि० [illegible] ।

अविन्ध्य पु० [illegible] ।

अविपद् [illegible] ।

अविपश्चित् पु० [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविपाक पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविपाल त्रि० [illegible] ।

अविपुत्र त्रि० [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविप्रहत त्रि० [illegible] न० त० । [illegible] ।

अविप्रिय पु० [illegible] । [illegible] न० त० । [illegible] ।

न॰त॰ । ४अपकारशून्ये त्रि॰ । ५गङ्गेतालतायां स्त्री ।

अविप्लुत त्रि॰ न विप्लुत नष्ट । अविनष्टे "अविप्लुतमनष्ट-चर्य॰ सवर्णा स्त्रियमुद्वहेत्" स्मृति ।

अविभक्त त्रि॰ वि+भज–क्त न॰त॰ । १असृष्टे विभागरहिते २द्रव्ये-३तत्स्वामिनि च । "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भ वेदिति" "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः" इति च स्मृति । ४अभिन्ने एकभावापन्ने ऽर्थे ५अव्याहते अधिष्ठानतया ६सर्व्वव्यापनतया व्याप्ते पाधान्यत्वेन सर्विन् ७वर्त्तमाने च ।

अविभावित त्रि॰ न विभावित । १अलक्षिते २अचिन्तिते शास्त्रप्रभृतिप्रमाणादिना ३सम्यग्यत्नेनातद्भाविते सत्त्वेन ४अप्रापिते च ।

अविमुक्त क्ली॰ वि+मुच–क्त न॰त॰ । १सक्तभिन्ने । "न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः" इत्युक्तलक्षणे २काशीक्षेत्रे न॰ । ३भ्रूद्वयचिबुकान्तरालस्थाने च । "य एषो-ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित" इति जावा॰उ॰ । "आसमेन्ति चैनमस्मिन्" गा॰सू॰ । "आममन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् भ्रूचिबुकान्तराले" भा॰ इमामेव श्रुतिं केचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे "अविमुक्ते कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति प्रश्ने नासीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्य-भिधानात् । "अपरोक्षवचना देवा इत्युक्ते असीतिवक्तव्ये नासीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तक्षेत्रस्य असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्य परितः पञ्चक्रोशात्म-कम् । तद्विवरणं काशीखण्डेऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु॰ अभावे न॰त॰ । १वियोगाभावे । विरोधे न॰त॰ । २संयोगे । न॰ब॰ । ३वियोगशून्ये ४संयुक्ते च । वियोग विच्छेदः संयोगाभाव विभागश्च ।

अवियोगव्रत न॰ अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रत मिदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया । ब्रह्मा चन्द्र द्वितीयायां भक्त्या भुञ्जीत पायस"मित्युपक्रम्य कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिश्च हेमा॰ व्र॰ख॰ तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न॰ विरमण विनाश अभावे न॰त॰ ऋरे मस्य लुक् । विनाशाभावे "एषो यमोऽविरणाय पूर्वीः" ऋ॰१,१७४,८ अविरणाय अविनाशाय" भा॰ ।

अविरत न॰ विरतं विरामः भावे क्त अभावे न॰त॰ । १विरा-माभावे नैरन्तर्ये । कर्त्तरि क्त न॰त॰ । २विरामशून्ये ३सन्तते द्रव्यादौ त्रि॰ क्रियाविशेषणत्वे न॰ । ४कार्य्याद निवृत्ते त्रि॰ । "अविरतदयिताप्रासङ्गसञ्चारितेन" माघ ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न॰त॰ । १निवृत्त्यभावे २विषयादौ–स्थिरचित्ततायाम ३विरामाभावे चान॰ब॰ । ४विरामशून्ये त्रि॰ ।

अविरल त्रि॰ न विरल न॰त॰ । घने, निबिडे । विर-लता च विच्छिन्ति तद्विपरीत निबिडत्व मध्येऽविच्छेद ।

अविराम पु॰ अभावे न॰त॰ । १विरामाभावे २विच्छेदाभावे । न॰ब॰ । ३विरामशून्ये ४सन्तते च त्रि॰ "अनिमिषमविरामा रागिणां सर्व्वरात्रम्" माघ ।

अविरुद्ध त्रि॰ । न॰ त॰ । १विरुद्धभिन्ने २विरोधशून्ये ३एक-त्रसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु॰ विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो वा अभावे न॰त॰ । सहानवस्थानाभावे १एकत्रावस्थाने २एकत्र समावेशे च । "श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा, इति "सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे" पुरा॰ "येन वाऽविरोधात्" कात्या॰ २।६।२६। "नाविरोधात्" कात्या॰५।११।८ । ३विवादाभावे च ।

अविलक्षण त्रि॰ विलक्षणो भेदकधर्मान्वयः विरोधे न॰त॰ । १तुल्यरूपे २भेदकधर्मशून्ये ।

अविलक्ष्य त्रि॰ नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याज उद्देश्यं गरव्य वा यस्य । १व्याजशून्ये २उद्देश्यशून्ये ३गरव्यशून्ये ४प्रतिकारशून्ये च "अविलक्ष्यमसङ्गमपरं कतमम्" किरा॰ । "अविलक्ष्यमशत्रुप्रतिकारम्" भट्टि॰ ।

अविलम्ब न॰ अभावे न॰त॰ । १विलम्बाभावे शीघ्रे । न॰ब॰ । २विलम्बशून्ये त्रि॰ विलम्बश्च कार्य्योत्पत्ति-साधककालप्रागभावः । तच्छून्य अविलम्ब ।

अविलम्बित त्रि॰ वि+लबि–क्त न॰त॰ । विलम्बशून्ये १त्वरायुक्ते द्रव्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे न॰ । "अविलम्बितो द्वितीय" कात्या॰ १०,१,८, ।

अविला स्त्री अव–इलच् । मेष्याम् १नास्ति बिलं यस्य । २गर्त्तशून्ये त्रि॰ । [न॰ब॰ । ३तच्छून्ये त्रि॰ ।

अविलास पु॰ अभावे न॰त॰ । १विलासाभावे २अप्रकाशे

अविवक्षित त्रि॰ न विवक्षित । १वक्तुमनिष्टे २तात्पर्य्या विषयीभूते "वक्तव्यमविवक्षितमिति रघु॰ ।

अविवर त्रि॰ नास्ति विवरं छिद्रं यत्र । नीरन्ध्रे घने ।

अविवाच्य न॰ नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादि॰ यत्र ।

रिति [illegible] । अविनाभावे [illegible] । [illegible] सर्वदर्शन [illegible] "[illegible]" । [illegible] नाशस्य [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अविद्वस् त्रि [illegible] ।

अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविधा स्त्री [illegible] ।

अविधान न० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविधि पु० [illegible] ।

अविन पु० [illegible] ।

अविनय पु० [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविनयवत् त्रि० विरोधे न० त० । [illegible] ।

अविनाभाव पु० विना भावाभावो न भावः । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अविनाभाविन् त्रि० न विना भावयति भावि भू-णिनि । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनाभूत त्रि० न विना भवति भू-क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [अविनाशी [illegible] ।

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी [illegible] ।

अविनीत त्रि० न विनीतः । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अविनीता स्त्री० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविनेय त्रि० न विनेयः [illegible] ।

अविन्ध्य पु० [illegible] ।

अविपद् स्त्री० [illegible] ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । [illegible] ।

अविपाक पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविपाल त्रि० [illegible] ।

अविप्लुत त्रि० विरोधे न० त० । [illegible] ।

अविबुद्ध त्रि० विरोधे न० त० । [illegible] ।

अविप्रिय पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "अविरोधोऽस्मिन्" [illegible] ११११ । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११२१ । [illegible] ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः [illegible] । विवादाभावे [illegible] त्रि० । [illegible]

अविवाहित त्रि० न० त० । विवाहरहिते [illegible]

अविविक्त त्रि० न० त० । १एकीभूते २विवेकशून्ये [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविवेक पु० न विवेकः [illegible] न० त० । [illegible] विवेकाभावे [illegible] विरोधे च [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

अविवेचक त्रि० न० त० । विवेचनरहिते [illegible]

अविशङ्क त्रि० "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" ।

अविशङ्का स्त्री० विशेषेण शङ्का [illegible] न० त० । [illegible] अभावे । न० ब० [illegible] त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविशद त्रि० न विशदः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविशुद्ध त्रि० विशेषेण न० त० । [illegible] ।

अविशुद्धि स्त्री० विशेषेण न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

ञ्चि पुरुषस्य दोषमावच्यति क्रतोऽस्योपरि करिष्यति” शा०कौ०। इति साङ्ख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वनिराचक्रुः तच्च शा०स्तत्रे तद्भाष्ये च मयस्पष्टीकृतम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषो भेदकधर्म्मः अभावे न०त०। १भेदकधर्म्माभावे “वायुमस्त्रादविशेषविशेषाभ्याम्” शा०सू०। २अभेदे ऐक्ये च। न०ब०। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि० साङ्ख्यादिमतसिद्धेषु शान्तघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषस्तय न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां आधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। “तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” इति विष्णुपुराणादिभ्यः। अस्मासमर्थे तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति क्षत्वा धर्मधर्म्य भेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्त सुखात्मक, घोर दुःखात्मक, मूढ मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलसुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति” सा०प्र०भा०। तन्मात्राण्यविशेषाः” सा०का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा–क अलुक् स०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्म्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषितं भेदकधर्म्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे। [२असंक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि० वि+श्रम–क्त न०त०। १विरामरहिते २सतते

अविश्वसनीय त्रि० वि+श्वस–अनीयर् न०त०। विश्वासकरणायोग्ये। [नेदविश्वस्ते विश्वसेन्नातिविश्वसेत्” हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न०त०। विश्वासयोग्यताहीने “न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न०त०। १विश्वासाभावे न०ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न०त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु० अव–टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि०। “अपश्योषधीरविषा वनानि” ऋ०६,३९,५, “अविषा विषरहिता निरवकाणि वा वनानि” भा०। विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि० न०त०। असलग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न०त०। १विषमभिन्ने समे (जोड) २सुपचे ३सुगमे च। [२विषयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न०त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न०ब०।

अविषह्य त्रि० न विशेषेण सह्य न०त०। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये “अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च “सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्” मनुः।

अविष्टम्भ पु० अभावे न०त०। १आलम्बाभावे। न०ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोलोपः। अतिशयेन रक्षके। “यो अर्हतो मघवा क्षितमविष्ठ” ऋ०७।२८।५ “अविष्ठ अतिशयेन रक्षिता” भा०।

अविष्या स्त्री अव–गतौ इष्णुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्–भावे च। गमनेच्छायाम्। “अविष्यामतुमत सखिष्ठ” ऋ०२,३८,३, ‘अविष्या गमनेच्छाम्” भा०।

अविस् न० अव–भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवाद प्रमाणानुसरणाभाव विरोधे न०त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न०त०। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थ विषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढ़। २असोढे त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। “अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द। कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्” भा०उ०प०।

अविस्पष्ट न० विसष्टं स्फुटमात्रेणार्थावबोधक तद्भिन्नम् अप्रयोग्यस्य। वि+स्पश–क्त न०त०। अस्फुटवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न०त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः स च अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभाव अविस्मरणं तत्र च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ०सू०। “प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्”। “प्रणिधान विस्मै-

[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अविवाद पु० विरोधो यत्र [illegible] विरोधस्य अभावे न० त० । [illegible] । [विवादशब्दार्थे ।

अविवाहित त्रि० न० त० । [illegible] ।

अविविक्त त्रि० न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविवेक पु० न विवेकः [illegible] अभावे न० त० । [illegible] विरोधे न [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] [वृत्ते ।

अविवेचक त्रि० न० त० । विवेचकभिन्ने [illegible] ।

अविश्रम त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविशङ्का स्त्री० विशेषेण शङ्का अभावे न० त० । [illegible] त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० वि+शकि–कर्त्तरि क्त, [illegible] न० त० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अविशद त्रि० न विशदः [illegible] । [illegible] ।

अविशुद्ध त्रि० विरोधेन न० त० । विशुद्धभिन्ने [illegible] ।

अविशुद्धि स्त्री० विरोधेन न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति अतोऽस्योपरि करिष्यति" सा०कौ०। इति साङ्ख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च शैवप्रक्रियाया अनर्थहेतुत्व निराचक्रुः तच्च शा०सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-नोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषो भेदकधर्म्म अभावे न०त०। १भेदकधर्म्माभावे "शब्दाद्यविशेषविशेषाभ्याम्" शा०सू०। २अभेदे ऐक्ये च।न०ब०।३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि० साङ्ख्यादिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वस्य न तिष्ठति तज्जातीयाभा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्य। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्म्मधर्म्मिभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्था शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशय। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसञ्ज्ञिता इति शान्त सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलसुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा०प्र०भा०। "तन्मात्राण्यविशेषा" सा०का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा—क उपस०स०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्म्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषित भेदकधर्म्मेण।यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावर्त्तनं कृतं तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि०वि+श्रम—क्त न०त०। १विरामरहिते २सन्तते

अविश्वसनीय त्रि० वि+श्वस—अनीयर् न०त०। विश्वासकरणायोग्ये। [नेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्" हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न०त०। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न०त०। १विश्वासाभावे न०ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि०न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न०त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु०अव—टिषच्।१समुद्रे,२नृपे च।टित्त्वात् ङीप्।३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र।५विषशून्ये त्रि०। "अपश्चोषधीरविषा वनानि" ऋ०६,३९,५, "अविषा विषरहिता निरवकाणि वा वनानि" भा०। विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि०न०त०। असंलग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न०त०। १विषमभिन्ने समे (जोड़) २सुपथे ३सुगमे च। [२विषयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न०त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न०ब०।

अविषह्य त्रि०न विशेषेण सह्य न०त०।१सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्म्मवित्" मनु।

अविष्टम्भ पु० अभावे न०त०। १आलम्बाभावे। न०ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोर्लोपः। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्व्वतो मघ्रत्तिमविष्ठ" ऋ०७।२८।५ "अविष्ठ अतिशयेन रक्षिता" भा०।

अविष्या स्त्री अव—गतौ इसुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्—भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुमतं सचित" ऋ०२,३८,३, "अविष्या गमनेच्छाम्" भा०।

अविस् न० अव—भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवाद प्रमाणानुसरणाभाव विरोधे न०त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न०त०। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थविषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढ। २असोढे त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द। कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा०उ०प०।

अविस्पष्ट न० विस्पष्ट श्रुतमात्रेणार्थावबोधक सुखेन श्रवणायोग्यस्य। वि+स्पश—क्त न०त०। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न०त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्य, स्मरणाभाव। स च अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभाव अविस्मरणं तस्य च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ०सू०। "प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्"।"प्रणिधान लिङ्गै-

[illegible] यथा [illegible] कार्य [illegible] यथा [illegible] इति" । अविद्यायादोषेण [illegible] । [illegible] यथा [illegible] यथा [illegible] । अविद्याया [illegible] यथा [illegible] [illegible] । [illegible] यथा [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible] यथा "[illegible] इति" च "[illegible] इति [illegible] [illegible] यथा [illegible]

[illegible] इति" इति । [illegible] [illegible] इति" च । [illegible]

अविसृत त्रि० न० त० । [illegible] ।

अविसर्ग [illegible] न० त० । [illegible] । [illegible]

अविहित त्रि० न० [illegible] विहित न० त० । [illegible]

अविहृत त्रि० वि+हृ—क्त [illegible] न० त० । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" भा० ।

अविह्वल त्रि० विशेषेण [illegible] । [illegible] ।

अवी स्त्री [illegible] अव—ई । [illegible] ।

अवीनाम [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

अवीचित [illegible] । [illegible] ।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "—[illegible] । [illegible] ।

अवीत त्रि० नास्ति [illegible] । [illegible] ।

२ह्रस्वायां स्त्री।३बीजानाधायके त्रि० "अबीजमपि चेत् क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्" मनुः। अप्रागल्भ्ये न०त०। अङ्कुरोत्पादनायासमर्थे लूनव्रीह्यादौ ३बीजे च। "अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च" मनुः। "अबीजप्ररोहणसमर्थमिति" कुल्लू०। बीजं शुक्रं न०ब०। शुक्ररहिते ४क्लीबे न०। "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीब इति कथ्यते" स्मृतेस्तस्य तथात्वम्। "उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम्" इति मनुः। ५कारणशून्ये त्रि०६योगोक्ते निर्बीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु०।

अवीत न० अनुमानभेदे तत्र दर्शितं सां०कौ० "तत्र प्रथमं तावत् द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्" व्याख्यातञ्च तदस्माभिः यथा "वीतं विशेषेण इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिप्रयुक्तमित्यर्थः यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम् व्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्तम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे यदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः। निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाववान् इति व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य निवारकम्। तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमवीतम्"।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य। १पुत्रादिशून्ये। न०त०। २शौर्य्यवर्जिते त्रि०। "पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता मनीषिभिः" इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त०। ३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री। "अजातपुत्रा विधवा साऽवीरा परिकीर्त्तितेति" स्मृतिः। "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा" ऋ०७।४,६,। "अवीरा पुत्रादिरहिता" भा०। "अवीरायाश्च योषितः" स्मृतिः।

अवृक त्रि० वृ–कक् वृकः आवरकः न०ब०। आवरकशून्ये "ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि" ऋ०१५५,६, "वृकेणावरकेण रहितानि" भा०।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न०त०। १जीविकाभावे "आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" "अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि" "अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्म्मं समाचरेत्" इति च मनुः। नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य। २अविद्यमाने। "साध्याभाववदवृत्तित्वम्" साध्यवदन्यावृत्तित्वम्" इति च व्याप्तिचिन्ता०। न०ब०। जीविकाशून्ये त्रि०

अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप्। ऋणादौ वृद्धिः लाभरूपा (सुद) तद्रहिते १मूलधने। तत्र स्मृतौ दर्शितं यथा "ऋणं पैतामहं पैत्रं प्रतिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात् तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः"। "समं समृद्धिकम्" "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च" या०स्मृ०। "समं यावत् गृहीतं तावद्देयं न वृद्धि"मिता०। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृताद्दृते" या०स्मृ०।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध–क। १वृद्धिशून्ये। अन्तर्भूतण्यर्थे वृध–क न०त०। अवर्द्धके। "पर्नीरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्" ऋ०७,७,२, "अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयत" भा०।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त०। १वर्षणाभावे "अथ यदाऽवृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्मार्थाश्रयाप"। शत०ब्रा०। न०ब०। वृष्टिशून्ये मेघे पु०।

अवृहत् त्रि० विरोधे न०त०। वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्

अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष–ण्वुल्। १दर्शके २पर्य्यालोचके ३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष–ल्युट्। १दर्शने, २प्रतिजागरणे, ३अवधाने च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघुः "भूपानामर्द्ध रचना वृथा विष्वगवेक्षणम्" सा०द० "पित्र्यमन्नाद्युद्धरणे आत्मालम्भे ह्यवेक्षणे" आ०त०स्मृ०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष–अनीयर्। १दर्शनीये। "तपस्विसामान्यमवेक्षणीया" रघुः। २आलोचनीये च।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष–भावे अ। अवेक्षणशब्दार्थे।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्म्मणि–क्त। १दृष्टे २पर्य्यालोचिते च।

अवेक्षितृ त्रि० अव+ईक्ष–तृच् स्त्रियां ङीप्। अवेक्षकशब्दार्थे।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष–कर्म्मणि ण्यत्। १पर्य्यालोच्ये २दृश्ये च ल्यप्। ३दृष्ट्वेत्यर्थे ४पर्य्यालोच्येत्यर्थे च अव्य०।

अवेदनाज्ञ त्रि० वेदना न जानाति ज्ञा–क अस० समा०। वेदनानभिज्ञे "अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" कुमा०।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न०त०। ज्ञानाभावे "न वेद वेदिर्महतो विनष्टिः" छ०उ०। परिष्कृतभूमिशून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः। १अज्ञेये। विद–लाभे ण्यत्। २अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री "व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च" मनुः। ४गोवत्से पु० मन्दच०।

पथेष्ठ त्रि मार्गे स्थेया यस्या सम । १योगादिविरैश्चयावि २व्यापाति च ३सूर्य्यतमावि स्त्री मेदि । मयस्थ्ये न ष ।४बहुविशयानि स्त्री त्र ष । ५लघुमात्रेति ।

पथेष्ठ त्रि पथ+स्था ष । मार्गस्थे "पथेष्ठास्तुवा" ष १ । "मनुष्वोऽवक्षितनोमार्गा" वेदवे पथेष्ठा इति वीताकपातिवाति" मात्रा ११,६,११ ।

पथेश्व त्रि निविड्ध मार्गम् बध्नन्ति च ष । १निविडा मार्गे २निवृत्ते च "पथैश्व सहस भ्रमम् रायो रुक्मेण एताचि ष्युति: ।

पथेभ्य न निवसता मासा मम वैपार्थ परिक्षीणस्यम् मयाति न ष । परिमूलमयाति पथिसञ्ज । पथे मवमर खीभाम् कारिकाटरा "पथैश्च पथेष्ठा षड्मतात मिथितम्" इत्ता ।

पथेमञ्ज न वैपार्थ विशद्भवाया मयाति न ष० । १पथी भाषाति पिपरले । न न । २शाखूपे ।

पथेमाश्व न वैपार्थ मार्गे निर्वाचना पथाति न ष । मार्गी मार्गे ।पथपामे न न । २मधूमे सन्नावधि त्रि ।

पथेर न मयाति न ष । १विरोधयाति न म । २विरोधमूले त्रि ।

पथेराम्न प०पदाम्न विशदधिरत्ना मयाति मण्ड । १विश्वबन्धायाम् २वांक्षोभे सर्वाधिवसागाभावमेरा स्यादिपार्थवर्गीवर्गं कुयापिवस्तविद्यर्थेरे च ।

पथेश्वय न विशवम पथ मम् वैवस्य भेदस्यमा मयाति न ष । १भेदस्वीयाति मयेरे । मण्ड । २सरूपे वर्धिते त्रि ।

पथोधय न पथ+अय-भावे खल्। विदा पथिका वैभवे "अयामेयैव पथोन प्रोधर्म परिवीर्णीयम् ।मथमस्तुभवं मोक्ष विरताचोधर्म मयम्" ष्युति: ।

पथोरह् ष पथ+रुह्-भावे गम् त्रि पथोष्ण । १पथोदस्थे सा पथसर्वो पर्वे पम् । लिये प्यादैँ त्रि पदा ।

पथोरेश मम रेयामसत्यात् मयसी । रेयामलयरीयम् रेयाती "पथोरेयसारिययौ यथ" ष ९,१८,१९ ।

पथोप ष पथ+उप-ऑपि ष । पथ्यादे। मधूता विभायैं पथसी । पथोपिय् पथोम यदिति पर्याणिनि ।

पथ्य ष पथदाद। पहरे । [पथादयोऽपम ।

पथ्यप ष पथ्यपमद् पत्तीभिमे मावृकमाने निर्धिता । पथ्

पथ्य त्रि पथिगम् पथि+दिया मथ । वेयसी वोपादी "विरा पथिन विशादत्यम्" ष ८ । ८,१९ ।

पथ्याश ष पथि+अनुष-अ न ष । १विशो २पामे ३विरे वांशाभसी सर्वभारवे ४प्रमाते कुमाशदीणस्य अनुपाय-भेदवसाधस्यवानम् वेदासवी मायवपमाथवाधातो ५पयाले ६पुष्पयथरीदे ७अनुमपुल्लस्यां च मधुरति-विधिवर्वाविशुष्पादिविवर्णिते विधासदी मश्रुविच । ८पथाले पथ्याले त्रि । वैभवविशस्यादि सवि-स्थयनेयाविर्दे विशुम् । पालन सरस्स सर्वे तिर रोगवशयम्" चा सा । वैद्यकादिविर्भूतमवेरिय विवकायम् । "पथम विशुवाधिशात्" वा च । "हविषरोष पेवानृ मुशामयम विशावन"वा च । "मरुवन कुतुमाबधोवायनवोवादार्थ कुमाबवो शाकवसे यदि सर्वेत्यात् यवाकूलवाविषम् । यवराविष्ये कोयविधिवधकयोगतम सार्व्वत्वात् महर रक्षनवातारमावत् दर्शितम् वा ष वा "मद्दिवायमशयनवमि" इता । वैद्यविरि मावदा-भ्यावसातवप्रयानवेन कृषावरायवा मयमाया च वीर्य्ये इस च मर्यादिवर्तीवा च मालमविपातु "वस्यादीवि कृषावि आयुवावि पाय ।" । पथ्यादिविसाम च सम या परित्येवेवि बीजोस इदि सम मावयवम् अनुरोप मयुवा: सम्मयासिवेदानम् "सम्भवायमया विर्ष वस्यवानस्यम् मनुवादिव्द् यशवानेयातास्यारेनादि-वीवसी सम च मसादस्विषाविषया विश्वम् यथा सत्यसमस्यादातृ इदव: सदा । इदयाद रद विविध वा मवा वा इदा यदि पुनो ह मयावस्येव कृषमदरीरविवि वा पूर्वे पायी च गुरुवाविद्यु सम "पाषुपालिकाम वैधाविवि वैष वरीवदवाविशा कीजीर्वैर्वववि च खु । पाषुपालिकवि मधुमावि-कुविर्दे प्रयापवेमैवेरा मालिमा मधुदायवाते । सम्ये वि मसवि यथा अस्तवायमवातात इदय सदा" इति सम च रस सदायावी सतृसतवाय सदवसदार्शा कृषि-प्रविषाम एदेष प्रसाविदावस्ये सयामदर्शवि सातिसिदे मदादित्वीवमाम सवरमार्थविवि अमृतविवसमाय सादि सविष प्रमायविवेयवी सदवस अभृपवारयस्यवस्य-सम अवेर मधवा मानवं कुविसुपिस्यमायविविप एवि वैर्धवर्षम मरेयय माशवानवं यविरविवेदोव वायसा-भोरविमवयम् ममाय मार्ते सविरिवि सार्व सावं विशुर्वे प्रमार्व मायवसवधिसावते। मदमास मापाव-सवयवि प्रयाविवासवे स च मदो च मधुसायविवि

योगिकत्वादन्यत्रापि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये प्रयुज्यते न चायं क्वचिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायाञ्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः? प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककॢप्तिं दर्शयति। "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति तैश्च "इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारन्तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति" दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायान्तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्पदं दर्शयति। "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति"। तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्व्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः। विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य। मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति। बुद्धेरात्मा महान् परः य स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः? आत्मशब्दात्। भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः। महत्त्वञ्चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्"। "तदेवं पूर्व्वापरालोचनया नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः" भा०। "सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्" सू० "उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शारीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति। इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते "सूक्ष्मन्त्विह" कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति"। तथाच श्रुतिः "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति" इदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति" भा०। परमब्रह्मपरत्वे "ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः" "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति च गीता। "योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः" मनुः विष्णोश्च "अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः" इति विष्णुस०। अप्रकाशितार्थे "तमसैवमस्या व्यक्तव्यवहारस्थितमर्थं मनसा अपाह" काद०। "ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्" मनुः। धनर्णाविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १०राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना व्यवह्रियते "उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः। व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे। पूर्व्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजं प्रायः प्रश्ना नो विनाऽव्यक्तयुक्त्या" इत्युपक्रम्य "यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः। अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्त्तुमाचार्य्यवर्य्यैः" बीजग०। तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव "यावत्तावत्कल्प्यमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्व्वतोद्दिष्टमेव। तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि संगुण्य भक्त्वा। एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात्। शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः। अव्यक्तानां द्व्यादिकानामपीह यावत्तावद्द्व्यादिनिघ्नं हृतं वा। युक्तोनं वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेव विदित्वा। तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम्। यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम्। यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्य्याः। तत्र प्रथमं तावदुच्यते इष्टकेन दृष्टे ह्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्व्यादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत् सर्व्वं गुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलक्षेत्रव्यवहारादिगणनेन कार्य्यम्।' तथा कुर्व्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्य्यौ। यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः।

ग्रहणरे मूले सर्वे सिद्धान्तस्थित सतः चमितव्याया नरेन तिथोभ्य वा मर्म सर्वे वैर्यविकार चन्तर्विर्त सर्वे सायन र नद्या सती मार्गी । सम्भवोर्तिसव सम्बन्धान्त कल्पयकाण्यग्राणोदम् नपुसकोदिसर्गविज्ञानकमस्य वादि स्मरणकशिमा योधानि। यदि सत्सः चमि सदा मान्यपि चक्रमारेव योथा। योऽन्यप्रकारविस्मेव सम मेरे मते महमती सरेम्मरुक्त चन मुख चायते । तेन चतिसोऽन्यप्रकारविस्तार ॥ समोरहास्य मात योऽन्यप्रकारयोसमि सदा सदर्ग मानसम्भवज्ञ चन्ते- मां प्रादिविधिस्व नमित सह च दच। सर्वोदर्य सुर्व वा समकारेव समस्याद् ॥ चव वा सवड मानचासम्बेमां गृहाच्च र सामाचि सम्यगादि । वर्ग सिद्धिम सि सथा स्थिता सिरहति सदा दुखिमा ताना वेदावायसारानि महापि वा कक्रार्थोमर्थोऽसदास्वत्। सम्य वर्ग सिसतो नज्वा चना इदानन्द ह ग्रहसृष्टा । सर्व सदा सुदर्श च सह औ ग्रहभितो च विषयमृहव् । यदा सविचाक दव विद्वर्ग समस्वादितोवदि वा द्वितीया । सायोवदेन सिद्धर्थोऽस्वोसा ग्रहव ग्रहपूर्वे सह नाम्नि- योश्याप्। ससायवोशसस्यात् सहा मार्ग मायना- वेदो सर्वाशिर्व वा । सस मेरामिर्व सर्वोऽग्रह मारवा समृद्ध सदा सदा सिविदि चाया । १ । वा । । दै । सवधिव्याद्दर्व सव्यावाज सर्व सवारवायामस्त सार्वेमास सुरसमारे सविशे सारवासम्बा सर्व सार्वेदर इव ददानां सोअ वा । चाप सुरवती चप- मरी मणिडे चाव द्वितीयस सर्व वा । द १ ससी मसनाविधि सती चार दत सनी सासो सनसोस- नार्भे नाम वा ६ द १

वा १ द १

चव दराचाह्न सोभदेव्यसवादिति चाह्यमानामः चागवासकारयो विति वेर्व वा । । द्वितीयवचवेस चाह्य- नवचोमा योविदेषु वेर्व द ॥ ससहराविवेव वा ॥ सूमवे द ॥ सदूते समोदेस सारवासो- नाम नाप । सवोमावदर्व योगर्व सदा सर्वा सिसिविस रासिवेन बसे सद्दा योसदे ६ सुरवसरस- सुरि नागनाचू भवनुमाय द्वितीयसादि सीसर नम्बोवसर्वासेमानम्बाहरणादीनि सर्वेव हज्ञानि ।

चमत्कारमुख्ममय द चमस सवानमिता या सवम् सनन्दसाद् स्वव सरादाने सम् ममोससा संवादसे ।

चमत्काराम ह म सद्दोऽसम्बद्वीरामोऽर्विका । ।देवाले चरते सर्वं रसाति सिं।

चमत्कारविक्र म चमत्कार विद्वत्सरत्नम् । सोकस्य मिदे ।मनस्मरी । मनुर्व विद्यस । रमचमविक्रे योगादी मि । म सत्य इत्यादिना हा विद्वस । हमनमहे २संभाविति ह ।

चमत्कृत स्त्री चमेत्र महविस्मयमना । ।नर्वविस्मादू । न विवस्वत्सव दैव । स्विमसर्सिन सूर्य मि ।

चमत्कृती स्त्री चमत्कारविस्मय सम्पूर्वक सहा कोष । सम्पूर्वाहसायां विस्माद् "चमत्कारो चोमना संसारव्याविमीषु । नह

चमत्कारम ह नावि चोद्दर्ग चवानव सह सह । ।सह- योगवती, २सवसवमुम २सिद्धान्ते न मि ।

चमत्कारा स्त्री न सिवसवस गीतमाः । नवविर्वर्धाय ।

चमत्कारिवार ह चमाने न स । १संसोवारे न न । २संवर्वमसे मि ।

चमत्कारिवोर्व मि मि-नवियम स न च । चमडिर्व "चमः प्रसादिमिसमम्बसिनेव चमा" मायः ।

चमर ह म सृमते चमरी न चहति सुबसमवमनो चप् । २स्वें । २सुमानमे मि । मानि सुमा सहा सैमेव न म । २सरितमाद् ।मुक्काद सी ।

चमरम्य ह न सुमवनि समानरमा वेन समनुमाद चमयाद् सुख-मिम—मानस सदा सुख न न । चनो मिर० ।

चमरा स्त्री सवाने न म । सुमावती ।

चमरि मि सुन-यम् न स । सुमानुस चाहित "चमरवाद्विवेचनात्" स । ११० १९ । [सूत्र चा-

चमरिन् मि न सुमते सुन वनि न स । विसे २सुमा- चमरिक न-सुम-सिरम् । १स्वें २सवरे न २सरानां प्रयाती न सी विनाद् सीप् ।

चमरम मि न-सुम-मि सर्वदि वद । सुमानमे ।

चमरपेम सि न सावरिहले चधिकारमाम न मि-नार+ रिम—नसम् न स । १सर्वविदुमा नामवले विविध- सलो २समारे न यदि सर्वोस्मिन्नमीन सहममनसाविव सदा चसिन्नसिह न समाले । "चमित्रार्थवसिर्वादिर्व" चाममदेवसमविचारि समसायमार्थ प्रयसद्" मी स । नामादिसमवमा।विरेसि २सर्वाच म ।

चमरमेसा स्त्री सिमेलीसा मवेसा चमाने न स

१विशेषणामेलनाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानवगाहेत्रकोपस्थिति जनकत्वरूपे २एकार्थीभावे च। "समर्थः पदविधिः" पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभिः सरलायाम्। तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः कृष्णस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावानवगाहेत्रकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाथ्यादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनिताम्वयाश्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्वरूपस्थित गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति"। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधायम् "अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदास उक्तः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणमसमर्थवद्भवति" इत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्ष तद्धितागमीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति चलाय विशेषे प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्ते प्रधानस्य ऋद्धस्य पुरुषस्याप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावादभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिक कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति" तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समासे तु न। वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः। समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वत्वाभिधसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थं प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः। तथा प्राप्तानन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय उक्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिबहुविप्लवापत्तितः समुदाये शक्तिः" नास्ति व्यपेक्षा यस्य। ३अपेक्षे त्रि०।

अव्यभिचरित त्रि० वि+अभि+चर–क्त न०त०। १व्यभिचारशून्ये हेतौ "का व्याप्तिः? न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता०। व्यभिचारश्च द्विविधः अन्वयव्यभिचारो व्यतिरेकव्यभिचारश्चेति भेदात् अन्वयव्यभिचारोऽपि द्विधा। साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेर्वृत्तिमत्त्वात्, वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात् वह्नौ उभयविधव्यभिचारः। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्तायःपिण्डे सत्त्वेन वह्न्यभावस्य च तत्रासत्त्वात् वह्नेर्न साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। इति तत्र उभयविधव्यभिचारः। २अवश्यभाविताथें च "अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्य" सा०भा०।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर–णिनि न०त०। केनापि प्रतिकूलचेतना १निवारयितुमशक्ये। न्यायमते २साध्यसाधकव्याप्तिविशिष्टे हेतौ च। ३अबाधितविषये च

[illegible] [illegible] ।

व्यभिचार पु० [illegible] ।

व्यय पु० वि+इण्–अच् [illegible] ।

[illegible]

व्यर्थ त्रि० [illegible] ।

व्यलीक त्रि० [illegible] ।

व्यवधान न० [illegible] ।

[illegible]

व्यवसायिन् त्रि० वि+अव–सो–णिनि [illegible] ।

व्यवस्था स्त्री० वि+अव+स्था–अङ् [illegible] ।

[illegible]

व्यवस्थित त्रि० वि+अव–स्था+क्त [illegible] ।

व्यवहार्य त्रि० वि+अव+हृ–ण्यत् [illegible] ।

[illegible]

"य कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इति । तथा "विहित यदकामानां कामात्तद्द्विगुणञ्चरेदिति" च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्राय, न पुन कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् "इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि" तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्य्याया एव "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुन प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात्। ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कथमत्र स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्य्यतापि कथम्भवति? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्व्वत्र पापक्षय यत्र तु "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेननास्तिकनिन्दित कर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिता पातकसंयोजकाश्चेति" गौतमोक्त महापातकादौ व्यवहार्य्यत्व निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्म्मणि कामत कृते व्यवहार्य्यत्वमात्र न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्य्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकाया शक्तेर्विनाशो नानुपपन्नस्तस्मात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्य्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्त विदुर्बुधा । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुन कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । "अकामत कृत पाप वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृत मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्म्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । "नास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हण्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्" इति।

अव्यवहित त्रि० वि+अव+धा—क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्सम्बद्धे । "विसाधविषयाविरहविशिष्टपक्षताव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति" दीधितिः ।

अव्यवहृत त्रि० वि+अव+हृ—क्त न०त० । १अकृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृत तस्मिन् भोगादिना २अदूषिते च

अव्यसन न० अभावे न०त० । १व्यसनाभावे न०व० । व्यसनशून्ये । व्यसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्न परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहस द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं य सर्व्वे कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिक सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिण । पूर्व्वपूर्व्वं गुरुतर विद्याद्व्यसनमात्मवान्" ।

अव्यसनिन् त्रि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यसनशून्ये

अव्यस्त त्रि० न व्यस्त विक्षिप्त विपर्य्यस्त पृथग्भूतो वा । १अविक्षिप्ते २अविपर्य्यस्ते ३समस्ते च। [अव्ययादयोऽप्यत्र

अव्याकुल त्रि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत त्रि० वि+आ+कृ—क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटीभूते १बीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २साङ्ख्यादिमते प्रधाने च। "तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्"श्रुति । "सदेव सौम्येदमग्रआसीत्" छा०उ०भा० "इद नामरूपाभ्यामव्याकृतम्"

अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १छलाभावे "इद किलाव्याजमनोहर वपुः" शकु० । "अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता" मालवि०। न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुन स्वरूपनिह्नवेन इतररूपेण प्रकाशार्थ व्यापारभेद ।

अव्यापक त्रि०न०त०। १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च। व्यापकत्व स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तद्भिन्नत्वात्तथाभाव प्रतियोगी अव्यापक यथा धूमो वह्नेरव्यापक तस्य वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् "अव्यापकविषयताशून्यत्वम्" सामा०गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारशून्ये । व्यापारश्च करणजन्य क्रियाया अव्यवहित जनक ।यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्ष । सहि इन्द्रियादुत्पन्न प्रत्यक्ष जनयन् व्यापारो भवति एव छिदिक्रियाया दात्रच्छेद्यसंयोग । तथा यागादौ अदृष्टम् अनुमितौ परामर्श ,शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

मूह्यम्।यथा "अप्यास्या [illegible] "आचारो-
[illegible] [illegible] [illegible]" इति।

अभ्यापित् त्रि० अ आप्नोति वि—आप [illegible] [illegible]
[illegible]।।अव्याप्ते १परिच्छिन्ने च "[illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] च। अव्या-
पित् परिच्छिन्नम्" [illegible] [illegible]।

अभ्याप्त त्रि० न व्याप्त।।व्याप्तभिन्ने [illegible] १परिच्छिन्ने च।

अभ्याप्ति स्त्री० अभावे न० त०।।व्याप्तेरभावे।व्याप्ति [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] च मा।
१[illegible] [illegible] च "[illegible]
[illegible]" दोषविशे०।

अभ्याप्य त्रि० व्याप्तिविशिष्टोऽव्याप्य न० त०। व्याप्तिविशिष्ट
भिन्ने।व्याप्तिमत्त्वे यथा [illegible] अव्याप्य व्याप्ति
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।वि+आप-यत्
न० त०। १[illegible] [illegible]।

अभ्याप्यवृत्ति त्रि० अव्याप्य [illegible] [illegible] इत्यर्थः।
[illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] यथा
[illegible] न [illegible] व्याप्य [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] वि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] च [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]-
[illegible] दोषविशे०।

अभ्यापास पु० अभावे न० त०। [illegible] [illegible]
[illegible] १[illegible] [illegible] च न० त०।
२[illegible] त्रि०।

अभ्यापाद्य त्रि० न [illegible] [illegible] [illegible]
वि+आ+इक—णिच्—अच् न० त०। [illegible]
१[illegible] १[illegible] च।

अभ्यावर्त्तन न० वि+आ इक—णिच्—ल्युट् अभावे न० त०।
[illegible] न० त०। [illegible] त्रि०।

अभ्यावृत त्रि० [illegible] [illegible] न० त०। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] १[illegible]
[illegible] च। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] १[illegible] [illegible] च।

अभ्याहृतम न० अव्याहृतम् [illegible] न०। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]-
[illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] च। [illegible] [illegible]-
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]-
[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] मा
मृदुना"।

अभ्युत्पन्न त्रि० वि+अनु+पद—क्त न० त०। [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] मा।
१[illegible] [illegible] च।

अभ्युच्छित्ति स्त्री० वि+अनु+छिद—क्तिन् अभावे न० त०।
[illegible] १[illegible] च [illegible] [illegible]।

अभ्र त्रि० [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible] [illegible] १[illegible]
'[illegible] [illegible] [illegible]' [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]।

अभ्रत त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible]

तिनाम्। नैशा प्रतिपच्छोदेयो न शिला तारवेश्मिनाम्" मनु ।

अशत्य त्रि० शताय हितम् यत् न०त०। शतकार्य्येऽनाचरणीयेऽन्यतरकथनादौ "अशतं वा अन्यं चरति तन्मिथ्या करोति शतम्" शत०ब्रा० ।

अश महती-व्याप्तौ च स्वादि०आत्म० सक० वेट्। अश्नुते आशिष्ट आष्ट आनशे। अशिता-अष्टा अशिष्यते-अक्ष्यते अशुवान अशिष्ट अष्ट समष्टि "स प्रापेष्यैरिव आनशेऽर्द्धे" भट्टि "प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिश" रघु ।

अश भोजने क्र्यादि० पर०सक० सेट्। अश्नाति आशीत्। आश। अशिता अशिष्यति। "लभ्य परत्र नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विज।" मनु. "नदश्नाम्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन" गीता।

अशकुन पु० न०अप्राशस्त्ये न०त०। दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके काकादिदर्शने। अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिका साधारणा काकादिदर्शनादयोऽसाधारणा। वसन्तराजीये २१७, १८ पृष्ठे विवरणम् "अपयाति शरोपया निरक्षे कतक कामिनि चुचुपे मृगाक्ष्या। कलयन्निव सव्ययोऽवतस्येऽशकुनेन स्खलित' किलेतरेण" माघ। "साहस नैशाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एव हंस" नैष०।

अशक्त त्रि० न०त० "समर्थभिन्ने १कार्य्याक्षमे" २पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्" सा०का०।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त०। १सामर्थ्याभावे "अमेय तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया" रघु। २अपाटवे स्वरूपभनभिज्ञे बुद्धे ३प्राभजननासामर्थ्यभेदे च सा च "एष प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः" इति सामान्यत उक्त्वा "पञ्च विपर्य्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्। अष्टाविंशतिभेदा" इति। अशक्तिं विभज्य "एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्य्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम्" सा०का० "बाधिर्य्यं, कुष्टिताऽन्धत्व, जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दता"। यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः एतावन्त्येव तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम्। तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिरुक्ता स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति। कति बुद्धेः स्वरूपतो वधा इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुत' ? विपर्य्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम्, तुष्टयो नवधेति तद्विपर्य्ययास्तद्विरूपणान्नवधा भवन्ति। एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्य्ययास्तन्निरूपणात् अष्टौ भवन्तीति" सा०कौ० दर्शिता। व्याख्यातञ्चैतदस्माभि "पूर्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवमुत्तरार्द्धे कर्मेन्द्रियाणामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकूल्यादनेऽभिनिवेश इति भेद। तत्र बाधिर्य्यं श्रोत्रगत शब्दग्रहणापाटवम्। कुष्ठिता त्वग्गत स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्व नेत्रगत रूपग्रहणापाटवम्। जडता रसनागत रसग्रहणापाटवम्। मूकता वागिन्द्रियगत वचनापाटवम्। कौण्य हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्गुत्व पादगतं चलनापाटवम्। क्लैव्यमुपस्थगत मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्त अपानगत विशोत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगत सुखादिविषयग्रहणासामर्थ्यम्। एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां वधा स्वस्वकर्म्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्धेतुकत्वात् बुद्धे' स्वविषयाग्रहणविषयते अशो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधेत्याह तथा चेत्यादि। ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिश्च मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिर्भेदा स्यु। तथा च शक्तेरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्त तत् समर्थितमिति"

अशकुनी स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश-अच् प्रथा स्कुभ्नाति जलमाप्नोति स्कुभ-वा०-ट पृषो० सलोपः टित्त्वात् ङीप् शब्दा०। यत्सकाशेन जलव्याप्तेर्जलोपरिजाते (पाना) इति ख्याते तृणभेदे।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-यत् न०त०। असाध्ये "अशक्यशक्यमिषारवेतर्षाणो न वेदा यदि सन्तु के तु" नैष०।

अशद्धा स्त्री अभावे न०त०। १सदयाभावे २आशाभावे च न०त०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अशङ्कित त्रि० शकि-क्त न०त०। १अभीते २सन्देहरहिते च।

अशलु पु० न शातयति शद-णिच् तुन् न०त०। १चन्द्रे शब्दच०। विरोधे न०त०। शत्रुभिन्ने २मित्रे च।

अशन न० पु० अश्नुते व्याप्नोति अश ल्यु। १पीतसालवृक्षे दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। भावे ल्युट्। २व्याप्तौ, ३भोजने च "सुनिभिर्द्विरशन प्रोक्त विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्" ति०त०स्मृ०। कर्म्मणि ल्युट्। ४भोज्ये अन्ने न० "पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः। पूजितं ह्यशनं नित्य बलमूर्जञ्च यच्छति। अपूजित च तद्भुक्तम्" मनु। एवं

[illegible]

[illegible]

तत्समवाय्यधिकरणमिष्यते।परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादोजवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-वेत्ता तमाहुरग्र्य' पुरुषं महान्तमिति" च। ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी।"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्त विज्ञातेति"श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतश्चशब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टः, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षित्वमुपपन्नं संसारिणः"भा०।जीवस्यापि वस्तुतस्तस्य शरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। नह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादिति चावोचाम। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्त्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्त्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। नह्यात्मनोधनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः" शा०भा०।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व। १शरीरसम्बन्धराहित्ये २मोक्षे च। यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा०। "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रियेन स्पृशत" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्य्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्य्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधोनोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्य्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणोह्यमनाः शुभ्र अससङ्गोह्ययं पुरुष" इत्यादि श्रुतिभ्यः। अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्"। अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति।

अशरीरिन् त्रि०न शरीरी।१देहशून्ये ब्रह्मणि २मीमांसकोक्ते देवमात्रे च। शरीरस्योच्चारयितृत्वे नास्यस्य इनि न०त०। ३शरीरेणानुचार्य्ये आकाशशब्दे। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "वागुवाचाशरीरिणी" भा०व्या०प०। [शून्ये त्रि०।

अशर्मन् न० विरोधे न०त०। १शर्मभिन्ने दुःखे न०ब०। २सुखशून्ये त्रि०।

अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः। क्षुद्रतृणे राजनि०। २शाखाशून्ये वृक्षमात्रे त्रि०।

अशान्त त्रि० विरोधे न०त०। शान्तभिन्ने शमहीने "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्" गीता। [त्रि०।

अशान्ति स्त्री अभावे न०त०। १शमाभावे न०ब०। २शमशून्ये

अशाश्वत त्रि० न शाश्वतः। अनित्ये अस्थिरे।

अशासन त्रि०अभावे न०त०। १शासनाभावे न०त०। २शासनशून्ये। [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ।

अशास्त्र न० शास-करणे ष्ट्रन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न०त०।

अशास्त्रीय त्रि० शास्त्रे विहित छ न०त०। शास्त्राविहिते निषिद्धे।

अशास्य त्रि० शास—वा० यत्। शासितुमशक्ये दुर्द्दान्ते।

अशिक्षित त्रि० विरोधे न०त०। शिक्षाशून्ये गतिनैपुण्यशून्ये हयादौ।

अशित त्रि० अश—कर्म्मणि क्त। १भक्षिते "आपएव तदशितं नयन्ति" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इति च छा०उ०। कर्त्तरि क्त। २अशनेन तृप्ते आशितङ्गवीन भावे "क्त" ३अशने न०।

अशिन पु० अश—सङ्गतौ इन। १चौरे। भोजनार्थात् कर्म्मणि इन। देवभक्ष्ये २चरौ।

अशिथिल त्रि० विरोधे न०त०। शिथिलभिन्ने दृढे।

अशिपद त्रि०न शिपदः पदरोगभेदः वेदे ष०अलोपः न०ब०। शिपदरोगशून्ये। "शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वा" ऋ० ७,५०,४।

अशिमिद त्रि० "शिमिर्वधकर्म्मा" निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा—क उप०स०। अहिंसके "सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु" ऋ० ७,५०,४।

अग्निर पु अग्र-रत्न । ।रावणे २ब्रह्मो मन वर्म भवत्यनवनाम् १भास्करे ।ग्रावी च बलोन्मत्तकलाच भानम् ईर्मान्ती बले मत् ।

अग्निरस् पु॰ नाभि विरोध । ।ब्रह्मे २कल्पस्थे त्रि ।

अग्निरष्ठान न न भिरश्च वामन् विरोधस्थानभूषे वामे।

अग्निम न विरोधे न व । ।वहवक्त्रे २अहनि त्रि १क्ष्मे च ६,व ।३चनाम्बवनवोते वसूत्तन्ने त्रि ।

अग्निविद्या स्त्री अग्निविद्या अध-वसु-नाभे च । भीमने भामाम् 'इमाते पुरुमायी मायमर्थविभागो भाग रावीति वा च भा ।

अग्निम् पु विरोधे न व । ।विद्युविद्ये बरवे "आरमनः पितृकाम्यावरती बस वस" इति बहुब्रतयोऽविमावे २नवर्विमर्शे च । नाभि विदयम । १विद्युम्ने त्रि । विर्मी वीर् बोधे, मेदोऽपि कथिद् "वा वेनवीमुपक-मावहिनो क १,११,१६ । "गो वा हमाने-कर्ममेवोवेनवोद्य कमनको कविनी" क । ।१ ।

अग्निह त्रि न व । ।कपादिकविद्ये वस्र पारव न वर्म कविनु । भिर वामः विरोधे न व । १ववानी वापुनिव्र वेदार्वे निवासवमविति हिमवटे २अग्निवे नाविक।स्वस्तद्दरवरक्षे अविमावविव "अविश्ववरपारै सभ ग्नीये प्रमावैं हवोमा" मर्थि ।

अग्निष्ठ त्रि अग्नावि अय-धनु अविमानमे रवनु । ।मोक्ष उबे २कमो ह मन वनावनवनावकानम् । 'अपीन ध्यावियो वहुन्निक मद भा

अग्नीत न विरोधे न व । ।वसवर्मे २अहनि त्रि । वीर्य त्रिव बहाभा न व । त्रिपयपानने त्रि "अग्नीमवर्मीयावे"भाति । [अग्नीववितावदवीध्यन ।

अग्नीतकर पु अग्नीव यथा बसो बम । अग्नीनो वर्गे

अग्नीतम पु अग्नावि अय-वा रवि हवा बवद् मेदे दीर्घ । मोक्ष बवे बन्मी अग्नीतविमाविमे पुरुषि" मद भा ।

अग्नीत्रि स्त्री रवानावर्म रवति रवयत अबहविवा रवनि त्रि अग्नीमावैवा । अवहुविवे रवनि (भावी) १वंशावेमे, २अवहेड्रामिवे च । "अग्नीविमावो हवि भावाविमावि वरमादि" भा क । अमतूहादमर्मी-मादवीतिवत्त्विव च इति अग्नीति अविनावयव मन्। अग्नीतिव- पहवतिविते त्रि ।

अग्नीर्गिक त्रि नाभि गोवी पद्म गोवृवादि मन् । अग्नीवे अवि १वसवनूषे २कमपून च ।

अग्नीव न विरोधे न व ।।हरमीवे न व २धीवनने त्रि

अग्नप् त्रि नाभि दृवव । मोवमूल ।

अग्नुरि त्रि विरोधे न व । ।चीवतूचे २अवमि भूवादी च । त्रिवी वोत । अपुच्चोवन हावन येन रवादिव त्रिहन् वश्वा । पुविहनुहावनरौविनो बत्या विमादिमेमापुवे। मद् हवानन् अपुविह्रावि च अपुहिवर्द् नवान प्रवावाहवापावा वाहावी-माह वापे । अवोदि वा वीरवम वोऽमुविः बनमवत" अति। "त्रिरमवपविवेदु अति । अपु-पित्त च वहिवव्वनिवनवोवकोववविवेव हव वन मित्र हुवाविमव । बबवनिविव हुवमवंवमबव वर्विमन् । हवाविमन् नहुवनावनाम् "बना बवनूर हरीवाविन विवेदे वनपवि अवम् । बारे पुत्रा ह वभव वचेवे ववनाविवेविमादि अवम अपुवव-पुरुहवाविवव बविवमविवनु नवावे । पुवि: पुरु । अह्नि १वबबवें ह ।अहवि त्रि त्रिवी प बोदु बव बना बनु बवीबसु भनु बावीवनु । अपुविवावे न "अपीवाद् विवह्मोत मावृवाम् अविमाव च" अति वा पूर्वेवविव बबीवबपि मन । अवपी बवा मनु वा पूनवदृहेवें वा(वा)बीव बदे त्रि ।

अग्नु त्रि विरोधे न व । ।पवविदे बरोव२बवविवे च दोवव भावावित। भावरवादिवववानवपापिन बवव दोवा भावाविविवावावहवावे वर्वबा दोव बबा विवादे वावववबावा बरोबवा । भाबावबवेवबवावेव बरोवबा विरववपवविवबे । 'बर्वबोर्वविव वाबोव-पवा हवदेव बा अवि बवव बवावहिवबवर्वावा ।

अग्रहि स्त्री बवावे न व । ।पुरुषावे दोवे मध्य । २पविबूवे हवे । बवावविवव्रविवीविवबा पविव विवविवा विवादी वा च । मव बारोव । अपुविवाव बवूहवादे बववावनबवावदरीदोवविवेव। पवि बवीवबवावावविवा बविबवि । पविवबबव बवव बबविवोवब्वेवबावु 'बीवं बावे' भव बवें बवें-बविवाविवा । पविवा बावे बवे बबनु बहावितेव च" बह्म हवा बव । बवो बवावर्व पविवा पवि विवेव पुवें बावबवीवनु । वे बोवे बवि बावबवब । बवव विं बावेव बोवबवबावविवे बवावबा: बावबवाव च त्रि बोबो बवबविबपुवावीबावविववव हव-बवबविवि बवावबवपुबवीबवबवु हवविवि, बवबवें

लोकव्यवहारः क्वचिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्व्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकृतो, नवा शुद्ध्यशुद्धितारतम्यविशेषकृतः । अतः सर्व्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्य्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्व्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्व्वसिद्धिः। तथा मूत्रपुरीषादिसंस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधस्य तदनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीनां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते यस्मात् यथार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्य्यार्थपरेणैव वेदेन भाव्यमिति “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः” इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्रागुक्तमन्नाण्डवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धेः पर्य्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं “शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति” तदेव यथा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्ध्यशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराधीयते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावाः स्वभावेनाशुद्धा येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकवचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्नानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या आभ्यन्तरा च । यथा “अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्द्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपक्लेदोपघातेऽद्भिरनिष्टपुरुषसर्गजे प्रोक्षणात् अशुचिपरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्म्मशयता, शरीरशौचं मृद्भिरद्भिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुरवर्जनम्, मनसो मिथ्यासङ्कल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्य्युपासितम्” । “बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनम्” इति च उश० । “अद्भिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति” इति “कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाञ्च परिज्ञाय यथाविधि । शौचन्तु कुशलो धर्म्मे धर्म्मेप्सुः शौचमाचरेत्” इति च बौधा० “अनिलानलसोमसूर्य्यकान्तनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजसुखवालधिगोमयरजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति” हारी० “आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्म्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मात्सर्य्यकाणां दोषाणां यमनियमसन्व्रतोपवासादिभिः” शङ्खलि० “ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृण्मयो वार्य्युपाञ्जनम् वायुः कर्म्मार्क्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम्” सर्व्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् । योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारि-शुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमाः । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति। मनुः “कालोऽग्निः कर्म्म मृद्वारि मनोज्ञानं तपो जपम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्य्यकारिणां दानम्” वेगःस्रोतस्वरस्यामात् विशुद्धिः परमा मता” या०स्मृ० “सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्व्वभूतदया शौचमद्भिस्तु पञ्चमं मतम्” यम “गात्रं मृदम्भसा शुध्येच्चित्तं भूतान्यशसनात् । विद्यया तपसा देही भविर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन चैत्रवासेन दानेनेष्ट परिक्षयः । परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रदृशोः जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अमायिवधमस्त य

[illegible]

[illegible]

मत्स्याचम्य शुध्यति" इति च देवलः । "मानुषास्थि वसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात्" देव० । "चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी । एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्" । परा० । "श्वपचमृतिकप्रेतच्छारश्मशानि संस्पृश्य देवोराप इत्यभिमन्त्रितैर्जलैः स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्ते श्मश्रु-कर्मणि पशुदिवामैथुने च" हारीतः "अथ सांयमिकं व्याख्यास्यामः 'श्वपच चण्डालसूतकशवश्मशानरजस्वलातिका संस्पृश्यास्तु दिवेऽस्वपिते स्वनिद्राया चाशु-स्वनिद्राभिस्यन्दने कर्णक्रोशने चिताङ्गरवे यूपस्पर्शने" इत्युपक्रम्य "सचैलं स्नात्वा पुनर्मार्गो जपेत्" काश्य० । "स्नान श्वपाक प्रेतधूम देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूप चिति चितिकाष्ठं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलवासा अम्भोऽवगाह्योत्तीर्याग्निमुपस्पृशेत्" व्याघ्र० "शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विदलितस्य वा । अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता० । "अशुचि संस्पृशेद्यस्तु एकएव स दुष्यति । तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधि" ब्रह्मपा० । "यस्य स्पर्शे त्वाचमनमात्रेणोऽस्याशुचि" देवा० । "खराश्वखरोष्ट्रान् वकगोमायुवानरान् । काककुक्कुटसूधांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव० । "भासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुना तथा । शूकराणाममेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेलकम्" व्यास "चण्डालं कुक्कुटं काकं श्वसृगालयिशायकान् । चितियूपश्मशानानि विड्वराहखराश्वान् । अस्थीन्यथिनमन्त्य च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते" हारी० "अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटान् । पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् । संस्पृश्य शुध्यति स्नानात्" मार्क० पु० । "बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत् । कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मत" षट्त्रिं० । "शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा० "शूद्रोच्छिष्टं द्विज स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च । शुचिरप्यवगाहैव सचैलं स्नानमाचरेत्" आग० "स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" सव० "रजकचर्म

तथैव मांसध्वजोपजीविनौ । निर्णेजकः शौण्डिकश्च नटः शैलूषकस्तथा । मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्ववर्णगा । चक्री ध्वजी व्याधयाजौ" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन क्षालनं तस्य आचान्ताः प्रयता मताः" शाता० । "ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृशते खग । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति" जातू० । "नीलो नीलीविकारं च मानुषास्थीन्यपि द्विज । चण्डालपतितच्छाया स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" उश० "स्पृष्ट्वा रजस्वलां निर्माल्यं सवासा आप्लुत शुचि" स्कन्द० पु० "अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् । कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्" कात्यायनि । "रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला" याज्ञ० "रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्" मनुः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" याज्ञ० । "रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते । अशुच्योनैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत्" मनु० "प्रकाशे यजनेत् स्त्रीणाम् रजमात्रं कर्मणोविषु । काले तु तत्र प्रोक्तं तस्मात् तत्रैव साऽशुचि" आग० । एवमन्यान्यपि तत्तद्बोधकान्यनुसन्धेयानि । शवितृकान्नजीविनः कर्माधिकारित्वेन शुद्धे कर्त्तृविशेषणतया कर्माङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभाव एवं तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्माधिकाराङ्गानङ्गत्वे निरूपिते । इदानीं द्रव्याणामपि कर्माङ्गतया द्रव्यगतशुद्ध्यशुद्धी निरूप्येते तत्र कायद्रव्यस्य शुद्धि २९९७ पृष्ठे व्यक्तास्ते वक्ष्यमाणा । पर्युदस्तकालानां तु कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम् । "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" "आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्" राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्कर्मणो तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषामशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्याकालयोः कर्त्तव्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकदर्शनमित्यादि" "दिवोदित यत् कर्म त्वुक्तस्य शर्वर्यां प्रथमे यामे तत् कुर्वीताविचारयन्नित्यादि" च शास्त्रं सार्थकम् । अपरद्रव्यगते शुद्ध्यशुद्धी तावदिदानीं निरूप्येते । तत्रादौ द्रव्यशुद्ध्यशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते । "शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । अत्यन्तोपहतं सर्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्य शुध्येत् मणिमयमश्ममयमब्जं च सप्तरात्रं महीनिखननेन शुध्येत् दन्ता-

रथ्याकर्द्दमतोयानि सृष्टान्यन्त्यैश्च वायसैः। मरुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च। तथैभिश्च विशुध्यन्ति स्पृष्टं सो मांशुमारुतैः" विष्णु। अथ मृत्तिकाशुद्धिः "व-ल्मीकादुत्कराल्लेपाज्जलाध्वपथिद्रुमयोः। कृतशौचावशि-ष्टाश्च न ग्राह्या सप्त मृत्तिकाः। शुचिदेशे च सा ग्राह्या शर्कराश्मादिवर्ज्जिता" शाता०। अथ पक्वान्नादिशुद्धिरशुद्धि पाया। "केशकीटच्युतमात्रं वायसोपहतञ्च यत् क्लीबाभि-मृष्टपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः। दृष्टं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते। अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विधानतः। भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृश्य वोल्मुकेन च। सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं प्रातमलेन वा"। घृतं सपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः। शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता०। "लक्केशकीटरोमनखास्थिपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्य्याभि-वाद्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्युपरि परिशोध्य च पुनरेवोपभुञ्जीत" बौधा०। 'मद्य-रसाक्तसंयुक्तं तथा पर्य्युषितं च यत्। तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्" यम "मार्जारजम्बुकाग्रा-यं" हेमा०। पर्य्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् 'शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन। क्षालयि-त्वा तु निर्दोषाण्यापत्कर्म्मगतो यदा" तस्यैव वचनान्त-रात् "मक्षिकाकेशमश्रेषु पतितं यदि दृश्यते। मूषिकस्य पुरीषं वा च्युतं यच्चावधूनितम्। भस्मनास्पृश्य वाशीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा" यम। च्युतेनाक्रान्तमवच्युतम् अवधूनितं वस्त्रेण। "अवच्युतं काकपतङ्गकीटैरदक्षया वा पतितैश्च दृष्टम्। अज्ञातभक्ष्याम्बुद्विरण्याङ्गैः संसृष्ट-मन्नं मनुराह भोज्यम्" यम। अस्यापवादः "मक्षिकामशका दंशा घुणा सूक्ष्मपिपीलिका। आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा निसर्गतः। यम "पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्। दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति" मनुः। गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते। सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्यं विशुद्धये। अत्र मक्षिका पिशाचमक्षिका "केशकीटच्युतमिश्रितं वचोऽभिहतं अभिरामातं प्रेक्षितं यच्च पर्य्युषितम् पुनः सिद्धं चाण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्योद-कस्पर्शात्" सुमन्तु "आकरजानां त्वप्रयक्षरणीयानां एते-नाभिघारितानां शुद्धिः सत्त पवनमेव स्नेहानां, स्नेहा पक्वानां, सक्तूनामद्भिः प्रोक्षणमतिद्रवाणामुत्पवनम्, शाकाणामद्भिरुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिप्लाविताणां, दोषाणां ततस्त्यागः" शङ्खलि०। 'परोक्षमन्नं संस्कृत्य अन्नार्थं ध श्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्" आप०। "अनिष्टगन्धोप-घ्राणश्रवणदर्शनकेशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्युपघाते काञ्चन रजतवैदूर्य्यप्रवालगोवालाजिनदर्भाणामेकतमेनाद्भिः सं-सृष्टेन मन्त्रप्रोक्षण पर्य्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति वह्वन्नोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजमन-प्राप्य पूतं भवति त्यागोऽस्वमयानाम्" हारी०। सिद्ध हविषा मक्षिता श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य "पवमानः सुवर्ज्जनः" इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयो-विकारे च पात्रान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट समन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत्" बौधा० उच्छिष्टसम-न्वारब्धे उच्छिष्टस्पृष्टे" हेमा०। पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम्। पावनोत्पवनाभ्यां च पर्य्यग्नि-करणेन च" लौगा० "पवनं वस्त्रादिना गालनम् उत्पवनं दर्भपवित्रेण "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनामि" इत्यनेन मन्त्रेण संस्करणम्। "आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फल-सम्भवाः। म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" यम "अपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च। भाण्डा-नि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च। सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च। एतेषामवलीढानां तैजसी शुद्धिरिष्यते काकमार्जारनकुलसर्पमूषिकपक्षिभिः। अवलीढं तु यदाहार्य्यमपरिच्छिन्नं केनचित्। सुवर्णेनार्द्रं ताम्रेण गोवालेन रजतेन वा। स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं प्रातमलेन वा" शङ्ख०। तैजसी शुद्धिः पर्य्यग्निकरणम्। इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्य्या" हेमा०। "घृतदधिपयस्तक्रायामाकरस्थितानामदोष" छ 'आ-धारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवम्। घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं गुडम्" द्रव-द्रव्याणि मूत्रस्य परिप्लाव्यानि यानि। शस्यानि ब्रीह्यश्चैव शाकमूलफलानि च। त्यक्त्वा तु दूषितं भाग मात्राव्याय जलेन च। मच्छा० पु०। "द्रोणादभ्यधिकं सिद्धं मन्नमुपहतं न दुष्यति। तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभि मन्त्रितं सुवर्णाम्भः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदग्नेः"। विष्णु। "हतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वकाकैरुपघातितम्। न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। कर्त्तव्यं वचनं तेषा-मनुपस्कारकर्म्मणि" "द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्म्मशास्त्रेषु पठ्यते। श्वकाकैरवलीढं तु द्रोणान्नं न विसर्ज्जयेत्। यावत् मुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाङ्कितं भवेत्। सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ल्पकेन तु पाययेत् । सितायां मधूकेषेच पूर्व मौल्य च बहुबेत्" इत्यत । क्षोभान्तर्नवित्वात् बल्वाद वा स्यातेव मद्योभयाबहुविज्ञ यान एव बर्त्तव्यः बचाद इत्य । "मतावमनात्तु बलबत मद्य वर्जेत् । बेगो वा मोरचोमापि यत एषि । बर्भ भवेत् ? । बद परिमयेवन चेतस पायबेन तु । बलबलवता प्रतिर्मात्मक मिनी- बते । यदैव तिमते देवता "वरतोऽवे मदात्योरयाच्च च हत्तुत्पुर्तिदे । पोक्ते मोरतुद्धीव बद्धेर्ध त्रि बल का मद्यापानादित्य तत्र हीमानिमत्रापि बावदा बाम स्वाय "मद्यपानेन तुता याति इत्यवमवलितम् । च- स्यापादित्तिर्वचित्त ; च च मूदोऽपि वर्जयेत्" यदि- व । मत्यात्पात् देविदोषा मिताचेन मधेत् प्रकोपु च । यथा यदि एकतम बत निरर्थयेत् । मदात्ययवनपुष मर्म पञ्चारवर्वेति' तृष्णायां त्रासनेन च मावां प्रोबचेन च । यामेन तत्र च च च प्रवि मेन हि बहुपेत्" इत्य "दीर्घे दिवाचे मात्रा वां च पावे देवविहने । मदे पायदाने च च राया हि च तृष्णति । योऽपि वस्तुहाबानां देवतमधुमनसोः । चपीतालानि बीतानि बीतिराम्यदिनानि च" इत्य "मधुमानि मैतानि पावनं दधि बहुम । दत्तानन्नादानस्योवोल्यानि बहुरतनीत्" पाता । तृष्णविषेये वा प्रतिपत्रा पायामलबलातृष्णायशिबनावा पानपेन पावी । बलावदि तु इयत्त परिमयपायालर्व बलाकतु मयोर्ब बद्धत । "बल मलोद्रे वै तु बदि वै चलबलवतो । बद्धत वन प्रमाणार्थ च बाहरलावदि बाद "शमितां वमनानातु बलबेदि मर्तेमत् । बहुवहुता- मिरहितां मोबल तु निवीवते । विवायके बवविवे बाबी पापपदोरबत् । विवहनीचित्रतानां दर्भ तु बचम" मद्धत । बलोत्सनबदत पाना । "बहिवरे बधिर्व क्षित बद विरापूर्वविदम् एबमुवल "रबमित्रतीपचनातेन बारबपूर्वनैव च । बतो मूलदरीचैव एवमवाव दवि तिर्यति ' इत्य । "बहुबनमात् पूर्वामध्योपवाल- वा । बल बहारेत् वाली चेर्व बद्धेच बीयवेत् । यदि मलावर्ष बाता पूर्वे पवचचादिदि । बहुबर्ल बदिर बचाय बबहोबवबहरे । बवावबेबनावेतु बाबरेव बचीवते । तुबस्य बर्थिता प्रति बबदत च न तृष्णम् विन्तु "एता बपनेबाविहार्य ६८।३ "पूर्विबबल्ले त्वक वैद्य बत मोबेमेत् । बमबाः बेदरेबेन बतीव वि

मोत्पबम्" पानीयुतबहुनेन बालोपादात्तु बम या । "ययाद् बहुरन्नेत्रबन्तु बहुबलेन प्रस्रवति" यत 'बलिबचापविहारं बबु बवाबनीत्यपूपितं । पूर्वि मधुरेबोबम्" इत बबल "बलिबबाबदित बदलाबद पूवपे । बहरेतुबलं बदि बोबबं बरिवाबबत् । पानीबबबदाबेन पूर्वितेन बबतुन । बदल दे तुष बर्ष बहुबबल व प्रस्रवति । बनितूबबदुन्नेन बदिदुनेन विवेचना । देवोबतुबा बबलं बहुबलेन प्रस्रवति । पाहुबोबापरिबबूल पूर्वे यदि विबत्ति । यदि बुद्धानुं बबाबल बहुबलेन मुद्धति" यत बब बापादबमहरादधी "बबाबोबतु वबेतुरम बबुबन तूर्वेन वा । बबु बा बीबलबबल बा बबु बदि बदिरबोदा बनिबवावायेवि पृथबदर बोबदीबवलं" बबु यानि बबूबं बा बोबबेतु प्रोबबादिदिः देव । बबबबो बबीबातु बबीबाबबबब च । बबबादिमेदा बेब प्रतिबबा बबोविबि । बिबेबं बबूबं बावबबीदेव विबुबवि । बबबबबबबबुब दबबबाबबबबु । बबाबलेब बबीबादबबबबु बबती । बबबबो बबोलेन बिबेबो इबबबर । बाबाब बंबदेबाबा बबब बीबबब च । बीबे बबादे बबीबा बापाबोर- बादिबि । बबाबातु च बबोबा प्रविबवबाबबं बबबु । मोबबब बंबबबाबातु बादबबबब बबबबु। बाबब बं बब- बबाबबा बाबिबा बबबबबवि । बबबाबा बबाबब एबि बबाबबेन तु । बबबा बुबबुबाबाब एबि- ब्बन बारिबा । बबबबबबबबबबाबाबब बबबोबूबबब च । बबिबत बोबबं बीबं बबूबा बाबबबाबबतु । बबाबे- बबाबाबबि बोब विबीबबे । देवबबबंबा बबिबी बबाबबब च । बाबबूबबबाबाब बाबबबबुबिबबी बीबेबाबिबोबर्वं बबाबाबबदिबी । बोबबबबबबा बोबाबा बीबबबबे । बोबबबतबबबबबाबबिबबबबा च । बबिबिबाबबबा बाबा बोबबबोबबेन बा । बोब बाबूबबाबातु बबाबबेन बबबि । बाबब बोबाबबेदि बबबाबीन बबबबतु । बबेबूबब बबीबबा बीबबं पूबबोबिबे । बाबबाबबबबाबबबबोबबब बबबा बाबब बादि बबबेब बबोब बबबबबि बबा 'बबबबबबबाबा च बबोबबाबबोबबा । बीबबा बबब बबिबिबाब बबबातु बब "बबा" "बबिबबबबबाबा बबबबाबबबाबि च । बोबबिबाबबे विबिब बबीब बाबे

वेनुषु । पयाश्च वारिणा शौचं शुचीन्येवमुदाहरेत् । तोयाभावे परस्यार्थे भूमौमेवमनेऽपि च । कृच्छ्रतायां परित्यागोदहन वापदि स्मृतम्" देवल । यामास्यपरिशोधने विशेषमाह शातात । "तस्य यन्मात्रमुपहत तन्मात्र परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । 'पयसा दधा क्रीतानामवहननपरमे, व्रीहियवगोधूमानां चर्षणद वमपेपणैः शिम्बिधान्यानां कण्डनाभिज्ञगनप्रक्षालनैः फलीकृतानां चर्षणप्रक्षालनेन पयं निवर्त्यं शाकमूलफलानां भूस्थानपरिहरणप्रक्षालनैः इक्षुकाण्डानां, दारुविधिविधानात् यवधूर्तविषा अवपणमेव स्नेपानां पुनः पाककृतस्तब्धानां शुद्धपादिभिः स्पृष्टानां भूम्यामावपक्वानामादित्य- दर्शनाच्छौचम् । शातो० "गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रो- च्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भस्मभिः शुद्धि श्वका- कोपहतेषु च" शाता० । दुष्टाभिगन्धपतिततिर्य- गधोऽस्पृश्योपहतानामित्यनुवृत्तौ "यानशयनासनानि परि- चार्याणोल्येवं मन्यन्ते चर्षणातायां भूमौ न्यस्तानां वचानां प्रक्षालन म रक्षोपहतानामभ्युक्षणम् एवं क्षुद्रसमिधा महता काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्या- यमोधर्मं दारुमयानामुच्छिष्टममन्यारथानामनुलेपनम् उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तत्र मूत्रपुरीषलोहितरेत प्रभृतिभिरुपसर्गः मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा रथानामवज्वालनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं मूत्रपुरीषलोहितरेत प्रभृतिभिरुपसर्गे" बोधा० । शौच सुवर्णचोम्नां च मारुतार्केन्दुरश्मिभिः । रेत- स्पृष्ट शवस्पृष्टमाविक नैव शुध्यति' अङ्गिरा । अथाशुद्धप्रपाद । नित्यमास्य शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । प्रस्रवे तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः' मनु "वत्सः प्रस्रवने मेध्य शकुनिः फलपातने। स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचि "शाता० "अभिर्हतस्य यन्मां- स शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः "मनु 'तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति तम्, याज्ञ० । शुचीति शेष. । "श्वहताश्च मृगा धन्याः पातितं तु खगैः फलम् । बालैरनुपरिक्रान्त स्त्रीभिरा- चारितञ्च यत्। प्रसारितञ्च यत् पण्य ये दोषा स्त्रीमुखेषु च । मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीन नोपहन्यते । क्षितिस्था चैव याश्चापो गवा तृप्तिकराश्च याः "। वशि० "रश्मिरग्नि- रजश्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः । विप्रुषो मक्षिका स्पर्शे वत्सः प्रस्रवने शुचिः । कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्य

योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० । 'आत्मशय्यासन' वस्त्र जायापत्यं कमण्डलु । शुचीन्यात्मन एतानि परे- षामशुचीनि तु" बौधा० । "सा भार्य्या शिशुर्यश्च स्वमुपवीत कमण्डलु । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्ध परस्य तु" गङ्ग । "आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्य यानवदूषितम् । मूत्रपारिगत भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं कुशम् । न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरश्वोविप्रुष श्छाया मक्षिका गजभ यत । अजोऽश्वौ रथो व्यव रश्मयश्चन्द्रसूर्य्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि घृत पय । सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः" यम ।"शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये वहिश्चराः । आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचि । आप शुद्धा भूमिगता शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिर्धर्म्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मण शुचि " यम । "रजोभूमिरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचि " विष्णु "शुद्ध नदीगतं तोयं सर्व्व एव तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शस्तमन्नाजयोर्मुखम् । चण्डाल च गौ शुद्धा मार्जारश्च क्रमे शुचि " मनु० । "अद्रुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । मार्जा- रश्चैव दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचि" परा० । आकराः शोभमाना च वाचा यत्र प्रशस्यते" उश० शुचय इति शेष । "अद्रुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणव । आकरा शुचय सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम्"बौधा० "रेणव शुचय सर्व्वे वायुना समुदीरिता । अन्यत्र रासभाजाविश्व सम्मूर्जनिवाससाम्" पैठी० "गजाश्वरथयानानां शयनासनेष्वथ सदा । अमगरुतः सम्मूर्जन्याश्चाविरासभवाससाम्" उश० "अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिष । न फलानां न पेषण्या नाकराणां न योषिताम्" शाता० । "शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्य चतुर्विध लोके प्रजाना मनुरब्रवीत्"। तथा "नव चानिर्मलं चापि शुचीति द्रव्यमुच्यते। शोधितं तु यदान्येन तत्पूत मभिधीयते । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतागतम्। स्थावरं जङ्गमं चापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्यै रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं य- त्पवित्रमिति स्मृतम्। अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या- भरणानि च। अवर्ज्यभक्ष्यजातीनि शुचीन्येतानि केवलम्। वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्त्तते । तन्निवेधेऽ

व्यवधेन तु कारयेत् । त्रिमात्रं सन्ध्योपेत पूर्व मौक्ष च बहुयेत्" यत । श्रौतम् ग्रन्थिकाव्यवात व स्थायेत यद्योपनयहूतिषु स्नान एव कर्तव्यः यथाह यत । 'यतावयताय तु अन्यस्य यदा कर्षेत् । येनो वा मोदयोपपि मन पुष्टिः कर्त करेत् ? । अत्र परिमन्येतत्र वेदस्य यामेन तु । अवस्तपयवा पुष्टिर्मन्नस्य विधेयते । अतएव विवये द्विवर "वायवोदं यथाभीरयाच च इत्र इत्युतिधे । । श्रोतये श्रोतद्वयीन बद्धेभिश्च वि यत्र तः ममप्राणाद्विषय तत्र तीर्थाविभक्तावि आवसध यत्र यमाय "नप्राणेन पुष्प यापि इत्यवमवविषय । न- प्राणादिभिरर्चितः । य च भूतोऽपि सर्वेत्" यदि च । । समागमाद् विधीयन्तां नियातेन यथेय प्रसीतु च । यावः यमिय यथ यथयं यत्र नियमोत् । समानमवयुत मेधं संस्कारयदेति" दृतायां तावदेव च दशायां प्रोक्षयेत च । कालेन इत्य व च व पुष्पि लेन हि बहुयेत्" इत "मोर्चे तिथावे वासा- नां व पाते दैवविशुते । नमरे प्रमत्तते च प्र तत्र हि च कुर्यात् । मोइये बन्धुवाकार्ये इवसब्धेवसयो । अयोपांशामि पौनामि प्रोक्षितरचरितानि च इत्र "सम्बुरकाणि दैवानि याचवं पुष्टि यत्र । एवमनायामबहुयोवीयानि बहुरवणेत्" यावा । इत्यनिवेधे वा पुष्टिरसा वातास्यस्पाक्समनिवयता वाचमये कार्यो । वनावदि तु इत्यस्य परिमन्यावाचर्व वंशतम् कर्यार्थं बाहुल । "बन्ध यवब्रुदेति तु यदि वै इवसब्धेवो । अनुव च प्रमावाद व व्यावयातादि व्याव "इतिर्व वं नपयात् सुबन्धेरपि वर्तनम् । बहुव्रतात् विरस्तुतो मौनं तु निवीयते । विवार्यथ क्यविकी वार्थे वासस्पतेरवम् । दिवस्यौविस्तायां दर्शनं तु प्रयत्नः" मञ्जु । यम्बोदवादयस्य याया । वस्तिर्व यस्विर्वं क्रिय यव तिलाइवेविय प्रयुवस्य "श्रव्वनिरविवतीय चादसपूर्वनेव च । यतो मूलवतीव पुष्पवाय यदि क्रियेत " इत । "यवनवृवयात् पुवावस्योपवयाय- वा । यवा यवदेद् यवो वेव यवोंव बीयवेत् । यदि सम्भावर्व यवा पुवे यवस्यावितेः । यद्धर्व स्यवेत् यमात् यवोवयहृते । अयावदेवयावेषु वावदेत् ययौवते । पुत्रवत् यविवा पुष्टि यवपुत च च दूषयत् विष्णु । "एवा श्वेद्धिवातिपादवर्त ६८१ पुविवाहस्वर्वं इवर रैवय यत्र मौर्येत् । वव्यावं वेदवेषेय यवेत वि

मौषमम्" यावीभूयवहारेण कामोपाघात्त्व वस यः । "यदा यतोदेवेयन्त वद्धवमेव पुष्पति" यत वनिविव्यावपिष्टं मम् नयान्तरायमृषिको । पुषि महूनेतीयम्" एव यस्य वनिवयमयवित वरयमर प्रयता । ययोदयं वर्ष मौक्ष परिवार्जनम् । यावीमयवहारेण पुषितेन वरवहन । यत्र न वे इव यत् वद्धवम न पुष्पति । यभियुवयहारेण दौर्बलेन विवेवः । विमोत्तमा यवत्वं यद्धवमेव पुष्पति । याह्रवोपाभविष्णुत पुषे यदि विवस्यति । यदि इत्यात् यवहन यद्धवमेव पुष्पति यत यत नामान्नमयवरापी नयावोदन् च वेदस्य यद्धव पुत्रेण वा । यत्र वा मोक्ष वद्ध वा वा वर्ष परिस्कारेत् यविवायापिति पुत्रवयुत मौवातोऽयवा" यव यदि मधूर वा मौष्येत् प्रोक्षणादिति दैव । दैवयानां यथोपाय वर्वेवात्मयवय च । ययमाद्विर्वदा वैव पुष्पिवता यमीविवि । विवेर्वं याहूवं यात्यवहिते नियुवति । व्याययमवयवत रामबहुवाचयम् । व्यायम्येव वंशोमाहवयम वंशो । इवावयोः वयोर्व विवेयो इवरनन्तः । यावावाविवरैवान्ते लाव्यः मौवयवा च । मौर्व वयाते वर्वेवं यावामोवत यारिषि । इवायात् व वर्षेनं पुष्पिवताउयंत च्यम् । मौवव वेदयायात् दारवाश्च इववन्तु यस्य व वय- यमाय विविधा यववर्वेवि । यवावां यवस्याव पुष्पि यथावेन तु । यदयं पुत्रवुवा पुष्टि- यत न वारिया । यत्नवर्तवयवाद् इवमोवृववि च । यद्विवृत् मौवर्व मौवं वयुवां यावयावय । प्रयावेन मवाधानाहि मौव विवीयते । वेदवर्वा पुष्टि- वायावत च । यावपूववायात् यावरणुविद्धिते । मौवेवाविवमौदय इववामार्यविदी । मौवर्वेयवयवां मौवायां मौवदर्वे । मौवयवहृवयावयायां यविवव च । पुष्टिरियायया याया मौवमेवोदेव वा । प्रोत- वाहूववावत् यवायवे इयावि । यावं मौवावयेव इत्यादिन व्यवस्य । वर्षवते इवोयं मौवं पुष्पोचितं । याव्यवेवैवाद्वामोवेदय यहूत । वायव इवि यावेदं ययौव इवयवित यः । इवप्ययत यावा च वर्षावर्तयवेयवा । मौव्यादि इवा पुष्टिरियाय यववाय यव यव 'अविवाहयायानि इववाज्यायिच । मौवविवावी विवित् यवेव वार्य-

शून्यशयनव्रतम्। न तस्य शून्या शय्या स्यादिति” च हेमा० व्रत० ख० भविष्यपुराणम्।

शृत त्रि० न शृतं पक्वम्। अपक्वे पक्वभिन्ने १आमाचादौ।

शेव त्रि० शी—वनिप् न०त०। सुखकरे। “अशेव दिद्युं द्विषामशेवा” ऋ० ७।३४।१२।

शेष पु० अभावे न०त०। १शेषाभावे। न०त०। २शेषशून्ये सकले त्रि० “अशेषशेषसंयोगं मापमन्यामि केवलम्” उज्ज्वट “कृतोऽरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघु “येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि” गीता “तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः” कुमा०। “अशेषतीर्थोपहृता कमण्डलो” माघ।

शोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ब०। १स्वनामख्याते वृक्षे, २वकुलवृक्षे च। ३पारदे न०। ४कटुकवृक्षे स्त्री। ६त०। ५शोकशून्ये त्रि० ६विष्णौ पु० “सत्त्वनामा भयशोक” “अशोकः शोकनाशन” इति च विष्णुस०। “अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान्। अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवै प्रतीष्टकामज्वलदग्नजालकम्” नैष० “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम्। दोहदं तदशोकस्य तत पुष्पोद्गमोभवेत्” एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि। पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संसर्गमाशिञ्जितनूपुरेण” कुमा० “नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन। अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा प्रणिहितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भावितः। अशोक! यदि सद्य एव मुकुलैर्न सम्पत्स्यसे मुधा वहसि दोहदमिति” ‘सर्व्वाशोकलतानां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम्। निर्वृत्ते दोहदेऽस्मिन् सङ्क्रान्तानीव मुकुलानि” इति च मालवि०। अयमशोकः नवपत्रिकान्तर्गतः “कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः” दु०त०। एतदधिष्ठात्री शोकरहिता ‘अशोकस्यै शोकरहितायै’ इति दुर्गापूजापद्धतिः। अशोकश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन तयोः तथात्वम्। तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा०। “रक्ताशोककृशाविशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तक” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु मालविकाग्निमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने द्रष्टव्यम्।

‘अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः’। कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा। अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः। दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्” भा० प्र० पर्य्यायगुणादि। चान्तः शोकाभावे त्रिका०।

अशोकतीर्थ न० अशोकनामकं तीर्थम्। काशीक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे। काशीस्थप्रयागतीर्थमधिकृत्य “अशोकाख्यमिदं तीर्थं गन्तव्यमत एव वै। मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वारमिदं विदुः”। काशी०।

अशोकत्रिरात्र न० न शोको यत्र तादृशं त्रिरात्रम्। हेमा० व्र० ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिकर्त्तव्यं च “अस्त्यशोकत्रिरात्राख्यं व्रतं शोकभयापहम्। त्रिरात्रं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा। शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा “अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश मासान् वै कुर्य्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम्।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्या कर्म०। फाल्गुनपौर्णमासावधिवर्षपर्य्यन्तायां हेमा० व्र० ख० विष्णुधर्मोक्तव्रताङ्गे १पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्ये २व्रते च यथा “अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्वैकमना मम। उपोष्य न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा। फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम” इत्युपक्रम्य विधानमुक्त्वा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः उपोष्या नृपते मासा” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु मासेषु तद्वत् मोक्षं तथाम्बुना। चतुर्ष्वन्येषु च मोक्षं तथा वै कार्त्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम्।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह—णिनि। कट्कीति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः।

अशोकषष्ठी स्त्री कर्म०। चैत्रीभवषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजनविधानात्तथात्वम्, “चैत्रे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपूजयेत्। सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च” उत्तरकामाख्यातन्त्रम्।

अशोका स्त्री नास्ति शोको दुःखं सेवनादस्याम्। १कटुकायाम् (कटकी) शब्दा० ठक् आशोकेयस्तद्भवे त्रि०। २चैत्रशुक्लषष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी बालकरूपिणी। वैशाखे चान्द्रमासस्य पक्षस्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता” ब्र० पु० परिभाषोक्ता।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावमृच्छति ऋ—इन् ६त०।

भवन एतदा न इत्यभेद् । यथाकुम्भ इ कन्यक पुरो नाज्ञसमीपिव॥ निवर्ज संभव इत्यं क्रियार्थं वसदवती। स्वविषयवोगाय यावन् वाचनात् न । पुरो मेरायत भैवि चव प्रवर्तित ध्यम् । विषयव वर्णद्मा बोधिवरानुसी यथा । महाराजा हि नारीवाक्य वाबे न संभवेत् । वाचरा हि वर्ण प्रत्या इत्यमाविव-निर्देश । भव चोद्र इत्यं न वदवो गुणाविषया । कथाथार्थवदाबाया यज्ञावयव वचि । वाचारि वर्णवा पूर्वो वदाम्या विवृत । कथारोपवाक्या वरिद्रावमुना यथा । यथावचादिरावमयवदीवावदी-तवी । एतस्मात् वर्णिनाचि माङ्गुवा वचनवशो । बोद्धिवारि वचनानि बोधनानि च देहिनम् । वैवाबोबीवरह्व वर्णितानि निवेशा । वर्णोन निवृत्तवं वर्णेवं वर्णवा वदा । वचनात्क वरिष्ठो पि ईर्ष्वमनदूधिव । वर्णोनामवर्णानां वचन बोध नाव वा । इव्याचावविदृक्षानां वैवाबवदिवचवे । व्याचाविवदवद्मानां गुणिव निवर्ज वचेत् । वाच इंवचावव पचवं नापवनादिं । नृपाणां इत्वाचम् माङ्गुचोऽभिरत्नोविषा । वचनात्माद्वेवेचात्यो वृत-भावेन वदपिद् । वचिताव विवाभ्य च न विवर्ण इव ध्यम् । गोपवजुवविवय मुख्यावाचविवा विवा । वषाक्षा वङ्गुवेषुया वचवा विन्दुभूतविवा । वर्ज नावे बोध वानि तानि वेवाविवर्वदि" देवा । वर्ज दे इतवा नावेंवचर्णाविवतेवाविधि"श्रुति । "कवाच तदवीवैव न वीव भरवा यथा विषु वाव वाले । इतवोवोर्वदा पुत्रे वचनाद्व किवा वर्णो पुरव वावमवृधि" वव । "वैवा दवोवदा वावे वी वने पूर्विचावितो । वार्णे द न इत्वदि वावो वनोरव किवा । वावां इवरवर्ण न्योतिवाव वा च । व वचोवीदवेवानाद्वेवीतमोवचवा चवा । इत्वदोवोर्वदा कवर्ण वरवोव पूर्विचवा । वर्णो पूवरदोवे इ चवे-वा वव दर च । बोहदीवं इ वृव च विवा वेवाविदि विवि । वव "वादो गुणी वाङ्गुवानानवावाय इव पूर्वि । वर्ण प्रवादि वेवादि वर्वावादि वीविवाद् । रौवोद्दे वदो वङ्ग बवतो । पुनद्वेवे । वचवत्त्व रवीनञ्च विवोवेवाह्य वाचना । वचस्यादिवभुवा वा चीदवानवादि वा । वव वा पविवदा वा वरवा रिववावितो । वावनदुविवादि वचो न वरिवा

वर्तेति । वनेन विवर्धितः बोध्य नार्यं वा इ निवेशा । विव वविवषाव वैवा इवादि वर्णविद् । वाविवाचि रवनावां इवधाववर्णवि वोदः वोव' इतो वीवा मवांव एवा विदव । वावच वर्णवव विवा वै-वीविवो वदवः । ज्योतिषोऽपि वराङ्गवेषवा इवस्ते वनिवावरवाव्दिवदानिदववदि वदादि' ज्योतिषोऽयम। वर्णदावववावदिवेवोवदरवाला। वर्णेविवधिवयवादपात् इव विविवावव न वैवं रामादिवचादिवद् वर्णदवा विदु प्रवववदिव-वदवा वविवविवेवहवचावि दैव वद वद वापि निवृत्ववादवया । वचवव बोधरावदिः वावादि रिवि च वर्ववदे वचाव ज्योतिवोदिषा वद्य वचवो इवदवर्णवयचोविवायावोवदया एवा-वादिवावववादवा वा च वचनवर्ण वदमावा । "द विवो पदवव रविदवाती प्रवोवावी इवुवे वे-वर्ते इवदवावविवो रवावानां पूवियावदवोवे वदवि' वद' रवयुवादिववायावदाचि वा च वचनानां इवर्वावदवे दव विवेवीवा नाव रवत् । "पवदवि वदवि पूर्विवावपुविवावाव । वादिदृवर्णवा इवधि वचवावा विवृते ।

भम्मुस न विरोधे न ड । ।भवादौ "वः वचनावविवेव-वावत् प्राप वुवाप्रव्" वीदा । रवदृवाचे रवादिवा-वपरे "बदवे दुवर्णवोवे वैवय च न वचवी ज्योवि वदवदवचा वचहवदवपाले न वावादद वचावादवाच बवद्वनदे ११४ प्रवादी दर्शिवा वचवादि वचय-वोवा वदिदावावोवाः वचावादद वेदिवाः ।१वव विव च न च । १गुणावावादि नि ।१ष ।१वावे न ।

भम्मुध इ विरोधे न ड । ।पुवादिव वचे १वद्युते नि ।

भम्प नि न पुवादि पुन–ब न ड । वधीवने । रवो वविवहव दुर्वावाद् व ।।।७३।१।

भम्मुम नि न ड । वदीवे पूर्वे "वनूववर्ण वूवाचव वचावि वचादि" वचावावचवा ।

भम्मुमवव न न गुव' वदवं वचाव । वचवे । "वचि इव' वचावचवववचवव वव इवावव "पादवीवे वोद्वावद् वर्वावाद् वववचवद् भाववव विवीवावां वववचे वदावि ।। वाववादिवार्विवावं इवां दुवाद्यववद् रवादिवा वह विवावविवाव वहवव वङ्गोधि इवयोविवदेविवः । दव च इवो रावव

जन्माशौचमध्येऽपि जातकर्म्म षष्ठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रजन्मनिमित्तकं वृद्धिश्राद्धं नाडीच्छेदात् पूर्व्वम् अशौचान्ते वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां सजात्युक्तदशाहादित पर लौकिककर्म्माधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधिकारो विंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं स्नानात् ब्राह्मण्याः । शूद्रायास्तु तत्रैव मासोत्तरं स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्व्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहः । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपिण्डानान्तु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्र्यहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं पित्रोस्त्र्यहः । सपिण्डानामकृतचूडे मृते एकाहः कृतचूडे त्र्यहः । द्विवर्षोपरि सर्व्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड्वर्षं यावत् त्र्यहः । षड्वर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्व्वेषां दशाहः । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः । अत्रापि कृतचूडस्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाहः । अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहेऽपि मासः । षड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन "सवनादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" इति सूर्य्यसिद्धान्तात् । असपिण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनीमातुलानीमातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी । श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवंशमात्रेयस्य श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्रीयपितृष्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपुत्रपितामहीभ्रातृपितृभगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामहीभ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवासिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्व्वभार्य्याप्रसवमरणयोश्च त्रिरात्रम् । सजातीयपुरुषान्तरसङ्गृहीतस्वभार्य्यामरणे त्रिरात्रम् । मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलभगिनीपुत्राणां स्वगृहस्थितानामाचार्य्यस्य च मरणे त्रिरात्रम् । श्वश्रूश्वशुरयोः सन्निधिमरणे त्रिरात्रं श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्येनोढा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवानन्तरमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-पितुश्च त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्रं तथाविधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्रमरणे पक्षिणी । पितृमातृमरणे ऊढानां कन्यानां त्रिरात्रम् । यदि मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रम् । मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः । तत्तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं किन्त्वाचारात् स्नानम् । अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनो नाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाशनिभृग्वग्निजलोच्चदेशपतनसंग्रामशृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषचाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रम् । म्लेच्छादिभिः स्त्रिया च क्रीडां कुर्व्वत प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रियकारित्वेन हतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धतस्य च चौर्य्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा गोब्राह्मणाद्यैरसमानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य भक्षणे च दातुर्मरणे पापपञ्चमायाश्रितस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं प्रायोविषशस्त्राग्न्युद्बन्धनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मृतस्य चर्म्मकारास्त्रादिमयपात्रनिर्म्मातृविप्रादेश्च मनुष्यवधस्यानाधिकारिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नव्रणरोगस्य पुंस्कर्म्माशक्तनपुंसकस्य च ब्राह्मणविषयापराधकरणाभिलाषस्य च बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं कार्य्यम् । तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात् । म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थं हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्त्येव । अकृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनोऽपि न दाहादिकं कार्य्यं शस्त्रेणाभिमुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरक्षितयुद्धे खड्गादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् । गोविप्रपालनेऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे । गर्भपातेतरघाते षण्मासादूर्द्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, गर्भपाते सप्तमासादूर्द्ध्वं च मृतकाशौचम् । शुद्धि० त० । एतत्प्रमाणानि तत्रैवानुसन्धेयानि । "मातृवद्वर्णसङ्कराः" इत्युक्तेर्मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादीनाम् अनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोमजानां तु "शूद्रेण तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" इत्युक्तेः शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः । आचारस्तु मातृतुल्यतया दृश्यते अतएव चण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः । देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे त्रिरात्रम् । वेदाङ्गादिशास्त्राध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः 'स्मृतो देवता मन्त्र सावित्रीग्रहणं कृतम् । यस्मात्तस्य त्रिरात्रं स्यात् ब्रह्मविद्या गृहीयते' इति "उपनीयाध्यापकीयस्त्वेनमपि

[illegible] ।
प्रमो[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

प्रमोद न [illegible] ।
प्रमोदन न [illegible] ।
प्रमोदित त्रि [illegible] ।
प्रमोषण न [illegible] ।
प्रमोह त्रि [illegible] ।
प्रमौघ न [illegible] ।

[illegible]

शौचम् । "अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्" विष्णुः एतत् ज्ञानतः, अज्ञाने तु "अन्तर्दशाहे भुञ्जान स्तके सूतकेऽपि वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं प्रजल्पथ" अङ्गिरसोक्तेयम् "उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत" इति च । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानीत्यशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकयुक्तस्य सम्बन्ध्यन्नमसकुल्यैर्न भोक्तव्यम् । सकुल्यानां न पुनर्दोषः "सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्" इति तेनैवोक्तत्वात् अयञ्च निषेधो दातृभोक्त्रोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते सति द्रष्टव्यः । "उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहे"दिति षट्त्रिंशन्मतदर्शनात् । तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तौ प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्त्तितः" इति दक्षस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः । "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः" नि॰ सि॰ इति । तथाऽशौचिपरिग्रहेऽपि केषुचिद्‌द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः । "लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके" इति । पाक्यमत्र जातम् । अपक्वं तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्धस्तात् । एतच्चामान्नविषयं सत्रप्रवृत्तविषयञ्च । "अन्नसत्रप्रवृत्तानामामान्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रन्तु पयः पिबे"दिति अङ्गिरःस्मरणात् । अत्र पक्वपदो-ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । मृतसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः । "अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्‌गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवे"दिति" । तदशौचसम्बन्धं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्‌गृहमवानां भार्यादीनान्तद्‌द्रव्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एवमेवातिक्रान्ताशौचेऽपि । 'संसर्गश्चास्य चाशौचं यस्यातिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित्" षट्त्रिं॰ नि॰ सि॰ । कर्म्मविशेषे कर्म्मारम्भे च तत्तत्कर्म्मण्यशौचाभावः यथोक्तम् । "कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः" प्रचेतसा । लघुविष्णुना च "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् । प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया" वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कप्रदानोत्तरमशौचाभावः । 'गृहीतमधुपर्कस्तु यजमानाच्च ऋत्विजः । पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः" ब्रह्मपुरा॰ उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिगच्छीकारा तत्तत्कार्य्येषु अशौचाभाववचनम् यथा "तत्तत्कार्य्येषु चलितमतिन्नृपनृपगृहीचितर्त्विक्सदीक्षभ्र शापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पप्रातराणाम् । अप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्धपुद्मप्रतिष्ठाचूडातीर्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदेव" "तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्धमशौचे कर्त्तव्यम् "विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्म्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म्म यज्ञादि कारयेत्" पैठी॰ उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जप पुरश्चरणादि सङ्कल्पितस्तोत्रपाठादिश्च । व्रती सङ्कल्पेन गृहीतव्रतादि 'गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति' ब्राह्मोक्तेः "वरं प्राणान् परित्यजेन्न तद्वज्[?] शिरसोऽपि वा न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीय भगवन्तं त्रिलोचनम्" इत्युक्तनियमवतो देवपूजायामधिकारः । सर्वनियमविषया "पितृदिग्पूर्वदीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्म्माणि कुर्व्वीत स्नात शुद्धिमवाप्नुयात्" यमोक्तेः "जपो देवार्च्चनविधिः कार्य्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्" इत्युक्तेश्च । "अथ सूतकिनः पूजा पश्चाद्यागमचोदिताम् ॥ ध्यात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानसा क्रियया धिये । मानसपूजात्मिकैवात्र ध्यानयोगेन पूजयेत्" शारदा । मानसजपे तु अकृतनियमस्यापि अशुचेरप्यधिकारः "अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् । मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत्" रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः "मानसमप्यशुचाविति" इत्यत्र तु पठनपाठनादिविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनियमस्याप्यधिकारः "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः । जनने मरणे चैव न त्यजेज्जपार्च्चनम्" इति तन्त्रोक्तेः । अथाशौचे नियमाः नि॰ सि॰ याज्ञवल्क्यः "इति सञ्जल्प्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विदश्य निम्बपत्त्राणि नियता द्वारि वेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः" । "प्रवेशनादिकं

[illegible]

शात्। बृहस्पतिनाप्युक्तम्। "सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्" इति। तथा आर्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्म्माग्न्युत्पत्त्यादिकञ्च नित्यो होमः कार्य्य एव। "सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तकर्म्म कथम्भवेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति" जातूकर्ण्यस्मरणात्। यद्यपि साग्नेः कर्म्म स्वयकर्त्तृत्वं तथापि द्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयं कुर्य्यात् तस्यानन्यनिर्वाह्यत्वात्। अतएवोक्तम्। "श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति"। यत् पुनः "दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते" इति होमप्रतिषेधः। स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीय" इत्यन्तेन। संध्यादौ नाप्यपवादमाह पराशरे पुलस्त्यः "संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः"। यत्तु चन्द्रिकायां जाबालः "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति" यच्च संवर्त्तः "सूतके कर्म्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु० पुरा० "सर्व्वकालमुपास्या तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति तत् संपूर्णसन्ध्यापरम् 'अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति' शुद्धिदीपे अनेनोक्तेः पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याञ्जलिमुत्क्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्" प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोऽपि "सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि" एवं मिताक्षरापारिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणभेदस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य मौनत्वेन स्तुत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। "ग्रहणादावप्यशौचापवादमाह व्यासः "आर्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति" जैमिनिः "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "बृहस्पतिः "कन्याविवाहसंक्रान्तौ सूतकं न कदाचन"। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्म्मविशेषेऽशौचम्। "स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" हेमा० स्मृति। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरवश्चेत्युक्ताः। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं या-

वत् पूर्णो न वत्सरः" देवी पु० अग्नितर्पणं लक्षहोमादि, न त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवासरे। आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" हेमा० धृ०। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादीत्यादिपदेन आवश्यकवृद्धिनिमित्तनित्यकर्म्मणोर्ग्रहणम्। श्राद्धकौमुद्यां देवी पु० "महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्य्यात् स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तथैव काम्यं यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते" लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् 'महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्। आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यं च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्" आदि० पु० "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत्। वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत्" मत्स्य पु०। वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तकसपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन गृहस्थोचितमित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः। अतएव पितृमरणाशौचोत्तरमेव वैश्वदेवश्राद्धं विहितम्। एवं वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्तं तत्तत्कर्म्मण्यशौचमिति स्थिते 'प्रेतकर्म्माण्यनिर्वर्त्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेदिति" ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्ध्यर्थं चतुर्थाब्दकर्त्तव्यश्राद्धोत्तरं प्राशस्त्यमात्रपरमेव। एतच्चाशौचं वर्षमध्ये आवश्यककर्त्तव्यसपिण्डनाभावे एव। "अर्व्वाक् संवत्सराद् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि स्मृत्यनुसारेण आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डनापकर्षे तु काम्यादिकर्म्मकरणयोग्यता। अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः। "अन्येषां प्रेतकर्म्माणि महागुरुनिपातने। कुर्य्यात् संवत्सरादर्व्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्" प्रेतकर्म्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् "आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽहनि" इति निर्ण० सि० धृतस्मृतेः। तेन एकं सपिण्डनं वार्षिकादि च। एवं देवी० पु० वचनेऽपि पैत्र्यपदं पार्व्वणसपिण्डनवार्षिकपरम्। अत्रापवादः माधवीये भविष्य० "पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातुस्तत्तनयेषु च। स्नुषायाश्च पितुश्चैव समातृमरणं यदि। अर्व्वाग् वर्षाद्व्यतीतेऽपि सपिण्डनमाचरेत्" लौगा० "पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकावपि। पितरौ च यद्येकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा। आद्यमेकादशे कुर्य्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदम् एकदिनमरणविषयमेव "महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि। कुर्य्यात् प्रथम

लात्। बृहस्पतिनाप्युक्तम्। "सूतके मृतके चैव तथा च मृतभोजने। प्रहणादिनिमित्तेषु आचरेत् तु आपरेत्" इति। तथा कात्यायनेऽपि पितृपितृव्यप्रयाणोत्कर्मान्ते ज्वालादिकं नित्योहोम चार्ये च। "सूतके तु सगोत्रस्य कार्ते होम-नाचरेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति" गात्वर्यपरत्वात्। यद्यपि श्राद्धे कर्मपरत्वं तथापि सर्वसामान्यमक्षयधान्यवद्धत्वात् नित्या-नित्यनिमित्तात्। अतएवोक्तम्। "श्रौते कर्मणि तत्काले स्नात शुद्धिमवाप्नुयादिति"। यत्पुनः 'दानप्रतिग्रहो होम स्वाध्यायश्च निवर्त्तते" इति होमप्रतिषेध। स काम्याभि-प्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा ज्ञातव्यमेव।" इत्यनेन। सन्ध्यादौ नामवचनादपवादपराः कैश्चिद "सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके चापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज"। यत्तु पैठीनसि-वाजसनेय "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति"। यच्च संवर्त्तः "सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु० पुरा० "सर्वकामप्रणामा तु सन्ध्ययो पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित" इति तत् असमर्थविषयपरम् 'अध्यात्मा मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति' शुद्धिदीपे अपभोक्ते पैठीनसिवचनात् मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याश्चानिमभिक्षिप्य सूर्ये ध्यायन्नमस्कुर्यात्" प्रयोगपरिजाते भरद्वाजोपि "सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्य निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि" एवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणभेदस्योक्तेः गौड़ानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य शौचत्वेन सत्वा बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। "सन्ध्यादानप्रयोगापवादमाह व्यासः "आर्त्तकर्मपरित्यागो राज्ञोरम्यत्र सूतके इति" छन्दोगे "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "बृहस्पतिः "कन्याविवाहप्रक्रान्तौ सूतक न कदाचन"। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽशौचम्। "स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" छेमा० स्मृति। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरुशब्देनोक्ता। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्या-

चत् पूर्णो न वत्सर" देवी पु० अग्नितर्पणं महाहोमादि, न त्वाधानस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितृ सपिण्डी करणं वार्षिकं मृतवासरे। आधानमाप्युपर्यं प्राप्नयेतत् प्रागपि वत्सरात्" छेमा० उम०। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादौत्यादिपदेन आवश्यक वृद्धिनिमित्तमिन्द्रकर्मणोर्ग्रहणम्। भविष्योत्तरे देवी पु० "महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्वीत महागुरुनिपातने" एतदेकादश्यतया प्राग्ज्ञापने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानपदं सर्वयोः स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तथैव काम्यं यत् कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" नपुंसा० वचनैकवाक्यत्वात् 'महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन् न चाचरेत्। आर्त्विज्य-मध्ययने च आद्ध दैवमत्र तु यत्' काशि० पु० "असपिण्डो करणाद्वाद् प्रेत पार्वणमर्हति। उद्दिष्टाप्सपिण्ड्यप्रत्यब्दं सदा भवेत्" मत्स्य पु०। उद्दिष्टनेन प्रतिनिमित्तक सपिण्डनाभावे नाधिकारोऽयं स्पष्टस्य सदा भवेदित्यनेन सदस्योपितमिन्द्रपर्ययनेनाधिकारः। अतएव पितृमरणा-शौचरचेद वेदपाठश्च विहितम्। एवं वृद्धिश्राद्धमापि वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्माप्रयोगमिति स्थिते "प्रेतकार्याण्य-निर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेदिति" ज्योतिषवाक्य शुभदमित्युक्त्वा शुद्ध्यर्थं-दर्शाज्यकर्मव्यवस्थोत्तर मासत्रयमात्रपरमेव। एतच्चाशौच वर्षमध्ये आवश्यकवृद्ध्यर्थं सपिण्डनाभावपरम्। "आर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टेन आवश्यक वृद्धिनिमित्तसपिण्डनापकर्षे तु काम्यादिकर्मकरण योग्यता। अत्र विशेषमाह लौगाक्षि। "अन्येषां प्रेतकर्माणि महागुरुनिपातने। कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्" प्रेतकर्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्य प्रतिबन्धकत्वात् "आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि" इति मिता० सि० धृतस्मृते। तेन परं सपिण्डनं वार्षिकादि च। एवं देवी० पु० वचनेऽपि वर्जनपदं पार्वणसपिण्डन वार्षिकपरम्। अत्रापवादः माधवीये काष्य० "पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातुस्तत्तनयेषु च। स्नुषायाश्च पितृश्च सपातमरणं यदि। अर्वागब्दा प्रार्थ्यपूर्वं सपिण्डनमाचरेत्" लौगा० "पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाश्चपि। पितरौ च यद्येषामिन् म्रियेरन् वत्सरे तदा। आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदम् एकदिनमरणविषयमेव "महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि। कुर्यात् सपत

परायणोर्णवोऽपि न वाचकम् इति वाचस्पत्य वाक्यात्। “माता च यस्य माता भार्या इतरस्य सुता। एतां षष्ठी पर्वेत्युत्सवस्य न इमा विदुः” इति वद्धवचनं विवदितमप्येतदपि विदुर्वं तस्याश्च पतितस्य न कार्यमेवा मेव कार्यविशेषस्पर्यापि चि चि। “स्वयम्भुवस्ते इमौ कन्या वाद्याभिरचते। वाक्यं च न इतायां विभावात-पतौ वेषाम्” वाच इव ममतु यामि षष्ठायतनम् कन्या कृते इत्यायें वायरं विवरं च विमा वचनम् वाक्याद् यामिवचनाद् यथा काव विवदेते इत्यपि।

मध्याह्न परायण मध्यायाम वैष्णम्। पञ्चमेऽपुरा वाते तु वाचम् पूर्वी न मनुरा इत्यवधे वाचम भाद्रपदमासप्रयातादिविषयम्। वदरवश्च विवाहकर्म” चि सौम्यो वक्रम्योऽयमभिज्ञवतोऽसो “विकचमपराहृसम्” इत्युक्ते न तु परयाविषयाभावयाचनत्त्वकाममध्येन यथा परिचायका च विवाहकेन यतिमुखमानमम् भावयायथ वचनांसा विकचमेवाभिविशेष। इत्यो वाचाप्त विदेशः विवाहकी मवीनविहायां कल्प वाचय मनुरावाम कलादिन विभवेत् वाचिकाद् वाच वाचितभूषीद्धारिक विषयप्राप्ता चय भवावा इत्यापयमोऽपि माहृता। इत्योरेव वयोवृद्धर्ग्रहविधयवोधनम्। वाचनामाभिमयत्वेन च-वाचितिविवाद विवेति वावयो यदाह पर्वं तु यत् वचितम्। कौवो मर्यादेकाहवचाया मर्यादवकमेन मनस्ये वचितमवीयवीविचनास् वचनं “मन्वादुपरिच विधु इत्यादिका वाचावतो पाडकमवासम्। ‘ममावाढ़ वाचार्तं तु पूर्णे मपूरे मवचते वेवा यदि तु। तोर्व वार्द मवावामम् वाङवमव वैष्णम्। वन्दवको न इवीव मवाद्यर्थविच्युवि विभव भव इ। एवं वचविचयवामावे। इत्यै वचितमपायर्थं तु मवेकशोऽपि इवर्दिव वाव मैव “चिह वचितवं कथा इत्योनाचाडुकविवर्” इत्योच दवमात् “वचितकी-वरचाहुर्वं मवा वावचवचुवेत् वाहुवाद् “इत्य मवति वे प्रेत विवचावावचवते। विभवते विवचोच न तथा वाच मवचते इति वारीववचाद् वि न्दव मवि। “वचाहवोवरवं मवदेवरवे वचोवते। वयो वचितरेवयु वव्युं पौहवचं मवेद्। वथापि वव विवचवि मीवि वेवावि न इवा। वावियाव्य वविदावि वावदय वदेद् इवा” मह वै इ। यवे इ

मोव इति विधा इवमवेवकमवादिवकव मवेवयो वचितवावदवेवेऽपि विवमवावितवोववाव यो वचितकोवदवे मवा वंवद्धवाव वदम्। मवेवे वदि वव्य वोमवेवे मवदावे” विभव न वव्ये वार्य वंवद्-वाचाय वचितव करव वर्वेत्। प्रवमवापि इवापि विवर्व मनुवर्व वव “इवमित्र वव। तैव इवदिवे ववाहवचे मववयव न विवाहोमवमवावी देवतवेव च नावितावा इति नामिवे वचिवकवे वंवद्धवावापि मववचिव विवेव ववमवामिवावा। “वर्वोव वगमुवदाहुवा पूर्व वंवहदेरविवा। वे वचितकोवा मवा न वैवां च इवचुविवा” वावा वावबे पूववदवरवेव इवावव वावववावि मवमविवोववेवकोवो। वचावम्। वव वचितकोववा वचो न प्रेवा। मैववमविवावा विवव मैवावा इवव। इव विवेव। “वविवेवं मवावार्वं वाह वावरवाविवव्। प्रवकोवकोऽपि पूर्वीव वदि वाहुविवाम् वव” वदवमादिवावववववम्। “वविवाम् मवावव-वाहुवाराति वदवमादिवावाहुवा। ‘वविवार्व तु विवववो-वैवो वहम् वव मवावाहादिवकवो वचाविवेवीवे वव ववावमवम्। वव ववावीववचि वव विवेवावेवमवी ववम्। विवरवं ववावीववचे वचवेवोवर्व वदव-मवे ववावि। इववाववावव वचविवदे वचावव्। “वाचावमववावाववोवेदि विवं मवावते। वदवेवे मव-वीवे तु वैवां वाव विवोवते विवि व वावि।

षष्ठीतत्पुरुष षष्ठीत्यो वहुरा। समासवाचीवचो वैवे इवमवमवावरवामोचवो वावेव वमिवे वचीव-विवेवे। वद्धववेवो ववा समवावीवववे ववा-मौवावरवावि पूर्वावोवववेव इवि। वचीवी-वावदिवे पूर्वावोवावरवावे वचिवदिवोववदिवावेव इवि। वचिवदिवोवरवावे वचीविवाव पूर्वं वव-वावे वचीवदवावविदिवमवेव इवि। एवं वरवावीवेवमि। वविवविवमववावमुवदे वचीवावरवावे पूर्ववव इवि। वचीवविवमवावववववेवव। वद्धविवविवदिववं मवुववदिवे। वव इववदिववद्धवावमो विववावर्व वदवे तु न विवववववावुवि विवव वावमेव वमुर्व-मोववि। वाविववमावीववचे ववमववदे वचीवं पूर्वेव वदावें वदेव इवि। एवं वाविववववचे विवव-मवद्ववये पूर्वावें पूर्वावोववचेव वदावेंविवमवावीव-वावेव पुवि। वाववववमावोवाविववदिवववावववोवावि

जनने पितृमातृभर्त्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोश्चो-
तिमरणेऽपि नो दिनद्वयत्रयवृद्धि । स्वपुत्त्रयोस्तु तथा जनने
मातापित्रोस्तु तथा मरणे न द्विनद्वयत्रयवृद्धि । जनना-
शौचयोस्तु संनिपाते पूर्व्वार्द्धे जातीयदाऽशौचाभ्यन्तरे
मृतस्तदा सपिण्डानां सद्य शौचेन पूर्व्वाशौचस्य नाश ।तन्ना-
शादेव पराद्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्ति । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्व्वजननावधि-
व्याप्यत्वादिति गुरुचरणा । एवं द्वितीयजातस्य पित्रोस्तु
पूर्व्वार्द्धजातमरणे पूर्व्वाशौचकालावधि व्यहास्पृश्यत्वयुक्त-
मशौच, पराद्धजातमरणे तु सावधिजननाशौचमहास्पृ-
श्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसप्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयो सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धि । तदन्यका
लयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धि । ततश्च पुत्त्रपत्न्यावि
पतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे पञ्चकालेन जननाशौ-
चकालेन शुद्धि तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशा-
हान्त्यदिने पितृमातृभर्त्तृमरणेऽपि पञ्चकालीनाशौचकालेन
शुद्धि । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौच सर्व्वगो-
त्रास्पृश्यत्वयुक्तम् एव प्रथमाद्ये सकुल्यद्वयमरणेऽह्नास्पृ-
श्यत्वयुक्त त्रिरात्रम् । तेनैवत् त्रिरात्र गुरु विदेशम-
रणादौ त्रिरात्र तु लघु स्नानेनैवाह्नास्पृश्यत्वनिवृत्ते ।
ततश्चोभयो सन्निपाते गुरुणैव शुद्धि । एवं विदेशस्थमृत
स्यातित्रिरात्राविदेशस्थमृतपितृमातृभर्त्तृत्रिरात्रं गुरु ।
संपूर्णाशौचे तु स्वमक्षानामपि यावदशौचमचारत्वपा-
यित्वदर्शनात् । अत्रापि तावत्काल तथाविद्वत्वा-
त्तत्रापि गुरुणैव शुद्धि । तुल्यत्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते
पूर्व्वेणैव शुद्धि । तथा कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ मातृ-
मासेन शुद्धि । तयोरशौचमध्ये मातृ कन्यामरणे सद्य
शुद्धिर्न पुत्त्रमरणात्, अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न परजातमरणात् एवमन्यद्भाव्य सुधीभि" शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्त पु० अशौचस्यान्तोऽत्र । स्वजात्युक्ताशौचावसाना-
धारे दशमादौ दिने "अशौचान्ताद् द्वितीयेऽह्नि शय्या दद्या-
द्विलक्षणाम्" ।"अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य मोतृस्तूच्यते
रूप" इति च स्मृति । [२तच्छून्ये त्रि० ।

अशौर्य्य न० अभावे न०त० । १शौर्य्याभावे अपराक्रमे न०ब० ।

अश्न त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश्नाति वा अश–नन् । १व्यापन
शीले २भोजनशीले च "स्तगोमाश्नो भवति यच्छुशुर्य्यात्"
ऋ० १।१७१।२ "अश्नोव्यापक अशनशीलश्च" भा० "कर्म्मणि
मन् । ३व्याप्ते "तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्न" ऋ० १।१६४।
१। "अश्न व्याप्त भा० ४वत्सरभेदे पु० सुपर्णानुपस स्तू-
र्य्येष्व स्तवानश्नस" ऋ० २।२०।५। "अश्नुते स्वतेजसा सर्व्वं
जगदित्यश्न कश्चिदसुर" भा० । "अध्वर्य्यवोय स्तश्न
जघान" ऋ० २।१४।५।५। करणे नन् । सोमकण्डन-
प्रस्तरे ।"त्वभिर्धूत सुतोऽश्नैरव्यो वारै" ऋ० ८।२।२।
अश्नै अश्मभि कारणभूतै सुतोऽध्वर्युभिरभिषुत "भा०।
अश्नुतेऽम्बरम् । ६मेघे निरु० ।

अश्नीतपिबता स्त्री अश्नीत पिबत इत्युच्यते यस्या निदेश-
क्रियायाम् मयू०स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम्
"अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसृता सरकर्म्मण" भट्टि ।

अश्मक पु० अश्मेव स्थिरः नियतत्वात् इवार्थे कन् । १ऋषिभेदे
"वेदस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना" भा०शा०प० ।
२दक्षिणदेशस्थे देशभेदे । "गत्वा व्योमलय श्रीमान् पश्य तो
धातुमण्डित" इत्युपक्रम्य "तथाश्मका पुलिन्दाश्च
कलिङ्गाश्च विशेषत" रा०कि०का० । वृहत्संहितायान्तु
स देश पश्चिमोत्तरस्या दिशि । "दिशि पश्चिमोत्तरस्या
माण्डव्यतुषारतालहनमद्रा । अश्मककुलूतलहडस्त्री
राज्यसिंहवनखस्था" इति कूर्म्मविभागे उक्तम्" अत
उभतत्रापि तन्नामको देश । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देश
वासिषु तद्राजनि च तत: ऋताणो बहुषु लुक् । ३तद्देश
वासिनि ४तद्राजनि च ब०व० । 'साल्वावयवप्रत्यग्रथकल
कूलाश्मकादिञ्' पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः
५साल्वदेशावयवे च साल्वदेशस्य वृह०सं० कूर्म्मविभागे नव-
सु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तं "भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि
विभाजिता देशा भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिह-
नसंख्याता" इत्युपक्रम्य "गजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्"
इति नवखण्डे कूर्म्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता
अत: साल्वावयवनामकोऽश्मक तदीयदक्षिणप्रदेशस्थ
इति गम्यते तेन रामायणवाक्य तद्विषयकमिति न वि-
रोध । अश्मके साल्वावयवे भव: इञ् आश्मकि । तद्दे-
शभवे त्रि० तद्राजनि च बहुषु लुक् आश्मका साल्वा-
वयववाश्मकवासिषु तद्राजसु च ब०व० । स्त्रियां न
लुक् आश्मक्य: । साल्वशब्देऽस्य विवृति ।

अश्मकदली स्त्री अश्नुते अश–मनिन् कर्म्म० । काष्ठकदल्याम् ।

अश्मकुट्ट पु० अश्मनि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट–
अण्–उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिभिन्नयत्नेन
तण्डुलादेर्विलुपीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम् । "अश्म-
कुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनु । स्वार्थे ।

एतद्गमोमेषोऽपि न गार्हेयम्" इति मनुविरुद्ध गाज्ञाय । "भार्य्या चैव तथा भार्य्या भार्य्या ह्यलक्षणा क्षुधा । एता भार्य्या परेभ्युपगम्यास न हन्यात् पितुः" इति मनुवचन विरुद्धविषयत्वेऽपि विवाहं शास्त्रस्य परिणयन न कार्य्यमेवा मेव वाक्यविशेषमनुसरेदिति चि चि । विवाहपुरस्ते इमी भार्य्या भार्य्याविषयते । वाक्यमपि न इत्यार्थं विवाहाहा- हते इत्याम्" वाच इत वचनन्तु नापि कमादपरम् भाद्रा कसी स्मात्तर्थं भार्य्यं विवहं न विना भार्य्यस भार्य्यात् गार्हस्थ्याद् यथा भार्य्या विवाहे स्मात । भार्य्यार्थं यत्नाद् भार्य्याकन्येन्यम् । एतमेतदुर एवं द भाग्य पूर्व्वं न यत्नतः ईश्वरस्य भार्य्य भार्य्यमर्थ्यकाम्यादिविषयम् । भार्य्यस्य विवाहार्थं वि- धोऽस्तो मनुवाक्ये धर्म्मविरोधो "विवाहमत्रदायम्" इत्युक्त्वा न तु परत्वाविवाहाद्यानामनुवाक्येन यथा कौमारस्य न विवाहार्थे अविशुद्धानामनाद् भार्य्यास्य दर्शनार्थता विवाहमेवानुविधीय । एवं- भार्य्यायाः "विवेकता विवाहपूर्व्वा भार्य्याविवाहो मत । यावत् मनुवचनेन अभावाऽपि विवाहेत् भार्य्यायाः भार्य्या गार्हस्थ्यपूर्व्वामेव विवाहपूर्व्वा भर्त्तारमाशयात् इत्याद्यन्तोऽपि भाग्या । "भार्य्येव भर्त्तुर्म्मोऽपत्यमित्यर्थम् । भार्य्याकामविवाहेन त- थापिविधिवाद् विवेति" भार्य्याः परत्वाद्, भवेत् न इद परिणयम् । भार्य्या भार्य्येत्याद्यधिकारः भार्य्यत्वस्य न इत्यस्ते भार्य्यावतीषु गोविन्दात् भवति "भार्य्याहुर विद पितृ इत्यादिना भार्य्याया भक्तव्यमात्रायम् । "भार्य्याभार्य्य भार्य्यायां तु पूर्व्वं मनुरे मदर्थे येषां भवि तु । सोऽपि भार्य्य भार्य्याणाम् भार्य्याभार्य्य देवाम् । पवृक्ता न भवेत् भवाद्यपितृपित्रा विना मद तु । एवं भार्य्याविषयाणाम् । एतौ भार्य्याभार्य्ये तु भार्य्याकोऽपि दर्शादिर्भार्य्येव "पित्र भार्य्याणां भार्य्या पूर्व्वाभाद्यर्थविषयम्" इत्युक्तेन भवात् "भार्य्यायी- मत्वाद्भूतं भवेत् भार्य्यायामनुपवेत् भाग्यत्वात् "भार्य्या भवेदेव मेव विवाहभार्य्यामनुते । विवाहे विवाहेव न पूर्व्वं भार्य्या इति भार्य्याभार्य्याविवाह वि भूत भार्य्य । "भार्य्याकोषभार्य्यं भवेत्येवं भार्य्यायते । भवो भार्य्याभार्य्येऽभ्युपगम्य योऽपत्यं भवेत् । भवाति भार्य्याविषयं भीति भार्य्यादि वै हवा । भार्य्यायाम भावापि भार्य्याया भवेद् इवः" भवति वै इ । भवेद

मोक्ष इति विना इवम्भर्य्यासमानादिभावा भार्य्या भार्य्याभावत्वेऽपि विवाहमार्गविशोधनात् भार्य्या भार्य्याभावत्वे भवतः पैतृकत्वात् भवेत् । भवेदेव यदि भवाद् भार्य्यैतेषां भवति" विना न भवेः भार्य्या भवत् भार्य्याया भार्य्या भवेत् भवेत् । प्रेतमपि भार्य्यावि विवाहं भवृदर्शं भव "इत्यभिह भव न। विध भार्य्याने भवाद्यर्थं मेतमप्यन्न विवाहोपलब्धाहौ ईश्वरेव न भाविभावः इति भविन्ने भार्य्याक्षमे पैतृकत्वाभावाति भवभावि विशेष भार्य्यानिभावात । भार्य्याद् भवनृत्यवृत्ता पूर्व्वं पैतृकत्वेऽपि । ये भार्य्यायोऽस्या भवा न तेषां च इत्यपूर्य्यिका भावा भार्य्ये पूर्व्वमनुपद्य इत्यत्र भावभावि भवमविशेषयतेऽपि इत्यादि । भवा भार्य्यायाया भवो न भवाः भवमतिविशेषा विश्व मेतव्या इति । इति विवेकः । भार्य्यायाः भार्य्याय भाव भावव्याविषयम् । प्रभवेऽप्येतद् पूर्व्वं यदि भाद्रविवाद् इवः" भवभावविवाहदर्शनम् । भार्य्यायाद् भवाक- भावभावादि भवभावविवाहायः ।"भाग्यवतां तु विवाहो- पैतो भवद् भव भार्य्याभावादिवद्ये भवादिर्व्विवि भव एतावन्मात्रम् । एव भार्य्यावद् भव विवेकार्थमयो भवम् । विवाहे भार्य्यावत्यद् भवद्भ्योऽर्थं भवत- भद्रे भवति । एतच्चाभावान्न भवतिभवद् भवायम् । "भवाभवपर्य्याभावादीन् विध भवति । भवीने भ- वीते तु तेषां भाव विवेकति विधि तु भवति ।

भार्य्यासहर भार्य्यायां भवतः । भवस्वरूपाभवी चैव इवर्मण्यावरुपात्मको भवति भवति भार्य्या- विवेके । भवन्नायेनो भवा भवनायीभवत्वे भवा- मीभावरूपाणि पूर्व्वादोपस्थाने इति । पूर्व्वभी- भावादिने पूर्व्वाद्वीभावरूपाणि भावितदितोऽपदिश्यते इति । भावितदितोपयत्नादि भार्य्यादिवादि पूर्व्वं भव- भावे भार्य्यादिभावादिविवाहेव इति । एवं भवपार्य्येऽपि । भावविद्यमानमनुभावे भार्य्याभावरूपाणि पूर्व्वमेव इति । भार्य्यातिविवाहभावमेवेत्यत्र । भद्विविदितस्य भदुपदिष्टे । भाव इवमदिभवभावानां विवाहभार्य्यं भवते तु न विभाव्यभावापूर्व्वं विध भार्य्यायेन भवपूर्व्व- मीभविधि । भाविभवभार्य्याभावे भावनवने भवादिं भवेव भवादि भवेव इति । एवं भाविभवभावे विवाह- भावे भवति पूर्व्वादि पूर्व्वाभावाभावे भवादिविवाहार्थी- भवेन इति । भवभावभावापीताविवाहदिभवभावभावोति

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-णिच् अण् उप० स० तस्य लत्वम् । चूर्णचूर्णकारके (हामानदिस्ते) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्मभिद् पु० अश्मानमश्मनीव जायते । पाषाणभेदवृक्षे । क, अश्मभिद । अण् अश्मभेद । ण्वुल् । अश्मभेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य । मरकतमणौ ।

अश्मर त्रि० अश्म-मत्वर्थीय र । अश्मरसम्बन्धिनि ।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गर्गा० यञ् । आश्मरथ्य । "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" शा० सू० ।

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूत्रकृच्छ्र रोगे स हि मूत्रद्वारम् अश्मरमिव कठिनमाशु रोधयति इति तस्य तथात्वम् । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा । "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः । चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानाः तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि बस्तिपीडारोचको मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादो बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिबस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदप्रकाशमत्याविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचितश्लेष्मा परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव बस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् । पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादूष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण मेहतो निःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् । प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषामल्पबस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च बस्तेः सुग्रहाः सुखाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् ॥ भवति चात्र । शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् । अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगा तु निरस्यता विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥ हृत्पीडा कम्पसदनं कुक्षिशूलं सवेपथु तृष्णोर्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥ अरोचकाविपाकौ च शर्करायां भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को बस्तिरधोमुखः ॥ अलाबुरिव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः । बस्तिर्बस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः । मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निष्यन्देन पूर्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥ घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्यते । एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् । अम्बु स्वच्छमपि यथा निषिक्तं नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कं स्यादश्मरीसम्भवस्तथा । सन्तपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वद् बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः । मारुते प्रगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥ मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये केचिद्बस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु० 'अश्मरी' च

धामच्छदोऽप्यत्र । "इमोपूर्विक धामच्छदो धामच्छदस्य वा भाति ।

धामकेतु स्त्री धाम्नेव केतुः । सूर्याख्यतत्त्वे ।

धामगन्धा धाम्न इव गन्धो यस्याः । हरिद्रायाम् राजनि० । "विनायकधामगन्धा" ध्यान० २ ७।१० "धामगन्धा च" दर्शिता शब्दार्थ० । "न वर्तं धामगन्धा धामच्छदो न हरिद्रा" धामच्छदाभिषेके इत्यादि" यच मा । [धात्वाख्या । राजनि ।

धामसम पु० धाम्नेव समो वर्तीत्व । "धाम इति" भाति

धामगर्भ पु० धाम्नगर्भोऽस्य अच्—अ ६ब । धरणी धातोर्धामगर्भोऽभिमतम्" राजनि १भवत्वे गतो इ ।

धामगुण पु० धाम्नीभिन्निहितो गुणः गोवाकार पदार्थे । मन्दार्थाभिः (गुणो) प्रविशे पृथग्भवे धामच्छदे कौम-धपि भावात् पुष्पधामगुणा भूताः धार्माणिकी धना ना द्री च । धामगोविन्दुश्च धामद्रव्याद्यर्थे ।

धामधन पु० धाम्नाम् धनि धन—अ । धामाख्योदृत्ये ।

धामधि न धाम्नो धामते अच्—अ ६ब । धनरत्नानि । विद्या धनानि । धाम्नेन धामते अच्—अ । रवौषधे च ।

धामधातु न धाम्नो धामते अच्—तृच् सिद्धः । विधान धनि धर्मे धनुः धारणवत् धम च ।

धामधाति स्त्री धाम्नो धाति धारणवत । "धाना धाती धरणयथी । धाम्न इव धातिरस्य । रसधामे धवल रसादि च । "धाम धारणत्वं धृतराष्ट्रो धातिवर्णेषु च । रसभोगस्य भोगेष्वपि वैकुण्ठे च । धौतिकं सिद्धवत्वेति रसाधर्मादित्वे धा" धात इ । "धामाक्ष धीरते च वैकुण्ठे रघुराधवः । इन्द्रार्थं च भोगिनं भौम धारं अर्थं तथा । धराधरप्राणधाति धारणानि वै धन" सिन्धुः च । धन इन्द्रधातोर्वा धोधनानि । धन धेनो धराधरवीणोऽः । धैर्यधारणानि रसालवक्त्र धरोर्वां धारदे "धैर्य रसोधिधानि धाधाधरणराणि च । धाधभानि रसादि धर्म सिद्धवानि च । पव इत्ता धवल धराधरामः धनसमाज धोधाः । धनि वैकुण्ठी धवलो वैकुण्ठः । इन्द्राधाव । धर्मैन्द्रधरणिर्वा धरि-धाधराणि धनिधनु । सिद्धवेभिन ।

धामदारण पु० धाम्नां दारणमिव द—णिच् ल्यु । धान्य धनोदेव इन्धनानाम् ।

धामद्रिध त्रि धमित्येव धौतते धन धनुः धा च सिद्धः

धामधनम् धाम धामतत्वं धाम्नत्वं वा स्थिरं धन । धाम-धारणके । "सिद्धधारी धरी धामद्विषा ६,६४।१। धामधिपुरी धाम्नाधाम धाम्नामधुगा वा" धा ।

धामन् न धत्ते आरोप्यते धनयोग वा धनति धरते वा धनिन् । धामाते । "धन धत्त धन्धरिन धावीत् वीधाम प्रतिधारत् धज मा । "धनान्यः कुम्भकावतं विधाम धाम्ना" च ।।१।८१।।१२ । धनिर्वचनिको धनधि" धाभूते धेरेयश भूतिधामः स्वरिन् धौवेति "धाम-धर्मेवधीधाम्नाधिकमधिकारधम्" रघु० । इन्द्रोदय किरा धावधाना धारण्यकुर्व" धा "धाम्नार्थं रम धनो धनो धारणकृतम् । धन्नाधाय इवं धनो धन धाता न धर्मति निवेश्य । रवैवे निर "धार्मार धावधारणाधानम् रकृतिमानवे धर्मते इ । "धाम्नार्थं स्थितिर्मिति स्थिति" च १।६,६ । "धाम्नार्थं धर्मे धैर्य मा" धा । "धाम्नार्थं विधास्य धितुग च ६।१४ ।। "धाम्नार्थं धन धनु" धा । धारणे सि धामधिपुर्नमे धदा । इ च धनरदत्तः धैर्यात् धामी च दर्थं धराधाम धनते । धैर्याधात् विधाराः धामी धनसाध्य । निधनता । धाम्ना गृहाः धाम्नाभिः । धाम्नादि धदरवां च । धाम्नाः । धाम्नादि धदरवां रः धाम्नाः । धनुदा धदरवां च । धाम्नीभः । इदपतोमवें धन । दि धन् । धाम्नित्यः । धन इन्द्र प्रभवें धामधादि धन् । धाम्नीन । धनगोपुनः इव । धाम्नेव । धना धोधा धारो धन । धाम्नाधनः । धाम्नोधिकारः धम् निधोग । धाम्ना धनद् च धामधन विरागो धीर् । धनसार्थं इ च निधोगः धाम्नित धनेव ।

धामनल न धामनोऽन्त्यमिश यम धरणद्यम् ।।धरणी धेन रहुवाद्य । धामाख्य । धामनिधाम ।

धामनिधा पु० न धामानमनधाति धा—विप् पृथु धन ।।इ धाम् रत्नीधाधिरत्ने (धामन्)धाति धर्मविशेषे च । 'धामाधाने इ धर्मसाः कृपाणामधनस्य । धदा । धामौषधाये रधाघाते वैवसि्वदरधाते च इ ।

धामनयन त्रि धारणमौविधारः धनद् धैर्ये च धनेश । धारादगते विशरो धोय् । "धामनयनवीर्या इराकिपो धामगुण च ।।१।१। "धीरे इ धामनय । "धाम्नायनमवेदेः" इति धन । [धामानो ।

धामपुष्प न धामनः इन्द्रनिव । विधान्यां धौषे

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति। भज-णिच् अण् उप० स० तस्य त्वम्। मृन्मयचूर्णकारके (हामानदिस्ता) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका।

अश्मभिद् पु० अश्मानम् भित्त्वा जायते। पाषाणभेदके वृक्षे। क्विप्, अश्मभिद्। अण् अश्मभेद। ण्वुल्। अश्मभेदकोऽप्यत्र पु०।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य। मरकतमणौ।

अश्मर त्रि० अश्मन्-मत्वर्थीय र। प्रस्तरसम्बन्धिनि।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेद्यो रथोऽस्य। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। आश्मरथ्य। "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य" शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीप्। मूत्रकृच्छ्ररोगे स हि मूत्रद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति इति तस्य तथात्वम्। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा। "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः। चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति। तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितश्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि बस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम्। पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः॥ अथ जातासु नाभिबस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचितश्लेष्मा परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव बस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात्। पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा संघातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादूष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात्॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा संघातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति। अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात्। प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति। तेषामेवाल्पबस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति। मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य शोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदना वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्॥ भवन्ति चात्र। शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम्॥ अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना। पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते॥ हृत्पीडा सक्थिसदनं कुक्षिशूलं सवेपथु। तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता॥ अरोचकाविपाकौ च शर्करायां भवन्ति च। मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्। पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्॥ नाभिवृषणकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम्। एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये बस्तिरधोमुखः॥ अलाबूरिव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः। बस्तिर्बस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम्॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवराश्रिताः। मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम्॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः॥ तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः। नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्यते। आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः॥ घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्यते। एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा॥ मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्। अप्सु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा। संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः॥ तद्वद्बलासं बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः। मारुते प्रगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि। मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च। मूत्रदोषाश्च ये केचिद्बस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु०। 'अश्मरी' अप-

अश्माद् विस्तावकंटनिताय" मत । अवङ् वरा
मापममाकहाल्येन । "अश्मान्तमयोमी रावणका
गायोमनुपेयो सममूदः । वदरीश्मरीवदी वरा
रोगा" सु ड बार ।

अश्मरीघ्न ३ अश्मरीं घ्नात्यम् हन्ति हन–ड । वरुणाखे
अश्मरीहर ३ अश्मरीं हरति हृ–ट । (ईयाव) वेलायो।
अश्मवत् त्रि अश्माऽस्त्यस्य मतुप । पाषाणयुक्ते देशे स्त्रियां
ङीप् । डमाणिभूषिः शाय । अश्माकणी त्रिस दुर्गी
नाना अन्या वा मूलकमयप्रायाः दुग्धुविन ।
त्रिनया मीरवावश्योरया त्रिमयमजामकमोलयवमयाया
प्रकाम्युखमूसिका भागारवी वयमनवी प्रतिरवाका
रामकमर्माशेहार्गमिहवमूमिका ईति हृतड ।

अश्मसार ३ न अश्मनः सार इव । लौहे । "अश्मादिव
दर्मीत्मवारसूवं कारिता" रघ । "प्राचार व
मत्यममरणाल्वीकिया अवनति अश्मयती या द ।
१५ । वज्रमणीते त्रि ।

अश्मवर्मन् न अश्मेव वर्म वर्ण–मनिन् तस्य आहमम्
आयमिर्चिंड तम । श्रीहविमिति आयुधे "अभि-
रक्षोभिर्वैसायकर्वनिः" ऋ ७ । ११ ।

अश्मारि ३ ईश । मठरम्भी मणिमय दृश्यमानभितिवि
वमूसवे व व मत वामम् वृष्ट, वान बोध नद, दवे
दल दर, वाच नन सिवा बोट बाय, वन्द, वान्द,
डम वा दर वडव पीन दव ।

अश्मार्म न अश्माऽश्मय । (गावी) अश्मरीरोगे ।
अश्मीर ३ न अश्माऽस्य ईरम् । (गावी) अश्मरीरोगे ।
अश्मीत्व न अश्मन् । जलिमिति वद्ध–श्म–न ३ष । विवार-
करणि रावणि ।

अश्र न अश्नुते सेवम् अर रद् । मनवबे "वामोत्सिनोच
श्रीविवारिवार्म" युथा "मेवाभावमवनुवबम्
रात्रा । तथा अवमर्षे ईति व थलम् । अवी व्रत-
पुष नि स्त्रियां ङीप् ।

अश्रद्धा स्त्री अभावे न त । श्रद्धाभावे विरागे न त ।
मनसिविरोधिनि ईश्वरविषयके । अथ ईश्वरीनिषि-
श्रिणा श्रद्धाऽश्रद्धा हविरिविवृर्धविरितेश्वरस् वन
वर ईति "अश्रद्धा न सूर्य मरवानवहारावत्"
गाया । न त । ईश्वराभाव त्रि । [नुबे त्रि ।
अश्रवेध त्रि न त । श्रद्धावहे अतिवश्रवारे । ईश्व-
अश्रवण ३ अश्रावे न त । ईश्वरावे अश्रवारे न त ।

अश्मकदव न अश्माते न त । अरवाभावे न त । ईश्वर-
मूत्रे त्रि ईश्रीते विपुलयवे वरिदे त्रि इवे द ।
अश्माकुटभोजिन् त्रि आह व यदू युव विमि अश्मशं
व । वर्ते बोवमे भारबिन बौवृद्धे वश्चिम् । "अश्मा-
बोजीवन वर्ति मीअवेरवारवि युद्धे न नावविनि व
विशवः डवाले अपबोरा आत् दुर्वीदं । भा व ।
अश्मान्त त्रि वय–वर्दरि न त । भावविवे । मवनुमे
१अविरले ईविमाविवेचमे व । "अश्मादबुविरावम
एवमानिद्मव्रविवेमिति वेम । भावे द न त ।
इवविवारे न ।

अश्मि(श्री) स्त्री अश्नुते व्याप्नोति बृहत्रमा अश–वम्र । त्रि ।
। अत्युते कोवे । भावोवते वेवावावद् बात–शी "बाति
श्रीदमिवा तुवव"वरा प्रदृ द न विद् । वरुणारिपवावे
वरमत वा कोट । "अश्म कुटा दृमिव हविरावोत-
वमले" इया वाबोवेमूर' मञ्जु ।"द वा अश्मादिमेविवि
अश्माद्वाविर्वमति" मव ता । मदूर्ध्मोरदावात् वय्-
वया मवरस्ता । ड हीवमारी मदरचोवेवोष्' हवा
बोवलिवावात् मवमानावव । वेव बवेव बवृधविवादि
"मावयानदूरम्वात्र एाषा वषातिवयवा अवबवने
तवव" "बवमवाहनमूर्णोवा नावावाचो उवत् डवत्
वीवा । बवानाववेरविमानात् दावेवान् । "मिरवि
एवि मरदविदय ऋ । १९०,१। [वद्] वोवावत्व।

अश्मी(री) वार्ति मीवय राहोमावात् न वावा देव य
अश्मीर त्रि न वी अश्मोर मवर्णे–र । इदुविदवीवे
"अश्मीर इव भावाता" भा ८ २ २ । "अश्मीर इर्वे
वीन द्वविवा" भा । ११ वावडवे न । "इदं सिदमीवद्"
ऋ ६ १९,६ । "अश्मीरवमरवम् भा ।

अश्मु न अश्नुते भावोवि मैवमदवाव अश–मृत् । मेव
अवे "मवाव मूवी वव मैवमाभूवि" दूववाभाव दैवो
मीवोवे दार्विमानुवि" "वनव मेवमार्ग मनव
ईति न दवा ।"वोदाम तुविवा वद । मदा ।

अश्मुल त्रि न त । अदर्विदे अवभाववविभे "ईवाबर्न
मूवं मवति वेमानार्व वव मवति ड न मदूवे मुद वाव
मदूवाम न त । रकाअनवामदूरवे मूर्व वाव मिदा
मवानवाद् व वबवाववोवि वमू" दा भा बर्मा ।

अश्मुत त्रि को अवावे न त । अवावावे न त । १ अरवा-
मूवा त्रि "वार्मुविवेन वदृवं मवमवि" मद भा ।

अश्मुपात ३ ईश । मेवमवरावे मवूवे । "व वावरावे

विच्छो वा कार्यं चाश्वादिक यु०त० सुषिम्" नह्मपुरा०।
अश्रुमुख त्रि० अश्रुपूर्णं मुखं यस्य। नेत्रजलयुक्तमुखे स्त्रियां
ङीप्। "पतिमिमामश्रुमुखी कपुकलौ च क्रोधना
अथ०११,११,७। [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलयुक्ते।
अश्रुमालिन् त्रि० अश्रुणा मलते मल-णिनि इत०।
अश्रेयस् त्रि० न श्रेयान्। श्रेष्ठतरे, "अश्रेयान् श्रेयसीं
जाति गच्छन्त्या सममाद्रुमगात्" मनु। स्त्रियां ङीप्।
अश्रौत त्रि० श्रुतौ विहितः विरोधे न०त०। श्रुतिविहित-
विरुद्धे निषिद्धे भाष्यिकाचारादौ। २वेदविहितभिन्ने
स्मृतिमात्रविहिते च।
अश्लाघा स्त्री श्लाघाभावे न०त०। विकत्थनाभाव। आत्मगुणाभावे
न०व०। विकत्थनशून्ये गर्वशून्ये २विनीते त्रि०। [च।
अश्लिष्ट त्रि० न०त०। १असङ्गत २असम्बद्धे ३असम्बन्धे वाक्ये
अश्लील त्रि० नास्ति श्रीः शोभा यस्य लच् रस्य लः। शोभाशून्ये
श्रीनाशके। "अश्लीलमेतत् साधूनां यत्र जुगुप्सा
भवि" मनुः।
अश्लील न० श्रियं लाति ला-क रस्य लः, श्री-
सिध्मादित्वात् लच् वा न०त०। १ग्राम्यादिभाषादुष्टे
वाक्ये २ग्राम्यभाषायाम्। "ग्राम्यवाक्याश्लीलमर्थं च
परिवादांश्च वर्जयेत्" या०स्मृ० ३काव्यदोषभेदे स०
स च त्रिविध यथा "दुष्टं त्रिविधमश्लीलमनुचितार्थं
प्रयुक्तं" सा०द० अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जक-
त्वाभिधा यथा "दृप्तारिविजये राजन्! साधनं सुमहत्तव"
"प्रससार शनैर्वायु"। "विनाशे तस्य! ते सदा"।
"अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलव्यञ्जकाः" सा०द०।
तत्र साधनशब्दस्य लिङ्गस्यापि वाचकतया व्रीडाया,
वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्साया, विनाशशब्दस्य
मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च व्यञ्जकता। यथाक्रमं च प्रकृते
चैतन्यविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यञ्जक
त्वादुक्ताः। ४निन्दाव्यञ्जके वाक्ये च "यमश्लीलयाश्लोका वा
भ्यवतीति" ता०ब्रा०"अश्लीला निन्दारूपा वाक्" भा०
न श्रियं लाति ला-क। ५अश्रीके त्रि०। "यं रेभमशाप-
शील वाग् वदति" ता०ब्रा० "अश्लीलमश्रीकरम्" भा०।
अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यतोऽनुपपद न मिथुना श्लिष-घञ् न०
त०। सप्तविंशतिधा विभक्तराशिचक्रस्य नवमे नक्षत्रे तत्काल
जातस्य मिथो पित्रादिभिरालपनस्य दर्शनाभावस्य श्लेषाया-
निमित्ते पप्रभावस्य बोधकतया तथा अश्लेषात्वम्। तत्स्वरू-
पादिनिरूपणाय सर्वतारारूप, ध्रुवविक्षेप, योग-

ताराश्च मुहूर्त्तादिभिधीयन्ते यथाह श्रीपति। "तुरग-
मुखसदृक्षं २योनिरूपं ३क्षुराभं ४शकटनिभमथैणस्यो-
त्तमाङ्गेन ५तुल्यम्। ६मणि ७गृह ८शर ९चक्राभा
१०गृहोपम च ११मदनमञ्चसमं मञ्च १२पर्यङ्करूपा
१३हस्ताकारं ततोऽतो १४मौक्तिकम् १५प्रवालो-
पमम् विद्रुम तोरणम् १६बलि १७वत्सदिशं म
१८कुण्डलाभं १९पदम्। कुम्भ२०परिस्थितमेव पदम्। २१पु-
गमार्गं २२पदम् पान्यमृगा...श्रवणम् २३त्रिस्थितम् (पा-
जित्) मृदङ्गतुल्यम् च। २४त्रिविक्रमाभम् २५मद-
दम् २६मत्तौ तत्पाङ्गदयाभम् २७। २८पर्यङ्कवत्
२९मृदङ्गानुकारमिदं तथाश्वादिभकरूपम्" अत्राश्वा-
नादेवाश्वादीनां रूपाणि यानि" रश्मिमित्यपि पुनः
कर्माणि... तारा... अश्लेषा... [illegible]... इति। कृत्तिका
राम... मृगशिरा... तारा
सा त्रितारा... भरणी च। षट्तारा कृत्तिका। प
तारा रोहिणी। त्रितारा मृगशिरा। एकतारा आ
चतुस्तारा पुनर्वसु त्रितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्ले-
षा मघा च त्रितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च चतु-
र्विशाखा, त्रितारा अनुराधा ज्येष्ठा च। एकादश
मूला, चतुस्तारा पूर्वाषाढा त्रितारा उत्तराषाढा, श्र-
वणा चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा। द्वि
पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती"
योगतारा सूर्य्यसि०। "फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवा-
षाढयोः। विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा" च
यथाऽऽफल्गुन्योः प्रत्येकं द्वितारत्वात् तत्र
उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा। "पश्चिमो-
त्तरा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता। हस्तस्य योग-
या अश्विन्याश्च पश्चिमा" सू०सि०। हस्तनक्षत्रं प-
ञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं तत्र नैर्ऋत्यां
दिशि स्थिता पश्चिमास्थिततारायाः उत्तरदिगाश्रितता
द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते दि-
शा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उक्ततारामध्ये पश्चिमा
तारा हस्तस्य योगतारा" धनिष्ठायास्तारासु या प-
श्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना०। "
श्रवणमैत्राणां पार्श्वस्थत्वस्य मध्यमा। भरण्याग्नेयपित्र्य-
रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू०सि० "ज्येष्ठाश्रवणानुराधा-
पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

हयोत्पत्तिस्थानसंख्याशास्याश्च २४प्रसंख्यायाम् "आवर्त्तद्वयसंयुक्तो मिथ्याचारश्च निर्भय । द्वादशाङ्गुलमेदूश्च दरिद्रस्तु हयो मत" इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे "पद्मिनी शशके तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनीति" रस० । अत प्रसङ्गात् अश्वानामङ्गविभागविशेषस्थानलक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकृतादश्वशास्त्रात् सारांश: "अतिप्रविष्टा जिह्वा तु तस्याः स्थूना भवेदथ । ऊर्द्ध्वं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽपि दन्तपीठकम् । ततोदन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्द्धदन्ता भवन्त्यथ । चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकस्योपरिष्टात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्त्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते । सृक्कद्वयं विजानीयात् वक्त्रपार्श्वगतं बुध । उत्तरोष्ठं प्रपाणाख्यं तदूर्द्ध्वं प्रोथ उच्यते नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ घोरिके च ततःपरम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अश्रुपात उदाहृत । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनीनिकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः । सितासितौ च तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतः परम् । तस्मादूर्द्ध्वं भ्रुवौ ज्ञेया ललाटं च तदुत्तरम् । ऊर्द्ध्वं ललाटदेशात्तु केशान्तश्च ततः स्मृतः । ततः शिरो विजानीयात् पश्चादूर्द्ध्वगतं बुध । शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं शकुन्तलम् । अपाङ्गादूर्द्ध्वरन्ध्रे च चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षण । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं समुदाहृतम् । शिरोमर्म्म शिरश्चैव कर्णस्याथ पश्चाद्गते । मन्याबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्त्तितः । अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः । ततः कण्ठं विजानीयादधोभागे गतं बुध । ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु तस्याश्चोपरि केशरः । ग्रीवास्कन्धान्तरे चैव बाहुं प्राहुर्मनीषिणः । बाहूस्योपरि यस्तु स्यात्स्कन्धः ककुदं च तत् । ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् । आसने ककुदश्चैव त्रिकस्थः परिकीर्त्तितः । स्कन्धात्पश्चादधोबाहू तयोर्वाह्वोर्मध्यमं हि । मन्दिरं पश्चिमोभागे कलापो जानुनोऽपि च । जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षण । जङ्घापार्श्वे कक्षा विद्यात् मध्ये चैव कर्षणम् । अपतः पाणिरुक्तः स्यात् पश्चात्कूर्च्चं उदाहृतः । किञ्चिदूर्द्धं च मध्यस्थोऽप्यधोभागे च कुष्टको । खुरसन्धिं ततो विद्यादधोभागे ततः खुरम् । खुरस्य पार्श्वे पार्ष्णिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् । खुरस्याधस्तले चैव मण्डुकी तलमध्यगा । खुरमार्गं विजानीयात् चीरकाख्यं विचक्षण । हृदयात्परतः कुक्षौ पार्श्वे तत्र विभागतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः । रोमराजी ततो विद्यान्मूत्रकोशमतः परम् । कक्ष्या: पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ प्रकीर्त्तितौ । पुच्छमूलं च वाहानां भाषते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्त्तितं पायुः सीवनी च ततः परम् । मुष्कौ च कटिसन्धिं च ततो विद्यात्परं बुध । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः । सक्थिनी फलसन्धेस्तु ऊरू पादाभिधायके । ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किञ्च चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये समस्थितम् । ततः परं विजानीयात् कालकूर्च्चं च कुष्टिकम् । खुरान्तरं च मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अग्रे जङ्घाद्वयं चैव पश्चाद् ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायं समुद्दिष्टं पृष्ठदेशस्तु मध्यमः । अपरं पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्मृतम्" ।

तेषां लक्षणानि "अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न प्रशंसिता । अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम् । ओष्ठयोः सृक्कणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा । ग्रीवायां केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि बाहुके । जङ्घायां जानुनोश्चाधः कूर्च्चे पादे तथैव च । पार्श्वयो पृष्ठभागे च कुक्षौ कक्ष्या चपालघौ । मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे स्वरे तथा । महादोषे त्यजेत्तान् स्पर्शच्छायायां गन्धसत्त्वयो । प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभाशुभविवेकाय तद्विद्याद्विमानुभिषक् । शालिहोत्रादिभिःसम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आताम्रौ पूजितावोष्ठौ श्लक्ष्णौ पीनौ मृदुत्वचौ । सुप्रोथौ सरसौ च विपरीतं विवर्जयेत् । सृक्कणोर्मृदुता शस्ता जिह्वायां रक्तता तथा । अतथाप्यसि दोषाय न त्वदीर्घा न सा शुभा । घना स्निग्धा सुबद्धा च समा दन्ता सुशोभना । षट्सङ्ख्ये वत्सरे दन्ते तेषु व्यङ्गनसंभवः । आयतं तुङ्गघोणं च निर्मांसं प्रियदर्शनम् । मुखञ्च पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालुरक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू समौ गण्डौ वाहानां कीर्त्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्गते चैव सुवक्रे नैव चाक्षिणी । प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मध्याभे मण्डतारके । स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी । कनकमणिसंकाशे शस्ते वाहस्य लोचने । आवर्त्तं च विशालं च अनिम्नं चैव वाजिन । ललाटं पूजितं प्राज्ञैर्मत शास्त्र

[illegible]

[illegible]

विशेषसंस्थानैर्निर्द्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधन ॥ एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां विपर्य्ययैः । रोम्णां तिर्य्यक्तता यथा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं श्रेष्ठा दृश्येतु पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ ये वाजिनो धन्या ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दृश्याः शाङ्गाः कथ्यन्ते दुरावर्त्तस्तु शापदी । श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अक्तादी मेचकी नाम राजरत्नप्रदा सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्य्यौ च मूर्द्धनि । स्कन्धे स्कन्दविशाखौ च उपस्कन्धे हरीहरौ । ऊर्द्ध्वे च पूजिताश्चैते दयन्वास्तु वाजिनः । अप्येकेन निःश्रीमा ये भवेयुरशुभास्पदाः” ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् । “अतः ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् । शक्तिपद्मगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमाः । शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं मृदङ्कश्चैव योऽभवेत् । पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च रुद्रामसन्निभाः । ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि—यथायोगं समासतः । काककङ्कवल्याहिस्त्रगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतकाः रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गताश्चैव विच्छिन्नाः स्वल्पाः पापशोभिताः । जिह्वास्यस्याच्छिन्नानि भस्मवर्णनिभानि च । स्कन्धाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः” ।

अथ पुष्पलक्षणम् । “आगतं वत्सरं तस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । बिन्दवः पुष्पसंज्ञा वा शुभाशुभफलकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन निर्दिष्टं कीर्त्त्यतेऽधुना । प्रपाणे च ललाटे च कक्षे मूर्द्धनि कर्णयोः । शिराखे चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सृक्कयोर्वाङ्कुले सुखे । पुच्छे पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ मेढ्रे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि स्थानानि मुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यस्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । श्रोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । ग्रीवायां चैव पार्श्वे च सक्थ्नोः स्फूरके स्थिते । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात् पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः” ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् । “दूरस्तु क्षिप्य यः पादाग्रांगारान् स्पृशन्निव । प्लुत याति शुभं हृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गपि हयार्द्धलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा मर्षशुभतरङ्गमाः । सङ्कीर्णा एकतोभद्रा षड्गौ च विवर्जिताः । अत्युग्रा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः । मोटयास्फोटिकाभिस्तु कुर्व्वन् वेष्टितजानुभिः । गतं क्षिप्ति गत्वा स्खलन् न पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधन । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः । “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वशालिनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्द्दभाभः खरूहकः । नीलो नीलक एवाश्व लिपूहः कपिलः स्मृतः । शिलाहः कपिलो वाजी पाण्डुकेशः सुधामृषिः । हलाहश्चित्रकवलितपुच्छाहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा वामे भवेद्रेखा पृष्ठमध्यानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषायोऽस्य वर्णजो यस्य दृश्यते । डुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः । पूर्व्वोक्तानां च वर्णानां मुखपुच्छेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । कोकाहः पुच्छको नाम कोकराहः प्रकीर्त्तितः । खुङ्गाहः खरगाही च हरिकोहरिराहिकः । कयाहश्चैव वोल्लाहः शिराहः सिन्दुराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चारुराहो जयेदश्वो मीरराहो न यः स्मृतः । कुलोहो डुकुलाहस्तु युवको नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुण्ड्राहश्च युवको नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुण्ड्राहश्च चित्रवर्णश्च यो भवेत्” ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । “यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं मुखं तस्य तथा । अर्द्धजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूतासिततारास्य प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः । यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो हयः । प्रशस्ता

[illegible] । [illegible] । [illegible] पूजिता ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

विशेषसंस्थानैर्निर्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः । रोमशा विपुला संघा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं चेन्मा दर्शयेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा वाजिनो शस्ता ये चान्द्रादिगुणाधिकाः । दृष्ट्वा चाश्वाः कथयन्त्येव दुरावर्त्तास्तु कामदौ । श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । प्रह्लादी पैप्पली नाम राजरत्नप्रदा सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रार्कौ च मूर्द्धनि । रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताश्चैव ते दशावर्त्तास्तु वाजिनः । अप्येकेन विहीना ये भवेयुरशुभास्सदा" ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् । शक्तियष्टिगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमा । शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं स्तुडकश्चैव शोभनः । पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः । ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि—यथायोगं समासतः । काककङ्कबन्धाहिम्लवगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गताश्चैव विच्छिन्नाः स्फुटकापायशोभिताः । जिह्वाकृष्णाविरूक्षाणि भस्मवर्णनिभानि च । स्थूलाग्रा वामदेशस्था पुण्ड्रका न शुभप्रदा । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः" ।

अथ पुष्पलक्षणम् । "आगतं वत्सरं तस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञा वा हिताहितप्रकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च फलं यद्यद्व्यवस्थितम् । तच्चैव समासेन निष्कृष्टोऽस्य तेऽधुना । प्रयाणे च ललाटे च कचे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च उपकर्णयोर्बाङ्कले शुभे । अग्नौ पृष्ठे च नाडानां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि स्थानानि मुनिभिर्योक्तानि शास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यन्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । ग्रीवायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । ग्रीवायां चैव पार्श्वे च सक्थ्नोः स्फूरके स्थितिः । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात्पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः" ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरमुत्क्षिप्य यः पादा-स्त्वङ्गारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं छूटो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा सर्व्वशुक्लतुरङ्गमाः । सर्व्वेषामेकतोभद्रा षड्गमौघविवर्जिता । व्यत्यूर्द्ध्वा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः । मोडयाक्षोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगुणितं गत्वा क्लान्ता पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्द्दभाभः सरुहकः । नीलो नीलक एवाश्वः लिपूहः कपिलः स्मृतः । शिलहः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुवाक्षधिः । हलाहश्चित्रकश्चित्रपुच्छाहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा यस्य भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरहाणः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषायोत्थो वर्णो यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः । पूर्व्वोक्तानां च वर्णानां सत्पुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् ब्रवीम्यनुपूर्व्वशः । कोकाहः पुण्ड्रको नाम कोक्कुराहः प्रकीर्त्तितः । खुराहः खरगाहौ च हरिकोहरिराह्वकः । कयाहश्चैव वोल्लाहः शिराहः सिन्धुराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चारराहो जयेदश्वो वोक्राहो न यः स्मृतः । कुलीहो इरुणाहस्तु युवतो मे न कीर्त्तितः । निपुङ्गस्त्रिपुण्ड्राहश्च युवको मैव कीर्त्तितः । निष्ठुङ्गस्त्रिसुलाहश्च चित्रसाक्षश्च यो भवेत्" ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । कर्णजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूताः सिततारास्य प्रयस्ताः सन्निभिः स्मृताः । यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो हयः । नगस्तः

चौरित्रा। चित्रं चम तथा [illegible] । [illegible] मनुष्यं पूजिताः। [illegible] [illegible] तथा । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] पीतां [illegible] । [illegible] प्रमवते । [illegible] पूजित । [illegible] च [illegible] । [illegible] प्रमवते । [illegible] प्रमवते । [illegible] च [illegible] चैव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] च [illegible] । [illegible] प्रमवते । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चौरित्रा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव पूजित [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] चैव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धवत्-मण्डलं तु मेढ़ं दैर्घ्येण निर्दिशेत्। षड्भिश्च षष्टिभिर्हीनं मध्यमं च विचक्षण। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। एष वक्त्रे कटौ चैव ग्रुपतुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलोद्वयहीनं तु मुखादि मध्यमाधमम्। निर्दिशेन्मतिमान्वैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः। षडाङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पञ्चाङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः। अपानात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान्। वक्षोभागे तु सर्व्वेभ्यो रज्ज्वा वा सूत्रकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्तास्तु प्रपूजिताः। अतो हीनाधिकाश्चैव हयो नैव प्रपूजिताः"।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प० ख० ज्योति० पराशरसंहिता। "आवर्त्तो वह्निमुखवत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्ताद्धरोमा शुक्तिः। कनककमलांशुचक्ररोमसङ्घातः, प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति"। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। "श्वेतं स्निग्धमन्यवर्णस्य प्रयत्नं श्वेतस्य कृष्णं पीतं रूक्षं रक्तं वा। यस्यान्यवर्णे ललाटे श्वेतं वाखेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्"।

अथाश्वायुर्लक्षणम्। "आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्व्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा हस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रसभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः। महाघोषा महाकायाये चाश्वा पृथुवक्षसः। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः। न विस्फुरन्ति ये वाहाः खपावाय तुरङ्गमाः। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः। कुटिकानां क्रिया येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः। प्रतिस्रोतः पिबन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा स्निग्धं येषां च निर्मलम्। सीत्कारं च भवेद्येषां ताम्बूले चालने पुनः। प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः। येषां च हृद्रोमाणि ते सर्व्वे चिरजीविनः। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीविनम्। छत्रचामरभृङ्गारखड्गपद्माङ्कुशान्निभाः। शक्तिस्रगगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। श्रीवत्सस्वस्तिकाभाश्च प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। हस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः। तस्य मृत्युं समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद्दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्वयसाश्चे चतुरङ्गुले। तिर्य्यग्गे चोर्द्ध्वगे ख्याता द्वे रेखे चैव वाजिनः। प्रोथगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्द्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्व्वदा हयः। षड्मूत्रोऽल्पमूत्रश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च योऽहयः। न्यूनाक्षिकूटकश्चाल्पायुः स प्रकीर्त्तितः। जातं दन्तद्वयं वाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् मनोषिणः। षडब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भवः। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिसूचिका। मध्यान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्तायसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्ध्नि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः। मक्षिका मक्षिकाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा मध्यस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च षष्टितः"। "अतिबद्धा कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्रयम्। ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव द्विजन्मनाः। ईषच्च शिरसं सूक्ष्मा भवेच्च पतितोत्थिता। स्वल्पाश्च विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। खण्डभागे विनापूर्व्वं व्यञ्जनानां न सम्भवः। पूर्णेषु खण्डभागेषु जायन्ते कालिकादयः। निम्नं कृष्णं च दन्तानां खण्डमित्यभिधीयते। पूर्णतां चास्य जानीयात् पञ्चमन्वत्सरे। खण्डेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्य्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सपूर्व्वे दन्तमस्तके। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्णां सप्तमे तथा। खण्डमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षौ जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति"।

[illegible]

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धसप्तमष्टञ्च तु क्रमेण दैर्घ्येण निर्द्दिशेत्। पञ्चभिश्च षष्टिभिर्हीनं मध्यमञ्च विचक्षणः। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्त्रं कटीं चैव मुखतुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलीद्वयहीनं तु मुखादि मध्यमाधमम्। निर्द्दिशेन्मतिमान् वैद्यः शालिशास्त्रविशारदः। सप्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। षडङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्द्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविध प्रकारं तु निर्दिष्टं शास्त्रवादिभिः। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्यमश्वप्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुद यावदूर्द्ध्वमानेन बुद्धिमान्। मध्यभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा स्त्रसूत्रेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान् भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताश्वश्च पूजितः। अतो हीनाधिकाश्चाश्च हयो नैव पूजिताः"।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशरसंहिता। "आवर्त्तौ वह्निमुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्तार्द्धरोमा शुक्तिः। घनकमन्तर्मुखवृत्तरोमसंघातः प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति"। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। 'श्वेत स्निग्धमन्यवर्णस्य प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्ण पीत रूक्ष रक्तं वा। यस्यान्यवर्णं ललाटे श्वेत बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्"।

अथाश्वायुर्लक्षणम् "आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्व्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रास्वभावेषु न हीनाश्चिरजीविनः। महाघोणा महाकायाश्च ये चाश्वा पृथुवक्षसः। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीड़िते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः। न विस्फुरन्ति ये वाल स्वपाशाय तुरङ्गमाः। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः। कुटिकाना किणा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटा। प्रतिस्रोतः पिबन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च निर्म्मलम्। सीत्कारं च भवेद्येषां ताड़ने चालने पुनः। प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः। येषां च हृदरोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च ग्रीवगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्ते विद्याद्दीर्घजीविनम्। छत्रचामरभृङ्गारखड्गपद्माङ्कुशनिभाः। शुक्तिस्रग्गदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। ग्रीवचर्म्मस्थिताभासाः ग्रीवरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं ग्रीवोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं ग्रीवसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः। तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद्दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्व्यस्रासे चतुरङ्गुले। तिर्य्यग्गे चोर्द्ध्वगे स्याता द्वे रेखे चैव वाजिनः। ग्रीवगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्द्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्वदा हयः। षड्मूलोऽल्पमूत्रश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च योहयः। न्यूनाक्षिकूटस्तथाश्च स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तितः। जातदन्तद्वयं मासे पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् समीक्षयेत्। षडब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भवः। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिलक्षिका। मध्यान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्धि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः। मक्षिका नक्षिकाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा मध्यस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च शिष्टतः"। "अतिबाल्या कषायाश्च तनयश्चेति तत्त्रय। ते भवन्ति द्विवर्षस्य शुक्लाश्चैव द्विजन्मनाः। दंष्ट्रश्च चिरं स्त्रवमा भवेच्च पतितोत्थिता। खराभ्यां विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। खण्डभागे विनापूर्व्वे व्यञ्जनानां न सम्भवः। पूर्णेषु खण्डभागेषु जायन्ते कालिकादयः। निम्नं कृष्णं च दन्ताग्रं खण्डमित्यभिधीयते। पूर्णता चास्य जायते पञ्चमे वत्सरे। खण्डेषु कालिकाऽप्याति नैव कार्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सपूर्व्वे दन्तमण्डले। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतस्रः सप्तमे तथा। सप्तमश्च वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति"।

देवमेदाभावयन्ब "यथानां बन्धेषांतु लब्धान्यहन्‌ यो'था । कन्यानां च कथानां श्रोमाणां चैव संचयात्‌ । कन्याकर्षिणी गौडाकचनादिकाच मे । गौडजा चैव मे गाथा पुण्या मे च कीर्तिता । स्त्रीवाचाय चौराय दत्त्वा वाक्यमाय मे। वार्मिका वैश्या चान्या वाया वाक्या पूजा। वनमावान्यायेन भ्रया देवोद्भवाय मे। अयथापूर्वां यम्ये मे च मान्यनियो- ग्रता। इत्यदोर्वोविप्रपोषणादुत्पन्नो यशास्याम । यथा याया यशोरक्षा विक्रायायोऽधिका याया । भवाय विश्व देवां निर्यार्य न हव्यं यमेत्‌ । मौमेन यदिदेवेन इयराय क्षमिव तैः । यथमाव यज्ञावाया संपावे चैव पूजिता। यदि यज्ञवाहन मेव दद्वृति वादिनम्‌ । मारवीयोऽभिमन्वाद्‌ योद्धया विधिदृश्यया । अनुगा स यथाऽदीराय प्रभावे दीपप्रभ्यः । गौड्यदेवतावानां यथावानां च वाविषाम्‌ । नाविनः यथं यत्‌ यायकन्य तिथिदेवेन्‌ । यवचैर्वमूद्ध ब्रह्मायच यजथा । कवमान वर्णद्वि विविधर्षयो यथास्थम । यावत्‌ योऽविडीकृत युक्ष्मीपोयक्ष्मया । सुमन्य नीचैर्यो यामी च यमाद्यय च । गौड्यायादेवच अमेवाङ्क्षिणो यम । यात्रा चैव यथावेच वैश्यं मैव यज्ञया । विष्णुदेवीहृयो यामी प्रभवावनीयः । यायनं यावि देवं च यया इव अमीर्वितम्‌ । यात्रा चैव अवेयाविधि एष्वाहरुतायवः । यादेवयाँ याया यावि वाविभाद्धविनाया । यदिवयानवैवाय गौडवर्णवया पूजा । इत्येवोद्भवा वयाचया वाक्यमाय मे । यज्ञव यदच च भाग्य वरिष्ठोऽपि च । यथया विश्वमाहव यदा यथाहवैवाय । वर्णैर्वाग्यादि पूजाय द्रव्या यदि कीर्तिता । दाविवयामो यमेद्वयो योऽन्या ययावि यानु । यवहीना यजाहया पूर्वदेवयाद्भया । यानिभ्‌ च यावांच मेवं विधादिवचया ।

यथावानां विप्रदिवादि "यायोन जायते यावि ज्योतिर्देव वाचयेत्‌ । याव प्रपूर्व एवह च लिविधं विविधोपवत्‌ । पायी युक्तोऽस्वायुव विशा च यदिवी विशा । नादय द्रव्यस्य वावित्रदान । नाम । यानि' यज्ञदाय द्रया । वेणा अमीनिया । विद्या विनयार्थ न्यायवया यदाहया । याञ्चवाद्‌ वाविदानेन याचा चैव न वनिनाद्‌ । यज्ञाद्‌ एवहेन यन्द्रेन न्यायाद्‌ एवहन वाचयेत्‌" ।

यव यज्ञावाविदिवा व च । "दुर्गेऽवावि ययानां च यथा पीडां निवर्त्यति । योषा इमादि भीमू न केन वैरवित विभा । इदि यथादि यीन यहमाविदुरवया । यहयो वचर्वेरुया विविद्मनेव निवर्तिता । भीमू अनुयादि निशां च विशं च मतिपूर्वति । । वाणी चानिति च नमः प्राविजदुरस्या । इत्युचायां मोनीव यामी देवांयुवि च । याहो न्यूयस्या यथाड़ीविनयवज्याति । च वैयावि यथादेव विर यायवे द या । एवविवद्‌ विश्वो वन्यगाविदुरस्या २ । देवीं भीमवया यामी यथा यवीन यहिव । ब्यान याम' यथं दिया यावदि या विवि । यथं आर्यविदीपनाद्‌ यावते च द्रव्यनाम्‌ । न च वैवि यथाव याविं भीमुं न यजति । न च इदं यथायोवि यथया विदुरस्यां १ । विपर्युवो यावि- नायवर्व यवया पूर्वः । यज्ञा योऽयोग्योऽयो यादिरे मातुवाविनाम्‌ । विश्वोविवावियोवैयोवयोर्वी यथा- यम " । यवमेव यथा यदि यथा । यायिवोर्मे इविंभ विवायवायोगायनवायवैवा ।

यज्ञदीविदावां यथाचादि यथानीमोहम्‌ "ई मेनीय- विवृद्धविवद्वयवयायवायोविक्षा कुशकलेन- याय । कुवयविद्वो कुचर्वयोऽइया । यहा- वायुदाय । यथादिवदयमावदयावायदयो यामी वर्णयुवो अवि वरते । यम्‌ यावाय विवाद्‌ । वज्ञवावदवयन्वदवयोयवहुशीविवाइवि । इन्द्र- वाविवाहे यथा हरे यवाड्यिवयेनु बाहुबया मे माना- वयद्वयर्वविशा प्रथमावयमेवरि विशा । योन- वद्विवयाद्विवार्वेवायो ययावर्विवा । इयोवया । देवां प्रवाव यदो यथाडविनेन च भुवार्वे । एवोरयनु- पूर्वेवि यवि वेवि याची तो ते । यदविदयो विवा- वैवावि इयविद्यो यथादियो । एवदेविअयावी- यविवयदिवेव्यवद्वहादिवोज्य । यवीयवृद्धमेव विवदविवविवा यायविय नैविद्धव याया यायवियदा- याव यथवाको इयावे च देवि । यथावि यथं यव- यम्‌ । इयविविवेवे । यानुवे यायोवि । द्यावे वि यायवर्वयम्‌ यदाहरणम्‌ । "विवोरयव यायिनम्‌ याच्या । इवदवयविवव इयवेदायायायम्‌ विवावि । भोवाक्यो यथा यम्‌ । याचाया यनुमीमायको इ यो । यहरवा इयव यम्‌ । यायिवा यायिविवादवेवादी वि । यथेव

चरति पर्य्या० वन् अश्विकः अश्वेन चारिच्या लि० स्त्रियां ङीप्। असायमश्व यधाते क। अश्वात-सामिके अश्वे। कुत्सितोऽश्वः क। अश्वक। कुत्सिते,श्वे अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वकयर्ष्यं धावति पु०। अश्व इव प्रतिकृतौ कन्। अश्वप्रतिकृतौ। अश्वानां समूहः छ यत् अश्वीयम् अश्व्यञ्च घोटकसमूहे न०। एत-दन्तस्य पादस्य नष्ठ्यौ हस्त्यादि० नान्त्यलोपः अश्वस्य पादाइव पादायस्य अश्वपाद इत्येव। जातित्वेऽपि अजा० स्त्रियां टाप्। अश्वा अश्वजातिस्त्रियाम् "अश्वे इव विषिते घासमाने" ऋ०२,२२,१,।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः। अश्व गन्धाख्यवृक्षे। या कप् अश्वकन्दिकाप्यत्र।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्णइव पत्रमस्य। १सनामख्याते शाल वृक्षे। "पूतिकाश्वकर्णगुर्ग्गपि क्वाथेयकल्के, सुश्रु० सार्थे कन्। अश्वकर्णकोऽप्यत्र। ईत०। २अश्वस्य कर्णे।

अश्वखरज पु० अश्वय खरी च, अश्वा च खरश्च वा ताभ्यां जायते पुम्नाव। खचरे घोटकभेदे। खराश्वजोऽप्यत्र।

अश्वखुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य। (नखीति)ख्याते १गन्धद्रव्ये। २अपराजितायाम् स्त्री।

अश्वजिनी स्त्री अश्वस्य च छच तन् सहस्रकारोऽस्यस्य इनि ङीप्। अश्विनीनक्षत्रे तस्याः श्रीणत्युत्था तुरगघोषो कारतायाः अश्वेषायाब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम्।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे "अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पचिराट्" भा०शा०प०चण्डताण्डवे देवगणड्युद्धवर्णने।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः। वराहकर्णतुल्यपत्रे स्वनामख्याते वृक्षभेदे। 'गन्धान्तो वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया। वराहकर्णी वरदाऽवरोहा कुष्ठघातिनी। अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा। बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला" भा०प्र० उक्तौ हयादिकगन्धाननामिका हयनामिका च "यथा-श्वगन्धायवाभ्यां सिद्धैर्योद्वर्त्तनम् हितम्"। "शतावर्य्यश्व-गन्धाभ्यां वायसेरथजीवनैः" इति च सुश्रु०।

अश्वगन्धातैल न०चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा "भल्लातकबृहती-फलदाडिमफलकल्कसाधितं कुरुते। लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गसमम्॥ कनकरसमहयावर्त्तितहयगन्धा-मूलविश्वपर्य्युषितम्। माहिषमथ नवनीतं गतबीजे कनकफलमध्ये॥ गोमयगाढोद्धर्त्तितं पूर्व्वं पश्चादनेन संलिप्तम्। भवति हयलिङ्गतुल्यं लिङ्गं मर्दनात् क्रमादयि-तम्। अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम्। चतु-र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्। स्तनलिङ्गकर्ण-पालिवर्द्धनं पुनरादिदम्"।

अश्वगोयुग न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच्। अश्वयुग्मे।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थान मनुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठच्। अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे।

अश्वग्रीव पु०अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य। दानवभेदे "चत्वारिंश-द्दनोः पुत्राः" इत्युपक्रम्य। "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः" भा०आ०प०। स पर्य्यायान्तरे रोचमान नृपतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव। "अश्वग्रीव इति ख्यात सत्त्ववान् यो महासुरः। रोचमान इति ख्यात पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः"। २विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अस्य चरित-मस्मिन् विवृतिः। यदुवंश्यवित्तस्य पुत्रभेदे अश्वमाक्षि-शब्दे विवृतिः।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्त्तृकत्वात् हन–टक् उप० स०। करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम्।

अश्वचक्र न० ईत०। १अश्वसमूहे २अश्वाकारे नरपतिजय चर्य्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे। जाम्बवतीतनयेन कृष्णात्मजेन हते ३असुरदैत्यसेनापतिभेदे पु० "एतौरस्या-यतघोमवाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः। को नाम वा-स्य महारथस्य रणे समक्ष रथमभ्युदीयात्" भा०व०प०।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सकः। अश्वानां रोग-निवारकेऽश्वं वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-शास्त्रे द्रष्टव्यः। [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्या।

अश्वचिकित्सा स्त्री ईत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-

अश्वचेष्टित न० ईत० १वाजिचेष्टिते २शुभाशुभसूचके शकुनभेदे च तद्विवृति व०स० यथा "उत्सर्गाच्च शुभदमाश्वमोपरिस्थ वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम्। सर्वाङ्गज्वलनमवृष्टिट हयानां द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं वा। अन्तःपुरं नाश-मुपैति मेढ्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते। पायौ च पुच्छे च पराजयः स्यात् वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च। स्कन्धास नांसज्वलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम्। ललाट-वक्षोऽक्षिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय। नासापुट-प्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय। पालाश-ताम्रासितकर्वुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम्। प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः। अस्वप्नश्च विरो-धिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

यते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने । तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिस्रोतादीनि सन्ति वै ।”। तत्पूजनफलं तत्रैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु सएव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेध तत्रैव । “तस्मात् द्विजश्रेष्ठ । योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थोवृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकां च स्वल्पामपि छिनत्ति यः । स कोटि ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदनमपि स्वार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोष प्रत्युत विहितत्वात् “अर्कः पलाशखदिरः अपामार्गोऽथ पिप्पलः” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २ नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च “नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः । स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यात् वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसः पाकी विषपित्तकफास्रजित्” भा० प्र० । ३ गर्दभाण्डवृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्दभाण्डशब्दे दृश्यम् । ४ संसारवृक्षे तस्य स्थिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम् । “ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ० । ५ अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारत्वात् तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् । “अश्वथो मुहूर्त्तः” सि० कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री । चतुर्थ्यां काशा० छ । अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि “अणश्वत्थाट्ठक्” पा० निर्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुंस्त्वम् । तत्र भव ठक् । आश्वत्थिक । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थस्तत्र देयमृणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १ देये ऋणे । स्वार्थे कन् । २ अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पीलवा० कुणच् । अश्वत्थ पाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्वइव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था–क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे १ द्रोणाचार्यकृपीसुते वीरे । “गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः । अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १२० अध्या० । यथा “शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” “अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्त्ति० अकारः । अश्वत्थाम” । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेन्द्रवर्म्मणः २ गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विना श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्म्मसुतस्त्वं पाण्डवाः । यथा नः संयुगे सर्वान् हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् । कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । भीमसेनस्तु सव्रीडं उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत” । “सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

[illegible] ... "पूर्वं न [illegible]" ।

[illegible] पु [illegible] ... [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ... [illegible] ।

"[illegible]" ... [illegible] ।

यते। न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने। तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै"। तत्पूजनफलं तत्रैव। "अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः। अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः"॥ तस्य तच्छायायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव। "तच्छायानात् द्विजश्रेष्ठ। योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः। संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति। अश्वत्थोद्भवराजोऽयं हरिमूर्त्तिर्महोत्तिमः। तस्मादश्वत्थहन्तुर्णां त्राता कोऽपि न विद्यते। अश्वत्थशाखामेकां च स्वसामपि छिनत्ति यः। स कोटि ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः" इति च। अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि द्रष्टव्यानि। तच्छायाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः यज्ञिययावत्तस्यापि विहितत्वात् "खदिरं पलाशमुदिरं अपामार्गोऽथ पिप्पलः" इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात्। २नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च "नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः गरीझी गजपादपः। स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यात् वनस्पतिः। नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरजन्मकः। कटुपाकरसपाकोष्ण विषपित्तकफाङ्गहृत्" भा०प्र०। ३गर्द्दभाण्डवृक्षे (बेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे दृश्यम्। ४संसारवृक्षे तस्य चिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम्। "ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे। अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ०। ५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारत्वात् तथात्वम्। अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य सञ्ज्ञाया लुप्। "अश्वत्थो मुहूर्त्तः" सि०कौ०। असञ्ज्ञायान्तु आश्वत्थ-मह आश्वत्थी रात्री। चतुरर्थ्याम् काशा० छ। अश्वत्थिकः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण्। तस्य पौर्णमास्यामपि "आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्" पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम्। लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुंस्त्वम्। तत्र भव ठक्। आश्वत्थिक। चान्द्राश्विनमासे।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थस्तत्र देयमृणम् वुन्। अश्वत्थफलकाले देयऋणादौ १देये ऋणे। स्वार्थे, कन्। २अश्वत्थवृक्षे।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पीलवा० कुणच्। अश्वत्थपाके फलादौ। [अश्वत्थशब्दे विवृतिः।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र। नन्दीवृक्षे।

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था–क वा पृषो०। भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्य्यस्य पौत्रे वीरे। "गौतमास्मिन् जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वत'। अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपैव महाबल'। अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबल" भा०आ०प०। तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा०आ० १२०अध्या०। यथा "शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत। अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम्। अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च। स जातमात्रो व्यनददुच्चैःश्रवा इव'। तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत्। अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम्। अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति" "अश्वस्य स्थाम्नोऽस्वारः वार्त्ति० अकारः। अश्वत्थामः। भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे। २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेन्द्रवर्म्मणः २गजभेदे तत्कथा च "मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत्। नैव युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन। सधनुर्धन्विना श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः। न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः'। आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः। यथा न संयुगे सर्व्वान् हन्याद्रुक्मवाहनः। अश्वत्थाम्नि हते नैव युध्येदिति मतिर्मम। तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः। एतन्नारोचयद्राजन्। कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः। ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम्। जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत। परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः। भीमसेनस्तु सव्रीडं उपेत्य द्रोणमाहवे। अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः। अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नामाहतोऽभवत्। कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा। भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम्। मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि। शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै। हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत'। "सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। अहतं वा हतं नेति पप्रच्छ सुतमात्मनः। स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम्। त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन। तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्विजर्षभः। तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे। ततो निष्पाण्डवामुर्व्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम्। द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

भविष्योत्तरीय । यदहरित्वं द्रोणो गुरुते वल्गुरा लिकाः । यत्र भवति ते पैशा दिवार्षं यज्ञमाणि । च वर्णानाम भो द्रोणात् यज्ञाच्छाजोऽयं इति । यवल जीविकार्ये यत्र च यत्तैत्यजे । कालिगीषु दिवाकर यते वसे वर्षेव च । मासुवासुवचो च यजते नास्ति यावन् । यदि वंशदजीविर्षि जीवनीयो- दमीदिदम् । यदि ते यजाराज यमीयार्थं यजायना । माययानस वे यैर्वा नाकपर्षेत्सुर्वषि । यजमानेति दिवाको यज्ञ यजमहोपचः । मिश्रको इति लिक्य यथोश्च द्रोणमनुगम् । अपमाना यज्ञो मङ्गविन वाकपादिति । मूर्वं नाम यजमानयैव पि इत्यर्थः । च न नोतिस्तुष्यादि कामयज्ञ यजैरिचः । द्रोणास निदान यंच राजम् । मातस्योक्तम् । यज्ञोऽको येन गुणन नाद रायसु दिवसमा । यजमान् दि मिजोजीरविषु यथान् यजो यमादिम । । यज्ञ दर्षणं यज्ञा यज्ञ यावयचोदिता । कालिकाय यजाराज । यसु यजमानये । यजमानये यमी यजे यज्ञो दूषितः । यजमानमी हाम्य यत्र इदर यज्ञ । यज्ञ पूर्णं रना यज्ञा यज्ञाचयजमा । स्मूर्वंस्तु देवोर्थं यज्ञ यावोऽयम- यजोग् । "अपमाना यत्र इति इयाकदुना यजमा वीरं वेदे यज्ञ इति (यस याहुर्व यज्ञाना" इति भैयेचं । [वारिधि किया यजेत् ।

अप्रतिम त्रि अप्रमेय पतिर्यस्य तत् । अप्रमाणम्

अप्सरी स्त्री कुसोत्पत्ता अप्सार्षे क्षेप । कुलविवरे यज्ञाने रमणे अप्सरायामि कुलयज्ञे यार्थे यम अपाविपाचय ।

अप्सरस् स्त्री अप्सु सरन्ति । जीवलये ।

अमपाप इ अम यपति अम-अच् । अमराजे ।

अमपत इ अम्पच मात्रक यर्वमाणो यत यत । १च युवे १वोने ११यते १युवाशं च तेच आर्षिदिंशाचा अमायचाचमानम् ।

अमपद इ अम यानि दा-च । यमराजे । [अमने च ।

अमपति इ देव । यानियाजे राजाचमानिदि देवेन

अमपमादि इ प्राम्नेपमीवेर्षे यजमानिविने यानियज्ञे अमयजचे यम यपा यजति यागति यजति यजति यजति यामयति यजति यादयति इयजति यजति भाषयति यजति यजुयति यर्वयति यजति याव इति वेगति । यानुयचन् यजमानेयराजान् च यज ।

अमपर्णं त्रि अमानो यर्णं यजर्न यज । अमयमानु १२वे यज याति यर्णं यजन यज । १यातिमत् भेदे च । "यानियुग्मिद्भगतः यर्जं दूवेभियोग इति यड्गिरसर्वं" च । १८८१ । यथा मुमुर्जित विं यमेन नामे यज्ञ । [मोच । इदमास्तुकरवे

अमपाद त्रि अमय पाद इव पारोऽस्य इत्यादि याम

अमपाल इ अमान् पालयति पा+णिच्-अण् यच । वोम यज्ञे । यत् । अमपाकयोऽयमार्थे ।

अमपुष्पो स्त्री अमय इत्यादि देवीराज । यावत्यींशे

अमपेय इ यजिमेरे । देव मोममयीमये योमयदि विजि । वाचोभिमः यज्ञोद्धाभावितु च द ।

अमपेतम् त्रि अमेन देवीदनदक्षीत्य विर यज । यजे च यत्नीये । "मीमपाययमेतम्" च ११।१। यज्ञेयजय च मिदर्शीमा राविम्" या ।

अमभवस इ अमस महत्ता च । यमायुरदयनायार्थे च वर्णमित्तम् ।

अमभाव इ अमस भावः देवर इव यज्ञायदन्तम् । (भाषा) इति याति १यावे । ५ज अममः१देवेच ।

अमभाक्त इ महस्माभिनवस यजेरे । "मोऽहोऽयं यज यज्ञेम् । वंशयज्ञयीचम् । यज्ञेभियमराव" यजुमान । "यजमानो यैत नाही च मोवेचार्थं यज्ञस्य यसुधा "यादया यमी च यजाते यजी- यजयाममुखी । यजाते यमी यजे यज- विजयरा यजमा यजमानयुधा च । विजयस- यायु इमाः वर्णदिभुवेन च । यजपीयोऽपगाज यदायनजीयची । यादियेवियजव यजचो यदि- यज्ञा । यजाकर्षेयाजय वनिवावचे लिखी" इति ११।१९ यज्ञा ।

अमलविदिका अमलविदिकीरेपु गु । अमलविदिकीरिं ।

अमलार इ अम यातपति का-मिर्चु यज् । अमीरे यज ह । अमलाततीयत ।

अमलुख इ अमस यजीव इयमच । यमायारजे इदयायाराजामो दिवरे । यातियाज्ञ् किला तीर्थ्"लिख लि यज्ञा यजिवयतुतप ?" इया यमरयाहुगीणा ।

अमलेय इ यम । प्रयायथा वेयते दिवयोऽश देव-दिवये यज् । यजमेरे द च यज या । ११यायो यजमिर यार्थेयज । यज ११ च यहोमसूर्यतेयेया लिखिता यथा । इमायदयजोयोदयाति यजु ने ही यजद च

श्वमेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
ष्ठस्तत्र सप्तदश पशवोनियोजनीयाः, अश्व १ तूपरः२ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः छाग) गोमृगः गवय ३। द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ। अग्निसमन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादय द्वादश गाव इति सप्तदश पशवोमध्यमयूपे बन्धनीयाः। द्वयोरेकादशावयवत्वञ्च मध्ये कृष्णग्रीव, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरधस्तात् मेषी, अधोभागे शुक्लौ छागौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्व्वपादयोरेकैक। अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽज श्वेत छाग दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्ण। पञ्चरोमपुष्पकौ छागौ पश्चात् पादयोरेकैक। अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत् गर्भघातिनी, वामन ऊर्ध्वं पशु पुच्छे एवम् एकादशानामश्वावयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशिनौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैक इति भेद पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्य्या इत्यन्तानां शतत्रयसङ्ख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशव एकैकस्मिन् अश्वादयस्त्रय एते द्वादश च इत्येते पर्य्यङ्ग्य उच्यन्ते। अतोऽश्वस्य शरीर तुम्बीफलवत् रज्ज्वा गुम्फनीयम्। ततः कृष्णग्रीव इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्यक् रज्ज्वा बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेकादशिनः इतिपोक्तम इति भेद"।

अश्वादिपशुभेदाः देवसंहिता यजु अ०२४ उक्ता यथा "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे। पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः श्यामोनाभ्यां, सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च, पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ, सक्थ्योर्वायव्य श्वेत, पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवोवामन १। रोहितोधूम्ररोहित कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या, बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्ध्रोऽन्यत शितिरन्ध्रः समन्त शितिरन्ध्रस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यत शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूल पृषती ता मैत्रावरुण्य २। शुद्धवालः सर्व्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः, श्येत श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये, कर्णायामा अवलिप्ता रौद्रानभोरूपाः पार्जन्याः ३। पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्ध्वपृश्निस्ते मारुताः, फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्य, प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ४। शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचे, ऽविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्य ५। कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वसूनां, रोहिता रुद्राणां, श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६। उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नत शितिबाहु शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, कल्माषा आग्निमारुताः, श्यामा पौष्णाः ७। एता ऐन्द्राग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, ऽन्यत एन्यो मैत्र्यः ८। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रव सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्य ९। कृष्णा भौमा, धूम्रा आन्तरिक्षा, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युता सिध्मास्तारकाः १०। धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् ग्रीष्माय, कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छिशिराय ११। त्र्यवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो जगत्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, तुर्य्यवाह उष्णिहे १२। पृष्ठवाहो विराजे, उक्षाणो बृहत्या, ऋषभाः ककुभे, ऽनड्वाहः पङ्क्त्यै, धेनवोऽतिच्छन्दसे १३। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रव सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्राः, वत्सतर्य्यः सारस्वत्याः, श्यामा पौष्णाः, पृश्नयो मारुताः, बहुरूपा वैश्वदेवाः, वशा द्यावापृथिवीयाः १४। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५। अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् १६। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, प्राशृङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्मणाः १७। धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां, कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः १८। उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्य्या १९। एवं समाम्ना यूपा इत्याद्या सौर्य्यान्ता सप्तविंशत्यधिकशतत्रयमिता ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः। आरण्यानाह। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय कलविङ्कान्, वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका, हेमन्ताय ककरा, शिशिराय विककरान् २०। समुद्राय शिशुमारानालभते, पर्जन्याय मण्डूका, नद्भ्यो मत्स्या, मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नाक्रान् २१। सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

मधिकोऽमघीव। मघवद्दिवं होचो मुचति मघुना तिमा। तच मरीचि ते देना विमाचं मघमानि। च मर्त्याद मो होचाद मघाच्छायोऽस्यं इमा। मघवं जीविकार्थं मदन च महोऽमघा। वाचिमीव विरामेन मर्त्ता मघो दर्शन च। मातृकामधुमचो च मघति पाचि मारमम्। मघो वंवदतोऽपि जीविमो- ऽमघीदिदम्। मर्त्येन है मघाराज मघीचार्य मघामघा। मातृमामघ मे देनो मावमघोमृतमर्थः। मघमाचेभि विमामो मघा मघमघोपमः। मिहतो मुनि मिमघ मघोऽघ दोषमनुमम्। मघमाचा मघो मघविमघ मावमादिवि। नूनं माम मघमामघेन मे दमघम। च म मोनिमुमामामपि मामघम मघेवितः। दोषाद मिमघ मंव राजम्। मातृमेवमम्। मघोहो मेन मुघम मामु रामम् हिमघेना। मघमाम् हि मिमोचैतिमिम् मघाम् मामो मघामिव।। मघ मघघं मघा मघ मावमघोदिवा। मातिमाम् मघाराम मघु मघवमघे। मघमघमघे मघी मघे मघो तुमितिः। मघमघमघी हाम मघा हुमर मधुर। मघ मूर्ती रमा रघुमुं मघमुघमघमा। मघूर्तेम तैमोद्दं मघ मादोऽमघ- मघोमु। "मघमाचा मघ दति दमामघमा मघमघा मर्दे मेरे मघ दति मिम मावूर्ड रमघामा" इति वैमोर्च। [मानिरिच मिमां कोष।

मघाविमघ त्रि मघमेन मदति मर्त्ता मघु। मघमघमघ

मघमतो स्त्री कुमोऽमघा मघमावे कोष। मुमिमदुवे मघमने मघमाति मघमाचाद मुमघमेदे मार्ते मघ मघमिमायम।

मघर्दमु स्त्री मघम दैमघाविम। मोमघवे।

मघमाम इ मघ मर्ति मम्-मम च। मघमामके।

मघमत इ मघम मामघम मर्दमायो मम मघ। १म यामे रवेते रवले रदूहरी च नेव माविमिंमामा मघमामघमामम्।

मघयम इ मघ मावि मा-म। दुमामघे। [मघमेदे च।

मघपति इ दैव। मघिमामवे रामामघपतिदे दैवेदे

मघपमादि इ प्रावोवगीतेऽर्वे मघमुमामिविदिवे मानिमु भो मघमूने मघ मघः मघवति मामवति मघवति मघवति मघवति मामवति मघवति मादवति कुमवति मघवति मामवति मघवति मघुवति मर्दवति मघवति माम इति मेमवति। मामुमघमु मघमतेऽमघातुमु न मघा।

मघपर्व त्रि मघामां मघें मघवं मम। मघमघमुने । एवे मघ मामि मघें मघ मघ। रमामिमघे दैवे च। मामिमुमिहिवंमघ। मघें रवेमिमोन मघि- मद्दिमवर्दं म। ८८ इ। मघा मुरमविद मेम मघम माम्ने मघा। [कोष। दुमघामघमघे।

मघपाद त्रि मघम माद दव मादेदेन दुमा॰ मामघ

मघपाव इ मघाम् पामघि मा+विद्-मम् मम। रोम मघवे। मघ द। मघपाममोऽमघार्ये।

मघमुचो स्त्री मघम दर्मनि वैमरीतम। मामघीवे।

मघपेम इ मांमेरे। तैम मोमघमीवे मीमघदि विमि। मामावेमिम मघमेमामामिमु च च।

मघपीम त्रि मघेन वैमोमघमामिं मिर मघ। मघेन मघमीवे। मोमघमामघेमम् म १६,१९। "मघमेमघमेम मिमघमीमां रामिम्" मा।

मघमम इ मघम मदुमा च। मघमाहमघमामाते च मदर्माहमम्।

मघमाद इ मघम माद। वैदर दव मघामादमघमम्। (मघामा) दति ख्याते। मावे। वैद मघमघदैमेम।

मघमाप्त इ मघमामिमघम मघमेरे। "मोमोम मघ रामेम्। मंमघमघमोरमम्। मदोवैमघमाम रमुमघम। "मामारो मेम मारो च मोमोर्यां मघम रमुमा "मारपा। दमो च मघारे मघा- रमघामामुमी। मघमाने दमघो दवें मघम- विमघमघा दमघा मघमघमघमघा च। विमघम- मघम दमा। दर्मविमुदेव च। मघमोऽदेवामघ दमामघमघेमी। मदिरमेविदम दमघा मर्दी- मघा। दुमाम्बमघाम मिमामघे विमी दरि १३ १६, मघा।

मघमविविधा मघमविमीरम् मुद्र। मघमविमगोरे।

मघमार इ मघ मारदति म-विद् मम्। मघोरे मध द। मघमारेमेम।

मघमुम इ मघम दर्मवि दुमघ। मघामारवे दुमामामारामाउे विमदे। मामिमाम् विमां मोर्दं विम मि मघा मदिमघदमा।" दमा मघमुमामघोमम।

मघमेव इ मघ। प्रमाणमा वैमवो विमवेम वैम-दिवे मघ। मघमेरे च च मघ मा ११मामद मर्दमित- मामघद। मघ १२ च मदीमधुमदिवेवा विविमा मघा। दमामघमोऽदुमाति मघु मे ही मघम च

कारमस्ति पुरस्तं ललाटे यस्य भा० । ललामम्" । कात्या०२०।१।२३। 'मौलपौण्ड्रकयुक्तमिति' कर्क० । तस्योत्सर्जन चोत्तरपूर्व्वदिशि। "पशुवदुत्सर्ज्जन निरष्टे ऽश्वयते" कात्या०२०।२।१ । "पशुवदित्युत्तरपूर्व्वा दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे वृत्ततया । अध्वर्युयजमानौ अश्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्ज्जनं कुरुत' कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतोऽसावतुर्वि शतिवर्षमित्यर्थ "कर्क । तेन वृद्धतया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्य सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "वडवाभ्यो वारणम्" "प्रस्नेयाच्चोदकात्" कात्या०२०।२।१। २।३। वाक्येन वडवाभ्यो निवारण, प्रस्नेयात् यथेच्छस्नानार्हादुदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव "प्रजाते वायव्यम्" कात्या० २०।३।२० । वडवायां रेतःस्कन्दने प्रजातत्वमुच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापो विहितः। तस्य रक्षकाश्च यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० । "तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशत निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपि सृज्य रक्षन्ति" अवधिकालमाह "तस्मात् पारिप्लव षट्त्रिंशत दशाहा नावर्त्ते" इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा । "अथापदीक्षा षड्भिः सावित्रम्" इत्यादिना "स्रतेषादर्शने च" इत्यन्तेन कात्या०२०,३,२०। मायत्तविशेषादुक्ता "अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" स्रते अश्वसादर्शने च"का०२०,४,१। अपुनरागमसंशये च अन्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारक सर्व्वं कर्म पुन करोति" कर्कः। अश्वमेधारम्भकालश्च। "अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या०२०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । "याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" प्रकृत्य 'तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति" शत० ब्रा० "ग्रीष्मे त्वेके" कात्या० २०,१,२, "ज्यैष्ठाषाढयोः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके" कर्कः। एकविंशतिपूपसन्निवेशमानादि यथा "एकविंशतिर्यूपा सर्व्वे एकविंशत्यरत्नयोराज्जुदालोऽग्निष्ठो भवति नैवतुदारवावभित, षड्बैल्वाश्च इत्याश्च इत्यादि,षट् खादिराश्च एवेत्याश्च इत्यादि,षट् पालाशाश्च एवेत्याश्च इत्यादि,

शत०ब्रा० । एतेषां नामनिर्व्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि शत० ब्रा० १३काण्डे । "एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः १ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूत भवति । एष वै विभूर्नाम यज्ञ २ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति । एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ ३ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यष्ट भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ ४ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृत भवति । एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञ ५ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्त भवति। एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञ ६। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञ ७ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति । एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञ ८ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञ ९ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधी जायते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञ १० । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घारण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञ ११ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्तं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञ १२ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठित भवति" ।"तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" शत०ब्रा० "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" भा०अश्व०प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। राजर्षिभेदे । "यो मर्हति नवोचत्यश्वमेधाय सूरये" ऋ० ५,२७,४ । अश्वमेधाय राजर्षये" भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठक् ठन् वा । महाभारतान्तर्गते चतुर्द्दशे पर्व्वणि । "ततोऽश्वमेधिक पर्व सर्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्त तच्च चतुर्द्दशम्" इति च भा०आ०प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाच्च च"पा०छ । अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम्। चात् ठन् । अश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व—क्यच् "न च्छन्दस्यपुत्रस्येति" पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ । इच्छायाम् "असुरान्वयोत रथया" ऋ० ८,४६,१०। "अश्वया अश्वेच्छया" भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुरीयते" ऋ० ३१,१५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि०नेत्त्वदीर्घौ उन् । २अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयु " ऋ० १,२१,१४ । "अश्वयुरश्वमिच्छन्" भा० ।

रम्यान्भिर्मा मुखान् विनाय भाभु, नवकाम भम बाभान् २२ । भमभे कुरकाभावधनी भवम्नदिम्य वकवा मार्म्गीपोपाभ्मां भाभान्, भविम्मां भन्न्नान् विनाग्वरमन्मां मनोभान् २१ । मोभाव भवभावभनी, लम्रे मोगोभान्, मोभारीर्ईणानां मनीमा, कुमीमा देवमाविभ्मो स्मवे भवनवे मारवाभान् २४ । भक्रे मारामवाभाव भनी पार्यैर् मीभान् एमोरामभी । वविम्भी : भन्न भौविमो रा मीशान् वंनक्रुराव भजब रमवीप् २५ । मूमा भामूना ममत्ते रमनिमाव भाग्रान्, दिवे मवान् दिमभौ नव्यान् भम भावभावर्दिमाभ २६ । नभम भम्मापावभनी पठेभोरमन्, भाक्मिलेभोमान्, विन भो देवेभ उप-नान्, भाभेभा कुभक्रान् २७ । देवनाव वरवम भावभनी विमाव मौरान्, वदवाव भविपान् उपवावे भवां भाव भान् २८ । प्रभावले इवभान् वलिन भावभनी भावे तुभे भवुवे भवभा भमीभाव भन्नाः २९ । प्रभावके च भावसे च मोक्मो, भरवाभारभ्मोवेमो भवाव क्मो भवमस्तभाव भर्के । भार्गुभाव रोविव, भरवाव मम्मी विप्रमेमाव वविवा मीवह्रो भवि । भवदाव विपुभारो, विभनी वभो १ । भन्नः भावानम भवो भविवभो दवर्ववे भवे दिमा वहो भन्नाभमी भवविद्रो भोविभानि उम्भरवार्के भाग्रा भवे मुभाः २१ । मोभाव हमुम भारभ्मोभ्मो नयुभः भवा नै मीभ्माः भोवा भावी रिम्रुक मीरभ्मा विद्रोभमाभ्मावकरा भोतुमभे भविमभावे भभभाव २३ । मीरो भवाभा भाभा भभव । भवावनमे मैमा भरमभे, भाविदा इवव भान् भाविहीमी भाव भौ इवा इवाभुमे भभवे भरभवे पुमा इवमभाव २२ । उपव भार्भव, भाविरीभुमो इविदा नै भावमे, इवमवमे भावमवमे वेंचुराभो उभव भामविदा । इमीवन् वैवुभावे मदोभवमे भावार्विमीनः क्रुमै २३ । इवावमवम्रुमभी भोभा भावमा इवौंभावके भवभाहीभां भवाभ्रु भावित्रो, इमी भाम्भ भाभो भभुरा इवावभवे मुवारव, मित्र भवभ २५ । रमभ्रो भम्रुभो भूमिका विविभविवे भवींभा भोभाव भाविमाः । भभो रामवो भभो भक्रु इविवोभा भवभमभाभां भवभा भभभी २६ । भभावोभ्भभावाभावभ्मो भभूप हर्वभभे भभ्मवांभा भभाभो भावी भभावो रोविभ इभक्र भावी ोभ्भिमा दैदुरवो भक्रभाविव २ । । भर्वीष् भक्र भा भाभु भमो भाभावभे भिव भां भभाराभभरो

भभर्मां भविद्रभः भमोव भभूपः भभभ विर्वैई, भरवाभारभ्मो मैभा १८ । भिन भाविभाभ भाभे भभेभान् भार्मीभभवे भभा भरभ्माभभभरो भह रैहा भविः इवरदीमोवर्म भविमां भाभाभ भिभः १९ । भभमी देवदेभः भा भभ्भः भभौ भर्वभभपुभ रमवा विभ्माभ भभभः । वि भो भाभभः भभभाभ दिवुभभ भभुमिभ्मे भरभ्मार्वे विवे भं देवानां इभभ । ० । भवं भभभविर्व भवभभभारभभाः भभभ भभ्रा । भ-भाभभूदे भी एभादविभो भभभु रमौवै रमावविभा दवि दर्वविभविमूरेव हार्विभविदेभ्मरविभ । भभ भार्वि-भभाविभभभ्मभभ् भभादि भीभावे हार्विभाभा भभ विवि-भान् भह भभभभ्राभदविर्व भभभभम् इम भाभ्भावभ भारभ्माभ् २१ विभिभाभ दे ८ रमभोभ्मवैभे विंहिभा मह्रां भौवे । "भह भभावि विभुभभो भभभां भभावे-रमवि । भभभीमभ भजभ भभविभाविभावि भ" । वि भावा भावभभा भारभ्मा भभ्भाभाभोभा भ ह विभा दवि । रमभावाभवभ भभाभ्भाप भावैभभभ् । भभभभ-र्व ह भाभाभ्मोभरभह्रुभ । भभभभहभ्मोभ्मो । भभ भाभीभभाभभ भभ्राभारी इवोभभी । इवं विमुहभ्मी-भाभक्रदं इभदविभभ् । भराभभ इविरभी । भवीं विक्रूरविभो । भभवरविभविभा विभ्रा भभुमी भा भारोभभे विराविभो रोभराभा भाइमोभवितोभभा । भिविवें विविभेर्भविभमीरभभविभुवि । मै मै भाह इभभ । भाइभ रवं भभाभभा । भभ भावीमुभोभभो भभविभवि मीरवेह । रवं भभभवंरुमो भविभा भवह भभे भावि रा । भोमीरभभवेह इभ भ विवविभ-भ् । मीरक्मो भावभर्भ भभोवविभभभम् । भार्व भावि भभोभाभ । भभोवंविभुरव दिइर्विवि 'दरा । भो भाभुवे ह विभरवदैवोभा भाभ भभभावाभ प्रभावीभवेभो-रमभ भभभभभ् विवरं भ रवं भभु हभं भेव भभ भभीव भभ भमीव भभवैभीविः । भभ रोभाभ भाभवि विभव इवेमोभा भाभभ भभा पूर्वीः रमोभभमां इविभावि इवभावभव भभ रभीमी भावि भवौरें भभभभभभभभ रुदभ भभमहोभराभी भमि भवौरें रम-भभभ रुदभ दरभ भरुभविभाहि इवभाभा भर्वाविभ भ दर भभभभहोभी भभोरमोभभभोभ भहभभो भ विहभो भ विभभो भ भविभाविभभाभभेभ भवेभ भेभ भभदा भाभ । भविभाभावे भविभाभिभ्मोविभोभभा

कारभृति पुरुषं ललाटे यस्य भा० । ललामम्” । का त्या०२०।१।२२। “नीलपोतस्य क्वयुक्तमिति” कर्क० । तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि। “पशुवदुत्सर्जनं निरष्टे स्वयते” कात्या०२०।२।१ । “पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे उक्ततया । अध्वर्युयजमानौ अ-श्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्जनं कुरुत कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्वर्षे शतिवर्षेमित्यर्थः” कर्क । तेन उक्ततया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्य सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य “वड-वाभ्यो वारणम्” “प्रस्नेयाश्चोदकात्” कात्या०२०।२।१। २।३। वाक्येन वडवाभ्यो निवारणं, प्रस्नेयात् यथेष्टस्नाना-र्थोदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव “प्रजाते वायव्यम्” कात्या० २०।२।२० । वडवायां रेतःस्कन्दने प्रजातत्वमुच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापो विहितः। तस्य रक्षणाय यथाक्रमाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० । “तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्रा कवचिनः शत राजन्या निषङ्गिणः शत सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शत क्षात्रसङ्ग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशत निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति” यदधिकारमाह “तस्मात् पारिप्लवं चैत्ररथं दशाहमावर्त्ते” इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा । “अथापदीक्षया वसुभिः सावित्रम्” इत्यादिना “स्तेषादर्शने च” इत्यन्तेन कात्या०२०,२,२०। प्रायश्चित्त-विधानोक्ता “अन्यस्य रचनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्” स्तेत अश्वस्यादर्शने च”का०२०,४,१। अपुनरागमसम्भावने च अ-न्यस्याश्वस्य रचनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारक सर्वं कर्म पुन करोति” कर्क । अश्वमेधारम्भकालश्च । “अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य” कात्या०२०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भ” । “याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति” प्रकृत्य “तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति” शत० ब्रा० श्रीष्मस्त्वेके” कात्या० २०,१,९, “ज्यैष्ठाषाढ-योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके” कर्कः । एकविंशतियूपसम्नि-वेशमानादि यथा “एकविंशतिर्यूपा सर्व्वं एकविंशत्य रत्नयोरश्वयुक्षाणोऽग्निष्ठो भवति पैतुदारवावभित, षड्बैल्वाश्च इत्याश्च इत्याद्,षट् खादिराश्च एकैकाश्च इत्याद्,षट् पालाशाश्च एकैकाश्च इत्याद्, शत० ब्रा० । एतेषां नामनिर्वचन तत्रैव दृष्टव्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श-त० ब्रा० १३काण्डे । “एष वै प्रभूर्नाम यज्ञ १। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूत भवति । एष वै विभूर्नाम यज्ञ २ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति । एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ ३ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व-मेव व्यष्ट भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ ४ । यत्रै-तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृत भवति । एष वै व्यावृ-त्तिर्नाम यज्ञ ५ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यावृत्त भवति। एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञ ६। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञ ७ । यत्रैते न यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति । एष वै ब्रह्म वर्चसी नाम यज्ञ ८ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञ ९ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञ १० । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त्याऽऽदीर्घा-रण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञ ११ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्त भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञ १२ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठित भवति” । “तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते” शत०ब्रा० “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे” भा०अश्व०प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । राजर्षिभेदे । “यो मंहते प्रयोचत्यश्वमेधाय सूरये” ऋ० ५,२७,४ । अश्वमेधाय राजर्षये” भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत अध्य ठक् ठञ् वा । महाभारतान्तर्गते चतुर्दशे पर्व्वणि । “ततोऽश्वमेधिक पर्व सर्वपापप्रणाशनम्” “ततोऽश्वमेधिक पर्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द-शम्” इति च भा०आ०प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः “अश्वमेधाच्च च”पा०छ । अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात् ठञ् । अश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् “न छन्दस्यपुत्रस्येति” पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ । इच्छायाम् “अपराश्वयेत रथया” ऋ० ८,४६ १० । “अश्वया अश्वेच्छया” भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १अश्वयुक्ते “गव्युरश्वयुरी-यते” ऋ० २१,१५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि०नेत्त्व दीर्घौ उन् । २अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयु” ऋ० १,२१,१४ । “अश्वयुरश्वानिच्छन्” भा० ।

तस्य वाहन वाजी दुर्लङ्घ्यं वाजिवाहितम् । उद्दामभोऽपि च तस्यमो जितमुष्टिनिराश्रय । अविरागी स्थिरश्चापि प्रोक्ते वाजिवाहका । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समासत । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिता । क्षेपिते स्खलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा पट्सु दण्डं निपातयेत् । क्षेपिते ताडयेन्मूर्द्धि जानुभ्यां स्खलिते तथा । क्रूरे उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे । भीतं च ताडयेत्पश्चानुमुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषस्वरूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितो वाजी यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवत्यसौ हय । धारा पञ्च प्रवक्ष्यामि मुनिभिर्या प्रकीर्त्तिता । प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता । तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता । सुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । मध्यया त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि मुनिभि परिकीर्त्तिता । पुष्पवन्ती च गोकर्णी तुल्योत्तुङ्गा तथा सदा । नागखण्डी पुष्पधारी दुष्टी च स्तस्तनो । त्रिकूटी वैकमुखो च सुभगा शोभना मता । इत्येता द्वादश वल्गा मुनिभि परिकीर्त्तिता" "आरूढमर्द्धपार्श्वे तु नमो स्वयति वाजिन" शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पश्चात्तस्य समादिशेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुब्जो नाप्यधोमुख । न भवेत्स्तब्धगात्रस्तु स भवेदश्ववाहक । स्थिरोन्नतस्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासन । दक्षिणादितरङ्गस्य चासने तु दृढः सदा । अश्वधारा समाख्याता शेषास्तु भयदायका । ग्रीष्मादिषु न कर्त्तव्यमृतुषु त्रिषु वाहनम् । हेमन्तादिषु कर्त्तव्य सादिभिः शास्त्रवेदिभि । प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां या सिते दले । इति सिद्धातियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्ययोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये चैवोत्तरासु च । एवंविधे दिने सादी वाहनान् सवाहयेत् शुभे । रङ्गभूमौ च देवन्तु स्थापयेत् पूजयेत्तत । पुष्पैर्धूपै प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्तथा । पक्वान्नैः पञ्चगव्यैश्च प्रात शुचिसुवासस । रक्ताम्बरधरो भूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा" । "एकविंशतिवारांश्च तत पर्य्याणयेद्धयम् । क्रोशमेक तमारुह्य नयेत्कक्ष्यां शनैःशनै । वल्गाधस्तु कर्त्तव्य सव्यापसव्यमेव च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा । खलीनादौ यथोक्तव्या सादिना वाजिना क्रमात् । नातिस्थूल नातिकृश न स्तब्ध नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुल प्रमाणन्तु खलीन कारयेद्बुध । खलीनादिषु लोहेषु धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणा कटानि समयोजयेत् । खलीनादौ तु धारासु यदा सुशिक्षितो हय । तदा कटेषु त सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभि । शत धन्वादिका भूमि सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिन सादी सव्य चैवापसव्यकम् । मण्डल चतुरस्र च गोमूत्र चार्द्धचन्द्रकम् । नागपाश क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् । एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । एवं वाहयेद्वाहं तस्य कष्ट न जायते । दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम् । रहस्य सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् । पूर्वोक्तेषु च देशेषु पट्सु दोषेषु ताडयेत् । न जातु सादिनान्यत्र काले दोषशतैरपि । दण्ड्यमानस्य अश्वस्य यो दोष सादिदोषत । जायते स पुनर्निराकर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन य सादी वाहयेद्धयान् । हयास्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायका । वाहन यत्र दुष्टं च धूपलेपनसम्भवं । तदह संप्रवक्ष्यामि मुनिभि कीर्त्तित यथा । अश्विभिर्गणैश्चैव शुक्राणां च यथा बुधै । विषमक्षिकादष्टाभि धूमसमुत्थ सर्पिषा । एलागुरुमदोशीरनागकेशरचन्दनै । सर्ज्जिकातैलसंयुक्तो धूपयेद्धयवाजिनम् । धिपलोहगदेनाभिका सान्यदधिचन्दनै । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजिनाम् । विलिम्प गोमये प्रातर्न्निर्माये सर्वसन्धिषु । अष्टम्यां च विशेषेण दुष्टा सिध्यन्ति धूपिता । काश्मीर चन्दन कौतोसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धव वकुलामल गोमूत्र कर्णज मलम् । मनिगुप्तानि पिष्टानि कषाया वचानि च । अञ्जन सर्वदुष्टाना देय पर्वणि पर्वणि । अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोह भय त्यक्त्वा वश्य स्यात्सादिनोऽचिरम्" ।

अश्ववाह पु० अश्व वाहयति चालयति वह–णिच्–अण् । अश्वचालके सादिनि । ण्वुल् । अश्ववाहकोऽप्यत्र । ल्यु, अश्ववाहनोऽप्यत्र पु० ।

अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्व विक्रेतु शीलमस्य वि+क्री–शीलार्थे इनि ६त० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका० ।

अश्वविद् पु० अश्व हयहृदयं वेत्ति विद–क्विप् ६त० । १नलेन्द्रपतौ तस्याश्वहृदयज्ञता वर्णिता' भा०व०प०७२अध्या० । यथा "ऋतुपर्णं प्रति वाहुकरूपस्य नलस्योक्ति' बाहुकस्तु-

अमरपुष्प पुं० अमरं पुष्पमस्य । कल्पवृक्षे । अमरपुष्पक पु० अमरपुष्प + स्वार्थे कन् । केतकीवृक्षे । अमरपुष्पिका स्त्री । अमरपुष्पी स्त्री ...

अमरपुष्पु स्त्री अमरं पुष्पमस्याः । बिल्वी वृक्ष—विशे० । अदितिमोचने मधु मधूकवालनवमाल्येजलम् । मधुरिम भाव । मम अक्षरा पुष् । अमरपुष्प पुम् सक्षणाति सि पुष्पाणि मानाकुला विशेषी कौर । अनेन पुष्पादात्मा अक्षतेन पुष्पाति पौष्पालिकम् वाते मानादि विट् । एतामुदितमाहि अमरपुष्पलवणप मात्रकुलीहितेहिते" इति । अनेन अक्षतेनपुष्प पौष मासी पक्षस्य मर्व अम । अमपुष्पोऽयम एतस्मात अमरपुष्पकुस पौषमासविम् कथा अम्बामापुष्पोऽमत । वर्षति विट् । अनेन पुष्पे एतासौ । अमरपुष्प ति एतम् भर्वति विट् । एतादौ एतमलोकसी सि । "अमोघमी अमरपुष्प परिक्षिप्तः" म० भा० १ ५ ३ १ ।

अमररत्न न० अमरं रत्नमिव रत्न—अच् । मोक्षफलके ।

अमररत्न न० अमरोऽपमित अमरं च । अमरत्नमपि यत्र नवमं कमलकमलम् "अमरत्नमेव मत्ते मानमपूजन एतमसु"भा० भा० म० १०८ । एतरत्नादमोऽन्यत एतरत्नकादि च" इत्या ।

अमररत्न पु० अमरमुखोऽमत । अमरमुखे एवे । अमरपत्य गणितमानाम् स्मर्ता स्त्री । "अमरवर्ति पुराणि मामम मरणम । एतर्व अमृतार्मं महोकरतो प्रति भा० व व १६ अ ।

अमरराज पु० अमराणां राजा मोक्षमात टच् । इन्द्रे । "अत्र अर्के अमरीणां भोगमराजो अहापुर्वि" भा० भा० व १०८ । अमराद्रिमूलिमादति अत्र अमरम् "अमृतमालकमालां गिरि मामकोऽमृतम्" गीता ।

अमररोधक पु० अमृ रधति रध—ण्वुल् । अरीरे रथे ।

अमररीढ पु० अमृ रोहति रुह—अच् अच च । अमृ-रोहे वाहिनि ।

अमरवल्लि स्त्री अमृ वाति वा—क्विप् । एतमानाकी वर्तिके "अत्र च मनम वैदिक पौरामुखो मधुः इ च । मन । मानमलम् यदि अमरविदसकलानासमिनदि पादे स्मात्मुखे च इत्र अत्र अमरविद्मात्मन अहोद्यो अमृतोऽसिटरोहितम् इ च । मोमात्मते मता अम् । अमृतामस । महोमात्मते मेघ अमरतम अमरवन स सम अविम् ।

अमरवश्य न० अमृतानां एमाएमानामल अभ्यन्तरेण अत—ल्ये मधुर ४व । अमरेण अमाएमानान निर्मिते अमरमते अदीष्ट ।

अमरवनित न० अमरमानवतीव अमोऽपि अहमरवती अप्सरसोके "यदि च मदी अहोन्नकामम वर्षदं एतानि" । महाविद्वानोति अभ्येन ।

अमरवाला स्त्री अमरस्य वादिका । अमृतमें एतात अवं अमात । अमरवीति मामस्त् । अमर वोचे मावितस्य" एव विष्ण ।

अमरवक्ष पु० अमरस अक्षस अम्रपक्ष । विसेरे (हि-मोनिदे अमरासननमनानामोऽयम । एकपीने विष पुष्पिते अमदितानते निरति । अमृतानेन च अमृतमि पक्षा अमात । "मदनमालावानन एवं अमानीतमरणी मदीयम् । एतामहाविदमावसन आताम्ममव मात्रा" ।

अमवत् त्रि अमोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । एकप्रदे । "इमानी मोमवन्तम् प्रतीम्" ऋ० ८।६,१ । अर्व अपिद् दीर्घः अभावात् । "मोअमवत्ताम मोअमव-सु भर" ऋ० १,८५,१ । अमे ग्रह अमरय ना अति । एकमखे अम । अमेन अह क्रिया गति । एकमत्र क्रियाविशेषक्रियायाम् अम । अमवर्ति गति । अभ्या-मे अम । [मोमेद वाहिनि ।

अमरसद पु० अमेन अक्षरे अद—अच्ति ना अम । ग्रे

अमरसार पु० अर्व मारयति मृ ह—अच् अप च । एतमितानी वाहिनि "इ मेघ नितमाइतरमारा मानः । मार् । अमरसार। हमेव । मत अमरसारोऽन्या अमरपारअमरसार्विकवमादो अथा "मानमम् च-विरतेन मामा मन इ अमितातु । मर्व एतम च मर्वेन मद्द एतम च मारयेत् । मधुरे मारवेदिन वर्तितं मरे मते । एव पंचानी मावे मद्द एती च मधुमेत् । मल च निर्मितं प्रोक्षमवमावनमानम् । मवदं मोक्षम-मैन वामा एतम च भजनम् । मध्याह च च एतम च मारे एकमम च । मध्ये निर्मितं मासे मैथुनमम अभ्याम् । मासिक तिथिमा मोक्षा मावतीर्थकरण । मोक्ष इव सम इवमोऽपि मवेन च । अमोत्पादितमावादि अम मामा च मारयेत् । मास ! इति मैव मामपोद-घुनाम् । अदनाजपमाश्रये एतमूर्ति द मवर्मिय । मर्व च तिरावी मैव विधिवृद्धतोपुपमसितान् । एतमर्षे तिमी एतम एतमूर्तिं इ मारयेत् । मधुरे मोपी च पूर्वम निवोद्धवमयमानम । अमाचे एतमानी मोनामो एव च तिमदि । मध्यदि मत अतिदेव मातर्देवमाना । च

अश्वस्तनिक त्रि० श्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् न०त० । परदिनास्थायिधने, वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि स्टहस्थभेदे "कुम्भधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनु ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोम स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ । अश्वस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२ । मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्साध्ये होमजाते च । "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मि स्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेन प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहु अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्या द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति योऽयमश्वस्तोमीया जुहोति" शत०ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ६त० । वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् ह्रदात्" विष्णुध०पुरा० ।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । "दानवभेदे हरियाश्व हनुश्चैव वीरौ तावथ सुक्षिमौ" हरिवं० ३६ अध्या० ।

अश्वहन्तृ पु० अश्व हन्ति हन–तृच् ६त० । १करवीरे "श्रोजं विश्ल्याश्वहन्त्रोर्हरिद्रे इन्द्रतोद्वयम्" सुश्रुत । २हय मारके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि–कर्त्तरि अच् । अश्वेन गतिमति "प्रत्यर्द्धिर्यज्ञानामश्वहयो व रथानाम्" ऋ०१०,२६,५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि अच् । अश्वव्याप्ये । "सृजन्त्यश्वहयैरभिर्गिर्स नमोभि ऋ०८,६६,,२ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे २तद्वावेदकविद्याभेदे च अश्वविष्कन्दे उदा० ।

अश्वाच पु० अश्वस्याचीव अच् समा० । देवसर्पपञ्चे ।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगत्वमेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे स च गण अश्व, अश्मन् गण, ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गण अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोवाक्ष अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये) । जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाख, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघं धनमस्य वेदे दीर्घः । "अश्वरूपधन स्वामिनि 'अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद–णिच् घञ् । हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं स्वसुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ६त० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु०अश्वमारोहति आ+रुह–अण् उप०स० । हयशायके, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च । अश्वस्तम्भेदृमिवारोहोमूलमस्य । ३अश्वगन्धायां स्त्री ।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवायततामोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा० अपत्ये अञ् । आश्वावतान तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक् । आश्वावतानाः । [गवाश्वे ॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्तम्भेदृमिवावरोहति ण्वुल् । अश्व-

अश्विन् पु० द्विव० अश्वा सन्ति ययो इनि, अश्विन्यां नक्षत्रे भवौ "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाऽषाढाबहुलाल्लुक्" पा० अण् "नक्षत्रेभ्योबहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अथवा उत्पत्तिः स्यात्तवनाम्नस्य इनि वा । १स्वर्गवैद्यौ । "किमश्विनौ सोमरसं पिपासू" भट्टि "वायोदेवस्य सूर्यस्य सोममश्विनाखोक्यमश्वदः" मनु । "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०आ०प० । "या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२ । अश्वसम्बिन्ध्यवर्त्त अश्वार्थे इनि । "कपोलयोस्तयावत्र्सौ विद्येते वाजिनोर्यदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ" इत्युक्तलक्षणयोः २हययोश्च द्वि०व० । ३हययुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । "गोमा अग्नेऽविमाँ अश्वी" ऋ०४,२,५ ।

गाचाय देवि मित्राविदो भग। भगोऽपि पाणवृदं भगाव इत्यथ।। भगवचनोऽस्ता भाजदं बाल- मोरचात्। पवमानव मोचाद् व मदेवमरीदवा। मयोर्न न भगादेवयायो पूरदं गरम्। मिवेमोवे ऽभाद्रदं भवि विनद्ध भाजव"। भग मित्रे सिद-भिन्। ऽभवभमदि त्रि "यदियोनु भगवचदियो मोभदि भ ८ ६।१ १। "भर्गायदे भवस भमदि भा ।

भगवेध इ ६१ । मोदभविनुवभे दविभिवताभमारा। भवदवमीऽभवाभोऽभिव।।

भग मह इ ६व ।।भगवभार्गे मोवे। भवस भग- दि। ऽदहमवे "भगदिविदमी ग्राम भवास भवन भाज्ञ"। प्रभ भभम "भवविदा भवविदा भवसमृ व मीर्भरानु" भा भा म० १ भवा ।

भग मामा स्त्री ६व । इवभादे भनुराभां भादिभाभा भान् मगभदर्शविविभयवाभे। यथा "माइदपूमभ्ये देवे भानुभाभाभविभे। विभावेभविभीवे व भाभा पुर्गेव भदिभ्रभा। इदभ्या भा व भरभा इभ- मोरामदवभुभा। भिविदे भावेदेभं देवभ पूभवेद् भदा। भावो मित्रभाविभोभो भाभाभा भिदिभ- भा पुभा। भाभाभयभदेनो व भभो भार्भ प्रभव- मेद्। ती एमानुमभे मभा भार्भ भेर् मभीवि भन्। भवनभूभावदभा व प्राभेरभा भवनेहवि" अभूभा पूरिदं भार्म भभा दं भवदं भवा। पूभवनाभ भ भाभा- भो भवेभभभवाव व 'भव भव भा "इदवि दे मर्थं मोभाभारवानुभाभाभवभूभावो भविभावान भदा" भा व प १८० भ।

भगृमरत् भ भवभवभादिभावर्भ भाभम्। भाविभिभगवे भवभवभादिभावदे। भाभे भमूभ्दी भवदभभे ऽभावे भ।

भग मिरस् न ६व। भाविभभवे। भवभ मिरस् मिरोभा। ऽदाभभमे भवभभूभवे मिरिः। "भग मिरा भवविरा भव भइ भ मोभ भानु। भवामभभर्ण व वेभ्राभाव भवभा। मदेवे भावि दे राभन् मोभभभोभवाभाभा। भभेनु भवाभवा भार्भिभदभवभा भा भा भ ६६ भभा। ऽभवविदि निधुभूभिभेदे भावभूभवाभभ- भम्" भा भा भ १७१ भभा "मैहविभा भनभा देवा भविभवाभवा। भवभाभ भवते अभ देवान् भवे भिभाद्। भवेभ मिदिरोभव भद्भभ भवभविभा। दिवभूभिभभभभविभाभवो भिभम्। यं देवो दर्शभावाव

भभा पवमिदोभवम्। भाहमभार्भवम् देवान् भवाभ- मिरस्सवम्। भाव भाव। भवोऽभाविर्व दम भ देवविरोभवम्। मोभभवी मनुभेवा मोभभो भिवभभभा। भूपूरे प्रभव भरम् भभो भामविरपभ। भ भदिभभ देवेभ दवभ भाविभभदा। भीभभाइभव। मोरभावभमीः भरोभ भिभव भमादिनि। भमा म भभ भूभानो भ मभभभो इवा। भभावेभिभभदे- ऽर्ब भवि भारूराभवाइदा। भदा व इरमर्भव भविभम् भविभदि। भारुभोव भविभावि भराभ- भाभवेविभम्। दभभा पवभिराभभवभरोभव ["भव- दिवे भरावाव दवभराव भोभदे। विभवेऽभविदे- भभूविहवो भदा" इवि भ भवेभ।

भगभगाविभा भ्वी भवभवावभोभ दमाद वेदे दद। दवभवावभोभे दे भदरभा।

भगभम्रा त्रि भर्भभमृदि भाइनाइदि भवि भिभ इद् १६ मेदे इ ईद्। भवेभाभूविदाभा विभाभो मोभभा भदिन भवभमभूा" भ १६६ १। "भवरभूा भभ दाइभदभभा" भा।

भगवद भव भ भवभ-भद्ये भवृभरतु। पवभ्ये।

भगवदवि त्रि भर्भ भदे दराभि-भव-भम् ६व। पवदादे। भभेभदविभिभा। भनु ८।१९। भदभम्भादि।

भगवाव त्रि भव-विद-भा ६व। पवदादि। "मोभभे विवभभवो भावभावा" भ ६१५१।

भगवाद इ भव भावभदि भवभदि भद-भमी विभ- भव् भवभ। भादिनि।

भगवादिन् इ भभे मीहदि भद भिनि भभ। भादिनि (मोभवभोभाद) भविभवादाभवभवादी" एघु।

भगवेभ इ।मिभविभभभेदे ऽभरभे भभ इभा भभ्रवारा इभवेभभेभुभभेभदिविवेभरादिनि भभवदे ऽभवभे भ। "भवभवावभिभ भिभे भाइभराभुभो। इभवेन भ भवभो मदेभिभुभभभोभद" भा भा भ ऽभभा। "भव- देभोऽभवभ भवभभ इमे भभी। भ दीभभभदेभि मोभार्थे भाभेदसा"। भा भा भ ११६भभा

भगवेभइभभभद्भ इ भभ। भवभूभादे।

भगभदाद त्रि मोभना भदे+भ-भूभ भवभा भ भ। भदविदाभाविनि भभभानिभिभाभभे। "भवभभविभा- मेभ पूर्णभ भदभभ भदा भिभा भीभ।

अश्वस्तनिक त्रि० श्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् न०त० । परदिनास्थायिधने, वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे “कुसूलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनु ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोम स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ । “हयस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्” ऋ० १,१६२ । मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्साध्ये होमजाते च । “अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीय जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति योऽयमश्वस्तोमीया जुहोति” शत०ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ६त० । वाजिशालायाम् “अश्वस्थानात् गजस्थानात् वल्मीकात् नदीकूलात् ह्रदात्” विष्णुध०पुरा० ।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्वहनुश्चैव वीरौ तावथ रुक्मिणौ” हरिवं० २६ अध्या० ।

अश्वहन्तृ पु० अश्व हन्ति हन–तृच् ६त० । १करवीरे “वीर्ज विकृताश्वहन्तोर्हरिद्रे इत्यतोद्वयम्” सुश्रुत । २हय नाशके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि–कर्त्तरि अच् । अश्वेन गन्तरि “प्रत्यर्द्धिर्यज्ञानामश्वहयो व रथानाम्” ऋ०१०,२६,५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि अच् । अश्वव्याप्ये । “ह्वजन्त्यश्वहयैरभिष्टिभि नमोभि” ऋ०८,८६,२ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे २तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वाच पु० अश्वस्याच्येव अच् समा० । देवसर्पपत्त्रे ।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे सच गणः अश्व, अश्मन् गण, उमा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जूल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये) । जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, मद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघं धनमस्य वेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन स्वामिनि ‘अश्वामघा गोमघा वा हुवेम” ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद–णिच् घञ् । हयायुर्बोधके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं स्वसुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे विवृति’ ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ६त० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह–अण् उप०स० । हयारूढे, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेढ्रमिवारोहोमूलमस्य । ३अश्वगन्धायां स्त्री ।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा० अपत्ये अञ् । आश्वावतान तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक् । आश्वावतानाः । [गन्धायाञ्च ॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्तन्मेढ्रमिवावरोहति ण्वुल् । अश्व-

अश्विन् पु० द्विव० अश्वाः सन्ति ययोः इनि, अश्विन्यां नक्षत्रे भवौ “सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः” पा० अण् “नक्षत्रेभ्योबहुलम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अश्वा उत्पत्तिस्थानत्वेनाऽस्त्यस्य इनि वा । १स्वर्गवैद्ययोः । “अभिरश्विनौ सोमरस पिपासू” भट्टि “भावोदयन्तल्लोकमश्विवालोक्यमश्वद” मनु । “त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ” भा०आ०प० । “या वा कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती” यजु० ७,२ । अश्वस्तत्सिद्धावर्त्त अस्त्यर्थे इनि । “कपोलयोस्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनोर्यदि । वाशाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ” इत्युक्तलक्षणयोः २हययोश्च द्वि०व० । ३हययुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । “गोमा अग्नेऽविमाँ अश्वी” ऋ०४,२-५ ।

गाताय इति सिद्धान्तिनां मत। मतोऽपि भागहृदयं मनाय हृदयम ।। अन्नमयमलोपाना भागयं भाग- योत्तात्। तमनाभव योगात् च सवेमस्मीतया। तमोहं त मन्तारेदमलानां हृदयं परम्। नियेतीये ज्ञानहृदयं भवि विद्य भावय" । भय नित्ते निर्-विद्। २भवधमादि नि "भवितोत् भगवभवितेर योगादि"भ ५,१।१। 'भवतिरे भवत भवादि" भा ।

भग्नपेष पु० ६त० । योऽवभिद्रत्ते भविनिमृतायकाय। भवत्मायोऽभ्यासोऽतेष।

भग्नसह पु० ६त० ।।भवमभावे योगे। भवत भद्र- रित २तदभवे "भवानितमो मा भवत वीत भवते" । तत भवत "भवा विरत भवविरत भवभद् च निर्वेषाम्" भा भा व ६ भवत ।

भग्नमाला स्त्री ६त० । तवभावे वस्तुतया भनिगाया- याम् भवभवनिविचाभमाले। यथा "भाद्रपदस्वे देवे भानुभावावर्जिते। नितायैर्भवतीये च भाता क्रीति भक्तिका। तदुभ्या ता च भवेभा भुज- भीमपर्यन्ता। विविते भवतेदेव देवस्य पूजयेत् तदा। भावी निवन्भवितोभी भावाभवा विषि- भा मता। भावाभावतीर्णे च सर्वा भावं प्रभव- येत्। यौ भवानुभावे भवत भावं चैवं प्रतीतिमत्। भवभूमावमय च प्राप्नोताः भवतेइति" भानुना भूतिः भावें देवत मं भवतं तथा। वृक्षभाव च भावा- भां भनेहभभवाय च "भवभवभवा "इत्यपि नि भवं योगावतारभावभयुगावा भक्तिभावात् भ वा" भा व भ १८०भ ।

भग्नाशा न० भवभवभवादिपावनं भावनम्। भाविनीभावे तमभवभावादिपावने।भावे भवभवे भवभवने २भावे च।

भग्नशिरस् न० ६त० ।भावित्भावे। भवत शिरत शिरोऽभा २भावभवे भवभवभ्रुवे तिथिः।"भव शिरा भवशिरा भवा भव च योग याम्। तथाभवदर्भ च देवापात भवत । यद्वै भवि दे राजन् वीर्यतयोगदावता। भतोगु भवभाताः भावितैवेदवता भा भा व ६६भवा ।२भवविरवि भिन्नपूर्तिवेदे, भावभूविभावन- भावम्"भा भा व १२१भवा "भैरवविरा भवता देवाः भविभवावाला। भवभवत भवते भव दैवाम् भवे भिवाव्। भवेतु भिविनोभव भवेभा भवभविता। दिव्युर्वेभावनभवित्पभवतो भिवाय्। वं देवो दर्भवाभाव भवा भवविरोधवत्। भावाभावकैवम् देवम् भवभव- निरभवत्। भाव भवाय। भतोऽभावितं भा व देवविलोमवम्। योगवतो प्रभुर्भवा योगवां विदभावभवा। पूर्वी प्रथम भवद् भवो मावाविरपता। व दर्शितम्म देवेन भवय भावितवता। भीमवायतव। योगाय भवि भवो भिवय भवाविवि। भाव न भवं भूतानां न भवभवतो भुवः। भवतीविभवतो- ऽर्थं भवि भावमानप्रावृत्ता। भवा च हृदयर्थेन भविभवत् भविभवि। भावुभाव भविभावि भवाभ- भाववैदिवम्। भवत्या भवित्वभवैभवदोभवं विभ- दिवे भवाताय भवभावाय भीमवे। तिलभोऽभवितै- भवपूर्णितते भवा" इति च भवत।

भग्नमनाशिका स्त्री भवभवमावभोगैः इवाद् भदेभद्। भवभवावभोगै भवतभा ।

भग्नमद्रा त्रि० भव भवमूमपि भावावभवि भवि-भिद् तद् १त० मेदे च भद्। "भेवाभुविभवा भिन्ना योगवा भवितं भवभद्रा" भ० ११।४। भवभद्रा भवं राजावभवा" भा ।

भग्नमस पुं० न० भगा-भगे भवभग्। तमनुपे।

भग्नमनि त्रि० भवं भवते वदति-भग-भग् ६त० । भवदायवे। भवोऽभवनिभवा। भगु० ८।१९। भावस्यादि ।

भग्नयम त्रि० भव-भित्-भा ६त० । भवदायदि। "योगार्थ विवयभवां भाभ्याभव" भ० ६।११ ।

भग्नयसार पु० भव भावभवि भभवि भव-भभो भिन्- भव्ययभ्य । भादिवि।

भग्नयालिन् पु० भवं वीरवि भव भिवि भ्य । भादिवि (योऽभुवीरद) "भविभवावभवभवावी" रघु।

भग्नवेष पु० ।भिमविभवे २भववे भवत्मा भवभवाय भवभेकभो भुवीभदेवीभवावित्वि भवभवते २भावको च। "भवभवतावितव भिन्नं भावभवानुषी। भवतेन च भवतां भवेतिभिदुभवोभव" भा भा व २भवा। "भव- भैभोभभवत भवभव भवो भवी। च योभवभवोभवं भोभावें भवभेदवा"। भा भा व ११६भवा

भग्नवेषभवभवत् पु० भ्य । भभवभावि।

भग्नव्रत त्रि० योगवा भव+भु—ह्रस्व भवता च इ । भवदिभावभाविभि भवेभभविभवावभवे। भवभवभिा- भेव भर्भवं भद्रभभोद भवा भिन्नं भीर्।

वायत् रघु० । पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति" गोभिल । एतद्विधानन्तु "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गो. पयस्तत्" छन्दोगपरिशि० । अन्विति ओदनचरो श्रपयत् । अत एव । "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" शाता० । तस्मादत्र प्रधानं यूपादिकल्पनूकरणत्वेन गङ्गानामायम्नकः, दद्देति श्रवणात् । "अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्" । "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा" या०स्मृ० । "अलाय भेद हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्या वा" आश्व०सू० उक्ते समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्या वा अष्टका कार्य्येति । "आपकृष्णयष्ट्या ऊर्द्ध्वं तिसृष्वष्टकासु" स्मृतन्तरात्तथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्या कन् । अजादिपाठा० टाप् पित्वद्रैत्वे इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका०नेत्वम् । ४अष्टमीतिथिमात्रे "अमावास्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्द्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्" मनु एतद्भिन्नाया क्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टकाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे लिखा० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणा श्रेणयोऽपि चेत्यु क्तानि अङ्गानि

अष्टकिक त्रि० अष्टकाऽस्यस्य ब्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अस्य वा इनि अष्टकी । अस्त्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा यस्य । १अष्टकोणयुक्तवेतेतन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति" तन्त्रम् "२कुण्डभेदे अष्टकोणमथैयान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्" हेमा०प्र०स०कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीत गवा० यत् । अष्टसङ्ख्यान्वितेन

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहार योगवि०अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । "अष्टागवं धर्म्महलमिति" स्मृति ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते । "मिथ्यावादी च सख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्" मनु । "ददावष्टगुणं चैव तेषां तुष्टस्तु केशवं"

भा०व०प० ८२ अध्या० "ततस्त्वष्टगुणं पार्थ । प्राप्नुयाद्धर्म्ममुत्तमम्" ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा "अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा: न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण" । अष्टावृत्तो गुणोऽस्य वृत्तौ अष्टगन्दस्य तदावृत्तपरता । ४अष्टावृत्तगुणके पदार्थे "अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पय । पयसोऽष्टगुणं मांस मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दयेन्न तु खादयेत्" वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीतं वृत्तौ सुप्सुपेतिस० । अष्टवारगृहीते "रसमाज्यं मांसं पायसमिति सर्वमष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात्" गोभि० अष्टगृहीत केवलमेकेनाष्टवारान् गृहीतम्" स०त० रघुनन्दन ।

अष्ट(टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा०त० आत्वम् । (आटचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्येये च । "अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत" इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मणस्य हेतुत्वे दर्शिता चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च "गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म्मनामकरणान्नप्राशनचौड़ोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्म्मचारिणीसंयोग: पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां चाष्टकान्वष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यनिरूढ़पशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्कारा । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अभिनं संस्कारशब्दे वक्ष्यते" गौ० संहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठ । मिताक्षराकृद्धृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थित ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । "टिड्ढाणञिति" पा०सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

अश्विनी स्त्री [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] १६८ [illegible] ।

अश्विनीकुमार पु. द्वि. व. । [illegible] । [illegible] १६८ [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible](षाढ) पु. [illegible](षाढ) [illegible] (षाढी) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १०२ । "[illegible]" [illegible] ११११ ।

[illegible](ढा) स्त्री [illegible] । [illegible] ।

अष्टक न. [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अष्टक पु. [illegible] । [illegible] ।

अष्टकर्मन् [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अष्टका स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

यावत् रघु० । पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतेति” गोभिल । एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं सवत्साया स्तरुण्या गो पयस्तनु” छन्दोगपरिशि० । अन्विति चोदनपरो मयात् । अत एव । “पितर स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” याज्ञ० । तस्मादन्न प्रधानं सूपादिकन्तूपकरणत्वेन सक्तानामावश्यक, चदेति स्मरणात् । “अमावस्याष्टका वृद्धि कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” या० स्मृ० । अत्राय भेद “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्या वा” आश्व० सू० उक्ते समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्य्येति । आपस्तम्बग्धा ऊर्द्ध्वं तिसृष्वष्टकासु” स्मृतन्तराच्चयादम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्या कन् । अजादिपाठा० टाप् पित्वदेत्त्वे इति कस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्वम् । ४अष्टमीतिथिमात्रे “अमावास्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्द्दशी । अष्टमाष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ता परिवर्ज्जयेत्” मनु एतन्मूलाया स्त्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टकमङ्ग यस्य । नयपीठे त्रिका० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणां श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि

अष्टकिक त्रि० अष्टकाऽस्त्यस्य व्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अस्य वा इनि अष्टकी । अस्त्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा अस्य । १अष्टकोणयुक्तक्षेत्रे वस्त्वोक्ते २यन्त्रभेदे च “बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति” तन्त्रम् “२कुण्डभेदे अष्टकोणसयैयान्यासत्यन्त च भयप्रदम्” हेमा० व्र० ख० कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टाभिः क्रीत गवा० यत् । अष्टसङ्ख्यान्वितेन

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहार योगवि० अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । “अष्टागवं धर्म्महलमिति” स्मृति ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण–अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते । “मिथ्यावादी च सख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्” मनु । “ददावष्टगुणं द्रव्य तेषां तुष्टस्तु केशव” भा० अ० शा० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ । प्राप्नुयात् धर्म्मफलमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा, न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण” । अष्टावृत्तो गुणोऽस्य इत्तौ अष्टशब्दस्य तदावृत्तपरता । ३अष्टावृत्तगुणके पदार्थे “अन्नादष्टगुण चूर्णं चूर्णादष्टगुण पय । पयसोऽष्टगुण मांसं मांसादष्टगुण घृतम् । घृतादष्टगुणं तैल मर्द्दनेन तु खादने” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीत इत्तौ सुजर्थेलुप्त । अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति प्रयूयाष्टगृहीत गृहीत्वा जुहूयात्” गोभि० अष्टगृहीत केवलमेक्षणेनाष्टवारान् गृहीतम्” स० त० रघुनन्दन ।

अष्ट(टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आटचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्येये च । “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारै संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्कारा० अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यहेतवो दर्शिता चत्वारिंशत् संस्कारा गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नान सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चाना यज्ञानामनुष्ठान देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टकान्वष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयण चातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्कारा । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासोमङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० सहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठ । मिताक्षराकृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थित ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । “टिड्ढाणञिति” पा० सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

वाच्यो । भावप्रधाने ष्यञ् । २भद्रत्वायां च ।

भद्रतारिणी स्त्री भ० भ० धर्मे संज्ञात्वात् ङीप् । "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामे-श्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणीरूपा" इत्युक्तासु तारा-दिषु तारिणीरूपास्वन्यतमायाम् ।

भद्रश्रिय न० भद्रायै श्रियम् । १चन्दनविशेषे तस्य भद्र-रूपत्वात् च "चैत्रस्थानमिवारत्नात् श्रीमदेवत्र चरेत्" चार्थस्तवेन इ० । "भद्रश्रियमपराजिता न च इ० ।

भद्रसेन न० भद्रा सेना यस्य । भद्रसेनानाम् ।

भद्रदंष्ट्र इ० देव शङ्करे "भद्रदंष्ट्रश्च भिद्रो भैरवादी पञ्चक" हरि० २२८ अ० ।

भद्रदन्त न० भद्रो दन्तोऽस्य यस्य । भद्रदन्तवती "विधे-रन्दन्तं मद्रं शूरमिवसूचिवम्" रमावत् ।

भद्रदिन क्लो न० । कर्म० संज्ञात्वात् विष० । शुभोक्तेन एकदिनमध्ये विशेषात्र कथितचार विधे । "प्रद्वारोऽपि चोक्त्वाच चतुर्दशु च दृष्टवे" रुद्रम् ।

भद्रदिवतारिणी स्त्री न० न० भद्रदिवसा तारिणी "चतुर्दशी समुद्धतिकाविदृशाहलया समाप्त । वासवर्णी दृष्टत्वो वाह्ना भवनान्वीकृत्य वैशाखादेवी भिन्नात् मनुः दक्षिणीषु प्रयत्न ।

भद्रदिग्वारण इ० भद्रो दिग्वारणदर्शन वा दिश्-चोष् न्नात्र । "समुत्थितमणिमर्द्दितदन्ताहतोवेधाम दोन भद्र दिग्वाशेषु ।

भद्रदिग्मातङ्ग इ० यम भद्रदिग्गजा मता । "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः" इत्युक्तेन भद्र दिग्गजे ऐरावतादिषु मध्ये समुद्रवासावासन्तानस्य सार्वभौमम् ।

भद्रद्रुम न० न० न० कर्म० संज्ञात्वात् विष० । "भद्रौ-दुम्बरवन्योधविल्वविका । विद्यावसवाप्यादि प्रभावतो विदुषा" इत्युक्तेषु चोपवासेन भद्र द्रुमेषु । "विलासद्रुम भद्रपादराजप्रयोग ममता ।

भद्रधा अव्य० भद्र+प्रकारे धाच् । भद्रप्रकारे "विद्व भद्रविदधा चोवा । "अतिशिवानाथित वाचकोनि निवेश्य विवध्वाद संज्ञाः" इत्युक्तम् ।

भद्रधामन् इ० न० न० कर्मे धामन कर्म संज्ञात्वात् विष० । कर्मे धमन धामन इत्थं धामस्थेन च । शीर्ष चीव एव विधान रोदो भद्रार्चिनो" इत्युक्तेषु भद्र कर्मादिषु वचन च दर्शनाना कर्मपदार्थविषया विश्व एव विष्णवे "भद्रो एव इति भोक्ता च च भद्राणि धाम" इत्यादि एतद्वच्छ्राणि यथाधिकरा "भद्रावृक्षमालिता विशेषे व एवं विधान विधयक धामन् "धाम्बु हवींषि वेति यैवा भविष्णोत्त्रेति वेदः ।

भद्रन् त्रि० न० भन्द—कल्याणे मनिन् नर् च । (भाग्य) । संज्ञा-मेदे इ० ज्योतिर्विद्व्रतस्वे"ना निर्देशेन संज्ञानायक-वाचक संज्ञानरूपनिर्देशात् । प्रशस्तमानिति च । "भद्रो वाच्यमनानि वातोपूर्व कर्म यथा । दृष्टिष्टोपहारना च दृष्टोपवन्धनम्" श्रुतिः "विभूतावस्त भन्दन्तिनोऽपामित्र समवेत्" भट्टः "भद्राणी बोधवानी भद्रचोदकाद्यन्त" । "भद्राविन्यानु भवति पतोलिनायन् विनोदन" इति च भट्टः । द्वादशीविहितावली; भद्रा प्रवादि वास्यायेन वाक्यम् । भद्रामिनिः हि भद्रो वा भवति भद् भवति भद् भव(न) भद्रार्चिन् भव(न) इत्यादय भव(न)भनि भव(न)भवति भवतीति भव(न)भवति संज्ञाभवपूर्वकात् भवा भद्राणी एव । "विरचे भद्रजी भद्र भा भद्राणि भवानि ।

भद्रप.इ(ड) इ० भद्रो पादा यस्य वा भद्रपीठः । २भद्रे भद्रवृक्षे भद्रवतम् २गृहाकार बैस ।

भद्रपदिका स्त्री भद्र दिग् पादा यस्याः भद्रपीठ भीति भद्राणि वचनाणां भद्र वृक्ष । (गावरवाचि) भवताप । भवतात् । भद्रदीनमन क्लो ।

भद्रपद न० भद्रो पदानि यस्याः भद्राचमन भद्र निर्देशेनपदे" वा भद्र पुष् "भद्रमनिदशाचले भद्रपदे इयाप भवे" । भविष्णोमन्व भद्रा भानां भद्रपदा विधेः" भद्रपदोदो भवेते" ।

भद्रपुष्पी स्त्री भद्राणि पुष्पाणि यस्याः । कर्मणीति संज्ञात्वात् ङीप् । रक्तवर्णी । "भद्रावि भुवनकर्मभवान-वोधाविद्योतोन भाद भवासकलवोदिरमम् । भवेत् ।

भद्रमुस्ता स्त्री भद्रमयक्ता भद्रा । देशी वाक्यमनया ब्रजेन-परिदीप्यमाना भवत्यन्तर्णा भवूर्वमविमानचे विदि ।

भद्रम त्रि० भद्राणां भूरण कर पद्य । भेद भद्रकर्मणी भवति। "चैतानचारदोषान "भद्रं भाद्य। भवनाभ भवति च भद्र । भद्रोऽपि भवतान् भारपत्राभद्रे" भयोनि रथ "भद्रायेऽऽद्वे इमीर माद्रवद्योगयनाः पद्य विधानो भीतृ । "दौर्मित्रमन्त्री" भवति निविष्टा संज्ञिनी भवती भाद्रति " दर्पे । भा च भद्रवात्र भवानिषानुमपवते विविधे" । "भद्र भवती भे

चामावस्या च पूर्णिमा पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-सङ्क्रान्तिरेव च" "अष्टम्यां वत्सिदानेन पुत्रनाशो भवेद्ध्रुवम् पुरा० । "अष्टम्यां शिवदस्कन्धे च नवम्यां चाद्य एव च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" ति०त०पुरा० । "अपरपक्षायामष्टमीष्वष्टकाः" आश्व० ।

अष्टमकालिक त्रि० अष्टमः काल भोजनेऽस्यस्य ठन् । सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-वानप्रस्थभेदे "नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः" मनुः । "च-तुर्भिर्दिवसैः प्रोक्तं विभाषा मर्त्यरात्रिमा निश्चयम्" इत्युक्त्या दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने षष्ठाहार-भवोत्य चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा०त० । "मृगराजो वृषो नाग कलसो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तेषु लोकेऽपि मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशन । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम" इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु ब०व० । अत कर्म० समा-हारे न द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघृत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं घृतम् । चक्रोदत्तोक्ते घृतभेदे "वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च । सारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् । मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्' ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके १ अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च इष्टकालेऽ यस्तावधिकलादिमास टीकलग्नादिः । तदा-नयनं यथा "पूर्व्वं न त स्पष्टिनरात्रिषखण्डे दिवानिशो-रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्ध द्युरात्रि खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्त भोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेष खत्र्याहत भक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धशुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनाशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलोद्भवात् । पूर्व्वं पश्चान्नतादन्यत् प्रागुक्तद्दशमं भवेत् । सषड्भे लग्नभे जाया, तुर्य्यौ, लग्नोनतुर्य्यं त । षष्ठा-ष्युक् तनौ सन्धिरग्ने षष्ठांशयोजनात् । त्रय स सन्धयोभावाः षष्ठांशेनैकयुक् सुखात् । अर्थे त्रय

प्रयेत' ते भार्द्धयुक्ता परेऽपि षट्" । नील०ता० । लङ्कोदयो-दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु मेषस्य २७८, वृषस्य २९९, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३ सिंहस्य २९९, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, वृश्चि-कस्य २९९, धनुषः ३२३ मकरस्य ३२३, कुम्भस्य २९९, मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशे उदय-मानं स्पष्टीत्वा दशमभावानयनम् "खेटे भावसमे पूर्ण फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्व्वा-परे फलम्" नील०ता० । "भुक्तं भोग्यं खेटकालान्न शुध्येत् स्वि यत्किमपि स्वोदयाच्च लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तु स्यात् रात्रौ लग्नं भार्द्धयुक्ताद्रवेस्तु । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे फलं तद्भावजं भवेत्" । नील०ता० । "अष्टमस्थाने च चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्" 'रन्ध्रायुर्मृत्युतयोऽष्टमे" इति । ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । "मृत्यौ चिरन्तनं द्रव्यं मृतिर्वित्तं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं मृतिर्नाश परीवादो मनोव्यथा" एतानि साधारणानि चिन्त्यानि विशेषतस्तत्र चक्रयोगादिष्टाद्युक्तं जातके यथा । "आयु स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः षष्ठान्त्यस्थः स्वल्पमायुस्तनोति । लग्नेशाढ्यश्चेदतिस्वल्पमेव दीर्घायुष्यं चाष्टमस्थः करोति । मिथुनतुलघटभेशाः केन्द्रकोणत्रिलाभे १, २, ४, ५, ७, ९, १०, ११, दशवि हि विपुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः । पणफरचतुरस्रेमध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टा प्रान्त्य-षष्ठे स्थिता । कमलकृत्तदशब्दं मृत्युरन्त्यान्तिभाख्ये विपदमय धराजो द्विविधर्पेऽष्टमस्थ । धनलयमयं यच्छेच्छक्रतुल्ये बुधो-ऽब्दे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारी । अरिष्टोच्छ्वास निर्याणोच्छ्वासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्य्यमष्टमे भावचिन्तने' जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-विशेषात् फलमुक्तम् यथा "भौमेऽब्दपे क्रूरहते पत्या घातेऽव-लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टविपदभे मृतिः । विपत्ति-र्नरपालोत्था रिपुतस्करतोभयम् । वर्षे मातुः पितृव्याद्वा मातुलाच्चि स्वतोगुरुः । लग्नेन्थिहापतिसमापतयो मृतीशाश्चेदित्थशालिन इमे निधनप्रदा स्युः । चेत् पाक-रिष्टसमये मृतिरेश वत्र सार्कं कुजे नृपभयं दिवसेऽब्दपेने । सूर्य्ये मृत्युरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज गदाद्भय च रुगष्टकस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदृशा कुजस्य रुगष्टगद्दोषादि नाशस्थिते दृग्भे मन्त्रमृती शिरै-शतरति प्राक्कर्मभे ताडने । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ शुभ नृपभयं रुजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते पीड़ाकर

वाचस्पती । बाहवयने स्मृत् । स्वार्थेकनायां च ।

बाहतारिणी स्त्री व० स० वाह संज्ञायाम् ङिप् । 'बाह्य योषा बहोषा च यथा बाही दरस्त्री । बाहीसरो च बाह्यका दक्षो बाह्यिकीपरा' इत्युक्तरु बाहादिषु चतुष्ट वाह्यिकीष्वप्येतेषूचितम् ।

बाहविक न० बाहस्य' मिश्रम् । स्वार्थेकविशेषसंज्ञायां च संज्ञायां च । संज्ञापालिकाविशारदस्य वाह्यिकीयस्य भवेत्' पाणिन्येव इ । "बाहलिकासहासंज्ञा" च स तु ।

बाहम न० बाहनी याप स० । बाहसंख्याम् ।

बाहदंडु इ० देव रामायणे 'बाहदंडवरेशो वेदवादी बचनम' शर्व ११६ च ।

बाहदल न० बाहो एकादि बल । बाहुबलवत्से शिवे एतदर्थं यत्र भूतलिकभूषितम् स्मृतम् ।

बाहदिम स्त्री न० व० । बर्ह संज्ञायाम् ङिप् । पूर्वोक्तेन दक्षिणैवंसपरिभयबतोदरैवानीयसाय बाहु दिप । एवमादीमु बोधनाचाय बाहदिमु च मूलवेद' स्मृतम् ।

बाहदिवरिणी स्त्री व० स० बाहदिपुष्पा वरिका ("बरिकी स्नानुवरिकाविशेषाद्यथा मतान् । गाम्भर्वी गृहस्थो बाह्यस बाह्यनामधेयेमु वैराग्यादेना भिन्नानु बाहु वनितेषु एवमत ।

बाहदिवसाय इ० बाहो दिवसावसानि वा वित्–बोधू बरमस । "एवामिश्रयोनि वियरणादयोपे भावतोप बाहु दिवसेषु ।

बाहदिमान इ० बाह बाहदिपुरा बसा । "वैराग्य एकारीनो गायन इत्युक्तम् । कुसुम्भा बालिकोच। वालीकर दिमता एवमुक्तु वाहु दिवसे वैराग्यादय बसेषु एतदर्थप्रायाम्नायज्ञानव्यवस्थापनम् ।

बाहदूब न० व० स० स्वीया संज्ञायाम् ङिप् । "बाहबो-बस्त्रवन्धयोगविधिपितया । विशाखपालवासादि कृपालवली विहुषा"एवं हि बोधनमेतु बाहु सूचेषु । "निबाह्रस्य वाह्यानाविशुद्ध ईर्थावलः स्मृता ।

बाहदा बाह० बाहदु-प्रकारे बाच् । बाहदायारे "दिव बर्कितावां गोता । "दृढहिताबालिक बाहबोधि निहोलया निमबधार बसा" एवं ।

बाहधात् इ० व० न० बाहो बाहदा बर्ह संज्ञायाम् ङिप् । "बाहं बाहदु बाहदु एव बाहदमेव च । बोधं बोधं एव च विभावयेत्स्य बाहर्निका"इत्यादीपु बाहदु बाहर्दिवु बसने च एवमावता । बहिन यवतोऽधिकिया विपि एव

विभाषते "बाहो एव वदि योगा न च बहपती बाह-एवमुरेरवाद्वाक्ये बहादिवश "बाहवातमुक्तावित्रा निर्माचे च एवं विहाय विश्वस पावकम् "बाहुक्र बहैव वेदि वेधा वनिनोद्दिष्टेति वेदा ।

बाहम् त्रिलि० व० बाह–भाद्री बचिनु इह च । (बाह)। संज्ञा-मेदे इत्यलोति रयनेकवचनं' मा निर्देशेन संज्ञानाय-मनस्य संज्ञायामविर्भवात् । स्वार्थेकमानिने च। बाहो बाम्याभ्यासादि बालोपूर्वं बर्त्त बसः । इयत्तोत्तमवाच्या च इतरोपेयवसौषम्" बादि "निष्ठायामेव यामाय विशेषादि बसैव" बहु। "बहवामो बोधनानां महापतिष्ठे बसा" । "बहानिषाम् बसावेन बोधिमयान विशेषम" इति च बहा । इत्यर्थमेविषयम्: बसा बसावि बादबादेन बहादया । बहानिवक्ति नि बहाते वा बहानि बहु बहानि बहु बहु(बा) बहानिवत् बहु(बा) बहावादि बहु(बा)बहानि बहु(बा)बहानि बहानीति बहु(बा)बदानि संज्ञावचपूर्वेणाम् बहा बहवोतो बदु । "निवडे बाहवो" बह बा बहानि बहानि ।

बाहुप पु०(इ) इ० बहो बाहा बहु वा बहबोल । स्वरवे इत्यादी बहुवचम् स्वरूपाय वैव ।

बाहुपद्मिका स्त्री बहुद दिवु बाहा बहुना बहबोल। स्त्रीवि बह्माने बहाबां बस भूषा । (बाहदावि) बहतावु । बहनाये । बाहदीसमान स्त्री ।

बाहुपत न० बहो बहावि दरबावनम बहु दियोर्जुवनवो" वा बस पुष "बहवामिनवावस्य बहुमया इहाय बहे" । बहिनोऽवचं बहा बहानो बहावादा दिवेद" बहदयोर्ह्रे बहमेथे ? ।

बाहुपुष्पी स्त्री बाहबां इत्यावां बहादार। बहिर्दीपि संज्ञायाम् ङिप् । इत्यादि ।"बहाविर्जु बहाबहर्दिप्यवस बोधादिश्योषेन" बाह बहाबाहयबोधि बहु। स्मृत ।

बाहुमुखा स्त्री बहावचुवा बहा । दैवी बाहाबाबु बोध-बरिदेवाबो बहावरबाबा बहुर्दोभाविवदे विदिति ।

बाहुम त्रि० बहवावो पूरबा बह बहूय । वेद बाहर्वचनं पूर्वो बदिष्।"वैबाहबाबबोऽवस्य "बाहवं बाहुवा बाहवर-बाहवर्ष च बहु । बबोरवि बहवावं बादवबावनवायो बबोधि बहा "बबोवीवू पूर्वे इमीव बाहुवबोयबावबु बहा विबारे बीपू ।"बैविवबाबवी" बाह विविवा संविविबो बाहवी बाहइति " बर्व । बा च बहुबाव-बहाविवाहुवावरबादे विधिवदे" । बाह बाहवी सं

रन्ध्रनवादिषु यातः, ३,५,६,९,१०,११,१२, देवगुरोर्विषयर्त्तुनवेशगतो, ५,६,९,११, अथ सुरारिगुरोः स्वगयाम्बुभास्करयातः, ६,७,१२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत्, १,२,४,७, ८,९,१०,११, अथ लग्नदृशात्रिकताशदयादिषु यात, ३,४,६,१०,११,१२ । रविरेखा ।४८। "चन्द्रः शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्रिदन्तावलायायिवस्य, ३,६,७,८,१०, ११, ततः स्वात्कुरामर्त्तुगसायायिवस्य, १,३,६,७,१०,११, क्षमाजादृचिपञ्चोपुषद्गोदिगीशेष, २,३,५,६,९,१०,११, बुधात् कुरामाब्धिवाणागदन्तावलायायिवस्थः, १,२,४,५, ७,८,१०,११, जीवात् कुतर्क्वेदर्शेभकाष्ठायियस्थो, १,२,४, ७,८,१०,११, अथ शुक्रात्त्रिवेदेषुशैलसंख्याविवस्य, ३,४,५,७,९,१०,११ तीक्ष्णांशुदेहोद्भवात्रानवाभर्त्तुशम्भुस्थित, ३,५,६,११, उदयाद्व्ययाद्ऋतुखाशायिवस्थः', ३,६, १०,११, चन्द्ररेखा । ४९। 'कुजोऽर्काच्छुभो वह्निवाणर्त्तुदिक्शम्भुगो, ३,५,६,१०,११, अथेन्दुतोरामषाडेशग, ३,६,११, स्वतः स्वात् कुतर्काब्देदसन्यष्टदिक्शम्भुगः, १,२,४, ७,८,१०,११, स्वाच्चियाभाथसुधात्कुयोग्यक्षत्रोपयात । ३,५,६,११, ततोजीवत. 'खायकाशाभिवार्कोपयाती, ६, १०,११,१२, अथ देवारिपूज्यादनेत्तोगजेशार्कसंस्थ, ६,८, ११,१२, ततः सूर्यपुत्रात् पुनेदागनागपञ्चाशायिवस्थो, १,४,७,८,९,१०,११, अथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक् शम्भुयातः । १,३,६,१०,११, कुजरेखाः ५०। बुधोऽर्कत. शरर्त्तुगोभिवार्कगो, ५,६,९,११,१२, अथ चन्द्रतोद्विवेदकालमागदिक्षट्छेदरोपगः । २,४,६,८,१०, ११, भूमिजात्कुतर्कक्रतागनागगोदयेशग, १,२,४,७,८,९,१०,११, स्वत स्वत कुयक्षिपञ्चपङ्गनवादिरोषगः, १,३,५,६,९,१०, ११,१२, वाक्पतेरशाष्टशम्भुसूर्यगो, ६,८,११,१२, अथ एकत कुवाक्षवह्निवेदपञ्चनागगोभिवेषुग १,२,३,४,५,८,९, ११, षड्गत कुतर्कक्रतागनागादिपञ्चषट्स्थितोऽथ, १,२,४,७, ८,९,१०,११,१२, लग्नत क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवेषुग' । १,२,४,६,८,१०,११, बुधरेखाः ।५१। 'सुरराजगुरुः शुभदोरवितः शुयनागसवेदनगादिकपञ्चगतो १,२,३,४,७, ८,९,१०,११, अथ विधोर्विशराचलगोभिवगो, २,५,७,९, ११, भूसुतात्तनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो, १, २, ४, ७,८,१०,११, अथ बुधात् क्षितियुग्मशतेषुरसषट्दिग्गिरिशोपग । १,२,४,५,६,९,१० ११, सदनु स्वतएकयमानलवारिधिपञ्चतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०, ११, अथ सितादृयमपञ्चरसषट्दिक्शिवगो २, ५, ६, ९, १० ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२, स्वथ लग्नदृशात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगाष्टदिगीशोपगतः" । १, २, ४, ५, ६, ७९, १०, ११, गुरुरेखा., ५६, 'भृगु शुभोरयेगजेशसूर्यगो ८,११,१२, अथ चन्द्रतः, क्ष्मादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कग , १, २, ३, ४, ५, ८, ९' ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६, ९, ११, १२, अथ बुधात्त्रिकालरन्ध्ररुद्रसंस्थित', ३, ६, ९, ११, गुरोः शराष्टरन्ध्रदिक्शिवेशग, स्वतः ५, ८९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्शिवोपग । १, २, ३, ४, ५ ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगोदशेशगो, ३, ४,५, ८९, १०, ११, अथ लग्नत कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थित शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११, शुक्ररेखाः, ५७, 'शुभः पङ्गुरर्कात् यमाम्भोधिभैर्भाष्टदिक्शम्भुग, १, २ ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरामकालेशगत , ३, ६, १२, क्ष्मासुताद्वह्निवाणर्त्तुकाष्ठायिवार्कोपगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, अथ ज्ञत काष्ठदन्तावलादिस्थितः ६, ८, ९ ,१०, ११, १२, जीवतोवाणषष्ठाखेशमार्शवङयात, ५,'६, ११, २२, स्वतोदैत्यपूज्यादनेट'. शिवार्कोपयात. । ६, ११,१२, स्वतोभीतिहोतर्पुकालेशयात, ३, ५, ६, ११, स्वतोलग्नत' क्ष्मागुणाम्भोधिषड्दिक्छिवेशस्थितः । १, ३, ४, ६ १०, ११, शनिरेखा', ५९, । 'राहुःशुभोऽर्कादुभुजवह्निवेदर्त्तुरन्ध्रगो, २, ३, ४, ६,९, अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग १, ३' ४, ६, स्वत. कुजाद्वह्निवाणाङ्गरन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ९, अथ बुधाम्भधिपञ्चवह्निवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ९, स्वतोजीवाद्व्यधाष्टवेदाङ्गरन्ध्रग, २, ४, ६, ९, स्वतः शुक्रात् पञ्चवह्निप्रायरन्ध्रगत, २, ३, ५, ९, स्वत सौरात् पञ्चबाणर्त्तुग, ३,५,६, स्वत स्वत शशिवेदवारिपुरन्ध्रगो, १,४,५,६,९, अथ लग्नाद्वेदरन्ध्रदिगुरुसूर्यगत , ४, ९,१०,११, १२ । राहुरेखाः, ६० । सूर्यादेकद्वित्रःषष्ठाष्टदशैकादशेषु, १, २, ४, ७, ८, १० ११, सोमात्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३, ६, १०, ११, भौमात्त्रिपञ्चषडेकादशेषु, ३, ५, ६, ११, बुधात् षडष्टनवदशैकादशेषु, ६,८,९,१०,११, गुरोर्पञ्चषडेकादशद्वादशेषु, ५,६,११,१२, शुक्रात्षडेकादशद्वादशेषु, ६,११,१२, शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु ३,५,८,१०, ११, लग्नादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषु, १ ३,४,६,१०, ११, भस्मरेखाः २८ । इति निगदितमिष्ट नेष्टमन्यद्विशेषाद्भिरवफलविपाकं जन्मना तत्र दद्यु । उपचयस्थ-

ब्रवः। ब्रौषध्यमेऽभिषत्तो महाप्रो वा भवाङ्गवम्। पारे वसने पद्माङ्गुर मार्गीङ्गः वक्रोऽलक्ष। विवाह मैवो भवहा मयन्वेष एवेभिः। वन्द्रे घूमे दुर्भवात मादकविनां मनु। वतिते वे मूरवाऽऽरैक्वाचे वर्हि नरेत्। कुमकदाकिते माम मौभवपा एवं नरेत्। वसर्वे अवाति कृता वीऽरुकावमोवदा। मन्यातिपौमक-दमयोवोधिहाराः मुकान्ते। वक्ष्यत्ववे वौवे वाति मार्तिकाव प्रक। वन। एवं वचाङ्गवमनुवरतवेन त। वौवत्वने वने कर्त्रे मादल मं निर्मिर्दि वेत्। रिट मौवलविभौति वक्ने पुत्रगतौऽल्पी। एकोवकावो मर्वेऽसकोरोमवको द्विवेत्। वमस्तुवौरविभक्तो चौव-वाने इस्तक। मार्तेवोदा सुरोऽलम वाभोभ्यो मवे। मवे। वकवोरविको वन्दे मुवमवे वते। मूर्तौर्वेदम-मवनं गाढ़ः कारिकमवाया। मिवे विचे बहु कारेऽल्पी एवं विते भवम्। वातो वनोवचक्षमो वक्तो नाम दम्तुवी। वसवें अवाति कृता। वोऽह्वमवमोवदा। वबोवर्मवर्मिवदवनम न बोवनम्। कार्यं वनौ वीवङ्गते वाचको माङ्गमाङ्गवम्। वार्ते मौवेवत्कचे ह नवम मावमादेत्। वारेऽम्भवे वने वमुवनेऽरमारिवक्तो वति। वतिते वातिवमने मिर्वते ओविते वतिं। इकवर्षं वरः इवक्वादहमौचव। वकवेवमवक्षमोदुविदाः माव-दमुवा। वकवमवती रावि। इकवधाति मावमव। वाक बच्चावर्षी बन् मेरिवे व्यावदा वति। इवर्वं वारावाताः-वं वक्षीमोऽरमारिवमुव। इन्दवीमोऽहमोवाति वनं वन विमिर्दि वेत्। वकूरे अवाने वाती वाति दिभिरवाति व्रत्। मौवकृतिवचे वम वाव वादावयावा। वको-ऽहमोवक्षीवेवमावाङ्गवुवचर वाव। एवेवमावाप वर्वेतिवोवा कु वमदावचा। वातिरहूर्वावकम्भोऽल्पी-स्तुवक्लेन वेत्। एवमाकी मूरवा वतुवार्च वमुवा वव बीवि वा। वकवावितिते वरिवायवेते।

षड्मान न वको इवव वरिवायवक। कुवरको

षड्मिका वो वधावीक वरावौवमवरिवाचे।

षड्मी वो वसावां पूरवो। मोवृमववामववमुवा वाक-ववाविवावृदावां वभावकावावां तिवो ४ववववा-रम्याङ्ग वववकं वदा। वमु+वा वव वैवाव आदि वा वाति वा—व मोरा कौव। मैदावकावाम्।

षड्गुरि उ वतो इवव वरिवावक वव"भिमोवनिवि" वन। इतिवरिवाचे वारदभिनेत् वृद्धि उद्वमोवी

च इन्मव" इति वेवाङ्गिदावमवको वरिवायवां इर

षड्मूर्त्ति इ वतो मूलादवो मूवमोऽल। 'विति ववा मैवो मवुरावायवेष च। ववार्वत ववा मूर्वेमोऽदी विवाविवा" एवमावाद्यवितिवाचे इति "वदेवदेव मो रावकवीचौ दमवृविवा वववस वीरेवुव वरवित ववाद्। मा न च १८"वदेव विहरवकमूर्त्तौ। एव। "वनेन मूर्वमरवमूर्ति 'ववाव वावाङ्गवितमूर्त्तिः इति च इवा विवादिमूर्त्तिवेन वव मावेद् ववा ववो वि मूर्ति। एव मवोमवमूर्ति। वदोऽमिवर्दि। वनोव मूर्ति मोव वावावमूर्तिः। वदवर्दिववाववमूर्ति मवाति। वोवर्धि। देवाव वममूर्तिः। वव ववावो मूर्वा वाङ्गवचे वर्विता "वा वम्र व राधावदति विविषव वा वृचिवी च वोवी तेह वा विवव: वविविवक्कवा वा किमा वाववित्। वावा वर्वमीवमवविदिवि ववा वाविवा प्रावयवा ववावि मवववमविवद ववाविदवाविदोवा"। ववमयाहवी-मन। वव ववावाव दिवा। विवव विवारि वाव १२पूर्विनु वी न न।

षड्मूर्त्तिधर इ इ—वत् वर। ववावां मूर्तीनां धरः विवे "वहमूर्त्तिवरमूर्त्तिरवो वाव "ववावा ववावां मूर्तीनां ववाकाराः इति वदत् वविवाव दिवर्वको ववाववितिवि ववाववरवेव मावव मूर्तीनां महते विवादितिमेव वंवामावित वववावत्वेव वव प्रवतो मिवोवमावव्रावित वववदिरहमैतोववी वदुववववोवाङवव। एवव

षड्रसि सि वतो एवव। चतु वायवव। वायववरको वाने "वहरविवाराङ्गवृमूर्त्तिवोरवन वहवती वा० च न ७२ वाया।

षड्वीचक न न न वर्वे वंवाववाव दिवा। "हर्वे एवं वार्वं वीवर्द वावितं ववा। वह वोर्व मोववीच वीवमवी इवादि इ वमवव वाव मानु।

षड्मम इ० ववावावराङ्गवावोवा वर्वे वव। वीवितमे देवाविवेवेव एवाकुवदक्षी वमवदे ववा। "ववक-वदविवा वव वको एवावमव्। "वादिवव एवरा विविवववदवमावितववको। १।६७८,१ ॥ इव मितावितवे वाङ्गदेववो ११। ॥ इव दुवाङ्गवित्, १,६७८,६। ॥ वववौवमवावितव

ष्ठिन ॥ नान्तर्लोहितशल्यांश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोऽव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोषोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्माणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वात्तथात्वम् अष्टश्रवसादयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टाक्षराणि यस्य पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुबादिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुतिः गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपस्य सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे पिङ्गलः । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । यमोनियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । "६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुतः ॥ कर्म० समाहारे द्विगुः । अष्टसु समुदायेषु न० स० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

[illegible]

च्छिन ॥ नान्तर्लोहितशल्यांश तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्व्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्म्मफलकोषोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधा सूच्यस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्म्मणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वरोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्त्तितम्” ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवस्रादयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । “अष्टन कपाले हविषि” पाणि० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ “आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति” । “अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति” इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टाक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुभादिके वर्णवृत्तभेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” श्रुति गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्त्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपस्य तस्यैव प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । “पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता” छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०” । यमोनियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति” पुरा० । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित” इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे ‘आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः” इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, “आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः” काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्य्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्कत्वात्तथात्वम् । “६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्ठास्थिवालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सुश्रुतः ॥ कर्म्म० स ज्ञात्यास्य द्विगुः । अष्टसु तत्सदङ्गेषु न० श०क० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म्म० “पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

[illegible]

ष्ठिन ॥ नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्व्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्म्मणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवसन्ननम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवश्चादयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत०ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुबादिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपत्व सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । "पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता मता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । "यमो नियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्य्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गवत्त्वात्तथात्वम् । "६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिवालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थञ्च ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुत ॥ कर्म० समासान्त द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० स०व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

[illegible]

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्याह्यष्टादशैव तु” हेमा०प्र०ख० विष्णुपुरा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिक्षादीनि षट् इति अष्टादशसंख्यापूर्त्तिः ।

अष्टादशविवादपद न०व०व०कर्म०संख्यात्वात् द्विगु । ऋणादानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि यथा “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः । सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु०व०व०कर्म०संख्यात्वात् द्विगुः । विष्णुप्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः । शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः । हेमा० दा०ख०ष्टहन्नृमतु ।

अष्टादशाङ्ग पु न० अष्टादश अङ्गानि यत्र । वैद्यकप्रसिद्धे पाचनभेदे तत्र मात्रादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः १ । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति २ । मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्वयासश्च नीलीकम्पिल्लक त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठाबलाकटुकरोहिणी । मधूकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते । अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् । पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तो मनीषिभिः । मन्यास्तम्भे उरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे ३ । अन्यविधमप्यन्यत्रोक्तं विस्तराद्य नद्युक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु०व०व०कर्म०संख्यात्वात् द्विगु । तन्त्रोक्तेषु आसनादिषु अष्टादशसूपचारेषु यथा “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च तर्पणम् । माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” तन्त्रसार ।

अष्टादशोपपुराण न० व०व० कर्म० संख्यात्वात् द्विगु । सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । हेमा०दा०ख०कूर्म्मपु० ।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म० संख्यात्वात् द्विगुः । “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्रप्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पु न० व०व०अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्क्तयस्य इति संख्यायाः अस्य मीमांसार्थत्वात् इकारः आत्वम् अर्द्धर्चादि । १शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २स्वर्णे । “आवर्ज्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा० । “अचेष्टताष्टापदभूमिरेणु” माघः । उपचारात् स्वर्णमयेऽपि “अष्टापदेन महता राजा चन्द्रधरोपमः” इति हरिवंश २शरभे ४लूतायाञ्च पु० । तयोरष्टपदत्वात् । अष्ट यथा स्यात्तथा पद्यते । ५क्रमौ । अष्टसु दिक्षु आपद्यते ६कीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते । आ+पद-अप् १त० । अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्ते ७कैलासे पु० ।

अष्टापाद्य त्रि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद—कर्मणि यत् । अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा०त० आदन्तादेशः । (आटाइश) १संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च । विशब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशद्दिनम्” भृगुः ज्यो० । पूरणे डट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । पूरणे तमप् अष्टाविंशतितम । तत्रैवार्थे त्रि० ।

अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टाविंशतौ स्थानेषु तत्त्वनिरूपणं यत्र । रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्थानेषु तत्त्वज्ञापके स्मृतिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते दुर्गोत्सवे व्यवहृताद्येकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गाख्ये व्रते । प्रतिष्ठायाः परीक्षायां ज्योतिषे

[illegible]

प्राक्तनावपि" माघ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः शृणु क्रमशो वराः" मनुः "दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जातु नासमिति" गीता । शतृ सन्तौ सन्त । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" छा० उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति पद्यते" मनुः । "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" गीता स्त्रियां ङीप् "सती सती योगविसृष्टदेहा" कुमा० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी हरि वि+अति+व्यतिहारे परस्परैकरूपेण स्थितौ "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म" भट्टिः ।

अस क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । अस्यति अस्येत् अस्यतु आस्यत् आस्थत् आस । असिता-अस्ता असिष्यति । अस्यन् अस्यमानः अस्त । असितुम्-अस्तुम् । असित्वा-अस्त्वा अभ्यस्य, निरस्य "आरे असद्द्वेषो असन्तु" । ऋ० १,११४,४, "दस्यवे हेतिमस्याय॑म्" ऋ० १,१०३,२, अति-अतिदूरक्षेपणे "षड्भिश्च कमलस्यान्तेन च मटून् जगाम्" भा० अल्पस्थः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने "व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः "व्यत्या-सम्बन्धयोगतः" स्मृतिः अधि-आरोपे आरोपस्य असस्मिन् तद्बुद्धिरन्योपरिस्थापनस्य व्याख्यायाँ "अप्रत्ययोऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति" 'आह कोऽयमध्यासोनाम" उच्यते स्मृतिरूपः परत्रपूर्व्वदृष्टावभासः" शा० भा० । अनु-पश्चात् सह वा क्षेपणे अन्वस्त' । "कृष्णमेखला वल्कलेनान्वस्ता भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसस्ता मति" मालतीमा० "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा० । अभि-अभ्यावृत्तौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजाः" कुमा० "अभ्यासेन तु कौन्तेय । वैराग्येण च गृह्यते" गीता । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघु । अव-अवक्षेपे "तामवास्यतो गच्छति च सूतम्" शत० ब्रा० अपन्यासक्षेपे "तामवास्यत्यागच्छति सदस्" शत० ब्रा० उद्-ऊर्द्ध्वक्षेपणे "पुच्छमुदस्यति" सि० कौ० । परि+उद् भिन्नतया बोधने । "प्राधान्य हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्र-धानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" मीमां० यथा श्राद्धादौ पर्युदस्तरात्रेरात्र्यादि "अमावास्यायां पितृभ्योदद्यात्" "रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत" इत्युभयोरेकवाक्य-तया रात्रीतरामावस्यायां श्राद्धं कुर्व्वीतेति हि बोध तत्र रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्रापि । परितःक्षेपणे च "अन्त्या ये पर्युदस्ता मर्यादितनिवेशने" भा० स० प० । नि+

उद्-निवारणे । "चीराणीव व्युदस्यामि देहजातं महा-वने" "रामा० त्वन्तु हेतुगतीश्चैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च" । भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तादुपरिष्टाच्च पास्यति चमसेषु" कात्या० १०,५, नि-अर्पणे "न मयि न्यस्यसि भारमग्र्यम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्" रघु । उच्चारणपूर्व्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीतया ध्याने च । "आदावृष्यादिकन्यास करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलि-व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् । उप+नि+वाचारम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्" अमर । प्रथमप्रयोगे च "मतमप्युपन्यस्तं पूर्व्वमावेदितं न चेत् । हीयते व्यवहारेण" स्मृतिः 'स तु तत्र विशेष दुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" किरा० सम्+नि त्यागे "मौढ़ाद्यं हेवसदोष्य मन्ये संन्यस्तदेह स्वयमेव काम०" कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसे-दनृणो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्माणि" गीता । निस्-निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निष्ठीवति वित्सु निरसने" पा० धातुपा० "निरस्तः परावृत्तः वर्णनि-रसने भवदेवः "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघः "निराश ध्वजः कुपितेव पर्य्यभूमौ" भट्टि "क्वणदलिकुलनूपुरा निरासे" किरा० । त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-दितम्" अमरः ।

परा-निराकरणे "एतेन स्वाङ्गकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता० परि-परावर्त्तनेन स्थापने 'सुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन" कुमा० । "पर्य्यस्यन्निह निचय सहस्तरस्याम्" किरा० । अर्पणे च 'ताम्रोष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-रीत्ये, परिवर्त्तने भ्रान्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-पर्य्यस्येत्" शत० ब्रा० । "सञ्चयविपर्य्यासनिवारणेनेति" चिन्ता० "विपर्य्यासितदर्शनै " नैषधका० ।

प्र-प्रक्षेपे "अप्सु प्रास्य विनशानि क्षिप्रीतान्यानि मन्त्रवत्" मनु "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते" गीता । अनु-प्र-आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्र-त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विपद्दवाक्यम् तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]—[illegible]" [illegible]" [illegible] ।

[illegible]—[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]

धर्मास्थितभिन्ने ३शवे च । "गच्छति पुरं शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" इति शकु० ।

असंहत त्रि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन–क्त न०त० । १संघातमनापन्ने २व्यस्तमात्रे "सर्व्वं तस्मिन्नुत पञ्चाहतं वा बह्वलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रं मूलमाच्छादयन्" गोभि० "असंहतमसज्जनम्" स०त० रघु०। साङ्ख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि प्रकृत्यादेः शय्यागृहादिवत् संहत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य" सां०का० "विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृते परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति तत्रापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः ।पातञ्जले च "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्ययिवत्साधारणम् । इतरसापेक्षत्वेनार्थक्रियाकारित्वमेव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति ।"स हतपरार्थत्वात्"सां०सू०भा० "अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यति" ।

असकृत् अव्य० न सकृत् न०त० । पौनःपुन्ये । "असकृदेकरथेन तरस्विना" रघु "अभ्यासेनासकृच्चैतान् गुणांश्च परिमोदयेत्" "असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्" इति च मनु । "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू० ।

असक्त त्रि० सन्ज–क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च "असक्तः सुखमन्वभूदि"ति रघु । "कुर्यात् विद्वांस्तथाऽसक्तः" इति गीता "असक्तमाराधयतो यथायथम्" किरा० । [सक्थिशून्ये

असक्थ (क्थि) त्रि० नास्ति सक्थि यस्य वा टच् समा० ।

असक्रा स्त्री सम्+क्रम–ड्विट् पृ० समोऽन्तलोप न०स० । सक्रान्त्यां स्त्रियाम् । "न इव पित्वतमसक्राम्" ऋ०६,६२,८, असक्रामसक्रमणीम्" निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्र त्रि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य स । भिन्नगोत्रे "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि" स्मृति पक्षे न सादेश । असमानगोत्र. "असमानगोत्रार्षेयीम् भार्य्यां विन्देत" स्मृति ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० सङ्कल्पाभावे । न०ब० । संकल्पशून्ये त्रि० ।

असङ्कसुक त्रि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुल त्रि० न सङ्कुलः । १परस्पराविरुद्धे । २ग्रामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न सक्रान्तं न राश्यन्तरं प्राप्तोरविर्यत्र चान्द्रमासे। शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते रविसङ्क्रमणशून्ये मलमासे । "असङ्क्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः" विवरणमधिमासशब्दे १३१ पृ० ।

असङ्क्षेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे त्रि० ।

असङ्ख्य त्रि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य ।इयत्ताशून्ये । "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः। [संख्यान्विते च

असङ्ख्यात त्रि० सम्–ख्या–क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २बहु

असङ्ख्येय त्रि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० "असंख्येयोऽप्रमेयात्मा" विष्णुस० संख्याहभेदादि न विद्यते इत्यसंख्येय भा० ।

असङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो विषयैर्यस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्व्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । "असङ्गोऽयं पुरुषः" सां०सू० । ३सम्बन्धशून्ये ४प्रतिबन्धशून्ये च त्रि० । "असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया" रघु । [३व्यस्तवस्तु ४सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गत त्रि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये

असङ्गति स्त्री अभावे न०त० ।१सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च "सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिः ,जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा" दीधित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभियुक्तैः "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते" इति व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन । "निर्द्दिष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वम् "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः "इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं तदभिहितोऽर्थ इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्याऽपि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्य्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करदत्त । निर्व्वाहकत्वं कारणतानिर्व्वाहकत्वं कार्य्यत्वमिति यावत् एकं कार्य्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य्य

वारित्वम् [illegible] "[illegible] कर्मैवात्मनः प्रभुः" इति स्मार्तेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] "[illegible]" इति व्याख्यानम् । वैद्यकमते तु [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] (वर्णेषां वैद्यानां [illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] १८० [illegible] । [illegible] त्रि ।

भसद्भम पु० [illegible] । [illegible] ।

भसद्भिन् त्रि० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भसद् त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

भसत्कर्त्रि न० [illegible] । [illegible]

असत्कृत त्रि० न०त०। १अपूजिते २असमानिते "असत्कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वशून्यस्यानिर्वचनीयस्य ख्यातिर्ज्ञानम्। अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेर्ज्ञाने। यथा शुक्तिकायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां मतम्। अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं तच्च भ्रान्तरूपतया सर्वैरभ्युपगम्यते। तत्र चतस्रोविधा अख्यातिः अन्यथाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिश्चेति विवरणे स्थितम्। तत्राख्यातिवादिमतमयमाशयः। इदं रजतमित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् पारिशेष्यात् रजतं स्मर्यते न तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणमख्यातित्वमिति। तदेतन्न सम्यक् रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् स्मर्यमाणस्यापत्तेश्च स्याच्च न चेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा सत्यरजतस्थलेषु इदं रजतम् अयं घटः इत्यादिषु इतरेतरसंसृष्टौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि तथानुभवात्। अथ सामान्यविशेषयोर्नैरन्तर्येण प्रतिभासात् तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवादिति वाच्यम् सत्यस्थलादौ नैरन्तर्यताया अदर्शनात्। अथ पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वासत्त्वयोरावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वासाधकत्वात्। किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं निश्चीयते किं तद्गोचरज्ञानाभावात्? किं वा नेदं रजतमिति बाधज्ञानात्? नाद्यः तद्गोचरज्ञानाज्ञानयोरावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिश्चयेऽन्योन्याश्रयात्। तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वाङ्गीकार्य्या। न च अर्थसत्तानिश्चयाधीना ज्ञानसत्तानिश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्वमिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीनतयाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तस्मात् स्वविषयस्य स्वप्रकाशमानस्यापरोक्षतया स्वतएव। तदधीनस्तु अर्थसत्तानिश्चय। नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधिज्ञानसत्त्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधायोगात्। किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररजताकारयोरविवेकतया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि तयोरविवेक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गविदित्यपि अस्माभिर्वक्तुं शक्यते। अथ विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रं प्रत्येव संसर्गतदभावाग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ सत्यादिविषयादिस्थयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः स्वर्गादिस्थलमपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनियम्यत्वनम्। तच्च सत्यासत्ययोरुभयत्राप्यस्ति। न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः। शुक्तिकायां यथावभासमेवासत्यरजतस्य शुक्तिज्ञानेन निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात्। इयांस्तु भेदः तत्र मिथ्यारजतस्याभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिकरजतनिषेधः पारमार्थिकरजतविषयत्वान्न विरुध्यते। नचाप्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः। मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थरजतताविना प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपाधिना रजतत्वेन प्रसक्तिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादिनिषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभावोऽयोग्यत्वेन। तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात्। ततश्च देशसामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादिप्रसक्तिर्नतु तत्कालिकभूतलत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य प्रसक्तिर्भविष्यति। एवञ्च उत्तरकाले नाद्यत्व रजतमिति प्रत्यक्षं सत्यरजतविषयम् मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषय इत्युभयमप्युपपद्यते। एतेन रजतापरोक्ष्यं विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाप्यपरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम्। विवेकज्ञानकालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव परामर्शप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमभादिति प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च। अतश्च पुरोवर्त्तिनि असद्रजतमुत्पद्यते इत्यङ्गीकार्य्यम्। अन्यथा शुक्तिज्ञानात् रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ततश्च न स्मर्यमाणमिदं रजतं किन्तु स्मर्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते। तत्सादृश्यञ्च पूर्वानुभवसामग्रीसाम्यगम्यत्वेन। पञ्च्यमानभूतरजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमोभवति। ज्ञानरूपाध्यासस्य तु संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसादृश्यमिति भेदः।

अथ ज्ञानस्य प्रमाणत्वसिद्धेर्विध्यनियमेन अध्यासस्य बाधितविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च स्मृतित्वमेवास्तु। न च स्मृतित्वे अतिव्याप्त्यर्थमनन्तरमेव कुतो न स्मर्यते इति वाच्यं काचकामलादिदोषाणामपि तन्निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एव तत्रैव दोषैः अन्याभिमानस्य मथितत्वात् रजतस्मरणेऽपि तत्राय शुक्ति-

एवं मया स्वरूपेणोपलम्भात्। तथा हेतौ विशेषणाभावस्य प्रतियोगिनः साध्यस्य व्यावृत्तिः सहचरितोपलम्भविशेषणः। तथा च इदमेव भयं रजते स्वरूपेणावस्थितस्य सामान्येविशेषस्य मनसि प्रतिपन्नस्य रजतादौ दर्शनेऽपि प्रवर्तते इति चेत् प्रकरणे किं ते यदि प्रथमे चाक्षुषविषयैकत्वम् चाक्षुषेऽपि किं स्वरूप प्रवर्तते अपि वा नास्ति। रजतादौ पुरुष-प्रवृत्त्यभावात्। अपरिमितयोर्भयोः प्रत्यक्षपि न युक्तम् पूर्वदर्शनस्य स्मरणेन भयाभावात् प्रतिषेध साहचर्ये स्वविषये रजतविषये च विषयत्वमेवेति चाक्षुषः प्रत्यक्षतात्रेव। नाभावैकस्य प्रत्यक्षता भय-प्रायस्य निर्विकल्पकस्य विषयत्वादेव निषेध संवादस्यैव भेदात्। चैतन्येनापीति।

अत्र प्रवृत्त्यर्थमन्यथा नोक्तम्। प्रवर्तकत्वस्य भेदाद्भ्रमादिविषयोऽप्यस्ति न निषेध प्रवृत्तावपि विशेषोऽपि भ्रमः।

इदमि भेदाभिविश निरासेन तथा भेदस्यापि भ्रान्तिरेव कि खलु? अत्र अन्याविभीषणस्य प्रवृत्तिविषयभिधा नमु? सद्भावेऽपि विषयत्वेनाभावात्? । आद्ये अनुमेय मत प्रामाण्यस्येव प्रवृत्ति अभावाद् भावस्य भाव दुष्पाणो । द्वितीये अपि भावादृश्यादिनो वा मत प्रवृत्ति ज्ञाता सत आस्ति न स्यात्। अतीतेऽ-विनिश्चयस्यविशेषोऽविशिष्ट भाव किमु भेदपरः? अत अभेदपरः? चाक्षुषविषयैकदेशस्याप्रवृत्तिविषय का-सि(द्ध)त्वस्यात्? नापि दृश्यत्वि रजतविषि च प्रवृत्तावस्य इत्येतदेव प्रमाणविशेषमोहेऽप्यकै तथापि व्यतिरेकाद्यो-गात्। न द्वितीयः स्वरूपेणा भेदस्य स्वरूपोपलक्षितस्यापि प्रत्यक्षेऽप्यधायतो व्यतिरेकस्य स्वप्रकाशकविषय तथा च प्रसज्यात्। सत्येऽपि विशेषविषयमभावेवस्य निश्चयात्-त्वादि स्वरूपविषयति स्वविषयं चाक्षुषे भावान्तर दृश्यत्वेनैव भोगलक्षणोऽपि भावात् विभावपद्मैवेऽपि भेदः। प्रत्यक्ष च। द्वितीये तु इदंस्तिमिदंभावस्वरूपत्व विसर्ग-विश्वास स्वरूपेण पुरोऽवस्थितस्य चौथाभावात्। अन्य विषयो भाव सर्वस्वरूपः च च प्रतिभासानोऽपि रजतयो रजतमपि इदरजते भव पवे इति प्रवृत्तादर्शनात् इति चेत् तावि किं प्रत्यक्षायाप्रत्यक्षेऽपि दर्शी निवित्त? अत यतो भावोपित्? चाक्षुषविषयसंदर्शनप्रत्ययेतो? आद्ये भवे महता इति आपो न स्याद् अतीतेऽपि च

स्थात्। द्वितीये भवयोगोः प्रमा रजतमि भवत्वाम् भावरूपेणाभ्यतात्। अनीतेऽपि स्व दोषयताद् न वि मत रजतोपाय न चापि प्रतिपत्तिकाभावात् दोषो च प्रतिपत्तस्य प्रवृत्तिज्ञानावस्थात्। यदि इदंरूपादि संवाद इव प्रतिपत्तयोरैक्याविवक्षायां यदि इदं रजतमि माणि चाक्षुषस्तूपस्य विषयत्वमपि प्रत्यु स्म तत्र संचारयोरियतः। अत्र प्रत्येकं रजतविषयत्व संवृत्ततेन भावाय संबन्धरूपयते स्वयम्। यदि अवसीऽपि इदंरूपाद्वैविध्याद्वैतावभासोत्थं सर्व प्रमाणीऽप्यवैति संबन्धसूपस्वयोरव्यवधानात् भ्रमत्वाधि-कारस्य प्रत्याख्यानोऽपि उपलोऽस्ति तथा।

अस्तु यदि भ्रान्तेऽपि संवादकस्य रजतार्थितिति चेत् न रजतस्य प्रत्यक्षितत्वेन प्रतिभासविषयोपलम्भ न च इदंतास्तितमविषैकार्थविधि ननु चाक्षुः। अविवेकस्य अर्थ प्रमाणोपलम्भात्। तथा हि किं अत्र चाक्षुषविषयैव ? किं वा अनुपलम्भस्याभावो ? किं वा अर्थाभावो ? नाद्यः चाक्षुषस्यानुपलब्धिविषय प्रकाशसम्बन्धेन प्रतीयमानस्यावयवेऽपि प्रतीतेरेव प्रमाणोपलम्भस्याभावेन अभावातात्मनुमान। न द्वितीय आद्ये अनुपलम्भस्य अर्थाभाव नीलादिप्रतीतेः यदि अत्र नीलविषिप्रतिभासरूपत्व। अतोऽपि तु भ्रमैव अर्थाभावस्याभाव अर्थज्ञानि अर्थस्याभावात् सर्व च यदि तत्रापि इदंरजतविषयस्य प्रति-भासयो पटोपलम्भविषयोपाधिरिव। नाभावादि भावस्य भावे प्रतिभासः। निमित्त अभावे न तत्र भावभावाभावसूत्यविषयत्वादिति अभावं दोषो-दाहादस्तत्र प्रतिभावत्वे भावितामपीत्यर्थम्।

अभावाभावादिति नैयायिकाः। ये शोभनतो-तत्र नहु सर्वेषा दुष्टतापि अभावतापि। तथा हि दैयत्वाभावस्य किं रजतं प्रतिभासत न दोषे प्रतिविवेकेऽपीव प्रमाणता भवति न चैवमनुपपत्ति प्रवृत्तावन्तु। यथाख्यातिरेवाभावपरिचि"।

इदेवदत्र किं चाक्षेत्थमान? किं वा? अवे कर्तृत्वि? । भवतो रजताकारं ज्ञानं प्रतिभासवद्वति इति चक्षुराधारेण भासत्वम्। तत्र प्रथम उपलम्भन अत हि ज्ञानं मति आकारत्वमैक्षत् अत आत्माकारमात्मविषयम् आत्मा। रजताकारप्रत्यं ज्ञानं प्रतिभावी आकारविषयस्यानुपपत्ते। न द्वितीयः आकारविवेच

प्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधनुरादेर्व्योमादिज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात्। वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः। आद्येऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किंवा भेदाभेदौ। नाद्यः। अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् धर्मिणश्चनीयस्य (?) त्वया अनभ्युपगमात् अन्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुणगुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम्। समवायस्य च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात्। भेदाभेदपक्षे तु खण्डो गौरितिवदभ्रान्तिः स्यात्। परिणामपक्षेऽपि बाधो न स्यात्। विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत्। अत क्षीरवदेव शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत। ननु कमलस्य मुकुलविकासरूपपरिणामहेतौ सूर्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् नैवं विकसितमेव मुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् न चैकमेव क्षीरं दधिरूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं तस्मादन्यथाख्यातिः दुर्निरूपा। ज्ञानलक्षणया देशान्तरगतरजतभानन्तु साक्षात्करोमीति साक्षात्कारोल्लेखिनोऽनुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। किञ्च ज्ञानलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्वते वह्निज्ञानसम्भवेनानुमानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तुल्यत्वात्। आत्मख्यातिरिति बौद्धाः। तथाहि सर्वासां बुद्धीनां विषयमन्तरेणापि तदाकारोल्लेखसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वयः। अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति तेषां सिद्धान्तात्। तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरादिप्रयोगं विनाऽप्यपरोक्षत्वात् सम्मतबुद्धिवत् इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः। ते हि मन्यन्ते शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषया सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्ययाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवाच्यान् चतुरो हेतूनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते। तत्र नीलावभासरूपस्य चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति। समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः। चक्षुरादेरधिपतिप्रत्ययात् विषयग्रहणनियम इति। तत्रेदमुच्यते प्रकृते न तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात्। नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्रहेतुत्वात्। नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात्। विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रसङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्बाह्यार्थाद् भवति। विज्ञानवादिभिस्तस्यानङ्गीकारात्। ततश्च रजतादिबाह्यार्थासत्त्वे विज्ञानस्य कथं रजताकारतासमर्पणम्। संस्कारसामर्थ्येन तत्कल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्थायित्वविकल्पासहत्वात्। तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः। क्षणिकत्वे पूर्वानुभवोत्तरमुत्पन्नस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोल्लेखसमये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोल्लेखः सम्भवति। किञ्च संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्तहानिः। अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित् सजातीयं ज्ञानान्तरमुत्पादयत्येव यथा व्रीहिबीजमनेकाङ्कुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान्तरमुत्पादयति तद्वत्। अथ न पूर्वबीजादुत्तरबीजोत्पत्तिः किन्तु पूर्वबीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तान एव संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः। तत्र पूर्वरजतज्ञानमपि तत्पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासनाप्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासते इति चेत् उच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत लौकिकरजतवदेव जायते। अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात्। द्वितीयेऽपि किं बाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्बाह्यार्थानङ्गीकारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकरणजन्यज्ञानादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्वनियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्त्तमानपदार्थस्यैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

[illegible]

तोऽसम्भवात् अवयवेऽपि अन्येन अध्यासार्थमाभासमिति शुक्तिकादिभ्यो घटादीनां विशेष इति अध्यासस्वरूपमिथ्याज्ञानमालम्ब्य तत् समर्थता च भाष्यकृता तदैव व्याख्यातम्' यथा "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्। तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः। आह कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति। केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति। तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणाम्?। सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते। न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः। न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः। तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः। तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि? शास्त्राणि चेति। उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति। न चाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः सम्भवति। न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते। न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति"। चतुर्थसूत्रभाष्ये च जगतो व्यावहारिकत्वे अन्यदीयमतं संवादितम् यथा "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्। सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत्?" इत्यादिना। 'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः। अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः। देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्" यथा च लौकिकव्यवहार्ये घटादीनां पारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि तद्भ्रमत्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डनखण्डखाद्ये। यथा "अथ कथायां वादिनोर्नियमनमेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्। तदपरे न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमपर्यवसायिनियतस्य तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयशास्त्रव्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरप्रतिबन्धकत्वात्। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्लौकिकविषयविचारणायां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अभिव्यक्तौ भवत्कथाविरामप्रयासानुपपत्तेः। कोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमात्मा वाक्छलमनन्वयो भवताभ्यूहितो नूनं, यस्य प्रमाणादिगमयिता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा माध्यमागमो नोपदिष्टो भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यमभाणि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्तन्तां तन्मते वाचोभङ्ग्यः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति न न इति चेत् प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितस्य तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सदसदाभासलक्षणयोर्नियमित्यवश्याभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते। यदि त्वमद्यापि सदसदाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवताम-

तत्रैकोऽप व्यापारत्वेऽपि ममाभावसमोऽभावमेऽपि व्यापा स्यादर । अन्यथाप्य मतम प्रमाणादीनि मतम सर्वत्र मेव व्यापार एवमस्मत व्यादेयो व्यापारत्वात एव व्याविरपि यत्र यममाप्त । मह यदि प्रमाणादीनि न तस्मि व्यापारत्व यर्थो यर्थ विरुद्ध दूषणादिकम् था था यर्थ स्यात् धर्मविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन स्यात् । मैवम् । न मृषोक्तं न तस्मि प्रमाणादीनीति योऽयम् व्यापारस्यापि । विवाद तस्मि न तस्मि वा प्रमा- णादीनिमित्तां विवादाभावानीमैवा योऽयम् नापि न तदा व्यवह्रियते यथा व्यापारैरित्येव यथा प्रत्यक्षं वा विधि । अन्यथा न तस्मि प्रमाणादीनीति व्यवस्थापकता दोष यदिदमाकाश दूषणं यदि न मनु यत्र बीजाणां मनोदृशामवरूप यदि तयो मध्यात् दूषण मम येषु प्रमाणादीनां व्यवस्थापकत्वं प्रामाण्योपायानां यादिशां प्रतिबन्धकानां स्वातन्त्र्यात् व्यापारतुल्यकल्पना मात्रैव तत्र मातेव व्यापारवदेवीशम् । न प्रवाहाद्या अनुगमय प्रमा- णादित्वमेव यदि प्रमाणत्वमेव प्रमाणाभावात् शिवमै तु यतो- ऽन्यतः । न प्रवीण यथा प्रमाणत्व स्यात् यथा तु प्रमाणादिप्रतिपत्तिः न प्रमाणविषय । अन्यथा नातिप्रसङ्गः यस्य शैत्यादि बहुविध महिमादिरूपानपि दूषणेननिर्णीतो यत्र बुद्धो मनसिवात् प्रमाणात्प्रमाणत्वमपि नानाविध प्रत्यक्षादि यदि स्यात् । तथा प्रमाणादित्वमतश्चत्वा स्मृत्यनुभवादित्वेन व्यापारत्वे यदि मतं यथा व्यापारस्य व्यवहितं दूषणतः मूलेन तथा यदि स्यात् । योऽयं यथा प्रामाण्यमपि व्यापारविषय व्यवहितानु- त्पत्तिशिव प्रमाणविधायकव्यापारप्रमाण्यता । अत एव तत्र दूर्विज्ञेय तत्त्वं व्यापाराविशेषे एवं नैवेति विभावनीयं तत्र तत्रानिवार व्यापारे व्यापार यत्र यत्र "प्रमाणप्रमाणयोः यदि प्रतिबन्धः" इत्यादि न तु प्रतिबन्ध इति । मैवम् विभावनीय प्रमाणं प्रामाण्या प्रैवेद्यातिशयेनादिविधानम् । मनु यथा स्यात् तत्र व्यापारप्रमाणत्वं यमोक्तमप्रमाणव्यापार्यपि विनियत। तदा विवाद व्यापि स्यादेव यदि प्रमाणस्य योऽयं प्रामाण्यवचनं यदि प्रमाणादीनां मेव्या प्रमाणाप्रमाण न विशेषे मन्दं व्यवहारि तया यदि प्रमाणप्रमाण न मह्यपि प्रमाणव्यापारमध्ये न विनाश न वैलक्षण्यमेव । पक्षव्यावर्ती प्रमाणनिर्णायकप्रमाणव्यापारानां व्यवहार यतो न व्यर्थ इति । तत्र तस्मै प्रमाणत्वव्यापार

यदि चैतस्मात् प्रमाणादीनां यत्र प्रमाणव्यापार- व्यवहारव्यवहारकृति किमपि इति । अथ । तथापि विष विरोधा प्रमाणानां प्रमाणानां प्रमाणप्रमाणव्यापार यदि चैत स्यात् प्रमाणादीनां यत्र प्रमाणप्रमाणत्वमेव प्रमाणे प्रमाणम् । प्रमाणपूर्वं प्रमाणत्वमपि न प्रमाणत्व न यदि- प्रमाणं प्रमाणान्तरं प्रमाण विना प्रतिनिर्णीतं न तत्र यदि प्रमाणप्रमाणत्वम् तत्र व्यापारनियमप्रमाणत्वे प्रामाण्यादि प्रमाणं प्रमाणत्वे व्यापारनियतप्रमाणे मतिभ। तत्र प्रमाणेन प्रमाणं न व्यापारं प्रतिपादिता प्रतिपादितानि प्रमाणप्रमाणत्वादिव्यापारविनियमप्रतिपत्ति- व्यापारप्रमाणविषयत्वात् तत्र प्रमेयमिवं प्रमाणत्वात् प्रमाणं प्रमाणप्रमाणप्रमाणत्वं विशेषेण। प्रामाण्यं न येऽन्यथा प्रमाणप्रमाणत्वे मानादिप्रमाणत्वनिश्चय व्यापार्येण प्रमाणादित्वम् । एतदेव व्यापारनियमानुगतेऽपि चैतन्यमय यथा न योऽपि चैतन्य प्रमाणनियमेऽपि व्यापारे प्रमाणप्रमाणत्वनियमप्रमाणे प्रामाण्याप्रमाणत्वम् । प्रमाणादि प्रतिपत्तौ विवादपदप्रामाण्यविषयप्रमाणप्रमाणत्व प्रमाणत्वेन व्यापारविषय व्यापार प्रतिपत्तिविषय मर्थं प्रमाणप्रमाणत्वेन व्यापारप्रमाणत्वप्रमाणादि प्रतिपत्तिविषय प्रमाणविषयविरोधे प्रमाणविषयत्वं प्रमाणत्वे प्रमाणप्रमाणत्वं प्रमाणप्रमाणविषयकत्वे प्रत्यक्षादि- प्रतिपत्ति व्यापार न प्रमाणप्रमाणत्वप्रमाणत्वप्रमाणप्रमाणत्वे वि- विच्यमानम् । तत्र प्रमाणादीनां प्रमाणत्वमेव प्रामाण्यं प्रमाणविषया । प्रमाणप्रमाणप्रतिपत्तिविषयानेव प्रमाणप्रमाण प्रमो प्रमाणादिविषयानुपपत्तेः इति यथा व्यापारविषय- प्रतिपत्तिप्रमाणपदार्थ विना प्रतीयत एव प्रमाण प्रति- पत्तिविषय प्रमाणविषयं प्रमाणत्व । नापि प्रमेया योऽपि व्यापारो हि मानाविषयव्यापारो ना व्यात प्रमाणविषय प्रमाणप्रमाणत्वे ना । तथा । विषयप्रतिविषयत्वेन तत्र इति प्रमाणात् प्रमाणं न प्रमं विषय प्रत्यक्षात् । नापि द्वितीयः प्रतिपादनादौ प्रमाणत्वे यथा इति यथा प्रतीयमानप्रमाण । प्रमाणविषयप्रमाणत्वं नाम ति प्रति येन् यदि प्रमाणादयोऽपि यदि विषयप्रमाणाभि- मति तथा नाम चैवा तत्र प्रमाणा प्रमाणत्वं इति प्रमाणप्रमाणविषयता प्रमाणप्रमाणत्व इति प्रमाण- मर्थं । नापि चतुर्थं प्रमाणविषया प्रमाणादीनां तत्र व्यापारविषय प्रमाणप्रमाणत्वात् । एवं प्रमाणादि- प्रमाणप्रमाणत्वप्रमाणत्वप्रमाणविषयप्रमाणप्रमाणत्वम् । अत्र

यदि मां प्रति कथानियमभङ्गकारं तदा त्वां प्रत्यपि समानप्रसङ्गः। व्यवहारनियतशास्त्रव्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथा प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या यदि सत्तामभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधानं भवता। क्रिया हि निष्पादना वस्तु सद्रूपतामापद्यमिति यावत् प्रमाणादिव्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियततद्भावस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वरूपं कारणत्वम् प्रमाणानाममा-दाय न पर्य्यवस्येत्। दूषणानां व्याप्तिलेन भङ्गादिधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां प्रमाणादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्स्वरूपतावद्व्यवहारनियमनादौ च कथितोऽयमेव मन्दतया मत्त्वमङ्गीकृतमिति किञ्चिदुच्यते प्रमाणादीनां सत्ता समभ्युपगम्य कथारम्भा भवन्त इति। मैवम्। एभिरपि वादिभिः कथायामारम्भायामेवाभिमतस्य साधनीयत्वे पूर्व्वोक्तबाधादानमित्याकारात्। न च व्यवहारनियमस्य शेषस्तत्रैव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपर्य्यवसायितया न्याय दोष स्यात्। यतः सत्ताप्रमाणं तदा त्रतन न तु प्रमाया। तत्र किं प्रमाणगमनात्मकाभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा। न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपताद्यभ्युपगमप्रसङ्गात्। द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्रस्य बाधितत्वावगमाभावात्। अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात्। नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्य एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुशः बाध्यतादर्शनादिति। न चाबाधितोऽस्त्यपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्व्वज्ञाततत्प्रतीत्यनु-रोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सत्त्वमित्यभ्युपगम्यते। तस्माद्-द्वितीय पक्ष परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्व नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम्। तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगम कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायात सर्व्वप्रकाराबाधिततत्तत्सत्तावगमाय सततसत्त्वाभ्युपगमकथानङ्गताङ्गीकारस्य। कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशाय सत्त्वावगम कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति। तस्माद्यादृग्व्यवहार नियम कृतः तस्याप्यादानेन नोल्लङ्घितेति। यथादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगम स विजयते यस्य च वचसि नैव तथावगमस्तस्य पराजय। यत्र वाद्युक्तनियमबसत्त्वावगम न निष्ठ्योत तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय व्याप्रः। अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य द्वयोरपि निर्णयोऽनेन नियमेनोल्लङ्घनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति। नच वाच्यमनाततदवगमस्यापि सत्त्वाभ्युपेयेति। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तदवगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। न चैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात्। एवं विचारणानवगमोनाधिकमस्तीति न्यायात्। न चानिर्वाचनात्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रवाहायत्त्वापत्ति बाधाबाधावगमकादायापि न निस्तार इति वाच्यम्। अन्येयं हि तथापि विचारणानवकाशमेवप्रमाणविम्बानेन विचारेण तत्र परमतानुसरणमनीयेनैव समय बद्ध्वा कथाया विच यदुपतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायाद्यपरिहरणत्वात्। नच वाच्य सत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य प्रवर्त्तयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणावश्यकत्व मन्मते च सत्पक्षे ज्ञानसदसत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्गादिति। भवदभिमतसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य समकालप्रसक्तावेव तत्परत्वात्। यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्त्वैव पर व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता। एवमेवासत्ताविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादक नान्यत्। असत्त्वोपपादकत्वे ति व्याहतमिति चेन्न तदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्। नहि सदुपपादकमसत्त्व नेति कश्चिदाज्ञयो सिद्धम्। ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्ग, न कार्य्यस्यावसत्ताया इवान्यदापि सामग्रीसत्त्वाविशेषात्तथापि कि नान्यदा कार्य्यजन्म। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्व तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामक किन्तु तत प्राक् सामग्रीसत्त्व तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्व सदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियत्यनियामकत्वस्यानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधि। तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेष। कार्य्यजन्मैव। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरगत कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्। तथापि तत्कालस्यानुगत किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यातुल्यत्वे.। किञ्च

"अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः।

[illegible]

प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं घाटकुरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणत्रासान्नमनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या, घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च भ्रत्यच्छिन्न, तद्विधानेन स्वभाववलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नत्वेवमत्यन्तासत्त्वमितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च भ्रत्यच्छिन्नतयाङ्गीकारात् कुत्र स्वभावतोविशानं सम्बन्धि निरूप्यते न। उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्यथातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चालमतिविस्तरेण"। सत्त्वनस्वखखाद्यम्। [३अव्यक्ताचे च।

असत्ता स्त्री असतोभाव तल्। १अविद्यमानत्वे २असाधुत्वे

असत्त्व न० असतो भाव त्व। १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे ३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्य न०त०। ४द्रव्यभिन्ने "सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण" इति फणिभा०। "क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्य्यताम्" हर्य्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्या कर्त्तृकर्मत्वभिन्नकारकत्वशून्याया साध्यरूपयां ५क्रियायाञ्च। सत्त्व प्रकाशादिसम्पादक प्रकृतेर्गुणभेद न०त०। तद्भिन्ने ६रजसि ७तमसि च न०। सत्त्व जन्तुमात्रम् न०व०। ८जन्तुशून्ये त्रि०। सत्त्वं सात्त्विक गुणभेद। ९तच्छून्ये तामसादिगुणयुते त्रि०। सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वम् अभावे न०त०। १०प्रयोजनानुपयुक्ते उदा० असत्ख्यातिशब्दे "सत्त्वासत्त्वकथा तथा" खण्डनख०।

असत्पथ पु० असन् पन्था अच् समा०। १शास्त्रादिनिषिद्धे कार्य्यादौ २दुष्टे वर्त्मनि च। [दुष्टपथालम्बने।

असत्परिग्रह पु० असत पथस्य परिग्रह स्वीकार।

असत्प्रतिग्रह पु० असत निषिद्धस्य तिलादेः असत्प्रोक्ता शूद्रादिभ्य प्रतिग्रह। १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रादिभ्य प्रतिग्रहे च। प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्वेनद्रव्य स्वीकार। पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोष। विवरणमप्रतिग्राह्यशब्दे दृश्यम्। "मतसङ्कसमसत्प्रतिग्रहेष्विति" विष्णु०। "असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेष्विति" शु०त० रघुनन्दनः।

असत्य न० विरोधे न०त०। सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते। २मृषार्थके वाक्यादौ "अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्" मनुः। असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचन। ३ तद्भयोक्तरि मिथ्याभूते ४वस्तुनि च त्रि०। "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति गीता। असत्यत्व वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेद वाक्यस्य तु तथाभूतपदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाक्यं शुक्तिकायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्यदपि। सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधशून्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम्। शयुप्रजापते ५भार्य्याभेदे, स्त्री "शयोरासीत्तमा भार्य्या सत्याऽसत्याथ धर्मजा" भा०स०प०२१९ अध्या०।

असत्यसन्ध त्रि० असत्ये सन्धाऽस्य। १मृषार्थाभिसन्धानवति २अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथारूपाभिमानवति च। यथा देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा। अत एव छा०उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम्। "पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते॥ अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते। स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।" "यथा सोम्य! पुरुषं चौर्य्यकर्म्मणि सन्दिह्यमानमभिग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषा। किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपाहार्षीद्धनमस्यायम्। ते चाहु किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति। अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ता पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्य्येण धनमपाहार्षीदिति। तेष्वेव वदत्सु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति। ते चाहुः सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति। तस्मिन्नपह्नुवति चाहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एवम्भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसन्धिदोषेण। अथ यदि तस्य कर्म्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्त्तृतयात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः। तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्त्रो, अनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्ध। स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्म्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्नादाह्येत न

[illegible] इति भा । [illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible] (भावदार) इति [illegible]

[illegible]

[illegible] यथा [illegible]

[illegible]

[illegible] पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ १५८ ॥ [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible]

[illegible]

त० । २दूरत्वे न०ब० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे त्रि० ।

असन्निकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे ।

असन्निधि पु० अभावे न०त० । १नैकट्याभावे, विरोधे न० त० । २दूरत्वे । न० ब० । ३दूरस्थे त्रि० ।

असन्निहित त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे । २असम्यग्निवेशिते च ।

असपत्न त्रि० विरोधे न०त० । १शत्रुभिन्ने मित्रे म०ध० । २शत्रुशून्ये त्रि० 'इमं देवा असपत्नम्' यजु० ९,४, स्त्रियां पार० ङीप् "असपत्नी सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी' ऋ० १०, १५९,५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे "पञ्चम्यामन्तर्वाग्नीदसपत्नी' कात्या० १७,११,१ । 'असपत्नी इष्टका' कर्क० ।

असपिण्ड पु०स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य । सप्तमपुरुषाद्यनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः" मनुः असपिण्ड उ-पिण्डो वा स्त्रीसवोपनायितः" स्मृतिः । सपिण्डशब्द-निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मिताक्षरायाम् "अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीमिति' या० स्मृतिव्याख्याने दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेन भवति पित्रा सह सपिण्डता । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभि-रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि एक-शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्या सह पत्न्याः एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्य्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सह एक-शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । अथवा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । "आत्मा हि जज्ञ आत्मनः इत्यादि" श्रुतेः तथा "प्रजा-मनु प्रजायसे" इति तथा "स एवायं विरूढः पृथक् पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते" इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-निषदि । "एतत्षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि मातृतस्त्रीणि पितृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः" इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वाप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने भ्रातृ-व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशब्दाङ्गीकारेण इन्द्रपरिषदि अवयवशक्तितत्र तत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् । "समुदायशब्देषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्र गम्यगामित्वेन समुदायः प्रसिध्यति"। एवमस्माकमप्येकशरीरा-वयवान्वयेन सापिण्ड्यं यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्याम " । "असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-म्पर्येण वा सापिण्ड्यमुक्तम् तच्च सर्व्वत्र यथाकथ-ञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह" । "पञ्चमात्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा' या० स्मृ० । "मातृ-तो मातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्ध्वम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-दूर्द्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । तस्मात् सपिण्ड-शब्दोऽवयवशक्त्या सर्व्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पङ्कजादि-शब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-भेदः, तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्व्वत्र योज-नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्य्यते एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषस-न्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति" मिता० । एवमेवाशौचेऽपि सापिण्ड्यम् पितृपक्षीय स्त्रीणां तु त्रिपौरुष सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावात् त्रिपौरुषमिति" भेदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृभोक्तृ-त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

असभ्य त्रि० सभायामर्हति यत् न०त० । सभायामनुपयुक्ते १स्त्रीवर्णनादौ, २शठे च ।

असम त्रि० नास्ति समो यस्य । १अतुल्ये । "सप्रधार्य्या समीक्षाता न समौ नासमाविति" मनुः । सम युग्मसंख्यान्वितः २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि संख्यान्विते च यथा मेषादिषु द्वादशराशिषु मेषमिथुनसिंह तुलाधनुःकुम्भा असमराशयः एवमन्यत्रापि । ३बुद्धभेदे पु० ।

असमक्ष न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे चक्षुरिन्द्रियादिस्थाने अव्य० अच् । २तद्विषये त्रि० ।

असमग्र त्रि० न०त० । असम्पूर्णे असकले ।

असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुतं न०त० । १असङ्गते । "यद्यपि सा नोदानिः परस्य हारा राघवयति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः ।

असमञ्जस् पु० सम्+अञ्ज—असुन् न०त० । सगरस्य पञ्चजन-पुत्रे अंशुमतः पितरि सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा "अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्व्वमासीन्नराधिपः । सगरो-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

असमद त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

असमन त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ११३ [illegible] ।

असमम त्रि [illegible] । [illegible] ।

असमय पु [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

असमर्थ त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

असमर्थसमास पु [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

असमवाय पु [illegible] । [illegible] ।

असमद त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

असमवायिकारण न [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच कश्चित् समवायसम्बन्धेन, कश्चित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्थञ्च कार्य्यैकार्थ्यकारणैकार्थ्यान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम्” ।

कुत्र कुत्र किमसमवायिकारणम्? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं तत्सद्धृत्य किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म्म१ । तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म्म२ । अभिघातजे मुसलादौ कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ३ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्म्मणि४ । अभिघातान्मुसलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म५ । आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्७ । नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम्८ । प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम्११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने१२ । यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम्१३ । तृणे कर्म्म वायुसंयोगात्१४ । मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम्१५ इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च१७ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८ वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म्म, तस्य च कर्म्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्पर्शवद्द्रव्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा१ । तथा हस्तसंयोगादुत्क्षेपणमवसंयोगादित्यर्थः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुसलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुसलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिहतमुसलस्याकस्मात् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि मुसलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथापि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुसलस्याकस्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुसलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुसलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः ३ । मुसलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि कारणविशेषमभिधाय प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह । मुसलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह । यथा मुसले उत्पतति मुसलमुखस्य नोदनमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो मुसलस्य पटुतरेण कर्म्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुसले संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुसलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो मुसलेन सहोत्पततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्म्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं भवते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म्म तत् हस्तमुसलसंयोगात् चकाराच्च वेगमपेक्ष्य, हस्तकर्म्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च कश्चित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः कश्चिद्वेगवन्मुसलादिसंयोगो यथा यातनस्य शरीरावयवकर्म्मेति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्म्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अव संयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विषादेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचिदूर्द्ध्वं क्वचिच्च तिर्य्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाष्ठादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतरान्नोदनात् । तथाच फलपर्णशाखादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यक्, नचोर्द्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्य्यक् ऊर्द्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९,१० ॥ उदूखलाभिघातात् मुसलेन सह हस्ते यत्कर्म्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्व्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीडाकरचर-

चादित्वाचर्व भवनाविदित्यदि । बाबक्क यद्यपि बर भवत्वादित्वाचन प्रवृत्तपूर्वकमेव भवति क्रियाविवाति बबब न भवति न इच्छानिवेशविनाविदेवार्थ। ११ ॥ इदानीं प्रवृत्तपूर्वकोऽपि कश्चि भव पञ्चमावबेदयन्' बन ~ हारवक्षं प्रज्ञामार्गविदित्वात् । भावनाविना मैत्रावमुद्दे बाह्यपार्थे भव इत्यत्र इत्यत्र क्लिश्टे मध्यमौ जाते यदि भवतापविनो भवाहपूर्वेण भवपूर्व भवादौ भवत्व-बलिन तव पूर्वकेदवं न वा भावेदवं भवाद । 'भावनाविवचेदोषो ह्यनर्थकमिति भवन । भवाव' भावनाया वा भवनुभवच भवति । "अभिदोषमरदर्शन भवनाविचिन्तनाद्रः । भेदहारादचारी न भवेते भाव भावित १२। इदानीं भवन विना भवति भवोऽपि भवति भावान्। प्रवृत्तेऽपि चैतन्यामान्यादवचनादि तैन पूर्वकाद्य भौतमौतचैत्यमेऽपि भावाने भवनं इत्य भव १३ ॥ भवीरभावोऽपि भावात् इतिरत्वावात् । प्रभवेन इत्यनुभवनादात्मनादिव भवेतवचनादि १४। भावाधीन भव भविभवनात् । भविवदेव भावादिभव भवनादि नैयायिकविदं भविनाभादि भवादानिकत्व भद् गम्यादि भव भवते भवादि भवादिविकारतम् भाव-भवनकाताभविदेवौद्योऽवभवनाविद्यावचम् भवादात्व वाचे विविक्तवादवम् । भवाविदेविनाविदि भवीवदेन भौव नाम भवहोमवबति भवा भावनाभाविनां भव्‌ भावैकैवर्व भवनाभाविनेकमत् भवाव भवचं भव भवादि भवमाविवादवम्, भव हिवचविदं वा तैन भवनाभादि भवमेन भदवनवदाव्यदोमोऽवनाभवादवम्, भवदवैन विविक्तवादवम्, भवभवत्वात् । भदवना भक्रोदर्श-भवन भावोविर्व भवनं भवोद्दी भदवाद्यवादि १५ । भद् भदविद्भवाभवभवादोभावदवभवभविदेदेव भव भावा वैदि वंभवे निवनवेदवात् । यथापि भवदे भवनी भवदनाभुव दैवेन भवनां भवाद्दोनां भवादि भवोभावनवं भवाद्दो भवेो भवपूरवो भवते भवाभव भावनात्व भदाभवः भावनवा विभावनवात् विदोऽपि भुवनादव भौवनभवी तैन भवाव संयोग एव भवे भावव भवप्रोवते न न भवोभवदर्भवच भाव भवभवचे भर्व भावयति । भवा हि भर्वोभविद्दव विभावा भव भूत भंवोवभवात् । उच्चरदोभ भवभाव तैना-इत्यनुसंयोगविवना भवनामानावद्वा इत्यर्थः वं । वैभाविवना इति भवोबे विदव भवभवमेव भवभवा

संयोगमात्रस्य भवनावभावेन भव भविदवि न किंचि१६ । भौद्गलिमात्रसंभवत्वभवदं संस्कारविभाजनसंभव भवादद्दौ । इदवभवने भाववदा भवविषवा इत्यर्थवोदर्थ भवं भावते तम भौद्गलवभवदविभावत्वम् इव' भवता विभावत्वम् भवृत्तबद्धौ विविक्तवादवे तैन भावेन भवता भवमाविभवो वैभावः संस्कारौ भवते न न वैवेन भवनोऽपि प्रभवति भव तैन भवादेव भव वौ भवं भावते भवावभवाविभावत्वं संस्कार भवादि भावत्विभ विविक्तवादवत् बौद्धो भौद्गलविभ, भव भावविदवभवहभवदातेन संस्कारैव भवदोवाद भव भवावो भावते भवभौभवदंसौवेन भवति भव संस्कारैव भवोभवदवनमात् इव एव संस्कारः भवभवनावभव न तु भवभवावदत् संस्कारभवावोऽभवन्भवभवावनो भौदवादिदि इदविभवाव भवोभवदवदवेऽपि भवभवादि भाव संस्कारादिभिकेवलत् भावनवे तु भवैवभावत् संस्कारभवावभीवादे भौदवत् भव भुवनपूर्वाविभाव भौदैवद्य बौद्धो वैभोभदरव तु भवद्भव भौद्गलीभव-भवत्वेविविक्तम्१७। भव्भवाद दव दव वेदु भवैभवा-भवभवादा भवाविदवि भदवावी न भाव भवैभवव संस्कारस्य भवादिवव भाव । इदवनावत् दवनादव-भवदवभावमेव भव् इवन' संस्कारैव भविदवं दवं भावीभवत् भव भविभवनावदौ भवेव इवन दवं भवोदीभवे १८। भवभाव' ।

'भौद्गलिविभावात् संयुक्तसंयोगात् इविभा भवौ । भद्-विभेदेश्वाद्वाविदिच्छम्१ । भवौ भवोभावे इत्यात् भवलव्२ । इत्यात् भवन्भव३ । भावौ भावभवोभादौ-भवभव्४ । भौद्गलोभवात् संयुक्तदोभावौ । इत्यादि भवविभागत्वादिभव्५ । भवौ संभावौ विभवदेव तैन संयोगात्६ तत्र विभाव्भवादिकाव्७ । वैदिवध८ । भवौ संयोगादिमावात् भवविभ्नौः९।१। इविवीभवा तैनर्ध भावयर्व न भावनाव१०। भवोदर्श भवनं भावोविदं भवमवभूवा भवभवात् भवोदवादिव्१। भवदवैभा भवव भव भावनावद्२। भावौविभवी भवदिवनौह् इत्या३मैत४। इदभावत्व भावते भवति भवैरव इत्या-नात् न यौव ५। भवभवभवदर्थवविदिवीविभोभा भावोभावदवौभावभवदवादिभाव ।७। ह तु भौद्गलादि विभाव भवदवौभावदवत् भवाद। भौदव संयोगितम' तैन संयोगेन भविभ भवे संयोगिनो भवदवं विवनोऽस्

र्म भवति य संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति सः। यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यस्मिन् कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः। ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम्। संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् १। ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह। तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २। इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह। अपां यत् पतनं वर्षरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्, सत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३। तेषामेव वृष्टिबिन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह। क्षितौ पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्सु समवायिकारणेषु ४। ननु यदि भूमिष्ठानामपामूर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह। कारयन्तीतिशेषः यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्या सूर्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः। क्वचित् पाठो नाडीवायुसंयोगादिति स च नाडी नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ५। ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह। नोदनेन पवनवायुनोदनेन आपीडनादाक्रन्दनात्, वायुसंयुक्ताः रश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था अपः क्वथ्यमाना वायुतपनवह्निरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति, प्रकार इत्यर्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो द्रष्टव्याः ६। ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम् अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत्कथं तदित्यत आह। अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिक्षतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्सु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति। येन कर्मणा आप ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्धयन्तीत्यर्थः ७। नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वलक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादौ नास्ति नैत्यादप्रमविवादसिद्धम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथं च विलयनमित्यत आह। दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते। नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनं च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्ततः आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववता हिमकरकादीनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ८। ननु तत्र दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह। तत्र दिव्यास्वप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्जथुर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदं च विस्फूर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्मेघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यं तेजो विद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ९। अत्रैव प्रमाणान्तरमाह। अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः। तथा हि "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णम्" इत्यादि १०। ननु विस्फूर्जथुषु कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह। विस्फूर्जथुरितिशेषः अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः। क्वचिच्च वायुबलाहकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्

[illegible] ।१। [illegible] ।२। [illegible] ।३। [illegible] ।४। [illegible] ।५। [illegible]

[illegible] ।६। [illegible] १० [illegible] ।

असमवायिन् त्रि० न समवायि [illegible] [illegible]

असमहृत [illegible]

इत्यादीनि छन्दः०उक्तानि ज्ञेयानि।च०।२अनुपसर्चरिते त्रि०

असमस्त त्रि० सम+अस–क्त न०त०। १असङ्क्षिप्ते २व्यस्ते "एते व्यस्ताः समस्ता चेति" विश्वामित्रवचनव्याख्याने "व्यस्ता असमस्ताः" प्रा०त० रघु०। ३असमासे व्याकरणोक्त-समासशून्ये विभक्त्यादिकार्य्ययुक्ते ४विग्रहवाक्ये न०।

असमाति त्रि० सम साम्यमतति अत–इन् न०त०। अतुल्ये अनुपमे "एवाहि जातो असमात्योजाः" ऋ० ६,२८,६।

असमान त्रि० न०ब०। अतुल्ये। "समान लघु चागौच पूर्व्वेणैव विशुध्यति। असमान द्वितीयेन" यम।

असमानयानकर्म्मन् पु० न समान तुल्यकालिक यानकर्म्म यत्र। सन्धिभेदे। त्वमपे याहि ततोऽहं यास्यामीति समय कृत्वा यत्र पूर्व्वापर जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे यानकर्म्मरूपे सन्धौ। [२समाप्तिशून्ये त्रि०।

असमापन न० अभावे न०त०। १सपूर्त्यभावे न०ब०।

असमाप्त त्रि० न समाप्तः। १असम्पूर्णे "असमाप्ते व्रते चैव नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्" स्मृतिः। संकल्पपूर्व्वकगृहीतव्रतस्यास-मापने व्रतान्तरस्यात्राकर्त्तव्यताऽत्रोक्ता। आरब्धकर्म्मणः सम्पूर्णता समाप्तिः। २तच्छून्ये च "असमाप्ते परि-कर्म्मणि स्मृतः" कुमा०। ३सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १समाप्त्यभावे न०ब०। २समाप्तिशून्ये त्रि०। ३सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४तच्छून्ये त्रि०

असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चीर्णब्रह्मचर्य्यतया गुरु-णानुमतः गुरुकुलादावृत्त गृहस्थकर्म्मकरणाय कृत समावर्त्तनसंस्कारः न०त०। तद्भिन्ने ब्रह्मचारिणि स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। "मासिकान्न तयो-ऽश्नीयादसमावृत्त(वर्त्त)को द्विजः" मनु। असमावर्त्त-कोऽप्यत्र।

असमाहार पु० समाहारो मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च अभावे न०त०। १तदभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असमाहित त्रि० न०त०। १समाधिशून्ये चित्तैका-ग्रताशून्ये २असन्निवेशिते च।

असमीक्ष्यकारिन् त्रि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति कृ+णिनि। १विवेचनामन्तरेणैव कर्म्मकारके, २मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री ऋद्धेराधिक्य समृद्धिः अभावे न०त०। १ऋद्ध्याधिक्याभावे"नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः" मनु। न०ब०। २समृद्धिशून्ये त्रि०।

असम्पत्ति स्त्री अनुरूपात्मलाभ सम्पत्तिः तस्येव अभावे न०त०। १सम्पत्त्यभावे। न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असम्पन्न त्रि०। सम्पन्न सम्पद्युक्तं अनुरूपात्मस्वरूपमाप्तञ्च न०त०। तद्भिन्ने। [२सम्पच्छून्ये त्रि०।

असम्पर्क पु० अभावे न०त०। १सम्बन्धाभावे न०ब०।

असम्पूर्ण त्रि० यावत्पर्य्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तद्वान् सम्पूर्ण न०त०। तादृशपूर्त्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् "कूरपह सकेतुचन्द्रमसम्पूर्णं मण्डलमिदानीम्" मुद्रारा०

असम्पृक्त त्रि० न०। १असम्बद्धे २असंयुक्ते।

असम्प्रज्ञात त्रि० न सम्यक् ज्ञात ज्ञेयादिभेदो यत्र। पातञ्ज-लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्ये निर्विकल्पके १समाधौ। समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञात असम्प्रज्ञातश्च तत्राद्यः सविकल्पकः ग्राह्यग्रहणग्रहीतृप्रतिभासत्वात् तत्-प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्व्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो द्वितीय यथाह पात० सूत्रादौ "क्षीणवृत्तेरभिजातस्य मणे-र्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः" यथाऽ-भिजातस्यातिस्वच्छस्य मणेः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य तद्रूपाभिनयेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-सूक्ष्मभूतात्मकग्राह्यैः ग्रहणैरिन्द्रियादिवृत्तिभिः ग्रहीत्रा च वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्भिन्ना च असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। सम्प्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे वक्ष्यते। अस्या एव च निर्बीज इति संज्ञान्तरम् "तस्यापि-निरोधात् निर्बीजः समाधिः" पात०सू० सत्त्वपुरुषा-न्यताख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्व्वस्य सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-त्वेन चित्तस्य कृतकृत्यता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन निर्बीजः समाधिर्जायते स च "आगमेनानु-मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" इत्युक्त आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन प्रज्ञा पुरुषसाक्षात्कारं सम्पादयन् योगं निर्बीजसमाधिं लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्बीजसमाधिसंस्कार प्रचये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात्, कृत्यरूप-समाप्ताधिकारोऽपि चित्तस्य स्थितिहेतु न हि कृतभोग-विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः कैवल्यो मुक्तो भवतीति" इति०। २असम्यग्ज्ञाते च।

असम्मति [illegible]

असम्यच् [illegible]

[illegible]

असम्भव [illegible]

[illegible]

दस मम" इत्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा" इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थ-ज्ञानपरत्वम् न०ब० । ३तच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे त्रि० ।

असम्यच् त्रि० न०त० । सम्यग्भिन्ने १अनुचिते २अयुक्ते । "असम्यग्व्यवसायिनः" देवीभा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असरु पु० सरति सृ–उन् न०त० । (कुक्कुरचोङ्गा) वृक्षे

असल न० अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्रक्षेपोपयुक्ते १मन्त्रभेदे २लौहे च ।

असवर्ण त्रि० न समानो वर्णोऽस्य समानस्य सादेशः । असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि । "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" इ०स्मा० ।

असश्चत् त्रि० सचतिर्गत्यर्थ निरु० सच–शतृ न०त० । १अगमनशीले स्त्रियां ङीप् "अस्य प्रजावती गृहेऽसश्चन्ती" ऋ० ८।३१।४ । "असश्चन्ती अगमनशीला" भा० । २अपराजिते च "मधुजिह्वा असश्चत" ऋ० ९।७२।४ । "असश्चत अपराजितान्" भा० ।

असश्चुस् त्रि० सच–बा उसन् न०त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे "सामो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमत्" ऋ० ९।८६।१८ । "असश्चुषी अप्रतिबद्धा" भा० ।

असस्त् त्रि० सस–स्वप्ने शतृ न०त० । स्त्रियां ङीप् । स्वव्यापारे आगरूके "रेजन्ते असस्तन्तो अजरा" ऋ० १।१४३।३ । "असस्तन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः" भा० ।

असह त्रि० न सहते सह–अच् न०त० । अक्षमे असहने

असहन पु० न सहति सह–ल्यु न०त० । १शत्रौ । २अक्षमाशुभ्ये त्रि० । भावे ल्युट् अभावे न०त० । ३क्षमाभावे

असहाय त्रि० नास्ति सहायोयस्य । १सहचरशून्ये अन्यसाहाय्यरहिते २सङ्गरहिते च "कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्," मनुः । ["स्वजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता" नीति

असहिष्णु त्रि० न सहिष्णु । अक्षमे सहनशीलभिन्ने

असह्य त्रि० न सह्य । सोढुमशक्ये "असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे" "द्विषामसह्यः सुतरां तरूणाम्" इति च रघु । "भवत्यसह्यमसह्यवेदनम्" कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न०त० । १परोक्षे २इन्द्रियायोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न०त० । १प्रत्यक्षाभावे विरोधे न०त० । २ परोक्षज्ञाने न०ब० । ३ प्रत्यक्षाविषये ४तच्छून्ये च त्रि० ।

असाक्षिक त्रि० नास्ति साक्षी साक्षाद्द्रष्टा अधिष्ठाता वा यस्य कप् । १साक्षिशून्ये "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः" मनु । २अधिष्ठातृशून्ये च असाक्षिका जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा०प्रक० ।

असाक्षिन् त्रि० न साक्षी । इत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा साक्ष्यकर्मसु अयोग्ये श्रोत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता० दर्शिता "उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्ष्यन्ते ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः "असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः" इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह । "श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः" या०स्मृ० तापसाचानप्रस्था । आदिशब्देन पितापितविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्खः । "न पितापितविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थ साक्षिण" इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता नारदेन "स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यत" इति । चण्डाः कोपनाः कितवा द्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणास्तु स्वरूपं तेनैव दर्शितम् । "साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना । तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिण" इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । "स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति" । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । "योऽर्थे श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्व तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तर" इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् यूयमस्मिन्नर्थे साक्षिण इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च अनिवेदिते साक्षी क्व कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदिष्यति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वयेन वा पित्रा पुत्रादय श्राविता अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण इति । तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाह नारद । "मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्दृते" । तथा । "श्रावितोनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहित । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु" । तानेवानसाक्षिणो दर्शयति । "स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तका । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः" । स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यव-

[illegible]

अस-इन्। २षष्ठे पु० "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते । इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा" । खड्गपूजा-मन्त्र, "सर्वा श्यामा ह्यसिकरा मुण्डमाला विभूषिता" श्यामाकवचम् खड्गलक्षणन्तु बृ०उक्तम् "अङ्गुलशतार्द्ध-मुत्तम ऊनः स्यात् पञ्चविंशति खड्गः । अङ्गुल-मानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥ श्रीवृक्षवर्ध-मानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् । सदृशा व्रणा प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानां च ॥ लक्ष्मणकाककङ्क-क्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः । खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगा प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः । स्वन इति चानिष्ट प्रोक्तो विप-र्ययस्त्विष्टफलदः ॥ क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोषात् । स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥ नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेन्न पश्येच्च तत्र वदनम् न वदेच्च मूल्यम् । देशं न चास्य कथयेत् प्रति-मानयेच्च नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥ गोजिह्वा संस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च । करवीरपत्रशूलाग्र-मण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः स्थाप्यः प्रमाणयुक्तः सः । मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याप्यग्रे छिन्ने ॥ यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य । वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्टः ॥ अथ वा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदव-धार्य । कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसिशास्त्रविदि लेटम् । शिरसि स्पृष्टे प्रथमे द्व्यङ्गुले द्वितीये ललाटस्पर्शे । भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥ नासौष्ठकपोल-हनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः । उरसि द्वादश स्यात्त्रयो-दशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥ स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभीषु चतुर्दशा-द्यो ज्ञेयः । नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥ ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यात् ऊर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे । जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥ जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च । षड्विंशतिकाद्याव-न्ति वदेदिति मतेन गर्गस्य ॥ सुतमरणं धनाप्तिर्धनहानि सम्पदश्च बन्धश्च । एकाद्यङ्गुलसंस्थे व्रणे फलं निर्दिशेत् क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलाभः सुतमरणधन-लाभौ । क्रमशो विनाशस्त्रीप्राप्तिचित्तदुःखानि षट्-सप्तति ॥ लब्धिर्हानिः स्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरि-तोषाः । ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥ वित्ताप्तिरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदौ स्वत्वम् । ऐश्वर्य-मृत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत् ॥ परतो न दिशेत्फलम् विषमशमस्यास्तु पापशुभफलदा । केचित्फला न्यष्टात्रिंशतः परतोऽप्यमिति यावत् ॥ करवीरोत्पल-गजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः । शुभदोऽनिष्टो गोमूत्र-पङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥ कूर्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥ इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदी-प्तम् । हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः सलिलेनाक्षय-मिच्छतश्च वित्तम् ॥ वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् । झषपित्तमृगाश्वबस्तदुग्धैः करि-हस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥ आर्कं पयो हुडुविषाणमषी-समेतं पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः । शस्त्रस्य तैल-मथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छ्रितस्य न शिलासु भवे-द्विघातः ॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्" बृ०स०। हेमा०परि० ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा "अत्र ! पुरा भूतपूर्वैराचार्यैः समादिष्टमेव यथायथ्यं तत् उद्-दिशामि निबोध खड्गस्य लोह षड्विध भवति । योनयः पञ्चविधा संस्थानं चतुर्विधं करणमाहतिर्द्विधा द्वादश कर्माणि गौरवं मञ्जरयश्च विस्तारस्त्रिविधः वर्णच्छायाप्रभापुञ्ज गन्धस्वरेण च यत्र विशेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं पञ्च चेति जातयः षड्भवन्ति वालुका खलायाः पञ्चधातुसायेति योनयः पञ्चधा भवन्ति । पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्योमृदु भवति । स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति । रक्तेभ्यो-ऽरुणेभ्योमृदुतीक्ष्णं भवति । राजवर्णैस्त्वपरैस्त्रिभिर्विशेषैः खिल यदन्न उत्पद्यते लोहं तदस्त्रायुधनाम भवति । तत्र पाषाण एव पूजित इति । भवन्ति चात्रश्लोकाः । तापं चिरादेव विमुञ्चितस्य भिन्नाञ्जनाभं यत्तु सूक्ष्मशीर्षम् पीतं भवेत् निर्मलरक्तवर्णं सर्वाणि लोहानि भिनत्ति तीक्ष्णम् । सन्नम्यते तापसमैति चाशु श्वेतं भवत्येव पलायनकृम् । यत् स्थूलहीनम्पुवहत्यर्थं सर्वेषु कार्येष्वपि तन्मृदु स्यात् । श्वेत मयत्यम्यधिकं स्थिरञ्च सघट्टनामेति चिरात्तु तापम् । सघा-तवोष्णेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । खरं विपीड्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्ण-साङ्ग । यस्मात्तरुच च दह्यतेऽग्नौ तदस्त्रलोहं प्रकमीक्ष्य

[illegible] । [illegible] इति [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] भवति । [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] स्यात् । [illegible] इति [illegible] भवति । [illegible] स्यात् । [illegible] भवति । [illegible]

[illegible] इति । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] च [illegible] । [illegible] करोति । [illegible] च । [illegible] । [illegible] करोति । [illegible] करोति । [illegible] च [illegible] ।

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले मरणं चैव करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्त्तुर्ददाति सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले पुत्रैरेव परिक्लेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति व्रणेन खड्गान्वितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः पीड़नाद्भयं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवृद्धिं मन्त्रिण- स्त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्त्ता भवति । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्च- चत्वारिंशदङ्गुले व्रणी भवति षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणा सुखसाध्या भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्द्धयति अष्टाचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति" । एकादि यदाद्यम्बुलं व्रणे फलविशेषोऽभि- हितः । अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम् । प्रधान- देहसम्भूतैरन्यास्थिभिररिन्दम । लोहं प्रधानं खड्गार्थे प्रयत्नं तद्विशेषतः । खटीकटुरुर्षिकावङ्गसूर्य्यारकेषु च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामवेदिषु । सह- ग्रामेषु चीरेषु तथा कालञ्जरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां प्रधानं शृणु लक्षणम् । खटी कटुरुजा ये च दर्शनीयाश्च ते स्मृताः । कार्य्यं दक्षाश्च ऋषिकोद्भवो गुरवस्तथा" तीक्ष्णाश्छेदसहा वङ्गा दृढा सूर्य्यारकोद्भवाः । सुहटाश्चैव विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजाः । अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णा खड्गास्ते दृढास्तथा । वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णामध्यमग्राम- सम्भवाः । असारलघवस्तीक्ष्णावेदिदेशसमुद्भवाः । सह- ग्रामोद्भवा खड्गा सुतीक्ष्णालघवस्तथा । निर्व्वला निर्मला खड्गाश्चीरदेशसमुद्भवाः । कालञ्जराभारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । पञ्चाशदङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः प्रकीर्त्तितः । तदर्द्धमध्यमः प्रमाणात् सतोहीनं न धारयेत् । प्रमाणाभ्यधिकं देव । छिन्नवत्सतथैव च । दीर्घं सुमधुर- मन्द्रोयस्य खड्गस्य भार्गव ।। किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणम् श्रेयमुच्यते । खड्गः पद्मपलाशाग्रो मण्डलाग्रश्च शस्यते । करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषतः । घृतोपगतगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिकः । वर्णतश्चोत्पलाकारः सवर्णो गगनस्य च । समाङ्गुलस्थाः शस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु भार्गव । श्रीवृक्षपर्वताकारध्वजानिभाश्च ये । नन्द्या- वर्त्ता तथान्येषा सदृशा ये च भार्गव ।। काकोलूककबन्ध्या- भा विषमाङ्गुलिसंस्थिताः । मयालुगाः प्रभूताश्च न प्रशस्ता कदाचन । खड्गं न पश्येद्वदनं तथा न शृणुयाद्वसम् । न चास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन । उत्कृष्टो न स्पृशेत् खड्गं निशि कुर्याच्च शीर्षके । दिवा च पूजयेदेनं गन्धमाल्यादि सम्पदा । खड्गं प्रयत्नं मणिहेमचित्रं कोषे सदा चन्दन- चर्च्चिताङ्गम् । संस्थापयेद्भूमिपतिः प्रयत्नात् यतेत चेह स्वश- रीरवच्च" विष्णुध० । देवीपु० । "खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये शिखि- वक्त्र तु सुन्दरि । नाम्यवस्त्रोद्भवं कार्य्यं मृदुलोहमयं तथा । स्फुटितं चाहतं चैव सव्रणं साधितं तथा । मृदुलोहे- नचारभ्य कल्पिते मरणं भवेत् । सव्रणेनापि कुष्ठरोगी देवाया पातकी भवेत् । भार्य्या माता तथा पुत्रो म्रियते खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि क्व सिद्धिदा । अन्यवस्त्रोद्भवेनापि सम्भवेन्मरणम् ध्रुवम् । पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिंशिम्यञ्च सुरेश्वरि । ईदृशं कारयेत् खड्ग- माशु सिद्धिफलप्रदम्" । अस्यते क्षिप्यते अस-इन् । २दासे "तिस्रः मलग्रोऽसिपथान् कल्पयन्त्यस्वरस्य सर्पोभिः" कात्या० २०।७।१ । "असे श्वासस्य पयः मार्गान्" कर्क० त्रि० । ४छिन्ने च्छगखड्गे । [हेम० ।

असिक न० असि-मध्ये याया कन् । अधरचिबुकयोर्मध्यभागे-

असिक्नी स्त्री सो-क्त सिता सौयादौ शुभ्रा जरतो तद्भिन्ना अष्टका क्नादेश ङीप् च । अन्तःपुरचारिण्यामवृद्धायां १प्रेष्यायाम्, २नदीभेदे च । ३रात्रौ निघ० तस्याश्च सूर्य्य- तेजःशून्यतया असितत्वात् तथात्वम् "त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि" ऋ० ९।७३।५ । "सक्रिया विशव्यायस्त- सिक्नीरसमानाः" ऋ० ७।५।२ । "असिक्नीरसिततयस्त्री राजसः" भा० वीरस्य प्रजापतेः ४कन्याभेदे । "असिक्नी- मावहत् पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः" इति हरि० २अ० । "छन्दसि क्नमेके" वार्त्ति० उक्तेः छन्दस्येवास्य क्नादेशः लोके तु कश्चित् । "असिक्नी स्यादवृद्धायामित्यमरः" ।

असिगण्ड पु० असिः चिह्नो गण्डो यत्र । गण्डोपधाने ।

असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव-णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि- न्द्यत्वम् "असिजीवी मसीजीवी काण्डपृष्ठश्च धावकः" इत्युक्तेः ।

असित पु० सित शुभ्र विरोधे न०त० । १शुभ्रवर्णभिन्ने तद्वि- रुद्धे कृष्णवर्णे । २तद्वति त्रि० । ३कृष्णपक्षे पु० । ४नीलोषधौ अन्तःपुरचारिण्यामवृद्धायां ५प्रेष्यायाञ्च स्त्री ङीप् कृष्णवर्णपरतया क्नश्च असिक्नीत्येव । "असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" पुष्पदन्तः "नन्तुमप्यव्ययमसि- तम्" ऋ० ४,१७,४, ५यमुनायां तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible]

असितार्चिस् पु० [illegible]

असितगिरि पु० [illegible]

असितपीत पु० [illegible]

असितफल पु० [illegible]

असितमृग पु० [illegible]

[illegible] पु० [illegible]

[illegible]

असिद्ध त्रि० [illegible]

असितोत्पल न० [illegible]

असितोपल पु० [illegible]

असिदंष्ट्र पु० [illegible]

असिद्ध त्रि० [illegible]

असिद्धि स्त्री० [illegible]

[illegible]

कार्य्यसिद्धेः क्षणिकत्वम्" सा स्त्र० ।

असिधारा स्त्री ६त० । खड्गस्य तीक्ष्णाग्रभागे । "असिधारापरिहृत कामं चक्रस्य तेन ते" । "शरगण इव टन्तैर्भग्नदैत्यासिधारैः" इति च रघु ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्कर व्रतम् । असिधारास्थिति तुल्यदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाश एव मनाक्स्खलने यत्रानिष्ट, तादृशे व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । "युवा युवत्या सार्द्ध यन् मुग्धा भर्त्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रत हि तत् "असिधाराव्रतमिदं मन्ये यदरिणा सह मयास" हितो० सता केनोद्दिष्टं विषमसिधाराव्रतमिदम् "नीति ।

असिधाव पु० असिं खड्ग धावयति मार्ज्जयति धाव-अण् । शस्त्राणां मार्ज्जनकरे । ण्वुल् । असिधावकोऽप्यत्र ।

असिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्या वा कप् । असेर्धेनुतुल्यत्वेन तद्वत्तदृश्यायाम् छुरिकायाम् । कबभावे असिधेनुरप्यत्र ।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्णं पत्रमस्य वा कप् । १इक्षुदण्डे "जात तमालमन्यसिपत्रवृक्षम्" रघु । २गुण्डनामकतृणे च असे पत्रमिवाच्छादकम् । ३खड्गकोषे न० । असिपत्राकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । ४इक्षुपत्राकारे ५उभयतोधारे खड्गे च "अत्याक्षीत् सासिपत्रादीमममासत् परन्धनान्" भट्टि ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृश वनम् । असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग०५स्क०। अन्धतामिस्रादिकमुपक्रम्य "कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुख"मित्यादिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूप कारणञ्चोक्तं तत्रैव "यस्त्विह वै निजपथादनापद्यपगत पाखण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हाहतोऽस्मीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाखण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते" "असिपत्रवन नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः । तप्तास्तूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकस । तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम! । श्वानश्च तत्र शबलाश्चरन्त्यामिषलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव महाबलाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः । प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृट्तापपरिपीडिताः । हा तात ! हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमानाङ्घ्रियुगलाः धरणिस्थेन वह्निना । तेषां गतानां तत्रासिपत्रप्रपातिसमीरणः । प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि । छिन्ना पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलिह्यमाने चातीव व्याप्ताशेषमहीतले । सारमेयास्तत शीघ्रं शातयन्ति शरीरत । तेषां खण्डानि रुदतामदन्त्यान नभीषणाः । असिपत्रवनं तात ! मयैतत् परिकीर्त्तितम् इति मार्क० पु० । "असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च" मनु ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।

असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तं पुच्छोऽस्य । शिशुमारे

असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत इत्त्वम् । छुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र ।

असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्णः मेदो निर्यासो यस्य । विट्खदिरे

असिर त्रि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । "य स्तर्य्यस्यासिरेण मृज्यते" ऋ० ८,७६,४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्ण लोमास्य । दनो पुत्रभेदे । "चत्वारिंशद्दनो पुत्रा ख्याता सर्वत्र भारतेत्युपक्रम्य "असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः" भा०आ०प० ६५ अध्या० हरिवंशे तु "अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमा"इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये "असिलोमा च केशी च शठश्च बलकोऽमद" इत्युक्तम् । "असिलोमा पुलोमा च वाष्कल प्रमदोऽमद" इति च हरि० । स च देवासुरयुद्धे वायुना सह युयुधे "असिलोमाथ बलिना मारुतेन महाहवे" हरिव० २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च "असिलोमा हरिश्चैव जग्मतुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१अध्या० "विप्रचित्ति शिव शङ्कुरित्युपक्रम्य च "असिलोमा पुलोमा चेत्यादिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय" "प्रमथ्य सर्वान् दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिव देवस्त्रिभिर्विक्रमणैर्हरि" हरि० २६२ अ० वामनेन तद्धननमुक्तम् । "असिलोम्नोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशन" विष्णुस्तव ।

असिहत्य त्रि० असिना हत्य वाक्य हन–वा० क्यप् ३त० । खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुशतिका० द्विपदवृद्धि आसिहात्य ।

असिहेति पु० असिर्हेति साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।

असु पु० असते क्षिप्यते अस–उन् । १चित्ते । कर्त्तरि उन् ।

[illegible]

असु [illegible]

असुकर त्रि० सुखेन क्रियते [illegible] । सुकरे ।

असुख न० [illegible] । [illegible]

असुगम त्रि० सुखेन गम्यते [illegible]

असुतृप इ० [illegible]

असुधारण न० [illegible] ।

असुन्दर त्रि० [illegible] ।

असु[illegible] त्रि० [illegible]

असुमत् त्रि० [illegible]

असुर इ० [illegible]

[illegible]

ह्रदस्तथा। संह्रादपुत्र सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ। ह्रदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिबिः कालस्तथैव च। विरोचनश्च प्राह्रादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात्। बलेः पुत्रशतन्त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः। बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतिप्रियः। पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम्। पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येव याचितो वरः। बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत। गणास्तथा सुरा राजन् शतशोऽथ सहस्रशः। हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः। भर्ज्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा। महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च। अभवन्। दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः। तपस्विनो महावीर्य्याः प्राधान्येन निबोध तान्। द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा प्रभुः। शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा। अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा। मरीचिर्म्मघवांश्चैव इरा गर्गशिरा वृकः। विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यशतह्रदौ। इन्द्रजित्सर्व्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च। महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च। एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः। वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः। स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च तुहुण्डश्च महासुरः। सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः। असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मदः। तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुरः। प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान्। वैसृपः स विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ। हिरण्यकशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बरः। शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान्। एते सर्व्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे। विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः। एतेषां यदपत्यन्तु न तच्छक्यं नराधिप। प्रसंख्यातुं महीपाल! पुत्रपौत्रमनन्तकम्। स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्रयम्। उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी। पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे। बह्वपत्ये महावीर्य्ये मारीचेस्तु परिग्रहः। तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान्। चतुर्द्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिनः। मारीचिर्जनयामास महता तपसाऽन्वितः। पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः। अवध्या देवतानां हि हिरण्यपुरवासिनः। कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना। प्रभाया नहुषः पुत्रः सृञ्जयश्च यशोव्रतः। पूरुः स्वर्भानवेऽथ शर्म्मिष्ठा दुष्मन्तमुपदानवी। ततोऽपरे महावीर्य्या दानवास्त्वतिदारुणाः। सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा। दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः। सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः। वंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः। वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा। आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च। राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः। शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्य्यवान्। मूकश्चैव तुहुण्डश्च ह्रादपुत्रौ बभूवतुः। मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड़काया व्यजायत। एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः। तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः। संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले। समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः। तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम्। तेऽप्यवध्याश्च देवानामर्ज्जुनेन निपातिताः। षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः"। "बाणेन यस्य जनिताऽसुरभीरणश्री" नैष०। "समवृत्तरेणासुर इत्युपेयुषा" माघ। "तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः, त एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति" छा०उ० "असुषु विषयविषयासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्–ड। स्वाभाविक्यः तम आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ। "देवासुरा वै यत्र संयेतिरे" छा०उ०। देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेर्द्योतनार्थस्य रूप शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तय। असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव" भा०। स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुर तत्रार्थे। तस्येदम् अण् आसुर तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्यान्तां परिवर्ज्जयेत्" स्मृतिः "आसुरीं योनिमापन्ना" गीता। हितार्थे यत्। असुर्य्य। "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः" कठ०उ० सुराः सुधा पञ्चीहत्त्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् न०त०। "सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिश्रुताः। अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुराः स्मृताः" इत्युक्तनिर्व्वचनादपि तेषामसुरत्वम्। जातौ ङीप् असुरी "असुरी विष्णोर्देवानां मातः सवनमुपावेट्" अथ०। ४रात्रौ तस्यासुराश्रयत्वात्तथात्वम्। मेघे पु० निरु०। [रक्षणीये।

असुरक्ष त्रि० सुखेन रक्ष्यते सु+रक्ष–खल् न०त०। दुःखेन

असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्विप् ७त०। प्रह्लाद-

यौने वर्त्तिनि असुराध्यक्षतायां च अ० अ० च
समाहारद्वन्द्वे। "इतो वाहनकाधिप दुर्जय हरनायक।
रक्तबाहुराज त्रिभुवन जगद्दर्शी"।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः। दानवद्वेषी विष्णौ। अत
रातिप्रभृतयोऽप्यत्र। [हरवल्लिमैरे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रसो यस्याः ५ब०। (बाबुइतुलसी)

असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् क्विप्। असुरनाशके।
"अग्ने रक्षसे निवर्त्तोऽसुरहा" ऋ० ७।१३।१। स्त्रियां
वाच्यलिङ्ग ङीप्। असुरघ्नी।

असुराचार्य पु० ६त०। शुक्राचार्ये। [असुरनाशे च।

असुराधिप पु० ६त०। महाराजीमे बलिदैत्ये असुर-

असुराज न० असुरराजा आत्मा यस्य। बाणे दैत्य।

असुर्य्य त्रि० असुराय हितं यत्। असुरहिते वत्

असूर्ते च असुरसम्बन्धे यत्।

असुवित् त्रि० सु-का वि० वित् च ह०। बोधविरया
०प्र० "विश्वाय्वसुमीत् ऋ० ८।२६।१। असुवमीत्
प्रज्ञा प्राण" ऋ० ६।६१।११। "असुरेषु बनविशेषम्
असुवानाम्" भाष्यम्।

असुसम त्रि० न सुष्ठु विरोधे। दुःखे दुःखेन प्राप्ते।

असुस्थ पु० असून् प्राणान् हरति हृ-क्विप्। तस्ये "न वाशि
वाहव। वायोर्वायोविवाययाबवा" बिरा०। [बुरी च।

असुहृद् त्रि० विरोधे न० ६त० सुहृत्त्वार्थानि शत्रौपालि-

असुहृद् पु० विरोधे न० ६त०। प्राकृते रिपौ "असुहृद्
सहायकदुःहृदन्त्य वार।

असू स्त्री न सूते सू-क्विप्। असवमानायां स्त्रियाम्
"नातिरिक्तमसुम्" ऋ० १।११२।१। [सूयादेः बन्ध्याचार्

असूक्ष्म(न्)पय न० अ(सु)स(न)त् आस्ये यस्य वैभावे वृक्ष।

असूक्ष्म त्रि० विरोधे न०त०। सूक्ष्मभिन्ने स्थूले अलाघवे।

असूत त्रि० न० त०। असम्भूते। [दोषारोपणशीले।

असूयक त्रि० (असू)असूय-ण्वुल् वति-सूयक। इषुये

असूया स्त्री असु (असू)-असूयति यक्। अत च। पहगुणेषु
दोषाविष्करणे अन्यत्र चादर्शे दोषदर्शित्वलक्षण-
दूषणम्। गामकुलजल सारदर्शे बोधर्मोदयशोभनः
अत्र। "गुणवृत्तीनां अतर्नित्यं गते यदि बोध" मा०।
"असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्" मि० श्री०।

असूयु त्रि० असू(य)-असूयते यत् उप्। असूयाशीले
"यश्च वै पुरुषं प्रकृत्याविद्यामाप्तं" शौन।

असूर त्रि० सूरो नास्ति अस्तोत्ताभावाद् सूर्य

अग्नि रक्त च च। शोचिरसिते। "असूरे हवि करणः
प० ८। १। ["असूर्ये पश्या" इति यजु०१०।१०

असूर्त्त त्रि० सूर्तो न० तत्परःस न बहु भवन्। "स कि

असूर्य्यम्पश्या त्रि० सूर्यमपि न पश्यति दृश्-खश् मुम्।
अत अत। अत्यन्तसुरक्षितमवरोधवासिनी राजदारः
"असूर्यम्पश्या मे शिर्मीवत्यार्थे? मल्लि०।

असृज् न० अस्यते क्षिप्यते अस्-ऋजि। शरीरस्थे
रक्ताख्ये धातुभेदविशेषे रक्ते रुधिरे रक्तम
धातौ च इत्यादि। अत रक्त यथा रुधिर
मम्। यथोक्तं सुश्रुते। "रसात् रक्तं ततो मांसं
प्रमाणेन। नैकटाभिः शरीरेषु यथा सुश्रुते
यथार्थ अनुनावपत्राकारमपि यावत्। यथा
यत्नमाहारात् पूर्व्वं मानाविनिर्गमितं। सामर्थ्य
अनुमोदिं यत्नेन"। "वातादीनि रक्तेन शोषं सर्व्वं सर्व्वे
शमनं च। वैश्वं पूजा तथा वैशं बहुदानलक्षणम् तु। बीज
शोषणमूर्च्छादिः बहुशोषणलक्षणम्। सर्व्व विशेषणानि
रक्तादि तु विशुद्धि। पूर्व्वाचार्यैर्युक्तादि दोषेऽपि सर्व्वं
तथा"। बाबावदसाद बरवः। "भवितव्यं भविष्यतो
एवासत्य दूषणः"। अत निर्देशात्। "कतेक्षा-
बवनवादराभ्यां बावबाध्य। अवाबलत् यत्र्त्तणो
ऽपि भवान्तर"। अविरोधिनि रति दूषकविकारेण
प्रख्यातावात्र बाहुना समुपलीयमान शोषिता। अवाद
दृश्यते। "चौरात् प्रायवासात् तथं मन्दति हैरद्।
चीरार्या बसेरवाय याचांबाबारवस्य इति। दसावरवा
बालवर्ण क्षेत्राव्याद्या। क्षेत्रादि क्षेत्रागाय तथं नियोग
च। अत च दृश्यते। "क्षेत्र क्षेत्रवाल" अंशं च
विसर्जति इति च बाहारः बहुशोषवावारो बावारी
यावी बाबावकरण बहुरक्त बलवत् शोषण। कार्ये च इत
अवश्यम् शेषे पीठे हृदि विदश्च नियम बीवकरण।
अयोगुणाधिक बाहरिक्तमीवकरो अधिकेति। "बिरार्थ
च बलौ अस्तावशीतयः"। अस्माद मानाद "बहुविष
बवाशेन दृष्यवाययविधिम्। बीजर्णो निर्णय वाहा बल-
वीर्य्ये बोधयद्भ् इयम्" इति। अत अवारावार प्रायमधुरा
प्रोक्तिवास विदितवर्णविद्धः। सावयवाधिकेवोऽपेत
श्रोतव्योऽपीति। अर्थ च। "अन यावदर्थेन निहया
बादे प्रबोध्यति यावदर्थेन यावदर्थीवाचा यथा
च वचनानि चाशिकादानिवारेन यथानन्दो न
दृष्ट्वा पीतिरोपक्षपीयु इति मीनके बचड। "अन वयात

मरुता ग्रहणीमभि नीयते" । ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी-पित्तधरा नाम पाकन्ना परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तस्था ग्रहणीत्यभिधीयते" । पित्तधरा पाचकाख्य पित्त तदग्न्यधिष्ठान तद्धारयति । तत्र ग्रहण्यामत्माशयपक्वाशयमध्यवर्त्ति-पाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहार· पच्यते स कटुश्च भवति । तथा च "ग्रहण्याम्पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति" । अयमर्थ । आहारो ग्रहण्या कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तेन वह्निना पच्यते पच्यमान· स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एत-दाहारपाके विशेषमाह । "शरीर पाञ्चभौतिकम्" तत्र प-ञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नय तिष्ठन्ति । उक्तञ्च चरकेण । "भौमा-प्याग्नेयवायव्या पञ्चोष्माण· सनाभसा । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु" । अतोऽग्निपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिक तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निना-त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाग्निनाहारवर्त्तिभूभाग पच्यते पक्वोभूभाग· स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते "पञ्चभूता-त्मके देहे आहार पाञ्चभौतिक । विपक्व पञ्चधा-सम्यक्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति" । गुणशब्देनात्र गुणिन पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिन पार्थि-वादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थ । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो मिष्ट कटुश्च मधुरोभवति अम्लस्त्वम्लोभवति । कटुस्तिक्त कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च "मिष्ट कटुश्च मधुरमम्लोऽम्ल पच्यते रस । कटुतिक्तकषायाणा विपाको जायते कटुरिति" एव विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितोरस शेषोग्रहणी-स्थोमलद्रव । मलद्रवस्य जलभाग शिराभिर्वस्तिस्रोतो-मूत्रम्भवति । उक्तञ्च "आहारस्य रस सार सारहीनो-मलद्रव । शिराभिस्तज्जल नीत वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् । शेष किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीष निगद्यते । समानवायुनानीत सन्तिष्ठति मलाशये" । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरित मूत्र मेढ्रभगमार्गेण, पुरीष गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्याति उक्तञ्च "मूत्र कृत्स्नमार्गेण पुरीषं गुदमार्गत । अपानवायुना-क्षिप्तं बहिर्याति शरीरत" । उपस्थ शिश्नोभगश्च । रसस्तु समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थान हृदय गत्वा तेन सहमिश्रितोभवति उक्तञ्च "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरित । स तु व्यानेन पु-विक्षिप्त सर्व्वान्धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्या प्लान्ति विविधौषधी· तथा कलेवरे धातून् सर्व्वान्सर्द्धयते रस"

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभिद्यते । उक्तञ्च चरके "स्थूला एव मलभेदैस्तत्र तत्र त्रिधा रस । स स्थूलेऽश परं सूक्ष्म तन्मलो याति तन्मलम्" । अयमर्थ स्थूलेऽश· स्वं याति । यथास्थित तिष्ठति सूक्ष्मस्तु श परं द्वितीय धातु याति-तन्मल रसादिमलस्तन्मल शरीरारम्भक तत्तद्धातुमलं यातीत्यर्थ· यथा लौकिकाग्निनेक्षुरस· पच्यते तथा शरी-रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररस पच्यते पच्यमान श पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते "स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कला-सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति" इति । अत्र कलानां विंशति मुहूर्त्तं स च दण्डद्वयात्मक तथा च भोज "धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येक क्रमतोरस । अहोरात्रात्स्वयपञ्च सार्द्ध दण्ड च तिष्ठति" । प्रत्येकम् एक-स्मिन्नेकस्मिन्नित्यर्थ ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलोनिर्ग-च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति स: कफ उक्तञ्च सुश्रुते "कफपित्तमला खेषु प्रस्वेदोनखरोम च नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहोधातूना क्रमशोमला । खेषुमल: कर्णादिस्रोतोमल । स च कफ प्राणानिलप्रेरितोधम-नीमार्गेण शरीरारम्भक क्लेदनाख्य कफं गत्वा पुष्णाति । तत सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवत: स्थूल· सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभाग शरीरारम्भक रसं पोष-यति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधम-नीभि सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोद्दीपनतत्तापनि-वारणादिभिर्गुणै: सकल पुष्णाति शरीरम् तत्र स्थूलो-भाग प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थान गत्वा यकृत्प्लीहरूपद्गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति । तत्र प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुन पच्यमान पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति ततो यथाग्निना पुन पुन पच्यमानादिक्षुविकारा-द्वारंवार मल निर्गच्छति । तथा पुन पुन पच्यमाना दाहाररसात्प्रतिवार मल निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-पच्यमानान्मल पित्त निर्गच्छति । तच्च पित्त समानवा-युना प्रेरित धमनीमार्गेण शरीरारम्भक पाचकाख्य पित्त गत्वा पुष्णाति । तत: सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवत । स्थूल सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागोरञ्जकाख्येन पित्तेन रक्तीकृत शरीरारम्भक रक्तं पोषयन् व्यान-वायुना प्रेरितो धमनीभि सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्णाति । तत· स्थूलोभागो व्यानवायुना-

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

असुरद्विष् पु० असुराणां द्विट् । [illegible] ।

[illegible] ।

असुरसा स्त्री० [illegible] । (बाबुइतुलसी)

असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति हन क्विप् । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

असुराचार्य्य पु० [illegible] ।

असुराधिप पु० [illegible] ।

असुराह्व न० [illegible] ।

असुर्य्य त्रि० असुराय हितम् यत् । [illegible] ।

[illegible] ।

असुविद् त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

असुसम त्रि० [illegible] ।

असुहर पु० [illegible] ।

असुहृद् पु० [illegible] ।

[illegible] ।

असू स्त्री० [illegible] ।

[illegible] ।

असू(सू)क्षण न० [illegible] ।

असूक्ष्म त्रि० [illegible] ।

असूत त्रि० न सूत । [illegible] ।

असूयक त्रि० (असूय)असूयां करोति ण्वुल् । [illegible] ।

असूया स्त्री० असू (असु)-असूयति यक् अ । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

असूयु त्रि० असू(सु)-असूया [illegible] ।

[illegible] ।

असूर्त्त त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

असूर्य्य त्रि० [illegible] ।

असूर्य्यम्पश्या स्त्री० [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

असृक्कर पु० असृक् शोणितं करोति कृ-ट । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

शरीरे सर्व्वाशिर्व्वसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यत्तरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्” । अस्यायमभिप्रायः पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्च्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दीप्ताग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः” ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति वह+अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमारामं इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च । भवतश्चात्र । यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्यपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त-सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिराः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासिकायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षण न० छह्वस्य दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद् विमोक्षणं स्रावणम् ६त० । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निःसारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते “तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्व्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्ज्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्व्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्व्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्” । उपद्रवास्तन्मोक्षणे यथा । “धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्व्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ अथ कषाय

[illegible]

शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । संचरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्” । अस्यायमभिप्रायः पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्चिः सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दीप्ताग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः” ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अपि असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त शिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमारामः इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च । भवतश्चात्र ॥ यावत्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । शिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः शिराः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां शिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त शिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । ताः शिराः सम्यग्रक्तं कुर्य्युश्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते सर्वगाः शिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं शिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना शिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः शिराः नात्युष्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षण न० दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद् विमोक्षणं स्रावणम् ६त० । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निःसारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते “तत्रातिशीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ स्वल्पमवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैः यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां शिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्” । उपद्रवास्तत्रोक्ता यथा । “धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः । तं नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ अथ कषाय

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ऽव्यापन्ना प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजः सञ्ज्ञ प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वा-द्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्य्या ॥ “विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते” । [यात् ।

असृक्पाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी ६त० । शोणितधारा-

असेचनक त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र सिच–ल्युट् संज्ञायां कन् । १अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न तृप्यति तत्र “नयनयुगासेचनकम् मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्” शा०द० । सेचनं सेकः अभावे न०त० स्वार्थे कन् । २सेचनाभावे न०ब० । ३सेचनशून्ये त्रि० ।

असेवन न० अभावे न०त० । १सेवाभावे न०ब० । २सेवाशून्ये

असौ अव्य० सो–बा०–डौ न०त० । अदःशब्दार्थे । “असौनामाऽयमिदं रूपं इति” शत०ब्रा० । अयञ्च शाखादादिः इति बहव । असौत्व । गणरत्ने तु तत्र गणे असौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च असौ इति तीक्ष्णत्वे अग्नौत्वेति” इति । [२सौन्दर्य्यशून्ये त्रि० ।

असौन्दर्य्य न० अभावे न०त० । १सौन्दर्य्याभावे न०ब० ।

असौम्य त्रि० विरोधे न०त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते

असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोऽस्य । १काकतुल्यमन्द-स्वरयुक्ते । २कठोरस्वरे च । [२सौष्ठवशून्ये त्रि० ।

असौष्ठव न० अभावे न०त० । १सौष्ठवाभावे न०ब० ।

अस्कन्न त्रि० स्कन्द–क्त न०त० । अक्षरिते । “अस्कन्नं हवि-रसादिति” शत०ब्रा० ।

अस्कम्भन त्रि० स्कम्भ–ल्युट् न०त० । १रोधनाभावे न०ब० । २रोधनशून्ये । “अस्कम्भने सविसाद्यामदृंहत्” १०,१४८,१

अस्कृधोयु त्रि० कृधः ह्रस्व निरु० न०त० ष्ठ० साधु । १अविच्छिन्ने २अह्रस्वे च । “अस्मे धत्त यदसदस्कृधोयु” ऋ० ७,५३,३ । “युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु” ऋ० ६,६७, ११ । अस्कृधोयुरजर ६,२२’३ । “अस्कृधो-युरविच्छिन्न ” भा० ।

अस्खलित त्रि० न०त० । १अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २अप्रमत्ते च “भूमिरप्यस्खलिता खलूनते ” माघ । “स मे चिरायास्खलितोपचारान्” रघु ।

अस्त प० अस्यन्ते सूर्य्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १पश्चिमा-चले, “अधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्” माघ । “पिड्क्स्वय व्यस्तमितमानसूर्य्यम्” रघ । कर्मणि क्त २क्षिप्ते ३अपसिते च त्रि० “निरस्तं परावसु” भवदेव । “गतिरपास्तसस्था भति ” मालती० । “निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्” माघ । भावे क्त । ४दर्शनायोग्यत्वे ५अवसाने न० । आधारे क्त । ज्योतिषोक्ते ६लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुना नित्य पश्चान्नीयमानस्य भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-द्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नाभा च पश्चामेव दर्शनयोग्यता इत-रेषां पश्चात्तु भूखण्डेनाच्छादनान्न दृश्यता । तत्र यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते तत सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्वं भव तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । “जन्मलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रे अशोभना” नील०ता० । ७अदर्शनप्राप्ते रव्यादिग्रहे त्रि० सूर्य्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-ऽधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं सि०शि० । “निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि भवेद्गनभःसदाम् । भवति चास्तमिलग्नसमुद्गमे प्रति दिनेऽस्तमय प्रवहक्रमात्” निशोष्टलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खग स दृश्य । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि धानात् नास्तं गतश्चेत् सति दर्शने भा” । “भचला नामप्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव “दृक्कर्मणा चलभचेन तु केवलेन भाना मुनेर्मृगरिपोरुदयास्तलग्ने । तत्र तयोरुदयलग्नमिन प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्ट-काले” । यत् स्वादसावुदयभाक्तु रथास्तलग्नाद्द्व्यस्त विभार्धमपि लग्नकमस्तसूर्य । इष्टोनषष्टि ६० घटिका-स्वथ चास्तलग्नाल्लग्नं क्रमेण भदत्तोमितमस्तसूर्यं । स्वाङ्गमो निजनिजोदयभानुतुल्ये सूर्येऽथभास्करसमेऽस्त-मयञ्च भानाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्काद-धिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । सिम्मांशु-सान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्” । “भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये परन्तु केवलेन चलभचेन दृक्कर्मणा । ध्रुवस्य सतायनदृक्कर्म-कत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थ । तत्रोदय लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकाये पठितेष्ट-काले । एवं यल्लग्नं सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्य । अथ यदस्तलग्नमानीतं तस्मार्कं प्रकल्प्य निजोनजेष्टकाले विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्राशिचक्रानमस्तसूर्यश्च

[illegible]

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्” मनु । “द्युतिरस्तमिता गति-[पक्षौ[द्धृते
सूनृता” रघु ।

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत-अच्-गौरा० ङीष् । शाल-

अस्तमन न० अन-था-भावेऽप् अस्तम् अस्यस्य अन गति । भगोलकक्षया तिरोधानेन, १ सूर्य्यादेरदर्शनगमने “तिरोधानञ्च यत्रैति तद्देशास्तमन रवे । नैवास्तमनमर्कस्य नोदय सर्व्वदा सत” इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् व० । “उदयास्तमने नाथ । दर्शनादर्शने रवे” पुरा० “उदयास्तमनञ्चोह्नि न क्षुष्यति न शोषति” भा०व० २५७ अ० । सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम्” भा०आ०प०२अ० “उदयास्तमने भानु प्रदक्षिणमवर्त्तत” भा०भी०प० । २तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोभीयते भायते यत्र मिन्-अच् या न आत् । १प्रलये, २सूर्य्यादेरदर्शने “करोत्यकालास्तमय विवस्वत” किरा० । “उदयश्च नाम सविल्लस्तन्निवासिना प्राणिना चक्षुर्गोचरामत्तिस्तदत्ययश्चास्तमय न परमार्थत उदयोऽस्तमयो वा तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरतापत्तेस्तदत्ययस्य च तत्राभावात्” छा०उ०भाष्यम् । तथा च भूपृष्ठार्द्धान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवत. “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदय स्यात् तदा दिनार्द्ध यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकाल स्याद्रोमके रात्रिदल तदैव” सि०शि० । भूवृत्तचतुर्थांशे स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुर्य्यामुदये तृतीयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगत सविता तदा संयामिन्यामुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्” ग्रहाणा च सूर्य्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम् तद्वियोगे चोदय । “रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्” इत्युक्ते ग्रहाणा २ रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न०त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते कार्य्यम् वा व्युष्टा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये कार्य्ये च त्रि० ।

अस्ताघ त्रि० अस्तमध कालुष्य-यत्र । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्तन् किरणा यत्र आधारे क्त कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । “अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति मरीचिमालिनि” काद० अस्ताद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

अस्ति अव्य० अस्-श्तिप् । १स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च “अस्ति नास्ति न जानातीति” चाण० । २तद्वति च अस्तिक्षीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिक नास्तिक । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायन । तत्-सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति काय स्वरूप यस्य । जैनमतसिद्धे विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधा जीवास्तिकाय पुद्गलास्तिकाय धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे २८६ पृष्ठे विवरणम् । शा०भाष्ये तन्मतस्यान्यस्य निराकृत यथा “सर्व्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेम सप्तभङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्य स्यादस्ति चावक्तव्य स्यान्नास्ति चावक्तव्य स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य-श्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादावपीम सप्तभङ्गीनय योजयन्ति । अत्राचक्ष्महे नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुत. “एकस्मिन्नसम्भवात्” सू० । नह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेश सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्त पदार्था निर्द्धारिता एतावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्यु । नैव वा तथा स्यु । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारितरूप ज्ञान संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मक वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमान संशयज्ञानवन्नाप्रमाण भवितुमर्हति । नेति ब्रूम निरङ्कुश ह्यनैकान्त्य सर्व्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एव निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेत्येव सति कथ प्रमाणभूत सन्तीर्थकर प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टु शक्नुयात् कथ वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वो लोकोऽनाकुल. प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्र प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचन स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायाना पञ्चत्वसङ्ख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यादिति तदेकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्यूनसङ्ख्यात्वमधिकसङ्ख्यात्व वा प्राप्नुयात् । नचैषा पदार्थानामवक्तव्यत्व सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्य्यन्ते नावधार्य्यन्त इति च तथावदवधारणफल सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

[illegible] । [illegible]

अक्षिधीरा स्त्री अक्षि धीरं यस्याः । [illegible] ।

अक्षिम न अक्षि [illegible] । "न हि [illegible] ... [illegible]" । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अक्षिमत् त्रि अक्षि [illegible] मतुप् । [illegible]

अक्षु [illegible] । [illegible] ।

अक्षीव त्रि न क्षीव । [illegible] ।

अक्षोट न [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अक्षोभ त्रि अक्षि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न अक्षि [illegible] । [illegible]

अक्षपाद न [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अक्ष न [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अक्षकपाद [illegible] । [illegible]

अक्षकार त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अक्षविक्षिप्त [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

तु सिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्व्वीत । ततः शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृद्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनाङ्कवलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रैरक्षां कुर्व्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत"। "ततः तवरञ्चमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवन्ति । अत ऊर्द्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान् विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् । रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । त्र्यहाद्द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ मशीघ्रागारक्षोघ्नं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्" शस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव "विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्व्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्य्यं वृन्ताग्रे विस्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तलप्रच्छादितवृन्तकुट्टप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु । तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति । भवति चात्र । यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्व्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षाराग्निजलौकसाम् ॥ ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् ॥ एषण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिता । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणप्राप्तं कर्म्मारं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयं कार्य्यं शस्त्राणामादितः सदा" ॥

वा एव भक्षिरयोगवत्समर्थवदेवकर्मत्वं वा भक्षि चेति मतद्वयमेतेषामर्थेन चात्र प्रमाणमित्युक्तवत । अत्र दापयतेश्च चले धातुः प्रयोगाधातुः तथा चले विकला तथा प्रयोगाणिकत्र एकवचनात्वाना प्रमाणदर्शनं । भक्षादि विशेषणार्थानाम कर्माकर्मभावनाव्यवस्थाव्यवस्था व्यवस्थाप्य । एवं भोजादिष भक्षयेत्येवमिष्टं वर्तते एवमादयन्तोऽभिरयोऽप्यवस्थात् एतत् चेतसि वर्तते तथा सर्वमस्त्रात्मप्रमादत्वे वर्ज तत्वत्ताप्रमाद राजनिवृत्तार्थं वाच्यम् । तीव्रपर्वेतभिन्नामर्दितः सविधिभिक्षणेनाभावुक्तानिरात्माक्रममाः । ननु च स्वर्गच्युतोऽयुमः सहजाः भवन्तीति भवन्ति च पूर्वेषांत्वादभिलषणेन विराजमानवीनीति च मह्यभिरक्ष्यात प्रवर्ती" । भक्षिणादिभावादवीऽन्वयेन । चतुर्थमिदवत्वद्वात्म्यमादयन्ते स्वात् ।

भक्षिताशीरा स्त्री भक्षित वीर यया । मङ्गलमस्मा भोजनाद्दी ।

भक्षित न भक्षि भावे क्त । भिक्षादने । "न हि देवा भ्रत्यमिव भावनः प्रत्येकाधिरतामे श्रीनयनिवा मीनाच भक्षिता का भवत्वाहेति" इ श० वा । "सर्वोत्कृष्टाविश्व प्रधीति च भाषयस्योति" या वा । भद् । भाजनासन स्त्री । "भीतरिभ्यासम् भक्षितदरवनि भावमतीयद्वादितवात्" मह० । [भिक्षा वीर् ।

भक्षितवत् त्रि भक्षि त्तिवदर्थे भवक्त भवात् । भवित भत्तु चन भव–शेषी मद् । भाववाचां स्त्रीवाचाम् स्वर्गिषोर भवभावम्, स्वर्गे वैश्वदिकारे, अन्यत्र वात् प्रथमे, वस्वकरावृत्यावीकारे च । "भक्षीपेति सहसत्" भक्षि वृष् । भवद्वार भक्षुतवः ।

भक्षेश त्रि भ इ । भौरवितं ।

भक्षय न भक्षि भ इ । २ श्रेमावामे । "भोजन इत्या वितरो वसारोव्यरिपयाः भवेत्यन "भक्षितावम-भेवरद्भुवमादितिपदयमसा वाव इ भक्षे स्वभ मेरे च "यथाकृति वा वदितावदर्थं सोनं प्रवर्तोत्कृष्टे-वत्" इति । भक्षयवाद्भवानेलाभवक्तवति भवदि वह । "भक्षेत्वविहितस्य वर्णरतिषमावम्" याव स० । हिमरहसानां भवामामविकारे भवविविधिविधा ।

भक्षोभ त्रि भक्षि भोग कृ भवति निरस्ता सर्वोस्स निरन्तरमूलत्वो भवोनिवस्त्व भव भवनितरी भिन्न निरर्थं भोजनवे । [राजनिरुक्तम् ।

भक्ष न भक्षि भिन्नवानाव भिन्नम् भव् । भवे निराते

भक्षाल न भर्ते–भ भावे भ इ । भिन्नवाताम्, स्वयंवे च । भवति भ भावाः भवाम भ इ । भ इत भि ।

भक्ष न भवति भिन्नते भव–वृत् । १ भोजनवे भवती भवेत वत् । स्वाने भवति १ विषयवत्वाने भवल भावे भवृ भावाति । "प्रतावक्षणविपत्ते पवा भाव् "प्रतावक्षणी निविदाभावात् । भविषम्भारविवाद इतिपि इति व एवा । "भवम्भावात्मवीभावितवत्-वेदमरीभविभावा" वैयो । [भारतमालाम् ।

भक्षवेदवृत इ भव भवारव । भावे भवायन भक्ष-भवमार त्रि भव भरोति निविधीते च –वन् भव च । भक्षनिवरायारवे । भव । भववारोऽभव ।

भक्षविवेकिता स्त्री भव्व विशिष्टा । इतरोऽचे भवोच विविक्तावेऽच वा च यथा । "भविनु चात भवत्व-भावाभाववदर्थी भावम् प्रभवनेकाभव्वद्वाया एव । वह भवसनमोत्तरिनम् । एवमा । चेवं वेदं वेद भेदमिवनावानायी विवाचं नीवविति । भवोऽ भवनं वर्ष विदीयया भवेव मूव वेदैवदस्विकाणि वदया समाचवचानाविक्तावावतृष्टीवदयानाम-भीवतिदृष्टीरयवत्वरवरवमत्वम् भरवववावावेव नव्यप्रवचनमोयोवोऽस्यवावाद्दीति वरितीवतव् विवभाः विराट भवरवा । तथा प्रवचेन विवि-भवयवस्वनाभ्यु इत्यवदयभवरत दर्भि विवाद् विवतावे विवा भवर्थविवयवविनियमं च च भवे-वव भवत् भवदवरवीव भवविवा भवत्यो वेदो भवे विरवावृत्यभविभवमो भविष्यदवीनं भवे निरवादावृवदवेनाद भवेयवदैवभवादय च । भवमारि च भावेव वतिवृ भवत्वृ वा भवृत्वदर्थ इतरवती विवाहः यथा इतिवत इति भवद्वा भवकाभ ! भावनद विवादद इतितो विरावना । भाषवद्यवनति इव भवेभि भवती । मीवनाप्रविता भवमेवृश्यवनदयैरभृ । भवमोदव वेदव भववद वि भवती । इवेन वा प्रवेशावभवाविभावा-भवाशेवावराद भवाद इवाद् । भवि भव । भवो भवो भवि विवादवतो भव भव च । भव भव भव इवीवाया रोगो च निवति । भव भववद भव्वाभाविवदीरवनोविवभावविवृप्वेव निर्वेभ्वोद भवः । भवृववरवद्वाद वावविवाव भवीन । भवनावावोवावि इवे वेदे च भविताम । [illegible]

तालुकके श्रोणीफलके च विनिर्द्दिशेत् । भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थि स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनु । तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्तति । द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः" "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचम्" इति श्रुतिः "मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गत ह्यशुचि स्मृतम्" मनुः अल्पार्थे कन् । अस्थिकं तदर्थे ।

अस्थिकृत् पु० कृ—क्विप् ६त० । अस्थिकारके मेदसि धातौ । यथा मेदसोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अस्थिशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिच्छलित न० "काण्डकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति" काण्डभग्नमुपक्रम्य "पार्श्वयोरस्थिहीनोन्नतमस्थिच्छलितमिति" सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।

अस्थिज पु० अस्थ्नो जायते जन—ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि यथा चास्थ्नो मज्जजन्म तथोक्तमस्थिशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिति स्त्री अभावे न०त० । १स्थित्यभावे अस्थैर्ये । "अस्थितेश्च शरीरस्य पुत्रा चैवायुषः क्षयात् । आनन्त्यात् कुलधर्माणां द्वादशाहं प्रशस्यते" इति स्मृतिः । अस्थिति गृहीतशरणध्वनीनाम्" काद० । २मर्य्यादाभावे । न०ब० । ३मर्य्यादाशून्ये ४स्थैर्यशून्ये च त्रि० ।

अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।

अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुरस्य अनङ् समा० । शिवे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।

अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्थास्थिसङ्घे

अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेप । विधानेन मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले क्षेपणे।तत्प्रकारश्च आदिपु० "भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थे कुरुक्षेत्रे चापि यदा विपन्नः । तदा तदा तत्र तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च । स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्" । "एतद्दृष्टं तीर्थचिन्तामणौ अन्यथा पठितम्" तद्यथा । 'स्नात्वा-तथोत्तीर्य च भास्करञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु' इति । "एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या" इति च । तत्प्रयोगश्च मा० त० दृश्यः ।

अस्थिभक्ष पु० अस्थि भक्षयति भक्ष—अण् । (हाड़गिला) १पक्षिणि, २कुक्कुरे च । भुज—क्विप् । अस्थिभुगादयोऽप्यत्र ।

अस्थिभङ्ग पु० अस्थ्नो भङ्गः । अस्थिभञ्जने "अस्थिभङ्गे गवाश्वैव लाङ्गूलस्य च भेदने" स्मृतिः ।

अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतुप् । अस्थियुक्ते प्राणिनि "अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णे चानस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" । किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति" मनुः अस्थिमतां कृकलासादीनामनस्थ्नां मत्कुणादीनाम्" कुल्लू० । [निर्मिते अस्थ्यादौ ।

अस्थिमय त्रि० अस्थ्नोविकारः मयट् स्त्रियां ङीप् । अस्थि

अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्म्मिता माला । अस्थिनिर्म्मितगुटिकायाः १मालायाम् ६त० । २अस्थिश्रेणौ च ।

अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयी मालाऽस्यस्य इनि । शिवे ।

अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज—क्विन् । (हाड़जोड़ा) अस्थिसंहारवृक्षे । [ध्वजानाम्" काद० ।

अस्थिर त्रि० न०त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । "अस्थिरस्य

अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहोऽस्य । १शिवानुचरे भृङ्गिरीटे । २अतिशीर्णदेहे त्रि० ।

अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्नां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । "काण्डं त्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । संमिष्टं सुतनु ! तत्तिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि" वैद्य० ।

अस्थिशेष त्रि०अस्थिमात्रं शेषोऽस्य। मांसादिशून्ये अतिकृशे।

अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+हृ—अण् (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । "अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् । रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः" भा०प्र० । [हृ—ण्वुल् । (हाड़जोड़ा)ग्रन्थिमति वृक्षे

अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+

अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंग्रहे "नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय इति" स्मृ० । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० । अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्य्यम् । यथाह-संवर्त्तः । 'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्य्यं दिने तद्गोत्रजैः सह' । क्वचित् 'द्वितीये त्वस्थिसञ्चय' इत्युक्तम् । वैष्णवे तु "चतुर्थे दिवसेऽस्थि

अस्त्रविद् पु० [illegible] (बाणादेः) इत्यर्थे।

अस्त्रजीविन् पु० अस्त्रेण जीवति [illegible]

अस्त्रधारिन् त्रि० [illegible] धारि–णिनि। [illegible]

अस्त्रमन्त्र पु० [illegible]

अस्त्रमार्ज पु० [illegible]

अस्त्रयुद्ध न० ६त०। अस्त्रेण युद्धे।

अस्त्रविद् पु० [illegible] विद्–क्विप् ६त०। [illegible]

अस्त्रविद्या स्त्री० ६त०। [illegible]

अस्त्रवेद पु० [illegible]

अस्त्रशायक पु० [illegible]

अस्त्रहीन त्रि० [illegible]

अस्त्रागार न० ६त०। [illegible]

अस्त्राघात पु० ६त०। अस्त्रेणाघाते।

अस्त्राहत त्रि० अस्त्रेणाहत। [illegible]

अस्त्रिन् त्रि० [illegible]

अस्त्राम त्रि० [illegible]

अस्थान न० [illegible]

अस्थाम [illegible]

अस्थाविन् त्रि० स्थिरो न [illegible]

अस्थावर त्रि० स्थिरो न न० त०। [illegible]

अस्थि न० अस+क्थिन्। [illegible]

[illegible]

[illegible] " इति। [illegible]
[illegible] " [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "। [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] " इति [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] " [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ११८८ । [illegible]
[illegible] " [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] " [illegible] ११४ ।
[illegible] २०। [illegible]
[illegible] त्रि ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि

[illegible] पु [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] " [illegible] १५,१८ ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] त्रि ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि । [illegible] । [illegible] त्रि ।

[illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] पु [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि "[illegible] [illegible] ।

[illegible] पु '[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] " ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] " [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] " [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । "[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible]
"[illegible]" "[illegible]" [illegible]
'[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible]
[illegible]" "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] '[illegible]' [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।१२१ ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
'[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] १८,१ [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] " [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।" [illegible] ११०।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]।

अस्मत्सुषस्त्विनि "स इवेन इदोतमोऽस्मात्सेनाभिजुवता" ऋ० १,४५,१५ । लोके तु अस्मत्सहः ।

अस्मि अव्य० अस–मिन् । अहमर्थे, "मामस्मि नधिम विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति" सा०द० । "अस्मिता" । "इहैव नास्ति भागरम्" एषु "महत्वास्मि न योपभाज्" ।

अस्मिता स्त्री अस्मि–भाव तल् । अहमिति मनीतिवेत्यभिमाने "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात०सू० तथाभिमानोमोह इत्युच्यते यथाह सां०को० । "देवा एतदपि धर्मैश्वर्यमात्मस्थानतामिमामिमीऽणिमादिकमात्मीय शाश्वतिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधः" तद्व्याख्याने पात०सू० । "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" दृक्शक्तिः पुरुष उच्यते इति दर्शन तच्छक्ति बुद्धि शक्तिशब्दोयोग्यतार्थे भोक्तृभोग्ययो रत्यन्तविभिन्नयोर्महत्वयोरविद्याकृता व्यात्मता तादात्म्यम् इत्यर्थेन अहमस्मीत्यस्य भानिमत्तत्त्वम् तादात्म्यं द्योतितम् शक्तिनेत्यर्थं इव इत्यस्मिन्तिरित्युच्यते नक्षत्रादिभि इति" वृत्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त० । स्मरणाभावे ।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति शब्दोऽस्त्यस्य सूक्ते मत्वर्थे छ । अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् "अस्य वामस्य पलितस्य" इत्यादिक द्विपञ्चाशदृचम् ऋ० १,१६४, सूक्तम् । "स्तेय कृत्वा द्विजोमोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवं सच्चेन किल्बिषात् "ऋग्विधाने १,२२६, । महामते वैश्वदेव्य वैश्वदेवे शिविद्वान द्विमतीक तत्रास्य वामदेवस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं सूक्तं, प्रतीकम् तच्च पञ्चमारण्यके स्मृतिम् "अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति" दर्शनमम् एकचत्वारिंशदृचम् तत्र तस्मिन्नेव सूक्ते "गौरीर्मिमाय सलिलानि" इत्यन्तमेक- चत्वारिंशदृचम् । "स्तेन जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः " मनु कुल्लू० एतद्व्याख्याने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकर- प्रमादकृत पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहत्य पु० हन–ना क्यप् न०त० असिना अहत्य रत० । पट्गेमाहवमोये असुर्गतिकादिकार्थम् । [मतिका० ।

अस्युद्देति पु० असिरदैतिर्यस्य । खड्गासाधने योधे । असु-

अस्युद्यत त्रि० असिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्र पु० अस–रन् । १कोणे २केशे च । ३रुधिरे ४चक्षुर्जले चन० अश्रशब्दे उदा० ।

अस्रकण्ठ पु० अस्र कोण इव कण्ठोऽस्य अग्रगुरुकण्ठोदात् । वाणे हारा० तस्य बाणे हि गतु रुधिरास्र स्पर्शनात् कोणाकारस्थतत्वात्र तस्य तथात्वम् ।

अस्रखदिर पु० अस्रवर्णे रक्तवर्णे खदिर । विट्खदिरे ।

अस्रज न० अस्राद् रुधिराद् पाकेन जायते । मांसे । तस्य रुधिरजातत्वमादिवृत्तगर्भशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रप पु० अस्र रुधिरं पिबति पा–क । १राक्षसे २नक्षत्रभेदे मूलानक्षत्रे च । "हिरागम नगगुरुः अरेऽस्रपे गहदूडुनि पूर्वे चि० चिन्ता मण्याम । [इत्यमाने भिषज्जाख्ये ।

अस्रपतक पु० अस्रमिव रक्त पत्रमस्य मधायाम् कन् ।

अस्रपा स्त्री अस्र पिबति पा–क्विप् वा पा । (जोंक) जलौकसि । तस्या भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अष्टौ जलायुका तस्मिन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषा षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषा कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा कृष्णा । कर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखा अलगर्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति चित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति- रणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति- मात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मा दिषूपयोज्य । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याता ॥ अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्ग- वर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृति वर्णानिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीष कोथजाता कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिन- कुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्व

[illegible]

२२।१७ श्लो० । "दानमिव पवित्रस्य अस्वरस्य दिशः-समम्" ।

अस्वर पु० अप्रशस्तः स्वरोऽस्य । १मन्दस्वरयुक्ते "वचनं दीनमस्वरम्" रामा० । २स्वरवर्णभिन्ने व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० । ३उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप त्रि० न स्वस्य रूपमस्य । समानरूपाभावयुक्ते "न स्वरूप" इति शब्दच० ।

अस्वर्ग्य त्रि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्" मनुः "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु" स्मृतिः ।

अस्वस्थ त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था–क ७त०न०त० । स्वस्थभिन्ने १व्यग्रचित्ते २रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्द्य न० अभावे न०त० । १स्वाच्छन्द्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न०त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० । [श्वेतकपाले गोक्षुरवृक्षे ।

अस्वादुकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १वेदाध्ययनहीने "अ(भि)स्वाध्यायवषट्कारमिति" स्मृतिः । न स्वाध्यायो यस्मिन् । २अध्ययननिषिद्धके हे अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे विवृतिः । अधीयते अधि+इङ्–कर्म्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य स्वशाखानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न०त० । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३अन्यशाखीये शास्त्रादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १स्वामिरहिते "अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" इति स्मृतिः । २निध्यादौ च । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य" गौत० ।

अस्वामिकृत त्रि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते विक्रयादौ "अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति" मिता० ।

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १अस्वामिना कृते विक्रये २तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः "निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः" इति । तत्र किंमित्याह या० "स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः" "स्वमात्मसम्बन्धि द्रव्यमन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहृतयोरुपलक्षणार्थम् अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । "अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेदिति" क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनाद्रहस्यागमोपायहीनात् । रहसि एकान्ते गृहाद्यभ्यन्तरेऽपि हीनमूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीन क्रयोराव्याद्यादौ तत्र कृते क्रेता तस्करो भवति तस्करवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । "द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात्" इति" स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्" या० नष्टमपहृतं वा स्वकीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं विक्रेतारं चाट्ययेद्धौरोद्धरणकारिभिः चाटभटैर्ग्राहयेत् राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । "यदापि हितदेशान्तरगतः कालान्तरे वा विपन्नः तदा मूल्यमादाय वागमक्षो विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्द्रव्यं स्वामिकस्य समर्पयेत् तावतैवासौ शुद्धो भवतीति" श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतृदर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकम्प्रति अयमुपदेशः । नष्टमपहृतं वात्मीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्ग्रहणकालात्प्राक् पलायनाशङ्कया स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ग्राहिते हर्त्तारि किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" या० यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किन्तु तामदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह वृहस्पतिः । "मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते" इति । तस्मिंश्च विवादे यदास्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरगतस्तदा योजनसङ्ख्ययाऽऽनयनार्थं कालो देयः । "प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसङ्ख्ययेति"

स्व तु न निर्दिष्टा । अपि च । येनेतु निरत्यर्थता । मतिरेव कुर्वन्ति । न च यद्येवमपि स्थितेऽपि च न च यदे यथा तथा । यावत् प्रयत्नस्यार्थं चर्थं चार्थं भो भवो मैवं क्वचित् । अथवा भवे भवति वदे कल्पकामो द्रवपरत्वाय विरोधात् । अथार्थे चाचारपदेनोक्तं भूतपूर्वोद्गाव यस्मात् पूर्वोक्तं यथार्थे द्रवणोद्गाभि च स्थापि प्रयत्नपदार्थाख्यानं तथा च स्यात् पर एतावत्प्रमाणाद परस्य संभावयेत् । अपि च । अनुवर्त्या परिक्षिप्ता द्रव्यो मध्यमिनिविषा । यथा निवर्धोऽनुपातिना परिमाणेन पूर्णिता" । चन्द्रिक वर्धमानवचने ६६। इत्ये स्पष्टम् ।

पचकपा(णी) स्त्री चर्चित चोक्षिते वचनका । तस्यै द्वये । वक्रादिद्वयवचनार्थेन वचनक मायादिता दाग मर्थिताद् चोकेर तुम ।

पचक्षाहका स्त्री वचन रचितस्य चातीर चोनिका वंशावा अम् । चतिपातो रत्नदे देवस्य प्रयते चाती ।

पचटीचिमी स्त्री चच वाचकाद् रचति रच-णिनि । रत्नामचरावाप् ।

पचवत् त्रि न वाति चु-चात न च क्षिता कीम् । तपहिते चर्चिते "चचाचवचनमोचाचयेनाम् चं । ६९,। वचनवचन स्थान वचन न । इचिरको त्रि क्षिता कीम् वचस्यो । ची वचनात् दीन मेद ।

पचविन्दचाहरा स्त्री चर्चनिनु चर्चितम्बुरित वदो हर्व चचा । वचनमानवी हवे ।

पचामक त्र वच रचितं देवेनार्थमति वचव-चाच् । तन वचवोदरे । स्वचितोद्भूताची दवि च वचाच दचोलाइकल वचोचचचरवई देचीचितादवचामे त्रि ।

पचि स्त्री चच-क्ति । चचनक्रार्थे चोचे चविचक्तुन् चचा-यावचाच । चतुरचचोमीचादि चचाई चरा हचम् ।

पचिद् त्रि च चेचते चिच-विच् न च । चचीवचे चिनचदिति द्रवचतिवम्" चजु २६।१६।

पचु च चचते चिचते चच-द्। चतुर्थैव चच दाचचाव चाति "पुत्रायतताद्वारो अमसीति चोचचचा ।

पचोतम् नि चित्र वचिनु इचचोचो । १उपदि चित । २चर्चिते च "चचचोचोऽचेचाच दरचिनु" चः १२८।१२। "वचनाच चचिदचिवम् चा ।

पच्च त्रि चाति वचनचक । १विद्वे । च चचेव च म । २चचोवचिच्चे त्रि । रसद्वीत्त वर्षवादवा

चाभम् । चचाच क्रिया तु निनवत इत्यत् वर्जिम ।

पचनचम्द् त्रि निरोधे च द । चचनचिम दरतीचे ।

पचरातित त्रि च चचोच जातिम् । निद्रयाचो चचा निमच चतिवादि

पचतम त्रि निरोधे च द । चर्चीचचित्र चतोचे । "चचचचा चो द्रव्यमाचा इति चदि । तथा चचा-चचाच चर्चेन हन्तिवम् "चित्र रचति चीचारे चचो रचति चीचमे । इतच चातिरे चाचे च चो चचनचा वर्जित तथा प्रचादेचार्चित अचामीच चचाचिन्नि चाचर चचारेचेचेचचेचिचेचेचि निमारेचाचचचचिति चिचाचरचात् चरचर्चित चचा चचानुचेचे चचाचे च इचे चच मेव चचनम् । चचापि विद्वरचचचेन चचचोच चाचचि चेच प्रचारचचचरचचारचिचोदिचि च चाचचचि रिच प्रचचिचिचोचे चाचचचिचि चिचम् । चाचरे च चाचिचे निचादिचाचे च प्रचादिचारचाचचिच । "चाचरं निचरच च चचापि चचचचिचम् । चर्च चचनुचचोन् च दाचच च चिचः" । "चे चाचाचेचचचाच देच चर्चे चच-चिचा । चचिचचेनिचानुचि च दाचच च चिचा" इत्यादि चारचाद् । चचाचचार "इचोऽपि चाचरे इचो दाचाचचचिचचम् । चाचचचचे इचचार्ये चचोर्ये च चिचेच" इति । चचाच । चचाचचचचिच दाचाद चाचाचाचचचेन वा प्रचाचिचेचिचि चचि चर्चे इचचचा-चिचाचाचदि चचोचचे चाचचचचचे चाचचच रचा-चचचचचचेचोऽपि चचच चचोदिचि । चच चचनम् । "चचिचचा चिचचचा चचिचचा चाचरे चचा । इचोच चोच चचेन दाचाचचचचिचे इति । चचचिचेच इचच चचाचचचचेचाचोचरचाचनुचचिचचा चाच चाचो निचचेच तु चचुचचार्च चिचाचिचचचचरचाच चचचारचोचचचच च चचोचतुचार्च च इचचेचाचोचरचच चचो चिचचाचाचचचिचचिचेचाचि चाचरा चिचचे चेचि चाचोचम् चिचा च च ।

पचचा च चचचाद् चचो चचचात् १४ । पुचरां चचा-प्राचिचचचेऽचचा पूचाचचचचचचाद चचाचद् । इच च चचो चच । २चचुचोरचे त्रि । ३च । १चाचचे इ ।

पचचु इ चाचि चाचीचिचा चच । ११२ । चिचाचचिचे त्रि । चेचाच चचाचचचचचचचिचचचचद् चच ३०। चचा "च चे चेचा चचचचचचचचो वा रचचाचो चचि चिचा-चचाचा इति राचो चचचोचाचचचचद् चा चाचच

अह अव्य० अहि–घञ् पृ०नलोपः । १प्रशंसायां २क्षेपे, ३वियोगे ४निश्चये, ५व्याचारातिशये, ६अर्थने च । "अयह तदिन्द्रोऽसुच्यत देवो हि स" "इदमहेद सत्य क्षयपश्चस्याश्वमथायस्" शत०ब्रा० ।

अहयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि "अहयुनाथ क्षितिप शुभयु" भट्टि ।

अहश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति" छा०उ० "अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणा सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्ध वा ऊदिरे उक्तवन्त" भा० । "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु" छ०उ० । "ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्ध वदमाना ब्रह्म जग्मु" भा० ।

अह(हस्क)कर पु० अह करोति कृ–ट वा सस्म् । सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । [रो र । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ।

अह(हर्)पति पु० अह्नः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अह(हश्)शेष पु० अह्नः शेष वा सस्म् । १दिनावसाने अहः शेषो यत्र ब० । २अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्त करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्व्व स्मरण विषया इमे" वेदा०परि० । सांख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्त सा०का० । "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशक । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्य पञ्च भूतानि" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा' अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चक चैव" । व्याख्यात च कौ० "अभिमानोऽहङ्कार यत् खल्वालोचित, मतञ्च तत्राहमधिकृत , शक्त खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषया मत्तो नान्योऽत्राधिकृत कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कार तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति 'कर्त्तव्यमेतन्मयेति" । तस्य कार्य्यभेदमाह तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गण इन्द्रियाख्य तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविधएव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यद्विशेषकारेणावधारयति" । "सत्त्व रजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्' सा०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् "बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य" सा०सू० "बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थ । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्त करणद्रव्य यत्त्वभिमानमात्र द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयस्यैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैव तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदह गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धे । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलतर्क । 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वाद्बुद्धिवृत्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमान सिद्ध । तस्य चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्व लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेव कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्त करणनाशे तन्निर्मितघटनाश स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्त करणमोक्षोत्तरसुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्त करणस्वरूपस्य वोच्छेद "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वादिति" योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचार समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टि पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्व न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति" सा०प्र०भा० । मनुनाप्युक्तम् "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" । "अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभाव । अस्याधिष्ठाता" शङ्कर । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष न" सा०द० "नाहङ्कारात् परो रिपु" । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि । १अभिमानवति २गर्वयुक्ते ।

[illegible]

[illegible]

अह अव्य० अहि–घञ् पृ० नलोपः । १प्रशंसायां २क्षेपे, ३वियोगे, ४निग्रहे, ५आचारातिशये, ६प्रेषणे च । "अत्याह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः" "इदमहेद् सत्य कश्यपस्याश्रमयायम्" शत०ब्रा० ।

अहंयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि "अहंयुनाथ क्षितिप शुभंयु" भट्टिः ।

अहंश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति" छा०उ० "अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणा सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहंश्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं वा ऊदिरे उक्तवन्त" भा० । "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" वृ०उ० । "ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुः" भा० ।

अह(स्क)कर पु० अहः करोति कृ–ट वा सत्वम् । सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । [रो र । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ।

अह(र्प)पति पु० अह्नः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अह(श्शे)शेष पु० अह्नः शेषः वा सत्वम् । १दिनावसाने अहः शेषो यत्र ब० । २अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया इमे" वेदा०परि० । सांख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां०का० । "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव" । व्याख्यातं च कौ० "अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति "कर्त्तव्यमेतन्मयेति" । तस्य कार्य्यभेदमाह तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाह्वयः तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविध एव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यः इत्येवकारेणावधारयति" । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्" सां०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् "बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य" सां०सू० "बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाऽहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयस्यैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्थमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्य्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहङ्कार इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलतर्कः । "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वावधृतेस्तत्पूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्म्मितघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य वोच्छेदः "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति" योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तद्व्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति" सां०प्र०भा० । मनुनाप्युक्तम् "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" । "अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता शङ्करः । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेव न" सा०द० "नाहङ्कारात् परो रिपुः" । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि । १अभिमानवति २गर्वयुक्ते ।

करणात् । अथाभिधानादेवतया व्यवहारेण महोति यदा मघं भौमविना पृष्ठो भवति । "यवयावार्यमूलक मघैव निर्मोचनेऽहित" बृहद्वचनात् । यदा इन राज्ञा दिग्विदिंशेन वा मघं न भोक्ष्यति पूर्व न मघ्यति यदा च रा [illegible] । "[illegible] मघं मार्गविमोचनम् । अथाविमोक्ष्यविधे [illegible] च इति करणात् । [illegible] [illegible] मघिव मा वि [illegible] भाव । "[illegible] [illegible] । [illegible] राज्ञे मिना [illegible] [illegible] [illegible] च मही- [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] राज्ञे देव । [illegible] मघं मघ । पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] मघं मोचयि मा इव [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "पूर्वं इन [illegible] । [illegible] [illegible] मा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] " मा । यदा तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इन [illegible] । [illegible] मघं [illegible] राज्ञा [illegible] । [illegible] मोचन । "[illegible] राज्ञे [illegible] [illegible] राज्ञा [illegible] [illegible] । [illegible] इन राज्ञा [illegible] । [illegible] [illegible]" इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" मा । [illegible] [illegible] राज्ञे [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" इति ।

मघाभ्व न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मघावत् त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] ।

मघाविद्र न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मघोधार [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मघोद्भव त्रि [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मङ्क रिम् [illegible] । [illegible] । [illegible]

मङ्क [illegible] । [illegible] "[illegible] त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मङ्क [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वटहरुच्यते"। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् इति सङ्क्रान्त्या सौरमुच्यते इति च सू॰ सि॰ बार्हस्पत्यमव्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः। सू॰ सि॰ तत्र सौरमासत्वादिप्रमाणमुक्तम्। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमंशकैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" एतेषां कार्य्यभेदे प्रवृत्तमाह स एव "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयं भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते।" अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा॰ पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहः तु न॰। अव्ययादिपूर्व्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्च अत्यह्नः मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः" पु॰। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नप्रिय एव तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यहीनः इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः स अहीनः दिनभवे त्रि॰। २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मासः" विष्णुस॰। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानिदेवे—च। "ते अर्च्चिषमभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा॰उ॰। एतदधिकृत्य "अतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा॰सूत्रे आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। "यामश्चत्वारश्चारोर्भ्यामा मण्णो उभे"। "अयने अहनी प्राहुरिति च" भा॰२स्क॰

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि॰ टिलोपाद्यभावः। उषायाम् निरु॰। "स्वहस्वहमहना यात्यच्छा" ऋ॰१,१२३,४ "अहना उषाः" भाष्यम्।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमस्मदर्थे तस्य भावः तल्। अस्मदर्थभावे २ममतायाञ्च।

अहम् अव्य॰ अह-अमु। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदमात्मकः। एतन्निसदृशमस्यास्य बीजं विद्धि महामते" वासि॰। अहम्प्रत्ययः। अहङ्कारः

अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र बोधाया वित्त्वम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति रूपायामन्योन्योक्तौ च।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्वं इत्यभिधानं यत्र। योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसाये गोक्तौ "अवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा॰।

अहम्प्रत्यय पु॰ अहमित्याकारकः प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे। "अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" वृ॰उ॰भा॰। "नायमेकान्तेनाविषयः अहम्प्रत्ययविषयत्वात्" शा॰ भा॰। अहंशब्दालम्बनश्चात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।

अहम्भद्र त्रि॰ अहमेव भद्रः इति निर्द्धेयोयत्र। अहंश्रेयःशब्दार्थे "अथातोऽन्नमसस्य माधव अहम्भद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक्चाहम्भद्र ऊदाते। तद्ध मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्ममत्वं कृतानुवर्त्त्मासि अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं सञ्ज्ञापयामीति" शत॰ब्रा॰।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अनात्मन्यात्मधर्म्मावभासके २अभिमाने।

अहर त्रि॰ न हरति अच् न॰त॰। १हारकभिन्ने हरोहारकः न॰त॰। २हारकभिन्ने गणितोक्ते गुणे ३राशौ ४असुरभेदे पु॰ असुरशब्दे उदा॰।

अहरादि पु॰ अह्नः आदिः। प्रभाते "शशधरमहरादौ रागसानुबन्धम्" माघ। वार्त्तिकोक्तं पत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्—धुर् इति शब्दगणे।

अहर्गण पु॰ अह्नां गणः। दिनव्रन्दे दिनसमूहे। ग्रहाणां मध्यभावादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवराहकल्पावधि कल्पारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र सृष्ट्यहर्गणज्ञापनम् "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्माच्च

चडदुत त्रि चडविति अर्थ वेद । १ वर्गे स्वर्दिवादि च । "आविदनयोऽविश्यादिविरचडुता" वाद० । "बह भाषड तीयातो मद्विवद न विचते" गीता ।

चडहति स्त्री चडष्+त-क्तिन् । चडहारत्वहार्थे ।

चडत न चल—क्त न व । "देवहोर्षे नये चोव वदर्थ बड भारितम् । चडवं बहिदरापीवाद् रासं चनवीत" । समुद्रबद्धे "निवैवनावावित चदवं तमु स्वनति रडायचर्थे च चके "चडदेव वावोविवर्जे दवा वर्तेटमि वा द च ३ च । चडचाता दमासो चरवचादिवु चदयरे चडबलादिवोमनाव । २वीये नानाविते "चडवैविव दव चरवचाचच वे" वाद व १८ च ३ प्रवर्धिते च त्रि ।

चडति स्त्री चवादि न व । ।कनवाये चविनाये "चवीतवेऽचाने वच्च च ८ ८६१ न व । २वर वर्पुले विवादपूर्वे त्रि ।

चडन् न न चनाति च बनादि वर्तेन दविवानम् । च+भा—चतिन् । शिरी । "चडनि च वर्जिव्वा वाद प्रधवावान चर्वा । "चरवीचंवद्यवनचनिवावद् रच । चद चडवदि दिवयद वविता श्चदो चडोनि चदिना दिवावये वैद चविनु दिवरावियर चदा "चावडीदववियिं दिव वदचवाडी" च वि । "दिन चड़ेत् दवावेव वादचावेव दूवि । चव्वा चडदवा वेव" चडा । चवावेव विवरेष "हादवाद्धः प्रचचते" चदि चडवेविचाचव चाडवाप वियुव । "चववदव चावावा विपिव वविवीविवा । दवा सव्वचदा चावोयी चडवोवयूवप । चोदवाद चदा दर्शे चडदर्से चर चावुवा । वो विवेवो भूविवेव भाव चडन् हि चाव । दिवाविवा च चडावा चनुवियीविवा चडा । चडोदाव चरनुदचा विनावेवन् प्रवेचवितन् । वि चनुचरूर्वाव चवा चडोदाव प्रवेवि वा । चव चडदव-प्रोवा दाव दावो विवा चदा । चवदो च चदा चावो चवादाववतो दवि । चदा भवावुवैवविविवव चडाचन ।। चवाविवदचूर्वानो चदा इवि प्रवेविवा । दिव चविचवा दाव । दोवावाविचाडा चवेत् । चडाविवचू-चावो वाविवेवा चवा चवा । चदा च दविवा चावो चवादायवतो दवि । दिवचव चदा चाविवोवचा चाव वेद च । चोवव तव चावो च चवदूवोचवन च । रावानिवावद चडन दावचव प्रविवे च । चदा वेवं चवर्जावचुचादेव चरचाते । चवरावित्रिर चाचो चडूचव चदा चव । चडूर्वानां चौववावं चौविवावि चावावि विविवावि दत चौवानि चावचा दवावि । चौविवावि चाड चवा "चौरोवडववेदिवविरतो चवव दिवानुचा चडावोदचवववेवूढ़वन् वेवना-चुरा । चोवेवार्वचवोवोडव चचा चडावचो वावे" । चदाचविर्विचूवाविवा चा चोवावोविवडोवववावि चोव । विवचोडदवनूवावा चडूवो रावो भ्रावनवा-वाविवदा" । चावेवावावि च "देवूवाव वेवव चवा चावचा चाद । चाविवो चव देव भावचः चचवव । दोडिचविवदवे विद-वोविवविवचवा । चव्वोविवचव दिव चडदव-चुचाः । चडदचावचादच चवाविवैवचेवचो चविचो चाव चाव्वेवो वैचावचन् दव च । चाविवेचाव चौद वैचव चौर दव च । प्राडोवावचाद चडूवो चव-वोविवि" । दवदचाचैवा "चाड चडूर्वे विव चव वेवोवि दवा "वैव चडूर्वे चचवाचवेव" दूवा "चारचा चडतो चाई इवावावेविवं चन" दवादि प्रवोव । चवाव दिवा विवा चडचो चदवा चदरवोवि चडवा विवावचडवावि दवावे । चव दिवा विवावावि-प्रावेव । "चवा वैवावर चवा चूर्व चवाद् विविवते । चवा चावड चर्वाचवादचराडूवो विविवते" चडा विवा विवावे चर्वे चर्वोदवाद् चोव चडूर्वानां च चड-चन् । पूर्वोदूच चडव चोवं चवावड्ड चव चरन् । चवराडवचव प्रोवा चडूर्वोनां च चडचन् । "चवा-दव चूर्वोडवे देवा चवचवचदरवि चवावि वे चडवा चवराडवे विवदः चौव "चूर्वोदूवोर्वे देवानां चवाविवं चडवावावचरादूच विदवाम् इवि चडवे विवावे वोविव । "चूर्वोदूचा चडर्व चाद् चवावडारवचव । चावडीवादवराडवः चावाडव चव चरन् । चडवा विवावचाद चावा । चडूर्वविवर्व प्राववावेव इ चडव । चवावविवावव चावदराडयोवि चवव । चवा-चविवचूर्वः चाद् चवावा दववव दवेव दवोव विवाव चडाव चविवम् "चाइं दिवं चवा वेवं चावा-चव इरोववा । चौरव चावचवनूचावं चावावि वे चव" च वि । चव चावड "दव इवदद च चव-वंचदवाचव । चवो प्राडूनवावोव वर्वा चव चावोवि" । दिवचव चवव "चावेवविवार्विव

महरुच्यते"। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्" इति संक्रान्त्या सौरमुच्यते इति च सू० सि० बार्हस्पत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः। सू० सि० तत्र सौरमानमानादिप्रमाणमुक्तम्। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" एतेषां कार्य्यभेदे ग्रहणमाह स एव "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयः भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते"। अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहः तु म०। अव्ययादिपूर्व्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्च अत्यह्नः मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः पु०। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नप्रिय एव तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यहीनः इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः ख अहीनः दिनभवे त्रि०। २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मासः" विष्णुस०। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानि देवे-च। "ते अर्च्चिषमभिसम्पद्यन्ते अर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा०उ०। एतद्विषय "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सूत्रे आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। "यामचत्वारश्चारोमत्यामाः महश्चो उभे"। "अयने अहनी भाक्तुरिति च" भा०२स्क०

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्यभावः। उषायाम् निरु०। "गृहंगृहमहना यात्यच्छा" ऋ०1,१२३,8 "अहना उषेति" भाष्यम्।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययस्यार्थे तस्य भावः तल्। अहमर्थभावे १ममतायाञ्च।

अहम् अव्य० अह-अम। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्षेोदयोयोऽयं चित्तात्मा वैदमात्मकः। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते" वाशि०। अहंप्रत्यये। अहङ्कारे।

अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र बोधाया द्वित्वम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति रूपायामन्योन्योक्तौ च।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्वः इत्यभिधानं यत्र। योधादीनां कौतुकात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसायेनोक्तौ "जवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा०।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे। "अहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" ए०उ०भा०। "नचायमेकान्तेनाविषयः अहंप्रत्ययविषयत्वात्" शा० भा०। अहंशब्दालम्बनस्यात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।

अहम्भद्र त्रि० अहमेव भद्रः इति निर्णयोयस्य। अहंश्रेय शब्दार्थे "अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक्चाह भद्र ऊदाते। तद्ध मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्ममत्व कृतानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति" शत०ब्रा०।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्म्मावभासके २ज्ञाने।

अहर त्रि० न हरति अच् न०त०। १हारकभिन्ने हरो हारकः न०ब०। २हारकशून्ये गणितोक्ते मूले ३राशौ ४असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा०।

अहरादि पु० अह्नः आदिः। प्रभाते "शशधरमहरादौ रागदानुष्णरश्मिः" माघ। वार्त्तिकोक्तेः पत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर-धुर् इति शब्दगणे।

अहर्गण पु० अह्नां गणः। दिनवृन्दे दिनसमूहे। ग्रहाणां मध्यभावादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवराहकल्पावधि कल्पारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र सृष्ट्यवधिकहर्गणज्ञापकम् "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पोब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्मा

कुदिनानि स्यात् । तत्र चन्द्र मुदिवसा गुणम् मिश्रा-
धमत्वात् कला नवाचम् । एवं तद्वृद्धे च तत्राधिमासाव-
मापचाभ्यां दिवसा स्यात्" । 'अथवा दिनमासमेवाहर्ग-
णार्गणयोरामदनम् । तद्यथा । यदिभोग्य ।
कुदिनानि स्यात् । दिनमात्रमेव शुद्धिरिति प्रकल्प्य
साध्ये गुणाप्ती । तत्र छिधिदिकला स्तुगुणम् कलाराशेयम्।
एवं चनाद्यैव शुद्धि यदिभोग्य कुदिनानि स्यात् ।
चन्द्र कला । गुणोऽवशेषम् । एतमंतरेण शुद्धिमित्यम-
ज्ञाय कुदिनानि स्यात् । चन्द्र भागा । गुणो-
राशिशेषम् । एवं राशिशेष शुद्धिदाद्य भाज्य ।
कुदिनानि स्यात् । चन्द्र गतराशयोगुणोभगणशेषम् ।
एवं कल्पभगणा भाज्य । कुदिनानि स्यात् । भगणशेष
शुद्धिः । चन्द्र गतभगणा । गुणोऽहर्गण स्यादिति ।
कल्पोदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा-
भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धि । चन्द्र
गताधिमासा । गुणो गतरविदिवसा । एवं युगावमानि
भाज्यचन्द्रदिवसा हारोऽवमशेष शुद्धिः । चन्द्र गताव-
मानि । गुणोगतचन्द्रदिनमाहरिति" प्रमि० ।
अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह" सि०
शि० "यदहर्गणस्यानयनेऽर्कमासाश्चान्द्रीकृता दिवाचान्द्रीगणदानिता
किम् । कृतोऽधिमासावमशेषके च त्यक्ते यत भावयो-
रनुपात । इष्टाधिचान्द्रमासो हि मासः सौरस्तु
सङ्क्रान्त्यवधिर्यतोऽत । दर्शान्त सङ्क्रममासतः प्राक्
सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् । दर्शान्ततो यावति
दिममार्ग सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेता । यतोऽ-
धिशेषोत्थदिनाधिकाख्ये त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम् ।
तिथ्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषम् ।
त्यक्तेन तेनोदयकालिक स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-
नुपात" । "मध्यममानेन यावत्यमावास्या तदन्ते
चान्द्रमासान्त । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने सङ्क्रान्ति-
स्तत्र संक्रान्तिकाले रविमासान्त । तयो रविचन्द्रमा-
सान्तयोरन्तरे यावत्स्तिथय सावयवास्ता अधिमास-
शेषतिथय । यत सौरचान्द्रान्तरमधिमासा । अहर्ग-
णानयने गतास्ता रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः ।
अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
तुल्या सौरा एव दिवसा योजिता । अत सौर-
चान्द्रान्तरेऽधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि
भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषदिना-
न्येव शोध्या । एवं चाधिमासाभावेऽनुपातमध्ये-
ऽधिमासशेषं तैश्चान्द्रदिनैः सुखा सौराच्चान्द्रा-
ः सिध्यन्तीति । अवमाधिमासशेषदिनानि
शोध्यानि । तत्र शेषार्थ । अत चान्द्राधिमासशेष-
सहन् । अथावमशेषस्याप्यपरित्यागकारणमुच्यते । तिथ्यन्तानन्तर
यावतीभिर्घटीभि सूर्योदया अवमशेषघटिका
तत्रचान्द्रमासमानान्तरमत्यासि । तत्र्यवमशेष न स्यात्
अमावस्यैरमणोदयघटिकाभिः तिथ्य अतोऽमितनो तत्र
तिथ्यन्त सावयो ऽहर्गणो भवति । तच्च सूर्यो-
दयोऽपि साध्य । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटी-
भिर्युत सद्यदयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्त
अत सूर्योदयावधिर्भवति प्रमि० । "अहर्गणोमध्यम-
मानेन कृततत्त्वात् स्फुटमासमय । तद्वृत्तमेवा
पर्यायान्तरात् कर्मोद्वेगेनगुणा अयेन' सि० शि० अह-
र्गणे विशेषाह शि० टी० । "अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत्
सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत् । तदाधिमासावमशेषके च
कल्पाधिमासादमयुक्तहीने" । 'इष्टदिन सम्बन्धि मासाने
यस्मिन् तिथौ यो वार आगत स चेदहर्गणे नागच्छति
तदाहर्गण' सैकं निरेकं कृत्वा यथा साध्या इति ज्योति-
र्विदां सम्प्रदायो युक्तियुत एव । यतोऽहर्गणस्य
वारो नियामक । एवं स्तैयो निदेश सोऽभिधी-
यते । तिथ्योऽपि तद्दिवसादि । एवं तदुक्त भवति ।
यदा वारार्थ सैकोऽहर्गण कृतस्तदाधिमासावमशेषाख्या
चन्द्राकोनयने क्षेप्याहर्गणतन्द्रविश्वरित्यादी द्वादश-
गुणास्तिथयोऽर्कमासेषु या क्षेप्यास्ता सैका तथा
द्वादशगुणा क्षेप्या । यदा निरेकोऽहर्गण कृतस्तदा
निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमास-
शेषं कल्पाधिमासैर्युक्त कार्यम् । अवमशेषमेव च ।
यत संख्यासु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकात्तु निरेक ।
तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरवमयोऽवमैरवमशेष
स्यात् युक्तत्वात्" इति प्रमिता० ।

अहर्जर पु० अहोभि परिवर्तमानो लोकान् जरयति पृ-
षिप्-अच्, अहानि पार्श्वान् जीर्यन्ति आधारे अच्
वा । "गणसूत्रे "यथाच सन्ता यन्ति यथा मासा
अहर्जरम्" ए० उ० ।

अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० द० तस्यार्थैकतया
वीप्सा गम्यते । प्रतिदिने इत्यर्थे "स कल्पमलासन्नमहर्दिव

[illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

अश्व[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

अश्व[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

अश्व[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ।

अश्व[illegible] त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

अश्व[illegible] पु० [illegible] ।

अश्व[illegible] अव्य० [illegible] ।

[illegible] ।

अश्वा[illegible] अव्य० [illegible] ।

अश्वा[illegible] पु० [illegible] ।

वारके" मनुः "अहार्य्यैरभेद्यैः" कुमा०। "अहार्य्यं मेव लगनामिवव्हम्" नवरत्न०। "अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः" मनुः।

अहि पु० आहन्ति आ+हन+डिन् टिलोप आङो ह्रस्वश्च। १सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम्। "अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा"। "दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च। निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः॥ दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः। तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः। द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश। निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा। वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रा मण्डलिराजिलाः। पदाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा। ते दशन्ति महाक्रोधास्ताहि त्रिविधमुच्यते। सर्पितं रदितं चापि तृतीयमथ निर्व्विषम्। सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः। पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च॥ निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि। चञ्चुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च। संक्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक्। राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा। विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत्। अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः। पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः। सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः। कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत्। व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु। तथातिवृद्धबालातिदष्टमल्पविषं स्मृतम्। सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते॥ विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम्। रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः॥ ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः। मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः॥ ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः। स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्धञ्च राजिभिः॥ चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः। मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः॥ सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः। क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः॥ सूर्य्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम्। कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा। धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः॥ महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः। भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः॥ कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु। पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम्। ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते॥ रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि। शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्व्वीकराः स्मृताः॥ दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा। राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहता कृशाः। वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः। तत्र दर्व्वीकराः। कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति॥ मण्डलिनस्तु। आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिन्दिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽग्निको बभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रकः एणीपद इति॥ राजिमन्तस्तु। पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्बिन्दुराजिः कर्द्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्किसाद इति॥ निर्व्विषास्तु। गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धाहिकोऽहिपताको गौराहिको वृक्षेशय इति। वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्व्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः। तद्यथा। माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति। तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः। राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः। कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति। तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके। त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकपोटगलपुष्पाभिकीर्णदर्भपुष्पवेल्लितकाः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत्। एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति। तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः। उभयलक्षणा मन्दविषा अक्रोधा नपुंसकाः" इति। तेषां

यहूनि दृतानि नामानुद्धानि तैर्वा प्रमाणतो मारते वनि-
पिङ्गानि "बहुमानात्तवेषानि स्वनामां प्रतीतम ।। च
मार्गशिखे वर्षेषां प्रमाणेन तु मे श्रुत । मेरः प्रथमो
मार्गो माहविस्तद्भवत्तरम् । स एतस्मात्तक वर्णोदयम
तत्र । वार्षिको वक्तिमारव नामवातूरबसत्ता । मायसत्ता
पिङ्गलस्य प्रकाशमोऽस्य मानव । मोवार्मीलो सवा मानी
प्रमाणतवतो प्रवा । माव वर्णोपवर्णे माषा प्रमाण
योजन । कृतावधौ दृष्टिवत्सला विमलविस्तृतः ।
माप्र मतोरम च महो मालिविस्तरता । विन्ध्यामधो
वेमहसो महम: विङ्गवत्सा । माम्यस्यौ वृत्तिमहत्सा
वारतिस्कृतः । सम्बादमबरी मासि नाम माधोमवसत्ता
हवर्णवर्णी नामो हो च मवारिति द्वयो । नामा मह-
इमप च प्रवा कुञ्जातमतोऽस्य । मेरव प्रवा नामो
नाना विस्तारवत्सा । वतीरा इमवो विस्तरो
विस्ताराच । पूर्वमारः महुविता पूर्वतो कविता ।
मावतविशो शोभित प्रथमः पोषस्तत । वीरवो
प्रहराङ्क महुविस्तृत दीर्घवान् । विस्तार तत्त्वतः माति
विस्तार दीर्घवान् । दक्षिणिस्का विस्तरः तत्पर: योज
मायमा । कुतः कुञ्जरस्य च प्रथा नामा प्रमाणः । तत्र:
तदरावत विविधविविधसत्ता । अर्जुन महामानो
नामव महमूलव । मवरावर्ती नामो कुशोदरवती
इरी । यतो मायानतो नाना वोधिना द्विवचन ।
पञ्चमानामभेनानाविरे नामवोर्दिका । यतो मवो
मय मवत्व च वमति । मार्गोवेति माया माह
प्रतीति प्रतीत्य । मङ्गोद्धव मवाविप्रयुवामर्गदानि ।
च । मवनात्मो वंशाद यवनानां प्रतीय मा मा
११ च । "श्रीवर्णविस्तारो नामवदृतान"
माव । महमोऽस्मेवोयानामवर्णविवृत्तौ "न
वर्णविप्रमाणौ न च कोशवर्णविभाग सूरि
मरहामात् विस्तो माम मारिथविति च मनु । एतमें
यनु करावो, इत्यादि, मथ माणी यनु । देवमानुर मय
वर्णमोदमावदानावदावतम् च च विस्तर्गविन्
मान इम मनुपर्णववानाम देव अथ "मनुष
मामस्यात महादेवाय इत्येः । इमुवको विमल
मा निर्गं मरि दिविवत् । मवामादाजमनाश्रमियो
भोरदमन । कलम दव मीवानां कुमारमवे प्रवा ।
निर्माणमदार्थ मविमान दिशिरे । दर्शनेन
मनमार्थ मधामादानीवत् वत् । मग्मार्गविता

मत्र मवाभ्रार्णोपयोजनम् । देवीमाने निविदे यत्र
मातोम रोहती । मनमलतमत्र मानवर्णं वदा मनोम् ।
हरीमवीरणोव विमा च मनसवम् । विश्वा विश्व-
वीर्षि ममरा मरसम्बम् । मवरा रोहरोय भूम
मार्थ तक्ष च । विमलात् पूर्वोमातीव वर्णं दियो
दिव । मेनामवाले कोवासवा मानुपूर्विका । वर्णौ
इन इति मौद्राः माया वत्समारया । अभ्रे इत्यादि,
इत्यादिके मवोनमवते च । "बहुमवर्णीयोऽपि यत्र
महद्" मो । "इह महत्त्वप्राणिविशिखि:" विरा ।
"श्रीविनम्नप्राप्ता विश्वमवाय् माम ।। मादमरि मि
"श्रीविरचि मवा" मावत्र । श्रीवित्रामार्गविस्मवीमाय्"
मा । मङ्-मादो इनु । ११मवे मवोमाविनामनम्
१२ मावदे । १३ माहे च मि । १४ मामाइविम्यो हि च
१६ हर्षिमा । १६ वीमवान् मी मा योग् नाममावमाव
प्रमाणमाय । १७ योदे मावी । मदोनुमानादिस्य माया
"देश मोविङ्गतो दर्शा माहविस्तु मवोमवद् दीर्घ"
मावदारो माम वर्दीमानमहोवयात् दीर्घं मय प्रवा
मन मोमेय मानमावत (मायोजनम्) दीर्घं तद्दर्थं देव
विमिमावेदमावम् । मायत् मानवतद्भवत प्रमाम
मार्षि विस्तारमति योजनमानमिति । मस्मि प्रदेवमि
मायमर्थं मतोऽपि वस्तु च मावमति प्रमाणेनिः मा ।
मायेन योसी विस मङ्गमारो इमानि इत्यादि प्रमा-
णिवत् । मायत प्रमेयानिमवाद्योजनमदानीय प्रयत्नः
प्रमतो" मम मार्गविस्तार इम च । माववत
श्रीविनिविनावेदम् इस इम । मानि यदि वर्णानो
विस्तर्णं मम मायते । (विमा मनाविमा) मामम ।
मानप्रतिपुराणमूलं मनुमोम विविवेदे । मनुरामें
विस्तो मायो योजनानां प्रमाणिमा । मार्गेवेव मनोरम
इव मा मायमानिमा । मातिवेन इव मा मवेद्
इवरेन मनु । मावमीर्णं इमः विशा विस्ता मातिवेन
च । इमा यमन् मवेमनावेर्णं मतिरवेर्णेमि" ।

षष्टितम त्रि॰ षष्टि-तमप् न ड । षष्टिसंख्यापूरणे
षष्टिक स्त्री॰ षष्टि-कन् न ड । ।राजवल्लभ उक्ते।
षष्टेवादिने इत्यादिविशेषे इन्द्रवायुवर्णादि
दीर्घमानेन च श्रीवत्सादयो मर्त्ये इति श्रुतः ।
"मा देह निविशा दिमा निविशति प्रयाते । श्रीवत्सेन
मां विद्यात् देवराज्योऽपि विशौ" मवुरा अर्थसनाः
शैवामाल्यः इत्यन् श्रोत्ववर्णाद्ये मावको ह

शास्त्रीयहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सा०का० । "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" । अवि-शुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसायां दोषसंसर्गस्तथो-क्तमशुद्धिशब्दे ४७६ पृष्ठे । एतस्याश्च भावरूपत्वं गीता-यामुक्तम् "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । अहिंसा समता तुष्टि"रित्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" । इयञ्च साधारणधर्मः । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः" इति मनूक्तेः "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया, आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अन-भ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते" "विष्णूक्तेः "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं शमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनमिति" याज्ञ०उक्तेश्च "सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालान्तं धर्मसाधनमिति" "साधारणधर्मं चाहिंसादि" "न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति" श्रुत्युक्तं आचाण्डालान्तं साधारणधर्मं" मिता० । इयञ्च "अ-हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" पात०उक्तो यम-भेदः, "अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानाम-पीडनं सा परमं शुद्धो धर्मः "अहिंसा परमो धर्मः" इत्युक्तेः अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्ध्यर्थाः तथा चोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सति तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदा-तरूपामहिंसां करोतीति" इति । तस्याश्च कथं कर्त्तव्यता तदपि "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" पात०सू० दर्शितम् "एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिसं-कल्पैः हनिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वमादास्ये इत्या-दिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन येन मया शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्मः स खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना । यथा श्वा वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्क-प्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः" इति । वितर्काणां स्वरूप-प्रकारकारणधर्मान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति । "वितर्का हिंसादयः कृतकारितानु-मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्" पात०सू० । "वितर्क्यन्त इति वितर्का हिंसादय इति स्वरूपोक्तिः । तत्र-हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंकृता, कुर्विति कारिता, साधु साध्वि-त्यनुमोदिता चेति तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभे-दात् मांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्य-तीति मोहेन च । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहा अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन । तत्पू-र्व्वका हिंसादयोऽपि मृदवो मध्या अधिमात्राश्च भवन्ति । तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिं-सायाः सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुः मृदु-मध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्यः मृदुतीव्रो मध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति एवं लोभो नवविध एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्व्वकृता-हिंसा सप्तविंशतिभेदा भवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्य-मेकाशीतिभेदा हिंसा भवति" इति । तेषां फलान्याह दु-खाज्ञानानन्तफला इति । मनुनापि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च षडेते घातकाः स्मृताः" इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्तम् यमसध्येऽहिंसाफलमप्याह पात०सू० । "अहिंसाप्रति-ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" । अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्या-हिंसकस्य मुनिवर्य्यस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिनकु-लादीनां वैरत्यागः अस्या एव प्रभावात् । अतएव कविभि-रहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमे "विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्व-मत्सरमित्यादि" वर्ण्यते ।

अहिंसान त्रि० न हिनस्ति हिन्स—शीलार्थे चानश् न०त० । हिंसाशीलभिन्ने "धर्माण्यहिंसानस्य सश्चिरे" ऋ०५,६४,२ ।

अहिंस्र त्रि० न हिंस्रः । १हिंसाशीलभिन्ने । "अहिंस्रोदम-दानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतैः" मनुः "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते । यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्" मनुः । "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते । ते एव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः" भा०भा० स्मृतिः । (कुलेखाड़ा) २कुलिकवृक्षे पु० राजनि० ।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दूराक्रमत्वात् । १शाल्मलिवृक्षे शब्दच० । २भूचमफले पु० ।

अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात् । वायौ सर्पस्य पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम् ।

अहिचेल पु० अहेः चेलमिव । भारतवर्षस्थे देशभेदे । भा०व० २५२ अ० कर्णदिग्विजये । "अयतोर्ध्वं सत शैलात् पूर्व्वां दिशमभिद्रुत । अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च" इत्युपक्रम्य

समायुक्तोऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत्। स्विन्नस्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा। कण्डूयमानस्तत क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य लक्षणाद्युक्तम्। अस्य स्त्रीत्वमपि। “धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याऽहिपूतना”। “पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम्। पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्” “चिकित्सेत् सुश्रुतः कच्छूश्चाप्यहिपूतनपानवत्” सुश्रु०।

अहिफेन पु० अहेः फेन गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात्। (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे। ६त०२सर्पलालायाञ्च।

अहि(बु)बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो बोधो यस्य। १रुद्रभेदे,२तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च। ष० अहिर्बु-(र्बु)ध्नोऽहि(र्बु)र्बुध्न्योऽप्यत्र। तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते। “अजैकपादहिर्बुध्न विरूपाक्षश्च रैवत” विष्णुध०। मुहूर्त्तभेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः नक्षत्रस्य तद्देवताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम्।

अहिभय न० अहेः, रज्ज्वादेः सर्पत्वात् सर्पाकारत्वाच्च अहि-तुल्यात् सर्पाद् भयम्। राज्ञः स्वपक्षजनिते १भये ६त०।२सर्पभये च। [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम्।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क। सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्तो भानुस्तद्दीप्तिरस्य। सूर्य्यगतिदेशे वायौ प्रवाहाभिधेयेव सूर्य्यगतेर्ज्योतिर्योऽस्त्यधारत्वम्। “मरुतो अहिभानव” ऋ० १,१७२,१।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप्। १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ-क्विप्। १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त०। १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य। १सूर्य्ये २पर्क-वृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंसोमन्युरस्य। १हननशीले २आहतस्यहिंसकक्रोधे च “यथाऽहिमन्यव” ऋ० १,६४,८। ६त०। ३सर्पक्रोधे च। [कुलीनामलतायाम्।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्यतेऽनया मृद-ल्युट्। गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य। खलादौ “इहस्पतेरहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १,१९०,४।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ-णिच्-अण्। १अरिमेदक वृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४इलाहरभाषय इन्द्रे च। [अरिमेदवृक्षे।

अहिमेद(क) पु० अहिरापद्यताऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप्।

अहिरिपु पु० ६त०। १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे च ५इलयतौ इन्द्रे च। अहिनिकृन्दे विवृतिः।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात्। १ताम्बूल्याम् २अहि-द्वेष्ट्री लता शा०त०। ३गन्धनाकुल्याम्।

अहिविद्विष् पु० ६त०। १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे इलयतौ ६इन्द्रे च “द्रुत धनु खण्ड-मिवाहिविद्विष” किरा०। क। अहिविद्विषोऽप्यत्र।

अहिशुष्म त्रि० अह-व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य व्यापकबले। “आसाङ्गस्यादहिशुष्म” ऋ०५,३३,५।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य। १सर्पतुल्य-दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु०। तद्देश-स्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण्। आहिसक्थ। तद्देशा-दूरभवे देशादौ त्रि०।

अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न०। १इलाहर-हनने “अर्कमहिहत्ये ऋषु” ऋ० १,१६१,। लोके स्त्रीत्वम्। २सर्पहनने स्त्री। [२इन्द्रे च।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं इलाहरं वा हतवान् क्विप्। १गरुडे

अहीन पु० अहोभि साध्यते ख। अह सम्पाद्ये द्विरा-त्रादियागभेदे। स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश-रात्रिन उपक्रम्य “एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति” आपस्त०उक्तं “तएते होत्रादिनामका षोडशर्त्विजोद्विरात्रादिभिरहीन-सञ्ज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसञ्ज्ञकैर्याजयन्ति”भा० “अहीन यजनमशुचिकरमिति” श्रुति “अभिचारमहीनञ्च त्रि-कलेह विशुध्यति” मनु। अहीनाग्निन स्वामी। २सर्पराजे वासुकौ पु०। न हीन। ३अन्यूने त्रि० न न अहीन अहीनं पराक्रमम् रघुः “वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-र्मसु” मनु “स्वस्त सत्तमहीनकीर्त्ते” भा०आ०प०।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समग्रा-महीनबाहुद्रविणः शशास” रघु “रामस्य तनयोऽलक्षे कुश-इत्यभिविश्रुत। अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-त्मजः। निषधस्य नल पुत्त्रोनभः पुत्रोनलस्य तु। नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः। क्षेमधन्वसुतस्त्वासी-द्देवानीकः प्रतापवान्। आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभु। अहीनगोस्तु दायाद सुधन्वा नाम पार्थिव”। हरि०व०१६अ०।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी। “अन्यवादी क्रिया-द्वेषी नोपस्थायी निरुत्तर। आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत” इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] । " [illegible] । [illegible] " । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । " [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] " । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] " । " [illegible] " [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] " [illegible] । [illegible] । [illegible] । " [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । " [illegible] " [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] " [illegible] " [illegible] " [illegible]

समायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्नस्याक्राप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयमानस्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि । “धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना” । “पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूत-नाम्” “चिकित्सन् सुश्रुतः कण्डूस्राव्यहिपूतनपानवत्” सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेन गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(बु)बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो मूलं यस्य । १रुद्रभेदे, २तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च । ह्र० अहिर्बु-(र्वु)ध्नोऽहि(र्बु)र्वुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “अजैकपादहिर्बुध्न्यं विरूपाक्षश्च रैवत” विष्णु पु० । मुहूर्त्तभेदश्च अह्नशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तन्नक्षत्रस्य तद्देवताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, तद्रूपत्वात् आहृताकारत्वाच्च अहितुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते १भये ६त० । २सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्यो भानुर्दीप्तिरस्य । सूर्य्यगतिदीप्तौ वायौ प्रवाहानिलेनैव सूर्यगतेर्ज्योतिर्मोक्षव्याप्तत्वम् । “मरुतो अहिभानवः” ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् । १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्ये २अर्क-वृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंस्रो मन्युरस्य । १हननशीले २अहितस्यहिंसक्रोधे च “यवसाऽहिमन्यव” ऋ० १, ६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्यतेऽनया मृद–ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । वृत्रासुरादौ “इहस्ततेरहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १,१६०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ–णिच्–अण् । १अरिमेदक वृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४वृत्रासुरनाशके इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४सर्पघ्ने च

५वृत्रघ्नौ इन्द्रे च । अहिजित्शब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहि-छेत्री लता वा०त० । ३गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे वृत्रघ्नौ ६इन्द्रे च “द्रुत वतु खण्ड-मिवाहिविद्विष” किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अह–व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्म यस्य व्यापकबले । “आपाञ्जगन्यादहिशुष्म” ऋ० ५,३३,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्प्पतुल्य-दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देश-स्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण् । आहिसक्थ । तद्देशा-दूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हनन भावे क्यप् वेदे न० । १वृत्रासुर-हनने “धर्कमहिहत्ये ऋभु” ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुडे

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह्नसमूहसाध्ये द्विरा-त्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश ऋत्विज उपक्रम्य ‘एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति” आपस्त०उक्त “तएते होत्रादिनामका षोडशर्त्विजोद्विरात्रादिभिरहीन-सञ्ज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसञ्ज्ञकैर्याजयन्ति” भा० ‘अहीन यजमानमुपिकरमिति’ श्रुति “अभिचारमहीनस्य त्रि-कृत्स्नेह विशुध्यति’ मनु । अहीनाग्नि स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु० । न हीनः । ३अन्यूने त्रि० न ग नहीन महीन पराक्रमम् रघुः “वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-र्मसु” मनु “ततः सूतमहीनकोष्ठं” भा०व्या०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समग्रा महीनवाङ्गव्यसनः प्रशाश” रघु “रामस्य तनयोजज्ञे कुश इत्यभिविश्रुत । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-त्मजः । निषधस्य नलः पुत्रोनभः पुत्रोनलस्य तु । नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासी-द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मज प्रभु । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिव” । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी । “सत्यवादी क्रिया-द्वेषी नोत्थापता निरुत्तर । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत” इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

अहीमती को अहिरत्नमाम् महत् मरति दीर्घः । नदीभेदे
अहीर इ आभीरस्य इयो दलम्म् । आभीरे । [जन्म ।
अहीरणादि इ अहोश्वादिवर्गे समासान्तस्तु न भवः तस्मात्
अहीराणि इ अहीन् दैत्यान् हरीतयोति दैत्य—अणि ।
 दिशवर्ते महत्वाहोबदे वर्गः स्वार्थे ।
अहीपुर इ अहिरिव भूतैः न—भ मा दीर्घः । वनी नीम
 रावणहोतम् "ऋ ८ ११,२ । "अहीनां मस पूर्वा ।
अहु त्रि अह—बाहो अच् । आस्ये शिवा दीप "बर
 अहीनां नाना उदरः अहोरात्रेण्या " मा भा ।
 अंकुते अथवाहे अच् च भ भवे न । "अरत्न च भुक्तेषा
 अनु"च ११.१८,"अहुतानां वेदं निराय वत्ता" दीपः ।
अहुत इ नास्ति हुतं यस्य भूत । अर्थवाद्यत्नेऽपि अहोमे
 ।वेदवाक्ये"अहुतं च हुत्वा यस्य मनुष्येण च। अहुत
 हुतं नास्तिकं यत्र नृणाम् अस्मा" अहोवाने हुतो-
 शीम अहुतो मौनियो भवि । अहुत हुतं निवायामयो
 नास्ति विवर्तपदम्" अहः यत्र यस्य न हुतं यस्ये
 र्वर्णितादी सि । "यत्र यत् इहात्र नास्ति यथा
 अहुतस्य पतितो नायोवाल इदं समस्याहुतिस्य नाशो-
 वात्" मस मा ।
अहृणान त्रि हृणी—रोधने भवते आक्रोशे शानच्
 अंडे वि न द । अक्रोधने । "एवं वै पुनमहृणानो-
 भूयेषु" च ७.२१.२ । भौवे अवित् अंडे न अहृणीय
 शाना । राजाना समम्हृणीयमाना: च ५,६२६ ।
अहे अव्य अह+ए । खेदे विशेषे च । "अहे दाव ।
 रूपकात । युनानि दुष्कृतम् । अदि अौपानि मौनेन
 इमः वत्तानि मे कृतम्" ।
अहेड त्रि हेड—अनादरे अच् न द । अनादरणीये
अहेडमान त्रि हेड—शानच् न द । अनादिवाये अन-
 आदरे "अहेडमानो वरुण " ऋ १२४ ११ ।
अहेतु उ न द । हेतोर्भिन्ने न द । रुहेतुकं त्रि न
 अत् अहेतुकोऽसतार्थे । पैव अतत्वहेतुकत् । अतत्व
 अतोऽथनिवद्धाभावसिवर्द्धे निर्विवादो यथा यथा
 दिव यदि अनिवारि अथापिर्वे इत्योदि । अहेतुक-
 विकल्पतत्त्वं निवासम् अयाजत्। कारणरहितस्य च
 अनवसिरेको । अमर्थे महत्फलहारिताकारकहेतुनामे
अहेर इ न हिनोति हि—अच् न द । अरहूलायम् ।
अहेतुक त्रि हेतुः कारणम् इव न द । हेतुवेः
 याये रुपहूयावसाहिवनायाये । सहेतरान्व

न । अस अत्युत्कोर्तितम् कार्यं सवतवनम्
 असत्यात्मदर्शन् अतात्यतत्वकम्" गीता ।
अहो अव्य न+हा—डो । खेदे रुचिर्य दिवते,
 दया, श्लोके द्वैदिक्ये आमन्त्रणम्, दर्शने
 टावबायाद अहो अहम् महदद्भुतम्" गीता
 "इत्यमहत्पुरोचित्रिवलो आसाद्य । अहो अहो-
 विदेहिवादिनिवाये" मैव।।
अहोरात्र इ अहश्च रात्रिश्च द्वन्द्व । वर्षोदयम
 कालविशेषे दविवरात्रौ मनुष्ये दिने विवादयोरा-
 मनाकल्प—अहरूपाद्यो इन्द्रे अच्। विवक्षया अहर्-
 अहन्तोरात्रम् अवयः । अहोरात्रे दिवसे अर्धोदय
 अर्द्धेति" अहः ।"दशाहोरात्र वि रा अहः इति
 रवि अतिवाह औपन् "रात्रिर अहनी रात्रिरात्र
 विदीर्णि" अहः । [दिवसे वैवे रुमतवानावयाने ।
अहोरसार न अति वैवे दक्षतत् सावयेत न दी ता।
अहोरूप न अहो अहम् न दी ता । दिवसके ।
अहोवत अव्य अहो च वत च द । खेदे रुक्षोभे ऋह
 अस्मात्। अहोवत वत वत् अवत अहोवत
 अवम् मात्रम् गीता "अहोबताहि च पृथिवीर्दौ इत्य
अह्नाम त्रि हु—ना आत्म न द । निवाद्यर्थे।
 "अहं दत्व नैवे मदौ निराये अह्नायाम् च ८ १६,१७
अह्नाय अव्य हु—नम्—इहि इयो नम अम मस ।
 मनुं । "अह्नाय या निवर्त अचलक्ष्यतं इत्य
 अह्नाय आदरवेन इयो निवादत् एवा अवश्
 असह्यकृत्यकृत्यकालिदास अरा—पूज अधिकर्ति
 वर्णिविवदाशिवामाय र" का प्र ।
अह्नय त्रि अविवारक्त्यायं मधुवर्ति अर—अ । यस
 अदि अतिविस्तर मनुदि ‘अह्नयानं विवादो अति-
 आत्"ऋ ११२८१ ।
अह्नुत त्रि न विनुति ह्नौ—अच् न द । निवाद
 "दधीचेऽह्नुत रात्रनिवन्ध" ऋ १११ ।
अह्नुवाय त्रि ह्नु—ना आत्म न द । नियोक "वय
 अति युत्तिहुताया च ७८ । [ऋ ८८१ ।
अह्नि इ ह त्रि न द । अनौ । इस इहम् अह्न "
अह्नत त्रि ह द न द द । अहिनी "रवेताह
 दवा तिरः" ऋ ८ १०३ ।
अह्नीय इ नास्ति ह्रीः अस्य । अवयवे इस लिव्या
 अकार्योदयलायनम रविवक्ते त्रि ।

ह्वल त्रि० न ह्वलति चलति ह्वल–अच् न०त० १भल्लातके । २विह्वलभिन्ने त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये बृहदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप–क्विप् पृ० पलोपः । १वाक्ये (वाक्यस्यान्यथात्वद्योतने पूर्व्वमेवममस्या इदानीमेवमिति प्रतिपादने) २स्मृतौ (आ एवं मन्यसे इति पक्षस्यान्यथा प्रतिपादने) ३अनुकम्पायाम् । ४समुच्चये, ५अङ्गीकारे, ६ईषदर्थे ७क्रियायोगे, ८सीमायां ९व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्नेऽस्य ङित्त्वमिच्छन्ति अङितोऽस्य एकाजनिपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा ङितस्तु न । अतएवोक्तम् "मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित्" तत्र सीमायाम् आ–आत्मबोधात् आत्मबोधात् "लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" । व्याप्तौ अभिव्याप्त्या सकलात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे विकल्पेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगे उपसर्गः । यथा आगच्छतु आसनात् । ईषदर्थे आकम्पः आकेकरः । वाक्यस्य वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणे प्रमाणान्तराधिगतस्य न तु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकनः पु० आ+कन–अच् । ऋषिभेदे कर्म्मा० फिञ् । आकनायनि तदपत्ये आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि–घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन त्रि० आकम्पते आ+कपि–युच् । १ईषत्कम्पनयोग्ये । २भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि–णिच्–ल्यु । ३ईषच्चालके त्रि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ईषच्चालने न० ।

आकम्पित त्रि० आ+कपि–कर्त्तरि क्त । १ईषत्कम्पिते "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" रघु । भावे क्त । २ईषत्कम्पने न० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ३ईषच्चालिते त्रि० ।

आकत्थ न० न कृतः सत्कृतःकारी अकृतस्तस्य भावः ष्यञ् । असत्कृतकारित्वे । "न नञ्पूर्व्वात्तत्पुरुषादित्यादि" पा० सूत्रे तस्य पर्य्युदासात् तत्पुरुषः एव ष्यञ् । षष्ठीबहुव्रीहौ तु तलादि । अकृतता अकृतत्वम् ।

आकम्प्र त्रि० आ+कपि–र । ईषत्कम्पयोग्ये ।

आकर पु० आकुर्व्वन्ति सम्भूय कुर्व्वन्ति व्यवहारमत्र आ+कृ–घ । १समूहे, "मन्दाकरकरग्राममर्य्यमण्डलमण्डलम्" कविकल्पद्रु० "बभूव रत्नाकरभूषणाया रघु" । २श्रेष्ठे च । आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र कृ–अप् । ३रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" हितो० "शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने" "आयव्ययौ च नियतावाकारान् कोषमेव च" "सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्" मनु । "दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भव" रघु । ४स्थानमात्रे च कमलाकरः पद्माकर इत्यादि । 'हरिदश्वः कमलाकरानिव" रघु "शैलेन्द्रोहिमवान्नाम धातूनामाकरो महान्" रामा० । आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदा गृहवासः" नैष० ।

आकरिक त्रि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापसम्भवात् तदधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परिगणना कृता । "सर्व्वाकरेष्वधीकार इति" ।

आकरिन् त्रि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । "प्रशस्ताकरजाते । "दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः" किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्णपर्य्यन्तम् अव्य० । कर्णपर्य्यन्ते "आकर्णमुल्लसितमस्य विकासिकाशम्" माघ ।

आकर्णन न० आ+कर्ण–ल्युट् । श्रवणे "यदा तदाकर्ण्य न तत्पराभूत्" नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष–घञ् । १पाशके, २शारिफलके, ३द्यूते, ४इन्द्रिये धन्विनो ५धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ६आकर्षणे । आधारे घञ् । ७निकषे उपले । खलादिगतं धान्यमाकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । अङ्कुशाकारे (आकुँड़ा) इति ख्याते ८काष्ठभेदे । "आकर्ष एव आकर्षकः" सि०कौ० । आकर्षति कर्त्तरि अच् । ९आकर्षके त्रि० । सञ्चिन्त्याकर्षं कुर्यात्" मात्या० १२,२,२० । सव्याकर्षं कुर्य्यात्' कर्क० "आकर्षकोऽवाक्फलः सुप्रणीतो हृदि प्रौढो गन्धवद् व्याधिः" भा० स० ६ अ० आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चित्तभ्रमः अवाक्फलः मोघफलः । आकर्ष (पे) ण चरति ष्ठन् आकर्षिकः । आकर्षणकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

[illegible]

दित्यर्थः परं चेत्युक्तेश्च स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्व्व० द० सं० “मन्वदृष्टामिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः” अतएवोक्तम् “अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चार्व्वाकमतम् तस्यायुक्तत्वपरीक्षणं चार्व्वाकशब्दे दृश्यम्।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्क्ष–अङ्। १अभिलाषे, न्यायमते २वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे तत्पदवत्त्वरूपे, स च स्वे २ पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाभावे च “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा० शब्दचिन्तामणौ तु “अथ केयमाकाङ्क्षेत्याक्षिप्य ‘उच्यते अभिधानापर्य्यवसानमाकाङ्क्षेति” लक्षयित्वा स्वयमेव तद्विवृतं यथा “यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदपर्य्यवसानं नाम, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना परस्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। परमते नीलोघटोनास्तीति नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न परस्परमन्वयबोधः। विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति विशिष्टवैशिष्ट्ये नैवान्वयः। किन्त्वार्थः समासः। अस्माकन्तु नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था। यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबलाद्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभावानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना। द्वारमित्यध्याहारं विना प्रतियोग्यलाभान्न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्वजिता यजेत “भवेदं कार्य्यमिति प्रवर्त्तकं तात्पर्य्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा। यद्वा कर्त्तुरिवाधिकारिणोऽप्याक्षेपादेव लाभ इति तदन्वयोन शाब्दः किन्त्वानुमानिकः। गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्मारणेध्याहृतस्येवेतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटं कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्य्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं विनैव घटमानयेत्यत्रेव क्रमेण तथान्वयतात्पर्य्येऽपि क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्निनौदनं पचेदित्यत्रेवान्वयाबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम्। अतएव द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदाध्याहारः। क्रियापदार्थस्यात्र उपस्थितावपि कारकानन्वयात्। असामर्थ्यन्तु स्वभावात्। अभावज्ञानप्रयोजकदशायामासत्त्यभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव। वह्निना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्येऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मण्यादिरिव। अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः। न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यमिह भवति पचति-चेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयक्षमोऽपि। पुत्रपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण सम स्वार्थानुभावकत्वमिति न तदाकाङ्क्षा यद्वा तथात्वे चरमेऽजनितान्वयबोधदशायां पुरुषान्वयतात्पर्य्याभावान्नान्वयबोध इत्यत्रापि तथा। न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्तेनैवान्वयबोध इति वाच्यं तात्पर्य्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथममन्वयबोधात् अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्य्यविषयान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित्। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे जनितेऽपि साकाङ्क्षत्वात् तावत् क्रियाकारकपदयोरजनितान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा। नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थोपस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्यभावादेव विभक्त्याद्यन्वयबोधः त्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेराकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमभ्युपेयत्वात् अजनितान्वयबोधात्तान्वयान्तरबोधतात्पर्य्याभावादित्याकाङ्क्षाया कारणत्वमेव नास्ति किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति”। अत्र दिङ्मात्रं माथुरी व्याख्या प्रदर्श्यते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः। “विश्रान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या शब्दोच्चारणपरम् अभिधत्ते यतस्तत्पर्य्यवसानं फलानुत्पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलितं तच्च पूर्व्वोक्तरूपेण दुष्टम्। न चाभिधानपदं भावव्युत्पत्त्या शाब्दबोधपरं तत्पर्य्यवसानम् अभावः तथा च तादृशशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यत पारिभाषिकमभिधानापर्य्यवसानपदार्थमाह यस्येति। येन पदेन यत्पदं विनेत्यर्थः। न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः ‘तस्य तदिति तत्पदस्य तत्पदवत्त्वमित्यर्थः। अपर्य्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधानापर्य्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तयादृशबुद्ध्यभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धेरभिधानापर्य्यवसानमिति फलितार्थः। पदत्वमत्र शब्दत्वम्।

[illegible]

[illegible] "आकाङ्क्षा [illegible]" [illegible] । [illegible]

आकाङ्क्षित त्रि० आ+काङ्क्ष—क्त [illegible] । [illegible]

आकाङ्क्षिन् त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्क्ष—णिनि । [illegible]

आकाय पु० आ+चि—घञ् [illegible]

आकार पु० आ+कृ—घञ् । [illegible]

रित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चाय घटइत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहि-रेकस्मिन् देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात्” । सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषय-सम्बन्धेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसत्त्वानङ्गीकर्तृ मते तु अनादिवासनयैव तदाकारोल्लेख इति यथोक्तं सर्व्वदर्श-न स० । “तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्य यत् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञाने-नात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहे-तोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चाय ग्राह्य-ग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा-ऽभेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् ‘सहोपालम्भ-नियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्ये-तेन्दाविवाद्वये’ इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासि-तदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति” च । न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जि-तमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकार-विधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्रा-ह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्र-नाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्ते पर्य्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवाः । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति” । तस्मात् बुद्धेरेवानादिवा-सनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्” । “अस्येतु न तन्म-न्यन्ते तथा हि यदुक्तं ग्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपालम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयो-जकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपा-लम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्त-र्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्व-लक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाद्व्यतिरेकात् । अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न तत्राप्युल्लेख इति । यथोक्तं “परिच्छेदान्तरा-द्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो बाह्य प्रतिभासोऽप्युपप्लव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत” इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्र-वदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रति-भासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादा-न्नीलादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जग-त्युपेक्षन्तेऽप्यान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेद-साधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो-बहिर्वदिति वदता बाह्यं तद्ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत् । ननु ज्ञानाभिन्न-कालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पक-तया समर्पितेन आकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समग्राहीषाताम् । “भिन्नकाल कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति” । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्र-मेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्” । आकारे कुशल ठञ् आकारिक । तत्र निपुणे त्रि० ।

आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृद्गतभावस्य गुप्ति गोपनम् । रत्यादिजनितसुखप्रसादस्य भयजनितविषादा-देश्च अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापह्नवे गोपने ।

आकारण न० आ+कृ-णिच् ल्युट् । १आह्वाने । युच् स्त्रीत्वात् टाप् । आकारणाप्यत्र ।

आकाल अव्य० कालपर्य्यन्तम् अव्ययी० । यत्काले निमित्त पूर्व्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्य्यन्ते “भार्य्या परमगुरुसंस्थाया चाकालमभोजनं कुर्व्वीरन्निति” आपस्त० ।

आकालिक त्रि० अकाले भव ठञ् । १असमयोत्पन्ने वस्तुनि । स्त्रियां ङीप् “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति”मिति कुमार । समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकालादेश

[illegible]

[illegible]

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य २७ । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते २८ । तत्त्वम्भावेन २९ । शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ३० ।" सू० "इतिशब्द प्रकारार्थ उत्क्षेपणादीन्यपि कर्म्माणि गृह्णाति सशब्दद्रव्यसञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्य्यमाकाशस्य लिङ्गमिति शाख्या २० । तदेतद् दूषयितुमाह । निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्म्मापि व्याप्यवृत्तीत्युक्तं न चाऽमूर्त्तवृत्तीति २१। ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । अनुक्लृप्तिलक्षणम् अनुकल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः । द्रव्यन्तावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्म्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्म्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२ । ननु निमित्तकारणमस्तु कर्म्म यथाकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षिकाण्डादीनां सञ्चारमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्म्मकारणस्य वेगगुरुत्वादे प्रतिबन्धात् कर्म्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तथाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्तता साधयतीत्यर्थ २३। एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह । पृथिव्यादिलक्षणे कार्य्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्व्वका दृष्टा शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्य्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्व्वकः शब्दः स्यादित्यर्थ २४। ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्व्वकः स्यादत आह । प्रत्येव यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तज्जातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलभ्येत तज्जातीयश्चेत् वीणावेणुमृदङ्गादावप्युपलभ्येत नचैवम्, प्रत्युत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयेत नह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्मान्न स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः २५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्य्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्य्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्बधिरेणाप्युपलभ्येत सुखादिवत् । तस्मात् सुष्ठूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति आत्ममनसोर्गुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६ । यदर्थमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टाद्दृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणश्चायं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं, सर्व्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७ । शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह । अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थ २८ । तत् किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह । व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थ २९ । नन्वनुगतप्रत्ययबलेन सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन नेतव्यमित्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः । ऐक्ये सति सर्व्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति । आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते" ३०उप० । रूपं च तस्य नित्यस्य

मित्रवरुणयोस्तादिति विग्रह । चोक्तादयस्तु शब्दस्वभाव [illegible] तदुत्पत्ति शरीरोक्ता प्रकारेणाह [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति श्रुति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न भाषा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । 'भोजनभक्षणात्' च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] इति" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

स्येन विशेषण सम्भवति नोदेशेवोत्पत्तस्य । तस्मादित्यमेवाकाशेन साधारण ब्रह्मेति गम्यते' भा०। "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्' सू०। इदपदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभस "एकमेवाद्वितीय" मित्येषा प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्व्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले मृद्दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्व्वेद्युरासीदिति । स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्व्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रैयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते । तथा आकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । 'प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् शब्देभ्यः" सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति' "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति न कावन सद्बहिर्वा विद्यासीति "सैवरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यदव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञेयं समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्य्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम् । तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति । सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न एकवाक्यत्वात् सर्व्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति' । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति' । न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन स्वीकर्तव्या । नचाप्यानि सकृच्छ्रुत [illegible] —प्रदय

निरवयवत्वादिति चिन्त्यम् । [illegible]
[illegible] शरीराकृ [illegible]
[illegible] 'शब्दः [illegible]'
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] " इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

ह्येन विशेषण सम्भवति नीलमेवोत्पलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते" भा०। "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" सू०। इदपदोत्तरं सूत्रम्। स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वम् आकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत्। कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीयम्" इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्व्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते। एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्व्वेद्युर्मृद्दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्व्वेद्युरासीदिति। स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्व्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत्। अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठितास्तीति। न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति। क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्म्मसामान्यात्। सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते। तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः। अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः। अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति। न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति। तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह। "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः" सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" "न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति" चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात्। व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते। शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते। तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः। तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम्। तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्येवमादयः। तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते। यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति। सत्यं दर्शितं विरुद्धं तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण। न एकवाक्यत्वात् सर्व्वश्रुतीनाम्। भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः। सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति। नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति"। अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम्। शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति"। न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात्। स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या। न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

शब्दोऽपि यदि भूतप्रत्येन तत्कालमतोषपत्तत्वात् । यथा च "एवं वर्तिदं मद्य सम्भवानु" इत्यत्र वाचारेव [illegible] भत्ज्ञानम् [illegible] न प्रतीयमा-र्थविषयं [illegible] भवति एवं तैजसो-ऽपि महत्त्वम् भूतमार्थं न भूतमार्थविषय [illegible] वर्णविषयम् [illegible] । यद्यु [illegible] ब्रह्म 'शब्दमर्थविदि' यत्र वस्तावीति श्रुतिः [illegible] न [illegible] । तत्र श्रोत्रगतोऽवधृतविषयः [illegible] प्रत्यक्षम् इति । मेनुचते । न हि [illegible] भूतमार्थविशेषत्वमुपहतः परिणामो भवति [illegible] । यदि च तत्र श्रोत्रगतेति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

सूत्र "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात्। एकैको हि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरं सह इत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकद्रव्यारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति। अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्तमाकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमनण्वित्यादि" श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमच्छिद्रमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति" च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाश एवान्तर्भावः अतएव सा० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एकोऽनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यत्वावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" सां०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाविशेषात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

[illegible]

[illegible]

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्येकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात्। एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्य्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्य्यं जनयतीति। अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्तमाकाशोत्पत्तौ न पूर्व्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमनण्वित्यादि" श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमवस्थितमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्यः" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्य्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सा० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एको अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्यः" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमप्युक्तम्" सा०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाविशेषात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

[illegible] । दीयते हि यस्मै [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

आकाशकक्षा [illegible] । [illegible]

आकाशकल्प इ [illegible] । [illegible]

आकाशगङ्गा [illegible] । [illegible]

आकाशगा [illegible] । [illegible]

आकाशजननी [illegible] । [illegible]

आकाशदीप इ [illegible] । [illegible]

आकाशभाषित न [illegible] । [illegible]

वाक्यानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशभाषायाम् ।

आकाशमण्डल न० आकाशोमण्डलमिव । १नभोमण्डले आकाशस्य निरवयवत्वेन अनवच्छिन्नत्वेन च वेष्टनाकार मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तोपाधिकृत तदीयं मण्डलमिव भवति । यो हि नभोभागो भूगोलेनावृत सन् दृष्टिपथमवतरति ... भूगोलोपाधिना गोलाकारत्वं कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलाकारत्वमुपलभ्येत कस्यचिदुपाधेरेव च स्वभावात् तस्य गोलाकारत्वमुपलभ्यते इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिशेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलाकारता तद्वशाश्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति "आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते" काद० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र "नैतन्नभोमण्डलमम्बुराशि" सा०द० तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ चिन्तनीये भ्रूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थिते वृत्ताकारे स्वच्छे २नभोमण्डले च "वृत्त दिवस्तत् षड्बिन्दुलाञ्छित मातरिश्वन" तन्त्र० । पदार्थादर्शे भूतशुद्धौ वायोराकाशे विलापनमभिधाय "ततो भ्रूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त स्वच्छ वर्त्तुलमाकाशमण्डलम्" इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्धेये चिन्तनीयम् यथोक्तं "जलस्य मण्डल प्रोक्त"मित्युपक्रम्य "वृत्त दिवस्तद्विद्धेये" मन्त्रमहो० ।

आकाशमय पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयः अम्मयः पृथिवीमयः" शत०ब्रा० । "योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौपाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति । स प्रकृतः संसारी अयमविद्यावत्कार्यं विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्ष आत्मा कूटस्थ साक्षी चिद्धातुरेव भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीत परमात्मैव । ब्रह्मैव सन्नयमात्माऽविद्ययाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्ज्ञानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । इदानीं यथप्रयुक्तमेव विधमब्रह्मात्मनो बन्धसाधनोपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञान बुद्धिस्तत्प्राय बुद्धेरैक्याध्यासाद्धि तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्व तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे तस्य तदसम्भवात्" वा०भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशभवा मांसी । कुञ्जटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिशून्यदेशे मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयान न० आकाशे यायते ऽनेन या–करणे ल्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे दुर्ग अत्युच्चप्राचीरोपरि स्थितः सन् रक्षति रक्ष–णिनि । दुर्गवहिः प्राचीरोपरिस्थिते रक्षके । "सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डो मा च विज्ञेया बहिः प्राकारसंश्रिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति कथ्यते शास्त्रकोविदैः" । भा०शा०अ०६९ व्या०नी०क० ।

आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्राप्रवेशेऽपि नटीयवाक्य प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते नाटकाङ्गे १वाक्यभेदे "नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र आकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमाकाश नाटकादिषु" सा०द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्यमाणे २वाक्ये च ।

आकाशवत् त्रि० आकाशं गम्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । आकाशगामिनि "प्रतिस्नाय दक्षिणमूरुमपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गुलीरपिदध्यात्" आश्वला० श्रौ०सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वात् । आकाशरूपे

आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अत्युच्चशिखत्वात् । (अमरबेल इति) ख्यातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादकपुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादिवाचि ।

आकाशसलिल न० आकाशात् पतित सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेघादिधारामिस्सृतं धारं, चन्द्रकरतआगत कारम्, तुषारकृत तौषारम्, सहतहिमखण्डैर्निर्वृत्त च हैमम् । तच्च सुश्रुते दर्शितम् अम्बुशब्दे ३२० पृष्ठे उक्तम् ।

आकाशस्फटिक पु० आकाशभव स्फटिक इव । वर्षोपले करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविशयौ श्रीपतिराह । "उद्धूतं पांशुभिर्भूमे प्रचण्डपवनोच्छ्रयात् । मेघमण्डलमाप्नोतैर्मोक्षिन्यपरिवर्ज्जितैः । मिश्रणाज्जलबिन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । दृषदस्विपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ" ।

आकाशास्तिकाय पु० कर्म० अर्हन्मतसिद्धे जीवभिन्ने आवरणाभावरूपे पदार्थभेदे । यच अर्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शित

आकाशीय त्रि आकाशस्येदं छ । माघे "गगनमिव आकाशीयमिति । 'बहुचक्रवलाकानि कलार्हवनीमिव आकाशमिति च दृश्यते । स्त्रियां आकाशाकाशमय त्रि ।

आकाशे अव्य आ+काश-क्री । 'दूरस्थताकाशे ममु आर मदोऽभिनिवेशनम् । मदोन्मत्तमिव गगन महाकाशे विनयति मदोन्मत्ते नाटकादि गाथायां "वद्धो (उच आकाशे) विरहिणी । अति अनूपमदारलग्नं तथा प्रतिनिवृत्ता आहुवतो' (बर्हि इत्या) किं करोति आदौ एतत् आहस्वीकारादि' वैयोध ।

आकिञ्चन्य न अकिञ्चनस्य भाव ष्यञ् । दरिद्रताया ।

आकिर्णिन् इ १देवर्षी २वर्द्धयतीति च । दायभा आहुवनाभिचारे च । आकिञ्चनीय अर्हतीत्यादि आदिवेद । [illegible] । आकिञ्चनता ।

आकीर्ण त्रि आ+कॄ-क्त । १व्याप्ते २विक्षिप्ते च । आकीर्णवृषभितिलीनासुखाहारलोभिमि" रघु । अत्र भैरवीर्णा द्रव्यमहतो बन्धिरत्नो" महाभारत ।

आकीम् अव्य आ-कम्-आ डीम् । १वर्जने २निकर्षे च आदिवके आकीमिवम् आकीम् इति वाक्यानां "आकी सर्वस्य रोचमानिकाहीनं अमुक" ऋ १।१२८।

आकुञ्चन न आ+कुञ्च-ल्युट् । सङ्कोचे वैशेषिक उत्क्षेपणाद्यवयवे क्रियाभेदे "आकुञ्चनम् तत् जोपादानमादावयवकर्मणि सरलवेलनावयवानाम् कथम्भेदोत्पादक दक्षासवयविवोत्क्षिप्तोत्पादक यथा यदौ यदि बहु यदि यत्र यत्र यदि यत्र बहुयदि यथावि अस्य ते च तथा । यथ तथैव च बहुविधम् । "कम्बेचयतेनायवयवाकुञ्चन प्रवारव वक्ष्यतीति तथैवादि" वै ऋ । अत्र च तत्करणा- वचनसमवायावयवस्यासमवायिकारणस्य समवायप्रणाशक्रिया वय आनन्द च उ ऋ । अत्र च "पुष्करमावर्त एवात्मनिवेशनिरस्यतिरिति वयमन्यथाकृतम्" वै ऋ आकुञ्चनम् । तिरस्य उद "एतदेव दृढदात्रवतो यत नतेयष्टम् अ क्षिती पुरीषमिति प्रसरणम्" वयौ नौकायामावस्थितमर्थापि कोदण्डमन्त्रोत्पत्तिस्थान अनयवेदविकृता केन शक्तिनिरालम्बितायां पूर्वसंयो आभावादेवपादि आदिवलयम् । कोदण्डमन्त्रोत्पत्तिस्था भवेदर्थे वा निरविधानम् पूर्वं संयोगम अवाति कोदण्डमन्त्रनाशद्रव्यतामकं च यथाजन्य यथायाचे तत्स्था- नाशास वेन विभागविकाशाकारप्राकटनियत वय नम् । अनयस्थापि प्रत्यभावाविधानवृक्षमादाय एव आधिक्यम् का अर्थान्तरे वा यसूकर्मविशिष्टाकारविमोक्षाविकल्प- कोदण्डमन्त्रोत्पत्तिस्थानस्थितावयववर्णविनाश- विषय का" "वक्षेण प्रतानेऽवयवाकृतम् यथा । प्रयात्यानुपर्वं यथावोऽपि यत्र च' यथा "अवियवः वीरवती च प्रयति आकुञ्चनदायोप- यमविचरमायोत्पादनप्राप्तवेत कोऽपि तथा एवाकुञ्चनमनीकृतौजुड्यदरैः आकुञ्चने वाऽ- कुञ्चनारस्यादिविनिर्मैः इति च दृश्यते ।

आकुञ्चित त्रि आ+कुञ्च-क्त । १सङ्कुचिते २वक्रीकृते च । मजलमाकुञ्चितकलपाणय" भट्टिः ।

आकुल त्रि आ+कुल-क । व्याप्ते । सं तथा दशनाकुल अनसूयाकुलम्" श्रीधर "आकुलाय वनिताम् वरितो निरीक्षय मिः" "अतिमोहं प्रतिसन्धायान्तरं आकुलता- कुला" इति च माघः । विरहादयः व्याकुल- व्याकुल । आकुलता यथायुक्तयाकुलतयाकावच्छेदः आकुलतामन्तव्याख्यातः । अन्ते विन् आकुलवति अनुकृतये कि प्राकृतकभेदः आकुलीभूय आकुली- तथा "दृश्य प्रतिक्रिया विकासविवर्णम् समयाकुलितर्ये

आकुलाकुल त्रि० आकुल+आकारे द्वित्वम् । १आकुलतरे २अत्याकुले च ।

आकुलि इ आ+कुल इन् । असुरभेदे ।

आकुलित त्रि आ+कुल-क्त । व्याकुलीकृते आकुल+अर्थे णिच् अर्थेऽपि क्त । आकुलीकृते "आर्तस्वरपरिभाराकुलित दिशि विशः इया ।

आकुलीकृत त्रि अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+च्वि-कृ-क्त कर्मणि क्त व्याकुलकृते आदिते । [पुरे ।

आकुलीभूत त्रि आकुल+च्वि-भू-क्त । अत्र तथा-

आकूत न आ+कू भावे क्त । आशये अभिप्राये । "एवं वा अभिप्राये वचनानुसारेण इत्थम् वा न यथा माहीत्यादि —"आकूतं वा: उपासकस्य प्रश्ना- यथाविधस्थानाकृतानामावस्थान अथवा तथा वाक- बन्ध अवश्याकूतान् यथाविध अवतविकल्पादयावर्त अर्थ प्रतीतौ इति वा यो 'समीहितमुत्पत्तिप्रदर्शितानि विरा । [हेमचन्द्रविरचितमिति अमर ।

आकूपार आ+कूप-अच् । देवयज्ञ त्रिते । 'अकूपारस्य

आकूति स्त्री आ+कू-भावे क्तिन् । अभिप्राये । "आकूती नाथ विकीर्णा अवरोधं ; यथाति ते" ऋ ४ २४१

च० । द्रौपदीलक्षणस्य च । "आकूतिं सत्या मनसो मे अस्तु" ऋ० १०,१२८,४ । "स न आकूतिमृध्यात्" ऋ० ४,२६,२ । सञ्ज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनो शतरूपायां पत्न्यामुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । "कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत् कायमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम् । दक्षायादात् प्रसूतिञ्च यत आपूरितं जगत्" भा० ३स्क०।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । "आकृतिग्रहणा जातिः" महाभा० । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" गौ०सू० तत्राकृतिलक्षणं तत्रैवोक्तम् "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" गौ० । "जातेर्गोत्वादेः सास्नादिसंस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । "इयमाकृतिरेव शक्यार्थ इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । "येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इति" अन्याकृति सञ्ज्ञा आकृतिमन्तं सत्त्विनं इति । 'लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते" इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षनिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वमुररीकृतं यथा । "आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू० । आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेर्व्यवस्थानं गिह व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वात् अयमश्वो गौरयमित्यादिव्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थः । इति यन्मतं तद्दूषयित्वा जातेः पदार्थत्वमाह "व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः" सू० । मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकृतिव्यक्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः' सू० "तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एकवचनं तु विशिष्यैकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि वृत्तेर्विशेष्यत्व तत्रैव शक्तिग्रहात् । नचाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यत्वम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य सङ्गतत्वादिति' वृत्तिः । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्षणमुक्तं "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू० प्राग्विवृतम् । एतेनाकृतिशब्दस्य जातिव्यक्त्योः सम्बन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । शा०भा० आकृतीनां नित्यत्वोक्तिस्तुल्याकृतिप्रवाहनित्यत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्या "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" नीतिः "न ह्याविषये तथाकृति" 'त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा" इति च नैष० २आकारे "इङ्गितैराकृतिभावो वाहिराकारः आकृतिरिति" सज्जनोक्तेः ३आकृतियुक्ते देहे "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु० । "सदृशाकृति पत्ररथेन्द्रकेतो" रघु । "स्फुरितं मनोगतमिवाकृतये" "गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि" इति च माघ । "नाकृतिगुरुता गुरुता" उद्भट० । ४आकरे सूत्रपन्यादौ च आकृतिगण ।

आकृतिगण पु० आकृतौ आकारप्रसिद्धो गणः शाक०त० । पाणिन्युक्ततत्तत्कार्यनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकृतिगणः कण्ड्वादिरित्यादि गणपाठे भूरिप्रयोगः ।

आकृतिच्छत्रा स्त्री छादयति छद–णिच् कर्त्तरि इन् ह्रस्व २त० । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।

आकृष्ट त्रि० आ+कृष–क्त । कृताकर्षणे । "नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः" महाभा० ।

आकृष्टि स्त्री आ+कृष–क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कम–डे । १अन्तिके २दूरे च निरु० । "त्वमग्ने सुभुराके नमस्य" ऋ० २,१,१०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्य्यते कॄ–कर्मणि अप् । "दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्धपरा लोके तारा व्यावर्त्तनोत्तमा" इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेत्रादिविशेषणत्वे त्रि० "निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा" माघ ।

आकेनिप त्रि० आकेऽन्तिके निपतन्ति नि+पत–ड । अन्तिकपातिनि 'आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः' ऋ० ४ ४५,६,

आकोकेर पु० ज्योतिषोक्ते मकरराशौ । "क्रियतावुरिजिस मकुलीरलेयपाथेयथूककौर्पाख्या । तैक्षिक आकोकेरोहृ-

होमकाम्यम् चेमम्" श्रुतौ । [शून्ये च न । भवादौ ।
आ(अ)कौशल न कुशलस्य भाव ष्यञ् हिरण्यादि
आक्रन्द पु० आ+क्रन्द-घञ्। १आरवे रोदने २आह्वाने
३मित्रे च। कर्म्मणि घञ् ३मित्रे ४भ्रातरि च। आक्रन्दे
घञ्। ६दारुणे युद्धे ७ त्रिया क्रोशस्थाने च।
आक्रन्दयति चन। प्रलापि पार्ष्णिग्राहभिन्ने नृपभेदे।
कामन्दके १११ श्लो० लिखितम् "आक्रन्दे चानुवर्त्तीति
च इत्येवमादयः वस्तु पार्ष्णिग्राहस्य संज्ञेयाः
क्रमात्मना प्रकृते नृप।"
आक्रन्दन न आ+क्रन्द-ल्युट्। आरवे रोदने आह्वाने च।
आक्रन्दिक त्रि आक्रन्दे दुःखितां रोदनस्थानं धावति ठक्।
इन वा। दुःखितानां रोदनस्थानगामी ठक्। स्त्रियां ङीप्।
आक्रन्दिन् त्रि आक्रन्दति आ+क्रन्द+णिनि। रोदनयुक्ते
आह्वातरि। "रुदन्त्याक्रन्दिनि चक्रवाके" कुमा० ।
आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द-बाहुले के। वृ० लिङ्ग ।
आक्रम पु० आ+क्रम घञ् वा वृद्धि । १सौन्दर्यातिशये। २बले।
आक्रमणस्थाने च । आक्रामति अरक्षोऽनेन अस्मे
घञ्। परबीजप्रतिरोधनाय ३निर्गमनवीथ्याम्। "यत्र तयाक्र-
मोऽर्थं परकीये च्छाये अपि तथाक्रमणात्मयोधनात्
आत्मन आनन्दाय यज्ञति इ यत्र। "अर्थ इत्य
परकीयस्याये अधिकरणे निविष्टे तथाक्रमो भवति
तादृशेन परकीयप्रतिरोधकाद्येन विद्यायाः धर्मं प्रमा-
णत्वेन युक्तोऽपि तथाक्रम परकीयस्यानाथो न्यूनम्
प्रसाद एवाप्यधि तीव्र तथाक्रमणामानवत्त्व मा
अत वैयाकरणैव क्रमया कर्मं शोकमायते"
मल मा । ४समाक्रमणे ५अधिगतौ ६प्राप्तौ ७आक्रमे
च । आक्रामति परकीयाति कृत्वा आ+क्रम-घञ् ।
८बले "आक्रमीऽनाक्रमाय मा" यजु० १८,८ । "आक्र-
मोऽर्थम्" वेददीप ।
आक्रान्त त्रि आ+क्रम क्त । १पराभूते २अधीकृतस्था
अतो यथैव यथाक्रम इदं हिरण्मयीना" रघुः ।
"विक्रान्तजातस्य रक्षानापम्" माघ ।
आक्रान्ति स्त्री आ क्रम भावे क्तिन्। आक्रमणे उपरिस्थापने
उपरि आक्रान्तिपर्वाक्रान्तिरीत्यम्" कुमा ।
आक्रीड पु० आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड घञ् । क्रीडास्थाने
उद्याने। "आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिता स्व
वेश्मसु" कुमा "कन्याक्रीडपर्वताय इव निवेदित
इयाय । ल्युटि ल्युटि घञ् । विहारार्थे त्रि ।
आक्रीडिन् त्रि आ+क्रीड णिनि। क्रीडाशीले स्त्रियां ङीप्।
आक्रुष्ट त्रि आ+क्रुश-क्त । १भर्त्सिते तिरस्कृते २शप्ते आक्रोश
शब्दयितुम् । ३रुदिते ४निन्दिते च । "वैदेहिकत्वा-
दाक्रुष्टाशब्दम्" भाग० । भावे क्त । ३तिरस्कारे च
"आक्रोशादिपुरुषार्थं प्रस्थानं न मनःसन्तोषो यथा
"आक्रुष्टे परवाच्यरके" भा व रावणबधः ।
आक्रोश पु० आ+क्रुश-घञ् । १तिरस्कारे २शापे ३नि-
न्दायाम् धातुर्ष आक्रोशयमानं च । "आक्रुष्टे यत्र
वागीदृशाक्रोश सम्यगस्य मृत्ये" राजा तथाक्रोश
वर वाचि किम् इ वाचिकमोक्षम्" उपाय ।
आक्रोशक त्रि आ+क्रुश ण्वुल्। आक्रोशकर्त्तरि ।
आक्रोष्टृ त्रि आ+क्रुश तृच्। आक्रोशकर्त्तरि । आक्र-
ष्टारमपीहासक्रोष्टारमपि हितिपाः । आक्रोष्टारं किं
वृत्ति इहात आह निवृत्ति मा भा च ८३ अ०।
आक्लेद पु० आ+क्लिद घञ् । क्लेदे आर्द्रीभावे। आक्लेदनम् ।
आक्षद्यूतिक न० अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् ठक्। अक्षद्यूत
आक्षपाटिक पु० अक्षपाटो व्यवहारस्थाने अधिकृतः तत्र नियुक्त
ठक्। व्यवहाराध्यक्षे प्राड्विवाके च।
आक्षपाद त्रि अक्षपादस्येदम् अण्। गौतममुनिप्रणीते। न्याय
प्रोक्तम् अण्। तत्प्रणीते शास्त्र च तत्र भवे। तद्भक्ते तत्पाठेऽपि
योऽन्यस्तार्किकत्वेनैव तथाभावाभावम्। तथाचार्य
वैशिषिक आक्षपादे वेदान्तवचनम् विभाग वृषकृत
सर्वात्मकम्। तत्र वैदिकाय आक्षपादे चावैति। आक्ष
पादन्यायो वैदि तत्र । आक्षपादीये तैर्थिके च ।
आक्षार पु० आ+क्षर णिच् घञ्। व्यभिचारं तन्त्र्यादि
दूषणं प्रति अतथावत्तद् तथा कर्त्तरि स्त्रियां च
प्रति दूषणे । भावे ल्युट् आक्षारणमप्यत्र । पुंस्त्वं
सनार्थं वा । [आरोपदोषेण दूषिते ।
आक्षारित त्रि आ+क्षर णिच् क्त । आक्षारोऽस्य जातः
आक्षिक त्रि अक्षेण दीव्यति जयति जितं दीयते वा अक्ष+ठञ् ।
१अक्षेण देवके २अक्षेण जयिनि ३अक्षजिते च ।
"आक्षिकाश्च इत्यादयश्चान्ये कीर्त्तिर्न च भृत्" भा०।
आक्षिकाणाम् ऋणं अक्षावर्त्तितं वा देयं अत्र
दूताय आरोप्य । आक्षसमीय अक्षस्यासन्नदेशो
त्रि अक्षेण संस्कृतस्य अस्ति च ।
आक्षित् त्रि आ+क्षि क्विप् ।"आक्षत्यामे भ्राक्षिदूर्णा
नाराः" ऋ० १,११,६ । आक्षित् आवासित" भा ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप-क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-स्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-क्षिव्-अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव-क्त नि० क्षीवोमत्त मादि० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आक-र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च ९८४पृष्ठे दृश्यः । ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै" कुमा० ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-र्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति" काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः । सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति० "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधी गोत्वादिप्रकारत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबोध प्रत्येव-हेतुत्वात् गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृ-त्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध-स्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्" । ९तिरस्कारवचने च "विरुद्ध-माक्षेपवचस्तितिक्षितं" किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप-ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । "यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं नभश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु० मेदि० ।

आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनपा-तनप्रहाराक्षेपणग्रालम्बनगदग्रहणप्रभृतिभिरभिघातविशेषैः" सुश्रु० ।

आ(अ)क्षैवज्ञ्य न० अक्षेत्रज्ञ एव प्राज्ञाद्या० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे क्षेत्रानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १आकर्षके । आक्षेपः स्वच्छन्दच्छा पर्य्यालोचनमस्त्यस्य इनि । २स्वच्छ-न्दच्छा आलोचनपूर्व्वकाकर्षके च । "बाह्याभ्यन्तरविष-याक्षेपी चतुर्थः" पात०सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड् । शैलपीलुवृक्षे (आख-रोट) इति ख्याते । "बिल्वामलकमृद्वीका-फलमाम्रातदाडिमम् । भव्यं पारावताक्षोडम्" स्मृतिः । "आक्षोडपृजम्बूफलकारफलं काश्मीरमधिपरम्" श्राद्धतत्त्वे रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित्रे । अच् स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी क्षुद्र-खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्व्वतान् आ+खडि डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डलः काममिदं बभाषे" कुमा० "तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्" रघु० । [पूर्व्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-इन् आखण्डके भेदके पद्मपादि० ।

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु पृ०णत्वम् । 'एव तथाप्रस्तानमाखण-त्वा" छा०उ० । न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभि-रपि टङ्कैस्त्वेत्त न शक्योऽस्याखणस्तथा' शा०भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि० । उर । आख-रोऽप्यत्र । पालेशमितादि युक्तारोहाद्याटिच ।

आखर पु० आ+खन-करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था-क पत्वम् वेदे नित्यम-लुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽस्याखरेष्ठः" सि०कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्मणि डु । ४देवताड्वके । "शिभवे सति नैवास्ति मे ददाति जुहोति च । तमाखुराख्वित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्णपर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिक-वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेश-शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखुः तत्कर्णाविव पर्णमस्याः वा कप् । (उन्दुरकाणी) वृक्षे । कबभावे ङीप् । आखुपर्ण्यप्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु० आखु भुङ्क्ते भुज-क्विप् । मूषिकभक्षके बिडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

दोमयाम्बर्थ वेतसु" श्रो । [सूत्र श ना । कताद्ये ।

आ(आ)क्रीडन न अनुक्रम भाव अच् तितरीहि।

आक्रन्द आ+क्रन्द-घञ्। १भारी रोदने २आह्वाने १शब्दे च। कर्मणि घञ्। ३मित्रे ४आहरि च। कर्मणि घञ्। ५दारुणे युद्धे ६मित्रे स्नेहशालिने च। आक्रन्दयति अच्। ७पार्ष्णिग्राहादीनामन्यतमे। भारविमले ११६ पृष्ठे स्थितिः "आक्रन्दे चाक्रन्दीति न स्वपरस्योह महः पार्ष्णिग्राहस्य संश्रय स्वाक्रन्दस्य पश्चाते महः।

आक्रन्दन न आ+क्रन्द-ल्युट्। १भारतरोदने २आह्वाने च।

आक्रन्दित त्रि आक्रन्दि इ क्रिया रोदनस्थान भावीह तज इच च। इ चि भी रोदनस्थानभावी हति क्रिया योग्

आक्रन्दिन् त्रि आक्रन्दि आ+क्रन्द+णिनि। रोदनयुक्त आह्वायके। परस्परमाक्रन्दिनि चक्रवाको कुमा।

आक्रन्दे अव्य आ+क्रन्द-आधारे के। युद्धे मिद।

आक्रम पु आ+क्रम भाव आदि। १अतिक्रमणे। कर्मणि आक्रमणस्थान च। आक्रमति परसोऽविऽनेन करणे घञ्। परकीयमन्यादिमिलनार्थे २मित्रावर्जादौ। "अथ यथाक्र येऽवर्ष परोऽपि आमे अदति वाकामयाक्रमोपायाद् पाशम आक्रम्य च सुखिदि" इ वच। "अर्थ पुरुष परोक्षकामे मनित्यामे विविधे सामाम्यो ससी नारकेन परोक्षप्रतिगच्छिताकेन विद्याकय वर्ण प्रथा-वलवेन हर्षोपदि यथाक्रम परोक्षकालामी सीदन प्रापाद्दीनामपि भीज समायवयाक्रमाणस्य वा अथ वैनायकेन नयवान सर्वं कोशक्रमणी" वन भा। १आक्रामच्ये २आदित्यौ ३समामे ४आयत्ने च। आक्रामति परस्परति तुषाण् आ+क्रम-अच्। कर्म आक्रमोऽज्ञानबाद मा" गत ११.८। आक्रमोऽयम्" वेदनीय।

आक्रान्त त्रि आ+क्रम क्त। १परामूते वोपरित्क्षा आते यज्ञीय पदाक्राम इवं तिरस्कारिणा रह। "विक्रान्तयाक्रान्त सम्पूर्णाणाम्" माघ।

आक्रान्ति स्त्री आ-क्रम भावे क्तिन्। आक्रमणे धनरितौपेन आङ्ग्ला आक्रान्तिकार्यविनाशनीयम् कुमा।

आक्रीड पु आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड-घञ्। क्रीडास्थाने उद्याने। आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिता स्वेषु वेश्मसु" कुमा "वनमाक्रीडपदाय मम विचित्रमिव पश्य। ऋषिरित्यपि अच्। १तिरस्कृती क्रि।

आक्रीडिन् त्रि आ+क्रीड णिनि। क्रीडाशीले क्रियाशीले।

आक्रुष्ट त्रि आ+क्रुश-क्त। १परुषोक्ते ऽर्पते आक्रोशविषयीकृते। २कष्टिते ३निन्दिते च। "वैरोचिरसम-शपाद्धताकुम् माघ। भावे क्त। ४परुषवाक्ये च "आक्रोष्टूनितास्तरे आम इ जोषयति यथा "आक्रुष्ट परुषायये मा इ एतस्ययः।

आक्रोश पु आ+क्रुश-घञ्। १निरदर्शनार्थे २शापे ३निन्दायाम् अद् आक्रोशचवन न। ४अपवादे "पर-वानीपुरटोक्त समस्तम पूर्ने" रामा। हताकोच-कर योवि विद ई पात्रिबोलयम्" राजा०।

आक्रोशक त्रि आ+क्रुश ण्वुल्। आक्रोशकारी।

आक्रोष्टृ त्रि आ+क्रुश तृच्। आक्रोशकारी। आक्र-ष्टावैनात्रोधेनाकरैव तितिक्षुः। आक्रोशारं मितं पति दान पाश मिन्नति मा था न ८१ वा०।

आक्लेदी अव्य आ+क्लिद-ची। मिश्रे द्रवीर। आक्लेदन।

आक्लेद पु आ+क्लिद घञ्। आर्द्रीभावे। [आर्द्रे वेदे।

आक्षद्यूतिक न अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् ठञ्। आक्षीकृता

आक्षपाटिक पु अक्षपटे व्यवहारस्थाने व्यवहारज्ञाने नियुक्त ठञ्। न्यायाधीशाभ्यां व्यवहारदर्शके प्राड्विवेके च।

आक्षपाद त्रि अक्षपादस्येदम् अण्। १गौतमप्रणीतन्याये। तेन प्रोक्तम् अण्। न्यायशास्त्रे २आन्वीक्षिक्यां न ग्रन्थ मार्ग भूषणादि योगमत्रदार्शनिकादेव सम्भावनाकम्। प्रत्यक्षा-नुमानादि प्रमाणादि वैशेषिकाय वसोडा प्रत्यक्षाद-यतस्मिन्न। तत्र वैदिकाय आक्षपादे नास्ति। अथ पादर्षोर्न वैदि अण्। अक्षपादवित्त्वे २नैयायिके च।

आक्षार पु आ+क्षर णिच् घञ्। मैथुनाचरणे दूषणोक्ति दूषणं प्रति आक्रमणं यथा अपवाद क्रिया च प्रति दूषणे। भावे आक्षारणमपि च। इष्ट इद्। आरोपे अपि। [आक्षारणेन दूषिते।

आक्षारित त्रि आ+क्षर णिच् क्त। आक्षारितोविज्ञानित-

आक्षिक त्रि अक्षेण दीव्यति जयति जितं वेति अक्ष+ठक्। १द्यूतेन दीव्यति २अक्षेण जयति ऋणवहिते च। "आक्षिकाय ग्राहयज्ञकार्य नैरिर्य न दद्" मनु। आरम्भकायाम् पति मरणामदि या येन अथ पूर्वाद् भवतु इव। आक्षिकस्य ब्रह्मात्मीयवान् त्रि अक्षेण दैवादिवारकत्वात् अक्षिक न।

आक्षित् त्रि आ+क्षि क्विप्। "आक्षयति "आक्षित् पूर्वा वसतः" ऋ १.११.९। आक्षित् आक्षयेण न।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप-क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्तस्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-णिच्-अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव-क्त नि० क्षीबोमत्तः प्रादि० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आकर्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च ३८४पृष्ठे दृश्यः । ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः" कुमा० । ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् । उपादानं लक्षणञ्चेति" काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोध । स चानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मकानयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गोत्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति० "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीः गोत्वादियत्किञ्चित्त्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबोधं प्रत्येव हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वे गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्" । ९तिरस्कारवचने च "विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितः" किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप-ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । "यदा तु धमनी सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु० मेदि० ।

आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनपाहननप्रहाराक्षेपणवन्धनगदपनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैः" सुश्रु० ।

आ(अ)क्षैत्रज्ञ्य न० अक्षेत्रज्ञ एव ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे चेतनानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १आकर्षके । आक्षेप उत्सृष्टधिया पर्यालोचनमस्त्यस्य इनि । २उत्सृष्टधिया आलोचनपूर्व्वकाकर्षके च । "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" पात० सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड् । शैलपीलुवृक्षे (आखरोट) इति ख्याते । "पिस्तामलकमृद्वीकाफलमाम्रातदाडिमम् । नव्य पानीयताक्षोडम्" स्मृतिः । "आक्षोडपनसं फलकारकञ्च काश्मीरमसितम्" आह्निके रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित्रे । अच् स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी क्षुद्रखनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्व्वतान् आ+खडि डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डलः काममिदं बभाषे" कुमा० "तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्" रघु० । [पूर्व्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डिन् आ+खण्ड-इनि आखण्डके भेदके पत्न्यादि० ।

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु पृ० घत्वम् । "एव तथाम्नानमाखणस्त्वा" का० उ० । न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभिरपि टङ्कैरुक्तेस्तु न शक्योऽखणस्त्वा" शा० भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि० । डर । आखरोष्यतः । पालेवमितादि युक्तारोहाद्यादिश ।

आखर पु० आ+खन-करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था-क षत्वम् वेदे नित्यमलुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽस्याखरेष्ठः" सि० कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्म्मणि डु । ४देवताडवृक्षे । "विभवे सति नैवास्ति मे ददाति जुहोति च । तमाहुराखु मित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्णपर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिकवाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेशशब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखोः तत्कर्णाविव पर्णमस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) वृक्षे । कवभावे ङीप् । आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु० आखुं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । मूषिकभक्षके विडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६त०। मूषिकखातोत्थितमृत्तिकायाम् "आखु-
करीषं स्मृतौ" मनु ॥।

आखुपाषाण पु० आखु वमन् पाषाण इव "आखुपाषाण-
नामाऽयं लोहसङ्करकारक" इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि०।

आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-क।
मूषिकविषहरे १देवताडवृक्षे २देवताडीसङ्कारादौ।

आखूत्कर पु० आखुभिः उत्कीर्यते उत्+कृ-कर्मणि अप्।
मूषिकोत्कीर्णमृत्तिकायां राजनि०। (इन्दुरमाटि)। "दिग्ध-
मिदानीमाखूत्कराविवृतानि" भागवते ४।८।१६।

आखूत्थ त्रि० आखोः उत्तिष्ठति उद्+स्था-क। १मूषिक-
जाते। आखौ च। २आखूत्पाताख्ये च स्त्री कौ०

आखेट पु० आखिट्यन्ते त्रास्यन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिट-घञ्।
मृगव्याधादीनां मृगयायाम्। आखेटयत्यनेन आखेटकोऽप्यत्र।

आखेटशीर्षक न० आखेट इव शीर्षकम्। "कुट्टिमे
कुट्टिमेन यथा आखेटशीर्षकम्" इति कुट्टिमभेदेन
[illegible] (तङ्क) इति भूमेः। [१भूमिगर्ते च।

आखेटिक पु० आखेटे कुशलः ठन्। मृगयाकुशले १कुक्कुरे।

आखोट पु० आखोटयति शाखया वस्त्राणि स्वार्थभ्राम्यन्। (आख-
रोट) इति ख्याते वृक्षभेदे।

आख्या स्त्री आ+ख्यायते अनेन आ+ख्या-अङ्। संज्ञायां
[illegible] नामधेये। [illegible] इत्यवसरे तथा
नाम च "तेन [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible]
"[illegible] नाम [illegible] [illegible] इति च [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
नाम। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न हि
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] "इत्थं [illegible] [illegible] इति

[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]

जात्या भ्रमरपद्मादीनां लाङ्गलधनादिद्रव्येण धन्यपिशुनादीनां पुण्यदौर्यादिगुणेन पचपठादीनाञ्च शब्दानां कर्मत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वात्तद्विध्यनेव रूढानामिति । यदुक्तं दण्डाचार्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति तदेतच्च सम्यक् मूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकसत्तां लक्षयति । जात्यवच्छिन्नशक्तेरत्रासौ नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे हि शक्ततायां व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् । यन्नाम जात्यवच्छिन्नशक्तैतत् सा नैमित्तिकी सत्ता यथा गोत्वादि सा हि गोत्वत्वाश्वत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे शक्तमित्याकारकग्रहात् गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्त्यपहृत्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तु तत्र कालमोत्क्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानमाहात्म्यात् । न च यस्तु गत्वा यक्तोत्वशक्तत्व तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं पक्षादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्ततात्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम् गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयिताख्यसम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायाख्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतया धर्मावच्छिन्नत्वनियमोऽस्माकमभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थितस्य गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् । एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वनियमात् कोऽस्य गोत्वादेः शक्यांशे विषयतया सुवर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् दण्डस्थल एव व्यभिचारात् । मचैव कालोगौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोरपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रमाज्ञानस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालित्वेन तादृशमते प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः सम्यानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुसारेण । तन्मन्द विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वस्याद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्तिबोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात् यदाङ्गमण्डनाचार्याः "जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति तदपि तुच्छं व्यक्तिनिमाल्सतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्या स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घटएव । द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति । प्रमाकारास्तु गोत्वशक्तत्वेन

[illegible]

[illegible]

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति" । लक्षकलक्षणमुक्तं तत्रैव "यादृगर्थस्य सम्बन्धवशात् प्रक्रान्तं यद्भवेत् । तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृगर्थसम्बन्धवशात् यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृगर्थे लक्षकं यदि तादृगर्थे शक्तिशून्यं भवेत् । सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादावपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिता तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीताश्च तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति ते लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्ते तस्य तद्दुष्यत्वात् कथञ्चिन्नीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणाया सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपदत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचैवमस्तु शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्ते पटसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनो बोध कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्ते न हि तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्ते नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्ते समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोग समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये तान्नो समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम् । तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां वसेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकर्त्रादिबोधापत्तेश्च भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविद । घटपटाद्यनुकरणस्य डित्थडवित्थादिशब्दस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गौणशब्दादौ लक्षकमेव न ततोऽभिद्यते" । तस्य विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । "अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था निरूढाधुनिकादिका । लक्षणा विविधा ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा । काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिमत्त्व वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचित् लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य । काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तद्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौणगुणवृत्त्याख्याने यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वस्यैव प्रदर्शनस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ चैत्य स्वर्गेदित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गाया घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धं सम्बद्धीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्ध्यव्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सप्तम्यर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्यथाविशेष्यतानुपपत्तेः कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः" ।

[illegible]

[illegible]

प्रकारत्व समवायेनैवेत्यभिहित मार्गात"। लक्षकलक्षण सूक्त तत्रैव 'यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्। तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि। यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिता तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव। शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्ते तस्य तद्रूप्यत्वात् कथञ्चिन्नीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणाया सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्ते पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात्। ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्ते न हि तीरं गभीरं नापि गभीरपदम्। तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्ते नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्ते समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेर्लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्। न च गभीरायां नद्यामिति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम्। तदर्थविभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्न हि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः। घटपटाद्यनुकरणस्य कुकटादिशब्दस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव। गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशतावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोऽभिद्यते"। तस्य विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव। "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था निरूढाधुनिकादिका। लक्षणा विविधा ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचित् लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपसंग्रहो यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेव विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तर्हि भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षणायां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षणाया अननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ शैत्यं सृजेदित्यादौ शक्तेन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धं गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रसिद्धत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सप्तम्यर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यतानुपपत्ते कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुपपत्तेश्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"।

[illegible]

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव तयोक्तं पं० भू० । समासे शक्तिः नु भिन्नैव शक्तिः समुदायरूपत्वात् । बहूनां समा- धर्माणां तद्धर्मैरेव साध्यते । मञ्जूषाकारोऽत्र तत्रादिशब्दार्थो भाव आश्रित । चकारादिनिपातोऽस्य मञ्जूषायामुक्त- मम् । कर्तव्य ते न्यायमिव तत्तत्र तदिति स्थिति । अयमपि यदुक्तौ युक्तमनारम्भणा । कुम्भकारादिना- मत तत् कि शक्ति न कल्पते । समास इति इति- मान्योपमन्यवन् । "रथं पदार्थ" इत्यत्र पदसमुदाय- स्यापि प्रयोगे समासादि न भवति विग्रहवाक्याभिधान- शक्त सत् साधुरिति तदर्थस्य भाषायामभावात् । पदो- द्देश्यकविधित्वे तत्तद्विशेषमार्गस्यैव समगतत्वेनवानुपपत्ति पद्मस्यापि शक्तिकल्पनेन । विशिष्टशक्तस्योपकुर्वाणां मते दूषण- शक्तिसाधकमिवेत्याशयेनाह पङ्कजमण्डपादीति । पङ्कज- निकर्षेऽपि योगादेवोपस्थितौ तदापि समुदायशक्तिर्न सिध्येत् । न च पङ्कजपदमेवोपस्थितये वा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि प्रातिपदिकोपस्थितये तत्- कल्पनाप्रसङ्गात् । समुदायेन तयोरुपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि सा तुल्या । एव रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि द्विजा सकलो- पप्रयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पना इत्या- जातिविशेषस्याधिकारित्व मकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्त स्या- दिति भाव । साधकान्तरमाह बहूनामिति एतद्धर्माः विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धादयस्तेषां तद्धर्मैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयं भाव विशिष्टशक्त्यनाकारे राज- पुरुष इत्यत्र राजपुरुष इत्यत्रापि राजादिपदप्रत्यक्षच राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिप्रसङ्गात् । विभाषावचनस्य यथासंनियमनाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणा- नामिति" वचनाच्च विशेषणादन्यत्र विभाषावचनस्य समर्थेत्याशङ्क्य समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव स्वस्य । व्यपेक्षाविवक्षाया वाक्यस्य एकार्थीभावे समास- श्चेति तदा च एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेऽस्यापि विशिष्टशक्तौ राज पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्याय- सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षग्राह्य एतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽयमेकार्थीभावकृतो विशेष स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा भवता- दिरो, निष्कौशाम्बिगौरथो एतपटो गुडधाना केश- चूड सुवर्णालङ्कारो द्विदशा पञ्चपर्ण इत्यादावितरेतरयो- गादिकान्यमुक्तपूर्णमिश्रसङ्ख्यानिकारस्य प्रत्ययलोपो, धौ-

व्याख्यपीत्यर्थनिको मास्त इत्यतिगौरव स्यादिति । दूषणान्तरमाह । चकारादीति यादिना चकाराम इम- समासमात्रादिपाठोऽमां पुनौक्तानादम्ब पप्य । दूषणा- न्तरमाह । मञ्जुषुर्मीतिमन्नमिति । अयमाशय चित्र- गुरित्यत्र स्वाम्यादिपदशक्तिरनुभवसिद्धा । न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदकोपाम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्त- कर्तृत्वविशिष्टग्रामाद्विबोधोत्तर तत्सम्बन्धिप्राप्तोदकाया- सन्धुकत्वकर्मादिकर्तृत्वसम्बन्धाभावात् । प्राप्तेति धात्वर्थकर्तृ कर्तृत्वकर्म कर्मत्व तथाविधेति शेषादि समा- नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न- प्राप्तिकर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि- कार्थयोरभेदान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गापत्ते प्राप्तेधात्वर्थतया कर्तृता- सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवात् । तथा देशस्य सम्पतद्रूप कर्तृत्वसम्बन्धेन देवदत्तान्वयासम्भ वेनानन्वयापत्ते । प्राप्तोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तर तत्सम्बन्धोग्रामो लक्ष्यत इति चेत् प्राप्तेधात्वर्थ- तया प्रागुक्तकार प्रति विशेष्यताया असम्भवात् । प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थ सहार्थामिति व्युत्पत्तेः । प्राप्त- पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तत्राप्य नामार्थयोरभेदसम्बन्ध एतत्स- मेदान्वयापत्तेः । एवमूढरथ उपहृतपशु उद्धृतौदना स्थाल्यादिष्वप्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत हि रथकर्मक- वहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्य, ओदनकर्मको- द्धरणावधि स्थाल्याद्यधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्, अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृक- प्राप्तिकर्तृत्वविशिष्टे प्राप्तोदकपदस्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वा- ह इति भाव । बाधकान्तरमाह । अपश्चेति । अयं भाव चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुप- पद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्ते । गवादिशब्दस्य षष्ठ्यर्थकदेशत्वेन तत्र चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युप- स्थापययोरन्वयबोधोत्तर तादृगगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे पाठात् सम्बन्धएव विनि- गमक इति वाच्यम् ।\एवमपि प्राप्तोदक इतिविश इत्या- दावपत्यर्थकप्रत्ययोक्तौ विनिगमकाभावात् । यौगिकाना कर्ता- द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धापियोगात् । न च पदद्वये लक्ष- णेति नैयायिकोक्त युक्तम् बोधार्थप्रसङ्गात् । न च परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैकदा लक्षणा न द्वयो-

[illegible]

[illegible]

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वेन शक्तिरिति वै०भू० । समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः । व्यपेक्षावादिमतेऽपि युगपदनेकशक्तिकल्पना । समुदायशक्तिं विना तत् किं शक्तिं न कल्पते । समास इति इति मानोपन्यासः । 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र पदविधित्वादिष्यते समासादि न समर्थं विग्रहवाक्याभिधानशक्तं ननु साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्यादावभावात् । पदोद्देश्यकविधिस्तु तत्तद्विशेषणसमासाभेदसमानाधिकरणानां पदानामपि संनिधानेन । विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारे तु दूषणं परिहारकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज निरूढत्वादपि योगादेरुपस्थितौ तदापि समुदायशक्तिर्न सिध्येत् । न च पद्मत्वस्योपस्थितये वा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामिनो उपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । समुदायशक्त्योपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि वा तुल्यम् । एवं रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना समुदायशक्त्योगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पना जातिविशेषस्याधिकारित्वं सकलस्यापूर्वं कल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः । बाधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तिधर्माणां विशेषणानिवृत्त्यादियोगादयन्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमे राजपुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि ऋद्धादिविशेषणाद्यन्वय राजपदेन स्यात् तयोर्व्युत्पत्तिसत्त्वात् । विभाषावचनस्य एकार्थनियमवारणाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणानामिति" वचनात् विशेषणाद्यन्वय विभाषावचनञ्च लाघवेनैव समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेवैतत् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास इति व्यवस्थायाः प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेऽस्यापि विशिष्टशक्तौ राज पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भावः । अत एव व्यपेक्षापक्षमुक्त्वा यदेतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधाना केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयोगादिकान्तयुक्तपूर्वनिमित्तसङ्घातविकारसमूहप्रत्ययलोपो, वीप्सार्थोपस्थापकत्वे भाष्ये इत्यतिगौरवं स्यादिति । दूषणान्तरमाह । चकारादीति व्यादिना समस्तात् इम् गमकत्वादावितरेतरयोः पूर्वोक्तनाम वचनं । दूषणान्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशय चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्तकर्तृ भिन्नकर्त्तृकमित्यादिबोधोत्तर तत्राभिधानापत्तेः प्राप्तकर्तृकत्वाभिधानाभावात् । प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्य कर्त्तृकारके कर्मणि वा विधानात् उभयोरपि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः कर्त्तृकार्थस्य प्राप्तकर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयनियमभङ्गापत्ते प्राप्तधात्वर्थतया कर्त्तृत्वसम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवात् । तथाच देवदत्त प्राप्तकर्त्तृकग्रामाभिन्नोऽयमिति बोधस्य दुर्वारतया तदस्मत्पक्षे । उदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तर तत्राभिन्नो ग्राम इत्यत्र उभयं प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्मकारकं प्रति विशेष्यतया सम्भवात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तत्रापि नामार्थस्योदकेन समानाधिकरणेन तु । एवमूढरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक वहनकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मकोद्धरणावधिः सम्प्रदानमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मताविशिष्टे प्राप्तोदकपदस्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वाह इति भावः । बाधकान्तरमाह । व्यपदेश इति । अयं भाव चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्त्युपपद्यते । न च तत्र लक्षणा वा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्ते । गवादिगतत्वस्य स्वाम्यैकदेशत्वेन तत्र चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति गोरूप स्वाम्ययोरन्वयबोधोत्तर गोगतस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षणासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनिगमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्तोदक इत्यादौ पदद्वयेऽपि लक्षणायां विनिगमनाभावात् । यौगिकानां तात्पर्यकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधार्थासिद्धप्रसङ्गात् । न च परस्पर तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति च [illegible] वाच्यम् इत्यपि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] न स्यात् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति वाच्यम् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विभक्तौ नीलोत्पलमित्यादौ सर्वत्रान्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलं पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुलः शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पारिभाषिकीयाऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवात् अगत्यैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च राजपुरुष इत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् नान्त्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अत एव 'वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष' इत्यत्र न समस्तदृष्टेः प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये, "अद्भिः स्विष्टकृतं यजति" इत्यत्राप्यनुवादेन न विधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चारुणाधिकरणारम्भः । अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यत्रारुणत्वपदद्वयेतरयोरपि एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात् समासशक्तिर्मतो जैमिनीयैरप्यभ्युपेयेत्यन्यत्र विस्तरः" ।

आख्यात त्रि० आ+ख्या—कर्मणि क्त । कथिते । आख्यायतेऽनेन वा० करणे क्त । तिङ्रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश० "धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दोवाख्यातमुच्यते" इति । व्याख्यातं चैतत् तेनैव "धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्द आख्यातं तदेव च तिङ् इत्यर्थाल्लभ्यते तिङाख्यातयोः पर्यायत्वात् । पाककर्त्तेत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकं तृजादिकं न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य । चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया बोधकत्वमपि नामधातौ न स्वार्थस्य । चैत्रः पाचक इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु कर्त्तुरेव कृतो धर्मिग्राहकत्वात् अन्यथा पाचकश्चैत्र इत्यादिकमपि योग्यमेव प्रातिपदिकार्थयोः पाचकचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तदर्थकृतेश्चैत्रादावन्वयायोगाच्च । अथ पक्तुकाम इत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादि इव चिकीर्षत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिमित्तयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ्शक्यतावच्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैत्रो निश्वसितीत्यादितोऽपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः । तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तु करोमीतिप्रतीतिनियामकं साध्यत्वाख्यविषयताप्रभेदरूपं विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणसम्बन्धेन वा संसर्गमर्यादया भासते तथैव साक्षात्त्वादतो गत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । "तत्र निश्वासस्य मानसप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङ्शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचतीत्यत्र पाककृतिमानिति प्रतीतेः नहि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यतापाताच्च । निषिद्धनिपातमनु पुरुषः समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्यादिको न प्रयोगः न चैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादतो पचतीत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वात् अन्त्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकृतेः संसर्गत्वे लाघवाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तप्रकृत्यनुकूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः" । ईश्वरो जानातीच्छति रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वानामप्रतीतेः समवायित्वे, चैत्रो जानातीत्यादावयच्छेदकत्वे, बुद्धिरवगाहते घटोभासते इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङो निरूढलक्षणा । कृतित्वप्रकारकत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि तिङ् शक्तिरेव । कृत्यादिकस्त्वन्वयं प्रयत्नस्यैवावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीत्यादिको न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पयः पतति स्यन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङ्नुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वद्रवत्वादि येन कृतिशून्यशरीरेषु तेष्वपि तिङ् शक्तिरापाद्यते । घटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेश एव शतस्य स्वाया

[illegible]

[illegible]

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्म्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्त्तृकर्म्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव शुभ्रं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रत्वार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे साम्यमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यम् तत्र धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद्व्यापारमेव चाद्रियतेति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिन्नेष्टादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति यत्नाभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् शतृप्रसङ्गः एवमपि द्वितीयायादुर्व्वारत्वेन पश्य मृगं धावतीत्यादिवाक्येष्वसाधुत्वापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यत इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटोनश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयकोनाशानुकूलोव्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तोजानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयकोज्ञानेच्छाद्यनुकूलोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्ततः आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते सुब्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः" यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकसूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर॰ गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। "आख्यातोपयोगे" पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने "आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः" सा॰ द॰। "यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी॰ ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः" पा॰ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्" पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा॰ इत्थं भूतः कश्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्षे महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य मर्षणीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्ये सर्गविस्या

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रत्यासत्तिजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव शुभ्रः दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्ययोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यम् तत्र धात्वर्थं यत्प्राधान्याद्व्यापारमेव बोधयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः अस्तु अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न च आमवातजड़ीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि 'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रथमप्रसङ्गः। एवमपि द्वितीयायाः दुर्व्वारत्वेन पश्य मृगः इत्यादिवाक्यस्यैवासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दृशिकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादावनुरोधादिति दिक्। इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे आख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशधामयोसमवधानम्। अतएव तस्याः सत्त्वा नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते कृञ्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकस्थलं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकस्थले च आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर॰ गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। "आख्यातोपयोगे" पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने "आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः" सा॰द॰। "यथा देवः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी॰ ३प्रतिवचने च। "प्रश्नाख्यानयोः" पा॰ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्" पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा॰ इत्थं भूतः कश्चित् प्रकार प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदको धर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विष्णुमभि। ५काव्ये महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषेण वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं खण्डविभा

[illegible] ... स्थितेऽपि न [illegible] ...

[illegible]

[illegible] ... इति भावः” ।

[illegible]

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फल प्रति। तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव शुक्ल इष्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्त्वार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लब्धम् तत्र धात्वर्थे वर्त्तमानत्वान्वयसम्भवात् (?) प्राधान्याद्व्यापारमेव बोधयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः, अत्र अतीतभावनाके कर्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चाश्रयतजङ्गीकृतक्लेशस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चित्त्वेऽपि पुनरादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति शक्यमायात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वया प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दर्शनक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रसङ्ग एवमपि द्वितीयायादुर्वारत्वेन पश्य मृगः इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यस्य तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे चान्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्र एकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्र एकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसम्पादनम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भावित्वे नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्ततः आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते सुबभिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः" यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लडादेरेकवचनादीनां तत्तत्संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर॰ गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या–क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या–तृच्। उपदेशके। "आख्यातोपयोगे" पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या–भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने "आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः" सा॰ द॰। "यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी॰ ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः" पा॰ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्" पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा॰ इत्य भतः कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्त्या कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदको धर्म्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विष्णुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यलक्षणे यथा

वश्वयवाद्वेत्नवात् वक्ताया: महमादिवमानिम-
न्वितेऽपि न वक्ति यदार्था भ्रम शंका तदावत्तरोपेर्म
वक्तारेऽर्थापित्तमावात् ।
अत्र कश्चादिति वाक्यावयवाय । किञ्च वाक्य: शंका
न स्यात् प्रकारान्तरत्वसम्भवात् चैत्र यदति एकोन
चमीनादो वाक्यं चैत्र वाक्यमारे अविकृताचमनादि
अन्वयेन चैतादो मकारमात् चैत्र। यथा दशादिवोर्भ
तारे वर्णमालिका यस्तु न यत्नीमादौ मक्तकारे
वर्णमालिका संयुक्त वाक्यतात्पर्येण मानवं एव
वदिति वाक्यार्थज्ञ चेतिनाम्नोऽस्य तयोन तु मानार्थेऽपि
बाक्यर्थज्ञ । वर्णे वर्ण एव दशादिष्वीऽपि चौबद्धता
वाक्यत्वावधारणस्य नैव कविताभूतवा: अत्र
वाक्यादिषदज्ञ यदव क्यावधा स्वयंज्ञ वाक्यावयवं
चेदेवाभूताभाव तदान्तरैव अवश्यक्तात् इति भावमार ।
इदवत् वाक्यर्णमिवार्थस्य वाक्येन वक्तारे कोपका
वाक्य वाक्यतादृशभावसम्भव तथेत्यादेरिति न
दिना अदृष्टरूपे अवश्यायितद्भाव । न च प्रवाल एव
तिका वार्यवर्णवामाभावादिकरणविषय वाक्यनिमाद
क्रियाकरणवाह्वेऽपि इयमे यदवोऽविद्योधार्थे यदा
मीयते वाक्यादुपज्ञ वाक्यमात् क्रियावाचकवाक्य
वाचादिमार्थं वाचकमार्दिकत्व चैत्र अवधारण भावोऽर्थे
वाचात्वकावर्णेविनि चेत् किं वाक्यवादि क्रियावाम-
भावया संकर्षिमित्र तत्र न भवात् । यवीमादिद्वौ
वर्णवाचमादिदवुद्धिविनाकारक्षयेरिरादुपस्थिवात् । किञ्च
भावार्थेन वक्तादिवस्त्रेन यतावाक्यानो दशवति चार्थे
वार्थ यदवोविद्योधकस्य दशोमादिवस्त्रेन वाक्यस्य
वाक्य तत्र यत्नात् यत्र स्वदेशाभिवाचकता वाक्य-
आर्थाविदमावपदार्थाभावबोधकत्व न प्रयोगसम्भवात् ।
इतीन वक्तव्यती वाक्य वाक्यांशात् अदृष्टपूर्विर्भवा
वाक्येन वचादावस्थाभावे इति अवैविक्यैवाचावाह-
नवयवयवमीकति प्रभृत वक्तव्य वाक्य तो संयोगो-
पूर्वत्वविशद्धिमाीयोऽवैवाविना दशादिव्यीवाक्ये न
हि वाक्यभावयि क्रियार्थं प्रयाचावात् । यत्र
यदि वाक्य वर्णन्तरं वक्तादिना वर्णवाचकत्वभावो
इति निवधा अत्र वर्णे बैरात् यथा दशादिव
भावादो यत्र वाक्यवोरिति चेत् अवश्यात् प्रत्याभेदादो
वाक्यैन वर्णात्मीयवाक्यानि वक्तव्य वर्ण वाक्यवशा
भवात् । तथात् वर्ण विशेषोऽत्र वर्णत्यितौन यदा
वाक्यैव विवाचन वर्णविरिति तु अत्र विशेषण
वार्थवर्णमवधारणो वर्णेन वाक्यवयम् । तीन
यत न यत्पिवाद्दाति यत्र न दवती दशानि तथैव-
चैत वर्णमन्नहवाभावे यवाभावेन विवर्णप्रतीयमाना-
पेक्षलक्षितादिवि दोषविवक्षवसम्भवादेव दशदोवाक-
त्वेन वाक्य एव वर्णेन प्रवाचवादिरिव तथाहेर्ने-
वाचकयोर्भवता प्रथम प्रति अदृष्टभावात् इत्यं
विवर्णानिवचनावश्यकताबोधे । वाक्यिवान् चैत। यथो-
आदिवः यावादिवविवक्षेव अवर्णमेवेवादि चैतादेर
न्यवधानवृत्विवाद अविदित वर्णानि विवर्ण अविम-
नव वर्णवाच इयमाह प्रयाचात्व वक्तव्यात्व प्रत्य-
विति तु दिह यथा वस्तुतत्त्व इति वक्तव्या एव
वक्तव्यात्मोऽवैति यत्र एवमती वशुपपदवाक्यविरिकर
भाव् एवैवावर्निवाचकनवाशीयो वक्तव्योद्य कि-
क्रियाजनकोद वर्णने वक्तव्यां विरोधाभावाय ।
न च वर्ण इवावयवस्या यत्र विशेष्य न वक्तव्ये
विशेषवित्व यत्र भवाहुपपदसम्भवादको प्रकारवैव
चक्रेत्व प्रयोजनाभावादीर्यरैवाया वदर्थावविम-
विवदारमणा अन्न इवरवाद्यावीव्यमादे: विना
वाक्यं यत्रापवाती अवतीवधा यत्र रि इतलोपवाक्यो-
भावाप्रतिबन्धक । वर्णेन प्रदवदशादि यवयादिना
महाप्रमाणादुपलभ्यात् पदुपभावर्णविवद्ध दशाय न
इदवि भावज्ञ अत्र न यात्र प्रदवत पदे न यत्र
क्रियादिभावकारक वाचाविकल्पेन वर्णादिवद्धिविदोष
यदाइवायनमवा विवक्ष विवक्षात वदयज्ञिमान प्रभा-
वार्थ न वर्णवक्षविशेषं अवधारणावयवमात् प्रभृ
वाचिवादिवाचाविचीर्णित: यत्र यत्नेन भवहाभव ।
इतीन इवयवयत् बोधार्थेर्भुविषयावार्थ वाक्यस्य
इति शब्दा" ।
वाक्याकाङ्क्ष भावर्णादो विशेष्य वर्णस्य इति ह के-
चायदया। वचाद न ह दा । वक्तव्यारयोर्भवतीती
ह विना वाक्या: । वर्णे प्रमाण आकाराविवर्णेषु निरोध
यत्" इति । अत्र वाक्यावात् 'दल रि अत्र न वर्णेन
च" वा प्रमाणां यथादिव वर्णेरि वर्णेन न विद
वक्तिरिति वाचे अत्र आकाराराया: वर्णं प्रमा-
णात् वर्णेति वक्तव्यारदवतो: विशेष्योर्वेव-
नैयोव्यामावात् अवधवक्षवाभावर्णेव विवर्णेन एवं
वाक्याभावत्वात् । पदार्थ विवक्ष वाक्ये विवक्षादि

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ-कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयो-र्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक-बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्य-कारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थ-संख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारक-बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव मुखं दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्रिययोः आख्यातार्थानन्वयादितरा-विशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणो-राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कान्तस्तु व्या-पारे विशेषणम्। तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधि-काराद्धातोरिति लभ्यम् तच्च धात्वर्थं प्राधान्याद्व्या-पारमेव बोधयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः प्रश्न अतीतभावनाके कर्त्तरि पच-तीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्य-तीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न च आमवातजड़ीकृतकलेवरस्यो-त्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्न-ख्यानानादप्रयोगात्। किञ्चिच्छेदादिनावगतौ चायमुत्ति-ष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्ट-त्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि ‘भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामा-नीति” निरुक्तोक्ते भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधक-भाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समप्रभेदान्वया-त्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो-धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीया-पत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रथमप्र-सङ्गः। एवमपि द्वितीयायादुर्वारत्वेन पश्य मृग इत्यादिवा-क्यस्याप्रमाणत्वापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्या-हार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दृशिकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर-णीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप-स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्य-कारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्ज-न्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदा-न्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानु-कूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्व-विशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्याः सत्त्वात् नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविन्नि नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ग्रा-मेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः उ चान्यत आश्रयतयैवेति रीत्योह्यम्”। एवञ्च वैयाकरणमते तृन्भि-न्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्ते यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापक-सूत्रं नास्ति तथापि लड़ादेरेकवचनादीनां तत्तत् संख्या-शक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेश गत तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” मयूर-व्यंसकादिगणसूत्रम् तत्र चाख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययग्र-हणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। “आख्यातो-पयोगे” पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृ-त्तकथने “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” सा॰ द॰। ‘यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदा पूरिताः” वेणी॰ ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः” पा॰ “विभाषाख्यानप-रिप्रश्नयोरिञ्” पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। “तद-शेत्यम्भूताख्यानेत्यादि” पा॰ इत्थं प्रत: कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदको धर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विष्णुमभि। ५आर्ष-महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं वर्णयित्वा

महीयर्सोनाक्षरवे निवेशनात् वा इ "आकाश सर्वोपाधिवर्जता [illegible] इ" [illegible] "अविकार्यं इव। सर्वो [illegible]" यथा भारते [illegible]। [illegible] [illegible] आकाश+अवार्य [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] भारतादौ। "आकाशं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" मा न। [illegible] [illegible] "[illegible]" भाद।

आकाशमयी स्त्री आकाशमयी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति" [illegible] [illegible]।

आकाशायन इ आ+काश—अन्। [illegible] [illegible]। [illegible] "आकाशायनैः [illegible] [illegible] २[illegible] त्रि।

आकाशायिका स्त्री आ+काश [illegible] आकाशायिका [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] आकाशायिका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २[illegible] [illegible]।

आकाशायिन् त्रि आ+काश—णिनि। १[illegible]। २[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]

आगत त्रि आ+गम—क्त। १आगते [illegible] २[illegible] च। "[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। ३आग-[illegible] न "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

आगति स्त्री आ+गम—क्तिन्। १आगमने "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २प्राप्तौ च [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] २.९। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

आगम(मा) [illegible] आ+गम—[illegible] [illegible] [illegible]। आग-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

आगमनाय त्रि आ+गम—[illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २[illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

आगन्तु इ आ+गम—तुन्। १[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। २[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ३आग-[illegible] त्रि। [illegible] [illegible]। [illegible]।

आगन्तुक त्रि आगन्तु [illegible] [illegible] [illegible]—क। [illegible] [illegible]। "आगन्तुके [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

आगम इ आ+गम—अच्। १आगते २प्राप्तौ ३उत्पत्तौ च [illegible] [illegible] [illegible]!" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ४[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]। ५[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

पूर्व्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः। स पुनरागमादभ्यधिक आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम्। विना पूर्व्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम्। “आगमोऽभ्यधिको भोगादिति”च स्मार्त्तकालविषयम्। अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्यागमाभावनिश्चयसम्भवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम्। अस्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम्। एतदेव स्पष्टीकृतं हारीतेन। “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता”। स्मार्त्तश्च कालो वर्षशतपर्य्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः। अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति। अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति। स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम्। अतएव “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि। चौरदण्डेन तम्पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”रित्युक्तम्। न चानागमन्तु यो भुङ्क्त इत्येकवचननिर्द्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् नचैतदिष्यते “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति” नारदस्मरणात्। तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे “अनागमन्तु योभुङ्क्त इत्येतद्द्रष्टव्यम् यदपि “अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः। न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति”। पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम्। तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम्। त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः तथा सति “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यत” इति स्मृतिविरोधः। “अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्त्तुं न शक्यं किम्पुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात्। यच्चोक्तम्। “यद्विनागममत्यन्तम्भुक्तं पूर्व्वैस्त्रिभिर्भवेत्। न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेत्यत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम्। न पुनरागमस्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम्। ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम्। तथाहि। यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रमाणान्तरेण नागमोऽवगतः कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणम्। उच्यते। प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमयति। अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमलं मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्व्वमनवद्यम्। आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम्। आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह। “आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो”या० यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति। अयमभिसन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम्। परस्वत्वापादानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा। स्वीकारस्त्रिविधोमानसो वाचिकः कायिकश्चेति। तत्र मानसो ममेदमिति सङ्कल्परूपः। वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्यवहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः। कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्य्यते “दद्यात् कृष्णाजिनं मुखे गां पुच्छे करिणङ्करे। केशरेषु तथैवाश्वन्दासीं शिरसि दापयेदिति”। आश्वलायनोऽप्याह। “अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिस्पृशेत् प्राणिनं कन्यां चेति”। तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते। क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम्। अन्यथा दानक्रियायाः सम्पूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलस्यागमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात्। एतच्च द्वयोः पूर्व्वापरकालापरिज्ञाने। पूर्वापरकालज्ञाने तु विशुद्धोऽपि पूर्व्वकालागम एव बलीयानिति। अथ वा “लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृत”मित्युक्तम्। एतेषां समवाये कुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत इदमुपतिष्ठते। “आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विनापूर्व्वक्रमागतात्। आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” इति अयमर्थः। आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावितस्यागमो भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्व्वक्रमागताद्भोगाद्विना। स पुनः पूर्व्वक्रमागतो भोगस्तुर्य्ये पुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादागमात् स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति। एतदेव

[illegible]

रुद्रयामले तु मत श्रीवासुदेवस्येति पाठ क्लीबत्वेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधी न हि देवा प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानत । पञ्चवर्णैर्भवेद्दीक्षा ह्यागमोक्ता शृणु प्रिये । । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्ट लभेन्नर " तन्त्रसारे यामलम्" प्रमाणात् तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्य तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्मवासनारूपपाशबद्धान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाज संसारपार गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वर वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश। तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु अनुच्छिन्नानामप्यर्थस्य दुर्मेधसामिदानीन्तनादीनां दुरधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्राप्रवर्त्तमानानां क्रमशो विलुप्तेषु श्रौतधर्मेषु कथङ्कारं सदाचार स्यादित्यालोच्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहित सन् तत्तद्ग्रन्थान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकाण्डार्थो जैमिनिना मन्त्रादिभिश्च सम्यक्तया व्याहृत उपासनाकाण्डार्थ स्वयं शिवमूर्त्या तन्त्रशास्त्र, नारदादिमूर्त्या च पञ्चरात्रादिक विधाय विवृत ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्येति विवेक । ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वत प्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषा प्रामाण्य तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेदएव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपसनादिसत्त्वात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्य स्मृति वाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतो. स्मृतिकर्त्तॄणामिव आगमकर्त्तु शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्व रागद्वेषादिरहितशिवसत्त्वात् । तत्र कर्मकाण्डार्थे सर्वेषाम् अपर्युदस्तानामधिकार मुमुक्षोरपि सत्त्वशुद्धिपर्यन्त चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्मणा कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुते "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रममोक्ष फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकार श्रुतौ तपसेति निर्देशात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-मिति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्येश्वरस्योपासनाभिधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्यानपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिण । उपासकाना सिद्ध्यर्थे ब्रह्मणो रूपकल्पना" इत्युक्ते । कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदैकाग्र्यवत वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेद । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवोभूत्वा देव यजेत्" इत्युक्ते भूतशुद्ध्यादिना आत्मान शोधयित्वा उपास्यदेवेनैकीभूतमात्मान ध्यात्वैवोपासन कार्य्यम् "अथ योऽन्या देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात् तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्मसु सावित्रजन्मरूपोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिण "मां हि पार्थ । व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु पापयोनय । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीताया भगवदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र "पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शित यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषा निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामल वाममाश्रितम् । एवविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धानीति निर्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णय । वस्तुत: "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेवसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" सर्वस्त्रीगमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि ग्राह्यता । अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

नारदेन चरोक्त "नादौ तु चारकस्याय नभो [illegible] वायवः । [illegible] वा विरमतीति [illegible] [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] । "चापवद् [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] किन्तु न [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । तत्र [illegible] नापि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] । तत्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] । "चापवद् [illegible] । न [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" वा [illegible] [illegible] तथा [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धाम [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible]" [illegible] । न च [illegible] । [illegible] च "[illegible]" "[illegible] [illegible]" न वा । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । ८ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । भा० १२, ११ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

धा+मन्–[illegible] [illegible] मनिन् । १ [illegible] "[illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] ११ [illegible] [illegible]

रहस्यामले तु मत्स्योपास्यदेवस्येति पाठः कौर्म्मेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः। न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥ पञ्चवर्णैर्भवेद्दीक्षा ह्यागमोक्ता शृणु प्रिये। या कृत्वा कलिकालेऽपि सर्व्वाभीष्टं लभेन्नरः" तन्त्रसारे यामलम्" भगवद्वाक्यात् तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्म्मवासनारूपपापबन्धान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्म्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश। तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्म्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु अर्त्थ्यमानानामस्माकं दुर्म्मेधसामिदानीन्तनानां दुरधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्रासमर्थमानानां क्रमशो विलुप्तेषु श्रौतधर्म्मेषु कथमुद्धारः स्यादित्याकलय्य कारुण्यलेशेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहितः सन् तत्तद्ग्रन्थान् प्रणीतवान्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थो जैमिना मन्वादिभिश्च स्पष्टतया व्याख्यातः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं शिवमूर्त्त्या तन्त्रशास्त्रं, नारदादिमूर्त्त्या च पञ्चरात्रादिकं विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्त्येति विवेकः। ततश्च धर्म्मे वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषां प्रामाण्यं तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेदएव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृतिवाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्त्तॄणामिव आगमकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यवत् रागद्वेषादिदोषवत्त्वात्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थे सर्व्वेषामपर्य्युदस्तानामधिकारः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मणां कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुतेः "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च। ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्म्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रमशो मुक्तिः फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्व्वेषामधिकारः श्रुतौ तथैवेति निर्द्देशात् "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्व्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्यैव ब्रह्मोपासनाभिधानाच्च। उपासना च मानसी क्रिया ध्यानपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्यैव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" इत्युक्तेः। कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव। तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या। ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्म्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदेकाग्रत्वे वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेदः। तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्ये "देवो भूत्वा देवं यजेत्" इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा उपास्यदेवैकीभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्य्यम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्। तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्रजन्मरूपोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम्। तत्र दीक्षायाञ्च सर्व्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीतायां भगवदुपासने सर्व्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात्। अत्र पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च। श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धानीति निर्द्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः। वस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेव्यसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" सर्व्वस्त्रीगमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि व्याहतता। अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

[illegible]

[illegible]

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट्। १ किञ्चिद्दूरादभिमुखविधानकनकक्रियायामागतौ। "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्ज्जनमन्त्र। २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा०। ३उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्याः" गीता। [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप्।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्ध। शास्त्रालोचनाजनितपरिणतज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद्-तृच् ६त०। स्त्रियां ङीप्। आगमाभिज्ञे।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद्-णिनि ६त०। आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादाचार्य्ये पु०।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविनाशशीले "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।" गीता।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण मार्ज्जिमात्रेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्या आ+वृत-अपादाने घञ्। हस्तिकाल्यां (बिछाति) क्षुपभेदे।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ्। आगमप्राप्ते।

आगमित त्रि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त। अधीते ज्ञाते २पठिते। प्रेरणे णिच् क्त। यापिते ३प्रापिते च।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादीनामुपसंख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्व। भविष्यदागमने आगमगमी" सि०कौ०। "यद्वागामिक्रियासुल्यकालव्याप्त्यन्तरावयत्" कात्या०सू०। "आगामिवर्त्तमानाकांक्षाया निशि पक्षिणी" अमर स्त्रियां ङीप्। "आगामिनीं जगदिरे जनता सखीनाम्" माघ।

आगर पु० आगोर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गृ-आधारे अप्। अमावास्याया तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथात्वम्। "षट्स्वष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमा। अमावास्याष्टमांशे च तत्र किल भवेदणुः" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म करोति मर्य्यादायामव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख। गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे। गोपालकश्च द्विविध दिवाभाल गो प्रचारणे नियुक्त। दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च। "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्रभेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभाग। तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति।

आगस् न० "इण आगः अपराधे" उणा० इण्-असुन् आगादेश। १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि। नागो न विद्यते। वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति उज्ज्वलदत्तीये। "सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया" माघ. "धन्वभृद्भ्यागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु। "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां" सा०द० अपराधश्च सदसद्व्यवहारे च स्खलनम्। अपराधशब्दो २२२पृ० विवृति आगस्कर्त्ता आगस्कारी। २पापे ३दण्डे च।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप। दक्षिणस्यां दिशि। [अगस्त्यहितकारके।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोप।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोप। अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्ण" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमृक्षम्" सू०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तग"। स्वकीयक्रान्तिविभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्य शैस्तारात्मक अगस्त्य मिथुनान्तग कर्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथ। एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्य गर्गा० यञ्। २आगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण्। ३तद्गोत्रापत्ये प स्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण्। १अतलस्पर्शे २दुरधिगमे च। [न्तुकशब्दार्थे च।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि०वृद्धि। १अतिथौ २आग-

आगामुक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-णिच्-ण्वुल्। भविष्यद्बोधके। "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी"। [कामन्दकी ५।

आगामिन् त्रि० आगमिष्यत्। —१आगन्तुके २भविष्यत्।

आगामुक त्रि० आ+गम-उकञ्। आगमनशीले। "सुग्रीवसूर्जितमित्रं सर्वायागामुकान् हृतम्" भट्टि।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगच्छन्ति अत्र-अण् उप०स०। गृहे भवने।

आगारगोधिका स्त्री ७त०। गृहगोधिकायाम्(टिकटिकि)।

आगारधूम पु०आगार गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

नद्यो निषिद्धस्थाने न दोष इत्यर्थम्। दुष्कालादन्यत्र तदभावाच्च दुष्कालपर्यन्तं प्राणिनोऽध्येतव्यमिति दुष्कर त्वेन दुष्करं सकलमेव अन्यानिति दानिकादिकाविहायी तस्मात् न कथमपि। यत्र कतिपु शास्त्रप्रतिपादनार्थ पाठविचारो सम्भवति तथापि पूर्वपूर्वापरयो धर्माधर्म इदं चाप् माकृतस्य निषेधः। तस्मात् वर्णं एतान् वाचे वा निवृत्तेषु। देवादू दक्षिणे वाने पश्यामें निषेधेत्। धर्मस्य तु धाम्न धाम धाम्न धाराव। नेष्टस्य वादिकं पूर्वं नविनयं तु धामनम्। धाम्न यत्र सर्वं वीर्य वाचे वा निवृत्तेषु। धार्मिकोऽर्थं वाक्ये वर्णेना नैव बोधनम् इति न द्विजातीनामाचरणम् निषेधेन बोधनस्य इत्यभिधीयते न तत्राप्यते। "मीमांसा इव मीमा नविनोपदर्शिते। तस्मात न इव मीमा प्रवर्तने न स्थिते इति तस्मात् वचनस्य निरस्तं निषि तस्मादिति।"निषेधस्य इति निषादो यो निषिः यो निषेध" इत्य तु तदर्थानाम निषिद्धनिषेधादिभावानां इति वचनवस्तुवाचकत्वेन दोषाभाव इति इत्यनुसन्धानम्। "अर्थ प्राणाः प्रधानस्य प्राणयोगात्वेव दानम् प्राणयो वचनानेन प्राणस्यार्थं पोष्यते" इत्युपपादनम्। अतएव वाचिका तु "वाचा निषिद्धं यत्र यत्र तत्र क्रिया इव"। धार्मिकोऽर्थं वाक्ये धाम वा निवृत्तेषु" इत्यनयो अपवादिकाविषये निषिद्धः सर्वं वस्तुभावयोर्निषिद्धयोरपि वाक्यार्थेनां दाना दिवं न अविधित्वं दिवाम् दिवम् वचनार्थं वाच्यम् वाचं न दीयताम् इति वचना दिवानामविद्यायाश्चोदनस्य विभागात्। तदपि दिवादिविषयमिति प्रकारात् "वाच सर्वदा यस्मै यस्य वाचं दुह्यते। वाचेन वंशकं तत्र वाचावाच्यनामवर्णिति" इत्यादयोऽर्थाः। वाचेन वचनस्य वाच्यत्वाभिधेयत्वा। यद्यपि न शुचिविधा निषद्धे वाक्यविषये वचनादनयोर्यायनवार्यवचन विभागम् तथापि वाक्यवाचकत्वाभ्यां न वचनाद् वचित्वस्याद् यत्र वेदानादनायोयाय प्रथम न विष वाक्य वर्ति वाचक वाक्युक्तिच इति"वा न सर्वो वचीव निषिद्धमेवस्मादिन इतिन पूजनाद पद्युक्त दोषाभावेति। "यतो कर्मदोषोऽपि योषितां च प्रति- योषिद। धर्मे तु इत्योक्ता वचनाभावात् धर्माभावस्य तु सर्वादरम् दानादिवाक्यार्थेन यौतादियोग्य वचनाभावादि धाराणां धर्मापिता

दिवाकरत्वाद् "यथा योषितामपि वेदाः वक्तव्याः। यादिवं धातव नर्हं वेद पूर्णानि- धम्। धातुराम धातुरव यथाप्यपि वचनाः यत्ने तु "यत्र देवि प्रसादाद धारयापि यथाक्रमम्। देवी धारणेन प्रोक्तं प्राप्तिमपि। यतं हि यद्येष यर्थ धातुपरादिषम् यतु यत्र दिवसे दानस्य धारणम् न योषाप्राप्त न निषिद्ध धर्म वेदादिवाक्य धारणम्। तथापि यो योषितानां नैव न निषिद्धे। यो न यथार्थद्वयं वेदादिदर्शितादि धाम्" इत्यर्थविचारणात् यत्र वेदादिविहिते न यर्वैतादितिषिद्धादिति इत्येवम् शास्त्रविचारेण धारय दर्शिता। "श्रुतिवत: सर्वविधानार्थविशेषत्वात् यथेष योषितां प्राप्यार्थपाद्वेष्टं धातुराम धार्यत्वं यत्नं देवानामवितृप्ता वेदत्वात् वर्तितुं धन- धार्यविधारणात् इति च। तत्र वृत्तयोगस्य निषे यतो नीतृदेवतादिनां नीतवर्योऽपि निषेधादिवर्णो- योऽपवर्गेण तदुपायस्य धारणविधानानुसारात् यतेन न योषावाचनस्य यतेन योषादिवाद प्राप्तायं वचनोऽयोगवचादिषु वेदादिषु न यथिवारः। वेदादिषु न वाचयति तु यद्दर्शनस्य वचनोक्तु धा सर्वयोगविचार न धारणादिनामात् प्राप्तुं यत्नवाद प्रोक्तुवादिन वचनस्यद्वायविषयोनिगदात् धारणस्याव तु यतोऽन्यविचारः दिवानामवचनस्यादव यथा- वाचोऽन्यविषयादि इति निषेधः। तद्वचनम् "यदिव प्रण- वेद देवानां न प्रसादं यम्। धारणस्य धर्मेषु इव धारणेन न। वदनमवधार्य वाक्यनीतयद्दिना दर्शनविचार्योऽपि वाक्यं यदिदोषि इति वाक्यमेतान् तस्मादनुदानम्। यदिदं यदिवचनं प्रमाणं इव निवा- योषाद प्रमाद् वदितमादिषु। यत्र यतस्य निषिद्ध दर्शनोविषयत्योर्विषयं धाम ।१।वचनेऽन्यदर्शने याचित- वर्णेनानार्थेन निषिद्धम्। "यत्र यत्रापि पूर्वा यत्रापादयो दिवाद्"वा दा। वाक्यादि सर्वविषयादयदनस्य धा यदति वचादि वेदादौ व। १२वावायद्ये सर्वविभावात् यथावृत्ते यत्र दद यथाद्यो यत्नेऽपि "वाचनादेवीय वचोवादस्यवोतिदा" वाचयावाचयादि यदाप्य अनुपूर्वीसूत्रानुरूपत्वेन यज्ञानं"। "वाचयवाचयावि यम्" इति न वदिता। वाचया वाचूदया" "वाचया वचिदयावाचूदयोऽपि न वा दा

आगमन न० आ+गम–भावे ल्युट्। १ कस्मिंश्चिद्देशावधिक-विभागजनकक्रियायामागतौ। "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्जनमन्त्रः। २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा०। ३उ-त्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता। [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप्।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः। शास्त्रालो-चनाजनितपरिणतज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद्–तृच् ६त०। स्त्रियां ङीप्। आगमाभिज्ञे।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद्–णिनि ६त०। १ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौडपादा-चार्य्ये पु०।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य इनि स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविनाशशीले "आगमा-पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।" गीता।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्याः आ+वृत–अपादाने घञ्। वृश्चिकाख्या (बिछाति) क्षुपभेदे।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ्। आगमप्राप्ते।

आगमित त्रि० आ+गम–स्वार्थे–णिच्–क्त। अधीते ज्ञाते २पठिते। प्रेरणे णिच् क्त। ज्ञापिते ३प्रापिते च।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम–भविष्यति णिनि गम्यादीना-मुपसङ्ख्यानमित्युक्तेः वा ह्रस्वः। भविष्यदागमने "आगमी" सि०कौ०। "यद्यागामिक्रियासुख्यकालव्याप्यन्तरावयत्" कात्या०स्रू०। "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप्। "आगामिनीं जरद्विरे जनता सङ्कुलाम्" माघ।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गॄ–आधारे अप्। अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-त्वम्। "पर्द्धयामं यामे च क्षीणो भवति चन्द्रमा। अमावा-स्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणु" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादाया-मव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख। गो प्रत्यर्पणपर्य्य-न्तकर्मकरे गोपालकभेदे। गोपालकश्च द्विविधः दिवामात्रे गो प्रचारणे नियुक्तः। दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च। "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षे-मेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः। तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति।

आगस् न० "इण आगः अपराधे" उणा० इण्–असुन् आगादेशः। १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि। नागो न विद्यते। यदन्यो सर्पसर्पेति किं नाशिङ्कसि मामिति" उद्भटदत्तीये। "सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया" माघः। "अभ्यस्तमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु। "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः" सा०द०। अपराधश्च कर्त्तव्याकरणः स्खलनम्। अपराधशब्दो २२२पृ० विवृतिः आगस्कर्त्ता आगस्कारी। २पापे ३दुःखे च।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः। दक्षिणस्यां दिशि। [अगस्त्यहितकारके।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोपः।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः। अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरि-वावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमत्रम्" सू०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः"। स्वकीयक्रान्ति विभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्या अंशैः तारात्मकः अगस्त्य मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थित" रङ्गनाथः। एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ्। २अगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण्। ३तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण्। १अतलस्पर्शे २दुरधि-गमे च। [न्तकशब्दार्थे च।

आगान्तु पु० आ+गम–तुन् नि० वृद्धिः। १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम–णिच्–ण्वुल्। भविष्यदावेदके। "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी"। [कालकर्त्तरि च।

आगामिन् त्रि० आगमिवत्। —१आगन्तुके २भविष्यत्-

आगामुक त्रि० आ+गम–उकञ्। आगमनशीले। "सुग्रीव-स्त्वाजिम मित्रं सर्व्वानागामुकान् कृतम्" भट्टि।

आगार न० अग–कुटिलायां गतौ घञ् आगस्तस्मिन् ऋ–अण् उप०स०। गृहे भवने।

आगारगोधिका स्त्री ७त०। गृहगोधिकायाम्(टिकटिकि)।

आगारधूम पु०आगार गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

कतो विशिष्टत्वादो न दोष इत्यलम्। तुलाधारवत्ते वक्ष्यमाणक तुलाधारवस्तुप्रवेशेऽपीत्यतो तुला लेन तदर्थं प्रमाणम् अन्यमितिरविशिष्टविषयो नवत्वात् न चमत्का। अन्य कश्चित् शास्त्रत्वाद्भाव भावविकारो भवति यथापि मृदादिवाच्यो यथावत् न दैवं भाव माहात्म्य निवेश। अन्यार्थ तथा भावे च निरूपम्। दैवाद्दर्शिते भावे पक्षाणां निवेश्येत्। भवान्न तु भाग भाव भाग यथावत्। यथाक्रम भाविते एवं कल्पितम् तु भावत्वम्। भाग भव गतो वीरं भावे वा निरूपणम्। नार्थिकोऽर्थं बोध वर्णेनाम्बे भीमतस्तु इति न हि भागोत्पत्तिवत्त्वाय विशेषेण भोक्तव्य पदार्थमिति न प्रमाणे। "भीता-भीता इव भीता प्रविशोपरतोऽपि। भवान न पुनः भीता इत्यर्थेन स्थिते इति सम्यक्त्वादवीचिवत् निर्दि कल्पकार।" "निर्देशाको यदि निरपेक्षो भी निषि को निषेध" इत्य वृद्धर्थकवाक्य निविभिन्नेभाविभावके अपि भरतकाव्यात्मकेन दोषाभाव इति तृतीयव्याख्यान। "भर शाखा प्रकरणे माहात्म्योपासनेषु तथाम् भाषयो अनुदानेन माहात्म्येन दीयते" इत्यनुबन्धकम्। भवत भावितर तु "भवत्रे विधिर्न भव भव भव हिता इव। नार्थिकोऽर्थं भावे भावे वा निरूपणेन" इत्यनुक्तो अनुत्तरितविभागे विदित एवं भानुभावगोनिर्दिष्टोऽपि भावभावितो हाता दिवं न भाविनिर्दिष्टं दैवात् निपुण् चमत्कार्यं भावम् भावं दीयमानम् इति वक्ष्या दैवभावविदर्थसंशोधनक निवारणात्। एतदपि द्वितीयार्थविचारणिति प्रकार "भाव्य वर्षा भव भव भावं तुष्येते। भावेन भेदं भव भवनात्मकत्वभावविति" तृतीयार्थः। भावेन भव भवेत् भावत्वाभिधेयः। अदृष्टि न भाविनिर्दिष्ट निवर्तते भावविधिविहितो भवनरवशाभाव्यवत्त्वावबोधक निवारणम् यथापि भावप्रसवमुक्तात्मा न भव भावादर्शविभावकत्वाद् भवविशेषाभ्यवसायक प्रकाश न विद्व भावव वस्तु भावन भावकृतिन दर्शितः च वर्णा भवोक्त निर्दिष्टविशेषणावि इति भूतात्म वहन दोषाभावमिति। भवे भूतादिव्योपलब्धेऽपि तथा नुनि-भोदिता। शब्दे तु शब्दोक्तः भवभावबन्धक इत्यावश्यकं तु प्रवेशकम् दोषाविरोधाभाव न भीवादिवर्णेन भवाचरणात्मिन प्रदत्तां प्रत्यभिधा दिशन्तन्यायात् "भवाद भोगमाभावितं वैभव वर्णितुत्वात्। भावितं भावुक भावं वैरस पूर्णभावभवम्। भावदेवत्व भावुक यथाभावेन भवेत भव तु "अथ दैवि प्रकारादि भावनादि यथाक्रम। देशे भावनामात्रेण पतितं भावितमपि। भवं हि भवतोऽप्य भवं भावुकतादिकम्" यद्वा इत्य दिवस्ये दायवत् तावकम न बोधकाभाव न विविधम् अपि वैतादिवर्णनाम पाश्चात्य। "भवापि बोधे बोधावीनां भेदेन न विरमति। बीजं वा भवार्थविवृतः। वैवादिकविभावि भवम्" एवं वैविध्यविभावनात् भाव वैवादिकविभवे न-वर्णेनार्थविभाविनीति वर्णितम् स्वभावनिवारिय भावतः दर्शितः। "परिभावः भावितोऽपि भावनावशतनयाय। प्रवेश भीतविशेषं भावुकनक्षत्रभावेन" भावराम भावत इत्यर्थं वैभावभाविनाम्। वैदवाद् यद्यपि भव-भावविवृत्तिलाभ इति च। अथ तदाभावकानां विवे-चको भीतदैवविमर्शी भीतत्वाभिधेयो वादिरर्थो-भोदर्शनेन तत्राभावाय प्रायविचारणवच्यात् भीमेन च भीतत्वाभवतया अथेव भीतादिकारक भावार्थं भवतोऽपि भवविवृतविधे वैतादिवद न भविकारः। वैदिकवद न भावनावर्णेन तु भद्रार्थत्व भवोक्तपूर्वा-भावत्वभाविकारः। न भवार्थविचारात् प्रायश भवभाव भोक्तृवादिव तत्त्वभाव्यसाक्षिभावनिवेशात् भवभावत्व तु भवोऽनभिधानः। द्विभावावयवभावस्य भवभा-भवभेदाभिधानदर्शिनिवेश। तत्कारक भविष्य प्रवर-वैव दैवानां च भवार्थवत्। भावदैव वर्णेन तु भवत्वेन च। भवार्थभावनार्थ भावजीवननिव भाविनिर्वर्णेषु भावत्व प्रतिरोधितु इति भावभवेषु भवतश्चेत्तथा। भवत भविष्य भवत्वं इव निभा-योगार्थं इत्याव् वादिभावविषयो। अथ पुनस्तः निविभ भवोऽपि भवतीषितम्" भाव ११भावेऽत्यन्तभावि भविन-भवेनार्थं निर्दिष्टम्।" भव तत्र भवित भूयो भवनानाभवो दिवाद्" भा दा। भावपदि भवितव्यताभवत्व च भवति भवति भवार्थं च। ११भवत्वोत्ते भवितव्यतावादे भवाभवे भव भव भवार्थे भवत्वे भावत्वादिभवमी भवावाभावयोगिति" भावत्वाभावति भवत्व भवनुभीतिभावानुपपत्तेन भवाव" । "भावत्वाभावदि भव" इति च वर्णिता। "भावता भावयुक्ता" "भावता भवितव्यताभावनीति न भा त

आगमन न० आ+गम–भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्वैयावधिक-विभाजनकक्रियायामागतौ । "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्ज्जनमन्त्र । २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा० । ३उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता । [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप् ।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्ध । शास्त्रालोचनाजनितपारिपाक्यज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु ।

आगमवेत्तृ त्रि० आगम वेत्ति विद–तृच् ६त० स्त्रियां ङीप् । आगमाभिज्ञे ।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद–णिनि ६त० । आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादाचार्य्ये पु० ।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।" गीता ।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममार्गेण प्राप्तिमार्गेण आवर्त्तते कलुषयमस्याः आ+वृत–अपादाने घञ् । छर्द्दिकाख्या (विछाति) क्षुपभेदे ।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ् । आगमप्राप्ते ।

आगमित त्रि० आ+गम–स्वार्थे–णिच्–क्त । अधीते ज्ञाते २पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते ३प्रापिते च ।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम–भविष्यति णिनि गम्यादौनासुपपस्थानमित्युक्ते वा ह्रस्व । भविष्यदागमने आगमगर्मा" सि०कौ० । "यद्वागामिक्रिमासुल्यकालस्याभ्यन्तरात्ववत्" काला०स्ट० "आगामिवर्त्तमानार्हयुक्ताया निशि पक्षिणी" अमर स्त्रियां ङीप् । "आगामिनी जर्टाक्लिरे जनता सद्गुणाम्" माघ ।

आगर पु० आगोर्य्यते उद्गमितमारभ्यते चन्द्रमा यत्र आ+गॄ–आधारे अप् । अमावास्याया तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गमितमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथात्वम् । "षड्विंशत्तमाये च क्षीणो भवति चन्द्रमा । अमावास्याष्टमाये च तत्र किल भवेदपु" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्त कर्म्म करोति मर्य्यादायामव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख । गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविध दिवापाल गो प्रचारणे नियुक्त । दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च । "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभाग । तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्य कृतवेतन" इति ।

आगस् न० "इण आगु अपराधे" उणा० इण–असुन् आगादेश । १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि ! नागो न विद्यते । यदन्यो यदिदमिति किं मालिकापि मामिति" उज्ज्वलदत्तोये । "सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया" माघ. । "धन्यस्यमागस्कृतमस्तु शर्म्मि" रघु । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभुणाम्" सा०द० अपराधश्च स्वरूतन्तव्यकर्म्मणः स्खलनम् । अपराधशब्दे २२२४० विवृति आगस्कर्त्ता आगस्कारी । २पापे ३दण्डे च ।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप । दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यकृतकारके ।

आगस्तीय त्रि० अगस्त्ये हितम् छण् यलोप ।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानकक्षम्" सू०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः" । स्वकीयक्रान्ति विभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्या भैस्ताराात्मक अगस्त्य मिथुनान्तग कर्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथः । एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्य गर्गा० यञ् । २अगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप ।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १अतलस्पर्शे २दुरधिगमे च । [लुकमस्त्यार्थे च ।

आगान्तु पु० आ+गम–तुन् नि०वृद्धि । १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम–णिच्–ण्वुल् । भविष्यद्वोधके । "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी" । [कालदर्शी च ।

आगामिन् त्रि० आगमिवत् । — १आगन्तुके २भविष्यत्

आगामुक त्रि० आ+गम–उकञ् । आगमनशीले । "सुग्रीवस्वार्जित मित्र सर्व्वाभ्यागामुकान् कृतम्" भट्टि ।

आगार न० अग–कुटिलायां गतौ घञ् आगमृच्छति ऋ–अण् उप०स० । गृहे भवने ।

आगारगोधिका स्त्री ७त० । गृहगोधिकायाम् (टिकटिकि) ।

आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

भूत+क्विप्-आच। (अश्व) । अवभूते । कृत अग्रहतिथूरे च

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "अथ मनसागुर् वाचमनेन" श्रुतिः । [अमरः ।

आगुरण न आ+गुर्-ल्युट् । उद्यमे च ईष आगूर

आगू स्त्री आ+गम-क्विप् "न च यथा दीनाम् वधो जनान्तरे प्रतिज्ञायाम् । उज्ज्वलदत्तः ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर्-क्त । उद्यते । कर्मे क्त । उद्यते च ।

आगूर्त त्रि आ+गुर्-क्त "गर्भ आहिता वा त्रि भैरे जनातार" । उद्यते । भावे क्त । उद्यमे च ।

आगूर्तिन् त्रि आगूर्तमनेन दत्तं इनि । उद्यमे "आगूर्ती वा एष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" श्रुतिः ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च द्व० आनङ् अग्नापूषणौ देवते अस्य अण् हविरादि वा भेद । अग्नापूषदेवताके पुरोडाशे । "आग्नापौष्णमेकादशकपालम्" शत० ।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च आनङ् अग्नाविष्णू देवते अस्य अण् हविरादि पशुर्वा एकादशकपाले पुरोडाशे च नास्ति भेदत्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके पुरोडाशे । अत्र "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्" श्रुतिः च यत भा । आग्नावैष्णव एकादशकपाल ११ २ अग्नाविष्णुभ्यां निर्मितं चरुम् । आग्नावैष्णवसक्तौ च ।

आग्निक त्रि अग्नेरिदं अण् ठन् । अग्निसम्बन्धिनि । "अग्न्याधेयमन्वाधि कृत्वा यथाविधि" मनु० ११।१। तिथ आग्निका अग्नेरिदमाग्निकं अतः एवं कर्म श्रुतिः । [इत्यविवादेऽपाठो ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+ढक् दत्ता इव । अग्नि

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्यं वा अण् । अग्निपदे । दीयमाने २कार्ये वा व्याधौ ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुच्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ देवते अस्य अण् हविरादि पशुर्वा अण् । अग्ना मरुद्देवताके । अग्निमारुते । पुरोडाशे च ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च द्व० ईत् अग्नीवरुणौ देवते अस्य अण् हविरादि पशुर्वा अण् । अग्नी वरुणदेवताके पुरोडाशे ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । आग्निवेश्यायनौ बहुवचनम् । आग्निवेश्यौ कृत्वा स्त्रियां डीप् ।

बहोष । आग्निवेशी बहुलोपत्वमंश्चित्याम् ।

आग्निमथि पुंस्त्री अग्निमथ गोत्रस्य अपत्यं इञ् । अग्न्यत्ये एते गोत्रे अण् । आग्निमथीव गोत्रे पुंस्त्री आग्निमथी च यथा च । अग्निमथीनि बहुवचने ।

आग्निष्टोमिक त्रि अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा ठक् । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानो ग्रन्थः अण् । अग्निष्टोमव्याख्याने ग्रन्थे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः ग्रन्थः अण् । अग्निष्टोमयज्ञाङ्गाने ग्रन्थे । स्त्रियां ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे अग्नीध् तस्य शरणम् "अग्नीध शरणे रञ् भञ्च" वार्त्ति० रञ् भत्वात् न पदत्वम् । अग्नीधो यज्ञस्थाने अग्निस्थापनस्थाने । २ ऋत्विग्भेदे पुंसि । अग्निं इन्धे इ-अच् च पृषोदरादित्वात् अग्नीध् अग्नीध इव स्वार्थे अण् । इति मेदि० । प्रियव्रत पुत्र भेदे च । "विष्णुपुराणे" च १।१। आग्नीध+स्वार्थे अण् । स्वार्थे रञ्च्युक्तौ च त्रियाः पुंस अग्निधो यज्ञाख्यानी स्त्री । आर्त्वे अण् च आग्नीध्रीय । अग्नीध्रसमाये आग्नीध्रीयमन्वेष्टाम् । सदस्य भा । आग्नीध्रवर्णाये त्रि । आग्नीध्रीय सदर्थे विभोति श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्याचार्यपत्नी यत् । अग्निस्थापन-प्रायायाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् अग्नी देवते अस्य अण् "वैश्य सरते" इति वा ओषधादिदर्शनात् इत्वाभावात् अग्नेन्द्रदेवताके पुरोडाशे स्त्रियां ङीप् । न वा आग्नेन्द्रपुरोडाशौ वा श्रुतिः ।

आग्नेय त्रि अग्नेरिदम् अग्निर्देवता वास्य ढक् । अग्नि-सम्बन्धिनि २पुरोडाशे "आग्नेय एव पुरोडाशो भवति यत्र उक्त-अग्निसम्बन्धिनि च एवम्बिधानेत्र च तत्र अग्नि-देवताकत्वमाचाराम् "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेति" श्रुतिः । अग्निना सह इत्यं च । आग्नेयं देवताक यज्ञे अग्निर्देवत अग्न्याधानेत्र अग्निसम्बन्धि सिद्धि । अग्निदेवत्ये तिथौ च्छ पथा कृत्तिकायाम् यथा "अग्नि वनस्पति सौरी आग्नेयोऽदिक्याग्नेयी" । दिगीशानुक्ते आग्नेयोदिगुदिए आग्नेयता श्री । दिशां प्रदिशस्यात्र दिगीशास्थिता । प्रमाणम् । "१ श्लोक" मथ सर्वदिक्प्रायाणम् पथान्त्य । अग्निदेव यस्मै दिग्" ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य वह्नीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम्। अग्नये हितम् ठक्। जठरानलादिदीप्तिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ वह्न्याग्निमर्दके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणापथवर्त्तिनर्म्मदाकिञ्चिन्म्न्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्त तत्र हि अग्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहित तत्कामेऽथ ब्राह्मणोद्भूत तत्साहाय्यार्थं तस्यैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहन। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहन। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह। बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्व्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ। भयादग्नेर्म्महाराज। तत प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन् नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहन। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेश प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर। देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भव। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्र पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत। न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम्। सहदेवं नृणां देवः सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य। जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२ अग्नुप्रापसमे मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्त ढक्। १५ अग्निभक्ते आग्नेयो वै ब्राह्मणो दैवतया" श्रुतिः। अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भव अग्निनादृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नित आगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "भस्म भौमं तथा तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ठञ्। २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जतुप्रभृतौ त्रि० "विप्राणोऽस्य यथागर्भं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्। कृतं हि भवनमाग्नेयमिदं मेध्यं परन्तप।" "प्रदीप्तं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

गूर+पिच्–घञ् । (भा) । अङ्गुरी । अत अपगतिमूर्च्छ

आगुर् स्त्री आ+गुर–क्विप् । प्रतिज्ञायाम् “अत्र मध्यमागुर

अध्वर्युरेव पठति । [अमरः ।

आगुरण न आ+गुर–ल्युट् । अर्थे च इव आगूः

आगूः स्त्री आ+गुर–क्विप् “च न प्रभारीनाम् वक्ती

अनादेशः प्रतिज्ञायाम् । अनुष्टुभम् ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर–क्त । १उद्यते । धौते च २उद्यते च ।

आगूर्त त्रि आ+गुर–क्त “स्वर्णमार्द्रा पा वि मेरे

ननामार” १उद्यते । धौते च । २उद्यते च ।

आगूर्तिन् त्रि आगूर्तमनेन इष्टं पूर्व । अमोघे “आगूर्ती

वा एष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते” श्रुतिः ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निः पूषा च ते देवते अस्य अग्नापूषाणौ

ते देवते अस्य अण् विकारः वा चेत् । अग्नापूषदेवताके

चर्वादौ । “आग्नापौष्णं चरुमनेन” कात्या० १५,९।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निः विष्णुश्च ते देवते अग्नाविष्णू ते

देवते अस्य इदम् हविरादि अण् वा इष्टकाद्वे “चित्रा

न भवति मैत्रम् । अग्नाविष्णुदेवताके चर्वादौ । “अथ

दीक्षते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति”

“एकादशकपालः पुरोडाशो भवति”

इति च शत० ब्रा० । “आग्नावैष्णवं पैष्टकमाग्नेयम्” कात्या०

१५,९ अग्नाविष्णुदेवती विष्णुदेवते विष्णु अण् ।

अग्नावैष्णवमहत्त्व ३अग्नावे २विष्णवे च ।

आग्निक त्रि अग्नये इदम् ठञ् । आग्निककविधि । “अग्न-

योऽपभुक्तानि तान्यग्निकाननुविधीत” कात्या०

१६,१। दिश ज्यालाः यज्ञोऽग्न्याधिके भवति अग्न

हुत भवति । [दर्शपौर्णमासे ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+ढक् स्त्रीयां वक्ता पुत्र । अग्नि

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्ये वा अण् वा अण् ।

अग्निपदे १दीयमाने २कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुतश्च ते आग्नेय अग्नामरुतौ

ते देवते अस्य अण् हविरादि इष्टको वा इत् । अग्ना

मरुद्देवताके २अग्नामरुतोः हविरादौ च ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च ते देवते अग्नीवरुणौ ते

देवते अस्य अण् हविरादि इष्टको वा इत् । अग्नी

वरुणौ देव हविरादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य अपत्यम् यञ् । अग्नि

वेशापत्ये १ऋषिभेदे गोत्रे च पैलेयाद्यपत्यम् ।

अग्नि इति इत्यादि वा अण् च देवे । स्त्रियां

ङीप् । आग्निवेश्यो मुनिर्गोत्रकर्तृत्वात् ।

आग्निशर्मि पुंस्त्री अग्निशर्मणोऽपत्यं गोत्रे अत इञ् पक्षे

अपत्य यत्र योगेन मत्रा इञ् । अग्निशर्मायण गोत्रे ।

स्त्री आग्निशर्मीणः मद्धा च । अग्निशर्मि वधूरे त्रि

आग्निहोत्रिक त्रि अग्निहोत्रं प्रयोजनमस्य ठञ् । अग्निहोत्र

प्रयोजनके वा वस् । ३अग्निहोत्राय हितमस्य ठक् ३उपचार

नामक पक्षमध्यो च । अग्निहोत्रम्पत्य मात्राम

पात्रे इत्यत्र । अग्निहोत्रद्रव्यमात्रार्थे २उष्णे ३पिष्टे

धी च भेदे । [अग्निहोत्रहविष्यानम् ।

आग्निहौत्रिकी स्त्री अग्निहोत्रस्य दक्षिणा इत्र ठीष ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे अर्थे यत्र क्विप् अग्नीध् “अग्नीधः

शरणे रञ् भश्च” पाणि० रञ् भत्वञ्च । अग्नीधो

यज्ञस्थलस्य स्थाने अवस्थानात् १आग्नीध्रे त्रि

वि वी । अग्नि द्यावति ४–यस्य च पुमदहस्त्यर्थे

आर्षे चद् इति वा । अग्नि भवति निज । अत मेरि

प्रधिम गौतम एव विशालीरीत्य च २१९।।

अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । ३यज्ञाङ्गस्थाने स्त्रियां गौर

अग्नि । ब्रह्मणायनो यते । कार्ये भवा च आग्न

ध्रीयः । अग्नित्वाने आह्वनीया अग्नीध्रयज्ञाय

यति । आग्नीध्रदेवम् स्थान च । आग्नीध्रसर्वे

त्रि । आग्नीध्रीय स्थान विनीति श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानवर्त्तिन ग्राम । अग्निसाध्य

आधानाद्य ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च ते आग्नेय ते देवते अस्य अण्

“वैश्वम धरम्” इति वा नोत्तरपदवृद्धि इत्याग्नेन्द्र

मेन्द्र । अग्नेन्द्रदेवताके चर्वादौ हविरादौ च । सा

वा अग्निऽनुद्वागो वा श्रुतिः ।

आग्नेय त्रि अग्नि दिश् अग्निर्देवता अस्य ढक् । अग्नीषो-

मयोः । “आग्नेय वा इदं पुरोडाशो भवति यद वा

२अग्निदेवताके च ३अग्निसम्बन्धे च । तस्य चौर-

हैमलाभसम्बन्धम् “आग्नेयमग्निदेवत्यमिति” श्रुतिः ।

अग्निना मैत्र इत्यर्थे अत । आग्नेय हितकारम्

इत्यर्थे अग्निनिन महान्तमग्नो अग्नित्वाभावे

तिरति इत्यादि विप्रो यो रमा भृत्

वरा “पाप पुरस्तात् चौरी स्त्रेऽपि तिरश्चाउपि ।

जि देवलस्यौ चौर्य यस्योदर स्त्रौ । तथा

अविनाशीनां तिरो भाव भवति” । “ क्वचित्

स्वीकृतमात्रात् भवान । अग्निर्व्रत त्रि ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थाग्निसरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम्। अग्नये हितम् ढक्। जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ चव्याग्निवर्द्धके अनुमतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणापथमध्यनर्म्मदाकिष्किन्ध्यादिदेशसमीपस्थः माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि अग्निः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहितः तादृक्कन्यामुद्वाह्य तत्साहाय्यार्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह!। बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ!। भयादग्नेर्म्महाराज! ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक!। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो!। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ! महासत्त्व! जातवेदः! सुरेश्वर!। देवानां मुखमग्ने! त्वं सत्येन विपुनीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसम्भवः। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन्! प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने! प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन!। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत!। न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम्। सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य! जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम!। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा चामाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेरियं ढक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव षट् स्नानानि प्रचक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढञ्। २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जठरादौ त्रि० "जिह्माणोऽस्य यथाग्नस्य सर्पिर्जतुविमिश्रितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप!।" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

गुर्+क्विप्-अच् । (अच्) । अङ्गीकृतौ । [illegible]

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "अथ [illegible] [illegible] यजति । [अथर्वम् ।

आगुरण न आ+गुर्-ल्युट् । उद्यमे [illegible]

आगूः स्त्री आ+गम-क्विप् "स च [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिज्ञायाम् । मधुपुष्पम् ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर्-क्त । १उद्यते । [illegible] २उद्यमे च ।

आगूर्त त्रि आ+गुर्-क्त "[illegible] वा त्रि [illegible] [illegible] १उद्यते । [illegible] । २उद्यमे च ।

आगूर्तिन् त्रि आगूर्त्तमनेन इति इनि । [illegible] "आगूर्ती वा एष [illegible] [illegible] [illegible] श्रुतिः ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च द्वन्द्व [illegible] [illegible] द्वे देवते [illegible] [illegible] वा मेत् । [illegible] [illegible] । "आग्नापौष्णं [illegible]" [illegible] ११.५

आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च द्वन्द्व [illegible] द्वे देवते [illegible] [illegible] "[illegible] वा [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । "अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति च तत्र [illegible] । "आग्नावैष्णवं [illegible]" [illegible] १६.१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

आग्निक त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १६.२। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+ढक् [illegible] । [illegible]

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्यं वा [illegible] [illegible] । [illegible] १दीयमाने २कार्ये वा [illegible] ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुच्च द्व० [illegible] [illegible] [illegible] देवते [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च द्व० [illegible] [illegible] ते [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आग्निवेश्य पु० अग्निवेशस्य [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । आग्निवेश्यो [illegible] ।

आग्निशर्मि पु० स्त्री अग्निशर्मणोऽपत्यं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । आग्निशर्मायण [illegible] स्त्री आग्निशर्मी [illegible] च । [illegible] [illegible]

आग्निहोत्रिक त्रि अग्निहोत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [अग्निहोत्रादिभ्यः ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] २ [illegible] [illegible] त्रि [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] २१६।१। आग्नीध्र+स्वार्थे अञ् । [illegible] [illegible] [illegible] आग्नीध्रो [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "आग्नीध्रीय [illegible] [illegible]" श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च द्वन्द्व० [illegible] [illegible] देवते [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति वा [illegible] [illegible] मेत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

आग्नेय त्रि अग्निर्देवता अस्य ढक् । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्बीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम्। अग्नये हितम् ढक्। जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ सप्ताग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः दक्षिणापथवर्त्तिशतदक्षिण्याख्यदेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि भगवान् नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः तां कामेऽथ दाम्पत्येन तत्साहाय्यार्थं तस्यां पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह। बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं भरतर्षभ। भयादग्नेर्महाराज। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर। देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत। न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम्। सहदेवं नृणां देव सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्तः ढक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवं अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक्। २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जतुप्रभृतौ त्रि० "प्रमाणोऽस्य वसागन्धसर्पिर्जतुविमिश्रितम्। जतु हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप!" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

गुर+णिच्–अच् । (घञ्) । अवगूर्णि । उद्यतिगूर्णे च
आगुर् स्त्री आ+गुर्–क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "आगु सम्यगागुर
स्तपस्याय भूमि । [अमरः ।
आगुरण न आ+गुर–ल्युट् । उद्यमे इ इ न आगूर
आगू स्त्री आ+गम–क्विप् "य च यथावीयाम् अधीये
आपादेष प्रतिज्ञायाम् । मधुसूदनम् ।
आगूर्ण त्रि आ+गुर–क्त । उद्यते । दत्ते च २ उद्यते च ।
आगूर्त त्रि आ+गुर–क्त "नवगर्तमार्दिता या त्रि पैरे
तत्कालात उद्यते । दत्ते च । २ उद्यते च ।
आगूर्तिन् त्रि आगूर्तमनेन इष्टा इनि । तस्योदाने "आगूर्ती
या इन भवति यो इर्मीतपापानां मध्ये भूमि ।
आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च इ आपन्न अग्नापूषणौ
तौ देवते अस्य चरु हविरादि वा भेद । अग्नापूषणेवादि
इतिहासे । "आग्नापौष्ण एकादशेन" शाखा १६.४।
आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च इ आपन्न अग्नाविष्णू तौ
देवते अस्य चरु हविरादि पुरो"दा एकादशे स्त्री
न"दाचि वैष्णवम् । अग्नाविष्णुदेवतादि इतिहासे । "अथ
योगुतो आग्नावैष्णवमेकादशकपालं हरोऽदाम निर्वपति
"एकादशाग्नावैष्ण एकादशकपालं इतिवाचो भवति
इति च तत्र श्रा । "आग्नावैष्णव एकादशकपालः शाखा
११.२ अग्नाविष्णुबन्धी निर्दोषे कल विद्यमा अण् ।
आग्नावैष्णवचरुपुरुषे एकदाने २ अवहृते च ।
आग्निक त्रि अग्नये इद मा ठञ् । अग्निसम्बन्धिनि । "सम-
दाग्नीपूपसकानि कृत्वा यज्ञाग्निमाशुविधिवत् च मा
१९.८। "त्रिय आप्तता अग्निसेपेक्ष्यासिकी भवति सर्व-
दता भूमि । [इतरविशालदेवादे ।
आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+अपत्यार्थे दकञ् ढक् । अग्नि
आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्ये वा अन् वा अण् ।
अग्निपदसे १ दीयमाने २ कार्ये वा पदार्थे ।
आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुत् च आपन्न अग्नामरुतौ
तौ देवते अस्य चरु हविरादि पुरो"दा अण् । अग्ना
मरुदेवताके १ कर्मोपेकल्पने २ इतिहासे च ।
आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुण इ देव अग्नीवरुणौ तौ
देवते अस्य चरु हविरादि पुरो"दा अण् । अग्नी
वरुणदेवताके इतिहासे ।
आग्निवेश्म पुंस्त्री अग्निवेश्मस्य गोत्रापत्यम् गर्गा यञ् ।
इहोप्यम इतोऽधिकृत वैरम्य वैयेसहकारणम् ।
अग्निवेश्म एवायम्' वा आय न दे० स्त्रियां

ङप् ईवेत्या । आग्निवेश्मी बहुवीनप्रतिज्ञायाम् ।
आग्निशर्मि पुंस्त्री अग्निशर्म्मणो गोत्रापत्यम् बाह्वा० इञ् ।
बहुत्व तत्र योग पश्च । आग्निशर्म्मायणः । स्त्रियां इ
ङी आग्निशर्म्मी वा ष्फ च । अग्निशर्म्मीय बहुत्वे त्रि
आग्निष्टोमिक इ अग्निष्टोम अत पैति बहुविधार
अपत्यवदोऽति वा ठञ् । १ अग्निष्टोमयाजिनि ज्योतिष्टोम-
यागपत्यवाचके च । अग्निष्टोमयज्ञ आश्रम
पत्या का । अग्निष्टोमसम्बन्धाचारे १ पत्नी २ स्त्रियी
ङी ङीप् । [अग्निष्टोमपदविद्यमान ।
आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।
आग्नीध्र न अग्निमिन्ध अग्नीत् तस्य शरणम् "अग्नीत्
शरणे रण्भम् वाचि रण् अन्यार्थ अण् । अग्नीधो
यत्रपातस्य स्थाने अपगारात् २ आग्नीध्रे स्त्रियां
त्रि पौ । अग्नि स्वरपति इ–धृत व धूमवतीय
कार्ये अण् इति वा । आग्नीध्रे यज्ञपात्रे त्रियं । प्रति गीर
प्रतित पीत्स वस विद्याग्नीध्राय" च ५.१९.१ ।
अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । १ अग्नीध्रसार्थे त्रियां ङीप्
अग्नीध्रो यदासाधनपरी स्त्री । स्वार्थे ममा च आग्नी-
ध्रीय । अग्निस्तादे "आग्नेन्द्रादा अग्नीध्रीयपात्रमपि
भूमि आग्नीध्रदेशम् इस्मात् च । आग्नीध्रमपत्रि
त्रि । आग्नीध्रीय सकलं विनीति भूमि ।
आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्याधर्म्मिणि अण् । अग्निस्थापनादि-
पात्राणाम् ।
आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च इ आपन्न तौ देवते अस्य चरु
पिण्डस्य मन्त्रे" इति वा नोमानरहित इवागारे
येन् । अग्नेन्द्रदेवतादि इतिहासे स्त्रियां ङीप् । सा
दा आग्नेन्द्रस्थाली वा भूमि ।
आग्नेय त्रि अग्न रिदम् अग्निदेवता वाक्य ढक् । अग्नि-
हावि । इतिहासे "आग्नेय इरोडाशो भवति स्म सा
१ अग्निसम्बन्धिनि च २ अग्निदेवताके च तत्र अग्नि-
देवताकस्याग्नेयम् "आग्नेयमष्टाकपालनिर्वपेत् श्रुति ।
अग्निना योग इत्यर्थे ढक् । आग्नेयं दैवतमिन्द्र
यजमे अग्नियोऽहं नवाहवत्यं अग्निइत्यादे
विधिः । अग्नेर्दिर् दिशि स्त्री अग्ना दशम्यामा
यथा "अग्नि प्रजापति सौरी वर्षोऽपि निर्ऋतिरपि ।
विगोपायोऽपि पवोऽहरि वायोदेशा दशी । दिशा
प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात् । "१ अग्न" शब्द
आग्नेयतानात् ममानम् । अग्निर्देवतया तिथि ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम् । अग्नये हितम् ठक् । जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ वह्न्याग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः दक्षिणापथसन्निकृष्टकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि वह्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः तान्तु कमेऽथ तामूढ्वा तत्साहाय्यार्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० “तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः । नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः । यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते । ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् । तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा । प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप । प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः । प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना । तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह । बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल । एवमग्निर्व्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे । स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत । वर्ज्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं भरतर्षभ । भयादग्नेर्म्महाराज । ततः प्रभृति सर्व्वदा । सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः । उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते । मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ! । पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहन । वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ! । स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् । अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे । पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व ! जातवेद ! सुरेश्वर ! । देवानां मुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपुनीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि । नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् । एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया । तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने ! प्रयच्छ मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ! । एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत । न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः । तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् । सहदेवं नृणां देवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ! । यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप” १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री “आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः । “देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्ताः ठक् । १५ अग्निभक्ते “आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया” श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवं अग्निना दृष्टं सामेति वा ठक् । १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० “मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते” इति विभक्ते “आग्नेयं भस्मना स्नानमिति” पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्वके १९ स्नाने न० । “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति” मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ठक् । २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जतुघृतादौ त्रि० “जिघ्राणोऽयं वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप !” “यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्”

इति च ना भा च ।११ भाष्य । २२ भाष्य इत्थम्
भावने वो २२भाष्यविवेके च च । अत भावम दृष्ट ।
भावितत्वादिके २३ भोदमेरे नै च भद्रादिभाविता
भवायत्वात्। भौतिकपदः भवतो वदी भव
इतिवः। विभाविता भद्रविता विभ्रमोमभवता।
भावयो विविधः इत्यो भव भोभ्रोऽर्थितेश्च।
भद्रोत्रो इत्युक्ति भवदः भवदश्च। । भवात्म
भावमत्र भवदुत्कोप भद्यो । भीव भविभवादीत
भवाद्युवन्। भव। । इते भद्रभिभवभवदर्थ भविव
च । शैवेयनोभ इत्यर्था दोषा। विभाविविभवा । "भ
भावो देवताया इद् इत्यात। २८भावारेवताभेवाबी
भावे । [भव्यापानहर्षभावात् ।
भास्वाधाविनो को भव्यावान भवत इविता इत्थ ।
भावभोजनित इ भवदीत्यं विवाद दीनतीय इत्य ।
विवदत् भवदोभवदाभवत्रादो विमवेरे । (भवदावी) ।
भावय वि भवे भवर्य बोधर्म भवार्देर्न भवता
इ शुवदीवः भवता । भवाभवविविवे भावितवर्थमे
भवनते भवभवारः भावत भवोत्कनो दर्शितो भवा
"भावनर्य श्रीतिभावाभावतानात् ।। भव भाव भादवि
जीवनभवात् । भवा भवत भवः भावयापयवेभ
भवेद२। भवि विदेवा भावयनो भन भवेत्भापवन वि
भवत इति भवित्रोबो वै भावाइविता भवा भवता
भावभान्१। भवि वा विना भवेयुः। इविञ् दाम ३ ।
भर्मेवा भवे । भावाविको बीजवराद । भीव । भावो
भवीभुवो भा वै भावानि दिवि भा इविवाविज्ञानादे
वाचा विवः भवस्था भवे भावी भवोरेवानिवदेवत्
प्रभावतवे भा भव भवादि भर्ह्व विवे भवत भव-
वे भवभवावाचार। भवात भवे भवेत देवावता-
भवेव भवर्य भवि वा । च भो भवीया विभाविव च
भवो भा दिवदे वं भवभद इति भावाभाव भ विभाव
वेदावो विप्राय भवं भवीभवादि भर्मानि इवि ।
च वे भवो दोषवदुष भवीदाद्वा भ इवि भावभाव
इत्येदिः । इतेव भवितो भवात् भर्य भवोदनी।११।
भव श्रीतिवदावा भावे विदावी।२। भवीभ्रुवाक्षितादवी
भा विव देवा भी ते भवि इत भावावी भावाहविते।२।
भावा वै भावितिभावे भवन्तेव भवनो देवभनो
विवे देवाय भावद वे वे च भवादिव भी भविपावा
भवी यो इविती च भ भवुमे विवादभवभोविदिति।३।

भवे भावर्य भवर्ण तेन भर्वेवा भद्राभवभम् । भवन
दिन भवो हुवर्णं भवभवः । इवाभावाबो इभवो
भवद्वरे भवभिभवदाभात् भावयवं भाव भव भवभावि-
भव । श्रीविनवत भवभिभावो श्रीवोयां भावभ-
भावनार्थम् । तेन भावयोरवा श्रीवाभवभवेम भवदि ।
भावाभवभवः भवद्विभावी श्रीविभावात्-भवाभावो विव
इति भावर्थमि।भव भवभिमवं इभावीवात् भाव
भवभाविता । भवावभूवेभाविभवतो भवित्वेवायोग
विदा विभ्रोवो च भाव् भवा तेनां इभावां भवाव
विभवेन भावभावरभिवोग भवान्भीवात्। भव
भाव भावनो भावयवं इभवेत् । भवितोभवभव
भावोवादिविभवनावापभभेभाविताभिवोम इभाव-
भवो च तेव इति भवनो । भवभव श्रीवाभवनादि
भवितव्यं भव भवेत भविवेबावेवदः। भवाभवनावित्रि
भवति भदापनवेन भवेत । भवेन भवादिव श्रीवा-
भवभव भवभाव भव्यो भवति । इतीव भवे भवा
भवनविदित । भवात्मभवेन भवेवेति इतितेवापभवभ
भौवा इत्याभीविदवभवने । भवितोभविभोवावो भेवर
विवेभोविभुवते । वो श्रीविभावाभवभावावभवत्
भावविता भवा। भवता भवेभावरभिवोभ भवभात् ।
इति प्रभवभव भदवभवेभवभवनभवभ इति इतेवाय
भवभभावभोभवते। भवदावभवभ विभा भवेत् भविता
तेवि विभव ८। भवाभो भव्योभावविदेवभवभवे भो
दायो विभव भवति इविदेव भाव इविर्वे भवेवावि
भव्यीभाविविदेभेवो भवभव । भावाभावभवं इदां
भोभवदाभवभवादि । भावो भवो भव भावावर्त
इवभाइव । इविभावाभावावीव इवाभाइा । विभाव-
भव् भेवे भावविवि भवा भवति । इव विभावं भवति
विभावभवत् भवेत भविव इति विभविदेवे भविभव
प्रापभावद्८ । भविमावभावभवभ विभार्व भविन् देवे
भावभव भवं भविभवेत देवं विभव च भावाभवभ
विभावभत् । । इतेन विभावेन भर्वेभव भवं भविव
भवेत् भवात् भवदेवु । भवाभवं भवभोभवर्वेत् ।
भव्योभवभव भौविभिदेवि भव्योभवे भावभावत् ।
भवाभवभाव भवभावभव इभवि भव्योभवभवभोविव
भर भवविभते । भविभेविभवोभभवेवे भावावां भवो-
भाव् इवाव भ भावभाव, इभावि भावभावं भवभ-
भवभत्।। । भवाभवद श्रीवाभां भवावां भावभवेदिव

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथम पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो सहवचन तयोर्धाय्ये विराजौ च भवत । “इतरत् पौर्णमासं तन्त्र वैराजम्” इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराजग्रहण विकल्पेन द्वयमस्तोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता भवन्ति । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ । “इन्द्राग्न्यो सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याइष्टि”१४ । “य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नाग्नमर्यात्”श्रुति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्यादीनि अवश्य कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । “इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम भागोदेवाग्नयस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याग्नयने वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले “व्रीह्याग्रयणानन्तर यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तर प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति”कर्कः । “शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै” मनुव्याख्याया पूर्व्वार्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च” कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् “वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानाग्रहायणप्रपाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत”मित्यादीन्युद्दिश्य “अथवासोर्वैव परीक्ष्यां त्यज इहत्याक्तवियुत इज्यसितयोन्युनामासे तथा” मुहू०चि० उक्ते । “सोमयोगादिकर्माणि व्याख्यानि सु मंविज्ञुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्य्यास्यादिकाम्यहृग्रपि”म्ट०परि०उक्ते ।‘मासे वा यदि इह शुक्रे वास्य गते गुरौ । मलमासइवेतानि वर्ज्जयेत्”इहगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे “वलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह” नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । “आग्रहायण्या ऊर्द्ध तिस्ष्वेवाष्टकासु”स्मृति । “कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे” सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्व तथोक्तम् सू०सि० “नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्व्वान्तयोगत” इति “पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थ अत एव “कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वय द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम्” सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्या कार्त्तिको मृगार्द्राभ्या मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(णि)णिक न० आग्रहायण्या देयमृण वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागोनियत दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे० गोत्रापत्ये १अग्नेऽयन । शस्यस्याग्रस्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया नभस्वत” माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां “रथाङ्गिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने ‘गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक’ माघः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २आघातके त्रि० । “यत्राघाटा कर्कर्य्य संवदन्ति” श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके “आघाटिभिरिव धावयन्” ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आस्फालने ३ताड़ने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त ’ मेघ० । ‘अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्ज्जितैरावतागजा ” कुमा० । “मूलाघात स उच्यते” सुश्रुत । आघाते घञ् । ४वधस्थाने । “आघात नीयमानस्य वध्यस्येव” ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन-स्वार्थे णिच्—आधारे

इति भभा चा च ।११ आभा । २१ अन्य होत्र आश्वे त्री २२आपस्तिम्बे च च । तत्र आपः तद् । अभिज्ञानिके २३बोडमेऽ नै च चर्तुर्विंशतिभा बवान्धनत्। "बीभिक्षान भरतो भरी चम इविन। । निभाविना मञ्जविना विमुखोभवतवाना। बाह्मणी निर्विश्त हनो नच बीजोऽतिरेकेण। पयरेऽो हुगुबिन बचरा भवदादका । नत्राकम नावनहुत। भवतन्नोऽप बर्षीमी । क्रोध। नानिवटारीच बवाचगुरोबन। चार । एते पर्तुन्निबानमचर्त्रिं बहिरेन च । ईर्मनीच इवाना रोमा विवामिनिविच्चा । "च भावी देवबाज तद् हराहा। २२आचाशेवापेभाटो भावे । [अन्याधामदर्शिनवामम् ।

आम्नायाभिनो को अन्नायानय मचम इविना उक्त ।

आपमीभानिच ह अपयोवर्न मिचन होवतोऽच उक्त । मिवतम् अपयोमनदानवमभ्रात्रे विभेदे । (अपदामी) ।

आपमम नि अपे भवर्त भोज्यं भवारैर्भेन अवभा ह बुजरीच। आभमा । मनाबापवर्निविते वाभिवचर्वाने मनुस्मरे मनुभवार आपत्र मनोदन्ने इर्मिनो चथा "आपवर्त मौभिक्षानाभमनातान्॥। मत्र भाव बाहर्मि शोभमह्मार । चदा चमव मता आदम्यापवचेन मचेत१। मपि वि इा आह्मनो पूर्व मवीआपवस्य वि मचत इति भनिरुपोनो ने माभादभिता चथा। ववता मञ्जवातू॥। मपि मा मिचा बचेत। इतिवत् राज ६ । चवौन चरी । मात्याविका चीभवदा८ । बोध । बाबे चचोभनो वा नै बाबानि हिपि वा इपिमाविमात्मरे हावा मिश अभयाः चमे रात्री अन्य हरेषाभिषयेत् प्रभावरे भा पच चतिरि बत्रो मिवे चत्र अन्य ह मज्जवाभाव८। भद्राम। मेच अबमेव देवाभवा मचेन अबर्तेवहि मा। ह मी मनोभूः विश्वामिचे च मयो मन हिरये च चतनर इति भाभावम्य न विचाम वेद्यतो वि मान बाते मनीमनादि बर्मानिदि मरिव । च नै बद्दा रीमनरप्रा बरीदावना च इति आच्याम इन्ऱेवि। । एतेन मविनो मचाव् वर्तन मभोजने॥। चम मौविमावा आपे विदावी॥। । मनीभूानिमात्मी मा विच देवा बीमो मदि तत्र मायाको यानाहमिनी॥। भापद ये अभिविभारे इवर्निच वयनो देवचो विमे देवत आपत ये नै च अभावरि मो अभिवाभा ननी धी हविरी च च मनूषे विश्वानभनोविदिति॥ ।

मय भमन नवर्त तेन मर्वेभा मज्ञापनम् । यन्न हिर्वि मनोर्तुमर्दिभवाभमभा । इयोभवनो इमनो वंभवे मवदनिभवानान् आपवर्त भाव चन चनमवि मभ। । मौविनमप ममनिभाभो मौबोभो राभम भमाभवार्वम् । तेन भाबचोइना मौज्ञापवचोर भवति। माभावननपु मच्छविमाभो मौविचाबाह्-मच्छनो मिम इति मावमवि। तत्र मचनिभर्त, ममानीवान् चाप नमचामिना । नमप्रापवचेनानिभम्नो मर्ववनभेनावेन मिना निर्भोबी च चाच् मदा तैनां द्वनायां मवत विमदेन भाव्यावदर्भिशेन तनाभीवात्। मट भाव भामो भापवर्त इन्यात् । चनिकोभवाम भाबीबाविविभवमान्नापववेनाविदावभिशेन इनाऽ चनो च होम इति नमते । एतमारच मौज्ञापनमती मविभवर्त मच चरिच मवितेभावम्॥। मदा मंडविहोभव भवति मज्ञापवचेन मचेत । मचेन मवारैव मौज्ञा-पवचम मतमान चन्नो भवति । इमेन भावर्त नम भवर्तेवाति१ । मभाभमवेच मचेतेनि इतिभाभमन-भाभेऽ भोहा इवामोनिदमभानी । मविवेभभिहोभावो भेवर विवोमीभुवते । तो मौविभावाभवभाभभाभन् भावविभा चथा। चनवा भाबेभावदभिशोन भवभाम । इति। प्रभवनम मदमनोऽभवनूभान इति हातेम मवचभाभोभवते॥। भववापवचम मिचा भवेत मचिता वेदि विभम ५। । मभावा मवाभावाभिरेच मदावे मने दाभो विभव अवते इतिरेच भाग्य इति । मर्वेभवति मवाभाविवितैमवे भवभव७। भावाभापचवे इचां बोमदेवववभवति । बाबो नभो भव भाभावर्ते इवनावद । इविभावाभावात्रीच भवभर । विचाम बाब् नेऽे भावविवि भम चचते । तत्र विचाम इवते विभावचनुम् इतेन भविभ इति विभविवेवे मविवेच प्राथमावेद८ । भविमाभभावचम विचार्थ मवि् है आवर्त नर्व मविवेम हैवे विमप च भावभाव-विचाम पृ। । हतेन विचारेण बदनीर वर्ते मविच चनोद् भवान् भवतेषु । वरभावर्त मवदोभनांनेन् । भवमोभनवम मौविवेऽपि मभोजने भावभाव पृ । वरभावमान् भवमानुभ भवति मनोभनवमानीवि भव भवभिवते । वदिहेऽभिवरोमवोमे भावानां इती-चान्, इतम च मानुषात्, भवानि भावानां भव-भवभम्॥ । भवामभदं मौर्वावां भवानां आपवचेन-

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो सहवचनं तयोर्धान्ये विराजो च भवत । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येतावतैवोक्तेऽपि तामन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धान्याविराजग्रहणं विकल्पेन एधम्नतोरपि प्रापणार्थम् ।२। आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता इत्युच्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति ।३। इन्द्राग्न्यो सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याइति "।४। "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नवान्नमद्यात्" इति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्यादीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् । अग्निराग्रयणीनाम भानोरंशान्वयस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याग्न्ययने वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति" कर्कः । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवामामिति छलकारयवमात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० । आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रयणं प्रपाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत"मित्यादीन्युक्त्वा "अथवा-सोर्वैध परीक्षां त्यज एहत्पार्त्तिगयुत्स इत्यसितयोन्यूनामासे तथा" छह०चि० उक्ते । "सोमयोगादिकर्माणि त्वाम्यानि सु मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्यादिकान्यहरपि" स्म०परि० उक्ते । "चापे वा यदि एषे शुक्रे मास्त गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्" एह्यगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्ध तिस्रष्टकास्त्वष्टकाश्च" स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणो मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्व्वान्तयोगत" इति "पूर्णमास्या मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थं अत एव "कार्त्तिकादिषु सयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(ण)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रहानो) विशे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागो नियत दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य अपत्यं गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षेः गोत्रापत्ये १अग्रेऽयन (गस्य अस्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया मभ्यत " माघः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां "रणद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने "गजस्थलाघर्षगलन्मदोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि सज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० । "यत्राघाटा कर्कर्य्य सवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आक्रमणे ३ताडने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः' मेघ० । "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजा" कुमा० । "शूलाघात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य बध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन—स्वार्थे णिच्—आधारे

[illegible]

ष्यते । तत्र ब्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो रुद्रयजन तयोर्भाग्ये विराजौ च भवत । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्र वैराजम्" इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराजच्छन्दस्य विकल्पेन द्यावापृथिव्योरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता य्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमन्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ । इन्द्राग्न्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्थास्ति "१४ । "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा भक्षयेत्" इति यतोऽकरणे दोषश्रवणात्मित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्याग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्याद्यानि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम भागोऽस्य स इत्युक्त" ३सूर्य्याग्रयणे अग्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले "ब्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति कर्कः । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवासामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनभोज्यसमार्ज्जितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रहायणप्रथमकोपाकर्म्मवेदव्रत"मित्यादीन्युक्त्वा "अयनयोर्भेषं परीक्षां त्यज दृढतयाज्ञापिशुल्य इत्युषितयोर्न्यूनामासे तथा" मुहू०चि० उक्ते । "सोमयोगादिकर्म्माणि व्याज्यानि सुमेलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्यादिकान्यपि" स्म०परि०उक्ते । "मासे वा यदि दृष्टे शुक्रे बाल्ये गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्" दृद्धगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह–अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "वचेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्धं तिस्रोऽष्टकास्तु" स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणे मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनाम्ना पौर्णमास्या तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थः अत एव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकी मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धमत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रनागोनियत दीयतेऽर्थे ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अग्रे ऽयनं । शस्यस्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [तया मथ्यस" माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट–युच् । चालनायां "रणद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट–क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष–घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य टः । १अपामार्गे २आघातके त्रि० । "यत्राघाटा कर्कर्य्य संवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन–णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ० १, ०, १४६, २ ।

आघात पु० आ+हन–घञ् । १वधे २आहनने ३ताड़ने च तीव्राघातमतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त ' मेघ० । "अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावतागजा " कुमा० । "शूलाघात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन–स्वार्थे णिच्–आधारे

इति च ता मा च ।१३ मन्वा । ११ आप्य इति न वाच्ये वते ११ वत्तमिति च न । तत्र आह स्म । अनियतविधे ११ आवमेद् ते च चतुर्विधविधिमा अथाह स्मृतः । "कौशिकाद परमो वसौ मम इविषः । निनाविधा मवूविधा विष्वोपम रस्ता । मारुतो निधिः इतो मम कौशोऽस्मिंस्त्वेद । मध्यतो इन्दुमिव यथा वसावृता । महावनः पावनतुल्य अपामयोऽप्य गन्धो । कौशः अनिवरासीत मरातुमन्द्य । नव । इति चतुर्विधमवयहिं विधिरेव च । तैवसलोप इत्यानां रोमा विधिविधिताः । "च न्यायो रैवतारक वन् इतुमा । ११ आप्यारिव्यावेव्यावी-माचे । [अम्बुप्राणमर्दिनकारम् ।

आप्याघामिनी को अम्बायामिक अयवा दक्षिणा सत् । आप्यमीचलिनि इ अपमौर्य निवत दीवतीया सत् । निवाह आपमोमयदाव्यस्याने विमेद । (आपदामी) । आप्यवत् लि अपने अमर्ष मौजर्ष वक्तातैर्न वज्ञता इ चतुरोमः अवमा । नराव्यामविविधे वाधिवर्तने मन्दये अनुपचार आवर्ष मनोमयमे इतिसो यथा 'आप्यवर्ष मोक्षिमाचावदनाना् ।। मञ्च माव वाद्यवि होमवहुत्वात । यदा मया इदा आत्मापयवेन भवत्। यदि च देवा आह्नयो मूल वर्षमापयवन्ति वर्ष इति अनिवोनी न नामाधिवा तथा यवा अनुमानाम् । यदि वा निवा भवेत् । इतिनु राच मैं । वर्णो भवे । आमावेयु मौव्ययरा८ । मौच । आप मवोभूतो भा मे वामानि दिति वा इविर्भावित्वाचे इवा निम अत्रतृप्ता भवे वाची आर्तवरविवाहमेत् प्रसारयेन् सा पाय भवेतानि बहूं निर्वे नतृ मम मे अतुप्तवादाव८। भवाव भोव अवर्ष दैवाव्यान्य-महेन वर्णं नहि सा । न नो मवोभू विवाहनिव च मवो वा हिवे दें वाइवर इति मामायाव न निवाम वैवासो, निराव वार्थ मतिमवानि नमानि गति । न वै दुरो रोगमन्तहुदा मदेराइवा न इति मायवाय दक्षेनि । इवेन वनिष्ठो भवात् वर्ष मनोअदे ।। अप मोविवनान् माम निराश्री ।१ । आनीमृतविनाआ्मी ना निप देवा मोचो मदि यम आआयोदाता अदिवी ।१। आप्या वे वाचिनिवहै अवदीवः अवलो देवमा निवे देवता आवत वै वे च अनादिच्छ नो पाविवाचा नवी यो इविवी च न प्रयुक्ते विवादनिमयाविविधिः ।

'अपने अवर्षं मवर्षं तेन वर्णेता दशमयत्वम् । तत्र विच वर्गाद्युर्वाद मनसाचत । एतावताचो प्राप्ता वेदवृते मवनिमन्त्रयनात् आपवर्ष भाव मम अवमति मम । मौविचम्ब मवनियातो प्रौशोर्धा यागक-आमनार्थम् । तेन आवयोऽपना मौद्रवानवनामति । आवानामयप मध्यनिमायो मौविकालात्-मरत्यो निव इति पायर्षति। तत्र मनमिवर्ष यतावीमात् आप मवमानिवा । मध्यापयवयाविनयो मरविवयनादैव निवा निमायेषो न वावू तदा तेनां पृथावा व्याप निवर्तेन वाच्यावदभिहोम अमावीयात् । तत्र माव आपमै मापवर्ष कुर्यात् । अविहोमवत्रम् नामीवादिविवक्षमावाप्ययनेवानिमावविहोम कृया-वयो न होम इति वर्षी । यवपयन्यु मौद्रयामनादि यदिमावर्ष तत्र वर्षं इतिवेयर्वेष्टः । यथा नवत्र्मौविच नवि तवायवयेन करोव । वर्षेन अपरिव मौद्रा-पयवत्र वराचार वज्ञो मदि । इवेन वार्य तत्र ववर्तमवर । यवायवयेन वर्षेर्ति इवरैयावयवर मौश अद्यायीनियमवधी । अविहोमयेनाथो भद्र निवर्होमप्रयुत्ती । तो मौविमयावनयनामयवयम् आवर्षिता इवा। नवा वार्यमादरविहोम अनुधार। इति प्रयवत्रम अदवाये नवयुवत्व इति हावेपय अवर्षलायमीयति। अवरायवाय निवा नवेत् वर्षेता वैति निवाक ८ । नयानां यहोवायविवेयवत्वाने मो राव्रो निप्त अवाचे इविदेव माम इतिर्व वर्षेनावी यहोमाविविदैविवेयी मवामा । आवनायवये एषां वोपर्दयवचनवदिवि । आवो नवो मत् आवनाये इवनावृत८ । इतिवाराव्यावारेव कामपरा । निवास-भव्रमेते मामविवि नम वयो । तत्र निवाव वर्षो नियमवयम् पवेन अवित इति निवर्तिवे इविवास प्रायवाय्द८ । अविनाहायरवयम विवर्यं वाविम् देव आपवर्षं मर्दं अविनेव देवे निवास च प्रायापन विवाहम् । इवेन विवावैव वर्षोर्ष वर्षे अविवा मवेत् भवात् अवरेक्षा । वाप्यवर्षं इवयोवावीर्षम् । अनोमवयन औविकेदि मवोअवे आवदाव न । वरमपयनाद अयपमुवय इवावि मवोअवयवाविव वर अविवेत । वद्दिविविमोवर्षमे नावर्षं वर्षी-माव् एवम न प्रयुवात्, इवावि वायवर्ष मवव-यवमु ।। अवानवर मौर्चवा बनावो आपवर्षनि

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथम पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो सह्यवचन तयोर्धान्ये विराजौ च भवत । "इतरत् पौर्णमास तन्त्र वैराजम्" इत्येता वतैशोक्तोऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्या धान्याविराजयग्रण विकल्पेन उभयतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ । इन्द्राग्न्यौ सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्थत्ति "१४ । "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा प्राश्नीयात्" श्रुति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्यादीनि अवश्य कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण स्मृतम् । अग्निराग्रयणीनाम भागोऽवैश्वास्य तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याग्न्यग्ने वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तर यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तर प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति" कर्क । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रयणप्रपाप्रथमकोपाकर्म्मवेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "अवयोर्वैध परीक्षां त्यज इहत्वाश्वयुजस्य इत्यसितयोर्न्युमामासे तथा" मुहू०चि० उक्ते । "सोमयोगादिकर्म्माणि व्याग्रयणानि सु भैक्षिच्छवे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्यादिकाम्यहत्र्यपि" स्मृ०परि०उक्ते ।"माघे वा यदि वह्ने शुक्रे वा च गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्" इत्युद्गर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्ध्व तिसृष्वेवाष्टकासु" स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्व्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्या तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थ अत एव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वय द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(णि)णिक न० आग्रहायण्या देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागो नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षेर्गोत्रापत्ये १अग्रेऽयन ।शस्यस्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया नमस्वत" माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां "रसद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २आघातके त्रि० । "यत्राघाटा ककर्य्य सवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आहनने ३ताडने च "तीव्राघातप्रतिहततरु स्कन्धलग्नैकदन्त" मेघ० । "अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावतागजा" कुमा० । "सूत्राघात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघात नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन-स्वार्थे णिच्—आधारे

[illegible] । । [illegible] शारा मानी [illegible] । [illegible] ।

मांधार ह मा+नृ-णिच्-कर्मणि अच् । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।

माहर्वित त्रि मा+वर्द-क्त । [illegible] ।

माहर्षि ह [illegible] । "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

माहीवत न मा+वत [illegible] । [illegible] । णिच्-क्त । [illegible] ।

माहात त्रि मा+हा-क्त । [illegible] ।

माहात त्रि मा+हा-क्त [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

माहेय त्रि मा+हा-यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

माह [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

माहुजाधन त्रि [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

माहुविव त्रि [illegible] । [illegible]

माहु न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

माहुक त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

माहुमिव त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

माहार न [illegible] ।

माहिक त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

माहिरत ह स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

४आत्मनि । “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति बृ०उ० । “आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसस्तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्मादयमाङ्गिरसत्वात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः” शं०भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशीखण्डस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् । पा रत्नम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि—ऊषच् अङ्गूष ततः स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । “गिरः पुरु चिदग्निना रजाः साङ्गूषः” ऋ०२,५८,५ । “आङ्गूषं स्तोत्रम्” भा० । “प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्” यजु० ३४,१६ । “अच्छा इन्दुमयं इव नयसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति” ऋ० १,६१,२ । [भवसमिधाद्देशादौ ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भव आङ्ग चतुरर्थ्यां सङ्काशा०यत् । अङ्ग-

आचके अव्य० आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु० । “त्वामवस्युराचके” यजु० २१,१ । आचके कामये” वे०दी० । “इन्द्रास्तोमेभिराचके” य०४,२१ ।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष—शानच् । आख्यानं कुर्व्वति ।

आचतुर अव्य० चतुः पर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० । चतुःपर्य्यन्ते “आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते” । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण “सपुत्रादिनाप्नोति मर्य्यादार्थे” सि०कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष—बा० उसि । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य्य न० अचतुरस्य भाव “न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि” पा० सू० चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्यय । अचतुरत्वे

आचम पु० आ+चम—अच् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे “दत्वा सह पर्कन्तु शुद्धं वारि तथाचमे” तन्त्रसा० ।

आचमन न० आ+चम—भावे ल्युट् । १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कर्म्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०त०धृते “आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणमाह भरद्वाजः । ‘आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । सङ्कुचिताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विज । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः’ । पाणिना दक्षिणेन “त्रिः पिबेद-म्बुवीक्षितमापः” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । “उपविष्टेन हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्’ । मदनपारिजाते हारीतः । ‘ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्’ । ग्रन्थिमा ग्रन्थिरिति सत्कृत्करोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः । ‘न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन् क्राम्यन् इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुवृत्तौ । ‘क्षेमपीडनीयं कायं स्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्” । अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । ‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरीयमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः । ‘न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः । न पादुकास्थो नाचिष्ठ शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन” । जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । ‘अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् उभयत्र शुद्धो भवति’ इति । जानुनऊर्द्ध्वजलेषु तिष्ठन्नाचामेत् । ‘जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति” इति विष्णूक्तेः । हारीतः । “आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमने जपम् । कात्यायनः । ‘स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जान्वोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” । आसनारूढपाद आसनारूढपादतलः । जान्वोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतेः । अत्र च “अनेको द्वारे दार्शयिते भूमिसमे इष्टकाय सङ्कीर्णभूता” इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यासः । “शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विज । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् शतधेति” । मुख सृष्टम् स्पृशोत्

[illegible]

ऽऽत्मनि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति बृ० उ०। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः। प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसत्वं तदभावे शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्मादयमङ्गिरसत्वात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" शं०भा०।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः। काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा स्वत्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि—ऊषन् अङ्गूष एव स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "तिरः पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषः" ऋ० २,५८,५। "आङ्गूष स्तोत्रम्" भा०। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु० ३४,१६। "अस्मा इदुप्रय इव प्रयंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२। [भवसन्निकृष्टदेशादौ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भव आङ्ग चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य। अङ्ग-

आचके अव्य० आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु०। "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१। "आचके कामये" वे०दी०। "रक्षोहत्येषु मिराचके" य० ४,२१।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष—शानच्। आख्यानं कुर्व्वति।

आचतुर अव्य० चतु पर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा०। चतुपर्य्यन्ते "आचतुरं होमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "सप्तपुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थे" सि०कौ०।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष—बा० उसि। आख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न० अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू० चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। अनैपुण्ये।

आचम पु० आ+चम—घञ् वा ह्रस्वः। आचमनशब्दार्थे "दध्ना सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" मनुसा०।

आचमन न० आ+चम—भावे ल्युट्। १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कर्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणान्याह भरद्वाजः। 'आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम्। संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विज। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः। "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्'। मदनपारिजाते हारीतः। 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्'। ग्रन्थना ग्रन्थिरिति मदनकरोऽपि। आचमनानुवृत्तौ देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः। आत्मानम् आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। भेल्यनुवृत्तौ। 'ओमसीमध कायं स्पृशन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैवाचि नयः प्रक्षालयेत् करम्"। अध कायं नाभेरधः प्रदेशम्। करं दक्षिणम्। आचमनानुवृत्तौ गोभिलः। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति। अन्तरीयमधः परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा। मरीचिः। 'न बहिर्जानुस्त्वरया नाचमनस्थो नचोत्थितः। न पादुकास्थो नासीनः शुचिः प्रयतमानसः। उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः। भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन"। जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति" इति। जानुनऊर्द्ध्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः। हारीतः। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। कात्यायनः। 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्। प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते"। आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः। जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्द्वयेन भेदप्रतीतेः। अत्र च "अनेको हाद्रौ दारुचिते भूमिसमे इष्टकास्य सङ्कीर्णभूता" इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः। "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः। सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् सहत्यैसि"। मुखं संमृज्य स्रुतोम

[illegible]

आघार पु० आ+घृ-णिच् कर्म्मणि अच् । [illegible]

आघर्षित त्रि० आ+घर्ष-क्त । [illegible]

आघृणि पु० [illegible]

आघोषण न० [illegible]

आघ्राण त्रि० आ+घ्रा-क्त । [illegible]

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा-क्त [illegible]

आघ्रेय त्रि० आ+घ्रा-यत् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आङ्ग त्रि० [illegible]

आङ्गविद्य त्रि० अङ्गविद्यां वेद [illegible]

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिक्षादि अण् । [illegible]

आङ्गिक त्रि० [illegible]

आङ्गिरस पु० स्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । [illegible]

४आत्मनि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति छा०उ०। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः। प्रसिद्धं हि यदङ्गेभ्योऽङ्गानां रसत्वं तदभावे-शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्मादयमाङ्गिरसत्वात् विशेषाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" शं०भा०।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः। काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा रत्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषन् अङ्गूषस्ततः स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "शिरः पुरु विदथिना रजा स्याङ्गूषः" ऋ० २,१८,५। "आङ्गूषः स्तोत्रम्" भा०। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु० ३४,१६। "अस्मा इदु प्रय इव प्रयंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२। [भवसन्निकृष्टदेशादौ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भवः आङ्ग चातुरर्थ्यां सकाशा० यत्। अङ्ग-

आचके अव्य० आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु०। "स्वामवस्युराचके" यजु० २१,१। आचके कामये" वे०दी०। "रक्षोहणो वग्नुभिराचके" य० ४,२१।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष–शानच्। आख्यानं कुर्वति।

आचतुर अव्य० चतुःपर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा०। चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थः" सि०कौ०।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष–बा० उसि। आख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न० अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू० चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। धर्मपुत्रे

आचम पु० आ+चम–घञ् वा ह्रस्वः। आचमनशब्दार्थे "दम्भा सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" तन्त्रसा०।

आचमन न० आ+चम–भावे ल्युट्। १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कार्य्याङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकपरिमाणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः। 'आयतं पर्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् करम्। संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्-क्षिपेन्नापः" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः। "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्'। मदनपारिजाते हारीतः। 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत्'। ग्रन्थिना ग्रन्थिरिति सग्रन्थिकरोऽपि। आचमनानुवृत्तौ देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमानः इति रत्नाकरः। आत्मानम् आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। नेत्यनुवृत्तौ। 'केशान्नीवीमथ कायं स्पृशन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्"। अथ कायं नाभेरधःप्रदेशम्। करं दक्षिणम्। आचमनानुवृत्तौ गोभिलः। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति। अन्तरीयम् अधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा। मरीचिः। 'न बहिर्जानुरत्वरया नासनस्थो न चोत्थितः। न पादुकास्थो नाचेत शुचिः प्रयतमानसः। उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः। भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन"। जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् भवेत् शुद्धो भवति' इति। जानुनोरूर्द्ध्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः। हारीतः। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमने जपम्। कात्यायनः। 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्। प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते"। आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः। जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतजानुजङ्घाबन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतेः। अत्र च "अनेको ह्यात्र दारयिते भूमिसमे इष्टकासु सकीर्णभूता" इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः। "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणिनखाग्रेषु य आचामेद्यस्तु वै द्विजः। सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमब्रवीत् सदृतैति"। मुखं संमृज्य त्र्योऽ

[illegible]

ऽचाक्रमि । "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रस" इति
छ॰उ॰ । "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमा-
ङ्गिरस ? । प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गात्मा रसत्वं तदपाये-
शोषप्राप्तेरिति वक्ष्याम । यस्मात्त्वायमङ्गिरसस्तस्मात् विशेषा-
नाश्रयत्वात् कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च
तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति
वाक्यार्थ" श॰भा॰।

आङ्गिरसेश्वर पु॰ आङ्गिरसेन प्रतिष्ठित ईश्वर । काशी-
क्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क त्रि॰ अङ्गुलि (रि) व स्वार्थे कन् ।
वा ठक् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु॰ अङ्गति गच्छति देवान् आङ्गि—ऊषन् अङ्गूष
तत स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । "शिर पुत्र पितृश्चिना रक्षा
आङ्गूष" ऋ॰ २,१८,१ । "आङ्गूषः स्तोत्रम्" भा॰ ।
"प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु २४,१६ ।
"इमा रुद्राय इव नयसि भराम्याङ्गूष साधे यच्छति"
ऋ॰ १,६१,२ । [भवशिवलिङ्गदेवादौ ।

आङ्ग्य त्रि॰ अङ्गे भव आङ्ग चतरर्थ्यां सङ्काशा॰ यत् । अङ्ग-
आचके अव्य॰ आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम्
निरु॰ । "त्वामवस्युराचके" यजु॰ २१,१ । आचके
कामये" वे॰दी॰। "इन्द्रात्वदञ्चोवसुभिराचके"य॰४,२१ ।

आचचाण त्रि॰ आ+चक्ष—शानच् । व्याख्यान कुर्व्वति ।

आचतुर अव्य॰ चतु पर्य्यन्तम् अव्ययी॰ अच् समा॰ ।
चतु पर्य्यन्ते "आचतुर होमे पशवोद्वन्द्व मिथुनायन्ते" ।
माता पुत्रेण मिथुन गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रा-
दिनापीति मर्य्यादार्थ" सि॰कौ॰ ।

आचक्षुस् त्रि॰ आ+चक्ष—बा॰ उसि । व्याख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य्य न॰ अचतुरस्य भाव "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा॰
सू॰ चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्यय । धर्म्मपुत्रये

आचम पु॰ आ+चम—घञ् वा ह्रस्व । आचमनशब्दार्थे
"दभा सह पर्लकन्तु शुद्ध वारि तथाचमे" मनुधा॰ ।

आचमन न॰ आ+चम—भावे ल्युट् । १जलादे पाने स्मृत्युक्ते
कर्म्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ॰तत्त्वे
"आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाज ।
'आयत पर्व्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । सहृता-
ङ्गुलिना तोय गृहीत्वा पाणिना द्विज । मुक्ताङ्गुष्ठ-
कनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु
संगृह्य त्रि पिबेदपः' । पाणिना दक्षिणेन "त्रि पिबेद-
क्षिणेनाप" इति आदिपुराणोक्ते । मार्कण्डेय । "उपवि-
ष्टेन हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-
त्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्' । मदनपारिजाते हारीत ।
'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्' । ग्रन्थना ग्र-
न्थिरिति हलायुधटीकायाम् । आचमनानुवृत्तौ देवल । 'न
गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्' । क्रमन्
कम्पमान इति रत्नाकर । आत्मान आलस्यान्न हृदय
वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । भेत्युवचनौ । 'कौमारी-
मौतय काय स्पृशन् चरणीमपि । यदि स्पृशति
चैवाग्नि भूय प्रक्षालयेत् करम्" । अथ काय नाभेरध
प्रदेशम् । कर दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिल ।
'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति । अन्तरी
यमध परिधान तदेकदेशेन उत्तरीय कृत्वा । मरीचि ।
'न बहिर्जानुहस्तरपा नासनस्थो नचोत्थित । न पादु-
कास्थो नाचम्य शुचि प्रयतमानस । उपस्पृश्य द्विजो
नित्य शुद्ध पूतो भवेन्नर । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्य-
काष्ठे कदाचन' । जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलै-
कचरणेनाचमन कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसि । 'अन्तरुदके
आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो
भवति तस्मादन्तरेक बहिरेक च पाद कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र
शुद्धो भवति' इति । जानुनरूर्द्धं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् ।
'जानोरूर्द्ध जले तिष्ठन्नाचान्त शुचितामियात् । अध-
स्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति' इति विष्णूक्ते ।
हारीतः । "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमन जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायन ।
'स्नानमाचमन होम भोजन देवतार्च्चनम् । प्रौढपादो
न कुर्व्वीत स्वाध्याय पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु
जान्वोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद
स उच्यते" । आसनारूढपाद आसनारूढपादतल ।
जान्वोर्जङ्घयो कृतावसक्थिक वस्त्रादिना कृतपृष्ठजा-
नुजङ्घाबन्ध तद्द्वयेन भेदप्रतीते । अत्र च "अनेको
मात्रे दारुपीठे भूमिसमे इष्टकासु सकीर्णभूता" इति
बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यास ।
"शिर प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा
पादयो शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अप पाणि-
नखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विज । सुरापानेन तत्तुल्य-
मित्येवर्षिपरमब्रवीत् सदत्येति" । मुख संवृत्य अघोम-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

चीरवर्द्धी प्रथा न भवतीति तात्पर्य्यम् । तथाच दीपिका । "मायाया इनपायोर माशेतिनिर्दिशत च । चोरी वंश — तथा यत्र मायावचोदनी । तत्र माहृत्य-तीयायां तत् चोदयोर्विभक्त्या ब्राह्मणीयवोरितैति । त तदनन्तर मायवर्त्मा शारी विदध इतियेन मायिका भवे मान्युनोव । तथाच मायेनोपगतम् । निरयणेन ब्रह्मादिदर्हिकिरोदी परिवर्जेत् । तिथिर्मे दर्शनेन मायिका दर्श मौखर शारी विदध । मौखिका । 'निरा-यणेन हि मवतोव माहात्म्यम् विरोधानुवोध रनि माधर्माहः च देव चक्षिवो मासि वर्षोतिहि" । इन्दूयाच इन्दुयायवनाभि इन्दूयाणावपूर्णाय विद्धि देति मशेषोभयानाभिधाय 'इन्द्र अयायायवर्तिनुर्थ पूर्वं चुवेदिति शब्दाशियावतरदर्शनात् ।'भार्य माता प्रवर्त 'दर्शं चतु श्वोधेन च मेवायाद्दम् इति मनुम् । एवं इव इर्यदि चतुर्णोमहपाठिकातेथ चोदचोऽस्येषु । तेन दृष्टिव चक्षा दर्श च देव । अत्र मायेनाया मादिमायथावरयम । यथपी मायिवै वर्षो वतन् वन्दुदय येन" । तिथिवै तिरिति माप्यमदीषु चान मोचियोमायतच्चोवाचयी न पाठः सद्ददय "चमयवच्चतायचयावार्यविका इति भविविषयात् 'भाव ययाद्यमदयिदि" एयोनियुक्तवैव नवचा मासाद् । सवदर एकन्य प्रतियायम् । यत्र यया मयो मौमः न मावचक यत् हि । विमायानु विभायेव इयात् चयचवैय" । चरचन्दौयपरिवेदेन चोदिकायाव-मया चरीक्षा । यथा 'हि मायाशीतिर्यक् वक्षी-माय्नुदयुदेत् । मायनयायविवाचित मायिमायविदो: रचात् । चाम मायावीय ह्य । वर्षेमात् श्वोवेन चरच-वात् चरीनशि । चविवक्ष वयायाने मैव वर्माधि ममायाति चतेव्" । मायियर्गेवन्नर चवयर्वेयाय जाता । 'चर चचमाविदेव इयरस्य वंचवत् । इन्दूयदयोवनर भविषो । "वद्यमायत्वं नीर वनद् भुजादि चातया । मादविवदुगाम् मायाद् तेन मौवाचि माचवर । नैतिवि । "चव मायाम् चयार्थव शादी मोक्ष तथा पुनि । चचे याची अत्र येवा अरो-मिविचोदिहि" मायाम इन्दूयादीति तायर्वः । वेवा मायवयायिका इति वचयाविमाय । तत्रसदेव 'मन्दा प्रवयवा च पुमिः' इति मोचिवपूरम् । च यादिवयर्वविचमायचन' तथा वदर्ष वेवा चोचितमि

वरया । अथय तदयवेयाद् मायिका वदत् है तथा पुचिकायोति अनुमायाम् । तथशोयवर्धेयविमय तवो तदयेवं मायवर्ो मयोहिदि विवर्जिता । चोच हिमायीमायति हिरायमदे चोदयदर्यवाने मायाय। 'यम यव मायया । पूर्वेर्वहि इति मौचिकवनारदिमि चम्मोयावहिवें विरयम् । "तुदवें च ययो देयायायेन इति ममयनरहदर्थ च तुदयत्र मुखकविवात् । चयि चोक्ष मायोऽयया मया" इति वयायादैव पुरुषमाये 'चचिकयाविधायाय् दयदयमर्दैवाय दमायदर्थयम् दयादिया हिरायममाहिदियाचाय । माहुरायो'मिनीभो मयायनर्हे यथा मादायवेयचे । चयिवन्द च चयायम् चायुच दयचए च । तचेनेव च वरें मिवां तथा वर्ष च । मिया मयोयमीतेन मिम्बेरायक्ष च । चदायवर्त चर्षे दर्शये मायमायिवाय" । मार्गे अत्र इति मेवा । तखैव चायावयवि वेयाः। तिवां तथा चयवदं यह मयोनमीतैव मिया मिमिवा इय दतिवाव मायावैहि-वर्ष । वादीय । "बीजद्वीचिदर्धवास्ये पूर्वारी-मीदुर्वदर्थने देदविवयाव मायावैहिदि" । देव । चचिव मायव पुषा मोच मानि चयाविवम् । तवेर चयो शादी च तथायादय पुषादि" । चयाविवयविवय । मायचन्दा । "चा-या मीवा पुरी तथे ब्रह्मा देयोवदयवे । मायाया इनरोयाचेतु मादोतिनिर्दिशत च" । मनुवरचय '। चोरी चोचचयी च चचादोरचमोहि । मायाया इनरायावेत् अच्छादि चदव चयम् । निरायच तथा तृपा: चयमा लिच्यू चनायचम् चयि: । चुतो मिमीमिहे चये हरियावेश्युयावे । चयम दय मायामेतुतिदं मर्त्य च भेयु । मायवायचर । "मादिमायतोरया मामूर्दिय वर्षैदत् । विद्य इविवे वर्षे मिया मिर्ज्जिन देयाम" । चाम विदार पराचर: । "प्रमायायीषि दीवाति मददयुः दीह-यथा । विमय दृचिवे वर्षे चयीव चदराचैव् । मायेभ्योऽवयायम् । "इन्दोदयर्च वर्षे चोवचा-वैदय यव् । इन्दीवियवनदादि इचियावचव च । चयाविदयायोदिय् पूर्वाने तथा दय् । न च्यायित् विवायामे चवदयायिदियामी" । दादचयचायुदयन्यो । चा दय दूरती चौवधूयचयेत मायिका । चमि हि तथा तथ मिया: चर्वो न वंशय । चरमत् ।

वेद प्रयुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तत्स्थाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । कामीकाखण्डे तु "इमं मन्त्रं ततश्चोक्त्वा कुर्य्यादाचमनं द्विज । आचार्य्या केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम्" । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्व्यवस्थाप्यम् । मधुपर्कानाद्याचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ द्रष्टव्याः । विस्तरभयात्तेऽत्रनोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । "आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैराचामेत् साधकाग्रणी । यद्भिःकान्ता परे दत्त्वा शुद्धेन पाथसाचमेत्" स्वतन्त्रतन्त्रम् "आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्द्विठान्तकैः" मालिनीत । तथा च ओं आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओं विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओं शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादौ विशेष तन्त्रसारे "कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभिरुपस्पृशेत् । द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन क्षालयेत् करम् । मुखप्राणचक्षुश्श्रोत्रनाभ्युरस्कभुजौ क्रमात् । आचम्यैव भवेत् काली वसुधरान्तां प्रपश्यति' भैरवीत० । काल्याद्यश्च "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता च ता" इत्युक्ता प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण त्रिरप पीत्वा ओं काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुन्मृजेत् । ओं कुल्लायै नमः करं क्षालयेत् ओं कुरुकुल्लायै नमः मुखस्य स्पर्श । ओं विरोधिन्यै नमः ओं विप्रचित्तायै नमः इत्यक्षमनासिकयो ! ओं उग्रायै नमः ओं उग्रप्रभायै नमः नेत्रयो । ओं दीप्तायै नमः ओं नीलायै नमः श्रोत्रयो । ओं घनायै नमः इति नाभे । ओं बलाकायै नमः वक्षस, ओं मात्रायै नमः शिरस । ओं मुद्रायै नमः ओं मितायै नमः इत्यंसौ स्पृशेत् । ताराचमनं तु "ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् । स्त्रीं हूंमोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फट्कारैः क्षालयेत् करम् । आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवी भूत्वा वसुधरान्तां प्रपश्यति' भैरवीत० । यथा ओं उग्रतारायै नमः ओं एकजटायै नमः ओं नीलसरस्वत्यै नमः इति त्रिरप पीत्वा स्त्रीमिति बीजेन कर क्षालयेत् । स्त्रीं हूं नित्येताभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फडिति कर क्षालयेत् । ओं वैरोचनाय नमः इति मुखम् ओं शङ्खपाण्डराय नमः ओं पद्मनाभाय नम इत्यक्षमनासिके । ओं तापकाय नम ओं शामकाय नम नेत्रे । ओं पाण्डुराय नम तारकाय नम श्रोत्रे, ओं अमिताभाय नम नाभिम् ओं पद्मान्तकाय नमः वक्षः । ओं यमान्तकाय नम शिर । ओं विघ्नान्तकाय नम ओं नरान्तकाय नम इति अंसौ स्पृशेत् । वैष्णवाचमनं तु "केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यामुन्मृज्यात् मुखं ततः । एकेन हस्तं प्रक्षाल्य, पादावपि तथैकतः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेव भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये" गौत० सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधी ' नियमः । ततश्च ओं केशवाय नम इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च 'केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्दनोपेन्द्रहरिविष्णव" तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तय । विष्णोर्द्विधोत्कीर्त्तन मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेक । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । २ आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । 'जातीफललवङ्गकक्कोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति' तन्त्रसारोक्ते जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४जलस्थाले च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ५पाने च । "सुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव । पद्मचक्रधरो देव । कृपालो । परमेश्वर ।" विष्णुपूजाचमनदानमन्त्र ।

आचमनक न० आचमनस्य कं जलमत्र । १ पतद्ग्रहे (पिकदानि) (डाबर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २ आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते छ्वात् छ आ+चम-करणे ना० अनीयर वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । "आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति" भवदे० कर्मणि अनीयर् । पेयजले २स्वार्थे कन् तत्रैव । आचमनीयकम्" षोडशोपचार "उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रत । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्" गौतमीयम् ।

[illegible]

अनुष्ठाननिश्चयात्मकमायामावरूप तत्र सदाचार वेदस्मृत्यादिविहित तत्र निषिद्धश्च कदाचार इति भेदात् द्विविध । सदाचारश्चोक्तः काशी०।"सदाचारे हि सर्वोऽयो नाचारात् रिष्यते पुन । तस्मात् विशेष सतत भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति य द्विजा । विद्वासस्तं सदाचार धर्ममूलं विदुर्बुधा" । असदाचारपदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा० ।"चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनि" सू० । "अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावमतिपादनायोदृता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशय " चरणं चारित्रम् आचार शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च" । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैष दोष यतोऽनुशयलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते" भा० । "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू० । "स्यादेतत्कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौत शील विहाय लाक्षणिकोऽनुशय प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्ति फल भविष्यति अवश्य च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोष कुत तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजात चरणापेक्षं न हि सदाचारहीन कश्चिदधिकृत स्यात् । "आचारहीन न पुनन्ति वेदा" इत्यादि स्मृतिभ्य पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धि । तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूत योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम् । न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितु पारयमाणोजानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा० । "सुकृतदुष्कृते एवेति बादरि" शा०सू० "बादरिस्त्वाचार्य्य सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम् । तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरति प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षण पुण्य कर्म करोति त लौकिका आचक्षते धर्म चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि धर्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणा पुण्यकर्माण कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णय" भा० । अत्र शीलाचारयो पर्यायत्वोक्त्या "वेदोऽखिलो धर्ममूल स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम् । अतएवानन्तर मनुनैव 'वेद स्मृति सदाचार स्वस्य च प्रियमात्मन । एतच्चतुर्विधं प्राहु साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम् । शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्य मैत्रता, प्रियवादित्व कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्य प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविध शीलमिति" हारीतोक्त सदाचारभेद एव । मेधातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरूपमुक्त्वा "शील समाधानम् समाधानञ्च मानसोव्यापार यस्मैतस्मोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह । तदप्याचार एवान्तर्भवति । तत्र सदाचाराणा वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्व स्वाचाराणामित्याद्य यादृशाचारस्य धर्ममूलत्व तमाह मेधातिथि । "आचारोव्यवहारोऽनुष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते । याच विवाहयिष्यमाणाया कन्यायाः प्रख्यातपुरुषचतुष्पथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एव होलकाद्याचरणम् । धन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम् । स्पष्टमुक्त प्रयोगपारिजाते स्कन्दपु० । "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधा श्रुतौ स्मृतौ । देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्ते श्रुतिस्मृत्यो र्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते । तच्चानुपद विवेक्तव्यम् । स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविध प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्य । श्रुतिस्मृत्यविरुद्ध सर्वोऽपि सदाचार धर्ममूलमतएवास्यात्याज्यत्वमुक्तम् 'देशानुशिष्ट कुलधर्ममग्र्य स्वगोत्रधर्म न हि सन्त्यजेच्च" । एव पितराद्याचारोऽपि धर्ममूलतया प्राह "येनास्य पितरोयाता येन याता पितामहा

आचम पु० आ+चम–घञ् । आचमनं शब्दार्थे आ+चम–णिच् अच् । आचमनीये जलादौ त्रि० ।

आचय पु० आ+चि–अच् । [illegible] । [illegible] निपुणः आचयनीम् अण् । आचयः आचिती निपुण त्रि० ।

आचरण न० आ+चर–ल्युट् । आचारे "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] च त्रि० । "[illegible]" [illegible]

आचरित न० आ+चर भावे क्त । आचारे [illegible]

आचरणीय त्रि० आ+चर–अनीयर् । [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] । आचरितव्ये त्रि० ।

आचर्य्य न० आचर्य्यते आ+चर–ण्यत् । [illegible] आचर्य्यम् । अद्रुति त्रि० ।

आचान्त त्रि० आ+चम–क्त । आचमनकर्त्तरि "[illegible]" [illegible]

[illegible] इति आदित्यपुराणम् । [illegible] ।

आचाम पु० आ+चम–घञ् भावे वा वृद्धिः । आचमने [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]

आचार पु० आ+चर–घञ् भाव । [illegible]

अनुष्ठानविषयात्मकभावाभावरूपं तत्र सदाचारं वेद-स्मृत्यादिविहितं तत्र निषिद्धश्च कदाचार इति भेदात् द्विविधः। सदाचारलक्षणोक्तं काशी०। "सदाचारे हि सर्वोऽर्थो ह्याचारात् दिश्यते पुनः। तस्मात् विप्रेण सततं भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति ये द्विजाः। विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः"। प्रसङ्गादाचारपदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा०। "चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोक्ता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः "चरणं चारित्रम् आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम्। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च"। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैष दोषः यतोऽनुशयलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते" भा०। "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू०। "स्यादेतत्कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इत्यादि स्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा०। "सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः" शा०सू०। "बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम्। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरति प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः कपूयचरणाः निन्दितकर्माणः इति निर्णयः" भा०। अत्र शीलाचारयोः पर्य्यायत्वोक्त्या "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम्। अतएवानन्तरं मनुनैव "वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम्। शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रियवादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं तच्चाचारभेद एव। मेधातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरूपसङ्क्रम्य "शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसो व्यापारः यच्चेतसोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह। तदप्याचार एवान्तर्भवति। तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्वं स्वम्माचाराणामित्याहुः याहशाचारस्य धर्ममूलत्वं तमाह मेधातिथिः। "आचारो व्यवहारोऽनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते। याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः संस्नातधृतचलब्ध्यादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं होलकाद्याचरणम्। भन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम्। सदुक्तं प्रयोगपारिजाते स्कन्दपु०। "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ। देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते। तच्चानुपदं विवेक्तव्यम्। स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवाश्वलायनेनाप्युक्तम् 'देशानुशिष्टं कुलधर्मं यद्वा समातिधर्मं न हि सत्यगेश्च'। एवं पितृराद्याचारोऽपि धर्ममूलतया प्राह "येनास्य पितरो याता येन याता' पितामहा

तैन नाभावः यतो नहि तैन स्वरूपं न दिमते" इत्यादि। तत्र स्वार्थविधि विवयात् वदाचारे न भवत्यत इति बध्यते अत्र दोषानिषयकापरयोदिवाहित जीवेन तत्त्विकदोषैव विमायापारस्य प्राचार्य महवाचे चाक्षुषः इति युक्तम्। अत्र विवर्त्ति-वाद। तत्र चक्षित्वादित्यम् तत्र वदाचारस्वदेव वाक्यर्थ निषिध दहितसदिचवार्थावस्थं मवता भाता। सदभावे तु विमायापारदर्शनेन स्वरूपस्याभावस्य तदाभवाये चाक्षविषय अदैवाचरित्वमिति। तत्र भावात् ब्रह्मितो भूत जीवकर्त्ते इदं विवक्षाविरुद्धो वा जीवकर्त्ते तथापि वदाचारस्य सर्वभूतत्वम् न तत्र वाचाविरुद्धो न निषेधः यतो यतो इति गाढवन्धनात् तत्र तु निर वाचविरुद्धो जन्मस्योते तत्र न वदाचार भवा-बत् यथा दाविकायां विवर्त्ते वाद्यवस्थादि वर्तमानायाचारः। न तथापरोऽपि अद्वैतीनां वाल-दोषादि अस्वातिरमनायारस्य ११० इदं इत्यम्। वदाचारस्य च ब्रह्मैव न भावात् वर्तितव्यता विवर्त्त चाविदारैरपि जीवमिलस्यायदायावी प्रबला भावे निर्वहित बस्य विवर्तो इत्यः। यस्तु यतो बाधकभीकारात् बाचारस्य बाधकभीवता तद्योऽर्थं बाधन् इवैव च तैन बचीवद्येगायायोवात बाचारैवो-बद्धोभावाविदिभिनिधायोऽयम् बस्तुत जीवमिका विरोधे सम्पत्तिवर्ताति "वाइवाचारिति" इत्यो वा बीजीदवीयवोर्विरोधे चवनीयस्वामत्रेवा बाध भावम् भवति तु विरोधे बस्तीवेन बाधावारस्य-वैन बस्तीभवो वदितवोयत्वाचिपथ तत्र बहविरोधे चाचारस्य च बाधाबाधिति स्थितम्। बस्तुत इत्यदताविप्रायेण वा वा च। "एवं विभाषाचायानां प्रमाण करन इति। हितीयं च भावाच इतीव चोवर्दया। इति चोवाचारस्य प्रयोजन बुतो दरसलोका न बुवतीति नैवतत्त्वम्। अस्वत्वम् प्रयो वा यतो। "यतो दक्षिणे तु वक्तिगतो यथा बवेत्। यथा चोविवाचार बवि-वाचे वक्तिवाचेद्" बदवाचे विवाचार प्रवाचत्" इति वदितेच वाचावाचे दव विवाचारस्य बाधन् मार्गविदा। विवाचारस्य बदपि देवयोगात् मार्गविता बदपि बहवा प्रमाणत्वे बाधावारैव

वारस्वजीववाचरस्वाव वदाचारस्यमा बरस्वावगात् तत्र बभारत्वर्थस्ववावाचारस्य वदाचारः। प्रकृतार्थे इति नाम यथाच यतः "नहिनु देवै न बाचारः दारस्य प्रभावाः। स्वीनां वात्स्यायनो च वदाचार इत्यते इति यथा "कुरवर्णे च बधुवाच वहवाः पतेयेभा दव प्रकृविशेषेण प्रकृतार्थादयमपद्। दशेविवाम। बचाचारप्रयवन्त। च च नहि विवेदम् इतिवा वर्तमाना" इति वचना प्रकृविशेषादिविस्त्रयतः बदाचारस्य विवचीवजीवदेयात् बद्धैवाचारोऽपि बदा-चार इति बध्यते। बदाचारोऽपि न बैव' बाचावृवः विना बाचावृबोऽपि बहु बाचा बाचाराद्विदिति। तत्र बाबीबस्य बाचस्वचा बदाचारः बर्तव्य वर्तमानेऽपि विषिद् इतिवा यथा।

"बचर्ये: वरिष्ठोऽपि बचनाचारसत्तरः। बहुनाचस्वतः मतोभीर्षवाः बदम्। दुराचारस्तोऽपि सर्वदीवा-इयाद् बचेत्। जातिविवाहविद्वैव प्रकाशाः बृहा-बताद्। आर्जव बर्म बदतीव धर्मसावारी बदा। हृदो बत बदतीव बदसावय। बदो। बचिन् बच-बमलाना विवचाचे बवीदति। अदेव बर्म बदर्म निरू-दीव न न बचिन्। तस्य भक्तर्थेन" बीवा बचिवा बचा। बाचायोव वै बचा स्वमीनवाचिवा। बर्म बचाच भावनाबुदेवदि बदम्। एवः प्रवादोचा बर्मे बहुनेति बचा एव। बीर्घ बार्म बचोवन बीजैवा-बयम बदम्। स्वीवबोचबदयोदेवैति विवाचाः बचा। बार्म बोर्म बर्द बोर्ने बाचर्म बोचैव च। बायुर् बर् वैरिबो विवा बदम विवदो बवेत्। बचे बर्म बहिर्वाचास्य स्वीवनाचार। वर्तीवापुर्वाचा सर्वीव बदावह। बच्च दर बचाचो बाद्धन न वदि बदर। विवचाइबस्वाबदीविदप्रबदाहिवा। वा वेद वैदवः बचो बचीवे इवन। तस्या इवर्ध बदे इवोवाद् स्वाधेवद। दैवं बद्धाचारय बद्धतो वाच बोरबद्। बाबसारियवादाचिवर्गीवाचनवचार्थेद्। विव वहिदवाचर्य बहीरुव बदविवम्। बर्म बर्माय बचा इवरैदरं बचा। बच्चावाचारैविवचर्मवचो बचोः। बचवाचवचोवाइा इवचर्नवीव बचेद्। बचचा-इवचादेव बर्मद् जीवदि बच बदु। बाइवा च दवा-बिविप्रबदादेव बादाव। बचबदचोवाइ बदाचारवि-हितम्। बचच च दुराचारं बाइच बदीवमा।

ततोऽभ्यसेत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्यप्यभिलष्यन्ति सदाचारसमागमम्” इति । अपरञ्च “रजनीप्रान्त्ययामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तस्मिन्नुत्थाय सर्व्वदा । गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतन्तु ब्रह्माणं कमलोद्भवम् । इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः । दिव्याः स्त्रीरुर्व्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्त्रिणः । नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैःश्रवान् मुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । स्मरेदरुन्धतीमुख्याः पतिव्रतवतीर्व्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुख्याः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि केदारकप्रमुखान्यपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान् । मंत्रवादि महर्षींश्च नारदादींश्च वैष्णवान् । शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुञ्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैरृतीं दिशमाश्रयेत् । ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णोपवीत्युदग्वक्त्रो दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाप्सु नोविप्रगोवह्न्यनिलसम्मुखः । न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशोभागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादद्याज्जन्तुशर्करवर्ज्जिताम् । लिङ्गाय मृत्तिकां दद्यात् शौचोच्छिष्टाद्यनाकुलाम् । गुह्ये दद्यान्मृदमेकां पायौ पञ्चाम्बुसान्तराः । दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये मृदः । एकैकां पादयोर्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं ततः कुर्य्यादम्बलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्विगुणमेतत्स्याद्ब्रह्मचार्य्यादिषु त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रावर्द्धं च तदर्द्धं च पथि चौरादिशङ्किते । तदर्द्धं योषितां सुस्थे शूद्रं नातो न कारयेत् । अपि सर्व्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् । सर्व्वधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वाश्चाहुतयोऽप्येवं प्राणायामेऽपि च” इति ।

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शितः । “अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धेऽथाप वासरे । गण्डूषा द्वादश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाणं सत्वचं निर्व्रणं ऋजुम् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च साद्र्रं स्याद्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् । आम्राम्रातकधात्रीजमधूकखदिरोद्भवम् । अथापामार्गखर्ज्जूरीशेलुश्रीपर्णिपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं कषायं कटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं चापि प्रशस्तं दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखनिकां चापि कुर्य्याच्चापाकृतिं शुभाम् । “अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते” । । मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्माद्भवेदप्रयतो नरः । ततः कुर्य्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् । उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारवस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्व्विकाम् । प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विधीयते । प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः । प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रायस्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महापापनाशकृत् । प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च । अशुचित्वं च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राध्याये च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमनमाधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्व्वगात्राणि प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । अध्यापयेच्छुभान् शिष्यान् हितमेधानमर्वितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

तेन साध्यात् यदा यदि तेन सम्यक् न दिश्यते" इत्युक्तेः । अत्र पक्षाभासेति विशेषणात् व्यवहारो न प्रवर्त्तत इति गम्यते अतश्च योऽप्रसिद्धपक्षत्वादप्रसिद्धावादित योर्गयोः [illegible] निराकारस्य प्राप्तस्य व्यवहारे [illegible] इति द्रष्टव्यम् । अत्र [illegible] । अत्र [illegible] अत्र व्यवहारस्यैव भाषायै [illegible] यथा [illegible] । तद्वचने तु निराकाराद्र्त्तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र साध्यम् [illegible] पूर्वं [illegible] एवं [illegible] वा [illegible] व्यवहारस्य [illegible] न अत्र [illegible] न विशेषः [illegible] [illegible] इति [illegible] अत्र तु [illegible] [illegible] अत्र न व्यवहारः [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] १६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् । व्यवहारस्य न [illegible] न साध्यत् [illegible] विना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] व्यवहारस्य [illegible] [illegible] [illegible] न तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "विरोधे [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वा वा न । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] । "[illegible] न [illegible] यथा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यद्यपि [illegible] [illegible] तथापि [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न व्यवहारः [illegible] इति यथा "[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] व्यवहारस्य [illegible] [illegible] [illegible] इति गम्यते । व्यवहारोऽपि न [illegible] [illegible] विना [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] व्यवहारा [illegible] [illegible] [illegible] दर्शिता यथा ।

"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भवेत् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] व्यवहारस्य [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] ।

ततोऽभ्यस्येत् प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-
भिलषन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रातः“रजनी-
प्रान्तयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्
प्राज्ञस्तस्मिन्नुत्थाय सर्व्वदा । गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं
सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतन्तु पद्मजन्मसमुद्भवम् ।
इन्द्रादीन् सकलान् देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः
सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन्
समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः
कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनपू-
र्व्वकान् । दिव्याः स्त्रीरुर्व्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्रिणः ।
नागाञ्छेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैः-
श्रवान् मुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरुन्धत्यन-
सूयाद्याः पतिव्रतवतीर्व्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः
काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृग्-
प्रमुखानपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनका-
दिकान् । प्रणवादि महाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । वदान्यांश्च
दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा
सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरञ्च गुरूंश्चापि हृदि ध्यात्वा
प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाव्रजेत् ।
ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य
वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । यज्ञोपवीतमुदङ्मुखो
दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां
दक्षिणामुखः । न शिष्टाम्बुगोशिलोपकृष्टभित्तिसमुखः ।
न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशो-
भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना शिश्नं
धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । ततो मृदं समादद्यात् जन्तुशर्क्करा-
वर्ज्जिताम् । निधाय मृत्तिकोद्धृतात् नीरोत्थिताञ्च ना-
कुलाम् । शुद्धं दद्यान्मृदं लिङ्गे पायौ पञ्चाम्बुसान्तराः ।
दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये दृढ । एकैकां पादयो-
र्द्देयास्तिस्रः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्य्याद्
गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद् द्विगुणमेतत् स्याद्ब्रह्मचार्य्यादिषु
त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रावर्द्ध-
ञ्च तदर्द्धं च पथि चौरादिशङ्किते । तदर्द्धं योषितां स्वस्थे-
ष्वूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्व्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि
गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
भाक् । चर्म्मधान्यौकसोऽमा मृत् शौचे प्रकीर्त्तिता ।
सर्व्वाश्रितयोऽप्येवं पादाद्यायाम्बुग्रहणेऽपि च” अत

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शितः ।
“ततो मुखविशुद्ध्यर्थं कुर्य्याद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्य-
शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्या-
र्कदिनासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् ।
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धेऽथापि वासरे । गण्डूषा द्वा-
दश प्रोक्ताः मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाण-
सत्वचं निर्व्रणं ऋजुम् । द्वादशाङ्गुलमानन्तु सार्द्रं स्या-
द्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् ।
आम्राम्रातकधात्रीजमधूकखदिरोद्भवम् । अपामार्ग-
सर्ज्जं शैरीषेङ्गुदोपर्णिपीलुजम् । राजादनञ्च नारङ्गं
कषायं कटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं चापि प्रशस्तं दन्तधा-
वनम् । जिह्वोल्लेखनिकां चापि कुर्य्याच्चापाकृतिं शुभाम् ।
“अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं
प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशु-
वसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धेहि वनस्पते” ॥
मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य च कुर्य्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगत-
सोमस्य नित्य मथीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्मात्तस्य शुद्धि-
भाङ्नरः । ततः कुर्य्यात् प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ।
उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारस-
द्वस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधा-
वनपूर्व्विकाम् । प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः ।
प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो
नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौ-
भाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं
विधीयते । प्रसेदुः स्नानाद्यास्तिस्रो निद्राधीनोऽयतो नरः ।
प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रात-
स्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्रा-
हुस्तन्महापापनाशनम् । प्रातःस्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं
ग्लानिमेव च । अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रय-
च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् ।
दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राप्युक्ते
च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमन-
माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्व्वगात्राणि प्रातः-
सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि
विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधा-
समर्ज्जितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

[illegible]

[illegible]

'ऋतुकालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृहिणः परः । स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथ वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् । श्राद्धाहः सर्व्वपर्व्वाणि यत्नात् त्याज्यानि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्म्मात् प्रच्यवते परात् । ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः । स ब्रह्मचारी धर्म्मज्ञो विज्ञेयः स गृहाश्रमी । ऋतुः षोडशयामिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः । पुत्रास्तास्वपि या युग्मा अयुग्माः कन्यकाप्रजाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां मूलां विहाय च । शुचिः सन्निर्विशेत्पत्नीं पुन्नामर्क्षे विशेषतः । शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकम् । आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तन्न शस्यते । शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत् । अपत्यविक्रयी कल्पं वसेद्विट्कृमिभोजने । अतोनाण्वपि कन्याया उपजीवेत्पिता धनम् । स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः । न ते परं निरयात्तेषामपि हि पूर्व्वजाः । पत्या तुष्यति यत्र स्त्री तुष्येद्यत्र स्त्रिया पतिः । तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्धाममारिता"

"वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्य्यादहरहः श्राद्धं वह्नौ गृह्यकर्म्माण्यपि गृही । पञ्चयज्ञक्रियां चापि पक्तिं दैनन्दिनीमपि । गृहस्थस्याश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिने दिने । कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भस्तु मार्ज्जनी । तासाञ्च पञ्चसूनानां निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्द्दिष्टा गृहिश्रेयोऽभिवर्द्धनाः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृक्रतुः । होमो दैवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्च्चा क्रतवः क्रमात् । पितृप्रीतिं प्रकुर्व्वाणः कुर्वीत श्राद्धमन्वहम् । अन्नोदकपयोमूलफलैर्व्वापि गृहाश्रमी । गोदानेषु च सत्पुरुष पात्राय विधिपूर्व्वकम् । सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात् । तपोविद्यासमिद्धोग्रे हुतं विप्राख्यपावके । तारयेद्दिष्टसंघेभ्यः पापाच्चेदपि दुस्तरात् । अनर्च्चितोऽतिथिर्गेहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आजन्म सञ्चितात् पुण्यात् तत्क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्त्वपूर्व्वाणि वाक्यानि शय्यार्थं भूस्तृणोदकं । एतान्यपि प्रदेयानि सदागन्तुकहृष्टये । गृहस्थः परपाकाढ्यं नेतः सन् पशुतां व्रजेत् । श्रेयः परार्थमुत्सृज्य गृह्णीयादन्नदोषतः । आदित्योढोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः । असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति । भुञ्जानोऽतिथिशेषान्नमिहायुर्धनभाग्भवेत् । प्रणोद्यातिथिमन्नाशी किल्बिषी च गृहाश्रमी । वैश्वदेवान्तसम्प्राप्तः सूर्य्योढो वाऽतिथिः स्मृतः । न पूर्व्वकाल आयातो न च दृष्टचरः क्वचित् । बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः । अदत्त्वा तु बलिं तस्मै यथाशक्त्या समर्पयेत् । कुमाराश्च सुवासिन्यो गर्भिण्योऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भोज्या नात्र विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाश्नाद्यमृतं गृही । स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते केवलं स्वोदरम्भरिः । माध्याह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं बलिं दद्यात् सिद्धान्नैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्सायन्तनं नाम वैश्वदेवं गृहाश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः । वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्ज्जिताः । सर्व्वे ते वृषला ज्ञेया प्राप्तवेदा अपि द्विजाः । अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । षष्ठ्यष्टम्योर्व्वसेत्पापं तैले मांसे सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे । उद्यन्तं न वेक्षेत नास्तं यान्तं न मध्यगम् । न राहुणोपसृष्टं च नाम्बुसंस्थं दिवाकरम् । न वीक्षेतात्मनोरूपमम्बु धावेन्न वर्षति । नोल्लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न नग्नो जलमाविशेत् । देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु घृतं मृदम् । जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनम् । अश्वत्थं चैत्यवृक्षञ्च गुरुं जलभृतं घटम् । सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम् । रजस्वला न सेवेत नाश्नीयात् सह भार्य्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने । नाशुचीं स्त्रीं समीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः । असतर्प्य पितॄन् देवान् नाद्यादन्नं नरः क्वचित् । पक्वान्नं चापिनो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न मूत्रं गोव्रजे कुर्य्यान्न वल्मीके न भस्मनि । न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि । गोविप्रसूर्य्यवाय्वग्निचन्द्रार्काम्बुगुरूनपि । अभिपश्यन्न कुर्व्वीत मूत्रोच्चारविसर्ज्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्रकाष्ठपर्णतृणादिभिः । प्रावृत्य वाससा मौलिं मौनी विण्मूत्रमुत्सृजेत् । यथासुखमुखो रात्रौ दिने छायान्धकारयोः । भीतिषु प्राणबाधायां कुर्य्यान्मलविसर्ज्जनम् । मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम् । नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु अशुचि निक्षिपेत् । प्राणिहिंसां न कुर्व्वीत नाश्नीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः । न संविशेत् सन्ध्यायां प्रत्यक्सौम्यशिरा अपि । विण्मूत्रष्ठीवनं नाप्सु कुर्य्याद्दीर्घजिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत् । नैकः सुप्यात् क्वचित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पन्थान

मैथिल विभिन्नायरेद् । यवनानि यवनाखा मवेत बनावरेद् । विमानान् कौष्टगान् भावान् बद्दालोबनको- नबेत् । विनय च नवाब बर्ष बनबद्धुवनाद । भाव भाव यञ्जरांच नवनाम् संदोहना । मुख्येन वर्द्धुर्विन्दं देव देवैं विनाबनेत् । दर्भनापि बचाबम वाचाचार्य विभाव च । यस्योदेवेदि वर्मेव मनबबबबावरेद् । प्रदक्षिणञ्च सर्वेषा लिप परिताप्तं च कृताम् । मपीदवेवम्मेव यन्ति कुर्वीत दर्शनम् । वैवाभर वन्मदा नाभ इबाबमत्र । कृष्णाजाकवीविता वाजाभ्या प्रबादिता । भौं मूबर का बानेति विनोदबा- चमाचीनम् । यथा वैतब्बाबापाचभाव यथा कृमी । बनाव कृतीविनाव यथा विनबी इबम् । पिनेभवादि देवेभ्योपूपी दयाबको मवेत् । वर्वेश्वरापि बतीयोबयोदयाबवरे । सर्वाचे विकाबव मावोषा वोविब्बोदरेत् । विवेकमोदयाणि वैशाम्बां च बब चार्भवेन् । बबो मद्वादिदैबो मबीदयाबवरे । विनीता यवमादिनम् विश्वबबावबनाम् । एव बौद्रव विपावैबद्धार्भः इववं बबम् । भाववाना बबीहिता बदबबबबनदा । बाबम चीवर्विब विवार्भी गुपरोबया । बवि मद्वारी च बहुते मबवितुबा । वविवि भाष्मौच बौद्धपाम बविवातव । बाबा वैवो बदबार्थी अञ्जवीवनोविबाद् । बावि बवावि दर्भ वा मवाब विद्धव बवेत् । बद्धार्षिवि बवावाते बासावाज न विभजेत् । दुवाद वविवावाद बबबो बावदीविवाम् । बावाबाद बबवाद बविरव विवेकुवि । देवायवबबाबबा चोबा वें मर्वबाब वे । प्रतिबद्धविनं विवव बावा बूदी बबाविबम् । दी- बाबी माबवबबी वैववापवीबदी । बाबी विवक प्रवाबाणि बावावेबावविबबो । देवा बबुमाबबबो दवोबबोदबा । बबा । देवा विद्वा विबाबाद् अबा- बूबाव दाबदा । कृबावि बदबावि बदुवेबाविबा बबा । कृविबोदबबाबा वबबबा बुर्विबा । बबार्भबवं पि बबा दर्भ विवांद्योबत् वै । एव मूबबि दब्बा बाबं बीदोद्दबाबबब । बबीबार्विविवाबाब विवेद्दोबबबं बब । बदबा बाबबार्वि विवबाव बबावरेद् । विबबावेत बावबी बीव् द्रावैवबावि न । बोबरेत् विद्धवाबं दबादुभ द्रवबा । विबबाबे देवबाबं विबवावि विविभावम् । दविवादिवव बद

दावबोबुद्धोविबबम् । विद्धबा विवावेम बद्धवाविदबा- दरः । बद्धबाबबबाबा भवीव विबुधि बव । दर्वाचि बबबार बबी बुविबाबोदबाबिबा । बाबाव बदबा- बोबाबुवोव विबदीविबम् । विवाबाबबबबादुबविबा- दबबबा । बाबोबावविवावेव बबाबाबाबाब दबी विंच । बदबाई च बबवे बबबबवे बबा । बूबर्ता बबवे बाबेबबुवा बबी बविबबम् । बबबाब बबब बा प्राबाबाकविबबबम् । दबाबबबदबबाबी दबंबावि बबबबी । दर्भवाविबु बैबुवे बब दोबी च बावे । बैबबीबादिबमूर्ध बदबोबाम् बदबव । बाबबर बबबोबाब मूबाबबुबाबबाम् । बबबी विबबाबबब बबोबा कुबाबबबा । बबीबीबेव बोबबे च बबे विबबाबबम् । बबबोबबबा बीरं बब बबीविबेच च । बबबाविबाबबबबोर्व बाबोबबं बबम् । वैब- वेबं विबिबुधी बीवं बबाविबं बबम् । बबाविब बबाब इविबाब बबुब । "दीरदीबबर्विबबे बबा ईबुविबाबिबाबम् । बविबाबोदबविबबाबबबबबावि- बाम्" । बबराबब वेबाबो पृथिवबा प्रबबा । पबबेबीदबबाराब बबविबबोदरेद् । "बबबबबा दबबबा बब बबाविबा । देवा बर्व बबबा बबु मीबाबि विबबब" । बबबं परिबवबा प्रवाब बबबो- बदी । बबोबबरिबाबार्भं बबावेबाबबोदवेब । "बवि- बाबाबवेबाबब बाविबबु बबवेविबा । दबाबबावोबब- बा बदबबबु वे कृबम् । बाबबाबबबाबाबाबबबा- बबोबबा । बब बबिवर्व बाबु बबाबबाबबं बबम् । बबबोबदबाविब बबोबाबब बबबा । बबा- बबबूबं बबबबेबं बरबविबवे" । बबबुवि बद्द बबा बुबाबबबबाविवि । बविवाबु विबावेवं बबा बबबी बबाबरेबं । बबे बीब बबीवीबेबबा दबबुबा बबाबु । बविवे बाबबबुबा बबबबा विबबविबी । बबाबिबा बविबा बबबा दिबावेबबाबबबु । बबेबबबोबार्थ बबी- बबबबेब च । बविबावोबवेबाबबाबबबबबबबबु । बविविं बाबबाबाबबवि बा बबबोबब । बबाब च- दिबबेबब बिब बाब बबर बबी । एव दिबा बब बबा बुवि बबबाबब । बबबाबबी बबो बवि- बबोब बविवेबु । बदबबा बबबाब बब विबबवो- विवि । एव बबबाबु विवेबाबबीबवि बविवेबु । एबं विबाबबाबबबबा बबबाबीबार्मं विबबार्भं वैबा

वर्षैर्पितृकारणात् । माध्यस्थ्यमाश्रयेत् गेही मृते पित्र-न्विसृज्य च । स्थैर्येऽपि ग्राममध्यस्थेत्कार्यो वास समाश्रयेत् । सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं न विश्वेश्वरेष्वमि ? । सम्यग्-ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां ध्रुवा मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्वीया परश्वीया काला-हाय परं मतात् । सत्वरं गम्यतां देहः काश्यां चेदस्मतो भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारयता सता । मनसापि सदाचारमतो विद्वान् समुद्ययेत्" । वशिष्ठस्मृतौ च "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-रङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-ङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अ-न्धस्य दारा इव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्ता-रयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्य-गधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-तोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्ममाचारात् फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्य-लक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-रविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बु-द्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षि-णास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि । न गोमये न वा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाद्वले । छायायामन्ध-कारे वा रात्रावहनि वा द्विज । यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्यात् स्नान-मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि-कतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृत-शौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैक-स्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरभ्यसताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इज्याध्ययनधर्म्मेषु योऽनासक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो-दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-न्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृह-स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । अनृतं पिशुन-ञ्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्म-तश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् । पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः । जुह्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति । शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-करो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गा-र्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमित्रं प्रशान्तं चैतन्यस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं रसाश्च ते । एवं गाश्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखवा-दित्रं कुर्य्यात् न चापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् । नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-कुटको भवेत् । न म्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति । न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो-विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः" एवं मन्वादि-संहितादौ बहव आचारा उक्तप्राया दर्शिताः । भावापरपर्य्यायस्तन्त्रोक्ताचारस्तु दिव्याचारवीराचार-पश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।

"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् । शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

[illegible]

[illegible]

वर्षिपितृऋणात् । माध्यस्थ्यमाश्रयेत् गेही सुते विश्व-विन्यस्य च । स्वेऽपि ग्राममभ्यस्येत्कार्यी वाथ समाश्रयेत् । सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं न विश्वे भवेन्मनि ? । सम्यग्ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां ध्रुवा मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्वो वा परश्वो वा कालाद्वाथ परं शतात् । सततं गत्वरो देहः काश्यां चेद्गतो भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या । सदाचारवता सता । मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लङ्घयेत्" । वशिष्ठस्मृतौ च "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्यगधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्ममाचारात् फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बुद्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षिणास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यगग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि । न गोमये न वा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाड्वले । छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्याच्च स्नानमनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ता वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इज्याध्ययनधर्म्मेषु यो न सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृहस्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चम । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् । पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः । हुत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति । शूद्रान्ने नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं रसाश्च ते । एवं गाश्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखश्च वादित्रं कुर्य्यात् न चापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् । नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्कपुटको भवेत् । म्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति । न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः' एवं मन्वादिसंहितादौ बहव आचारा उक्तप्राया दर्शिताः । भावापरपर्य्यायः तन्त्रोक्ताचारः दिव्याचारवीराचारपश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।

"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधम पशुभावकः । वैष्णव पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् । शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयात्मकः । दिव्ये वीरे

[illegible] ॥ [illegible]

आचारदीप पु॰ आचारस्य दीप इव। [illegible]

आचारवत् त्रि॰ आचार + मतुप् मस्य वः। [illegible]

आचारवर्जित त्रि॰ आचारेण वर्जितः। [illegible]

आचारवेल त्रि॰ आचार [illegible]

आचारवेदिन् त्रि॰ आचारं वेद-णिनि। [illegible]

आचारवेदी स्त्री॰ आचारस्य वेदीव [illegible]

आचारलाज न॰ [illegible]

आचारिक् त्रि॰ आचारे [illegible] आ + चर- णिच् [illegible]

आचारी स्त्री॰ [illegible] (हिंचा) [illegible]

आचार्य्य पु॰ आ + चर- ण्यत्। [illegible]

[illegible]

आचार्य्यक न॰ आचार्य्यस्य कर्म [illegible]

आचार्य्यमिश्र पु॰ [illegible]

आचिख्यासा स्त्री॰ आख्यातुमिच्छा आ + ख्या- सन्- अ। [illegible]

आचिख्यासु त्रि॰ आख्यातुमिच्छुः आ + ख्या- सन्- उ।

आचित त्रि॰ आ + चि- क्त। [illegible]

भारात्मके ३द्विसहस्रपलमाने । आचित इव भारा स्यात् शाकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न० शाकटभारे पु० । परिमाणवाचकत्वात् ५तन्मितेऽपि । ६संगृहीते ७ वद्धे च । "आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्" पा० "आचित सम्भवति (स्वचितम् सञ्चिनयति)" अवहरति पचति वा ख ठञ् वा । आचितीन आचितिक । आचितपरिमाणद्रव्यस्य सञ्चितम् समावेशनार्थे तदवहारके तत्पाचके च त्रि० । ठञि स्त्रियां ङीप्, खे टाप् ।

आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात् क्तः सान्तोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित, पर्याचित, आस्थापित परिगृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।

आचूषण न० आ+चूष-ल्युट् । श्रोन्तयोगविशेषेण रक्तादिभारार्थे रक्ताकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) शृङ्गालाबुप्रकर्षणार्थे २श्रोत्रादिसयोगभेदेनाकर्षणे च । "नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराणी"त्युपक्रम्य "तानि आचूषणार्थमिति" । सुश्रु० करणे ल्युट् ३तत्साधने(शिङ्गा) "तलमच्छिन्ते तनुपक्ष्मपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्" सुश्रु० ।

आच्छद् त्रि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद-णिच्-क्विप् ह्रस्व । आच्छादने वस्त्रे च अजर्थे क । आच्छदोऽप्यत्र पु० ।

आच्छन्न त्रि० आ+छद-क्त । आवृते "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" अमर । [आवरणे ।

आच्छाद पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद-णिच्-करणे घञ् ।

आच्छादक त्रि० आ+छद-णिच्-ण्वुल् । आच्छादनकर्त्तरि

आच्छादन न० आ+छद-णिच-करणे ल्युट् । आवरणसाधने १वस्त्रे भावे ल्युट् । २आवरणे न० ।

आच्छादित त्रि० आ+छद-णिच्-क्त । आवृते ।

आच्छादिन् त्रि० आ+छद-णिच्-णिनि । आच्छादके "स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन" शकु० ।

आच्छाद्य अव्य० आ+छद-णिच्-ल्यप् । १आवृत्येत्यर्थे "आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्" मनु आ+छद-णिच्-कर्मणि यत् । २आवरणीये स्तनादौ ३गोप्ये च त्रि० । [च ।

आच्छिन्न त्रि० आ+छिद-क्त । १बलेन गृहीते २सम्यक्छिन्ने

आच्छुक पु० आ+छो-बा० डु तस्यार्थां कन् । (आच्) । वृक्षे ।

आच्छुरित न० आ+छुर-क्त । १नखच्छेद्यादि, २नखाघाते ३नखवाद्ये च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र ।

"सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित् पुलकेन भेदे" भट्टि । ४मिश्रिते च त्रि० ।

आच्छेद पु० आ+छिद-घञ् । १समन्ताच्छेदने २ईषच्छेदने बलात्कारेण ३ग्रहणे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न० ।

आच्छोटन न० आ+स्फुट-ल्युट् पृ० । अङ्गुलिमोटने (तुड़िदेओया) । [अङ्गुल्यां ।

आच्छोटित त्रि० आ-स्फुट-क्त पृ० । मोटनेन कृतध्वनौ ।

आच्छोदन न० आछिद्यतेऽत्र छिद-ल्युट् पृषो० इत्वोत् । मृगयायाम् अमरः ।

आच्युतदन्ति पु० अच्युतदन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि० स्वार्थे छन् आच्युतदन्तीयः । तथोभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे तत दामन्यादि० स्वार्थे छन् । आच्युतन्तीय । तथोभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक त्रि० अच्युतस्य छात्र काश्यादि० ठञ् ञिठ् वा । अच्युतच्छात्रे ठञि स्त्रियां ङीप् ।

आछि आयामे (दीर्घविस्तारे) इदित् भ्वादि० पर०सक० सेट् । आञ्छति आञ्छीत् । आनाञ्छ-आञ्छ आञ्छिता । कर्मणि आञ्छ्यते । णिच् आञ्छयति ते आञ्चिच्छत्-त । सन् आञ्चिच्छिषति । क्विप् आन् आञ्छौ । छ्वोरिति सूत्रे अछकोऽपि पञ्चमिति आन् आयौ इत्येके । "आञ्छत आञ्छिता "आञ्छेदतिषिप्रम्" । "चक्रयोगेनाञ्छेदर्ध्व स्विनिर्गतम्" इति च सुश्रु० ।

आज न० आज्यतेऽनेन आ+अञ्ज-घञर्थे क । १घृते जटा० । अजस्येदम् अण् । २छागमांसादौ त्रि० । "अस्कृत कुमार कृष्णलोलतपिरसमक्तेन वाससा प्रोतमंशेन वार्जिनेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजेन वैश्यम्" आश्व० । स्मृ० "गव्यमाज तथा चौरभ्राविक माहिषञ्च यत् । अश्वायार्थैव नार्य्याश्च करेणुमाश्च यत् पय" सुश्रुत । अजभावे घञ् न वीभावः । ३विक्षेपे आजानेय ।

आजक न० अजानां समूहः वुञ् । छागसमूहे ।

आजकरोण त्रि० आजकेनोपलक्षिता रोणीनदीभेद तस्या अविकदूरेभ्यादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसन्निकटादौ

आजकार पु० अजस्यायमाज कारो यस्य । शिवस्य त्रिपुरासुरवधकाले विष्णुना वृषभत्वकरणात् तस्य तथात्वम् यथा । "अथ विष्णुर्महायोगी सर्वतोऽडमस्तत्पत । वृषरूप समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् । वृषा-

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।

आचारदीप पु० [illegible] । [illegible] ।

आचारवत् त्रि० आचार [illegible] । [illegible] ।

आचारवर्जित त्रि० आचारेण वर्जित । [illegible]

आचारवेदिन् त्रि० आचार [illegible] । [illegible] ।

आचारवेदिन् त्रि० आचारं [illegible] । [illegible]

आचारभेदी स्त्री० [illegible] ।

आचाराङ्ग न० [illegible] । [illegible] ।

आचारिन् त्रि० [illegible] आ+चर+णिनि । [illegible] ।

आचारी स्त्री० [illegible] । (वैद्यक) [illegible] ।

आचार्य पु० आ+चर+ण्यत् । [illegible]

[illegible] । [illegible]

आचार्यक न० [illegible] । [illegible]

आचार्य [illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] ।

आचार्यमिश्र पु० [illegible] । [illegible] ।

आचिख्यासा स्त्री० [illegible] आ+ख्या+सन्+अ । [illegible] ।

आचिख्यासु त्रि० [illegible] आ+ख्या+सन् उ ।

आचित त्रि० आ+चि+क्त । [illegible] (मन्दी [illegible]) [illegible] । [illegible]

दित्यः एति प्रत्यक्षहृदय करोति अथ प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिन आजान देवत्वं गुरुस्य देवत्वम् सर्व्वरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्म्मणोत्कृष्टेन देवत्व प्राप्ता कर्मदेवा सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवा ते कर्मदेवेभ्य श्रेष्ठाः "ये शत कर्मदेवानामानन्दा स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः" मेदि॰ जननसाधने २प्रकृतौ च। "न ह्यस्मिन् प्रतिष्ठहीयात् पुरुषाजानो हि ह्यस्मोति" शत॰ ब्रा॰ पुरुषाजान पुरुषप्रकृतिक" इति भा॰। आ+जन घञ् दीर्घः" ३उत्पत्तौ पु॰।

आजानज त्रि॰ आजाने जायते। सृष्टिकालादारभ्यजाते देवादौ। द्विविधा हि देवा केचित् कर्मदेवा केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजाना देवानामानन्दा स एक ये कर्म्मणा देवानपियन्ति" ऐत॰उ॰।

आजानदेव पु॰ आजान सृष्टिकालमारभ्य देव देवत्वमाप्त। कर्म्म आत्तुपपन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे "अथ ये शत कर्म्म देवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवानामानन्दा" वृ॰उ॰। "आजानदेवानामेक आनन्द' उत्पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवा" भा॰।

आजानि त्रि॰ आ+जन–अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति दीर्घ। १जनके जननकर्त्तरि। "त्वीख्यायु पि तव जातवेद-स्तिस्र आजानीरुपसस्तो अग्ने।" ऋ॰२,१७,२। आजानी जनयित्रीमातरः" भा॰। अन्तर्भूतण्यर्थाभावे। २अनुजाते च "तत्रैव पक्षान्तरे आजनय अनुजाता स्वसार इति भाष्यकृता व्याख्यातम्।

आजानिक्य न॰ आजानौ भव, ठञ् तस्य भावादौ पुरो॰ यक्। आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्म्मणि च।

आजानेय पु॰ आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा स्यामस्य। 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदेपदे। आजानन्ति यत संग्रामाजानेयास्तत स्मृता" इत्युक्त लक्षणे उत्तमाश्वे। [स्य मह्यपोमाऽपत्ये।

आजायन पु स्त्री अजस्यापत्यम् नडा॰ फक्। अजनामकस्य-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज–इण् न वीभव। १समरभूमौ २संग्रामे, "आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वा" ऋ॰६, २४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स ददृशे परैः" रघु। 'अस्माकमिन्द्र। दृष्ट पुरोयायावाजिषु" ऋ॰५,२५,७ "आजिषु संग्रामेषु' भा॰। २मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप्।

"अतोयान्यानि वीर्य्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनम् आजेः सरणम् दृढस्य धनुषआयमनम्" छा॰उ॰ "आजेः मर्य्यादाया सरण धावनम्" शङ्करभा॰ ५क्षणे ६मार्गे पु॰। "धन्वना गा धन्वनाजि जयेम" यजु॰२९,३९। "धन्वना आजि' मार्ग जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्ग ' वेददी॰। भावे इण् ७आक्षेपे।

आजिनीय त्रि॰ अजिन+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा॰ छण्। चर्म-सन्निकृष्टदेशादौ। [सन्निकृष्टदेशादौ।

आजिरि त्रि॰ अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा॰ इञ्। अङ्गन-

आजिरेय त्रि॰ अजिर+शुभ्रादि॰ ढक्। अङ्गनभवादौ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ–हृ सन्–भावे अ। आहरणेच्छायाम्। उ। आजिहीर्षु'। आहरणेच्छौ त्रि॰।

आजीकूण न॰ आजौ कूणति आप्नोति यस्मिन् आ+कूण-आधारे क। मर्य्यादायुक्ते देशभेदे तत धूमादि॰भवादौ वुञ्। आजीकूणिक। आजीकूणदेशभवे–पथि पथ्यादे, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोगवे च।

आजीगर्त्ति पु स्त्री॰ अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा॰इञ्। अजीगर्त्तस्यापत्ये।

आजीव पु॰ आजीव्यतेऽनेन आ+जीव–करणे घञ्। १आजीवनोपाये वृत्त्यादौ २उपाये च। अद्भागनसुपक्रम्य "तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं हेमगोऽश्व। स्वेष रौप्य यश्च स्पृशति बालस्तैराजीव-कास्य इति प्रदिष्टा" मु॰चि॰। स्पष्टा जन्मलग्नावधि दशमभावे मेषादीना अवलहोराद्रेष्काणनवांशद्वादशांशति शायरूपे षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञान भवति यथोक्त जातके "अथ कल्यार्णवस्तोक्ता दशमेऽशविभेदजाम्। इत्तिचिन्ता विलेत्कर्माजीवोक्तामपि चिन्तयेत्। "धातिक्रारूपिवणिपसेवाद्भूत्यतोऽजगणत स्वभे भवेत्। जीवन इपगणाश्वतुष्पाट् पक्षि-धान्यशकटादिसम्पदैः। मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यै-र्विकृ मादिकवणिक्क्रियादिभि। इन्दुभागत अथो कु-शीरतोनीरजैर्विपनगाग्निशस्त्रजैः। धनाढिकावसन्नाह कृष्याकृष्येच धान्यकैः। रूपिणामाणनाणिज्यैर्इ चि सिद्धांशत स्वभे। गान्धर्वशिल्पगकटैर्मणिहेमकर्म गन्धक-र्यैर्नभसि पट्कगणैश्च सेव्यै। हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषि-कर्मैश्च मूलैर्धनैर्भृपतितोऽपि तलोत्थवर्गे। स्त्रीसङ्ग्माप्तनचौर्य्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्भूपतिसेवनतोऽलिवर्गे। भैषज्यक-पर्गणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गभयावृत्त स्वे।

[illegible] । [illegible] शिवा [illegible] । [illegible] । [illegible] १२० श [illegible] ।

आजमर न [illegible] ।

आजमव न [illegible] ।

आजविलवि [illegible] ।

आजगन क्ल आ+जन—ल्युट् । [illegible] ।

आजक(म) क्ल [illegible] ।

आजकखुरभिपात [illegible] ।

आजमार्ग [illegible] ।

आजमीढ पु [illegible] । (आजमीढ) । [illegible] राजा [illegible] ।

आजयन न [illegible] आ+जि—भावे ल्युट् । [illegible]

आजरस [illegible] ।

आजवस्तेय [illegible] ।

आजमा [illegible] ।

आजातमय [illegible] ।

आजाति स्त्री आ+जन—क्तिन् । [illegible] ।

आजाद [illegible] ।

आजान क्ल [illegible] ।

दिव्यः इति प्रत्यक्षहृदय करोति अथ प्रथमं सर्वस्य म- नुष्यस्य शततमस्य पुरुषमेधयाजिनः आजान देवस्य मुख्यं देवत्वम् सूर्य्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे- वाश्च कर्म्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ता कर्मदेवा सृष्ट्यादावु- त्पन्ना आजानदेवा ते कर्मदेवेभ्य श्रेष्ठा "ये शत कर्म्मदेवानामानन्दा स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २प्रकृतौ च । "न हस्तिन प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानो हि हस्तीति" शत० भा० पुरुषाजान पुरुषप्रकृतिक " इति भा० । आ+जन घञ् दीर्घ" १उत्पत्तौ पु० ।

आजानज त्रि० आजाने जायते । सृष्टिकालादारभ्यजाते देवादौ । द्विविधा हि देवा केचित् कर्मदेवा केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजाना देवाना- मानन्दा स एक ये कर्म्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ० ।

आजानदेव पु० आजान सृष्टिकालमारभ्य देव देवत्वमाप्त । कर्म्म णानुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धदेवे 'अथ ये शत कर्म्म देवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवाना- मानन्दा " छ०उ० । "आजानदेवानामेक आनन्द उत्- पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवा " भा० ।

आजानि त्रि० आ+जन–अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति दीर्घ । ।जनके जनककर्त्तरि । "तोक्याय चित् तव जातवेद- स्त्विम आजानीरुपसद्य अग्ने ।"ऋ०१,१७,२ । आजा- नीः जनयित्रीमातर "भा०।अन्तर्भूतण्यर्थाभावे। २अनु- जाते च "तत्रैव प्रथमान्तरे आजनय अनुजाता सखाय इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानौ भव ठन् तस्य भावादौ पुरो० यक् । आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय पु० आजे वित्क्षेपेऽपि आमेयोऽश्वयाहो यथा स्थानमस्य । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदेपदे । आजानन्ति यत संज्ञामाजानेयास्तत स्मृता " इत्युक्त लक्षणे उत्तमाश्वे । [स्य जङ्गणोयाऽपत्ये ।

आजायन पु स्त्रो अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकन्टप-

आजि स्त्रो अजन्त्यस्याम् अज–इण् न वीभव । १समरभूमौ २संग्रामे, "आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वा " ऋ०६, २४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स दक्ष परे "रघुः । 'अस्माकमिन्द्र! दृष्ट पुरोयावासमाजिषु"ऋ०५,२५,७ 'आजिषु संग्रामेषु' भा०। ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप् ।

"अतोयान्यानि वीर्य्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनम् आजेः सरणम् दृढस्य धनुष आयमनम् "छा०उ० "आजेः मर्य्यादाया सरणं धावनम्" शङ्करभा० ५क्षणे ६मार्गे पु० । "धन्वना गा धन्वनाजि जयेम" यजु०२६,२६ । "धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि- न्नसावाजिर्मार्ग " वेददी०। भावे इण् ७आक्षेपे ।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां छगा०छण् । चर्म- सन्निकृष्टदेशादौ । [सन्निकृष्टदेशादौ ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ् । अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ–हृ सन्–भावे अ । आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षु । आहरणेच्छौ त्रि० ।

आजीकूण न० आजो कूणति आप्नोति यस्मिन् आ+कूण- आधारे क । मर्य्यादाघरके देशभेदे तत धूमादि०भवादौ मध्यादौ वुञ् । आजीकूणिक । आजीकूणदेशभवे–पचि अध्यादे, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोगये च ।

आजीगर्त्ति पु स्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा०इञ् । अजी- गर्त्तस्यापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव–करणे घञ् । १आजीवनोपाये कृष्यादौ २उपाये च । अन्नप्राशनप्रकरणे "तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्र पुस्तकं लेखनीञ्च । स्वर्णं रौप्य यश्च गृह्णाति बालस्तैराजीवै- स्तस्य वृत्ति प्रदिष्टा" मु०चि० । तथा जन्मलग्नावधि दशमभावे मेषादीनां क्षेत्रहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशां- शत्रिंशांशरूपे षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञान भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवर्गोक्ता दशमेऽर्थविभेदजाम् । वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्माजीवो- क्तामपि चिन्तयेत् । "वाटिकाकृषिवाणिज्यसेवादूत्यतोऽ- जगणत लभे भवेत् । जीवन छागणाश्चतुष्पदं वणि- धान्यशकटादिसम्पदैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यै- र्विद्रुमादिकमणिक्रियादिभिः । इन्दुभागत अथो कु- लीरतो गोरजैर्विषभगाग्निसम्भवैः । वनाद्रिकाष्ठसञ्चात् कृष्याकृष्यैश्च धान्यकैः । कृषिपाषाणमाणिक्यैर्वह्नि- सिद्धार्थत लभे । गान्धर्वशिल्पशकटैर्वणिक्हेमकर्म गन्धर्म- यैर्नभसि पटकगणैश्च लेख्यैः । हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषि- क्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुलोत्थवर्गे । स्त्रीसद्ममाणदनचौ- र्य्यविक्रियितैश्च मिन्थोद्भवैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे । भैषज्यरू- पगणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गवशात्तनु स्ये ।

[illegible] । [illegible]

भामयन न [illegible]

भामरस [illegible]

भामस्तोम [illegible]

भामया [illegible]

भामावतमन [illegible]

भामाति स्त्री भा+अम-क्तिन् । [illegible]

भामाद [illegible]

भामाम [illegible]

भामव [illegible]

भामिनय [illegible]

भामिनी [illegible]

भामिनिस् [illegible]

भामिनीप्रियपद [illegible]

भामिनीप्रार्थ [illegible]

भामिनीष [illegible]

स्थितमपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम्। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता। एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम्। मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः। एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां "हृद्ययं तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थेत्यविरोधः। महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह।

"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ध्यानपद्मं सुदुर्लभम्। दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्। पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्विनाभयो• पुरीम्। तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम्। शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम्। हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः। तारचतुर्विंशरारोहे निर्गमागमपल्लवान्। शिवशक्तिपदद्वन्द्वं बिन्दुत्रयविलोचन। विहारयास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते। एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परः शिवः। वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी। तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः। तपोलोक इदं भद्रे! सर्व्वलोकस्य दुर्लभम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत्। मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च। तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे!। ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः। शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोनिर्व्वाणपरायणः। तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे!। तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने!। सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके। सायुज्यञ्च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके। ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाश्रयिणः सदा। इति ते कथितं कान्ते! चक्रषट्कस्य लक्षणम्। यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तश्च साधकः। यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत् कदाचन",

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदमाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः" यजु० शिवसङ्कल्प।

आज्ञातीर्थ न० ६त०। तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे। "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये"। रुद्रयामलम्।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट्। आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे। मानसवृत्तयश्च यथा। "संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ०। "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो वाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषया इमा इत्युच्यन्ते। संज्ञानं सम्यग्ज्ञप्तिश्चेतनभावः। आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः। विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम्। प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता। मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम्। दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः। धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति। धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति। मतिर्मननम्। मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम्। जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः। स्मृतिः स्मरणम्। सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम्। क्रतुरध्यवसायः। असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः। कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा। वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः" शाङ्करभाष्यम्।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त०। आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि०।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स०। आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप्।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त०स स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल्। आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ। [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक०त०। आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः। आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना)। "दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible]

आशीविष न [illegible]

[illegible]

आशीर्विषिका [illegible] आ+शीर्-[illegible]

[illegible]

आशीर्वाद [illegible]

[illegible]

आशु [illegible] आ+अश्-[illegible]

[illegible]

आशर पु० आ+शॄ-[illegible]

आशित त्रि आ+अश-णिच् [illegible]

आशिति स्त्री आ+अश- [illegible]

आशा स्त्री आ+अश-[illegible]

[illegible]

आश्चर्य [illegible]

[illegible]

आश्चर्यम् न [illegible]

[illegible]

सितचपुर्युग्मपद्म सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-समधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृदयं तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे स्मरेन्निलामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचतुर्व्वारोर्द्ध्वे निर्गमागमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्व विन्दुत्रयविलोचन । विहारवास हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसीमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्तिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भं न विशेत्तु कदाचन” ।

आज्ञात त्रि॰ आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः” यजु॰ शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न॰ ६त॰ । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न॰ आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ॰ उ॰ । “तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषया इमा इत्युच्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां यथोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः” शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि॰ आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त॰ । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि॰ ।

आज्ञानुगामिन् त्रि॰ आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त॰ स॰ । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि॰ आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त॰स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि॰ आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त॰ स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि॰ आज्ञामनुसरति अनु+सृ—णिनि ६त॰ स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि॰ आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न॰ आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक॰त॰ । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु॰ आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम नामाना) । “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्त्यता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

पराङ्मुखा वाप्यभिमोऽर्दिता च न प्रकाशानि रयानमे भूः । मोक्षाय रागाद् महाराजेन भगवान् दृष्टोऽस्मि । …… । यथा यज्ञे मयि …… "। इति रघुः । …… । आशीर्वादाः …… । आशी+आस् …… इति भेदः ।

आशीमत् न …… । …… "…… " ……।

आशीविषा स्त्री आशीरस्ति आ+शीङ् विष—अच् । …… आ+शीङ्—क्विप् …… ।

आशीस् त्रि …… । …… "आशीष …… " …… आ—शीङ् …… । …… । "…… " …… ।

आशु अव्य आ+अश—उण् । …… (वैदिक) …… ।

आश्चर्य त्रि आ+चर—ण्यत् सुट् । …… ।

आश्म त्रि आ+श्मन्—अण् …… । …… ।

आश्मिक त्रि आ+अश्मन्—ठक् …… । आश्मिकः ।

आश्रम पु आ+श्रम—घञ् । …… । "आश्रम …… " …… । …… "…… " …… । …… "…… " इति । …… ।

…… । …… । "…… " …… ।

आश्रमकर त्रि …… । …… ।

आश्रमपद न आश्रमस्य पदम् । …… । …… । "…… " …… ।

सितवपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला षड्वक्त्रा दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये नित्यस्थानन्दरूपत्वादित्युक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ दहरविद्यायां "हृद्यय तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्तासयो•पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचतुर्भुजारोहे निर्गमागमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्व विन्दुत्रयविलोचन । विहारश्चास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोक गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणः शिवे । । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्तिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रषट्कस्य•लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन' ।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा–क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ" यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा–ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ० । "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः स्मरणम् । संकल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन संकल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः" शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–णिनि ६त० व० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या–णिनि ६त० व स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा–णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [परवे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । "दृष्टाभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पाठ ... [illegible] । [illegible] ...। [illegible] आ+जीव—ल्युट् । [illegible] ।

आजीवन न. [illegible] करणे ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] वृत्ति ।

आजीविका स्त्री आजीव्यते आ+जीव णिच्—ण्वुल् । [illegible] । आ+जीव—कर्म्मणि ल्युट् । [illegible] ।

आजीव्य त्रि आजीव्यतेऽनेन आ करणे ण्यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] आ—जीव—कर्म्मणि ण्यत् । [illegible] । [illegible] ।

आजु स्त्री आजवति आ+जु—क्विप् दीर्घ । [illegible] । (बङ्गाल) [illegible] ।

आजूर स्त्री आ+ज्वर क्विप् ऊठ् । [illegible] ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा—णिच् पुक् च क्तिन् । आदेशे ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा—णिच् [illegible] । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा—अङ् । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आज्ञाकर त्रि आज्ञया करोति कृ—अच् [illegible] । [illegible] ।

आज्ञापत्र न आज्ञार्थं पत्रम् । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

स्थितवपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्क दधाना विद्यामुद्रा कपाल डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मन सूक्ष्मरूप प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थिति । एवञ्च श्रुतौ हार्द्द विद्यायां "हृद्यय तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादत्यविरोध । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्त तत्र कुत्र कि ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ध्यानपद्म सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्नामणे • पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीज हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंस परब्रह्मरूपः साकार शिवरूपकः । तारचतुर्व्वरारोहे निर्गमागमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्व विन्दुत्रयविलोचन । विहारस्थास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसोमयिहीमे तस्य क्रोडे पर शिव । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्या प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वर । तपोलोक इद भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोक गोलोकस्य चतुर्लक्षगुण शिवे । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादय । शम्भुलोके वसेद्योऽपि तेऽपि भक्तिपरायण । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । सालोक्य हि महोलोके सारूप्य जनलोकके । सायुज्य च तपोलोके निर्व्वाण हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाश्रिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते । चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधक । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन" ।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञात यज्ञस्य क्रियते मिथ" यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "सज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूति स्मृति सकल्प क्रतुरसु कामोवश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ०उ० । "तदन्त करणोपाधिकस्योपलब्धु प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्त करणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते । संज्ञान सज्ञप्तिश्चेतनभाव । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभाव । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञान प्रज्ञप्ति प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धि । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भन भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोरुजादिदु खिभाव । स्मृति स्मरणम् । सकल्प शुक्लकृष्णादिभावेन सकल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसाय । असु प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्ति । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वश स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाष इत्येवमाद्या अन्त करणवृत्तय" शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त०स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(कुङ्कुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापक पत्रम् शाक०त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्ग स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम मा माना) । "दष्ट्राभङ्ग मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपानाज्ञाभङ्ग सहन्ते नरप । नृपतयस्त्वादृशा सार्व्वभौमा" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतस पीडासुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । आ+जीव-घञ् । [illegible] ।

आजीवन न० [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

आजीविका स्त्री आजीव्यते आ+जीव-[illegible] । [illegible] । आ+जीव-[illegible] । [illegible] ।

आजीव्य त्रि० [illegible] । [illegible] । आ+जीव-[illegible] । [illegible] ।

आज्ञ स्त्री आ+ज्ञा-[illegible] । [illegible] ।

आज्ञप्त त्रि० आ+ज्ञा-णिच्-क्त । [illegible] ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा-णिच्-क्तिन् । [illegible] ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अङ् । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

आज्ञाकर त्रि० आज्ञां करोति कृ-अच् । [illegible] ।

आज्ञाचक्र न० [illegible] । [illegible] ।

स्थितवपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-समधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृदय तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः । महानिर्व्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे वरेऽभिन्नामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचतुर्व्वारोर्ह्वे निर्गमागमपण्डवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वे बिन्दुत्रयविलोचनः । विहारश्चास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे ।। ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्तिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने ।। सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यञ्च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते । चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन”,

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ०उ० । “तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते । संज्ञानं सञ्ज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः” शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या—णिनि ६त०स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक०त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । “दृष्टाभङ्ग मृगाणामधिपतय इव व्यङ्गमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप । नृपतयस्त्वादृशा सार्व्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडाकुपचिन्तया चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोः परलोकैरुपश्लोक-

विरम" इति च मद्यपानवत्। [आज्याहुति शब्दे आज्यावेक्षण न० आज्यं अवेक्ष-भावे ल्युट्। आज्यावेक्षणे आज्यासमासादिन् न० आज्यात् आज्यसमिदं समासादयति सम्+आ+सद्+णिच् णिनि ङीप् च। [आज्यसादनम्। आज्यस्य सिद्धस्य आसादने समानसादिनी]।

आज्यम न० आज्यते आ+अञ्ज-क्यप् नलोपः। घृते। "हवि-र्विशेषार्थमाज्यमिदं तत् यथेष्टिकम्"। "पशोः" इति "घृतैन हवमानस्याज्यम्" इत्येषा "पूर्वं पवित्रे-णाज्यग्रहणे सम्यक् वैनम्" इत्यादिना श्रौतसूत्रे च कात्यायनः। "आज्यमिदं घृतमाज्याभ्यासाज्याभाज्यमिति निरुक्ते आज्यशब्दनिरूपणे। स च "स्रोतः सर्वाणि भा भा यानि इतरेषां कानि च वा।" "आज्यस्य दधिमिश्रणाप्रतिरूपं भावम् चरु आज्यानि सीदते इत्यादि स्मृतम् आज्यो विज्ञायते इति विवेकः "आज्यानि चर्च आज्य इति विवेकः। "इन्द्राग्नी आज्यविभागादि चतुर्थेऽपि च" ११ १ ६ आज्यानि आज्ये इति आज्यं आज्ये वायम् आज्यधारया होमः आज्यानि आज्यसोमा-भ्यां यज्ञे वैन्नु आज्यसोमेन्दु इन्द्रद्युम्न सोमौ भवति सोम सोमस्य पितृदेवताभ्यो। "अह्यमोदिवरेति च विद्यते च एवमा च एवमा अह्यमोदिवरेति च एवमा च विद्यते च एवमा अह्यमोदिवरेति च एवमा च एवमा च विद्यते" आज्यविभागाद्युक्तम् "इदं विदानम् इस नमवाग्नि प्रयाजानुमिता-इति द्वितीयाहन्ते प्रयाजा अनुयाजाश्च। प्रयोजाहन्ते चतुःप्रयाजानुयाजाः। सोम आज्यद्रव्योम इति

आज्यहोम न० आज्येन होमः आज्यैन "प्राणेन स्वाहेत्य-न्वारब्धे एवमादय। यथा इदमाज्यम् इदमाज्य यथा सत्। आज्याहुतीनि दर्वाहोम आज्येन आज्याहुति च। सर्वत्र हुतद्रव्यो ह चरोः आज्यं यथा" इत्यादि ह शांति च वानादि इत्यादि चरुकाले सौम्य यथा। "अग्निं स्वाहेति सिद्धं स्वाहेति आज्यं शांति स्वाहा ह शांति घृत वा २ वि वा २ वा। यथा च इतरेषां च सौर्य वाचादयेन यथा इति यज्ञाय प्रिया प्रचरेत्सा विधं इत्यादि। इदमाज्यं इस च सर्वविधिश्च यथा इन्द्रिया अग्निर्यजैस्तम् विधं भवम्। आज्यो चरुपा विधा। यथा आज्यानि प्रवृत्त्यावृत्त्यु च सौर्य सौम्य इन्द्रिया इत्यैतौ। ते देवा। इदमिदं। अग्नय्ये ते देवा च। ते देवाः। आज्य वाचा। अग्नौ। ते देवा। इन्द्रोऽग्निः। अग्नौ।

ते देवा। बृहस्पतिः। अग्नौ। ते देवा विष्णवः। अग्नौ। ते देवा। आज्ययदः। अग्नौ। आ-ज्यानि यज्ञे तिसो यज्ञप्रधानादि यज्ञस्य यज्ञ-यज्ञम्। दशा ४ ६ वा। यदुदेति सूर्यं इत्येषे ३। आज्य। वा २ १, वा १२१ वा।।। च विष आहि विस्य आहि यज्ञन आहि। वा-च आहि यज्ञ वा २ वि। वा २ वा। यत्र सवनिकीयप्राणेभ्य नमो मैत्रावरुणप्रदेभ्यः च सौम्य प्रतिप्रस्थाने नमः प्रतिप्रस्थानादि आ यदा। अच्छावाक प्रस्थितेभ्य नमः। नैष्टार्थ आ-भ्य यदासिद्धश्रोत्रिकेभ्य नमो वायवे च सिद्धे च नमः। तत्र च विज्ञाय च यज्ञार्थानि यस्ये इत्यादि आ-ज्य ॥।। आहि। आहि। विष्ट। आहि यज्ञ। आहि। वाच। आहि। यज्ञ। वा २ वि। वा २ वा। यज्ञोदुम्बर यज्ञोदुम्बर इत्यायाम यजमानस्य च यो यदा। तत्राय होत्रे नमः विधाय विधान्ते नमः प्रतिप्रस्थाय च प्रतिप्रस्थानमध्ये च यज्ञार्थे च यत्र आज्याधेयाय प्रत्यावेदनाय नमः प्रचेतसे निरिष्टे नमः नमः यज्ञे च विष्ठे च आज्यविधानादि पूर्वं यत्र। (शतपथे ४।३ १४ ६।५ दशा) आज्या-ज्यो आज्ययने इत्यायुष्यार्थं विधा वर्षेषु आज्यको विधाय वा आज्यने च यज्ञे यज्ञने यत्र दश यज्ञीयदेवताभ्योऽपि आज्यभागिभ्यश्च च इह विधु इत्यादि सह इति सौम्यस्त्रीयम् विष्णोश्च यज्ञीय यज्ञम् आज्यं चौर्यं विधान यज्ञम्।

आज्यप न० आज्य पिबति आज्य+पा क यज च। इत्यादि देवं मैत्रावरुण विशेषेण। "सौम्या आज्य विशेष-पितरस्तत्र पितृर्वचनः। वैश्वानरादनसन्ता नाम वाज्यपाः" मनुः। "हविष्मन्तावाज्यपाः स्त" इति वा वा च। "देवा आज्यपा आज्येति देवा वा-ज्यपा अग्निरुद्रेभ्यश्चाज्यपेभ्यः" च आह वा।

आज्यभाग न० आज्यस्य भागः। अग्नीषोमयोः आज्यभाग भागाः यज्ञे आज्यभागः। यज्ञाः आज्यभागौ एवं च च आज्यविधानादीनाम् यजमाने शांतिनाद सौम्यप्रयाज विधान अन्तरिक्षाय सौम्यान सौम्यप्रत्यय। "अग्नीषोमाभ्यां आज्यभागाभ्यां चक्षुर्भ्यामाज्या वी यज अग्निमिति" आज्यस्य। यज्ञ "दिवाकर आज्ये आज्या इत्यानि इति आज्यपूर्वौ" सौम्य आज्या इदं

सोमायेति दक्षिणपूर्व्वार्द्धे इति भेद । "ता उद्दैता देवताउपंशु' यादृशा अग्नीषोमावन्वाजन् एग्नीषोमौ युव वै नौ भूयिषभाजौस्योययोर्वामिद युवयोरप्यानन्वाभजतमिति। तौ होचतु' किमावयोस्तत स्यादिति यस्मै कस्मै च देवताये हविर्निर्व्वपास्तहा पुरस्तादाज्यस्य यजामिति तस्मादाज्यं कस्मै च देवताये हविर्निर्व्वपन्ति ततपुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति" शत०ब्रा० । इति तयोः सर्व्वदेशाग यज्ञस्यादौ आज्यभागदान विहितम् । "आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन" कात्या० २,२,१, ।

आज्यभुज् पु० आज्य मन्त्रेण प्रक्षिप्त विलीन सर्पिः भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १हविर्भुजि वह्नौ तन्मुखेन हविर्भोजि २देवे च।

आञ्जन न०आ+अञ्ज–ल्युट्। समन्तादभ्यञ्जने। "तेज वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्" ऐ०ब्रा० अञ्जनाया भव अण्। २हनुमति वानरभेदे स च दाशरथिसहाय "दाशरथिवर्द्धिराञ्जनेनोल्लङ्घनपरिगतप्रान्ते" काद०। अञ्जनस्येदम् अण्, । ३अञ्जनसम्बन्धिनि त्रि०।

आञ्जनिक्य न० अञ्जनाय हितम् ठञ् तत पुरो० भावे कर्म्मणि च यक्। अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु० अञ्जनाया अपत्य ढक्। अञ्जनागर्भजाते हनूमति वानरे। "अञ्जनागर्भसम्भूतो वायुपुत्रो महाबल"। हनुमत्स्तुति । [अञ्जलिकरणे।

आञ्जलिक्य न० आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् तत पुरो० यक्।

आञ्जिनेय पु० अञ्जिन्या भव ढक् (आजनाद) कीटभेदे।

आञ्जिहिषा स्त्री आञ्जिहमिच्छा आ+अन्ह–सन्–अ। आगमनेच्छायाम् "आञ्जिहिष्ट जाताञ्जिहिष" भट्टिः।

आटरूष पु० अटरूष एव स्वार्थे अण्। वासकवृक्षे स्वार्थे कन् तत्रैव "आटरूषकवर्णाभाश्या यान्त्यनुयायिनाम्" भा०द्रो० प०।

आटविक त्रि० अटव्यां चरति भवो वा ठक्। अरण्यचारिणि "प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादय" मनु "दण्डेषु सुवृत्तकुमाराटाविका सामन्तसैमिकाद्याय" शा०ट० २"सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि। यथा 'मौल भृत्य सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविक बलम्' मल्लिनाथ धृतकोषः। तदभिप्रायेणैव "षड्विध बलमादायेति" रघु।

आटवी स्त्री अटव्या सन्निकृष्टा पू अण्। दक्षिणदिक्स्थयवनपुरीभेदे। सहदेवदिग्विजयवर्णने। "दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चैनामदापयत्" पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहिताश्चोड्रकेरलै। अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्। आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा" भा०स०प०।

आटि पु०आ+अट–इण्। १शरारिपक्षिणि। २मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप्। शालन्यादिषु पाठात् शालाशब्दे परेऽस्योदात्तत्वम्।

आटिक त्रि० आटाय गमनाय प्रभवति ठञ्। गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ष्यञ्। आटिक्यमप्यत्र न०।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्–ङीप्। मट्टाद्दुर्भिक्षेनुमर्हायामनुपजातपयोधराया स्त्रियाम्। "मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा०उ०। आटिक्याऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया जायया सह" इति भा०।

आटीकन न० आटीक्यत ईषद्गम्यते आ+टीक–ल्युट्। वत्सानां प्रथमगत्यगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारा नान्ततया पाठ प्रामादिक'।

आटीमुख न० आट्या शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य। सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे "सूचीकूर्चपत्राटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणमायाम् सुश्रु० अर्द्धधारशब्दे विवृति ।

आटोप आ+तुप–घञ् पृषो० टत्वम्। १दर्पे, २सम्भ्रमे, ३आडम्बरे च। "साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्त" माघ "मदजलदुर्द्दिनान्धकारगजघटितघनघटाटोपपरिपालितापि" काद० "साटोप परिक्रम्य" वेणी० "कलापरुचिराटोपमिचितान् शकुटानिव" भा०व०प०। ४वातजन्ये उदरशब्दभेदे "आमाटोपार्षध्निस्त्रप्रशमो क्रिमिविकारिणाम्" सुश्रु०।

आडम्बर पु० आ+डवि–क्षेपे, अरन्। १हर्षे, २दर्पे, ३तूर्यस्वने, ४आरम्भे ५सरम्भे, ६अभिलोक्ति, गजगर्ज्जिते, ७आयोजने च। मत्वर्थे इनि। आडम्बरिन् तद्युक्ते त्रि०। [भेदे। तत गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक्।

आडारक पु० अड–उद्यमे घञ् तत आरक् ऋषि-

आडि पु० अड–उद्यमे इण्। स्वनामख्याते मत्स्यभेदे। शरारीविहगे च पुस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र।

आड्डु पु० अल ल लस्य ड नि० वृद्धि। (भेला) उडुपे।

आढक पु० आढौकते आ+ढौक–घञ् पृ०। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि आढक परिकीर्त्तित इति" मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकसहस्रमुष्टिमाने "द्वादशप्रसृतिभि कुडवस्तैश्चतुर्गुणोस्तैर प्रस्थादक्रोणा, इत्युक्तं द्विनवत्युत्तरशतप्रसृतिमाने च

[illegible] ।

धान्यक न. [illegible]

धान्यदीप न. [illegible]

[illegible]

धान्यप पु. [illegible]

धान्यभाग पु. [illegible]

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा । ताभ्यां स च शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशकलाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन–ड स्वार्थे अण् । १अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २तच्छरीरे न० "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति छा०उ० । "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशात् तेज प्रभृतीनाम् । तथाप्येषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेव स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डादीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा० ।

आण्डायन त्रि० अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा० फक् । अण्डनिर्वृत्ते त्रि० । [ण्डीर इत्येव साधुरित्यन्ये ।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्यस्य ईरच् । वृषणयुक्ते इत्यपरे च

आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्वृत्तम् कण्वा० फिञ् । आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि० ।

आत् अव्य० अत–क्विप् । १अनन्तरमित्यर्थे । "आदस्य वातो अनुवाति शोचिः" ऋ० १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु० १७,२६, "आत् अपि च" वेददी० आ+ स्वरूपे तकार । ३आकारस्वरूपे वर्णे पु० "आतश्चोपसर्गे क" पाणिनिसूत्रम् ।

आत त्रि० आ+अत् अच् । सततगते प्रसृते । "पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः" यजु०२९,५, "आतैः प्रसृतैः" वेददी०

आतक त्रि०अत+ण्वुल् । १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु०"वासुकस्राजवृद्धश्च धूर्चकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्त्वेते मयाता हव्यवाहनम्" भा०आ०५७ अ० ।

आतङ्क पु० आ+तकि–घञ् । १रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः" या० २सन्तापे, "प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिसात्म्यमातङ्कं समुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायम्" इत्यादि सुश्रुत । ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च । "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघु० ।

आतञ्चन न० आ+तनुच–ल्युट् । १वेगे, २प्रापणे, ३आप्यायने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४अम्लद्रव्यप्रक्षेपे,(दम्बल देओया)५निक्षेपे, ६उपद्रवे, ७द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य चूर्णेन गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण द्रावणे च । करणे ल्युट् । ८दधिसाधन द्रव्ये (दम्बल) । गोभ्योऽहिंदशविधा दुग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत०ब्रा० । तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १शृतं पक्वं पयः२। शरं पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्३ । घनीभूतं वस्तु दधि४ । दधिभवं सारभूतमुदकं मस्तु ५, । नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आतञ्चनं दधिभावकारणम् ८। आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा९। द्रवात्मकं वाजिनम्१०"भा० 'यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं हवियातञ्चनं' तत्कुर्वीत कात्या० । [म ससदा" रघु० ।

आतत त्रि० आ+तन–क्त । विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य अय–णिनि । वधोद्यते । विषयभेदेन आततायिवधे दोषादोषौ" मा०वि०उक्तौ यथा वृह०"नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्"। किल्बिषाभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधः राजदण्डनिषेधार्थः । यत "सर्वत आत्मानं गोपायीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अत पलायनादिनापि रक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायन । "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्"जिघांसी सन् इयाद्धन्तु इत्यर्थः । देवल । "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणो ब्राह्मणविशेष । दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्"एवकारोनियमार्थः । तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। यस्माद्धन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषोहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

[illegible] भाष्यादेर्भावे । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

भाडकमसु [illegible] । [illegible]

भाडकी स्त्री [illegible] । ([illegible]) [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भाद्र त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भाद्रहुलीन [illegible] । [illegible] ।

भाद्रहरण न [illegible] ।

भाद्रचर त्रि [illegible] ।

भाद्र-गम त्रि [illegible] ।

भाद्र-पदि [illegible] ।

भाद्र [illegible] ।

भाद्रभविष्णु त्रि [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भाषाभावुक त्रि [illegible] ।

भाषाशात [illegible] । [illegible] ।

भाषक त्रि [illegible] ।

भाषण न [illegible] ।

भाषणीय त्रि [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।

भाषितपुंस्क [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भाषीवेश [illegible] ।

भाष्य त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा। ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशकलाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम्।

आण्डज पु॰ अण्डात् जायते जन–ड स्वार्थे अण्। 1 अण्डजे पक्षिसर्पादौ। 2 तच्छरीरे न॰ "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति छा॰ उ॰। "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशात् तेजःप्रभृतीनाम्। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। अण्डजमण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम्। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते। सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्। स्वतन्त्रा तु श्रुतिर्यत आण्डजाद्येव बीजं नाण्डादीति। दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे। अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा॰।

आण्डायन त्रि॰ अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा॰ फक्। अण्ड-निर्वृत्ते त्रि॰। [षण्डीर इत्येव साधुरित्यन्ये।

आण्डीर पु॰ आण्डमस्त्यस्य ईरच्। वृषणयुक्ते इत्यपरे अ

आण्डीवत पु॰ राजभेदे। तेन निर्वृत्तम् कृशा॰ फिञ्। आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि॰।

आत् अव्य॰ अत–विच्। 1 अनन्तरमित्यर्थे। "आदस्य वातो अनुवाति शोचिः" ऋ॰ 1,148,4 2 अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु॰ 17,26, "आत् अपि च" वेददी॰ आ+ स्वरूपे तकारः। 3 आकाररूपे वर्णे पु॰ "आतश्चोपसर्गे कः" पाणिनिसूत्रम्।

आत त्रि॰ आ+अत् अच्। सततगते प्रसृते। "पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः" यजु॰ 29,5, "आतैः प्रसृतैः" वेददी॰।

आतक त्रि॰ अत+ण्वुल्। 1 सततगन्तरि 2 सर्पभेदे पु॰ "पाण्डकर्षजयश्चक्रः धूर्तकः प्रातरातकौ। कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रयाता हव्यवाहनम्" भा॰ आ॰ 57 अ॰।

आतङ्क पु॰ आ+तकि–घञ्। 1 रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा। दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा मक्षरा शुचिः" या॰ 2 सन्तापे, "मन्त्रेण च विजानीयात् देशं कालं जातिमात्मप्रमातङ्कं समुत्पत्तिं भेदमामयम्" इत्यादि सुश्रुत। 3 सन्देहे, 4 मुरजशब्दे, 5 भये च। "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघु॰।

आतञ्चन न॰ आ+तन्च–ल्युट्। 1 वेगे, 2 दापने, 3 आप्यायने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय 4 अन्यद्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल देशीया) 5 मिश्रणे, 6 उपकृत्वे, 7 द्रवद्रव्यसम्बन्धेन कठिनद्रव्यस्य घूर्णने गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण 8 जारणे च। करणे ल्युट्। 9 दधिसाधन द्रव्ये (दम्बल)। गोभ्योऽपि दशविधा दुग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरः तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत॰ ब्रा॰। तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् 1 शृतं पक्वं पयः 2। शरः पयसोरुपरि सारभूतम् 3। घनीभूतं वस्तु दधि 4। दधिमयं सारभूतमुदकं मस्तु 5, नवनीतघृते 6,7, प्रसिद्धे आतञ्चनं दधिभावकारणम् 8। आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा 9। तत्रत्यं वाजिनम् 10" भा॰ "यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं हविरातञ्चनं तत्कुर्वीत" कात्या॰। [स संसदा" रघु॰।

आतत त्रि॰ आ+तन–क्त। विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि॰ आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य अय–णिनि। वधोद्यते। विषयभेदेन आततायिवधे दोषादोषौ" प्रा॰ वि॰ उक्तौ यथा स्मृ॰ "नाततायिवधे हन्ता किल्विषं प्राप्नुयात् क्वचित्। विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्"। किल्विषाभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थं अपराधाभावो दण्डनिषेधार्थं। अत्र "सर्वत आत्मानं गोपायीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः। "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" जिघांसी सन् इयात् गच्छेदित्यर्थः। देवलः। "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः। दोषदर्शनं नियमार्थम्। मनुविष्णू। "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" एवकारो नियमार्थः। तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। यत्राहन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषोऽहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः। आततायिन-

षड् धर्षिनः। "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः"। विष्णु आततायी। "उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्च राजसु। भार्यातिक्रमी च विद्याधनापहारिणः। धर्मोऽपि च परस्यात्मा तदैवोपचारात्मम्। विशेषात् आततायिनः। "आततायित्वमापन्नाः सर्वेऽपि। शास्त्रमाचारश्च न आततायिनः"। आततायिनोऽपवाद्य। तेन ब्राह्मणात् आततायिना। तेन अस्य दोषवत्। नष्ट आततायिनोऽपि गोब्राह्मणवर्जिम् ते दोषवत् भवतु। "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् वधात् कुर्यात् शासितं कुर्यात्"। तथा वशिष्ठे। "आततायिनं गोविप्रात् हन्यात् न दण्डनीयम्"। यच्च वृ-स्वयमपि दीक्षितः। वचनम्। आततायिनाम् आततायिनः। "आततायिनि चोद्यते स्वःपापं वाततायिनः। आत्मन इव नाम याद् गावो पीड़े वधे वधः। वचनमेव आदिः इत्युच्यते। तेन शत्रुरैवम् अत्योऽपि आततायिनिवर्त्तत् अयोगाततो वधस्य च आततायिनो वधार्थः। वचनं "आततायिनामुद्यतान् हन्यादाततायिन" इति। वधाम् गोब्राह्मणादि आततायिनां दृष्टव्याः। एवंभूता-ततायिनमायान्तं हन्यात्। इत्यादिः। "आततायिनमायान्तं शस्त्रमादायाततायिनम्। योऽन्यः बलात् कर्षेत्"। यथापि "हरमश्वं बलादिति। च गृही। तथापि इते वधात् दण्डपापाद्योऽपि तिस्र आम सर्वस्वहारः। एवं महत्पापादपि। स्वयमेव-वोपगताने न वधः। पूर्वमेव आततायिना वा हन्तव्य नम्। गोवधमपि न वधः। "नाततायिवधे शङ्कास्ति द्विविप्रादीनाम्। कुरुपाण्डवयोर्वधे हन्ता न दोषमाप्नोति आततायिनमिति व्याहरत्। विशेषात् आततायिनः। उद्यतानाम् वधानां स्वस्त्रीणां न विद्यते। शिखा वधात् महापातकं न च स्वस्त्रीणाम्" हन्यादेव। तमात्मन आततायिनात् तेन "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। तथा आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं दृष्ट्वा। विशेष-

द्विजातिभाव तेन मङ्गला बोध' इत्यादिवाक्यम्। एवं निर्धारिते आततायिवधोऽपि। अतो आततायिने निर्दिष्टस्य निर्दिष्ट" इत्यादि वधापराधातो-विरोधे वर्णसाम्य सर्वेष्वपि युक्तम्। अतोऽस्मिन्नर्थे अवश्यमेव विरोधाभावात् वधात्मविधि भवति। यथा हि शास्त्रादिविधिविरोधाभावे वधस्तथा पुराणम् "आततायि स्त्रीत्याभ्ये हन्याद्वाततायिनम् वधे। धीरोऽपि वधे च वर्णेन इव गुरौ आततायिनि दृष्टान्तानां वधे-वधस्थानां च तथैव गुरौ च गोब्राह्मणविवादात् आततायिनमपूज्यमेव गुरुं न तदुक्तमिति।" यथार्थ तदर्थमिदमुच्यते। एवं मा आततायी वेदादि"। इत्यादी-महापातकान्यामनाततायिनो वधात् विद्याधनादिविरोधाभावे आततायिमनुष्यादि वेदमन्त्राभिमन्त्रितस्य यथार्थ इत्यादि दोषो भवत्यतो "आततायिवधे दोषो नास्ति गोब्राह्मणादि" इत्यनुपपन्नात्। "आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः" इति वचनात्। आततायिनोऽपि आततायिनां विरा-गतिवचनेन्दं स्वस्वस्वात्मना हिंसाप्रतिबन्धेन वाचनामात्रेणैव विरमात्। "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्" इत्यादि आततायिगोब्राह्मणानेन। यथा "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" यथा "उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि। भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः" इति आततायिनामाततायिन-दर्शिताः। अत्र ब्राह्मणस्य आततायिनो वधमपि आततायिने विरोधाभावे निर्वचनमात्राभावात् "ब्राह्मणोऽपि विरोधेन वधे यातयितुं राजन्ब्राह्मणात्पातकं भवेत्" इति। ब्राह्मणाततायिनो हीन वधः। अथवा गोब्राह्मणाततायिनामपि वधोऽस्ति "आचार्येण गुणानि वदन्ताततायिना" इति वदतो दुर्भिक्षादोषो आततायिनामेव।

आतति स्त्री आ+तन+क्तिन्। आतानके विस्तारे। अ-भिविभूर्ति वदन्तादि भ० ९। ३। १।

आतनि त्रि आतनोति आ+तन—णिच्। ततो "वनिता-दयास्तथाविलासस्य आतनः" भ० ९,१९,१। आतन आतानिका वा।

आतप पु० आ+तप—अच्। सूर्यादेः रश्मिविशेषे दीप्तौ च। "आतपः कपोलेषु वेदपूर्वाकार-

मद । "दार्ढ्यं सर्वजनस्तोनेत्ररोगप्रकोपनः" सुश्रुत । "भवति पुरस्तादुच्छ्रायमेवातपेऽपि" माघ । "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघु । "तमातपक्लान्तमनातपत्रम्" रघु । "श्रृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः" कुमा० । "शीतातपाभिघाताश्च विविधानि भयानि च" मनु । आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्यस्य किरणभेदः स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगापन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविडतेजस्कत्वादुष्णस्पर्शवत्त्वम् तेन तु अदाहकत्वमनुमीयते । एव "आतपतापितभूमौ माधव । माधव । मा धावेति" यशोदावाक्येऽपि । २ प्रकाशे "छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति" श्रुति ।

आतपत्र न०आतपात् त्रायते त्रै-क । छत्रे । स्वार्थे कन् । आतपत्रकमप्यत्र । "तमातपक्लान्तमनातपत्रम्" । "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्" । "पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्" इति च रघु । "राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्" शकु० । "तस्यातपत्रं बिभराम्बभूवे" माघ । "निजातपत्रस्य तलस्थिते मम" नैष० आतपत्रोत्पत्तिर्यथा भार०आनु०प० ९२,९६ अ० । "यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ । छत्रञ्चोपानहौ चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् समुत्पन्नं किमर्थञ्चैव दीयते । न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते । बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो ब्रह्मन् ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षयतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ! । जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा स भगवान् साक्षाद्धनुषाऽक्रीडत प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्येषून् दीप्ततेजसः । आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ! । अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च । प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् । ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि ! शरानेतान् धनुश्च्युतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपामीति जनाधिप ! । सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी । तस्थौ तस्या हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ।

स्थित्वा सा तु मुहूर्त्तं वै भर्त्तुः शापभयाच्छुभा । ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा । गत्वाजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्त्तारं भयाद्भर्त्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् । रेणुके ! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः । रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! । सूर्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता । एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम विभो ! मा क्रुधस्त्वं तपोधन ! । जमदग्निरुवाच । अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान् बहून् । अतिष्ठत् सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः" । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं (सूर्य्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नये विप्ररूपं समागत्य तं च परितोष्य तस्मै छत्रमुपानहौ च सूर्योऽददात् इत्युक्तं ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

"एवमुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः । अथ सूर्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै । सूर्य उवाच । महर्षे ! शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च । भीष्म उवाच । छत्रोपानहमेतत्तु सूर्येणैतत् प्रवर्त्तितम् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ! । तस्मात् प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा । छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्याद्द्विजातये । शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते" । एतल्लक्षणं छत्रशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत् त्रि० आतपोऽस्त्यत्र मतुप् मस्य वः । आतपयुक्ते "श्रृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः" कुमा० ।

आतपवर्ष्य त्रि०आतपे निमित्ते सति वर्षन्ति सा०कर्त्तरि यत् । दृष्टिजले "अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णात्यातपवर्ष्याः" कात्या० १५,४,५, अन्तरिक्षात् गृहीतव्या आतपवर्षेण या आतपे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्याः" कर्क० । अतएव दृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभिप्रायेण तासां यज्ञकाले ग्रहणासम्भवेन पूर्वं सम्पाद्यत्वोक्ता "यूपवत्सरेण नैमित्तिकयसम्भवात्" कात्या० १५,४२

वाद् गणितः । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" । विष्णु कात्यायनौ । "उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजसु । भार्यातिक्रमि णश्च विद्यात् सप्ताततायिनः । यशोवित्तहरानन्याना- हुर्धर्मार्थहारकान् । निषेधाच कात्यायनः । "अना हितैर्न्नोणाग्निगराधे प्रवर्त्तते । शस्त्रमादायिनी च प्र हन्तारमाततायिनम्" । अनाततायिनोऽप्यवधः । तेन गुरुक- न्यादेश्च कारणोपयोग आततायिनः । तेन ब्रह्मवा- दाभे दोषवत् । यत्र आततायिनोऽपि वोभाग्यवधोऽपि न दोषाय तत्र । आततायिवधे दोषोऽस्त्येव वोभा- ग्यात् सदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्" । तथा प्रतिमे । "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन ब्रह्महा भवेत्" इति । अतः "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" इत्यादौ आततायिनि वोद्यते वधः [illegible] । अत एव आहिः [illegible] । तेन यमुनिना [illegible] [illegible] । अतएव [illegible] । "[illegible] इति । [illegible] । "आतता [illegible] । [illegible] वधेत्" । तथापि "[illegible] इति । [illegible] । तथापि हरो: [illegible] [illegible] । एवं [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "आततायिनमायान्तं [illegible] । [illegible] आततायिनि [illegible] दोषो [illegible] । [illegible] "[illegible] "। [illegible] [illegible] । आततायिनामा [illegible] । आततायिवधे दोषो [illegible] । [illegible] "। तथा "आततायिनामाप्यथ [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "आततायिनं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः । तथा "उद्यतासिविषाग्निश्च शापो- द्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजसु । भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् वि- जानीयात् सर्वानेवाततायिनः" इति [illegible] दर्शिताः । [illegible] आततायिन [illegible] । [illegible] [illegible] । आतता- यिवधे दोष [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] इति [illegible] [illegible] ।

आतामि त्रि आ+तम+इन् । आताम्रे विस्तारे । [illegible] ५ ९ १ । ।

आतप त्रि आतपति आ+तप+क्विप् । [illegible] "[illegible] [illegible] ५,०१,९ । [illegible] [illegible]" [illegible] ।

आतप पु आ+तप+अच् । [illegible] [illegible] च । "आतपः [illegible]

अतिथिपरिचर्य्याप्रकारश्च परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागत ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्म्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । “आतिदेशिकमनित्यम्” इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्त ठक् । आतिवाहिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्म्मणि घञ् तस्य भाव ष्यञ् । अतिरेके इष्टौ स्वपरिणातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्त ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” शा० सू० । अतिवाहने नियुक्ताश्च द्विविधा दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्म्मिणा दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाश्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादय अर्च्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

“अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्य पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति” । “इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्त च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं च रक्षणाद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं, रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तास्तु । नैते कर्म्मिण प्रकृता संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुत पुन संवत्सरप्राप्तिप्रसक्तो यत प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोऽस्त्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविन संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविन संवत्सरस्यापि पूर्व्ववत्प्राप्तिराप्नेत्यतस्तत्प्राप्ति प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्य पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्ते प्राप्य चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां त चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्म्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोष । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्म्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्त सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं “पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुता सोमो राजा सम्भवन्तीति” । ता आप कर्म्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्ना शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति” भा० पितृयान पन्था दर्शित देवयानस्तु ।

“अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्व्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्य संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानव स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते” “अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवंविदि शव्यं शवकर्म्म एते कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति ऋत्विज, सर्व्वथाप्येवंविन्न शवकर्म्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्म्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोक “न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति” श्रुत्यन्तरात् । शवकर्म्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न पुन शवकर्म्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्म्मणि कर्म्मणा फलारम्भे प्रतिबन्ध कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमभिस्थ संयद्वामनीत्वेनोपासते प्राणसहितामग्निविद्या, तेषामन्यत्कर्म्म भवतु मा वा भूत्

"या आतपोऽभिनिवेशेन ग्रामसे वा वैदिविकया यथा मोऽस्मद्राः आतपयतोऽत्रायामविपु यावौ पञ्चनाग्ना गात्रु याव पूत यथाला पूतयतैव इत्यर्पेत्यनिति" यज्ञ । अतएव पूषा इत्यादिनिमित्तमुत्तम् "यज्ञायन कथित् मौपति याये या इत्यवेतन वा मद्वयातोयायमे" इति या ०० इत्यादीना यथाय च इत्यौदायनिमित्तत्वात् इत्यादेयत्वम् । मध्याय माद्रा मासे मनानि यमादि एद्योर्मा इत्यर्थयेव गता मर्व इविनाशः यमोता वयया किम" इति पुन-एद्योमा यथे यथायद इत्यर्थस्य य इत्यादय-भिनिवृत्तत्वम सद्भैव ।

आतपवारण न आतपं वारयति वृ-णिच् ल्यु । छत्रे । "यथाविषुर्य इत्या यथे विनाशवारणम्" "यहदिनान्-विनाशवारणम्" इति च रघु ।

आतपात्यय पु ६त । रौद्रापगमे सूर्यास्तमये । "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघु ।

आतपाभाव ६त पु आतपस्याभावः छायायाम् ।

आतपीय त्रि आतपस्य इदमित्यादि छ । आतपविकारभेदादी ।

आतपोद्भव न आतपे उद्भवति उद् + भू अच् । कर्पूरे मरीचौ [illegible] ।

आतमाम् अव्य आ + तम् बाहु । अतिशयार्थे "यदोऽपि आतमाम् आतमा" इत्यादि ।

आतर पु आतरत्यनेन आ + तॄ-अप् । नद्यादितरणार्थं देये मूल्ये "आतरस्तरपण्यं स्यात्" अमरः । इत्यादि "तत्र आतरे" नावा तरणे इत्यादि । आतरप्रदाने यथाविधि [illegible] विद्यात् इत्यादि ।

आतश्च न आ+अश् खच् । अग्नौ । निच् आतञ्च । आतञ्चिताचे त्रि ।

आतश्च पु आ+तञ्च घञ् । तिरस्कृते दधिति अन् । [illegible] त्रि । तकं पु अन्यत्र [illegible] ।

आता स्त्री आविश्यमान यया यथि प्रादिविधि आ+तन-कर्मणि अप् । टाप् तत । "आते दिवानि व" ऋ० १,११३,६ ।

आतान पु आतन्यते आ+तन घञ् । आतिविस्तारे विस्तारे विशेषविस्तारे इत्यादि (तानस देवीरस) "तथा तथा आतानविशेषतः" इत्यादि । एतज्जविवादे च "एव तन तिथ इत्यादि" सप्तम्याः ।

आतानस त्रि आ+तन-अस च । विस्तारे ।

आतापि पु आ+तप इन् । वहूनवये च पक्षिभेदे "आतापिविप्रलब्धेन आतापि यथा" इत्यादि "मोहिनीरेव च गैरिका अतीव" इत्यादि ।

आतापिन् पु आतपति आ+तप णिनि । (चिल) पक्षिभेदे चोरपाखी ।

आतायिन् पु आ+तप णिनि । (चिल)पक्षिभेदे ।

आतार पु आतीर्यतेऽनेन आ+तॄ-घञ् । नदी-तरणार्थे देये मूल्ये ।

आतामी यत्र आ+तम अ ईप् । [illegible] अथवा "आताताम [illegible] स्तरम् ।

आति पु अत-इन् । शरारिपक्षिणि । "तस्य अर्थर्क आतिर्भूत्वा" मनु ११,११ । "या आतयो इव" पुरुषा वा च १८,६६ । स्वार्थे कन् मि ।

आतिथिक पु अतिथिषु साधु ठञ् । अतिथिसेवके "नात्रिः हिशोदनमेवायास्य" [illegible] ८,२१२ "अ-तिथिकमाइतस्तौनीकाम् अतिथीनामतिथौ हितोपहार" यज्ञोऽ । द्विजोपचारी पूज्य अतिथिमेव विधिना सर्वथा अतिथिको सन्नि" इत्यादि "यह आतिथिक इत्यादि समयः" च ८,१८ १६,१० । "आतिथिक च आतिथ्यायाः प्रयो वर्षा च ।

आतिथेय न अतिथये इदं ढञ् । अतिथिमतिथिये भोज नादौ । "आतिथेयमनिन्दितात्मा" भाग, इत्यादि आतिथेयसत्कारिणी भाव । स्वातिथ्यसत्कारः इतरे त्रि । "प्रतस्थातिथिये च" रघु । यथोयानं अत्रा निषा आतिथेयी निवाले" भट्टिः "इत्यादि आतिथेय रघु । क्रिया बौद्ध "ममातिथेयी यत्यादपूज्या" इत्या

आतिथ्य न अतिथये इदं ञ्य । अतिथिसत्कारोपादान । प्रवर्तितातिथ्यमुपासतामयसम्पन्नम्" रघु "सतत यश प्रयोऽतिथिवर्त्मनि निवाले" शिशु । "कौरवेषु आतिथ्यकारा प्राप्तमपेक्ष्य" भा आ [illegible]

अतिविपरिणामप्रकारश्च परिशिष्टग्रन्थे वक्ष्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २ अतिदौ शेष० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आतियात्रिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भावः ष्यञ् । अतिरेके इतौ स्वपरिच्छातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० । अतिवाहने नियुक्ताश्च द्विविधा दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति"। "इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं च इत्याद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवता, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणां दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासाभिमानिन्यो देवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत् प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यं प्राप्नुवन्ति चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते ननु अनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात् कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तदुपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "पुरस्ताच्छ्रद्धाशब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुता सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्ना शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति" भा० पितृयानपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तपञ्चाग्निविदो गतिरुच्यते यदि उ च एवंविदि यच्च शवकर्म इति कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः, सर्वथाप्येवंविच्छवकर्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोकः "न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति न पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मणा फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामनीत्वेनोपासते प्राणसहितामग्निविद्या, तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्

तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन वाङ्मनसानुग्रहणेन वा केनचि-दनुग्राहकत्वादध्यवगन्तव्यम्। तस्मात्सिद्धमातिवाहिका देवतात्मानोऽर्च्चिरादय इति" शाङ्करभाष्यम्।

आतिवाहिक न० अतिवाहकाले इतोलोकान्तरगमनकाले भव ठञ्। मनुष्याणां मृत्युकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष पद्मे म०। "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। विष्णु ध०। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्रायः तत्क्षणात् मृत्युक्षण एव। मार्कण्डे "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। इति च तत्रैवोक्तम्। तत्र भूतानामूर्द्ध्वगतिश्च सूक्ष्मभूतविषया सूक्ष्माणां तु लिङ्गशरीराश्रयतया सर्व्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भसाधनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्कराचार्य्यैः "जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् "अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति" इत्येवमादे"रन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहवीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्त्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादानसङ्कीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूतमात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम्। तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहवीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायुका" इति तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनामात्रं दीर्घीभावमात्रं जलौकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति। इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुतिविरोधात्। ननु द्वाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति। "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" सू०। "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोऽबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः। न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचसः" इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयाऽपां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहवीजे द्रवबाहुल्यम्। कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहवीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्। "प्राणगतेश्च" सू०। "प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादि" श्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

तस्यैवार्त्तिमन्वकरणेन शाङ्खचर्य्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहकाद्दत्यवगन्तव्यम्। तथातदुःखमार्त्तिनाशिकादेव शात्मनोऽर्त्तिरादय इति' शाङ्करभाष्यम्।

अतिगाढे अतिगाढकाले इतोलोकान्तरगतिकाले भव ठञ्। मनुष्याणां मृत्युकालमये २देहभेदे पु० शरीरनियोगकाले न०। "तद्गुणाद्देव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि शरीरमात्मन्य विपद्यते"। विष्णु०। तेऽपि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्राय तद्ग्रहणात् मत्स्यपुराण भाष्येऽपि "आतिवाहिकसञ्ज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्'। इति च तत्रैवोक्तम्। भूतभूतानामूर्द्ध्वगतिच स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्गशरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भाधनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा०सू० व्याख्यातमिदं भगवत्पादाचार्य्येण "जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमादेरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाद्ग्रन्थात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्त्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादानसङ्कीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततस्तासां नयनं निष्प्रयोजनम्। तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त' इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्ज्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलौकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलौकयोपमीयत इत्यविरोध'। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति। इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुतिविरोधात्। ननूदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति। 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' सू०। "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका आपः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः। न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचसः" इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम्। कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्। "प्राणगतेश्च" सू० "प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादि" श्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

[illegible]

च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । "तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम् । "तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" । इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्राह ।"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू०। तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो यः प्रमाणभूतपञ्चकं तदाश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत् तु "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति । ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह ।"न स्वातन्त्र्यात् तदृते छायावच्चित्रवच्च" सू०। 'तल्लिङ्गशरीरं तदृतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यान्न तिष्ठति । यथा छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तम् । "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" इति । अत्र तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावल्लिङ्गस्थायि मोक्षे तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति लक्ष्यं कारिकान्तरेण । "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलायान्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्मास्तेषां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराद्भेदावगमेन 'पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्' । इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् आधारसूक्ष्मप-

येन सञ्चरति तेन सह सञ्चरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् । "वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरीद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्त्तद्रव्यतया वाय्वादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह । "मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत्" सू० मूर्त्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव सङ्घातसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति । "अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः" सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवत्वोक्तत्वात् । कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वक्रामतीति" सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् यथा सञ्चरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह । "तदन्नमयत्वश्रुतेश्च" सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः "अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याकाङ्क्षायामाह । "पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः" सू० यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः" प्र०भाष्यम् सूक्ष्मदेहसत्त्वे प्रमाणं सांख्यतत्त्वकौमुद्यामित्थं दर्शितम् ।

[illegible]

नाग्रदशनवदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम् गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्ब्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम् पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तम्मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम् जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्व्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्म्मध्यमायुरिति॥ भवन्ति चात्र॥ गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते॥ गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः॥ द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः॥ यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे॥ ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्॥ ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तम् स जीवेत् पञ्चविंशतिम्॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चमभागहीना। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाद्द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसम ऊरुः। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रबस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ। द्वात्रिंशत्परिणाह ऊरुः। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकाभागो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र। पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्व्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामः। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन। स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन। सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि। भवति चात्र। सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणात् सारतस्तथा। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु। व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः। प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च। अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः। तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा। प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत। अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत। भवति चात्र। नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। प्रागभिहिता ऋतवः। शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया। क्रियाहीना

[illegible]

[illegible]

नासादशनवदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम् गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम् पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तम् मूर्द्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम् जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति। भवन्ति चात्र॥ गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते॥ गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते। शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः॥ द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः॥ यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे॥ ह्रस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्॥ ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तम् स जीवेत् पञ्चविंशतिम्॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिकाकनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चमभागहीनाः। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवम् पञ्चाशत्। जङ्घायामसमावूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रबस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावटुन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र। पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथावरम्। अथ सारान् वक्ष्यामः। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन। स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन। सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यात्। एषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरिति। भवति चात्र। सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणात्सारतस्तथा। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु। व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्र तान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः। प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च। अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः। तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा। प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत। अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत। भवति चात्र। नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। प्रागभिहितास्तव। शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया। क्रियाहीना

[illegible]

"अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेह-पीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः । निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरल्पैर्गुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति । अल्पोऽमहद्भिर्बहुभिस्तृणाद्यैरिवाग्निरिन्धनैः ॥ सधान्यैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः । कृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिं स्मृतः । त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम् ॥ तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे । प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चाप्याढके गते ॥ विलेपीमुचितान्नानामुत्थायाशक्तता तत । दद्यादनेन विधिना क्रिमसिक्थामपिच्छिलाम् ॥ अस्निग्धलवणां स्वल्पमुद्गयूषयुतां ततः । अर्धप्रस्थप्रमाणेन दद्यात्तु स्निग्धमोदनम् ॥ तत सप्तमन्नेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना । त्रीनष्टान् वितरेद्भोक्तुमातुरायौदनं मृदुम् । ततो यथोचितं भक्तम्भोक्तुमर्हं विचक्षण ॥ लावैणैर्हरिणाद्यैर्वा रसैर्दद्यात्तु रूक्षकैः । हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधि स्मृत ॥ एकद्वित्रिगुण सम्यगाहारस्य क्रमो हि स । कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान्हीनविशोधितान् ॥ पेयाभिष्यन्दयन्त्येषां तर्पणादिक्रमो हित । वेदनालाभनियमशोकवैचित्त्यहेतुभि ॥ नरानुपोषितांश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् । आढकार्द्धाढकप्रस्थसङ्ख्या ज्ञेया विरेचने ॥ एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । मल यन्त्रिविधं मोक्ष्यमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥ तत्रानुक्रममेकन्तु मलस्य समुदाचरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥ केचिदेव क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु । संसर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्व्रजेत् ॥ प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान्कटुक तत । स्वाद्वम्ललवणान्भूय स्वादुतिक्तावत परम् ॥ स्निग्धरूक्षानुसारेण व्यत्यासात्तत्स्वयम्ततः । केवल स्नेहपीतो वा वान्तो यद्यपि केवलम् ॥ स सप्तरात्र मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् । क्षत सिराव्यधो यस्य क्षत यस्य च शोषमम् ॥ स ना परिहरेन्मास यावद्वा बलवान्भवेत् । एकैकस्मिन्परिहरेद्दशौ वक्ष्ये त्र्यहं त्र्यहम् ॥ तृतीये तु परीहारे यथायोग समाचरेत् । तैलपूर्णमस्तकाण्डसधर्मौणौ नपाठराः ॥ स्निग्धशुद्धाशिरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये । क्रुध्यतः कुपित पित्त कुर्य्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥ आयासतः शोचतो वा चित्त विभ्रममृच्छति । मैथुनोपगमाद्घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मति ॥ आक्षेपक पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च । गुह्यप्रदेशे श्वयथु कासश्वासौ च दारुणौ ॥ शुक्रं चास्रापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते । लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान् ॥ प्लीहोदरं प्रतिश्याय पाण्डुतां श्वयथु ज्वरम् । मोह सदनमङ्गानामविपाक तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति । उच्चै सम्भाषणाद्वायु शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥ आन्ध्य जाड्यमजिघ्रत्व बाधिर्य्यं मूकता तथा ॥ हनुमोक्षमधीमन्थ मर्द्दितञ्च सुदारुणम् । नेत्रस्तम्भ निमेष वा तृष्णा कास प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचाल च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान् । यानयानात्तु लभते छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥ तथैवाङ्गग्रह घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्या भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घयो कुरुते रुज । सक्थिप्रशोष शोफ वा पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयाना सेवा मारुतवृद्धये । ततोऽङ्गमर्द्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपका ॥ वातातपाभ्या वैवर्ण्य ज्वर चापि समाप्नुयात् । विरुद्धाध्यशनान्मृत्यु व्याधि वा घोरमृच्छति ॥ असात्म्यभोजन हन्याद्बलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्त पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणत ॥ रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदा कारण योऽस्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥ यतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन चेतुना ॥ विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावका शशाश्च सेव्या समयूरतित्तिरि । सषष्टिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्त्तितम्"॥ एवमन्येऽपि तत एवावगन्त्या ।

आतुर्य्य न० आतुरस्य भाव ष्यञ् । १आतुरत्वे २फलनाशके ज्वरभेदे च "ज्वरायास्य वस्तुभेदेन नानाविधा" हरि० १८२अध्या० दर्शिता ।"कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि । सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रिय यदि काङ्क्षसे । चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्चतुर्भागो मानुषेषु प्रपत्स्यसे । त्रिधा भूत चतुर्थ त्वा पक्षिषु त्व भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्तरश्चतुर्भाग खोरकश्च चतुर्थक । मानुषेष्वेकपादेन वस त्व प्रविभज्य वै । जातिष्वथ विशेषास्तु शिवसत्त्व शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रक । पाण्डुपत्रश्च विख्यात फलेष्वातुर्य्यमेव च पद्मिनीषु हिमीभूत्वा पृथिव्यामपि चोषर । अपान्तु नीलिका विद्यात् शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिक पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात्

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] ।

आत्त त्रि० आ+दा-क्त । गृहीते [illegible] च । "[illegible]" [illegible] ।

आत्तगन्ध न० [illegible] आ+[illegible] करणे [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।

आतोद्य न० [illegible] आ+तुद [illegible] । वीणादौ वाद्ये । [illegible] "आतोद्य [illegible]" इति [illegible] । [[illegible] ।

आत्त त्रि० आ+दा-क्त । [illegible] "[illegible]"

आत्मगुप्ता स्त्री० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मकर्मन् त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" इत्य [illegible] ।

आत्मकाम त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मगामिन् त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मगुप्त त्रि० [illegible] । [illegible] ।

आत्मग्राहिन् त्रि० [illegible] ।

आत्मघातिन् त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

येषां लोकाः कृतघ्नैस्तु । अयोध्यायां तु नगरे तेषां यत्र महात्मसु च" आदि०पु० "वाराणस्यां म्रियते यः मत्या-श्यात्मनिषिक्तोऽपि कालपाशापशब्धस्तो नाशयोजनमध्यगः । अविमुक्तोऽनुगतस्य कर्णमूलगतो हरः । प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित्" काश्ये, भारते च" न लोकवच-नात् । न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति" अतएव विष्णुधर्मे रोग्यादिमरणमुक्तम् "यथायुगा-नुसारेण मत्यजेदात्मनस्तनुमिति" प्रयागादौ विशेष निष्पन्नोऽसितौ स्कान्दे "यथा कथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् प्राणत्याग करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सिता-न्यपि । पाद्मे विष्णु देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम सन्निधौ । मत्तत्तु प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः "कौर्मे व्या-धितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि नरेश्वर । गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ईप्सितान् लभते कामान्वदन्ति मुनिपुङ्गवाः" तथा "या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनी-षिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे । वाराहे "तत्र योगस्तु वै प्राणान् यः त्यजेत् सुन्दरि कर्मलोकानतिक्र-म्य मम लोकं प्रपद्यते । तथा "अकामो वा सकामो वा वट-मूले तु सुन्दरि । योऽत्र प्राणान्समुत्सृजेत यदीच्छेत्परमां गतिम्" तथा "पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले । अतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश । नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान्परित्यजेत्" ब्राह्मे "ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः तनुं त्यजति यो माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः । दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रयागे मुक्तिभाग्भवेत्" भविष्यो-त्तरे "सप्त वर्षसहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश । महाहवे षष्टिरशीति गोग्रहे अनाशने भारत चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः प्रविशन्ति मुखान्ते मे निःसंदिग्धं वरानने । इति सामान्यतोऽपि फलमुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोऽन्वेष्या । एवं विहितमरणं तु कलौ निषिद्धमेव "भृग्वग्निमरणं चैव वृद्धादिमरणं तथेति" माधवीये कलिवर्ज्येषूक्तेः यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहु-स्तत् निरस्तमेवेतत्स्तथा दूषितं प्रागुक्तवचनात् "सर्वेन्द्रियवियुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च प्रायश्चित्त-मनुज्ञातमग्निपातो महापथः । धर्माजनाक्षमस्य कर्त्तु-मपापाद्धितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमो-क्षणमिति' हेमाद्रौ विश्वरूपोक्तेश्च अपरार्के चैवमेव । सहगमन

कलौ भवत्येव "नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृते इति ब्रह्मपुराणात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि व्याख्यातम् कात्यायनादौ चातुर्वर्ण्यस्य तत्त्यागविषयस्य युगान्तरपरा एव प्रयागेऽपि । अवैधात्मपाते तु "आत्मपातिनश्चौपप्लवन्य" विहित तस्य नाशौचं नाग्निसं-स्कारोदकक्रियेति कू०पु० वचनात् नाशौचादि । तस्य च क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहितं तप्तकृच्छ्रप्रायश्चित्तं नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्द्ध्वं क्रिया कर्त्तुं युज्यते । प्रमादाच्चेत् पञ्चमीऊर्द्ध्वदैहिकं स्यात् इति हेमाद्रिप्रभृतयः । "गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । ऊर्द्ध्वं सं-वत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्ध्वदैहिकमिति हेमाद्रौ षट्-त्रिंशन्मतात्, ब्राह्मे "क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे हायन्तुभिः साण्डपा-टसमे वा श्राद्धं परिहरो व्रतन्" एवञ्च इत्यर्थं तत्र वर्षमध्येऽपि कल्याणसमरार्कं वायुपुराणे "शुक्ल-पक्षे तु द्वादश्यां वर्षान्ते मासान्तु वत्सरे । द्वादशा-हनि वा कुर्यात् प्रथमेऽहनि" अर्गलेव "नारायण-बलिं कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौच-नान्यथेत्यब्रवीद्यमः" व्यासः "नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्कर्म यतते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथेति सर्वात्म-घातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंश-न्मते "कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि । नारायणबलिं कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । पिण्डो-दकक्रिया प्रत्यक्षोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ताये च मूढा-विपादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानं प्राण्डालादिहताश्च ये । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः यथा श्राद्धं प्रकुर्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नम-स्कृत्य स्वयम्भुवम् इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेश्च तत्रैव बौधाय-नोऽपि "अथ नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्तपतितसु-रापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानां द्वादशवर्षाणि लौकि-का कुर्वीतेति" छन्दोगपरिशिष्टे तु चण्डालादीत्याद्युक्ता "दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य भस्माप्यस्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-दोषः मदनरत्ने ब्राह्मे "प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्वि-धिचोदितः चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोऽयन्तु यः क्वचित् । तस्य दाहादिकं कार्यं यस्माच्च पतितस्तु सः । चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये । यद्वा कृष्माण्डं पञ्चदश कृत्वा

[illegible] । "आत्मं [illegible]" ।

[illegible] ।

आत्त त्रि० आ+दा–क्त । [illegible] ।

[illegible] ।

आत्म न० [illegible] आ+[illegible] ।

(आत्मा) [illegible] ।

आतोद्य न० [illegible] आ+तुद [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" इति च [illegible] ।

आत्त त्रि० आ+दा–क्त । [illegible] ।

आत्तगन्ध त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

आत्तगर्व त्रि० [illegible] ।

आत्मकर्मन् त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

आत्मकाम त्रि० आत्मानं कामयते कम–णिङ् [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

आत्मकामेय त्रि० [illegible] ।

आत्मगुप्त त्रि० [illegible] ।

[illegible] ।

आत्मघातिन् त्रि० आत्मानं [illegible] ।

[illegible] ।

आत्मघातिन् त्रि० आत्मानं [illegible] ।

[illegible] ।

त लिमिना दृशेत् "वरिमूत्वमानां त लि भगूक्त
यथावदीप्सितम्" स्वविरमानस्मां त हिताय भावविल
लपावीनमहाभावं भावेनिवसम् भावभोगावष्टम्भं
नरैत्वामृत्यभावं ममतामृतमयतु लि मनुजक गमि
ता इत्य । यदीव समूतरात्मनाभ्युदयादि यथोदितम्
मला भारात्मस्वरविरमिवमलात्पश्चपत्र रति" इत्युक्तम
वर्णितिव तत्त्वार्थविद्भावविवेच वर्णितं च
वंत् । यथाप्रत्यये त अन्य वर्णितम् प्रवादेन मितोऽत्म-
दर्शादिषि तत्त्वार्थे विभावर्ज भावना पीडयतिवा
प्रमाणे पर भावैमत्व "मोक्षाभिमतमोदिक रमतया
समभिलाम् भावनमन्च वदुमीर्थं विविधं ना-
इत्ययम् मृत्यावीर्यविधि मम मृत्युवीर्यस्य मीयते
लिमहदपि वेद । मृत्युवीर्यविधि रसमसूनाइता । यथा
मोचविधि विवाचरा । भा य् भावनात्मबोऽत्म ति ।
आत्मबोध पु॰ आत्मानं बोधयति बध्यते । । वाम॰ स्मृते
च आत्मा हि (मा त्र) (गु ह) स्वभाविते
नात्मभावभेदो मोचते यति मतोचिमालम् ।
आत्मभव पु॰ आत्मनो भवो हेतार्थ आत्मतो भावा वा भवति
अम-च । । जनीतो १ पुत्रे च अविरतज्ञाय् यथावदि इम
या इन्द्रिय यथाविधि" स्मृति "आत्मा वै जायते इम इति
श्रुति २ कामदेवे ३ भवोधभवानां पुत्रो च वो । "वर्णिता
हृदयविवेदमूलकामिकाम्" भावा भव्य भुज परस्परोऽभिषेक
भाषा इत्य । ब । आत्मवागीऽस्य इ वी ।
आत्मजन्मन् पु॰ आत्मनो जन्म यस्य । आत्मे "वर आत्मनु
विभावनि भावतोपावलमसारे" श्रुता । "तथाह्मजन्मनसं
वचात्" इत्य । वैद । इत्यहसातोपवो च "तथा
नात्मादन्वासीनाक्रमनमवरातुयका इत्य ।
आत्मज्ञान न॰ आत्मबोधनम् । यथार्थवेदात्मनो नाते
तपूज्ञानस्य च मोचासामल सतायुक्तम् "अर्थवे तत्त
माहोदधि वेनात्मानमेवाते " "तथाम विवक्षायें भला
मोचे च मोचति नृति आत्मनस्तस्य भावनते
तत्त्वे तथ तत्त्वात् भेदार्थं यथावदवमान्या
तत्त्वामृत् तत तावत्स्मारकरम् तथैव मोक्षसाधनात्
"आत्मायामे यदि च आत्मदृष्ट्यादि च सम्राम्"।
"कौलावदति पौतिमावावधानं परं ध्यानम् । मतपत्र
वर्णितामां प्रामीतिमवर्ज तत इति च महो ।
इव । आत्मबोधात्मबोऽत्म ।
आत्मतत्त्व न॰ आत्मतत्त्वम् । आत्मनो यथात्मतत्त्वे । च
स्मृतो वामेर्वसर्वभावरतो । भावनय च सूत्रवासे
भावोपादिस्वरविरतवेन आत्मतत्त्वेति इत्थि यथा
रस वधु निर्धर्मविमुक्तमात्र ततममयोऽहमिति
तुर्थं विधायक वर्णित स्वाभोषावयविमोक्षुरतम
वर्णोपालविदिवालकता स्वप्नप्राप्तैव मुक्तावस्थे-
यति च दलोऽस्मम्, प्रतिबोधहवोऽस्मिका वर्जित मल-
मोचेभः । तथापि यदि वैराग्य यदि वमापि मद्
मूत्र समस्यापि वैदविरस्वारताममस्तमाकवेदनाय
वनाभ्यस्त वादिभाम् यत आत्मतत्त्व विविच्यते तथा
दिना विवरत्य यत च भावनमा आत्मचतत्त्व परम-
पदार्थे । २ आत्मवर्ती परमपदार्थे च ।
आत्मदर्शिन् त्रि॰ आत्मन्येव प्रविरत । आत्मज्ञानसाधना-
येन । प्रात्मदर्शी भावते प्रकृतिर्दि । वैद २ आत्मन वन्धो
वी । वा च निमतमिमे पर्दो प्रमाणम् "वैतीमवयो
मनमूल स्वदिलीवि च वर्णितम् । भावात्य च भावमुकमान-
सुवितेरि वेमि भवते । [मापिवि आत्मनिमये पदाप्त
आत्मद्वामिन् त्रि॰ आत्मान दैर्ये मवति वन विवद् । मम
आत्मदर्प पु॰ आत्मा दैरा स्वातीन इव-भावारे मम् ।
। इत्ये आत्मर्षे वैद । "यथावदनाभिविभावते"
इत्य । भावे मम वैद । २ आत्मनोऽपने वातवाचात्मारे ।
आत्मदर्शन न॰ आत्मा दश्यते यावत्क्रियमासेन इव-भरणे
ल्युट् वैद । आत्मसाक्षात्कारसाधने २ मनसे ३ गर्भिर
भावमे भावा च वरै पुरुषा बोधमोक्षमोदिमि
आविष्कम "इति सृती भावत्साक्षात्कारमवा नावसादो
महात्मा मितमाद् तैर्ज मथालम् "बोधम इति भावतो
समस्त वेदान्तविधि:" प्रमुखम इति इमवैव सम्यग
तैर्ज मथालम् भावे भव । २ आत्मसाक्षात्कारे तत्र वै
परमोपनिषद् मथीनेमावलम्बम् । ३ आत्मनेन सन्नौतु
भावे च "आत्मनोपास्ययोविस्पष्ट संसूत्रमदर्शनम्" इत्या ।
आत्मद्रोहिन् त्रि॰ आत्मने द्रुह्यति द्रुह-णिनि । आत्मपीडके
आत्मध्यान न॰ आत्मनोध्यानम् वैशेषिकेन । आत्मा
ध्यानोपायो धान्यवाचिमे । तत्मान्तर म आत्मावतिवा
"ध्यानं मोक्ष प्रमाणादि परमात्मबोधस्य परम् । यदि
ध्यानेनवा वर्णो मृदि प्रामाण्य प्रतिष्ठिता । यदि ध्यानोर्ति-
मूल यदि तर्म परितिष्ठम् । मोहस्तदर्थ मना म-
नोविषयारण्यम् । भावानिर्वाणमध्यमात्र विमु समोदिर
विमान् । तत्परीक्ष्य तत्र मोक्षस्य प्रमाणम् ।
तैलोचन वित्र तन अध्यात्मे विमोऽस्म । नथो-

रणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः । वासुदेवस्तमोऽन्धानां प्रत्यक्षो नैव जायते । ज्ञानपटलसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयैषुभिः । एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणो निष्कलः शिवः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । पञ्चैतानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः । चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात् पञ्चैतानि शरीरके । शब्दो रूपं तथा स्पर्शो रसो गन्धस्तथैव च । इन्द्रियार्थान् विजानीयात् पञ्चैव विषयान् बुधः । हस्तौ पादावुपस्थञ्च मुखं पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरके । मनो बुद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च । इन्द्रियेभ्यः परा ह्येते चत्वारि प्रवराणि च । तथात्मानं तदतीतं पुरुषं पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जना साधुवृत्तयः । इदन्तु परमं गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमरसस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् । निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् । विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । बालाग्रशतभागस्य कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतभागाज्जीवः सूक्ष्म उदाहृतः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरतः सदा । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" । जीवात्मपरमात्मनोरैक्यतया क्वचिदीश्वरधर्मेण क्वचिच्च जीवधर्मेण ध्यानमुच्यते । आत्मस्वरूपसंज्ञा तस्य ध्यानप्रकारः या० स्मृतौ उक्तो यथा । 'अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् । ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः' 'आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मैकविषयाणि कृत्वात्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवद्दीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येयत्वं यद्बुद्धिसत्त्वे बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणतामाम शरावसम्पुटनिरुद्धप्रभामण्डलप्रसरस्येव प्रदीपस्य काशितत्वम्" मिता० ।

आत्मन् पु० अत–मनिण् । १स्वरूपे, २यत्ने, ३देहे, ४मनसि, ५बुद्धिस्थे चित्ते, ६बुद्धौ, ७अर्के, ८वह्नौ, ९वायौ, १०जीवे, ११ब्रह्मणि च । "आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः" इति श्रुत्युक्ते अहम्प्रत्ययविषयत्वमात्मनः । अहम्प्रत्ययविषयत्वे च बहूनां वादिविप्रतिपत्तयः शा०भाष्ये दर्शिताः । 'देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः' । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्त्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं हि बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः" । विवृतञ्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्मप्रदर्शनपुरःसरं विवरणोपन्यासे माधवाचार्य्येण "यदा रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुस्यूतरूपेण प्रतीयमानत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मन शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्कन्धेषु अनुस्यूतत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवदर्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्पक्षसिद्धव्यक्त्याकृतिजातिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थस्तेन वैदिकैः प्रतिपन्ना, व्यक्तिः सांख्यादिभिः, उभयं वैयाकरणैः, सावयवसंस्थानाख्याकृतिरार्हतादिभिः । त्रितयमपि नैयायिकाद्यैः । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । तर्ह्यहंशब्दप्रयोगेऽपि शरीरादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थशङ्कास्तु । तत्र विचारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानोऽहमात्मेति प्राकृता शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः । तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं जानामीति शरीरस्याहम्प्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन चावगम्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहुः सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रियाण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्वकल्पनादुपादानत्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः अन्धोऽहं काणोऽहं मूकोऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्येकमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहम्प्रत्ययालम्बनत्वं चेतनत्वञ्चात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेकस्मिन् शरीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यएवाहं पूर्वं रूपमद्राक्षं स एवेदानीं शब्दं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

च विविधा इत्येव "बुद्धिभूतमवाप्नो स हि चतुष्क चकार वैदिकम्" इतिप्रकारभेदात् स द्विविध स्मर्यते कल्पान्तेभ्यश्चार्थे श्रवणमिव आत्मनोपादानत्वं परैश्चाभ्युपगतत्वं स्वमनुष्यक्रमेण हि पदार्थ एव वा इत्थ । अतोऽत्र तत्पुरुषात्मकोऽयमादि पश्चोदितम् तथा भारतसभापर्वणि अध्यात्मप्रभृति इति" तदात्मक-धर्मविच्च सर्वगतिसमानविचारेण वर्णितं वा भेद् । तथाहकल्पे च "अथ तथिह मयोक्त विशेषात्मा-दर्शादिभि मयात्मीयं विचारं वशमा चोदयिता प्राप्ते। एवं चार्थे तत्र "लोकान्तिकत्वोचित तमात्मा समाविन्नाम् आत्मकस्य च तत्कृतीर्थे विविधं सा-धनाक्ष्ये तत्त्वार्थोपपत्ति तत्र मनुष्यात्मीयसप्तलीलको विभज्यते भेद । अनुशासनपर्वणि तत्त्वसंख्याता । तद शोचनीय विचारता । तत्र आत्मयाथात्म्य हि ।

आत्मकीय ह आत्मानं लोकयति आकर्षे । । तामे १ शब्दे च आत्मा हि (आत्मा) (इ इ) आत्मविदे आत्मनोऽन्यदेवी शोभते इति मनोऽभ्यासात् ।

आत्मक ह आत्मनो यत्नो देहादेरात्मते आत्मा वा आत्मते भव-च । १ मनोरथे २ इमे च अङ्गुरङ्गात् इव आदि हल तत्र इन्द्रिया कथादिभि" कर्त्ता "आत्मा वै आत्मते इत्य इति" इति इत्यनया । अनोत्पन्नातो यो च यो । बन्धिता इत्यादिभिरैश्वर्यात्मनः "आत्मा तस्य शुभं परमेश्वरात्मक आत्मा" एव । ३ । आत्मकात्मोऽयम् इ यो ।

आत्मकस्मिन् इ आत्मनो बन्ध यत्र । अतमे "अत आत्मन विज्ञानाति तात्त्वीयमात्मकत्वे कुता । "अथात्मकमात्मवं चकार" एव । देव । हतहात्मतोऽचत्री च "तथा आत्मानुबद्धात्मात्मकत्वमनुभूता" एव ।

आत्मत्राण च आत्मनोत्राणम् । तथार्थकर्मात्मनो भावे तत्प्रत्यक्ष च शोधनात्मक भवान्यत्र "अवर्तै अवन शाङ्खोऽपि देवात्मानमितरे" "भवान विज्ञानात्मा यथा चीरो च शोधति सुसि आत्मकत्वं आत्मवदे इत्याते तथा इत्यनात् देहार्थ तथात्मकत्वात्मा अन्यविद् इव शशाङ्कारत्वम् इवेव शोधयत्यनात् "आत्मवादे यथे च आत्मादाशादे च महत्तम्" । "चकारादि देवतानामर्थानां वरं आवश्यं । महत्पर तदिशान्तं शान्तीश्वरे तत्र इति च यदा । देव । आत्मनोऽन्यदीयम ।

आत्मतत्त्व इ आत्मतत्त्वम् । आत्मनो तथात्मवादे ।वै-चनाहदे तातेदेह,कर्मनादिहतौ । आत्मत्वेन तदुपरतौ कार्यार्थादियमनिरपेक्षेण आत्मस्वरूपविशेषे इति इत एव चतु निजमतिविज्ञानकाय एव तत्त्वेऽस्ति युक्ते विचारना सर्वत्र तदात्मीयमनिदेशोऽनुपरमः सर्वात्मार्थविदेवतात्मतया तत्त्वान्येव सुतमसार्थे-मपि च सर्वोऽस्तम्, प्रतियोज्यत्वोचितया यातीव तस्य-तोकेय । तथापि यदि देवताद् यदि तात्पर्य तद् भूत् अथवापि सर्वविषयात्मानवपरानपेक्षत्वात् वराचरैव वाहिनात् यत आत्मतत्त्व विवितो तदा-दिना विचारद्वारा च तत्त्वतः आत्म तथा एव पदार्थ । १ आत्मतत्त्वे परमात्मने च ।

आत्मतुष्टि स्त्रि आत्मन तुष्टिः । आत्मप्रसादात्मन-स्व । आत्मदर्शी आत्मने प्रहर्षति । वै । स्वात्मनः इयमे चो । या च विज्ञानमिव वर्णे प्रमाणम् "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मन-स्तुष्टिरेव च" मनुः । [स्वार्थ आत्मतुष्टिजने वदनाद्वा

आत्मत्याग त्रि आत्मानं देहं त्यजति तत्र विहृत । आत्म

आत्मदर्श इ आत्मा देहः दृश्यतेऽनेन दृश-करणे यञ् । दर्पणे आदर्शे देव । २ आत्मनोदर्शने आत्मसाक्षात्कारे ।

आत्मदर्शन न आत्मा दृश्यते साक्षाद्विज्ञायतेऽनेन दृश-करणे ल्युट् देव । आत्मसाक्षात्कारसाधने श्रवणमनने श्रवणादि आत्मने "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रुतौ आत्मसाक्षात्कारस्य कर्तव्यतया तस्य च उपायाः विधानात् तैर्ज्ञानात् शोधन शुद्धि तत्रोपक्षेपे यथाशक्ति" इत्यनेन यो इत्यनेन तत्त्वज्ञानं तैर्न चारान् आदौ ज्ञान । २ आत्मसाक्षात्कारे "ततो वै परमोऽस्य तदोऽन्वित्यादयत्म । ३ आत्मने परमेशु धारे च आत्मानामर्थमितिमर्थे एवमेवार्थमनु" इति ।

आत्मद्रोहिन् त्रि आत्मने द्रुह्यति द्रुह-णिनि । आत्मपीडके

आत्मध्यान न आत्मनोध्यानम् वेदान्तिनः । आत्मा आत्मध्यानं आत्मसाक्षाद्भिः । तथापि च यद्यप्यर्थानां "आत्मं योग प्रत्याहारं च तत्त्वानुशीलनं शुभम् । सर्व आत्मना सर्वैतु प्रशाखा प्रतिविता । सर्व आत्मनोऽन्य-मूल्यव इदिच सर्वं प्रतिविष्ठम् । आदेयत्वं च तथा तत्र-मूलोपदासर्वम् । आत्मानिर्वस्तात्मान तिष्ठु तमगुरि विनाम् । बृहत्तमत्व तथा शोधनं इत्यागमे । वैतोक्ष्य विनं तथा तत्वबाणे विवेकोऽस्तम् । अथो

सामाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषामभोक्तृता। तदा स्वार्थपरत्वाभावात् तेषाम् अन्योऽन्यमप्राङ्गिभावानुपपत्तौ संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात्। अन्तरेणैव संघातम्भोक्तृत्वे देहाद्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत। नापि क्रमेण तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न च वरविवाहन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात्। यथैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तॄणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यवस्थिताः। कथं क्रमभोगः। अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन्। तदा युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः। यथैकस्मिन् मुहूर्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रमविवाहे गुणप्रधानतया संघातो वा नास्ति तद्वत्। नापि संहतानां भोक्तृत्वसम्भवः। प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः। अथ मन्यसेऽग्नौ प्रक्षिप्तेषु तिलेष्वेकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघातापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः। आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽन्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात्। नच यान्य शेषिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंशरीरयोर्भोक्त्रोः संघातापत्तिर्दृष्टेति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वाप्रतिपत्तेः। ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सोऽपि तथाविधः संघातानिरूपणात्। न तावत् संघातो नाम भोग्यभोगिनोर्विमवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्यायेन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्। नापि तदारब्धोऽवयवी संघातः तस्य भूतेभ्यो भेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्। अभेदे भूतमात्रतया संघातत्वासम्भवात्। भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात्। अथावयविनः पारतन्त्र्याच्च पञ्चमतत्त्वाप्रसक्तिस्तर्हि जलादेः पृथिव्यादितन्त्रत्वाच्च तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत्। न चैकद्रव्यसम्बन्धयोर्न्यूनतापत्तिः संघातः, वस्तुतोऽनेकेषु कालसुवेर्भिन्नप्रमातृत्वात्। न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः संघातः, तदानीं काष्ठाद्याश्रयेण वह्निना वायुसहकृते जले नाप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात्। नन्वाम्नाय पिण्डवत् संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथा संश्लेषाभावात्। वह्निव्याप्तेनायःपिण्डेन सन्तापितजले वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात्। न चोक्तदोषपरिहारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः सद्भावो वा सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणात्। यत्तु लोकायतैकदेशिना मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम्। शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति। तदुक्तन्यायेन निराकरणीयम्। ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां भोक्तृत्वं निराक्रियते। तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः। तच्छक्तय इति मीमांसकाः। तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तराणीत्यन्ये सर्वे वादिनः। तत्र न तावद् गोलकमात्रत्वं युक्तं कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धिसद्भावात् वृक्षाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भसत्त्वाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपाः" इत्यादि शास्त्रात्। न च वृक्षाणामचेतनत्वं हि शास्त्रप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्। एव गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न। यद् मन्यसे शक्तिमद् द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्पने लाघवमिति। तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारितर्यविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः। न च सर्वगतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः, त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात्। एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यतिरेकौ शरीरवदन्यथासिद्धौ। अतो मीमांसकमतमनुपपन्नम्। सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके विशेषसम्बन्धाच्चक्षुरादिव्यवहार्याणीति। तदप्ययुक्तम्। तेषु प्रमाणाभावात्। विमता रूपाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदादिक्रियावदिति चेत् करणप्रेरणात्मके कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽनवस्थानात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेन्न आगमस्याकारविरहिणामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः। न च मनोवत् साक्षिवेद्यानीन्द्रियाणि, रूपादिज्ञानानां लिङ्गमनपेक्ष्य साक्षिमात्रेण चक्षुरादीनां प्रतिपत्तेरभावात्। तस्माच्च सन्त्येवेन्द्रियाणीति। अत्रोच्यते। गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवावगम्यन्ते। न हि तत्राकाररहितास्तानि जानन्ति किन्तु गोलकान्येव। यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं साङ्ख्यैरुच्यते। तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा कृत्स्नकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः उभयत्रापि नास्ति किमपि मानम्। अथ द्वितीयपक्षे नानापुराणवचनानि मानं तन्न श्रुतिविरोधात्। "अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" श्रुतौ

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । न च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न च [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । न च [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । न [illegible] । न च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । न च [illegible] । [illegible] ।

स्तानाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषाम्भोक्तृता। तदा-स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तौ संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात्। अन्तरेणैव संघातम्भोक्तृत्वे देहाद्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत। नापि क्रमेण तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न च शर-यिवाहन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात्। यथैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तॄणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यवस्थिताः। कथं क्रमभोगः। अथ कथञ्चिद् व्यवतिष्ठेरन्। तदा युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः। यथैकस्मिन् मुहूर्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रमविधातो गुणप्रधानतया संघातो वा नास्ति तद्वत्। नापि समस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः। प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः। अथ मन्यसेऽग्नौ प्रक्षिप्तेषु तिलेष्वेकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघातापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः। आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽन्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्ये तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात्। न च वाच्यं शेषिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंशरीरयोः भोक्त्रोः संघातापत्तिर्दृष्टेति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वाप्रतिपत्तेः। ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सोऽपि सवासिद्धः संघातानिरूपणात्। न तावत् संघातो नाम भोग्यभोगिनोरनवद्येकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्यायेन व्यापिनां भूतानां सर्वस्य सत्त्वाच्च तद्भोगयोः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्। नापि तदारब्धोऽवयवी संघातः तस्य भूतेभ्यो भेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्। अभेदे भूतमात्रतया संघातत्वासम्भवात्। भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात्। अथावयविनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्त्वापत्तिस्तर्हि जलादेः पृथिव्यादितन्त्रत्वान्न तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत्। न चैकद्रव्यमुखा-मन्वयोग्यतापत्तिः संघातः, वस्तुतोऽनेकेष्वेकत्वसद्भावेऽसिद्धप्रमाणत्वात्। न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः संघातः, तदानीं भावान्वयेन वह्निना वायुसहकृते जले नाध्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात्। नाप्यन्योन्यं पिण्डवत्संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथाश्लेषाभावात्। वह्निव्याप्तेनायःपिण्डेन सन्तापितजले वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात्। न चोक्तदोषपरि-

हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वमिति' मद्गुनीवा सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणात्। यत्तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम्। शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति। तदुक्तन्यायेन निराकरणीयम्। ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां भोक्तृत्वं निराक्रियते। तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः। तच्छक्तय इति मीमांसकाः। तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तराणीत्यन्ये सर्वे वादिनः। तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धिसद्भावात् वृक्षाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भसम्भवाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपाः" इत्यादि शास्त्रात्। न च वृक्षाणामचेतनत्वं हि शास्त्रप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्। एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न। अथ मन्यसे शक्तिमद्द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्पने लाघवमिति। तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव कर्णकार्यसर्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः। न च सर्वगतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः, त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात्। एवं चानिन्द्रियेभ्योऽपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यतिरेकौ शरीरवत्सान्यथासिद्धौ। अतो मीमांसकमतमनुपपन्नम्। सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके विशेषसम्बन्धाङ्कुरादिवद्वर्तमानानीति। तदप्ययुक्तम्। तेषु प्रमाणाभावात्। विमता रूपाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करणप्रेरणात्मके कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽनवस्थानात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेत् न आगमसंस्कारविरहिणामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः। न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रियाणि, रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमन्तरेण साक्षिमात्रेण चक्षुरादीनां प्रतिपत्तेरभावात्। तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति। अत्रोच्यते। गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवावगम्यन्ते। न हि तत्र संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु गोलकान्येव। यस्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं साङ्ख्यैरुच्यते। तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा कृत्स्नकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः उभयथापि नास्ति किमपि मानम्। अथ द्वितीयपक्षे भागापुराण प्रथमानि मानान्तरं श्रुतिविरोधात्। "अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" श्रुतौ

[illegible]

ऽन्तः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवत्स्वात्मसंयोगापेक्ष । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उतादृष्टोपलक्षितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । सचायमात्मा अहं प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्त्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र "अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्येकस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्रापि आत्मनो भोगानुसन्धानं न प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । समेतमात्मतत्त्वमवैदिका देहादिष्वन्यतमपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारं भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि मुक्ते कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यं अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखाद्युपभोगे येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिकास्तु उक्ताद्भोक्तुर्जीवादतिरिक्तं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ईश्वरं कञ्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्भिन्नकर्त्तृकं विविधकार्य्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमता ज्ञानैश्वर्य्यशक्तयः क्वचित् पराकाष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्म्माधर्म्मफलं कर्म्म तत्फलभोक्त्राद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्म्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे अखिलापि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता, नैष दोषः प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य्यवसानात्" इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्व्वाकादिशब्दे वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे उक्तावस्थात्मनिरूपणायेत्थमभ्यधायि "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्" भाषा० । "आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि "अहं जाने अहं सुखी" इत्यादि प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना तन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति

[illegible]

[illegible]

न्त' सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगमपेक्ष्य । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उत अदृष्टोपलक्षितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । न चायमात्मा जडः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्षं सौषुप्तप्रत्यगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् स वेदनश्च तथा विषयप्रकाशकर्त्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र "अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । न चायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेकातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्येकस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्रापि आत्मनो भोगाननुसन्धानं प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाशः आत्मेति सिद्धम् । समेतमात्मतत्त्वमवैदिका देहादिष्वन्यतमपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्ना मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारं भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि मुक्ते कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यं अध्यासाधिष्ठाने भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखाद्युपभोगः येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिका उक्ताज्जीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृकं विविधकार्य्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमता' ज्ञानैश्वर्य्यशक्तयः क्वचित् पराकाष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्त्रादभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता, नैष दोषः प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य्यवसानात्" इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्वाकादिशब्दे पश्यते । भाषापरिच्छेदे मुक्तावल्याञ्चात्मनिरूपणायैत्थमभ्यधायि "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्" भाषा० । "आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि "अहं जाने अहं सुखीत्यादि" प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यत प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना तन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

[illegible] नीरसात् एवं [illegible] [illegible] ... [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न च [illegible]

[illegible] न च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । न च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । "आत्मनं [illegible]

बिभेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः। एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशस्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंश पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बात्तात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव। कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम्। कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात्। "वीतरागजन्मादर्शनात्" अनादित्वम्। अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्। तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन। न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः। धर्माधर्माश्रयः इति। आत्मेत्यनुषज्यते। शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः। विशेषगुणयोगत इति। योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहं करोमि इत्यादि प्रतीतेः। प्रवृत्त्येति। अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते। प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह। रथेति यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मापीति भावः। अहङ्कारस्येति। अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति। मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः। रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात्। विभुरिति। विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम्। बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः"। ते च 'बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा। धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश' इत्युक्ता बुद्धि सुख दुःखमिच्छा द्वेष यत्न संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभाग भावनाख्यसंस्कार धर्म अधर्माश्चेति। एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः। "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६४२पृष्ठे ज्ञानशब्दोदिताऽपि। मिता० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह। 'महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि। कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति। वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्'" या०स्मृ०। 'यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्यः, अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न, तर्ह्येकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति। यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति। तथा कस्यचित् रूपस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम्। किञ्च। "अतीतार्था स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः। जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः। शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा" या०। 'यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्हि तु भूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते। तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः। नष्टेन्द्रियाणाम् उपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम्। तथाहमेवाभिजनवानादिसम्पन्न इत्येवंविधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

ज्ञानम् अनन्यथासिद्धत्वे गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधन ताज्ञानस्य तदेहाद्यनीमित्तानस्यानुस्मरणात् तथाहि जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनतस्य स्मरणात् प्रवृत्ति प्रसक्ति न च जन्मान्तरानुभूतमपरं तत्र कथमपि स्मरणम् उद्बोधकाभावात् अत इष्टसाधनता ज्ञानाय भिलाषोद्बोधकं कल्पते तथा जन्मान्तरानुभवादिकल्पना चावश्यकीति अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवात् नित्यत्वं सिद्धयतीति बोध्यम् । नह चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वेन कर्तृत्वं स्यात् विरोधे करणत्वाद् तत्र समानविषये चैतन्यविरोधः कल्प्यते नाशे सति कर्तृत्वानुपपत्तेः कथमिति ? पूर्वं चक्षुषा साक्षात् कृतस्याप्युपघाते स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्यस्य अन्य न स्मरणसम्भवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः । नह चक्षुरादीनां सर्वं स्यात् अन्यत् भिन्न चैतन्य स्यात् तत्र तत्र एकोऽपीति न तथा न चैतन्यम् । मनसस्तथात्वे दोषमाह मनसोऽणुत्वात् युगपद् ज्ञानानुत्पत्तेः ज्ञानादौ कारणत्वेऽपि कर्तृत्वे तथा सति नैकत्वं तथा सम्भवति । मनस्तु नित्यमेव ज्ञान यत्र तत्र मनःसंयोगात् चैतन्य ज्ञानकार्यं ज्ञानस्यापि स्यात्। तथापि आत्मत्वेन वक्तव्यं पूर्वं निश्चयानुपपत्तेर्न विनाशाद्युपपत्तिः वैतन्यम् स्यात् नित्यत्वेन भवतः तथा यतः पूर्वं पूर्वं विनाशयोर्निर्वाहकत्वासम्भवात्तेन संस्कारा स्मरणानि कारणत्वेऽपि नैव तत्र ज्ञानादिकल्पने स्मरणात् । मनुतिर्विधिविरुद्धत्वे विषयवासनायाः समृद्धस्यपि विषयाव्यापकत्वम् । यथा पिता विषयविरहान्ये इति नैव तत्र कथयन्ते प्रत्याभावात् अन्यथा प्रत्यक्षादिवत् प्रामाण्यं न चैव यत्र विषयविशेषवृत्तेः अन्यायादिवत् नाशे कारादिरूपमाणानुपपत्तेश्चैतन्यम् । ज्ञानादीनां पूर्वोक्त विषयत्वेऽपि नैव विषयस्यापरोक्षसिद्धिर्विषया यदि तथात्व विषयमात्रतीतिप्रतेन । नातिरिक्ता चैतन्यं मनुष्यत्वे जीवत्वादौऽपि जीवन्मुक्तः स्यात् अतएव निष्कामानिवेशाद्, अयोगदशी जीवनादिविषयप्रत्यक्षं इति चैव जीवनादीनां विषयाभोगविषयत्वाभावात् तस्या विशेषेण दुरवग्रहत्वात् । न च वाक्यामभावा

मात्मनि कारणमादौ न्यायनिर्णयवशात् न च कर्तृत्वात्मनोऽपेक्षितो नियायम इति गत्वं गमनस्य कर्तृत्वस्य ज्ञापनात् । नतत्रपिपुत्रविदेय संज्ञय इति चेत् अप्रमत्तवादात् । अतरविज्ञानत्व अप्रत्यक्षे ज्ञानमध्ये । चक्षुर्विषयेऽविषयविशेषः। अतएव इति चेत् नानाभावात् अध्यायीत्यत्र । अतीव गतिमार्गेऽपि नक्षत्रापि ब्रह्म जीवात्मविशेष नानाभावात् नैराश्यापि कर्मणामविशेषादिकैकत्वे हेतौ ह्ययावत्कर्माव कालं यदि गतिसिद्धान्ते जीवात्मविभागयोस्त्वाप "अविनाशी वा अरे अयमात्मा सर्वं भावयत्यर्थ" इत्यादि श्रुतीरिति चेत् तत्र नित्यत्वात्मनः इनिश्चयात् निर्विशेष आत्मनो नानाभावात् प्रत्यक्षमात्र-महत्त्वात् । अतो ज्ञानादिविशिष्ट इति कार्यं इति । तथा ज्ञानमिति प्रकृतं जीवेन भोक्तृत्वादि प्राणायामविध्यादिविरुद्धिभिर्भिर्नानां भेदविधौ तत्र प्रतीयतेऽपि अन्यथा अयमेवाहमस्मीति योगीन्द्राणां जीवस्यैव तोऽपि बहुत्वेन बहुत्वेन प्रतिपादनम् अतीति अपेक्षत्वात् न संविधानिति यदि । अन्यथा "सर्वं खलु इदं ब्रह्म" इति श्रुती जीवस्य नानात्वानिषेधस्य वाक्ये श्रुतिर्न भेदस्य निषेधे नानात्वेनात् भेदस्यापि सर्वत्र सादृश्यं । न च इत्यादि जन्मादीति तथा तत्र नियमेन सङ्कर्षि च प्रमाणमेवाऽपि स्थापयितुं सविशेष इत्येतदपि इत्यादयो मन्त्रेति इत्यव विधानानाप्यनिश्चय-प्रत्ययत्वं सत्यमपि इति चेत् प्रकारायो अविद्यायाः भिन्नमुखत्वं मोक्षेऽपि धर्मिणस्तत्त्वो न अत्र एतिहासे वैदिकस्य वचनविरोधात् । योऽपि धर्म- भीमांसेऽक्षयविषये प्रयत्न योऽपि निर्गुणसमादिना सार्वं प्रतिपादयन्ति अंशान्तरेषु श्रुतिविरोधो सत्यापि इति च । अतएव "विद्युना अत्र आत्मतया दिव्यादिति पूर्वे देवतो न प्राणधामा विद्यु प्राणापानायि विद्यं विद्य सर्वमिदं ब्रह्म प्रधानी निगमसत्येन प्राणाव इदेश "द्वा सुपर्णा" इत्यादयोऽपि आत्मनः इत्यादि आम- न्यपदिष्ट तत्र अविद्याभवनीयतमत्वात्, अत एव ईश्वरमात्रे अयमपि ह्यात्मानं जगच्छेदकता- हनमपि हनी संसारोऽनादिनिधन, इत्यात्मानं विचार- त्वात् । नहि वा अविद्यायां न सतो आत्मनः स्वत स्वभोगविषयविशेषपम् । "आत्मनं मङ्गलो विहार

व्यादिपरमाणव खरस्नेहोष्णेरणस्वभावा ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञका पञ्च स्कन्धा तेऽप्यध्यात्मं सर्व्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकार समुदाय परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूप पञ्चस्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूप । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्ति स्यात् समुदायाप्राप्ति समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदयसिद्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तु प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् प्रवृत्त्यनुपपत्ते तस्मात् समुदायानुपपत्ति । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । "इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्" सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतन संहन्ता स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादय अविद्या संस्कारोविज्ञानम् नाम रूपं षड़ायतनम् स्पर्शोवेदना तृष्णोपादानम् भवोजातिर्जरा मरण शोक परिवेदना दुःख दुर्मनस्त्वमित्येवम् जातीयका इतरेतरहेतुका सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टा क्वचित् प्रपञ्चिता । सर्व्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येय । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्त नैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्न संघात इति चेत्तन्न कस्मात् ? उत्पत्तिमात्र निमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्र निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्ते किञ्चिन्निमित्त सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्राय अविद्यादयएव संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्य तच्च नित्येष्वण्वणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुन क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयीभावशून्येषु चाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्राय' अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मान लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमान नियमेन सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभाव प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गल कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्योभवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थ संघात स्यात् स जीवोनास्ति स्थिरोभोक्तेति तवाभ्युपगम ततश्च भोगो भोगार्थएव सनाऽन्येन प्रार्थनीय तथा मोक्षोमोक्षार्थएवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभय, भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोध । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघात सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्राय इत्यन्तेन" । एतन्मतमनुसृत्यैव "सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रोमहीभृता मिति" माघ• ।

आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते । तदेतन्मतमुत्थाप्य दूषितं शा०सू०भा० यथा । "एवं चात्माकार्त्स्न्यम्" सू० । "यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवोदोष• स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्व्वगत परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मन प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवोमनुष्यशरीरपरिमाणोभूत्वा पुन केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्न हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्न पुत्तिकाशरीरे संमीयते । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोष । स्यादेतत् अनन्तावयवोजीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवा परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्ते सर्व्वेषाम-

व्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धास्तेऽप्यध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्मात् समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानम् नाम रूपं षडायतनम् स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानम् भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवम् जातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित् प्रपञ्चिताः । सर्व्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मात्? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति । ननु अविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादयः संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यम् तच्च नित्येष्वणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिभावशून्येषु चाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो भवेदिति प्राप्नुयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात् स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्राय इत्यन्तेन” । एतन्मतमनुसृत्यैव “सर्व्वं कार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृता”मिति माघः ।

आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते । तदेतन्मतमुपन्यस्य दूषितं शा० सू० भा० यथा । “एवं चात्माकार्त्स्न्यम्” सू० । “यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्म्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्व्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वात् मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत् अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्व्वेषाम-

[illegible]

दात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् नैष दोषः । कस्मात् इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, “विरजः पर आकाशात्” इत्येवं विधाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु- “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति” शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । “स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च” सू० इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते “स एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशेति” प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते तथाचोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः” इति । “आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट” इति चोन्मानान्तरम् । ननु- अणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति चेत्, उत्तरं पठति । “अविरोधश्चन्दनवत्” सू० । यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरीरैकदेशे सम्बद्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः, कृत्स्नायाञ्च त्वचि वर्त्तते त्वक् च समस्तशरीरव्यापिनीति । “अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि” सू० । अत्राह यदुक्तम् “अविरोधश्चन्दनवदिति” तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वम् । अनुमेयन्त्विति यदुच्येत न चात्रानुमानं सम्भवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किं विभोर्नभस इव, आहोस्विच्चन्दनविन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते- नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथमिति उच्यते । हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु ‘हृदि ह्येष आत्मा’ “स वा एष आत्मा हृदि कतमः ? आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष” इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्यादयुक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति । “गुणाद्वालोकवत्” सू० । चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्य्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्तिनामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्ने ऽपवरके कार्य्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहव्याह्लादयितृत्वं नत्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पेदित्याशङ्क्य “गुणाद्वालोकव”दित्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तेत न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति । “व्यतिरेको गन्धवत्” सू० यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्लेषदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्व्वावस्थातोऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्व्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयते । स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्व्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेन्न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति गन्धएवाघ्रात इति लौकिकाः प्रतियन्ति । रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्ताश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुगन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते । “तथा च दर्शयति” सू० । श्रुतिर्हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तत्रैव “आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य” इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । “पृथगुपदेशात्” सू० । “प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति” चात्मप्रज्ञयोः कर्त्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्य शरीरव्यापितावगम्यते । “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

मध्यानां प्रविभागवत्त्वेनैकादृशमानत्वम् । स्यात् । यदि च मध्यमपरिमाणानां जीवानामनेक-मौर्त्तविनाशे मध्यम् । अत स्वतीव एकत्वात् प्रवृत्ती वैचित्र्यात्मता जनकमपि मनुष्यदेहपरिमाणो न वैचित्र्यमनन्येन चेत । तदाचष्टे । "न च सर्वो व्यापकत्वमपि विरोधोऽविरोधादिभ्यः" इ । न च सर्वविभागस्य योगस्य कारणत्वमपि सम्प्रेषपरिमाणम् जीवस्यापि विशेषोपादानेषु भवति पुन ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । भवदीयम आत्मनः अविनाशपूर्वं मायाश्रयेण साधक च जीवस्य विविधावर्त्ते शरीरपरिमाणं विमि-नात्ते सर्वादिदेहपरिमाण मध्यमेव तत्र मध्यमो व्यापकमोक्षार्थेन सर्वाकारदर्शिनो व्यापकत्वात् अत इत्यतस्तादृशी विमानस्य मध्यमोऽधिराधुष्टु परिमाणस्य सर्व । विद्यानात् व्यापकत्वमात्मनः चात्मवत्ता जीवावावस्थ एतादृशत्वात्मन शरीरादिषु । तथा-परिमाणं यद्विवृत्य स्वात्मनि स्यात् । न च च पि स्वर्विषु यत्ते व्यवस्थितिरिति । विद्यानात् आत्मन-सर्वत्रैव जीवात्मता पुनः मनुष्यादि व्यवस्थापन च वा जीवस्य इति चाक्षम् । न हि पूर्वैव मानुषैषु पूर्वैव न विशेषेषु सर्वोत्तिमात्मजीवस्य । यानि दर्शनस्य चालावस्थावस्था वा जीवावस्थापत्तौ विद्यते प्रमाणाभावात् । विद्यानात् अनन्तत्वमपवर्गे च आत्मन स्यात् आत्मन्यात्मनमात्रावस्थानावधिकत्व परिमाणात् । मध्यमादिदोषप्रसङ्गात् सर्वविभाग-मध्यमत्वमात्मनः व्यापकत्वं भवति । अत वा पूर्वोक्त कल्पेन परिमाणपरिमाणात् व्यापिनादपि शरीरमात्रपरिमाणमूर्त्तोऽयमपूर्व अनादिपरिमाणता-योगिन्यात् इम स्वस्य परिमाणमनस्येति योग्य मध्यमपरिमाणानामनित्यता स्यात् तथा एकत्वाद्यैवात् विचारसहत्वमपि अणुपरिमाण-वा अविद्यमानत्वमात्रपेन तत्त जीवत्वमतो । सर्वात्मक व्यापकत्वं वैराग्यादपि प्रवाहः महान् व्यापको विकारादिदोषप्रसङ्गात् तद्वदप्यवधिरिति । "चन्द्रानिषेधेनैव जीवानिषमात्मविवेक" इ । यदि चाक्ष च जीवात्मत्वादिनो जीवपरिमाणस्य विनाशविनाशौ वैभैः सत् पूर्वजीवत्वात्मनः सर्वावरिपरिमाणवैर्य-नानात्वमादिविवेकस्य प्रसङ्गम् तत्परीरपरिमाणेऽत्र चाह जीवविकारविषयतोराधप्राप्तिः । अत आत्मन

जीवपरिमाणवत्ताधिकरणात् पूर्वपरिणामस्य जीवात्मपरिमाणात् पूर्ववत् जीव प्रसङ्ग । तस्मादेवेन च चन्द्रस्य एकत्वाद् वा जीवो न विवृत्यमानो न शरीरपरिमाण । अतः योगाद्यपि व्यापकपरिमाण नैकत्वम्" । तत्र च जीवस्याणुपरिमाणम् वै जीवस्य मध्यम-त्वम् सा न वा पूर्वोक्त यथा ।

"अनुमानेनानुमानमीमांसा" इ । प्रदीपेन विशिष्यते जीव इति विभागे विभुपरिमाण चा मध्यमपरिमाण व्यापकोऽपि व्यापकपरिमाण इति । ननु च नानोऽमनश्चैव विभव्यपरत्वादविकारवत् प्रत्यक्षा जीव प्रमाणादि यस्य व्यापनोऽमनस्थानात् तत पूर्वोक्तस्य परिमाणविभाग-वाद इति उच्यते स्वतीव सर्वाधिकमात्मनिश्चयादि इ जीवस्य परिच्छेदे यावदपि कालदेव चाक्ष सर्वदेहपरिमाण-मनाचायते तत्र स आत्मापूर्वजीवमानत्वाद्यवस्थाने । तत्र तद् तात्पर्यमधिकारजीवो भवत्यादपूर्वौदिति अणुविशा अत्"न मनानामात्मपरीरप्रसङ्गादि यदीदं दर्शितेनाणौति मनिदर्शि" वै वै वै चाक्षाप्रोक्तात् दर्शन जन्यत्वेन वै वो न चान्योति" । आत्म यदपि तथाप्रोक्तात् इन्दियार्थं जीवात्म सर्वेऽदि" इति कारणात्मविशेषमात्मनो व्यापकत्वम् प्रमाणप्राप्तो इति प्रयोजि न हि विरोधमन्यत्रम इति । यदि च परिच्छेदे शरीरपरिमाणस्यावस्थान-मात्रा विरहानाहपुरुषेनापि भवति । "आत्मना जीव-स्यो" इ । अनुमानि मध्यविदृश्यतोऽपि व्यापक अविशेषिणम् इत्यात्मविशेषा सर्वाक्षेपावस्थेन जगदे न मनानाशो नायकता स्वयम आत्मना हि सर्वो उपभोगेऽपि महेव सर्वपूर्णत्वमावात् । सर्वोऽप्यत्र परिमाणम च मनानाशो आत्मन एव समवायः । सर्वोत्र मनानाशो उपपत्तिविशेषादैव ईश्वरादिनि सर्वैवते यत्र-मनानाम् ईश्वरप्रभवो चार्वाक ईश्वरप्रैव्यात्मवोऽनुचारं यदिच्छायाम्"अणुरो वा पूर्वो या चाक्षेऽनीपा सर्वस्मै-न्ना" इति । "प्रदानैकीयावात्मा सम्भवादनुमोऽद्वतमी मानवत्वादि एकत्वाद इत्येवि आत्मविषि आत्मेति प्रत्ये शरीरस्य मनानाशो यथा ब्रह्मावस्थानुपत्तिरिति । "अणुरयम् तैर्तिरिवेदेवाधिकार" इ । अनादि चात्र मनुष्येषपात्रा स्वयम् आत्मनः अनुमानि-शरीरपरिमाणमवधिवास । यथा इव चतुर्गम ? "आत्मा जीव विद्यानवतान्येव 'आत्मानमर्थमत-विना" सर्वप्राणवत्त्वं तत्रो "अयं आत्मैव हि यदि

मानात्" ८। "एकनाशे द्वितीयाविनाशात्" ९। "अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतु" १०। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध" ११। "इन्द्रियान्तरविकारात्" १२। "न स्मृते स्मर्त्तव्यविषयत्वात्" १३। "तदात्मगुणत्वसद्भावादप्रतिषेध" १४। "अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य" १५। "नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्" १६। "ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्ते संज्ञाभेदमात्रम्" १७। "नियमश्च निरनुमान" १८। "पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्ते" १९। "पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकार" २०। "नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्" २१। "प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्" २२। "अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्" २३। "नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्" २४। "वीतरागजन्मादर्शनात्" २५ सूत्राणि "एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पार्शनोभयव्यक्त्यैकस्य धर्म्मिण प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति १। आशङ्कते चक्षुरादीनां रूपस्पर्शादि नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेर्घ्राणादिसम्बन्धित्वमित्यत्राभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भाव २। समाधत्ते उक्तप्रतिषेधोन युक्त उक्तविषयव्यवस्थायादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः। अयं भाव तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, चक्षुरित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात्। तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वात् आत्मनश्च नित्यतावावश्यकत्वापत्तावश्चक्षुरादिनाशेऽपि स्मरणाच्चक्षुरहं पश्याम्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ३। समाप्तमिन्द्रियप्रकरणम्। ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्क्य दूषयति। पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथा चोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति। यद्वा दाहेऽभाव तथा च शरीरनाशे कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नेष्यते तथापि तस्य प्रत्याख्यातत्वादेकदेशिनं पूर्व्वपक्षिणं प्रत्याह न दोष इति भाव ४। तथापि तत्कोटीय इत्याशङ्कते। तद्भाव पातकाभाव सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्त तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विकारत्व तेन जन्यधर्म्मानाश्रयत्वमभिमतमितिकेचित्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित्। किन्तु सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तु पातकाभाव स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५। परिहरति। कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तु अवयवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाश नत्वात्मन इति न पातकाभाव। यद्वा न हन्तु पातकाभाव कार्य्याश्रयकर्त्तृबधात् शरीरस्य नाशात् प्राण्युपघाते शरीरवृत्तित्वात्तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भाव। वस्तुतस्तु अपूर्व्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषस्यापि मरणमप्यात्मन सम्भवति अन्यथा शरीरविनाशमोक्षमप्यनुपपत्तिविरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातकमभ्युपगन्तुर्चार्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु मानसाधकयुक्तिभिरिति ध्येयम् ६। समाप्तं देहभेदप्रकरणम्। प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते। वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणायैतदुपन्यास ७। एतद्दूषयति। मध्यस्थयैतया तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थ ८। आक्षिपति। चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भाव ९। एकदेशी परिहरति। अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानादवयवनाशे सर्व्वत्रावयविनाशनियमस्तथा चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति १०। एकदेशिमतस्य पूर्व्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिन सूत्रम्। उक्तप्रतिषेधोन युक्त दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति उक्तस्यानागमप्रसङ्गादतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्। एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षु सम्भवात् इत्यस्य सायणाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकासारसंक्षिप्तम्। परे तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिन। सूत्र सव्येनेति। शङ्कते नैकस्मिन्निति। समाधत्ते एकेति। शङ्कते अवयवेति। निराकरोति दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशावश्यकत्वात् दृष्टान्तोन युक्त। यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विरोधादन्यथानुपपत्त्याद्दृष्ट हि मृतस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वय भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११। आत्मन इन्द्रिय भेदे युक्त्यन्तरमाह। चिरविस्ताद्यस्रस्येव दृष्टे तद्रसस्मरणाद्दन्तोदकसम्प्लवरूपरसनेन्द्रियविकाराद्दिन्द्रियव्यतिरिक्त

इत्येतिं च" श्रुतेः शरीरात् उत्क्रमितात्मनो प्राणस्य उत्क्रमे-
णानिमानशरीरश्चर्वति तस्मादुत्क्रमो देहे प्राणे सूक्ष्म।
"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा" च। तस्य
सर्वं व्याप्तं भवति। नैतदपि अणुत्वमेति अणुत्वात्
यत्वात्। यदद्भ न तु अणुत्वः अनेकत्वात् आत्मा-
न्तरोपदेशात् शरीरे मध्ये जीव एव इत्यु। शरीरे देहे
मध्यजीवस्यान्तर्यामितां मध्ये तत्रापि जीवो भवितव्यमिति
यत्न च मध्यमो विभक्तत्वात् शक्त्यादिकृतीनि। यथा
च यथा एव मध्यमस्य आत्मा बोधस्य विज्ञानमयः प्राणेषु
सर्वेषामात्मिका जीवस्थिता स्थितत्वात् जीवात्मा
तोय वर्तमाना भवति। यथाजीवोऽस्य अवयवशरीरस्य
देहमेवावयवी। अणुत्वमस्मात् व्याप्तिर्देव सावयवत्व
देहोऽपि अवयवशरीरस्य देहः अवयवे अणुत्वस्य
बोधि संयोगः। अणुत्वात् न हि सर्वं स च न तस्य
शरीरव्याप्तिरपि। तादृशत्वात् तु अवयवत्वात् देहो
प्रतिपन्नवे। यथाजीवस्य व्याप्तिरपि अवयवमिति
देहत्वात् इत्यपि हि इतिवत्त्वात् इत्थं योगेन।
अतीवत्वात् प्रत्यक्षं आत्मा। अणोरपि
इत्यन्तमणुत्वात् यावत् तद् अनुमित्वमिति यथा
इत्यवधारणात्। यथा चोक्तं तस्मा इत्यादिना
"अन्तरस्थानु मध्य ऐश्वर्यमूर्तिरपि। इति मध्यैव न
शिवान्तरेऽपि अशिवमिति"। यदि च तस्य जीवस्य
शरीरे शरीर व्याप्तमात्मनोऽपि स्यात् चैतन्यमेव तत्र
अवयवे अवयविनोऽवयवी भवति तत्र अवयविधर्मोऽपि
इति। अतिदेशाद्यत्र तथात्मनः शक्तिरिति मुक्तिः
सर्वं सर्वमनादित्वादेव इति अतः अत "अङ्गुष्ठमात्रो
हि पुरुषः इति। अवयवेतुत्वा अणुत्वा तथा इव
सर्वं इत्यादिमोक्षस्य तत्त्वा तथा प्रमाणं यथात्मा
संसारिणं भवति न अणुत्वात्। अणुत्वमनुपपन्ना
एतत्। न हि मध्ये देहस्य विभागः। संसारिणः
हि अणुत्वादिधर्माणामविवेकि हि सर्वत्र योगादि
तस्य संसारिणः सर्वत्र सर्वाद्यात्मयोगिनमात्मानं
तत्र आत्मनः। तथापि यद्यत्र आत्मा बुद्धिरित्येवमात्म
परिमाणादुपदेशः। बुद्ध्यात्मा आदित्यादीनामात्मनामित्या-
दयो न सन्ति। यथा च "आत्मा यमात्मा यथा
वर्ष्मन्। आत्मीयः च लिङ्गं च आत्मनः
शरीर इत्यादि अन्यतोऽपि भेदः पुरुषस्यानन्त्यात्
तत्र स्थितं तस्माद् शरीरमिति शरीरादिसम्बन्ध अविचार।

एतैव आत्मनामिव आत्मनः। यद्यत्र इत्थम्
वक्ष्येत। यथात्मनश्चैतन्यारूपिताभिः तत्र विशिष्ट
सर्वोपनिषद् अध्यात्मन्यात् अविविक्तादविविक्तत्वात्।
सर्वविषयस्वतन्त्रे स्वस्वभावेनानुवृत्ते च आत्मा-
त्मानीयशरीरोऽपि तत्र इति अविद्यानिबन्धनैवात्मा-
प्रपञ्चितः स्थिति न च व्यवस्था। "एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यः" इत्यादि न जीवस्याणुत्वपरिमाण विरुद्ध।
परमात्मनोऽणुत्वस्यापगमेन न आत्मतादात्म्ये न
च उपाधि जीवस्यापि च तस्यानुपरिमाणत्वात्।
तस्मात्तदात्मानमविज्ञायात्मानं विज्ञानमयस्यानुपाधिं च
इत्याह। यथा प्रकृत्या शरीरापगम्य उपाधौ आत्मनः
विशिष्टं देहोऽपि देहेषु बुद्ध्यादिविगुणः जीवः शरीर
व्यापकत्वमेव। जीवाविकार्यम् प्रत्येकमात्र न विना
उपाधि शरीरविशेषादिषु। यदा इत्यविविक्तात्
विशेष उपाधिम्। पुरुषस्य अपरिच्छिन्नत्वादपि पुरुषे
सदाप्रसङ्गात्। सर्वोपाधिरहितात्मनः आत्मनश्च तो
दर्शयति "अविकारश्च आत्मा च मध्यमो भविष्यति इति
"अविषयं न अविविक्तं अविकृतमपीति न आत्मनः
शरीरैः"। तत्र तस्मात् हि प्रकाशोऽपि तस्मादेव विज्ञा-
नाति प्रमाणचेतसः चैतन्यमात्मनः आत्मानम्। तदा-
विद्यमानस्यात्मनोऽपि अनुपपन्नमिति। आत्मन यथा
आत्मन प्रत्यक्षेण अनुपेतानामनुपपत्तिमात्मनो
इत्येवमसारादिरात्मनः अत्मीयत्वादीनां आत्मा यथो-
यथा आत्मशरीरे वर्तमानः पदार्थः अनुमान अनुमेय
तत्त्वं प्रकाशे इत्यु एवमेव। इति आत्मशक्तिरपि
तथात्मनः आत्मनि जीवात्मनाम् अवयवशरीरे। तत्र
अङ्गुष्ठमात्रो तत्र अणोर्गुणत्वात् अविवक्षित-
व्याप्तिरपि शरीरमात्रेऽपि इत्येविः अवयवेन
आत्मन्यात्मनो आत्मनोऽविकारमितिविज्ञ अविविक्तम्
"तत्र निर्गुणमात्मानमिति तत्र अवस्थानं न विज्ञानमिति
आत्मा चैतन्यवत् आत्मनश्च आत्मवत् आत्मनामात्मा-
विज्ञानमात्मनोऽपि अविद्या न आत्मनः सिद्धिरूपमात्मनि-
र्वचनीयत्वात्। "इत्येवमेवमात्मानामात्म
त्वम्।"। "न निरवयवत्वात्"। "अविद्यात्मनोऽपि
अविद्यात्मविवेकः"। "शरीराणि आत्मनामात्मा"।
"अनुमान आत्मवत्त्वादिभिः अविवक्षित"। "न
आत्मनिबन्धनत्वात्"। "एवं एतेषामात्मा अत्र-
विवक्षया"। अविद्यात्मनामविवक्षित चिन्ता-

मानात्" ८। "एकनाशे द्वितीयाविनाशात्" ९। "अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" १०। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः" ११। "इन्द्रियान्तरविकारात्" १२। "न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्" १३। "तदात्मगुणत्वसद्भावादप्रतिषेधः" १४। "अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य"१५। "नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्" १६। "ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्" १७। "नियमश्च निरनुमानः" १८। "पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः" १९। "पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः" २०। "नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्" २१। "प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्"२२। "अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्"२३। "नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्"२४। "वीतरागजन्मादर्शनात्" २५ सूत्राणि

"एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पर्शनोभयजन्यैकस्य धर्म्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति १। अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादिसमवायित्वमित्यस्याभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः २। समाधत्ते उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः। अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात्। तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यतावावश्यमावश्यकत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि स्मरणाच्चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ३। समाप्तमिन्द्रियप्रकरणम्। ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्कां दूषयति। पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथाचौत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति। यद्वा दाहेऽभावः तथा च शरीरनाशे कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रमाण्यावश्यकत्वादेकदेशिनः पूर्व्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ४। तत्रापि वक्ष्योदोष इत्याशङ्कते। तदभाव पातकाभाव सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तं तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विका-

रत्व तेन जन्यधर्म्मानाश्रयत्वमभिमतमिति केचित्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित्। किन्तु सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५। परिहरति। कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुः तत्प्रत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः। यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्त्तृबधात् शरीरस्य नाशात् नाशकत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु अपूर्व्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकं मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीरविनाशेनोद्भूतमसुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातकानभ्युपगन्तृचार्व्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ६। समाप्तं देहभेदप्रकरणम्। प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते। वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणायैतदुपन्यासः ७। एतद्दूषयति। मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ८। आक्षिपति। चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ९। अत्रैकदेशी परिहरति। अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानाद्यवयवनाशे सर्व्वत्रावयविनाशनियमस्तथा चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति १०। एकदेशिमतस्य पूर्व्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गादतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्। एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाच्चक्षुरद्वैतसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुः सम्भवात् इत्यस्य लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकासारसंक्षिप्तम्। परे तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिना। सूत्रं सव्येनेति। शङ्कते नैकस्मिन्निति। समाधत्ते एकेति। शङ्कते अवयवेति। निराकरोति दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशावश्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः। यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विरोधादन्यथानुपपन्नत्वाद्दृष्टे हि मृतस्य चक्षुर्विधानगोलकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११। आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह। चिरविल्वाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणाद्दन्तोदकसम्प्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा विभुरिति ।९। आत्मेति । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।१। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ११ । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।१२। [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] आत्मा [illegible] [illegible]
[illegible] ।६। [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
आत्मा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।१०। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] १८ । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] १८ । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] २ । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] २१ ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।९ । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ११ । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] १४ । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] १ [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]"१ । [illegible]"२ ।
"[illegible]"३ । "[illegible] [illegible] ४ । "[illegible]
[illegible] ५ । [illegible] [illegible]" ६ । [illegible]
[illegible]" ७ [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] २ । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्व्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम्। नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करचरणच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यत "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य" इति। किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ३। ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्मतया, ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्व्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्य्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्व्वपार्थिवव्यक्तिताव्याप्ते कार्य्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ४। ननु घटादावपि सूक्ष्मतया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह। सर्व्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः। सर्व्वप्रमाणागोचरस्याभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५। ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्व्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्यत आह। हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुहेतुमद्व्यपदेश इत्यर्थः ६। ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वह्नेर्धूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणमुत्पद्यते इत्यत आह। हि यतः कार्य्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणाद्वह्न्यादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु वह्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स च स्वभावो यदि कार्य्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशोभवत्येव तथा च कार्य्यमविवक्षितस्वभावभेदमपदेशः, तथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्य्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्रपक्षाधीनपक्षौ वेति स्वगिरव्यामोहाय परिभाषामात्रमिति भावः" ७। उपस्कृ०। अनतिदूरे च तत्रैव "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" १८ सू०। "ज्ञानमात्मन्यनुभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं कञ्चिदाश्रित्य कार्य्यत्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्य्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यते इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात्। नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगतकार्य्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्त्तृकेभ्यो व्यावर्त्तमानमेककर्त्तृकताया पर्य्यवस्यति। न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्य्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्ध्योरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात्। उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्म्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्व्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, न हि पूर्व्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरस्मृतौ प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात्। आलयविज्ञानसन्तान प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव स्मर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा पूर्व्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः। किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः। अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानामनुपादानतापत्तेः निमित्ततापि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वान्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्धमनयनियोगादिभिः, व्यासज्यवृत्तितायास्त्वयाप्यभ्युपगमात्। तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। यद्वा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्य्यायाभिधानम्, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम्। अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनोलिङ्गमिति भावः" १८। "प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्" १९। "आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह। प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती

[illegible]

[illegible]

युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः आत्मनश्चाऽदृष्टस्येव योग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात्। एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन समसमयं शीतो गुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति, द्विच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गादभिघाताद्वा मनसः आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन प्रत्यङ्गमनोन्तरप्रवेशाद्वा। यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्तद्देशविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौगपद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् १। इदानीं क्रमसङ्गतप्रयोजनमादर्शयन्नात्मपरीक्षामेव वर्त्तयिष्यन्नाह। प्रागिङ्गितानामेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि। तथाहि शरीरान्तर्वर्त्तिनि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्द्ध्वाधोगती उत्क्षेपणावक्षेपणे मुषलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नादुद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्य्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वाय्वोः सलिलयोरिवोर्द्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्द्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्य्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्द्ध्वमधो वा प्रेरयति। सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोरूर्द्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते। एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः। तथा हि निमेषस्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म, एते च कर्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते। एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्य्यं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादि लक्षयति। तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्म्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना वृद्धिमुपचयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना संरोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च गृहपतेरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति। एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्व्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणगतः स्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति। ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किन्तु शरीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः। यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैतन्यमेकशरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य” इति तत्र चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्य्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्स्यत इति। तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदप्रयोजक इति चेत् एवं न बालशरीराद्भेदेन स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभेदाग्रहस्यापि सत्त्वात्। मम शरीरमिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानात्। ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्यौपचारिकत्वात् राहोः शिर इतिवद्भेदेऽप्युपपत्तेः। हिंसादिफलस्य कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकनिष्पत्तीभूतचैतन्यकस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक्। इन्द्रियान्तरविकारात् आत्मापि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविलम्बस्य वा रूपविशेषदर्शनात् रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवः, स च नाङ्गरसानुमितिमन्तरेण, अनुमितिर्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैककर्त्तारमन्तरेण कार्य्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौतमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति। सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्याः। तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्यष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वप्रकारमनादाय पर्य्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न बाधावता-

तिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ११। ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमित्यत आह। अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तस्य शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ एव च प्रत्ययः। तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत् तदौपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते। तु शब्दः पूर्वपक्षद्योतकः। आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क्व मुख्यः क्व वौपचारिक इति सन्देह १३। समाधत्ते। अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्यक्षः। अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियग्राह्यः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः बहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकर्णनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव। मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः। किञ्च यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपधानेन तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपधानेनैव प्रत्यक्षं भवति। आकाशमपि तर्हि शब्दोपधानेन प्रत्यक्षं स्यादिति चेन्न स्यादेव यदि श्रोत्रं द्रव्यग्राहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्। आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तुल्यमिति चेत् बहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्यावृत्तिमाह १४। पुनः शङ्कते। अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यस्य स शरीरप्रत्यक्षः। देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स चोपचार आभिमानिकः यथोऽहं गौरः अहं श्याम सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चोपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५। सिद्धान्तमाह। तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति। उपचारोऽयमाभिमानिक इति तु शरीर एवायमहंप्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे निमीलिताक्षस्याप्यहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्निरपेक्षेण च न स्यात्। अहं कृशः स्थूलो वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंहनादवदिदं गर्जनमितिवत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमितिवत् १६। सिद्धान्तमुपष्टम्भयन्नाह। ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरे परस्परभिन्ने तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽहन्त्वमस्ति अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः। शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाहं कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, क्वचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, अस्मदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्तत्रारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि चाह इत्यत आह। अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नानुमितो न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपस्य निरवयवस्य यद्बाधकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

नियताभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्म्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः कारणगुणप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिसमवायः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम् अशक्तेः साधारणगुणत्वादतो भौतिकदेहातिरिक्तश्चैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्त्तव्यः । सत्यान्ते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे व्यात्मिके । तथा शुभकर्म्मानुष्ठानमशुभकर्म्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि शकुनज्ञानं पिङ्गलादिपतत्रिचेष्टालिङ्गकम् ज्ञानम् ग्रहाः सूर्य्यादयः तत्संयोगजं फलं । ताराश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि नक्षत्राण्याश्वयुजप्रभृतीनि एतेषां सञ्चारे शुभाशुभफलद्योतने । जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्च चन्द्रादित्यादिदर्शने । तथा स्वप्नैः खरवराहयुक्तरथारोहणादिज्ञाने । तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रौषधिफलैः प्रेक्षापूर्व्वकैः क्षुद्रकर्म्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमान एव तनयो वित्त जानीत । किञ्च । "अहङ्कृतिः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः । तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्व्वग ईश्वरः" या० । अहङ्कृतिः अहङ्कारः । स्मृतिः प्रागभवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसञ्चारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपमेव लिङ्गत्वम् । पूर्व्वश्लोकेऽनुगमनस्य वचनादिहेतुतयार्थिकम् लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोऽन्यदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्व्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यम् । भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणं मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्व्वग ईश्वर इति सिद्धम्" इत्यन्तेन मिता० ।

देहात्मनोः स्वभावभेदपर्य्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्यं तथा दर्शितं विवेकचूड़ामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । सतएव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति । विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवे विदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्रह्मणि निर्व्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत् । तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी । छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तेऽद्य चित्ते न पुनर्भवाशा" ।

आत्मस्वरूपमुक्तं विवेकचूड़ामणौ "अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोषविलक्षणः । यो विजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् । यः पश्यति स्वयं सर्व्वं यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यन्न व्याप्नोति किञ्चन । आभारूपमिदं सर्व्वं यं भान्तमनुभात्य-

यम् । तत्र सविशिष्टस्यैव दैहेन्द्रियवतोऽपि । त्रिविधे शरीरेण सर्वसमे भेदित इत । अतएवात्मदेहात्मा नि-त्यसवा इत्याह । भेदस्ये भवदूषेण विनाशिकक्षणिक । सर्वोऽस्मदात्मा इतरः इत्यनेनोपनिषद्गतवाक्यमूलकम् । परम्परया प्रतिबोधयतो वैषेषिका वाक्यमवगम्य । अ-स्य च तथापि चैतन्यस्यात्मनात्मत्वात्मवस्तुत्वमाह । आत्मान मर्वदर्शिनः अन्यादी बधोमता विगलित तथ-त्वम् । आत्मा सर्वोऽस्यद्विविधिनिर्बन्धो देहेन्द्रियमात्मत्व-मित्याह । सर्वोऽस्मिन्नात्मन्युपलभ्यमानो न वेदते यो विपरीते विद्युत । न जायते यो म्रियते न वर्द्धते न क्षीयते यो विपरीते विना । विशेषणमनेकेऽपि पुरुषत्-त्वेऽपि न जायते कश्चिदात्मा । आत्मम् । सर्वविशिष्टमित्यत्र सदुपलब्धात् अपरिदृश्यमानं नाशवदिति चैव । निश नेति परात्मा आत्मप्रतिनिरूपत्वमिति वाचात् सावित्रीव पुंसः । निर्विशेषत्वात् न वाचात्मनात्म-व्यवहारमिति वाचामिति वर्जितत्वात् । अनिर्वचनात् प्रकाशकत्वात्मसिद्धं प्रकर तत्र तस्यामि प्रकृतेव चक्षुः । अतएवात्मनिर्विकल्पत्वमिति गतिरेव सर्वोऽप्य इत्याह । प्राप्तोऽप्या-त्मानमनवरतमेव दशानेकेवा । वैशेषिकं सदृशिवस्यात् च प्रतिविम्बानुसरात् इत्यस्वरूपमपि निर्विशेषमुक्ति बोधयत् । सर्वविशेषमुक्ति भवति निष्कलं तथा निर्गमाधारात्मकत्वादि मुक्ति मुक्तौ तत्पुरुषिना । सर्वोऽस्मिन्नात्मनि निरवधि तथाहंतामनिव आत्मा बोधस्वरूपः न हि भवति तथा मधु तथैव । अतएवाभिप्रायमनोऽयमात्मा सदात्मनात्मवत्तत्त्वं वैरूपम् । तथाप्येवमात्मविशेषितया प्रत्येकं प्रकृतिप्रत्यक्षेणैव । निरोधेऽपि आत्मनो वचनतोऽपि सर्वेऽपि इत्यनन्यमात्मानं बोधयन् भूमिरिति शरीरे वत्सति । तत आत्मनोऽनन्यगतिर्विरुद्ध आत्ममुक्तो सर्वं विवेकात्मा एतत् सर्वगतिस्त्वमिति । अतएवोत्पादव्ययविकल्पानामसत्त्वेऽपि विनाशाभावात्मा स्वसिद्धिर्भवेत्वनुस्मरणम्ना । अन्तरे संसारे निरवधित्रयः सर्वविषयो निवृत्तमोक्षसुखार्थी भवति मुक्तिः प्रकृति-स्यापि । अतएवात्मसुखिनामप्यनुवृत्तिरेव निरोधात् निवृत्ति तथा । आत्मोद्देशात्मबुद्धिरात्मसत्त्व तथा निरोधात् विचकाते स्वतः ।

शरीरस्थो आत्मस्वात्मानं कल्प्यत वा तत्त्वे विना-शमात्मेति । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च" इति । द्विविधिता नाम आत्मनात्मा सर्वे मनिष्यन् । स्वरूपतस्तत्त्व आत्मा जीवात्माय । सर्वेषां

मिलित्वैव इत्याहात्मनैव न द्वे वाच । पुरुषोत्त-मविशिष्टता प्रत्यक्षप्रमाणेनात्मनो मिथ्या मिथ्या मिथ्यात्वेन विमर्शेऽपि तथा तत्त्वमिदं जाति माया अपि । अतएवविशेषणात्मनात्मविश-विशिष्टाङ्गे दे मायौ सर्वत्रविषयानवगति पुरि नि-र्वाणे मायानिरपेक्ष्ये प्रभावानामवशे । पुरुषमात्मा तत्त्वमीषा तत्त्वानां प्रकृतयुक्तिविशेष । तथा मायोपा तथा सत्त्वरजस्तमसाम् । अविद्यायां विशि-ष्टतोपादानत्वं तत्त्वमात्मनि वाचे । यस्मात् प्र-कृतेः । सर्वज्ञात्मनस्त्वावरणमात्मनि संसारे न इत ईदृ तथा तत्त्वमात्मेति विशा ।

आत्मतत्त्वमिति परतत्त्व वैदान्तिकमतात् "यतो वा इमा-नि भूतानि जायन्ते" इति । तदात्म तत्त्वमात्मा-प्रतिपत्तिप्रमाणमिति तथा । आत्मा च "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" आत्मबोधस्वरूपम् । तस्मै तत् च आत्मेति प्रकृतेः-निरोधात्मा इति च न तथा । "पूर्णात्मा देहिनामात्मा च प्रकाशात्मा तथा तथात् । आत्मा च परमात्मा च तथैव तथा सर्वं इत्येवमात्मनो पूर्णत्व सर्विशात्मना-भिहिता सर्वविषयम् । "अतएवाऽनिशं तथा तत्त्वमात्मेति नान्यदि । आत्मत्वमात्मनोऽनन्यो वा च आत्मतत्त्वमात्म इति तत्र देहे "सर्वपुरुषोऽपि निरिशरीरात्मनामात्मनोऽभि-निवेशात्मनः" इति "आत्मनोऽहंता" इति 'आत्म-नि सर्वविश्वमात्मनः" इत्याह । आत्मनोऽपि तत्त्व च देह-वर्ती आत्मस्वरूप निर्विशेषं सर्वविशेषैर्विगतात्मतत्त्वं-स्वतः निरिशेषे आत्मतत्त्वात्मकत्वात् निर्विशेष्य इत्याह । तत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" 'ते देवात्मशक्तिं तत्त्वान्तर्गत "निजा सर्वेषामपि आत्मा वैचारिकात्मा-स्तु ।"आत्मना शरीरेण" इति "आत्मनात्मानमभि-प्रायं सुखमात्मनः" नीया । तत्र "सर्वात्मा तत्त्वतोऽपि सत्त्वमीषः न तत्त्वतः" इति आत्मनि आत्मा सर्वात्मरूपम् । पूर्णात्मनोऽप्यात्मनात्मा जीव आत्मविशेषात्मन आत्म-बोधात्मा "प्रकाशात्मा तत्त्वमात्मन आत्मा परमं" प्रमाणविशेषम् पूर्णात्मानात्मन् सर्वविधिविशेषम् । आत्मने तथा न "सर्वात्मतत्त्वमिति निर्वाणा" इति । "अविशिष्टात्मा सर्वविशिष्टात्मा आत्मतत्त्वं नतिरिक्तम्" इति । १२१ देहात्मनि वैरूप्ये च 'आत्मैव आत्मनो बन्धु-रात्मैव रिपुरात्मनः' इति । अतएवात्मने "आत्मा-नात्मना वेद्यते तथा । "अतएवोऽनुकृतात्मनि आत्म"

बृ०उ० "अनेनात्मना मनसा आत्मन्वी ममसी स्याम्" भा० स्वरूपे' अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" छा०उ० । जीवात्मनि "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" कठ०उ० । "तत्रात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि" भा० । बुद्ध्यादौ "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति यच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" कठ०उप० "ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि बुद्धिर्हि मनआदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां प्रत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे यच्छेत् प्रथमजवत् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तञ्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि" भा० तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दो गौणः' ममात्मा भद्रसेन इति यस्तु देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति" शा० भा० उक्तम् । परमात्मनि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति च श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा पृथगात्मा "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते" वाक्यप० । बुद्धिविशेषस्यधर्मोपलक्षितार्थे स्वशब्दार्थे "नामेष्वात्मविसृष्टेषु" रघुः "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः । भावे त्व आत्मत्वम् आत्मधर्मे न० । "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" उदयनः । तल् तस्यार्थे स्त्री "तदात्मताध्यातवता रते च का" नै० । ष्यञ् टिलोपः । आत्म्यम् तत्रार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीन आत्महिते त्रि० । तस्येदं छ आत्मीय । तत्सम्बन्धिनि त्रि० । गूढात् परत्वेऽस्य पृ० वर्णविकृतौ गूढोत्मा "गूढोत्मा वर्णविकृतेरिति" व्या० कारिका "गूढोत्मा न प्रकाशते" इति कठ०उप० । स्वात्मन प्रत्यक्तत्व, परात्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च मतभेदेन प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ त्रि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञाननिष्ठे आत्मज्ञानिनि ब्रह्मनिष्ठे शब्दार्थे ।

आत्मनीन त्रि०आत्मने हितम् ख । १आत्महिते "तामात्मनीनामुदवोढ राम" भट्टि । "अद्यापि नैवात्मनीन कृतं कर्म यातं जन्तु" नीति २पुत्रे ३ श्याले नाटकप्रसिद्धे विदूषके च पु० अजय ४ प्राणधारके प्राणिनि त्रि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक् स० । आत्मगामिफलबोधके व्याकरणप्रसिद्धे तङादौ । "तङानावात्मनेपदम्" पा० "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० उक्तेः आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम् तङ् प्रत्याहारः स च "तस्मात्मा भ्रथाश् आथाध्वम् इड् वहिमहिङ्" पाणिन्युक्तः" एतेषां स्थाने एव लकारभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपद विहितत्वेनास्त्यस्य इनि । पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोङिन्ता स्वरान्तङितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरितेतोञितश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे उपसर्गविशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदिनोऽपि भवन्ति ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्य आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः यथा । "विपराभ्यां परस्मात् जयतेरात्मनेपदम् । परिव्यवेभ्यः क्रीणातेस्तङ् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः । आङो दोऽनास्यविसारे यमये गमतेर्भवेत् । पर्य्यन्तधाङ क्रीड स्यात् क्रीडार्थाभ्यु तङ् मत' । आङो नौतेः पृच्छतेश्च समायामागमेर्भवेत् । मायतेराशिषि भवेत् जिज्ञासायाञ्च गिरते । ह्णौङ् भवान्नग्नासाय लेखनार्थात् किरस्तु तङ् । उपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चहम्पादेऽथ पञ्चिणि । प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रये, ऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानाच्चिष्ठतेस्तङ् तथा कर्मविवर्ज्जितात् । देवपूजासगमयोर्मैत्र्या मार्गगतौ तथा । उपात्तङ् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाङ्क्ष तङ् । तथा संप्रपरिभ्यस्य उद्यमार्दकर्मणि । स्वाङ्गकर्मकात् तङ्ग्विभ्यां तपतेर्भवेत् । ह्नो यमस्तथाभूतादाङः कर्त्तरि तङ् भवेत् । सम कर्माविवक्षायां गस्य चिंक्षुदृशो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तङूहतेश्च विभाषया । निसमुपेभ्यो ह्वयते स्पर्द्धायामाङ एव तङ् । सूचने, भर्त्सने, द्रुहे—उहस्यैव प्रवर्त्तने । सतो गुणान्तराधाने, सेवाया विनियोजने । कथने च कृञस्तङ् स्यादभेस्तु सहने तथा । वे शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

[illegible]

[illegible]

स्वधा। तत्सुतो गोत्रजोबन्धु' गिण्ड' सत्रह्मचारिण" या० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धू-नाञ्च ग्रहणम् । आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र । ४आत्मनि च 'आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मन " इत्युक्तेरात्मन-एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम् ।

आत्मभू पु० आत्मनोमनसो देहात् वा भवति भू—क्विप् ५त० । मनोभवे १कामे देहभवे २पुत्रे ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री। आत्मनैव भवति भू—क्विप्। ५ईश्वरे पु० स हि "बहु स्यां प्रजायेयेति" ईक्षणपूर्व्वक सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्त्तनात् तथा। "सर्वज्ञस्त्वमविज्ञात सर्वयोनिस्त्वमात्मभू" रघु "आत्मभूरवरजाखिलप्रज"इति माघ ६शिवे ७विष्णौ च परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम्। आत्मन ब्रह्मणः भवति भू—क्विप्। आदिजीवे ८हिरण्यगर्भे "यो वै ब्राह्मण विदधाति पूर्व्वम्" इति श्रुत्या "य सर्वज्ञ सर्व्ववित् यस्य ज्ञानमय तप । तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति" श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीव छान्दसम् "यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्" "वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभू" कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त० । आत्म-भवादयोऽप्युक्तार्थेषु ।

आत्मभूत त्रि० आत्मनोदेहात् मनसो वा भूत । तत्रुजे १पुत्रे मनोभवे २कामे च । ३कन्याया ४बुद्धौ च स्त्री ५मनो-जन्यमात्रे त्रि० । अनात्मा आत्मा भूत अभूततद्भावे च्वि। अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ६देहादौ त्रि० "आत्मभू-तानीन्द्रियाणीति शा० भा० । ७अनुकूले सेवकभेदे च । "तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" मनु ।

आत्मभूय न० आत्मनो भाव भू—भावे क्यप् ६त० । आ-त्मत्वे ब्रह्मरूपे "आत्मभूयाय कल्पते" पुरा० ।

आत्ममय त्रि० आत्मात्मक आत्मन्+मयट् । आत्मस्वरूपा-पन्ने "सर्व्वमात्ममय जगत्" पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् त्रि० आत्मानमुत्कर्षेण मन्यते मन—णिनि ६त० । १आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्व्विते २सर्व्वभूतेषु आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् ।

आत्ममूर्त्ति पु० आत्मनोमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य । १भ्रातरि तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, "भ्राता स्वोमूर्त्तिरात्मन" इति मनुना भ्रातु स्वस्वमूर्त्तित्वोक्तेस्तथात्वम् । ६त० । वेदान्तिमते आत्मन स्वरूपे २चैतन्यादौ न्याय-मते ३कर्त्तृत्वादौ च स्त्री ।

आत्ममूली स्त्री चार्कोच रक्षणे मूलमस्या दु:स्पर्शतयेतर मर्द्द-नत स्वस्य स्वय रक्षणात् गौ० ङीष्। १दुरालभालतायाम्। आत्मा परमात्मा मूल यस्य । २जगति न०। तस्यात्मप्रभ-वत्वात् तथात्वम् "ब्रह्म खानिलतेजांसि जल भूश्चेति धातव । इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम्। मृद्दण्डचक्र-संयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् । करोति तृणमृत्काष्ठै र्गृह वा गृहकारक । हेममात्रमुपादाय रूप वा हेम-कारक । निजलालासमायोगात् कोश वा कोशकारक । कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु । सृजत्या-त्मनमात्मा च स भूत्वा करणानि च" या०स्मृतावात्मनो भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे "सहस्रात्मा मया योव आदिदेव उदाहृत । मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् । पृथिवी पादतस्तस्य शिरसोद्यौरजायत । नस्त प्राणा दिश " इत्युक्ते जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम् "आत्ममूलमिद सर्व्वमात्मन्येव प्रलीयते" इति पुरा० ।

आत्मम्भरि त्रि० आत्मान बिभर्त्ति भृ—खि मुम् च उप०स०। स्वोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य तथात्वम् "आत्मम्भरिस्त्व पिशितैर्नराणाम्" भट्टि । "यथा तत्रात्मम्भरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादय: न तथात्मम्भरिर्मुख्य प्राण किन्तर्हि सर्व्वार्थ, कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति" छा०उ०भा० ।

आत्मयाजिन् आत्मान ब्रह्मरूपेण कर्म्मकरणादिकं भावयन् यजते यज—णिनि । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" इत्यब्रह्मरूपभावनया ज्योतिष्टोमादिक-र्म्मकर्त्तरि आरुरुक्षौ ब्रह्मनिष्ठे १कर्म्मयोगिनि "सर्व्वभूतेषु चात्मान सर्व्वभूतानि चात्मनि । सम पश्यन्नात्मयाजी स्वा-राज्यमधिगच्छतीति" मनूक्ते आत्मतया २सर्व्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि २शिवे ३मनोभवे "प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्"कुमा० । ४विष्णौ च "आत्मयोनि स्वय जात"विष्णुस० । आत्मैव योनि रुपादानकारण नान्यदिति"भाष्योक्ते विष्णौ स्त्रीत्वमपि ।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्या । १इन्द्रवारुणीवृक्षे ६त० । आत्मनो रक्षा । २प्रत्यर्थिविघ्नकर्त्तृभ्य आत्मनो रक्षणे च "आत्मरक्षार्थं जपे विनियोग" सन्ध्याप्रयोग ।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते स ज्ञाया कर्त्तरि घञ् । आत्म-ज्ञानमात्रेण तृप्ते योगीन्द्रे ।

आत्मलाभ पु० आत्मनोलाभ । आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

[illegible] । [illegible] आत्मने [illegible] । [illegible] आत्मने च [illegible] यथा । [illegible] आत्मने [illegible] । [illegible] । [illegible] आत्मविद्यो यदा च [illegible] । [illegible] । [illegible] । जीवात्मा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] आत्मनेपदिनः [illegible] । [illegible] । [illegible] आत्मनेपदस्थार्थे ।

आत्मनेभाषा [illegible] आत्मने [illegible] ।

आत्मम्भरि त्रि [illegible] । [illegible] ११९।२ । [illegible] ८।९।३ । [illegible] । [illegible] ।

आत्मम्भिद् त्रि आत्मन्+भिद [illegible] । [illegible] "आत्मनो भवन्ते" [illegible] ।

आत्ममूलीय न आत्मन [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । १ अ [illegible] । १ अ [illegible] । ३ अ ३ [illegible] । ५ अ ३ [illegible] । ६ अ ३ [illegible] । ७ अ ३ [illegible] । ८ अ [illegible] । ९ अ [illegible] । ११ अ [illegible] । १२ अ [illegible] । १३ अ [illegible] । १३ अ आ [illegible] । १५ अ [illegible] । १६ अ [illegible] । १७ अ [illegible] । १८ अ [illegible] । [illegible] ।

आत्ममयाद त्रि आत्मनः [illegible] । [illegible] "आत्म[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आत्ममय त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ११ अ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आत्मप्रभव पु० [illegible] ४+क—[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आत्मबन्धु ३ आत्मनो बन्धु । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

यथा। तत्सुतो गोत्रजोबन्धुः शिष्यः सम्ब्रह्मचारिण" या० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धूनाञ्च ग्रहणम्। आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र। ४आत्मनि च 'आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मन" इत्युक्तेरात्मन एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम्।

आत्मभू पु० आत्मनोमनसो देहात् वा भवति भू—क्विप् ५त०। मनोभवे १कामे देहभवे २पुत्रे ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री। आत्मनैव भवति भू—क्विप्। ५ईश्वरे पु० स हि "बहु स्यां प्रजायेयेति" ईक्षणपूर्व्वकं सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्त्तनात् तथा। "सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्व्वयोनिस्त्वमात्मभूः" रघु "आत्मभूरवरजाखिलप्रज" इति माघ ६शिवे ७विष्णौ, च परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम्। आत्मनः ब्रह्मणः भवति भू—क्विप्। आदिजीवे ८हिरण्यगर्भे "यो वै ब्राह्मणं विदधाति पूर्व्वम्" इति श्रुत्या "यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति" श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीवं छान्दसम् "यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्" "वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः" कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त०। आत्मभवादयोऽप्युक्तार्थेषु।

आत्मभूत त्रि० आत्मनोदेहात् मनसो वा भूतः। तज्जे १पुत्रे मनोभवे २कामे च। ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री ५मनोजन्यमात्रे त्रि०। अनात्मा आत्मा भूतः श्रेण्या० कर्म०। अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ६देहादौ त्रि० "आत्मभूतानीन्द्रियाण्येति" या० भा०। ७अनुकूले सेवकभेदे च। "तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" मनु।

आत्मभूय न० आत्मनो भाव भू—भावे क्यप् ६त०। आत्मत्वे ब्रह्मरूपे "आत्मभूयाय कल्पते" पुरा०।

आत्ममय त्रि० आत्मात्मकः आत्मन्+मयट्। आत्मस्वरूपापन्ने "सर्व्वमात्ममयं जगत्" पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् त्रि० आत्मानमुत्कर्षेण मन्यते मन—णिनि ६त०। १आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्व्विते २सर्व्वभूतेषु आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप्।

आत्ममूर्त्ति पु० आत्मनोमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य। १भ्रातरि तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, "भ्राता स्वोमूर्त्तिरात्मनः" इति मनुना भ्रातुः स्वात्ममूर्त्तित्वोक्तेः तथात्वम्। ६त०। वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २चैतन्यादौ न्यायमते ३कर्त्तृत्वादौ च स्त्री।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्पर्शतयेतरमर्द्दनतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ० ङीप्। १दुरालभालतायाम्। आत्मा परमात्मा मूलं यस्य। २जगति न०। तस्यात्मप्रभवत्वात् तथात्वम् "ब्रह्म वारिमित्वतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः। इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम्। मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः। हेममात्रमुपादाय रूप्यं वा हेमकारकः। निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः। कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु। सृजत्यात्मानमात्मा च सम्भूय करणानि च" या० स्मृतावात्मनो मूलसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे "सहस्रात्मा मया योव आदिदेव उदाहृतः। मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम्। पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत। नस्तः प्राणा दिशः" इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम् "आत्ममूलमिदं सर्व्वमात्मन्येव प्रलीयते" इति पुरा०।

आत्मम्भरि त्रि० आत्मानं बिभर्त्ति भृ—खि मुम् च उप०स०। स्वोदरमात्रपूरके देशातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य तथात्वम् "आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्" भट्टि। "यथा तथात्मम्भरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः न तथात्मम्भरिर्मुख्य प्राणः किन्तर्हि सर्व्वार्थः, कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति" छा०उ०भा०।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्म्मकरणादिकं भावयन् यजते यज—णिनि। "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" इत्युक्तरूपभावनया ज्योतिष्टोमादिककर्म्मकर्त्तरि आरुरुक्षौ ब्रह्मनिष्ठे १कर्म्मयोगिनि "सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि। सम पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति" मनूक्ते आत्मतया २सर्व्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि २शिवे ३मनोभवे "प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्" कुमा०। ४विष्णौ च "आत्मयोनि स्वयं जाता" विष्णु स०। आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदिति" भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः। १इन्द्रवारुणीवृक्षे ६त०। आत्मनो रक्षा। २प्राणरक्षार्थे विघ्नकर्तृभ्य आत्मनो रक्षणे च "आत्मरक्षायां जपे विनियोगः" सन्ध्याप्रयोग।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते स्वमायया कर्त्तरि घञ्। आत्मज्ञानमात्रेण तृप्ते योगीन्द्रे।

आत्मलाभ पु० आत्मनोलाभः। आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

आत्मबहुमानो "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मलोभ पु० [illegible] । [illegible] ।

आत्मलोमन् न० [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आत्मवत् त्रि० [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मवश त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मवध त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मविक्रय पु० [illegible] ।

आत्मवित् त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मवृत्ति स्त्री० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मवीर त्रि० [illegible] ।

आत्मवृत्ति स्त्री० [illegible] । [illegible] ।

आत्मशक्ति स्त्री० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मसम्भवा स्त्री० [illegible] ।

आत्मसम्भूति स्त्री० [illegible] ।

आत्मसाया स्त्री० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मसंयम पु० [illegible] । [illegible] ।

आत्मसमुद्भव पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मसम्भव पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मसाक्षिन् त्रि० [illegible] ।

आत्मसात् [illegible]

अधीन करोति वा भाति। कातृत्वेनात्माधीनतया सम्पन्ने तथाभूते तथा क्रियमाणे च। अस्य च सम्पद्यादि-योगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्भूत आत्मसात् सम्पन्न आत्मसात्कृत इत्यादि। "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्" रघु "अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्य" या०स्मृति। [च।

आत्मसिद्ध त्रि० आत्मना सिद्ध। १स्वयंसिद्धे २अयत्ननिष्पन्ने

आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धि। आत्मज्ञानलाभे मोक्षे

आत्मसुख त्रि० आत्मैव सुखमस्य। आत्मज्ञानमात्रेण सुखिनि १आत्मैव सुख सच्चिदानन्दरूपत्वात्। २आत्म-रूपे परमानन्दे न०।

आत्मस्थ त्रि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते आ-क ४त०। १आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था-क ७त०। २मनोवृत्तिपदार्थे त्रि०। [वियोजने।

आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम्। देहस्य प्राणै

आत्महन् त्रि० आत्मानं हतवान् हन-क्विप्। "योऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयम्प्रभुम्। कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जना," इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञान रहिते, १देहाद्यभिमानिनि, "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना" कठ०उ० "लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्। यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्" विवे०चू०। आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्यसम्भवात्। "असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना" ईशोप०। "मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा" भाग० २आत्मघातिनि जने च। आत्मघातिन्शब्दे विवृति।

आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीन। १सुते, २श्यालके ३विदूषके च हेम०। ४प्राणयुक्ते ५स्वाधीने त्रि०।

आत्मानुरूप त्रि० आत्मनोऽनुरूपम्। जातिरूपादिना सदृशे "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुक" रघु।

आत्मापहारक त्रि० आत्मानमपहरति निह्नुते अप+हृ-ण्वुल्। आत्मनो यथास्वरूपनिह्नवकारिणि "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारक" मनुः। णिनि। आत्मापहारी अप्यत्र "किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" इति स्त्रियां ङीप्।

आत्माराम त्रि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रति-साधनं वा यस्य। ज्ञानाय यतमाने योगिनि "आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी०। "आत्मनोऽज्ञस्य सतत सदात्मनिष्ठस्य च। आत्मन्येव सुखमस्य योगसिद्धिर्न दूरत। यथात्मव्यतिरेकेण किञ्चिदपि न पश्यति। आत्माराम स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवेदिति" काशी० उक्ते २योगीन्द्रभेदे च।

आत्मालम्भ पु० ६त०। हृदयस्पर्शे "पितृमन्त्रानुवचने आत्मालम्भेऽवेक्षणे" कात्या०स्मृ० "आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे" रघु०।

आत्माशिन् पु० आत्मानं स्वकुलमश्नाति अश-णिनि ६त०। स्वकुलभक्षके मीने तस्य स्वकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव "अवसन्नात्माशिनो भयात्" भ० "मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च" रामा० वर्णितम्।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति आ+श्रि-अच् ६त०। १स्वस्य स्वापेक्षित्वेनानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे। तर्कः पञ्चविध तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र 'स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रय स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घटएतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्योन स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्य स्यात् एतद्घटभिन्न स्यादिति वा सर्व्वेत्रापाद्यम्" न्यायसूत्रवृत्ति। २साश्रिते ३चित्ताश्रिते च त्रि०६त०। ४स्वस्याश्रये पु०।

आत्मीय त्रि० आत्मनोऽयम् छ। आत्मसम्बन्धिनि। "आत्मीयां मतिमादाय कुरु मज्जनरञ्जनम्" पा०द० "किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभर्ति यथा पुरा" कुमा० "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्श" रघु "अहमेनं प्रज्ञापवेनात्मीयं करिष्यामि" हितो०।

आत्मेश्वर त्रि० आत्मनो मनस ईश्वर। चित्तविकार-निवारके मन संयमकारके "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्ना समाधिभेदप्रभवो भवन्ति" कुमा०।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्ति-कर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोग। स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्ति-कर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि। तदुत्पत्ति-प्रकारः मिताक्षरायां दर्शितो यथा।

"निमित्तमक्षर कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी। अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्त्यते" 'आत्मनः सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येव स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम्। न पुनः कार्य्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः। ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनाद्गुण-

आत्मज्ञानरामी "आत्मज्ञानतरीकाभो [illegible]" [illegible] "आत्मज्ञानदिव्यामनिरीव" [illegible] ।

आत्मनीन इ आत्मने [illegible] ।

आत्मनीनम् न [illegible] । [illegible] ।

आत्मवत् त्रि आत्मा [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मवश त्रि आत्मनोवश [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मवश्य त्रि आत्मा [illegible] ।

आत्मविक्रय इ [illegible] ।

आत्मविद् त्रि आत्मानं [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

आत्मवीर त्रि [illegible] ।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्ति । [illegible] ।

आत्मशक्ति स्त्री [illegible] । [illegible] ।

आत्मश्लाघा स्त्री आत्मा [illegible] ।

आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः [illegible] ।

आत्मश्लाघा स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मसंयम इ आत्मनो [illegible] । [illegible] ।

आत्मसमुद्भव इ आत्मा [illegible] ।

आत्मसम्भव [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मसाक्षिन् त्रि आत्मना [illegible] ।

आत्मसात् अव [illegible]

अधीनं करोति वा साति। कात्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथा भूते तथा क्रियमाणे च। अस्य च सम्पद्यादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्भूत आत्मसात् सम्पन्नं आत्मसात्कृत इत्यादि। "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्" रघु "अग्नीन् वाय्यात्मसात्कृत्य" या०स्मृति। [च।

आत्मसिद्ध त्रि० आत्मना सिद्ध। १स्वयंसिद्धे २अयत्ननिष्पन्ने

आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धि। आत्मभावलाभे मोक्षे

आत्मसुख त्रि० आत्मैव सुखमस्य। आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १आत्मैव सुख सच्चिदानन्दरूपत्वात्। २आत्मरूपे परमानन्दे न०।

आत्मस्थ त्रि० आत्मनि आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था—क ४त०। १आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था-क ७त०। २मनोवृत्तिपदार्थे त्रि०। [वियोजने।

आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम्। देहस्य मारणे-

आत्महन् त्रि०आत्मानं हतवान् हन-क्विप्। "येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयम्प्रभुम्। कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जनाः," इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, १देहाद्यभिमानिनि, "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः" कठ०उ०"लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्। यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्"विवे०चू०। आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महननत्वमुक्तम्। "असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः" ईशोप०। "भयानुकूलेन नभस्वतेरित पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा"भाग० २आत्मघातिनि जने च। आत्मघातिनृपस्तु त्रिष्ठति।

आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीन। १पुत्रे, २श्यालके ३विदूषके च प्रेम०। ४बलयुक्ते ५स्वाधीने त्रि०।

आत्मानुरूप त्रि० आत्मनोऽनुरूपम्। जातित्वादिना स्वतुल्ये "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघु।

आत्मापहारक त्रि० आत्मानमपहरति निह्नुते अप+हृ-ण्वुल्। आत्मनो यथास्वरूपनिह्नवकारिणि "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" मनु। णिनि। आत्मापहारी अप्यत्र "किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" स्मृति स्त्रियां ङीप्।

आत्माराम त्रि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रतिसाधनं वा यस्य। ज्ञानाय यतमाने योगिनि "आत्मारामविहितरतयोनिर्विकल्पे समाधौ" वेणी०। "आत्माक्रीडस्य सततं सदात्ममिथुनस्य च। आत्मन्येव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः। यस्त्वात्मव्यतिरेकेण किञ्चिद्विश्वं न पश्यति। आत्मारामः स योगीन्द्रोब्रह्मभूतो भवेदिति" काशी० उक्ते २योगीन्द्रभेदे च।

आत्मालम्भ पु०६त०। हृदयस्पर्शे "पित्र्यमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भेवेक्षणे"कात्या०स्मृ०"आत्मालम्भे हृदयस्पर्शः" रघु०।

आत्माशिन् पु० आत्मानं स्वकुलमश्नाति अश-णिनि ६त०। स्वकुलभक्षके मीने तस्य स्वकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव "अबलस्वकुलाशिनो झषान्" नै० "मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च' रामा० वर्णितम्।

आत्माश्रय पु०आत्मानमाश्रयति आ+श्रि—अच् ६त०। १स्वस्य स्वापेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे। तर्कः पञ्चविध तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र "स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घटएतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्यय घटएतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्योन स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्व्वत्रापाद्यम्" न्यायसूत्रवृत्तिः। २स्वाश्रिते ३विषयाश्रिते च त्रि०६त०। ४स्वस्याश्रये पु०।

आत्मीय त्रि० आत्मनोऽयम् छ। आत्मसंबन्धिनि। "आत्मीया मतिमादाय कुरु सज्जनरञ्जनम्" सा०द० "किमिदं द्युतिमात्मीया न बिभर्षि यथा पुरा" कुमा० "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः" रघु अङ्गमेन प्रभावेनात्मीयं करिष्यामि" हितो०।

आत्मेश्वर त्रि० आत्मनो मनस ईश्वर। चित्तविकारनिवारके मन संयमकारके "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवोभवन्ति" कुमा०।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणोत्पत्तिकर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगः। स्वोपाधीभूतान्तःकरणोत्पत्तिकर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि। तदुत्पत्तिप्रकारं मिताक्षरायां दर्शितो यथा।

"निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी। अजःशरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते" "आत्मन सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येव स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम्। न पुनः कार्य्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः। ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शकाद्गुण-

[illegible]

आत्मोद्भवा [illegible] आत्मनोऽद्भवति उद्+भू—अप् । [illegible]

[illegible]

आत्मोपजीविन् त्रि आत्मना [illegible] उप+जीव—णिनि [illegible]

[illegible] [च त्रि ।

आत्मौपम्य न [illegible]

आत्माश्रित त्रि [illegible]

[illegible]

[illegible]

'एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक्। शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति" वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम्। तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः सर्वैकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमेण"सर्व एकीभवन्ति" इत्यादि श्रुतेः। तत्राद्यास्त्रयोऽपि सदा कर्मोपरमनिमित्ता तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-ऽनयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः"। अत्र तुरीयं आत्यन्तिकं तत्र विशेषमाह वि० पि० "दृष्टिर्विशेषरद्धि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः। ब्राह्मे क्षये योजनमात्रदेहनाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः। दिनेदिने यन्म्रियते हि भूतं दैनन्दिनं तं प्रलयं वदन्ति। ब्राह्मं क्षयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्ब्रह्मतनुं विशन्ति। ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति सर्वाण्यतः प्राकृतिकं क्षतीन्द्राः। लीनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिर्विकारैः। ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेशे। यद्योगिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्धा'। 'अत्र लयो भूतविनाशः। स तु साम्प्रतं प्रत्यहमुत्पद्यते स दैनंदिन उच्यते। यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य प्रलयः स ब्राह्मो लय उच्यते। तत्रापीणपुण्यपापा एव लोका कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति। तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः। ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मा सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति। तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमात्रदेहविलयो नाखिलायाः। अथ यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय उच्यते। तत्र महा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके, भूर्जले, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे, आकाशमहङ्कारे, अहङ्कारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं प्रकृतौ। एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा एताम्यक्ताः प्रविशन्ति। यदा भगवान् विष्णुः प्रकृतिपुरुषौ क्षोभयति। तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेस्तत एव निःसरन्ति। यदाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो जगदुत्पत्तिकारणम्। "प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः इति एवमव्यक्तात् समोदित। नान्येव सृष्टौ परं कारणम्। इतराणि निमित्तकारणानि। अन्यदप्युक्तम्। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि"। "महाप्रलये

भवति कर्मफलोपभोग कायादिनेत्यादि"। अस्मिन् प्रलये ऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः। यथा "ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य तद्धरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति। अनिवृत्तिं यान्ति। स आत्यन्तिको लय इति" प्रमिता०।

आत्ययिक त्रि० अत्ययं नाशं प्रयोजनमस्य ठक्। नाशप्रयोजनके कर्मणि "अभिभ्रवनात्ययिकं समेत्य" भट्टिः। "एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते भयप्रदे" मनुः। "कश्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च। प्रियागमनमुभवनु गेपे न समन्तं पुरे न्टप।" भा०स०प०५अ०।

आत्रेय पु० अत्रेरपत्यम् ढक्। अत्रिमुनेरपत्ये तस्यापत्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तर्षिमध्यपातिनः यथा ५मन्वन्तरे "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽन्तरे"। ८मन्वन्तरे। "रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः। गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः। कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च। एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः। ब्रह्मणः सदृशाश्चेति धन्या सप्तर्षयः स्मृता"। ९ मन्वन्तरे। "मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च। ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा। सवनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे"। १०मन्वन्तरे "हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः। आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वासिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः। पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः। अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः" ११ मन्वन्तरे। "हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः। तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठश्चानघस्तथा। अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा। पौलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः" १२ मन्वन्तरे। "द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा। अङ्गिरास्तपोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा। तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः। भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तपोधृतिः"। १३ मन्वन्तरे। "अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः। पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवो निरुत्सुकः। निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा। सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः।' १४ मन्वन्तरे। "अग्नी-

[illegible] अत्रापि [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आत्मोद्भवा स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । "आत्मोद्भवे [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आत्मोपजीविन् त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [च त्रि ।

आत्मौपम्य न [illegible] [illegible] । [illegible] आत्मौपम्य न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आत्मनिष्ठ त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible]

आत्मनिष्ठ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

आत्मनिवेदन न [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ष्णोमतम्। गर्भश्चा च यथावर्षं तथात्रे योनिसूदक" या०। आत्रेयीयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु महाकृच्छ्रमतद्विगुणमतम् कार्य्यम् ब्रह्महत्याव्रतमुक्ता "एत त्समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत्। द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत्" भा०या०प० १६५ अ० उक्ते। अत्र्यादि० भरद्वाजार्थे फञ्। आत्रेयायच भारद्वाजरूपे तद्गोत्रजे पु स्त्री०। छागलशब्दात् आत्रेयार्थे अण्। छागल आत्रेयः अन्य छागलिः सि०कौ०। आत्रेयी+स्वार्थे कन्। आत्रेयिका ऋतुमत्यास्तत्स्नाताया स्त्रियाम् स्त्री।

आथर्वण पु० अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेद अण् आथर्वण तमधीते वेत्ति वा पुन अण्। १अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे, आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् इकलोपश्च। २अथर्ववेदिधर्मे ३तदाम्नाये च। अथर्वाण वेदमधीते वेत्ति वा अण्। ४अथर्ववेदस्याध्येतरि ५वेत्तरि च तत्सूक्तसम्प्रातरि ६पुरोहिते पु०। तेषां समूहः अण्। ७अथर्वसमूहे न०। अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य तु बहुषु लुक्। अथर्वाण इत्येव। अथर्वणि विहित कर्म अण्। अथर्ववेदविहिते दभ्यभिचारादौ कर्मणि न "आथर्वणेन हन्ता च" स्मृति ८तत्सत्ये कर्ममात्रे च "अग्नौ साक्षिण्याथर्वणेन विधिनाऽर्य्यमणम्" दशकुमा०।

आथर्वणिक त्रि० अथर्वाण वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या० मि०। अथर्ववेदपाठके विप्रे।

आदश पु० आ+दन्श–भावे घञ्। दशने। "आदशः सर्वसूत्रानामेतदादशलक्षणम्" सुश्रु०। आदशश्च दन्तादि साध्यव्यापारभेद। आदश्यते अत्र आधारे घञ्। २आदशस्थाने "आदश खेदितं पूर्वं प्रच्छिन्न प्रसिसारयेत्" सुश्रु०। करणे घञ्। ३दन्ते

आददि त्रि० आ+दा–कि द्वित्व। आदानकर्त्तरि "योसु हेवा अनुवश कृण्णमाददि" ऋ० २,२४,१२।

आदर पु० आ+दृ–अप। १गौरवहेतुक कर्मणि सम्माने, "न जातहार्द्देन न विद्विषादरः" किरा० "दरादराभ्या दरकम्पिनो पपे" नैष०। "तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः" कुमा०। २आरम्भे ३आसक्तौ। "तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदविभूषणाम्" कुमा०। ४यत्ने च "पश्यन्त्यपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता" कुमा०।

आदरणीय त्रि० आ+दृ–अनीयर्। सम्माननीये। तव्य। आदर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

आदर्श पु० आदृश्यतेऽत्र दृश–आधारे घञ्। १दर्पणे, तत्र हि बिम्बपदार्थस्य प्रतिबिम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां परावर्त्तने वा बिम्बग्राहितया बिम्ब दृश्यते इति तस्य तथात्वम्। "आदर्शबिम्बस्तिमितायताक्षी" कुमा०। नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये" रघु०। आदृश्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते अन्यार्थोऽस्मिन्। २टीकायां ३प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्रान्यप्रचरस्य निवेश दृष्ट्वा तदनुरूपमन्यल्लिख्यते तादृशे पुस्तके। "यथादर्श तथा लिखित मिति भूरिप्रयोग। आदर्शोगुणानाम् काद०। तत्र तदीयगुणान् दृष्ट्वा परैस्तथा गुणा आश्रीयन्त इति तस्य तथात्वम् ४जनपदस्त्रोमाभेदे च। ततोभवादौ बुञ्। आदर्शक। जनपदावधिस्त्वक्त्यामभवे त्रि०।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शइव मण्डलमस्य। आदर्शाकार मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदात्तथा। "मण्डलनिमस्तु आदर्शमण्डल श्वेतमण्डल" इति सुश्रु०उक्त। आदर्शोमण्डलमिव। २मण्डलाकारे दर्पणे न०।

आदहन न० आ+दह–भावे ल्युट्। १दाहे २हिंसायां ३कुत्सने च। आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। ४श्मशाने। "अर्द्धमादहनं प्राप्य आसीनोदक्षिणामुखः" छन्दो०प०। "आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं श्मशानम्" यु०स०रघु०।

आदातृ त्रि० आ+दा–तृच्। ग्रहीतरि "दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पक" या०"आदानमित्याद्वादाव"मनु।

आदादिक त्रि० अदादिगणे पठित ठक्। अदादिगणपठिते धातुभेदे। "आदादिकस्य ग्रहणं" सि०कौ०।

आदान न० आ+दा–भावे ल्युट्। ग्रहणे। "कुशाङ्कुरादान परिक्षताङ्गुली" कुमा०। "आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव" रघु। "आदानमप्रियकर दानञ्च प्रियकारकम्" "आदानमित्याद्वादाव" "निन्दितेभ्योधनादानं वाणिज्य शूद्रसेवनम्" मनु आदाने नियमविशेषाय स्मृतौ दर्शिता। "भूमे प्रतिग्रह कुर्याद्भूमे कृत्वा प्रदक्षिणम्"। विष्णुध०। प्रदक्षिण न सर्व्वस्या भूमे किन्तु तत्स्थायाः प्रदक्षिणावर्त्त नमात्र भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु०तत्त्वे।"करे न्यस्य तथा कन्यां दासदास्यौ द्विजोत्तमा। करन्तु स्पृष्टि विन्यस्य धर्म्मोप्राञ्चेय प्रतिग्रह। आरुह्य च गजश्रोताः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तित। तथाचैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषत। प्रतिग्रहीत गा पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिन तथा। आरण्या पशवश्चान्ये याह्या पुच्छे विचक्षणे। प्रतिपक्षमयोर्द्रष्य आरुह्य च तथा चरेत्। योजाना रश्मिमादाय रत्नान्यादाय सर्वत।

[illegible]

हनोव्रतम् । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः” या॰ । आत्रेयीयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्महत्यावतद्द्विगुणव्रतम् कार्य्यम् ब्रह्महत्याव्रतमुक्त्वा “एव तु समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत्”भा॰शा॰प॰ १६५ अ॰ उक्ते । शुभ्रादि॰ भरद्वाजार्थे ढञ् । आत्रेयायण भारद्वाजरूपे तद्गोत्रजे पु स्त्री॰। छागलपक्षात् आत्रेयार्थे अण्। छागल आत्रेय अन्य छागलि सि॰कौ॰। आत्रेयी+स्वार्थे कन् । आत्रेयिका ऋतुमत्यामृतुस्नातायां स्त्रियाम् स्त्री ।

आथर्वण पु॰ अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेद अण् आथर्वण तमधीते वेत्ति वा पुन॰ अण् । १अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे, आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् इकलोपश्च । २अथर्ववेदिधर्मे ३तदाम्नाये च । अथर्वाण वेदमधीते वेत्ति वा अण् । ४अथर्ववेदस्याध्येतरि ५वेत्तरि च तत्कर्मघातरि ६पुरोहिते पु॰ । तेषां समूहः अण् । ७अथर्वसमूहे न॰ । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य तु बह्वुषु लुक् । अथर्वाण इत्येव । अथर्व्वणि विहित कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते दृशभिचारादौ कर्मणि न “आथर्वणेन हन्ता च” स्मृति ८तत्त्वे कर्मसमासे च “अग्नौ साक्षिण्यथार्वणेन विधिनाऽर्य्यमणाम्” दशकुमा॰।

आथर्वणिक त्रि॰ अथर्व्वाण वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या॰ नि॰ । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।

आदंश पु॰ आ+दन्श-भावे घञ् । दशने । “आदंश सर्वभूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु॰ । आदंशश्च दन्तादि साध्यव्यापारभेद । आदश्यते अत्र आधारे घञ् । २आदंशस्थाने “आदंश स्वेदित चूर्णं प्रच्छित प्रतिसारयेत्” सुश्रु॰ । करणे घञ् । ३दन्ते

आददि त्रि॰ आ+दा-कि द्वित्व । आदानकर्त्तरि “योसु द्वेषा अनुवश मृत्यमाददि” ऋ॰ २,२४,१२ ।

आदर पु॰ आ+दृ-अप । १गौरवहेतुक कर्म्मणि सम्माने, । “न जातहार्द्देन न विद्विषादर ” किरा॰ “दराददराभ्यां दरकम्पिनो पपे' नैष॰ । “तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादर ” कुमा॰ । २आरम्भे ३आसक्तौ । “तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदविभूषणाम्” कुमा॰ । ४यत्ने च “पश्यन्नपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा॰ ।

आदरणीय त्रि॰ आ+दृ-अनीयर् । सम्माननीये । तव्य । आदर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि॰।

आदर्श पु॰ आदृश्यतेऽत्र दृश-आधारे घञ्। १दर्पणे, तत्र हि बिम्बपदार्थस्य प्रतिबिम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीना परावर्त्तने वा बिम्बपाहितया बिम्बं दृश्यते इति तस्य तथात्वम् । “आदर्शबिम्बस्तिमितायताक्षी” कुमा॰ नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये” रघु॰ । आदृश्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते ग्रन्थार्थोऽस्मिन् । टीकायां २प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्रत्यमक्षरसन्निवेश दृष्ट्वा तदनुरूप मन्यत्रलिख्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्श तथा लिखित मिति भूरिप्रयोग । आदर्शोगुणानाम् काद॰ । तत्र तदीयगुणान् दृष्ट्वा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य तथात्वम् ४जनपदभेदे च । ततोभवादौ वुञ् । आदर्शक । जनपदावधिसूत्रकम्याणभवे त्रि॰ ।

आदर्शमण्डल पु॰ आदर्श इव मण्डलमस्य । आदर्शाकार मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदानुक्त्वा । “मण्डलिनस्तु आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डल ” इति सुश्रु॰उक्त । आदर्शोमण्डलमिव । २मण्डलाकारे दर्पणे न॰ ।

आदहन न॰ आ+दह-भावे ल्युट् । १दाहे २हिंसायां ३कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४श्मशाने । “अर्बमादहन प्राप्त आसीनोदक्षिणामुख” छन्दो॰प॰ । “आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहन श्मशानम्”शु॰त॰रघु॰ ।

आदातृ त्रि॰ आ+दा-तृच् । ग्रहीतरि “दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पक ”या॰आदाननित्याच्चादातु ”मनु ।

आदादिक त्रि॰ अदादिगणे पठित ठक् । अदादिगणपठिते धातुभेदे । “आदादिकस्य ग्रहण” सि॰कौ॰ ।

आदान न॰ आ+दा-भावे ल्युट् । ग्रहणे । “कुशाङ्कुरादान परिक्षताङ्गुली” कुमा॰ । “आदान हि विसर्गाय सता वारिमुचामिव ' रघु । “आदानमप्रियकर दानञ्च प्रियकारकम्” “आदाननित्याच्चादातुः” “निन्दितेभ्योधनादानं वाणिज्य शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशेषाय स्मृतौ दर्शिता । “भूमे प्रतिग्रह कुर्याद्भूमे. कृत्वा प्रदक्षिणम्”। विष्णुध॰ । प्रदक्षिण न सर्वस्या भूमे किन्तु तत्रस्थाया प्रदक्षिणावर्त्तमात्र भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु॰तत्रैव ।“करे गृह्य तथा कन्या दासदासौ द्विजोत्तमा ।। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मौ ग्राह्येय प्रतिग्रह । आरुह्य च गजस्योक्त कर्णे वाश्वस्य कीर्त्तित । तथा चैकशफानान्तु सर्व्वेषामविशेषत । प्रतिगृह्णीत गा पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिन तथा । आरम्या पशवश्चान्ये वाह्या पुच्छे विषाणे । प्रतिग्रहमथोद्दिश्य आरुह्य च तथा चरेत् । मौलामा सूटिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वत ।

— मत्र इत्यादिवाक्यात् परित्याज्य तथा तुल । पादस्तो- पमाशे पावयात्पूर्वश्च पादुकै । ऐरावतात् एको पाद व्यवहारो च पादेषु । पादुपापि एतादश तथा तुल विपूलवत् । वर्तमानो तथा तुला अविज्ञ च तथा कष्टम् । पवीन च रवानि वहलायापि च विपा ॥ इत्यादिवाक्यमाहात्म्य च हा धीमात्त्रम वर्षेषु । प्रवि पवीला पापिनी वर्णन च प्रधीनैव । ततश्च पादे इ मेव एव इत्यत्र इत्यत्र" । पूर्विदिङ्मुखेनाचिकादि पीठमैदिशम । "पवापवेशत्र वशात् पादपाला प्रवि- पश्चम् । विधि पवनपरेषत्त्वा यस्य कुर्यात् प्रतिपत्तम् । तामा पद मत्मोप पाद्पुरीपि दे शिमा" । निमुष "मां इत्ये पतिव वदे" निता पातका नपर्द पदे पत्नीला पवाहतोष प्रतो: इत्यष्यन निरोधा पवादेवा । पादोपति चोपलार्थ वेद । पा+हा—पर्मणि कुरु चोष् । २इति निरीक्षाया को एव्यता ।

पाहात पस पा+हा—अप । पदोन अर्थ "तैनं इम पवाराम राजा राज्यात् प्रतापम्" यह । पा+हा— पादि वत्र । २पादाये इ ।

पादातचर त्रि पादात चरति चर–ट चर च । प- दोषा पादिन । "दिवम् पवेष्टापन्नाना पवाहत- पदेषर्थे" वहि ।

पादाविन् त्रि पा+हा–णिनि क्रिया चोष् । पत्नीमादि "चोरमवादाविनी इत्यादिवेऽ माहृपोत्वम् । पाम- नायकावेमादि तथा चौनधावर च यह ।

पादार इ पा+र मैव पा पत्र । पादरे "पाहारो पा त्यायात् प ॥ १६,३ ।

पादारिपिक्षी स्त्री पादारिपी त्रिलोव वि इ तद् । (पानेदी) " पवाेरसवाहमाना पवामा "पादारिपिक्षी इत्यत्र इत्यो विराम वर्तिनिवेषु पवादे" पव ।

पाणि इ पर्णते ईश्यते पण+हा–णि । १प्रवदे, २शाम्यूपतायाम् ३पाटचे ४पादीवे ५प्रपारे, दैवचरी च । पादापे त्रि पपर । "पमहादिपाणिपत्र" तथा । "पवल पणीदी हाइ पोषमवाहवर" । मेहमहेष्पतारी इत्यवंशाय निवसे" "पठीरादीवक्त्वा इत्यादि" इति च यह । "पवीन निमामीवा समादी पोषणामिति" । "पपपापिव पूजनाय" इति च नेया । "पूजामोपातव पा । पूप पाव पूपी पापिव पापिव पादी पूपी पादो वैमाजु पात्र पापि

पवापवार्थः द्वितीयतामपरार्थेन पूर्वत्रो पाववार: क्रियापदमिदं च पाणाग्न । एवमेव मैता च । पाणिपचेन पपोऽपि हस्ती । "पापसारो पपोपादि हिंसाहि पापिदेव च । इत्यादिव इत्यादिव वपत्रापदि पुरात्मः" पा पापिका । मत पव क्रिया पद । पाणा क्रियम् । पापिका । पापिनी त्रि ।

पाणिकर त्रि पाणि करोति पवोदाहापि ट क्रिया चोप । इत्यपादौ वाद्यवाचन रि ।

पाणिगृह इ पाणि गर्ह । पापपदौ देवी "पवाप है च पवेदम् पवालम् पदीवदै महापोषपापिदर्भ" मीमा ।

पाणिकर्मन् न कर्म च । १विवाहाङ्गमाचन पर्वेयोः पवपूर्ते प्रवदे पर्दोपि हवमाराव्यापशिवामात् । "पहुपवापुत्रादेरिमाता पापाणिकर्मणो पापाणिकर्म वोरव्यवत्याम् पाणिकर्म पि इ पपति च" पा । २प्रपवते पर्ण पवने च । च । २पवापसंपुत्रे त्रि ।

पाणिघाति इ पाणिपापाणि । निरवाचने पव प्रपो- मयमात् कर्मपरिताणमेदमात् वरिवक्ता पवालम् । "तैर्वे पड़ पुरा च पाणिघर्ये"वाम । २पाटोपी च ।

पाणिकारक च पाव पारपम् । १परपैदरे महदीपमाह इतस्मारत्वामात् च पि मव्य चौपानिषत्तस्मिद्मारा च- पवापचौमारत्वपाणिदर्थितम पवनापिदि देवपूर्णव पवनरहारपारैव निरवचाम कस्तूपापि प्रवचन- पाय पर सूपपूर्णपि चौपिकापि च पवमेमापवितम् इति वैद्यापित । चांतवधी २प्रपाते प्रवाप विपूपापर्व पढीन पवहापापादैव परिवचनावचनाम् । मैवा- पिताहिपति पादवमहत्त्व विविवारम देवचन च तथा- लम् । पवमादिषारपार्थमिनरापूर्षो पूपवारपर्यपति मेद्र इति मैव पवति १देवे ३परवापु च ।

पाणिग्राह च पाणि पाव पार्श पात्रपार्गपदापचोंपा पाचम् । पामीपिरदिवे तदाले पव पावपवार्व इदिव पव च पाणिपा २पर्ये "हस्ते चौर- चोरव निपुणं पादरवणम् । पवाप निवपादैपाप पवापदाहि । पवाप महापवी निवाहो हवि विदो । मं चौतिववरहैपाप चैवार्य पवोरले । तम चौकी वदोपार्ण पवय हेपरिवापा । मं तथा विद्ध तथा निवाहोमापधं मवे । मवे निवरपमाप पापर्व पवनावप । तदः पवपौदिपवाणि च द्वितीयवा ।

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगादिदम् । मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् । तस्येदमुक्त्वा वचनं चिन्ताभूत् तदनन्तरम् । शकुनं शोचता ह्येवं किमतेद्व्याहृतं मया मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविमृष्य च । शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः । पादबद्धमिदं संयुक्तमिदं वाक्यं समाक्षरं । शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको भवत्विति" । एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागत्योपदिष्टम् । "महर्षे! यदयं प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्चवधाश्रयः । श्लोक एवास्त्वयं बद्धस्तव वाक्यस्य शोचतः । मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्! प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम" । इत्युपदिष्टस्य वाल्मीकेः रामायणरचने मतिरभूत् यथाह तत्रैव । "तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मीकेरथ धीमतः । कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यहम्" इत्येवमभिनिवेशं कृत्वा कृत्स्नं रामायणं कृतमिति सर्गशेषे तत्रैवोक्तम् "ततः स रामस्य चकार कीर्त्तिमान् । समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारधीः परम्"। इह लोके प्रथममादिश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचारणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहूनामनुष्टुप्छन्दस्कानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचाराभावात्तस्याद्यत्वम् । तेन "ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्" इत्युपक्रमे "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादयः श्लोका शु० य० वे० ४० अध्याये पठिताः । एवम् ऋग्वेदादावपि बहवस्तथाविधाः सन्ति" तथा च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारणात्तस्याद्यकाव्यत्वम् । यत् तु उत्तरचरिते "चिरन्नाम्नायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतार" इति वर्णितम् तत् यथाश्रुतार्थेऽसङ्गतमेव । अन्य लोकसिद्धवाक्यादित्यध्याहारेण आम्नायात् आम्नाय वेदं मूलत्वेन प्राप्य छन्दसां नवावतारइति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।

आदिकेशव पु० कर्म्म० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे "आदिकेशव पूर्व्वे च स्वयमादिप्रकेशव" "आदिकेशवसंस्थाय केशवान् परितोष्य च" इति च काशी० ।

आदिगदाधर पु० १काशीस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे "दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्व्वे मेषं आदिगदाधर" इति काशी० ३६ अ० । २गयातीर्थस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे च । "आद्येन गदया धाते यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः । स्थितं इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधर "इति वायु० गया० २अ० तन्नामनिरुक्तिरुक्ता । "गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला । कालान्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपी आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः । पाद्यार्घगन्धपुष्पाद्यैरतः आदिगदाधर" इति गारु० पु० निरुक्तिः । "आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । शिलाया निश्चलत्वाय स्वयमादिगदाधरः" वायुपुराणम् ।

आदिजिन पु० कर्म्म० स० । ऋषभदेवे हेम० ।

आदितस् अव्य० आदि+तसि । १आदौ इत्यर्थे "पत्नीं प्रजामामसृजन्महर्षीनादितोदश" मनु । आद्या० पञ्चम्यास्तसि' । २आदेरित्यर्थे च । "इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मामेव स्वयमादितः" मनु आदित आदिमारभ्येत्यर्थे ।

आदिताल पु० कर्म्म० । "एकएव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते । गुरुस्तत्परतो वाच्य प्रायेणैतन्निदर्शनम्" सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे ।

आदितेय पु० अदित्या अपत्यम् ढक् । १सुरमात्रे २सूर्य्ये च अदितिजशब्दे विवृतिः पृ० २१५ । "यदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य्यमादितेयम्" ऋ० १०,८८,११ ।

आदित्य पु० अदितेरपत्यं ण्य । १देवमात्रे "तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवने समयन्ति" छा० उ० । २सूर्य्ये च "आदित्योब्रह्मेत्यादेश" छा० उ० "जिगीषुरेव दिनकृदादित्येष्विव कल्पते इति" माघ । "अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः" कुमा० । ३तदधिष्ठिते गगने दिवानिशं बभ्रम्यमाणे लोकप्रकाशकरे तेजोमण्डले च "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" मनुना अग्निहुतद्रव्याणां हविराज्यादीनां परमाणुमात्रतयाऽवस्थितानां दग्धशेषाणां सूर्य्यरश्मिनाकर्षणेन सूर्य्यलोकप्राप्त्या वृष्टिहेतुत्वमुक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्वएव सम्भवति "अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम" "अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ यन्नीलं कृष्णं तदम" इति च छा० उ० । अत्र शुक्लकृष्णभायुक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते । 'असौ वा आदित्यो देवमधु' छा० उ० अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मिसम्बन्धकीर्त्तनात् स्पष्टमेव । "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा० सू० भाष्ये च चक्षुर्दृष्टेर्निरोधकं शार्व्वरादिकं तमउच्यते तदा

[illegible] अदितिस्तम्भ [illegible] ज्योतिः [illegible] । आदित्यमण्डलवर्त्तिनि [illegible] "कर्णम् मधुरादित्य" [illegible] । आदित्यमण्डलवर्त्तिनि [illegible] "आदित्यवर्णं [illegible] हिरण्मयः पुरुष आदित्य [illegible]" "आदित्यवर्णं [illegible]" [illegible] । [illegible] "एवं वा आदित्य [illegible]" [illegible] आदित्यरूपस्य [illegible] प्रतिपादकं [illegible] । [illegible] आदित्यरूपेण आदित्यः [illegible] । [illegible] हिरण्मयः [illegible] हिरण्मयः पुरुषः [illegible] हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश [illegible] आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः इति श्रुतौ च [illegible] । [illegible] आदित्यमण्डलान्तर्वर्त्ती हिरण्मयः [illegible] हिरण्मयः पुरुषः [illegible] । [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible] ज्योतिषः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible] हिरण्मयः [illegible] । ज्योति- [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] "[illegible] आदित्य [illegible]" [illegible] । आदित्य [illegible] । [illegible] हिरण्मयः [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । आदित्यनाम [illegible] । [illegible] ।

आदित्यकेतु पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे [illegible] भा॰ आ॰ ११७ अ॰ । "आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तोऽग्रयायिनौ" ६७ । आदित्यस्य केतौ ध्वजे ।

आदित्यगोचर पु॰ आदित्यपूजितः शैलः । काशीखे "शैल- पूर्वोत्तरे आदित्येशस्तुतः [illegible]" [illegible] ।

आदित्यपत्र पु॰ आदित्यस्य पत्रेणेव पत्राणि यस्य । अर्कवृक्षे । ६ब॰ । अर्कपत्रे च ।

आदित्यपर्णी स्त्री [illegible] आदित्यस्य [illegible] पर्णमस्या ङीप् । "पृथिवी महतिः [illegible] आदित्य- पर्णिनी [illegible] आदित्यपर्णिनी" 'आदित्यपर्णिनी [illegible]' [illegible] ।

आदित्यपुराण न॰ आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] आदित्यपुराणं [illegible] "[illegible]" [illegible] आदित्य- पुराणं [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आदित्यभक्ता स्त्री आदित्ये भक्ता [illegible] । [illegible] । [महाभारत् [illegible] ।

आदित्यमण्डल न॰ आदित्यस्य मण्डलम् । ([illegible]) [illegible]

आदित्यवत् [illegible] आदित्यस्य [illegible] । [illegible] । आदित्यस्य [illegible] । आदित्यवत् [illegible] ।

आदित्यसूनु पु॰ ६त॰ । कर्णे [illegible] सुग्रीवे [illegible] यमे [illegible] शनौ च [illegible] ।

आदित्सु इच्छार्थ-आ-दा-सन्-उ । ग्रहीतुमिच्छौ "आदित्सुः [illegible]" [illegible] ।

आदिदेव पु॰ आदौ दीव्यति [illegible] अच् । [illegible] । आदिः [illegible] । [illegible] । "[illegible] आदिदेव"

उदाहृत" या० स्मृ० । "पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्" गीता । "वासुदेवो वृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः" विष्णुस० "आदिः कारणं देवः इत्यादिदेवः दानादिगुणवान् वा" भा० 'देवो दानाद्दीपनाद् भवतीति" यास्कोक्तदेवशब्दनिरुक्तिमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।

आदिदैत्य पु० कर्म्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य दितेः प्रथमजत्वात्तथात्वम् । "एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः पुरा" भा० आ०प०६५ अ० । "आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा" भा०व०प० १०४ अ० ।

आदिन् त्रि० अत्तीति अद–णिनि । भक्षके । स्त्रियां ङीप् ।

आदिनव पु० आदीनवस्य पृ० वेदे ह्रस्वः । आदीनवशब्दार्थे "आदिनवं प्रतिदीव्ने घृतेनास्माँ अभिक्षर" ऋ० ७,११०,४ ।

आदिपर्व्वन् न० आदि आद्यं पर्व्व । महाभारतान्तर्गते आद्ये पर्व्वणि । "इत्येतदादिपर्व्वोक्तं प्रथमम्बहुविस्तरम्" भा० आ० ।

आदिपुराण न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म्म० । पुराणभेदे सर्व्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाञ्चादिभूते चतुर्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्म्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे उपसंहारपाठशेषे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् "अष्टादशसमौपम्यं सारात् सारतरं द्विज ! । ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते । तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक् । पाराशर्य्येण मुनिना सर्व्वेषामपि मानद" । वस्तुग्रहाय तेनैव मुने मा भावितात्मनाम् । मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे । मुनयो धर्म्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः । मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्णाय ते न च । व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम्" तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डन्तु द्वादशसाहस्रं तस्यैव सङ्क्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव चतुर्लक्षात्मकस्य सर्व्वपुराणमूलतया आद्यत्वात् आदिपुराणत्वम् । देवलोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिश्लोकात्मकता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् । "शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत् सर्व्वकल्पेषु मानद ! । चतुर्व्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् । प्रवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां पुराणादभवत्तत । कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः । हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे । 'चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्द्दिशत्यपि । अद्यापि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् । अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते" एवञ्च तदानीं लोकप्रसिद्धचतुर्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीतचतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्रसिद्धमासीत् । तच्च क्रमशउच्छिन्नप्राय संस्कृत शालायान्तु तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्त्वेऽपि सर्व्वांशस्य प्रायशः कुत्रापीदानीमलाभात् न तत्रत्यप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्याः । हेमाद्रि माधवादिभिरादित्यपुराणनाम्ना बहूनि वचनानि लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत् क्रमश इदानीमुच्छिन्नप्रचारतया सम्यग्लाभासम्भव इति तत्रत्यप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पूरुष पु० आदौ पुरि देहे, वसति वस–उषन् स्वेनात्मना पूरयति जगत् पूर–उषन् वा पृ०वा ह्रस्वः । आदिजीवे १हिरण्यगर्भे २नारायणे च । "ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपु(पू)रुषः" रघुः । "दैत्येश्वरसभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः" भा०स०प०२७१अ० । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र "तमर्च्यमर्घादिकयादिपूरुषः" माघः ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू–अच् । १हिरण्यगर्भे "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति श्रुतौ तस्याग्रभवत्वोक्तेः तथात्वम् । २सर्व्वस्यादि कारणं भवति । सर्व्वस्य कारणभूततयाविर्भूते ३विष्णौ च "रसातलादादिभवेन पुंसा" रघुः २अग्रजमात्रे त्रि० ।

आदिम त्रि० आदौ भवः आदि+डिमच् । आदौ भवे ।

आदिमत् त्रि० आदिरस्त्यस्य मतुप् स्त्रियां ङीप् । आदियुक्ते १सकारणे २ आदिसीमायुक्ते च ।

आदिराज पु० आदिराद्यो राजा टच् समा० । पृथुनामके नृपतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग०४स्क० "अथ तस्य पुनर्व्विप्रैरपुत्रस्य महीपते । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातविस्मया ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इयञ्च लक्ष्मीसम्भूतिः पुरुषस्यानपायिनी । अत्रैव प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः" । तस्य वेणस्येत्यर्थः ।

आदिवराह पु० आदिराद्यो वराहः । यज्ञवराहरूपेणाविर्भूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा "ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं नु रूपमहं

सता चतुर्थे चरणराम् । [illegible] मध्यो
वैमार्गे मे चवारे । इति [illegible] हरिनीत-
मच मम । [illegible]
एव । हरिरपत्ये [illegible] पूर्णिम । [illegible]
वर्णभूमा [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
विज्ञानम् । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
विश्वम् । [illegible] वारि ।
[illegible] । वेदमादो पूर
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
मम । [illegible] महाम् ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] महाम् ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति ११३ च ।

आदिविद्वस् ए [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । आदिविद्वान् [illegible] इति
[illegible] सिद्धि ।

आदिशक्ति स्त्री आदिरूपा शक्तिः । परमेश्वरस्य [illegible]
[illegible] च । [illegible] सिद्धि ।

आदिशरीर न आदि आद्यं शरीरम् । [illegible]
आद्ये [illegible] शरीरे । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] १८४ च । आदि [illegible]
शरीरं च । २[illegible] २[illegible] च [illegible]
शरीर [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] च ।

आदिम [illegible] आ+दिव [illegible] । १[illegible] २[illegible]

आदिष्ट न आ+दिश-क्त [illegible] । १आज्ञायाम् २[illegible]
च । [illegible] । ३[illegible] ४[illegible]
[illegible] इति
[illegible] । ५[illegible]
च [illegible] "[illegible] वेद [illegible]"

आदिष्टिन् ए [illegible] इति ।
[illegible] । आदिष्टी [illegible]
[illegible] आदिष्ट [illegible]
[illegible] आदिष्टी [illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] इति । [illegible] ।

आदिसर्ग ए [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] च ।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्व्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् । स धीर सर्व्वलोकेषु न मोह-मधिगच्छति । विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभु । एव हि यो वेद गुहाशय प्रभु पर पुराणं पुरुष विश्वरूपम् । हिरण्मय बुद्धिमतां परां गति स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति" भा०आश्व०प०अ०४० । स च सर्ग दशविध प्राकृत षड्विध, वैकृतस्त्रिविध, उभयात्मक एक-विध इति भेदात् तद्विवरणम्" भाग० ३स्क०१०अ० । "विश्व वै ब्रह्म तन्मात्र संस्थित विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्न कालेनाव्यक्तमूर्त्तिना १२ । यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् १३ । सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतश्च य । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविध प्रतिसं-क्रम १४ । आद्यस्तु महत सर्गो गुणवैषम्यमात्मन । द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदय १५ । भूतसर्ग-स्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रिय सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मक १६ । वैकारिको देवसर्ग पञ्चमो यन्मय मन । षष्ठस्तु तमस सर्गो यस्तु बुद्धिकृत प्रभो १७ । षडिमे प्राकृता सर्गा वैकृतानपि मे शृणु रजोभाजो भगवतो लीलेय हरिमेधस १८ । सप्तमो मुख्य-सर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च य । वनस्पत्योषधिलतात्वक्-सारा वीरुधो द्रुमा १९ । उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्त स्पर्शा विशेषिण २० । तिरश्चामष्टम सर्ग सोऽष्टाविंशद्विधो मत । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिन २१ । गौरजो महिष कृष्ण शूकरो गवयो रुरु । द्विशफा पशवश्चेमे अविरु-ष्ट्रश्च सत्तम । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौर शरभश्चमरी तथा एते चैकशफा क्षत्त । शृणु पञ्चनखान् पशून् २२ । श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जार शशशल्लकौ । सिंह कपिर्गज कूर्म्मो गोधा च मकरादय । कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लू-कवर्हिण । हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादय खगा २३ । अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवम क्षत्तरेकविधो नृणाम् । रजोऽधिका कर्म्मपरा दु खे च सुखमानिन २४ । वैकृतास्त्रय एवैते देवस-र्गश्च सत्तम । वैकारिकस्तु य प्रोक्त कौमारस्तूभयात्मक २५ । देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधा पितरोऽसुरा । गन्धर्व्वाप्सरस सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणा । भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्रा किन्नरादय । दशैते विदुराख्याता सर्गास्ते विश्वसृक्कृता "। "स्वर्थातिरिक्तद्रष्टाभाव दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमि-त्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णुमायया संस्थित सं-वृतम् । ब्रह्म तन्मात्र सत विश्व ईश्वरेण कर्त्रा कालेन

निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्त्तिः स्वरूप यस्येति स्वतोनिर्व्विशेषता दर्शिता १२ । अप्र-तिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्य्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्व्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा भविष्यति १३ । एव सामान्यत काल निरूप्य विशेषतो निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्व्वसर्गस्य पूर्व्वोक्तानेव भेदान् अनुवदति सर्ग इति । यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तु दशम तन्निमित्तमेव त्रिविध प्रलयमाह कालेनैव वलेन नित्य-प्रलय द्रव्येण सङ्कर्षणमुखाग्न्यादिना नैमित्तिक गुणै स्वस्वकार्य्य चरद्भि प्राकृतिक १४ । तानेव सर्गान् प्रप-ञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो लक्षणम् आत्मनो हरे सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति । अहम अहङ्कारस्य । तस्य लक्षण यत्रेति । द्रव्यादयो-ऽध्यमाणास्त्रय सर्गा १५ तन्मात्रो भूतसर्ग । तत-न्त्वसर्ग इत्यर्थ । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादक ज्ञानकर्म्मेन्द्रियात्मकश्चतुर्थ १६ । पञ्चमो वैकारिक । इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च । षष्ठस्तु तमस पञ्चपर्व्वा-विद्याया । अबुद्धिजीवानामावरणम् विक्षेपञ्च तां करोतीत्य-बुद्धिकृत् तस्य १७ । हे प्रभो शृणु अनुद्वेगेन श्रोतव्य-तामाह । यद्विषया मेधा ससार हरति तस्य हरेर्लीला । यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा । रजोभाज इति ब्रह्मरूपस्येत्यर्थ । अस्मिन् पक्षेऽबुद्धिकृत इति प्रथमान्त अनवधानकृत इत्यर्थ १८ । मुखमिव प्रथमं कृत मुख्य सर्ग । तस्थुषां स्थावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतय । ओषधय फलपाकान्ता । लता आरोहणापेक्षाः । त्वक्सारा वेण्वादय । लता एव काठिन्येनारोहणमपेक्षा वीरुध । ये पुष्पै फलन्ति ते-द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्वस्रोत आहारसञ्चारो येषाम् । तम प्राया अव्यक्तचैतन्या । अन्त स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहि । विशेषिण अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्त २० । तिर्य्यक्स्रोतसा सर्गमाह तिरश्चामिति । स चाष्टविंशति-भेद । तिरश्चां लक्षणम् अविद श्वस्तनादिज्ञानशून्या । भूरितमस आहारादिमात्रनिष्ठा । घ्राणज्ञा घ्राणेनै-वेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिन दीर्घानुसन्धानशून्या । तथा च श्रुति । "अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवा-भिज्ञान न विज्ञात वदन्ति न विज्ञात पश्यन्ति न विदु श्वस्तन न लोकालोकाविति" २१ । अष्टविंशतिभेदानाह

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] २२३ अ ।

आदिविरस पु॰ [illegible]

आदिशक्ति स्त्री आदिरूपा शक्तिः । [illegible]

आदिशरीर न॰ आदि आद्यं शरीरम् । [illegible]

[illegible] शरीरे । "[illegible]" [illegible] । आदि आद्यं शरीरं कर्म॰ । [illegible]

आदिम त्रि॰ आ+दिम [illegible]

आदिष्ट न॰ आ+दिश-भावे क्त । [illegible]

आदिष्टिन् पु॰ [illegible] । "आदिष्टी [illegible] आदिष्टी ब्रह्मचारी" [illegible] ।

आदिसर्ग पु॰ कर्म॰ । [illegible]

दिभिः पृथक्। द्रव्यावयववैषम्याद्‌गन्ध एकोविभिद्यते ४४। भावनं ब्रह्मण स्थानं धारणं सद्विशेषणम्। सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५। नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते। वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः। तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते। अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते ४६। परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्। अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४७। एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै। कालकर्म्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ४८। ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम्। उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट्। एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः। तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः। यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५०। हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात्। तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ५१। निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत्। वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२। घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः। तस्मात् सूर्य्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५३। निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः। तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः। रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम्। गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः ५४। हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट्। पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५५। नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम्। नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत। क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत्। अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ५६। मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः। अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ५७। एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन्। पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात्। वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट्। घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट्। अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट्। हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट्। विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट्। नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट्। क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट्। बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट्। श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट्। रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट्। गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट्। रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट्। चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा। विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ५९। यथा प्रसुप्तं हृदयं प्राणेन्द्रियमनोधियः। प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा। तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया। भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्” ६०। व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण “दैवात्जीवादृष्टवशात् क्षुभिता धर्म्मा गुणा यस्याः। योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्य्यं चिच्छक्तिम्। सा प्रकृतिर्म्महत्तत्त्वमसूत। महत्त्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलम् १९। विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपिबत्, कूटस्थं लयविक्षेपशून्यं आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत् पूर्व्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २०। प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्व्वागमप्रसिद्धत्वमाह। स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्थानम्। अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः। अयमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपास्यरूपेण वासुदेव इति अधिष्ठाता तत्त्वस्य क्षेत्रज्ञ, एवमहङ्कारे सङ्कर्षण उपास्य, रुद्रोऽधिष्ठाता, मनसि अनिरुद्ध उपास्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१। स्वच्छत्व भगवद्विभूतिस्थानत्वम् अविकारित्व लयविक्षेपराहित्य अपां प्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात् प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति षड्भिः। क्रियासु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३। तस्य त्रैविध्यमाह वैकारिक इति। तस्य कार्य्यमाह यतोयस्मान्मन आदीनाम् भवत्युत्पत्तिरिति २४। तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५। कर्त्तृत्व देवतारूपेण, करणमिन्द्रियरूपेण, कार्य्यत्व भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६। मनस उत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्याम्। सङ्कल्पश्चिन्तनम् विकल्पो विशेषचिन्तनं यस्य मनसः सङ्कल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवो वर्त्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिस्तस्य सङ्कल्पादिकार्य्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यानिरुद्धस्योक्तेः २७। शारदं शरत्कालीनमिन्दीवरं नीलोत्पलं

वसादवकमृदुल्पा। हिमवा हिवरातप। परादव। च सर्वभा दशवका भट। भादयोमोत्वात्मत्वजुमवा हा द्वय११। दमौते पुमुद वसुधिवति। समाददोवसवदा: बदादव वमा अनुपदांर्वंरीमम भ्मीता। इतैस-शरि वर्षिर्वेदाम् महमि। तैन समवदमौदाः वन वितेमा: वर्मे वावमि विवैपूमाविमानैर्वेव बवायक-सक्कार।१२। अब भाज्ञातवहारोसम बौडर्गास्मौता:। तुवकादम्। भवौ वव। भवौ ववदम्। एका भवि वंवेदु१३। यतौ मनोरेकारदव भौवारदवमवादा' दैव-वर्तोलम दमहदम'। कवा देवह देवर्व भावेन् पू भ वेर मोद कवत मवोषुक्मतीव' शैवर्मदवम भूवा' वन्दकमाताईवान्वर्म' माकमोर्वमाद दैवेन मत मान न च दम्य दर्मा.१६। वेदवर देववौतलवि वन विवादवकसमोवेदा' मवमनाहतवदवा वमदवानोद। दृतत वविमावाहव विवाददवतिदावा दर्ष विवदावद भादिवमान् विंदवमावणादहा'' मौवदमावना। एद वावाभवा वर्वदत्ता मर्दव१२वक्माते तिवेद वत्र ववसावदाव। । सवान् तितुवनमात मित्र ददवदा अवम्। प्रमार्भ ववदि भावदतिवेर्द तिवेदवत् ११। भवधि। मवाति यन्न पदविदवविमाथा। दवमर्षिव-विर्व दूव मावार्निर्व विदु १२। मदाकृतवि मदव सूरवौतिवतवदवा। दवावाभिः च मावोव सवा-दोवि भवावि वे। दधिमूतविवृत्र भौज ममत्वायवमा विवाद। वायूवदौ भदवौ वितु मावूर्दव भवादि। १३। भवेमांहदवाहादंविवतिमतदवमवम्। भवदौ च ज्वतौ मेदेतभा वजववदवा १४। दवतावेवं वेवावौ मवद्मा: वारवम्ह च। वविदेवेदमदमौवीन भाव वदतिवमा १५। प्रमार्भ मौदर्व माकुा' भाववैवि भवो-वदम्। भवदहारविमुदम वर्तुं: प्रमादिवीहर १६। मर्तौर्भभराम्भम वितिवेदव भावदि। वेदर भद च दमदाम् भाव दमानर्विमा१७। वम दृतवदौद भाव दवैव वो वविदा। दवव्येव ववातौ वदवामादवादवदा १८। दैवाद् बुविवर्पिव्वाँ भवदौ वोवी वदा दवाद। भावव वीवे भावव ववदावं विदवव-वम् १८। विवदावर्व भाग्रम् दूवदौ भवदुदा। वतैवदा विदतौवतावदवादव वदा २। भवम् दवव-दर्व वर्वा वाम वमवदा ददम्। महाव्मांहदेमावर्ष विव मवददातवम् २१। बन्दाववतिवादिर्व वावदा

विवि वेवदा। हविविवेर्व वोव्र ववावां मवदि वदा ११। ववदवाहिवर्गावदविवमदमम्। विवार्वविदवहारविवतिव। ववदाद ११ वमावदि दव वदव मावदव मवीदर। वमवे भूमावादु दूतावां मवदावदि १३। वदवविदवं वावाद वमवव मव वदे। वदमेंबावव दवर्व दूदेविवदवमोवदम् १६। वर्गव वदवमह वावेवहोदि वदवम। मावदोद विवूववावि वा वादवद दे। १६। वावदिवादिवर्वावा ववावदवदवादव। वदवदवविवमावां वदो वावद भावा १७। वविदवं विववावं वूवावावावदीवदम्। वादेवेदवावे वेवाम्र वीविवि वव १८। वव-वाव विदवविवावदुदिवदवदु वदि। दूवव दवमि-भावविविदवावावदवद १८। वववोरव विवदावि विवद। वूविवेद च। भाव दवावदी वदेवव वविदा दवव १। देवदावीवुवावव विवुवादवविदवं। भावव वि विवा ववविवेविवदावदविदा ११। भाव-वाद विदवविवादवदीव वौदिवाद्। वदवावदवूववा-वदा वौवाद वदवम् १२। भावविवव मवद दव विवूवविव च। वदावावव वदवौ वववं वदौ वित्र। ११। दूवावौ विदवावमं वदिदवविद च। वाववूवावविवदाम ववदोवदिवदवम् १४। व-वदा वदवदवावाद्र वावदवा विवव। वर्गेवदव-वदौदावदव वर्गेद् द वंवदा ११। वदुव वविवदव वववर्वितेवे च। दवाववर्वव वर्वव ववादवं मवदवा १६। भाववं भुवव वाहिवेदिम दवदव वौ। वविदूवदादावव वादो वदाविवदवम्। वादेव वर्गवदादावदूव देवेदिवादवद्। वदविव वदवेवदवूवतिदवदवम्। दवादविव दववादिवं भवादेव च। विवव दैवदा वादिव। ददावादव द-वव १८। वदोवं ववर्व वावदवं विववदवम्। देवदौदवदवदा वौदवं वदूवेद च। वदवादिव-भोवादेवदोदेवदोदिवाद्। दवादावदूवावदवौ-विदा दवदवा १। वदादवदवविवा वदव दवि वेववा। वौविवादां विवादेव दव वदोविविदवौ ११। वेदवं विवदवं वदि वावदादववीदवदम्। दवादवौ वोदूवददवदवौ दवदविवदा १२। दववादाविदवावं वादववौ देवदोदिवाद्। वदवावदवूववाद दवौ मावदम मदवा ११। वरवदविवतेदवमाद्रतवव-

तुष्टः ५२। प्राणादनन्तरं वायुः। प्राणोत इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं न्यविशन्तामिति अन्वविशन्तामिति पाठद्वयेऽप्येक एवार्थः। श्रोत्रं दिशः प्राविशन् ५३। आदिशब्देन श्रेयाः ५४। स्वराट् इन्द्रः। हरिर्विष्णुः ५५। आश्चर्य्यं जातम् ५६। मुख्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम्। गिरामपतिर्ब्रह्मा, चैत्त्यं चेतनः ५७। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनविवेकं सर्व्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८। विराड्देहस्य व्यष्टिदेहदृष्टान्तत्वेन दर्शयन् शास्त्रोक्तकथनस्य प्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् ५९। प्रथमं परमेश्वरे भक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तः ततोयज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतनं स्वकीयात्मनि कार्य्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्" ६०।

वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यामुक्तः। "चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा। सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या च ते मते। मायाबिम्बोवशीकृत्य तां स्यात् सर्व्वज्ञ ईश्वरः। अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा। सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान्। तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया। वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवोभूतानि जज्ञिरे। सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते। तैरन्तःकरणं सर्व्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा। मनोविमर्षरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका। रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे। तैः सर्वैः सहितैः प्राणोवृत्तिभेदात् स पञ्चधा। प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः। बुद्धिकर्म्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया। शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते। प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते। हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता। समष्टिरीशः सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्। तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया। तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने। पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्। द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते। तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः। हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरोभवेत्। तैजसा विश्वतां याता देवतिर्य्यङ्नरादयः। ते पराग्दर्शिनः। प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः। कुर्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते"।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु "तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्म्मसहकृतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतेः। ततः आत्मनः आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते। तत्राकाशस्य शब्दोगुणोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात्। नासौ भ्रमः बाधकाभावात्। इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्य्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि। एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते। श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मनःआदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः। एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्म्मेन्द्रियाणि जायन्ते। तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते। तत्र प्रागगमनवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती। अवागगमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्त्ती। विष्वग्गमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती। ऊर्द्ध्वगमनवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती। अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती। तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम्। आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम्। एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम्। एवं तेजोऽप्पृथिव्यंशानामपि। तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतुर्व्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः। तदुक्तम्। "वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः" इति शा॰ सू॰। पूर्व्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यां समेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते। तदुक्तम्। "पञ्चप्राणमनोबुद्धि

हरिर धाम तत्वतो यंत्रार्थं मनोवत यदोर्य दुर्भर
जात् १८ । दुर्वेदलविद्गर्भं वक्ष्यमाण् वैद्यादिति
हाभ्याम् चे यति । प्रभवारपवत्र विद्यानविति चित
माध्यर्वम्रम् । उत्कृष्याचारपर इति यतिवर्याने
कृशोपवादवीवर इति महत वसु विनियत्रत
यागे १८ । इत्यस्तरपरत न मनु' यंत्रादिः । मित
वोये विचार्यार्य मित्र' प्रयाचकाय यात्रो-
मिहा "प्रयाविचार्य वनियतमिहाप्यस्व" इति याज-
वल्कीये १ । उत्कृष्याचारपरविचार यत्पाय
दुराचाराणि यथादिकमपदार्थितलभमिनवारा हि
विचायवीभिर्याचि यथयाम्येनार्थं । यत वैदा
मावहोर्य हि यथार्थायत्र मिवावधिर्वैविधान
यतिवा यदा: माचम् वैभवमात् यदेवमद्वियता
विभिन्नायां वैभवतम् । यथा यद्वैवेदमात् यदीय
यावयक्रिमवाचरि यावेद्रिमायां नयथमवधित्व ११ ।
स्वामोतरचिन्मयवायाश्रादिमवतूर्योमयिमहवचवरात्।
शास्त्रादिति वदति । चोमत् मद्दर्पयितारिदि
गिमनोरमयमयर्ं यहुगममयया मयते न ब्रवर्तिताज्ञेवे
लयमात् यह मयति मायोवादि यक्रयम् ११। मतत्र
ववचमात् वर्णचमार्थ वायावमत्र एर्वक्षत्र प्रदात
रितम प्रद याचमत्र यद्रर्थ मिर यत् न तत्वयोरितिं, न
यतः तयानन यत्यार्थ मनत्र यवयवियत्व १२ । मि
हाराजनवारावयदाहल वधिराजवारद्वारावरणम् यावा
वत । यावादोषानिवयदानयाचवत यावादिर्मिवद्रवेव
इति यावयित्रवयम् । इत्यवहराचरि ददेन योचेव
ब्राह्मणवाप्लुतबोरर्चति दिवावेद ब्रह्मवनवर्णं यजो-
वेत यद्यावमत्र यवद्गर्भयेत् । यावचावार
यार्थेन यचत यज्ञवप्वेव यथा दुयत मित्रवभित्तवाद् ।
तद्रा यचयत यंयदयावेवमर्तीवि वेत । यह्यवमारादि
आदि ब्राह्माधायादमर्थवेदास्मर्यापकम् ११ । यथाम
वहवयवमित्रया: । यथयायी यायोपयामयवत् १२ ।
यावन ब्रह्मचारी: । यातूयं वैवयं प्रवादि आदि वंदीय
तृपत्र यज्ञयोवायं इति वेदन्तं यथा योवादिवत्र य
यर्थ यज्ञत्र योव इति वेदम् यथं विज्ञायायावायमत्
यपोइयवाय यवता यार्येयविवयर्थ यावे यार । यर्ष-
यावियवधवितिय तिपत्रे दु यवदेव १० । प्रयावार्तियं प्रय-
यावावयलमत्र दृष्ट्या इयोवदर्धमयया यमीति म-
ब्दय य आवकचिंदर्य प्रमीति । ययायरावत यर्था

देयति आवमवधैव प्रमीति: यवत्र उ वर्तायति यज्ञाय
विवेचनात् । बद्रियवाद प्रयत्र या वंदा वंदिवेतः
वेन वंदा यत्र प्रयादिवायवयवा यदोविरिज्ञम । वैवय-
यानवलयादिवयनम् १८ । योवर्य यद्रायर्ग यर्थ
यवत्र याते: युपुद् यवमाया विवाया न यथुयादेव यायय-
यमत्र १८ । विद्या रववेन्मियं इदोवदत्तोत्रेयैव रवन-
प्रयतो तयोमयः ३ । यवायादित यद्योधिपि हदमः ।
योविकायां यर्थवैदयायां यदवोवयरत यत् यर्थवेदा
विप्रुते व रवरवम: ११ । इदयवार्दियत्वं यरादे: वि-
यत्रीयव इयियायन प्रायत योगवत् "यायोवत प्राय"
इति युती यायायर्यं यत् इव्यनियवत यत्रं यायप्रवत्
वस्तूयविवादे यद्याय । यूवत्र प्रयादापूर्वाति
इव इयद्वया ११ । यज्ञयः यज्ञ' यायोति ११ । यद्-
योविचमत्रा यथा यथुयादोयां विद्यादिर्विवारेव ।
यूविदुमद्र योदर्धं यर्थुरादे:, याव यमतयादेः यवो-
यदयादेः यंवत्तियां प्रयावयवयां दमयात् यदवर्ति
दयी व ययायर्थं ११। यज्ञयोयायं यमिवादिदेयेव या-
यादायादायं याय यवादितियवयमया यदवैयेव जिति:
यादवे यवायायादाय यवायायायादीयां विवेचययवे-
दयवं यावियां दयतुपयायायम् इ याशेवायाद्र इ इति
यायतियेवे प्रयावेवयवत् ११ । योवादोयां यद्यादिया-
यययम्र वैयाय यवयवेवे प्रायायेनाय यर्थात:
योयार्दि यदयोयवमित्रेय यद्योदयावर्तिविय: ११ ।
इयायियेवं यज्ञयावायंयी यर्थयति यत्रा यायवत्र यर्थो
यज्ञादि यवयचित् यार्थयायुदी यायवायवायु यहो न
योवायायायायायदीयां विवेयुव यवोति यज्ञादि
दुयायेयोयवयाद्ये यहूयो ययायायाद्, यायादेर ययायय
वैन न यर्थयां याव्यायेत्यायवायायेव एवदेवि १० ।
यर्थ यायवोदुयवियुद्रा यार्थयिपुयतिवार यार्दिवाति ।
यवायवर्थं प्रद यविविता यत्र यियाति यदा यवयादिरीयरा
प्रायितु ययैवि प्रायायायिप्रायेयोय प्रयेयद्र यवूवि-
विवियिवत ११ । यइतिहेय कृतियेयः यंयायवो
विराद्यवत यद्वित ११ । यमायोवयविदि इयायवेदा-
मियायेय ९ । इवियमायायादिचियायायाय विरत्र-
यादिदि यवति । यवायाय योदयोय विवाय यवाविवा
यवियात । यदोयायी देवयति यं वियाय: । यायया
यत यविदयवत् यावियत् । यावे वितवियवां यायोना
प्रावेन यत यूवा यत् प्राययदोवाविश्वोयवारिव-

सुखम् ११। मायाकल्पनया भात्। भासोऽहमिति चिन्मयं दर्शनादेव दृश्यं ... निर्दिष्टमिति ... भवति प्राणादिष्वविद्यायाः। ... स्मृति ... १३। प्राणेन ... १४। ... १५। प्रामाण्य ... १६। शुद्धाद्वैतं ... निर्दिष्टं ... ए, ... १७। ... ... दिते, कर्मेन्द्रियं ... १८। ... ... १९। ... ... विरुद्धस्य तस्योत्पादनमुच्यते ... हेतुः ... ... विशेषात्। ... २०।

वेदान्तमते तत्र सृष्टिप्रक्रिया पञ्चदश्यां यथा। "चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा। सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते। मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्व्वज्ञ ईश्वरः। अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा। सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान्। तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया। वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे। सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते। तैरन्तःकरणं सर्व्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा। मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका। रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे। तैः सर्व्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा। प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः। बुद्धिकर्म्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया। शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते। प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते। हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता। समष्टिरीशः सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्। तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया। तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने। पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्। द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते। तैरण्डस्तत्र भुवनं भोग्यभोगाश्रयोद्भवः। हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत्। तैजसा विश्वतां याता देवतिर्य्यङ्नरादयः। ते पराग्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः। कुर्व्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते"।

एतच्चाभवत्सु "तत एतस्मादेव परमेश्वरात् तमःप्रधानप्रपञ्चविस्तारेच्छया ... विशिष्टादाकाशादीनि भूतानि ... जायन्ते ... 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः। तत आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रशब्दवाच्यानि जायन्ते। तत्राकाशस्य शब्दो गुणः ... वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि ... रसगन्धान्यतमाः। ... तु शब्दाकाशमात्रगुणता ... नायुक्तम् ... । ... बाधकाभावात्। एतानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्य्याणि त्रिगुणान्यपि। एतैः सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते। श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्वाताऽर्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवताः। एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्म्मेन्द्रियाणि जायन्ते। तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्या जायन्ते। तत्र प्राणो नाम प्राग्गमनवान् वायुः नासाग्रस्थानवर्त्ती। अपानो नामावाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्ती। व्यानो नाम विष्वग्गमनवान् अखिलशरीरवर्त्ती। उदानो नाम कण्ठस्थ ऊर्द्ध्वगमनवान् उत्क्रमणवायुः ... कण्ठस्थानवर्त्ती। अशितपीताद्यन्नादिसमीकरणकरः समानो नाम नाभिस्थानवर्त्ती। तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम्। आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम्। एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम्। एवं तेजोऽप्पृथिवीभागानामपि। तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकम् अर्द्धान्तरञ्च चतुर्व्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः। तदुक्तम्। "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इति शा० सू०। पूर्व्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते। तदुक्तम्। "पञ्चप्राणमनोबुद्धि

[illegible]

[illegible]

ष्टपत्तम् । तथा च आदिसर्गे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः । नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव तादृशप्रलयदशायां नाशस्तेषामेव कतिपयानामिति भेदः । बीजाङ्कुरवत् सृष्टेः प्रवाहरूपेणानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सादित्वमपि तत्तद्दीनव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव वर्त्तमानप्रपञ्चस्य आदिसर्गकाले महदादेरुत्पत्तेरादिमत्त्वमवगन्तव्यम् "यथेदानीमित्यादि" भागवतवचनेन "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयदिति" मन्त्रलिङ्गेन च प्रवाहस्यैवानादित्वं सूचितं न तु तत्तद्व्यक्तेः । कर्म्मणामेव सैव ईश्वरस्य सृष्टत्वोक्तेः पूर्वं कर्म्मणामभावे विचित्रसृष्ट्यसम्भव । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसज्येयाताम् जीवस्य च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।

आदीनव पु॰ आ+दी—भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा॰क १दोषे, २क्लेशे, च । कर्म्मणि क । ३दुर्दृष्टे ४परिक्लिष्टे च त्रि॰ ।

आदीपक त्रि॰ आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप—णिच्—ण्वुल् । १परगृहस्य दाहके । "दाहयेदग्निपक्वैर्दासस्य चिह्नो वधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करिकस्य च" भा॰ शा॰ ८६अ॰ । २उद्दीपके च ।

आदीपन न॰ आ+दीप—णिच्—ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमिश्रितजलेन गृहादौ १चित्राकारलेपनभेदे (आलिपना) २उद्दीपने च । [रूपादौ । २उद्दीपिते च ।

आदीपित त्रि॰ आ+दीप—णिच्—क्त । दत्तादीपने १गृहा-

आदुरि त्रि॰ आ+दृ—अन्तर्भूतण्यर्थे कि । दारयितरि "वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्य्यमा" ऋ॰ ४,३०,२४ । "हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः !" भा॰ ।

आदृत त्रि॰ आ+दृ—कर्त्तरि क्त । १सादरे कृतादरे । कर्म्मणि क्त । यस्यादरः कृतस्तस्मिन् २सम्मानिते ३पूजिते च ।

आदृत्य त्रि॰ आ+दृ—कर्म्मणि क्यप् । आदरणीये १आदर्त्तव्ये । ल्यप् । २सम्मान्येत्यर्थे अव्य॰ ।

आदृष्टि स्त्री प्रा॰स॰ । स्त्रिविभागदर्शकोचितदृष्टौ ।

आदेय त्रि॰ आ+दा—यत् । ग्राह्ये । "षड्भागप्रभृति भागं आदेयो राजा परिहृतिरस्थयोः" "धनादेयस्य चादानादाददे यस्य च वस्तुमात्" इति च मनु ।

आदेवक त्रि॰ आदीव्यति आ+दिव—ण्वुल् । द्यूतकारके

आदेवन न॰ आ+दिव—भावे ल्युट् । १द्यूतक्रीडायाम् करणे ल्युट् । २द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् । द्यूतक्रीडाधारे (छक) ३द्यूतफलके ।

आदेश पु॰ आ+दिश—भावे घञ् । १उपदेशे २आज्ञायाम् "अथात आदेशोनेति नेतीति" छ॰उ॰ "उत तमादेशमप्राक्ष्यः" "उत स क आदेश"" । "आदित्योब्रह्मेत्यादेश" इति च छा॰उ॰ "आदेश देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः" रघु व्याकरणप्रसिद्धे कस्यचित् वर्णादेः स्थाने कस्यचिद्वर्णस्योत्पत्तौ च । आदिश्यते कर्म्मणि घञ् । ४आदिष्टे ५कथिते ६उपदिष्टे कस्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्णे च "धातो स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत्" रघु॰ "आदेशप्रत्ययोः" पा॰ "आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधि" व्या॰कारि॰ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" पा॰ "लोपोऽप्यादेशउच्यते" व्या॰ का॰ "ज्योतिर्विदुक्ते शुभाशुभफले च "नादेशाफलस्य मिथ्याफला" इत्युक्त॰ । [कारके २आज्ञाकारके ।

आदेशक त्रि॰ आदिशति आ+दिश+ण्वुल् । १आदेश-

आदेशन न॰ आ+दिश—भावे ल्युट् । आदेशे "लतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते" मनु ।

आदेशिन् त्रि॰ आदिशति आ—दिश—णिनि । १आदेशकारके "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः २दैवज्ञे गणके पु॰ हेम॰ । [३कथनीये च ।

आदेश्य त्रि॰ आ+दिश—कर्म्मणि ण्यत् । १उपदेश्ये २आज्ञाप्ये

आदेष्टृ पु॰ आ+दिश—तृच् । ऋत्विज प्रति अनेनैतस्मादनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १यजमाने, २आज्ञाकर्त्तमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

आद्य त्रि॰ आदौ भवः दिगा॰यत् । १आदिभवे । "एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः" । "स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः" मनु । अयौगिकान्त द्वितीयदिभक्तव्ये २प्रेतश्राद्धभेदे न॰ "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" या॰स्मृ॰ । तस्य षोडशश्राद्धानामादिभूतत्वात् आद्यत्वम् । "आद्यमग्निमतः कुर्य्यादाहादेकादशेऽहनि । सुतादि तु प्रकुर्व्वीत प्रमीतानां च सर्व्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव ह्येतत् श्राद्धषोडश" छन्दो ग॰प॰ । निरग्नेस्तु मरणाशौचमध्येव एकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च स्वजात्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । ३प्रधाने श्रेष्ठे त्रि॰ "आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" रघु॰ अद+कर्म्मणि ण्यत् । ४अदनीयद्रव्यमात्रे त्रि॰ ५धान्ये न॰ राजनि॰ तस्यादनीयत्वात् "अन्नमूलं हि जीवनम्" इत्युक्तेश्च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् ।[स्त्रोकौ च

आद्यकवि पु॰कर्म॰ । आदिकवौ चतुर्मुखे १हिरण्यगर्भे २वा-

[illegible]

पादस्य" । कू । "स्थारन्ताक्षणं" । वन् । "श्रीणामं मेषम्" । "वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्" १० । आदिरु-दात्त, एत हरिणः, शिति, पृश्नि, हरित्। "ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्त तात्तोल्प्ये" ११ । म्रदजं ह्रस्वा-न्तस्यादिभूत ह्रस्वमुदात्त स्यात् । मुनि । "श्रावस्यादे-वनस्य" १२ । आदिरुदात्तः, "तस्य नाव" देवने तु "अक्षैर्मा दीव्य"।"अर्द्ध स्यासमद्योतने" १३। अर्द्धो ग्राम-स्य, समेऽशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । "पीतद्र्वर्थानाम्" १४ । आदिरुदात्त, पीतद्रु, सरल । "ग्रामा-दीनाञ्च" १५ । ग्राम, सोम, याम । "लुमन्तस्यो पमेयनामधेयस्य" १६ । चञ्चेव चञ्चा, स्फिगन्तस्येति पा-ठान्तरम् । स्फिगिति लुप भाषा सञ्ज्ञा । "न वृक्षपर्वत-विशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्" १७ । एषामुपमेयनाम्ना-मादिरुदात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरु, व्याघ्र, सिंह, महिष । "राजविशेषस्य यमन्वा चेत्" १८ । यमन्वा इत्य, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गा मत्यु-दाहरणम् । "स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्व्वाणाम्" २० । एषान्त्रयाणामाद्युदात्त, स्त्रीविषय, मक्षिका, वर्णा, श्येनी, हरिणी, अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्त्येषान्ते अक्षु-पूर्वाः, तरक्षु । "शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्" २१ । पूर्व लघु उदात्त स्यात्, कुक्कुट, तित्तिरि, । "नर्त्तुप्राण्या-ख्यायाम्" २२ । यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्वन्न, वसन्त, कृकवाकु । "धान्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम्" २३। आदिरु-दात्त, कान्तानाम्, श्यामाका, षान्तानाम्, राज-माषा । "जनपदशब्दानामषान्तानाम्" २४ । केकय, "हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्त पूर्व्वं वा" २५ । हयिति हल सञ्ज्ञा । पललम्, शललम्, हयादीना किम् एकल असंयुक्तेति कि मल्ल । "इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्" २६। आदिरुदात्तः, कृषि एतानि २पादस्थानि । "मक-रवरुडपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतडा का-शीनामादिर्वा" २,६, । एषामादिर्द्वितीयो वा उ-दात्त । मकर वरुड ।"छन्दसि च" १० । अमकराद्यर्थ आरम्भः । मव्यात्मारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्त मेयम् । "कर्दमादीनाञ्च" ११ । आदिर्द्वितीय वोदा-त्त । "सुगन्धितैलनस्य ते वा" १२ । आदि द्वितीय ते शब्दस्येति पर्य्यायेण वोदात्ता । "नप फलान्ता-नाम्" १३। आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । राजादनफलम् । "ईपान्तस्य हयादेरादिर्वा" १४ । हलीषा लाङ्गलीषा । उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदय-हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्" १६ । "एषामादिरुदात्त स्यात् । "महिष्याषाढयोर्ज्जायेष्टकाख्या चेत्" २० । आदि रुदात्त, "महिषी जाया" आषाढा उपदधाति । एतानि २पादस्थानि । "निपाता आद्युदात्ता" फि० ४,१२ । स्वाहा "उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जम्" फि० ४,१३ । तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्य्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्व विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।

आद्यून त्रि० आ+दिव–क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक) जिगीषावर्ज्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूत । जिगीषया देवनकर्त्तरि । [भावविशेषपर्य्यन्ते ।

आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्त अन्तपर्य्यन्त । प्रय-

आधमन न० आधीयते आ+धा–कमनन् । बन्धकदाने आधौ, । "योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधि पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" स्मृति. "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्" स्मृतिः एकोऽक्षमोऽपि सर्वत्र दानाधमनविक्रये" कात्या०स्मृतिः आधिशब्देऽस्य विवृति ।

आधमर्ण्य न० अधमर्णस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । ऋणग्रहणे अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि" पा० ।

आधर्म्मिक त्रि० अधर्म चरति ठञ् । अधर्मशीले दैववशात् अधर्म्मानुष्ठातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्म्मिक इत्यत्र तु न धार्म्मिक इति विग्रह इति भेद ।

आधर्ष पु० आ+धृष–भावे घञ्। १तिरस्कारे २बलात्पीडने च

आधर्षण न० आ+धृष–भावे ल्युट्। १आधर्षे २बलात्पीडने।

आधर्षित त्रि० आ+धृष–क्त अवैयात्ये इट् गुणश्च । १अवमा-निते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च "स्मृत्याचारव्य-पेतेन मार्गेणाधर्षित परै । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहा-रपद हि तत्" या० स्मृति धार्ष्ट्ये तु आधृष्ट इत्येव ।

आधर्ष्य त्रि० आ+धृष–णिच्–यत् । १अवमाननीये २बलात् पीडनीये ३दुर्बले च भावे यत् । ४ दुर्बलत्वे न०। "आध-र्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिण-स्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिन" नार० । "आधर्ष्य दुर्बलत्वम्" व्य०त०रघु०।

आधान न० आ+धा–भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वक यज्ञार्थे स्थापने १अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । "आधाने सोम-पाने च वपन सप्तसु स्मृतम्" प्रा०त०पु० "भार्य्यायै पूर्व्व-मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि। पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात्

धातुमाक्षिक न० धात्वोपमेष मत्ये मन् कर्म । मदहका वरिकाचे, (तापा) इति ख्याते धातुः वा कथर्या" दातुरोऽपाभिषेकम् तत्र धातुभिषेकोकोविदा धौषताय तदामन् वदत "दुषादुष स्पर्शेत धातु- भिरिति धातुराजाय्वे धातुर मदनमाक्षकनीयोप्य ।

धातुवीज न० कर्म । मूलधात्वे धातिकात्वे । देवरी वीजकवी धातुवी च ।

धातुमा स्त्री धातुभवा स्त्रिया मत् । इन्योक्त धातोव्याधा मुम- भेते धातुमादौ च चले ह तत्री धातुमा मैधावी मत- मेधरो तापरे मातिजो धातुमा वची धाती प्रयोविंश" दक्षुमाताम्यो हि धात्वा वधानम्" । धातिमात्रा वि धातो च । "तुष्णाया धमधिवे मि" मि ह इत ।

धातुमाक्षी स्त्री मिश्रम पंचासान हव । धातवेपनमाप धातो धनेवाधादिइतिको । धातुमाहादिइमात धातुमाक्षीति गीयते विशेषसमोक्षायां गदरवाणी

धातुमारि न० धातिषाो वक्ष । मदुमाताको वनिमव विविदे का वा वक्ष मदकव्यते । ह च धातु, धनवा मम इन धाम धातुमित्र: दैव खातो वदेतो भैदि" विद्वत् ।

धातुइत्त लि० धातुर वहाओ वत्र । वत्र धातिइरताः धातुवे प्रसवादी । ह च धातिवाधादिविदितः "प्रसवा" इतपिकारी "धातुइतः" वा धवति धवताते धातिति प्रसव धातुइतः । वर्णवस तेति धवाम । "धनादि- दिवावात्मविधि वा धराइत्मवधातोविसराव निदि वधाती वधाशेनाइते वदे धातिइताको वा । वहति इतम भतम वा धराइतः । "धमराधाधाति" वा० स्पर्शीतिने धन्नवर्ष प्रधानाधादिइतात । इवति इताते दैवमोतक्षया धतुदाने "च"वा धतिवाधादेवाते च इत्यादौ वदे वधावाधातिदितात । इत्यादि धववा धारि दैवमोपापधा "धातिवधामधावधाम् वा धमपावधान दिवाहि वदे वराको वा । मीषूप मीषूपन् स्व मिझरा । "धवा वर्षयति" वा धववतेरि वधि दवे धमरेवतदधावादिइताको वा । तुवते वैरार व्यसिन । "वरा इदि वा इदि वदे दरावमा धारि वराम वर्णे वम दैवमोतक्षया । "धनिमावादिनिमिन्"वा विधवच दिवधाताविइताः । धनोनिवान् मदवधारि- दराम धनिवरो धराववधाते वा धनमीतादिइताम धरावधवाधे वदे । इवा वैवदात । धर्वोनिघाते वा

निघावाते धवधादिइतातः । "धवा धरवम् वा धरवारी धवनत् धातुइतः । "धवादिधाव वा प्रवाधादिइतातः । इव मम भर धव इव मम मव मम मम मम मम भैद वद धव इव (धवरची वंधावम्) (वंधरी धावधवोः), धवा धाति मान मान हात धातु धाता मन मन मात । "धातिवधलात धविविदम- धनाधुदाधना दर्शति "धेयन्"रि मी । "धवात- धवादम् वा चव च धरा । "विश च इववाद"वा मिहावक प्राप वंधामाधादिइता मताधराम । इन । धातारत धाता । "पुष्पदाती वा धवाधुदाती धर्वधाताम् "धाविवा धर्व" वा धर्वुधाती धाविवधम् धातुइता "रिहो मिधवा" वा रिहवादिइतातः धर्वधाताम् । वरा- मिति च वव्रति" वा धवी धातुइतारी धर्वधाताम् "इवदवरोर्भवि"वा धवयोः धति वदे धातिइता । "वधि च वा धमवीर्भवि वदे धातिइताव । "धरो- धाता"वा वदवधवाधव प्राप धातिइतातः धर्व मिता । मधम धाधा । "देववधवधहुरी धवा वा धव धातावैताधादिइतातः । निधाता वैविमवमवी" वा इवमीतादिइतातः । "धावराववाधवधवमाधाम्"वा इवाम धातिइतातः । विइवधने धावमधाताधीत इति धातुइता धवा धवा इतिवत धाती" मि धातावधदिवधमधादिइतातीना इविमोताक्षः "ध- वधि च" वि० धवमीतमोतादि"मि "धवधोतादि- इताव "धबुरोद्दवमधधातां धवधवा मि धीमे ह धातिइताव "धवादि प्राप वधो मि १धाते १व । धविधातीधवन् वधदिवचोतिमि धातम । "तुधावद धोधिमवाः । धातिइताव धाप्, धवि वहा "धव् विवमवविमधव"१।धर्व दवा । दवमव ह दर्वीः । धव वव धवम् "प्रवधाधातां च प्राप्ताम् ३। प्रपातिवधी। इवाः धावाः धाधा विधा वइवाघ धीयवा । "पु वंधावा" १ । धतु धवधा । "धातुविवावधा- माषु" १ । मिर धवधाव "वधीमां इतुप्रवदि" "धी- धातिव वतु "विधी विदावा । "धाविवां इतुवैव वा धव्मीइ इर्व धातिइताम् । धावा इवा "इवी- मे" । धातिवां विवु "धीरवतिर्वदूवम्" । धवु- दवे धतिवाधावा मिनु दा । धति वदे धववाइताव धाप् धवधूव "धवम नमावाम्"८ । धव । "धवदं नोति

वादसम्” । भद्र । “स्वधारन्त्वाक्षणनै” । धनु । “श्रीवानं मेयम्” । “वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्” १० । आदिरुदात्त, एत हरिणः, शिति, पृश्नि, हरित् । “ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्त तात्स्त्रीस्ये” ११ । ह्रस्वं ह्रस्वान्तस्यादिभूत ह्रस्वमुदात्त स्यात् । मुनिः । “अक्षस्यादेवनस्य” १२ । आदिरुदात्तः, “तस्य नाक्ष” देवने तु “अक्षैर्मा दीव्य” । “अर्द्धस्यासमद्योतने” १३ । अर्द्धो ग्रामस्य, समेऽर्धके तु अर्द्ध पिप्पल्याः । “पीतद्र्वर्थानाम्” १४ । आदिरुदात्त, पीतद्रु, सरल । “ग्रामादीनाञ्च” १५ । ग्राम, सोम, याम' । “लुमन्तस्योपमेयनामधेयस्य” १६ । चञ्चेव चञ्चा, स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुप प्राचा सञ्ज्ञा । “न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्” १७ । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव ताल, मेरुरिव मेरु, व्याघ्र, सिंह, महिष । “राजविशेषस्य यमन्वा चेत्” १८ । युमन्या वृद्ध', आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गा प्रत्युदाहरणम् । “स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्व्वाणाम्” २० । एषान्त्रयाणामाद्युदात्त, स्त्रीविषय, मल्लिका, वर्ण, श्येनी, हरिणी, अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्येयान्ते अक्षुपूर्वा, तरक्षु । “शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्” २१ । पूर्वं लघु उदात्त' स्यात्, कुक्कुट, तित्तिरि, । “नर्त्तुप्राख्याख्यायाम्” २२ । यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्वन्न, वसन्त, ककवाक । “धान्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम्” २३ । आदिरुदात्त, कान्तानाम्, श्यामाका, षान्तानाम्, राजमाषा' । “जनपदशब्दानामषान्तानाम्” २४ । केकय, “हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्त पूर्व्वं वा” २५ । हयिति हल सञ्ज्ञा । पललम्, शललम्, हयादीना किम् एकल असंयुक्तेति कि मल्ल । “इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्” २६ । आदिरुदात्तः, कृषि एतानि २पादस्थानि । “मकरवरूडपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतवा काशीनामादिर्वा” २,९, । एषामादिर्द्वितीयो वा उदात्त' । मकर वरूड ।“छन्दसि च” १० । अमकराद्यर्थ आरम्भ' । सप्तमात्सारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्त मेयम् । “कटमादीमाञ्च” ११ । आदिर्द्वितीय वोदात्तः । “सुगन्धितेजनस्य ते वा” १२ । आदि द्वितीय ते शब्दश्चेति पर्य्यायेण वोदात्ता । “नप फलान्तानाम्” १३ । आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । राजादनफलम् । “ईयान्तस्य हलादेरादिर्वा” १४ । हलीया लाङ्गलीया । उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्” १९ । “एषामादिरुदात्तः स्यात् । “महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्” २० । आदिरुदात्त, “महिषी जाया” आषाढा उपदधाति । एतानि ३पादस्थानि । “निपाता आद्युदात्ता” फि० ४,१२ । स्वाहा “उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जम्” फि० ४,१३ । तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्य्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्वं विहित ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।

आद्यून त्रि० आ+दिव–क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक) जिगीषावर्ज्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूत । जिगीषया देवनकर्त्तरि । [मायविशेषपर्यन्ते ।

आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्त अन्तपर्यन्त । प्रथ-

आधमन न० आधीयते आ+धा–कमनन् । बन्धकदाने आधौ, । “योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधि पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” स्मृतिः “एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्” स्मृति० एकोऽप्यनीश सर्वत्र दानाधमनविक्रये” कात्या० स्मृतिः आधिशब्देऽस्य विवृति ।

आधमर्ण्य न० अधमर्णस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । ऋणग्रहणे अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे “आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि” पा० ।

आधर्म्मिक त्रि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशीले दैववशात् अधर्म्मानुष्ठातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्म्मिक इत्यत्र तु न धार्म्मिक इति विग्रह इति भेद ।

आधर्ष पु० आ+धृष–भावे घञ् । १तिरस्कारे २बलात्पीडने च

आधर्षण न० आ+धृष–भावे ल्युट् । १आधर्षे २बलात्पीडने ।

आधर्षित त्रि० आ+धृष–क्त अधर्षयात्ये इट् गुणश्च । १अवमानिते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च “स्वत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षित परै' । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपद हि तत्' या० स्मृति भाष्येऽत्र आष्टष्ट इत्येव ।

आधर्ष्य त्रि० आ+धृष–णिच्–यत् । १अवमाननीये २बलात् पीडनीये ३दुर्बले च भावे यत् । ४ दुर्बलत्वे न० । “आधर्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिन” नार० । “आधर्ष्य दुर्बलत्वम्” व्य०त०रघु० ।

आधान न० आ+धा–भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वक वह्न्यादे स्थापने १अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । “आधाने होमयागे च यपन सप्तसु स्मृतम्” प्रा०त०पु० “भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रिया कुर्यात

सर्वदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः "पिता यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति यज्ञस्य वचनं यथेति" नाधानं कृतमित्यर्थे एतदाम्नायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु "पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचनेति" तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्"। एवं स्मृतिकृत्योराधानस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं नित्यमेव। एतेन कलिवर्ज्ज्येषु आदित्यपुराणेऽग्निहोत्रस्योत्कीर्त्तनदर्शनेन गौडानां तदनाचरणमनाचार एव स्मृतेत पुराणस्य दुर्बलतया स्मृतिविहिताधानस्य बाधकत्वायोगात् "नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति" श्रुतेः सर्वापेक्षया बलवत्त्वाच्च। तेन मृत्युकालात् पूर्व्वमप्याधानं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्टात्। आधानस्वरूपादिकम् आश्व०श्रौ०सू० नारायणीयवृत्त्योर्दर्शितं यथा "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" सू० १२। अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कृत्वैव कर्त्तव्यानीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति। वितानेषु भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नीनां विस्तारवाची, पूर्वस्मिंस्त्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः। एतदुक्तं भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि कर्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं सिद्धं श्रौतानां कर्मणाम्। बहुवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं सर्वाणि श्रौतान्याधानादूर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि, श्रौतमाधानादर्वागित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिराकरणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति। तद्यदि कर्मार्थं स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्, यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत। आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः। अतो बहुवचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति। तस्मादनाहिताग्नेः श्रामणत्यादयो न भवन्ति, अवकीर्णिना पश्वाद्यर्थमाधानं न कर्त्तव्यं साधितं भवति न परस्तात्" वृत्तिः। "अग्न्याधेयम्" १,२,९, सू० प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते। विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमुच्यते। अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः वृत्तिः। कस्मिन् काल इत्याह। "कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः" १०सू०। एतेषां कस्मिंश्चित् ११। वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत" १२। ग्रीष्मवर्षाशरत्सु च क्षत्रियवैश्योपकृष्टाः १३। यस्मिन् कस्मिंश्चिदृतावादधीत" १४। सूत्राणि एषां नारायणीया वृत्तिः "फल्गुनीष्विति पूर्वे उत्तरे च गृह्येते, अविशेषाद्बहुवचनाच्च। प्रोष्ठपदास्तूत्तरे एव। अत सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं कर्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिंश्चित् पर्वणि। एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम्। उत्तरञ्च सूत्रं "वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत" इति। एवं कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्वणि वाग्न्याधेयं कर्तव्यमितीदं सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चयमग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति। पूर्वसूत्रन्तु केवलं नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति। अतो द्वौ पक्षौ स्तः। समुच्चयस्तत्र प्रथमः कल्पः। तदसम्भवे केवलं नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः। इदं कल्पद्वयं सोमाधानवर्जितेषु सर्व्वेष्वाधानेषु भवति ११। इदमपि सूत्रमर्थत एवं भवति। अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते १२। वैश्यस्तक्षकर्मोपजीवी उपकृष्ट इत्युच्यते। अस्मिन् सूत्रे त्रीण्याधानानि विधीयन्ते। ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं, वर्षासु वैश्यगुणकं, शरदि उपकृष्टगुणकञ्च। एते वसन्तादयः शब्दा ऋतुवाचकाः। ऋतवो नाम षट्। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः। ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासावृतवः। वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३। आदधीतेति स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति दर्शयति। आत्यापदि मुमूर्षोः सर्व्वेष्वृतुषु आधानं कर्तव्यं 'नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति'। इदञ्चापरमाधानं, पूर्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्व्वनक्षत्रविधयः उपसंहर्तव्याः, न पर्व्वर्तुस्वातन्त्र्येणाधानस्य कालविधयो भवेयुः। अत एव सूत्रकारः पर्व्वनक्षत्रविधीनामृतुविधिभिः सम्बन्धानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्राय पठितव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिषज्य पठितवान्। पर्व्वनक्षत्रविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोरन्तर्भावदर्शनादिति १४। "अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेदन्वेवसायः १६। यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सचा। तं त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम् १७। शम्या गर्भः शमीगर्भः। शमीगर्भाद् अश्वत्थादरण्याहरणं कुर्यात्। तच्चाधानार्थम्, आहरणे कृते अध्वर्युणा अरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

त्वनेन सह धारयेत् । अग्निहोत्रा गार्हपत्ये
भावा । अन्वाहार्यपचने कुर्यात् न कुर्यादिति भाष्यते
भवाय । अन्वाधिकाराय तत्पर्यं । एकाग्निरिच्छे यत्र
तत् पूर्वोक्तक्रमम्, अन्यार्थे कर्तव्यम् । तत्राग्न्याधेय
मरस्ताद्युपादि पूर्वोक्तक्रमम् वक्ष्यते । अथ पूनरा
धानेऽपि पूर्वोक्तक्रमे कालविशेषनियमानि । कथमिति चेत् ।
श्रुतिविधानात् । "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति
प्रस्तुत 'वसन्त ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इत्येवमादीनि च-
त्वारि वाक्यानि ब्राह्मणादिवर्णानां वसन्तादिकालान्
ग्रहादि विदधानानि आधानानि विधाय "यदोः
स्वी आदधीत, वसन्ताय ब्राह्मणः अन्याधानानि
कुर्वीत, वैशाख यदि ब्राह्मणपूर्वकमिदं विद्-
ध्यात्, यदि ब्राह्मणं यजेत, यदि आदधीत
आधानेन सम्पादितत्वात्, ब्राह्मणादिपूर्वकत्वे यथा
रोच यदि ता गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत यदि, न
नित्य आदध्यात् अग्निहोत्र मू्च्छनात्, पूर्वोक्तादि
बुद्धयात् तत्र वाक्यमवलम्ब्य निर्वहेत् सम्परेत्,
तद्रत्नादिर्यत्सम्पादितानां आधानं अधिकृत्य कार्ये सः
आमन्त्रणीत निर्वहेत् तदाधानानि कर्मणि इति १० ।
तस्य निरामानद्वयं पीठासनपूर्वं अन्यतमाने कार्यां
प्रायश्चित्तेषेति यावदात्मानं यथा । आधानम् प्रति
स्वात्मवेदादिति यावे तु अन्याधानात् अन्याधानात् यदि
कर्मे इति गौणम् यजेत याग पवित्रेण इति
आदि पुनर् यदाधाने स्थिरेण अनुविधानात् । आ
यासक्येन यावित्येन गृहीतिरिच्छे नित्यपौरेषा ।
पीठासने निवेश नियमप्रवाहेना । आप पौष्णमाशी
न वा । आधा+नौ कर्मे आधारे एकवाक्यता-
सारेण "एकवाक्यत्वाने साधा १।१,८ । आधान
पूर्वक भाष्यसारि प्रत्याख्यान यज्ञेषु विना "अग्निरेव
देवानामवमो विष्णुः परमः तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः
यजेत तत्र वाक्यमेवौत्पत्तिको एकवाक्यानि आधा-
नादि तत्र पौषमासादि यदि वाक्यं स्थान् तथा च
यजु । "अग्निरेवाग्नीषोमीयमभिषुण्वोऽवदानेन
आध्वर्यवेऽज्यमानोऽन्यतमदवदानमधिकृतानामविशेषः तत्र
मेव अवदानं निष्कृतम् ।(इत्येकं तत्र यागं)इत्यादाने इ
आधाय अव्य आ+धा ल्यप् । इत्यादिनिर्देशे इत्यादाने
आधायक त्रि आ+धा-ण्वुल् । आधानकारके ।
आधायिन् त्रि आधान अर्थार्थ मनोरथतया इत्यादि ।

सर्वार्थानिविद्ये वेदविद्ये सर्वकामकारक्षे ।
आधार पु आ+धृ-आधारे घञ् । आधिकरणे आधारे,
अधिकरणाख्यकारकम् इत्या "कटस्योपरि पुरुष
अधिकरणत्वे भवे इत्या 'कटाधिकरणे विवेकनिरूपण
होतव्य दर्शिते" मा इति । एकाधारत्वादि पौष-
त्व विशेषविषयविभाज्यत्वे अभिव्यक्तत्वादि, तत्र
ब्यापकत्वं अवयवत्वं इत्याके इत्यादि तत्
सादृश्ये एकाधारे च । आधारत्वमन्तरेणैवेति तु ।
"आधारोऽधिकरणम्" इति अधिकरणत्वं आधारत्वं-
स्वा च विभाव्या अधिकरणत्वम् विवक्षितं तत्र सिसि-
वत् पौर्व विशेषविषयविभाज्यत्वेऽत्र । तत्र पौष-
विषय एकदेशत्वत्व कथा तत्र आप । वैयाकरणे बोधे
इत्यादि । अधिकारः विशेषु बहवति । तत्र-
बोधकत्वम् 'वाचीनाचे परिबोधनोपमानादपि' इति
वाचीकरणम् भावाकलपितम् । अधिकृत्य भावा
पौर्णमासादावपि तदर्थेन महापदमीकरणोऽपि
न तत्र विवक्षितमिति आचिकीषाः । एकार्थे तद्-
वचनके आधारकत्वावाले आधारे विशेषधनी प्रहण
कुर्वे आनुपूर्व्ये वर्तते आवश्यकी । आधारवत्
तत् आधारता तन्मात्रविशेष तदर्थविशेषाभ्यां प्रत्यक्षा-
दयो तत्र विषयते तथा च आधारता आधेयता नित्-
यता आधेयता च आधारता इति तयोः सत्त्व
विशेषविशेषभावः । आधारता अवयवितावृत्ति
आधारतावच्छेदक । एकाधिकरणता अवयविताबृत्ति
सर्वं आधेयतावच्छेद तथा अवयवे प्रकारे
भूते भूतलतावच्छेदक एकाधेय तत्र च भाव
आधेयतावच्छेदक संयोगावच्छेदकत्वात् आधारताधा-
राधेयता आधेयता तथा बलानिष्ठा आधेय
इत्येषा तथा भूतलतानिष्ठा भूतलवृत्तित्वमाश्रित इति
अवयवित्वविवक्षा रीति आधारत्वम् । अद्वेन ।
आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः । तदाधारशक्तिमान्
सर्वेषामाधारे तत्र आधायाः एकशक्ति न तदाधारं भूता-
धारत्वात् प्रकृतिविशेषं एवमेवाधारत्वात् । इतोऽनुमानेन
देवं देवे न "आधारशक्ति प्रकृतिविशारदि" इत्यत्र "प्रा-
धादित्वमित्याख्येन पीठशक्तिः प्रकृतेत्" इत्यत्र पीठशक्ति-
प्रदेशान् निर्दिश ।
आधाराधेयभाव पु आधारत्वेन आधेयत्व ।
तत्र तदाधेयता आधारतायां कारणं तदधिकरणे तत्र

आधेयस्य तादृशे सम्बन्धभेदे। यथा घटभूतलयोः।

आधि पु० आधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन आ+धा—कि। मानसदुःखकारके व्यथाभेदे "नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः" भा०भा०। "यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः" शकु०। आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः। ईषत् अधिक्रियते उत्तमर्णोऽत्र आ+ईषदर्थे धा—अधिकारार्थे आधारे कि आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा—कर्मणि किवा १ऋणशोधनार्थं प्रतिभूस्थानीयतया बन्धकत्वेन उत्तमर्णस्य समीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमर्णस्य ईषत्स्वत्वहेतुभूतव्यापारविशिष्टे २द्रव्येऽस्य विवृतिः मिता०। "धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च। यथाह नारदः। "विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति"। तत्र प्रतिभूर्निरूपित इदानीमाधिर्निरूप्यते। आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णाधिक्रियार्थं आधीयत इत्याधिः स च द्विविधः कृतकालोऽकृतकालश्च पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च। यथाह नारदः। "अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा। स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति"। कृतकालः आधानकाल एवास्मिन् काले दीपोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्यो मोचयितव्य इत्यर्थः। देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः। यावद्देयम् उद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः गोप्यो रक्षणीयः। एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह। "आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मुच्यते। काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या०। प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनप्रयोक्तुः स्वं भवति। कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्द्ध्वं वा। फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति। कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः "काले कालकृतो नश्येदिति। अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः "फलभोग्यो न नश्यतीति" पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतद्विषयेऽकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते। द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् बृहस्पतिवचनात् "हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ। बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च। तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति"। नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च "न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" इति। कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति न च विक्रयः एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति उच्यते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः। आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः। तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति। न च मनुवचनविरोधः यतः "न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति" भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते "न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तनकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति। इहाप्युक्तं "फलभोग्यो न नश्यतीति"। गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना। "न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति"। इहापि वक्ष्यते "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति" आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम्। किञ्च "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या०। गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति। अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्द्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः नष्टो विकृतिङ्गतस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदादिना पूर्ववत् कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नश्येत् पूर्ववत् कृत्वा देयः। उपभुक्तोऽपि चेद् वृद्धिरपि हातव्या भोग्याधिर्यदि नष्टः तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः। वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्या हातव्या विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाशः "विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृते" इति नारदवचनात्। दैवराजकृतादृते दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि।

[illegible]

[illegible]

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि याव-न्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं वृहस्प-तिना “ऋणी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम्। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभा-ग्धनी। ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना” अस्यार्थः। फलम्भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धि-मात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी। समं मूलं सममेव सामकम्। अस्यापवादमाह। यदि प्रक-र्षितं तत्स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिक-फलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी। सामकं न लभेद्बन्धं, मूलमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत्। अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्य्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभे-तमर्णः वृद्धिशेषं दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवाद-माह। परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परा-नुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम्। परस्परानुमतौ तूत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी नि-कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति”।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक्। विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ।

आधिक्य न० अधिकस्य भावः ष्यञ्। अधिकतायाम् अति-शयितायाम्। “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः” मनुः “युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा। कन्या च प्रभवेत् नवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ज्योतिस्तत्त्वम् “प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये” सि० कौ० “एव-मेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्” सुश्रु०।

आधिज्ञ त्रि० आधिं मनःपीडां जानाति अनुभवति ज्ञा–क ६त०। व्याधानुभावके व्यथिते अमरपालः।

आधिदैविक त्रि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-कृत्य प्रवृत्तो वा ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः। देवाधि-कारेण प्रवृत्ते, शास्त्रे “अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च” मनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषत्प्र-सिद्धः। वातादिनिबन्धने २दुःखे च। दुःखं हि त्रिवि-धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादि सु-श्रुते दर्शितं यथा

“तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-मिति। तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः सङ्घातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैव-बलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातु-रपचारात् पङ्गुजात्यन्धबधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जाय-न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौर्हृदापचारकृताश्च॥ दोष-बलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एते आध्यात्मिकाः॥ सङ्घातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एत आधिभौति-काः॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमि-त्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्त्तुकृता अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उप-सर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशा-चादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च॥ स्वभावबलप्रवृत्ता क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृता अकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधि-दैविकाः”। एतदभिप्रायेणैव “अथ त्रिविधदुःखात्यन्त-निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इति सा० सू० “दुःखत्रया-भिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ” सा० का० दुःख-त्रयञ्च विवृतञ्च सां० त० कौ०। “दुःखानां त्रयं दुःख-त्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वात-पित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभ-मोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैत-दान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपाय-साध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधि-भौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधि-दैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्”। “ताप-त्रयोन्मूलनम्” भाग० १स्क० उक्तम्। दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणादिधर्म इति सांख्या-दय। अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्य्यत्वात् मोहप्रीतिविषादानां त्रिगुणधर्म्माणां स्वस्वकार्य्ये सङ्क्र-

[illegible]

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्विगुणख्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम्, एतदेव स्फुटीकृतं वृहस्पतिना "धनी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम्। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी। ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना" अस्यार्थः। फलभोग्यः यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयाद्धनी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टंतदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयाद्धनी। सम मूलं सममेव सामकम्। अस्यापवादमाह। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी। सामकं न लभेद्बन्धं, मूलमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत्। अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धेरप्यपर्याप्तंतदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभेतमर्णः वृद्धिशेषं दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवादमाह। परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम्। परस्परानुमतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णोलभत इति"।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक्। विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ।

आधिक्य न० अधिकस्य भावः ष्यञ्। अधिकतायाम् अतिशयितायाम्। "यदायमच्छेदायतामाधिक्यं भुवमात्मनः" मनु "युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा। कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ज्योतिस्तत्त्वम् "प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये" सि०कौ० "एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्" सुश्रु०।

आधिज्ञ त्रि० आधिं मम पीडां जानाति अनुभवति ज्ञा-क ६त०। व्याधानुभावके व्यथिते अमरपालः।

आधिदैविक त्रि० अधिदेव भवः देवान् वातादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः। देवाधिकारेण प्रवृत्ते, शास्त्रे "अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च" मनु देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषद्प्रसिद्धः। वातादिनिमित्तके दुःखे च। दुःखं हि त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादि सुश्रुते दर्शितं यथा "तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति। तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ता सङ्घातबलप्रवृत्ता कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ता स्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वया कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात्पङ्ग्वात्यन्धवधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च॥ दोषबलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः॥ सङ्घातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एत आधिभौतिकाः॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च॥ स्वभावबलप्रवृत्ता क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृताश्चाकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधिदैविकाः"। एतदभिप्रायेणैव "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इति सा०सू० "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सा०का० दुःखत्रयञ्च विवृतञ्च सां०त० कौ०। "दुःखानां त्रय दुःखत्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्"। "तापत्रयोन्मूलनम्" भाग० १स्क० उक्तम्। दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणादि धर्म इति साङ्ख्यादयः। अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वात् प्रीत्यप्रीतिविषादात्मनां त्रिगुणधर्माणां स्वस्वकार्ये सङ्क्र-

[illegible] इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् [illegible]।

आधिपत्य न० [illegible] ।तथाहि "[illegible] राज्य [illegible] आधिपत्यम्। [illegible]"। "राज्याधिपत्यं मे देहि" [illegible]। "[illegible] राज्याय" [illegible] "[illegible] वैश्याधिपतेरिति [illegible] [illegible] राजराजस्येव च" [illegible] २०१ [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] राज्य" [illegible]।

आधिभव्य [illegible]

[illegible] "सर्व राज्यम् [illegible]" युधिष्ठिरस्य [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] राज्यम् [illegible]। [illegible] राजा [illegible]

आधिभोग [illegible]

आधिभौतिक त्रि० भूतानि [illegible]। "[illegible]"। [illegible]

आधिराज्य [illegible]

आधिदैविक [illegible]

द० प० ३०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्रत्वप्राप्तिकथा च हि कन्यायास्तस्याः सूर्य्येण कुन्त्याम् उत्पादित पश्चाच्च तया स्वकुलभयात् जले त्यक्त अधिरथेन स्वीकृतो वर्द्धितश्च यथोक्तं “निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा। उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति” भा०आ०६७अ० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । आधिपत्ये “सभौ भूय कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य स” रघुः ।

आधिवेदनिक त्रि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय हितं ठक् तत्र काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्र काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । “पितृमातृपतिभ्रातृ दत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्”या०स्मृ० “यच्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्येति”दायभा०। मिताक्षरायां तु “आधिवेदनिकाद्यञ्चेति” पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यपदेन क्रयरिक्थाद्याप्तस्य ग्रहणमित्युक्तम्। तत्र अधिवेदननिमित्तदाने विशेष या० स्मृत्युक्तं “अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्” “एतदपि सामर्थ्ये असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्य्याप्तं दत्त्वा परितोषयेदिति भेदः । “एकामुद्वाह्य कामार्थमन्यां वोढुं य इच्छति । समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वोढामपरां वहेत्” स्मृतौ समर्थपदस्वारस्यात्तथात्वम् । एवमेव मदनपारिजातविधानपारिजाताद्य ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् स्तेन इव । गोप्याधेर्बलात्कारेण भोक्तरि । “न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत् । मूल्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्”मनुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+च्वि+कृ-ल्युट् । बन्धकीकरणे आधिशब्दे मिताक्षरावाक्ये उदा०” क्त आधीकृत । दत्तबन्धके द्रव्यादौ त्रि० ।

आधुत त्रि०आ+धु-क्त। चालिते। [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्

आधुनिक त्रि०अधुना भव ठञ् । १साम्प्रतभवे २अर्वाचीने

आधृष्टि त्रि० आ+धृष-भावे क्तिन् । १परिभवे २बलात् निग्रहे च ।

आधेय त्रि० आ+धा-कर्मणि यत् । १उत्पाद्ये । “आधेयस्य क्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” वा०का०। यस्य सतो गुणान्तरस्योत्पाद्यम् २ताद्दृशे उत्पाद्यगुणान्तरे विद्यमाने एव यत्र घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततागुणान्तरमाधीयते ताद्दृशे घटादौ । आधानविधिना ३स्थापनीये वह्नौ पु०। ४अधिकरणेऽभिनिवेशनीये “अधिकं द्युष्वाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम्” चन्द्रा०। ५स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् । ६आधाने न०। “अग्न्याधेयम्” आश्व० श्रौ०सू० । “अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्” बौधा०सू० ।

आधोरण पु० आ+धोर-गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचातुर्यैत्ने हस्तिपके । स्वल्पबलेनापि महाबलस्य हस्तिनः सङ्केतादिनैव चालनाचस्य गतिचातुर्य्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आध्मात त्रि० आ+ध्मा-क्त। १शब्दिते, २दग्धे, ३वातदोषजातोदरस्फीततासम्पादकरोगयुक्ते “साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम्” सुश्रु० । भावे क्त ४आध्माने न० ।

आध्मान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । “आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम्”इत्युक्ते १वातव्याधौ । “मूत्रस्य च मूत्र सङ्गं अर्शांसि वस्तितोदमाध्मानश्च” सुश्रु० भावे ल्युट् । २उदरस्फीततायाम् । ३अग्निसंयोगजे शब्दभेदे न० । करणे ल्युट् । ४मल्लिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री०ङीप् ।

आध्मापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १शब्दनिष्पादने २आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३शल्यापसारणीयव्यापारभेदे च । “अणून्यवगाह्यानि परिषेचनाध्मापनैर्मार्जनश्चपाणिभिः प्रमार्ज्जयेत्” सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भाव ष्यञ् । १अधिष्ठातृत्वे २अधिकर्तृव्यापारे ३प्रत्यक्षत्वे च । [स्मृतौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १चिन्तने २उत्कण्ठायाम्

आध्यात्मिक त्रि० आत्मानं मम शरीरादिकमधिकृत्य भवं ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्दे-ऽस्य विवृतिः । [र्थ्यकरणे च ।

आध्यान न० आ+ध्यै+-ल्युट् । १चिन्तायाम्, २उत्कण्ठापू-

आध्यापक पु०अध्यापक एव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०

आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्येयोवेदस्तमधीते ठञ् । अधीतवेदे “युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः” तैत्ति०उ० । “आध्यायिकोऽधीतवेद” भा० ।

आध्यासिक त्रि० अध्यासेन कल्पितं ठक् । वेदान्तिमते अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्त्वारोपेण कल्पिते पदार्थे यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एव ब्रह्मणि जगदादि

धारोऽभिवर्धिति महात्मानिकर्मविधि मेहाभिविहात्मः ।

धाम् इ धाम्+स्वच्+अ । धामदे । "धामस्व पिप्र मवति चाई च १।११।१०। धाम्नेन विस्वेन वनार च ७।१८।१७ ।

धाम्निक त्रि धामन् उप्रमः ठञ । मदिनुसमे "धामार्द धरि विधानि धमदावानिवह च धा धा ।

धाध्वरायन इ स्त्री धध्वरोधवानिवच धौसायनम् धद्दा धम् । धवनिरौसायने ।

धाध्वरिक इ धमदस्य धावाणो यान्नः ठञ । धाम रधावाथे ।धय्ने । धधर्द धय मैति धमविनाहस्य धवर्तीति धा उञ् । रधर्मनैर्दि रधदविनाहधयथा भेवरि च त्रि ।

धाध्वर्यव त्रि धध्वर्यौमुर्दवदि रदम् धम् । धम च धर्मविधि धर्मापो । धदि धानेव च राजा विमुनिहरोविनयम्" धम १ ११२१ । धर्मदेव वीम धडधव मवरैदेयावन च धाचैरेभोविषम् धम धा ।

धाम इ धाविर्भाव धा+धम धरचे विम् धां धावयपुरा धया दाराका धनूददादी धच् । धवरूर्मिणचरावन धमादिवन प्राधनमोर्धविभवा धविनिधारचैवभवादी

धामक इ धामवति धौसारानाम् धूरोति वेद--विम् धड्ड । ।धरवे रधदहें धया धहाश मेवच रचवातमथोहवाः धवदिरावस्वथम" मौवा रधमप्पूभिहे च । ।धनूदादी त्रि । धर्वाहि धहरवा विम् । धाननावनि । धनुवविनाहवेयारी त्रि ।

धामवनभूमि इ० धानव मौध्रावधौनुवदिवैसनवा- निवेनो धम । ।धर्वनिवदि धहरै । धधुनमोधवे वि धचा नावा धनूधवे धार्मविधि धम धवानम् । रधमूद्दे धावां स्त्री धा वौम् ।

धामबाधाकी स्त्री धामकरावा धाकी मा इ । धामकप्रमारूरावधी रैसबेरै धयों धनः धहरयैधादी धूमा धम् । धामकदावचा धनूनविधारैयादी त्रि ।

धामभूम च धामकर रदम् धम् । ।धमरवर्मविधि धौमच धयोरी । धामकधोमौवन।धवर धाचोपावर धौमि "धचरूवामभूरे रधो धार्मं धहरावमे धया" धा धम । धनकरा धमम् धम् । रधनापर्वनारे धौवेरी धम धौवे धर्विविधविधारचैविवाश्च धया धौधहा धर्वदिषा । "धनाददाराजव विनाराय धवैराण ।) धौरवेवादरव धाम धविधाव। धयावचम् । धरच च धविराम्य धमाद

तिरै विरिम्" धौममाधिधि विधायम्"धरि ८१९ ।

धामबुध्न त्रि धनबुध्न धमम् धेधावां धवधा धम् । धनबुद्धरौ धौधवारो ।

धामबुध्न इ धनबुध्नौधोसायनम् धयो धम् । धनबुधायनच धौधैसायने । धतः इनः धौसायने धया धम । धामवधायनः धहराहें इ धौ । धहरना । धधौ विम् । धामवधायनि धनूचविवार हैयादी त्रि ।

धामत त्रि धा+धम् स । ।धमावाचे, ।धमोधने ।विभेव धतौ च "ध धामवदमवर्द धविधामयोऽर्चिष" धा ।धवधवे ।"धा मधुरैधानचन्धनाधम्"रघुः ।

धामति स्त्री धामवति धच्चोधधनम्वा धा+धम--धरचे विम् । धाधवमधवे ।धनोरे "धम विराजविधैर्मविधावराम् च धविधवन्धारचनमाधनैरिदि धामविधा च धविधयार्थम' प्रमवेयुका धनम्धरस् धामविधारैच विराजवचाहेवा धविधवन्धारचनादिवि" "धामवैरविधयोधावरविधाधादिवि च धान धा । धाने विम् । रधवीमाचे रधमोमावे ।धमधावाय धाममादिद धवी विधावविम्" विरा ।

धामनू च धा+मनू+अ । धर्मेधा धहवी ।धदधमधावे धाधवैरे । ।धविदे, ।धारे, ।धवे धैधपुधादिवे च त्रि । "धूमारे हे धमोधूर्व धविवेदून धम विधायवर्दिवा धव

धामन च धविमवेव धा+धम--धरच धुर । धदे धमेव वि धवमानादिना धावारे विविधायवर धवानम् "धारवे धवनिवारै। धविनुवविमावनी" "धदाव धरावहनि विवीधर " धमवा धाव विमा: धवारवत्" रवि च रघुः ।

धामनाय च धमनरोर धहने धार्ने धम । ।धवनीति धवनाराव धावा धम् । रधवनरवानी । धामवनीत् धन- धौधाश्च धवा धाद्योमुवि धमान्"धय "धवन धावा- धमावमर्नार्हूपवैश्व" धमवा ४ १ ११ ।

धामनाग च धवनवर धार्ने धा । ।धवनी रधवाचे धन- धम धान धम् । रधौवानूवमो ।धाधवादिमा वधि- मैविरराजन धहावमान धवधौ धड् । धौधामद विच धादि: धमवीमयशेव धा धवि ।"धामनाम धूमवकायौ धाराची विधीवरी धा इ इ रधामवनीय- हाराधू "धम्र मिर्मं धवविवमचैवाविवदही । धनद्वम्नः

कल्याणि। सोऽमृतानन्त्यमश्नुते" भा०व०प० २१ख०।
आनन्द पु० आ+नन्द–घञ्। १हर्षे सुखे, २दुःखाभावे, ३ब्रह्मणि च। अर्श आदित्वादच्। ४आनन्दवति त्रि० "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः। नैयायिका आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिकइत्याहुः ब्रह्मणि आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आनन्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु छान्दसं मतुपकमिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्यानन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव विवरणे "आनन्दोविषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्तिधर्मा अपृथकत्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्" यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयत्वं तथा "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०भा० व्यवस्थापितम् तैत्ति०उप० आनन्दमयं प्रकृत्य "तस्य प्रियमेव शिरो मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोदउत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा"। "तस्यास्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात्। मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः। स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः। आनन्द इति सुखसामान्यम्, आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म। तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके। तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम्। तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन, विद्यया, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उत्कृष्यते विपुलीभवति। वक्ष्यति च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति एष ह्येवानन्दयाति" "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति"श्रुत्यन्तरात् एवञ्च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते। एवञ्चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः। यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" भा० ब्रह्मण आनन्दरूपत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा "यद्वै तत् सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते" तै० उ०। "कुतो ब्रह्मसत्वमसिद्धिमिच्छाम इत्यत आह। यद्वै तत् सुकृतं रसो वै सः। रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादि प्रसिद्धो लोके। रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके। बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम्। ब्रह्मैव रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म। इतश्चास्ति कुतः। प्राणनादिक्रियादर्शनात्। अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति। एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकारणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते। तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननम् संहन्यमानं च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्रादर्शनात्। तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः। कः प्राण्यात् प्राणनं कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म। यदर्थाः कार्यकारणप्राणनादिचेष्टाः? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य। कुतः। एष ह्येव पर आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम्। स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः" भा०। सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपानन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति। युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः। आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः। तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्। स एको मानुष आनन्दः। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः। स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं

[illegible] स एव [illegible] बोधिसत्त्व यानारूढस्य । ते वै सर्वे [illegible] स एको [illegible] बोधिसत्त्व यानारूढस्य । ते वै सर्वे [illegible] । स एव [illegible] बोधिसत्त्व यानारूढस्य । ते वै सर्वे [illegible] स एको महत् यानम्‌ बोधिसत्त्व यानारूढस्य । [illegible] स एव । [illegible] [illegible] ” इति च ‘[illegible] महत् यानमुच्यते [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] बोधिसत्त्व [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तदेवानुप्रविष्टं स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । तमीमांसया च सिद्धमुपपत्तीकृतं भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रक्रान्ता तस्या अपि फलमुपसंहर्त्तव्यम्, अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सवितर्यभ्यन्तरगतः स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम्"। "स य कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवमित्यस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम्? अस्माल्लोकात् प्रेत्य दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात् प्रेत्य प्रत्यावृत्त्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात् पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यन्ति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव भान्यत्र च" शाङ्करभाष्यम्

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं तावन्निरूप्यते प्रकृते सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगुणरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्य्यत्वम् । यथोक्तं सां॰का॰ "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" अस्याः सां॰कौ॰ व्याख्या ।

"प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखम् अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मपदं पठन्ति नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति" ।

"प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्म्यम्" सां॰ सू॰ । "गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योन्यं सुखदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्म्यम् कार्य्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वात् सर्व्वकार्य्याणाम्, तत्तद्गुणलौचित्यात् एतच्चाग्रिमपदे निरूपयिष्यते । मनश्च सङ्कल्पात्मकवत् सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्म्मधर्म्म्यभेदात्" सां॰प्र॰भा॰ । "हेयं दुःखमनागतम्" इत्युपक्रम्य "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः" पात॰ सू॰ हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयोगमुक्त्वा "प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" पा॰ सूत्रे दृश्यपदार्थो निरूपितः । अयमर्थः प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं मृदुत्वात् सुखं, तापकं रजः रञ्जकत्वात् । एवं सत्त्वरजसोरुभयतापकाभावे सति तमसा मोहः सम ताप इत्येवं रूपभ्रान्तिरूपो मोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्य्ये मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवेकित्याज्यं परस्पराश्रयं परस्पराभिभाव्याभिभावकभावञ्च गच्छति इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्द्धते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं जायते । सत्त्वतमसी अभिभूय इति कारणान्तरे यदा रजः प्रवर्द्धते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसी अभिभूय यदा तम उद्रिक्तं भवति तदा मोहविषादादिकं जायते इति सुखादिसमुद्भवप्रकारः । तत्र कारणं धर्म्माधर्म्मादिसम्प्रयोरागादिरेव । यथाह "सुखानुशयी रागः" "दुःखानुशयी, द्वेषः" पा॰ सू॰

इत्यादुक्तं यदि भावा सत्तायोगरूपमर्थं सत्तायां वा द्रव्यादय एव। तदभावेऽपि निषेधोऽपि तत्र वचनार्थः एवं द्रव्यादयोऽपि भावा इति समुदायेनावगतः भावे वा सः योगः न इव दृश्यते। तत्र तदनु कल्पनाप्रसङ्गात् दुष्टं द्रव्यं भावेऽप्यावीना इति तत्र यदभावोऽभवनम् अन्येऽप्यन्योन्याभावादिषु प्रसङ्गात्। समवाये तु तदनुगमनस्याभावादेव तत्र योगायोगाभावात्। अत्र समवायस्य वचनात् इत्ये च न समवाये तु समवायसत्तायोगात् भेदः। समवायेन भावा इत्यत्र अवगतेन भावे सत्त्वेन अभ्युपगम्यते। अन्यत्रापि तु यं भावम् प्रतिपन्न प्रत्येतव्यम्। नित्यं सत्ते इत्येवं समवायादेव भवति। द्रव्या तु प्रत्यये आदिशो भावमवधीरिदं। निषेधोऽभावाभावस्य अप्रत्ययेन च वा भवेत्। यदेव अविद्यमानं स्वात्मलाभप्रसङ्गेन। अत्र समुदितस्यैवानुमतिः यावत् प्रतिपत्तिः। तदन्येऽनुमतस्य नैयत्य सम्भविनी। द्रव्यादयस्तदप्रत्ययेऽपि न तस्य सत्तावत्"। द्रव्यता च समवाये समस्ति। न तत्र सत्तायोगे निवृत्तिः। यत्र तदभावाद्विशेषविवक्षा द्रव्यत्वस्यादि वा द्रव्ये कस्यापि विशेषावगमाये सम्बन्धि द्रव्यत्वसामान्ययोर्मिथोऽ
पर्यायादिरूपतया अभावान्तरात्मनैव द्रव्यादौ यतो च भावत्वेन तत्र तदभावविषयतया सत्त्वमुदितत्वम्। अतएव कस्मिंश्चित्
पदार्थे द्रव्यत्वादेरप्यभावादिरूपत्वे च प्रसक्तिः। तावन्मात्रेण परपदार्थप्रवृत्तौ नत्वभावेन निवृत्तोऽपि प्रवृत्तिः अभावे वैदिकद्रव्यादिभावा भावाभावस्यापि नत्वादौ तत्र नहि भावत्वेन वस्तुविज्ञानानुभवाभावादीनामपि न विरोधः।

अत्र पूर्वं स्वयं विविधं भावप्रकारत्वं प्रकाशयन्नाह पदार्थं विवक्षितम्, वैशेषिकं" सामान्यम्" अत्र वैशेषिक मतो पदार्थादर्शनं प्रवृत्तमभावादृतेःपूर्वे समर्थितम् वाक्यमात्रं पूर्वं विवेचितं इत्यर्थ। तयोरस्तु निषेध द्रव्यादिषु भावेष्वन्त्यविशेषपर्यायेषु" वाच्यौ।
"द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावैस्सप्त पदार्थाः सर्वथा सन्त्यपि। तथा हि वैशेषिकोपवर्णितपदार्थेषु न विशेषादीनां द्रव्यत्वमपि। द्रव्यादीनामुत्पत्तिविनाश कदाचिदप्यभावेष्वपि भवति वा समस्तं तत्र च विशेषप्रवृत्तिः? तत्त्वस्वरूपाभावेऽपि तु न इति निषेध परत्वं वा द्रव्यं यथा सामान्यं। अभावेऽपि तत्र सर्वं भावादिसामान्यवत्वादिभ्योऽतिरिक्तानीति प्रश्ने सत्
सन्त्यपि आश्रयोऽप्यवयवोपपत्ति वा द्रव्यं वा द्वितीया च प्रवर्तन्ते। यथा पटत्वादिसामान्यं सर्वं व्यवहार योगेन इति उत्पद्य सामान्योऽतिरिक्तोऽपरत्वं वा द्रव्यं वा द्रव्येषु व्यवहारमनुगच्छति। तत्र सत्तादिविशेषाभावावस्थायां च विषयप्रतिपत्तौ व्यक्तिं द्रव्यनिमित्ति। अतोऽपि सामान्यविशेषादौ तु अवगता सत्ता वा द्वयोर्च तत्र स्वरूपे द्रव्ये तत्र भावनासामान्यसमवायाद् इत्यवगमोऽपि सति वा समवायो वा न उच्यते। एवं भावस्थाने पूर्वमपि विशेषत्वेन सम्भवतीति विवादोपवर्णनात्स्थितिप्रसङ्गे वा इति वा प्रवृत्तेः अन्यथात्व उच्यते। "अविद्यमानसत्ताकार द्रव्यमभावविशिष्टेऽपि तु अपेक्ष्य अपि विशेषणा भाव अन्येनोक्तम्। अत एव प्रतिपत्तिसत्ताम् भावा यथैव संस्कारविशेषः सामान्य द्रव्यादि प्रदीप्तिप्रिय तथा च विषयव्यवहारात् सामान्यो नहि "न भाव भावः भावाभावत्वेनैव भान्ति। सत्तया सम्बन्धेन पुनः द्रव्यादिषु" इति भाष्योक्तेः वस्तुतो न सर्वं पदार्थेषु सामान्यं द्रव्यत्व
मादि प्रत्यक्षविषयत्वेऽपि सर्वत्राभिव्यक्तौ तु भूत् यं
वस्तुतो भेदः तत् भावस् भावे भावयोग्यत्वात् द्रव्य
स्वरूप भाति। अतएव भावेन भावस् सत्त्वेन सं
योगस् परित्यागं यथा। यथा द्रव्यादौ सत्ता
भवस् भावे भावः भवस्वात्र न च द्रव्यत्वादि स्व
भावत्वं यथा। यथा योग्यतायोऽपि अनुपकार नि-
त्येन यदि यदिदम् द्रव्यादि इव तस्य तत्रे च द्रव्य-
त्वसामान्यस्याभावादत्र इवः द्रव्यत्वादियोगः एवं
गुणः संस्कार इत्यादयस्तदपि यथा च यथा योग-
माने न संस्कारो भवेत् यथा प्रतिबन्धविधि भगवतोक्तम्
"द्रव्याः गुणवन्तः समवेत निष्क्रियत्वादयं निय-
तत्र सर्व च तु भावे विशेषत्वम्। तत्र नैव द्रव्य-
त्वविशिष्टत्वादिरपि द्रव्याणां नियतात्मना अविद्यमाना
समस्तस्वरूपा इतीदं द्रव्यत्वयोगात् विरोधात् तत्र-
त्वविषयाभिव्यक्तत्वप्रतिपत्तिरिति। यथा च निष्प-
त्तिकस्य तत्र एकत्वानी न भवात् विशिष्टत्वे सत्तां
तत्र हि विशेषोऽपि पदार्थान्तरमिति भवात्। तदानीं
तत्त्वं सामान्यविषये सति एकत्वमेव भावत्वमेव नित्यं
सिद्धो भवति तत्र तेन समवायादेव सिद्ध विविध
भवति। तत्र तु तत्र स्वार्थ तत्र सिद्ध एव भवति
सम्प्रति हि तु द्रव्यम् तस्य नित्यत्वेन सिद्धत्व प्रवृत्ति-
मात्रत्वेऽपि तत्र प्रतिपत्तव्या।

द्रव्यादिषु अभावादयः सामान्यविषयत्वात् "भा-

स्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीति” न्यायेन सुखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेन तद्धर्म्मत्वौचित्यात् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौपाधिकानि “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीतोक्तेः प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्त्तृत्वसिद्धेः। “तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्ता भवत्युदासीनः” इति सा०का० राजसङ्घे अन्तःकरणस्यैव वास्तविककर्त्तृत्वोक्तेः क्रियाफलस्य सुखादेरपि तत्सामानाधिकरण्यम्। एतदाशयेनैव “तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः। लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन सा०का० उक्तिः पुरुषे औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा”। किञ्च अन्तःकरणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्वसम्मतौ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहतत्वात् निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधाच्च। अस्त्यपि तस्य स्वाभाविकाकर्त्तृत्वे भोक्तृत्वमस्त्येवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः “चिदवसानो भोगः” सू०। “पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः। बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त्तनाय चिदवसान इति। चितः परिणामित्वरूपधर्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम्। चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः। तथाहि प्रमाणस्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिबिम्बितं सद्भासते। अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति। ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति। तदुक्तं विष्णुपुराणे। “गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति। अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः” इति। राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति। भोगशब्दार्थश्चाम्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत्। स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः। विशेषस्त्वयम्। अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम्। अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति। अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते “बुद्धेर्भोग इवात्मनोत्यादिभिरिति” मन्तव्यम्। अपिन् एतेन ह्यरूपस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिद-

समानतायाः एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्त्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः। यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थदुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्म्मादिफलस्य सुखाद्यात्मिकायाः अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कायामाह। “अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्” सू०। बुद्धिकर्म्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्त्तुरपि पुरुषस्य युक्तः अन्नाद्यवत्। यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः। अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः। सुखदुःखादेः कर्म्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्म्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्युक्तम्। इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्म्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्म्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह। “अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलावगमः” सू०। अथवा कर्त्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात्। अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति “शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति” शास्त्रेषु कर्त्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्त्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्त्तृभोक्त्रविवेकादित्यर्थः। योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकानुभव इति। या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वे नैवोपपद्यते। भोगस्तु नान्यस्य साधनम्। अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः। भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते ज्ञानवत् कार्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात्। अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः। अथवा भोग्यतारूपस्वस्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धर्मादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति” प्र०भा० युक्तञ्चैतत् “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति” श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्मत्वोक्तेस्तत्फलस्य सुखादेस्तद्धर्म्मौचित्यात् तेषां मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव वेदान्तिनाम् “तद्गुणसारत्वादिति” शा०सू० तथैव भाष्यकृता निर्णीतत्वात्। इयांस्तु विशेषः सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुणकार्य्यत्वात् सुखादिकमस्तीति मन्यन्ते यथोक्तम्” सा०कौमुद्याम्। “सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कथं भेदः ? कार्यत्वं यदि तदा [illegible] । [illegible] कथं भेदः ? [illegible]

[illegible]

"[illegible]

[illegible]

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०" गीतोक्तेः । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखस्येव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखान्तमवसानं नितरां गच्छति प्राप्नोति । कीदृश, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मन संयमाधीनत्वात् दुःखमिव भवति परिणामे अमृततुल्यं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तद् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिसुखं अमृततुल्यं यस्य तादृशं भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोमान्द्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संग्रहन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसम्भवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्त्येवेत्यर्थः" श्रीधर ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वात् जायमाने अनुभूयेते अपि च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत । इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च अचिरस्थायित्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव "त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसाम्" इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातस्य सुखस्य राजसत्वम् प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तद्वन्तश्च तत्र शब्दविशेषरूप गीतादिषु श्रवणेन्द्रियसम्बन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्रतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । 'यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति" या० "स्वाध्यायावगतमार्गोनतिक्रमेण सामगानं साम्नोगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशाच्च निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपासने परंब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकाद्गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्यूतात्मोपासनमङ्गार्थमित्याह । 'अपरान्तकमुल्लोप्य मद्रकम्प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरंगीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकरीऔवेणकसरोबिन्दुसहितमुत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । ऋग्गाथादासाभिर्वद्धं सामवादिमहागीतकानि कथ्यन्ते । गाथाद्यासक्तगीतिका कथ्यन्ते । ऋग्गाथाद्यान्ददक्षोगीतिक इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । 'वीणावादनतत्त्वज्ञ श्रुतिजातिविशारद । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या० । भरतमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा चप्रस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमा प्रत्येकं चतुःश्रुतय ऋषभधैवतौ प्रत्येकन्त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादय सप्त शुद्धा सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारद प्रवीण तालज्ञति गीतप्रमाणमुच्यते तत्स्वरूपञ्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतया सुकरत्वादप्रयासेनैव मुक्तिपथमियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञोयदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

[illegible]

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०" गीतोक्तेः । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति द्वाभ्याम् । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखवत् सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखान्तमवसानं नितरां गच्छति प्राप्नोति । कीदृश, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथम विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद् दुःखावहमिव भवति परिणामे परिपाकदशायां अमृततुल्यं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसङ्गादिसुखं अग्रे अमृतोपमा यस्य तादृक् भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोमान्द्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति तत्सुखं तामसमुदाहृतम् ३९ । "उक्तमपि संक्षिप्य प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात्तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः" श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षसम्पातात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।" इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव "त्याज्यं सुखं विषयसङ्गजन्म दुःखम्" इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातञ्च सुखं राजसं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तदन्यतमं तत्र शब्दविशेषरूपगीतादिषु श्रवणेन्द्रियसम्बन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्र्यतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति" या० "स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण साम्नां साम्नोगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपासने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुसन्धानात्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्य मद्रकम्प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकसरोबिन्दूत्तराख्यानि सप्त गीतकानि । चकाराद्दासारितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैक्यतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । "वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या० । भरतमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्वभेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः शुद्धाः षड्जजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः ताल इति गीतप्रमाणमुच्यते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिज्ञतयाभिप्रायवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

[illegible]

[illegible]

आनन्दकानने"। तस्य आनन्दहेतुत्व तत्र मरणेन तत्त्वज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं जाबालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षी भवति"।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन–ड ५त०। आनन्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्रेके हि चेतसो द्रुतत्वात् नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलबिन्दोः क्षरणं भवति यथोक्तम् सा०द०"अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसोमता" "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" नैष०।

आनन्दथु पु० आ+नदि–भावे अथुच्। आनन्दे सुखे नन्दथुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दथुः" भट्टि।

आनन्ददत्त पु० आनन्दोदत्तो येन। मेहने शब्दचि० मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तथात्वम्।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि–णिच् करणे ल्युट्। यातायातकाले मित्रादेः १आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २तात्कालिकालिङ्गने च। भावे ल्युट्। ३सुखजनने।

आनन्दपट पु०आनन्दजनकः पटः। नवोढावस्त्रे हारा०।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णःपूर्णः। सदाप्तकामत्वेन काम्यान्तराभावात् परितृप्ते परमात्मनि। २अतिशयिता नन्दयुक्ते त्रि०। आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्र। नैयायिकादिमते तु आनन्देन तु स्वाभावेन पूर्णः अपरिच्छिन्नतया विभुत्वात् इति इति भेदः।

आनन्दप्रभव पु० आनन्द प्रभवः प्रभवापादनं यस्य। १वीर्ये रेतसि तस्य सात्त्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्तेस्तथात्वम्। २भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्मस्वरूपानन्दप्रभवत्वात् तथात्वम्।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। सुषुप्त्यवस्थापन्ने प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते।

आनन्दभैरव पु० कर्म०। शिवमूर्त्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप्। प्रकृतिस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्री आनन्दभैरवी स्वरूपामन्त्रे प्रश्नप्रतिवचनकर्त्तृत्वम्।

आनन्दमय पु० आनन्द प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट्। प्रचुरानन्दस्वरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०। यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्व तथा तद्भाष्ये निर्णीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽन्नमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्मा द्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय" इति तत्र संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्रकृत "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" किं वान्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात्? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोमुख्य एवात्मेति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः"इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वञ्च श्रूयते। "तस्यैषएव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति"। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैषएव शारीर आत्मा यएष आनन्दमय इत्यर्थः। न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियस्पर्शोवारयितुं शक्यः। तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। परएव आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः? अभ्यासात्परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसोवै सः"इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते"रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति"। "एत आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति" च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्मण्येवानन्दशब्दोदृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तम् अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति। नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति प्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्य्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

[illegible]

णिनि । २आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि–णिच्–अच्–गौरा० ङीष् (आकन पाता) क्षुपभेदे शब्दच० ।

आनमन न० आनम्यते नम्रीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । मन्त्रोच्चारणानुगतव्यापारादौ १आनतौ । भावे ल्युट् । २सम्यगनमने । णिच्+ल्युट् । नम्रतापादके ३व्यापारे ।

आनमित त्रि० आ+नम–णिच्–क्त । आवर्जिते आनतीकृते अनुकूलीकृते ।

आनम्य त्रि० आ+नम–णिच–कर्मणि यत् । १नम्रीकार्य्ये आ+नम–ल्यप् । २नमस्कृत्यर्थे अव्य० वा मलोपे तुकि आनत्येत्यप्यत्र अव्य० ।

आनय पु० आ+नी–भावे अच् । देशात् देशान्तरनयने । आनीयते वेदाद्यध्ययनायात्र आधारे अच् । उपनयनसंस्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।

आनर्त्त उ० आनृत्यत्यत्र आधारे घञ् । १नृत्यशालायां २युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् नृत्यमिव क्रियते इति तस्य तथात्वम् । ३सूर्य्यवंश्ये राजभेदे "मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समा । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णु शर्य्यातिरेव च" इत्युपक्रम्य 'शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तो नाम विश्रुतः । पुत्त्रः, कन्या सुकन्याख्या,या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः । आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्व्वं ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम ! । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रितः" हरिवं० १० अ० । तत्सुते ४देशभेदे आनर्त्तनामकसूर्य्यवंश्यक्षत्रियत्वात्तस्य देशस्य आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इक्ष्वाकुपुत्रहर्य्यश्वस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्"

"आनर्त्तो नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् । सह्यविन्ध्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्ततां यथाकामं पार्थिव सुखमुत्तमम् । यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । अनुवंशश्च वंशस्य सोमस्य भविता किल । एष मे विभवस्तात समेत विषयोत्तमम् । दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । सयत्नेन समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् । पालयस्वाखिलं तात ! स्वस्य वंशस्य वृद्धये । वाढमित्येव हर्य्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुरम् । स च दैत्यस्तपोवाप्तं जगाम वरुणालयम् । हर्य्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत । अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्टं क्षेत्रसस्याढ्यं प्राकारग्रामसङ्कुलम् । ययाति स नृप स्फीतं तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः" ९४ अ० । अत्र च समुद्रवेलादिकं तत्सीमादिकमुक्तम् । ५तद्देशवासिजनेषु ६तद्राजेषु च ७चन्द्रवंश्ये राजभेदे पु० । "धर्मनेत्रोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वर ! । आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्" हरिव० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे "आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः" भा० स० २४ अ० । देशवासिपरत्वे । "उक्तवांश्च महाबाहो ! क्वासौ वृष्णिकुलाधम । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः । तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्ताः ! सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः" इति आनर्त्तवासिनः प्रति शाल्ववाक्यम् देशपरत्वे । "आनर्त्तेषु विमर्दश्च क्षेपश्चात्मनि कौरव ! इति भा० व० १४ अ० "आनर्त्तमेवाभिमुखा शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधाना" भा० श० १८३ अ० । कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण देशविशेषराजाशुभस्य ध० स० प्रतिपादनात् स्वात्यादिभिस्त्रिभिर्भैश्च क्रूरपीडितैस्तद्देशनृपस्याशुभं भवति यथा स्व०स० कूर्मवि० । "वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्त्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः । राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यश्च कौणिन्द्रः" । आनृत्यतीति कर्त्तरि अच् । ८जले न० तस्य तरङ्गरूपेण नृत्यस्येव करणात्तथात्वम् ९नर्त्तके त्रि० भावे घञ् । १०नर्त्तने पु० ।

आनर्त्तक त्रि० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ् । १आनर्त्तदेशभवे । आनृत्यति आ+नृत–ण्वुल् । २समन्तान्नर्त्तके त्रि० ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम् [पुर्य्याम् ।

आनर्त्तीय त्रि० आनर्त्तदेशे भवः वृद्धत्वात् छ । आनर्त्तदेशभवे ।

आनर्थक्य न० अनर्थस्य भावः ष्यञ् । १निष्प्रयोज-

[illegible] । "[illegible]" [illegible] १। ८९, "आख्यातस्य क्रिया[illegible]" [illegible] । [illegible] क्रिया[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] यथा "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" । "आख्यातस्य क्रिया [illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] "(पूर्वपक्षः) । "[illegible]" [illegible] । यदि च आख्यातस्य क्रिया[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ। "व्यानयस्य त्वपुषे गयम्" ऋ०७,१८,१२। "आमो. सम्बन्धिनो बलस्य" भा०। "विश्वयस आनवाय" ऋ०६,६२,९ स्त्रियां ङीप्।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत्। नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते मलद्वये। "मायिकं नाम योयोत्यम् पौरुषं कार्म्मण मलम्। आनव्य तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्" तन्त्रसारे प्रपञ्चसार।

आनस त्रि० अनसः शकटस्य पितुर्वा इदम् अण्। १शकट सम्बन्धिनि। "इयानि वै मानसत्यानि पक्वाणि रथ्यानि चानसानि" शत०ब्रा०। २पितृसम्बन्धिनि च।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः ष्यञ्। स्वामिशून्यत्वे।

आनाम्य त्रि० आ+नम–कर्म्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न ह्रस्व। नमस्कार्य्ये।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी–करणे "जाल-मानायः" पा० उक्ते घञ्। मत्स्यधारणार्थे शण-सूत्रादिनिर्म्मिते जाले। अन्यत्र अच्। आनय इत्येव।

आनायिन् त्रि० आनयति आ+नी–णिनि। १देशाद्देशान्तर प्रापके। आनायोजालमस्यास्ति आनाय+इनि।२जालिके धीवरे "आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्" "आनायिनस्तद्वि-चये नदीष्णान्" इति च रघु। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

आनाय्य पु० आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते असौ आ+नी–ण्यत् नि० आयादेश। वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे। "आनाय्योऽनित्ये" पा० "दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपातनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्व-लनात् वैश्यादिकुलयोनिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च। अन्यत्र तु यत् आनेयो घटादि" सि०कौ० वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव "वैश्यकुलात् वित्तवतोभ्राष्ट्रात् गार्हपत्याद्वा" आश्व०सूत्रे अग्नियोनिविकल्पस्मरणात् गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं मान्यस्य।

आनाह पु० आ+नह–घञ्। १वन्धे २दैर्घ्ये आनह्यते अपसरण प्रतिरोधेन बध्यते विण्मूत्रादि अनेन आ+नह्+करणे घञ्। ३विण्मूत्ररोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे "आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धम् विगुणानिलेन। प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति" मा०नि०। वातादिदोषात्मका आमविशेषाश्रयत्वेन तेषां रोगविशेषजनकत्वसहक्तं सुश्रु०। "अत ऊर्द्ध्वं स्थानमर्शश्रय वक्ष्याम। एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर-प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदर-सन्निवेशं कुर्व्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाह-विसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति"। "आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम्। पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुक-न्येदमथाब्रवीत्" भा०व०प०१२२ अ०।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक्। आ-नाहरोगोपशमनीये विधौ। "आस्थापन मारुतजे, स्निग्धे स्निग्धे विशिष्यते। पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-भवेत्" सुश्रु०।

आनिचेय त्रि० समन्तान्निचीयते आ+नि+चि–कर्म्मणि यत्। समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग०पाठात् ङीन्।

आनिरुद्ध पुस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् ऋष्यित्वात् अण्। अनिरुद्धस्य उषापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। निरुद्धभिन्नस्या-पत्ये तु इञ्। आनिरुद्धिरित्येव।

आनिर्हत पु० अनिर्हत एव स्वार्थे अण्। देवहृदयतया प्रधाने देवभेदे "नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो ऽनिर्हता" शत०ब्रा०"एतानि देवहृदयानि यथा हृदय प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि" भा०।

आनिल त्रि० अनिलस्येदम् अण्। १वायुसम्बन्धिनि आनि-लोदेवताऽस्य अण्। २वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियामुभयत्र ङीप्। सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठातृका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इञ्। भीमे स हि पाण्डो क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा "ततस्तयोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा। ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढोमहा-बल। किन्ते कुन्ति! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम्। सा सलज्जा विहस्याह बलं देहि सुरोत्तम!। बलवन्त सहाकाय सर्वदर्पप्रभञ्जनम्। तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो-भीमपराक्रमः" भा०आ०प० १२३ अ०। २हनूमति च तस्य केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-त्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा "अहं केशरिणःक्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान्नाम वानरः" भा०व०प० १४०अ०। भीमं प्रति हनूमद्वाक्यम्। अत-एव तयो क्षेत्रभिन्नोत्पन्नत्वेऽपि एकेनोत्पादनात् भ्रातृ-त्वम् तेन "सद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने। भ्रातृ प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः" "भ्राता मम गुण-श्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यात श्रीमान् वानरपुङ्गव" इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-त्वेनोक्ति। अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र।

आनीत त्रि० आ+नी–कर्म्मणि क्त। देशाद्देशान्तर नीते।

"आभीरा मत्स्या यत्र संस्थिता शाल्वो परितोऽवरा"
भारतम् । [त्रिकाण्डशेषे तदीयदेशभेदे स्त्रिय । सत्त्व ।
आनीति स्त्री आ+नी-क्तिन् । आनयने वस्त्रादिना
आनीत त्रि० देवद्रव्ये आत्त मा च । १देवदीयद्रव्ये २प्राप्ते
त्रि । १गोविन्दोद्धवे इ चैव । ३अकालदीक्षिता श्रो जीव्
आन त्रि० अन अच् । प्राणिनि आनयत्यन्ने यत्र ।
आनुकम्पिक त्रि० अनुकम्पा वेत्ति अनुकम्पया प्रवर्त्तते वा
ठक् । अनुकम्पाविशिष्टे १अनुकम्पया जीवति च
अनुकम्पन माला ठक् । २अनुकम्पेन मात्र । अनुकम्पाय
हितम् ठक् । ३अनुकम्पार्थे । [शब्दार्थे ।
आनुकूलिक त्रि० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन
आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अनुकूला-
चरणे १प्रातिकूल्ये २अनुगुणत्वमात्र । "यथानुकूल्यं तन्नो
विरचयन्ति वर्त्ती" मा च "तस्यानुकूल्येन वयं
वंसुरुदा एव" तथा । [शब्दार्थे ।
आनुगतिक त्रि० अनुगतं तस्य परिचयः अण् । अनुगा-
आनुगतिक त्रि० अनुगमनमनुगतं तदस्ति अस्य ठक् तेन विहरन्
अनुगच्छति ठक् । अनुगमेन विहरो वर्त्तमाने ।
आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १अनुगमन
व्यापारे २अनुगमने च । [शब्दार्थे इक् । शब्दार्थे ।
आनुगादिक त्रि० अनुगादीति अनुगादो च तत् अनुगादिन्+
आनुगुणिक त्रि० अनुगुणमनीति वेद वा अध्याय० ठक् ।
१अनुगुणाभिज्ञे २अनुगुणपठनाभिज्ञे च । स्त्रियां ङीप् ।
आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १अनुगुण
भावत्वे २अनुगुणत्वे च । [स्त्रियां ङीप् ।
आनुग्रामिक त्रि० अनुग्रामं भवः ठक् । ग्रामवासनुगामिनि
आनुचारक न० अनुचारकस्य कर्म भावो वा अण् ।
अनुचरत्वे अनुचरत्वे ।
आनुजावर त्रि० आनुजावरम् ठक् । आनुजावरोऽयमे
ऽत्यज्ञे । "तत्र प्रातःत् तदा पूर्वापरयज्ञ च तत्र
जानीयात् च । आनुजि स्त्री आनुजावर ठक् ।
आ+नु-क्विप् । तदनुपरत्वे स्त्री । [शब्दार्थे ।
आनुतिलक त्रि० अनुतिलं तत् परिचयः अण् । तिलक
आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टेरपत्यं शुभ्रा० ढक् तस्य आनन्द
च । अनुदृष्टिरपत्ये । [अस्य अस्वाङ्गवे स्त्रियां ङीप् ।
आनुनाथ त्रि० अनुनाथं विनाशस्य प्रवाह अण् तस्य ज्ञा ।
आनुनासिक्य न० आनुनासिक्य ज्ञानं भाव । अनुना-
सिकत्वे नानादिगुणकत्वानुनासिकत्वात्मने नमितादु-
स्थितः सर्वथैव" आनुनासिक्या परिहारा ।
आनुपथ त्रि० अनुपथं तत् परिचय अण् । अनुपथ अनुपथं
आनुपदिक त्रि० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं । अन्वर्थे
पदस्य वेदपाठविशेषस्य व्याख्यानः अनुपदं तत् त्रि अध्ये-
तृयत्न पद्यो अनुपदे उक् । २अनुपदव्याख्यातरि
२अनुपदिके च स्त्रियां ङीप् । [शब्दार्थे ।
आनुपद्य त्रि० अनुपदं तस्य परिचयः अण् । पदस
आनुपूर्वी स्त्री पूर्वमनतिक्रम्य अनुपूर्वं तस्य भावः ष्यञ् ङी
वा ङीप् यलोपः । परिपाट्याम् पूर्वापरीभावे क्रमे
"अत्रानुपूर्वी विबुद्ध पालक वस्तुरोऽजनयत्" यद्या ।
पौर्वापर्यप आनुपूर्व्यम् च । "अविशेषानुपूर्वेण
सर्वचौल्लादिभावि च" मनुः ।
आनुमानिक त्रि० अनुमानात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप् । अनुमा-
नमात्रे । पुरुषादौ २अनुमितिविशेषविषयत्वात्तदनुमापकत्वे
महत्वे यथा पूर्वत्वात् सांख्यदर्शनेऽसौ च न दृष्ट
तन्मात्रादिविशिष्टप्रमाणैर्गतावत् इति तत्र यथाक्रमम् ।
अनुमानमात्रप्रमाणत्वे वेदे तन्मात्रप्रधाने सांख्यमा-
सिद्धे १प्रधाने च । "आनुमानिकमप्येके" वा प्रश्न
श्रावे तत्र च वेदान्तदर्शनाधिकरणम् विहारश्च "शब्दाद्-
स्तत्र मीमांसायाम्" इत्यादि बा अनुमानप्रमाणादि सिद्ध-
म् । तत्र च यथानुमानिकत्व तथा १।४।१० सूत्रे
शङ्करभाष्ये दर्शितम् "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" सूत्रम् ।
आनुमाष्य त्रि० अनुमाषं तस्य परिचयः अण् । मास
शब्दादौ । [शब्दार्थे ।
आनुयव त्रि० अनुयवं तस्य परिचयः अण् । यवस्य शब्दा-
आनुयूप त्रि० अनुयूपं तस्य परिचयः अण् । यूपस्य शब्दा-
दौ । [१अनुग्रहमे च ।
आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रञ्ज क्तिन् । १अनुरक्तौ
आनुराहति पुंस्त्री अनुरहतोऽपत्यम् बाह्वा इञ्
अनुराह तिरस्कृति । कर्णिभे शुभादौ च तद । तस्य
गोत्रापत्ये च युवा । आनुराहतायन । तत्र शुभत्वे ।
आनुराहतिः यदि गोत्रापत्यम् ।
आनुरोहति पुंस्त्री अनुरोहतोऽपत्यम् बाह्वा इञ् । अनु-
रोहत्यवेक्षितापत्ये तत्र शुभत्वे अनन्तरापत्ये स्त्री न युवा ।
आनुरोहतायनः यदीयापत्यम् ।
आनुलोमिक त्रि० आनुलोम्येन क्रियया वर्त्तते ठक् वनिता
ठक् । अनुलोमिकायाः धर्म्ये वर्त्तते ।

आनुलोमिक त्रि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म० ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनु अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिल "सुश्रु०। [पद्माङ्कवादौ।

आनुवंश्य त्रि० अनुवंश भवः परिमुखा० ञ्य। वंशपत्रस्य

आनुवेश्य त्रि० "अनुवेश वसति "अव्ययीभावाच्च" पा० ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे मनु।"निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्य तदन्तरगृहवासी आनुवेश्य इति कुल्लू० अव्ययीभावाच्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायिकस्तेनात्रापीति बोध्यम्। [शतिकसम्बन्धिनि।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धि। अनु-

आनुशासनिक' त्रि०अनुशासनाय हित ठक्। १अनुशासनसाधने नीतिशास्त्रादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "तत पर्व परिज्ञेयमानुशासनिक परम्"भा० आ०१अ०।

आनुश्रविक त्रि०गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत्र विहितः ठक। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टवदानुश्रविक स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" सां० का०। "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धि साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" सां०सू०,

आनुषङ्गिक त्रि० अनुषङ्गात् आगत ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्म्मनान्तरीयकतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय" सि०कौ० यथा भो बटो! भिक्षामट यदि गा पश्येः ताश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुषङ्गिकं तत्रोद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्वाम्।

आनुषक् अव्य० आ+अनु+षन्ज-क्विप् स्वरा०। आनु-

आनुषण्ड त्रि० अनुषण्डे देशभेदे भव कच्छा० अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा० अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप्। "अनुष्टुभा ग्राम्यौ योगबे आनुष्टुभे तृचे भवत" इति सामस० भा० घृता श्रुति। अनुष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्बन्धिनि। अनुष्टुप्सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३सारस्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ‹ १०,१८१,१। "आनुष्टुभोवा अश्व" आनुष्टु‹ दिक्" शत०ब्रा०। अत्र छान्दसोङीबभावः ‹ अण्। ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य का प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वाल्लिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि० अनुसायं भव परिमुखा० ञ्य। सा पद्माङ्कवादौ।

आनुसीत्य त्रि० अनुसीत भव परिमुखा० ञ्य। सा प्रवृत्ते पद्माङ्कवे। [पद्माङ्कवा‹

आनुसीर्य्य त्रि० अनुसीर भव परिमुखा० ञ्य। सा‹

आनुसूय त्रि०अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अ‹ यया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूय सा बिभ्रती व्रतमङ्गरागम्" रघु। [इनङ् च। अनुसरण‹

आनुसृतिनेय त्रि० अनुसृतौ भव शुभ्रा०ढक् कल्याण

आनुसृष्टिनेय त्रि० अनुसृष्टौ भव' शुभ्रा० ढक् क‹ इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि० अनुहरति भव ब्राह्मा० इञ् अनु‹ द्विपदवृद्धि'। अनुहरणकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि०अनूपदेशेभव कच्छा० अण्। अनूपदेशभवे ‹ ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्रा‹ स्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूप‹ पञ्चविध। तद्यथा कूलचराः प्लवा कोशस्था पा‹ मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमर‹ वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्र्न्यङ्कुरण्यगवयप्रभृत‹ कूलचरा पशव'। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा‹ पाकयो। शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला‹ वर्द्धना। विरूक्षणो लेखनस्त्र वीर्य्योष्णः पित्तदू‹ स्वाद्वम्ललवणस्तेषा गज श्लेष्मानिलापह। गवय‹ मांस हि स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुर‹ व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो म‹ षो गुरु। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम चमरमांसन्तु स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसञ्च क‹ तुरस स्मृतम्। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रविव‹ स्वेदन बृहण वृष्य शीतल तर्पण गुरु। स्निग्ध निलहर वाराह बलवर्द्धनम्। कफघ्न खड्गि‹ कषायमनिलापहम्। पित्र्य पवित्रमायुष्य बद्धमूत्र‹ रूक्षणम्। गोकर्णमांस मधुर स्निग्ध म‹

"आनीता [illegible] परिमोहन्त"
भारतम्। [illegible]
आनीति स्त्री आ+नी-क्तिन्। आनयने "[illegible]
आनील [illegible]
त्रि। [illegible]
आन त्रि० [illegible]
आनुकल्पिक त्रि० अनुकल्पं वेत्ति [illegible]
[illegible] अनुकल्पाभिज्ञे [illegible] च
अनुकल्पेन [illegible] ठक्। २अनुकल्पेन [illegible]। अनुकल्प
[illegible] ठक्। [illegible]। [सर्वत्रार्थे।
आनुकूलिक त्रि० अनुकूलं वर्त्तते ठक्। आनुकूल्येन
आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। अनुकूला-
चरणे १कार्ये २अनुकूलत्वाय। "[illegible]
[illegible]" का० [illegible] "[illegible]
[illegible]" रघुः। [यथानुकारी।
आनुगङ्गिक त्रि० अनुगङ्गं भवः परिवृत्ता [illegible]। [illegible]
आनुगतिक त्रि० [illegible]
[illegible] ठक्। [illegible]।
आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। [illegible]
[illegible] २अनुगमने च। [illegible] यथात्मनः।
आनुग्रामिक त्रि० [illegible]+
आनुगुणिक त्रि० [illegible] ठक्।
[illegible]। [स्त्रियां ङीप्।
आनुगुण्य न० [illegible] भावः कर्म वा ष्यञ्। [illegible]
[illegible] च। [स्त्रियां ङीप्।
आनुग्रामिक त्रि० [illegible] ठक्। [illegible]
आनुचारक न० [illegible]
[illegible]।
आनुति स्त्री [illegible]। [illegible]
[illegible]। "[illegible]
[illegible] च। [illegible]।
आ+नु-क्तिन्। [illegible]। [यथानुकारी।
आनुतिलक त्रि० [illegible] परिवृत्ता [illegible]। [illegible]
आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री० [illegible]
च। [illegible]। [[illegible] स्त्रियां ङीप्।
आनुनासिक्य त्रि० [illegible]
आनुनासिक्य न० [illegible] भावः ष्यञ्। [illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible]" [illegible] परिवाप।
आनुपद्य त्रि० अनुपदं [illegible] परिवृ [illegible]। [illegible]
आनुपदिक त्रि० अनुपदं धावति ठक्। अनुपदं [illegible]
[illegible] अनुपद [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] च स्त्रियां ङीप्। [यथानुकारी।
आनुपद्य त्रि० अनुपदं [illegible] परिवृत्ता [illegible]। [illegible]
आनुपूर्वी स्त्री [illegible] अनुपूर्वं [illegible]
[illegible]। [illegible] पूर्वापरीभावे [illegible]
"[illegible] [illegible]" [illegible]।
[illegible] आनुपूर्व्येण च। "[illegible]
[illegible] च" [illegible]।
आनुमानिक त्रि० अनुमानात् [illegible] ठक् स्त्रियां ङीप्। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] च। "[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] ११९,१० [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] च" [illegible]।
आनुमास्य त्रि० अनुमासं भवः परिवृत्ता [illegible]। [illegible]
यथानुकारी। [स्त्रियां।
आनुयव त्रि० अनुयवं [illegible] परिवृत्ता० [illegible]। [illegible]
आनुयूप त्रि० अनुयूपं [illegible] परिवृत्ता० [illegible]। [illegible]
[illegible]। [२आनुकर्म्ये च।
आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रञ्ज क्तिन्। [illegible]
आनुरोधति [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] च [illegible]। [illegible]।
[illegible] इति [illegible]।
आनुलोमिक [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] च [illegible]।
[illegible]।
आनुवेशिक त्रि० [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]।

आनुलोमिक त्रि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म० ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनुः अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितो-ऽनिल "सुश्रु०। [पश्चाद्भवादौ।

आनुवंश्य त्रि० अनुवंश भव' परिमुखा० ञ्य। वंशपश्चात्

आनुवेश्य त्रि० "अनुवेश वसति "अव्ययीभावाञ्च" पा० ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे' मनु। "निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्य तदनन्तरगृहवासी आनुवेश्य इति कुल्लू०। अव्ययीभावा-च्चेति सूत्रं परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायि-कत्वेनाल्पापीति बोध्यम्। [यतिकसम्बन्धिनि।

आनुयातिक अनुयातिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धि'। अनु-

आनुशासनिक त्रि०अनुशासनाय हित ठक्। १अनुशासनसा-धने नीतिवाक्यादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "तत पर्व परिज्ञे यमानुशासनिकं परम्"भा० आ०१अ०।

आनुश्रविक त्रि०गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत्र विहितः ठक। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टव-दानुश्रविक स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" सां० का०। "मानुश्रविकादपि तत्सिद्धि साध्यत्वेनावृत्तियोगा-दपुरुषार्थत्वम्" सां०सू०।

आनुषङ्गिक त्रि० अनुषङ्गात् आगत ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय" सि०कौ० यथा भो वटो! भिक्षामट यदि गा पश्येः ताश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुष-ङ्गिक तत्रोद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्वाम्।

आनुषक् अव्य० आ+अनु—षञ्ज-क्विप् स्वरा०। आनु-

आनुषण्ड त्रि० अनुषण्डे देशभेदे भव कच्छा० अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य छत्रा० अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप्। "अनु-ष्टुभाञ्चान्वोगवे आनुष्टुभे ऋचे भवत" इति सामस० भा० इमा श्रुति। अष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्ब-न्धिनि। अनुष्टुप् सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३सार-स्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ० १०,१८१,१। "आनुष्टुभोवा अश्व" आनुष्टुभश्च दिक्" शत०ब्रा०। अत्र छान्दसोङीबभावः स्वार्थे अण्। ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवताद्वन्द्वत्वावृलिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि० अनुसाय भवः परिमुखा० ञ्य। सायस पश्चाद्भवादौ।

आनुसीत्य त्रि० अनुसीतं भवः परिमुखा० ञ्य। लाङ्गल पद्धते पश्चाद्भवे। [पश्चाद्भवादौ।

आनुसीर्य्य त्रि० अनुसीर भव परिमुखा० ञ्य। लाङ्गल-

आनुसूय त्रि०अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अनुसू-यया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शा-श्वतमङ्गरागम्" रघु। [इनङ् च। अनुसरणभवे।

आनुसृतिनेय त्रि० अनुसृतौ भव शुभ्रा०ठक् कल्याण्या०

आनुसृष्टिनेय त्रि० अनुसृष्टौ भव' शुभ्रा० ठक् कल्या० इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि० अनुहरति भव बाह्वा० इञ् अनुशति० द्विपदवृद्धि'। अनुहरणकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि०अनूपदेशे भवः कच्छा० अण्। अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिम-स्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविध। तद्यथा कूलचराः प्लवा कोशस्था पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहित वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतय कू-लचरा पशव। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रस-पाकयो। शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफ-वर्द्धना। विरूक्षणो लेखनस्तु वीर्य्योष्णो पित्तदूषण। स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गज श्लेष्मानिलापह। गवयस्य तु मांस हि स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुर चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्त-र्पणो गुरु। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम्। तथा चमरमांसन्तु स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुर चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसञ्च कषाया-नुरस स्मृतम्। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रविवर्द्धनम्। स्वेदन बृंहण वृष्य शीतल तर्पण गुरु। स्निग्ध श्रमा-निलहर वाराह बलवर्द्धनम्। कफघ्न खड्गिपिशित कषायमनिलापहम्। पित्र्य पवित्रमायुष्य बाभूत्र वि-रूक्षणम्। गोकर्णमांस मधुर स्निग्ध म कफा-

[illegible]

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भाव ष्यञ्। कौमुद्याम् “बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ता-स्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते” सि०कौ०।

आन्तरागारिक त्रि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक्। अन्तरा-गारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्ये अपरोधरक्षणादौ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म०। आध्यात्मिके आभ्यन्तरे ईश्वरविस्तारे च पञ्चमयादिकोषपञ्चक शरीरत्रयम् जन्मस्थित्यादय षड्-भावविकारा स्वड्मांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेह अशना-यापिपासादि षडूर्मय श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चक वागादिकर्मे-न्द्रियपञ्चक प्राणादिवायुपञ्चक मनआद्यन्त करणचतुष्टय सत्त्वाद्यन्त करणत्रय जागराद्यवस्थात्रय तदभिमानि-विश्वतैजसप्राज्ञा समाधिमूर्च्छादय क्रोधादारिषड्वर्ग साध-नचतुष्टय सत्त्वादिगुणत्रय सत्त्वं सञ्चितागामिप्रारब्धादि अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्र्यादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्ग रोगारोग्यसदसदायोग्य-यायोग्य विविधनामरूपगुणधर्मादय: भोगापवर्गौ च। एवमन्यमतेऽप्यूह्यम्।

आन्तराल त्रि०अन्तराल मध्यस्थिति वेत्ति अण्। देहाभ्य-न्तर एवात्मन स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्व-पक्षे भाष्ये स हि आत्मनोविभुत्वपक्षे देहाभ्य-न्तरे एव स्थिति मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे आत्मशब्दे तन्मततत्त्वप्रायम् अधिक भाष्यशब्दे वक्ष्यते। “अणु वदन्त्यान्तराला सूक्ष्मनाडीप्रचारत:। रोम्ण सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति” तस्य सिद्धान्त “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीव स विज्ञेय इति” श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाद्दौक्तम्। दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादय।

आन्तरि(री)क्ष त्रि० अन्तरि(री)क्षे भव अण्। आकाश-भवे १उत्पातादौ ‘उत्पातास्त्रिविधान् ब्रूहि नारदो भगवान् प्रभो। दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-मह।” ज्यो०। २अन्तरीक्षभवे जले च। अम्बुशब्दे २२० पृष्ठे ऽस्य विवृति।

आन्तर्गेपक त्रि० अन्तरीपे भव धूमा० वुञ्। अन्तरीप-भवे धूमादिगणे द्वीपपाठपर्य्यात् देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-शब्दएव बोध्य अन्तरीय इति पाठस्तु प्रामादिक:। [ङीप्।

आन्तर्गणिक त्रि० अन्तर्गणे भव: ठञ्। गणमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गेहिक त्रि० अन्तर्गेहे भव ठञ्। गेहमध्यभवे स्त्रियां ङीप्। अन्तर्वेश्मिकान्तर्वेश्मकादयोऽप्यत्र।

आन्तर्य्य न० अन्तरस्य भाव ष्यञ्। अन्तरवत्तित्वे।

आन्तिका स्त्री अन्तिकेव अण् अजा० टाप्। ज्येष्ठायाम् भगिन्याम्।

आन्त्र न० अमत्यनेन अम–गतौ ष्ट्रन् उपधादीर्घ। १वायु-वाहकनाडीभेदे। अन्त्रस्येदम् अण्। २अन्त्रसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आन्दोल दोलने सङ्घालने अद०चुरा०उभय०सक०सेट्। आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त। क्त आन्दोलित.।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति ण्वुल्। दोलनकर्त्तरि।

आन्दोलन न० आन्दोल–भावे ल्युट्। १पुन पुनर्दोलने, २सञ्चालने “किन्नराणामविन्दच्चन्द्रदृष्टया प्राक् चामरा-न्दोलनात्” उद्भट ३अनुसन्धाने च।

आन्धसिक त्रि० अन्धो भक्त शिल्पमस्य ठक्। पाचके सूदे।

आन्धीगव न०अन्धीगुना ऋषिभेदेन दृष्ट साम–अण्। तृती-यसवने गेये आर्भवपवमानस्तोत्रगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् ऊहगाने १प्र०१क० पठितम् तच्च साम०स०भा० दर्शितम् यथा “श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुप्सानेये अध्यतेऽथ वा। पुरेव सिद्धं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम्। इदमाम्नायते “पञ्च-दशा आयाम आर्भवः पवमान सप्तसामा, गायत्र-संहिते गायत्र्यां तृचे भवत, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत, उष्णिहि यकम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-मन्त्य जगतीषु” इति। अयमर्थ अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसञ्ज्ञक, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि, “स्वादिष्ठया मदिष्ठया” इत्येक सूक्तम् (उ,१प्र १५), तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र अथ तासु “गायत्रम्” “संहितम्” (ऊ,१प्र,८) चेति द्वे सामानी, “पु-रोजिती वो अन्धस:” इति सूक्तान्तरम् (उ,१प्र,१८) तत्रानुष्टुभुत्तरे द्वे गायत्र्यौ तासु “श्यावाश्वम्” (ऊ,१प्र,११) “आन्धीगवम्” (ऊ,२प्र,११) चेति द्वे सा-मनी, “इन्द्रमच्छ सुता” इत्यपर सूक्तम् (उ,१प्र,१८) तस्मिंस्तूष्णिहस्तिस्र तासु “यकम्” साम, “पवस्व मधुमत्तम” इति प्रगाथ (उ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्व्वा ककुप्, उत्तरा पङ्क्ति। तत्र “पौष्कलम्” (ऊ,१प्र,६) साम, “अभिप्रियाणि पवते च नोहित” इत्यन्य सूक्तम् (उ,१प्र,१९), तत्र तिस्रोजगत्य तासु “कावम्” (ऊ,१प्र,१२) साम”।

आन्ध्य न० अन्धस्य भाव ष्यञ्। दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र प्रतिघाते तद्दर्शन तद्दूषित सुश्रु०। शिरामाड्डीरुपक्रम्य “भ्रूपु-

[illegible]

[illegible]

ष्टीत । [illegible] दोषो [illegible]-
[illegible] निग्रहस्थानम् ।
[illegible] निर्णीते पक्षेऽपि [illegible]
दोषात् [illegible] तर्क इति [illegible]
[illegible] निर्णयपूर्वकत्वेन [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रतिपक्ष
[illegible] निर्णय इति लक्षणम् ।
इत्येते १अ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादि-
लक्षणानि । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति
वादलक्षणं [illegible] निग्रहस्थानसाधनोपा-
लम्भो जल्प च तत्र । स प्रतिपक्षहीनो वितण्डेति तयो
[illegible] हेत्वाभासाः [illegible]
भेदो वाद इति तदर्थं । [illegible]
दिक विभक्ते [illegible] तत्र दूषणेन [illegible]
[illegible] अन्यथापदम् । [illegible]
निराकरणाख्यानम् [illegible] । [illegible]
प्रत्यक्षप्रामाण्यमतीतकालत्वात् च पु [illegible]
विभज्य तेषां लक्षणानि । वादाद्यवसरे यथार्थव्यवहार-
सिद्धत्वेन मुख्या तत्परीक्षा कर्त्तव्येति कथनम् । त-
त्र वाक्प्रकार्थव्याघोपकारकत्वभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिर-
पेक्षतया दूषणेऽपि [illegible] समुद्देशवत्तीति १अ० २आह्निके ।
उद्देशानुगुणलक्षणपरीक्षाभावेऽपि [illegible] निर्णयफलमनुपप-
न्नमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयल-
क्षणादिनिराकरणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षलक्षण
सम्बन्धे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यात्
हेतुरयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य कश्चिदनुमितित्वाक्षेपसमाधा-
यां तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता
साधनम् । अनुमानप्रामाण्यसमाधाने । वर्त्तमा-
नाभावनिराकरणपूर्वकस्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्का
निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वशङ्का
शब्दस्यापि अनुमानेऽन्तर्भावशङ्का च तन्निराकरणम् । सङ्-
केतकृतैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-
कत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य
अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यशङ्का युक्त्या
प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप
वेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः
निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः

[illegible] सूत्रस्याक्षेपणम् । अहं-
कारविषयत्वात् [illegible]-
[illegible] गुणस्थानेन [illegible]-
[illegible] । २अ० [illegible] एते
पदार्थाः । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] निराकरणम् । [illegible]
निराकरणेन [illegible] व्यवस्थापनम् । [illegible]
[illegible] । [illegible]
इति [illegible] । तत्र [illegible] गुणान्तरापत्ति ।
[illegible] निवृत्ति यथा [illegible] । [illegible] दीर्घस्य
[illegible] दीर्घता [illegible] यथा [illegible]-
[illegible] । [illegible] । वर्णविकारव्यवस्था ।
पदलक्षणम् । [illegible] पदार्थत्व [illegible]
जात्याकृतिव्यक्तीनां [illegible] पदार्थत्वव्यवस्थापनम् ।
[illegible] एते २अ० २आह्निक-
गताः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । शरीरचैतन्य-
वादनिराकरणम् उभयोरपि नेत्रैकत्वव्यवस्थापनम् । आ-
त्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । क्षणिकात्मवादनिराकरणम् ।
आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।
तत्र पार्थिवत्वे आप्यत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतो-
पन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां
[illegible]तिरिक्तत्वव्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनि-
राकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वे
ऽप्यनुमेयत्वव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् ।
इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेष-
गुणाः तेषां तत्तदिन्द्रियग्राह्यत्वेति निरूपणम् । गन्धादीना-
मनुमानगम्यादिसाधनम् । ३अ० १म आह्निकगतार्थाः ।
सांख्यमतसिद्धबुद्धिनित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन
ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसो विभुत्वे ज्ञानायौगपद्येन
सर्वेन्द्रियैः सर्वदा ज्ञानसम्पत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-
षात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षख-
ण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरे-
कयोर्विघेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्म-
त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये
कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् रूपादीनामात्मधर्मा-

[illegible]

आन्वयिक त्रि॰ [illegible]

आन्वष्टक्य न॰ [illegible]

आन्वाहिक त्रि॰ [illegible]

आन्वीक्षिकी स्त्री॰ [illegible]

दर्शिता। व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षधर्मताकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम्। व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते धर्मिणि व्याप्यस्याहार्यारोपात् व्यापकस्याहार्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम् यथा निर्वह्नित्वारोपाद्विधूमत्वारोपः निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि। सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य साधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम्। इत्येते १अ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः। वादादिलक्षणानि। तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति वादलक्षणम् प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपालम्भो दूषणं च यत्र। पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यविशेषो वाद इति तदर्थः। छलजातिनिग्रहस्थानादिभिः विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापनवाक्यत्वं जल्पलक्षणम्। स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्षनिराकरणवाक्यत्वं वितण्डालक्षणम्। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान् विभज्य तेषां लक्षणानि। वाक्छलं वचनस्य अर्थान्तरपरत्वकल्पनेन युक्त्या तद्दूषणं छलमिति छललक्षणम्। तच्च वाक्छलसामान्यछलोपचारछलभेदेन त्रिविधम्। व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तद्भेदाश्चतुर्विंशतिः ५ अ० वाच्याः। उद्देश्यानुगुणस्वगुणाभावनिरूपकत्वं निग्रहस्थानलक्षणमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः। संशयकारणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः। प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे परिशिष्टविवेचनम्। मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुतयोक्तिः। प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्कायां तन्निराकरणम्। अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता साधनम्। अनुमानाप्रामाण्यपक्षात् तन्निरासः। वर्त्तमानापह्नवनिराकरणतत्स्थापने। उपमानाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणे। अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वशङ्कायां शाब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावशङ्कायां च तन्निवारणम्। समक्लृप्त्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम्। दृष्टादृष्टार्थकत्वेन शब्दद्वैविध्यम्। तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैरप्रामाण्यशङ्कायां युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम्। विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूपवेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः। विधिलक्षणम्। स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्ति-

र्विधिविहितस्यानुकथनमनुवाद इत्यनुवादलक्षणम्। वेदैकदेशस्य मन्त्रादेः आरोग्यादिविधादिप्रतिपादकायुर्वेदभागस्य सत्यादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेदभागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम्। २अ० १आह्निके एते पदार्थाः। ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्रमाणत्वशङ्कायां ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभावानामनुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम्। अभावस्य प्रमेयत्वव्यवस्थापनम्। शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम्। शब्दस्य वर्णाव्ययकत्वनिराकरणम्। व्याकरणादिषु वर्णानां विकारस्य निराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम्। वर्णानामविकारित्वेऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषैः विकारव्यवहार इति व्यवस्थापनम्। तत्र उदात्तेऽनुदात्तस्य गुणान्तरापत्तिः। उपमर्द्दो धर्म्मिनिवृत्तिः यथा अस्तेर्भूः। ह्रासः दीर्घस्य ह्रस्वता, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्तेरल्लोपः। श्लेषः आगम इत्यादि। एतैर्विकारव्यवहारः। पदलक्षणम्। जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षनिरासस्य जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम्। व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २अ० २आह्निकगतार्थाः। इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम्। भूतचैतन्यवादनिराकरणम् उभयगोचरकेनैक्यव्यवस्थापनम्। आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम्। मनस आत्मत्वनिराकरणम्। आत्मनित्यतासाधनम्। मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम्। तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः। इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम्। तेषामाहङ्कारिकत्वनिराकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम्। इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम्। चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम्। इन्द्रियैकत्वशङ्कायां तेषां पञ्चत्वसाधनम्। भूतानां विशेषगुणाः तेषामेकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम्। घ्राणादीनामनुद्भूतगन्धादिसाधनम्। ३अ० १म आह्निकगतार्थाः। साङ्ख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम्। मनसो विभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन सर्वेन्द्रियैः सर्वदा सम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदोषात् विभुत्वनिरासः। भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षखण्डनम्। परिणामवादखण्डनम्। इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरेकवत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्मत्वमिति समर्थनम्। ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम्। ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्मा-

[illegible]

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः। देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात्
आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्याः च सत्याः क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्व-
ज्ञानमित्येव प्रतिपादनम्। साधुतया भाविताना रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्यं पश्यतो रागादिप्र-
सङ्गोऽप्यसङ्करपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यबुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्।
भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "श्वेत-
कृष्णाञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलमु-
कुलस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जन
संज्ञा। "चर्मनिर्मितपात्रीय मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा
एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतो नास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्।
परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्वगतत्व
सर्वमूर्त्तसंयोगित्व तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवय-
वत्वसमर्थनम्। सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रविशतः परावर्त्तमानस्य व्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। पर-
माणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकभेदं विना असम्भवा-
सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। ज्ञानाति-
रिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वान्न बाह्याभाव अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येव
रूपेण बाह्यार्थाभाववादिनोऽक्षर्तुमतनिराकरणम्। स्वप्नस्य
स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य स्वतन्त्रमात्र
प्रबोध इति व्यवस्थापनमनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-
मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम्। इत्येवं बाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि
अनित्यत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्त्वज्ञानस्य सिद्धिः। तदुत्था च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोभावान्न तत् फलायात्वमिति समर्थनम्। ततश्च
तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धस्य कार्यानुत्पत्तिरस्मादन वि-
नाशोऽयमिति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्वराराधनादिना अभ्यास-
पाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्।
तथा च पूर्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्ध-
कर्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थावभाससङ्का-
यकथनम्। प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति
कथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास
स्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रति-
पादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोऽर्थिभि
र्जिगीषाहीनैः सह कार्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकावरणवत् त्वयोगाद्यैः सह जल्पवितण्डे आश्रय-
णीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि त्वयोगाद्यैः
स्वपक्षस्थाप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मतं खण्डनीयम्। एते अर्थाः ४अ० २आ० उक्ताः।
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाश्चतुर्विंशति जाती-
र्विभज्य लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ०
१आ० गतार्थाः। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा-
विरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक-
मविज्ञातार्थमपार्थकम् अप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षण
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

[illegible]

[illegible]

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः। देहात्मबुद्धेर्दोषजन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरासेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्याः च सत्याः क्रमेण प्रवृत्तिनिवृत्त्या तु स्वनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येव प्रतिपादनम्। साधुतया भावितानां रूपादिविषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्दुष्परिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यबुद्धेः रागाधीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलस्तु कुचस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जनसंज्ञा। "चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपताऽतो नास्ति व्यतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्मतस्य पूर्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्। परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्वगतत्व सर्वमूर्त्तसंयोगित्व तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकभेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थसावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवयवत्वसमर्थनम्। सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् आकाशस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम्। आकाशे च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। परमाणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकभेदं विना असम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगावच्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। ज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञानातिरिक्तप्रमाणरूपतयाऽस्य सत्त्वात् बाह्याभाव अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येवं रूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गीकर्त्तृमतनिराकरणम्। स्वप्नस्य स्मृतिविशेषरूपत्व व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्र बोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम्। इत्येवं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात् मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानोच्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्यासात् तत्त्वज्ञानस्य विवृद्धिः। तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम्। ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धश्च कार्याक्षमत्वसम्पादन विनाशो वेति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् समाध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्वराराधनादिना अभ्यासपाटवे जनिते ततस्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्। तथा च पूर्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्धकर्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थाभाससत्त्वकथनम्। प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासस्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रतिपादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोर्थिभिः अजिगीषुभिः सह कार्य्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकावरणवत् तैरेवाज्ञैः सह जल्पवितण्डे आश्रयणीये न संवादः इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तैरेवाज्ञैः स्वपक्षः आक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम्। एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशति जातयः तल्लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ० १आ० गतार्था। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थकम् अविज्ञातार्थमपार्थकम् अप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

[illegible]

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्था । देहात्मबुद्धेर्दोषजन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिराशेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तया च सत्या क्रमेण प्रवृत्तिनिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येव प्रतिपादनम् । शुभतया भाविताना रूपादिविषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्न्नूनोऽप्यसुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यबुद्धे रागाधीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम् । तथा च "खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी । कमलसुकुलस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जनसंज्ञा ।"चर्म्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता । अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्मतस्य पूर्व्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम् । परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्व्वगतत्वसर्वमूर्त्तसंयोगित्व तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकभेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यैव सावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवयवत्वसमर्थनम् । सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । परमाणौ संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकभेदं विना असम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्वकल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगावच्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञानातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वात् बाह्याभावः अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वात् तत्सिद्धिरित्येवंरूपेण बाह्यार्थाभाववादिबौद्धैकदेशिमतनिराकरणम् । स्वप्नस्य स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य सर्व्वत्रासत्त्वबोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-

मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात् मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानोच्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्यासात् तत्त्वज्ञानस्य विवृद्धिः । तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम् । ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धश्च कार्य्याक्षमत्वसम्पादनं विनाशो वेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् समाध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराराधनादिना अभ्यासपाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् । तया च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्धकर्म्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपायोगमाशङ्क्य प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासस्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रतिपादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोर्थिभिः अजिगीषुभिः सह कार्य्य इति निरूपणम् । तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयो न जिगीषयेति निरूपणम् । तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् तैर्वादिभिः सह जल्पवितण्डे आश्रयणीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तैर्वादिभिः स्वपक्षमाक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम् । एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशतिः जातयः विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५अ० १आ० गतार्था । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

ब्राह्मणानि इति नियमवाक्यानि विधय तैर्वा प्रविष्ट बलवन्ति वाक्यानि एव एवा यथार्थाः । यथा दशार्थ ज्ञानाधारादरुपसेवा धर्मो धर्मे च अवधार्य । यथा चित् दभ्यासानादि भेवनत्वसोमर्थ मन वि बहुनामा दुग्धदोष निर्बोधन कल्पते भेदभावे बहुनामात् । बाक्यदादविरोधविधावाधाभावकरोचरावे बहुलब राधान इति । यत्र विभाषया नामानामपि देशात सामर्थ्यं बहुसूत्रेण एवा अशक्तिमूर्तेषु न देवा बहु यज्ञाकर्मा यज्ञपूज्यधूम ना न चित्विद् वर्णित पर यजमानवाक्यात् राजाद्येवा यूपोर दवि एको बहुभि वृषा इत्यादि इवि सुवरोऽपि वनस्पतिः भेदितः नाम्नो प्रवितिद्यानि बरोदैव विंशार्थे बाहीस्वाबहि नाना वाक्याद्वेषि अथवा बरोदाहीणि, वैदे तावद्वा प्र विदर्शनात्मादौ । बरोदैव प्रकाशनि द्वावरपादि शावाहोमि, यथा दिक्शब्दाहोनि अथवा बलिवाहीनि वैदे प्रयत्नवान् प्रमाणितम् । वैदवुक्ते अर्थिता यथा चादृश्यं तस्य विधिर्हि वा वह इवा बरोदाहीः मद्र तीर. वर्णिनुम् इति प्रतिपूजनेदानौवया नावनावर्धं द्वार्थं नावि न इति विभाजावाहुनी द्वारावा वरिपन्थेश नवसाना वेदारम्भाणौ श्रीवत्सवित्सविवरण वै । यदा वचिद् इयमीरेवा इताक्षरव्यवयविरावबाधा चार्थोपदेशन धर्मावेर्दं द्वावावन द्वावादयस्य बहुवि यदा बहुधर्मं वैभव न बलते अवधावितवात्वाधारि नियम विधविधावि अविशेष राजत अनुवादविधि यत्र विषयपूर्णिरेवाविधिवर्णं बाध्यते बल्कपूर्णवनादैरदीव तथा बहुधाम जायते बहुधाराविधानादनवर्दि वि अदावानाबारे दोषा अवधारि होमावाचे प्रतिरवदि प्रभवाते बलावृति अवधारे द्वावनाव विनयते बावद्विदी विहवितरवर्ण । विहरसार्णमिवन नाव विनय वचनविदवा इवव्यवधारात् इति तथा न बारख- वहवत् द्वारावकादविरोधविभावावावावलोचरावे बहुवचनावायादरार्थ इति । यह द्वावावाज्योद्देशोऽवयव पञ्चेन्द्रदादि वचोभिज्ञापर्वि बह ते स्मार्थं विदध्- ज्ञानं सर्वाङ्ग इति वेदेवौ बचौ वौ बोवसादिनावबर वैदवाचावाविदी द्वार्पदविदाक्षोवडचाब्द वर्षे बलविवाभ्विहृवा बद्वावचनात् बदावचन इ चे प्रभावान्त्र इति बचित् प्रभवति वद्ये इ बाहोवदो धोव इति बाबविहवे इ बोचदोऽख इ बावचार्व-

बावदम् । यत्र यत्नेषु बा: बरोदादिशब्दावि दुःखेषेवा दुष्वेष इति यत्र बहुलते विवताहवरवः विवाता बावयवाथो विरचित बहिरो वा । प्रथमे न विप्रति- पत्ति वा बालद्बृहवावदि प्रतिकूलवावदैव । द्वितीये- यह विभावे विहवितरवातिवार्थ प्रवाहदरवित्ता विच पूर्वे न बावचवित् न बावाम् बावचन्तु बावाव वर्षे वियं बलोदि"वर्षे वा विश्ववावाभवः बवचो दाव प्रवदते वर्णोरि नाम्नो बह इति बाररति । यह वर्वितितो विर्वेवावायोरवो बचोरव इति विचावव- दिवाते बाबदरावा बावाबादिबदवाद्रवबरिव बावा- बदाव दि यह वारवावीव यह बवबरवे विर्दे बावाराववादाद् वहवावाबादिबदवाबादिवावव न बहु- यदिविधावविवदविहु प्रवदविवोरदव बावबावक बदले विवराव न बुझते वो वदा व दर यह इति बाबावावि वर्णे न बढ़बते । बावरवावीक्विविदि वोवचाविबाबोऽपि बायो न विवेको विवेक: । यह बवाद् इवो बावदो विवारवद ? बर्वावर्ववावन इति वैद दबेष । अथ वेदवेदावयं यदा न वचिद्धे बहराव प्रह बनुवेदाबनः बवोदु वबन वरिदिदि बेबता बहाब विवबवाना दूषोबुषे गा । यदे विवरवा बावबो बा विवक्षवयो विवरबो बुध । वरवावदिदि वरवाववबबावरया बरवावुर्वबदाबावदिवाववमिहबदा प्रवचेत् । बावबाने बहु बावदर्थ बवदिवावदि प्रवदिबाद- बाविवावबवो बवनावाबाबावदवी विवदिवली बब बोबावम् । बबुबवे बवबबरवदिव बबावदिवबावा विबावा बुध प्रविदवातु । बादबनु बवा बावबद बोव इति बादविवदीरि बावबद् द्वावदिबदिव दवि- बादद् । वैदवं वैद् बादिवबवा बवबवा न प्रेबावां बादिवयम् । बवदिवरवावबवावी प्रवावबबे बरवब बादवेबादबवादे बरिवेदि बाचुरबावादि बर्वे द्वबो- बोदोवबदिवी विवेवादवं बरवादवं बबाबावे वैदि बाब- दर्विवाबे बाव बरवावविदि न विवाबे बरबब बीवबदाव बावदिवावबावादि बबावाब बवेवबाव बवा । विव बवदिः बवदिववावा वा विवदिवबावा वा बावो बविवोव बावबावावावाद द्विवोवे बवादि बंवादोव- बविवाद । विवादिवविवबबुबदिवाबिदुबुविदिदि बहु- बर्ण बाबदिवबोदि द्वावबिविवदिवबीव बरब विव- दुब न बबावबबदिबबावे । बुविवाम बवादवीव

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा बाधसद्भावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारो घोरविषायारोचकमस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्तदेतत् घाटकपथपतितस्येव इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्व्वन्तु विद्वांसो भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् । नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्त्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वस्य वत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्हि अजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्व्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्त्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण । "अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः" इति । यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन । "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धृता" इति । न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात् । तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः । "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते । जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति" । नास्तिकशिरोमणे । तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यमानप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिः समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

स्थानानि इति विपक्षस्थानानि विपक्ष तैर्नां प्रत्येक नवस्थानि पञ्चानि एक एका महावाः। यथा महान मनस्थानाद्भवनवंधा प्रथमं वर्णं इ मध्यानि। यथा "मह मनस्थानानि चेतसप्तमोस्त्वं मत पि तथूहाना एतत्सदेव पि चेतस वध्यते वेदध्वते तथूहानात् मननानापद्दिशोर्विश्वानाचावानात्तदरोहणतार्थे प्रत्यय रादाय इति। मत विज्ञानात भावानानपि वेदाद्य पाचर्दि। सरसनूदेषु रागः सदर्थस्थूदेषु च देव यत्र प्रज्ञानना प्रतिसूत्रस्थूल या न विदितुं पदार्थ मद नारदासमानात् रागादीनां पूर्वोर भाति एको एव्वादि मूल इत्यादि इतिको युक्तानि यत्र हीनं प्रेदि। भाष्वी प्रतिविद्यादि शरीरेण विपाकादिनापादि नाना नवस्थानीनि प्रमता सरहोनारीनि वैर्व नानावस्था प्रज विद्यर्णमात्रस्थानि। शरीरेण मनस्थानि रागातरादि मानादोरि नाना विश्वनात्मीनि यथा शाविषादीनि वेदं इत्यस्य प्रत्यार्थविषय। देवपूर्वी मार्गिर प्रथ सात्त्वर्थं मनस प्रतिविदे या यथ इत्। शरीरादेः मात्र नोचः शाविषु पवि प्रतिसूत्रवेदनोनवस्था नावचार्थं इतत मर्यादि न इवि विज्ञानानामसी इत्यानां नाविश्रेण प्रतय नाना वैदारण्यार्थं सप्तीपत्रवद्धिरर्तिविरक्षस्त है। यदा शाविषु इत्यसीनां इतात्मसूक्ष्मानदितामतान्तरा-वार्थोपदेशन वर्णादिदं इतानावन तु नानप्रत्यय नदानि यदा प्रदार्थं वैदस न नदानि नरवाविरमणवधिपादि निरव विद्याविनदि अधिनस्तु तावत अनुप्रानविदि यज्ञ विद्यनपूर्विर्देशानिनाविश्वं नानसः सस्मदर्थवसदेशदीय स्था नपूजानं जानाति अनुप्रानानियावानानवादि नि नानाननावाने होमाः नानापि होमावादे प्रवदिवदि प्रतसवाने अवानदि नवदारो तु नवमाव निरवदि नानविदी विद्यविनरदर्भ। विश्वदोनापविश्व नाव निरवन्द्र नवादिकम् इत्यस्माहतात् इदि यथा न तारद-वयानत्"इाषवसनदद्विशेविशानावापानान्यत्वोदरवाते मदूनपरानादानं दि। मह इानानस्योभेदोनवर्णं सदोसप्तानि नवीकिरर्गत्ववि यह है नमर्थ विश्वय यथा प्रतविद्रुन इदि पेश्चं वर्णों वोधनादिनावन वेदवानानानीषो इदर्शनीतिवविनोवधानार्थं वर्णं प्रमानिद्धानविमुद्धा नवानवनानात् नद्रतदवस इत्यं प्रमानपदी इदि नविसु प्रनदादि यथा दि नानोपर हो योऽ इति नानावितसी तु वोनवद्रोश्च म नानवारसि-

तादम्। यत्र वर्णं वाः शरीरादिरात्मादि दुःखोपेनय-पुरुषेण इति तत्र वदच्छेद विश्वानातदन्तः विमाना चामनवानी निरविता नहीं जो या। प्रतीते न विमृचि-नवि। वा वायसदूवनानदि प्रतिसूत्रनातरेत्। द्वितीये-यज्ञ विनाने विरचितवनस्थितिभाव प्रत्यक्षनवविरा विव दूर्वं न नववनिद् प्रेयाणाम्"चावनस्तु नादत वर्णं निर्वं नवोति"वर्णं वा निरवसत्राना नवूपोद्धाव सवते वर्णादि नाम्नी यत्र इति प्रादर्शादि। यह वांबेगिनवी निर्वचनानोदवी नवोदन इति विज्ञानवा-दितादे नादपद्मनाः नानानायिकत्वनारदवधिव नाना-वद्वर्णं दि तत्र वारयसीर्य' यत्र वननद्रवे विर्व-नानाउपनमात् वदुनावानादिवदनादिवनवे न तु-दस्थिरादानविस्यवंविद प्रवति चोऽनुपत्र चामवप्रान्थ सद्वने विरवहुषदव च मुखने यो यरा न पर यत्र इदि नावानादिवर्णं न यद्ध्यदे। वानरवनविद्यविरिति वेनवानादिवदोदि नानी न निर्वयो निर्वदे। वह यवात् इतो नावसी विनानवनम्? वर्णनावनावन इदि वेद दर्शनेव। यत्र देवेवेवानयं यथा न वदिवन्ती वदरनव प्रव एवव्यानन वचनों वदन वरिरिति वेदरा पहान विदनवादा पूर्वोपूर्वी या। प्रवते विरसवाः नावनते या निरवाने विरचने पूव। नदानादिदि नदनापूवनदनावा नदानुनववदवानवानवानविदिनवं प्रवेदेत्। नानवने नदु नावदं प्रदिपदादिदि प्रतिपनारदे-नानिदवनायवो प्रतदवयाविनादानसी निपूविनवी वद-न्देवाताद्। नपूर्वोनं वननद्विनदवरन यवानशिनावा विमानाः पूव प्रविनवात्। नारवन्न यदा नानवस वोध इति नानीवनवेदि नानवन्' इानविदाविव इदि-नादम्। वैयवी वेदूनादिनवदा नानवना न प्रेवानां नाविवदम्। नावदिनननवनवानी प्रनवनदे इदनव नवदीनादनादं वृदिरिदि नाइनवानावेदरि वर्णं इानी-चेदोननेवनी विदेवनार्थं इदनावर्थ नदवानवं नैदि दनाद-इवविनवी नन इदनाववितिन वितवी इदवन वीदवाय नानविरोनानादवादि नानावन नवीवनाद् यथा। विद्यु नवदिः नवविन्नवया या विदविवनवया या नानी नानि"दिः नवानद्वनवनानद् विशेषे नवनि वदवादीय-वाविवाद्। विवानिदविवदुषादिनविदिर्नुविदिरि नद-वर्णं नानादिनवीतदि तु नानिवविदविवाईव नदनव विवा-वर्णं न प्रनादवदविदवानाने। श्रविदान प्रनानविदि

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशाद्यवकाशे वा प्राबल्याबेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्तदेत नाटकपक्षपतितत्वञ्च इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया सप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इत्यकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्ताय पिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदाङ्कुर्व्वन्तु विद्वांसो भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् । नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्त्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्त्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्त्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्वं कर्त्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्त्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्त्रव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण । "अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः" इति । यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन । "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता" इति । न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात् । तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः । "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते । जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति" । नास्तिकशिरोमणे । तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् "एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

यही आपत्कालिकमक्तैकाद्विवर्षीयमासिकेन युवक-
भात्। अथाद्विरत पर्यापुत्तमयादीयप्रसादिका
वविनैवविर्विदेव कम्ययदाद्" । अवास्तव
धान्यैकादाद्यविषयात्म ।"सदी आपोविद्यी पैव यायी
च पराजय ! इत्यामीमिव विद्या विद्यामय पिद्धविता।
भा व १८अध्याः ।"अविधेयकाकी विद्यां इत्यामीमिव
माददीत्।"आपोविद्योऽप्रमतविद्या गर्वाचार्य बोध्य"
मट "आमोर्मिवद माव वरिवेश्य वारीर। अपुरवि
ययदा अव्य त्वा आपोविद्यो वराद्" भा भा व ।
"आम्नोविद्यो बोधवाभावविवि बोधा। "देवयाम्नोविद्यी
विद्या प्रयायादिविः वहार्थैः प्रवित्यमाना। प्रयोग
वर्वेविधाभावमाव वस्वर्वेवाम । आपदः वरेवर्णवा
विद्योऽवे वरीविदा" वविवरकारी। अनीवा वीव
अया यद्यी वित्रं शा त्म्। इदमीवाद आपोरेवत्सी
वामाहम्नोधवराद्य वा। आमीवाद्यवरोवात्रा त्वधा
यम्नीविद्यो यत्ना देवीड् वैविहीक्ष।

आमीविद्य वि अमीव यद्वे इम्। अवद्वे।

आप प्राप्ती दा युरा अव पवे व्यापिर व वध व्यापिद्।
आपवदि दै आविश्वद् इ। यवे आशेवि आप्नुवा
आप्नुवति आप्नुवात् आधीत्त आदीत् आप्नुवंद्। आपद्
आप आपम्" आपः आविव। आपा आपाय् आपावि
आपाद। आप्नय आपाव् आपवीत् वोधा
आपः आवि आवा आपाम। विद् दृव भवा आप
आहि। आपन् आप।| इत आपुवद् ताम्भीत्रो आपन्
आपवाम। "आपयीदवृद्यमीवि "इत्याम्नां वीवि
आवीवि"वद। आमानी बोधवारे बीवीद्री इविवा-
वदाद" भा वधीए "इत्यविद्युवीवैर्व पश्वदित्म-
माव वि"वद "वैव भ बोधव्यावद्मान्" बोधा व इत्वा
ववना मावद्। इदा। "वव प्रद्यत्नावरिप्रमाव व
इदा। अविर्ह वर्व वर्हुवादुम्"इवि। "आपवाप्रवाप्रवे
वव देव व वर्वविवि वीवा। वर्वे वि आवले आवि।
वे ददा विद्। आपवदि दै आविवद् इ। वद् देवावि
देविवा। [प्रावि-वैवोवा व वद्यावृवा भाषा।
इ-प्रवीवाद्दी प्राप्तोवि प्रवाः प्राविः आपावद व मा
वाद्+वेदूवावावी ववावा ववावि ववावत्म्।[आवव"इवा।
अव+प्राप्ती "आपयावयवापवद् मीवा अव विवेदं बदावि
वरि+प्रदृश्य वर्वेव वद्यविवले बवीवा वयीवि।
"इवि वर्वः इवर्वाः वरव वदेवेवे" मीवावा।

"वसर्वावं वद्वावं वर्व गीवामिर्वविवम्। वर्वाव
मिद्वैवेवां वद गीवाविर्वविवम्"बोधा।

आहु+प्रा–ववावद्वार्थो "भद्दो महावहवामाः"भाष्या व।
मि-विवेदेव आप्तो आपिः आप्तः आपा आपवा आप-
मद्"आपाव ममवमनीवदावय वक्ती"। आपिः
वायावद्यविवस्मव वदावृतः" भाषा। अवावदेव
दिववदि अवराव भाववो ववावु" इवि इवादिवप।

आप द आवनी आप–वर्वेवि वम्। अवव मनु
वबो।वें नी "वदो प्रव बोधाया ववानोदविवो-
श्यवा। प्रदूवव प्रवावय वावोऽवी मवोविवाः"
विव व। आपत्यो मवोविवबोधी इवी वर्वविवे।
वीवाद् आपिवी भाषा व मवेद्वावेवम्"इवि वदागद
"आपव वाविवव व वर्ववर्वेवनी वरिवं १०१व
वेवावदवे। "आपव इविवा आवों बवव वरव
विवा।पूविविवमवी आपवव् आपवं वरद् भा
व २११ व। भा भा व इवेववद "वदोवव
बोधव आपदं वाविवोवया। प्रदृवव प्रवावव ववोवा-
विवि भवा। पूवावाद् वरा इवो प्रवविवो प्र ववा।
वनुवाद् ववविवाः वावावा ववववा। अवा-
वावावद्यं इम। आविवावाव कवावव। प्रदूव
प्रवावव प्रवावावा एवी यमी" इवि आपवावे भव
इवि वावावददेव बीविवम् अवववद्यविवाव।
प्रवावदेव वृवावा आपवर वयो आपवेवमद् वर्वेवि-
वमावे भा ८८अध्याये पृ.वावयोव आवां वद्वा
अव। अवव्यवे व। इदावावे विवाव। इव
वर्वेवृवर्ववीविवावभावम्।

आपव वि आप–वुद्। प्रावः। बोधा विवां वीद्।

आपवर वि आववदे अव वद् वद् व। आपदा
आवे विवां वीद्।

आपम न देवद् ववव् आप+अव–व। १देवदवे ववा-
वादी प्रवीवे वरिववदी (वदावोवा) २देवदवा-
वदुवाने वि। [विवे विवावीवा वव् ।आपविवा।

आपयिवि इ. ववविवावावम् इव। आववावदवा-

आपमा वी आपीव अववदुवेव ववावि वर्वि व। मदाम्।
वेदावृवाव वविवावावाव्" "वदुवाम्नोवि-
अवोवि ववावावा ववावव" भाषः। विववदिवावि
वायरवावा" इवा।

आपमेव इ आपवावां महावां मः।इम्। आहेवे मीवे इव

तत उत्पत्तिकथा भा०आ०९८अ० शान्तनुप्रार्थने गङ्गावाक्यं यथा। "एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता। उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल! महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वाऽशुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम्"। वैश० उक्तिः "तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्या चोपनताऽभवत्। शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः। राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून्मासान् बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातञ्च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत!। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् पुत्रमात्मनः। मा वधीः कस्य काऽसीति किं हिंससि सुतानिति। पुत्रघ्नि! सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्"। स्त्र्युवाच। "पुत्रकाम! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर!। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताऽहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोचयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्"। हृत निजधेनुकान् वसून् प्रति गङ्गया वशिष्ठशापवार्त्तं चोक्त ९९अ०। "अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः। न चापश्यत्स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे। ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः। नाध्यगमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः। ज्ञात्वा तथाऽपनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः। ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा। यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम्। तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः। एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ!। वशं कोपस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः। शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे। एवं स शप्तवान् राजन्! वसूनष्टौ तपोधनः। महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः। अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः। शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः। प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ!। लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात्। आपवात् पुरुषव्याघ्र! सर्वधर्म्मविशारदात्। उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः। अनु संवत्सरात् सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ। अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति। द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा। नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यदब्रुवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः। भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति। एवमुक्त्वा वसून् सर्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा। अयाचन्त च मां राजन्! वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपाऽस्मान् स्वयं गङ्गे! त्वमम्भसि। एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम!। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत् कृतवत्यहम्। अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम!। द्यौ राजन्! मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत!। वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्। स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः"।

"अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छामि धीमता। रणे विनिर्ज्जितं द्रष्टुं कुर्य्यात्तदपि भार्गव." "यदि त्वामापगेयो वै

मनोहूमनवाङ्कम् इति च मा च व ७७७ ।

आपचित त्रि आपर्द चिवति कर्मणि चित्र क्त् इ नवोन । आपदूपतेथे । मौत किर्ता बोन ।

आपटव न० न वनि यटोसर मन मार चव । पटन्ू मावे । न पठरपदुर्दिति ह्युपनादु मनि ववर पटुवेर इति । नपाठनम् । "चवाटनापयोनाटवैदि तित्र मनावते वाति।

आपण इ आपवावने किमिथवाम वा+पच चि आवारे च। १वई २मवचितेमइवनावावाद । "मवटावनवैवाच वविवोंविनुमकवा । वटच वापवामीवा: मवबोवत्र वरवच: मा र प २२८ । "मक्ववावावावाचाव हट्ट: विवडवकाच"वा च व ७च ।"चवानिचा इ वद्ध इ चवनेमावचारिवम् । वडवकुपकवा च मडो- वेन चोवनै" रा इ इ "चापव: मवनोविता" रह ज इ 'चापवो विवनवानम् हैमेवाम् । "मुवा वचारिवनिवो विवचीविवेवा।" चार। । तावे वम् वा वाचः । अवतिमवनारवारे इ ।

आपणिक त्रि चापनावनवामारामः टक । १इवनवावा मो राजवारो । चापवव वर्णवद् ठञ् । २वड़- वनविवर्णे । चापववाववा राजपावा टञ् । ३राजपावते दवे (होवा) चा+पव-टम् । ४वविवुवने वववदव ।

आपतन न चा+पत-भावे ल्युट् । १चावतवे २मानौ ३चावे "कवित् मावटविवादनवादावटविवाकचावावतम् वा इ हैनवाद ४पतवे च ।

आपति इ चापतवि वा+पव-वद् । वववावितिवावो "चावतवे वा वटिवते वर्जावि" व २,२, चापविता वववमवितोह नेहटो । [२देवावटे त्रि वचवटदवा ।

आपतिक इ चापतवि वीवम् चा+पत-टवम् । १कोवे

आपतित त्रि चा+पत क्त । १समापतवेश्वेवावववने च

आपत्काल इ आपद विवत मवोविविव चाल । चापद- चाविवविवो च च विविवीवेवेनीव यवा "चाप- त्वोमाङ्गवनामाहुवादिवोवनोमोवनन् एवूना- वचवान् मौङ्गवोहर वावनानावनमवित्वहा वर्वेवो इन पुर्वोव्वनावे ववनविवदवावे चैवारवि चवावव चवरववावविवनावचोवानिवारिव रच- निविवो मववी वीरव वविवारे दूववकवमोन भवनवांवचोवदनवानि रवाव विवावयोने इवन- वपाइवातोवेवरव मिवं पूर्वितीविवावावाच चव मवेननूवव वे । विविवाद रवावां रवे: वन्नवाव च वावनावावो: विवावाद चैवावेन इ वचव वंमवैं वर्वेववकविवनवावन्दर च मवने मावर्वचो चाटवावटोऽमवविवनद मावर्वचे माड़ चोऽवि मवनारदेव राजमना नववं, राजचो नमवर्ष"

आपत्कल्प इ चापद्युक्त: चाव: मा च । चापवडे बवे "चमाङ्गवादनववावनुवदे चिवेवटो वड़ा 'चापदवावे इ विवच पुत्र नूलमवे वाद । ववचादेव पमेव टूवटं मा वर्ज चवेत मा इ च ।

आपत्कालिक त्रि चापद्यवे वव। चाचा मव् ठिद् ग। चापदूवावने इति विर्ता वोव विदि द इतिवि भेदः।

आपत्ति स्त्री चा+पद-क्तिन् । चापद् चावव टोवावनि- वूवनारव्या वववुर्वमौवावाड्ववार । चापदि वर्णविवच् वा व्व इविवम् यवा

"वाज च वर्जवा वीवेहिवा नावावादि हिवा: । विवोर्वं वावचावावां चावविवा चवेद् यदि । चवोवववोवटोव- वहवावूववीवा । किवीदनवटवावाव् इति वीरं वदं वववू । यवावववमूविवववाववाव वर्तवः । च वच हवनूमवेवमवितिवित्री । चौवेवचीववववा- वेवववचीववाव् । चावनोविविवित्रावनूवननावा- वेव च । वेवमवमावि चोववो तितोवीव वमूवन । वनावें तिवव नेवावितिवा वान्दन हवावा । वावाव- ववावावावि ववोवावि तिवये । वयोइवि च वावव चीवावेवराचि च । चावहवा वजवदूवम् पुवानो न वावव । न विवेवेवना विवोववमावेंबवो हि वा । वदि विवा चमिविवा इवोरं वदव विदि । वैवा- पुरं चवोवेववावो बोवनावि इ । पुनविवववें विवना चाववनाकुवावरेद् । वविवव वरावव वम- विवव न वर्वेव । वव इव वुवं मीव वववमवन ववा । चावा राजा इवव्वव वर्वेवा इति मवववेद्" विवरवृ वा वा इ चावदवव वर्णवि ववा ।चाटी । "चापावाव इ वेद वर्वेवाव चावा ११,१८ "दवेवववावावीवा" वा चा० चाविरिवनावा २वचविः विवो। वचीवविवा ४चविवव्वहे च च चावववाववावां टोवाद् चावववावार्वदेव । यदि निर्वेह्नि चाम निर्जूंवा वाविवेव वृवा ।

आपत्य इ चपवावितारे तिविवा चव । रादिवादिवि"

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" पा० ।

आपथि पु० अभिमुख पन्था यत्र वेदे नि० इन् समा० । अभिमुखमार्गसम्बन्धिनि "आपथयोविपथयोऽन्तस्पथा अनुपथा" ऋ० ५।५२।१० । आपथय अभिमुखा मार्गा येषां तादृशा " भा० स्त्रियां वा ङीप् "हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान्" ऋ० १,६४।११ ।

आपद् स्त्री आ+पद-सम्पदा० क्विप् । विपत्तौ आपत्तिशब्दे विवृति "दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिकर्त्ता त्वमापदाम्" रघु । 'सम्पदो मे निरापद' रघु "अविवेक परमापदां पदम्' किरा०"मन्त्रशक्तिविनिवारितापद "माघ ।"आपत्काल आपत्काम । आपत्प्राप्त । आपद्गत । आपद्ग्रस्त । आपद्धर्म ' इत्यनन्तादा टाप् । आपदापन्न । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा छा०उ० "वाचा ह स्म वै पूर्व्व उपयन्ति स होपायनकीर्त्त्योवास" अस्य भाष्यम् "वाचा ह किल पूर्वे ब्राह्मणा विद्यार्थिन' सन्त' क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषाभि अत स गौतम उपायनकीर्त्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवास उषितवान् नोपायनं चकार'। "आपदि समादधिकाद्वा विद्यामाप्नुमन्यमावस्थायाम् उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणम्" आन० ।

आपत्काल पु०आपदा युतोऽकालः । आपदा कृते दुष्टे काले "पीड़ा चापत्कालजा पतिग्रामस्य पायस्य ।" भा० शा० प० ५८ अ० ।

आपदेव पु० आपस जलसमूहस्य देव । वरुणे ।

आपद्धर्म पु० आपदि कर्त्तव्यो धर्म्म । १आपद्यनुष्ठेये धर्म्मे आपद्धर्ममधिकृत्य कृतोग्रन्थ अण् । भारतान्तर्गत-शान्तिपर्व्वमध्यगते व्यासकृते २अवान्तरपर्वभेदे न० तच्च भा०शा०प० १३१अध्यायावधि १७३अध्यायपर्य्यन्तम् ।

आपन न०आप+भावे ल्युट् । १प्राप्तौ । कर्म्मणि ल्युट् । २मरीचे शब्दच० । [प्राप्तौ २किराते च उज्ज्वलदत्त ।

आपनिक त्रि० आ+पन-स्तुतौ कर्मणि इकन् । १इन्द्रनीले

आपनेय त्रि० आ+आप+नी-कर्म्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरीकार्य्ये "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।'कठोप० । "येयमागममतिरात्मज्ञाने मति नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण नापनेया नापनेतव्या न हातव्या । तार्किकोऽनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कल्पयति अतएव चेयमागममप्रसूता मति तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्य्येणैव प्रोक्ता सती-सुज्ञानाय भवति ' भा० ।

आपन्न आ+पद-क्त । २प्राप्ते"आपन्न संसृति घोरां यन्नाम विवशो गृणेत् । ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्' भाग० "आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः" शकु० "आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीम विषीदसि"भा०स्त्री०प०१५अ० १प्राप्ते मेदि०आपन्नसत्वा

आपन्नसत्वा स्त्री आपन्न प्राप्त गर्भरूपेण सत्त्व प्राणी यया । गर्भिण्यां स्त्रियाम् "समममापन्नसत्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विष " रघु । [विषय इत्यर्थ क्रोडे ।

आपमित्यक त्रि०अपमित्य परिवर्त्त्य निर्वृत्तम् कन् । वि-

आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+क । १जलपूरवाहि-नदीभेदे "दृषद्वत्या मानुष आपयायां सरस्वत्या रेवदग्ने दिदीहि" ऋ०३,२३,४, ।"आपया नाम काचित् नदी" भा० २आपगारूपनदीमात्रे च ।

आपयितृ त्रि० आप+णिच्-तृच् । प्रापयितरि "आपयिता ह वै कामानां भवति यएवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते" छा०उ० । "आपयिता ह वै कामाना यज-मानस्य भवति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराधय्य न० अप+राध-णिच्भा०य तस्य भाव ब्राह्म० ष्यञ् । अपराधकर्त्तृत्वे ।

आपराह्णिक त्रि० अपराह्णे भव ठञ् । १अपराह्ण-भवे २तद्व्यापके च स्त्रियां ङीप् । 'पित्रर्थं चापराह्णिकी ' स्मृति ।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्याय तत्र विहित कल्प । ऋत्वध्यायबोधके छान्दसे कल्पग्रन्थभेदे । "ऋताध्यायश्छान्दसः कल्प आपर्त्तुक "कौशीतकिसूत्रम् ।

आपव पु०आपुनाति स्पर्शमात्रेण आपु जलं तदधिष्ठाता वरुणोऽपि आपू तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १वशिष्ठे मुनौ तस्य तत उत्पत्तिकथा यथा भा०आ०प० ६८ अ० "य इमे वरुण पुत्र पुरा भरतसत्तम । वशिष्ठनामा स मुनि ख्यात आपव इत्युत' "तस्य शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मन ' इति च आपवेयशब्दे विवृति । आप जलपूर याति प्राप्नोति आश्रयत्वेन या-क । २नारायणे परमपुरुषे । 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव । अयनं तस्य ता पूर्व्वं तेन नारा-

...। "...पूर्वाणि यानि ... आपन्न ... यथार्थ ... यतो" ... इति च ... ।

आपथ न ... ।

आपदाम ...।

आपनिर्मुक्त ...।

आपाक पु० ...।

आपाङ्ग न० ...।

आपात पु० ...।

आपातलिका स्त्री० ...।

आपाततस् अव्य० ...।

आपादि त्रि० ...।

आपाद पु० आ+पद-भावे घञ्।

आपादन न० आ+पद्-णिच्-ल्युट्।

आपान न० आपीयते अस्मिन् ...।

आपानिम् त्रि० ...।

आपालि पु० आ+पा-लिक् ...।

आपि पु० आप+विन्-इञ् ...।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जर प्रा०स०। १स्वर्णे राजनि०। २ईषत्पिञ्जरवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० "आपिञ्जरावद्धरजःकणत्वात्" रघुः।

आपिशलि पु० अपिशलस्य मुनेरपत्यम् इञ्। आदि-शाब्दिके मुनिभेदे। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाक-टायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि-क० "वा सुप्यापिशलेः" पाणिनिनोक्तेस्ततोऽस्य प्रादित्वम् स्त्रियां क्रौड्या०ष्यङ्। आपिशल्या तस्यस्त्र्यपत्ये स्त्री। आपिशलिना प्रोक्तम् अण्। आपिशलम्। तदीये शास्त्रे न०।

आपी त्रि० आ+प्याय-क्विप् पीभावः। १आपीने वृद्धिमति।

आपीड पु० आ+पीड-अच्। १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे, "तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्" रघु। "विचित्र-मुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजा" भा०व०प० १७२ अ० "बद्धापीडाश्चारुरूपाश्च यूनो व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान् ददर्श" भा० आ०प०१८७अ०। ३स्वनामख्याते नृपभेदे च। ४आपीडकमाले त्रि०।

आपीडा स्त्री आ+पीड-अ। सम्यक्पीडने "तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवपीडनम्" सुश्रु० गलस्यापीडा मर्द्दनं यत्रेति तदर्थे।

आपीडित त्रि० आ+पीड-क्त। १निष्पीडिते २निर्मृष्टे।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०स०। माक्षिके धातौ। २ईषत्पीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। ईषत् पानं कृतं यस्य तादृशे ४जलादौ त्रि०।

आपीन न० आ+प्याय-क्त पीभावः तस्य नत्वम्। (मेड़) १गवादेः ऊधसि "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्" रघु २कूपे पु०। "आपीनमूधः आपीनोऽन्धुः" सुग्ध०। अन्योपसर्गपूर्व्वकत्वे तु स्यानइत्येव आङ्-पूर्वकस्यापि अन्धूधसो रेवार्थयो पीभावो नान्यत्र।

आपूपिक त्रि० अपूपः शिल्पमस्य ठक्। १अपूपपाचके अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुडा०ठक्। २अपूपभक्षणसाधने गुडादौ। अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक्। ३अ-पूपभक्षणासेवके। अपूपं पण्यमस्य ठक्। ४अपूपविक्रे-तरि। अपूपस्तद्भक्षणं शीलमस्य ठक्। ५अपूपभक्ष-णशीले। अपूपस्तद्भक्षणं हितमस्य ठक्। ६हितत्वेन अपू-पभक्षणकर्त्तरि। अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक्। ७अपूपसमूहे न०।

आपूप्य पु० अपूपाय साधु वा ञ्य। अपूपसाधने चूर्णे त्रि०

आपूर पु० आपूर्य्यतेऽनेन आ+पूर-घञ्। जलादि-प्रवाहे "स्वेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि" माघ भावे घञ्। २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे ४अभि-व्याप्तौ च।

आपूरण न० आ+पूर-भावे ल्युट्। १"समन्तात्पूरणे आपू-रयति ल्यु। २सम्यक्पूरणकर्त्तरि त्रि० ३नागभेदे पु० "कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा" भा० आ०प० ३५ अ०। [२अभिव्याप्ते च।

आपूरित त्रि० आ+पूर-क्त। यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्

आपूर्य्यमाण त्रि० आ+पूर-कर्म्मणि शानच्। सम्यक् पूर्य्यमाणे २समन्तात्प्रसृते "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्" गीता। आधारे शानच्। सूर्य्यकिरणैः पूर्य्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे। "उदग-यने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदान विवाहाः" आश्व०गृह्य०। "अर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्य-माणं पक्षम्" छा०उप०।

आपूष आ+पूष-वृद्धौ करणे घञ्। रङ्गे (राङ्) धातु-भेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकमुक्तं भा० प्र० "रङ्गं वङ्गं लघु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि। खुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं गर्हितं भवेत्। रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णमेहक्रमी-नपि। निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक्। सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गो ऽखिलमेहवर्गम्। देहस्य सौख्यम् प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"।

आपृच् त्रि० आ+पृच-क्विप्। संसर्गयुक्ते। "मित्रक्रुवोयच्छ-सानं न गावः पृथिव्या आपृगमुया स यन्ते" ऋ०१०, ८९,१४।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ-अङ्। १आलापे, २जिज्ञासायाम् ३आभाषणे गतागतकाले ४शुभप्रश्ने ५आमन्त्रणे च।

आपृच्छ्य त्रि० आ+प्रच्छ-वेदे नि०क्यप्। जिज्ञास्ये। "आ-पृच्छ्यं वरुणं सास्कर्पति" सि०कौ०धृता श्रुतिः। आ+ प्रच्छ-ल्यप्। २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य०।

आपेक्षिक त्रि० अपेक्षात आगत ठक्। अपेक्षया प्राप्ते "किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्" सि०कौ० "अमृतमश्नुते इत्यापेक्षिकममृतत्वम्" शा०उ०भा०। स्त्रियां ङीप्।

आपोक्लिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधितृतीयषष्ठ-नवमद्वादशस्थानेषु। "तृतीयं षष्ठनवममन्त्यं ह्यापोक्लिमं विदुः" ज्यो०त०। "आपोक्लिमे यदि खगाः स किले-

अनुतापेन ज्ञातव्यं वचनं तादृशवाक्यमोक्षम् भी वा ।

आपोमय त्रि० आपस्+विकारे मयट् न वद्ध। जलविकारे "आपोमय प्राणस्तेजोमयी वाक् छा० उ० । "आपो मयाः प्रजाः सर्वाणीव जगत् भा० भा० १८ अध्या० "पूर्विमाश्नुयात् यन्ते दिव्याजोमयाम् एवाम् भा० भाग० १८ । "अनुशोऽशिवहरसागो वीतात्माजोमयाः प्रजाः" भा० भा० १८ । अध्यात्मिकि स्मरणाद्भूते निरोध्य ज्ञातव्यं भवति कर्मफलोत्पन्नं जगत् । आपां भवि न मनोमयीं शक्तिर्भव भवति वा तैलोका ।

आपोमूर्त्ति पु० आपोमित्य यस्य ।इन्द्रदेवे । "इति स्वातिर्ज्योतिर्विराजोमूर्तिरथवयवः । अग्निरुत नमस्तत पव सर्वेश्वर च । आपोमित्य प्रजानां पतीव्रात मधुमयः" हरि० १७ । दक्षे मन्वन्तरे आपोमूर्त्तिस्य प्रजाभ्ये स्वर्गविदे च "इन्द्रे तत्र पत्नी द्वितीयभूतायुरे पतो । सनिता तीनस्तैव प्रजापति वाचा । आपो मूर्त्तिमानसो वाशिष्ठाख्य मनु।" इति हरिवं० अ०

आपोऽशान न० आपस्य अशेन अशान पद—आपो यस्य वा आपस् । अमेन अपरिज्ञाततात्पर्यक- कृते अवधानकार्ये भवति । "आपोऽशानमेतेऽप- रिज्ञातव्यतात्या यथा । अवधानमात्रेण भावेच शिक्षणम्" भा० पा० । "अन्नादेन हिवना भव- रिणामवान् आपोऽशानमात्रेण भवना भव- वनभवतं च भावमूर्त्ति निदा । "आपोऽशानविधा पूर्वं यज्ञभावसमुत्पत्तय"भा० भा० ।"आपोऽशानविधा पूर्वम् अतश्रीकारपर्यन्ति कालेभ्यादिश्य अथा" निदा "आपोऽशान चर्च मुख" स्मरेदः ।

आप्त त्रि० आप+क्त । आप्तं प्राप्तमिति निरुक्ते । प्रत्यार्थ- वाचके ऽर्हद्विवुधे च आप्तवृद्धिरत्नैः प्र० कौ० भा० । "आप्ता प्राप्ता बुद्धिः आप्तः भवा पायी बुद्धिरेव बुद्धिप्रतिशाक्य प्राप्तवाच्यार्थं भवि भव व्याख्याय परतोदेवयमाणस्य पुरुष- वीतारकृतनिर्णयेन बुद्ध भवति पत्रं वैदूरचनादी- नियावस्तुतत्त्वमनिरवयवसत्पवि बुद्धम् । अतिशय अन्यादी अध्यात्मयोगश्चिन्तनकसमा इत्यवधेन पूर्व- मुरुषमात्रमीयावरेषु । आप्तवचनेन आप्तता आप्त- निर्गुणदिप्रकर्षवावरोधपनाशोपाबाधत्वात् निराकृता ध्यानि चतुरागमईबेत निवाशात् निवृत्तस्तात् प्रमाण- निवर्तनीत्वात् बीजेन अधार्मिकितात् प्रतापवती

यथार्थं परीक्षायोज्ञम्" वा० भी० "वचादीर पादि परीक्षाप्रभवात् विदग्ध"वा वा । यथार्थ- वार्तानिरिक्षणाद् भोगलक्षिणत् वाक्योपदेश्यानिति दीर्घोपदा वैशिकाचाव बचनो यथोक्त यत्र प्र "आप्तानुमानादिप्रोक्ति वाक्यार्थबोधप्रमाणमुहुर्तकाला- त्रोक्षमित्यादि निरवा वाक्यार्थेश्वरोपैश्वर्यवदार्थ- बोधायबदार्थज्ञानमयोभोद्धविविद विज्ञिवन्ते विवा- दनिर्दं बदबुधवाद परमुदुविशिष्टपय तिमसी भवीत्रपाषित्वात् प्रजा अन्नादीनाविविक्तिवात्वात्पेव वचनात्मनिवचीतार्य अन्नादोजायस्वार्थज्ञानेन वा भवीत्रपाषित्व न यवावत् भवदत भारत्माप्तिवचना- सक्तेभो बचनाचारमयीततरविज्ञेऽपि न दातो तथा- जनवि पापित्व बचनाचारोऽनुभववज्ञानां प्रकी- र्त्तितिति आप्तोपदेशात् वचनार्थ निरन्तरिः । आप्तो- ज्ञता तु वाक्यार्थवर्णी आपोपत्रुवते । वाक्यार्थोपा बद्धूत्तांत् वचनेऽनन्तमोऽसम् । यदोक्तपदार्थस्वरूपा- र्थेऽवयोभय वाक्यार्थक वाक्यपूजाभवाषा आप्तो- क्षपा निवदा आप्तवती आप्तव्यं आप्त आपति इति प्रतीय वाक्यविरोधेन प्रतिपत्यादिपदार्थविवेचना वह- ष्वदार्थस्वरूपविवरणादी प्रवर्ते आप्तवित पूर्व वाक्या- र्थविरोधविवेचन दर्शकाबोधकताचि बोधनान्त- कलात् भवना वेदवाक्यमुदयवारो एवमर्थोप- रबुद्धेश्च यदे वाक्यार्थवोधनपूर्वक भवेऽपि पर- भृत्वनिर्धारण । भवदवाप्तोऽनन्त वनो भवतीय विदो वाक्यमूर्तेदहतोऽदारसम्यविवयनात् वै रिवनि प्रमाणम् भवति" । इत्यादि आप्तवचं ब्रुवेत्तन" भवा । "आप्त गुरुव बुद्ध । वैतन्यूर्वे "भवेन दाता प्रवृत्ति गीतिवैराइवीर्वः" भवा अपरो "विपक्षन्तु आप्त- कार्य भवाव नवदाइका" इत्यादि त्वज्ञानां चो दारा इवाप्तो । भवे च त्रि० चैव ।

आप्तकाम त्रि० आप्ता प्राप्ता कामा येन । प्राप्ताभिलाष भवि यथा भावाइवादनं यथोक्त प्रकार आत्मनो । "भवा भवेर्यदिनज्ञा भवद्भवाचाप्तव बवन् । सदाचा निरवा विना वर्म्यदनादो न ताम विकृत देह भावदनेवाम् इदर आप्तेनाप्तका वर्जनिर्मिते न ताम विकृत देह मावदनम् । भवा भवभवाप्ताबाचकार्य दर्श बोधावरण् । भव विचारविवा भवि भावावाचा बोधा बबोधा इद भवेच वेदा भवेदा । भव तत्र भो

ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कस श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागत पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति' इ०उ० "इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफल क्रियाकारकफलशून्य स प्रत्यक्षतो निर्द्दिश्यते। यत्राविद्याकामकर्म्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुत "यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते न कञ्चन स्वप्न पश्यतीति"। तद्वा अस्य रूपम्। य सर्वात्मभाव सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थ रूपपरत्वात्। छन्द कामोऽतिगत छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्द रूपम्। अन्योऽसौ अकारान्त छन्द शब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची। अयन्तु कामवचनोऽत स्वरान्त एव। तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठ स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्य। अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्त छन्दशब्द स्वच्छन्द परच्छन्द इत्यादौ। अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुचित कामवर्ज्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे। तथाऽपहतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्यते। "पाप्मभि संसृज्यते" "पाप्मनो विजहाति" इत्युक्तत्वात्। अपहतपाप्म धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्येतत्। किञ्चाभयम् भयं हि नामाविद्याकार्य्यम् "अविद्यया भय मन्यते" इति ह्युक्तम्। तत्कार्य्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत्। यदेतद्विद्याफल सर्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्माभय रूप सर्व्वसंसारधर्म्मवर्ज्जितमतोऽभय रूपमेतत्। इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतोतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ। "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्यागमत। इह तु तर्कत प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय। अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योति स्वभाव सर्व्व स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति। "स यत्र क्वचित्पश्यति रमते चरति जानाति च" इत्युक्तम्। अत स्थितं चैतन्न्यायतो नित्यस्वरूप चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मन। स यद्यात्माविनष्ट स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मान वा बहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते। शृणु अत्राज्ञानहेतुम् एकत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथम्? इत्युच्यते। दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह। तत् तत्र यथा लोके प्रियया इष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्त सम्यक् परिष्वक्त कामयन्त्या कामुक सन् न बाह्यमात्मन किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति। न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति। सर्व्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरञ्च। परिष्वक्तोत्तरकालन्त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति। एवमेव यथादृष्टान्तोऽय पुरुष क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गत सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिविम्बवत्कार्य्यकरणे इह प्रविष्ट सोऽय पुरुष प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्त सम्यक् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तर सर्वात्मा न बाह्य किञ्चन वस्त्वन्तर नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योति स्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीस्तत्राय हेतुर्मयोक्त। एकत्व यथा स्त्रीपुंसयो सम्परिष्वक्तयो। तत्रार्थान्नानात्व विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्त भवति। नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्ता तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्वैकत्वमेवास्य भवति। ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भाव कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि। यस्मादेव सर्व्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मन स्वयं ज्योति स्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ता कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्त कामस्तदनाप्तकाम भवति। यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम्। न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्तकाम भवति। किमन्यस्माद्वस्त्वन्तराद्व्प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह। नान्यदस्त्यात्मन। कथम्? यत आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन्नूरूपे येऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूप काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्र शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूप शोकवर्ज्जितमित्यर्थ। प्रकृत स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम्। असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्राशङ्का जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावाच्च जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम्। तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्त कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभाव। यस्मात् सम्प्रसादे नोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम्। इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृत तदेवानुप्रवर्त्तयति। अत्र चैतत्प्रकृत-

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् न "सुधी स्वप्नोभूत्वेति" परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यवोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न "दृष्टेः द्रष्टा" इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वैशेषिकादितन्त्रोपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् स्थितञ्च बाध्येतात्मसमवायित्वे । दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् । द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वं शास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः । आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धे । तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनादनादरणीया"।

"काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इत्युपक्रम्य "तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनोयत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति श्लोकमुदाहृत्य "इति नु कामयमान" इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिरुक्तस्तस्मात्

"अथाकामयमानोयोऽकामोनिष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" बृ०उप०। "इति नु एव तु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न क्वचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते । एव कथं पुनरकामयमानो भवति ? । योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामता? इत्युच्यते । यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति? । य आप्तकामो भवति । आप्ताः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यन्ते कामाः ? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध्वं न तिर्य्यङ्नाधः । आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् "यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा" एवं विजानन् किङ्कामयेत् ? । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्व्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः । सर्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । यः नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म्म न शक्यत एव सम्बन्धुम् । यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्ध्वं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम् । "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति" । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते । अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवम्भूतो मुच्यते ? इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिः स्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । यस्मान्न हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावः देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । यथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" इति

भेददी० तास्र याज्या सूक्तविशेषात्मिका गोत्रभेदेन भिन्नरूपा "एकादश प्रयाजा' तेषां प्रैषा प्रथमं प्रैषसूक्तमुक्तं द्वितीये । अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुण प्रेष्यति प्रेषैर्होतारम् । होता यजत्याप्रीभि प्रैषलिङ्गाभि" इत्युपक्रम्य "समिद्धो अग्निरिति" शुनकानां "जुषस्व न समिधमिति वशिष्ठानां, "समिद्धो अद्येति"सर्व्वेषाम् यथाऋषि वा"इति आश्व०श्रौ० गोत्रभेदेन सूक्तभेदस्योक्ते । अत्र नारायणवृत्ति । "यो यस्य ऋषिस्तदानुगुण्य यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽप्रीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वयं वा ऋषिनामधेयस्यानुगुण्या आप्र्य' कर्त्तव्या इत्यर्थ । तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रीविवेकार्थमेव श्लोक उक्त ।"कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । वशिष्ठ कश्यपो वाध्र्यश्वो जमदग्निरथोत्तम" । तत्र दशानां सूक्तानां प्रथम कण्वानाम् "सुसमिद्धो न आवह" इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, "समिद्धो अग्न आवह"इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, "समिद्धो अद्य राजसि" इति । चतुर्थं शुनकानाम्, "समिद्धो अग्निर्निहित" इति । पञ्चमं विश्वामित्राणाम्, "समित्समित् सुमना" इति । षष्ठमत्रीणाम्, "ये समिद्धाय शोचिषे" इति । सप्तमं वशिष्ठानाम्, "जुषस्व न समिधं" इति । अष्टमं कश्यपानाम् "समिद्धो विश्वतस्पति "इति । नवमं वाध्र्यश्वानाम्, "इमां मे अग्ने समिधं जुषस्व" इति । शुनकवाध्र्यश्वानाम् भृगूणां दशमं, "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे" इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्" ।

आप्रीत त्रि० आ+प्री–क्त । १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीत पाति पा–क । विष्णौ "अथ यद्याप्यायमान किञ्चिदापद्येत विष्णवआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि ४ तस्याप्रीतपा मयत्यपपाप्मानं हत उपैन यज्ञोनमति"शत०ब्रा० । क्विप् । आप्रीतपा अप्यत्र ।

आप्लव पु० आ+प्लु–भावापदे अप् । १स्नाने, जलाना सर्व्वत बहुप्लवने । ल्युट् आप्लवनम् तत्रैव न० ।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लव समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्त्यस्य इनि । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नान दारलाभात् प्राक् आर्त्त व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे 'अलाभे चैव कन्याया स्नातकव्रतमाचरेत्" इत्युक्त व्रत च दर्शित विधानपा० यथा 'स्नात्वैव विधिना काले मासमात्रमपि द्विज । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु गृहस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःस्त्रीरोगादितोभीत आपन्नोऽन्यत्र कारणे । स्नातक प्रयतो पङ्क्तिं न व्यनेदिति वै श्रुति । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायण । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोलौल्यवर्ज्जित । श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्य्यात् षट्कर्म्म च द्विज । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्यां न लोपयेत् । शकलान् जुहुयात् प्रात" इति अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम् । तेन प्रात सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा, शकलहोम कार्य्य तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिता॰ "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिका: । तदीय होमद्रव्यविशेषोबौधायनेनोक्त "स एष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभि षड्भिरेव समिद्भि आ समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात् । पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनैकेन पञ्चाहुतो जुहुयात्" "यस्त्वदेव गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भण भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्य्यं पृथक्पाको गृहे यदि" शौनक । "यज्ञोपवीतद्वितय सोदक च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषमाले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेणुं कृत्तकेशनख शुचि । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्माल्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरोनित्य सुगन्ध प्रियदर्शन॰ । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्बणं चान्यधृत वासो न कन्यिकाम्" कूर्म्मपु० । "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कार स्रज करकमेव च" मनु॰ । "स्नात समुद्वहेत् कन्यां प्रयत्नेन्तदनिच्छुक । वनस्थो वा भवेद्विप्र गृहस्थो विधिना शुचि । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि स "इति विधा पा॰ धृता स्मृति । तस्य कन्यालाभार्थ काम्यजप उक्त ऋग्विधाने "सुपुष्प प्रजपेत् सूक्तमयं सम्यक् शिवालये । अयत स जपेत् कन्यां षण्मासात् लभते नर" इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदोद्विजातिमात्र' समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयो स्मृत्यो "स्नात्वैव विधिवत् काले" इत्यादौ स्नात समुद्वहेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात् । एतेन "स्त्रीकरोति यदा वेद चरेद्वेद-

मवेद् । [illegible] न [illegible] इति । न [illegible] प्राप्नोति । न हि [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आप्लावित् त्रि [illegible] करोति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आप्लवनी [illegible] । [illegible] ।

आप्लाव् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि । [illegible] ।

आप्लुत त्रि [illegible] । [illegible] ।

आप्रि स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आप्य त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि ।

आप्याय [illegible] ।

आप्य त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] इति च । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

आप्यान न आ+प्याय—भावे क्त । [illegible] च । [illegible] त्रि ।

आप्यायन न आ+प्याय ल्युट् । [illegible] च । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आप्यायित त्रि आ+प्याय—णिच्—क्त । [illegible] च । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] च ।

आप्र त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आप्रच्छन न० आ+प्रच्छ—ल्युट् । [illegible] च ।

आप्रपद त्रि आ+प—[illegible] । [illegible] ।

आप्रपदं अव्य [illegible] ।

आप्रपदीन त्रि [illegible] च । [illegible] । [illegible] ।

आप्लव त्रि [illegible] आ+प्लु । [illegible] ।

आभी स्त्री [illegible] आ—भी—[illegible] । [illegible] "[illegible]"

मेटदी० ताश याश्वाः सूक्तविशेषात्मका गोत्रभेदेन भिन्नरूपा "एकादश प्रयाजा" तेषां मैषा प्रथमं मैषसूक्तउक्तं द्वितीये । अध्वर्युर्मे पितो मैत्रावरुण प्रेष्यति प्रैषैहोतारम् । होता यजत्वामोभि प्रैषविङ्गभि" इत्युपक्रम्य "समिद्धो अग्निरिति" शुनकानां "जुषस्व न समिधमिति वशिष्ठानां, "समिद्धो अद्येति"सर्व्वेषाम् यथाऋषि वा "इति आश्व०श्रौ० गोत्रभेदेन सूक्तभेदस्योक्तेः । अत्र नारायणवृत्तिः । "यो यस्य ऋषिस्तदानुगुण्य यथर्षियन्त्रेनोच्यते तथा वाऽऽप्रीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वय वा ऋषिनामधेयस्यानुगुण्या आप्रा कर्त्तव्या इत्यर्थः । तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रीविवेकार्थमेव श्लोक उक्तः । "कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । वशिष्ठ कश्यपो वाध्र्यश्वो जमदग्निरयोत्तम" । तत्र दशाना सूक्तानां प्रथम कण्वानाम् "समिद्धो न आवह" इति । द्वितीय तदर्जितामाङ्गिरसाम्, "समिद्धो अग्न आवह" इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, "समिद्धो अद्य राजसि" इति । चतुर्थं शुनकानाम्, "समिद्धो अग्निर्निहितः" इति । पञ्चम विश्वामित्राणाम्, "समित्समित्सुमनाः" इति । षष्ठमत्रीणाम्, "ये समिद्धाय शोचिषे" इति । सप्तम वशिष्ठानाम्, "जुषस्व नः समिध" इति । अष्टमं कश्यपानाम् "समिद्धो विश्वतस्पति" इति । नवम वाध्र्यश्वानाम्, "इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेह" इति । शुनकवाध्र्यश्वानाम् भृगूणां दशम, "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोण इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्" ।

आप्रीत त्रि० आ+प्री—क्त । १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीत पाति पा—क । विष्णौ "अथ यद्याप्यायमानः किञ्चिदाप्रद्येत विष्णवेऽप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि वै तद्वाप्रीतपा भवत्यपपाप्मानं हत उपैन यज्ञोनमति" शत०ब्रा० । क्विप् । आप्रीतपा अप्यत्र ।

आप्लव पु० आ+प्लु—घञभावपक्षे अप् । १स्नाने, जलानां सर्व्वतः वहुप्लवने । ल्युट् आप्लवनम् तत्रैव न० ।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लव समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्यास्ति इनि । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नान दारलाभात् प्राक् आर्त्तव्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे "अलाभे चैव कन्याया स्नातकव्रतमाचरेत्" इत्युक्तः अत्र च दर्शित विधानपा० यथा 'स्नात्वैव विधिना काले मासमात्रमपि द्विज । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु सुखस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःस्वोरोगादितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारणैः । स्नातक प्रयतो वह्नि न त्यजेदिति वै श्रुति । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायण । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोलौल्यवर्ज्जित । श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्य्यात् षट्कर्म्म च द्विज । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्यां न लोपयेत् । शकलान् जुहुयात् प्रात " स्मृति अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम् । तेन प्रात सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा शकलहोम कार्य्यं तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिका" । तदीयहोमद्रव्यविशेषोबौधायनेनोक्त "सएष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभि र्मद्भिरेव समिद्भि" वा समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव वा पाणिग्रहणात् । पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनैकेन पञ्चाहुती र्जुहुयात्" "यैवदेव गृहस्थस्य भवत्याहारभक्ष भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्य्य पृथक्पाको गृहे यदि" शौनक । "यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषमाले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेणु कृत्तकेशनखः शुचि । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् वहिर्माल्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरोनित्य सुगन्धः प्रियदर्शन । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्वणं चान्यधृत वासो न कन्यिकाम्" कूर्म्मपु० । "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्रज करकमेव च" मनु । "स्नातः स उद्वहेत् कन्या प्रव्रजेत्तदनिच्छया । वनस्थो वा भवेद्विप्र सुखस्थो विधिना शुचि । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि स "इति विधा पा० धृता स्मृतिः । तस्य कन्यालाभार्थं काम्यजप उक्तः ऋग्विधाने "सुपर्णं प्रजपेत् सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । अयुत तु जपेत् कन्यां यत्सकाशात् लभते नर" इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदो द्विजातिमात्र' समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयो स्मृत्यो "स्नात्वैव विधिना काले" इत्यादौ स्नातः सउद्वहेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात् । एतेन "स्वीकरोति यदा वेद चरेद्वेद-

[illegible] च । ब्रह्मचारी [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ब्रह्मचारी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ब्रह्मचारी भवेत् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ।

भासक त्रि० भा+सु... [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

भासित त्रि० भा+सु+णिच्—क्त । [illegible]

भासिन् त्रि० भा+सु—णि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] त्रि० ।

भासुत त्रि० भा+सु क्त । [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

भासुमतिन् पु० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

भासुर पु० भा+सु, [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

भासुर त्रि० भा+सुर—च । [illegible] [illegible] च ।

आप्व पु॰ आप—वन् । वायौ सि॰कौ॰ कण्ठस्थाने उज्ज्वल॰ वनुप्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा॰ अदन्तएवायम् । शब्दकल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पन चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।

आफूक न॰ ईषत् फूत्कारइव फेनोऽत्र पृ॰ तलोपः । अहिफेने

आबद्ध न॰ सम्यक् आबद्धम्+बन्ध—भावे क्त । दृढबन्धने । १आ-धारे क्त ।२प्रेम्णि। कर्मणि क्त। ३बद्धे ४आप्ते ५प्रति-रुद्धे च त्रि॰ । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्" माघ "आबद्धभीमभ्रुकुटीकरालम्' भट्टि । "स्यन्दनाबद्धदृ-ष्टिषु रघु । ६भूषणे च । भा॰करणे क्त ।७योक्त्रे ।

आबन्ध पु॰ आ+बन्ध—घञ् । १दृढबन्धे, करणे घञ् । २योक्त्रे आधारे घञ् । ३प्रेम्णि च । ल्युट् आबन्धनमप्यत न॰ ।

आबर्ह पु॰ आ+बर्ह-हिंसायां घञ् । १उत्पाटने २हिं-सने च ल्युट् । आबर्हणमप्यत्र न॰ ।

आबर्हिन् त्रि॰ आबर्होऽस्त्यस्य इनि । उत्पाटनयुक्ते "मूलमस्याबर्हि' पा॰ आबर्ह आबर्हण तदस्यास्ति आबर्हि सि॰कौ॰ ।

आबाध पु॰ आ+बाध—घञ् । पीड़ायां "आबाधे' पा॰ "आबाधे पीड़ायाम्" सि॰कौ॰ "यथासुखमुख कु-र्यात् प्राणाबाधभयेषु च""न चैन पादतः कुर्यान्न प्राणा-बाधमाचरेत्' मनु "तव मम शरीराबाधकराणि च स्थानि" सुश्रु॰नास्ति बाधा यस्य । २पीड़ाशून्ये त्रि॰ ।

आबाधा स्त्री आ+बाध—भावे अ । १पीड़ायाम् २तापत्रये क्लेशे च । "आबाधामरणभयार्चिषा चिराय' किरा॰ लीलावत्युक्ते ३अबाधायदर्थे २२८पृष्ठे विवृतिः ।

आबिल त्रि॰आ+बिल-भेदने क । १अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अ-स्वच्छस्य हि जलादेः सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनात्तथात्वम् । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्' माघ । २भेदके त्रि॰

आबिलकन्द पु॰ आबिलोभूमेराभेदकः कन्दो मूलमस्य । मालाकन्दे क्षुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमे सम्यग्भेदनात्तथात्वम् ।

आबुत्त पु॰ आपनमाप् क्विप् आपे प्राप्ये उत्तान्यति उद्+ तम—ड । नाट्योक्तौ भगिनीपतौ । स ह्यप्राप्तो सन्तोषा भावेन दुःखितात्मत्वात्तथात्वम् । [२मेघसम्बन्धिनि च ।

आब्द त्रि॰अब्दे मेघे भव तस्येदम् इति वा अण् ।१ मेघभवे

आभग पु॰सम्यक् भग माहात्म्य यस्य । आभाग्ये देवे"सोमो-मूत्यावपानेष्ठा भगोदेवेष्वेदेवेष्वाभग" ऋ॰ १,१३९,४

आभण्डन न॰ आ+भण्ड-ल्युट् । निरूपणे यज्ञ्वादि॰ ।

आभयजात्य पु स्त्री अभयजातस्यापत्य गर्गा॰ यञ् । अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । तत कण्वा॰ अण् यलोपः । आभयजात तदपत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप्

आभरण न॰ आ+भृ—कर्मणि ल्युट् । भूषणे । "किमित्यपा-स्याभरणानि यौवने" कुमा॰ "वेषाभरणसंयुक्ता सुषेयुः सुसमाहिता" "वाङ्मानि च सर्वाणि यस्त्वाभरणानि च" मनु "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागत । तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च 'विदग्धमु॰ भावे ल्युट् । २सम्यक्पोषणे न॰ ।

आभरित त्रि॰ आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भृ-वा॰ इतच् इट् च १पूरिते २अलङ्कृते । "हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरितेन च" हरिव॰१६७अ॰ ।

आभर्म्मन् न॰आ+भृ+मनिन् । १सम्यग्भरणे गर्भादेः २पोषणे

आभा स्त्री आ+भा—अङ् ।१दीप्तौ,२शोभायाम् कान्तौ,३उप-माने,आभा "बकुलपर्याय कथितः कोविदैरिह' भा॰प्र॰ उक्ते ४बबूले च । "आभाफललिकैर्व्याप्तं सर्वैरेभि समीकृतैः तत्स्युर्गुग्गुरायोज्योमगन्धर्भिप्रसाधक." चक्रद॰ ।

आभाति स्त्री आभाति तुल्यरूपतया आ+भा—क्तिच् । प्रतिबिम्बे राजनि॰। तस्य बिम्बतुल्यतया दीप्तेस्तथात्वम् ।

आभाषण न॰ आ+भाष-ल्युट् । परस्परैकथने २आलापे "सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहुः." रघुः । ३सम्बोधने च ।

आभाष्य त्रि॰ आ+भाष-ण्यत् । आभाषणीये १सम्बोध्ये २आलाप्ये च "जनमाभाष्यमिम न मन्यसे" रघुः । आ+ भाष—ल्यप् । ४सम्बोध्येत्यर्थे अव्य॰ ।

आभास पु॰ आभासते आ+भास घञ् । उपाधितुल्यतया भासमाने १प्रतिबिम्बे 'आभासोरूपसादृश्य कथत्' शा॰सू॰ "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्रा-ज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घट स्फुरेत्" वेदा॰का॰। २दुष्टे हेत्वादौ "हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ' भाषा॰ । "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वा-भासा " गौ॰ सू॰ । पक्षसपक्षसपक्षसत्त्वविपक्षा-सत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नो हेतुर्गमक' स इवा-भासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्म्म वत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्व हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थ "हेत्वाभासाश्च यथोक्ता " गौ॰सू॰ । एव प्रमाणाभास युक्त्याभास आग-माभासइत्यादावपि प्रामाण्याद्यभाववत्त्वे सति प्रमा-णादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । "एव बहुशो विप्रतिप-न्नायुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त " शा॰भा॰ ।

[illegible]

আভাসুর ত্রি আ+ভাস+উরচ্। [illegible]

আভাস্বর ত্রি আ+ভাস+বরচ্। [illegible]

আভিচরিক ত্রি [illegible]

আভিক্রম ত্রি [illegible]

আভিজাত্য ন [illegible]

আভিজিত ত্রি [illegible]

আভিজিন ত্রি [illegible]

আভিধা স্ত্রী [illegible]

আভিধানক ন [illegible]

আভিধানীয়ক ন [illegible]

আভিমুখিক ত্রি [illegible]

আভিমানিক ত্রি [illegible]

আভিমুখ্য ন [illegible]

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्म्मणः फलम्”। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा द्वादशी नैर्ऋते। षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदण्डाश्च शेषा वर्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुखयोगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो॰त॰। पीयूषधारायान्तु “पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्” जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च “नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्रतुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावस्याः पूर्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयोराभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यत्ययस्तौ विचिन्त्यौ” मुहू॰। स्मृतिरत्नसारे “रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके। जीवे च याम्यदिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मुखदिशि” कालापेक्षया सप्तमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ “दक्षिणस्तु शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयो” पी॰धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि। “पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः” मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिङ्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तानि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखस्य गृहकरणं तत्प्रवेशश्च शुभाय। “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिक्स्थैर्नक्षत्रैः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वै” वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा। “पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्या क्रमाद्दिग्द्वारराशयः। दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातुस्तथाविधाः” वशिष्ठ। “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। स्थानि विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने” इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रं यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं सुमतिभिरुदयस्थं त्यज्यते तत्र यत्नात्” श्रीपतिः। “उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्” मुहू॰। “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमात् उत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति” पी॰धा॰। अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सचन्द्रः रिपून् जयेन्नैव भयः प्रतीन्दुजे” मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषशान्तिः। ‘एवं विधेऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती” श्रीपतिः। अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थस्य’ इति पी॰धा॰। अपवादान्तरम् “नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः। यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः क्षोभस्थोऽयनप्रद” इति नारद। प्रतिशुक्रादिदोषोऽस्त्येव प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजययात्रायामेव यथाह दैवज्ञः। “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतः। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे’ मुहू॰। “पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्’ पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेष। मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वेऽपि तस्य” मुहू॰। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

[illegible] मनुष्यादि [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] भावे घञ् । [illegible] । आभा [illegible] आ+भास–णिच् कर्मणि घञ् । [illegible] ।

आभासुर त्रि० आ+भास–सुरच् । गणदेवताभेदे ।

आभास्वर त्रि० आ+भास वरच् । गणदेवताभेदे [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आभिचरिक त्रि० अभिचारं प्रयोजनमस्य ठञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "अभिचरणम् अभिचारः [illegible]" [illegible] ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागत [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । [illegible] ।

आभिविधिक त्रि० अभिविधि [illegible] ठञ् । [illegible] । [अभिविधिशब्दे ।

आभिषिक्त त्रि० [illegible] ।

आभिषा स्त्री० [illegible] ।

आभिधानक न० [illegible] ।

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः गोपुरादित्वात् वुञ् । [illegible]

आभिप्रायिक त्रि० अभिप्राये [illegible] ठञ् । [illegible] ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् । राहुं विवर्जयेत् यत्नाद्दोषेत् कर्मणः फलम्" । एवं योगिन्यभिमुखेऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके । शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा माघाश्च नैर्ऋते । षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां पूर्णिमे । द्वितीया दशमी चान्द्रे ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी नवदुर्गाश्च सेया यत्नाद्विशेषतः । दक्षसम्मुखयोगिन्या गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰त॰ । पीयूषधारायान्तु "पृष्ठतो दक्षिणे वापि योगिनीगमने शिवा । वामसम्मुखयोर्मैव वायुमेवं चिन्तयेत्" इत्यत्र त्वलता वाक्ये तन्त्रसंक्षे मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च "नवभूम्य शिववह्वयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्रास्तुरङ्गतिथ्य । द्विदशामावसवय पूर्वतः सुस्थितय सम्मुखवामगा न शस्ता" वामगाया अशुभत्वमुक्तम् । अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन । कालपाशयोराभिमुख्येन गमनमपि न शस्तम् "कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्कांद्ये सम्मुखे तस्य पाशः । यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्जनीयावेतौ रात्रौ व्यस्तसञ्चौ विचिन्त्यौ" मुहू॰ । स्वररत्नसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके । जीवे च याम्यदिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम् । पाशस्तत्सम्मुखदिशि" कालापेक्षया सप्तमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायाम् । कालपाशयोराभिमुख्यस्य यात्रादौ निषिद्ध वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्व यथाह स्वरो॰ "दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयोः" पी॰धा॰ । रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि । "पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षत" मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्वदिङ्मुखानि । मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि । अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि । धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि । तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्प्रवेशश्च शुभाय । "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिक्स्थैरेव धिष्ण्यैः स्यात् सन्निवेशो न सर्वैः" वशि॰ । पूर्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा । "पूर्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । दिग्द्वारराशयः सर्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः । तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातुस्तथाविधाः" वशिष्ठ । "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च । हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक् प्रतिलोमलग्ने" इति मुहू॰ । शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् "उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं मुनिभिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्" श्रीपति । "उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुम्भचक्रे । त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्" मुहू॰ । "शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुख इत्ययमेकः प्रकारः । अथ गोलभ्रमादुत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति" पी॰धा॰ । अतएव वशिष्ठ "पश्चादभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्" इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत् । अत्रापवादः "इन्दोऽनुकूलो यदि तत्र गच्छन् रिपून् जयेन्नैव जाय प्रतीन्दुजे" मुहू॰ । शुक्राभिमुख्यादिदोषघ्नता । "एव क्षियेऽप्यास्फुजिते च यायाद् बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती" श्रीपति । अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थः" इति पी॰धा॰ । अपवादान्तरम् "नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगोवा पराजितः । यात्राभङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थो जयप्रदः" इति नारद । प्रतिशुक्रादिदोषोक्त्या प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजययात्रायामेव यथाह दैवज्ञ । "प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृताम् । राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्" चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवाद । "यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टः प्रयाणे" मुहू॰ । "पौष्णादिवह्निभाद्यांशे यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्" पराशर । राज्ञां विजययात्रायां विशेष । मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखस्थेऽपि तस्य" मुहू॰ । अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् । शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

[illegible] । [illegible] प्रयुज्यते [illegible] । [illegible] ।

आभासुर त्रि० आ+भास—घुरच् । [illegible] ।

आभास्वर त्रि० आ+भास वरच् । [illegible] "आभा [illegible]" [illegible] ।

आभिचरणिक त्रि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । [illegible] ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागतः अभिजने वा अण् । [illegible] ।

[illegible] ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । [illegible] ।

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । [illegible] ।

आभिजित्य त्रि० अभिजितः [illegible] ।

आभिधा स्त्री० अभिधैव स्वार्थे अण् । अभिधायकार्थे [illegible] ।

आभिधानक न० आभिधा [illegible] कन् । [illegible]

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः [illegible] । [illegible]

आभिप्लविक त्रि० अभिप्लवे विहितः ठक् । [illegible] ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठक् । [illegible] ।

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । [illegible] ।

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्म्मणः फलम्"। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे ब्राह्मी रुद्राश्च पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा द्वादश नैरृते। षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदिक्स्था च येषा वर्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुखयोगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰त॰। पीयूषधारायान्तु "पृष्ठतो दक्षिणे चापि योगिनीगमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्" जयकल्पलतावाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च "नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्ररसास्तुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्व्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ता" इत्यत्र वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयोराभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् "कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सन्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यत्ययस्तौ विचिन्त्यौ" मुहू॰। स्वरशास्त्रसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृतकोणके। जीवे च याम्यदिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तु सम्मुखदिशि" कालापेक्षया सप्तमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ "दक्षिणस्तु शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयो" पी॰धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि। "पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः" मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिङ्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्प्रवेशश्च शुभाय। "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिक्स्थैर्भैः कार्य्यं स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः" वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा। "पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः।

दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्वर्गाश्च तदाशाश्च तद्दिक्स्थास्तु तथाविधाः" वशिष्ठः। "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने" इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् "उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं दुर्भिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्" श्रीपतिः। "उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुम्भपक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्" मुहू॰। "शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुख इत्ययमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमात् उत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति" पी॰ धा॰। अतएव वशिष्ठः "पश्चादभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्" इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः "बुधोऽनुकूलो यदि तत्र गच्छन् रिपून् जयेन्नैव भयं प्रतीन्दुजे" मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषघ्नता। 'एवं विधेऽप्यास्फुजिते च यायाद् बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती' श्रीपतिः। 'अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थः' इति पी॰धा॰। अपवादान्तरम् "मोचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः। यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेज्जयप्रदः" इति नारदः। प्रतिशुक्रादिदोषोऽस्त्रीणां प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजययात्रायामेव यथाह रैभ्यः। "प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्त्रियाः। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्" चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। "यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे" मुहू॰। "पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्" पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेषः। "मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वेऽपि तस्य" मुहू॰। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

[illegible] ॥ [illegible]

आभासुर त्रि० आ+भास+घुरच् । [illegible]

आभास्वर त्रि० आ+भास+वरच् । [illegible]

आभिचरणिक त्रि० [illegible]

आभिजन [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । [illegible]

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । [illegible]

आभिजित्य त्रि० [illegible]

आभिजा स्त्री० [illegible]

आभिधानक न० [illegible]

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः [illegible]

आभिप्लविक त्रि० अभिप्लवे [illegible]

आभिमानिक त्रि० [illegible]

आभिमुख्य न० [illegible]

श्रुते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्जयेत् यस्मात्तदोष्वेत् कर्मण फलम्"। एवं योगिन्यामिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राय पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा माभाय नैर्ऋते। षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी चैव ऐशान्यामष्टमी कुहू"। योगिनी नवदुर्गाय मेषा वर्ज्या विशेषत। दक्षसम्मुख-योगिन्या गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰त॰। पीयूष-धारायान्तु "पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने स्थिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं विनाशयेत्" इत्यक्तलक्षता स्थिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं विनाशयेत्" इत्युक्ता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च "नवभूम्य शिवय-श्चयोऽक्षविश्वेऽर्कक्षा। शक्रस्तुरकृतिश्च। द्विदशामावस्य पूर्वत स्युस्तिथय सम्मुखवामगा न शस्ता" वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयो-राभिमुख्येन याममपि न शस्तम् "कौबेरीतो दैवतोत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सन्मुखे तस्य पाश। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतो रात्रौ व्यस्तगी चिचिन्त्यौ" मुहू॰। सार-रत्नसारे "रवावुत्तरत' काल सोम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके। जीवे च याम्य दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व-दिग्भागे कालचक्र प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मु-खदिशि" कालापेक्षया सप्तमदिशि पाश इत्यर्थ यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि-मायाम्। कालपाशयोराभिमुख्ये यात्रादौ निषिद्ध वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्व यथाह स्मरो॰ "दक्षि-णस्तु शुभ काल पाशोवामदिगाश्रय। यात्राय समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभन" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग-स्थो" पी॰धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्ष-त्राणि। "पूर्व्वादिषु चतुर्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षत" मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिगभिमुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखद्वारकरणं तत्र-वेशश्च शुभाय। "यद्दिग्द्वार मन्दिर तद्दिग्स्थैरृक्षैः स्यात सन्निवेशो न सर्व्वे" वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा रा-शयो यथा। "पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्या क्रमाद्दिग्द्वारराशयः।

दिग्द्वारराशय॰ सर्वे [illegible]
तद्गाय तदंगाद [illegible]
'दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता [illegible]
प्राभि विनाश रिपुलोम्यत्व [illegible]
सोमलग्ने" इति मुहू॰। [illegible]
यति दिशि यस्या, याति गोलभ्रमणात्, [illegible]
यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिदं [illegible]
सुभिमिकदयएव लक्ष्यते तत्र यथात्' [illegible]
यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमणात् [illegible]
विधीयते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितः [illegible]
यायात्" मुहू॰। "शुक्र यस्यां दिशि [illegible]
या कालवशेनोदयं करोति तत्र [illegible]
सम्मुख अयमेक प्रकार। [illegible]
दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि [illegible]
या याति तत्र गन्तु शुक्र [illegible]
द्वितीय प्रकार। प्राच्यादि [illegible]
यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र [illegible]
सम्मुख स्यादिति तृतीय प्रकार। [illegible]
विवर्ज्यमिति" पी॰ धा॰। [illegible]
दिते शुक्रे प्रतीच्यां [illegible]
यद्दिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्येयात्रा [illegible]
"दुष्टोऽनुकूलो यदि तत्र [illegible]
प्रतीन्दुजे' मुहू॰। शुक्राभिमुख्य [illegible]
स्यात्स्कुलिते च यायाद्बोधित [illegible]
अनुकूल पृष्ठदिक्स्थस्य' [illegible]
न्तरम् "मोचगोऽरिगृहगो [illegible]
यातभंगमद शुक्र मौढ्य [illegible]
प्रतिशुक्रादिदोषोत्थणां [illegible]
यात्रायामेव यथाह रत्न॰। [illegible]
गमने कल्याणम्। रात्रौ [illegible]
दोषमावहेत्" चन्द्रस्य [illegible]
"यावच्चन्द्र पूर्वभात् [illegible]
सञ्चरणे' मुहू॰। "पौष्णे [illegible]
स्तिष्ठति चन्द्रमा। तावत् [illegible]
स्थितम्" परापर। रात्रौ [illegible]
मध्यमार्गे मार्गवास्तेऽपि [illegible]
ऽपि तस्य" मुहू॰। [illegible]
शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्रायां [illegible]

यथा च महाभारतोक्तमाभासम् [illegible] इत्यस्तैव गम्यते । [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] इत्यादि । "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । आभा [illegible] आ+भास–क्विप्–करणे घञ् । [illegible] [illegible] च ।

आभासुर त्रि० आ+भास घुरच् । [illegible] ।

आभास्वर त्रि० आ+भास–वरच् । [illegible] "[illegible] आभि- [illegible]" [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] ।

आभिचरिक त्रि० अभिचरणे प्रयोजनमस्य ठञ् । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] १ । ११ "अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्य [illegible]" [illegible] । [illegible] ।१२५, [illegible] ।१२८ इत्यादि [illegible] । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभि- चारिकोऽप्यत्र । [illegible] ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागतः अभिजनस्येदं वा अण् । अभिजनादागते "[illegible]"

[illegible] । [illegible] [illegible]

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । [illegible]

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । [illegible] [illegible] । अभिजिति [illegible] अभिजित [illegible] ।

[illegible] [illegible] त्रि । [अभिजिते

आभिजित्य त्रि० अभिजितः [illegible] यञ् [illegible] ।

आभिधा स्त्री० अभिधा [illegible] । [illegible] [illegible]

आभिधानक न० अभिधा [illegible] [illegible] । [illegible]

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः [illegible] । [illegible]

आभिप्रायिक त्रि० अभिप्राये विदितः ठञ् । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठञ् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । अभिमुख [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्मणः फलम्"। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा "प्रतिपन्नवमी पूर्वे ब्राह्मी रुद्राय पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा द्वादश नैरृते। षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी चैव ऐशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदण्डाश्च शेषा सर्वा विशेषतः। दक्षसम्मुखयोगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति" ज्यो॰त॰। पीयूषधारायान्तु "पृष्ठतो दक्षिणे वापि योगिनीगमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्" जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च "नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्ररसास्तुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः" वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयोराभिमुख्येन वाममपि न शस्तम् "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सन्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्जनीयावेतौ रात्रौ व्यस्तगतौ विचिन्त्यौ" मुहू॰। स्वरसारे "रवावुत्तरतः कालः सौम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृतकोणके। जीवे च याम्यदिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मुखदिशि" कालाभिमुख्या पश्चिमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायाम्। कालपाशयोराभिमुख्ये यात्रादौ निषिद्धे वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ "दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः" "अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयोः" पी॰धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्षत्राणि। "पूर्व्वादिषु चतुर्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः" मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिङ्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्र वेशश्च शुभाय। "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैः कार्य्यं स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः" वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा राशयो यथा। "पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः। दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्वर्गाश्च तद्याश्च तद्दिश्यास्तुस्तथाविधाः" वशिष्ठः। "दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने" इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् "उदयति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं सुमतिभिरुदयस्थं त्यज्यते तत्र यत्नात्" श्रीपतिः। "उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्" मुहू॰। "शुक्रो यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमादुत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषाधिक्यमिति" पी॰ धा॰। अतएव वशिष्ठः "पश्चादभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्" इति उदयदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्ये यात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः "बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सञ्चलन् रिपून् जयेन्नैव जय प्रतीन्दुजे" मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषमुक्ता। "एवं विधेऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती" श्रीपतिः। 'अनुकूलः पृष्ठदिक्स्थः' इति पी॰धा॰। अपवादान्तरम् "नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः। यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेद्धनप्रदः" इति नारदः। प्रतिशुक्रादिदोषोत्कर्षणा प्रथमयात्रायां राज्ञा च विजययात्रायामेव यथाह रैभ्यः। "प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतः। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्" चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। "यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे" मुहू॰। "पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रिं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्" पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेषः। "मध्ये मार्गे भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखस्थेऽपि तस्य" मुहू॰। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

[illegible]

आभिरूपक न॰ अभिरूपस्य भावः मनो॰ वुञ्। सौन्दर्ये

आभिरूप्य न॰ अभिरूपस्य भावः ष्यञ्। सौन्दर्ये आभि-रूपकादयोऽप्यत्र [illegible]

आभिषिक्त त्रि॰ [illegible]

आभिषेचनिक त्रि॰ अभिषेचनाय राज्याभिषेकाय प्रयोजनमस्य ठञ्। राज्याभिषेकार्थे द्रव्ये "आभिषेचनिक मध्ये [illegible]

[illegible]

स्नानानि "स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्" व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते । "असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः" जा° स्मृ° । "गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्म्मणः" जैमि°स्मृ° "अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः" कात्या°स्मृ° । "प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तदिष्यते । मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्" वशि° । अत्यन्ताशक्तौ । "अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः । कृताभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्ध्नि सर्व्वतः । अनुकल्पमिदं स्नानं सर्व्वपापहरं नृणाम्" जावा°स्मृ° । एकवाससापि स्नानं कर्त्तुं शक्यते "एकेन वाससा स्नायाद्द्वाभ्यामनियमः स्मृतः । बहुवासोनिषेधश्च स्नाने फलमभीप्सतः" विष्णूक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्य्यात् स्नानकर्म्म विना क्वचित्" तदुक्तेश्च "अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि । एतद्द्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा" वसि° "न नग्नो नान्यदीयेन नार्द्रेण न कृच्छ्रा ग्रथितेन न विकृतेन च स्नायात्" इत्याचारतिलकः । तत्र नित्यं प्रातःस्नानम्, "प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम्" मार्क°पु° । चन्द्रसूर्य्योपरागे अशौचादौ अस्पृश्यस्पर्शने च स्नानं नैमित्तिकम् । "पुष्येऽर्क्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ । अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्या सप्तमात् कुलम्" इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् । धर्म्मकर्म्म कर्त्तुं यत् पूर्व्वं स्नानं तत्क्रियाङ्गम् । "मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । मलापकर्षणार्थं तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा ।" तत्र स्नानविधिश्च आश्व°गृ°परि°सूत्रे यथा ।

"अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्य्यादेकतरस्मिन्वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थः । तत् प्रातः शकृद्गोमयेन कुर्य्यात् मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरद्भिः । न प्रातःस्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत प्रातरुत्थाय गोमयमन्तरिक्षस्थं सङ्गृह्य भूमिष्ठं वोपर्य्यधश्च त्यक्त्वा तीर्थमेत्य धौतपादपाणिर्मुख आचम्य सन्ध्योक्तप्राणायामाभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं प्रोक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं "मानस्तोक" इत्यृचाभिमन्त्र्य "गन्धद्वाराम्" इत्यनया मूर्द्धादिसर्व्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिः "वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति" द्वाभ्याम् "अव ते हेड" इति द्वाभ्यां "प्रवस्वाने बृहद्वेति" सूक्तेन प्रार्थ्य "हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्म्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः" इत्यथ "या प्रवतो निवत उद्वत" इत्येतया तीर्थमभिमन्त्र्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् "अम्बयो यन्त्यध्वभिः" इत्यष्टाभिः "आपो हि ष्ठेति" च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन "इमं मे गङ्गे" इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्त्य निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्द्धि मुखे बाह्वोरुरसि चात्मानं गायत्र्याभिषिच्य "त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति" द्वाभ्यां "तरत्समन्दी धावतीति" च सूक्तेन पुनः स्नायान्मूर्द्ध्नि चाभिषिञ्चेत् "तद्विष्णोः परमं पदम्" "अग्ने रक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जने" इत्येता जपेत्, स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ सावताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुखः निवीती यवसाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णद्वैपायनादीन् ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरस्वानग्निः स्वात्ता कव्यवाहन इत्यादीन् स्वांस्त्रीन्पितॄंस्तर्पयेदेतत्स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती "ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं पर्य्युक्षितं प्रावृत्य द्विराचामेदथोक्तसन्ध्यामुपासीतेति प्रातःस्नानविधानम् ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राणः स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्यस्त्रेण खात्वोपरिमृदश्चतुरङ्गुलमुद्धाय तस्यास्त्वामृद तया खात्वा गायत्र्यादाय गर्वंशङ्काचितया

[illegible]

(continuation) [illegible] (वेदी) [illegible]

आभीक [illegible]

आभीक्ष्ण [illegible]

आभीर [illegible]

आभीरपल्ली [illegible] (आभीरपल्ली) [illegible]

आभीरी [illegible]

आभील [illegible]

आभीशव [illegible]

आभु [illegible]

आभुग्न [illegible]

आभूति स्त्री आ+भू क्तिन्। व्याप्तौ "आभूतिरेषा भूतिः" ऐ० उ०

आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुध।

आभोग पु० आ+भुज–आधारे घञ्। परिपूर्णतायां, यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगाधारतेति तस्य तथात्वम्। "अक्रयितोऽपि चायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति" शकु० "पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकाय महाबलम्" भा० व० १७८ अ० "हृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्ते आभोगवत्पर्वततुल्यदेहमित्यर्थः। "यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ (भणिता) ख्याते २कविनामख्यापने। आभुज्यतेऽनेन करणे घञ्। ३यत्ने यत्नादिनैव हि भोगः सम्यक् सम्पद्यते इति यत्नस्य तथात्वम्। "ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राक्षसः" किरा० "नवाभोगः अभिनवोत्साहः" मल्लि० सम्यक् भोगे मा० स०। ४सम्यक्सुखाद्यनुभवे "विषयाभोगेषु नैशादरः" शान्तिशत०। ५वरुणस्य छत्रे च मेदि०।

आभोगय त्रि० आभोगं याति या–क। आपूर्णे "आभोगय प्रयदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः" ऋ० १,११०,२।

आभोगि त्रि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन्। विषयाभोगकारके "जिह्मस्ये चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये" ऋ० १,११२,५।

आभोगिन् त्रि० आभोगोऽस्त्यस्य इनि। परिपूर्णे स्त्रियां ङीप्।

आभ्यन्तर त्रि० अभ्यन्तरे भवः अण्। मध्यवर्त्तिनि "कश्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते।" भा० स० प० ५ अ०। "वर्णोच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्द्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव" सि० कौ०। "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् "तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरित' प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रस्य तालुस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" मत्कृतसरला।

आभ्यवहारिक त्रि० अभ्यवहाराय हितं ठक्। भोजनयोग्ये अन्नादौ।

[ठक्। कुटुम्बभरणव्यापृते हेम०।

आभ्यागारिक त्रि० अभ्यागारे तत्स्थकुटुम्बभरणे व्यापृत

आभ्यादायिक न० आभिमुख्येनादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तं ठक्। पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे।

आभ्यासिक त्रि० अभ्यासे निकटे भव ठक्। १निकटस्थिते "अत्यैश्चाभ्यासिकैर्युक्तः शुशुभे योधरक्षितम्" भा० आ० २७६ अ०। अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक्। २अभ्यासप्राप्ते दृढसंस्कारादौ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक्। १वृद्धिनिमित्ते श्राद्धभेदे तत्र छन्दोगानामाभ्युदयिकश्राद्धविधिर्गोभिलसूत्रच्छन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा।

गोभिलः। "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः प्राञ्चो दर्भा यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति। "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभ विवाहादि तदर्थं श्राद्धम् आभ्युदयिकम्। तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एतच्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्म्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोक्तव्यम्। तत्र यवैस्तिलार्थ इत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते। अन्यथा तिलार्थ इत्युपादानं व्यर्थं स्यात्। ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः। दैवे युग्मत्वस्य पार्वणत्वेन प्राप्तत्वान्न तदर्थोपदेशः "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्" इति याज्ञवल्क्यवचनेन दैवकर्म्मानन्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्म्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यम्। द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवो दर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः। तृप्ताः स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योगरूढत्वात् सम्पन्नमिति प्राप्ते वचनाच्छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

याम् "स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धियुक्तेषु कर्मसु । पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह । विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि । इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् । अन्यैः षोडशसंस्कारप्रमुखेष्वादिषूच्यते । पाद्माद्यु आधानादौ तु कर्यं पुत्रनिमित्तकम्' सोमपदेशकालादर्शे" सोमन्तयोन्नामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहप्रतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुस्तकारम्भप्रवेशनव्रतादाद्यासु वत्कोकार्य्यप्रतोकारनितिपाभिषेकदयितादर्त्तौ च नान्दीमुखम्" श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् । तत्र गर्भाधाने आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं श्राद्धतत्त्वे छन्दो०प० । वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं काम्यविषयम् । अशौचान्तद्वितीयदिनादिविहिते न वृद्धिश्राद्धमिति भेदः । "असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च । आधाने होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातकर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु । विवाहादि कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रम यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् । तथागणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् श्राद्धं तत्र तत्रैव मातरः" । इदं चावश्यकम् । "वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव च" इति शातातपोक्तेः । "अष्टकामास्वाभ्युदयाकीर्थयात्रोपपत्तये । पितॄणामतिरेकोऽयं मासिकाब्दात्मुप स्मृत इति देवो०पु०वचनाच्च प्रुष आवश्यक इति श्रा०त० रघु० । अत्र श्राद्धत्रयमाह शाता० । "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः 'मातृश्राद्धं तु पूर्व्वेद्युः कर्म्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" । अत्राप्यशक्तौ स एव "पृथक्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्व्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्व्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" वृद्धगार्ग्योऽपि "अत्रा-

भेऽमिषककालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः पूर्व्वेद्युर्वै प्रकुर्व्वीत पूर्व्वाह्णे मातृपूर्व्वकम्" अत्र "प्रहतु पूर्व्वेद्युरद्य द्वयोरप्येवमिति 'वृद्धपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया । कर्म्मदिवस एवेति गौडाचारः । तत्र प्रातरेव । "पार्व्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति" निर्ण० सि० शातातपोक्तेः । अत्र प्रातःशब्दः साङ्गवपरः "प्रहरोऽर्द्धसंयुक्तं प्रातरित्यभिधीत इति" गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । "आवर्त्तनसमीपे वा, इमे मध्याह्नावधिरिति ' गौडाः । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाह शाति "पूर्व्वाह्णे दैववत् वृद्धिविना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति" एतदनियतनिमित्तपरम् "नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्य्यमिष्यते" इति लौगाक्षिस्मृते । आधानाङ्ग नान्दीश्राद्धं त्वपराह्णे एव 'आमश्राद्धं तु पूर्व्वाह्णे विहासेन तु मध्यतः । पार्व्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति" निर्णयामृते गालवोक्तेः "नान्दीमुखादयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत' इति विष्णूक्तेश्च । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैरवश्यं कार्य्यम् तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीकाः "मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति" पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुडवाक्यात् । हेमाद्रौ शङ्खः 'नान्दीमुखे सत्यवसू सङ्कीर्त्त्यौ वैश्वदेविके' । वृद्धपराशरः "नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्तु मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः" । श्राद्धे मालादाननिषेधेऽपि वृद्धौ 'मालाविशेषदानं विहितम् । "मालत्याः शतपत्राया मल्लिकाकुब्जयोरपि । केतक्याः पाटलाया वा देया माला न कोविदा" कू०पु० उक्तेः । "कुशस्थाने च दूर्व्वा स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये" इति हेमा० अङ्गा० पु० "ऋजवो दर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम् । अत्राधिकारी निरूप्यते । "जातस्य जातकर्म्माणि क्रियाकाण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्व्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम्" विष्णु०पु० । "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । पिण्डानोद्वहनात् तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्" छन्दोग० । "जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः । अनग्निकोऽपि कुर्व्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्म्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः "उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः । मैत्रायणपरिशिष्टम् 'जीवत जीवन्त

विहरणमित्र धाहृत्य । तत्रजलाशये तत्र विहरति तावद् दिवैव तु सर्वेरिति भेद । "नात्मोपार्थं दिवा कुर्यात् धामे नाभिमते च । तत धर्म मनुनीति वचनेन तु नाभिमतम् वि वि इत्यादि । तन्त्रेण गर्भे तदर्थे तत्र विहरणे धर्मत्वात् "सर्वस्मात् संस्कारो ज्ञायते। पूर्वसंस्कारेति वा वा सर्वस्य तेन प्रयेव धोत्स्नात्रा इत्यात् इति प्रयोगस्त्रोदय । नैयायिका विहरणे च विहरणादुत्पादि संस्कारात् च तद्भवात् संस्कार विहरणात् न तु वायिकम् इति मायाबो । तेन चात्र सर्वोऽपि संस्कारं नाशाभिधाय विहरति तयोरुभयोः तेन स्तुतमुत्पादय । दृष्टो दर्शे च संस्कारे याति च वर्तते यदि । तेन तत्र दिवा इत्यात् तैमो इत्यात् कर्म कृत । धाम पतौ धोपदृविषस्य तोयादौ दिवेषा विहरति संस्कारे योनिती वर्तिते वा तदास्थाय प्रभव मध्ये संस्कारोत् तदा च कामर्थ दिवा विहारादिभ्यो इत्यात् न संस्कार्थं विहारादिना । विध वि । एवं धोषका तत्रैवापि धामरथतिरुत्र विहारचार्य वा विहरणात् चार्य चन्द्रोदयेन तत्र्यौषधिति "धौतो धोषति ययति इत्यादिति चाती इत्यादिविभवनात् । विहारादिविधात्रारये तु वहनचाहुनिरति किन्तु धौत हितेन वै वचार्य धोषं विहायवी वा वहनात् चार्य जातोऽपि" वनुवचनात् । एवं धामादिसमीपेऽपि धोषम् तेन धोषदर्शनाभिरादयेत्यादि तत्त्वोधम् "यदि धोषति धनस्य तु सर्व तु परिहरेत्" वि वि वचनात् ।

धार्मिक त्रि धर्मा(?) धर्मिनं ठक् । धाम्नुदायेन धन्ये ।

धामेन्द्र त्रि धाम्नो धामार्थे कर्ता कुर्यो त्यत् । धामावन्ते ।

धाम् धाम धन-धनादिन् विच्-वा धनुवा विव ।

१ धनुधारे २ विहारे धामे ३ धामो धर्मादिपत्ने च ।

धामन् न० धाम्नो देवानुपात्ते धा+मन-मनिन् धन । १ दिन-रात्रं धविहारे इत्यादिवृत्ते । धन-धरण धन । २ देवगृहे । धामोऽयं चरति धामार्थं १ देवाने च धामानीषा-दयोत धनुधर्मवर्तिकादित्यम् तत्र । तत्रधार्थ धना विहार धामाकलस दव धार धोन धर्मोऽपि वानात् । धामवर्ता च धानी धनुधर्माभिमता नतः । धामधपदय वैदिक वैदिक धवदधुवम् । ततः धोरधुदि च वर्तन धनुदिरिवकनाम् । धार्य धधमानाम्नाधानविधधनभिमवृ" वैदाधैन वदा धुमा दोषा दुवार धारदा । वहुदेना धामधार

धाना इति धमो धामा" वैधाव धोतवति । धामस्य विहारवहनवेदादि विहारे धनम् "धाम विद् धर्म विहन्य धना विहारविदैवविधि । धर्मोऽर्थं वैदि दिवमपि वदर्थ दशेनन । धर्मोऽर्थं वदर्थ वैदिकि हैर्य दिवमपि च । वदमि धन धामोऽर्थं धामं न विनायतम् । धनाधे धुरपोदुधेन धौतो धवकादिपूर्व । धनाद्य धमाधधर्मविदाय धर्मेति । तत्र धामना धत्ते धारधनधामम् धर्मेन । "धहरधापर्येषं वद् दधपूरण धावितम् । धनधामाये धवानधावादर्थं प्रभवति इति । धविधधारायमवदे धवाति ।

धवाधधाधाय धम्मावित्र्यं धामनि धुधम् तत्र । "विधः धवाधता धवधा वदर्थी धवाधधाम्नाय-धनधुना" च धमादिना धर्मविधाधर्मावित्रम "विशे-षविहारधनधुना च धुधूधविनोदनधाद्धुकाः । विना धनाय धनधर्म धर्मं धुर्वधनेनाविधनी करोति" धामधाविवारदोनादिदेवेन तधरे धनम् धाधावोर्धं महता धोषधना धोर्य दोषा धनधुरा धनाधम् । नाधमर्थं वैधय धारदनि धन्धाधधतो धर्मेन वर्तन । धधधधोर्विदोऽपि वन धन धमोऽपि । दर्शर धनुधम विविध धामर्थि धम् इति धामाविधार्थ धनविना । धन धर्मविधारादि धनाः धमाधधर्म धन धनुधधाधो पूर्वदोषु देविनाम्"। धन धनुधम धर्मं धमाधया धधेन विविना धाम तत्र धनोधधामाधि । परिवादि धमादि वा विधेनु धामाः च धामवः । धामाविधाविधो धामं धामी धंदधर्व धम्मं" विधानेन विधेय धन्नः तेन धधविधावीदे "धम धेनधर धाधा वदर्थ धामधर्मी । धाम धिवं धविधधम् विधधधधदधधर्मवि" धविधविधादिनी धनवी इत्यादि च । "धार्थ धधाध धधाध धधर्विधार धवाति" धर्मि । धामधूमनी वीर्ये च धनुधनवते तथा धामधधाव विवा धार्थ नुरेव तु च दृ तु धवे धामव धर्मिवधोधम् धामधमात् वा धनुधरि धामविधेन धमाधादानाधधमर्मादिदेवधोनामात् । धवा धामाधधनते । धधम् धधादि धनधुधाये धधाति धनुधाधात् धाव धन धाधाधाये धामधम् धधामाते॥ धवा धनाधेर्त धरिधाधामाये धामधम धाविधन । धवा "धाम विधधानं च धधध तत्र च धीविधय धधधा-धामाये" धधनः ।

(आ)मगन्धि त्रि० आमस्यापकस्य गन्धइव गन्धो यत्र इत् समा० । अपक्वमांसादितुल्यगन्धाढ्ये । क्लीवमित्यन्ये के ।

(आ)मज्वर पु० आमोऽपक्वः ज्वरः । अपक्वज्वरे नवज्वरे "स्वेदयमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति" माघ ।

(आ)मनस्य न० अप्रशस्तं मनो यस्य तस्य भाव ष्यञ् । दुःखे ।

(आ)मन्त्र पु० आमादजीर्णात् त्रायते स्वफलतैलेन मलनिःसारणात् त्रै-क पृषो० । १एरण्डवृक्षे राजनि० आमरण्ड इति पा पाठ । तत्फलतैलपाने हि अजीर्णमलनिःसारणा-दधात्वम् आ+मन्त्र्-अच् । २आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १अभिनन्दने, २सम्बोधने, ३कामचारानुज्ञारूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्त्तनव्यापारे च । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादि" पा० । अवश्यकर्त्तव्ये नियोगो निमन्त्रणं यथा श्राद्धादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्यवायोनास्ति तादृशव्यापारे नियोजनमामन्त्रणम् यथा स्वलविशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्रिकाप्रवेशपूर्वं दिवसे साय बिल्वतरो सम्बोधनरूपे ४व्यापारे च युच् आमन्त्रणाप्यत्र स्त्री

आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र्-क्त । १अनावश्यके कर्मणि नियोजिते २व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमाविभक्तौ न० 'सामन्त्रितम्' पा० "सम्बोधने या प्रथमा सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्" सि०कौ । "आमन्त्रितं पूर्व्वमविद्यमानवत्" "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" पा० । ३ निमन्त्रिते त्रि० "मासरामन्त्रितान् विप्रान्" छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र्-ल्यप् । १सम्बोध्येत्यर्थे । "आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत्" छन्दोग० आ+मन्त्र-कर्म्मणि यत् । २सम्बोधनीये आवश्यककार्य्ये ३नियोज्ये च त्रि० ।

आमन्द पु० आम रोग द्यति दो-ड बा० सम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्दं करोति आमन्द+णिच्-अच् । क्षुद्राभेदे (नेत्रारेरखाट) शब्दच० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्र प्रा०स० । १ईषद्गम्भीरशब्दे "आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालम्" भट्टि । २तद्युक्ते त्रि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णस्य विशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते शोफरोगाद्यङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विरणमुक्तं सुश्रुते यथा "स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्य्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्य्यं मन्दवेदनताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुद्यते, दश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च संसृप्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्ट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यत इव पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति आध्मातवस्तिरिव । व्याततश्च शोफो भवति त्ववैवर्ण्यं शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदाहपिपासा भक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता बलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं बस्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चावपीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्वलिङ्गम् । कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तपक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो भिषङ्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थौल्यमल्परुजताश्मवद्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः । वाताद्दते नास्ति रुजा, न पाकः पित्ताद्दते, नास्ति कफाच्च पूयः, । तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः" ।

आमपात्र न० कर्म्म० । अपक्वे पात्रे (काँचा) मृण्मयपात्रे "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" मनु ।

आमय पु०आम रोग यात्यनेन या-करणे घञर्थे क आ+मीञ् हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमयशब्दे तत्निरुक्तिर्दृश्या "आमयस्तु रतिरागसम्भवः" रघु "तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्" सुश्रुत । अनामयं निरामयः । "समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च" माघ ।

आमयाविन् आमयोऽस्त्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते । "अयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" "अप्रकर्त्ताऽऽमयावित्वम्" इति च मनु । [आमयशब्दे विवृतिः ।

आमरक्त न० आममपक्वं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे

आमरणान्तिक त्रि० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्य्यन्तं व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्य्यन्तव्यापके "अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः" मनु ।

आमर्द पु० आ+मृद्-घञ् । बलात् निष्पीड़ने । "आमर्दकाले राजेन्द्र । व्यपसर्पेत्तत परम्" भा०आश्र०प०१अ० । "अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्द्दक्लिष्टकेशरम्" शकु० भावे ल्युट् । आमर्द्दनमप्यत्र न० ।

आमर्दिन् त्रि० आ+मर्द–णिनि । [illegible]

आमर्ष पु० आ+मृष–भावे घञ् । [illegible] । [illegible]

आमय पु० [illegible] [illegible]

आमलक त्रि० आ+मल–[illegible] [illegible]

[illegible]

आमवात पु० [illegible]

[illegible]

आमशाड्व न० [illegible] । "[illegible]

[illegible]

आमहीन त्रि० [illegible] । [illegible]

[illegible]

"एवं यदि शमामान्तरम् उप्तबीजेनेव सम्भवेत्तोदोषोऽ॥ शमकत्वात् वर्धिवृद्धिर्गत। सान्तरिक मदलम॥ अमयीदासिद्धे॥कृताम् अदामितेन॥स्य ग्रहन्म मर्वे देयसम प्रति गच्छन्ति" सर्व ।

आमदीपन त्रि० अमयीदुपसंनिवेश इव भाव अप्। मामभेदे तन्यावृताया सत् म०॥म०भा० दर्शितम् यथा "ततो दत्ते मम गुहाणि तेषु च भामानि वेदानि तत्र उदमे गृहे गावस्त्वामदीपनं चेति दे भामदो आम दीपश्च भाव उदयाने तत्त्वाभासयो प्रत्य शाम ।

आमातिसार पु० आमजनोऽतिसारः। आमजने मूले अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तत्र विवृतिः । अत्र चिकित्सादि तत्र द्रष्टव्या । अथ तेनादृ प्रदृश घोनयन चो दोषा धातुमयान् मयान्त । भामा-पत्ताशयेन मारयन्ति पुनरेव वर्जन यदन्ति' आमा-तिसारे गो कार्यमादौ मपघन उपाम्' सुश्रु० ।

आमात्य पु० अमात्यएव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानन्द म० अनन्दस मामममय अमामनन्द तमा माव मन्। इ मे गन्धद्रव्य० ।

आमावास्य त्रि० अमावास्यायां भवः सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्ये "आमावास्येन हविषा पौर्णमासेन वा" म०भा० । वा वृद्ध् अमावास्यक इत्यपि तत्रैव त्रि० ।

आमाशय पु० आमस्य अपक्वस्याशयः । देहमध्ये नाभेरूर्द्ध्वस्थाने भुक्तापक्वान्नादिस्थाने । आमयादि देहस्था सम सुश्रुते दर्शिता यथा "आशयस्तु वाताशय पित्ताशय श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशय पक्वाशय मूत्राशय स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्यामपक्व दोषस्य से स्थान यथोक्त सुश्रु०।"दोषस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्याम तत्र समासेन वातःश्रोणिगुदसंश्रय । श्रोणिगुदयोरुपर्यो-नाभि पक्वाशय पक्वाशयमध्य पित्तस्य । आमाशय श्लेष्मण । तत्र स्थान निर्णीत भावप्र० यथा "अग्निवेग-वश मार्गोगुदाश्च प्रविश्यते । स ऊर्द्ध्वमागत्य पुन सत्तु तृप्तिमति पावकम् । पक्वाशयस्य योनाध्यामूर्द्ध्वमामाशय स्थित । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणा नित्य प्रतिष्ठिता' चरके तु "नाभिस्तनान्तर जन्तोरामाशय बुधा ' इति अत्र विशेषमाह 'उरोरक्ताशयस्तस्मादधस्तु श्लेष्माशय स्मृत । आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽग्न्याशयोमत ' इति प्रपक्वाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुत' "यो वायु प्राणनामासौ इत्थ

गच्छति देहस्य कोष्ठप्रवेशय गच्छेन प्राणवायुना क्ष-स्यत इति तमाहारमामाशयस्य तेजसनामा कफ क्ले-दनि स्निग्धात् स्वति भिन्नति च तत्र च सुश्रुते "स आहार षड्भिरामाशये ससम्पूर्णं भावत पीतानायत्ताय प्रपूरय स्तब्धयोगात् तत्र च क्लेदयनाय "क्लेदा क्ले-मृदु स्निग्ध विविधम शीतलस्तदा। स्नेहगुर्णा च मा-र्गादिद्रवीभवयो भवेत् । ततोभाव च भन्दे तद्विगालन-तेजस"। अत्र वाग्भट 'स्वभावेन मधुरेण स्नात्मेन स्व-त्वामाशयगन्तिकम् । षोडशी॥विभिन्ना वात्र न्मनाश तेजस्तु लघुति प्राणवायुना तेजस्वान विविधविति पाचकस्तवधिकोष्ठे तस्त्रो भवति उक्त च तत्र पाचकवि-शेष विद् गत्वा इतेरिति पाचकतेन पाचकपित्त कोष्ठे मत पाकस्तेन॥कितद्रव्यातिद्रव्येन पक्वाशयस्था धातुना प्रतिदेतस्थपन्दी प्रति चावितस्य च ।'रस स्वानम-स्ता पक्वा मिमिधारति ।अयगीवत्तमान्त 'षष्ठी पित्त-धरा नाम या कला परिकीर्तिता । आमपक्वाशयान्तस्था पच्यते मार्गधारते पित्तधरा पाचकाग्नि पित्त यदन्नृ-पितान तद रसति तत्र पक्वामामाशयपक्वाशय मध्यगतसिंहासनासनपिताधिष्ठानेनाग्निना आहार पच्यते स कटुश्च भवति तदा च "पच्यमानस्य पच्यते कोष्ठदग्निना जायते कटुरिति'। एवमर्थं च शरीरस्थश्चा तेऽपदग्नि-ना यत्तीस्मितदाहकपित्तस्तेन च वह्निना पच्यते पच्यमान स यकुदित्वितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीर पाञ्चभौतिक तस्य पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्त च चरके 'भौमाप्या-ग्नेयवायव्या पञ्चोष्माण । सनाभसा पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्ति '। अयोऽपचनेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिक तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्ते-जितेन शरीरवर्त्तिभूमाग पच्यते पक्वोऽन्नभाग स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एव जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते 'पञ्चभूतात्मको देह आहार पाञ्चभौतिक । विपक्व पञ्चधा सम्यग्गुणान्स्वानभिवर्द्धयेदिति 'गुणशब्देनात्र गुणिन पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिन पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमाहारादेश पक्व आहारोऽपि कटुश्च मधुरो भवति अम्लोऽम्लो भवति कटुतिक्त कषायश्च कटुर्भवति उक्त च "मिष्ट कटुश्च मधुरोऽम्लोऽम्ल पच्यते रस । कटुतिक्तकषायाणा विपाको जायते कटुरिति" एव विपक्वस्याहारस्य सारो रस शेषोऽवहृष्यीभ्यो मल इव

[illegible]

आमिक्षा स्त्री [illegible]

आमिक्षीय न [illegible]

आमितौचि [illegible]

आमित्रि [illegible]

आमिश्र त्रि आ+मिश्र-अच् । [illegible]

आमिष न [illegible]

आमिषप्रिय पु [illegible]

आमिषाशिन् त्रि [illegible]

आमिषी स्त्री [illegible]

आमुक्त त्रि आ+मुच-क्त । [illegible]

आमुक्ति स्त्री [illegible]

आमुख न [illegible]

स्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव "उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः । तत्र । पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः । योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते१ । यथा मुद्राराक्षसे सूत्र०। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्। अभिभवितुमिच्छति बलात्" । अनन्तरं नेपथ्ये आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति । अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे सङ्गमय्य पात्रप्रवेशः । सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते२ । वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । "द्वीपादन्यस्मादपि घटयति विधिरभिमुखीभूतः" इत्यादि । सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थो यथा वेण्याम् । "निर्वाणवैरिदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन । रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये । आः दुरात्मन् ! वृथामङ्गलपाठक ! कथं 'स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः । यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३। यथा कुन्दमालायाम् । नेपथ्ये "इत इतोऽवतरत्वार्य्या" सूत्र० कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्त्तते । "लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन । निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्व्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्" । अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण "सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति" सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगः प्रयोजितः । कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत् । तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४। यथा "आसादितप्रकटनिर्म्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः । उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः" । ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः । यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत्प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ५। यथा शाकुन्तले । सूत्र० नटीम्प्रति "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः । एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा" । ततो राज्ञः प्रवेशः । योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि । अत्र आमुखे उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु "नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु" । एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत् । तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततोवस्तु प्रयोजयेत् । अत्र पूर्व्वं पूर्व्वरङ्गः सभापूजा ततः परम् । कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः । रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य कवेराख्या गोत्राद्यपि च कीर्त्तयेत् । ऋतुञ्च कञ्चित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः । तस्याः प्ररोचना वीथी" ।

आमुप पु० आमे पीड़ायै उप्यते वप-घञर्थे क । (मेडवास) वृक्षभेदे । [ऋ० ४,२१,८।

आमुर् त्रि० आ+मुर्व्व-क्विप् । हिंसके । "राधोवरन्त आमुर"

आमुष्मिक त्रि० अमुष्मिन् परलोके भव ठक् सप्तम्या अलुक् टिलोपः । परलोकभवे "कुर्य्यादामुष्मिकं श्रेयः" मनु । स्त्रियां ङीप् । "नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्य्यातनाः" सा०द० ।

आमुष्यकुलक न० अमुष्य कुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक् । प्रथस्यकुलत्वे "आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका" इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि ।

आमुष्यकुलीन त्रि० अमुष्यकुले साधु प्रतिजु० खञ् तद्गणपाठात् षष्ठ्या अलुक् । अमुष्यकुले साधौ ।

आमुष्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक् । अमुष्यपुत्रस्य भावे । आमुष्यकुलकशब्दे प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम् ।

आमुष्यायण न० अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक् । प्रख्यातवंशोद्भवे "आमुष्यायणोऽसौ त्वमसि" श्रुतिः ।

आमृष्ट त्रि० आ+मृष-क्त । १आघर्षिते २मर्दिते च "आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ताः" माघ । आ+मृज-क्त । ३परिमार्जिते ४विशोधिते च । आ+मृश-क्त ५संस्पृष्टे च

आमोक पु० आ+मुच-घञ् । परिधाने । ल्युट् । आमोचनमप्यत्र न० ।

आमोद पु० आमोदयति आ+मुद-णिच्-अच् । १अतिदूरगे गन्धे "आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम्" रघु "आमोदकर्म्मव्यतिहारमीयुः" माघ । उत्तमस्त्रीषा २मुखनिश्वासादिगन्धे च । 'सदामोदं नदिरया इतानु-

[illegible]" भाष० । आ+मुद्-घञ् । [illegible] । आमोदजनक च ।

आमोदन त्रि० आ+मुद्-णिच्-ल्यु । [illegible] । [illegible] ।

आमोदित त्रि० आ+मुद्-णिच्-क्त । [illegible] च ।

आमोदिन् त्रि० [illegible] आमोद+अस्त्यर्थे इनि । [illegible] । आमोद+अस्त्यर्थे इनि । [illegible] । "[illegible]" ।

आमोष त्रि० [illegible] आ+मुष [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] ।

आम्नात त्रि० आ+म्ना-क्त । [illegible] । [illegible] च । [illegible]" [illegible] च

आम्नातिन् त्रि० आम्नातमनेन इष्टा० इनि । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आम्नान न० आ+म्ना-भावे ल्युट् । [illegible] "[illegible] १२ ५।

आम्नाय पु० आ+म्ना-घञ् । [illegible] च [illegible] । यथा [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आम्रपीपुत्रक पु० [illegible] ।

आम्र पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आम्रेडित न० [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] "[illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आम्लसिका स्त्री० [illegible] ।

आम्लि त्रि० [illegible] ।

आय पु० आ+इ-घञ् [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

हरं परम्। अक्लृप्तपर्णोऽतीव हृद्यः कफवर्द्धनः। तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च। मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम्। वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम्। वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम्। मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च। आम्रातियोगो नयनामयञ्च करोति तस्मादति तानि नाद्यात्। एतद्दस्त्वाम्रविषयं मधुराम्रं परं मतम्। मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः। शुण्ठ्यम्भस्त्वनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे। जीरकं वा पयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च। आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम्। ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्। आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्"। पल्लवमत्र नवदलम्। अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव "स्विन्ना निष्पीडिता काम कोकिलाहारपल्लवाः। एतस्मिन्नूत्यसिता-रुच्या रामठवासिताः। सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तलिताश्चाम्लपल्लवा। लवङ्गार्द्रकसंयुक्ता मरीचैः रुचिकारकाः"। अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव "आम्रस्य चैव नवताम्रदलप्रवाला खण्डीकृता लवणमिश्रितपिण्डिताश्च। वाह्लीकधूपनसुधौतदुग्धसिद्धा सन्दीपयन्ति पवनस्य सखायमेते। मुकुलं सहकारशाखिनः घृतखण्डीकृतसैन्धवान्वितम्। दधिमन्थमरीचसंस्कृतं चिरजातामरुचिं छिनत्ति हि। कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्यनाशनौ। वह्निसन्दीपनौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ। आम्रमाम जलस्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना। सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम्। प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनविनिर्मितम्। सद्योरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणमिति"। [शाकभेदे राजनि०।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्येव गन्धोऽस्य कप्। वनविरवृक्षे,

आम्रगुप्त पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् उदीचां मते फिञ्। आम्रगुप्तायनि पु० स्त्री० प्राचान्तु मते इञ्। तदपत्ये सि०कौ०।

आम्रपेशी स्त्री० आम्रस्य पेशीव। शुष्काम्रकोषे (आमशी)

आम्रमय त्रि० आम्रस्य विकारः अवयवो वा वृद्धत्वात् मयट्। १आम्रविकारे। २तदवयवे च।

आम्ररसाकृति स्त्री आम्ररसस्येवाकृतिः स्वादो यस्याः। पीताख्यरसालाभेदे। तत्पाकप्रकारो यथा भा०प्र० "किञ्चित् कुङ्कुमसंयुक्तं विमलं दधिगालितम्। शर्करं भवेत् शीता पक्वाम्ररससन्निभा। पीता शिखरिणी या सा लब्धो यद्यपती हि सा। सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरामता" अत्र पीताख्यशिखरिण्याः पक्वाम्ररसतुल्यत्वोक्त्या तथात्वम्। [दायात्मके वने।

आम्रवण न० आम्रस्य वनम् नित्य णत्वम्। आम्रवृक्षसङ्घ-

आम्रात पु० आम्रमाम्ररसमतति अत–पचा० अच्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। तत्फलस्याम्रतुल्यरसत्वात्तथात्वम्। "आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परं"। सुपक्वं तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं स्मृतम्। तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं रुच्यं विष्टम्भि बृंहणम्। गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्" भा०प्र०।

आम्रातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिदूनरसफलकत्वात् अत–ण्वुल्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण तत्फलरसेन तकते प्रकाशते आ+तक–हासे अच्। शुष्काम्ररसनिर्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्करणप्रकारः भावप्र० उक्तः। यथा 'आम्रस्य सहकारस्य कटे विस्तारितो रसः'। घर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः"।

आम्रातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वरं ईश्वरलिङ्गमत्र। सिद्धस्थानभेदे। "आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा सूक्ष्माख्या परमेश्वरी" देवीपु०।

आम्रावती स्त्री आम्र आम्ररसो विद्यतेऽस्यां मतुप् मस्य व शरा० दीर्घः। नदीभेदे। तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तत्वात्तथात्वम्।

आम्रावर्त्त पु० आम्र इव तुल्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+वृत–अच्। १आम्रातकवृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण आम्ररसेन आवर्त्यते निष्पाद्यते आ+वृत–णिच्-कर्मणि घञ्। (आमट्) ख्याते ३पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणप्रकार उक्तः "आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः। रुच्यः सूर्यांशुभिः पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तितः" भावप्र०।

आम्रिमन् पु० अम्लोरसोऽस्त्यस्य प्रश्वा० अण् दृढा० गणपाठात् रस्य ल ततोभावे दृढा० इमनिच्। अम्लत्वे रसभेदे वा ष्यञ्। आम्ल्यमप्यत्र न०।

आम्रेडित त्रि० आ+म्रेड–उन्मादे अच् आम्रेडेन उन्मत्तेनेवाचर्य्यते आम्रेड+आचारे क्विप् ततः क्त। उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं क्रियते एवं द्विस्त्रिः कथिते "आम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा" पा०।

आम्लवेतस पु० आम्लः अम्लरसयुक्तः वेतस इव। १अम्लवेतसवृक्षे राजनि० स्वार्थे वृद्धावा वा कन्। २तिन्तिडीवृक्षे (तेतुल)।

[illegible]

[illegible]

"आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्" मनु "भूयसो तत्र यदायतायतिं माघ "नियता लघुता निरायते" किरा० । आ+यम–क्तिन् । ४आयामे दैर्घ्ये । "सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त" माघ' । ५संयमे "केशवस्थानामायतिभङ्ग"काद० ६प्रापणे ७सङ्गमे च अत्र क्तिन्नन्तत्वात् न ङोषिति भेद । ८कर्म्मणि च "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते । यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्" मनु । "आयतिक्षमं कर्म्मक्षमम्" कुल्लू० ।

आयतोगव अव्य० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी० नि० । गोवाटगवागमनकाले । "आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्या प्रक्रान्तामायतोगवम्"भट्टि ।

आयतीसम अव्य० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि० अव्ययी० । वत्सरागमनकाले ।

आयत्त त्रि० आ+यत–क्त । अधीने १वशीभूते "दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्' वेणी०। २कृतप्रयत्ने च ।

आयत्ति स्त्री आ+यत-क्तिन् । १स्नेहे, २वशित्वे, ३सामर्थ्ये, ४सीम्नि, ५शयने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च "अनायत्त्या च तत्कल्पनम्" शा० भा० ।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भाव ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धि । अनौचित्ये यस्य यद्रूपं नोचितं तद्रूपे । उत्तरपदवृद्धौ अयाथातथ्यमप्यत्र न० ।

आयथापूर्व्य न० पूर्व्वमनतिक्रम्य यथापूर्व्वं न० त० तस्य भाव ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धि । यथापूर्व्वमनुसारित्वे उत्तरपदवृद्धौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न० ।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयन वा प्रा०स० । १सम्यगागमने "आयने ते परायणे दूर्व्वा रोहन्तु पुष्पिणी" ऋ० १०,१४२, ८ । अयनस्येदम् अण् । ग्रहाणां दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि त्रि० तच्च आयनवलनायनदृक्कर्म्मादि ज्योतिषप्रसिद्ध तत्रायनवलनं यथा सि०शि० "सुतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनाशमौर्व्वी १३९७ गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेत्क्रमादायनदिक्कमायनम्" । "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया गुणिता द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने ग्रहोवर्त्तते सद्दिक् भवति" प्रमिता० । आयनदृक्कर्म्म सि०शि०उक्तं यथा । "आयनं वलनमस्फुटेषुणा सगुणं द्युगुणभाजितं हृतम् । पूर्णपूर्णधृतिभिर्ग्रहाश्रितव्यक्षभोदयहृदायना' कला । अस्फुटेषुवलमाहतिस्तु वा यद्दिहृत् फलकला स्युरायना । ता ग्रहेऽयनदृगेषुककुब्भ्यो क्रमादेकभिन्नककुभोर्क्षणं धनम्" ।"ग्रहस्य यदायनं वलनं तदस्फुटशरेण सगुणय तद्द्युज्यया भजेत् । फलमष्टादशशतैः १८०० संगुणय यस्मिन् राशौ ग्रहोवर्त्तते तस्य निरक्षोदयासुभिर्विभजेत् । फलमायनकला भवन्ति । अथ वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण संगुण्य षष्ट्या विभजेत् । फलमायनकला स्वल्पान्तरा भवन्तीत्यनुकल्प । ग्रहो यस्मिन्नयने वर्त्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक् तदा ता आयना कला ग्रहे ऋणं कार्य्या । यदि तयोर्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्या' । एवं कृतायनदृक्कर्मको ग्रहो भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता । अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं तद्यदा क्षितिजे लगति न तदा ग्रह । यतोऽसौ शराग्रे । शराग्रं हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्बः क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुन्मुखेन शरेण ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तद्देशोत्तरमायनं वलनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो नाम्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम् । अतो वलनवशेन ग्रहस्योन्नामनं नामनं च । उन्नामितो ग्रहः प्रागेवोदितः । नामितः पश्चादुदेष्यति । स च कियता कालेनेति तदायनं त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्यातुल्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते तदा अस्फुटशरतुल्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्बरूपा कला भवन्ति । ग्रहस्थाने यद्द्युज्यावृत्तं तत्र ता जीवारूपा । तासां त्रिज्यावृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः । यदि द्युज्यावृत्तएतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीत्येवं या फलकलास्ता एवासव । फलस्य धनुः स्वल्पत्वान्नोत्पादित इति न कृतम् । ते क्रान्तिवृत्ते परिणामायान्योऽनुपात । यदि निरक्षोदयासुभी राशिकला अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरसुभिः किमिति फलं क्रान्तिवृत्तपरिणता कला भवन्ति । यदोत्तरं किल वलनमुत्तरश्च विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोन्नामितो ग्रहो यावत् क्षितिजं नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तक्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतदृक्कर्मको ग्रह । किं बहुना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्यम् । अथ ध्रुवाद्ग्रहोपरि नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

घर्म्मिमायुवोनेद् वचन्त धेनव ” ऋ० २,५,५ । “आयुवो- गन्धः ” भा० उन्नट् छान्दस “अभि सोमास आयव पवन्ते मद्य मदम्” ऋ० ९,२३,४ । २आयुषि न० “काल- क्रीडति गच्छत्यायुरित्युक्ते कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथा- त्वम् । जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं युक्तमेव “अग्ने जरस्व स्वापत्य आयुन्यूर्ज्जा” ऋ० २,२,७ । “वत्स न पूर्व्वे आयुनि जात रिहन्ति मातर ” ऋ० ९,१००,१ आयुनि आयुषि” भा० बाहुलकात् भाषा- यामपि उण् उज्ज्व० । तेन “वायुना जगदायुना” वर्ष्मि- विवेक । “मा वधिवा जटायु माम्” भट्टि । ‘तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायो प्रथमज ”इति अभिनन्द ।

आयुक्त त्रि० आ+युज-कर्म्मणि क्त । १सम्यग्व्यापारिते । “आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्” पा० “आयुक्त व्यापा- रित ” सि०कौ० । ‘कुशलोऽन्ये पथास्माकमायुक्तो दूत- कर्म्मणि” भट्टि २ईषद्युक्ते च “आसेवाया किम् ? आयुक्ता गौ शकटे ईषद्युक्त ” सि०कौ० । भावे क्त । ३सम्यग्नियोजने न० । आयुक्तमनेन इष्टा० इनि । आयुक्ती सम्यग्नियोजनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क । शस्त्रमात्रे । तस्य भेदा समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तमुक्त यन्त्रमुक्तभेदात् । तत्र हस्तस्थितैर्यैः प्रह्रियते तानि प्रह- रणानि यथा खड्गादीनि । हस्तमुक्तानि चक्रादीनि, यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । तेषां सर्व्वेषां युद्धसाधनत्वादा- युधत्वम् । “न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्” रघु । “येऽपीन्द्रपाणिकलिताशुभशूनपक्षा ” माघ । “न चाप न विषसाह्व न कर्ण न निरायुधम्” मनु ।

आयुधधर्म्मिणी स्त्री आयुधस्येव धर्म्मोऽस्त्यस्या इनि ङीप् । जयन्तीवृक्षे शब्दच० । साहि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यास तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्व्वक तत्तन्मन्त्राणामर्पणमुद्रा स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्गे “एव कामकलारूप देवतामयमात्मन । वपुर्विचिन्त्य शिव- योरायुधन्यासमाचरेत्” इत्यादिना ज्ञानार्णवोक्ते न्यासभेदे । तन्त्रसारे श्रीविद्यापूजाप्रकरणे विवृतिरस्या ।

आयुधागार न० ६त० । राज्ञ प्रहरणस्थापनार्थे गृहे । “सुदृढमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मन ” । “आयुधागार- मादीप्य’ इति च भा०आ०प० १४७,४८ श्लो० । “कोष्ठा- गारायुधागारदेवतागारभेदकान्” मनु । आयुधागारे नियुक्तः ठक् । आयुधागारिक तत्रनियुक्ते त्रि० । तत्र- त्यषस्त्र मात्स्ये । “स्थापनाजातितत्त्वज्ञ सततं प्रति- जाग्रत । राज्ञः स्यादायुधागारे दक्ष कर्म्मसु चोद्यत ” ।

आयुधिक पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठञ् । शस्त्राजीवे पक्षे छ आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवादयोऽप्यत्र ।

आयुधिन् पु० आयुधमस्त्यस्य इनि । शस्त्रधारके ।

आयुध्य न० युध्यति युध-क न०त० ततो भावे चतुरा- दिपाठात् ष्यञ् न स्वतलौ । १योद्धृभिन्नत्वे । आ+युध- ल्यप् । २सम्यग्युद्धं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

आयुर्दाय पु० आयुषोदाय दानम् । ग्रहविशेषस्थितियोगा- दिभि ज्योतिषोक्ते रस्याधिभि आयुषोदाने तद्विवरण श्रीपतिपद्धतौ यथा

“आयुर्ज्ञानादेव होराफलाना कर्त्तुं यस्मान्निर्णय शक्य- तेऽत्र । आयुर्दायं सम्प्रदायागतोऽयं सच्छिष्याणां प्रीतये कथ्यतेऽत्र । एकोनदीधितिसमादिह गच्छतो यद्रूपादि- रूपचयसङ्कलितद्वय स्यात् । चेष्टोद्भवरश्मिजमथ स्वमरी- चिभक्त तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितय तदाख्यम् । जने भवे ता मिजदीधितिभ्यं श्रेढीफले ते यदि रश्मियुक्ते । तदर्द्धिते स्वांशुभिरुद्धृते ते तद्वासमूल गुणक स्फुट स्यात्”। इति गुणकानयनमत्राय भेदस्तट्टीकायामुक्त ।“अल्पाद्यै तु किरणा सैकास्तदर्भक्ता भवेद्गुण । अधिकाद्यैर्निरेकास्ते दलिता गुणको भवेत्” “वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च स्वद्रेष्काणके च गुणकोद्वितय निरुक्त । आश्रयरूप २/२ मधिमित्रगृहे षडृक्षे सप्तांशक ४/३ समगृहे खलु रूपमेव । तत्र शोभित २/३ रिपुगृहेऽध्यरिभे दल १/२ स्यादेभ्योगुणो- भवति य खलु कश्चिदेक । वेदोद्धृत सभगुणोगुणकै प्रदि- ष्टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तदर्द्धम् । एतेऽपि गुणयोगदि- तामङ्घ्रिरपेक्षयामन्तर ताडकानाम् । ७नगांशका ११ रुद्र- मिताश्चमीनराशौ षष्टद्रेष्काणे मूर्च्छनाख्या । १९नवाश्विनो १रूपदासराशौ २१कुम्भ शका १२विश्वसमा द्विपक्षे । तयो नगांशा अधिमत्राशावेते भवन्ताश्रय राशिवर्जम् । वर्गोत्तमाख्रीजगृहा नवत्रिभागस्थिते चेद्वे तु द्वितय २गुण- येत् । एतैरभीष्टादिगुणैर्निहन्यादुदीरितैराशिगुण पुन- स्वम् । गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिशवित्र्जित स । अभीष्टभे मित्रगृहे नवांशा विश्वेऽय रूपस्य समस्य गेहे । नवांशका पञ्च विरोधराशौ गुणांशकः स्यादधिवै- रिणोभे । पूर्व्वमपूर्व्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्विह गु- णयसंज्ञा । गुणयागुणैस्तैस्त्वधिकारणैरुक्तै गुणैः स्यादय मिश्रितैस्तै । स्फुतोंशुधैराश्रयसम्भितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

कर्मो भवेद् वा। तत्रान्त्य तत्र यदद्योऽन्त्य वायुविभागे गुणकार्य वा। पञ्चम विभाग कर्मादि ६ प्रकाराः योगाः यथा येनविभागयोऽन्त्र। तत्र पर्योजे यदि यद्यन्येन्त्री प्राप्त यदान्तो सर्वेषां स्यात्। यथा भित्ति तत्र पर्योजकत्वे विद्योते रश्मियथा। १८ विभागे। वायु यथा नो न पुरः यद्यन्त स्यात् यथाद्य दान मयुरत्वदायोत्। युर्णादिप्रयोगयुक्तत्व कायामीर्थ वि कारणत्पर्योजकत्वे। पुर्वोजकत्वे तु पर्योदिभिन्न वायुः यथाभीयुरतमर्णविभाग। विभोगयोगा यदि यत्त्रोगोदयत्वदान्तो पुष्पेन हन्ता। यथाद प्रान्तो वक्त्र हर्षोर्ते दावाग्निनोदेवेवत्ययोत्। यथा विभागम वनेन वर्ष कार्य पर्योग वयोजकोष। एष कार्यो यज्ञतानादयणिरादयति संयोगे विभागे न रजायायु ययर्योग्ये योगयर्योहिति न कार्य कापतेयद्योगोयुष प्राप् विदर्शनविविधेः। "काय-विभा वायुवहविमा योगयुक्तानि १ यथा कदाम्बादिसमयविभा वर्विभाग प्रभेव" एव यथायत पुवनयुविभा वायु यथा २ यथा कायु कामि यर्थ विभा दायणविर्वविभा यया विभाग तत्र यथात यत्योम्र इत्यादि च यथा द्विभाग विभाग तेन पाया भाति। इत येन नि यथा पूर्वाविना यथाद संयोग विभागा भावे विभाग भाति इव वर यद्यायुक्त यथाद संयोग विभागा विभाग कर्म भविया भाति। एव यथापि च। "एव वर्ष तु यत्वर्णाद वायुपत्नोव ममाताव काया वर्विमविभा विनु वर्षो विरोध। "एवं तु मयणविदिति एवादिपत्रणविर्वं तेन यथापूवपत्यावरणानि एवता। "काय तु पीर्वाणविदे यदयत्थर्णिनं तत्र विवेचनात्। आमादिवादयनुपायपत्व वार्वादिना यथादेव कायत् योर्वाविदे यदिविदे एतर्थ। यद्युपायद् कायावादि विपूर्व तथा यद्विवेचना कथ काया नेव नि यथायुक्त यद्विवेचन कर्म विभावि यर्थ यथायुक्त यद्भिन्ना काय भविया एव यथादि वायुयद् वर्ष वायाद्र काय एवादोमा विभागात्। "तत्रेयुयो १८ वायवत्ता२१ वरस्या१६ दिगन्ता १२ यद्यय १५ कृत्वा २१। यथावर वायवयवपत्रावी विभागवोऽयतर विभागयुवायात्। विभोगदगा पद-योर्विभोयोयवयवधात् यदुस्तोमवर तु। यथा वित्र यद्गत्यविवदत् विद्योता वेदविदो विभागे।

तत्र कायावयवान्तिकोन १५ यदि यदि यदामते यवम्। यवयवाद्विमयादिदायदुत्र यदि विभागभ्रमवायविमते एवि विभागत्। तंयुष यदति तत्र मे पर प्रयोगयोग न हि तमवायदा। पूर्व कर्मविषयोऽसङ्गादाद्ये योग्य कामयविवेचनाची। यवरीतासते वीर्णं वर्ण मवीरत्वपारचा। कायचा न पूर्वेद्य तत्र वं पुत्रमयवती। तत्रपुवयानि यद्यद विभाव यदयाते यदुपवयवनाम्। एवम् प्राप्त वविनो पञ्चम यथो नविमाविपदिविधेय। यवुर्विभिः प्रियुगायपदर्वयमा न न पदोवयव एवा मयत्। नविकरीवयोऽभयवादिनो नियुक्तोऽवि एवि विभ देवता विभाषुवयवावविवायाद्यावादीव वेदरारो हव मत्। योतावायामिन्नयुवत्र। १६ यथेव वायुदीयात् योतायवादि मवम्। वर्णं मूहे वामते योगवते विभ-वाते मयुवदाह विभोगयम्। यथाद्वे वविकव विभेव विभागयत् वर्ण तविभोर्णि तत्र विभा यदुरयनो। "यमोद्युयवादोदवयपात् विनोविमिव वर्षं मरवीदव भावत यदि यमो दो यदुविषय न। येन् काय प्रभिव काययेन यवीत न पदाय् यथा विभाग कामवेत् द्य ११६ विभुता वक्ष मनेत् वायुव। तत्रतता-वक्ष वायो यमो तु न नामः "योमो मात वाविवेत पुरो वैभादिना" वक्ष इत्यादिकवायुः मुद्रयोऽपि पूर्वविषयो यदि यदा यथात यवा यमेत् यदर् यथा विवत्ते यद्युने मुद्दिति गौयायुतीयतरेक्षे" पदार्थो मर्व न तत्रादि एवते। यथा यदी १३१२ यद्य २८ विभा १८ अवि ४ यायाय रविपुरयायाय् वर्ण विरक्षावयविमोपत्तायो विविभे प्राप्ति यववत्ता" इति मवविमयपदन्यात् पदायोमवायुमयोर्मा यथा इव पापाना यदाय। यथोर्च वायुत्याद् प्रयाय-यावत विभोऽनुपत्तमानीत् मेवानि यम्पूवीयवेव च यवयावायस्य मीर्वयाय। यथोदुत यवयत्व पूर्वाद विरुद्धावयायुय यवत भावो। यवविनं यम्पूवतो यवेव यवीयावेय विभाव यामि। विभव्यविभागोदिवायुमीनां यरिवुवम न यथो यदायम्। यथोवायायत एव यर्ण काय योगोयवयवादव ययपुर। कायवयवर्णविभोग्यवपुरा कुर्वदाय यवयावयावेय पौमवयवयाद यायोयर यमयायाय विव वयवयं एयोविवकाय यवय यथ। यथाविभा यो यविनो न हव न पौमयोर्ज यविनो

मुनीन्द्रैः" । केशवोऽपि "लग्ने हीनबली बली षडधिके वीर्ये परस्योदय" । "सर्व एव खचरा ददतीह जीवस्य गदितं हि तदायुः । यत्र योऽत्र हीन स चेत् षड्-ग्रहोनो भचक्रादिगोऽथ्योऽथ भागीकृत सन् । कुवेदर्तुनागैः ८६४१ हृतो वेदखार्द्धैः ५०४ विभक्तोदिनाद्यम्भवत्येव-मायुः" अहोभ्यः खरामैः ३० हृतेभ्योऽधिमासाः पत-न्ति च तेभ्योऽभवेयुस्तदाब्दाः । भचक्रार्द्धराश्यादिकोऽन्यो-विधिर्य सपिण्डोऽत्रायुर्दयास्त कार्य इति । आयु-स्त्वर्णेषु बलाढ्यलग्ने विहाय राशीन् सकलिप्तिकोऽत्र भक्तो द्विशत्या २०० फलमब्दपूर्वं यत्स्यात् विलग्नायुषि तच्च योज्यम् । लग्नार्कयोरंशगराश्योश्च लग्नोडुपत्योरपि वीर्यसाम्ये । तदायुषोरैक्यदलं भवेद्यत् तत् श्रीधराद्यैः स्फुटमायुरुक्तम्' इति लग्नायुः ।"ये धर्मकर्मनिरता विजि-तेन्द्रियाश्च ये पथ्यभोजनजुषो द्विजदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्द-धति ये कुलशीललीला तेषामिदं गदितमायुरुदारधीभिः"। अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्त-मायम् । ५०२ पृष्ठे दृश्यम् नक्षत्रायु केन्द्रायु प्रभृतीनां विस्तरभयादिहानुक्तिराकरे तच्च दृश्यम् ।

आयुर्द्रव्य न० आयुःसाधनं द्रव्यम् ष०त० । १औषधे रत्नमा० २आयुःसाधने घृते च "आयुर्वै घृतमित्युक्तेः घृतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम् ।

आयुर्योग पु० उचितस्यायुषो ज्ञापकः योगः । ज्योतिषोक्ते ग्रहयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः ।

आयुर्वृद्धि स्त्री आयुषो वृद्धिः । द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते । रस एव तावत् सर्वापेक्षयायुर्वृद्धिकरः "अभ्रकं तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः । अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इति सर्व०द० गौरीं प्रति शिववाक्यम्' क्रमयोगेन देवेशि! प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवि!" इति सर्व०द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोर्निरोधेनैव आयु-र्वृद्धिः । तथोक्तं काशी० "सनियम्येन्द्रियग्रामं नातिनी-चोच्छ्रितासनः । मध्यमश्चोत्तमं चाथ प्राणायाममुपक्र-मेत् । चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत्र निश्चले । स्थाणुत्व-माप्नुयाद्योगी ततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थितः प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते तत्र मरणं ततः प्राणं निरोधयेत् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वव्याधिक्षयो भवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वव्याधिसमुद्भवः" ततश्च प्राणायामस्य सर्वव्याधिहरत्वादप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् । अस्य चायुर्वृद्धिकरत्वेऽन्यदपि कारणम् तथा हि "षट्श्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता । षष्टिनाड्याहोरात्रो जपसंख्याक्रमो मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेश्वरि! । जपति प्रत्यहं प्राणी" इति तन्त्रोक्त्या २१६०० एतन्मिता श्वासरूपाः प्राणक्रिया अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६० गुणि-तास्ताः ७७७६००० एतन्मिता वत्सरे भवन्ति । "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुष्ट्वोक्तेः शतेन गुणितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रियाः मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र प्राणाया-मादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रिया-रोधकाले च यावत्यः प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तः काला आयुषो वर्द्धन्ते इति । उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिश्रमे च प्राणक्रिया-धिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षिता-स्ततोऽन्यूनकालमध्ये तासामुत्पत्तावायुःक्षयः । शतायुष्ट्वञ्च स्वाभाविकं कर्मवशात् ततो न्यूनताऽपि जात्यायुर्भोगानां कर्मविपाकत्वस्य योगशास्त्रे उक्तेः । तादृशाल्पायुष्ट्वादिसूचको ग्रहविशेषयोगादिर्ज्योतिषे उक्तः । अन्नदोषादीनाञ्चाल्पा-युष्ट्वप्रयोजकत्वं स्मृत्युक्तमदृष्टद्वारैव । वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य तथात्वञ्च रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः । रोगोपसृष्टदेहं च जीवो 'दुःखहेतुत्वात् पङ्काद्युपद्रुतदेशवत् शीघ्रं परिजिहीर्षति । तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपसृज्येत' तथा यति-तव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेश इति बोध्यम् । एवं खेचरीमुद्रादीनामप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् काशी० उक्तम् । "कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता । यावद्बिन्दुः स्थिरो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा नभोमुद्रा ताव-द्बिन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महा-खगः । उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते । उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत् । उड्डीयानो ह्ययं बन्धो मृत्युसारापि भयं जयेत् । बध्नाति हि शिराजालं अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्धरो बन्धः कण्ठ-दुःखौघनाशनः । जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे ।

चाग्न्यागारप्रवेशो जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयादेवं षण्मासानुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति । कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोर्मूत्रेणालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलोहिते सवितरि पाययेत्, अपराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति एष एवोपयोगश्चित्रकमूलानां, रजन्याश्चित्रकमूले विशेषो द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंसृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णायां यवान्नं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन्मासान् पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रादूर्द्ध्वं पयः सर्पिरिति चोपयुञ्जीत । बिल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंसृष्टभक्तो ब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णौषधश्चापराह्णे यवागूमलवणां पिबेत् क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति । एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थं विडङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचात्रिवृतयोर्द्वादश हरीतक्यामलकविभीतकानि श्लक्ष्णपिष्टान्यावाप्य कथ्यं साधयित्वा सुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनोर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् कृमयो निष्क्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करवर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचाया पिण्डमामलकमात्रमभिहुतं

पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते द्विरभ्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छ्रुतमादत्ते चतुर्थं द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले हृतरसाया वचाया निःक्वाथ्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्व्वेणाशिषश्च । वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुःकामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदम् । बिल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हुतं वारान् सहस्रशः । श्रीसूक्तेन नरः खादेत् ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्मधुयुतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं बिल्वस्य मूलस्य मूत्रक्वाथं दिने दिने । प्राश्नीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा हुत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् । हुत्वा विशालाक्वाथं तु मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलक्वाथो गव्येन पयसा शृतः । ससुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनं स्मृतम् । गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् । पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् । वचाघृतसुवर्णञ्च बिल्वचूर्णमिति त्रयम् । मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलतुलाक्वाथे तैलमावाप्य साधितम् । हुत्वा सहस्ररश्मीयान्मेधग्रमायुष्यमुच्यते । यावत्कास्तावत्कान्मन्त्रेदभिभूय यथा तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् पिचाचरणकान् पिबेत् । मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीघृतं मध्यमुपयुक्तं दिने दिने । सक्षौद्रं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्वशे । गोचन्दनामोहनिकामधूकं माक्षिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगमेयं सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलक्वाथे यष्टीमधुकसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् । पयसानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च । यस्य नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने । सप्तिका तत्र सर्व्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् । प्राभाग्नमाश्नयन्त्येता दशसौषधयः श्रियम् । कुर्य्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् । सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधा-

रणम । मन्नामर्वयदिया च वाग्वायाच नर्वमन" । एतम् चपीनाथ चनाचच तथा श्री भीरलोकमम् । तस्मिन्नोदय चैव वक्ष्य मायवतापि च" इत्यायुष्माणि तस्मै विद्याविद्यायामाये दिवसा योगानि च आयुर्वेदिकतापि ।

आयुर्वेद पु आयुर्विद्यते अनेनाऽनेन विद्—ज्ञाने करणे घञ् आयुर्लभ्यतेऽनेन विद्—लाभे करणे घञ् वा । चिकित्साशास्त्रे अश्विन्यादिषु तस्मै इति यथा । "यदा मानवमित्यादि ब्रह्मणद्वे १११।२ च सकल "इदं चत्वायुर्वेदमयोगम ज्ञात्वा सकलानि वाचितरिपीच ब्रह्म एवम् । आयुरपि विद्यते अनेन वा आयुर्विन्दत्यनेनायुर्वेद । ब्रह्मायुष्यात्मामन्त्र-ब्रह्मायुर्वाचीयमानर्गमिदमब्रवदायवदमारम् । तत्र आयुः प्रवर्त्य प्राणविधानमवदीदवापचविदवेत्यावाच । अनुते हि यथा यदुच ब्रह्म निरत्विकादिपि यतो देवा अभिमानविक्रमोपा । ब्रह्मणो वा योनयो पूर्वी अविमार । बहूनां ब्रह्म चिरायन्यामनम् । आयुर्वेदविदिति । यथ ब्रह्मीरणें देवा इतरवचनानेन प्रा-पाद्यम् । तस्मै ब्रह्म चिरार्थविचविदि । यथा यदि आयुर्वेदस्यैवेमेदेवाविचर्यविचवचायुर्ज्ञानवता व्यावहवचनादाभिधर्यविचयाताज्ञानं तस्य वाचनाय । अ-दिद मानव इन्द्र वर्षो वचवचायुष इति वदतुरि । यत्रा प्रोवाच तत्र प्रमादविदरिवर्य इत्या-दयिमार्यविभावित् इत्युक्ते यथा निर यदेव वर्जित ब्रह्मादिवचैवे । ततेव याम । वचे हि तत्मार्दरादिदेवो अरायमायव यदोयदरायाम् । तथा इन्द्र दर्देवचेर्यं मातोऽतिक वा भूय इत्योक्तैवम्" ।

च आयुर्वेदद्योतेदा "त्रिवाशर्ववचवचायुर्वेदं प्रचावसम् । यथाया संहिता वर्षे यचत्रोयवदीयवम्" इति आयवाधीत । चरणमूहती कर्मेदतो वदेद आयुर्वेद अथर्ववेदस्य तु उपवादानाथ्ययोवेद । द च योगो ब्रह्माद्यात् चोदवापि वर्षोच वक्षते तु "अन्तवतः ब्रह्माधवर्षोत्यात् इदा वेदान् ब्रह्मावदि । चि-कित्सा देवतावै आयुर्वेदं चकार च । ब्रह्मा तु यचार्थं देव आयवदाय ददौ चि । ब्रह्मण संहिता ब्रह्मात् आ-त्मदच चकार वा । आत्मदच अश्विभ्यां आयुर्वेदं यदं दिवाम् । यदौ नाम्नाथाच ते यज्ञ संहिताम । तेरां नामानि सिद्धान्तं ब्रह्माणि अनुज्ञानि च । वानि

प्रजापतीनामि वाचि । यतो विचारच । अनन्तरिदं योदाः । अश्वीदवोऽश्विनीसुतौ । तथा चरकेवादौ ब्रह्मणो अश्वी पुत्र । धावतो धायादि । वैद्य-वरयोजयनरच च । यतौ वैद्यावैदया योदय ब्रह्म-विमायवदा । चिकित्साशास्त्रविमाय नाम तथायवोच-वम् । ततामचिच प्रयात् चकार तयो ददौ । चिकि-त्सार्थं नाम दिवोदासयकार वा । चिकित्सावीदसी दिर्वा अश्वीदासयकार वा । चिकित्सातारकनाथ ब्रह्म आश्विनीसुतौ । तर्कं वैद्यकवेदं भद्रक च-कार च । चकार सहदेव आविविनुमित्यम् । नामार्णं अयापत्र अयरातसरर वा । वायौ सौमितायम चकार बकुरायनि । चकार ब्रह्मो योगी यतायम् सबहमम् । ब्रह्मार्यं ब्रह्माहो वायायम-वादाद् । वैद्याचार ब्रह्म चकार वायविनि । सैको निदान चरयवम वदैव वरम् । इचवि-चवचवाय चकार इचवचवाय । चिकित्सायाक्षी-यामि इचवावेवामि योदय । आयिप्रयाणीयामि वदायामवदाचि च । यत्रिमा आयवन्यार्वेदायुर्वेदस्यो-विविन् । दववामाव्यवच्चदर्वमौमापि योविता । इतानि ब्रह्मणी तत् दिया आयुर्वेदमाम् । आयु-र्वेदं वर्वोदर्वं वर्षे आयाति इन्द्रादि । आयेदवन-दिवार्थं वैद्यवाय नियत । इद्धदय भद्राचं च यदा प्रदायुदा । आयुर्वेदस्य निदाना चिकित्साय ब्रह्मादिन् । अश्विनस्य इदायन तैव यदा दयोर्वैद्यः । तत्र तस्य यथा वा इ । "आयुर्विद्यायिनं आविमिदाय ब्रह्म तथा । निदानो वान निवृत्ति च आयुर्वेद अपते तत्र निवृत्तिम्यं च । आयेत इदमो ब्रह्माद आयुर्विवृति मैव च । इदाय निदर्शनं आयुर्वेद इति स्मृतः । "वैद्योमाभिनीवीवीदिन वैद्याविदः नाम ताया आयुर्वेदहारा आयुताच्यायवाचि इदाबवचापि नाया तेरां वैद्यइत्यावान् आयोवैवायुर्वेदवति तैवै वैदाय दरवायुर्वेदि च तैव ब्रह्मोनदारा च आयुर्वेद वा च यथायु दर्दयवाद्यरविद्यदर्वेदीवाती यथा वायव "नियतायवयवैदवाय" इति इदायवम् । यताया-वहिवाद्यो यवयोयवयोयवयम् । तत् इदानीं इत्य इदं ववद्वर्वेत । निर्विवीनीरायि वायुयायुवेदवादि वन् । यत्र इयतयुर्वीत । यत्र इद निवायच वर्षे वोदैदयवा । वैद्यायाच निर्यायी वर्षांवो पुरदयवो ।

सदाश्विनावाद्भुतः "इन्द्रादपीन्द्र दस्रौ विशेषाद् गर्हितां
भिषजौ । कर्मविच्छेदकौ कामनियोजिनविरुद्धौ धनाय ।
यज्ञेषु निर्दिष्टौ भैषज्ये स्थावरे सत् । अश्विनौ गर्हितौ
प्रथमौ जातौ यज्ञभागिनौ । देवासुरे देवा दैत्यैः
हता हताः । अश्विनौ हता शरीरोत्थाय सद्यः
सहस् । अश्विनोरुद्यमात् च दस्राभ्यां चिकित्सित ।
सोमे निपतित चेन्द्रस्याध्यागैव सुयोजित । विशीर्ण-
दन्ता पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च । दक्षिणो वज्रहस्तः भू
दश्विभ्यां चिकित्सिता । भार्गवच्यवन कामी वृद्ध
सन् विकृति गतः । वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां
पुनर्युवा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषजां वरौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् । ब्रह्मसंहितामनु-
योरं । इन्द्र दस्रयोरिन्द्र अध्यापितावि प्रयतात् । आयु
र्वेदं निखिलेन तौ यथार्थं गतोऽपतिः । गतयो महार्णव
प्रत्येकं किम दाश्विनौ । आयुर्वेदं यथावत ददतः शत-
क्रतवे । आगतागमावधीत्येव आयुर्वेदं शतक्रतु । अध्या
पयामास बहून् मुनीन् मुनीन् । अथात्रेय दना-
दुमोष । एकदा भगवानोऽत्र गदाकुलपितलान ।
चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः । किं करोमि क
गच्छामि कथम् लोका निरामया । भवन्ति, सामयानेताम्
पश्यामि निरीक्षितम् । दयामुद्रमनसः स्वभावो दुरति-
क्रम । एतेषां तु ततो दुःख ममापि हृदयेऽधिकम् । आयु
र्वेदं पठिष्यामि भैषज्याय शरीरिणाम् । इति निश्चित्य
गतवानात्रेयः स्विदमालयम् । तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा
महत् दर्शं सः । सिंहासनगतासीन क्रृयमान सुरर्षिभि ।
भासयन्त दिशोभासा भास्करमतिमत्विषा । आयु
र्वेदमध्यापार्य गिरोधार्य दिवौकसाम् । याकस्तु त
निरोक्ष्य त्यक्तासिंहासनो ययौ । तदर्थे पूजयामास
सत्यं भूरितपद्मयम् । कुशल परिपप्रच्छ तथाऽऽगमन-
कारणम् । स मुनिर्वक्तुमारेभे निजागमनकारणम् ।
व्याधिभिर्व्यथितालोका शोकाकुलितचेतस । भूतले
सन्ति, सन्ताप तेषां हर्तुं कृपा कुरु । आयुर्वेदोपदेश मे
कर कारणतो नृणाम् । तथेत्युक्त सहस्राक्षोऽध्यापया-
मास त मुनिम् । मुनीन्द्र इन्द्रत साङ्गमायुर्वेदमधीत्य स ।
अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्महीम् । अथात्रेयो
मुनिश्रेष्ठो भगवान करुणापर । स्वनाम्ना स हिता चक्रे-
मरणकारुणम्यया । ततोऽग्निवेश भेड च जातूकर्ण पराश-
रम् । क्षीरपाणि च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् । तत्रास

कर्त्ता तन्त्रकर्त्ताग्निवेशोऽभवत् पुरा । ततो भेडादयश्चक्रुः स्वानि
तन्त्राणि त । श्रावयामासुरात्रेय मुनिवृन्देन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूद्विस्मयन्वत । यथावत्
निर्मलस्थानमृग्दाषयोः सत्त्वम् । दिवि देवर्षयो देवा अनुमो-
दाञ्चक्रिरे तत्पुनः । अत भरद्वाजमादुर्भाव "एकदा हिमव-
त्पार्श्वे देवादागता मुनयो महत्वाय नामभिः कथयाम्यहम्
भरद्वाजोऽङ्गिरा प्रथम समुपागत । ततोऽङ्गिरा सनोगर्गो
मरीचिर्भृगुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वसिष्ठ सपरा
शर । हारीतो गौतम सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च ।
जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यप कश्यपोऽपि च । नारदो
वामदेवश्च मार्कण्डेय कपिष्ठल । शाण्डिल्य सह
कौण्डिन्य शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसांकृत्यौ
विश्वामित्र परीक्षित । देवलो गालवो धौम्य काश्यपकाश्या-
दसामुभौ । कात्यायनो वैजवाप कुशिको वादरायण ।
हिरण्याक्षश्च लौगाक्षि शरलोमा च गोभिल । वैखान
सा वालखिल्यास्तथान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो
दमस्य नियमस्य च । तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नय ।
सुखोपविष्टास्ते तत्र चक्रु चक्रुः कथामिमाम् । धर्मार्थकाम
मोक्षाणां मूलमुक्त कलेवरम् । तच्च सर्वविदे मत्र भवेद्यदि
निरामयम् । तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ।
हर्त्तारः पुरतो रोगा यत्र तत्र च सर्वत । रोगा कार्श्यक-
रा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा दृष्टादीन्द्रियशक्तिसंक्षय-
करा सर्वाङ्गपीडाकरा । धर्मार्थाखिलकामसुक्तिषु महा-
विघ्नस्वरूपा बलात्प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेम कुत
प्राणिनाम् । तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्योभवद्भिर्बुधै-
र्योग्यैरित्यभिधाय सगदि भरद्वाज मुनिभ्योऽब्रुवन् । त्वं योग्यो
भगवन् । सहस्रनयन याचस्व हि शीघ्र क्रमादायुर्वेदमधीत्य य-
द्भवता मुक्ता भवामो वयम् । इत्य स मुनिभिर्योग्यै प्रार्थितो
विनयान्वितै । भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम् ।
सुरेन्द्रभवन गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् । दृष्टवान् वज्र-
धार दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिर-
भिनन्द्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच विनय सदस्य श्रावयामास
सत्तम । व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्करा । तेषां
प्रशमनोपाय यथावद्वक्तुमर्हसि । तच्छ्रुत्वाथ मुनि साङ्गमायु-
र्वेद शतक्रतु । जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुग्धिगम्य यम् ।
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेद महामति । यथावदचिरा
त्सर्वं बुबुधे तन्मना मुनि । तेनायु सुचिर लेभे भरद्वाजो
निरामयम् । अन्यानपि मुनीश्चक्रे नीरुज सुचिरायुष ।

[illegible]

[illegible]

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥ हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् । त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तत्तु शशंसानवशेषयन् ॥ ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः ॥ तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म्म च ॥ समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं शर्म्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् ॥ अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया ॥ अग्निवेशश्च भेडश्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः ॥ बुद्धेर्व्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्म्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे" ॥ एवमायुर्वेदस्य प्रशंसा तस्य निरुक्तिश्चात्र दर्शिता यथा "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते ॥ तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः" ॥

एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचारतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च तदुभयविषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२२ पृष्ठे शल्यं शालाक्यमित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादिक्रमेणाभिधाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम् "अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्व्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्व्विधाः आगन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ता निग्रहहेतवः । प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च । स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताश्च द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्व्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्वपि चतुर्व्विधाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनादयः संवत्सरविशेषाः । त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्व्विधः । प्रकोपे प्रशमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥ आगन्तवस्तु ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ॥ शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रमः । मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥ एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्म्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व्व-

[illegible]

पयो सेकः सर्पिषा च तथाम्यति" । इति गजायुर्व्वेदः ।

अथाश्वायुर्व्वेदः तत्रैव "अश्ववाहनसारञ्च यच्चान्यस्य चिकित्सितम्" इत्युपक्रम्य "इष्टो निम्बपटोलौ च गुडुची च समाक्षिका । सिंहानकहरी पिण्डी स्वेदश्च शिरसस्तथा । हिङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं साम्लवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं शूलघ्नमुष्णवारिणा । नागराऽतिविषा मुस्ता सानन्ता बिल्वमालिका । क्वाथमेषां पिबेद्वाजी सर्व्वातीसारनाशनम् । प्रियङ्गुलोध्रमधुभिः पिबेद्दूपरसं हयः । क्षीरं वा पञ्चकोलाद्यं कासनाद्धिप्रशस्यते । विष्कम्भेषु च सर्व्वेषु श्रेयस्यादौ विशोषणम् । अभ्यङ्गावर्त्तनिस्नेहनस्यवर्त्तिक्रम-स्ततः । त्वरितानां तुरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोध्रकरञ्जयोर्मूलं मातुलुङ्गाग्निनागराः । कुष्ठं हिङ्गु वचा-रास्ना लेपोऽयं शोफनाशनः । मञ्जिष्ठा मधुकं द्राक्षा बृहत्यौ रक्तचन्दनम् । त्रपुषीबीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् । अजापयःशृतमिदं सशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निरशनो वाजी रक्तमेहात् प्रमुच्यते । मन्याहनुनिगालस्थशिरःशोफो गलग्रहः । अभ्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेष्वेव शस्यते । प्रत्यक्पुष्पी तथा वह्निः सैन्धवं सौरसो रसः । कृष्णाहिङ्गु-युतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सीदति । निशे ज्योतिष्मती पाठा कृष्णाकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुडमूत्रयुतो-हितः । तिलैर्यष्ट्या रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता । क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिघातेन खञ्जन्ति येऽप्यश्वास्तीव्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेनाशु रुजापहा । दोषकोपाभिघाताभ्यां तत्तुजे लिङ्गिते तथा । शान्तिमृत्स्वाम्बुवस्त्राभ्यां पक्वमन्नमथ क्रमात् । अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षमधूकवटवल्कलैः । प्रभूतसलिलक्वाथः सुखोष्णो व्रणशोधनः । शताह्वा नागरं रास्नामञ्जिष्ठाकुष्ठसैन्धवैः देवदारुवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण गुडुच्या पयसा सह । अनेन वस्तिनस्ये च योज्यं सर्व्वत्र लिङ्गिते । रक्तस्रावो जलौकाभिर्नेत्रान्ते पित्तरोगिणः । खादिरोडुम्बराश्वत्थकषायेण च साधितम् । शालोदुराल-मालतीप्रियङ्गुकुसुमैः समम् । गुडुच्या च कृतः क्वाथः कल्कोयुक्तो विलम्बिते । शरत्पाते शिशिरे श्राव्ये सुपक्वशोथे तथैव च । क्षिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते । गोशकृत्सर्ज्जिकाकुष्ठरजनीतिलसर्षपैः । गवां मूत्रेण पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः क्वाथो नासिकायां सशर्करः । रक्तनिसहरं पानादश्वकण्डोस्तथैव च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भुक्त-वता देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरै-र्मृद्वीकाशर्करायुतैः । सर्पिपिप्पलीकैः शरदि प्रतिपानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताह्वालोध्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे । लोध्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रं प्रतिपानं स्याद्वसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पली-लोध्रयष्ट्याह्वैः समहौषधैः । निदाघे सगुडा देया मदिरा प्रतिपानके । लोध्रकाठं सलवणं पिप्पल्यो-विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे । निदाघेऽर्द्धक्षताहारा शरत्सु पुष्टशोणिता । प्रावृड्भिन्न-पुरीषाश्च पिबेयुर्वाजिनो घृतम् । पिबेयुर्वाजिनस्तैलं कफ-वाय्वधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्भवो येषां तेषां कार्य्यं विरूक्षणम् । त्र्यहं यवागूरूक्षा स्याद्भोजनं तक्रसंयुतम् । शरन्निदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शिशिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्व्वभिष्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् । वायुवेगञ्च वाहस्य स्नेहनीयस्य वर्ज्जयेत् । स्नानं पानं सकृद्दृष्टमश्वानां सलिलागमे । अत्यर्थं दुर्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे काले हि पानं स्नवनं सकृत् । ग्रीष्मे त्रिः स्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणां प्रदातव्या यवा-नामश्वराढकी । चणकव्रीहिमौद्गाणां कलायान् वापि दा-पयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवस्य तुला दश । अष्टौ शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ बुषस्य वा । दूर्व्वा पित्तं, यवः कासं, बुषश्च श्लेष्मसंशमम् । नाशयत्यर्ज्जुनः श्वासं, तथा शालि-र्बलक्षयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मजाः सान्नि-पातिकाः । न रोगाः पीडयिष्यन्ति दूर्व्वाहारं तुरङ्गमम् । द्वौ रज्जुबन्धौ दुष्टानां पश्चयोरुभयोरपि । पश्चाद्बन्धश्च कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः । वसेयुस्तास्कृते स्थाने कृतधूपमभू-मयः । वनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपाः सुरक्षिताः । कृत-बन्धाश्च कपयो धार्य्याश्चाश्वस्थे खगाः " इत्यश्वायुर्व्वेदः । अ-धिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्यम् ।

अथ गवायुर्व्वेदः अग्निपु० 'गवां माहात्म्यमुक्तं हि चिकित्साञ्च तथा शृणु" इत्युपक्रम्य । 'शृङ्गामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात् ससैन्धवम् । शृङ्गवेरबलामांसीकल्क-सिद्धं समाक्षिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मञ्जिष्ठाहिङ्गु-सैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा पुनः । बिल्वमूलमपामार्गो धातकी च सपाटला । कुटज-दन्तमूलेषु लेपो हृच्छूलनाशनः । दन्तशूलहरैर्द्रव्यैर्घृत

मापि रिरक्षिषुः । शस्त्रौषधमपि सिद्धार्थेषु वै भवम् । माहेन्द्रे वरिष्ठे हे सिद्धा च वक्ष्यते । पुष्ये पवित्रे च शस्त्रौषधं तथा । सिद्धस्य सर्वस्य च सर्वं नाम प्रकाशते । महावारे वरिष्ठे हे पार्थिवेन प्रशमयेत् । सर्वेण भौषधेन तथा वातामयेषु च । माहेन्द्र वार्ष्णं च मासवारे च दापयेत् । सत्वसा व्याधिमात्रे प्रियार्थंस्यामिता । सर्वं शास्त्रं सिद्धे सर्वमर्दिपिरक्षिषुः । सर्वे भौषधं तत्र सर्वं स्थिरचरौऽप्यक्षे । वैद्यस्य परिहासाद् अभ्यवहार्यं ददेत् । नानाविधाः धनौषधाः मधुरोऽथ रसमधा । सर्वा विष्णी च बाध्य सम्पादनं परिहार्य सिद्धम् । सत्तमा सम्यगं प्राप्य पयसाऽद्य पूजा । दैवतागारसप्तशीर्षिप्रयुक्तं धर्मा । प्रशास्ति सदाचारस्य पूजां प्रियां । सर्वावै च सर्वां सर्वां पूजितेन पूजिताः । सम्पन्नमावहा पूर्वं येन सौः सीरिता भवेत्" । इति भगायुर्वेदः

अथ दशायुर्वेदशब्दः "दशायुर्वेदाख्यो ग्रन्थोऽयमत्रा युक्तः । भावशीलात्मतयाऽपि सामे स्पर्शा भवेच्च हि । दृष्टिपारितस्नुता सदौ सम्यक् भाः । स्पर्शं यत्नार्थं वारितावयवं प्रसितम्" दशुरुत्तम "वारिताक्षेपमायाः सितौषाः वर्णितम् । कमोऽपि दर्शितमूलना मुख्यदाष्टिमाः । यस्य प्राप्तय भर्गाय्वे मीषवाले दिवानरे । सर्वेषां तु तव देवे वैद्यमा रोषिता दूता । अयम निम्बिनिर्दिष्टा मधुम मौषधाम्लरम् । मानाम् मामावर माथै दशायां हारयाम्यरम् । दिवषाः सर्वेधानवाः सर्वेषाती हि मौषधम् । निष्ठुरत्वमाहारम् वैतोऽप्येकादरिता । सदाचारे कृतमं च मार्गं हर्षितं । सर्वमिष्यमाणैव तत्र हमाय सर्वेषा । मारितामय सम्यक् सर्वार्थं मिरानि च । भोजनीयदवेदि मदरात सिमायतेत् । मधुर वारणानां भक्षमाणविहरः । मधुमाल्यवाः तीष्णेन दहिरवाति मार्धिका । विद्युत्तव भीतेषु सवा वार्यं हि रोगरम् । वै "मायविशेषेण दशानां रोगमत् सर्वं" । दशवर्षविशीतो दशावर्षेद पारायणे दशा । आयुर्वेदवर्तीति वेद वा अथवा० दश । आयुर्वेदिका आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि । आयुर्वेदे साधु अथवा दश । आयुर्वेदिक अत्र वै यावी त्रि० । [अमरः ।

आयुर्वेदमय पु० आयुर्वेद स्वरूप प्रायश्चे भवत् । अन्-आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदाभिज्ञतया निपुणत्व इति ।

आयुर्वेदाविदे विशिष्टाभाषाय वैष्णव वैद्ये ।

आयुष्वत् त्रि० आयुषा सहितः आयुस्–मिन् मतुप् । आयु सम्बन्धे "भोजः शतं मा आयुष" ऋ० ८।११।१ । शतम् वैश्यायुर्विद मस्तु ते शतं" ऋ० ८।६१।११ ।

आयुष्कृत् पु० आयुषा मासि च–अ । आयुषा प्रत्याहारे प्रसन्नादनके ।

आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम मिच्–अण् अम् । आयुरधिकारी "सदाय आयुष्काणेव राज-सरम् इति श्रुतः । आयुष्कामीय सम्यक् न मात हर तीर्णिमि" भाष्य ।

आयुष्कृत् त्रि० आयु करोति कृ–क्विप् तुक् । आयुर्वृद्धि-करे रसवासादौ च अतिशये अन्धःसर्वे शान्ति । इ । आयुष्कर शब्दम त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुष्टोम पु० आयुः सामर्थ्य कोमा साम इ शमम् । आयुष्कामने कर्मप्रशस्त्याहायाः सोमयेदे आयुष्योमवदे नामभेदे च ।

आयुष्मत् त्रि० आयुरस्त्यतिशयेन मतुप् । चिरजीविनि "आयुष्मन् त्वं जीवेति वाच्यो विप्रोऽभिवादने "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" मनुः स्त्रियां ङीप् । दीर्घायुष्मानिति दशोवेव बोधे तु "चिरञ्जीवितिराज आयु"इत्यो त्रि । आयुरिति मङ्गलाभ्यन्तरे पठन । ज्योतिषे प्रसिद्धे योगभेदे "आयुष्मानिति सामर्थ्यं महाफलं चैव सर्वाणि च च । तत्र आयुष्मानाख्य दशामु । ससरादिविषयाक्षमिमु परे मन्वार्थादिप ज्ञीप जाति । तस्मात आयु सम्पूर्णम् ।

आयुष्य त्रि० आयुः प्रयोजनमस्य सर्वादिभ्यो यत् वा यत् । आयुः सहायके आयुर्वर्धने रसायन प्रयत्नकारी । "आयुष्यं भाजनानि पुष्टे कर्म भुङ्क्ते सत्रम्" "इदं सकलमाहुर्वाहितं चि भेषजं परम्" "नाना सकलमायुष्मन् भ्यान्तिसिद्धिमयम्" इति च भद्रः "आयु भौषधा पादैव सामर्थ्यवस्तो सर्वि भव मा ।

आयुष्यसूक्त न० सूक्तभेदे । "आयुर्नामिति मन्त्रे आयुः प्रसवानि च च यज्ञे आयुर्दीक्षाकालेषु सर्वे कर्मैष यत्नम् । आयुर्वेदाय दिवसाय सर्वेषि । सामान्यतया विशेषेण सर्व जीवेत शरदः शतम् । आयुषे सरल सत् वै वै तरल नित्या वैदिका क्रियोऽर्थि मतः । सम्भावनायोऽप्यवहरति जीवनेषु नाम सताय वै अथ भक्तपनाय सम्पादकाय। चरन आयाम आ-

देवभट्टेन तम् अस्यास्तु ध्येयत्र पठ्यन्त सस्माय्येन । मोक्षेत्यम् । सामवेदिनाश्चैतत् पाठ्य वेदभेदेऽन्यदाकारे ज्ञेयम् ।
आयुस् न० इण–उसि णिच्च । जीवितकाले "आयुरारोग्य मतुलं देहि देवि । नमोऽस्तु ते" देवीस्तुति । "आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं च पतत्त्रिभिः" रघु । "चतुर्थमायुषोभाग-मुषित्वाद्यं गुरौ द्विज । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्" मनु "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" रघु । "आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राणाञ्छानिरमोचयत्" भट्टि । "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्" इति पराशरोक्ते जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् । स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेषः अष्टमस्थाने चिन्तनीयपदार्थसहित "सर्वा०चिन्ता०दर्शित" । यथा "मरणाज्जीवितमरणं गुप्तस्थानं च मरणहेतुश्च । अन्त-स्सममरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः । रन्ध्रेश्वरे पापयु-तेऽन्यराश्याव्वल्पायुरस्येति वदन्ति पूर्वे । तत्रापि लग्नेश्वर-योगजाते स्वल्पायुरस्येति वदन्ति सन्तः । स्वक्षेत्रसंस्थे सति रन्ध्रनाथे दीर्घायुराहुर्मुनयो महान्तः । मन्देन वा चिन्त्य-मशेषमायुः स्वक्षेत्रमित्रोच्चगृहस्थितेन । रन्ध्रेश्वरे चापि युते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । षडन्त्यगे वा यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरस्येति शुभेक्षितश्चेत् । कर्मेश्वरेणापि विचिन्त्यमायुर्दीर्घं स्वतुङ्गस्थोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्म-विलग्नरन्ध्रनाथैस्तथैवायुरुदाहरन्ति । मोक्षापहैर्व्योमचरै-स्त्रिभिर्वा सभानुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वनेत्रकोणादिग-तैर्विशेषाद्वदन्ति दीर्घायुरुदारचित्ताः । चतुरस्ते शुभैर्युक्ते लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनि-र्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नेशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां निरीक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तरन्ध्रभावेषु शुभेशसहितेषु च । त्रिषडायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे विलग्नस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घ-मायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रेशसंयुतैः । रन्ध्रे पापविहीनैस्तु दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रस्थैस्त्रिभिः खेटैः स्वोच्चमित्रस्वगेहगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा०। मारायतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभाश्रयाः । केन्द्रत्रिको-णमित्रयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा लग्नेशे दुर्बले यदि । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृग्योगव-र्जिते । क्रूरषष्ठायके वापि रन्ध्रेशे भानुजेऽपि वा । पापा-न्विते पापदृष्टे स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभ-दृष्टिविवर्जिते । बलहीने विलग्नेशे स्वल्पमायुर्विनिर्दि-शेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविवर्जितौ । क्रूरषष्ठायगौ वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्योगस्त्रिधा प्रोक्तः स्व-ल्पमध्यचिरायुषः । द्वात्रिंशतः पूर्वमल्पायुर्मध्यमायुस्ततो भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि । अल्पायुर्दिननाथस्य शत्रौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्य-मायुः स्यान्मित्रे दीर्घायुरादिशेत् । बलाढ्ये विलग्नेशे जीवे केन्द्रत्रिकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरुदाहृ-तम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे वाप्यष्टमे पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे वा मध्यमायुश्च निश्चिते । अल्पायुर्योगजातानां विपत्ता-के स्मृतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेशान्मृतिं दद्याद्विशेषतः । अष्टमेशदशा कष्टा पूर्णायुर्योगसंज्ञके । योगायुरिति नि-श्चित्य जातस्यैव वदेद्बुधः । आयुर्विलग्नाधिपतौ बलेन हीने परास्वम्बहितेशयुक्तौ । युद्धे मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्रलग्नाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ सचन्द्रौ । प्रणेन युद्धे बल-निपातुरायो शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्रास्त-नाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ सचन्द्रौ । तद्भुक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति । रन्ध्राङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तस्मान्मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः । मृतिं स्वजीर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रि-पुगावजीर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते वागीश्वरे-णापि युते स्वजीर्णात् । देहेश्वरे वाहनवित्तभावनाथान्विते वा मरणं स्वजीर्णात् । रन्ध्रेशयोगात्मरणं दशायामन्तर्दशायामथ वा वदन्ति । पित्रादिभावाधिपयोगदृष्ट्या पित्रादिकानां मरणं तथैव । मृत्यङ्गपौ मातुलतेन युक्तौ दुःस्थानगौ वा विषमक्षयेण । राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दुःस्थापतु-ष्वनात्तस्य मृतिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे मातुलते सराहुकेतौ मृगाक्षीतिमुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम् । सूर्यान्विते तादृशभानुपुत्रे मृगाव्या-घ्रकात शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते मातृसुतेऽपि चैवं वि-मा मतुङ्गस्वाटह सखेटे । सुखेशभाग्येशविलग्ननाथास्त्रि-कोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

[illegible]

भवतीह चाष्टौ । वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । अन्यैस्त्रिभिर्भार्गवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम् । चक्रे शशिभौमगृहे प्रयातश्छिद्रे च षष्ठे च चतुष्टये वा । कुजेन सम्प्राप्तबलेन दृष्टो वर्षद्वयं जीवयति प्रजातम् । सौरिः स्मरस्थो यदि वा विलग्ने जन्मस्थलग्ने शशिवृश्चिके वा । सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य मृत्युर्यमोपदिष्टः । नीचस्थे देवपूज्ये तु भौमक्षेत्रगतेऽथ वा । षष्ठेऽष्टमेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति । सबलसन्धौ तिथिराशिसन्ध्यावेकत्र तावल्लववर्षितपश्चात् । जातश्च मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽह्नि जीवेदिति मन्दिकोक्तम् । षष्ठ्यां जातश्चार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा मृत्युयोगेऽथ वापि । भौमे हन्ति प्राणिनां तत्क्षणेन जीवेक्षिते चेन्न भवेत् प्रजातः । भौमोदये तद्दिवसे क्षयेन्दौ होरेश्वरे वारभूते शशाङ्के । जातः सुखी ब्रह्मपदं प्रयाति प्रसाधमाद्यैरिह मन्त्रविद्या । वर्गोत्तमे लग्नगते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिसुते कलत्रे । सिंहासनांशे भृगुजे विशेषाद्रसायनाद्यैरमितायुरेति । कर्मान्त्यलग्ने च बुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । मृद्वंशके वा दिननाथपुत्रे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति सूनुः । देवलोकांशके शुक्रे केन्द्रस्थे धरणीसुते । सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे जातस्त्वसंख्यकः । उत्तमांशे भृगौ केन्द्रे शनौ पारावतांशके । स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वौषधाधारसंख्यकः । गोपुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके । त्रिकोणे कर्किलग्ने तु युगान्तं स तु जीवति । चापांशे कर्किलग्ने च शशिन् देवेन्द्रपूजिते । त्रिचतुर्भिर्ग्रहैः केन्द्रे जातो ब्रह्मपदं लभेत् । तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते । वृषे वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम् । लग्ने शुक्रे गुरौ कामे कर्मांशेऽमरनायके । चापमेषांशके लग्ने जातो याति परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते । गुरौ घटे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्दयुते कलत्रे । माम्ये धरारूढयुतेऽत्र जाते युगान्तकालं समुपैति मर्त्यः । त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषाल्लग्ने वृषे तत्र यते धराजे । निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति । पक्षे सिते जन्म यदाह्नि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिभे विलग्ने । दारे कुजे भानुसुते सुखस्थे जातस्तु जीवेदयुताब्दसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसंभवे । त्रिकोणे वा यदा याते जातस्त्वयुतवत्सरे ।

शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः । सिंहलग्ने यदा जातो जीवेत् षड्युतानि सः । कर्कटिस्थैर्ग्रहैः सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्यदा । शन्यन्तैः परमोच्चस्थैर्मुनितुल्यो भवेन्नरः । शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः स्थिताः । वैशेषिकांशसंयुक्ता जातस्त्वमरसन्निभः । आकल्पं जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रव्यन्ताः खचराः सर्वे स्वोच्चे जीवेऽह्नि जन्मनि । मेषान्त्यलग्ने सगुरौ भृगौ वा निशाकरे गोधनमध्यभागे । सिंहासनांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति मर्त्यः । स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे वृषस्थे मिथुने च शुक्रे । गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां मुनिसाम्यमेति । देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके । सिंहांशके गुरौ लग्ने जातो मुनिसमो भवेत् । मेषलग्ने रवौ माने जीवे स्वोच्चसमन्विते । त्रिषडायगते पापे जातो मुनिसमो भवेत् । इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्वकैः सर्वैस्तद्देव मयाऽधुना" । पारिजातांशाद्यास्तु सर्वा० चिन्त दर्शिता । "मूलत्रिकोणकोणोच्चस्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशकाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशस्वाधिमित्रांशमित्रकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्य्यैर्महर्षिभिः । वर्गद्वयादिसंयोगैः पारिजातादिसंज्ञकाः । उत्तमं तु त्रिवर्गैक्ये चतुर्वर्गे तु गोपुरम् । वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वये पारिजातं षट्के पारावतांशकम् । सप्तके देवलोकाख्यं स्वर्गलोकस्तथाऽष्टके । ऐरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक् । जातकपद्धतौ तु रिष्टभङ्गसहितायुर्योगविशेष गजाद्यायुःप्रमाणसहितमुक्तं यथा

"लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा । शुभपक्षैर्न दृष्टः स्यादचिरान्मृत्युकारकः । क्षीणेन्दौ व्ययगे पापैर्लग्नाष्टमनिवासिभिः । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि स्युस्तदा मृतिः । पापयुक्तः शशी लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थितः । केन्द्रान्यस्थानगैः सौम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायकः । पापे राश्यन्तगे सन्ध्याकाले होरा विधोर्यदा । मृत्युर्वा स्याच्चन्द्रपापैर्युते सर्व्वचतुष्टये । कर्कान्त्यगे चक्रपूर्व्वपश्चार्द्धे पापदृग्युते । मृत्युर्योऽष्टमकेन्द्रस्थे पापैः क्षीणे विधौ तनौ । षष्ठद्वादशगैः पापैरथवा द्व्यष्टसंस्थितैः । लग्ने वा पापमध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं व्रजेत् । चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि मरणं पापवीक्षिते । शुभैरेवेक्षिते वर्षाष्टकान्मिश्रैस्तदर्द्धत । शुभे पञ्चास्तगे पापैर्वक्रिभिः प्रविलोकिते । मासान्मृत्यु

[illegible]

गेजा । समाः सूर्यात् पूर्ववत् स्यादेभ्योऽप्यायुरर्थागजे । दृष्टफलशास्त्रिमा दशभक्ताय यत् फलम् । वर्षमासादिकं श्रेयं भवेद्द्वादशभिः स्फुटम् । जैवे परायु सम्प्राप्तो यद्दाय परमोऽत्रगे । लग्नमध्यसमन्वायुर्द्धाद्दीर्घ्यं युरं च भे । सर्वमर्हं तृतीयोऽंश माद यञ्चाङ्गभागको । व्ययाद्दाम विमोचेत पापे त्वर्द्धं शुभग्रहे । एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु स । अर्द्धमस्त गतोहन्ति त्यक्त्वा शुक्रशनैश्चरौ । कुजन्यक्त्वा शत्रुभस्थैस्त्रिभागो नाश्यते मित्र । लग्ने सपापे लग्नस्थमशायमाहृत्यायुष । अष्टोत्तर शताय स्याद्धीन सौम्येक्षिते दलम् । उभ्रचक्रगतास्त्रिन्न हिमं स्वांशोत्तमादिगाः । दद्त्यायुर्ग्रहास्ते चेद्वृद्धौ नित्य स्वभादिगा । अपि त्रिष्ठे त्रकगुणदा केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे हानिर्वा नाशायशभशायुषि । हानिद्वयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येव सराङ्गो । खार्का परायुर्नरदन्तिनो १२० स्याद्दन्ता ३२ हयामा च जिना २४ खपादे । खरोष्ट्रयोस्तत्समा २५ शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्द्विन्दपा १६ पराय । आयुर्न्दत् समानीय स्वस्वपूर्णायुषा हतम् । अपरायुर्ह्रत स्तष्ट गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति" ।

अत्र हयानां दन्तैर्यथायुर्ज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे ५०१ पृष्ठे जयदत्तकृताद्श्वशास्त्रात्तद्विशेषोऽत्र गन्तव्य । दन्तादालि शद्वर्षा हस्ती हस्तम्

इत्यमायुष सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आयुःसत्त्वेऽपि नाश उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा० आनु०प०१०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्वृद्धिरुक्ता "शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्य्यश्च जायते । कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह । आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानव । केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधैः । कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह । भीष्म उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि । अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानव । येन वा लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते । आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् । आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च । दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् । यस्मात्त्रसन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कुर्य्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः । साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् । अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् । भूतिकर्माणि कुर्व्वाणं तं जनाः कुर्व्वते प्रियम् । ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः । अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः । विशीला भिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः । अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः । अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति । लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः । नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत् । उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्व्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः । एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः । नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् । ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्व्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः । ये न पूर्व्वामुपासीरन् द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् । सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्माणि कारयेत् । परदारा न गन्तव्याः सर्व्ववर्णेषु कर्हिचित् । नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिताः । तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्य्युपासते । प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते । नाज्ञातैः सह गच्छेत नैकोन वृषलैः सह । पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्ब्बलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन् । चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा । चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च । उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वशः । अष्टम्यां सर्व्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् । । वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च । आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत् । नारुन्तुदः स्यान्न

कर्मसमाप्ति च होमका दत्त्वमादद्यात् । वस्त्राञ्च भाषा दद्यात् वर्तितेन च वा वेदूतसी भारकोमानम् । भाष् पापका मदमाहितानाथि दैरापका नीचकि पद्मपुष्पाणि । दद्यात् नो पर्वतु मिलमर्थान् ग्राम् दक्षिणो भाषकेन दद्यात् । होमते सायवैरीह वर्ण नतुषा सत्यम् । भाषा इत्युक्त्वा पिपु च वदोऽपि भावसम् । अग्निं मार्जिना मारात्माधिकृतानि मरीचय । भाष्यकाद्य च विर्जने वाणो द्वाविंशतो पि वा । होमाग्नार्जितिक्षामान् विधा होमान् निर्वर्तयेत् । भाषाग्निहोमाय कम्बलीनाय भाविनेद् । मार्जित वैदिकाद्य देवाय प्रबलम् । देवमवाविधानाय वैवाद्य परिवर्जयेत् । वरस्य दत्त होमस्य मुखो मैत्र विवाहयेत् । वाक्पा इत्याभिमान विवाहं दद्युः श्वसुम् । च आकृत्यान् वर्तितेन् मन मादि च पिदिश्वेत् । विधिं सर्वथा च सूत्रकवाखा पुन हितानी । तत्र कुमारदेव च दक्षकामानाम वा दन । वाद्यकाखर्ग कुर्यात् भाषाद्ये मोक्षते तथा । होमि देवा वचिताधि समाकुलमकरणम् । भाक्तर्द्धर्मि विना वंदु दमा समवहो । वंधार्य सम्यं वांच सदृशो भावसबा । भाषार्थे च प्रवर्तित देवताम् प्रसादयेत् । विवाहनि वरिवरिष्ठ इत्याय निवदा । भामतो दृष्टवाश्च निवसेत् सम्वारयेत् । च भाषादिवासी भाष्य मार्गविशो तथा वदेत् । भाषाविवरकार्य पुन वैधविवाहयेत् । भाषार्थ च भाषाय कृत्वापि च भवेत् । कर्मवैदृष्यकानि कर्मनीसानि निवसा । वस्त्रैश्चाकादानि वर्णनादि निवर्त्तयेत् । कदाचन तत्र नीर्थं कुर्यात् दक्षाविध । भावसा भादवीवस्त्र भावदेवकानाम् । भक्त्या देवकाय भावितब्येत् महायज्ञ । वस्त्र तु दुष्ट इत्य भार्विते वा विचक्षणम् । वस्त्रोदको च भाद्वी भविनो भवितदर्शे । च भाषायां शिवादी व्यक्ताग्निको दारुभ्रमान । दद्यद्विता च भवेत् दक्ष प्रकर्षितानि च च । भावविरङ्क भाविविद्यानायत । दक्षिणावितरा । च दत्त भासवीनं च भवते प्रवीतं च । भावकले च वंशु च च विवाहयात्म । च भारि दत्त तु भावंच वदायाति भाविवे । भाषकामु दक्षाम च प्रसार्यं तथा वर । च भग वर्तिनिम् भाषाय निवादी महायज्ञ । भाषा च भावदारु च भा भार्वि इविसमया । च भावविना प्रयत्ना भाषा भावो च निर्वर्तेत् । च भवारीविभावीति निम देवेन भावदा ।

सवन भावसमेत च वर्तिताचर्यीत च । वदत्मा च वंशार्थं च कुर्वीत महायज्ञ । भोजुकमेव इत्येवस्य वेदो भावना भाविते । भवे तुमारदैवे तु भाषु कुर्यात् महायज्ञ । भव गुरुकानाम् निर्वेद्य भुवैद्या । मुख्या भाव दत्त निर्वि इमा भविताविषु । नु सुषो विवाहमोहाद्यशोऽयनुबन्धम् । वधामोवु दवा मुख्य भाविवशमवेत् । । भावुमा तासुवो वह वधू इविवाहवः । वत्स नदाद्रकौ दुखे वर्त वह वर सुव । भक्तिवाचम मोवेद कर्मीनान् भावाद्वरम वेद । मामाधि वैव कर्माधि माभि मानिवो तथा । भावि मिरपुर्य भाव वैवगचमावितिमा । भवतु भावन भार्य पुरता परितद्यमत् । भाविनीनाय कुर्वीत भा- विवाहि च भारवेत् । विश्ववाधि भावैव च तु सकलम् महायज्ञ । पुन मोतिनिका कर्मी च दर्शाय च मोदते । भाव मारसु भवीत भार्यारसु वर्तितेत् । भाव रारसा भुक्तौ प्रवा भविते भवम् । मोपि दैवाविभोनिवा भावतेन महायज्ञ । विश्विनं भी भक्तिवर्य वमा वा दुर्वे योवते । मोपि देवाविभोनिवा वदीवा वा वहा पय । कर्मावसूवौ व्य मवसाधि च कर्मव । भर्तु भाषा व युनावित्य पुवा वदित भाविति । भाव सामाधिकासो इत्याय प्रतिवाती । भवितादेव देवीव दद्याच भावर्त भवम् । कवाविवरणीय भवत इव्वोतिगाय । च भवीचारो विवे विवांबधव । वावेत् । वैवदको च वीअन च भव भावधर्षति । भा- भवे वैव भवत च च मोविभोगीति वर्तितेतु । वधिको च च चेचनेवाच वर्तते भावातवाचा । वैवपुत्रे तथा तोष विवरीवान् निवर्तयेत् । च वंधराबी भानिवा वयु वेवात्मन विर । च भावीत्य विर वावा भावादर्यावमितिवती । विर माजदत वैवव भाद विविद इति च वेत् विवच्छ च वामीवाततावात्मानि वतो । भावाग्वेववमोक्षिको भावीवीव महायज्ञ । वाते च इविवाते च भवयाति च विवातिन् । भव भावा वमीवोता मोत वचि इत्यादि । भावुत्व । इमानि वमाववादे तथा च भवितार भदृशि भावाभवासि भवासि । भावामावावरोऽपि मोदात्मवीनि इत्या । वक दैदा देवाव भावुव परिवर्तते । भावादृशो इमवाते भावाचार महायज्ञ । प्रभादिक वडवर्व इति भाष्य इति विवाद । ते देवाभि च वामार्थ ते वर्णाम

गतायुषः । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते । त्रीन् कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः । ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्व्वे ह्याशीविषास्त्रयः । दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा । क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा । ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च । तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः । गुरुणा चैव निर्ब्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन । अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ! । सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह । गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् । उच्छिष्टोत्सर्ज्जनञ्चैव दूरे कार्य्यं हितैषिणा । रक्तमाल्यं न धार्य्यं स्यात् शुक्लं धार्य्यन्तु पण्डितैः । वर्ज्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो ! । रक्तं शिरसि धार्य्यन्तु तथा वानेयमित्यपि । काञ्चनी याऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित् । स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते ! । विपर्य्ययं न कुर्व्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः । तथा नान्यधृतं धार्य्यं न चापदशमेव च । अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ! । अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि । प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च । पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् । उपवासञ्च कुर्व्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः । पर्व्वकालेषु सर्व्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् । समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्नं जनेश्वर ! । आलीढया परिहतं न शयीत कदाचन । तथा नोद्धृतसाराणि प्रोक्षितं नाप्रदाय च । न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च । प्रतिषिद्धान्न धर्म्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः । पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणशाकं तथैव च । उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तम ! । आजं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत् । वर्ज्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत् । न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु । दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्ज्जयेत् । सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः । वालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च । वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन । भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् । तोयपूर्व्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः । पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः । समानमेकपङ्क्त्यान्तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ! । विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने । पानीयं पायसं सक्तून् दधि सर्पिर्म्मधून्यपि ।

निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित् । भुञ्जानो मनुजव्याघ्र ! नैव शङ्कां समाचरेत् । दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्तव्यञ्च भवार्थिना । आचम्य चैकहस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् । अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् । पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः । ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः । अद्भिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा । स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना । अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् । कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते । अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ! । तेन पित्र्याणि कुर्व्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा । परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियञ्च कदाचन । न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना । पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत् । संसर्गं न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् । न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् । न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्व्विन्दते महत् । स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्य्ये समुपकल्पिते । त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः । इन्द्रियाणि सकृत् स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः । कुर्व्वीत पित्र्यं दैवञ्च वेददृष्टेन कर्म्मणा । ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ! । पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा । सर्व्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् । निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् । वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि । गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च । गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः । गृहेष्वेते तु पापाय तथा वै तैलपायिकाः । उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा । निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव सदाचरेत् । अमङ्गल्यानि चैतानि तथोत्क्रोशा महात्मनाम् । महात्मनोऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् । अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सखीं तथा । वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर ! । बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च । सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्र ! तथायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च निर्म्मितं यन्निवेशनम् । तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ! । सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् ! विद्यां न च समाचरेत् । न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्व्विन्दते महत् । नक्तं न कुर्य्यात् पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् । पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्य्या भूतिमिच्छता । वर्ज्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ! । शेषाणि चाव

[illegible]

[illegible]

विपरिवर्त्तमानेन भवेदिति" सा०कौ० "तद्वाक्यात् तेन ब्राह्मायु काला द्यगुणिता "३१०४४००००००००००० तस्यायु"। अथ मनूनामायु प्रमाणम्। "युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" सू० सि०। चतुर्युगमानस्य ४३२००००तच्च७१गुणितम् ३०६७२००००सौरवर्षा ए-कैकमनूनामायु काल। मार्कण्डेयस्य सप्तकल्पान्तजीवितेत्युक्ते ४३२००००००० सप्तभिर्गुणितम् ३०२४००००००० तस्यायु काल। देवानामायुस्तु ब्राह्मदिनमानम् "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति" मनूक्तेः ब्राह्मदिनपर्य्यन्त तेषां स्थायित्वम् "कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभु" इति मनुना कल्पादौ तेनैव तेषां सृष्टत्वोक्तेः प्रति-कल्पेऽपि तथैव सृष्टत्वमिति। एवं युगभेदेन नराणामायुर्भेद मनुनोक्तः। "अरोगा सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुष। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादश" "तेन सत्ययुगे ४०० वर्षा"। त्रेतायां ३००वर्षा। द्वापरे २००वर्षा। कलौ शत वर्षा। पुराणान्तरे सत्यादिषु लक्षायुतसहस्रशतप-र्य्यायुरुक्ति मनुविरोधादप्यार्थैव। सत्कर्म्मं भिस्तु प्राणा-यामतपस्यादिभि रसायनादिभिश्चायुर्वर्द्धते तच्चायुर्वृद्धिशब्दे ७७५पृष्ठे उक्तम्। तेन दशरथादीनां दशवर्षसहस्रराज्य-करणं रामायणोक्तं सङ्गच्छते। सत्कर्म्माभिप्रायेणैव पुराणवचनं लक्षाद्यायुद्बोधकं मन्तव्यमिति तु युक्तम्। तच्च जातकप० उक्तं नरगजयो,१२० वर्षा। अश्वस्य दन्तसंख्यया। ३२वर्षा वा। गोमहिषादे २४ वर्षा खरो-ष्ट्रयो २५ वर्षा। शुन १२ वर्षा० व्याघ्रादे १६वर्षा परमायु। तत्र नरस्य शतायुष्ट्वस्य स्तुत्युक्तावपि विंशोत्त-रीयविमार्गार्थमिष्ट १२० वर्षोक्तिरिति बोध्यम्।

आयोग पु० आ+युज–घञ्। गन्धमाल्योपहारे, २व्यापारे ३रोधे ४सम्यक्सम्बन्धे च "शरलै कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितै"। स देशोऽभ्रमरायोग प्रदीप्त इव लक्ष्यते" रामा०

आयोगव पु स्त्री० अयोगव एव स्वार्थे अण्। वैश्यकन्यायां शूद्रेणोत्पादिते जातिभेदे। "शूद्रादायोगव क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्करा" "आयोगवोऽय क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो-नृणाम्। प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रय" इति च मनु "मनुष्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्येति" मनूक्तम् काष्ठतक्षण तस्य वृत्तिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

आयोजन न० आ+युज–ल्युट्। १उद्योगे, २व्याहरणे च।

आयोजित त्रि० आ+युज–णिच्–क्त। १कृताहरणे २सम्यक् सम्पादिते च "कुसुमायोजितकार्म्मुक मधु" कुमा०।

आयोद पु० अयोदस्यापत्यम् वा० अण्। धौम्ये मुनौ। "एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यनामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा०आ०३अ०।

आयोधन न० आ+युध+आधारे ल्युट्। १युद्धस्थाने। "आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्" भट्टि "आयोधने कृष्णगतिं सहायम्" रघु। "आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर। याते" रघु। भावे ल्युट्। २योधने, युद्ध-क्रियायाम्।

आर पु० आ+ऋ–कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १मङ्गलग्रहे, २शनिग्रहे, "आरे खस्थे वसुध्याद्भ्रोभयम्" नील०ता०तत्र मङ्गलस्य वक्रगत्वात् शनेश्च स्वभावेन मन्दगतित्वात् तथात्वम् कुजस्य त्रिकोणाकारत्वादपि तथात्वम् ३मधुराम्लफले वृक्ष-भेदे च। ४प्रान्तभागे ५कुलुङ्गलोष्ठे ७पित्तले च न०। अरा एव स्वार्थे वा अण्। ८कोणे। कोणस्य चक्राकार-सदृशाकारवत्त्वात् तथात्वम्। द्वादशारचक्रं षोडशार-चक्रम्। "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्–त्र्योचक्रमेत-दुदितं परदेवतायाः "तन्त्रम्। "आरान्तरेणापतत् संक्षि-प्याङ्ग क्षणेन ह" इति भा०आ०३३अ०। भावे घञ्। ९गमने पु०। आ+ऋ–कर्म्मणि घञ्। १०दूरे च दूरस्य च सङ्कटत्वेन प्राप्यत्वात् तथात्वम्। "ऋपुधिस्त-न्वारेऽस्मानिधेहि" यजु०१६,१२, "आरे दूरे" वेददी०। "आरेऽबाधस्व दुच्छुनाम्" य०१९,३८,

आरकूट पु०न०। आरं पित्तलं कूटयति स्तूपीकरोति अच् १पित्तलाभरणे। "किमारकूटाभरणेन न प्रिय" इति नैषधम्। आरमतिभ्रश कूयते ददाति कूट–दाह कर्म्मणि घञ्। २पित्तलमात्रे च तस्यातिशयदाहस-ह्वत्वात् तथात्वम्।

आरक्त पु० ईषत् रक्तः प्रा०स०। १ईषद्रक्तवर्णे २तद्वति ३सम्यगनुरक्ते च त्रि०। भावे क्त। ४अनुरागे न०

आरच पु० आ+रच–अच्। १हस्तिकुम्भाध स्थले, "आर-क्षमग्नमवमत्य सृणि शितायाम्" माघ २हस्तिमस्तक मर्म्मणि, ३सैन्ये च। ४रक्षके त्रि०। "शतसाहस्रमारक्ष अध्यर्ग रक्षसां कपि" भट्टि। "तेषामारक्षभूतन्तु पूर्ण्यं दैव नियोजयेत्" मनु। भावे घञ्। ४रक्षायाम् पु० "रक्षांसि हि विदुष्मन्ति आत्मारक्षवर्जितम्। भावे ण। आरक्षा तदर्थे स्त्री रक्षा च वैदिककर्म्मादौ च तत्सम्पादिकपेय

मनःप्रभृतिव्यापारेण क्रियारम्भनिमित्तवीर्यव्यापारः ।

आरम्भण न० आ+रभे ल्युट् [illegible] । [illegible] इति भाष्य [illegible] । (की टाश) इति ख्याते द्रव्ये । "आरम्भणो [illegible] बाहुः [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]" इति भाष्यकारे [illegible] ।

आरम्भभायांश्चैव [illegible] यथा । आरम्भण [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आरम्भणेन रोपणम् । "आरम्भणपूर्वं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" भाष्य

आरम्भणादिस्थानम् [illegible] यथा आरम्भण [illegible] । [illegible]"।

आरट त्रि० आरटति आ+रट–अच् । [illegible] २ नदे च [illegible] ।

आरट्ट न० आरट्टति [illegible] आ+रट्ट अच् [illegible] । [illegible] (आरट्ट) देश । [illegible] ।

आरट्टज न० आरट्ट देशे जायते जन–ड । (आरट) देशजाते घोटके । "आरट्टजवनायुज[illegible]" [illegible] १ [illegible] ।

आरणि न० आ+ऋ–अणि । [illegible] ।

आरण्येय न० अरण्यां भवः अरण्य+ढक् । [illegible] ११८७७ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] १११ [illegible] १११ [illegible] । [illegible] १२ [illegible] । [illegible] ११४ ।

आरण्यक त्रि० अरण्ये भवः वुञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १. ८ [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ११४ [illegible] "[illegible]" [illegible] १। [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आरण्यक त्रि० अरण्ये भव वुञ् । [illegible] । [illegible] "आरण्यक [illegible]" । [illegible] "आरण्यक [illegible]" भा० [illegible] । "[illegible]" भा० [illegible] । [illegible] ।

शाखाऽणारण्यकानि च । विपाद्य कदलीस्तम्भं सार दद्दृशिरे न ते’ इति भा॰शा॰ १८अ॰ । ४आरण्यगेये सामभेदे च । स्वार्थे कन् । उक्तार्थे भारतान्तर्गते ५वन-पर्व्वणि “एतदारण्यकं पर्व्व भा॰आ॰प॰१अ॰ । आर-ण्यककाण्डम् । रामायणान्तर्गते ६काण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पुस्त्री॰ अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः कर्म्म॰ । वनकुक्कुटे “आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्ले-ष्मणो गुरुः । वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः’ इति भा॰ प्र॰ तन्मांसगुणा उक्ताः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

आरण्यगान न॰ आरण्ये वनगेयं गानम् । सामवेदान्तर्गते गानग्रन्थभेदे तस्यारण्ये गेयत्वात् तथात्वम् ।

आरण्यपशु पु॰ कर्म्म॰ । स्मृत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे १पशौ आरण्यशब्दे विवृतिः ।

आरण्यमुद्ग पु॰ नि॰ कर्म॰ । वनमुद्गे । आरण्यमुद्गस्येवाकारः पर्णोऽस्यस्याः अच् टाप् । (मुगानी) सूक्ष्मपर्ण्यां स्त्री राजनि॰

आरण्यराशि पु॰ नि॰ कर्म्म॰ । आरण्यशब्दोक्ते १सिंहे २मक-रादिमार्द्धे दिवसे ३मेषे ४वृषे च राशौ ।

आरति स्त्री आ+रम–क्तिन् । १उपरमे, २निवृत्तौ च ।

आरत त्रि॰ आ+रम–क्त । १उपरते २विरते च “अनारत तेन पदेषु लम्भिता’ किरा॰ । [(एका)(वगो) प्रभृतौ ।

आरथ पु॰ ईषद्रथ प्रा॰स॰ । एकाश्वेन गमनसाधने रथे

आरद्ध त्रि॰ आ+रध–क्त । ससिद्धे सिका॰ फिञ् । आर-द्धायनि तदपत्ये पुस्त्री॰ ।

आरनाल न॰ आर्च्छति आ+ऋ–अच्, आर नल–गन्धे घञ् आरो नालोगन्धो यस्य । काञ्जिके । ‘आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुपीकृतैः । पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः” भा॰प्र॰ । “आरनाल दधि क्षीरं कन्दुपक्वं च सक्तव । स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति” अत्रिस॰ । वा कप् । आरनालकमप्यत्र ।

आरब्ध त्रि॰ आ+रभ–क्त । कृतारम्भणे “प्रारब्धादन्य-कार्य्याणां करणं परिपन्थिकः” सा॰द॰ “अनारब्धकार्य्ये एव तु” इत्यादि शा॰सू॰ । यस्य कियदंश कर्त्तुमारेभे तादृशः पदार्थः आरब्ध । भावे क्त । २आरम्भे न॰ ‘व्रतय-ज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्’ तिथि॰त॰ विष्णु॰ ।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि यावत्फलसमाप्ति न नाश इत्येतत् शा॰सू॰भा॰ स्थिरीकृतम् यथा “अन्वहेतोर्विद्यासामर्थ्यादशेषविनाशसिद्धेरवश्य भावि-नी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । “अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्व्वे तदवधेः” शा॰ सू॰ “पूर्व्वयोरधिकर-णयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्य्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य्य-योरेवेति विचार्य्यते तत्र “उभे ह्येवैष एतेन तरतीत्येव-मादि’ श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्य्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्व्वे जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्य्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्म-ज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् । कुतएतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इति’ शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां ना-चक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्म्माणि-क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिच्चोपेक्षेत नहि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति, उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्य्यं कर्म्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुप-पद्यते । आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-स्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्यु-च्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्ततएव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य-योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः शा॰। “चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः” सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य कर्मणोनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत् देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम् । यथा च आरब्धफलस्य कर्म्मणो यावदधिकारस्थितिस्तथा निर्णीतं शा॰सू॰भा॰ ३अ॰३पादे यथा “यावदधि-कारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” शा॰सू॰“विदुषो वर्त्त-मानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्नवेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तौ-

प्रेयसा सत्व । मात्मगणरत्वेन यमित क्षेमाय दर्पीमम" । मनोगम्यामभिष्क्रान्तिङ्गर्पविलयसम्भवम् । अथपातनमित्युक्तम् । यथा क्षयरावणे षष्ठेऽङ्के । प्रविश्य खङ्गहस्त पुरुष इत्यत प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् । सर० क० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे २वृत्तिभेदे च सा च ३८८पृष्ठे दृश्या । आर सामर्थ्येन गामी भट । ३शूरे वीरे पु० हेमचन्द्र ।

आरभ्य अव्य० आ+रभ–ल्यप् । १उपक्रम्येत्यर्थे "आरभ्य तस्या दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्" दुर्गो०त०पु० "अनारभ्याधीतत्वात्"मीमांसा । कर्मणि क्यप् । २आरम्भणार्हे आरम्भणीये त्रि० ।

आरमण न० आ+रम–भावे ल्युट् । १आरामे, विश्रामे आरम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिसाधने "स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्" तैत्ति० चक्षुषोरेवैते आरमणे कुरुत" शत० ब्रा० ।

आरम्बण न० आ+लबि–ल्युट् वेदे लस्य रः । आलम्बने "तत्मात्मान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परियन्ति" छा०उ० अनारम्बणानि अनालम्बनानि"भा०"यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोकमाक्रमेत्" वृ०उ०

आरम्भ पु०आ+रभ घञ् मुम्०। १उद्यमे २त्वरायां स्वार्थे परार्थे वा ३गृहादिसम्पादनव्यापारे ४उपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्रस्तावने ६वधे ७दर्पे च । "अनारम्भोऽपि परगृहसुखी सर्पवत्" सा०सू०"आरम्भे कर्मणा विप्र! पुण्डरीकसमेऽहरिम्" स्मृति "न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते"गीता "सोनाद्रिस्योरविर्येषामारम्भ प्रथमक्षणे । इति म०त० व्यास "अयथाबलमारम्भ " माघ । "आगमैः सदृशारम्भा आरम्भसदृशोदयः" इति रघु क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिकव्यापारोपक्रमश्चारम्भ । श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषे अशुनियेयारम्भोऽपि प्रकृतकर्मारम्भस्तेन आरम्भत्वात् सूतकादे प्रतिबन्धकत्वम् । यथा "आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयो । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया । तथा निमन्त्रणं श्राद्धे आरम्भाः स्युरिति श्रुतिः आरब्धे सूतकं नस्यादिति"ति०त०विष्णु । द्रव्याणां द्रव्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्ते व्यापारे "द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्" भाषा० कर्मणि घञ् । ८आरभ्यमाणे"फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" रघु । "चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे" कुमा० ।

आरम्भक त्रि० आरभते आ+रभ–ण्वुल् मुम् । १आरम्भकारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां २विजातीयसंयोगे च । "तत आरम्भकसंयोगनाश" मुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा०भा०उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ–ल्युट् मुम् । २आरम्भशब्दार्थे कर्मणि ल्युट् । २आरभ्यमाणे च । यथा "सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"छा०उ० "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" शा०सू०आरम्भणं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचना० अण् । ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थे त्रि० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४उपादानकारणे"किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्" यजु० १७,१८ । "लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायैर्निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतोविश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् किंस्थानम्, अद्यतना निरधिष्ठाना किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति आरम्भणमुपादानकारणम् मृदिव घटानाम्" वेददी० ।

आरम्भणीय त्रि० आ+रभ–शक्यार्थे अनीयर् मुम् । यस्य आरम्भः कर्त्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे "तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति" विवरणोपन्यास ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वाद' परीक्षापूर्व्वकः कथाभेद । वैशेषिकाद्यभिमते परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके वादे । स च "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" वै०सू०दर्शित "आत्माकाशाणुमुख्यं कारणं पूर्व्वमिष्यते । कुलालादिर्दृष्टत्वन्तु घटवज्जन्मभागभाक् । पृथिव्यम्बोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणव । द्व्यणुकादिक्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति" हि तेषां वाद । शा०भाष्ये तु तदेतन्मतमुत्थाप्य निराकृतं यथा "परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्त्तव्य । तत्रादौ तावद्योऽण्वकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्राय वैशेषिकाणामभ्युपगम कारणद्रव्यसमवायिनोगुणा कार्यद्रव्यसमानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्य शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्य समवेयात् तददर्शनात् । न चेतन ब्रह्म जगत्कारणभवितुमर्ह-

[illegible]

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति। अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति चेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् असम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्य्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्य्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वादवस्तुरेव संयोग इति वस्तुनः कार्य्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादि कार्य्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति अतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म। अतश्च संयोगविभागायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत। तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः। "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" सू॰ समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन सम्बध्यते। द्वाभ्याञ्चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः? साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बन्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते। संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्। तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्व्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "नित्यमेव च भावात्" सू॰। अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसम्। अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः। अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्" सू॰। सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिवसो भूतवीतिविषयात्मना निमायेति बहवचिन्ना ममयमचारि च तैयामनुमयो निरावमय इव यतो दवारिहवमात् यरमायूनायपुर्णिमसर्तिरिक्त मः यव च च दरमयारयाभैयरा लूमलर्तिममच्च तैमार्थमिरेव विपरीतमयपोतैमच' । इव ? इव बोधे इवमात् । यदि बोधे इव दिवसतु मत् यमायरयोभिया मूयव निमाय इव यथवा यरमामूमोच्च सवीतिनिमय यथि ममयोमूमोच्च सूपा यमिमाय यमि । तथा यायो यरमायोदयादिमनलयमयमने यमायेति यारयमयतरीवया सूपा यमिमाय मात्र यमि । यत निमायते यारयं यथा "धरमारयादिमर्थमि" । यत च च यमतुव च इमयति यमीन मयरेव यारयमलौ-यमो यदमि निमायते दितीय यारयमम् "च निमायिति च रिसेया यमिमेयाचा" इति । यदपि या-यमाद यरमायूनां निमाय यायमति यमति पि यमिमु यमिययरिते यमुमि निमायमन यम यमयो मीमयगली म इव यरमायुनिमायतैयामेयी इवायमेन निमा यरम-यारय मद्र । न च यद्रार्थमरायरायामेव यमपिद यम यदिदिर्यमति प्रमायायमतिदयोः यद्रार्थयोर्मेव यारायायात् । यदपि निमाये यमीय यारयमयम् । यविद्या येति । यदप्येव विविमेव यथा यतिरमयामया-र्थायां यारयमानो प्रमयेयायवयदिदेति यमोत्तरमपि यमायायय च । यमायूमयते यतीति विवेकतो इवाम यारयमवमि निमायर्मिविययायतोव यम च मातो मोमयमादिया येति यमयर्थ यात् । यमापि यारय-मिमायात् यारयमिमायायायमय यमोयय निमायसेमोद यमायीरसिधा वा यरमायूनां निमाय इवाययतीति या-यायते । यायर्थ निमायस्य इामानेव चैयुमा निर्मियय-तीति निमयोतिम यमोयमर्थमि यामेविर्मिय इवते इवा यारयारयमरैयमयमायाने इवदैर्थ यात् यदा यमायतिरेव यायायायायां यारय तिमेयरायलायरयायायमयारय यमयमयमयती इदा यमायति यमिययमयत् यम यमायिय मेमापि निमाय यमयमी । यमायूमादियमयत् यायमि-प्रमेयिरर्थया यरमायूनां यमायूमयमय । यरमायमार यमाद । यमयमा च दोमात् इव । यमायरयमर्थमैवया यूमा इयो रयमरमर्थमैवया यमया याय इमयव इव यमायार तैया यर्थमुया यमायमोया रिमेव मैमापि यमायि भूमादर्थमयमिमयामि च यमयमा-

यारयमोतैमापि च बोधे यमाये मात् यरमायोभ्यव मियार्थमिमयमा यमयूरयम् च वा । यमयमापि यदो यामयमोरमिरेयार्थ इव यात् । यमयमाये यामयमि मार्थयिमुयाने यार्थयिमुयायां पूर्वरयमादयरयमयुम मयत्र । यमायदैयापि भूम यमय भूयोरयमो यमो-मयेन यार्थेय इते भूयोरयमे पूर्वेयरयरयमात् । यम-मायाये इर्थमिमायिमयमुयमे यरमायमरायायमरिवार यदि मायत् यर्थ इव यमयमुमायर यमोरयम् यमयमि यमयोमयमिम यात् यम् यमयमयो इमिमा इव रयमयायां यारयमुमपूर्वेयमात् यायमुयायात् । यम यते यमर्थमायर यमारयम् यमोज पि यमयोरयमिम यात् तैमपि च यमारयमोः यमो च यमारयमयायां च यर्थ इमाते । यमादयमुरयम यरमायमायरयमाद" । यतैमायस्य यायमोति यायमयात् निमयरयर्थमम् च दैयायमिमिमुयरम् । यमायामयमय च निमायमया-यात् यमयमायम च यदायो निमायायानेन निमयमया-यमयात् निमाया यूमयमायेनमायमर्थम यायमा यमोमायोमयमेन यर्थमरयमेमैमूयमेमयायमयात् । यम निरयमायम यरमायोर्थमायमेन यमोयमयमयर्थमे यमयमिमिमुयर्थ निमायादियमयमयमयमायमयात् दिमिमायम यायमे इवमय बोधे इवमात् दिमुमिमा-यमय यायमयेमय यरमायोरयमयेन यमायो यात् । मिमु यदीय यूमययोमायु यरमायो यमुमीयमायमिय यमापि दिमयमयेन यमोमे पि पूर्वोदियमादिमयेय यमामोदिमयेय च यमय दिमु मिमिमयमायेन यूमयमोयमयमा यरमायोः यम यमायमिमयेन निरयमायम यम च विमाय । यमुमा मा यार्थमिमयमायम यदर्थमिमोदिमयमायोमयेन यम च यमोतरमायोमयमा यदायौ यमयमार यमया च यमयमेतैमि दिमयमेव यरां यमोयमयम यमेया मुमयेय । यमिमु यमार्थमये ४११ इत्यादौ इमयम्

धार(रा)न॰ त धा+र-अच् स्वार्थे अण् । यमयमाये । "धारायमयारयम् राया । "यमयमायातु यमायायो धारार्थ यमयारयम्" यत्र ।

धारक त्रि॰ धारयति धा+र-ण्वुल् । रथितवान् यादि इयोमय मधु तु यरयौ च यम । यारयमयर यया तैया च यय इवायि यमयमायरयमायापि यमया ।

धारा स्त्री॰ धा+र-अच् । (यर्थमेदयाय्याने । (देशी) इति

ख्याते २कौशाम्बे । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" श्रुति ३प्रतोदे च "या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे" ऋ० ६,५,८, । "उद्यम्यारामपकायोत्थितस्य" माघ । "आरां प्रतोदम्" मल्लिनाथः ।

आराग्र न० आराया अग्रम् । १आराया अग्रे "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" श्रुतिः । "अर्द्धचन्द्रक्षुरप्रादिधाराग्रं सुपसुच्यते । आराग्रन्तु ग्रथ तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः" इति हलायुधोक्ते २अर्द्धचन्द्राकारक्षुरप्राद्यस्त्रखण्डे च ।

आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज–कनिन् ङीप् । देशभेदे भूसा० देशवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञक । तद्देशभवे त्रि० ।

आरात् अव्य० आ+रा वा० आति । १दूरे, २समीपे च । "आदाय दयितमिशावगादमारात्" माघ । "तमर्घ्यमारादभिवर्त्तमानम्" रघु "विषिलवत्नं सुवमामभारात्" भट्टि

आराति पु० आ+रा–क्तिच् । शत्रौ । हिरूपकोष ।

आरातीय त्रि० आरादुभयः जात आगतो वा छद्धत्वात् छ आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोप. । १निकटदूरयोर्भवे २तत्र जाते ३ताभ्यामागते च ।

आरात्रिक न० अरात्रावपि निर्वृत्तं ठञ् । (आरति) नीराजनकर्म्मणि । दीपो हि रात्रावेव प्रदर्श्यते इद दिनेऽपि दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् "ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् । महानीराजनं कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः । प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा । आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्" हरि० विलासे तल्लक्षणादि । तस्य देहांशभेदे भ्रामणप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा "आदौ चतु पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकम् । सर्वेषु चाङ्गेषु च सप्त वारान् आरात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात्" । "शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः" चल पद्यपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध–ल्युट् । १पाके, २संसिद्धौ णिच्–ल्युट् । ३साधने ४अवाप्तौ ५तोषणे ६सेवने तोषणसेवनयो सन्निहितत्वात् तथात्वम् "साध्वसाराधनमपि रमणीयमस्याः" शकु० । "आराधनायास्य सखी समेताम्" कुमा० । आराध्यतेऽनेन णिच्–करणे ल्युट् । ७सेवासाधने "इदं स ते भक्तिमतां सतामाराधनं वपुः" कुमा० । "सर्व्वस्य दैत्या ;,समतामेत समत्वमाराधनमच्युतस्य" भाग० प्रह्लादोक्ति । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध–णिच्–युच् स्त्रीत्वात् टाप् ।

आराधनीय त्रि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध–णिच्–शक्यार्थे अनीयर् । आराधनयोग्ये "सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम्" रघु ।

आराधय पु० आ+राध–णिच्–वा० श । आराधनकारके ब्राह्म०भावादौ ष्यञ् । आराधय्यम् आराधनकर्तृत्वे न० ।

आराधयितृ त्रि० आ+राध–णिच्–तृच् । १परिचारके । २सेवके "मन्मथमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते" शकु० ।

आराधित त्रि० आ+राध–णिच्–क्त । सेविते । "नाराधितोयैः पुरुषः प्रधानं तेषां वृथा जन्म नराधमानाम्" भाग० ।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम–आधारे घञ् । कृत्रिमवने १उद्याने "आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी० आत्मा आराम इव । घञन्तस्य पुंस्त्वात् पाठमात्र् क्लीवत्वोक्ति मामादिकी । "वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठाव्रतेत्यादि" मुहू० चि० । "क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च" "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्" "तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः" इति च मनु "जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे । पक्षे स्वदृश्चिप्रचरप्रभुवे स्यात् पक्षे सिते सर्व्वतिथिष्वपि वा रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता" इत्तर०टी० उक्ते षोडशभिन्न स्वर्गारामं इत्युक्ते २दण्डकभेदे च । आ+रम–भावे घञ् । ३आरतौ "योऽन्तःसुखोऽन्तराराम" गीता । अन्तरात्मनि आरामोऽस्येति विग्रहः "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ । स जीवति" गीता । आरामकरणप्रकार "वृहत् सं० उक्तं यथा "प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः । यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत् । मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् । पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्म्मैतत्प्रथमं भुवि । अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः । मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा । पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः । द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः । एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः । मूलच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीया प्रयत्नतः । अजातशाखान् शिशिरे जातशाखान् हिमागमे । वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः । आमूलस्कन्धलिप्तानां सङ्क्रमेण विरोपणम् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः । रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते । सायं प्रातश्च

मध्यस्थे भीतभावे हिमाचले। भवेत् न यत्र योगे वैभमा रोचिता हि नाः। तत्र वैतरणीरम्योद्भव- पर्वतः। योगमूलवनीभावप्रभाव वहाविना। वसुधो भवभावन विकल भवभया। चिरिरि स्पावनप च योगमापूरकाः स्मृताः। नवनं विभवि- रैना भवने योगभावनम्। भावात् भावानर्दे भावे प्रभावो हारभावनम्। भवावभावावतः देवभव्या परस्परम्। एवं भूतेव न वर्ष वचनमानि पीडिता। पीतभावावर्तीनो भावते भावसमया। भारति- भवाभाषो भावायोगी रघुमुनिः। चिरिविरमधीना भवभावो निभोभवत्। निवरभवत्तामान् वैभवेन् भावारिच्या। भवभावे पूजन च भावैव विवर्धैः। भवभावप्रभावैव भवभावाभिरते। भविभावभव- न् भवावते दे निवासम्। तत् प्रभो भवरोगो योगार्थं भवना पव। भवप्रामोनिर्दोषैः देव भावैः भवति। महीतृप्तभावानां च भवतृष्णा वरदा। भावराचि रस तृष्णवर्जित भीमभावानुगतमोभितम्। भीतवेन रम्यो निर्धारित भीतवावाचिवित भूषितम्। भवत् भवराजावमनिव रोचित च भक्तिविभावनी। भारत् भवजनवार्तेनित भावते तृष्णमुखेन तत्। विभि शान्ति वराभि भद्रौ भीतिभावविभवृत्व वसुभि। वृक्षियाववर्तितव वैभिता पूर्वितो च वरद प्रतिष्ठिता। भविभवभावनाय पूर्वावाभोगधामीभवानाभवानाम्। भवाविभीवेवराज महाभावाविदार्थे भविष्यात्पुषी। श्रीरे महो भावभवा प्रभीते भावाभवाच तु भक्तित भीतम्। दिने दिने भीतिवर्यविचारैव विभित्त च तनो तविरोधम्। प्रभावेन वसुविधर्ष भवीर्थे भावात् वद भीमभवाप्यधन्। पूर्वं भदम् भवुवर्मिना तत् भवेतेतुभवभावितैव। पूर्वाविनीभावविर्धमैव प्रवृत्ते- भविभवभावरत्नौ। भवभ्राविभावभावविन च रम्यात् भावमूतल भवभावव तत्। तत् च भीते भवरव भावो भवप्राप्यता भावभवव विभम्। भवो भवभाव एव- मभावा निधायतो भवत्यावर्णोभि। भवभोतीतव भूवमभवल च भावितम्। एतवभेन तां भीर्यं च भ्रा- भवभेन ता। भावित भविनोभिव भूपि हताभवभव- तम्। भवभारतीभिता भावा भवीभि विवद्भमम्। च शानवभ भावाभि विनयोत्तम भावेनाता। च भीतविज्ञातविज्ञानावो भव भवतम्। भावित्वीभव

भवाभव भवति च हानि निर्विषम्। भवमभवपुरोगे भवुराभवा भववर्गाणि। मनुष्यपूर्वविभावा इदम् भावभवाविनो वचनम्। भवाणि दिव्यानि। भारत वरोगे भाणि।

भाराक्रीतिका स्त्री भारागे भद्रो योगता। भवाभि मनुष्य भवभेदे रामपि “भाराक्रीतिका विभा योगता निवर्तरिवी” वैद्य।

भाराभिप त्रि भारानी पहल्वे नियुक्त तत्। भवानभाव

भाराक्ष त्रि देवदारुम् मा च। देवदारुके दारका रम। भारार्थित देवदारुनिर्मित त्रि।

भारायिक त्रि भरार्थं हरितं भवति रस। भावी रघुविभवाविरपि च। भवनीतेव भवप्रचिरोपि भावमो- निवारितेष भवति वन तृष्णवाचितम्। भवो राज भवापुषा भावभावविभोत्तमाभरणविन्द भवति तथा “दिवनो दिवसाप्रतिभा दे च चो तत्रार्थी भगा। विद्वस्य योगानि निर्ग भाव ववतम्। निर्गतिक- च विद्यं भवदि हृदयेन। विभवो ना निर्विवान् योगान् भवानित तनैवता। निवार्थे योगदोषाहा भवाभवभावता। तथा तप व भवं निरामयी भवानिना। भवाद वेनौभविभाववरान् प्रभिव भवान्। च निवाभवतो राजा भवादिवदि वचनित्। पूर्वो च भाविभवं भिव सुभवं भवतो मितम्। भवभवर्ष भव भवत निवर्तनम्। योगापापकार्यं वरानुव निवर्तितम्। निवेशिर्ष भवान्ना पूर्व भीवदानिवम्। निभावनिभववाद्यवहरू निर्वेणिवम्। वत भवत निवर्षं तर्षं भावानिवनिवम्। पूर्णोऽपि च पूर्वेषु निवर्तनम्। भवनिप्रतिवाद्य। भवाभि प्रभुतीय भवा वनिवाप्तवि तत्। प्रभवनिषेयार्थं भूमिभावयु वरदानि। भवा वर्ष भवाभावभावनमिवेदिनम्। निवावत्व यत् भवितर्थं भवार्थे नम्। शतीनिवमीषुवर्षं भवेदानि भवावचम्। प्रभावार्थं विदुषीव भावोन्तपुरुषाविस्मृ। पुनर्वो वृतिवा तथा निभीता निवर्तमा। वंशिवहात प्राणवो भीवभवनना विना। भवता तथ भंवविता प्रभोवीता वृषभवा। तत्र भावाभिषेवा भूर्मिनिका भरिवर्जितं च। भाषारविभभवानि भवमि प्राणिनो वचा। तथा भवतानने भैद्य प्रणाहरतिवो भवेत्। भाषाभविभीवारा भीतोहमिभीतिवा। भवेदु विभ- भवा वे भाभव्यं तु वैभव। रविभवो भवभावो

मारुदेशागम्यदेशे । विप्रादियमुदाचारमेभिलिङ्गैय बुद्धिमान् । न दृढाग्रुसार दृष्टो विरणम् मोक्षमेति च । अपांग बहु यद्ं दं भाषते वापि मूढवत् । स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमक्याद्दिभिनिवेदयेत् । वेपथुर्लायते गाय तथा-यान्योऽन्यमीक्षते । प्पामो विवर्णतराप ययौः क्लिश्यिल्मस्यपि । प्पासमेताल्हीन करेय च गिरोदराम् । निर्यियासुरमदादरंलीतते च पुन पुनः । वर्तते विपरीतम् विपदाता विचेतनः । मोविद्धयात् मार्चिरस्य स्वरिता वा महात्मा । पुनतोऽपि मनोऽपि नेता दृश्यनि मानवाः । तस्मात् परीक्ष्य कार्यो शल्यामामादितो नरैः । पश्चे पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेपने । उत्सादने कपादे च पारिषेकेऽनुलेपने । वस्तु वस्त्रेषु गय्यासु करपाभरणेषु च । पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् । विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु । मलयानि प्रवक्ष्यामि विकित्सामप्यनन्तरम् । नसभक्तः हन्ति न्यसा यत्रिय भवयन्ति ये । तानेव ते विनश्यन्ति मणिकायायमादय । मयूरकपठ-खुतभुक् तेन चापेन भग पटपटायते । मयूरकपठप्रतिमो जायते चापि दुःसह । भिद्यार्चिर्मोक्षाधूमय म चिरायोपशाम्यति । चकोरमालिकेरास्य जायते क्षिप्रमेव तु । दृष्ट्वा विषम दृष्ट म्रियन्ते जीवजीवका । कोकिल स्वरवैकर्य क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति । दृष्ट्वेमयूरटिट्टिभ क्रोशतः शुकसारिके । दृष्ट्वा लेहति चाल्यर्थ मकरात्सु कूजति । पृषतो विषगात्यन्तु विषा सृजति मर्कट" । मसिलपात पुर्याद्रक्षणान् मृगपक्षिणः" ।

आराविन् त्रि॰ आरौति आ+रु–णिनि । सम्यक्शब्दकारके उच्चैः शब्दकारके स्त्रियां ङीप् ।

आरिलिक त्रि॰ अरिले भवादि काश्या॰ ठञ् ञिठ् वा । अरिलभवादौ स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

आरिन्दमिक त्रि॰ अरिन्दमे भवादि ठञ् ञिठ् वा । अरिन्दमभवादौ स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

आरिरोय त्रि॰ रिष-हिंसे सन् न॰त॰ अरिरिष्पु अच्छिद्र॰ तस्य सम्बिकृष्टदेशादौ कृशा॰ अण् । अच्छिद्रसम्बिकृष्टदेशादौ ।

आरोहणक त्रि॰ अरोहणेन निर्वृत्त अरोहणादि॰ वुञ् । मलु घातकनिर्हृत्ते अरोहणेति गणपाठे निर्देशात् दीर्घ ।

आरु पु॰ ऋ–उण् । १वृक्षभेदे, २कर्कटे, ३शूकरे, च ।

आरुज त्रि॰ आरुजति आ+रुज–क । १सम्यक्पीडके, २आभिमुख्येन हन्तरि च "विद्मा हिरण्या भमञ्जयमिन्द्र । दृढा विदादजम्" ऋ॰८ ४५,१३ । "आरुजं गलूग्राभिमुख्येन भञ्जारम्" भा॰ । रामायणप्रसिद्धे ४राक्षसभेदे पु॰ । "पर्वतः पतमोऽजस्य गर क्रोधवशो हरि । मकञस्यारुजश्चैव प्रथसचैवमादय" भा॰ब॰ २८४अ॰।

आरुणक त्रि॰ अरुणदेशे भवादि धूमा॰ वुञ् । अरुणदेश-भवादौ ।

आरुणि पु॰ अरुणस्यापत्यम् इञ् । १उद्दालके गौतमे मुनौ "उद्दालकोह्यारुणि श्वेतकेतु पुत्रमुवाच" छा॰उ॰ । २वैशम्पायनान्तेवासिभेदे । तस्यान्तेवासिनय यानस्य बहु कमलदयामाहयि तारप्रायामायम कठ कलापिभोनमेति बोध्यम् । तेनाधीत णिनि । माक्षपे तस्य लुक् । आरुणि । ३सामवेदशाखाभेदे आयोदधौम्यशिष्ये ४मुनिभेदे आयोदपव्दे उदा॰ ५अरुणसनेरपत्ये पु स्त्री स्त्रिया ङीप् । "यदारुणीपु तावषीरयुग्ध्वम्" ऋ॰१,६४,७ । अरुणस्येदम् इञ् । ६अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्यस्यापत्यम् इञ् । ७अरुणतनये अरुणपुत्रगल्डोक्ते यमादौ । अरुणस्यायमनुजातत्वात् इञ् । अरुणानुजे विनतायाः ८सुतभेदे । "तार्क्ष्यं चारिष्टनेमिय गरुडय महाबल । अरुणयारुणियैव विनताया सुताः स्मृता "हरिवं॰२२६ अ॰"अरुणयारुणियैव तस्य माञ्जलय स्थिता "हरिव॰ २६१अ॰। अ रुणस्य गरुडाग्रजस्यापत्यम् इञ् । ९गरुडाग्रजस्यापत्ये पु स्त्री । स्त्रिया ङीप् ।

आरुणिन् पु॰ ब॰व॰ आरुणिना वैशम्पायनान्तेवासिना प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिविशेषेण आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु ।

आरुणेय पु॰ आरुणेरुद्दालकस्यापत्यम् ढक् । उद्दालकपुत्रे श्वेतकेतौ । "उद्दालकोह्यारुणि श्वेतकेतु पुत्रमुवाचेति' छा॰ उ॰ "श्वेतकेतोरुद्दालकपुत्रत्वोक्तेरायातस्" "श्वेतकेतुरारुणेय क्षत्रियामपीयु" "श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मचारी' "श्वेतकेतुमारुणेयम्" इति च शत॰ब्रा॰।

आरुत न॰ आ+रु–भावे क्त । आरावे "शकुन भायसा कृतम्" शकुनशा॰ । कर्त्तरि क्त । २आरावयुक्ते त्रि॰ ।

आरुद्ध त्रि॰ आ+रुध–क्त । प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतगति प्रतिरोधे प्रतिवादिनि ।

आरुरुक्षु त्रि॰ आरोढुमिच्छति आ+रुह–सन्–उ । आरोढुमिच्छौ "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारणमुच्यते गीता "कैलासगौरं वृषमारुरुक्षो" । "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" इति च रघु ।

आरटी स्त्री० [illegible] ॥ भा० आ० १११ अ० ।

आरणीय त्रि० [illegible]

आरद त्रि० आ+रद-क । [illegible]

आरट पु० [illegible] (आरु) [illegible] ।

आरूढ त्रि० आ+रुह-कर्त्तरि क्त । [illegible] ।

आरूढि स्त्री० आ+रुह क्तिन् । आरोहणे । [illegible] ।

आरेक पु० आ+रिच-घञ् । [illegible] ।

आरेचित त्रि० आ+रिच-णिच्-क्त । [illegible] "आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः" कुमा० ।

आरेवत पु० [illegible] आ+रेव क्विप्-अण् । [illegible] ।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः ष्यञ् । रोगाभावे [illegible] ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । [illegible] ।

आरोग्यशाला स्त्री० आरोग्यार्थं शाला [illegible] ।

आरोग्यस्नान न० आरोग्य रोगमुक्तौ [illegible] ।

आरोचन न० आ+रुच-भावे ल्युट् । [illegible] ।

आरोप पु० आ+रुह-णिच् भावे घञ् । [illegible] ।

"परोक्षमाणमनमाहार्यं निश्चयरोति विद्वान्" इति प्रसादम्प्यलङ्कारबोधादितिसारपर । एतदभिप्रायेणैव "रूपकरूपितारोपादित्यादिकं रूपकलक्षणम्" आरोपात्मकत्वलक्षणाभेदकथनञ्च सा॰दर्पणोक्तं वेदितव्यम् यथा । "विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् आरोपा स्यात्" इति सा॰द॰ । "विषयस्यारोप्यस्य चानिगीर्णस्य स्फुटतया प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणाया आरोपात्वम् । "आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति" चिन्ता॰ । "एवंवस्तुन्यवस्त्वारोप इति" वेदान्तसार ।

आरोपक पु॰ आ+रुह-णिच्-ण्वुल् । रत्नादीनां स्थापके "रत्नवैरेयकोद्भूतौ रत्नारोपक एव च" शब्द ।

आरोपण पु॰ आ+रुह-णिच्-ल्युट् । १आरोपशब्दार्थे २आरोहणसम्पादने च । "आर्द्रांशतारोपणमप्यभूताम्" कुमा॰ रघुव ।

आरोपित त्रि॰ आ+रुह-णिच्-क्त । यस्यारोपणं कारितं १तादृशे पदार्थे । "आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चात्" "न देयमारोपितपुष्पचापः" इति च कुमा॰ २आसञ्जिते च । "आरोपितपर्यायस्त्र सरितस्तरगपरिवारकोपनीतमिन्द्रायुधम्" काद॰ । [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय त्रि॰ आ+रुह-णिच्-अनीयर् । आरोपार्हे

आरोप्य त्रि॰ आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत् । १आरोपणीये यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखे चन्द्रस्यारोप्यम् । २अध्यासविषये च इयांस्तु भेद आरोप्यसन्निकृष्टस्थाने अन्यथाख्यातिः यथा जवासन्निकृष्टे स्फटिकादौ लौहित्यस्य भ्रान्तिः तदसन्निकृष्टस्थले तु अध्यास अनिर्वचनीयख्यातिरेव यथा इदं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः । वे॰प॰ विवरण इत्यम् । नैयायिकास्तु उभयत्राप्यन्यथाख्यातिं ।

आरोह पु॰ आ+रुह-घञ् । १आक्रमणे २नीचस्थानादूर्द्ध्वदेशगमने ३अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच॰ ४गजवाजिमासुपरिगमने ५दैर्घ्ये ६उच्छ्राये च ७नितम्बे । "वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः "आरूढमानवरारोहा" उद्भट । "आरोहैर्निबिडपृथ्वितर्व्याविष्ट" माघ ।

आरोहक त्रि॰आ+रुह-ण्वुल् । आरोहण कर्त्तरि ।

आरोहण न॰आ+रुह-ल्युट् । १नीचस्थानादूर्द्ध्वस्थानगमने "आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" कुमा॰ २अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट् । सोपाने च "आरोहणं स्यात् सोपानम्" अमरः ।

आरोहणीय त्रि॰ । आरोहणं प्रयोजनमस्य अनुप्र॰ छ । १आरोहणसाधने पदार्थे । आ+रुह-कर्मणि अनीयर् । आरोढुं योग्ये २हयादौ ।

आरोहवत् त्रि॰ आरोहो नितम्बः प्रशस्तनितम्बस्थानमस्त्यस्य मतुप् पक्षे इनि । प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आरोहिन् त्रि॰आ+रुह-णिनि । १आरोहणकर्त्तरि नीचादूर्द्ध्वस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप् । सा च यत्रायां १भचक्र दशाभेदे । सा च अवरोहिशब्दे ४४२पृष्ठे दर्शितलक्षणा । अष्टविधिशेषाणामारोहिण्या दशाया फलमुक्तं सर्व्वा॰ चि॰ यथा ।

सूर्य्यस्य "आरोहिणी भास्करनायकस्य दशा मनुष्य कुरुते च सौख्यम् । परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गकृषिक्रियादीन्" ।

चन्द्रस्य "आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना क्षौमपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकान्तिम् । करोति राज्यं सुभोजनञ्च देवार्चनं भूसुरतर्पणञ्च" ।

कुजस्य "आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्य्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसङ्घम्"

बुधस्य "आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यशोत्सवं गोष्ठमवाप्तिसङ्घम् । मृदङ्गभूषाम्बरपानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम्"

गुरो "आरोहिणी देवगुरोर्मनुष्य दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम् गानक्रियास्त्रीसुतराजपूजां स्वशौर्य्यतः प्राप्तय प्रतापम्" ।

शुक्रस्य "आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना चामाम्बराद्युन्नतिकान्तिपूजाम् । प्रदत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मातुर्विनाशं परदारसङ्गम्" । कुरुते इत्यनुषङ्ग॰ सर्व्वत्र ।

शनेः "आरोहिणी भास्करनन्दनोदशा विपाके स्थलाभमाग्यम् । वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्" ।

आर्कलूष पु॰ अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा॰ अञ् । अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप् । ततोयूनि अपत्ये हरिता॰ फञ् । आर्कलूषायन । तद्भेद्यूथ्यपत्ये । [पैरपत्ये ।

आर्कलूषि पु॰स्त्री अर्कलूषस्यापत्य बाह्वा॰ इञ् । अर्कलूष-

आर्कायण त्रि॰ अर्कस्य गोत्रम् हरिता॰ फञ् । अर्कस्य १गोत्रे । ततः चतुरर्थ्यां पक्षा॰फिञ् । आर्कायणि तत्सन्निकृष्टदेशादौ॰त्रि॰ अर्कस्यायनाय सूर्य्यलोकस्य प्राप्तये हितम् अण् पूर्व्वपदादिति णत्वम् । सूर्य्यलोकगतिसाधने २यज्ञादौ । "आर्कायणं मोऽर्यमिव मक्षायेण फलेनेह च गतोऽपि" भा॰ आनु॰१०४अ॰ ।

[illegible]

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्" ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्ज्ञानसाधनमित्यर्थः स्वार्थे अण् । ३सरलेऽपि । "सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" "किं व्याजेनार्जवे जने" रामा० ।

आर्जीक त्रि० ऋजीकस्येदम् अण् । ऋजीकदेशसम्बन्धिनि "सुषोमे शर्य्यणावत्यार्जीके" ऋ० ८,७,२९ । "ऋजीकोदेशभेदस्तत्सम्बन्धिनि" भा० ।

आर्ज्जुनायन पु स्त्री० अर्ज्जुनस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । अर्ज्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । तस्य विषयोदेशः । राजन्या० वुञ् । आर्ज्जुनायनकः । तद्विषये देशे ।

आर्ज्जुनावक त्रि० अर्ज्जुनवे देशे भव धूमा० वुञ् । अर्जुनावनामदेशभवे ।

आर्ज्जुनि पु० अर्ज्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । अर्ज्जुनापत्ये अभिमन्यौ । तदुत्पत्तिकथा "ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा । जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत् । दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरिन्दमम् । सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् । अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्द्दनम् । अभिमन्युमिति प्राहुरार्ज्जुनिं पुरुषर्षभम्" भा० आ०प० २२१ अ० । स च वर्चोनामसोमपुत्रस्यावतारः यथोक्तं भा० आ० ६७अ० । "यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् ! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ वधः । तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडशवर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ! । अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म्म वीरनिषूदनम् । नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विना कृतः । चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः ! । विमुखाञ्छात्रवान् सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति । सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति । एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे तारापतिमपूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः" अभिमन्युशब्देऽस्य युद्धचर्य्या २९५ पृष्ठे उक्ता ।

आर्ज्जुनेय पु० अर्ज्जुन्या अपत्यं ढक् । अर्ज्जुनीपुत्रे "कौत्से ऋषौ" "अहं कुत्समार्ज्जुनेयं न्यृञ्जेऽहम्" ऋ० ४,२६,१ "आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्" भा० । आर्जुनी च गाभी कुत्सस्य गाभ्या प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथात्वम् ।

आर्त्त त्रि० आ+ऋ—क्त । १पीडिते, २दुःखिते, ३अस्वस्थे च । अप्राप्तलिङ्गसञ्ज्ञकस्यैव धातोरिड्वदन् दुर्गादास आर्त्तपदसिद्धिं कर्त्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येयः । आर्त्तरवः आर्त्तनादः इत्यादि । द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" "तमुखेनार्त्तरवेण वेजिता" । "बलमार्त्तभयोपशान्तये" "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो" । "राजापि तद्वियोगार्त्तः" "अभिषेदे निदाघार्त्ता" इति च रघुः । "न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता" कुमा० "विदितवार्त्ताधार्त्तौ" दश० अत्र विदितवार्त्तौ आर्त्तौ इत्येव च्छेदः साधुः तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्यदन्यथाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यातं न तत् साधु । "प्रष्टोऽप्यपवदेद्विप्रान्" मनुः । "दुःस्थेनार्त्तेन वा दृष्ट आर्थितः धर्मकारणात्" शु०त०स्मृतिः "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रवासे मलिना कृशा" शु०त० स्क० पु० "आर्त्तिर्नाशोऽस्यस्य अच्" । ४विनाशिनि "अतोऽन्यदार्त्तम्" वृह०उ० । "अतएतस्माद् ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्नित्यदृष्टेरन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वन्तरम् तदार्त्तं विनाशि, आर्त्तिपरिगृहीतम्" शाङ्क०भा० ।

आर्त्तगल पु०आर्त्त इव गलति गल—अच् । नीलझिण्टायाम्

आर्त्तपर्णि पु० ऋतपर्णस्यापत्यम् इञ् । ऋतपर्णनृपस्यापत्ये सुदासे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् । अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्य्यवान् । अयुताजित्सुतादा-

वीतरागौ महात्मानः । हिमाद्रिपृष्ठस्थौ राजा जनकश्च गतौ । जनकस्य च ब्रह्मवादिनौ ऋषिमवोचत् । तदाह जनक जनो राजा सम्प्रश्नोऽभवत् इति । १२ ॥

आर्त्तभाग पुं ऋषिभेदे तस्यापत्यम् गर्गादि० यञ् । आर्त्तभागः इति । [illegible]

आर्त्तव त्रि ऋतोरिदम् अण् । ऋतुभवे । स्त्रियां "आर्त्तव" शब्दे स्त्रीणां रजोदर्शनं च । "आर्त्तवम्" इत्यादि ज्ञेयम् । "वसिष्ठ स्मृतिवाक्यम्" इत्यादि । [illegible] "कन्या आर्त्तवदर्शनात् पूर्वं पितुः गृहे" इति मनुः । कीदृशं आर्त्तवं स्त्रीणां दर्शनात् षोडश रात्रयः । न आर्त्तवं प्राक् आर्त्ते स्त्रीणां दर्शनात् च । "षोडशर्त्तुः रात्रयः स्त्रीणां स्वाभाविकाः" मनुः । तत्र पूर्वाश्चतस्रः त्याज्याः इत्यर्थः । स्त्रीधर्मिणीषु (रजस्वलासु) इत्यादि आर्त्तवं पाक्षिकं स्मृतौ । [illegible] आर्त्तवदर्शनम् । यथा च तस्य [illegible] अष्टादशरात्रं [illegible]

[illegible]

"यथा हि [illegible] आर्त्तवम् [illegible]"

[illegible]

"[illegible]" इति च वचनं यथा ।

[illegible] आर्त्तवं [illegible] । [illegible]

[illegible]

आर्त्तवेयी स्त्री [illegible] । [illegible] मनुः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मती विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैगुण्यानि भवन्ति हि” तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावत्तावत् निषिद्धा यत उक्तम् । “प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता यथा वर्ज्या तथाङ्गना । व्याधिमती च्यवन्ते तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी” भावप्रकाश ।

आर्त्तवदोषाश्च सचिकित्सा सुश्रुते दर्शिता यथा ।

“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्यद्भवति । भवन्ति चात्र । तेष्वाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरवस्तिभिः । पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि । धातकी पुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् । पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितम् । ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे चापि भस्मनि । परूषकवटादिभ्यां प्रयमस्ये च साधितम् । प्राग्शुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना । विधिमुत्तरबस्त्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये । स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु । कुर्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च । ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां त्र्यूषणं वृक्षकाणि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे । पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथं चन्दनक्वाथमेव च । शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्त्वप्यार्त्तवार्त्तिषु । स्वच्छ शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभं तथा । शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः । तरुण्यां हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् । दौर्बल्यात्तु मार्गस्यादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्थाम्लतिलमाषसुरा हिताः । पाने मूत्रमुदश्विञ्च दधि शुक्तञ्च भोजने । क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् । तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत्” ।

इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्या दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते । एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा चर्त्तौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनाद्विकृतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाच्चञ्चलो हसनाच्छ्यावदन्तौष्ठतालुजिह्वः प्रलापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणाद्बधिरोऽवलेखनात् खलतिर्मारुतायासंसेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् । दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्यं त्र्यहञ्च भर्त्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नाता चतुर्थेऽहन्यहतवासः समलङ्कृता कृतमङ्गलस्वस्तिवाचना भर्त्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य हेतोः? । पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः । ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् । कर्मान्ते च क्रमः होममारभेत विचक्षणः । ततोऽपराह्णे पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिःस्निग्धः सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्य विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां चोपेयादिति पुत्रकामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रतिक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् अतः परमुपेयात्’ ।

दिनविशेषे आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननमुक्तम्” मि॰ मि॰ व्यासेन ‘रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ।

कश्च्यां दशमा योषिद्दशमायोगतः स्मृताम् । मरम्यां दशमा मारी दशम्यां मरणं तथा । एकादश्यामवस्था स्यां द्वादश्यां दशयोगवा । सर्वोदश्यां तथा शाखा वर्षवहुरुमार्गिणी । मत एव जलचर मार्गीरो दशमाः । प्रमाणी च च मां मवदश्यां गतिः । कायतः सर्वभूतानां योक्ता कायते द्रवान्" । मदशमे कामादिव दशम्में" रोगाद मल मार्गाभावर्य भवति तेन प्रमाणाही मिथेयमि चि मतलार्थि यथा "मवदशमोदर्शनात् वाच्ययदिनवच इत्यादयोदर्शने काममात्मन्, कामदयो दशमप्य यचोक-रिवे दर्शं निवविमर्शवैदिकेषु नित्यप्रपिर्वति । "जन्म यावदर्शिनादपयिन न म्रियते" इति मायामत काम दिवाविमर्शोदविसक्ते इत्यादयोदर्शनेद्वविलाताद यत्" "दौवेव मन्त्र एवः श्रीयलक्यम चि भवति । मायुचित् बलेन कथास मार्गे वर्तते मवताम् रौ-मले एवचि मुद्रादि मर्मविचारित स्मोनिमत्ताधि । "शाखामाया न माम् चाह मार्गाधियो यथान्या । माम्य प्रभव मान चि एवोमें निवसति इति" चेया मा च महेता ।

मार्गि स्त्री मार्ग+अच्—ङीष् । गीतायाम् स्वर्णोमयावाय । "मार्गि न भवति इदरस्यक्षदर्शन्" मितयो । "मार्गे चयु कर्मीकालिं प्रतिकृत्यकार्यं मारव । चति दीर्घिकमार्गिशिरोदृ" मत ना० "चि निष्कामिमार्गे मार्ग्यो मति प्रहला मवामि कम्मीव विषम्" इति च मधु "शाखाकिमारशिवाप्रमूर्धाभ्यायिनोतिनु इव रविमार्गे च ।

मार्गि(र्गी) स्त्री मार्ग+अच्—वा ङीष् मार्गेमाप रा ङीष् । मवित्र रात् । "वैदिवार्थे मार्गी एवो" च ३,७०,२ । "मार्गे योगविषमात्मुथे मार्गी च च मर्गी" च । ३१।२।

मार्गिन् त्रि मार्गित मरुत् मत्न् । मार्गितमविशि ।

मार्गित त्रि मार्गिते मनुष्य भरि मल । तल प्रमावो" चि स्त्री । दविकारदि अत्यामिकोमि" वादि "वर्ष च मार्गितीयाप्योवके दवियोषाम्" मत ज्ञा ।

मार्गिश्र न मार्गितोथाप वर्ते वा मत । मार्गित सर्वेषि मालते "च ना दर्शैगार्वार्णयोते "चरोमाच रवाम वा वर्षेरारिम्मोः इति च" मा च ।

मार्गीप्तिः मार्गीदाषः मत्र । मथवा प्रामे शाखा-वन्तोदया प्रामे शिर्भा लोए । सा च मप्रादोत्राभाववर्ष मवाम्बरा श्वक्षमावान् । मगुषाथि ना इ० । मथा एवं मार्गे आङ्मामृषु मार्गी अङ्गाभाव एत्वोड

अधाध्यायामवदविविधावयो । प्रमाणैवयायानां मार्गोव शाकिमल च । नैमित्तारकवर्षे वा योगमार्गं दयामा" । मञ्जनेमि दम्यवते यत प्रत मायाप्रमाणेयवा वर्तिवर्ते यथा । "मार्गोपम । इविदरप च इम यथा गीराचक्षनि रविवैदवरा यथोत" । वैवोपवीय मति मध्यद्दयक ऐ रे इति यथा चि मरणीयवाय" । माम ई देवं प्रति वीज नेत्रदवायाकायवा प्रम्मारविवि दर्शी प्रति वर्षादित् योग्यते । योगमार्गेविदौ यथा । निर्देमषु दवदवं मावद्दं निर्दे दरायोदरयोदेत्रे दूर ममनूतो इवविना दयो यदेर्वेण । निवमारियि दूधि । मायामनमायायनयीदायये मार्गी मार्गवियोगेवारि च इवमाकारवनाविवहम्" । मात दविनवैन मयायोदि निवदेवयवनवा यथा यथा च एवादिवि मधु प्रति-कामङ्कुणमनिवावादीयते । मयागविमिदैविये यथा "मव चिन्तव निवमनुविवित्रीयमदि दैवर वदाया । निवदवरवयायाय—मरिप्रमिदा वंयवृत्ति ना" । एव मदावाया निवायत्ने च निवमाव दैवाव देवव निव-ममवव चदैवमायपैनर्विदि मदायि वविनिव्रमावद-माहव मनुष्यति । मान च मायविव मतवहनमवाद्यार्य वैविवा प्रवीनमद् । निववकाववियोदैः वाइरविवि-वीवते । प्रवाहकालाया मार्गोवेदा मायवर्त्तिव्यो-माववा । इवदैविदौ यथा । इवरदवमाववा यथ दूरवर्त चैवमप्रतेवलम् । मविचूमवीविववविदी वैवदि यदि द्रष्टविदावीनी" । मात वैवदि वर्ष मर्गे दवावीवैवि मावा मायाते । वेवावविदौ यथा । "एवेदव्यावदवं विदं वाचा दिवनमा । वृवदावर्णदा सूर्ष योवारदं निवोविवद्" । मात वन्वावदे मवाद इति प्रतिविवोवमादिवेदवा मवादिद योग्यते । एवं मग्रा दीवा मायववावा निदवि योड्ढम् । ए निवादिवव-वीवां मद्देव निवेवा यथा । मदावी मायवमायवा मेव निवदवा वयो मायवदोवामङ्गवाविदिवा मव मायाप्य वादूना यथा । मार्गोवनदिवादि । च चायावा यथा । चि वैवदुवेतमवविवादि । मदाय-वैदा मवा वव विवदैवादि" ।

मायुवी स्वाभावाने । मादवा चि मावदिवाविवादा वा च हिरिदा गीवा मार्गी च । वव प्रयोवनवाववादा वदिमादिवववियावयो मायादवावां मावा ए मावा-वैवोवते मावदावदावाद मावादवादिवाद । वा वां

शब्दवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षात्रयोदयात्। तदपेक्षणीयमंशत्रयञ्च साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यता चेति। तथा च किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिसाधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यतात्वेन। तेन प्रयाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यताकेन यागेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थबोध इति भाट्टा मन्यन्ते।

आर्थिक त्रि० अर्थं लब्ध्याति ठक्। १पर्यायाथके। अर्थं एव अभिधेयं प्रयोजनं यस्य। अर्थादागत ठक्। २अर्थादागते वाक्यार्थसामर्थ्यादया प्राप्ते च। [ङीप्।

आर्द्द त्रि० आ+अर्द्द—अच्। सम्यक्पीडके स्त्रियां गौरा०

आ(अ)र्द्धकंसिक त्रि० अर्द्धकंसेन क्रीतम् ठक् "अर्द्धात् परिमाणस्येति" पा० उत्तरपदस्य वृद्धौ "पूर्व्वपदस्य वेति" च प्राप्तौ "नातः परस्येति" पा० निषेधात् नोत्तरपदवृद्धिः "कंसाट्टिठन्" पा० इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्तविधिप्रतिषेधात्। अर्द्धकंसक्रीते। एवं आ(अ)र्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धप्रस्थक्रीते आ(अ)र्द्धकौडविक आ(अ)र्द्धद्रौणिक इत्यादौ अदन्तत्वाभावात् उत्तरवृद्धिः। अर्द्धकुडवादिक्रीते त्रि०।

आर्द्धधातुक न० "आर्द्धधातुकं शेषः" पा० परिभाषिते तिङ्शित्भिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे "आर्द्धधातुकस्येडवलादेः" "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति च पा०।

आर्द्धपुर न० अर्द्ध पुरस्य एकदेशित० स्वार्थे अण्। पुरस्य समांशेऽर्द्धे प्रतिपूर्व्वस्य तत्पुरुषे अव्ययादि० नान्तोदात्तता।

आर्द्धरात्रिक त्रि० अर्द्धरात्रे भव ठञ्। अर्द्धरात्रभवे।

आर्द्धवाहनिक त्रि० "अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना० ठक्। अर्द्धवाहनेन जीविनि।

आर्द्धिक पु स्त्री "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। आर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः" इति पराशरोक्ते। जातिवर्णे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। अर्द्धं क्षेत्रशस्यार्द्धमर्हति ठक्। क्षेत्रशस्यादेस्तु वेतनरूपतया स्वामिसकाशात् ग्राहके २कर्षकभेदे पु०। "आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्नो यश्चात्मानं निवेदयेदिति" मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रत्वेन कीर्त्तनात् अस्य च शूद्रभिन्नत्वे नास्य पराशरोक्तार्द्धिकाद्भिन्नत्वं प्रतीयते। एतदभिप्रायेणैव" मिता०कृता अर्द्धसीरिशब्दे दर्शितयाज्ञवल्क्यश्लोकव्याख्याने कृषिफलशस्यार्द्धहारिण एव शूद्रेषु भोज्यान्नतोक्ता।

आर्द्र त्रि० अर्द—रक् दीर्घश्च। १क्लिन्ने २सरसे ३सजले वस्तुनि तद्भेदाश्च वैद्य०दर्शिताः। "आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा। सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते। पाम्लकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डी रक्तसार्षकम्। धत्तूरादिकं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते। वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं द्रव्यं तु नीरसम्। सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात्। शातलापत्रसीहुण्डगौरिशाद्यास्तु तीक्ष्णकाः। दुग्धिकाक्षीरिण्याद्याश्च मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः"। "आर्द्रां घतारोपणमन्वभूताम्" कुमा० रघुश्च। "तेषां गुर्वी स्वादु शीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा" "आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्" सुश्रु० "धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावम्" कुमा० "४काठिन्यशून्ये आर्त्तगुणयुक्ते च "धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" रघु। अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्थे मिथुनराशिघटके ५षष्ठे नक्षत्रे स्त्री न०। "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे शिवाम्। नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभवविस्तरैः" दु०त० लिङ्ग पु०। "इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः" बोधनमन्त्रः। "आर्द्रादादि विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" ज्यो० "मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुत्रिपाद मिथुनम्" ज्यो०। आर्द्रास्वरूपयोगताराटिकम् अश्लेषाशब्दे ४९७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिष्ठाता शिवः।

आर्द्रक न० आर्द्रयति रोगान् अर्द—अन्तर्भूतण्यर्थे रक् दीर्घश्च संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्द्रयति जिह्वाम् आर्द्र+णिच्—ण्वुल् वा। (आदा) मूलप्रधाने वृक्षभेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री। "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः। भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्। कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते कफज्वरे। दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्" भा०प्र०। "चक्षुष्यं रोचनं रुच्यं विकाषि विषदं सरम्। कम्भाटोपानिलघ्नञ्च लवणार्द्रकभक्षणम्। गुडार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्तनाशनम्। ज्वरघ्नं चातिलघ्वञ्च वर्चोभेदिकफापहम्। स्वच्छधारद्वितमङ्कुरतः सत् चालितं विमलकैर्बहुतोयैः। मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्यात्यमार्द्रकमुपैति योग्यताम्। तैलात्सुरीरजनिसिन्धुजपङ्कमिश्रप्रस्यन्दमाननवनिम्बुरसप्रसक्तम्। स्वादूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कस्यैति वस्तु नयनं खलु शृङ्गवेरम्"। उष्णोष्ण दीपनं हृद्यं सस्नेह

वा मानम् । रौद्रं तस्य तस्य आर्द्रेव परिकीर्तितम् । सार्वचित्तकर्माणां मरीसमवारितम् । तत्र ता- निरूमाणि कल्पाद कविस्री” वैद्य ।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपदा० ङि० आर्द्राया- दाद् च यादेरा । आर्द्रपदात्मा शिवायाम् । [शब्दचि० ।

आर्द्रमाषा स्त्री भिक्षच । (माषाणी) माषपर्ण्यां

आर्द्रम् अव्य० आ+मर्द-बा० एव । मधाङ्गादिमवगाहम् भि० शाब्द० वा । सरणे । आर्द्र इक आर्द्र करना ।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकम् । आर्द्रके ।

आर्द्रशुष्य न० पचवा । सरपाचे मत भूमन्त तद एतस्य च । आर्द्र स्त्रोणां मत वर्षविकलेयादी नि० ।

आर्द्रोमुख न० आर्द्रापदे भूतविकल्पाये व्यवहार । विधये वचावृन ।

आर्मेय पु० ऋनुक्रमणवतनाम कवेरीत्यादकाय । मत्रीतसमी मैं गहनग्नाये माधवाचार्य रत्नाम्नोरे । आर्गीमस- मह ०११ पृष्ठे लिखितेऽ । “तत्र ब्रह्मानन्दमी आर्मीये मसाम चहाराष्ट्रमहाराष्ट्रवाचः भूमरति कसवनुम्बाः” मत मा । “मन्द्रकुम्भा नाराय आर्मेय। मसमानः था सार्थ” या द० मा० बहा शुचि ।

आर्य पु० च यत् । १वाणिजि, २गुरौ ३श्वशुरे च । ४च गृहोतारं ५पूज्ये ६देवे ७ स्वामी भाद्योज्ञी दयाये ८सदाचारीते । चाणक्यचिव “चत्र कमावरदु मानव वर्णमवरारद् । विविध प्रकाशारि च था माल दति चतुः चतुमुचप्रने ।१आर्ये च लि० । “चक्रीवाक्याम् दरिच्य मा तङ भाष ।”आर्येदृष्टाद् वरिताम दता “क्वाचितचरिताय सर्वजनरोविमट् । आर्येऽवविमानमे कमति आर्यचरितेभ्य” “आयो भार्याभिमाणां चेताल्यारोत्रायां मतेध च । आर्योमहायणांदावोवाभगार्यदति वितवा । “भवाम आयवमादयायें भागानकर्णिकम्, । संरूमार्या सर्वेनी च सर्वो नायकातियि” दति च चरू ।

आर्य न न० वसाये माटये निवर्तयेता वा द० सत्ता कषा रामविधियविर्मितिच बीरशकश्चेव च । अन्यथा आर्यमिश्र दति आर्येति वैदर्भे” विदेशी जिन आर्येति माना ‘माली सहिजनपाटतवाणाया सात्त्वद् । यथा जनपारा आर्येति माना जनवारेव च वदी आर्या दति माना । समवेदवर्णोभोवर्ण दायेति वायवः । “आर्य मावनरिचकारमादि विवय दतिकारण रामपरिकार्यवे कवपोत्र। । मत्र । इमव आतीति चैत्रायोमेव वा युवा । विद्योक्तवम पञ्च- जीवनाय आर्येति बेवरा दशरथवाय आर्येति यज्ञम। “इच न दि अनार्यौ न जनेव न विद्या” या च ८८ च वद्धे वराकवेचन मराकामाव वद् । आर्यावताको यत्र आत्म वर्षुवर्वाहि” युवा ११आत्रमभ्यायाँ स्त्री हृष्यापूरस्थाना वा दीदि आयको वधि । च कमाववाल्यायायत वर्णे है द्रवा यावा” यहा । १२मपुरे पु० । आर्यदम” ददि “आर्यौ आतृवतुमारयो” या वदा: कर्मधारये आतृवतुमारयोः वरका यद्विचार ।

आर्यक मि० आर्य+आर्ये कन् । आय यदाये शिवां दादि रा वत्र दमम् आर्यका–आर्यिका । वचावां वन् । १पितामहे पु० । माता आयमसकृत प्रोक्ता नामकृविरूपम् । मरात् इमितीमाम यथा वको यत्र- कटे” मा च र ८८४ मुमबार्यकेन आर्यक्ता विता- मह दमता। नाम वदि वतिहकान हरता रुज्जावित्रम् ।

आर्यगृह्य मि० आय च पक्ष गत्वा । आय यवीचे । “बहकमार्ग निवर्तीमेवा” रघु ।

आर्यदेश पु० आर्यावां वासदेशेया । आर्यावर्ताद्यी देशे

आर्यधर्म पु० आय च धर्मः । सदाचारे ।

आर्यपथ पु० आर्याणां पन्थाः अच् समा० । सदाचारे आय वार्यादवोल्यान । [शब्दे च ।

आर्य पत्र पु० आय च मगरत ब्रत । तत्र दि ९चावान

आर्यप्राय पु० आय बादो वह्मचेरीत । आर्यावर्ताद्री देशे आहृत अवप्रमवयाम प्रावयमारितम् । मद्भयाम- मयाराम आर्यक्षीम देवमाविद् यहा ।

आर्यभट्ट पु० ज्योतिषपन्थानिवेक्तार्थे नित्रडेदे कवि “प्रशिवयत्तोरं वदा देवां सर्व मङ्गं। आय शुक्लीव वहति वरिया आर्यभिन्नो भोतद्” एतुकाम नवि ब्रह्मत्विचनपुरोव निर्दीवताम् । पूर्वोकवपोषयवदो अवतरुणरहिती । मम च जववाट: आर्यभ्य तिरीक्षा” वद्भकावां वर्णीवद आर्यबाटवय युगवादा। वकिया निवदिनवर्णादिव चव अवजोभीया । । शिव शकै ४२१ तदे मतेन मम नाम । वक्षणायाव च रि भि बविन् कवित् पूर्वकविविवद मम वात्काया चातु प्राबीनताम् । [मम विशावताति प्रनौ ।

आर्यमिश्र पु० वर्ग । मौदराग्नि “दरमार्यमिश्रान् प्रति- आर्यवृत्त न० आय च इतम् ।।सदाचारे भावकर्वीदव

च शौचे चैवाचमेत् सदा" मनु । आर्य्यं श्रेष्ठं वृत्तमस्य । २सदाचारयुते त्रि० "रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्" मनु । [वेशोऽस्य । २आर्य्यलिङ्गधारिणि त्रि०

आर्य्यवेश पु० आर्य्यस्य वेशः । १साधूनां वेशे । आर्य्यस्येव

आर्य्यव्रत न० आर्य्यस्य व्रतं नियमः । आर्य्यस्य कर्त्तव्ये १नियमभेदे । आर्य्यस्येव व्रतमस्य । २श्रेष्ठव्रतधारिणि "आर्य्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः" भा०आ० २०१अ० ।

आर्य्यश्वेत पु० आर्य्यं श्रेष्ठं श्वेतं चरितं यस्य । श्रेष्ठचरिते ततः शिवादि० अपत्ये अण् । आर्य्यश्वेतस्तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

आर्य्यहलम् अव्य० आर्य्यं हन्ति हन--ड तस्मिन् लीयते ली--बा० डु । बलात्कारे बलात्कारस्य आर्य्यहन्तरि समाश्रयनियमात् तथात्वम् स्वरा० अव्ययत्वम् ।

आर्य्या स्त्री ऋ--ण्यत् । पार्वत्याम् आर्य्याशतकम् । २श्वश्वां श्रेष्ठायां ३स्त्रियाञ्च ४मात्रावृत्तभेदे "लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः । षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः । षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः" वृत्त०र०उक्ते ५ छन्दोभेदे स्त्री । साचार्या नवविधा यथा "पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च । गीत्युपगीत्युद्गीतयः आर्य्यागीतिश्च नवधा चार्य्या" इति । तासां लक्षणम् वृत्तर० । "त्रिष्व शकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः । पथ्येति १नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन । उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति २ समाख्याति । उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति ३नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन । आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला ४सोदिता मुनिभिः । प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ५सा । आर्य्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं६ गीतवान् भुजङ्गेशः । आर्य्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् । उभयोरपि दलयोरुपगीतिं७ तां मुनिर्ब्रूते । आर्य्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः । सोद्गीति ८ किल गदिता तद्वद्यभेदसंयुक्ता । आर्य्यापूर्व्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयमुदितेयमार्य्यागीतिः" ९ । "पादे द्वादश विषमे मात्राष्टादश द्वितीये, द्वि । पञ्चदश चेत् तृतीये कथिता गाथा तथैवार्य्या" ग्रन्थान्तरे यथाकथञ्चिद्द्वादशाष्टादशाचरादिमात्रात्मकपादत्वोक्तावपि वृत्तरत्नाकरोक्तो गणनियमोऽस्त्येव सामान्यशास्त्रतोऽपवादशास्त्रस्य प्रबलत्वात् । तेन यथाकथञ्चित्तथात्वाभिधेयोऽनुचितएव "शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः । संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्" सा०का० "क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके" सा०द०कथालक्षणम् । "आर्य्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्" सा०द० । "अतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानमुद्दिश्यार्य्यामिमां पपाठ" काद० । [भेदे आर्य्याशब्दे तल्लक्षणमुक्तम् ।

आर्य्यागीति स्त्री आर्य्या गीतिरिव । वृत्तर० उक्ते मात्रावृत्त-

आर्य्यावर्त्त पु० आर्य्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+वृत--आधारे घञ् । देशभेदे स च देशो मनुना दर्शितः । "आ समुद्रात्तु वै पूर्व्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः "कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" मनु ।

आर्य्याविलास पु० आर्य्याणां प्राकृतभाषायुतमात्रावृत्तानां विलासो बाहुल्यम् यत्र । प्राकृतभाषया रचिते "भाषा विभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् । एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितमिति" सा०दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते प्राकृतकाव्यभेदे । ईत० । आर्य्यायाद्युर्गायाविलासे च ।

आर्ष त्रि० ऋषेरिदम् अण् । १ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराणकाव्यादौ । "धर्म्मो यस्याभिशङ्की स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः । वेदात् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात्" भा० व०प० ३१अ० । आर्षं मन्वादिमतं यस्याभिशङ्कमित्यर्थः "आर्षमन्नार्षे पुनः सर्गा भवेदाख्यानसंज्ञकाः" सा०द० । "इत्यार्षे रामायणे" इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ भूरिप्रयोगः । ऋषिणा दृष्टम् । २ऋषिमेयिते वेदे पु० । "आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः" मनु । ऋषिर्वेदस्तस्येदम् अण् । ३वैदिके । "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" पा० "अनार्षे अवैदिके" सि०कौ० । "आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्म्मं न प्रतिपालयन्" भा०व०प०२अ० । ऋषेरयं वाचकः अण् । ५ऋष्यभिधायिनि "गाथत्रिय-ञितोयूनि आर्षिजौ" पा०(आर्षात्) "ऋष्यभिधायिनः" सि०कौ० संस्कारहीनत्वेपि पापिणा प्रयुक्तः अण् ।

माघस्यौज्ञाद्यमानमहाहृत् यदिस्या मयूखे मघानुमति
वामुकेनाभिमते दक्षमूले। मार्गः प्रवीणः। मार्गीवा
पत्तुपः प्रस्तवयेत्। यथा। मोक्षमार्गयमीर्गा कथा
मत मयूरपिनद्धे न "मरीचिमी माङमरोचमानार्थ
मोक्षमात्" वा। विना त मार्गेपदिष्टार्थे नाम प्रसरणि
माचातम् मार्गेदैवतम सिद्धि: मत्। अभिधानके
"चतुष्कावर्तिके हेत मार्ग मारात मोहनम्। मनहत
प्रमयतः इपमानुसारण महे" वा "मनोदिवाच् यथापि
कोऽपिसाचात् नियोगत। माङ्गोदयमयैवार्थी मायामय
मायासङ्गतः। मध्यमौ रात्रयत्र वैमानवतात्। यथा
रघुवंश "हर मोहिनम हे मा नराधिराज ममैव। मधा-
महान पितिमतार्थौ मर्दे। न कमते" महत्तौ मार्ग
दक्षमाहात्मात् यस्थायकार्थं मोक्षमप्यवैति न दोषः।
मर्गस्य महतः शासस मोक्षिनमप्रकार मार्गोपकारक
मायानैव पूर्वमवेत सिद्धाशय "मार्ग मोचिनम पुनः
वैपिदाक्रमवैत मदिति मार्गोत्तमा यद्योन्
मौढ्" यथा।
मोक्षमेदे प्रमयेऽपाय सिद्धार्थं दर्शिता यथा। यत्र
मोक्षप्रदायां कथय वदामरतोमायतमधमम्।
तत्र यथाच। मरा तदधिगिनमार्गेण वामरवामेव
तै च यद्यतां मोक्षायां मयत कथये। मावर्तमानेषित
सिद्धे। यथा मद्यानां मार्गेकमनसाप्रयामोदैमावरणप्रवि।
सिद्धानां मामस्पत्नयाक्त वानौतविदिति १। मार्गि यथावा
मार्गेवपत्रमाक्रमानोपरि मेवेति। मावरणवानां मार्गे-
मायात् मार्गीमैमावरणवि ३। इति यथानमरा।
मार्गीचिनमिलमानम्। मायानां मार्गमनीकमनस
मिद्धेति १। निमत्र वार्ता मार्गवाम्रायरमोदावैति।
वैवानां वामवैवमार्गोपिच। इति मार्गवाहनवादि
न मितः यथानमरः। अद्य तद्धेति ममवात्। एव
मार्गो मौक्तेवि वा मात्र यदैवि वा। यत्र मोक्ष
मार्गवेदेत्वमौवित न यद्ये मार्गमादिवाच। इति यत्र
मयत। मधादिरवा मोक्षवा मारहाजा दृष्टान्ताद्वि मि
विधा। तैव मौखलाद्यास्य। मायाकालावादिरवानोम
मौक्तेवि १। मारद्वाजानार्गिरवमारहमानौक्तेवि।
मौक्तमक्कानावादिरवौरमयवादीय मौक्तमौक्तमेवि।
दायगवानावादिरवोद्दमवादीरवोदवदैवमेनोम। यथा
वैमुपरादाभावादिरव मोक्षरादैवनावेवि। अन्दैवा-
मार्गादिरवमोक्षरादेवेवि। मौक्षराभानावादिरवौव

मनौदेवेति०। इति यत्र मौकवादिरवाः यथानमरा
महर्षिभ्यदिहूयमानात्। मारहाजानावादिरवाक्रवाम-
वाददेवेति ११। पौड़ानवावादिरवार्थोमावादाक्रम
मावृतवानमनवेति। मधावादिरवाम्वेवमावार
हारमावर्णवैनवैवि। मादिरवामा यज्ञ वि वा १।
तत्र इति मरहामादिरवाः यथानमरा मनौवित-
विहूयमानात्। मायां मधार्णेमये मादिवरविहूयमाना
मादिवि यथे यथानमरावाद्वाहार्येरिताद्। निष्क-
ल्पाभावादिरवनौवमुमादवज्जोवि ११। मावाभावा
दिरवाव्रमौषमामो वि २। हरितानावादिरवानारौव
मौनमवेवि २। पौरवौवावादिरवार्थौमवौरवौतिवि।
रवोवराभावादिरवरकृतरवौवेवि। नवावादिरव
मार्गावनौदेवेति ६। नवीवावादिरवोमधमवार्गवेति०।
इति यत्र पशाहिरवाः नियमाः मादिरवाद
देवायवि मादिरवचूह वि मवमात्। मनौवावाम वा
पैनावरमहायन वि १। मतिहितावानम वार्गवावन
मवितिरैति२। यत्र् वृषभानाम् नाम नायनामवत् दवति१।
देवादायावावेनामनारमौवितेवि ३। इति मवाद
यथानमराउत्तर्णिनात्। मावृतानां मावनरावृता
रवैतवैति १। रेवानां मावृतानमारवैवि २। मादिर
मानां मावृतानमारमादिवरववि१। मावनामरमार
मेतेवि वा मावा तमारादितैति वा मादिरमा-
वितदेवैवि वा इति महर्षी मरराः। मौनादीनां
मावृतारमारवादिवेति। इति यथानमरा। माय
वाहनम मधर्षेमरे मावृतावाहनमानेति निमित
मरे। यथानमरसात् मावृतदेतिवाद। मौमादीनां
मादितनवारकमा मुद्राक्यमायनमादिव पतिवाद। यदि
मार्गी मादितवि ११। कुशिकानां मादितमौनारवव मौ
विनाम ति १। मावनतू नां मादित मुक्तवरमारदविहि२।
मराकतायां मनिमवमिकवादरैति ३। इति मादितव-
मार मयानमरा। मनिवाहरम। कृषिकानां कथा-
मिहरैवरामौदेवेवि ११। रौहिनानां कथामितानमरौव
तैवि २। रौमनानां रिवानिवरीमवरैवैवि १। रिवा-
मिताना मार्गेमनारमौवनरवैवि ३। मौहावनानां
विवाविनवयुवनमनोय विद। अमृतानां वैवाविन
वावमानदवनाहवेवि ६। मननानां वैनाविनमावानी
वैवि ७। रघुवौविवानां रिवाविन मुवौविवेवि ८।
मयनानानां मवाविनावयमयौविनविद्। पौरावां

वैश्वामित्रपौराणेति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदानुवृत्तेर्मिथः समानप्रवरत्वम्। अगस्तीनामगस्तिदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति। दार्भवाहानामगस्त्यागस्त्यदार्ढ्यच्युतदार्भवाहेति १। साम्भवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेति २। सोमवाहनानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति ३। यज्ञवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतयज्ञवाहेति ४। चतुर्णामगस्तीनामागस्त्यपदानुवृत्त्या मिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः। अत्र सङ्ग्रहश्लोकाः। "एकोऽपि च मुनिर्येषां प्रवरेष्वनुवर्त्तते। सगोत्रास्ते मिथो ज्ञेया भृग्वङ्गिरस विना। शुनकाः स्युर्गृत्समदे काश्यपे शाण्डिला अपि। भारद्वाजास्तथा गर्गाः पक्षे तुल्यर्षिदर्शनात्"। यद्वा। "च्यवनो गोतमोऽगस्त्यो भरद्वाजोऽत्रिकश्यपौ। विश्वामित्रो वशिष्ठश्च यद्गणप्रवरेष्वमी। वर्त्तन्ते ते सगोत्राः स्युः कश्यपे शाण्डिलास्तथा। शुनकाः स्युर्गृत्समदे भारद्वाजेषु गर्गकाः" इति। अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकन्योद्वाहे ज्ञानोत्तरकाल मातृपदेनाभिभयात्। गर्भश्चेदुत्पन्नः स न दुष्यति। काश्यपो भवति गोत्रेण। ज्ञात्वा गच्छन् गुरुतल्पगः। तदुत्पन्नश्चण्डालत्वमाप्नोति। श्राद्धमपि सगोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः। प्रवरविज्ञानात् विहीनो भवति एतत्समस्तं सम्भाव्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्ते गृह्णन्ति"।

तत्रैव अथ मतान्तरम्। "सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः। कथं ह्यामोद्रक्तानि भवेयुः। कथं भयाजा इत्यपि। नानागोत्राः स्युरिति शौनकः। तन्त्वाण्याव्यापित्वात् गृहपतिगोत्राभ्यासविशेषात्। तस्य राद्धिरनुराद्धिः। सर्वेषां प्रवराश्चावर्त्तेरन् आवायधर्मित्वात्। जामदग्न्या वत्सादयः पञ्चार्षेयाः। यथा भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव। आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणेति। विदानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति। यास्कवाधूलमौलमौकशार्कराक्षिसार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायनदैवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेदसेति। शैन्यानां भार्गवशैन्यपार्थेति। मित्रयूनां भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति। शुनकानां भार्गवशौनकगार्त्समदेति। गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति। उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजकीनामाङ्गिरससौमराजगौतमेति। वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति। बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेति। पार्षदश्वानामाङ्गिरसपार्षदश्ववैरूपेति। अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम्। अष्टादंष्ट्रपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। ऋक्षाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति। कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति। दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति। भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति। तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा। हरितकुत्सपिङ्गशाङ्खदर्भभैमगवानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति। सङ्कृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुशैवगवानाम् आङ्गिरसगौरुवीतसाङ्कृत्येति। शाक्तिगौरुवीतसाङ्कृत्येति वा। काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति। घोरमित्येके ब्रुवते अतीत्याजमीढम्। आङ्गिरसघोरकाण्वेति। कपीनामाङ्गिरसामहय्यवाचय्येति। अथ शौङ्गशैशिरयः। भरद्वाजाः स्युः शुङ्गाः कताः शैशिरयः। तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरो द्वावितरः त्रीनितरः। न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि। कपौ प्रसिद्धावुदितासिह द्वौ स्वतन्त्र एकस्त्वपरोऽस्वतन्त्रः। तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं मिथो भरभाजकुलेन चाहुः। अथात्रीणामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। गविष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति। विकितगालवकालवमनुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। श्रौमतकामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवोदासेति। धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति। अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति। पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौराणेति। कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति। रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति। शालङ्कायनशालाक्षलोहिताक्षलोहितजह्नूनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा। काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति। निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति। रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति। शाण्डिलानां काश्यपावत्सारदैवलेति शाण्डिलासितदैवलेति वा। वाशिष्ठवशिष्ठानां योऽन्यत्र उपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः। उपमन्यूनां वाशिष्ठाभरद्वसिन्द्रप्रमदेति। पराशराणां वाशिष्ठशाक्त्यपाराशरेति। कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुण-

बौद्धिकमेति । असतोनामामसदात्म्यु सेयमावेति । सोमसदपामामसदात्म्यमसोमसवेति । इतोऽपि कसतो स्तदाम् । यथ यदि वाच्य प्रसवात् । यावेद् योद्गतःकृत्य मि मतावि । वाप्यद्विचार्न । तेनासयो व्योमितोय । इषुबलभृंवसदभिष । सतो ना प्रभावदभिवा । इभिवालो यया वमसोमेविवसि विधा- यते । न एव वेदः प्रमःवाते । अतूर्यो न विवदो अस्ति पदमाना स्योमिवा । मनसकृतस्य वां विवदो विष इमते । यथात् न मोक्षवादोना विवादो नेमते विष । होयवससोक्षाः वदायेन मौक्षा । मदहाभाविर्भवदोः मौक्षा बाधाय बहिरा । इती बचानमोला अमनोमेने नहि । इयदवाच्या दिनहृषा वाच्योऽसको भारित महविष । यथा यतो विष दृतोमिवाको वर्णवाणेश्चमापादिविव । दार्वेवाया प्रवर्तेणविवाते न विवाद । प्रवर्तेवाया महर्षेबदिवाते न विवाद । "सती बमासमोला च विवादिनोऽहयतते । अमदव वविवाद यद्यपाय इवद् इवत । अनदप्तिर्मेदवन वदाहसोऽमवयणा । विवादिन बदइयत पविवेऽमसदोऽवयणा" । यदामां मनोवाक्यमतदयतो महद्म मनोविविचारभत्ती यथवा नाविवोद्गत् प्रतीमहर्षवते । प्रायन् बचालमोक्षा कार्मद्वनविद्य विचा । यविन हो च विचर्या प्रकृ- प्रमोदय वायव । मैलावयाविविक्त नाविवोदि पयान्तरात् । प्रहाप्रमाण विवहारप्रमावतुपाद । न वो विविध्यमवेहि वोधात् वृविकानाव । अवदत् विवदतोयात् विवहमयमनयाय वविष्यविवयमो- विवाय । आवश्यपुरिवार्वेवायां हेरवानल यदि विवाय । बनिविवाविमार्यो वमइसती वर्णन विवादः इति मतदिवव ।

यथ वैविकवदा यद व "वावदव्याजीववायाय वदा वाभुदारेचा बौवता मदवजप्रः वनक्ते(ह)योनः वाच्या विहना बौवता विच्च हषा वाच वा विषा विवातः वचनाः वादिना वावचना हवतादव तथा वा । वाविव पवृत्तवा वतचो वर्यवि । वङ्गत्य दमता वतृत्वनीववादमत्ययणा । बोर्मवार्य- योर्मिवारावाष्विवाववमतोविवादवदव कार्यवयो व्यक्तिवेदार्था यतचो न विवो विवादः । योव दत्रमवाद्यमृतसीवदीवदावेदया अतचो न विवो वि वादाः । आत्र वदपीयतो कार्मतो न विवो विवादो । मास्त्रविनवयो वायतो न विवो विवादो । यस्य- मार्या मायो न विवो विवादो । व्यक्तिरवावा योक्तदोविवदावीयावाद्वेदवदुवचयाप्ता मौवता न विवो विवादाः । व्यक्तिरवादसमावादाय कृतदाविवेद्बौसमावमदवादमयमद्गायवविविदोषव बादपुरवादयवचयमवयविवादमवनिर्वेवाया यद द्वावा न विवो विवादाः । व्यक्तिरयवमुखया बोवाच अवरूषा न विवो विवादा । व्यक्तिरवीव विवाद्वीयबीनमायभावावसयहविवदपक्षकादिवा न विवो विवादाः । व्यक्तिरवावदोयवता न विवो विवादाः । व्यक्तिरविद्वयवदव दवोवदाव्यवा निवृत्ता न विवो विवादाः । व्यक्तिरवोहवदव बोधवता न विवो विवादा । व्यक्तिरविषवम मावदवायवर्णवमवृत्तवद्वाददवविषयोविवाच विवाचवामावविनिहवबादिच्च वर्यो न विवो विवादाः वाद भावनायवमायावनविहिदवप्रवादिविवृभवमाव- रवोदोऽवमवदवायां वाद वा न विवो विवादा । विवादिनदेवदाविविवनहूव्योवविवादविवदवनीच् वददवदविवादावविषवायावमयावदवयायावा वैव रवोमदवायवावदवयादाययवावमवृवमक्रादवो विवपूरवयादिवावयवयवोविवयवहुवयवभूतमदता- नदोवद्मयादिवंयया विवादिना न विवो विवादाः । वायवायवादानमदवेवमादिद्दवावाविवदयदादावि- दाया वायवा न विवो विवादाः । वविवादि- यदावदाविवा न विवो विवादाः । वायवादव तृ- च्यु तैमावदवारवेवावाययवोवादवदवादाया यद वतो न विवो विवादाः । इदं मदवायवावविवादो यवोविदोक्षा । यद योर्यविवेवोवमोविवादि कार्येमयदे वदाते । विव वविवमो याम वविनिवेव यहो मया । "यद मोकादि प्रदयोयावे । यम वैवावय यो- मायो हु ववदादि मवायावदादि न अवदयाददेवो मदा वविदवनात्" ।

"यम यदु वमद । यद्दा विदा वाविवेषा यथा विभवायेया दूवया प्रति न । यहायो वार्मवयना प्रवायेविवावद्यदेवि । वायोविवावद्यदेवि वा वावयवयवावाइवेति वा । विद्यायो वडु वार्मयन वावयायोवेदेवि । वायोरवावेदयदोवि वा यतो

द्वौ जामदग्न्यवत्सौ । आर्ष्टिषेणानाम् भार्गवच्यवनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति वा । एषान्त्रयाणां परस्परमविवाहः । वात्स्यानाम् भार्गवच्यवनाप्नवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानवात्स्यपौरोधसेति । वैजवननिमतिथयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानवैजवननैमतिथेति । एते त्रयः कश्चित् एषामपि पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्गणस्थाग्रपयोऽन्यत्र विशेषस्तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यस्कानाम् भार्गववैतहव्यसावेदसेति । मित्रयूनाम् भार्गववाध्र्यश्वदिवोदासेति । भार्गवच्यवनदिवोदासेति वा वाध्र्यश्वेत्येको वा । वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति । एतएव श्यैनाः । शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति । शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति एतौ द्वौ कश्चित् यस्कादीनां स्वगणान्त्यक्त्वा सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे "यस्कामित्रयुवावैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परापरैरिति" ।

'अथाङ्गिरस ते गौतमा भरद्वाजाः' केवलाङ्गिरसश्चेति त्रिधा । अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वन्तः कौमण्डा दीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालाः राहूगणाः सोमराजकाः वामदेवाः वृहदुक्थाश्चेति तत्रायास्यानाम् आङ्गिरसायास्यगौतमेति शरद्वताम् आङ्गिरसगौतमशारद्वतेति । कौमण्डानां आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवदिति गौतमकौमण्डेति वा । आङ्गिरसानामायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति वा आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवदिति वा । आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति त्रयो वा । दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसानाम् आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपालानाम् आङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः राहूगणानां आङ्गिरसराहूगणगौतमेति । सोमराजकानाम् आङ्गिरससौमराजकगौतमेति । वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति वृहदुक्थानाम् आङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति । आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा । उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवदित्यापस्तम्बः । आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति कात्यायनः । एतौ द्वौ कश्चित् रघुवाणाम् । आङ्गिरसराघुवगौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः ।

अथ भरद्वाजा ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा ऋक्षाः कपयः इति भरद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति पञ्च । आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति वा । गर्गभेदानाम् आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्च । आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति त्रयो वा । कपिलानामाङ्गिरसामहीयवऔरुक्षयसेति । आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च । अथ कश्चित् भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः ।

अथ केवलाङ्गिरसः हरितानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । आद्योमान्धाता वा । कुत्सानाम् आङ्गिरसमान्धातृकौत्सेति । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति आङ्गिरसघौरकाण्वेति वा । रथीतराणामाङ्गिरसवैरूपराथीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा । अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति आद्यस्तार्क्ष्यो वा आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति । एषां स्वगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति । हरितकुत्सयोस्तु न भवति ।

अथात्रय ते चत्वारः आत्रेया वाद्भुतकाः गविष्ठिराः मुद्गला इति । आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति । वाद्भुतकानाम् आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति । भमङ्गयानाम् आत्रेयार्चनानसभामङ्गयेति कश्चित् । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगविष्ठिरेति । आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा । मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गलवैजवापानामात्रेयार्चनानसातिथेति आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा । सुमङ्गलानाम् आत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित् । अत्रेः पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्रीणां सर्वेषामविवाहः ।

अथ विश्वामित्रा ते दश कुशिका लौहिता रौक्षकाः कामकायनाः कताः धनञ्जयाः अघमर्षणाः पूरणाः इन्द्रकौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदलेति । लौहितानां विश्वामित्राष्टकलौहितेति । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा । विश्वा-

निर्णयसिन्धुप्रभृतिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवराणां मध्ये त्रिषु साम्ये। त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः साम्येऽपि येषां गोत्राणामेकर्षित्वस्यैऽपि समानप्रवरत्वादविवाह्यत्वं सिद्धमेतेन यत्प्रमानतिरिक्तप्रवरार्षं व्याकात्येन समानार्षस्य यत् रघुनन्दनेनोक्तं तन्निर्मूलत्वादप्रामाण्यं बौधायनादिस्मृति विरुद्धमात्रदर्शनविजृम्भितत्वाच्च एव वत्सस्मार्ष्टिगोत्रप्रवरेषु आप्नुवत्प्रवरलक्षणमपि प्रवराध्यायाणामपि दर्शितम्। ऋषिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते। स्वार्थे यञ्। ऋषिकृतमन्त्रे। वेदे यन्मन्त्रे येन ऋषिणा कल्पादौ दृष्ट तन्मन्त्रस्य तदार्षत्वम्। "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च। वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः" योगियाज्ञ०। [यज्ञे २उक्तार्षविवाहे च।

आर्षधर्म पु॰ न॰ कर्म॰। १मन्वादिप्रोक्ते धर्मे। आर्ष-

आर्षभ त्रि॰ ऋषभस्य वृषस्येदम् अण्। वृषसम्बन्धिनि। "यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्। गोमिनामेव तत् सर्वं मोघं स्कन्दितमार्षभम्" मनु ऋषभदेव चरिते न०। [ऋषभेदे।

आर्षभि पु॰ ऋषभस्यापत्यम् इञ्। ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि

आर्षभी पु॰ ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप्। १कपिकच्छ्वाम् राजनि०। ऋषभस्येयम् तस्याकारत्वात् अण् ङीप्। वायुपुराणोक्ते मध्यमार्गस्थवीथीत्रयमध्ये वीथीभेदे ऐरावतीशब्दे विवृति

आर्षभ्य पु॰ ऋषभस्य प्रकृति ञ्य। वृषभतायोग्ये वत्से वत्सो हि वय क्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभ प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक्। ऋषिधर्मे

आर्षिक्य न॰ ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भाव ष्यञ्। पुरो॰

आर्षिषेण पु॰ स्त्री ऋष्टिषेणस्य गोत्रापत्यम् विदा॰ अञ्। ऋष्टिषेण आर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप्। ऋष्टिषेण इति वा गणे पाठे आर्ष्टिषेणस्तदपत्ये आर्षशब्दे प्रवरनिर्णये उदा॰।

आर्षेय न॰ ऋषीणां समूह ठक्। ऋषिगणरूपे प्रवर भेदे तज्ज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता। होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा। "प्रवरान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्या इति विज्ञायते तद्वै न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत ऋषिभिरेवार्षेयं वृणीत इति विज्ञायत आर्षेयमन्वाचष्ट ऋषयो हि देवा पुरुषमनुध्यन्त" इत्युपक्रम्य। "योवा अस्य स्वयान्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्यत ऋषिरिष्टं पीत इव च इति विज्ञायते। त्रीन् वृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यथर्षिमन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायतेऽ

थैकेषामेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इति विज्ञायते। तत ऊर्द्ध्वं नध्वर्युर्वृणीते सुतदेवांचोहोतेति विज्ञायते। पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति विज्ञायते। भृगूणामेवाग्रे व्याख्यास्यामो जामदग्न्यावत्सास्तेषां पञ्चार्षेयं प्रवरो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदाप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमुहैके भार्गवौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववद्भृगुवदित्येष वा विहित। सार्ष्टिजीवन्तिजाबालैतियासनवैरोहित्यावटमण्डु प्राचीनयोग्यानामार्ष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यवनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति। अनूपवदार्ष्टिषेणवदाप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमुहैके भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति अनूपवदार्ष्टिषेणवद्भृगुवदिति। अथ वीतहव्या यास्कवाधूलमौनमौकास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववीतहव्यसावेदसेति सवेदोवद्वीतहव्यवद्भृगुवदिति। गार्त्समदा शुनकास्तेषामेकार्षेयो गार्त्समदेति होता वदति गृत्समदवत् इत्यध्वर्युः अथ वाध्र्यश्वा मित्रयवस्तेषामेकार्षेयो वाध्र्यश्वेति होता वदति वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युः। अथ वैन्याः पार्थास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैन्यपार्थ्येति। पृथुवद्वेनवद्भृगुवदिति। इमे भृगवो व्याख्याताः। अथातोऽङ्गिरसामायास्यगोतमास्तेषां त्र्यार्षेयमाङ्गिरसायास्यगोतमेति। गोतमवदयास्यवदङ्गिरोवदिति। अथौतथ्यागोतमास्तेषां त्र्यार्षेयमाङ्गिरसौतथ्यगोतमेति गोतमवदुतथ्यवदङ्गिरोवदिति। अथौशिजागोतमास्तेषां त्र्यार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति। अथ वामदेवा गोतमास्तेषां त्र्यार्षेयं आङ्गिरसवामदेव्यबार्हदुक्थेति बृहदुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति। अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेयं आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्येष वा विहित। कुक्कुटाग्निवेश्योञ्जायनानां सर्वेषां च साम्यकाम्भगव्दानामथ द्व्यामुष्यायणानां कुलानाम्। यथा शुङ्गशैशिरयो भारद्वाजाः शुङ्गाः कताः शैशिरयस्तेषां पञ्चार्षेयमाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति अक्षीलवत्कतवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमुहैके आङ्गिरसकात्याक्षीलेति अक्षीलवत्कतवदङ्गिरोवदिति। अथ रुक्षाणां पञ्चार्षेयं आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति। मातवचोवद्वन्दनवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमुहैके आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति मातवचोवद्वन्दनवदङ्गिरोवदिति। अथ

[illegible]

[illegible]

प्रवरो विधीयते । तत्र धर्म्मविशेषमाह परस्मादिति तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थमृषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निह्नुते अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा०" । "असमानार्षेया कन्या वरयेत्" विष्णुः । "प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तक मुनेर्व्यावर्तको मुनिगणः" इति माधवाचार्य्यः । ऋषिरेव स्वार्थे ढक् । २मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं, देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्देवा एव तस्या आर्षेयम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्म्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयम् ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति" इति शत०ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० १चन्द्रवंश्ये भलन्दनात्मजे नृपभेदे "क्षत्रवृद्धात्मजस्तस्य शुनहोत्रोमहायशाः । शुनहोत्रस्य दायादास्त्रय परमधार्म्मिकाः । काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः । पुत्रो गृत्समदस्याथ शुनकोयस्य शौनकः । ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मज आर्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः" । हरि०व०२०१अ० । "आर्ष्टिषेणोदिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः" स०भा०प० । २गोत्रप्रवरभेदे आर्षपल्ले उदा० ।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० ६त० । तीर्थभेदे तच्च व०प० १५९अध्याये दर्शितं यथा । "अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् । तस्माद्यास्यसि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम् । बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः । अतिक्रम्य च तं पार्थ । आर्ष्टिषेणाश्रमे वसेः" ।

आर्हत त्रि० अर्हत इदम् अण् । १जैनसम्बन्धिनि । २तन्मते न० तन्मतञ्चार्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितम् ।

आर्हन्ती स्त्री न० अर्हतो भावः ब्राह्म० ष्यञ् नुम् च षित्त्वात् ङीष् यलोपः । योग्यतायाम् । "श्रौताहन्तीचणगुणैर्म हर्षिभिरर्हणीयम्" सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावपक्षे । आर्हन्त्यमित्यपि तत्रार्थे न० ।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्वा० फञ् । अर्हन्नामकर्षेर्गोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्हीय पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र विहित तस्येदम् वा छश्चस्यात् छ । "आर्हात्" इत्यारभ्य "तदर्हति" इत्यन्त सूत्रजातेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते १प्रत्ययभेदे । २तद्बोध्ये तत्तदर्थे च । "आर्हीयेष्वर्थेषु" सि०कौ०

आल न० आलति भूषयति आ+अल–भूषादौ अच् । १हरिताले तद्धि वर्णोत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य तथात्वम् । "ततो हरिद्रागृहधूमरोध्रपत्राङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः" । "समं शिलालमधुककुष्ठचन्दनपद्मकैः" "रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च समं शिलाले लशुनञ्च तुल्यम्" सुश्रु० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । "हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् । हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः । वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक्" । आ+अल–पर्य्याप्तौ अच् । २अनल्पे ३श्रेष्ठे च त्रि० ।

आलक्षि त्रि० आ+लक्ष–इन् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आलक्षित त्रि० आ+लक्ष–क्त । १सम्यग्ज्ञाते, २लिङ्गेन ज्ञाते च

आलक्ष्य त्रि० आ+लक्ष–यत् । १सम्यग्ज्ञेये २लक्षणेन मेये च "आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि" रघु । "आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः" भा०व०२०७ । ल्यप् । ३सम्यक् ज्ञात्वेत्यर्थे अव्य० ।

आलगर्द्द पु० अलगर्द्द एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [ङीष्

आलजि त्रि० आ+लज–इन् । आभाषके स्त्रियां गौरा०

आलब्ध त्रि० आ+लभ–क्त । १संस्पृष्टे २संयुक्ते "चन्दनेन समालब्धे कुङ्कुमेन विलिम्पिते" दुर्गाध्यानम् । ३स्पृष्टे ४हिंसिते च । [क्तिन्नन्तत्वेऽपि गौरा० वा ङीष् ।

आलब्धि स्त्री आ+लभ–क्तिन् । स्पर्शे २हिंसायां च

आलभन न० आ+लभ–ल्युट् । १हिंसायां २स्पर्शे । पक्षे नुम् ३मर्द्दने च । "तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च ते" भा०आ० प०९६अ० । तत्रार्थे "आलम्भनम्" कात्या०६,२,१८ ।

आलभनीय त्रि० आ+लभ–अनीयर् । १स्पृश्ये २हिंसनीये च, नुम् । ३मर्द्दनीये "महत्त्वालम्भनीयानि प्राशनीया-

आवरणात्" । वाचारो आवमनीयः पद्यः ।

आसञ्ज त्रि आ+सञ्ज-अच् । १ लग्ने २ हिंसे
आ+सञ्ज-घञ् । १ सङ्गे । हिंसार्थे च आसङ्गः ।

आसञ्जन न आ+सञ्ज-ल्युट् । आवमनीये "विराट
मोक्षमोहरणानि चैवानि मन्यन्" अवधानं" इति
मतो मानावमनो न भाति विरलम्" भाति च
"रामे वनवासे वानी वोरो मूर्खो वनवासम् । विरा
वनी हरिवानि" रामा । १ देववावधामवाविवे
भारतवर्षे ८ २३के विवि । भावे वन । आसञ्जने

आसञ्जन न आ+सञ्जि-सञ्जि-ल्युट् । आवमनीये
"वचारेन विनापादिवसुराधमनाकमः" भा द
वद्दो १ रत्नावमये मावमारो । "आवमनं मावधाविना
भावनो रनोदवाद इति वचावमवमवाधवेनारदमाह
मन्त्र । रामेने आवमनदेवाय" भा द वद्दावना वदारे
मरोवो मनविना च वेवाकृतावदवादिवोच । आवमनं
मानिमाः च दैवविवादाव मावमी" । दौद्दे "आवमन-
मनदिवन वनोदोदेन वनम्" । वादे "विनावादार
माधुदेव बदावोक्त पविवने । इत्यादावमनं भाकृत
देदोदोमं वनम्" । वदवे । "मौनवावमन वनम्" ।
मेरे "आवमनदिवमानात् विवेवमानमौवमा" वदा
भवे । "वचादमवाति मौविवदेवावमनं वनम्" । वद
आवमन् । "दुर्वमानावविविनमाविवाववमनं वनम्" । वि
वदे । "विवदे च वनु वोवाविनमावमन वनम्" वावे
"वविमवादिवावेदरमुमौलादरा च वा । दरवावचदनं
वा वचावनमविमवे" । वनोद्ववविदे प्रमाणवो च
"वनाद प्रमवा- वविवा आवमनवमनावनदवाव-
विवविरमा" इति विवना "वन आवमदमैदमविवा
मौवावौदमावदा विवाद मोवोदे विनाकवाद मौवावादरा
वतोति वदेदं । वविनावावविवादमवदे रक्षते ।

आसत्ति स्त्री आवमव भविवेद्दावमम् इन । मैदमाव
वावोमानिव आवमनेद्रवामे विवनी मो वनेत् ।
वा च प्रमवनमानवदवैनीवा "आवमनोसनात् वाव
मोइम "वद वा । रवनवात् मूमि वन् । आवमावानाः
वद पूवनवदेविनो वौद् । वा च दुवमवदरमावमदवदि-
मेदवावा । आवमावनोद्मादावनवनीइमः" वद वा

आसन्दित त्रि आ+सदि-क्त । इहो रक्तनीते च ।

आसन्दिन् त्रि आ+सदि-णिनि । आवविनि । वथा
विनावनि दुदवमारे वा दुवा "देववदवरावाभो

मोहवमाव रावः वनः । "वावनिविवमूदिवो
वचारः" वावा विवो देवेत् । आवमनेन वैवमा-
वनावदेवविवेदेन मोवमवभोवे विधि । आवमनोवा
वाविव च द ।

आसन्न त्रि आ+सद वन् वनु । समीपे । वर्वोविद्दा-
वमते "मौवाद देवावावमठवावं दरवा च" वद्दा
दहिवे च । "वनावम वनावदं दैवान वव
वामनम्" वाविद । "ववमावावोमबीमो वावा-
वाद वर्व वधे । इत्यादवेइमवोदूनां दिवमिव
वमोददम्" वद्दा" । "वान मौवावनावनावाधनवदी
मवादवमवाववदी" वम मा । "आवमनवदे वविवु
वमोदेद वदमान । वदवेवो वदावाव । वद्दा ममदा
विवाद वा वा ८१ वावावे । [वो]" वि मो

आसन्नात् त्रि आ+सद वन् क्त । विवो । "आवमादो

आसम त्रि आवोमावविनु आ+सो-वनादे वन् । "वदे
२ वावादे च "विवादवोवाव वमाविदादाः दुवा
"इमावदवबवदावदवदवावो" मेव । "न वि
इवावमनावावो विवमनावदे विवदु" रामा "आवदे
देवदनूवां वनोद' आवमन वनम्" वा वा
२१२ च । भावे वनु । १ वव वै ववोदावावमनो ।
३ आवमनेवो वाव । "विवद आवमदे रवनावनम्" वाव ।

आसनविधान न आवन वमवमनवादि विधानम् ।
मौवववदे वाववदे विवादमे । विन् वादावनविनावं
मदुवेवदवावदवद । वद वाव मवविनिवावं वदवोवादिव
वविवेद वैवा वदे वि विवावादिविदो वाववदावी
भावि वावदवावादिवेन वनवोइ दो । आवमनविवावव
वदावनवोदि वदादिद मौवावदु देविवा वया वि विवावा
आविदा आविनमाः वववावनविवावो वदावदेव
मौवावदु देवदा । वाविनावाद इति विवाववद वावादिनाव
विद्दि "वचादावदविवावदवावावादिवैः वाचादिवदु
मवविविवावदेवदवोवोवै वावद वव न वावमावविवाव-
मवावद वावादिवदनावाद वदविदनावाद इति मैदिवम् ।
विवावमविवरे वि वदवावादिवनवावदविवावावव-
विवावानां वनवाविवदवमवादि वदावे ववोदेदु-
वादे मवावादिवव वविदादः वव च वमव वादव
ववमावदवदिदूमौवद वनोविवदे वदावावदमिवव
मावमद्दौवादाद । वदव वदविवानवनमवादविवाद-
वविवादवनादिवावे वदि वव आवदविवानवदि वा

क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात्। सर्व्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेतानि दुःखायतनमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्यया प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः। तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः। विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तौ नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपत्योपलम्भात्। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि। स एष चित्तचैत्तात्मकः स्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः। गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्म्माधर्म्मौ च संस्कारस्कन्धः" सर्वद०। विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्व्वपूर्व्वक्षणिकविज्ञानसंस्कारात् पाश्चात्योत्तरविज्ञाने सक्रमं तत्सङ्क्रमाच्च स्मरणं, सुषुप्तौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात्, तत्रैव सर्व्वसंस्काराणामवस्थितेः सुप्तोत्थितस्य स्मरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलयपर्य्यन्तक्षणिकविज्ञानव्यक्तिधाराया स्थायित्वमङ्गीक्रियते।

आलर्क न० अलर्कस्येदम् अण्। क्षिप्तकुक्कुरविषे। "निहन्ति विषमालर्कं मेघचन्द्रमिवानिलः" सुश्रु०।

आलवण्य न० न लवण त०न० अलवणस्य भावः ष्यञ्। लवणरसभिन्नत्वे। नास्ति लवणं यस्य बहु० तत् स्य भावः ष्यञ्। अलवणता स्त्री अलवणत्व तु न० लवणशून्यत्वे।

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमालाति आ+ला—क। वृक्षमूले सेकार्थं कृतादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतौ। "विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्" रघु। "विपुलालवालभृतवारिदर्पण" माघ। पृ०यस्य वर्ण्यमध्योऽपि "जरठकुम्भहलनिभिरिव जटालवालकमण्डलधरैः" (पादपैः) काद०

आलस त्रि० आलसति ईषत् व्याप्रियते अच्। १क्रियामन्दे। अलसस्यापत्यम् विदा० अञ्। २अलसापत्ये पु०स्त्री०यून्यपत्ये हरिता०फञ्। आलसायन तस्य यून्यपत्ये पु स्त्री०।

आलस्य न०अलसस्य भावः ष्यञ्। विहितक्रियाकरणायानुत्साहे आलस्यञ्च 'किमालस्यं च कः शोकः' इति यक्षप्रश्ने "धर्म्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते" भा०व०३१२ अ० युधिष्ठिरेण लक्षितम्। "शक्तस्याप्यनुत्साहः कर्म्मस्वालस्यमुच्यते" सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्" सा०द० उक्ते व्यभिचारिभावभेदे च "आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" यथा "न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम्। जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा" सा०द० "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" मनु। भारतोक्तधर्मक्रियाशून्यत्वरूपम् अत्रालस्यम्।

आलात न० अलातमेव स्वार्थेऽण्। अलाते वह्निदीप्ताङ्गारे।

आलान न० आलीयतेऽत्र आ—ली—ल्युट्। १गजबन्धनस्तम्भे करणे ल्युट्। २तद्बन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट्। ३बन्धनमात्रे च। तत्र स्तम्भे। "अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघु। "इभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन" काद० "तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः" बन्धने "गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः" रघुः।

आलानिक त्रि० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक्। १आलाने। आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठक्। गजबन्धनसाधने काष्ठादौ "आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः" रघु।

आलाप पु० आ+लप—करणे—घञ्। स्वरसाधनार्थे सारिगमादौ (आलापचारी) "आलापैरिव गान्धर्व्वमदीप्यत पदातिभिः" माघ "आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषैः" मल्लि०। भावे घञ्। २कथनमात्रे च" "काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च" विष्णु पु० आ+लप—णिच्—अच्। ३परस्परकथने। "अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव श्रूयते" शकु०। एकस्य कस्मिंश्चित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् तं प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम्।

आलापन न० आ+लप—णिच्—करणे ल्युट्। १परस्परकथोपकथने आभाषणे आलापशब्दोऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तम् "स्यादाभाषणमालापः" इत्यमरः २स्वस्तिवाचने च "मङ्गलालापनैर्होमैः" रामा०। [२आभाष्ये

आलाप्य त्रि० आ+लप—कर्म्मणि ण्यत्। १कथनीये णिच्—यत्।

आक्षाणु(णू) स्त्री अक्षाणु इ [illegible] वा ऊङ्। (वाच) [illegible] [illegible]।

आक्षावर्त्त न [illegible] आ+अक्ष-[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

आक्षाक्ष इ [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] ।

आक्षि इ [illegible] आ+अक्ष [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible] "[illegible]। [illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible] आ+अक्ष-[illegible]। [illegible] "[illegible]"। "[illegible]" आ+अक्ष-[illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]"[illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] ।

आक्षिमय इ स्त्री [illegible]। [illegible] [illegible]।

आक्षिक्षम न आ+क्षिप-[illegible]। [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]।

आक्षिप्त त्रि आ+क्षिप-क्त [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]

आक्षिप्तिन् त्रि [illegible]। [illegible] [illegible]।

आक्षिप्र इ आ+क्षिप-[illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible]" [illegible]। आ+क्षिप-[illegible]। [illegible]

आक्षिप्रायण इ [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [[illegible] ।

आक्षिभार इ [illegible]। (वाचा) [illegible]

आक्षिभ्र इ [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] ।

आक्षिप त्रि आ+क्षिप-अ। [illegible]।

आक्षिप्त त्रि आ+क्षिप-क्त। [illegible]

आक्षिपन न आ+क्षिप-ल्युट् [illegible]। [illegible]। (आक्षिपना) स्त्रिया ।

आक्षीव त्रि आ+क्षिव-क्त। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]" [illegible]।

"नताग्रमाकुञ्चितसव्यपादम्" कुमा॰ टी॰ मल्लिनाथेन आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति व्याख्यातम्। स्वार्थे कन् तत्रैव। शुभ्रा॰ पाठात् ढक्। आलीढेय तद्भवे त्रि॰। संज्ञायां कन्। आलीढकम्। वतृसाना स्थलेषु क्रीडनभेदे न॰

आलीन त्रि॰ आ+ली–कर्त्तरि क्त। १आश्लिष्टे भावे क्त। २संश्लेषे न॰। तत्र साधु अण्। ३वङ्गे धातुभेदे तस्य धात्वन्तरसंश्लेषकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन्। तत्रैव। तद्गुणादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते।

आलु पु॰ आलाति आ+ला–मितं॰ डु। पा–उ णिश्च रस्य ल वा। १पेचके २भेलके शब्दरत्ना॰ खल्लशारिधानिकायां सनाले ३जलपात्रभेदे (झारी) स्त्री॰। ४कन्दभेदे न॰ राज-नि॰। तस्य भेदा नानाविधा "कन्दो बहुविधो लोके आलुशब्देन भण्यते। कष्ठालु चैव शङ्खालु पिण्डालु शर्करा-दिकम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः"। इत्युक्तेः। आलुकशब्दे विवृतिः।

आलुक पु॰ आ+लाति दृष्टिं कामरोगं वा आ+ला–मित॰ डु संज्ञायां कन्। १शेषनागे २काष्ठालौ च। आलु+स्वार्थे कन् कन्दभेदे न॰ तद्भेदगुणादि भा॰प्र॰ उक्तं यथा। "आलुकमप्यालूकं तत् कथितं शौरसेनम्। काष्ठालुकशङ्खालुक-हस्त्यालुकानि कथयन्ति। पिण्डालुकमध्वालुकरक्तालुकानि कथितानि" तत्र काष्ठालुक काठिन्ययुक्त (काठालु) शङ्खालुक श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शांखआलु) हस्त्यालुक दीर्घतायुक्त महाशरीरम् (सुवर्णआलु) पिण्डालुक वर्त्तुलाकार (सुथनी) मध्वालुक माधुर्य्ययुत दीर्घसुषर्करालु (शकरकन्द) रक्तालुक रक्ततायुक्त (रतालु) तेषां गुणास्तत्रोक्ताः "आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु। सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तहृत्। कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्"। गौरा॰ ङीष्। दीर्घाकाररक्तयुक्तरक्तालुके स्त्री। "रक्तालुभेदो या दीर्घा तन्वी च मधितालुकी। आलुकी-बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृत्कफनाशिनी। विष्टम्भकारिणी-तैले तच्चितातिरुचिप्रदा" भावप्र॰

आलुञ्चन न॰ आ+लुचि ल्युट्। उत्पाटने। केशादेः वस्त्रादिच्छेदे च। [आलुञ्चितमूर्द्धजा"।

आलुञ्चित त्रि॰ आ+लुचि–क्त। उत्पाटिते अपनीते केशादौ

आलुण्टन आ+लुटि–ल्युट्। बलादपहरणे (लुट्)।

आलुल त्रि॰ आ+लुल–क। चम्पू॰ चलीभूते। म्या॰ स्मर्थे व्यङ्क्त–आलुलायित. अपनीते त्रि॰।

आलू पु॰ आलूनाति आ+लू–क्विप्। आलुशब्दार्थे स्वार्थे कन् तत्रैव। "आलुकमप्यालूकमिति" भाव॰प्र॰। "आलूकं शीतलं सर्वमिति" भाव॰प्र॰ पाठान्तरम्।

आलून त्रि॰ आ+लू–क्त। १ईषच्छिन्ने २सम्यक्छिन्ने च "तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवा" कुमा॰। [लिख्यते।

आलेख पु॰ आ+लिख–घञ्। १सम्यक्लेखने। आधारे घञ्।

आलेखन न॰ आ+लिख–भावे ल्युट्। सम्यग्लेखे। आ-लिखति ल्यु। २आलेखनकर्त्तरि त्रि॰। ३ आचार्य्ये पु॰ तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम्। "मस्थिते ऽपायतो-ऽवश्यं गमयेयुरित्यालेखन" आश्व॰श्रौ॰। आलेखन आचार्य्य इति वृत्तिः। करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियां ङीप्

आलेख्य त्रि॰ आ+लिख–ण्यत्। चित्रादौ लेख्यदेवादिप्रति-बिम्बे "विधातुमालेख्यमशक्नुवन्त" माघ "इति सरम्भिणो वापीवलस्यालेख्यदेवता" माघ। "अशोकरूपमालेख्यस्य" शकु॰ २लेखनीये त्रि॰। आधारे यत्। ३चित्रे।

आलेख्यशेष त्रि॰ आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य बहु॰। मृते, क्षेम॰। मृतस्य हि चित्रे एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात् तथात्वम्। "आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश"। रघु॰।

आलेप पु॰ आ+लिप–घञ्। १उपलेपे २आलिम्पने च। (आलिपना) ल्युट् तत्रार्थे न॰। "जातताम्रा-रचयति चिर चन्दनालेपनानि" सा॰द॰। आलिप्यते कर्माणि ल्युट्। ३आलिप्यमाने च।

आलोक पु॰ आलोक्यतेऽनेन आ+लुक–लोक–वा करणे घञ्। (आलो) १सूर्य्यादिप्रकाशे, "उद्गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा॰ उक्ते आलोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिनां मते तद्भिन्न-द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः। तथाहि पेचकादिचा-क्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात् आलोकसंयोगस्य न सर्व्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि तथा कल्पनमिति। एतदभिप्रायेणैव "दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति" देवीमा॰ केषाञ्चिद्दिवान्धत्वोक्तिः। "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या" कुमा॰ रघुश्च। भावे घञ्। २दर्शने। "आलोकमात्रेण सुरानशेषान् कुमा॰। "शतमालोकप्रवर्त्तिना" रघु। "वैवर्ण्यं कम्पैरस्यपार्श्वा-लोकाश्रयेगपक्वत्" सा॰द॰। "स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः" कुमा॰। "मलिनो हि यथादर्शोरूपालोकस्य

च द्दशा" भा० [illegible] यस्तोऽपि [illegible] [illegible] परिदृश्यताम्" रघु० । "[illegible]" रघु० ।

आलोकन न० आ+लोक-दर्श भावे ल्युट् । दर्शने "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] लोकनेन" माघः ।

आलोकनीय त्रि० आ+लोक-अनीयर् । दर्शनीये [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आलोकित त्रि० आ+लोक-क्त । दृष्टे । [illegible] ।

आलोकिन् त्रि० आ+लोक-णिनि । दर्शके [illegible]

आलोक्य त्रि० आ+लोक-ण्यत् । दर्शनीये [illegible]

आलोचक त्रि० आ+लुच-णिच् ण्वुल् । आलोचनाकारके ।

आलोचन न० आ+लुच-णिच् भावे ल्युट् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] आलोचितविनिश्चयेन [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] णिच्-युच् । आलो चनाप्य[illegible] [illegible] च । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" रघु० ।

आलोचित त्रि० आ+लुच्-णिच्-क्त । आलोचना [illegible] "आलोचित-[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आलोच्य त्रि० आ+लुच ण्यत् । आलोचनार्हे आलोचना विषयीभावे । आ+लुच्-णिच्-ल्यप् । आलोचन [illegible] अव्य० ।

आलोडन न० आ+लड मन्थे-ल्युट् । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आलोडित त्रि० आ+लोड क्त । [illegible] [illegible]

च "[illegible]" इति माघः ।

आलोल त्रि० ईषत् लोलः प्रा० स० । ईषच्चले "आलोल-[illegible]" माघ० "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

आलोलित त्रि० आ+लुल-णिच्-क्त । ईषच्चलीकृते

आलोहित त्रि० ईषत् लोहित प्रा० स० आलोह+ [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आलोहायन त्रि० अलोह [illegible] [illegible] । [illegible]

आवक त्रि० अवति अव-ण्वुल् । रक्षके ।

आवत्य न० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आवनतीय त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

आवनेय [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

आवन्त [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

आवन्त्य त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आवपन न० [illegible] [illegible] आ+वप-आधारे ल्युट् । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) "[illegible]" [illegible]